॥ श्रीः ॥



श्रीवेंकटेश ग्रन्थमाला—२

श्रीमहाभारतान्तर्गत

# श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीरामानुजभाष्येण, तद्व्याख्यया श्रीकवितार्किकसिंह सर्वतन्त्रस्वतन्त्र
श्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचितया तात्पर्यचन्द्रिकया सहिता

☆

परमहंसैः त्रिदण्डि-
श्रीमन्नारायणरामानुजजीयरस्वामिभिः
श्रीमदुभवेदान्ताचार्यपीठतः
प्रकाशिता ।

☆

इयञ्च
श्रीरङ्गनाथमुद्रणालये, वृन्दावनधाम्नि मुद्रिता ।

विजयताम् ।

संवत् २०३३ ] [ सन् १९७६

ग्रन्थप्राप्तिस्थानम्—

श्रीमदुभयवेदान्ताचार्यपीठ प्रकाशनम्

श्रीवैष्णवग्रन्थ विक्रयशाखा विभाग

नडिगड्डापालेम् (वाया) घुण्डूर

जि० गुण्टूर ( आ० प्र० )

संस्करण १००० प्रतियाँ

मूल्यम् २५) मात्र



मुद्रकः—

केशवदेव शास्त्री

श्रीरङ्गनाथ प्रेस

वृन्दावन (मथुरा)

उत्तर प्रदेश

॥ श्रीः ॥

# उपोद्घातः

( आनन्दमुद्राशालायां मुद्रिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यकोषे श्री. ति. अ. ति. कुमारताताचार्यैरुपन्यस्त उपोद्धतः । )

आर्यमिश्राः ! विदितमिदमखिलैरपि भवादृशैः यद्वयमनादिनि कर्मविद्यादिचक्रे भ्राम्यन्तः प्राकृतैः करणकलेवरैः चिराय संसृज्यमानाः प्रकृतिभाविताः प्रकृतिसाम्यमश्नुवानाः स्वभावसहजमपि ज्ञानानन्दामलत्वादिकं परमपुरुषशेषत्वमपि सुदूरं विस्मृत्य प्रतिक्षणमुपचीयमानवैभवाऽनया प्रकृति-पिशाचिकया गुणमय्या दुरन्तया दुरत्ययाऽऽवेश्यमाना विविधान् सांसारिकांस्तापाननुभवाम इति । इदमेवास्माकं बद्धत्वं नाम, यत् क्षणमपि न पारयामः प्रकृतिबन्धमन्तरेणावस्थातुम् । किञ्च विचित्रोऽयमभिषङ्गः, यदनुभावयन्नपि दुरत्ययं क्लेशजालं सुखरूपताम् आपाततः प्रदर्शयति । अतः कथमय-मुच्छेद्य इति साधुविचार्यमापतितम् । तत्र च कानि विद्यन्ते साधनानीति विमृशन्तः प्रत्यक्षस्यातीन्द्रिय-विषयावेदनशक्तिवैकल्यात् अनुमानस्य तदेकसाधनत्वात् शब्दमेव प्रमाणयामः । स च पौरुषेयः अर्थ-सिद्धिं प्रतिपादकस्य विस्रम्भणीयताञ्चावलम्ब्य तदुक्तार्थेषु पुरुषं प्रवर्तयति । अतः कथमस्तु सजाती-येषु विस्रम्भोऽस्माकम् । अविस्रम्भे च नैव तदुपदिष्टार्थेषु प्रवर्तेमहि । तदिदमेव साधनमित्यपास्तम् । सम्प्रति पुनर्मार्गणीयमुपायान्तरं, येन दुरुत्तरमिममुत्तरेम संसारसागरम् । इदमेव विचिन्त्य भगवान् निरुपाधिकवत्सलः अशेषशरण्यश्च स्वाज्ञारूपां प्रतिकल्पमभिन्नानुपूर्वीकतया नित्याम् अशेषजनानु-ग्रहाय विविधपुरुषार्थप्रवर्तिनीं दुरन्तसंसारनिगलनिस्फुटनैकव्यवसायां श्रुतिं स्वनाभिनलिनजनिताय वेधसे प्रथममुपादिशत् । साचेयन्तमवधिं प्रसरत्यनुच्छिन्नसन्तानेति नन्वनुभवसाक्षिकमिदम् । सा च सर्वानुग्रहप्रवृत्ता तत्तदधिकारोचितानात्मनि विस्रम्भोपजननायानुपेक्षणाय च प्रकाशयन्ती पुमर्थानति-गहनभावमासादयतीति विवरणसापेक्षतामस्या निश्चाय सोऽयं भगवान् कांश्चिदनुगृह्य स्वयं तेष्वनु-प्रविश्य च तां विवरीतुं प्रावर्तिष्ट । तानि च विवरणानि—स्मृतयः, इतिहासाः, पुराणानि, आगमाः, इति व्यपदिश्यन्ते । तत्राद्याः भगवदाराधनरूपस्य फलापेक्षिजनानुग्राहकस्य कर्मकाण्डस्य व्याख्या-रूपाः । इतिहासश्च महापुरुषचरिताश्रयो वेदान्तभागव्याख्या । पुराणानि सर्गादिलक्षणपञ्चकसङ्ग-तानि । आगमाः शैवादयो देवतोपासनादिबोधकाः । तेषु इतिहासो रामायणभारतादिः । सह्युप-निषद्व्याख्यारूपतया प्राधान्येन च स्मृतिपुराणेभ्यः प्रमाणतमः । श्रीरामायणं हि भगवता वाल्मीकिना मानुषं वेषमास्थितवतो भगवतश्चरितमधिकृत्य चतुर्मुखप्रेरणयाऽऽदौ विरचितं हिततमं मोक्षसाधनं

भगवत्प्रपदनं श्रियः सीतारूपमाश्रितायाः पुरुषकारताविभवमुदञ्चयतीति 'वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना' इत्यादिना प्रशस्यते । अनेन हि अजायमानं सर्वजनकं च तादात्विकनरपतिललामभूताद्दशरथादुत्पद्यमानमाज्ञाय प्रमेयानुसारसन्धया प्रमाणभूतो नित्योऽपि वेदस्तात्कालिकमुनिपरिषदुपसेव्यमानाद्वाल्मीकेराविरभवदिति प्रतिपाद्यते । तथा महाभारतमपि भगवतो देवकीनन्दनवेषस्य निसृष्टभरपाण्डुपुत्रपरित्राणवैभवं तदत्यन्तभक्तपाण्डवचरितकथनमिषेणोदाहरत् प्रपदनैकहार्यतां परमपुरुषस्य प्रकाशयत्, साक्षान्नारायणांशसम्भवाद्व्यासमहर्षेः प्रादुरासीत् । इदञ्च 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत्' 'कार्ष्णं वेदामिम विद्वान्' 'चत्वार एकतो वेदाः भारतञ्चैदमेकतः' 'वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान्' 'तदिदमवगतं पञ्चपादेव वेदात्' इत्यादिभिः प्रकाश्यते । अस्य भगवच्चरितकीर्तनपरत्वं 'नारायणकथामिमाम्' इति स्वेनाप्युक्तम् । अत्र च श्रीमतो नारायणस्य पारम्यं चतुर्मुखादीनां तत्सृज्यत्वं पञ्चरात्रशास्त्रप्रामाण्यमित्यादिकं स्फुटं बहुधा प्रपञ्चितम् । प्रसङ्गेषु परमार्थयोजनञ्च भगवता वेदव्यासेनैव प्रतिज्ञातमादिपर्वणि । अनेनैव स्वप्रणीतानि शारीरकमीमांसासूत्राण्यपि व्याख्यातानीति तेषामपि संवादसम्पादनेन चरितार्थोऽयं प्रबन्ध इति प्रतिभाति । निखिलांशतोऽपि सारभूतेऽप्यस्मिन् प्रबन्धे भगवद्गीता सहस्रनामाध्याय इत्यादिकमाद्रियन्ते हि जनाः । तत्रेयं भगवद्गीता सुयोधनारप्रवृत्ते महति समरे गुरुजनादरेण कुलक्षयभयेन बन्धुस्नेहेन च युद्धश्रद्धाविकलं मध्यमपाण्डवं प्रकृतौ पर्यवस्थापयितुं भगवान् वासुदेवः स्वधर्मानुष्ठानमशेषाणामावश्यकमित्युपदिदेशेतीदं प्रकरणमवलम्ब्य प्रवर्त्तेयमष्टादशाध्यायी । तत्र हि शरीरनाशेऽपि नित्यस्य जीवस्य न कदाचन हानिः, शरीरनाशादिप्रयुक्तव्यथाया आभिमानिकत्वेन स्थिरत्वाभावान्मर्षणीयत्वमिति दारुणरसस्यापि व्यथाहेतोः समरस्य क्षत्रधर्मत्वेन तदनुष्ठाने न पराङ्मुखता कार्येति, शत्रुविजयादिफलाभावेऽपि परायत्तकर्तृत्वयुक्तस्य जीवस्य फलं प्रति स्वाम्यविरहात् कर्मण्येवाधिकारो न फलेष्विति, प्रकीर्णविषयतया शास्त्राणां तत्तदधिकारानुरोधेन परिग्राह्यत्वादहिंसामार्दवादीनां समरव्यतिरिक्तविषयत्वेन व्यवस्थेति, उद्वेगदायितया विगुणस्यापि रणस्य क्षत्रधर्मत्वादवश्यानुष्ठेयत्वमिति, धर्मानुष्ठाने निरहङ्कारस्य फले निर्ममस्य चाधिकारिणः सर्वानर्थमूलभूतयोरहङ्कारममकारयोः सुदूरनिरासेन भगवत्परतन्त्रत्वाध्यवसायेन निष्कामकर्माचरणेन च सवासनं निरस्तसमस्तसांसारिकसङ्गस्य परमार्थसिद्धिरप्यवश्यं भाविनीति, एतादृशं विलम्बमप्यसाहुषो द्रुततरमेव परमां सिद्धिमधिजिगांसमानस्य स्वस्वातन्त्र्यसाध्यादुपासनादुपरिरंसोश्च पुरुषस्य पुरुषोत्तमः स्वयमेवोपायभूतइति चास्यां सारोद्धारः ॥

एतदध्यायानुक्रमणिकेयम्—

| | | |
|---|---|---|
| ७. विज्ञानयोगः । | ११. विश्वरूपसंदर्शनयोगः । | १५. पुरुषोत्तमप्राप्तियोगः । |
| ८ अक्षरपरब्रह्मयोगः । | १२. भक्तियोगः । | १६. दैवासुरसम्पद्विभागयोगः । |
| ९. राजविद्याराजगुह्ययोगः । | १३. क्षेत्रज्ञविभागयोगः । | १७. श्रद्धात्रयविभागयोगः । |
| १०. विभूतियोगः । | १४. गुणत्रयविभागयोगः । | १८. मोक्षसंन्यासयोगः। इति ॥ |

षट्कत्रयात्मिकायामस्यामष्टादशाध्याय्यां पूर्वषट्केन—

"ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।
आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥"

इति परमात्मसाक्षात्कारनिश्श्रेणिभूतप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानसहकारिभूतौ सपरिकरौ कर्मयोगज्ञानयोगावुपदिष्टौ । द्वितीयषट्केन—

"मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये ।
ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥"

इति भगवत्तत्त्वज्ञानसंपत्तिहेतुर्ज्ञानकर्मपरिकर्मितः भक्तियोग उक्तः। तृतीयषट्केन प्रथमषट्कशेषभूतेन—

"प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।
कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥"

इति मूलप्रकृतेः महदादीनां तत्कार्याणां भोक्तुः पुरुषस्य कर्मज्ञानभक्तियोगानां च विवेचनमिति संगत्या निदर्शितोऽयं विभाग इति भगवद्यामुनपरमाचार्यपादाः गीतार्थं समगृह्णन् । भगवद्गीता चेयमर्जुनाय भगवदुपदिष्टस्य अध्यात्मशास्त्रस्य व्यासकृतः श्लोकरूपेणानुवाद इति बहवः। तदन्ये न मन्यन्ते; मन्यन्ते च भगवन्मुखोदितानुपूर्व्या एव महाभारते भगवतो द्वैपायनमुनेः संयोजनमात्रमेव व्यापार इति । दर्शयन्ति चात्रार्थे भगवद्गीताष्टादशाध्यायीसमनन्तरोपात्तभीष्मवधपर्वादिभागनिविष्टान् वैशम्पायनवचनत्वेनोपनिविष्टान् श्लोकान्—

"गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैश्शास्त्रसंग्रहैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिस्सृता ॥

सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनुः ॥

गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते ।
चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ॥

षट् शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः । (६२०)
अर्जुनस्सप्तपञ्चाशत् ( ५७ ) सप्तषष्टिन्तु सञ्जयः ॥ (६७)

धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं (२) गीताया मानमुच्यते ।
भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ॥
सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ॥" इति ॥

अत्रेदं पूर्वेषां प्रतिवचनम्—

इमानि पद्यानि महाभारतगतानीति नाङ्गीक्रियन्ते, पुराणं हयग्रीवशास्त्रिमुद्रितेषु प्रतापचन्द्रराजमुद्रितेषु ग्रन्थाक्षरैः चतुर्वेदशतक्रतुकुलतिलक श्रीमद्रामानुजार्यसूरिशोधितेषु नैध्रुवकाश्यपकविराजशेखरगोपालसूरिसज्जीकृतेषु च मुद्रितपुस्तकेषु प्राचीनेषु तालपत्रपुस्तकेषु चैषामदर्शनेन सांशयिकत्वात्, अनुपपन्नत्वात्, अफलत्वाच्च । तथाहि—नोपपन्नमिदं, विकल्पासहत्वात्; 'धृतराष्ट्र उवाच' इति निवेशमात्रेण प्रथमपद्यस्य धृतराष्ट्रकर्तृकत्वाभ्युपगमे तत्तत्प्रकरणेषु 'राजिल उवाच' 'जरत्कारुरुवाच' इत्यादीनामपि कथं तत्तद्विरचितत्वं नाभ्युपगम्यते । अभ्युपगमे च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्य प्रकृतप्रबन्धप्रणयनव्यापारः 'धृतराष्ट्र उवाच' इत्यादिवाक्ययोजनमात्रम्, अध्यायविभागश्चेति पर्यवस्यति । तावन्मात्रस्य 'को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत्' इत्यादिकैः एतद्बहिर्भूतैः 'द्वैपायनोष्ठपुटनिस्सृतम्' 'इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः' 'चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्' ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्' 'अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च' 'तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने' 'तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान् बहूनपि' 'षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम्' 'नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् । गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः' 'अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान्' इत्यादिभिरेतद्ग्रन्थघटकैश्च भूयोभिर्वचनैर्विरोधस्य कण्ठेगद्यमानत्वात् । को हि स्वयं तपोमहिमसंपन्नः पुराणसंहिताप्रणेतापि सन् तत्तद्वचनावधारणमात्रसुलभेन सन्दर्भयोजकवाक्यविन्यासमात्रेणामानुषतां नारायणावतरत्वञ्च सम्भाव्य प्रशंसेत् । को वा परकर्तृकस्य स्वकर्तृकतां वा प्रकाशयेत्; प्रकाश्य वा बहुमन्येत । अतः श्रुतहानमश्रुतकल्पनञ्चेति महदिदं साहसम् । गीताबहिर्भूतविषयस्य मुनिसन्दृब्धत्वेऽपि गीतायाः अतथाभाव इति च न सुन्दरम्, वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । भगवद्गीतेतिनाम्न एव भगवता वासुदेवेन गीता अर्जुनायोपदिष्टेत्यर्थकतया तथात्वमिति च न साधु; अष्टावक्रगीता–श्रुतिगीता–भ्रमरगीता–इत्यादिष्वपि तत्तदुच्चरितानुपूर्वीमात्रार्थकत्वापत्तेः, श्लोकसंख्यातिरेकापत्तेश्च । अफलञ्चेद गीतायाः भगवद्वासुदेवप्रणीतपद्यात्मकत्वारोपणम् । नास्य प्रामाण्यं फलम्, अतथाभावेऽपि तस्य सिद्धेः; तथाभावेऽप्यसिद्धेश्च । न हि व्यासकर्तृकमित्यप्रमाणं, न वा किञ्चिद्वासुदेवकर्तृकमिति प्रमाणं भवितुमर्हति; प्रामाण्यं प्रत्यविप्लुतत्वस्यैव धौरेयत्वात् । न हि व्यासकर्तृकाणीति ब्रह्मविचारसूत्राणि प्रामाणिकैर्दूरीक्रियन्ते, न वा भगवत्कर्तृकाणीत्येव बौद्धशास्त्रवचनान्याद्रियन्ते । तेषां मोहनैकप्रयोजनत्वदर्शनादप्रामाण्यमिति चेत्—हन्त हि वक्त्रधीनप्रामाण्यवादादवरूढो विषयाधीने तस्मिन्निषण्णश्चेति भवानेव विमृशतु । नापि

प्रयोजनान्तरं सुवचम्, येन जरत्कर्पटशकल कन्थासगन्धाऽपि प्रकृतकल्पना क्षणमप्युच्छ्वसितुमीष्टे । नच 'न हि वचनविरोधे न्यायशतं प्रभवति' इति नयेन प्राङ्निर्दिष्टानां गीताप्रशंसापराणां वैशम्पायनप्रोक्तानां पद्यानां विमतिकूलङ्कषत्वादकाण्डताण्डवमेवेदं भवत इति वाच्यम्, महाभारतकोशान्तरेष्वदृष्टानां प्रागुपन्यस्तप्रबलविरोधपराहतानां भगवद्गीतापर्वातीत्य भीष्मवधपर्वणि सुतरामसङ्गतानां प्रक्षिप्तत्वं प्रामाणिकावसेयमिति स्वसिद्धावपि दुर्बलैः परायत्तैः पद्यैरेतादृशबहुवचनबाधस्य परिहास्यत्वात् । किञ्च 'किमकुर्वत सञ्जय' इति प्रश्नमन्तरेणोत्तरानुपपत्त्या कल्पितं धृतराष्ट्रस्य 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इत्यादिपद्यनिर्माणमार्मिकत्वं 'पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्' इत्यादिपद्यनिर्मातृत्वं सुयोधने न कथं कल्पयितुमीष्टाम् । वैशम्पायनोक्तिशेषत्वादिति चेत्—तुल्यमिदमन्यत्राऽपि विनाभिनिवेशात् । विंशत्युत्तरशतकषट्कस्य केशवोक्तार्थवर्णनपरत्वं, सप्तपञ्चाशतः पद्यानामर्जुनप्रश्नानुवादकत्वमित्यादिनाऽन्यथासिद्धेश्च नैतावन्मात्रेणानुपपत्तिसहस्रपराहतेयं कल्पना क्षणमपि जीवतीति मन्तव्यम्—इति । अत्र निर्णयस्तु न दूरे सुमनसामिति विरमामः । इति ।

—❁—

श्रीमद्भगवद्गीतापाठस्य प्रारम्भेऽनुसन्धेयाः श्लोकाः ।

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥१॥
सम्यङ्न्यायकलापेन महता भारतेन च ।
उपबृंहितवेदाय नमो व्यासाय विष्णवे ॥२॥
सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्वन् गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥३॥
प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥४॥
करकमल निर्दशितात्ममुद्रः परिकलितोन्नत बर्हिबर्हचूडः ।
इतरकरगृहीतवेत्र तोत्रो मम हृदि सन्निधिमातनोतु शौरिः ॥५॥
अग्रे कृत्वा कमपि चरणं जानुनैकेन तिष्ठन्,
पश्चात् पार्थं प्रणयसजुषा चक्षुषा वीक्षमाणः ॥
सव्ये तोत्रं करसरसिजे दक्षिणे ज्ञानमुद्राम्,
आबिभ्राणो रथमधिवसन् पातु नः सूतवेषः ॥६॥
कृष्णं कमलपत्राक्षं पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायणं हरिम् ॥७॥
कृष्णाय यादवेन्द्राय ज्ञानमुद्राय योगिने ।
नाथाय रुक्मिणीशाय नमो वेदान्तवेदिने ॥८॥

अन्ते गीता माहात्म्य श्लोकाः पठनीयाः ।

—❁—

* श्रीमते रामानुजाय नमः *

# ॥ प्रस्ताविकं किञ्चित् ॥

श्रीभगवद्रामानुजमुनिविरचितं श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यं श्रीमन्निगमान्तगुरुप्रणीतया तात्पर्य चन्द्रिकयोपेतं प्रकाश्यते साम्प्रतं परमहंसैस्त्रिदण्डि श्रीमन्नारायण जीयर् स्वामिपादैरिति महानयं लाभः श्रीवैष्णवलोकस्य। बहवः श्रद्धालव एतदध्ययनेऽधिकारिणो लाभान्विता भविष्यन्त्येतत्प्रकाशनत इत्यत्र न विशयलेशोऽपि। मुद्रापणसमये चैतस्य श्रीजीयर्स्वामि पादैः कृतं निदेशमनुसरता दासेन यथामति यथामातृकं च व्यधायि संशोधनम्। अथापि प्रमादादिना समापतिता अत्रापि कति चना शुद्धयः। प्रतिविधानं चात्र क्षमाभ्यर्थनमेव। गीताश्लोकसंख्या तु सप्तशती प्रसिद्धा।

प्रथितमेतद्ग्रन्थगौरवमेतत्प्रतिपाद्यार्थगौरवं चाधिकृत्य नावशिष्यते विशिष्य वक्तव्यमिदानीम्। अथापि समासतोऽत्र किञ्चिन्निवेद्यते साररूपम्।

सर्वोपनिषत्साररूपं पञ्चमवेदोपनिषद्भूतं चेदं गीताशास्त्रं धर्माधर्म (धि) भयाकुलं पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य करुणावरुणालयेन वात्सल्यत स्तत्सारथ्येऽवस्थितेन भगवता श्रीकृष्णेनोपदिष्टं वेदान्तवेद्यं परमं तत्त्वं हितं च मुमुक्षुभ्यः करतलामलकवत् स्फुटमवबोधयत् प्रकाशते। यथाधिकारं चात्र मुमुक्षूणां कृते कर्मज्ञान भक्तियोगाः समुपदिष्टाः। षट्कत्रयात्मके चात्र मध्यमं षट्कं हारस्य नायकरत्नमिव विराजते प्रधानतमम्। मोक्षसाधनतया वेदान्त विहितं ब्रह्मज्ञानं भक्तिरूपापन्नं भगवदुपासनात्मकमिति समुपबृंहितमत्र। पूर्वषट्कोक्तौ कर्मज्ञानयोगावात्मतत्त्वसाक्षात्कारद्वारा परभक्त्युत्पादकौ मतौ। तृतीयं तु षट्कं योगत्रयोपयोगि तत्त्वहितस्वरूपविशोधनेदम्परम्। अतो भक्तिप्रधानमिदं शास्त्रमिति फलितम्। वेदशास्त्रं त्रैगुण्यविषयम्। गीताशास्त्रं तु निस्त्रैगुण्यविषयं ततो विशिष्यते।

तन्त्रेण चात्रद्विविधा भक्तिर्निरूपिता—साधन भक्तिः साध्यभक्तिश्चेति। तत्र साधनभक्तिनिष्ठा व्यासादयः, साध्यभक्तिनिष्ठास्तु परांकुशाद्याः। पूर्वेषां भक्तावुपायत्व प्रतिपत्तिः। परेषां तु भगवत्येव सा। भक्त्यादिकं त्वेतैः भगवत्सेवारूपमेव क्रियते। सेवार्थकाद्भजधातोर्निष्पन्नो भक्तिशब्दोऽपि स्नेहेन भगवत्सेवनलक्षणायां साध्यभक्तावेव स्वरसवृत्तिः। एतन्निष्ठेषु च भगवतः प्रेमातिशयितम्। ज्ञानिसत्तमाश्चैतेभगवता प्रशंसिताः। एतेषां सर्वदा सर्वथा योगक्षेमयोर्निर्वाहकश्च भगवानेव हि। अत एवै तेभ्योऽनन्यशरणेभ्यः स्वमेवानपायं शरणं प्रत्यपादयदन्ततो भगवान्। परमाचार्यैश्च गीतारहस्य मुद्घाटित "निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारितः। उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः। तत्प्रधानमिदं शास्त्रम्" इति गीतार्थसंग्रहस्योपसंहारे। श्रीभाष्यकारैश्च पृथुगद्ये सुस्फुटमाविष्कृतमेतत्। सर्वथा गीतार्थसंग्रहमनुसृत्यैव प्रणीतमिदं भगवद्भिः श्रीभाष्यकारैः गीताया भाष्यरत्नं तात्पर्यचन्द्रिकया समुद्भासितं भगवद्धार्दभावाविष्कारक मुपादयेतमं वरीवर्ति सात्त्विकाग्रेसराणां कृते, इति सर्वं मवदातम्। इति।

वृन्दावन
वामन जयन्ती
५–९–७६

श्रीवैष्णवदासः
**विद्याभूषणं तिरुनांगूर् प्र० भ० अण्णङ्गराचार्यः**
श्रीरङ्ग मन्दिर विद्वान्

॥ श्रीः ॥

# श्रीभगवद्गीताश्लोकानामकारादिक्रमः

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैश्शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिसृता ॥

भारतामृतसर्वस्वं विष्णोर्वक्त्राद् विनिसृतम् ।
गीतागंगोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधी भोक्ता दुग्धं गीताऽमृतं महत् ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीत-
मेको देवो देवकीनन्दनोऽप्रम् ।
एको मन्त्रस्तस्यनामानि यानि
कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्रायकृष्णाय गीताऽमृतदुहे नमः ॥

श्रीः

श्रीगुरुभ्यो नमः

# श्रीमद्भगवद्गीता

## श्रीभगवद्रामानुज भाष्यम्.

**१यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।**
**वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥**

---

## वेदान्ताचार्यविरचित तात्पर्यचन्द्रिका.

**यतिपरिबृढो यद्गीतानामदर्शयदञ्जसा**
**निगमपरिषन्नेदीयांसं २निरामयमाशयम् ।**
**जननपदवीयातायातश्रमापहरां धियं**
**जनयतु स मे देवः श्रीमान्धनञ्जयसारथिः ॥**
**अनुचितपदवीं निश्चिन्तयित्वा प्रयाता-**
**न्यलमल ३मतिमात्रत्रासचिन्ताविषादैः ।**
**उपनिषदमुदारां ४मुद्वमन्पाण्डवार्थं**
**शरणमुपगतांस्त्रायते शार्ङ्गधन्वा ॥**
**५सन्तः सारलिहश्चित्ततमःप्रमथिनीमिमाम् ।**
**भजन्तु भगवद्गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकाम् ॥**

श्रीमद्गीतां व्याचिख्यासुः, अविघ्नपरिपूरणप्रचयगमनार्थं परमाचार्यस्य मुखेन तदर्थोपदेष्टृतां तदनुवृत्तेः स्वाचार्यसंप्रीणनतामप्यनुसन्दधानः, परमाचार्यं नमस्करोति--**यत्पदाम्भोरुहेत्यादि** । ६यच्छब्देन सर्वोत्तराचार्यगुणपौष्कल्यहेतुकां प्रसिद्धिं सूचयति । अम्भोरुहशब्देन भोग्यत्वप्रतीतेर्भक्तिरूपत्वं ध्यानस्य व्यज्यते । ७यामुनाचार्यस्य, द्रोणाचार्यस्य एकलव्य इवाहमित्यभिप्रायेण ध्यानशब्दः । सकृत्सन्दर्शनेन प्रायशः कल्मषाणि विध्वस्तानि, तन्मूलनिरन्तरस्मरणेन तेषां सवासनोन्मूलनं कृतमित्यभिप्रायेण 'ध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः' इत्युक्तम् । **वस्तुताम्**८'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इत्याद्युक्तप्रकाराम् । **अहं वस्तुतामुपयातः** इत्याश्चर्यगर्भम् ।

---

## प्रमाणानामाकराः पाठभेदाश्च.

१ यत्पदाम्बुरुहध्यानानन्दनिर्वृतचेतसः । मुक्तिमप्यवजानन्ति तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥

२. सुधामय. ३. अतिमात्रैरद्य चित्ते विषादैः, अत्र चिन्ते विषादैः ख.ग.ङ. अत्र चित्ते विषादैः.क.घ. पा. ४. मुद्वहन्क्वापि लक्ष्ये; मुद्वमन्क्वापि लक्ष्ये.

५. सन्तः सानुग्रहैश्चित्तैस्तमःप्रमथनीमिमाम् ।

६. यत्पदेन. ७. यामुनाचार्यस्य एकलव्य. पा.

८. तैत्तिरीयोपनिषदि २-६-१. अस्यायं वाक्यशेषः, 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इति, ब्रह्म वेदेति ब्रह्मविषयकं ज्ञानम् असच्चेत्, सः असन्नेव भवति । ब्रह्म वेदेति अस्ति सत्तायोगि चेत्,

एवमनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणरूपोपकारस्मृतिप्रेरितवागादि १त्रितयकरणकः प्रणामः शिष्यशिक्षणार्थं श्रोतृणां फलसिद्ध्यर्थं च ग्रन्थे निवेशितः। तेन स्वाचार्यवत्तदाचार्यपरम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयमित्यपि शिक्षितम्। तथा च श्रूयते, २'३स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामसावसावित्या भगवत्तः' इति ॥

अथाभिमतपरदैवतस्य भगवतः ४स्वरूपरूपगुणविभवादिभावनावर्णनाभ्यामर्थादभङ्गुरं मङ्गलमाचरन्, ५'स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः। नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः' इति संग्रहानुरोधेन व्याख्येयशास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यं च सप्रकारं दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय वक्तुः स्वतः सर्वज्ञत्वपरमकारुणिकत्वसाधुपरित्राणोन्मुखावस्थत्व६सर्वशक्तित्वादिना भ्रमविप्रलम्भ७प्रमादाशक्त्याद्यभावप्रदर्शनेनाप्ततमत्वं समर्थयन्, अपवर्गप्रधानचतुर्वर्गोपायबोधात्मकमवान्तरप्रयोजनम् अपवर्गदशानुभाव्य८सप्रकारभगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं प्रकाशयन्, शंकरादिपक्षे शास्त्रोपदेशारम्भाद्यनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणायाः स्वपक्षे प्रसङ्गाभावाय शास्त्रोपदेशाद्यनुकूलजीवपरमात्मपारमार्थिकभेदादिकथनेन शास्त्रारम्भं समञ्जसयन्, कारणशोधकोपासनभेदाभेदघटकवचसां सर्वेषामपि मुख्यतां ख्यापयन्, गुणतनुजनिविभवविहरणादिविधिनिषेधोपनिषदामल्पश्रुतकुमतिविहितप्रतारणकृतकलहकूलङ्कषां ९विपर्यव्यवस्थामपि स्थापयन्, अवाप्तसमस्तकामस्यापि लीलामात्रविहितनिखिलव्यापारत्वेन शारीरकद्वितीयाध्यायसिद्धं विरोधपरिहारमुपलक्षयन्, जिज्ञास्यजगत्कारणपरब्रह्मभूतदेवताविशेषमपि सर्वशाखाप्रत्ययसामान्यविशेषादिन्यायैः १०त्रिमूर्त्यैक्यसाम्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरत्वव्युदासेन निरूपिताकारं ११निर्दिशन्, १२'बहु स्याम्' इति संकल्पमारभ्य सारथ्यचर्यापर्यन्तस्य सर्वस्य जगद्व्यापारस्याश्रितार्थतया व्याजमात्रलाभादपि परमपुरुषार्थभूतस्वात्मोपलम्भकाध्यात्मशास्त्रावतरणादिना च सौलभ्यातिशयमुद्घोषयन्, प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्वसौलभ्यस्थापनौपयिकगुण १३वर्गद्वये जगत्पतित्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वेश्वरत्वादिकं परमकारुणिकत्वशुभाश्रयत्वाश्रितार्थावतारत्वविरोधिनिरसनशीलत्वासेचनकदर्शनत्वादिकं चोदाहरन्, पञ्चमवेदपरमप्रतिपाद्यस्य भगवतो नारायणस्य प्राक्तनोदन्तं गीतोपनिषदुपदेशेन संगमयति—**श्रियः पति**रित्यादिना **अवतारयामासे**त्यन्तेन। **तत्रे**त्यादिना **चकारे**त्यन्तेन द्वितीयेन वाक्येन बुभुत्सोर्धृतराष्ट्रस्य ज्ञातांशनिष्कर्षः। **एवंज्ञात्वापी**त्यादिना तु १४तृतीयेन वाक्येन १५शास्त्रोपो-

---

**प्र-पा ॥** अतश्चेदं ब्रह्मविषयकज्ञानासद्भावसद्भावाभ्यामात्मनाशमात्मसत्तां च वदति ॥

१. त्रयकरणकः पा. २. रहस्याम्नायब्राह्मणे, स आचार्यवंशः स्वाचार्यपरम्परा आचार्याणां मध्ये असावसाविति व्यक्तिविशेषज्ञापनपूर्वकम् आ भगवत्तः परमाचार्यभगवत्पर्यन्तं ज्ञेयः शिष्येणानवरतानुसन्धानाय ज्ञातव्यः ॥

३. स चैव. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

४. स्वरूपरूपादि. पा. ५. गीतार्थसङ्ग्रहे श्लो. १.

६. सर्वशरीरत्वादिना. पा.

७. प्रमादाशक्त्यभाव. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

८. प्रकार. क. ख. पा.

९. विषयव्यवस्थामापादयन्, विपर्यव्यवस्थामुपस्थापयन्. पा.

१०. त्रिमूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्ण. ११. निदर्शयन्. पा.

१२. छान्दोग्यपनिषदि ६-२-३. तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ॥ तच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव बहु विचित्रानन्तचिदचिन्मिश्रजगद्रूपेण स्याम् अहमेव स्याम्, तदर्थं प्रजायेय इति ऐक्षत समकल्पत ॥

१३. वर्गद्वयं. क. ख. ग. घ. ङ पा.

१४. तृतीयेन शास्त्रोपो. पा.

१५. शास्त्रारम्भोपो. पा.

रा ॥ श्रियः पतिर्निखिलाहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः, स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्त-

ता ॥ द्वातारम्भभूतप्रश्नसंगतिः । अत्र दिव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तं समस्तमपि नारशब्दार्थतया विविच्य दर्शयिष्यन्, तदयनं स्वरूपमन्यपदार्थतया उत्तरपदार्थतया १६वा समासद्वयेऽपि प्रधानभूतं प्रथमं निष्कृष्य दर्शयति—

**श्रियःपतिरित्यादिना ।** विशेषज्ञप्तये भर्तुरभिगम्यत्वसिद्धये । समस्तमङ्गलाप्त्यै च प्रथमं श्रीरिहोदिता ॥ १'एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः । नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम्' २'अर्थो विष्णुरियं वाणी' इत्यादिकमिह भाव्यम् । कतिपयहेयनिवर्तकतीर्थसेवादिव्युदासाय **निखिलेति** विशेषणम् । अत्र हेयशून्यत्वमर्थसिद्धम् । न हि परगतनिखिलहेयनिराकरणसमर्थः स्वगतं हेयं क्षमते । यद्वा हेयविरोधिस्वभावतया ३हेयशून्यमित्यर्थः । तदा **निखिल**शब्दः सर्वाचिद्गतं विकारादिकं सर्वचिद्गतं क्लेशादिकं च संगृह्णाति; कुमतिपरिकल्पितमंशभेदेनाकल्याणस्पर्शमपाकर्तुं **कल्याणैतान**शब्दः । अत एव 'ज्ञानानन्दैकस्वरूपः' इत्यनेनापौनरुक्त्यम् । अथवा सामान्यविशेषनिर्देशरूपत्वादपुनरुक्तिः । यद्वा ४**कल्याणैकतानः**५कल्याणगुणानामेवाश्रयभूत इति वक्ष्यमाणगुणप्रपञ्चस्य ६संग्रहः ॥

त्रिविधानां चेतनाचेतननां पराधीनत्वादिसाम्यादेवंभूतं वस्त्वन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह— **स्वेतरेति** । एतेन ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसमत्वनिषेधः । ७'नित्यं विभुं सर्वगतम्' ८'विश्वमेवेदं पुरुषः' इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः पृथगाह—**अनन्तेति** । **अनन्तं** त्रिविधपरिच्छेदरहितम् । 'अत्रैव देशोऽस्ति, अत्र तु नास्ति' इति देशपरिच्छेदः; 'अत्र कालेऽस्ति, अत्र तु नास्ति' इति कालपरिच्छेदः ; 'इदम् इदं न भवति' इति वस्तुपरिच्छेदः, अल्पवर्णस्वर्णवत् स्वरूपापकर्षत्वादिकं वा । एवंविधपरिच्छेदत्रयराहित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालव्यापित्व९सर्वान्तर्यामित्वरूपम् । वस्तुपरिच्छेदराहित्यं हि समस्तवस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वादिकम्; न पुनर्मिथोविरुद्धविविधवस्तुतादात्म्यं स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वं वा, १०उभयोरत्यन्तासंभावितत्वात् । विस्तरस्तु शतदूषण्यां कृतोऽस्माभिः । आनन्दस्य ज्ञानविशेषत्वात् ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । तर्हि

**प्र-पा ॥** १६. च. पा.

१. हरिवंशे विष्णुपर्वणि ५-५०, एष इति ॥ श्रियो नित्यसहचरः चिदचिच्छरीरकतया सर्वं व्याप्नुवानो भगवान् व्यूह०शातः सकलमनुजनयनविषयतां जिगमिषुरुस्वपर्यङ्कमनन्तं सङ्कर्षणरूपेण प्रथममवतार्य मधुरामिमां राजधानीमन्वर्थीकृतवानिति ।

२. श्रीविष्णुपुराणे प्रथमांशे ८-१८. अर्थो विष्णुरियं वाणी नीतिरेषा नयो हरिः । अर्थः शब्दवाच्यः, नीतिः न्यायशास्त्रम्, नयः न्याय, इति कमलाकमलाक्षयोः सर्वात्मकत्वमनपायत्वञ्चोक्तम् ॥

३. हेयशून्यत्वमित्यर्थः पा.

४. कल्याणैकतानं कल्याणगुणानामेवाश्रयभूतम् ।

५. कल्याणगुणानामेकाश्रयभूत. पा. (क.ख.घ.ङ.पा)

६. संग्रहः । अनन्तेति । अनन्तम्. पा.

७. मुण्डकोपनिषदि. १. मु. १. ख. ६. वा. अथ परा ययेत्यादिः । नित्यं कालापरिच्छिन्नं विभुं देशापरिच्छिन्नं सर्वगतं सर्वत्रान्तः प्रविश्यावस्थितम् ॥

८. तैत्तिरीये. नारायणे. ११. अनु. १. वा, तद्विश्वमुपजीवतीति शेषः । विश्वेनात्मतयोपजीव्यतया विश्वत्वम् । न तु स्वरूपेणेत्यभिप्रायः ॥

९. सर्वान्तर्यामित्वादिरूपम्. पा. १०. तयोः पा.

**रा ॥ ज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्य-**

**ता ॥** आनन्दशब्दस्य विशेष शब्दत्वात् १ 'घटद्रव्यम्' इत्यादिवत् 'आनन्दज्ञानम्' इति वक्तव्यमिति चेत्, तन्न; बहुलग्रहणेन सर्वोपपत्तेः । यद्वा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेष्वपि प्रयोगात्तद्विशेषणतया ज्ञानशब्दस्य पूर्वत्वोपपत्तिः । स्वरूपं प्रतीदं विशेषणद्वयं वा ॥

**स्वाभाविकेति** । स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामपृथक्सिद्धिसाम्येऽपि विग्रहादिधारणनियमनादौ ज्ञानादिगुणगणापेक्षत्वप्रदर्शनाय उत्तरोत्तरसुग्रहत्वसिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः । समस्तगुणबृन्दप्रधानतया षाड्गुण्यस्य स्वरूपेणोपादानम्; इतरेषां च सौशील्यादीनां प्रभृतिशब्देन संग्रहणं कृतम् । २ 'तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः । यैस्त्वयेव जगत्कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः' इति ह्याहुः । संहृतिसृष्टिस्थितिहेतुभूतसंकर्षणादिव्यूहत्रये ज्ञानबलादि ३द्वन्द्वत्रिकस्य यथाक्रमं तत्तत्कार्यविशेषोन्मुख्येनाविर्भावविशेषात् ज्ञानबलेत्यादिक्रमविशेषः कृतः । स्वतः सर्वं सर्वथा ४सर्वदा साक्षात्करोति, तथा साक्षात्कृतं च सर्वं धारयति, धारयन्नेव नियच्छति, धारयन्नियच्छं५श्चाशिथिलो भवति, अघटितं च घटयति, तत्र च सहकारिनिरपेक्षो न ६केनचिदभिभूयते किंतु सर्वाभिभूर्भवति, इति च गुणक्रमपाठ ७विवक्षा । स्वाभाविकत्वमनन्याधीनत्वम् । मुक्तनित्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तदनुगुणपरमात्मसंकल्पाधीनम् । अनवधिकत्वमत्रोत्कृष्टावधिराहित्यम् । द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां ८ 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्याम्नाते परत्वस्वाभाविकत्वे प्रतिगुणमन्विते प्रदर्शिते । असङ्ख्येयशब्देन महोदधिशब्देन च ९ 'यथा रत्नानि जलधेरसङ्ख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा १०ह्यनन्तस्य असङ्ख्येया महात्मनः' इत्यादि स्मारितम् । कल्याणशब्देन गुणनिषेधवचनानां हेयगुणविषयत्वमुत्सर्गा ११पवादन्यायसिद्धं १२सूचितम् ॥

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेष्वस्त्रभूषणाध्यायादिषु च प्रतिपन्नं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—**स्वाभिमतेति** । अभिमतेऽप्यननुरूपत्वस्य अनुरूपेऽप्यनभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वात्तदुभयव्यवच्छेदाय स्वाभिमतानुरूपेत्युक्तम् । एकरूपेत्यनेन व्यूहविभवाद्यवस्थास्वपि हेयप्रत्यनीकत्वानन्दावहत्वमुमुक्षूपास्यत्व प्राप्यत्वादिस्वभावापरित्यागोऽभिहितः । यद्वा व्यूहादिपरिणामे सत्यपि परमव्योम १निलयस्य विग्रहस्य प्राचीनसंस्थानावस्थितिरुक्ता । 'सावयवत्वादनित्यम्' इत्यादीनां धर्मिग्राहकबाधादि-

---

**प्र-पा ॥** १. पटद्रव्यम्. पा.

२. तवेति ॥ अनन्तगुणस्यापि अनन्तत्वमत्र संख्यातः, तव षडेव गुणाः ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजांसि, प्रथमे-मुख्याः । यैः गुणैः त्वया कुक्षौ जगदिव अन्येऽपि गुणाः अन्तर्निवेशिताः अन्तर्भाविताः ॥

३. द्वयत्रिकस्य. पा. ४. सर्वथा साक्षा. पा. ५ च न शिथिली भवति. पा. ६. केनचिदपीति. क.ख.घ.च.पा ७. विवक्षया. पा. ८. श्वेताश्वतरोपनिषदि ५-८. परास्येति ॥ ज्ञानशक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वच्यते, क्रिया-नियमनम् ॥ ९. वामनपुराणे ७४-४०.

यथेति ॥ यथा जलधेः रत्नानि असङ्ख्येयानि, तथा अनन्तस्य स्वरूपरूपगुणविभूतिभिरपरिच्छिन्नस्य, महात्मनो भगवतो गुणाः असंख्येयाः । हीति प्रसिद्धौ गुणानां रत्नसाम्येन मनोहरत्वादिकं, गुणिनो जलधिसाम्येन गम्भीरत्वादिकञ्चाभिप्रेतम् ॥

१०. ह्यनन्ताश्च. पा. ११. पवादादिन्याय. पा. १२. स्मारितम्. हा.

१. निलयविग्रहस्य. पा.

**रा ॥ निरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपः,**

भिराभासतामभिप्रेत्य अचिन्त्यत्वोक्तिः । एको दिव्यशब्दः संस्थानवैलक्षण्यपरः, परमव्योमवर्तित्व-मात्रपरो वा; इतरस्त्वप्राकृतत्वपरः । विचित्रावतारयोगः, प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभाव्यत्वम्, वटपत्रशयन-विश्वरूपाद्यवस्थागतमाश्चर्यं च, अद्भुतशब्देन विवक्षितम् । नित्यत्वं २कालापरिच्छिन्नत्वम् । तथा चामनन्ति रहस्याम्नायविदः, ३'नित्यालिङ्गा स्वभावसंसिद्धिरिन्द्रियाकाराङ्गप्रत्यङ्गव्यञ्जनवती' इति । श्रीपौष्करे च, ४'५नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ संनिधिं व्रजेत्' इति । निरवद्यत्वं जरादिराहित्यम् । उत्तरोत्तरनिरवद्यशब्देषु पूर्वपूर्वेभ्यः सुग्रहत्वं विवक्षितम् । शुभाश्रयत्वभोग्यत्वाद्युपयुक्तमङ्गलगुणयोगो निरतिशयौज्ज्वल्येत्यादिनोक्तः । निरति-शयत्वं स्वापेक्षया उत्कृष्टराहित्यम्, अनुत्तमत्ववत् । तच्च प्रतिगुणमन्वेतव्यम् । औज्ज्वल्यं भास्व-रत्वम् । सौन्दर्यम् ६अवयवशोभा । ७'सर्वगन्धः' इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया; स्रक्चन्दनादि चात्र कृतकरमित्यभिप्रायेण सौगन्ध्यशब्दः । सौकुमार्यं महाबलत्वेऽपि८'पुष्पहासः इति नाम दुहानं मार्द-वम्; यथोक्तम्, ९ 'सुकुमारौ महाबलौ' इति । लावण्यं समुदायशोभा । यत्तदुच्यते भगवच्छास्त्रे, १० 'विश्वमाप्याययन्कान्त्या पूर्णेन्द्वयुततुल्यया' इति । ११ 'भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्मृदूकृतम् ।

---

२. कालानवच्छिन्नत्वं पा.

३. रहस्याम्नायब्राह्मणे. नित्येति ॥ नित्या कालपरिच्छेदविधुरा, अलिङ्गा कर्मकृतस्त्रीपुंसव्यञ्जनरहिता, स्वस्य भगवतः, भावेन इच्छया, संसिद्धिः नियतसंस्थानं यस्यास्तादृशी, किञ्च, इन्द्रियाकाराणि अस्मदादीन्द्रियसदृशानि यान्यङ्गप्रत्यङ्गव्यञ्जनानि तद्वती मूर्तिः । अत्र 'इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः' 'नयनश्रवणो दृशा शृणोषि' इत्यादिकं प्रमाणम् । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इत्यादिकं तु कर्मकृतेन्द्रियराहित्यपर-मित्येतदविरोधेन नेयम् ॥

४, पाञ्चरात्रपौष्करसंहितायाम् ॥ नित्यसिद्ध इति ॥ यस्य नित्यसिद्धे कालापरिच्छिन्नतया स्वेच्छा-कल्पिते, तदाकारे 'तदिति वा तस्य महतो भूतस्य नाम भवति' 'ओन्तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तच्छब्दाभिधेयतया निर्दिष्टस्य ब्रह्मणो रूपे, सत्ता 'अस्ति ब्रह्मेति चेत्' इत्याद्युक्त-लक्षणा, अस्ति वर्तते; तस्य पुंसः, सन्निधिम् असौ भगवान्, व्रजेत् भक्तिप्रियतया स्वयमन्विष्य प्राप्नुया-दिति; यस्य हृदये सत्ता अस्ति असावेव तस्य निर्दिष्ट-पूर्वस्य भगवतः, सन्निधिम् आलयम् अथवा परं धाम व्रजेत् ॥

५. नित्ये पा.

६. अवयवशोभा । लावण्यं समुदायशोभा । पा.

७. छान्दोग्ये ३. प्र. १४. ख. ४. वा.

८. भारते. आनुशासनिकपर्वणि सहस्रनामाध्याये १०२ श्लो. एवं निष्पादितस्वानुभवशक्तिनां सायमिव पुष्पस्य हासो भोग्यतोल्लासोऽस्येति पुष्पहासः ॥

९. श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे १९. सर्गे. १४. श्लो-तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।

पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥

रामं कामयमानाया लक्ष्मणच्छिन्ननासिकायाः कुपिताया अपि तत्सौन्दर्याकृष्टचित्तायाः शूर्पणखायाः खरं प्रत्युक्तिरियम् तरुणाविति ॥ तरुणौ कामिनीनां प्रथमाकर्षकेण वयसा भासमानौ, रूपसंपन्नौ रूपं सौन्दर्यम्, तेन समृद्धौ, सुकुमारौ पुष्पहाससुकुमारौ महाबलौ सौकुमार्येऽपि 'रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून्' इत्याद्युक्तरीत्या बहुशो विहरणेऽपि श्रमलवरहितौ, एवं समुदायशोभामुक्त्वाऽवयवशोभामाह पुण्डरीकविशालाक्षौ सर्वदा सत्त्वप्रसन्ननयनौ चीर-कृष्णाजिनाम्बरौ 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' इतिन्यायेन कृष्णाजिनधारणेप्यतिरमणीयाविति ॥

१०. सात्त्वतसंहितायाम्. २-७०. विश्वमिति ॥ अयुतशब्दः आनन्त्यपरः, विश्वशब्देन भक्तजना गृह्यन्ते, तेषामेवाप्यायनसिद्धेः ॥

११. अहिर्बुध्न्यसंहितायाम् ५२.

**रा ॥ स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपासंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याणदिव्यायुधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवद्य-**

**ता ॥** चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते' इति ह्याहुः। यौवनं कौमारानन्तर्योपलक्षणीयः स्वाभवविशेषः, न तु कौमारानन्तरभाविन्येव दशा; तद्यौवनस्यानादित्वात् देवादिषु च केषांचित् युवत्वेनैवोत्पत्तिदर्शनात्। आदिशब्देन शुभाश्रयप्रकरणेषूक्ताः सर्वे विग्रहगुणाः संगृहीताः ॥

एवं स्वरूपतद्गुणौ विग्रहतद्गुणौ च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितमाभरणवर्गमायुधवर्गं च दर्शयति—**स्वोचितेत्यादिपदद्वयेन।** पूर्वोक्तविलक्षणविग्रहविशिष्टं स्वरूपमिह स्वशब्दार्थः। अत्र १ 'आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः। सर्वभूषणभूषार्हाः' इत्यादि भाष्यम्। किरीटहारादिरूपेण वैविध्यम्। एकजातीयेष्वपि मणिकाञ्चनादिद्रव्यविशेषवर्णसंस्थानादिविशेषविशिष्टव्यक्तिभेदाद्वैचित्र्यम्। अपरिमितेत्यसंख्येयत्वोक्तेः अनन्तत्वमाश्चर्यविशेषणम्। अनवधिकाश्चर्यरसावहत्वमनन्ताश्चर्यत्वम्; अथवा अनन्तानि आश्चर्याणि संस्थानविशेषसौगन्ध्यसुखस्पर्शत्वादीनि येषां भूषणानां तानि तथोक्तानि। नित्यनिरवद्यशब्दौ पूर्ववत्। अपरिमितत्वमसंख्येयत्वमेव, न तु ह्रस्वदीर्घादिपरिमाणविग्रहः। यद्वा अनन्तेत्यसंख्येयत्वम्, अपरिमितेति च विग्रहानुरूपपरमहत्त्वं, विविक्षितम्। भूषणायुधयोर्दिव्यत्वमप्राकृतत्वम्। पूर्वोक्तगुणविग्रहाभरणविशिष्टः 'स्वानुरूप' इत्यत्र स्वशब्दार्थः। असंख्येयेति। पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिः प्राधान्यादिति भावः। अचिन्त्यशक्तीति। कुठारटङ्ककुद्दालादिभिः प्रत्येकं कृच्छ्रसाध्यं सालशैलवसुधातलविदारणम् एकेन हि महेषुणा कृतमिति भावः। निरतिशयकल्याणत्वं निरतिशयानन्दावहत्वम्, भूषणकोटावप्यनुप्रवेशात्; यद्वा लोके यान्यायुधलक्षणानि मङ्गलावहतया प्रसिद्धानि, तैः सर्वैः संपूर्णत्वम् ॥

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहितां श्रियं विभूतिमध्येऽपि स्थितां विशेषतो दर्शयन्नर्थात्तत्स्वरूपादिकमप्याह— **स्वाभिमतेति**। स्वरूपं स्वासाधारणधर्मविशिष्टं श्रियो दिव्यात्मस्वरूपम्। रूपं दिव्यविग्रहः। रूपानन्तरो गुणशब्दस्तद्गतनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यादिपरः। विभवशब्दः परिजनपरिबर्हादिपरः। परत्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वयम् ३ऐश्वर्यशीलपदाभ्यामुपलक्षितम्। ततश्चादिशब्दः प्रत्येकमन्वयात् ज्ञानशक्त्यादिकं वात्सल्यादिकं च संगृह्णाति। ऐश्वर्यशीलादयः अनवधिकातिशयाश्च असंख्येयाश्च कल्याणाश्च गुणा इति विशेषणसमासः। एवंविधगुणानां गण इति षष्ठीतत्पुरुषः। ऐश्वर्यशीलादेर्गणविशेषणत्वानौचित्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गणविशेषणत्वे प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षस्याशाब्दत्वात्, गुणविशेषणतयैव समास उचितः। स्वरूपम्, रूपम्, ४तद्गुणाः, विभवः,

**प्र-पा ॥** भूयिष्ठमिति ॥ बहुलाभिरद्भिः शरीरारम्भकेणाप्तत्वेन, मृद्कृतं मार्दवमापादितम्, अत एव चक्षुरानन्दजननं लोचनासेचनकम्, भूयिष्ठम् उल्बणं, तेज एव तादृशं तेजस्तत्त्वमेव लावण्यमिति व्यपदिश्यते ॥

१. श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे ३-२५. आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः। सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ॥ आयताश्चेति ॥ सर्वभूषणभूषार्हाः सर्वेषां भूषणानां कटकमकुटादीनामलङ्काराणामपि भूषायामर्हा इति; यद्वा सर्वैर्भूषणैर्या भूषा तदर्हाः इति; अस्मिन् पक्षे भूषाशब्दः आच्छादनमात्राभिप्रायेण, दृष्टिदोषनिराचिकीर्षायामैदम्पर्यात्। रामलक्ष्मणरूपावयविद्वित्वविवक्षया बहुवचनम्।

२. महत्तरत्वम्. पा. ३. ऐश्वर्यशीलाभ्याम्. पा.

४. तद्गुणाः, विभवाः. पा.

**रा ।। स्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभः,**

---

**ता।।** ऐश्वर्यादिगुणगणश्च, इति द्वन्द्वः । स्वरूपादिपञ्चकं भगवदभिमतानुरूपं नित्यं निरवद्यं यस्याः, सा स्वाभिमतेत्यादिगुणगणेत्यन्तेनोक्ता । स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादि-गुणगण इति योजनायां स्वरूपरूपयोरपि गुणानुप्रवेशप्रसङ्गः । स्वरूपादेः सर्वस्य परमात्माभिमतत्वं व्यक्तम् । स्वरूपस्य नित्यत्वं निर्विकारतया सर्वकालवर्तमानत्वम् । निरवद्यत्वं पूर्वं परमात्मस्वरूपे प्रतिपादितप्रकारम्, तद्वत् पितृत्वप्रयुक्तकादाचित्कौष्मलत्वादिराहित्यं वा । अनुरूपत्वं तु यथाप्रमाणं प्राग्वदेव कल्याणैकतानत्वादिकम् । १'शान्तानन्त' इत्यादिकमिह भाव्यम् । रूपस्य नित्यत्वमवतारादि-दशायामपि परमपदनिलयभगवदेकासनस्थितस्य तथावस्थितत्वम् । अनुरूपत्वं च, २'अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् । रामस्य च यथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा' ३'विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्ये-षात्मनस्तनुम्' इत्यादिप्रतिपादितम् । विग्रहगुणानां नित्यत्वं नाम औज्ज्वल्यादेः कदाचिदप्यपकर्षाद्य-भावः । निरवद्यत्वं च दुष्प्रेक्षतादिराहित्यम् । अनुरूपत्वं, ४'घनकनकद्युती युवदशामपि मुग्धदशाम्' इत्याद्युक्तप्रकारम् । विभवस्यानुरूपत्वं, ५'देवतिर्यङ्मनुष्येषु पुन्नामा भगवान् हरिः । स्त्रीनाम्नी ६'लक्ष्मीर्मैत्रेय नानयोर्विद्यते परम्' इत्यादिभिरनुसंधेयम् । अनवधिकातिशयत्ववचनादीश्वरव्यति-रिक्ताशेषगोचरस्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वराभिमतत्वान्न द्वैराज्यादिदोषः । ७'अस्येशाना जगतो विष्णु-पत्नी' इति विष्णुपत्नीत्ववेषेण हि सर्वस्य जगत इयमीष्टे । ८'ईश्वरीं सर्वभूतानाम्' इत्यत्र तु, यद्यपि सर्वभूतानामिति प्रतिसम्बन्धिनिर्देशात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न शक्या ।

---

**प्र-पा ।।** १. चतुःश्लोकी. ४.

२. श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे. १५-५१. अस्या इति ।। अस्याः सीतायाः रूपं शरीरं अङ्गप्रत्यङ्ग-सौष्ठवञ्च यथा यथाविधम् तथाविधमेव रामस्यापि रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवञ्च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्ग-सौष्ठवञ्च यथा यथाविधं तथाविधमेवास्याः रूपमङ्ग-प्रत्यङ्गसौष्ठवञ्च । अत इयमसितेक्षणा तस्य योग्ये-तिशेषः । इयन्त्वसितेक्षणेति विशेषः ।।

३. श्रीविष्णुपुराणे. १-९-१४५. 'देवत्वे देव-देहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी' इति पूर्वार्धम्. विष्णोर्देवत्वे इयं लक्ष्मीश्च, देवदेहा देवसजातीयसंस्थानविग्रहा तस्य मनुष्यत्वे मनुजदेहपरिग्रहे स्वयमपि मानुषी । एवम् आत्मनः स्वस्य तनुं देहं विष्णोः देहस्य अनु-रूपाम् अनुगुणां करोति ।।

४. श्रीगुणरत्नकोशे. २९ श्लो.

५. श्रीविष्णुपुराणे. १-८-३५. देवेति ।। अनयोः आभ्यां लक्ष्मीनारायणाभ्याम् परम् अन्यत् । चतु-र्विधेष्वपि भूतग्रामेषु भगवतः पुमधिष्ठानात्, श्रियश्च स्त्रीणामधिष्ठानादेनयोरितरन्न विद्यत इतीदमभिमानवि-शेषाभिप्रायेण; नानयोः परमस्तीतिचेदमनिदमा-त्मकनिषेधाभिप्रायकम्; अत्रैव देवतिर्यगादिनिर्दे-शात् ।।

६. श्रीश्च विज्ञेया. पा.

७. यजुषि. ४-४-१२-५७. अस्येशानेति ।। श्रीरिति श्रीसूक्तप्रकरणाल्लभ्यते, इयम् अस्य जगतः ईशाना ईश्वरी । विष्णोः पत्नी च । विष्णुपत्नीत्व-कृतं श्रियो जगदीश्वरत्वमिति भावः ।।

८. श्रीसूक्ते. ईश्वरीमिति ।। सर्वभूतानाम् ईश्वरीं

**रा ।। स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनिरति-**

**ता।।** तथापि वाक्यान्तरबलादर्थस्य तथात्वसिद्धिः१ । निरवद्यत्वं भगवदैश्वर्यैकरसत्वं वा निग्रहादि-प्रसङ्गाभावो वा । प्रतिकूल २दण्डकत्वं हि पुंस्त्वानुरूपं तद्वल्लभस्यैव भागः । शीलस्य नित्यत्वं महत्त्वे सत्यपि मन्दैः सह नीरन्ध्रसंश्लेषे कदाचिदपि स्वोत्कर्षप्रकाशनाभावः ; निरवद्यत्वं तत्र विप्रलम्भाभि-प्रायादिविरहः । अनुरूपत्वम्, अनवधिकातिशयत्वं च, ३'तुल्यशीलवयोवृत्ताम्' इत्याद्युक्तप्रकारम् । एवं श्रियः पृथङ् नित्यस्वरूपगुणविभवैश्वर्यशीलादिप्रतिपादने ज्ञानादिगुणवदपृथक्सिद्धशक्तिमात्रत्वम्, व्यूहविशेषत्वम्, स्वरूपैक्यम् ४अन्यदपि, वदन्तो निरस्ताः । शक्तित्ववादास्तु पत्नीत्वेन कार्योपयुक्त-विशेषणत्वाभिप्रायाः । प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुंसात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि स्त्र्यंशे शक्तिशब्दः । एकत्ववादास्तु समस्तप्रपञ्चप्रतियोगिकैकशेषित्वाश्रयत्वेन, विशिष्टैक्येन, आत्महविः प्रत्युद्देश्यै-५कदेवतात्वादिविशेषेण वा, निर्वाह्याः । अत एव हि ६'व्यापकावतिसंश्लेषादेकतत्त्वमिवोदितौ' इत्यु-च्यते । उक्तं च श्रीराममिश्रैः षडर्थसंक्षेपे ७'उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्' इत्यादि । एवंविधाया भगवत्याः, श्रियो, वल्लभः प्रियतमः । श्रीः वल्लभा यस्येति वा । न चाभिमतशब्दपुनरुक्तिः, प्रत्येकस-मुदायविषयतयाभिमतत्वातिशयव्यञ्जनपरत्वादिति ।।

अथ नित्यपरिजनविशिष्टतां दर्शयति **स्वसङ्कल्पेति** । स्वरूपं धर्म्यंशः । स्थितिः अप्रच्युतत्वया वस्थानम् । प्रवृत्तिः व्यापारः । नित्यानां स्वरूपस्थित्योः परमात्मसंकल्पानुविधायित्वं नाम तन्नित्येच्छा-

---

**प्र-पा ।।** श्रियं त्वाम् इह उपह्वये अत्र भगवतीमावाह-यामि । सा विशेष्यते ईश्वरीमित्यादिना ।।

१. अयं भावः—यद्यपि 'ईश्वरीं सर्वभूतानाम्' इत्यत्र 'सर्वभूतानाम्' इति षष्ठ्या 'ईश्वरीम्' इति पुंयोगविहितङीषन्तैकदेशभूतेश्वरशब्दे अन्वयदौर्विध्यात् ईशित्रीमित्येवार्थवर्णनं युज्यते; तदा च 'ईश ऐश्वर्ये' इति धातोः वनिपि 'वनोर च' इति ङीब्रयोः ईश्व-रीमितिसिद्धिः । तथाऽपि 'अस्येशाना जगतो विष्णु-पत्नी' इत्यादिसमानप्रकरणपठिताबाधितवाक्यान्तर-बलात् विष्णुपत्नीत्वरूपोपाधिप्रयुक्तमेव देव्या ईशन-मिति । इदमेव 'लोकैकेश्वरि ! लोकनाथदयिते' इत्यादिपरमाचार्यवचसामप्याकूतम् ।।

२. दण्डित्वम्. पा. ३. श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे. १६-५ तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् । राघवोऽर्हति वैदेहीं तञ्चेयमसितेक्षणा ।। तुल्येति ।। समानस्वभाववयोवृत्तां, सदृशवंशभवां, समानलक्षणा, सामुद्रिकादिप्रतिपादितसंस्थानविशेषो लक्षणशब्दे-नोक्तः । अतइमां राघवएवार्हति, नान्यः । तञ्चेय मेवार्हति न स्वितरा । अत्रापि पूर्ववदसितेक्षणेति विशेषः ।।

४. अन्यदन्यदपि. पा.

५. एकदेवतात्वाविशेषेण; एकदेवतात्वादिविशेषेण.पा.-

६. भगवच्छास्त्रे. व्यापकाविति । लक्ष्मीनारायणौ, व्यापकौ व्यापनशीलौ, अतिसंश्लेषात् अपृथक्-सिद्धसम्बन्धात् एकं तत्त्वं द्रव्यमिव एकद्रव्यत्वेनो-त्प्रेक्षणीयतयेति भावः, उदितौ ।।

७. षडर्थसंक्षेपे. उभयेति ।। उभयाधिष्ठानम् उभय-वृत्ति उभयविषयमित्यर्थः, एकम् अभिन्नम् ।।

रा ॥ स्वज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः,

---

**ता ॥** सिद्धत्वम् । तच्चानिच्छासम्भवे निवर्तयितुं शक्यतामात्रम् । तेषु त्वनिच्छायाः कदाचिदप्यभावात् स्थितेः सदातनत्वम् । इदं च परमात्मसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं बद्धमुक्तप्रकृतप्राकृतकालादिष्वपि भाव्यम् । तच्च सर्वं प्रपञ्चयिष्यते । शेषता शेषवृत्तिरित्यर्थः । अशेषशेषता [1]यथाभिमताकारता । अत्र [2]'शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् । अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः;' [3]'निवासशय्यासनपादुका' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एकैककृतस्यैव हि कैङ्कर्यस्य मिथः सर्वार्थतयाऽनुसन्धानात् [4]सर्वेऽप्यस्य सर्वकैङ्कर्यकारिणो भवेयुः । यद्वा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदा एव अशेषशब्देन संगृह्यन्ते; तेषामशेषाणां परमात्मानं प्रति शेषता शेषभावः । एवमुक्तप्रकारायां [5]शेषतायामितरपरित्यागेन तदेकावलम्बिनी प्रीतिरेव रूपं स्वरूपं स्वभावो वा येषां ते अशेषशेषतैकरतिरूपाः । ते च सर्वे नित्याः । स्वरूपनित्यत्वस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत्कदाचिदाविर्भूत [6]स्वरूपत्वमिह नित्यशब्देन व्युदस्यते, नित्यासंकुचितज्ञानादिगुणा इत्यर्थः । तत एव निरवद्याः क्लेशकर्मस्वातन्त्र्याभिमानादिदोषात्यन्ताभाववन्तः । एषां ज्ञानस्य निरतिशयत्वं परमात्मज्ञानतुल्यत्वम् । क्रियाया निरतिशयत्वं स्वच्छन्दानन्तकैङ्कर्यात्मकत्वम् । ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्वं परमात्मकैङ्कर्योपयोगिस्वेच्छागृहीतशरीरेन्द्रियादिनियमने निर्विघातत्वम्; न तु सर्वविषयत्वम् [7]'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च' इति न्यायात् । अत्र निरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्यादिरनन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः । ते च अपरिमिताः [8]असङ्ख्येयाः सूरयः ।

---

**प्र-पा ॥** १. यथाभिमताकारा. पा.

२. श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १०९. ७. शरा इति ॥ नानाविधाः ब्रह्मशिरःस्थूणाकर्णादिविविधलक्षणाः शराः आयतविग्रहं महाप्रमाणं धनुश्च, इति सर्वे सर्वाण्यायुधानि पुरुषविग्रहाः अङ्गीकृतमानुषगात्राः काकुत्स्थं श्रीरामम् अन्वगच्छन्त ( महाप्रस्थानकाले ) अन्वगच्छन् ॥

३. स्तोत्ररत्ने. ४०. श्लो. निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणादिभिः । शरीरभेदैस्तव शेषतां गतैर्यथोचितं शेषइतीरिते जनैः ॥ निवासेति ॥ पूर्वोक्तोऽनन्त एवात्र समाख्यया सकारणया विशेष्यते ॥ निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणादिभिः दिव्यायतनप्रभृतिच्छत्रपर्यन्तैः तव कैङ्कर्यप्रतिसम्बन्धिनो भगवतः शेषतां पारार्थ्यं गतैः आश्रितैः शरीरभेदैः परिगृहीतैर्मूर्तिविशेषैः यथोचितं प्रवृत्तिनिमित्तानुगुणैः शेषइतीरिते शेषसमाख्यया व्यवहृते, शेषत्वं च परोत्कर्षाधानैकान्तत्वमितिर्विस्तरः परत्र.

४. सर्वे सर्व, सर्वेऽपि सर्व. क. ख. घ. ङ. पा.

५. अशेषशेषतायां. पा. ६. स्वभावत्वमिह. पा.

७. ब्रह्मसूत्रे ४.४.१७. जगद्व्यापारेति ॥ मुक्तैश्वर्यं प्रक्रम्योच्यते, मुक्तस्यैश्वर्यं जगतो जन्मस्थित्यादीन् व्यापारान् वर्जयित्वा । जगत्कारणत्वं मुक्तस्य नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह प्रकरणात् कारणवाक्येषु मुक्तभिन्नस्य भगवतः कर्तृतयाऽन्वयात्, मुक्तस्य व्यतिरेकाच्च ॥ ८. असंख्याः. क. ख. घ. ङ. पा.

रा ॥ **वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः, स्वोचितविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरण-**

**ता॥** १'सदा पश्यन्ति सूरयः,तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाँसः समिन्धते' इत्याद्यनुसन्धानेनाह—**अनवरताभिष्टुतचरणयुगल इति।** विपन्यवः विशेषेण स्तुतिशीलाः । २'पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च ।' अभिष्टुतेत्यभिर्विशब्दार्थः । स्तुतिशीलत्वादनवरतत्वोक्तिः ॥

स्तुतिविषियत्व ३ प्रसक्तमैश्वर्यादेरियत्तारूपं परिच्छेदमपाकरोति—**वाङ्मनसेति** । एतेन ४'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' ५'सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' ६'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इत्यादीनां वाङ्मनसयोरवेद्यत्वार्थतां वदन्तो निरस्ताः । तथा सति ७'तद्विजिज्ञासस्व' ८'मनसा तु विशुद्धेन' ९'ब्रह्मवित्' १०'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिभिः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यत्र यच्छब्दादिभिश्च, विरोधप्रसङ्गः ।

---

**प्र-पा॥** १. सामवेदे ३-प्र. १८-अ. २-ख. ४-वा. तद्विप्रासइति ॥ विप्रासः भगवद्गुणपूरकाः; भगवद्गुणपूर्णान्तरङ्गा वा, विप्रशद्वाज्जसि 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुगागमः, विपन्यव; विशेषेण स्तुतिशीला; जागृवाँस; कदा किमापतेदिति अस्थाने भयशङ्कया जागरूकाः समिन्धते दीप्यन्ते, 'इन्धी दीप्तौ' ॥

२. धातुपाठे भ्वादिषु. ३. प्रयुक्तमै. पा.

४. केनोपनिषदि २-३. यस्येति ॥ यस्य पुंसः ब्रह्म अमतम् अप्रमेयमिति मतम् तस्य तेनैवेत्यर्थः, मतं वस्तुतो ज्ञातम्, यस्य तु परिच्छिन्नत्वेन मतमिति मतम् स न वेद, अतद्रूपत्वाद्विषयस्य । अतः विजानतां विज्ञम्मन्यानामविज्ञातम्, अविजानतामतादृशां तु विज्ञातं भवति पूर्ववाक्येन स्वरूपं प्रकाशितम्, उत्तरेण तु फलमिति न पौनरुक्त्यम् ॥

५. ऋग्वेदे अष्ट ८-अध्या ७-मण्ड ११. अनु ११-वा ७-कृष्णयजुषि, २-अष्टके. ८-प्रश्ने. ९-अनु. ९-सोअ. ङ्गेति ॥ अङ्ग भोः सः भगवानेव वेद प्रकरणात्स्वमहिमानं जानाति, यदि वा न वेद ॥

६. तैत्तिरीयोपनिषदि ४-१. यतइति ॥ मनसा सह मनस्सहिताः वाचः यतः यस्माद्ब्रह्मानन्दात् अप्राप्य निर्वतन्ते, पारमिति शेषः । एतेन वाङ्मनसागोचरत्वमुक्तम् ॥

७. तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ल्याम् १-१ तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेतीत्युत्तरांशः, यतो वा इमानीत्यादिः, यत् जगदुदयविभवलयलीलम्, तत् वस्तु तत् प्रसिद्धं ब्रह्मेति, विजिज्ञासस्व विशेषेण इच्छापूर्वकं जानीहीत्यर्थः, उपायदशाप्रभृति भगवज्ज्ञानस्य प्रीतिरूपत्वेनेच्छाविषयत्वात्सन्नन्तनिर्देशः ॥

८. मनुव्याख्याने (१-८.) इदं व्यासस्मृतित्वेनोक्तम्, श्रुतिरेवेति भाष्यकारादिभिः । श्रुतिरन्वेषणीया.

९. तैत्तिरीयोपनिषदि. आनन्दवल्ल्याम् १-१. ब्रह्मविदिति ॥ ब्रह्मवित् निरतिशयबृहत्त्वबृंहणत्वाश्रयतया ब्रह्मशब्दवाच्यश्रीमन्नारायणोपासकः। विदिशब्द उपासनपरः। 'वेदनमुपासनम्' इत्युक्तेः, परं ब्रह्मरुद्रादिभ्यः परं. यद्वा चेतनाचेतनविलक्षणं, परमात्मानम्, आप्नोति प्राप्नोति॥

१०. तैत्तिरीयोपनिषदि, आनन्दवल्ल्याम्. ४-१. आनन्दमिति ॥ ब्रह्मणः ब्रह्मसम्बन्धिनम् आनन्दं विद्वान् कुतश्चन सांसारिकदुःखादपि न बिभेति भयं न प्राप्नोति ॥

रा ॥ भोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्याक्षरपरमव्योम-
निलयः, विविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलः,

ता॥विरोधपरिहाराय मुख्यवृत्तिनिषेधविषयतया व्यवस्थाप्यत इति चेत्, आगतोऽसि पन्थानम्; विषय-व्यवस्था तु यथाप्रमाणमस्माभिः क्रियत इति विशेषः। वाङ्मनसेत्यादिकं परमव्योमविशेषणतया केचिद्व्याचक्षते, श्रीवैकुण्ठगद्ये तथोक्तेः वयं तु अत्रैव षष्ठाध्याये 'योगिनामपि' इति श्लोके 'वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्' इति परमात्मविशेषणत्वेनैवाभिधानात्, कुमतिनिरासार्थमपेक्षितत्वाच्च अत्रापि तथा विवक्षामाचक्ष्महे ॥

**स्वोचितेत्यादि** । अत्राप्यनन्ताश्चर्यशब्दः पूर्ववत् । विभवशब्देन वाहनरत्नादि १संग्रहः। अनन्तपरिमाणत्वं तिर्यगूर्ध्वादिदेशापेक्षया, अधस्तात् प्रकृत्यवच्छिन्नत्वात् । अनन्तशब्दावृत्तिः प्रत्येक-मानन्त्ये तात्पर्यातिरेकात् । नित्यत्वं प्राकृतव्योमवल्लयरहितत्वम् । निरद्यत्वं शुद्धसत्त्वमयत्वेन रजस्तमस्तत्कार्यराहित्यम् । अक्षरत्वम् अंशतोऽपि सृष्टिसंहारविरहः । परमशब्देन परनिर्दिष्टप्रक्रियया प्राकृतव्योमव्यवच्छेदः । एतेन २'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादिश्रुतिसूचनम् । एवं नित्यविभूतियोग उक्तः ॥

अथ लीलाविभूतियोगप्रतिपादनमुखेन३ 'यतो वा इमानि' इत्यादि४वाक्यैः ५'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रेण च, निरूपितं जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणयोगं दर्शयति—विविधेति । शब्दस्पर्शादिरूपेण दिव्या-दिव्यादिभेदेन चात्र भोग्यवैविध्यवैचित्र्ये । 'इमानि' इत्यादिश्रुत्या हस्तप्रसारणेन तत्तत्प्रमाणसिद्धसम-स्तकार्यप्रकारनिर्देशात् बहुवचनासङ्कोचाच्च भोक्तृणां ज्ञानसुखादितारतम्यहेतुभूतं देवादिरूपेण वैवि-ध्यम्, तदवान्तरविधाभूतब्राह्मणादिरूपेण वैचित्र्यं च, दर्शितम् । यद्वा विविधशब्द एव सावान्तरभेदं समस्तं वैविध्यं संगृह्णाति । विचित्रशब्दस्त्वा६श्चर्यपरत्वेनान्याशक्यत्वपरः, ७'मेघोदयः' इत्यारभ्य 'विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' इत्यादिवत् । ज्ञानसुखादितारतम्याभावेन परमव्योम्नि भोक्तृ-वैविध्याभावात् परभोग्यतैक८रसानां नित्यसूरीणां पृथगुक्तत्वाच्च तत्र भोक्तृवर्गानुक्तिः । भोगोपकर-

---

१. ग्रहः. क. ख. घ- ङ. पा.

२. तैत्तिरीयोपनिषदि. नारा. ६-१-२.

३. तैत्तिरीयोपनिषदि. भृगुवल्ल्याम् १-१. यत-इति ॥ इमानि परिदृश्यमानानि भूतानि स्थावरजङ्ग-मात्मकानि यतो जायन्ते, जातानि भूतानि च येन आत्मभूतेन जीवन्ति, प्रयन्ति सन्ति भूतानि यदभिसं-विशन्ति लीयन्ते, समित्येकीकारे, एकीकृततया प्रवेशः संवेशः, यद्वा यत्प्रयन्तीति मोक्षः, अभिसंविशन्तीति प्रलयः, तद्विजिज्ञासस्वेत्यादि व्याख्यातम् १०-पु. ६-सं.

४. वाक्ये 'जन्माद्यस्य यत' इति सूत्रेण निरू. क. ख. ग. घ. ङ. पा. ५. शारी. १-अ. १-पा. २-सू.

६. आश्चर्यरूपत्वेन मननाशक्य. पा.

७. 'मेघोदयः सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागः स्फुरितानि वायोः । विद्युद्विभङ्गो गतमुष्णरश्मेर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' इत्यभियुक्तैश्चेति सहस्रनाम-भाष्ये. ( ३०३. नामपाठे) भट्टारकैरुक्तम्.

८. रसनित्य. पा.

**रा ॥परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणो ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत्सृष्ट्वा स्वेन रूपेणावस्थितः,**

---

**ता॥**णभोगस्थानान्यत्राप्यर्थसिद्धानि । एवंविधायाश्च विषमसृष्टेर्विचित्रानादिचेतनकर्मप्रवाहमूलत्वान्न वैषम्यादिदोषः । निखिलशब्देन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतचतुर्मुखादिव्यावर्तनम् । उदय-शब्देन सद्वारकाद्वारकसमस्तसृष्टिसंग्रहणम् । एवं विभवशब्देन विष्ण्ववतारान्तर्यामित्वादिकृतविविध-स्थितिसंग्रहः । लयोऽपि नित्यनैमित्तिकादिरूपः । निखिलसृष्ट्यादिष्वन्यतमस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वे संभव-त्यपि, उपात्तव्यतिरिक्तयोः किमन्यः कर्तेति शङ्काव्यावर्तनाय सृष्ट्यादित्रयोपादानम् । १जगद्गतानां त्रयाणामुदयविभवलयानामेतद्गतलीलात्वेन व्यपदेशादुपादानत्वं सूचितम् । जगदाकारेण २जायमान-त्वादीन्यस्य लीलाः, ३'बहुस्यां प्रजायेय' इति हि जगत्कारणस्य तस्य संकल्पः । सूक्ष्मचिदचिद्वि-शिष्टस्यैवोपादनत्वात् बालस्येव युवत्वादिप्राप्तौ न स्वरूपतो विकार इति निर्विकारत्वश्रुत्य-विरोधः ।अवाप्तसमस्तकामस्य कथं जगद्व्यापारइतिशङ्कापरिहरताली लाशब्देननिमित्तत्वमपि सिद्धम् । एतेन निमित्तोपादानभेदं वदन्तो निरस्ताः । न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनमात्राद्वि-रोधः, लौकिककारणविलक्षणत्वाच्छ्रुतिसिद्धस्य ब्रह्मणः । अन्ततो वैशेषिकादिभिरपि घटेश्वरमान-संयोगविभागद्वित्वपृथक्त्वादिकार्येष्वीश्वरस्यैव निमित्तत्वम् उपादानत्वं च अभ्युपगतमिति न कश्चिद-स्मिन्मते दोषः । तथा ४बुद्धिपूर्वकस्वसुखोत्पादनादावपि द्रष्टव्यम् ॥

एवं ब्रह्मलक्षणयोगात् नारायणस्यैव परब्रह्मत्वं दर्शयन्, सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नारा-णाख्यविशेषपर्यवसानं च सूचयन्, ५'नारायण परं ब्रह्म' इति श्रुत्युनुकारिणः ६'नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः' इति ७गीतार्थसंग्रहश्लोकस्य प्रपञ्चनमिह क्रियत इति च ज्ञापयन्, उक्तैःप्रकारैः समाख्यात्रयमस्यैव संगतमिति चोदाहरन्, उक्तेष्वर्थेषु वा समाख्यात्रयं प्रमाणयन्, ८'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्'९'प्रथितः पुरुषोत्तमः'१०'एष नारायणः श्रीमान्'इत्यमीषां कृष्णैकविषयत्वं च दर्श-यन्, अभेदश्रुतीनां भेदश्रुतीनां घटकश्रुतीनां कारणशोधकोपासनश्रुतीनां च निष्कृष्यार्थं संगृह्णाति— **परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति** । सर्वसामानाधिकरण्यं सर्ववैलक्षण्यं च सर्वान्तर्यामित्वेनोपपन्न-मिति पदत्रयाभिप्रायः । अत एव अत्र प्रपञ्चबाधभेदाभेदादिना सामानाधिकरण्यं वदन्तो निरस्ताः । ११'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य,१२'तत्रब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत'

---

१. जगद्गतानामुदय. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

२. जायमानत्वादित्यस्य. पा.

३. तैत्तिरीयोपनिषदि. आनन्दवल्ल्यां ६-२. छान्दोग्ये च ६-२-३ व्याख्यातमिदम् १-पु. १२-सं.

४. बुध्द्यपूर्वपूर्वकस्व. पा.

५. तैत्तिरीयोपनिषदि. नारा. १२. अनु. ४. नारायणेति 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना सोर्लुक् ।

६. गीतार्थसंग्रहे श्लो. १. ७. नारायणः पा.

८. गी १०-१२. ९.गी. १५-१८ १०. हरिवंशे विष्णुपर्वणि ५४-५०. व्याख्यातम् ३-पृ. १-सं.

११. महोपनिषदि १-१-१. एकइति ॥ सृष्टेः प्राक्, हवै इति प्रसिद्धौ, नारायणएकएवासीत्. ब्रह्मे-शानादयो नासन्नित्यर्थः ॥

१२.महोपनिषदि १-२-१. तत्रेति॥तत्र हिरण्मये-अण्डे चतुर्मुखो ब्रह्माऽजायत ॥

रा ॥ **ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरोऽपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिः, स्वमेवरूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहदेव कुर्वंस्तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्यावतीर्य**

रा ॥ १'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्याद्युक्तकरणकलेवरप्रदानहितोपदेष्टृत्वादिकमभिप्रेत्याह—**ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत् सृष्ट्वेति** । ब्रह्मसृज्यस्य स्थावरपर्यन्तस्य जगतः परमात्मसृज्यत्ववचनात् ब्रह्मादिकञ्चुकितः परमात्मा तत्तत्सृजतीति सिद्धम् ॥

अथ स्वेच्छयावतारं तत्प्रयोजनं च २वक्तुमनवतारदशायां ३तत्प्रयोजनानिर्वृत्ति दर्शयति—**स्वेनेत्यादिना अगोचर** इत्यन्तेन । अगोचरत्वम् अव्यक्तत्वात् । यथोच्यते—'४यैर्लक्षणैरुपेतो हि हरिरव्यक्तरूपधृत् । ५तैर्लक्षणैरुपेता हि व्यक्तरूपदशा युवाम्' इति । ब्रह्मादिदेवेति वचनात् ६'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' इत्यधिकरणेऽर्थित्वसामर्थ्याभ्यां समर्थितं ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवजातीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्वं सूचितम् । स्वप्रयोजनाभावे कथं प्रवर्ततेत्यत्राह—**अपारेति** । स्वार्थनिरपेक्षया परदुःखासहिष्णुतया, महत्त्वाप्रतिरुद्धया मन्दैः सह निरन्तरसंश्लेषरसिकतया, स्वाभाविकेन परदोषतिरस्कारिणा संबन्धविशेषेण, पिशाचगोपालगोपिकादिभ्यः स्वात्मसमर्पणे कृतेऽपि कियद्दत्तमिति भावयता महौदार्येण च, प्रेरितोऽवतरतीत्यर्थः । अस्त्रभूषणाध्यायोक्तं विग्रहं ७'समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्' इति परामृश्य, ८'समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया' इत्युक्तप्रकारेणावतारविग्रहस्याप्राकृतपरमपदनिलयविग्रहांशविशेषत्वं दर्शयितुं, **स्वमेव रूपम्** इत्यादि ९उपन्यस्तम् । १०'नैष गर्भ-

**प्र-पा**॥१. श्वेताश्वतरोपनिषदि. ३-१८. योब्रह्माणमिति तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ इत्युत्तरार्धम् ॥ यः पूर्वं व्यष्टिसृष्टेः प्राक् ब्रह्माणं चतुर्मुखं विदधाति सृजति, तस्मै ब्रह्मणे वेदान् यः प्रहिणोति सृष्टिप्रकारपरिज्ञानाय उपदिशति, वै प्रसिद्धौ, आत्मबुद्धिप्रकाशम् आत्मनां विशुद्धमनोगम्यं तं देवं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये उपायतयाश्रये ॥

२. वक्तुमवतारदशायां स्वप्रयोजननिर्वृत्तिं. क. ङ.पा. ३. तत्प्रयोजननिर्वृत्तिं. ख- ग. घ- पा.

४.

५. तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम्. पा.

६. ब्रह्मसूत्रे-१. ३-२५. तदिति ॥ तत् ब्रह्मोपासनम् उपर्यपि देवादिष्वपि सम्भवतीति बादरायणो मन्यते, तेषामर्थित्वसामर्थ्ययोस्सम्भवात् ॥

७. श्रीविष्णुपुराणे. ६. ७. ७०. समस्ताइति ॥ एताः कार्यगताः समस्ताः शक्तयः यत्र ईश्वरे सर्वकारणभूते प्रतिष्ठिताः; अत एव विश्वरूपवैरूप्यम् उक्तविश्वरूपविलक्षणम् अतएव महत् सर्वोत्कृष्टम् ॥

८. श्रीविष्णुपुराणे. ६. ७. ७१. समस्तेति ॥ समस्तशक्तियुक्तानि रूपाणि देवाद्यनुरूपचेष्टायुक्तानि तदेव प्रकटयति, देवः उपेन्द्रादिः, तिर्यक् मत्स्यादिः, मनुष्यो रामादिः, आदिशब्दात् मिश्रो नृसिंहादिः ॥

९. उक्तम्. क. ख. ग. घ. पा

१०. महाभारते सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि ६१ ३०. आत्मनस्तेजसा कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम्॥ इत्युत्तरार्धम् ॥ नैषइति ॥ एष कृष्णः गर्भत्वं गर्भस्थितजन्तुत्वं गर्भवासमिति यावत्, नाऽपेदे न प्रापत्, अत एव न योन्यामवसत् योनिसम्बन्धं च नालभतेत्यर्थः । किन्तु कृष्णः सर्वेषां गतिं कुरुते, स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदइत्यर्थः ॥

रा ॥ **तैस्तैराराधितस्तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्, भूभारावतारणापदेशेनास्मदादीनामपि समाश्रयणीयत्वायावतीर्योर्व्यां सकलमनुजनयनविषयतां गतः, परावर-**

---

**ता॥** त्वमापेदे न योन्यामवसत्प्रभुः' १'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा' २'न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' इति चोच्यते। ३ 'अजोऽपि सन्' इत्यादि वक्ष्यमाणमनुसंदधान आह—**स्वस्वभावमजहदेवेति**। ४'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' ५'संभवामि युगे युगे' ६इत्यादिवीप्सार्थम्, ७'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' ८इत्याद्यर्थं च भावयन्नाह—**तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्यावतीर्येति**। ९ 'स उ श्रेयान्भवति जायमानः १०'यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः। अपश्यन्तः परं रूपम्' इत्यादिकं स्मारयितुम् **अवतीर्यावतीर्य तैस्तैराराधितः** इत्युक्तम्। **तत्तदिष्टानुरूपम्** इति वचनात् फलप्रदाने वैषम्यदोषः परिहृतः। ११'तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यम्' इत्यादि चात्रानुसंधेयम् ॥

एवमवतारसामान्यं तत्प्रयोजनं च दर्शितम्। अथ तद्विशेषं प्रस्तुतान्वितं दर्शयति—**भूभारावतारणेत्यादिना**। १२भूभारावतारणं व्याजमात्रम्। सर्वसमाश्रयणीयत्वं तु साक्षादुद्देश्यम्। दुष्कृद्विनाशस्य साधुपरिमाणाख्यमहाप्रयोजनानुषङ्गिकत्वात् १३**भूभारावतारणापदेशेन** इत्युक्तम्। **अस्मदादीनामपि** अयोगिनामित्यर्थः। समाश्रयणीयत्वं विवृणोति—**सकलेति**। १४'यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शंकरः। जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायोगिनां परिशुद्धेन मनसापि दुर्ग्रहः सौलभ्यातिरेकात् १५मनुष्याणां तत्राप्यागोपालमवधीरितविरुद्धाविरुद्ध-

---

**प्र-पा॥** १. वायुपुराणे पूर्वखण्डे. ३४-४०वाराहपुराणे च १४-४१. नतस्येति ॥ तस्य भगवतः प्राकृता प्रकृतिसम्बन्धिनी अत एव मांसमेदोस्थिसम्भवा मूर्तिः न, अपितु दिव्यमङ्गलविग्रह इत्यर्थः ॥

२. भारते. नभूतेति ॥ अस्य परमात्मनः परमपुरुषस्य भूतसङ्घसंस्थानः पृथिव्यादिपञ्चतत्त्वात्मकः देहो न, अपितु 'इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः' इति भावः॥

३. गी. ४-६. ४. गी. ४-७.

५ गी. ४-८. ६. इति वीप्सार्थं. क.ख.ग.घ.ङ.पा.

७. गी. ४-५.

८. इत्यादिश्लोकार्थम्. पा

९. यजुषि-३. अष्टक-६. प्रश्न-१ अनु-३ स इति॥ उ इत्यवधारणे। सः परमपुरुषः जायमानः अवतरन् सन् श्रेयानेव भवति, जन्मनः कर्मकृतत्वे स्वभावपरिणामादिदोषः स्यात्, इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्य भगवतो जायमानस्याप्यौज्ज्वल्यमेवेति भावः ॥

१०. वि पु. १-१९-८०. यस्येति ॥ नमस्तस्मै परात्मन इति चतुर्थः पादः।

११. वि पु. १-१७-९१ तस्मिन्निति ॥ धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते। समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निस्संशयो मुक्तिफलप्रपातः ॥ सर्वत्र सन्निहितात् ब्रह्मकल्पतरोर्मोक्षफललाभो निस्संशयः ॥

१२. भूभारावतरणं. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

१३. भूभारावतरणा क. ख. ग. घ ङ. पा.

१४. वि. पु. १९-५५ यन्नति ॥ ब्रह्मवाक्यमिदम्॥

१५. मानुषाणां. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

रा ।। **निखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्, पूतनाशकटयमलार्जुनारिष्टप्रलम्बधेनुककालियकेशिकुवलयापीडचाणूरमुष्टिक** ***तोसलकंसादीन्निहत्य अनवधिकदयासौहार्दानुरागगर्भावलोकनालापामृतैर्विश्वमाप्याययन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेणाक्रूरमालाकारादीन् परमभागवतान् कृत्वा, पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन**

ता।।[१]विभागानां मांसचक्षुषा ग्राह्योऽभूदिति भावः। एवमवतरणनयनविषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव प्रयोजनम्, किंतु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह—**परावरेति**। पराः उपासनसमर्था ब्रह्मरुद्रभीष्माक्रूरादयः। अवरास्तु आभीरप्रभृतयः। **निखिलजन** इति स्त्रीपुंसादिविभागोऽपि नास्तीत्यभिप्रेतम्, [२]'पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्' इतिवत्। दिव्यचेष्टितानि नवनीतनटनादीनि। एवं विशेषणद्वयं साधुपरित्राणप्रकारविशेषतयाभिहितम्। अथ साधुपरित्राणानुषङ्गिकं दुष्कृद्विनाशनप्रकारं प्रपञ्चयति—**पूतनेति**। भगवतो बलभद्रस्याप्येतदंशरूपत्वात् प्रलम्बमुष्टिकादिहननमप्येतत्कर्तृकतयोपात्तम्। पुनः साधुपरित्राणान्तर्गतां भोग्यतां दर्शयति—**अनवधिकेति**। प्रियतमस्वरूप[३]दर्शनं धारकम्; तच्चेष्टितदर्शनं पोषकम्; तेन सहालापादिः भोगप्रकारः; इति नयनविषयत्वचेष्टितालोकनादिविभागनिर्देशाभिप्रायः। दया स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराकरणेच्छा; सौहार्दं हितैषित्वम्; अनुरागः प्रीतिः। एवं साधुपरित्राणं तदौपयिकं दुष्कृद्विनाशनं चोक्तम्। अथ धर्मसंस्थापनम् आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन देशकालविप्रकृष्टानामपि परम्परयानुग्राहकेणोपदेशेन च दर्शयति—**निरतिशयेत्यादिना** वाक्यशेषेण। एतच्चाखिलं [४]'परित्राणाय' इति श्लोके [५]व्याख्यास्यते। तत्र हि साधूनां लक्षणस्वभावादिकमुक्त्वानन्तरमेवमुक्तम्—'मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय, तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च, देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे

**प्र-पा।।**१. विभागो मांस, क ख. ग. घ. ङ. पा

२. श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे ३-२९. पुंसामिति रूपौदार्यगुणैरिति शिष्टम्। रूपं विग्रहः औदार्यम् अनुभवितृभ्योऽनुभवदानम्, 'य आत्मदा बलदाः' इति श्रुतेः। गुण्यते सदाऽनुसन्धीयत इति गुणः, तेन सदाऽनुसन्धीयमाने सौशील्यमुच्यते, अहो ! महानयमस्मादृशेषु क्षुद्रेष्वप्यतिसंश्लेषेण वर्तत इति सर्वदानुसन्धीयमानत्वात्, पुंसामिति कठिनचित्तानामपि. किमुत स्त्रीणामिति भावः। **यद्वा** पुंशब्देन स्त्रीपुंसाधारणमात्ममात्रमुच्यते '**पुमानको** ध्यवस्थितः' इति श्रीविष्णुपुराणप्रयोगात्, तेन सुरनरतिर्यगादिभेदभिन्नानां स्त्रीपुन्नपुंसकभेदभिन्नानां च सर्वेषां दृष्टिचित्तापहारउक्तः। वक्ष्यति रामविरहे स्थावरजङ्गमवस्तुमात्रं परिम्लानमिति। यद्वा पुंसामभिरामं पश्यतां स्त्रीभूत्वाहमनुभवेयमित्यभिलाषो भवति; यथाऽऽहुः "पाञ्चाल्याः पद्मपत्राक्ष्याः स्नायन्त्या जघनं घनम्। याः स्त्रियो दृष्टवत्यस्ताः पुम्भावं मनसा ययुः' इति ।। *कोसलेति. पा.

३. सन्दर्श. छ. ख. घ. पा.

४. गी. ४-अ. ८-श्लो.

५. व्याख्यास्यति. क. ग. घ. ङ. पा.

रा ॥ **परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोग-मवतारयामास।** तत्र पाण्डवानां कुरूणां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरे

ता॥संभवामि' इति। १उपदेशतो धर्मस्थापनं व्यासादिमुखेरनापि कर्तुं शक्यम्। आ[illegible]प्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वेनैवावश्यकर्तव्यमिति भावः। बाह्यान्तरकरण ३ग्राह्यगुणवर्गद्वयप्रदर्शनतया सौन्दर्यसौ-शील्ययोर्ग्रहणम्। परमभागवतान् कृत्वेति भगवद्भक्तिरूपपरधर्मनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः ॥

एवं प्राचीनभगवच्चरितस्य श्रीमद्गीतार्थोपदेशेन संगतिः प्रदर्शिता। **पाण्डुतनययुद्धप्रोत्सा-हनव्याजेन** इति तु भारतकथासंगतिः। अत्र व्याजशब्देन४'अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम्। पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्' 'इत्यत्र 'उद्दिश्य' इति पदस्याभिप्रायो विवृतः। 'परम-पुरुषार्थ' इत्यादिना शास्त्रस्य परमप्रयोजनाभिधानम्। तेनात्र ५भूमविद्यायामिवात्मानुभवोत्कि-रप्यैश्वर्योक्तिवद्भगवदनुभवापेक्षया ६निकृष्टपर्वज्ञापनायेति सूचितम्। मोक्षसाधनतया इति साध्य-साधनभावनिर्देशेन संसार्यात्मन एव नित्यमुक्तिं वदन्तो निराकृताः। वेदान्तोदितं वेदान्तविहितम्, न तु वेदान्तोत्पादितमित्यर्थः। एतेन अविधेयज्ञानवादिनो निरस्ताः। वेदान्तोदितस्यैवोपबृंहण-मत्र क्रियत इति भावः। ७**स्वविषयमिति**—मोक्षार्थोपासनवाक्यानामनन्यपरतया साक्षात्परमपुरुषा-राधनविषयत्वमेव। अथर्वशिरः प्रतर्दनविद्यादिषु रुद्रेन्द्रादिभिः स्वस्य मुमुक्षूपास्यत्ववचनेऽपि रुद्रे-न्द्राद्यन्तर्यामिभूतः परमात्मैवोपास्य इति ९'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' इति सूत्रकारेणैव प्रति-पादितमिति भावः। एतेन वेदान्तोदितमाहात्म्यवादिनो भगवतः १०'स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः' इति सूचितम्। **स्वविषयम्** इति भक्तियोगस्य [illegible]नुबन्धित्वं दर्शितम्। ११प्रधानविधेयांशनिष्कर्षाय **भक्तियोगम्** इत्युक्तम्। ज्ञानकर्मानुगृहीतत्वं ज्ञानकर्मसाध्य-त्वम्। १२एतेन समुच्चयादिपक्षा निरस्ताः। वैराग्यस्य १३संग्रहश्लोके पृथगुक्तस्यापि [illegible]नुप्र-

**प्र-पा॥** १. उपदेशेन. पा. २. नापि शक्यम्, पा

३. ग्राहकगुणवर्गनिदर्शनतया. पा.

४. गीतार्थसंग्रहे. ५ श्लो.

५. भूमविद्यायामिहात्मा. पा.

६. निकृष्टपुरुषार्थत्व, निकृष्टपर्वत्व. पा.

७. वेदान्तोदितं स्वविषयं. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

८. रुद्रादिभिः. पा. ८. वचनसत्त्वेऽपि पा.

९. ब्रह्मसूत्रे. अ. १. पा. अधि. ११सू. ३१. शास्त्र दृष्ट्येति ॥ प्रज्ञातजीवभावेनेन्द्रेण 'मामेव विजानीहि' 'मामुपास्स्व' इत्युपास्यस्य ब्रह्मणः स्वात्मत्वेनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् [illegible] अपि तु शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः; वामदेववत्—यथा नाम वामदेवः परस्य ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वं, सर्वस्य च [illegible], [illegible]-त्वान्विता च शब्दानां पर्यवसानं पश्यन् 'अहम्' इति स्वात्मशरीरकं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सा-मानाधिकरण्येन मनुसूर्यादीन् व्यादिशति 'तद्धैतत्पश्य-न्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः' इत्यादिना ॥

१०. काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे. ११. विधेयांशनिष्कर्षाय. पा. १२. तत्समु. पा. १३. गी. सं. १-श्लो

**रा ।। श्वरो जगदुपकृतिमर्त्य आश्रितवात्सल्यविवशः पार्थं रथिनमात्मानं च सारथिं सर्वलोकसाक्षिकं चकार । एवं ज्ञात्वापि सर्वात्मनान्धो धृतराष्ट्रः सुयोधनविजयबुभुत्सया सञ्जयं पप्रच्छ ।।**

ता।। विष्टत्वादिहानुक्तिः । एवमुपायोपेयात्मकमुभयमपि शास्त्रप्रतिपाद्यमिति संग्रहश्लोकतात्पर्यमुक्तं भवति । **मोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं भक्तियोगम्** इति वचनात् उपासनस्यार्वाचीनब्रह्मप्राप्त्यादि-साधनत्वं वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वं च वदन्तः प्रयुक्ताः। ज्ञानध्यानादिसामान्यवचसां भक्तिरूपविशेषे पर्यवसानमिति च भावः । एतच्चाखिलमुत्तरत्र व्यक्तं भविष्यति ।

एवं शास्त्रं संगमय्य, शास्त्रोपोद्घातं संगमयितुं **पाण्डुतनय** इत्यादिना सूचितं १पूर्ववृत्तान्तं प्रकटयन्, सारथित्वेनावस्थायाचार्यकृत्यकरणे २प्रतारकत्वशङ्कां च वारयति—**तत्रेति । तत्र प्रथमं** भक्तियोगमवतारयितुमेवं चकारेत्यर्थः; यद्वा तत्र युद्धे प्रारब्धे इत्यन्वयः; भक्तियोगावतरणव्याजभूत-प्रोत्साहनविषयभूते ३युद्धे प्रारब्धे इत्यर्थः । भगवतोऽवतारदशायामपि पूर्णत्वस्वाच्छन्द्यादिकं वात्सल्यादिमूलसारथ्याद्यपकृष्टकर्मानुष्ठानस्य गुणरूपत्वादिकं च प्रदर्शयितुं **स भगवान्** इत्याद्युक्तम् । **स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरः** इति चतुर्भिः पदैः स्वरूपगुणवैलक्षण्यविभूत्यादिप्रतिपादनेन परत्वसंग्रहः । सर्वेश्वरेश्वरः इत्यनेन ४'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः' इत्यादिवचनोक्तं स्वाच्छन्द्यं जगत्कुटु-म्बित्वं च ज्ञापितम् । **जगदुपकृतिमर्त्य आश्रितवात्सल्यविवशः** इति सौलभ्यसंग्रहः । अविप्रलम्भकत्वं चानेन व्यञ्जितम्; ५ 'जगतामुपकाराय', ६ 'जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः' इत्यादिकमिह स्मारितम् । जगदुपकृतिमर्त्यत्वेऽप्युत्कृष्टचरितं परित्यज्य निकृष्टसारथ्यादिकृत्यं७किमर्थं कुरुते इत्यत्रो-

**प्र-पा।**१.पूर्ववृत्तं पा. २. प्रतारकत्वशङ्कांनिवारयति पा.

३. युद्धे वा भगव. पा

४. सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः प्रोच्यते यदि पण्डितैः ।
तथापि स्वल्पमेवोक्तं भूतार्थे कतमा स्तुतिः ।।

सर्वेश्वरेति ।। सर्वेश्वराणां ब्रह्मरुद्रादीनामीश्वरः कृष्णः पण्डितैस्तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते यदि प्रकर्षेण यदि परि-भाष्यते, तथापि स्वल्पमेवोक्तं स्यात् । भूतार्थे सत्येऽर्थे स्तुतिः कतमा न कापीत्यर्थः, 'स्तोत्रं नाम किमामनन्ति कवयो यद्यन्यदीयान्गुणानन्यत्र त्वसतोऽधिरोप्य फणितिः' इत्युक्तेरिति भावः ।।

५. वि पु. ६.अं-७.अ.७२. श्लो. जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्या-हतात्मिका ।। इति ।। 'समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलीलया, इत्युक्तं समर्थयते जगतामिति ।। कर्मनिमित्ताज्जाता हि चेष्टा परिच्छिन्ना सप्रतिघाता च; सा तु कर्मनिमित्तजा न भवति; अतः व्यापिनी अपरिच्छिन्ना अव्याहतात्मिका च । अतस्सा चेष्टा स्वतन्त्रस्याप्रमेयस्येश्वरस्य लीलैवेत्यर्थः ।।

६. वि.पु,५-अं.३०अ.८०-श्लो. जगदुपकृतीति।। पारि-जातापहारप्रकरणे भगवता कृष्णेन पराजितस्येन्द्रस्य वाक्यमिदम् । 'सकलभुवनसूतिर्मूर्तिरल्पाल्पसूक्ष्मा विदि-तसकलवेद्यैर्ज्ञायते यस्य नान्यैः । तमजमकृतमीशं शा-श्वतं स्वेच्छयैनं जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः ।।इति।।

७. कुत इत्यत्रो पा.

**धृतराष्ट्र उवाच—**

**धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।**
**मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय? ॥** १

**ता।।क्तम्–आश्रितवात्सल्यविवशः** इति । **पार्थं रथिनमात्मानंच सारथिमिति**–अपकृष्टं पार्थमुत्कृष्टकृत्ये स्वयमेवावस्थाप्य आत्मानमुत्कृष्टं निकृष्टकृत्ये चकारेति भावः । पार्थशब्देन १वात्सल्यौपयिकलौकिक सम्बन्धविशेषोऽपि सूचितः; पितृष्वसा हि पृथा भगवतः । **सर्वलोकसाक्षिकमिति**—न चासौ निकृष्ट कृत्यं सापत्रपो रहस्ये कृतवान्; अत इदमपि आश्रितवात्सल्यस्य नैरपेक्ष्यस्य अर्थापत्त्यवाद्यसंभवस्य च लिङ्गमिति भावः । यद्वा सर्वेषां २ स्वसमाश्रयणेन पुरुषार्थलाभाय स्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्याश्रित पारतन्त्र्यं सर्वलोकप्रत्यक्षं चकारेति भावः ॥

३अथ ४'त्वां शीलरूप' इत्यादिक्रमेणानन्यसाधारणशीलरूपचरितपरमसत्त्वप्रबलशास्त्रदेवत पारमार्थ्यवेदिशान्तनवसञ्जयादिवचनैरप्यासुरप्रकृतीनां यथावदवगन्तुमशक्यतां प्रदर्शयन्, गीतोपनिष त्प्रस्तावनार्थं प्रथमश्लोकमवतारयति—**एवमिति;** श्रियः पतिरित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **सर्वात्मनेति**—न केवलं चक्षुषा, परत्रेह च हितमजानता मनसापीत्यर्थः । एवंविधमान्ध्यं सुयोधनविज याभिलाषेण ५प्रश्ने हेतुः । ६अत्र 'मामकाः' इति प्रथमोक्त्या ममकारेण, ७'यत्र योगेश्वरः' इत्यादि प्रतिवचनप्रक्रियया च, सूचितं प्रष्टुरभिप्रायं दर्शयितुं **सुयोधन** इत्यादिकमुक्तम् । **सञ्जयमिति**—व्या सप्रसादलब्धसकलभारतसमरवृत्तान्तसाक्षात्कारं ८'शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम्' इत्यादिवादिनम्; एवं यथार्थदर्शित्वयथादृष्टार्थवादित्वाभ्यामाप्ततमतया निर्णीतमिति भावः । **पप्रच्छ** समरवृत्तान्तमिति शेषः ॥

**धर्मक्षेत्रे**—धर्मस्य स्थानभूते समराध्वरसमुचिते इति भावः । **कुरुक्षेत्रे** पाण्डवधार्तराष्ट्राण स्वकूटस्थनामोपलक्षितत्वेन बहुमानविषय इयि भाव;। **युयुत्सवः समवेताः** मिथः प्रत्यनीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः । **च, एव;** इत्यव्ययद्वयमनतिरिक्तार्थम्; यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राज्ञां तत्र समा हारेऽपि तादर्थ्याद्वर्गद्वयमेव तथाभूदित्येवकाराभिप्रायः । **अकुर्वत** इत्यात्मनेपदेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफल विषयेण स्वार्थतोक्ता ॥

१. वात्सल्यौपयिकसंवन्ध. पः.
२. समाश्रयणेन. पा. ३. तदेवं. पा.
४, स्तोत्ररत्ने. १५ श्लो.
५. प्रश्नहेतुः, प्रीतिहेतुः । पा.
६. मामका इति. पा. ७. गी. १८. ७८.
८. भारते-उद्योगपर्वणि. ५८-५. शुद्धभावमिति ॥ धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यमिदम् । मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे । इति पूर्वार्धम् ॥ मायामिति मायां न सेवे न वञ्चनैस्समयाकरोमि । राज्ञोऽप्यकर्मात्मन उत्कर्ष चाभिहितं मत्वा प्राह भद्रं न इति । वृथा धर्ममाचरे नाहं कदापि छलधर्माननुतिष्ठामि शुद्धभावं गतः मनोवाक्कायैरनन्योऽस्मि । भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनं भक्तिसहकृतेन शास्त्रेण तं विजानामि । स्वयत्नेन जानतां खलु स दुर्ज्ञेयः ॥

सञ्जय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः । ५
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

रा ॥ **दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलम् आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलमवलोक्य, आत्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्तताम् आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय, निवेद्य, अन्तर्विषण्णोऽभवत् ।**

---

**ता** ॥ एवं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य १'यत्र योगेश्वरः' इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तर२वृत्तमपि सञ्जय उवाच—**दृष्ट्वेति** । पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य ३धैर्यभ्रंशहेतुः । तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः तुशब्देन सूच्यते । दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति—**दुर्योधन इत्यादिना अकथयदित्यन्तेन** । संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्;

---

**प्र-पा** ॥ १. गी. अ. १८ श्लो. ७८. । २. वृत्तान्तम, पा. ३. धैर्यभ्रंशहेतुमुक्त्वा तदधी.पा.

ता ।। संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा । तत्र **अन्तर्विषण्णोऽभवत्** इत्यन्तेन **भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि** इत्येतदन्तं व्याख्यातम् । **अपर्याप्तम्** इति श्लोकस्यायमर्थः—तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम्—इति । नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते । प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः । १'न भेतव्यं महाराज' इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम् । न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति । द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन एवं वक्ष्यति–२'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' इति । तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति । ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता । तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात् । तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः । तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकमपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च, सिध्यन्ति । व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः । द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः । भीमाभिरक्षितभीष्माभि३रक्षितयोर्विपर्यासादेकः । अपर्याप्तं तत्, पर्याप्तं त्विदम्, इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः । अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते । ४वाक्यभेदेऽप्येवं योजना—अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया । अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, एतेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति । अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः । पदार्थभेदे त्वेवं ५योजना—पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः; अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति । तत् इति अत्र पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते; इदम् इति च स्वबलं परबलपर्यापनकर्तृतया । नित्ययोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः । यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः; स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात् परबलस्य सप्ताक्षौहिणीयुक्तत्वाच्च । सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति—सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चरकुटीरप्रवेशः । तथाहि—इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रतिशिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते ? न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात् । नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः । यथोक्तं भीष्मेणैव—६'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः' इति । नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात् । नापि परबलभट-

**प्र-पा**।।१.भारते उद्योगपर्वणि ५५-१. न भेतव्यमिति।। धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनस्य वाक्यमिदम्। न भेतव्यं महाराज न शोच्या भगवता वयम् । समर्थाः स्म पराञ्जेतुं बलिनः समरे विभो ।।इति।।२. भा.भी.५१-६. अपर्याप्तमिति।। भीष्मादीन्प्रतिदुर्योधनवाक्यमिदम् ।।

३. रक्षितशब्दयोर्वि. ङ.च.पा. ४. वाक्यभेदे त्वेवं.पा. ५. योजना—पर्यापनं समा. क ङ पा. ६. भारते.

प्रधानत्वेन; [१]अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। एवं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः [२]शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। [३]यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः कश्चिन्नोक्त इति—तदप्यसमीक्षितवचनम्। उपक्रमे हि प्रथममेव स्वबलाच्चतुरक्षौहिणीन्यूनापि [४]'महतीं चमूम्' इति प्रतिचमूर्वर्णिता। अनन्तरं [५]'धीमता' इत्यन्तेन प्रतिसेनापतिर्वर्णितः। तदनन्तरं च [६]'अत्र शूरा महेष्वासाः' इत्यारभ्य [७]'सर्व एव महारथाः' इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीमार्जुनाभ्यां [८]सहासन्नविंशतिसङ्ख्याः पुरुषा निरतिशयपौरुषतया वर्णिताः; स्वपक्षे तु न चमूर्वर्णिता; नापि सेनापतिः। स्वबलप्रधानपरिसंख्याने च सप्त पुरुषा उपात्ताः। व्यतिरिक्तास्त्वाकृतिगणत्वेन [९]'अन्ये च बहवः शूराः' इत्युक्ताः। [१०]'मदर्थे त्यक्तजीविताः' इति चोक्तम्, न तु मदर्थे जिगीषव इति। साभिसन्धिकत्वमेव तेनापि प्रतिपाद्यत इति चेत् सत्यम्। तथापि वचनव्यक्तिप्रकार एवंविधः। अभिसन्धिद्योतनयापि हि त्यक्तजीवितत्ववचनं प्रतिभटानां बलीयस्त्वबुद्ध्यैव भवति। अनन्तरं च [११]'तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः' इति दुर्योधनस्य जनयितव्यहर्षत्वेन पूर्वं विषादः [१२]स्वरसतया प्रतीयते। एतदभिप्रायेणोक्तम् **अन्तर्विषण्णोऽभवत्** इति। परस्ताच्च [१३]'स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्' इति धार्तराष्ट्र [१४]हृदयसंक्षोभ एवोच्यते। अत उपक्रमे प्रतिचमूतत्सेनापतिसमग्रभटवर्णनात्, उपसंहारेऽपि शङ्खशब्दमात्रेण हृदयसंक्षोभवचनात्, मध्ये जनयितव्यहर्षत्वेन [१५]विषादोत्पत्तितदपनयनसूचनात्, एतच्छ्लोकस्वारस्याच्च, उक्तार्थ एव तात्पर्यम्। अतस्तच्छब्दस्य तस्मादिति हेत्वर्थत्वमुपपन्नम्। अत एव विप्रकृष्टनिर्देशचोद्यं च परिहृतम्। न च परबलमिदानीं दुर्योधनस्य परोक्षम्, [१६]'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [१७]'पश्यैताम्' [१८]'एतेषाम्' इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशात्। यत्तु भीष्मद्रोणादिरक्षितस्य स्वबलस्य दौर्बल्यप्रतीतिर्न युक्तेति तदप्यसत्; सोपाधिकस्यापि भीष्मद्रोणादिवधस्य ज्ञातोपाधिना दुर्योधनेन शङ्कितत्वोपपत्तेः। यत्तु 'न भेतव्यम्' इत्यादौ बहुशः स्वबलसामर्थ्यमुपन्यस्तम्; इदानीं च तद्विपरीतप्रतीतौ हेतुर्नास्तीति—तदपि न। यथार्जुनो जिघांसया शरचापोद्यमनपर्यन्तं प्रवृत्तोऽपि हन्तव्यबन्धुसमुदायसंनिधिसंदर्शनेनोल्बणैः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयैराकुलीकृतः पुनर्भगवता पर्यवस्थाप्यते, तथात्रापि दृढघटितव्यूहबहुमहाभटनिबिडप्रतिभटबलसाक्षात्कारादुल्बणभयविषादो दुर्योधनो भीष्मेण पर्यवस्थाप्यत इति किमनुपपन्नम्? प्रत्यक्षितं च दुर्योधनेन गोग्रहणस्वग्रहणादिवृत्तान्तेषु सर्वेभ्यः स्वबलभटेभ्यः परेषां सामर्थ्यम्। न चेदानीं तन्न स्मरति; वदति हि स्वयमेव [१९]'अकारादीनि नामानि अर्जुनत्रस्तचेतसः' इति। यत्तु

---

**प्र-पा॥** १. अर्जुनस्याप्यर्जुनस्यैव वा तथा घ. ङ. पा.
२. शत्रुबल. पा. ३. यदुक्तं. पा.
४.-५. गी. १-३. ६. गी. १-४. ७. गी. १-३.
८. सहैकोनविं. पा. ९. १०. गी १-९
११. गी. १-१२ १२. स्वरसतः पा.
१३. गी. १-१९ १४. हृदयसंभेद.पा.
१५. विषादापत्ति. पा. १६. गी. १-२.
१७. गी. १-३. १८. गी. १-१० १९. भारते.

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

रा ॥ तस्य विषादमालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खध्मानं च कृत्वा, शङ्खभेरीनिनादैश्च विजयाभिशंसिनं घोषं चाकारयत् ॥

ततस्तं घोषमाकर्ण्य सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथी रथीच पाण्डुतनयस्त्रैलोक्यविजयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥

ता ॥ द्वितीयदिवसारम्भोक्तवचनव्यक्तिवदत्रापि वचनव्यक्तिः कार्येति—तदपि मन्दम् । न ह्यवश्यमेकदेशसादृश्यात् सर्वथासादृश्येन भवितव्यमिति नियमः । प्रथमद्वितीयदिवसयोरभिप्रायभेदोऽनुपपन्न इति चेत्, न; युद्धसिद्धेश्चञ्चलत्वाद्यनुसंधानेन विषमत्वादभिप्रायपद्धतेः । किं चात्राचार्यभीष्माभ्यां सह व्यूहान्तरमार्गेषु यथाभागमवस्थापनसेनासंरक्षणादिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्नः । तदेतद्दर्शितम् **आचार्याय निवेद्यान्तर्विषण्णोऽभवत्** इति । द्वितीयदिवसे तु स्वसहायभूतेभ्यः सर्वेभ्यः पार्थिवेभ्यः स्वधैर्यप्रकाशने बलसान्त्वनादौ च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यवहार इति न कश्चिद्दोषः । तदेतदखिलमभिप्रेत्य 'दृष्ट्वा तु' इति तुशब्दः प्रयुक्तः । इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुर्योधनस्यातर्कितागतविषादमूलं स्वबलस्यापर्याप्तत्ववचनमागामिनमपजयं सूचयति । अतः सर्वजनपठितपाठस्वरससिद्धार्थस्य निर्दोषत्वात्, पाठभेदादिपक्षाः परिक्षीणाः; पाठभेदव्यवहितान्वयवाक्यभेदाप्रसिद्धार्थकल्पनादीनामेव च प्रबलदूषणत्वात् । वाक्यभेदयोजनायां तु प्रतिज्ञाद्वये हेतुद्वयस्य यथाक्रमं तावदन्वयो न घटते । यो हि प्रबलो दुर्बलो वा यद्बलं रक्षति, स तस्य पर्याप्तावपर्याप्तौ वा हेतुः स्यात्; न तु तत्प्रतिबलस्य । फलतस्तथानिर्देश इति चेत्, तथाप्यस्वारस्यम् । प्रातिलोम्येन हेत्वोरन्वय इति चेत्, तर्हि व्यवहितान्वयोऽप्यागतः । हेतुद्वयं समुच्चित्य प्रत्येकं प्रतिज्ञायां योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयास्वारस्ययोर्न परिहारः, समुच्चायकशब्दाभावश्चाधिको दोषः । एवं दूषणान्तराण्यपि भाव्यानि । अतो यथाभाष्यमेवार्थ इति ।

'तस्य संजयन्' इत्यादेः 'तुमुलोऽभवत्' इत्यन्तस्यार्थमाह—**तस्येति** । जनयन्निति शतुः [1]'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेत्वर्थत्वसूचनाय **जनयितुम्** इत्युक्तम् । 'सिंहनादं विनद्य' इत्येतत्, 'ओदनपाकं

**प्र-पा ॥** १. अष्टाध्याय्याम्. ३.२. १२३ लक्षणेति ॥ क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वतः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोऽप्यनुनादयन् ॥ १९

रा ॥ **ततो युधिष्ठिरो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शङ्खान् पृथक् पृथक् प्रदध्मुः ॥ स घोषो दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव** भवत्पुत्राणां **हृदयानि बिभेद । 'अद्यैव नष्टं कुरूणां बलम्' इति धार्तराष्ट्रा मेनिरे । एवं तद्विजयाभिकांक्षिणे धृतराष्ट्राय** संजयोऽकथयत् ॥

---

**ता**॥पचति' इतिवदिति सूचयितुं कृत्वा इति पदम् १'कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना' इत्येतद्व्यञ्जनायोदाहरणतया शङ्खध्मानं च **कृत्वा** इत्युक्तम् । २'ततः शङ्खाः' इत्यत्र ततः शब्देन विजिगीषासूचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रायेणोक्तम् **अकारयत्** इति । **शङ्खभेरी** इति पणवाद्युपलक्षणम्। ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थ इति सूचितम् । सिंहनादशङ्खध्मानाभ्यां शङ्खभेर्यादिनादसमुच्चयार्थो द्वितीयश्चकारः । कृत्वेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयार्थस्तृतीयः ॥

'ततः श्वेतैः' इत्यादिकं 'धनंजयः' इत्यन्तं व्याचष्टे—**ततस्तमिति** । तत इति व्याख्येयपदम्; **तं घोषमाकर्ण्य** इति तद्विवक्षितकथनम् । **सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथिरिति**—सर्वोत्कृष्टेभ्य उत्कृष्टः परमपुरुषो निकृष्टमानुषमात्रादपि निकृष्टतामाश्रितवात्सल्येन नीत इति भावः । पाण्डवविजयसूचनाय संजयेनोपात्तो माधवशब्दोऽत्र श्रियः पतित्ववाची सर्वेश्वरेश्वरत्वपर एव । ३'स्यन्दने स्थितौ' इत्यविशेषेण स्थितिव्यवच्छेदाय सारथित्वरथित्वविभागः । ४'श्वेतैः' इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यक्त्यर्थमुक्तं **त्रैलोक्येति** । नात्र परिमाणादिमहत्त्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । **त्रैलोक्यं कम्पयन्ताविति**—तयोः स्यन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्यकम्पनहेतुरिति भावः । यद्वा ५'दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः' इत्याद्युक्तप्रकृष्टाध्मानमूलकशंखघोषातिशयेन, ६'नभश्च पृथिवीं चैव' इति वक्ष्यमाणेन च, फलितमिदम् । दिव्यत्वोक्तिदर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः । एवं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि । **पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति**—यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा

---

**प्र-पा** ॥ १. तदर्थं कृभ्वस्तयः. पा.
२. गी. १-१३. ४-५-६. गी. १-१४.
६. गी. १-१९.

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१
यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२

रा ॥ अथ युयुत्सूनवस्थितान्धार्तराष्ट्रान्दृष्ट्वा लङ्कादहनवानरध्वजः पाण्डुतनयो ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधिं स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलं हृषीकेशं परावर–

---

ता॥प्रदध्मुरिति भावः; यद्वा यथास्वं प्रहर्षद्योतनाय क्रमात्प्रदध्मुरिति । 'स घोषः' इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि विभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु [1]हर्षहेतुरिति भावः । **सर्वेषामेव भवत्पुत्राणाम्** इत्यनेन तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्बहुवचनयोरर्थ उक्तः । 'व्यदारयत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं **बिभेद** इति । घोषस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह— **अद्यैवेति;** स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः । धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह—**एवमिति** ॥

'अथ व्यवस्थितान्' इत्यादेः 'कुरून्' इत्यन्तस्यार्थमाह—**अथेत्यादिना इति चावोचदित्यन्तेन** । तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन 'प्रियचिकीर्षवः' इत्यन्तस्यार्थ उच्यते । [2]'व्यवस्थितान्' इत्यत्र विशब्दसूचितविशेषव्यक्तये **युयुत्सून्** इत्युक्तम्; [3]'योद्धुकामानवस्थितान्' इति ह्यनन्तरमप्युच्यते । 'कपिध्वजः' इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौगन्धिकयात्रायां हनुमद्दत्तं वरम्, [4]स्वरूपसंदर्शनमात्रेण रक्षसामिव परेषां संक्षोभं च, सूचयितुं **लङ्कादहनवानरध्वजः** इत्युक्तम् । अप्रच्युतस्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यञ्जनाय **ज्ञानेत्यादिकम्** । हृषीकेशपदव्याख्या **परावरेत्यादि**। यद्वा सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ एव । यथोक्तमहिर्बुध्न्यसंहितायाम्—[5]'क्रीडया हृष्यति व्यक्तमीशः सन् सृष्टिरूपया । हृषीकेशत्वमीशत्वं देवत्वं चास्य तत्स्फुटम् ॥ अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया । ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन नित्यं सृष्ट्यादिकर्मणि ॥ [6]ऐश्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषीकेशत्वमुच्यते' इति । आश्रितान् न च्यावयति, [7]अतश्च च्युतोऽस्य नास्तीत्यच्युतशब्दस्य

---

**प्र-पा ॥** १. हर्षहेतुरभूदिति. क. ग. च. पा.
२. गी. १-२९ ३. गी. १-२२.
४. ध्वजसंदर्शन. पा.
५. अहिर्बुध्न्यसंहितायाम्. अ.५३-४४-४५-५६.श्लो.
६. ईशस्य देवत्व क. ङ पा
७. अतशच्यु पा.

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३

सञ्जय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५

रा ॥ निखिलजनान्तरबाह्यकरणानां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितमाश्रितवात्सल्यविवशतया स्वसारथ्येऽवस्थितं *युयुत्सुर्यथावदवेक्षितुं तदीक्षणक्षमे स्थाने रथं स्थापयेत्यचोदयत् ॥

रा ॥ स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत् ॥

---

ता ॥ चिन्निरुक्तिः; तां दर्शयति —आश्रितवात्सल्येत्यादिना । स्वसारथ्येऽवस्थितमिति —हृषीकेशतया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमने १स्थितस्य रथयुग्यमात्रनियमनं कियदिति भावः । 'निरीक्षे' इत्यत्रोपसर्गार्थः यथावत् इति दर्शितः । यावच्छब्दोऽत्र साकल्यवाची, निरीक्षणकालावधिवाची वा, २'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति निरीक्षणस्य भविष्यत्त्वद्योतको वा । यैः सह मया योद्धव्यं तान्निरीक्षे इत्यत्र मया सह यैर्योद्धव्यं तानवेक्ष इति नोक्तम्; अतः ३'योत्स्यमानान्' इति श्लोकस्योत्थानम् । ४'धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः' इति दुर्योधनादिदोषप्रख्यापनतात्पर्याच्च ५न पौनरुक्त्यम् । यद्वा ६'सेनयोरुभयोर्मध्ये' इति पूर्वोक्तत्वात्, सेनयोरुभ७योरपि स्थितानपश्यदिति वक्ष्यमाणत्वाच्च, स्वसेनास्थितस्वसहायविषयः पूर्वश्लोकः; तत्र कैर्मया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्यमित्यर्थः । ८उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त एव । प्रागेव तेषां विदितत्वेऽपि इदानीन्तनसंरम्भादिविशेषदर्शनेन तत्तदुचितसाम्परायिकव्यापारसौकर्याय यथावद्दर्शनमिहार्जुनेन काङ्क्षितम् । 'सेनयोरुभयोर्मध्ये' इत्यस्याभिप्रेतकथनं तदीक्षणक्षमे स्थाने इति । अचोदयत् इत्यनेन 'स्थापय' इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगार्थत्वं दर्शितम् । सर्वप्रशासिता नियोज्योऽभवदित्याश्चर्यमिति भावः ॥

'एवमुक्तः' इत्यादेः 'महीक्षिताम्' इत्यन्तस्यार्थमाह—स चेति । अर्जुनवचनरथस्थापनयो-

---

प्र-पा ॥ *युयुत्सून्. पा. १. अवस्थितस्य. पा.

२. अष्टाध्याय्याम्. ३. अ. ३ पा. ४. सू. यावत्पुरेति ॥ यावत्पुरेतिनिपातयोर्योगे भविष्यत्यर्थे धातोर्लट् स्यात् । यथा यावद्भुङ्क्ते, पुराभुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोरित्येतत्किमर्थम् । इह माभूदित्येतदर्थम् । यावद्दास्यते, तावद्भोक्ष्यते । करणीभूतया पुरा यास्यति ॥

३-४. गी. १-२३ ५ अपौनरुक्त्यम्. क. ख. ग. घ. ङ च-पा. ६. गी. १-२१

७. योरत्रस्थिता. पा ८. उत्तरश्लोकस्तु. पा.

**तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।**
**आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥** २६
**श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।**
**तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥** २७
**कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।**

**अर्जुन उवाच—**

**दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥** २८

रा ॥ **स तु पार्थो महामनाः परमकारुणिको**

---

**ता॥**व्यर्यवधायकाभावफलितमुक्तं **तत्क्षणादेव** इति।'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिशब्दसमानार्थः; १तद्गतस्तसिप्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकत्वात् षष्ठीबहुवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं **भीष्मद्रोणादीनाम्** इति । तथा चकारोऽवधारणार्थ इति दर्शयितुं **सर्वेषामेवे**त्युक्तम् । अनादरे षष्ठीति व्यञ्जनाय **पश्यताम्** इति पदाध्याहारः । यद्वा प्रमुखतः अग्रत इत्यर्थः । यदेव 'महीक्षिताम्' इत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्य २योजनीयम् । तदा चकारः समुच्चयार्थः । भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थ एव; पश्यतामिति फलितार्थोक्तिः । 'उवाच पार्थ' इत्यस्य ३तात्पर्यमाह—**ईदृशीति** । 'एतान्समवेतान्' इति जनव्यगसमुदायप्रदर्शनेन ४विजयस्थितिरभिप्रेतेति भावः । यद्वा धार्तराष्ट्रकर्तृकविजयस्थितिरित्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति संजयवाक्याभिप्रायेण **भवदीयानाम्** इत्युक्तम् । अथवा ५धार्तराष्ट्रकर्तृकविजयस्थितिरित्थमित्युपालम्भगर्भमवोचदित्यर्थः । अयमेवार्थ उचितः, अर्जुनं प्रति कृष्णेन भवतामित्येतावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात्; धृतराष्ट्रं प्रति तु 'भवत्पुत्राणाम्' इति पूर्वोक्तवत् 'भवदीयान्विलोक्य' इति वक्ष्यमाणवच्चात्रापि भवदीयनिर्देशोपपत्तेः । 'किमकुर्वत' इति गूढाभिसन्धेः पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य गूढाभिसन्धिः सञ्जयो धार्तराष्ट्रहृदयविदारणादिकमेवमकथयत्६ ॥

अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह—**स त्विति** । तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकाराद्दुर्योधनात वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं 'स कौन्तेयः' इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति । बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवधानिच्छया विजयादिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति **महामना** इत्युक्तम् । ७'न कांक्षे विजयम्' इत्यादिकं हि वदति । शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति, **परमकारुणिकत्वोक्तिः**; ८'कृपया परयाविष्टः' इति ९ह्युक्तम् । १०'पितॄनथ पितामहान्',११'आचार्याः पितरः पुत्राः', इत्याद्युक्तस्नेह-

---

१. तद्गतप्रत्ययश्च. क. ख ग. घ. ङ. च.-पा.
२ योज्यम्. पा. ३. तात्पर्यार्थमाह पा.
४. जयस्थितिः. क. ग. ङ. च.-पा.
५. विजयस्थितिरीदृशीत्युपा. पा.६. मेवाकथयत्.पा
७. गी. १-३२. ८ गी. १-२८.
९. इत्यप्युक्तम्. पा. १०. गी. १-२६
११. गी. १-३४ 'आचार्याः पितरः' इत्या. इति. क. ख. ग. घ. ङ. च-पा.

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८

रा ॥ **दीर्घबन्धुः** परमधार्मिकस्सभ्रातृको भवद्भिरतिघोरैर्मारणैर्जतुगृहदाहादिभिरसकृ-

विषयप्राचुर्यं **दीर्घबन्धु**शब्देनोक्तम् । यद्वा [1]बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः । [2]'सर्वान्बन्धून्', [3]'स्वजनं हि', इत्यादिकमिह भाव्यम् । आततायिपक्षस्थानामप्याचार्यादीनामहन्तव्यत्वानुसन्धानात्, कुलक्षयादिजनिताधर्मपारम्पर्यदर्शनाच्च, [4]**परमधार्मिक** इत्युक्तिः; आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयमित्यर्जुनस्य भावः । **सभ्रातृक** इति—नायमेक एवैवंविधः, किन्तु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः । एतेन 'अस्मान्', 'नः', 'वयम्', 'अस्माभिः', इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम् । यद्वा न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेष बन्धुवधादिकमुपेक्षते; अपि त्वासन्नतरा-

**प्र-पा।**१. बन्धूनां. पा. २. गी. १-२७. ३. गी. १-३७. ४. धार्मिकत्वोक्तिः क. ख. घ. ङ. च-पा.

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३

रा ॥ द्विजिनोऽपि परमगुरुप्रभृतीनेतान् हनिष्यमाणान् समवेतान् विलोक्य बन्धुस्नेहेन ²परया कृपया +धर्माधर्मभयेन चातिमात्रसन्नसर्वगात्रः

---

ता ॥ चार्यादिस्थानीयबहुमतिस्नेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपद्याद्यपकारेऽपीति भावः । आचार्यादिवधदोषो भ्रातृणामपि मा भूदित्यर्जुनाभिप्रायः । हन्तव्यत्वसूचनाय 'घ्नतोऽपि' इत्युक्तम् । [illegible]— भवद्भिरित्यादिना । जतुगृहदाहादिभिरित्यादिना आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः । ¹'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥' ²'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इति हि स्मरन्ति । [illegible] चाततायित्वहेतवः प्रत्येकं बहुशः कृताः, न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम् । अनुपरतिश्च ³'घ्नतोऽपि' इति वर्तमान⁴निर्देशेन सूचिता । भवद्भिरित्यनेन धृतराष्ट्रमपि ⁵'मुह्यन्तमनुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम्' इति पुत्रस्नेहवशादनुमन्तारं तत्तुल्यं ⁶व्यपदिशति । एवं च दुर्योधनादीनां सर्वेषामपि लोभोपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति । शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्राणां

---

प्र-पा ॥ १.

२. परमयेति. पा. +धर्मभयेनेति. पा.

२. मनुस्मृतौ ८. अ. ३५१. श्लो. आततायिनमिति ॥ गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । इति, प्रकाशं वाप्रकाश वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति । इति च पूर्वोत्तरशेषः । गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावत्तादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात् । प्रकाशं जनसमक्षम् अप्रकाशं रहसि वा आततायिनि वधोद्यते मारणे हन्तुः न कश्चिदपि अधर्मस्पर्शः [illegible] दोषो भवति । यस्माद्धन्तृगतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतं क्रोधं विवर्धयति ॥ ३. गी. १-३५. ४. निर्देशसूचिता.पा. ५. महाभारते आदिपर्वणि १-अ. १६६-श्लो. दुर्योधनमचेतनमिति च पाठः । सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य वाक्यमिदम् ॥ ६. अपदिशति. ग. घ. ङ. च. पा.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६

---

**ता**॥हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं **परमपुरुषेति** । परमपुरुषः सहायो यस्येति १विग्रहः; परमपूरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वक्ष्यति हि— २'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' इति । अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य संनिधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वव्रे । स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय **भवदीयान्विलोक्येत्यु**क्तम् । **बन्धुस्नेहेनेत्यादि**—न ह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषनृशंसत्वप्रतिभटभयादिना विषण्णः; नापि परेषां गुणान्निवर्तते; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः । 'सीदन्ति' इत्यादेः 'मनः' इत्यन्तस्यार्थः **अतिमात्रेत्यादिना** संगृहीतः । 'एतान्न हन्तुमिच्छामि', 'यदि मामप्रतीकारम्', इत्यादेरभिप्रेतमाह—**सर्वथाहमिति** । सर्वथा=बहुप्रकारम् एषामाततायित्वेऽपि, इदानीं हन्तुमुद्यतत्वेऽपि, ३युद्धान्निवृत्तेरधर्माकीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य त्रैलोक्यराज्याद्योपायत्वेऽपि, किं बहुना ४सर्वेश्वरेश्वरेण मम हिततमोपदेशिना भवतोक्तत्वेऽपीति भावः । बन्धुविनाशस्य सिद्धत्वाध्यवसायः शोकहेतुः, विषादमात्रपरो वात्र शोकशब्दः । स च शोकः ५सशरचापपरित्यागे हेतुरितिव्युत्क्रमपाठेन दर्शितम् । 'संविग्नमानसः' अत्यर्थचलितयुद्धाध्यवसाय इत्यर्थः । ६'ओ विजी भयचलनयोः' इति धातुः । एवं चलितयुद्धाध्यवसायत्वात् समराध्वरस्रुक्स्रुवादिस्थानीयं सशरं चापं विसृज्य प्रायोपवेशादिपर इव ७रथे रथिस्थानाद्विनिवृत्य रथोत्सङ्ग उपाविशदिति भावः ॥

'सखीन्' वयस्यान् ॥२६॥

'सुहृदः' वयोविशेषानपेक्षया हितैषिणः । 'सेनयोरुभयोरपि'—एकैकस्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः । 'समीक्ष्य' शास्त्रलोकयात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः । 'सर्वान्बन्धून्'—न ह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः ॥२७॥

---

**प्र-पा** ॥ १. समास८, क. ख. ग. व. ङ. पा.

२. गी. ११-३३.

३. युद्धानुवृत्तेर्धर्मकीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि.

४. सर्वेश्वरेण.

५. शरचाप. क. ग. च-पा.

६. तौदादिक आत्मनेपदी,रौधादिकः परस्मैपदी वा

७. रथोपस्थे. क. ख. ग. घ. ङ. च-पा.

**सञ्जय उवाच—**

एवमुक्त्वार्जुनस्संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
**विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥** ४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम
**प्रथमोऽध्यायः ॥**

---

रा ॥ **सर्वथाहं न योत्स्यामीत्युक्त्वा** बन्धुविश्लेषजनितशोकसंविग्नमानसस्सशरं चापं विसृज्य **रथोपस्थ उपाविशत् ॥**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये
**प्रथमोऽध्यायः ॥**

---

ता ॥ 'अधर्मोऽभिभवति' इति मानसदोषोक्तिः ॥४०॥
'प्रदुष्यन्ति' इति कायिकोक्तिः ॥४१॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां
**प्रथमोऽध्यायः ॥**

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहः

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा.

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।

वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

मानत्वं भगवन्मतस्य महतः पुंसस्तथानिर्णय-

स्तिस्रस्सिद्धय आत्मसंविदखिलाधीशानतत्त्वाश्रयाः ।

गीतार्थस्य च संग्रहः स्तुतियुगं श्रीश्रीशयोरित्यमून्

यद्ग्रन्थाननुसन्दधे यतिपतिस्तं यामुनेयं नुमः ॥१॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन यथाभाष्यं विधीयते ।

भगवद्यामुनेयोक्तगीतासङ्ग्रहरक्षणम् ॥२॥

१'तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिस्सर्वतोमुखैः ।

तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः परः ॥'

२'आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥'

इत्यादिभिस्तत्त्वहितरूपं समस्ताध्यात्मशास्त्रार्थसारं महर्षयस्सञ्जगृहुः । तदेतदुभयं सर्वोपनिषत्सारसङ्कलनात्मिकायां भगवद्गीतायां प्रतिपाद्यतया प्रदर्शयन् तत्राप्युपनिषदां तत्त्वप्राधान्यस्य शारीरिके सूत्रितत्वादिहापि तत्प्रधानतया व्यपदिशति ॥ स्वे धर्माः **स्वधर्माः** स्ववर्णाश्रमनियतशास्त्रार्थाः, ३'स्वे-स्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नरः' इति हि गीयते । स्वस्य धर्म इति समासेऽप्ययमेवार्थः । **ज्ञानमत्र**

---

१. भारते शान्तिपर्वणि-मोक्षधर्मे. ३४७-अ.८३-श्लो. | २. नारसिंहपुराणे. १८-अ.३४-श्लो.३. गी. १८-४५

परशेषतैकरसयथावस्थितात्मविषयम् । वैराग्यं परमात्मव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विरक्तिः; १'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि' इति मुमुक्षोः स्वभावप्रतिपादनात् । तथा च पातञ्जलयोगानुशासनसूत्रं—२'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' इति । कर्मयोगपरिकरभूतस्यापि वैराग्यस्य पृथगुपादानमपवर्गस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्प्राधान्यज्ञापनार्थं कामभूतरागनिवृत्त्या तन्मूलक्रोधादिसमस्तदोषनिवृत्तिज्ञापनार्थञ्च । तत्र स्वधर्मज्ञानयोः प्रथमं कर्मयोगज्ञानयोगरूपेणावस्थितयोरात्मसाक्षात्कारद्वारा भक्तियोगाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्साधकत्वम् । तदभिप्रायेणोक्तमात्मसिद्धौ—३'उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः' इति । उत्पन्नभक्तियोगानामपि विशदतमप्रत्यक्षसमानाकारस्य तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपस्य आप्रयाणादनुवर्तनीयस्य अहरहरभ्यासाधेयातिशयस्य भक्तियोगस्य सत्त्वविवृद्धिसाध्यतया तद्विरोधिरजस्तमोमूलभूतपापनिबर्हणद्वारेण सत्त्वोपचयहेतुतयोपकारकत्वादात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकैः परित्यक्तफलसङ्गकर्तृत्वादिभिः परमपुरुषाराधनैकवेषैर्नित्यनैमित्तिककर्मभिर्भक्तेरुपचीयमानत्वविशेषेण साध्यत्वम् । तदेतत्सर्वमभिसन्धायोक्तं भगवता पराशरेण—

४"इयाज सोपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥" इति ॥

महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । ५'६प्रीतिपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते' इति वचनमपि पूज्यविषयविशेषनियतं योज्यम् । सैव वेदनोपासनध्यानादिशब्दैरध्यात्मशास्त्रेषु मोक्षोपायविधिवाक्यैस्सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिपाद्यते, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेस्सामान्यशब्दानां समानप्रकरणोक्तविशेषविश्रमेच सम्भवति द्वारिद्वारादिकल्पनायोगात्, विद्यास्थानेऽर्थनिरूपणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् ७'निदिध्यासितव्यः' इत्यस्य स्थाने विज्ञानशब्दश्रवणाच्च, परमपुरुषवरणीयताहेतुभूतगुणविशेषवत्त्वेन लभ्यत्वश्रुतेश्च, तद्वरणस्यास्मिन् शास्त्रे भक्त्यधीनत्वोक्तेश्च । एवं सति वेदनेतरमोक्षोपायनिषेधकश्रुतीनां ८'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' इत्यादिस्मृतीनां चाविरोधः । तदेतदुक्तं **भक्त्येकगोचरः** इति; भक्तेरेव गोचरो नान्यस्येत्यर्थः । एतेन कर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानादिपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः । ९गोचरत्वमिह फलत्वेन ग्राह्यम्, १०'भक्त्येकलभ्यः पुरुषे पुराणे' इत्यादिभिरेकरस्यात्, भक्तियोगलभ्य इति स्वोक्तसंवादाच्च । उपायतया फलतया चैकरूप्येणावलम्बनादैश्वर्याद्यर्थभक्तिव्यवच्छेदार्थं वात्रैकशब्दः । अत्र ह्यैश्वर्याद्यर्वाचीनपुरुषार्थग्रहणं भूमविद्यायामिव निरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनार्थम् । तदभिप्रायेण च भाष्यं—११'परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तो-

---

१. नारदपरिव्राजकोपनिषदि. ३. उपदेशे.
२. पातञ्जलयोगानुशासनसू. १. पा. १५-सू.
३. आत्मसिद्धौ.
४. वि. पु. ६-अं, ६-अ. १२ श्लो.
५. लैङ्गपुराणे. उत्तर.६ १९.६. स्नेहपूर्वमिति.पा.

७ बृ.४.४.५;६.अ.५.ब्रा.६ ८. गी. ११.अ.५४-श्लो.
९.गोचरत्वमिह फलत्वेनेति-भक्तेरेव फलभूतोऽयमर्थः, तृतीयार्थोऽभेदः, १०.गारुडपुराणे पूर्वखण्डे. २१९-अ ३४-श्लो
११. गीताभाष्ये अ-१ उपोद्घाते.

दितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतभक्तियोगमवतारयामास' इति। यद्वा निरतिशयैश्वर्ययुक्ततया भक्त्यर्हत्वमिह तद्गोचरत्वम्। ऐकान्तिकत्वादिव्यञ्जनायत्वेकशब्दः। १'परावरज्ञं भूतानाम्' इत्याद्युक्तपरावरतत्त्वनिश्चयेन अन्यभक्त्युन्मूलनादव्यभिचारेण अनन्यविषयत्वमैकान्तिकत्वम्। सातिशयनिरतिशयपुरुषार्थविवेकेन तदेकभोग्यतया उत्तरावधिराहित्यमात्यन्तिकत्वम्। कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां समानप्रकरणमहोपनिषदादिपठिताबाधितासंभवद्गत्यन्तरनारायणादिविशेषशब्दार्थविश्रमं व्यञ्जयितुं --'नारायणः परं ब्रह्म'इति विशेषतस्सामान्यतश्च व्यपदेशद्वयम्। अनेनाविभक्तिकेऽपि नारायणानुवाकवाक्येपूर्वापरवाक्यच्छायानुसाराच्छाखान्तरसविसर्जनीयपठनाच्च व्यस्तत्वं व्यञ्जितम्। तेन च सर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थतया केवलपरतत्त्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्ध एवास्य शास्त्रस्य विषयः। तद्विभूतित्वेन २'विश्वमेवेदं पुरुषः' इतिवत्समानाधिकरणतया तत्राम्नातानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां नारशब्दार्थानामिहापि ३'ब्रह्माणमीशम्' इत्यादिभिस्तद्विभूत्येकदेशाश्रयत्वं प्रतिपाद्यत इति ख्यापितम्। उक्तञ्च स्तोत्रे— ४'स्वाभाविकानवधिकातिशयेशितृत्वं नारायण त्वयि न मृष्यति वैदिकः कः। ब्रह्मा शिवश्शतमखः परमस्वराडित्येतेऽपि यस्य महिमार्णवविप्रुषस्ते' इति। संवित्सिद्धौ च अद्वितीयश्रुतिव्याख्याने च दर्शितम्। ५'यथा चोलनृपस्सम्राडद्वितीयोऽस्ति भूतले। इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः॥ न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिवारकम्। तथा सुरासुरनरब्रह्माण्डशतकोटयः। क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पष्टस्याखिलेशितुः। ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः। विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रप्सविप्रुषः' इति। पुरुषनिर्णयेच एतत्प्रपञ्चो ग्राह्यः। तदेतद्व्यपदेशद्वयं 'श्रियः पतिः' इत्यादिना प्रारम्भभाष्येण व्याकृतम्। अत एव हि तत्रापि—'परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणः' इत्यन्तेन समभिव्याहृतम्। प्रपञ्चितमेतदस्माभिस्तात्पर्यचन्द्रिकायामिति नात्र विस्तृणीमहे। निर्विशेषणस्यैव ब्रह्मशब्दस्य काष्ठाप्राप्तबृहत्त्वबृंहणत्वयोगिनि परमात्मन्येव योगरूढत्वेऽपि तस्मादन्यत्र जीवादौ तद्गुणलेशयोगादौपचारिकप्रयोगरूढेस्तद्व्यवच्छेदाय 'परम्' इति विशेषितम्। एवमेव ह्यन्यत्रापि विशेष्यते। व्योमातीतवादिमतनिरासार्थं वा परत्वोक्तिः। गीतैव तत्त्वहितयोर्यथावच्छासनात् शास्त्रम्। उपनिषत्समाधिना सिद्धव्यवहारनिरूढेः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। एतेन शास्त्रान्तरादस्य शास्त्रस्याधिक्यं व्यञ्जितम्। स्वयं च महाभारते महर्षिणोक्तम्-६'अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्' इति। उक्तं चाभियुक्तैः७'यस्मिन् प्रसादसुमुखे कवयोऽपि ये ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि। कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिवास्ति शास्त्रम्' इति। पञ्चमवेदे चास्यांशस्य प्राधान्यमुद्धृत्याहुः ८'भारते भगवद्गीता धर्मशास्त्रेषु मानवम्। वेदेषु पौरुषं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम्'इति।

---

१

२. तै ना. ११-२.

३. गी. ११-१५ ४. स्तोत्ररत्ने ११-श्लो.

५. संवित्सिद्धौ.

६. महाभारते. आदिपर्वणि.अ-१श्लो-२७९

७.

८.

**नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥१॥**
**ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।**
**आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते ॥२॥**

---

**समीरितः,** सम्यगीरितः; अज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिक्षेपेण परमप्राप्यत्वप्रापकत्वसकलजगदेककारणत्व-सर्वसंहर्तृत्वसर्वाधिकत्वसर्वाधारत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वशेषित्वसर्वदेहिकत्वसर्वकर्मसमाराध्यत्वसर्वफलप्रदायक-त्वसर्वसमाश्रयणीयत्वादिभिः स्वभावैस्समस्तवस्त्वन्तरविलक्षणतया पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपादित इत्यर्थः। समन्वयसूत्रवन्निरतिशयपुरुषार्थत्वविवक्षया वा समित्युपसर्गः। एवमनेन श्लोकेन शास्त्रार्थः संगृहीतः॥१॥

अथ त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणां षट्कानामर्थं संगृह्णाति ॥ ज्ञानात्मिका निष्ठा ज्ञानयोगः, कर्मात्मिकानिष्ठा कर्मयोगः। नितिष्ठत्यस्मिन्नर्थे अधिकर्तव्येऽधिकारीति निष्ठा, नितरां स्थितिर्वा निष्ठा, यावत्फलं स्थिरपरिगृहीतमुपायानुष्ठानमित्यर्थः। अनयोः स्वरूपं वक्ष्यति १'कर्मयोगस्तपस्तीर्थ' इत्यादिना। **योगलक्ष्ये** योगस्साध्यतयालक्ष्यमुद्दे्श्य ययोस्ते योगलक्ष्ये। अत्र कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठामारुह्य तया योगप्राप्तिरिति द्वैतीयः क्रमः। तार्तीयस्तु ज्ञाननिष्ठाव्यवधानमन्तरेण कर्मनिष्ठयैव यावदङ्गा-गारम्भं दृढपरिगृहीतया अन्तर्गतात्मज्ञानया शिष्टतया व्यपदेश्यानां लोकानुविधेयानां ज्ञानाधिकारिणामितरेषा-मपि निष्प्रमादसुकरोपायसक्तानां योगावाप्तिरिति। योगोऽत्रात्मनो विविक्तस्वरूपेण साक्षात्कारा-र्थम् आत्मावलोकनापरनामा चित्तसमाधानविशेषरूपो व्यापारः, तत्साध्यसाक्षात्कार एव वा। तेन स्मृतिसंततिविशेषरूपात्स्वकारणभूतज्ञानयोगात्स्वकार्यभूतादात्मानुभवाच्च भेदः। **सुसंस्कृते** परमात्मा-धीनत्वतत्प्रीत्यर्थत्वफलान्तरसङ्गराहित्यादिबुद्धिविशेषैः परिकर्मिते, इत्यर्थः। **आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे** ६'सुखमात्यन्तिकं यत्तत्' इत्याद्युक्तप्रकारेण वैषयिकानन्दविलक्षणस्वेतरसमस्तवैतृष्ण्यावहस्वरूपस्वभाव-प्रत्यगात्मसाक्षात्कारविशेषरूपसिद्धिविशेषप्रयोजने, इत्यर्थः। **पूर्वषट्केन चोदिते** कर्तव्यतयानुशिष्टे, इति यावत्। तादर्थ्यादुपोद्घातरूपस्य प्रथमाध्यायस्य २'नत्वेवाहम्' इत्यतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैक-देशस्यच तदनुप्रवेशवाचोयुक्तिः। आहुश्चोपोद्घातलक्षणं ३'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते' इति। एवमनेन श्लोकेन प्रथमषट्कस्यावरतत्त्वविषयव्यवहितोपायपरत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

अथ मध्यमषट्कस्य परतत्त्वविषयाव्यवहितोपायपरत्वमाह ॥ पूर्वश्लोके समासस्थस्यापि षट्कशब्दस्यात्र बुद्ध्या निष्कृष्य ४विपरिणतस्यानुषङ्गः। **भगवच्छब्दो** मध्यमषट्कोक्तसकलजगदेक-कारणत्वनिर्दोषत्वकल्याणगुणाकरत्वयोगिनि परस्मिन् ब्रह्मणि प्रत्यक्षरं प्रकृतिप्रत्ययसहितैश्च भगव-त्पराशरादिभिर्निरुक्तो द्रष्टव्यः। यस्यैष संग्रहः—५'तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः। शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्रह्युपचारतः' इति। अयञ्च ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वे निदर्शनतया शारी-

---

१. गीतार्थसं. २२-श्लो ३.
२.गी.२-अ १२-श्लो.
४. विपरिणतस्य सप्तम्यन्ततया विपरिणतस्य.
५. वि. पु. ६. अं. ५. अ ७३ श्लो.

**मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये ।**
**ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥३॥**
**प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।**
**कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥४॥**

---

रकभाष्यारम्भे दर्शितः 'भगवच्छब्दवत्' इति । भक्तेषु भागवत समाख्या च भजनीये 'भगवच्छब्दस्य नामधेयतां व्यनक्ति । भगवानेव तत्त्वं भगवत्तत्वम् । तत्त्वमिह प्रामाणिकः पदार्थः । तत्त्वेन प्रवेष्टुमित्यस्यार्थं व्यनक्ति **याथात्म्यावाप्तिसिद्धय** इति । ऐश्वर्यादिपुरुषार्थान्तरोक्तेरात्मानन्यार्थत्वमनेन सूचितम् । याथात्म्यमत्र अनवच्छेदेन पुष्कलमनारोपितं रूपम् । अवाप्तिरनवच्छिन्नानन्दतयानुभूतिः, सैव सिद्धिः । पुरुषार्थकाष्ठारूपत्वात्तस्या वा सिद्धिर्लब्धिः । **ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्य** इत्यनेन प्रथममध्यमषट्कयोः क्रमनियामकस्सङ्गतिविशेषस्सूचितः । तदनुसारेण सप्तमारम्भे भाष्यं—१"प्रथमेनाध्यायषट्केन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतात्मभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमन्नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं, प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं मध्यमेन षट्केन परब्रह्मभूतं परमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते । तदेतदुत्तरत्र—२'यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्' इत्यारभ्य ३'मद्भक्तिं लभते पराम्' इति संक्षिप्य वक्ष्यत इति । भक्तिरेव योगः भक्तियोगः । ४'योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इतिपाठाद्योगशब्दोऽत्र उपायपरः । ध्यानपरत्वेपि सामान्यविशेषरूपतयान्वयसिद्धिः । **प्रकीर्तितः** स्वरूपत इतिकर्तव्यततो विषयतः कार्यतश्च प्रकृष्टतया कीर्तित इत्यर्थः ॥३॥

एवं षट्कद्वयोक्तनानाविधतत्त्वहितविशोधनपरं क्रमादन्तिमषट्के त्रिकद्वयमित्यभिप्रायेणाह—**प्रधानं** कारणावस्थमचिद्द्रव्यम् । **पुरुषः** अचिन्मिश्रावस्थो विशुद्धावस्थश्च । **व्यक्तं** तु महदादिविशेषान्तं तदारब्धदेवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपञ्च कार्यजातम् । **सर्वेश्वरः** ५'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' इत्युक्तः पुरुषोत्तमः । एतेनार्वाचीनपरिच्छिन्नेश्वरव्यवच्छेदः । समाख्या चैषा सार्था भगवतः, ६'अजस्सर्वेश्वरस्सिद्धः' इतितन्नामपाठात् । एतेषां **विवेचनं** परस्परव्यावर्तको धर्मः । तेन वा पृथक्त्वेनानुसन्धानम् । **कर्मधीर्भक्तिरिति** कर्मयोगादीनां स्वरूपग्रहणम्, ७इति निर्दिष्टपदार्थवर्गः **आदिः** यस्य, स इत्यादिः । आदिशब्देन तदुपादानप्रकारः तदुपयुक्तशास्त्रवश्यत्वादिकं च गृह्यते । **पूर्वशेष**इत्यनेन प्रकृतशोधनरूपतया पुनरुक्तिपरिहारः सङ्गतिप्रदर्शनञ्च । अयं श्लोकः त्रयोदशारम्भभाष्येण स्पष्टं व्याख्यातः 'पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूप-

---

१. गीताभाष्ये.

२. गी. १८-४६.　३. गी. १८ ५४.

४. नामलिङ्गानुशासने. तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गेगान्तेषु. १७९-श्लो. ५. गी १५-१७ ६. महाभारते सहस्रनामाध्याये. ११-श्लो. ७. 'इत्यादि;' इत्यस्यार्थः इति निर्दिष्टपदार्थवर्गः आदिर्यस्य सः' इति ।

**अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् ।**
**पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् ॥५॥**

भगवदुपासनाङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च परमप्राप्यभूतभगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्विकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणाञ्च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् । इदानीमुपरितने तु षट्के प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चेश्वरतद्याथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराश्च षट्कद्वयोदिता विशोध्यन्त' इति । अत्र त्रिकभेदविवक्षा च षोडशारम्भे दर्शिता—१'अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विभक्तयोस्संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्वं सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वं, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन च याथात्म्यञ्च वर्णितम्' इति । तदत्र तृतीयषट्के तत्त्वविशोधनपरं प्रथमत्रिकम् । अनुष्ठानशोधनपरं द्वितीयमिति प्रायिकतयाऽयं विभागो ग्राह्यः ॥४॥

एवं शास्त्रार्थष्षट्कत्रयार्थश्च चतुर्भिश्श्लोकैस्संगृहीतः । इतः परमष्टादशभिः श्लोकैः प्रत्यध्यायमर्थास्संगृह्यन्ते । तत्र शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्गत्या महर्षिणा प्रथमद्वितीयाध्यायविभागे कृतेऽपि शास्त्रैतदुपोद्घातरूपार्थविभागज्ञापनाय द्वितीयैकदेशमपि प्रथमश्लोकेन संगृह्णाति । तद्व्यञ्जनाय च २'तमुवाच हृषीकेशः' इत्यस्मात्पूर्वम् अर्थव्याख्यानपूर्वकमयं श्लोको भाष्यकारैरुदाहृतः—'एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिङ्गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्य आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्यात्मप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विनास्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम् 'अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्' इति' । अस्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीः **अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधीः** इति अत्र भाष्याभिप्रायः ३'बन्धुस्नेहेन परया च कृपयाऽधर्मभयेन च अतिमात्रसन्न ४सर्वाङ्गः' इति प्रथमाध्यायान्तभाष्यानुसारेण 'धर्माधर्मभयाकुलम्' इतिपाठे५त्रयाणां द्वन्द्वः । धर्माधर्मभयं रज्जुसर्पभयमिवेति । उद्दिश्य व्याजीकृत्येत्यर्थः । तदेतत्सूचितमारम्भे 'पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन' इति । प्रपन्नत्वान्मुद्दिश्यतेर्विवक्षितम् । तदपि सूचितम् 'अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा' इति । तदत्र 'तमुवाच' इत्यादि श्लोकत्रयपर्यन्तो ग्रन्थः शास्त्रावताररूपः । तावत्संग्रहणायात्रश्लोके प्रथमाध्यायइत्यनुक्तिः । अस्तिषूत्तरेषु सप्तदशसु तत्तदध्यायग्रहणम् । अनन्तरे च संग्रहश्लोके 'न त्वेवाहं जातु नासम्' इत्यादेरर्थमभिप्रेत्य द्वितीयग्रहणम् । स च द्वितीयान्ते व्याख्यानपूर्वकमुद्धृतः—६'एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतश्शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्यास्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया साङ्ख्यबुद्धिस्तत्पूर्विका च असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीयाध्याये प्रोक्ता । तदुक्तम्—'नित्यात्मासङ्ग....मोहशान्तये' इति' ॥५॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

---

१. गीताभाष्ये. अ १६. २. गी २-१०. ३. गीताभाष्ये अ. १. ४. सर्वगात्रः पा, ५ त्रयाणां द्वन्द्वःअस्थानस्नेहश्च कारुण्यं च धर्माधर्मभयं चेति त्रयाणां पदानां द्वन्द्व इत्यर्थः. ६. गीताभाष्ये. २-अ ७२-श्लो भा।

# श्रीमद्भगवद्गीता

## द्वितीयोऽध्यायः

सञ्जय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कीर्तिकरमर्जुन ॥ २

*क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३

रा ॥ **एवमुपविष्टे पार्थे *कुतोऽयमस्थाने समुपस्थितः शोक इत्याक्षिप्य तमिमं विषमस्थं**

**ता ॥** अथ शोकापनोदनविषयो द्वितीयोऽध्यायः आरभ्यते । संजयवाक्याविच्छेदेऽपि 'संजय उवाच' इति निर्देशोऽध्यायान्तरारम्भरूपतयान्योक्तिशङ्कापरिहाराय । 'तं तथा' इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्याति —**एवमिति ।** १ विषीदन्तम्' इत्यन्तस्य पूर्वाध्यायोक्तानुवादत्वं सूचयितुम् **एवमुपविष्टे पार्थे** इत्युक्तम् । 'तथा' इति अस्थान इत्यर्थः । २कृपा च आन्तरो विषादः । ततः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं बाह्यशोकेनाप्याविष्टमित्यर्थः । विषीदन्तं पूर्वाध्यायोक्तरीत्या विषादं प्राप्योपविष्टम् । मधुसूदनशब्देन शोकमूलरजस्तमोनिबर्हणत्वं सूचितम् । **अस्थान इति** विषमशब्दोपचरितार्थः । कश्मलमिह मूर्च्छाकल्पः शोकः; ३'शोकसंविग्नमानसः' इति प्रकृतत्वात् । प्रख्यातवंशवीर्यश्रुतादिसूचकाः 'अर्जुन' 'कौन्तेय' 'त्वा' 'त्वयि' 'परन्तप' इति शब्दा ४आक्षेपकाकुगर्भा इत्यभिप्रायेण **आक्षिप्य** इत्युक्तम् । कुतः शब्दश्च हेत्वाभासस्य हेतुतां प्रक्षिपन् धिक्कारगर्भः । परान् तापयतीति परन्तपः । क्लैब्यमिह कातर्यम्; तत् हृदयदौर्बल्यशब्देन विवृतम् । पूर्वश्लोकस्थविशेषणाना५मपि कातर्यत्याज्यताहेतुत्वादर्थतस्तान्यप्यत्र संगम-

प्र-पा ॥ *मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय पा.*कुतोऽसमये. पा. १. विषीदन्तमित्यस्य.पा. २. कृपाया अनन्तरो विपा.क.ख.ङ.च.छ.पा. ३. गी. १-४७.४.आक्षेपगर्भाः पा. आक्षेपोपपादककाकुगर्भा. क. ख. ग. च. पा. ५. मप्यत्र कातर्य. पा.

रा ॥ **शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्रीभगवानुवाच ॥**

**अर्जुन उवाच—**

**कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।**
**इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥** ४

**गुरूनहत्वा हि महानुभावान् *श्रेयश्चर्तुं भैक्षमपीह लोके ।**
**हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥** ५

रा ॥ **पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानन्निदमुवाच–भीष्मद्रोणादिकान् गुरून्बहुमन्तव्यान्कथमहं हनिष्यामि ? कथन्तरां**

---

ता॥यति–**तमिमं विषमस्थमित्यादिना** । अतत्त्वेभ्यः आरात् दूरात् याता बुद्धिर्येषां १ते आर्याः विद्वांसः; तदन्ये तु अनार्याः । 'अस्वर्ग्यम्' इत्यत्राविशेषात् स्वर्गशब्दः परलोकमात्रोपलक्षकः, नञश्च विरोधिपरतया स्वर्ग्यशब्दनिर्दिष्टस्वर्गहेतुविरोधित्वेऽर्थतस्तत्फलविरोधात् परलोकविरोधिनमित्युक्तम् । क्षुद्रशब्दस्यात्र संकोचकाभावेनापेक्षितक्षुद्रविषयत्वायोगान्महतस्तस्यार्जुनस्य तथाविधात्मत्यागपर्यालोचनाच्च काष्ठाप्राप्तं क्षुद्रत्वं विवक्षितमिति दर्शयितुम् **अतिक्षुद्रम्** इत्युक्तम्, कार्ये कारणोपचारेणेति वा. कारणत्यागस्य कार्यत्यागार्थतया पूर्वोत्तरश्लोकफलितार्थविवक्षया वा **हृदयदौर्बल्यकृतम्** इत्युक्तम्; २अदृढहृदयत्वकृतमित्यर्थः । 'परन्तप' इत्यनेन ज्ञापितं प्राकरणिकमर्थमध्याहृत्योक्तं **युद्धायोत्तिष्ठेति** ॥१॥२॥३

अथ भगवदुक्तयुद्धारम्भस्य परम्परया परमनिःश्रेयसहेतुत्वरूपहिततमत्वाज्ञानात् तत्प्रतिक्षेपरूपस्यार्जुनवाक्यस्योत्थानम् । तथाविधाज्ञानस्य चास्थानस्नेहाद्याकुलितमनस्त्वं वदन्नुत्तरमवतारयति—**पुनरपीति** । उक्तार्थविषयतया पुनरपीदमुवाचेत्युक्तम् । 'कथम्' इत्यादिश्लोके तदन्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वप्रदर्शनाय आदिशब्दः; उपात्तस्यानुपात्तोपलक्षणतया वा । पूजार्हशब्दविवक्षितबहुमन्तव्यत्वहेतुतयोत्तरश्लोकस्थमत्राकृष्योक्तं ३**गुरूनिति । बहुमन्तव्यानिति**— 'महानुभावान्' इत्युत्तरश्लोकस्थानु४संधानाद्वा; ५ते स्वत एव बहुमन्तव्याः, पितामहत्वधनुर्वेदाचार्यत्वादिभिस्त्वत्यन्तबहुमन्तव्या इति भावः । पुष्पादिभिः पूजार्हाणां पूजानिवृत्तिरेव साहसम्; हननं त्वतिसाहसम् । गुरुभक्त्या च तद्विरोधिभिः सह योद्धव्यम्, न पुनर्गुरुभिरिति—'कथं गुरूनिषुभिः प्रतियोत्स्यामि' इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतियुद्धाभिप्रायत्वमुत्तरश्लोकेन विवृतमिति **हनिष्यामीत्युक्तम्** । मधुसूदनारिसूदनशब्दाभ्यां नहि त्वमपि

---

**प्र-पा॥** १ ते ह्या. क. ख. ग. घ. ङ. च. पा.
* श्रेयो भोक्तुं पा.
२. अदृढहृ. पा. ३. गुरूनिति । महानुभा. पा.
४. सन्धानात्; स्वत एव.क.ख.ग.घ.ङ.च.छ.पा.
५. तएव. घ. पा. ६. इति वा भावः.क.ग.घ.पा.

रा ।। **भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्रुधिरेणोपसिच्य तेष्वासनेषूपविश्य भुञ्जीय ।। ४ ।। ५ ।।**

---

सान्दीपिन्यादिसूदनः' इति सूचितम् । '१चर्तुम्' इत्यत्र भावमात्रार्थस्तुमुन्, न तु क्रियार्थोपपदकः । यद्यपि या काचिज्जीविकाश्रयणीया; तथापि गुरुवधलब्धभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपभैक्षाचरणमपि श्रेयः प्रशस्यतरम्; महाप्रभावगुरुवधसाध्यपारलौकिकदुःखस्यातिमहत्त्वादिति भावः । प्रकृतविरुद्धार्थत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वश्लोकस्थकथंशब्दानुषङ्गादतिनृशंसत्वसामर्थ्यात् तुशब्दद्योतितवैषम्याच्च **कथन्तराम्** इत्युक्तम् । २'गर्हायां लडपिजात्वोः', ३'विभाषा कथमि लिङ् च' इति गर्हार्थे इह लिङ्प्रत्ययः; अर्थकामान्' इत्यत्र द्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय ४समासतदंशद्वयार्थौ **भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान्** इत्युक्तः, अर्थेषु कामो येषामिति विग्रहः; ५'अवर्ज्यो हि ६व्यधिकरणो बहुव्रीहि७र्जन्माद्युत्तरपदः' । ८अर्थ्यन्त इत्यर्थाः भोगाः; कामश्चातिमात्रसङ्गो वक्ष्यते । ९यद्वा अर्थं कामयन्त इत्यर्थकामाः । १०ते निष्कामाश्चेत्,तद्भोगहरणमपि सह्येत; ११इदं तु क्षुधितानामोदनहरणवदिति भावः । १२हननादप्यतिनृशंसत्वसूचनाय

---

**प्र-पा ।।** १. भोक्तुम्, पा.

२. अष्टाध्याय्याम्. अ. ३. पा. ३. सू. १४२. गर्हायामिति ।। अपि, जातु इत्याभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुडादीन् परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् ।।

३. अष्टाध्याय्याम्. अ. ३. पा. ३-सू. १४३. विभाषेति ।। गर्हायामित्येव;कालत्रये लिङ् । चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेः, त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः ।।

४. समासतदंशद्वयार्थौ समासतद्घटकपूर्वोत्तरपदद्वयार्थौ.

५.

६ व्यधिकरणोऽपि बहु. ख ग. घ.ङ. छ.पा.

७. जन्माद्युत्तरपदइति 'कुम्भजन्मा, द्विजन्मा' इत्यादौ 'कुम्भे जन्म यस्य, द्वाभ्यां जन्म यस्य' इति व्यधिकरणबहुव्रीहेरनुमतत्वादिति भावः

८भोगेष्वतिमात्रसक्तानितिभाष्यार्थविवरणवाक्यानुगुण्येन अर्थशब्दस्य भोगपरत्वमुक्तम्'अर्थ्यन्ते' इत्यादिना. अतिमात्रप्रसक्तेर्निर्मूलत्वमाशङ्क्य कामशब्दस्य तदर्थत्वमाह-'कामश्चातिमात्रसङ्गः' इति ।

९. प्रत्यर्थिसम्बन्धिराज्यभोगहरणं दुस्सहमितिभावं हृदि निधाय तदुपपादकत्वेन 'अर्थकामान्' इत्युक्तमित्यभिप्रेत्य 'अर्थं कामयन्ते' इति व्युत्पत्त्यन्तरमुक्तम् 'अर्थकामाः' इत्यस्य ।

१०. 'अर्थकामान्' इति विशेषणेन तस्य दुस्सहत्व कथमवगम्यत इत्याशङ्कायामाहते निष्कामाश्चेत्' इति ।

११. इदं तु-तद्भोगहरणं तु, क्षुधितानामोदनहरणवत्' इति दृष्टान्तेन दुस्सहत्वं व्यज्यते ।

१२' हननादप्यतिनृशंसत्वसूचनाय-प्रत्यर्थिकर्तृकस्वकर्मकहननादपि तत्कर्मकस्वकर्तृकजयस्य तदीयभोगहरणपर्यन्तस्य अतिनृशंसस्य अपारत्वसूचनायेत्यर्थः ।

**न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।**
**यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ।।** ६
**कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।**
**यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।।** ७

रा ।। **एवं *युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्—अस्तु । तद्वधलब्धविजयादधर्म्यादस्माकं धर्माधर्मविजानद्भिस्तैर्हननमेव गरीय इति मे प्रतिभातीत्युक्त्वा, यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितं †तत् शरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिमात्रकृपणो भगवत्पादावुपससाद ।। ६ ।। ७ ।।**

---

ता।।भोगरुधिरादिशब्दैरर्थसिद्धः तुशब्देन च १द्योतितो विशेषः तैरित्यादिना उक्तः । २इहैव इत्यनेन विवक्षितो नृशंसत्वातिशयः तेषु इत्यादिना दर्शितः । ३गुरुवधसाध्यभोगा रुधिरप्रदिग्धसुखमृतिहेतुत्वात् स्वयमपि तथाविधा इव दुर्भोजा भवन्तीत्यैहलौकिकसुखमपि नास्तीति रुधिरप्रदिग्धशब्दाभिप्राय इत्याह—**तद्रुधिरेणोपसिच्येति** । ४उपसेचनं हि स्वयमद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुः ५इह तद्भयमपि विपरीतमिति भावः ।। ४ ।। ५ ।।

'न चैतद्विद्मः' इत्यादेश्चकारद्योतितशङ्कापूर्वकं तात्पर्यार्थमाह—**एवमिति** । बन्धुविनाशाशङ्किनेन त्वया धर्मसुतभीमनकुलाद्यासन्नतरबन्धुविनाश एव कारितः स्यादिति **भवत** इत्यनेन सूचितम् । 'विद्मः' इत्यादिबहुवचनानु ६सारेणाह—**अस्माकमिति** । अस्माकमित्यनेन हन्तव्यतया निर्दिष्टद्रोणाद्यपेक्षया सर्वेषां शिष्यत्वादिकमभिप्रेतम् । पूर्वोत्तरार्धाभ्यां विमर्शस्वाभिमतपक्षौ व्यज्येते । ७यद्वा' इति 'यदि वा' इति च तुल्यार्थम् । येषां वधेन जीवनमस्माकमनिष्टम्, न एवास्मान् जिघांसन्तः स्वहननानुरूपत्वेनावस्थिता इति, 'यानेव' इत्यादेरन्वयार्थः । 'न जिजीविषामः' इत्यनेन सूचिताम्

---

प्र-पा ।। *युद्धायारभ्य निवृत्तव्यापारं भवन्त धार्त.

†तत्त्वच्छरणागताय पा.

१. द्योतितो विशेषः-स्वकर्मकतत्कर्तृकहननस्यैव गरीयस्त्वरूपो विशेष इत्यर्थः, तैरित्यादिना-'गरीयः' इत्यन्तेन 'तैः' इत्यादिभाष्यवाक्येनेत्यर्थः ।

२. 'तेष्वासनेषूपविश्य' इत्यस्य उन्मूलत्वशङ्कां परिहरति-'इहैवेत्यनेन विवक्षितो नृशंसत्वातिशयः' इति तथा च 'इहैव भुञ्जीय' इति मूलवाक्यादेव उक्तार्थलाभाददोष इति भावः ।

३. भोगानां रुधिरप्रदिग्धत्वं कथमित्याशङ्क्य भोगानां स्वहेतुभूतगुरुवधकालिकतदीयरुधिरप्रदिग्धदेहस्मारकत्वात् रुधिरप्रदिग्धतुल्यत्वेन तथात्वमुक्तमित्याह 'गुरुवधसाध्य' इत्यादिना ।

४. भाष्ये तद्रुधिरेणोपसिच्येत्युपसेचनस्य प्रतिपादनात् तल्लक्षणमाह-उपसेचनं हीति ।

५. इह तद्भयमपि विपरीतं-तद्भयमपि नास्तीत्यर्थः, स्वयमद्यमानत्वमपि नास्ति, अन्यस्यादनसाधनत्वमपि नास्तीत्यर्थः; रुधिरप्रदिग्धत्वेन दुर्भोजत्वादिति भावः ।

६.सारेणा अस्माकमित्यनेन.क.ख.ग.घ.ङ.छ.च.पा.

७. 'यद्वा, यदिवा' इति च तुल्यार्थं'- यदिवेति यद्वेत्यर्थकमित्यर्थः.

**न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।**
**अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥** ८

**सञ्जय उवाच—**

**एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।**
**न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥** ९

रा ॥ ***एवमस्थानसमुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्याम् अप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्यफलाभिसन्धिरहितस्यात्मप्राप्त्युपायताज्ञानेन च बिना अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा,**

---

ता॥१अनिर्णयपर्यवसिताम् अत एव प्रश्नहेतुभूतां प्रतिभामाह—**इति मे प्रतिभातीति**।'यच्छ्रेयः'इत्यादेरन्वयफलितार्थमुपदेशयोग्यत्वायोक्तां शिष्यगुणसंपत्तिं च स्फुटयति—**यन्मह्यमित्यादिना** । निश्चेतव्याकारनिष्कर्षणाय इतिकरणम् । शासनीयो हि शिष्यः; अतः 'शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्' इति वदति। स्वभावोऽत्र धैर्यम्। कर्तव्यविशेषाज्ञानात् शोकापनोदनोपायराहित्यादिना वा अतिमात्रकार्पण्यम् । त्याज्यस्यापरित्यागोऽत्र कार्पण्यमित्येके; दयाजनकदीनवृत्तिनिरतत्वमित्यपरे। **भगवत्पादावुपससादेति** शिष्यत्वप्रपन्नत्वाद्युक्तिफलमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥

२'एवमुक्त्वा' इति श्लोके हृषीकेशपदेन सदर्थश्रवणायार्जुनहृषीकप्रेरकत्वम्, ३'यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्' इत्याद्युक्तेन्द्रियक्षोभशान्तिकरत्वं च, व्यञ्जितम् । हृष्यन्ति हर्षयन्तीति वा हृषीकाणि इन्द्रियाणि । 'एवमुक्त्वा' स्वावस्थामावेद्येत्यर्थः । ४'निद्रालस्ये गुडाका स्यात्' इति गुडाका निद्रा; तस्या ईशो गुडाकेशः, प्रबुद्धस्वभाव इत्यर्थः; पिण्डितकेश इति वा । गोविन्दशब्देन शोकापनोदनयोग्यवाक्छालित्वम्, गोशब्दनिर्दिष्टाया ५भुवो भारावतरणार्थं६प्रवृत्तत्वं च अभिप्रेतम् ॥

एवमनेनोपोद्घातेनोचितवसरे वक्ष्यमाणशास्त्रावतरणसङ्गतिं वदन् अर्थादुपोद्घातसंग्रहश्लोकं च व्याकरोति—**एवमिति** । अस्थानशब्दस्य ७'विषमे समुपस्थितम्' इत्येतद्विषयत्वं व्यञ्जयन्, तस्य स्नेहकारुण्याभ्यामेवान्वयाय तयोः पृथङ् निर्देशं कृतवान् । **अप्रकृतिं गतम्** इति आकुल८शब्दार्थ उक्तः । तेन स्वभावतो धीरत्वं सूच्यते; ९'उपहतस्वभावः' १०इति हि स्वेनैवोक्तम् । एतेन कार्पण्यदोषोपहतस्वभावत्वं धर्मसंमूढचेतस्त्वे हेतुतयोक्तमित्यपि दर्शितम् । ११'धर्मसंमूढचेताः' इत्येतद्विवरणरूपस्य

---

**प्र-पा॥***एवमस्थाने समुपस्थितस्नेह.पा,

१, इति मे प्रतिभातित्युक्त्वा यन्मह्यं श्रेयइति निश्चितं तद्ब्रूहीति प्रश्नासंगतिं हृदि निधाय-अनिर्णयपर्यवसितामिति. निश्चयापर्यवसितामित्यर्थः,

२. गी. २-९ ३, गी, २-८.

४,

५, भुवो लाभाय भारा,क.ख,ग,घ,ङ, पा

६,प्रवृत्तत्वं वा. क, ङ. ग. घ. ह. पा.

७. गी. २-२.

८.शब्दार्थः। तेन स्व.ग.घ.छ. पा.९.गी.२-७.

१०. इति स्वेनै. क. घ. ङ. पा. ११. गी. २-७.

रा॥**भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम्** । तदुक्तम्—※'अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्' इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

**तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।**
**सेनयोरुभयोर्मध्ये +सीदमानमिदं वचः ॥** १०

रा ॥ +**एवं देहात्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्मं भाषमाणं परस्परविरुद्धगुणान्वितम् उभयोः सेनयोर्युद्धायोद्युक्तयोर्मध्ये अकस्मान्निरुद्योगं**

ता॥१'धर्माधर्मधिया' इत्यस्य अर्थः **क्षत्रियाणा**मित्यादिनोक्तः।२धर्मे अधर्मधीः, अधर्मे धर्मधीरिति वा; ३तत्र यथार्थख्यातिपक्षे भेदाग्रहो विवक्षितः । तामसी चेयं धीः।४'अधर्मं धर्ममिति या मन्यते' ५इत्यादि हि वक्ष्यते । अत्रास्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीरिति विग्रहो द्रष्टव्यः । स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुल इत्यादिप्राचीनभाष्यानुसारेण 'धर्माधर्मभयाकुलम्' इति पाठे तु समासो द्वन्द्वः । ६'पृच्छामि त्वा' इत्यादिसमभिव्याहृतप्रपन्नशब्दार्थः **धर्मबुभुत्सया च शरणागतमित्युक्तः** । एवं योग्योद्देशेन प्रवृत्तिर्युज्यत इत्याह—**पार्थमुद्दिश्येति** । व्याजलाभमात्रेण शास्त्रावतरणं कृतमिति भावः । ७'आकुलं पार्थमुद्दिश्य' इत्यस्य तात्पर्यम् **आत्मेत्यादिना मत्वेत्यन्तेनोक्तम्** । आत्मनो याथात्म्यं नित्यत्वभगवदधीनत्वादिकम्; ८'नहि प्रपश्यामि' इत्यादिकं वदतोऽस्यायमेव शोकनिवर्तनोपाय इति भावः । **कृतम्** इत्यस्य केनेत्याकांक्षायां प्रबन्धकर्तृभूतव्यासादिशङ्काव्यावर्तनायोक्तं **भगवता परमपुरुषेणेति** । अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तमुभयलिङ्गत्वादिकमभिप्रेतम् । अन्यपरत्वशङ्काव्युदासाय **अध्यात्मेति** विशेषितम् । अस्यार्थस्य सांप्रदायिकत्वायाह—**तदुक्तमिति** । प्रत्यध्यायं संग्रहश्लोकैर्व्यवच्छिद्य प्रतीयमानेऽपि इतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्यापि शास्त्रोपोद्घातत्वम्, अतः परस्य शास्त्रावतरणत्वं च विवेक्तुम् 'अस्थान' इत्यादिना संग्रहश्लोके१०नानिर्दिष्टप्रथमाध्यायेनैतावत्संगृहीतम् । महर्षिभिस्तु शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्गत्या ११'तं तथा' इत्यादिकं१२द्वितीयेऽध्याये न्यवीविशन्; तदपि सूचितम् १३'तन्मोहशान्तये' इति द्वितीयाध्यायफलं संगृह्णद्भिः । ततश्चास्थानस्नेहाद्याकुलत्वं प्रथमाध्यायार्थः सविशेषः स एवात्र संगत्यर्थमनूदित इत्यपि दर्शितं भवति । नन्वेवंविधमुद्दिश्य कथमपृष्टकर्मयोगज्ञान-

प्र-पा ॥※गी. सं. ५-श्लो. + विषीदन्तम्. पा
+ तम् एवं देहा. पा.
१. गीतार्थसं,५.
२ धर्मेऽप्यधर्मबुद्धिः धर्मा क.ख.ग.य.ङ.च.छ.पा
३ अत्र यथा.ङ.छ.पा. ४. गी.१८-३२.
५. इत्यादिना वक्ष्य.क.ख.ग.घ.ङ.च.छ.पा
६. गी २-७ ७. गीतार्थसं ५ ८. गी. २-८
९. त्वमाह. छ. पा. १०. न निर्दिष्ट. पा.
११. गी २-१.
१२. द्वितीयाध्याये क. ख ग. घ. ङ. च छ. पा.
१३. गीतार्थसंग्रहे. ६-श्लो

रा ।। **पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच--परिहासवाक्यं वदन्निव आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं** *'न त्वेवाहं जातु नासम्' इत्यारभ्य★'अहं त्वा **सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इत्येतदन्तं वचनमुवाचेत्यर्थः** ।।

---

**ता**।।योगभक्तियागादिविषयं शास्त्रमुपदिश्यते; १'नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्'इति हि स्मरन्ति । विशेषतश्चायं गुह्यगुह्यतरगुह्यतमप्रकारोऽर्थः सहसोपदेष्टुमयुक्तः । २'तस्माद्युध्यस्व भारत', ३'युध्य च' इत्यादिषु च प्राकरणिकयुद्धप्रोत्साहनपरत्वमेव प्रतीयते । अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अत्रोच्यते—४'यच्छ्रेयः स्यात्' इति प्रश्नवाक्ये ५'यच्छ्रेयः' इत्यनिर्धारितविशेषं दृश्यते । न चार्जुनस्य युद्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्यमित्यस्ति नियमः, परमास्तिकस्य तस्य भगवति संनिहिते प्रस्तुतमुखेन परमनिःश्रेयसपर्यन्तजिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा तस्य ६युद्धमात्रविषया जिज्ञासा; तथापि परमकारुणिकेन भगवता 'यच्छ्रेयः' इति सामान्यवचनमालम्ब्य परमहितोपदेश उपपन्नः । 'युध्यस्व' इत्यादिकमपि परमनिःश्रेयसोपायतयेति तत्रतत्र व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदम् **अध्यात्मशास्त्रावतरण**मिति ।। ८ ।। ९ ।।

परिहासयोग्यत्वाय 'तम्' इति परामृष्टमाह—**एवमित्यादिना ।** 'उभयोः' इत्यनेन सूचितमुक्तं **युद्धायोद्युक्तयोरिति ।** एतेनोपदेशावसर ७लाभो व्यञ्जितः । 'सीदमानम्' इत्यनेन निरुद्योगत्वं फलितम् । युद्धनिवृत्त्यनर्हावस्थाज्ञापकेन 'मध्ये' इत्यनेनाभिप्रेतमाह—**अकस्मादिति ।** अधर्मादिः पराजयादिर्वा युद्धनिवृत्तेः सम्यग्घेतुरत्र नास्ति; अहेतुकोपक्रान्तत्यागे तु परिहास्यत्वमिति **भावः ।** अत्र हृषीकेशत्वोक्तिफलितं वक्ष्यमाणशास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तं वक्तुः पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं **परमपुरुष** इति दर्शितम् । यद्यप्यसौ हृषीकेशत्वात्पार्थस्य हृषीकादिकं सर्वं सङ्कल्पमात्रेण नियम्य भूभारावतारणाय प्रेरयितुं शक्तः; तथापि जगदुपकृतिमर्त्यतया पार्थतदितरात्मसाधारणपुरुषार्थोपायशास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा घोरमर्जुनं हृषीकेशतया स्वयं प्रक्षोभ्य प्रहसन्निव जगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति संबन्धविशेषात् समनन्तरवाक्यपर्यालोचनया च परिहासार्थत्वौचित्यात् प्रहासस्य पार्थकर्मकत्वमुक्तम्।यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षणेन परिहासासंभवं, शिष्यं प्रत्यध्यात्मोपदेशे प्रहासमात्रं ८दृष्टा-

---

**प्र-पा ।।** * गी. २-१२. ★गी. १८-६६

१. नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्नचान्यायेनपृच्छतः।जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत्।।मनुस्मृतौ २-अ. ११०-श्लो. २.गी. २-१८. ३.गी. ८-७

४. गी २-७ ५ श्रुतिरनिर्धारितविशेषा दृश्यते.क. ख. ग. घ.ङ.च.छ.पा.

६. युद्धविषया जिज्ञा. ख. ग. घ. च. छ पा

७. लाभोऽपि व्यञ्जितः,क ख. ग.घ च. छ.पा

८. पार्थस्य स्वतोऽभिज्ञत्वादुपदिश्यमानार्थस्य बुद्ध्यारोहाय दृष्टान्तोपन्यासानावश्यकत्वम् 'अनुपयोगं च' इत्यनेन सूचितम्. प्रपन्ने दोषनिरीक्षणेन परिहासस्यायुक्तत्वेऽपि पार्थस्य परिहासयोग्यताप्रयोजकदेहसम्बन्धवशात्परिहासो युज्यत इत्यर्थः

**श्रीभगवानुवाच—**

**अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।**
**गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ।।** ११

रा ।। **अशोच्यान्प्रति अनुशोचसि । *'पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः' इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे । देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात्र किञ्चि-**

**ता ।।** न्तानुपयोगं च, अभिप्रेत्य **पार्थ**शब्दः।अतः **प्रहसन्निव** इत्यनेन फलितं सम्मतत्वं गूढहृदयनिखिलनिगमान्तगह्वरनिलीनस्य महतोऽर्थजातस्यानायासभाषणम् इदं शब्दस्य वक्ष्यमाणगम्भीरवक्तव्यार्थविषयत्वम्, इङ्गितेनापि विवक्षितसूचनं च दर्शयति—**परिहासेत्यादिना** । 'अशोच्यान्' इति श्लोकस्यापि उपदेशार्थविधानापादनार्थपरिहासच्छायतया शास्त्रावतरणमात्रत्वेन साक्षादुपदेशत्वाभावात्—**न त्वेवाहम् इत्यारभ्य** इत्युक्तम् । यद्वात्र 'अशोच्यान्' इति श्लोकः प्रहसन्निवेत्यस्य विषयः, 'न त्वेवाहम्' १इत्यादिकमिदंशब्दार्थः । अत्र 'मा शुचः' इत्येतदन्तं **भक्तियोगगोचर**मिति निर्देशः, सर्वगाथकस्यापि चरमश्लोकोक्तप्रपदनस्य २प्रकृतान्वयेन भक्तिविरोधिनिवर्तकतयोदाहरिष्यमाणत्वात् ।। १० ।।

'अशोच्यानन्वशोचः' इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति, तदनन्तरमयमपि शोचतीति भ्रान्तिः स्यात्; तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम् **अशोच्यान्प्रति** इति । 'अन्वशोचः' इति लङ्प्रयोगोऽनुपपन्नः, शोकस्याद्यतनत्वात्, 'भाषसे' इति वर्तमानार्थव्यपदेशवैरूप्याच्च, इत्यत्राह—**अनुशोचसि** इति । अद्यतन एव चिरानुवृत्तत्वविवक्षया सोपसर्गलङ्प्रयोगः; यद्वा वर्तमानार्थ एव ३'सुप्तिङुपग्रह' इत्यादिना लकारव्यत्ययः । 'प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इत्यत्र ४'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' ५इत्यनुशासनाद्भूते लट् । तेन ६'तूष्णीं बभूव ह' इत्यनेन न विरोधः । अत्र प्रकृष्टज्ञानवाचिना प्रज्ञाशब्देन देहात्मनोः स्वभावज्ञानमुच्यते । प्रज्ञया कृता व्यवहाराः प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमित्तशब्दः । देहात्मभेदज्ञाने सति हि पितॄणां तदर्थपिण्डोदकक्रियायास्तल्लोपनिमित्तप्रत्यवायादेश्च विश्वासपूर्वको व्यवहार इत्येतत्सूचनाय 'पतन्ति' इत्याद्युपात्तम् । फलितमाह—**देहात्मेति** । 'गतासून्' इत्यादेर्विवक्षितं विशेष्यं निर्दिशन्,

**प्र-पा ।।** *गी. १-४२.

१. इत्यादिकन्त्विदं. क. ख. ग. घ. ङ. छ. पा.

२. प्रकृतान्वयेन-प्रकृतभक्तियोगे उपयोगितयान्वयेन.

३.

४. अष्टाध्याय्याम्. ३ ३.१३१. वर्तमानेति।।समीपमेव सामीप्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' इति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्ताः, ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि, अयमागच्छामि, अयमागमम्, कदा गमिष्यसि, एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ।।

५. इत्यनुशासनात् 'तूष्णीं बभूव' इत्यनेन भूतत्व विरोधः. क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. पा.

६. गी. २-९.

रा ।। च्छोकनिमित्तमहित । गतासून् देहान् अगतासून् आत्मनश्च प्रति तत्स्वभावयाथात्म्यविदो न शोचन्ति । अतस्त्वयि विप्रतिषिद्धमिदमुपलभ्यते; यदेतान् हनिष्यामीत्यनुशोचनम्, यच्च देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतं धर्माधर्मभाषणम् । अतो देहस्वभावं च न जानासि, तदतिरिक्तमात्मानं च नित्यम्; तत्प्राप्त्युपायभूतं युद्धादिकं धर्मं च । इदं च युद्धं फलाभिसन्धिरहितमात्मयाथात्म्यावाप्त्युपायभूतम् । आत्मा हि न जन्माधीनसद्भावो न मरणाधीनविनाशश्च, तस्य जन्ममरणयोरभावात् । अतः स न शोकस्थानम् । देहस्त्वचेतनः परिणामस्वभावः; तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभाविक इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ।।११।।

ता ।। पण्डितशब्दं प्रकृतोपयोगितया व्याकुर्वन्नन्वयमाह—गतासूनीतियद्यपि गतासूनगतासूनितिशब्दौ निष्प्राणसप्राणवाचकौ; तथापि तस्यार्थस्य प्रकृतासंगतेः—१'अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदेशिकम् । तमः कान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि', २'बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ।शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति३मनीषिणा,—इत्यादिषु पण्डितानामेव सप्राणनिष्प्राणविषयशोकदर्शनात् 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्यस्य वक्ष्यमाणे विस्तरे च, ४'अव्यक्तोऽयम्' इत्यादिना ५'अथ चैनम्' इत्यादिना च, नित्यस्यात्मनः अनित्यस्य शरीरस्य च अशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तद्विषयतैव युक्तेत्यभिप्रायः : देहास्तावन्न शोचनीयाः नश्वरत्वात्, आत्मनोऽपि तथा अनश्वरत्वात्, इत्यूहापोहक्षमबुद्धिरूपा पण्डा येषान्तेऽत्र पण्डिताः । प्रज्ञावादविप्रतिषिद्धशोकेनोन्नीतांस्तदज्ञानविषयानाह—अतो देहेत्यादिना । शोकस्तु सिद्धः; प्रज्ञा तु वादमात्रस्थेति भावः । को देहस्वभावः, कथमात्मा देहातिरिक्तो नित्यश्च, कथं च अनयोरशोच्यत्वम्, कथं वा घोरं युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतम्, इत्याशङ्क्य तदज्ञानविषयतयोक्तं त्रयं ६बुद्धिस्थक्रमेण विवृणोति—इदं चेत्यादिना । इदमेव युद्धं बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वादात्मयाथात्म्यप्रापकमित्यर्थः ।उपायभूतमित्यत्र च्विप्रत्ययाप्रयोगादयमेवास्यस्वभावः,फलान्तराभिसंधिना तु स प्रतिबद्धयत इति भावः । आत्मा हीति हिशब्देन ७'न जायते' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । आत्मनो देहसंयोगवियोगलक्षणजन्ममरणसद्भावेऽपि ८नोत्पत्तिविनाशरूपे जन्ममरणे इत्य-

प्र-पा ।। १. २

३. मनीषिणाम्.पा.

४-५. गी. २-२५, २६.

६. बुद्धिक्रमेण. ख. च' पा. ।।

७. कठोपनिषदि. द्वितीयवल्ल्याम्. १८.+प्रथमं तावत्प्रत्यगात्मस्वरूपमाह नजायतेम्रियतेवेत्यादिना ।। न जायते म्रियते वा विपश्चित् विपश्चित्त्वार्होऽयमिदानीमपि जननमरणशून्यइत्यर्थः । नायं कुतश्चित् उत्पादकशून्यः । न बभूव कश्चित् पूर्वमपि मनुष्यादिरूपेण जननशून्यः । नजायतइत्यत्र हेतुमाह अजइति । नाम्रियत इत्यत्र हेतुमाह नित्यइति । न कुतश्चिदित्यत्र हेतुमाह शाश्वतइति । पूर्वं न बभूवेत्यत्र हेतुमाह पुराणइति । ननु कथमस्य नित्यत्वम्, शरीरान्तर्वर्तिनः शरीरविनाशानुविनाशित्वावश्यम्भावादित्यतआह नहन्यतेहन्यमानेशरीरइति ।

८. न ह्युत्पत्ति. क. ख. ग. ङ. च. पा.

देहस्य ह्युत्पत्ति घ छ पा ।।

रा ॥ **प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु—**

**न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।**
**न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥** १२

रा ॥ **अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वस्मिन् अनादौ काले,** ※न नासम्—अपि त्वासम् । **त्वन्मुखाश्चैते ईशितव्याः क्षेत्रज्ञाः** न नासन्—अपि त्वासन् । अहं च यूयं च सर्वे वयम्, अतः परम् **अस्मादनन्तरे काले, न चैव न भविष्यामः—**

---

**ता॥**भिप्रायेणाह—**तस्येति । देहस्त्विति** तुशब्द आत्मापेक्षया वैलक्षण्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं द्योतयति। १देहत्वेनोपचयात्मकत्वादचेतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभाव इत्यर्थः ॥ ११॥

एवमुपायोपेयनिवर्त्यस्वभावानभिज्ञं प्रति त्रितयोपदेशाय बुभुत्सोत्पादिता । अथ पारलौकिकफलोपायानुष्ठानाधिकारित्वाय देहातिरिक्तत्वेनावश्यं ज्ञातव्यं पुरुषार्थतयोपेयमात्मानं तत्स्वभावमुखेन तदुपायेच्छाजननाय प्रथममेवोपदिशतीत्यभिप्रायेणाह—**प्रथममिति । शृण्वि**त्यनेन २प्रथमश्लोकस्य प्रतिवादिवाक्यवदुपालम्भमात्रार्थताव्युदासाय ३अवधानापादनार्थत्वं व्यञ्जितम् । जीवेश्वरस्वरूपयोरात्मनो नित्यत्वे शीघ्रसंप्रतिपत्तियोग्यांशं प्रथममाहेत्यभिप्रायेणाह—**अहमिति** । ईश्वरस्याहंशब्दः सर्वनियन्तृत्वगर्भ इति तद्व्यपदेशफलितमाह—**सर्वेश्वर** इति । **तावदिति** संप्रतिपत्तिसूचनम् । 'अतः परम्' इत्यत्र अतः शब्दार्थम्, तस्य पूर्ववाक्येऽपि यथार्हमनुषङ्गम्, जातुशब्दाभिप्रेतं च, आह- **अत** इत्यादिना । ४अनभिमतपक्षनिषेधाय व्यतिरेकरूपेऽपि वाक्ये तुशब्दद्योतितमन्वयमाह—**अपि त्वासमिति** । 'न त्वं नेमे' इति भेदनिर्देशेऽपि ५क्षेत्रज्ञत्वाकारेण समुदायीकुर्वन्, ईश्वरापेक्षया युष्मदिदंशब्दार्थतया फलि-

---

**प्र-पा ॥** ※※'न नासम्' इत्यनेन भूतकालीनसत्त्वाभावाभावस्य तादृशसत्तारूपस्य नञ्द्वयेनात्मनि प्रतिपादनेऽपि भूतसकलकालीनसत्ताया आत्मनोऽनवगमान्न नित्यत्वसिद्धिरित्यनन्तरवाक्यस्थस्य 'अतः' इत्यस्य पूर्ववाक्येऽप्यनुषङ्गं 'पूर्वस्मिन्, अनादौ, काले' इति पदत्रयाध्याहारं च अभिप्रेत्य भाष्ये 'अतः पूर्वस्मिन्ननादौ काले' इत्युक्तम् तथाच उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयमहिम्ना भूतसत्ताया आत्मनो वर्तमानकालप्राक्कालव्यापकत्वभावेनोद्देश्यसिद्धिः, 'अनादौ' इति पदाध्याहारोऽपि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयं द्योतयतीति तत्सार्थक्यम्, अन्यथा काले अनादित्वविशेषणं व्यर्थमेव स्यात्, जातुशब्दोऽपि तमेवान्वयं द्योतयतीति तस्यापि सार्थक्यम्, अत एव चन्द्रिकायां 'जातुशब्दाभिप्रेतम्' इत्युक्तम् ॥

※१. देहत्वेनोपचयात्मकत्वात्-'दिह उपचये' इति उपचयार्थकधातुनिष्पन्नदेहशब्दवाच्यत्वेन उपचयस्वभावत्वात्, 'अचेतन' इति हेतुगर्भविशेषणमित्यभिप्रेत्य 'अचेतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभावः' इति ॥

२. प्रथमश्लो. पा ॥

३. अवधानापादनक्षमत्वं. क. ग. ङ. पा ॥

※४. अनभिमतपक्षनिषेधाय-आत्मनोऽनादिलक्षणत्वमिदं वाक्यं बोधयतीति पक्षव्युदासायेत्यर्थः ॥

५. क्षेत्रज्ञाकारेण, ख. ग. घ. ङ. च. पा ॥

रा ।। **अपि तु भविष्याम एव । यथाहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः, तथैव भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः । एवं भगवतः सर्वेश्वरात् आत्मनां परस्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते;**

---

**ता।।**तमीशितव्यत्वाकारं च साधारणं दर्शयन्,संनिहितनिदर्शनपराया एकदेशोक्तेस्तात्पर्यतो ब्रह्मादिसकलक्षेत्रज्ञविषयत्वं चाह—**त्वन्मुखा इति ।** तुशब्दानुषङ्गं [1]क्रियापदे विभक्तिविपरिणामं च दर्शयति—**अपि त्वासन्निति ।** 'न त्वं नेमे जनाधिपाः' इत्यत्र न त्वेवेत्येतदनुषज्य, न त्वं नासीः, नेमे जनाधिपा नासन् इत्यन्वयः । 'सर्वे वयम्' इत्यस्य पूर्वोक्तजीवेश्वरसमुदाये संप्रतिपत्तव्यांशं विविनक्ति—**अहं चेति ।** [2]'त्यदादीनां मिथोयोगे यः परः स शिष्यते' इति युष्मदस्मदोरत्रैकशेषः । एवमुत्तरत्र 'भवन्तः' इत्यत्रापि मन्तव्यम् । कालानन्त्यात् पर्वतादीनामिवातिस्थिराणामपि कदाचित् नाशः स्यादित्युत्प्रेक्षां निवारयति—**अपि तु भविष्याम एवेति ।** अप्रस्तुतस्वनिर्देशस्य दृष्टान्तार्थताम्, तत्र अहमिति निर्देशाभिप्रेतसर्वेश्वरत्व [3]सर्वात्मत्वरूपनित्यत्वोपपत्तिम्, दार्ष्टान्तिके च [4]नित्यत्वसम्भावनामाह - **यथेति । सर्वेश्वरः** कालत्रयवर्तिनः सर्वस्याधिपतिः कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च [5]सर्वेषां नियता केनचित्कदाचिन्निरुद्ध्येतेति भावः । **परमात्मा**—[6]'देशकालस्वरूपानवच्छिन्नव्याप्तिः' इति परमात्मपदनिरुक्तिः । तथा च व्याप्तत्वात् व्याप्यैरस्य न नाशः; सर्वात्मत्वेन सर्वकालवर्तित्वं च सिद्धमिति भावः । ननु यः प्रत्यक्षयोग्ये देहातिरिक्ते जीवेऽपि संशेते, स कथं ततो व्यतिरिक्तेऽत्यन्तागोचरे परमात्मनि निःसंशयः स्यात् ? उच्यते —न ह्यसावर्जुनः, [7]'पुरुषं शाश्वतं दिव्यम्' इत्यादेः स्वयं वक्ता, नारदासितदेवलव्यासादिपरमर्षिशतवचनविदितपर[8]ब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वभावः, प्रत्यक्षीकृतपुरन्दर लोक [9]सकलास्त्रमन्त्रतपःप्रभावादिः, निरतिशयगुरुदेवताभक्तिः, अस्खलितसकलवर्णाश्रमाचारः, धर्मलोपभयविह्वलः, देहातिरिक्तमात्मानमीश्वरं [10]चात्यन्ताय नास्तीति भ्राम्यति संशेते वा । तत्प्रकारविशेषानभिज्ञतयैव हि तस्य शोकादिः । ततोऽयमीश्वरं तन्नित्यतां च सर्वेश्वरत्वादिसिद्धां सामान्यतो मन्यते; लोकदृष्ट्या जन्मविनाशादिदर्शनात्, [11]'न प्रेत्य संज्ञास्ति' इत्यादिश्रुत्यर्थापातप्रतीत्या च, जीवप्रकारविशेषांस्तत्त्वतो न जानातीति न कश्चिद्दोषः । **क्षेत्रज्ञा आत्मान इति**—यथा जीवात् परमात्मनो वैलक्षण्येन जीवस्वभावास्तस्मिन्न भवन्ति, तथा क्षेत्राद्विलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रगतमनित्यत्वादिकं न तन्नियन्तरि जीवे शङ्कनीयमिति भावः ।

---

**प्र-पा।।**१. क्रियापदविभक्ति.घ. ङ. च. छ. पा ।। २. 'त्यदादीनि सर्वैः ' इति सू. वार्तिकम् ।। ३. सर्वात्मकत्व. पा।। ४ सम्भावनायाह. पा।। ५ सर्वेषां चनिय.पा।।※६देशकालानवच्छिन्ना व्याप्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः।। ७ गी.१०-१२।।८.ब्रह्मरूपपरम.पा।। ९. सकलशास्त्र.पा।। १०. चात्यन्तानित्यतया.पा।।

११. बृहदारण्यकोपनिषदि. ४.अ.४.ब्रा.१२. या. + नप्रेत्येति ।। प्रेत्य चरमदेहवियोगं प्राप्य, मोक्षदशायां स्वाभाविकापरिच्छिन्नज्ञानसंकोचाभावेन न संज्ञास्ति, समीत्येकीकारे, ज्ञाधातोर्ज्ञानमर्थः, ततश्च भूतसंघातेनैकीकृत्यज्ञानं संज्ञाशब्दार्थः ।।

रा ॥ **अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये अहं त्वम् इमे सर्वे वयमिति व्यपदेशात् । औपाधिकात्मभेदवादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेदनिर्देशो न संगच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः** स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह—*'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको **बहूनां यो विदधाति कामान्'** इति ।

---

अथ कुमतिमौक्तिकविनिर्मितानामामूलचूडमवदात १विपरीतजनकल्पनाजालमवकल्पितमग-न्धानां प्रबन्धानां दोषान् स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोपक्रमविरोधं शास्त्रप्रवृत्त्यनुप-पत्तिं च वदति—**एवमित्यादिना**; एवं तत्त्वोपदेशप्रवृत्तशास्त्रारम्भोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः । **भगवतः सर्वेश्वरादिति** । उभयलिङ्गात् सर्वनियन्तुः अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । सर्वेश्वरात्मनामात्मनां भेदः पार-मार्थिको न स्यात्, उभयलिङ्गत्वदुःखित्वादिस्वभावसङ्करः स्यात्, यदि स्वात्मना भिन्नाभिन्नः सर्वो न स्यात्, बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिः स्यादिति भावः । भगवतेति—न तु भ्रान्तप्रमाणपुरुषेण केनचित् । यद्वा ३'त्वमेव त्वां वेत्थ, योऽसि सोऽसि'. ४'सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' इत्यत्रेव भगवता स्वेनैव स्वस्य स्वशरीरभूतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत इत्याशयः । **अज्ञानमोहित-मिति**—न हि स्वयं सम्भ्रम्यमाणस्याप्तेनापि भ्रान्तिरेवोत्पादनीयेति भावः । ५बुद्धाद्यवतारेणानुग-दिभ्य इवायमुपदेशः किं न स्यादित्यत्रोक्तं—**तन्निवृत्तय** इति । मोहनिवृत्त्यर्थो मोहनिवृत्तिमिति भव-द्भिरपि स्वीकृत्य व्याख्यानादि च कृतमिति भावः । ६देहभेदाभिप्रायेण बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रा-येणेति शंकरोक्तं दूषयति—**पारमार्थिकेति** । न ह्यसौ 'न त्वेवाहम्' इत्यादिग्रन्थो ७भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठः, येन भेदनिर्देशस्यान्यपरतां मन्येमहि; किं त्वसौ तत्त्वार्थोपदेशरूप इति भावः । **अहम्** इति प्रत्यक्त्वेन, **त्वम्** इति स्वाभिमुखचेतनान्तरत्वेन, **इमे** इति स्वपराङ्मुखानेकचेतनत्वेन, **सर्वे** इति ८एकोपाधिसंगृहीतानेकव्यक्तित्वेन, **वयम्** इति स्वेन सहात्मतयैकवर्गीकृतानन्तव्यक्तित्वेन इति भावः । **इति व्यपदेशादिति**—न ह्यत्र नाहमिति ९किंचिदस्ति न च त्वमिति नान्यस्त इति प्रत्या-देशः कृत इति भावः । भास्करमते भेदस्य सत्योपाधिप्रयुक्तत्वात् भेदनिर्देश उपपद्यत इति शङ्कायां तत्रापि सामान्यत उक्तं दूषणमपरिहार्यमित्याह—**औपाधिकेति** । हिशब्द उपाधिभेदोपहितस्य परोक्तघटाकाशाद्युदाहरणेष्वपि भेदांशातात्त्विकत्वाभ्युपगमपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि यथैकस्यैव मुख-चन्द्रादेर्मणिकृपाणसरित्समुद्रादिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्भेदोऽपारमार्थिकः, यथा चैकस्यैवाकाशादेर्घट-मणिकादिसत्योपाधिभिरपि संयोगभेदातिरिक्तो नोपाध्यधीनो भेदः, एवमन्तःकरणादिभिः सत्यैर-

---

**प्र-पा॥** १. संघटित पा. २प्रवर्तित.पा॥ ३.यजुषि-काठके. १. प्रश्ने ६-पा॥ ४. ऋग्वेदे ८. अष्ट ७. अ. ११ मण्ड.११. अनु.७ वा. यजुषि २ अष्ट ८.प्र. ९. अनु. ७५-पा॥ ५. *बुद्धाद्यवतारेण - बुद्धादिवदवतारेण॥

६. देहभेदानुवृत्त्या. पा॥ *७. भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठः- अदृष्टद्वारा तन्निवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठ इत्यर्थः॥ *८.एकोपाधिः-सर्वत्वरूपो धर्मः॥ ९. कश्चि पा॥

रा ॥ **नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनः,स कामान् विदधातीत्यर्थः।अज्ञानकृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यवहाराश्च न संगच्छन्ते । अथ परमपुरुषस्याधिगताद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटादिवन्न बन्धकमित्युच्यते-=नैतदुपपद्यते; मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानं न जलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः । एवमत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्वनिश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति ।**

---

ता॥प्युपाधिभिर्निरवयवत्वेन छेदनभेदनाद्ययोग्यस्य सर्वत्र परिपूर्णस्य ब्रह्मणो भेदोऽपारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तत्वोपदेशसमये तद्विपरीतोपदेशो हितोपदेशिनो न घटत इति भावः । **द्वयोरपि** पक्षयोः श्रुतिविरोधोऽपि दूषणम्, स्वपक्षे च श्रुत्यैकार्थ्यान्न बुद्धागमादिवन्मोहनार्थत्वशंकेत्यभिप्रायेणाह—**भगवदिति** । यद्वा भास्करपक्षदूषणायैव श्रुतिरुपात्ता; ततश्च कैमुत्येन शंकरपक्षोऽपि दूषितः । **अपिशब्दः** प्रमाणद्वयसमुच्चये । **भगवदुक्तात्मभेद** इत्यनेन श्रौतवदेव प्रमाणान्तरनैरपेक्ष्यं सूच्यते । श्रुतिरपि नित्या तदाज्ञारूपतयैव हि प्रमाणम् । १'नित्यो नित्यानाम्' इत्यत्र २'पवित्राणां पवित्रम्' ३इत्यादिवद्योजनया ४जीवानित्यत्वपर्यवसितमर्थान्तरभ्रमं निरस्यन्, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिकरण्येन निरुपाधिकमेवात्मनां बहुत्वं चेतनत्वं चेति प्रदर्शयन्, तत एवात्मानित्यत्ववादिनां सौगतादीनाम् अविद्यादिमूलभेदवादिनां शंकरादीनाम् आगमापायिचैतन्यवादिनां वैशेषिकादीनां चिच्छक्तिमात्रनित्यत्ववादिनामन्येषामपि निरासमभिप्रयन्, प्रथमान्तपदचतुष्टयसामानाधिकरण्यबलादीश्वरैक्यं तदैक्यस्य हिरण्यगर्भरुद्रेन्द्रादिवत्कालादिभेदाभेद्यत्वेन प्रवाहेश्वरपक्षप्रतिक्षेपं श्रुत्यन्तरादिप्रसिद्धनित्यचैतन्य५प्रसारादिकं सूचयन्, ६'यदाग्नेयः' इत्यादिवदनुवादलिङ्गसद्भावेऽप्यप्राप्तत्वबलेन विशिष्टविधित्वं च व्यञ्जयन्, सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां चेतनानामेक एवेश्वरस्तत्तत्कर्मसमाराधितस्तत्तदनुरूपाण्यपेक्षितानि करोतीति श्रुत्यर्थमाह—**नित्यानामिति** । पुनः सिंहावलोकितेन शंकरमतस्योपदेशानुपपत्तिरूपं शास्त्रारम्भमूल७घातमाह—**अज्ञानेति** । किमयं भगवान् स्वेन ज्ञातमर्थमुपदिशति, अज्ञातं वा ? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्, श्रुतमात्रं वा ? उभयत्रापि तदज्ञानं निवृत्तम्, अनिवृत्तं वा ? तन्निवृत्तावपि तत्कार्यभेदभ्रमो निवर्तते, न वा ? इति विकल्पमभिप्रेत्य साक्षात्कारादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिपक्षे दूषणमाह—**परमपुरुषस्येति** । क्षेत्रज्ञस्य हि अपरमार्थदृष्टिः स्यादिति भावः । **निर्विशेषेत्यादि—निर्वि-**

---

**प्र-पा॥**१. श्वेताश्वतरोपनिषदि. ६. १३ कठ. २.५.

२. महाभारते. अनुशासनपर्वणिसहस्रनामाध्याये.१०- श्लो ॥

३ इत्यादिवद्योजनायां, क. ग. ङ. च. पा ॥

※४.'पवित्राणां पवित्रम्' इत्यत्र तद्धेतुभूतं पवित्रमित्यर्थः. तद्वदात्मनां हेतुत्वं चेत्प्रतीयते,तदा आत्मनामनित्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥

५. प्रसरादिकं च क. ख. ग. घ. ङ. च. छ.पा ॥

६. यजुषि. ३. अष्ट. ६.प्रश्ने. १७. अनु ॥

७. घातकमा.क. ख.ग.घ. ङ. च. छ. पा ॥

रा ।। **न चेश्वरस्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधितानुवृत्तिः शक्यते वक्तुम्; *'यः सर्वज्ञः सर्ववित्', + 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च', + 'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन', इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् । किंच परमपुरुषस्येदानींतनगुरुपरम्परा च, अद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्तमानेऽपि भेदज्ञाने स्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् ।**

---

ता।।शेषत्वं सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यम्; कूटस्थत्वं मायानिष्ठत्वम्, साक्षात्त्वम्, निर्विकारत्वं वा—स्वयमविक्रियमाणस्यापि कूटस्य यथा स्वसंसर्गिणामयःप्रभृतीनां विकारहेतुत्वं तद्वत्; तत एव **नित्यत्वं** कालानवच्छिन्नत्वम् । **याथात्म्यस्य** उक्तप्रकारस्य अयथासाक्षात्कारोऽस्मदादीनामपि परोक्षरूप-गत इति तद्व्युदासाय **याथात्म्यसाक्षात्कारोक्तिः** । अज्ञानम् अविद्या; तत्कार्यो भेदभ्रमः; आदिशब्दे-ना१नुष्ठापनादि गृह्यते । उपदेशादिव्यवहारो हि उपदेश्यार्थतद्वाचकाभिज्ञोपदेष्टृश्रोतृभेदादि-नानाविधभेददर्शनमूलः । भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति तन्मतम् । तत्कारणाज्ञाननिवृत्तौ कथं तत्कार्यपरम्परानुवृत्तिरिति व्याघातापसिद्धान्तशास्त्रानारम्भोपदेशाभावानिर्मोक्षश्रुतिविरो-धादिदोषशतमुन्मिषेदिति भावः ।।

**अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि** २वासनादिवशाद्भेदभ्रमस्यानुवृत्तिः तस्य चाबन्धकत्वमाशङ्कते— **अथेति । दग्धपटादिवदिति**—यथा दग्धपटादेः पटादिप्रतिभासविषयत्वेऽपि न पटादिकार्यकरत्वम्, तद्वदत्र भेदभ्रमस्यानुवृत्तस्यापि न संसार३हेतुत्वमिति भावः । **नैतदुपपद्यत** इति दृष्टान्तमात्रमुक्तं नतूपपत्तिः, प्रत्युतानुपपत्तिश्च विद्यत इति भावः । अनुपपत्तिं सोदाहरणमाह— **मरीचिकेति** । एवमत्र प्रसङ्गः—विप्रतिपन्नं भेदज्ञानमद्वैतज्ञानबाधिततया मिथ्यार्थमिति निश्चितं चेत्, न स्वविषयानु-रूपप्रवृत्तिहेतुः स्यात्; यथा बाधितानुवृत्तं मरीचिकाजलज्ञानम्—इति । एवं च बाधितानुवृत्तभेद-ज्ञानं दग्धपटादिवद् न स्वकार्यकरमिति बाधितानुवृत्तिफलाभावात् स्वेष्टव्याघात इति भावः । श्रुत-मात्रपक्षेऽपि निर्विशेषविषयसाक्षात्कारश्रवणयोर्विषयानतिरेकेणाज्ञाननिवृत्तिरनुपपन्नेति ४कृत्वा मत्ते-श्वरे बाधितानुवृत्तिस्वरूपं दूषयति—**नचेति** ।ईश्वरत्वादेव पूर्वमज्ञ इति वक्तुं न शक्यते, अनीश्वर-त्वप्रसङ्गात् । ईश्वरोऽपि चेत् पूर्वमज्ञः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न सम्भवति, तदधिकज्ञानवतोऽन्यस्य शास्त्रोपदेष्टुरभावात् । भावे वा ५स एवेश्वरोऽनीश्वरो वा सन् ६कुत स्सिद्धज्ञान इत्यनवस्थादिदो-

---

**प्र-पा।।*** मु. उप.१ .१. ६; २. २. ७।।
+ श्वे.उ.६.७।। +गी.७-२६।।
१. नुष्ठानादि.पा ।। २. वासनावशात्.क. ख. ग. घ. ङ. च पा।। ३. हेतुत्वमित्यर्थः,क. ख. ग. घ. ङ. पा ।।
४.कृत्वाथ सर्वे.क. ख. ग. घ. च. छ. पा ।।
५. स एवेश्वरः सन् पा।।
६. कुतश्चित् सिद्ध. पा ।।

रा ।। **प्रतिबिम्बवत्प्रतीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेत्--नैतदुपपद्यते;न ह्यनुन्मत्तः कोऽपि मणिकृपाणदर्पणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिबिम्बेषु, तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन्, तेभ्यः *किमप्युपदिशति । बाधितानुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम्, बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यतिरिक्तभेदज्ञानकारण+स्यानादेर्विनष्टत्वात् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोरविनष्टत्वात् बाधितानुवृत्तिर्युक्ता; अनुवर्तमानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वेनाकिंचित्करम् ।**

---

ता।।यात् । न च प्रवाहेश्वरपारम्पर्यमस्ति, तस्य दूषितत्वात् । न चेश्वरः स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमवगच्छति, वेदानित्यत्वान्योन्याश्रयादिप्रसङ्गात् । न चानादीनेव वेदान् स्मृत्वा तैरर्थमधिजगाम; स्मृत्यादिहेतोः पूर्वोपलम्भस्याप्युपदेष्टृभावादिदुःस्थत्वात् इत्यादिदोषानभिप्रेत्योक्तं **पूर्वमज्ञस्येत्यादि** । ईश्वरस्य पूर्वमज्ञत्वे शास्त्राधीनज्ञानत्वे तदुपदेष्ट्रन्तरसद्भावे भ्रान्त्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह—**यः सर्वज्ञ इति** । १स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वं २जानाति वेत्तीति विवक्षया सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोरपुनरुक्तिः सर्वं विन्दति प्राप्नोतीति वा सर्ववित् ।।

एवमुपदेशस्य हेत्वनुपपत्तिरुक्ता । ३अथोपदेष्टृतापि नोपपद्यत इत्याह—**किं चेति । इदानीन्तनेति** । न केवलमीश्वरकृतः प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्नः, अपि ४त्वद्यतनोऽपीति; मठपतिपरम्परायाः शिष्यान्नकुक्षिम्भरेः शिष्याद्यभावात्प्रायोपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशपक्षानुपपत्तिमभिप्रेत्याह—५**स्वनिश्चयेति** । न ह्येतेऽनुपलब्धार्थाः, नापि सन्दिग्धार्थाः, नापि विप्रलम्भकाः, न च परोक्तानुवादिनः, नापि बालोन्मत्तादिवद्यथोपनतं जल्पाकाः, इति भावः । **कस्मा इति** । स्वस्मै परस्मै वा ? पूर्वत्र भिन्नतया निश्चिताय, अन्यथा वा ? भिन्नतयेत्यत्रापि सत्यतया निर्णीताय, असत्यतया वा ? परस्मा ६इत्यत्रापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा ? अतात्त्विकत्वेऽपि तथा प्रतीताय, अन्यथा वा ? इति विकल्प्य प्रष्टे तदुत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । ७तत्र स्वस्यैव भिन्नस्य ८सत्यत्वनिश्चयेऽपसिद्धान्ताज्ञत्वादिदोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चये वन्ध्यातनयादिभ्य इवानुपदेशः । अभिन्नतया निश्चिताय स्वस्मै चेत्. ९अर्जुनादिप्रतिभासमन्तरेण सर्वदोपदेशः स्यात्; न१०च तत्रोपदेशस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । परस्मै तात्त्विकायेति तु शरीरभेदेऽपि भवान्नाभ्युपगच्छति । अतात्त्विकतयैव प्रती-

---

**प-पा।।***कमप्यर्थमु पा.कथमप्यर्थमु पा+स्याज्ञानादेर्विनष्टत्वात्. पा ।।

१. स्वरूपश्च प्रका. पा ।।

२ जानातीति विवक्षय। क ख ग घ ङ च.ग.पा

३. अथ श्रोतापि पा।। ४-त्वद्यतनकुमतिमठ.पा।।

५. स्वनिश्चयानुरूपमिति.क. ख ग. ङ छ पा।।

६. इत्यपि. ग घ. ङ. च. छ. पा ।।

७. अत्र. पा ।। ८. सभ्यक्त्व. गा ।।

९. अर्जुनादिप्रभास पा ।।

१० चात्रो. क. घ. च छ. पा ।।

रा ॥ इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानविनष्टत्वान्न कथंचिदपि बाधितानुवृत्तिः संभवति। अतः सर्वेश्वरस्येदानीन्तनगुरुपरम्परायाश्च तत्त्वज्ञानमस्ति चेत्, भेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसंभवः । ॐनास्ति चेत् , अज्ञानस्य तद्धेतोः स्थितत्वेनाज्ञत्वादेव सुतरामुपदेशो न संभवति । किंच गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः । गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत् ।

ता.।ताय परस्मै चेत्,पूर्ववदेवानिर्वचनीयत्वेनासत्त्वेन वा निश्चितेभ्यः प्रतिबिम्बवत्स्वात्मनोऽन्येभ्यो ऽप्युपदेशप्रसङ्गः । अतात्त्विकस्यैव परस्य तात्त्विकत्वबोधे तु तत्त्ववेदित्वमेव न स्यादिति न तत्त्वोपदेशसिद्धिरितिस्थिते, परमार्थत एकत्वेऽपि भ्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधकज्ञानेनाभिन्नतया निश्चितेभ्यश्चेति पक्षं शङ्कते—**प्रतिबिम्बवदिति** । दूषयति—नेति । अनुपपत्तिं विवृणोति—**नहीति** । अनुन्मत्त इति—ईश्वरादेरुन्माद एव भवता स्वीकृतः स्यादिति भावः । **कोपीति** किमुतेश्वरादीनि भावः । **अनन्यत्वं जानन्निति**—१अनन्यत्वमजानन्तो व्यासादयः काममुपदिशेयुः अतोपदेष्टुरन्यथाव्यवसाये भ्रान्तत्वादिप्रसङ्ग इति भावः । २**किमपीति**—लौकिकमलौकिकं वा दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा, किं पुनर्मोक्षार्थमित्यर्थः । बाधितानुवृत्तिस्वरूपमभ्युपगम्य पूर्वं दूषणान्तरमुक्तम्; इदानीं ३त्वन्मते तदेव न सिध्यतीत्याह—**बाधितेति** । उपपादयति—**बाधकेनेति** । न हि कारणाभावे कार्यं भवेत्, न च दोषनिवृत्तौ भ्रान्तिनिवृत्तिर्न स्यादिति वक्तुं युक्तम् । **अनादेरिति**—स्वरूपतः प्रवाहतो वा अनादेरस्यानिवर्त्यतयैतावन्तं कालमनुवृत्तस्य भेदज्ञानकारणभूतस्य दोषस्य यदि अद्वैतज्ञानेनापि नाशो न स्यात्, नित्यसंसारित्वं ब्रह्मणः स्यादिति भावः । अत्राज्ञानादेरिति क्वचित्पाठः; तत्रादिशब्देन भेदभ्रमस्तद्विषयश्च गृह्यते । परैरुदाहृते दृष्टान्ते बाधितानुवृत्तेरुपपत्तिमाह—**द्विचन्द्रेति** । **पारमार्थिकेति**—न हि पारमार्थिकं बाध्येत, तथा सति ४बाधाबाधविप्लवप्रसङ्गादिति भावः । **द्विचन्द्रज्ञानहेतोरिति**—न हि बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्रसङ्गात् । अतो विषय एवारोपितस्तदधिष्ठानविषयेण विरुद्धाकारग्राहिणा ज्ञानेन बाध्यः । न चात्र तिमिरादिर्द्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रैकत्वज्ञानस्य वा विषयः । भवतस्तु समस्तभेदभ्रमोपादानस्याज्ञानवासनादेः साक्षिचैतन्यविषयत्वात्, बाधकज्ञानस्य चाद्वितीयात्मव्यतिरिक्त५समस्तभावगोचरत्वात्, ६कारणस्याप्यनादेर्बाधितत्वेति भावः । **युक्तेति**—सामग्र्यनुवृत्तौ कार्यानुवृत्तिरुपपन्नेति भावः । यदि भ्रान्तिरनुवृत्ता कथं तर्हि तत्कार्यविस्म-

**प्र-पा** ॥ ॐभेददर्शनमस्तिचेत्. पा ॥

१ अन्यत्वं जानन्तो.ख.ग.घ.च.छ.पा ॥

२. कमपीति. ख. ग. घ. ङ. छ. पा ॥

३. त्वन्मते. क. ग. घ. ङ. पा ॥

४. बाधवाधविप्लवप्रसङ्गात्-बाधायाः बाधस्य पारमार्थिकस्य, बाधविप्लवप्रसङ्गात्-बाधस्यदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५. समस्ताभावगोचरत्वात्, पा ॥

६. कारणस्याप्यज्ञानादेः. ङ. छ. पा ॥

रा ॥ **शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तदप्यनिवर्तकम् । कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चेत्, तदाचार्यज्ञानेऽपि समानमिति तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेव, इति *कृतमसमीचीनवादैर्निरस्तैः** ॥ १२ ॥

---

ता॥ यभयादिनिवृत्तिरित्यत्राह—**अनुवर्तमानमपीति** । प्रबलशब्देन परपक्षे भेदभ्रमतद्बाधकयोरविशेषः सूचितः । द्वयोरपि हि अज्ञानकारणत्वं तैराश्रितम्, अन्यथा सत्यद्वयप्रसङ्गात्। तथा च सति किं कस्य बाधकं बाध्यं वा ? न च दोषमूलत्वं बाधकज्ञानस्याज्ञातमिति वाच्यम् ,प्रथममेव श्रवणवेलायां ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तमिथ्यात्वप्रत्ययात् । १ न चाज्ञातमिति तावता तत्वसिद्धिः; सत्यरजतबाधकेन शुक्तिकाज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि तत्वतो रजतस्वरूपबाधाभावात् । दोषमूलत्वाविशेषेऽपि२पूर्वत्वपरत्वाभ्यां बाध्यबाधकत्वव्यवस्थेतिचेत्=न; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, ३भ्रान्ततयावगतेनोक्तसर्वबाधकवाक्यवत् । अन्यथा ४शून्यमेव तत्त्वमिति माध्यमिकवाक्येन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमात्रेण संविन्मात्रस्यापि बाधः स्यात् । अथ कारणस्यापि बाध्यतया विषयत्वापारमार्थिकत्वलक्षणं दृष्टान्ताद्वैषम्यं विवृण्वन् बाधितानुवृत्त्यसम्भवं निगमयति—**इहत्विति । न कथञ्चिदपि**—अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवासनादिभिर्वेत्यर्थः । ५ज्ञातं वा अज्ञातं वेति विकल्पाभिप्रायेणोपक्रान्तामुपदेश ६कारणाद्यनुपपत्तिं विकल्पस्फोरणेनोपसंहरति—**अत इति । सुतरामिति**—७जानतस्तु बाधितानुवृत्तौ दृष्टान्तमात्रमपि तावदस्ति; ८अजानत उपदेशे सोऽपि नास्तीति भावः ॥

उपदेशस्य कारणाद्यनुपपत्तिरुक्ता; अथानर्थक्यमाह – **किंचेति** । ९प्रतिबिम्बवत्प्रतीयमानेभ्य इत्यादिना पूर्वमेव जीवाज्ञानपक्षस्यापि दूषितत्वाद्ब्रह्माज्ञानपक्षे अधिकदूषणमिदमुच्यते । ते खलु—एकमेव ब्रह्माविद्याशबलमेक एव जीवः; स्वप्नदृश इवैकस्यैव तस्य भ्रमात् स्वप्नदृष्टपुरुषादय इवान्ये जीवादयः प्रतिभान्ति: तस्यैकस्यैवानिश्चित१०देशविशेषस्थितेरनिर्णीतकालेन भविष्यता तत्त्वज्ञानजागरेण समस्तः प्रपञ्चोऽपि स्वप्नप्रपञ्चवद्बाध्यते—इति वर्णयन्ति । तत्रायमुपदेष्टा वासुदेवादिर्गुरुः स एव, तद्दृष्टो वा ? शिष्योऽप्यर्जुनादिः स एव, तद्दृष्टो वा ? इति विकल्पमभिप्रेत्य, गुरुः स एवेति पक्षे, दूषणमाह—**गुरोरिति । सकार्यस्येति**—शिष्याचार्यत्वादेरपीति भावः; तेनोपदेष्ट्रभावः प्रष्टृभाव उपदेशपरिकराभावश्चोक्तो भवति । गुरोस्तद्दृष्टत्वपक्षमनुवदति—**गुरुरिति** । न हि स्वप्नदृशा कल्पितपुरुषविज्ञानेन स्वप्नो बाध्येत; तद्वदत्रापि गुरोर्ज्ञानेन प्रपञ्चबाधाभावात्तद्बाधायोपदेशः सप्रयोजन

---

**प्र-पा॥** * कृतमसमीचीनवादैः. पा ॥

+१. अज्ञातमिति तावता तत्वसिद्धिः दोषमूलत्वमज्ञातमिति दोषमूलत्वाभावसिद्धिरित्यर्थः न ह्यन्धः स्थाणुं न पश्यतीति स्थाणुत्वमपगच्छेदिति भावः ॥

२. पूर्वपरत्वादिभ्याम्.ख. ग. ङ. च. छ.पा॥

*३.भ्रान्ततयावगतेन अयं भ्रान्त इति निश्चितेन पुरुषेण॥

४ शून्यत्वमेव. पा॥ ५. ज्ञातमज्ञात वेति.ग.घ.ङ.छ.पा॥

६. करणाद्यनु'पा॥ ७.ज्ञानवतस्तु.ग. घ. छ, पा॥

८. अज्ञस्योप. क. ग. घ. ङ. च. छ. पा॥

९. तत्रप्रति. क, ख. ग. ङ. च. छ. पा॥

१०. देहवि. ग. घ. ङ. छ. पा॥

**देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।**
**तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥** १३

रा ॥ ★एकास्मन् देहे वर्तमानस्य देहिनः

**ता॥** इति भावः। दूषयति—**शिष्येति**। अयं भावः—न तावदत्रार्जुनादिः स एव जीव इति तृतीयकल्पे प्रमाणमुपलभामहे; न च 'अयं मम शिष्यो जीवो मुक्तो भविष्यति अहं त्वनेन स्वप्नदृशेव कल्पितः' इत्याचार्योऽपि मन्यते, तथा सति [1]स्वसंहारकारिणे महापकारिणे तस्मै नोपदिशेत्; स्वयं हि स्वप्न-[2]स्वभावान्नियमेनैव निवृत्तः स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत्; शिष्योऽपि यदि स्वप्नदृष्टवद्गुरुं मन्येत, ततो न शृणुयात् । गुरुतज्ज्ञानविशेषयोः स्वभ्रान्तिकल्पिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेषं जानन्, ततः किमर्थं शृणोति ? स्वकल्पितोपदेष्टृजनितोपदेशभ्रमात् स्वभ्रान्तिनिवृत्तिरिति च हास्यम्, तम-न्तरेणापि स्वप्रत्यक्षभ्रमादपि तन्निवृत्त्युपपत्तेः; न च ज्ञातार्थेऽप्यर्जुनेऽद्य यावत् भ्रमनिवृत्तिर्दृश्यते । अतः शिष्योऽप्याचार्यवत्समस्तप्रपञ्चस्वप्नदृशान्येनैव दृष्ट [3]इति चतुर्थः कल्पः परिशिष्यते । ततश्च शुकवामदेवादिज्ञानवदर्जुनादिज्ञानमपि [4]नाज्ञाननिवर्तकमिति निष्फलः शिष्याचार्याणां कृष्णार्जु-नादीनां त्रिवर्गपरित्यागेनापवर्गार्थं [5]प्रयास इति शास्त्रारम्भोऽनुपपन्नः । अथ परिहारसाकाङ्क्षपूर्वमप-च्छेदनयमाशङ्क्य परिहरति—**कल्पितत्वेऽपीत्यादिना** । एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वद्रष्टुरेकस्यापि जीवस्य कदाचिदपि मोक्षायोगात् शास्त्रप्रयोजनमपि नास्तीति ततोऽपि शास्त्रारम्भानुपपत्तिरिति फलितम् । एवं शास्त्रोपदेशस्य तदुपदेष्टुस्तच्छ्रोतुस्तत्प्रयोजनस्य चानुपपत्तौ सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषिते किमवान्तरदूषणैरित्यन्यपरतयोपसंहरति—**इति कृतमिति** । कृतम् अलमित्यर्थः; **असमीचीनवादै**रित्यनेन भास्करादिमतेऽप्येवंविधदूषणशतं शारीरकभाष्याद्युक्तं स्मारितम् ॥१२॥

आत्मनामशोचनीयत्वाय नित्यत्वमुक्तम् । तत्रात्मनित्यत्वे जन्ममरणादिप्रतीतिव्यवहारौ कथमिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति—**देहिन इति** । 'अस्मिन्' इति निर्देशाभिप्रेतमाह—**एकस्मि-न्निति** । देहस्यावस्थात्रयान्वयनिदर्शनादपि देहिन्येव तन्निदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**देहे वर्त-मानस्येति** । 'कौमारं यौवनं जरा' इति क्रमनिर्देशसूचितार्थस्वभावफलितमुक्तं **विहायेति** । कौमार-यौवनत्यागद्वयोरपि [7]शोकविशेषनिमित्तत्वात्तद्व्यवच्छेदार्थं यथाशब्दतात्पर्यव्यवस्थ्यर्थं चोक्तम् **आत्मन** इत्यादि । बाल्यावस्थानिवृत्तावप्यात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावहेतुः; सोऽत्रापि समान इत्यर्थः । 'देहान्तरप्राप्तिः' इत्यत्रान्तरशब्दसूचितं पूर्वदेहत्यागाख्यं शोक[8]प्रसञ्जकं दर्शयति—

---

प्र-पा ॥ ★एतस्मिन्. पा ॥

१. संसारकारि.क. ख. ग. घ. ङ. च. पा॥ २. स्वप्नभावानियमेन. ङ, च. छ. पा॥ ३. इति परिशि.पा॥ ४. न ज्ञानादिनि. पा॥ ५. प्रकाश. पा॥

६. विशेष. पा ॥

※ ७. शोकविशेषनिमित्तत्वात्-लीलारसानुभवभ्रंशनिबन्धनशोकविशेषस्य स्त्रीविषयानुभवभ्रंशनिबन्धनशोकविशेषस्य च निमित्तत्वादित्यर्थः। ८. सञ्जनं पा॥

रा ।। *कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्तौ आत्मनः स्थिरत्वबुध्द्या यथात्मा नष्ट इति न शोचति, देहाद्देहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आत्मेति बुद्धिमान्न शोचति। अत आत्मनां नित्यत्वादात्मानो न शोकस्थानम् । एतावदत्र कर्तव्यम्—आत्मनां नित्यानामेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंसृष्टानां तैरेव देहैर्बन्धनिवृत्तये शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकमनभिसंहितफलं कर्म कुर्वतामवर्जनीयतयाइन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाश्शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्ति क्षन्तव्या इति ।। १३ ।।

रा-अ ।। इममर्थमनन्तर*मेवाह—

**मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।**
**आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ।।** १४

रा।। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्साश्रयास्तन्मात्राकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभि-

---

ता।।**देहादिति ।** धीरशब्दस्य १प्रकरणविशेषितोऽर्थः, **स्थिर आत्मेतिबुद्धिमा**निति ।'अशोच्यान्' इत्यादिना प्रागुक्तेन सङ्गमयति—**अत इति ।** एवं श्लोकद्वयेन क्रमात् प्राप्यं निवर्त्यं च व्यञ्जितम् । अथात्र हृद्गतं प्रापकविषयोत्तरश्लोकद्वयफलितं सङ्कलय्य सङ्गतमाह—**एतावदिति । बन्धनिवृत्तय** इत्यन्तः २'अमृतत्वाय' इत्यस्यार्थः । शुद्धस्वभावानां संसारानुपपत्तिपरिहारायोक्तम्—**अनादीति ।** कर्मवश्यतया, न त्वनिर्वचनीयाज्ञानादिवश्यतयेति भावः । स्वतोऽत्यन्तसमानानामात्मनां देहभोगादिवैषम्यसिद्ध्यर्थमुक्तम्—**तत्तत्कर्मेति । देहैर्बन्धनिवृत्तय** इति । देहैर्यो बन्धस्तस्य निवृत्तयइत्यर्थः । ३यद्वा देहैः कर्म कुर्वतामित्यन्वयः । तदा तु बन्धका एव देहा मोक्षसाधनौपयिकास्सम्भवन्तीति ४अवधारणाभिप्रायः । **शास्त्रीयमिति ।** अन्यथेश्वरशासनातिलङ्घनाद्दण्डएव स्यादिति भावः । **स्ववर्णोचितमिति ।** न तु त्वया युद्धादिकं परित्यज्य भैक्षं चर्तुं श्रेय इति भावः । ५अमृतत्वहेतुत्वायोक्तम्—**अनभिसंहितेति ।** प्रतिकूलस्वभावस्य कथं कर्तव्यत्वमिति शङ्कानिवर्तक६तुशब्दद्योतितमवर्जनीयत्वं तितिक्षितव्यत्वे हेतुः. ७इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यन्वयः ।।१३।।

---

**प्र-पा।।** * कौमाराद्यत्र पा।।

१ .प्रकरणविशेषितः- प्रकरणवलेन विवक्षित विशेषविशेषितोऽर्थः. स्थिरआत्मेत्याकारकत्वरूपविशेषणविशेषितो धीरूपोऽर्थ इति यावत् ।।

२. गी. २-१५ ।।

३. तैरेव. पा ।।

*४. अवधारणाभिप्रायः- तैरेवेति भाष्यस्थावधारणाभिप्राय इत्यर्थः ।।

*वर्जनीया इन्द्रि. पा ।।

५. अत्रामृतत्व. पा।।

६. तुशब्दद्योतितं 'स्पर्शास्तु' इत्यत्र तु शब्दद्योतितमित्यर्थः ।।

७. इत्येतावदत्र कर्तव्यमितिक्षन्तव्या इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ।।

* माह. पा ।।

रा ॥ **स्तेषां स्पर्शाश्शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति । शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः । तान् धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मसमाप्ति तितिक्षस्व । ते चागमापायित्वाद्धैर्यवतां क्षन्तुं योग्याः; +अनित्याश्च ते बन्ध ※हेतु तकर्मनाशे सत्यागमापायित्वेनापि निवर्तन्त इत्यर्थः ॥१४॥**

---

**ता** ॥ आत्मनित्यत्व१प्रकरणपर्यवसाने वक्तव्योऽप्ययमर्थस्तात्पर्यातिशयात्सहसोच्यत इत्याह—**इममर्थमनन्तरमिति** । आभिर्मीयन्ते शब्दादयइति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्राइति शङ्कराद्युक्तप्रसिद्धयोजनाव्युदासाय मात्राशब्दार्थमाह—**शब्देति** । **साश्रया** इति । गुणैर्विशिष्टद्रव्यस्य हि तन्मात्राकार्यत्वमिति भावः । **तन्मात्राकार्यत्वादिति** । तन्मात्राणां मात्राशब्दवाच्यत्वे तावन्नास्ति विवादः । 'शब्दमात्रा, स्पर्शमात्रा' इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यद्रव्यस्यापि तदेकद्रव्यत्वात्तच्छब्दगोचरत्वमुपपन्नमिति भावः । ३कर्मव्युत्पत्तेरपि भावव्युत्पत्तेः प्रसिद्धप्रकर्षं विषयसम्बन्धस्यैव च साक्षात्सुखादिहेतुत्वं मत्वा स्पर्शस्य प्रतिसम्बन्ध्यन्तरं निर्दिशन् समासार्थमप्याह—**श्रोत्रादिभिरतेषां स्पर्शा** इति । शीतोष्णशब्दयोरुपलक्षणत्वं समासार्थञ्चाह—**शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपेति** । एवं ४हेतुफलभावं विहाय शीतोष्णदास्सुखदुःखदाश्चेति योजनायां ५पृथग्व्यपदेशवैयर्थ्यमिति भावः । संग्रामे शीतोष्णयोरप्रसक्तत्वात्किमर्थमिदमुच्यत इत्यत्राह—**शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थ** इति । शस्त्रपातादेरिति शेषः । शीतोष्णादिकं तु तेषु तेषु वर्णाश्रमधर्मेषु यथासम्भवं ग्राह्यम् । 'धीरम्' इति वक्ष्यमाणम्, 'धीरस्तत्र'इति पूर्वोक्तं चाकृष्याह—**तान् धैर्येणेति** । यद्वात्रैव 'कौन्तेय भारत' शब्दाभ्यां क्षत्रियायामुत्पन्नस्यविशिष्टक्षत्रियसान्तानिकस्य ते धैर्यमेवोचितमिति सूचितम्। यथा तपश्चर्यायांयागादौ च वातातपक्षुत्पिपासाधूमश्वासनिरोधादयो ६यावत्तत्कर्मसमाप्ति क्षन्तव्याः तथात्रापि शस्त्रपातनप्रहारादयः। तस्मादवर्जनीयेन्द्रियार्थस्पर्शनिमित्तदुःखानां शोकेन दुष्परिहरत्वान्निरर्थके शोके तितिक्षैव युक्तेति भावः। अत्र सुखांशस्य क्षमा नाम उपेक्षया अनुत्सेकः । तत्रापि हेतुरागमापायित्वमेव । अनित्यशब्दस्यापौनरुक्त्यायाह—**बन्धेति** । अनित्यशब्दोऽत्र प्रवाहनित्यतानिषेधकः । निःस्पार्शितपदच्छेदेन नित्यानुबन्धितया तितिक्षितव्यत्वद्योतनं तु मन्दम् । मुक्तौ तदभावाच्च प्रवाहतोऽपि नित्यत्वं नास्तीति भावः ॥१४॥

---

**प्र-पा** ॥ +-अनित्याश्चैते. पा॥ ※हेतुकर्म. पा॥

※१ प्रकरणपर्यवसाने-प्रकरणावसाने.सहसोच्यते प्रागेवोच्यत इत्यर्थः. यथावा सर्पमवष्टभ्य तिष्ठन्तं बालं प्रति सर्पोऽयं जहीति वक्तव्ये आप्तैः पित्रादिभिः जहिजहि सर्पं इति सर्पत्यागतात्पर्यातिशयेन प्रथममेव जहीत्युच्यते तद्वदिति भावः ॥ २. विशेषद्रव्य. पा ॥

※३. अथवेत्यादिना शङ्करभाष्ये स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः विषयाः शब्दादय इति कर्मणि व्युत्पत्त्या स्पर्शशब्देन विषयोक्तेस्तद्व्यवच्छेदायाहकर्मव्युत्पत्तेरपीत्यादि

४. भेदेन फलभावम् पा॥

※५. पृथग्व्यपदेशवैयर्थ्यं 'शीतोष्णदाः' इत्येव 'सुखदुःखदाः' इत्येव वा अलम्, उभयोः पृथग्व्यपदेशो व्यर्थइति भावः॥

६. यावत्कर्मसमाप्ति. पा ॥

रा ।। तत्क्षमा किमर्थेत्यत आह—

**यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।**
**समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ।।** १५

रा ।। यं पुरुषं धैर्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानममृतत्वसाधनतया स्ववर्णोचितं +युद्धादिकर्मानभिसंहितफलं कुर्वाणं तदन्तर्गताश्शस्त्रपातादिमृदुक्रूरस्पर्शा न व्यथयन्ति; स एवामृतत्वं साधयति । न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः । आत्मनां नित्यत्वादेतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः।।१५

यत्त्वात्मनां नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च *शोकानिमित्तमुक्तं '+गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' इति; तदुपपादयितुमारभते—

**नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।**
**उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।।** १६

---

**तत्क्षमा किमर्थेति,** किं दृष्टार्थत्वात्, उतादृष्टार्थत्वात्, उत स्वरसवाहित्वेनावर्जनीयत्वात्; न प्रथमः, दुःखरूपतयोपलम्भात् । न द्वितीयः, गुरुवधकुलक्षयादिरूपाधर्मबहुलत्वात् । न तृतीयः, युद्धान्निवृत्त्यैव शस्त्रपाताद्यभावादिति भावः । तितिक्षार्हत्वद्योतनाय 'धीरम्' इतिपदम् । सुखदुःखवैषम्याज्ञत्वभ्रमं तयोस्समपरिमाणत्वादिभ्रमं च १व्युदस्यन् किमर्थेति शङ्कां च प्रतिवदति—**अवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमान**मिति । यथा ह्यारोग्यकामऔषधादिक्लेशं सुखसाधनत्वात्सुखवन्मत्वा प्रवर्तते; यथा चार्थार्थी समुद्रतरणादिक्लेशम्; तथा तापत्रयनिवृत्तिं निरतिशयानन्दं च लिप्सुः तदुपायनान्तरीयकदुःखं सुखवदेव मन्येतेति भावः । तस्करादिष्वपि सम्भावितस्य द्वन्द्वतितिक्षामात्रस्य २मोक्षे हेतुत्वव्युदासायोक्तम्—**अमृतत्वसाधनतये**त्यादि । 'एते' इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च दर्शयितुमुक्तं— **तदन्तर्गता** इति । व्यथयन्ति, ३अप्राप्तत्वधिया परितापेन चालयन्तीत्यर्थः; न तु पीडयन्तीति; **मृदुक्रूरस्पर्शा** इति ४मृदुस्पर्शस्याप्युपादानात् । यत्तच्छब्दरूपपरोक्षनिर्देशेन 'पुरुषर्षभ' इति विपरीतकाक्वा च फलितमाह—**सएवेति । त्वादृशः** अस्थानस्नेहाद्याकुलः । अनन्तरश्लोकार्थप्रसङ्गायात्मनाशप्रतीकारनैरपेक्ष्याय च निगमयति—**आत्मनां नित्यत्वादि**ति । **एताव**दिति, तितिक्षामात्रं न तु शोकादि । **अत्रेति;** आगमापायिनां तत्त्वज्ञानेन निवर्तिष्यमाणसन्तानानाममृतत्वलक्षणपरमपुरुषार्थोपायानुष्ठानेऽवर्जनीयसन्निधीनां शस्त्रपातादिदुःखानामागतावित्यर्थः । **कर्तव्यमिति** अकरणे त्वपवर्गरूपफलाभावः, स्वधर्मपरित्यागेन प्रत्यवायः, धैर्याद्यभावनिमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गश्च स्यादिति भावः ।। १५ ।।

---

**प्र-पा।।** +युद्धादिकं कर्म. पा ।। १.निरस्यन्.पा ।। २. मोक्षहेतु.मोक्षणे हेतु. पा।। ३. अप्राप्तधिया; प्राप्तव्यत्वाधिया. पा ।। ४. न तु पीडयन्तीत्यत्र हेतुः—मृदुस्पर्शस्याप्युपादानादिति ।।

* अशोकनिमित्तं. पा।। +गी. २-११

रा ॥ **असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनो नासद्भावः । उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धि तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः । निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते । देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम्; आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः ।**

---

**ता** ॥ 'नासतः' इतिश्लोकं व्यवहितप्रकृतस्थापनोपक्रमतयावतारयति—**यत्त्विति । स्वाभाविकं** परिणामि [1]स्वभावस्यावश्यम्भावि, न तु हेतुनिरपेक्षं शोकानिमित्तं शोकनिमित्तविरोधि, शोकाभावनिमित्तमित्यर्थः । इतः पूर्वं स्वभावकथनमात्रत्वात्—**उपपादयितुमि**त्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योपपादनार्थप्रतिज्ञामात्ररूपत्वात् **आरभत** इत्युक्तम् । सदसद्भावाभावादिशब्दानां प्रकरणोचितमर्थविशेषं विवृण्वन् व्याख्याति—**असत** इति । असतस्सतश्चेति व्याख्येयम् । तस्य प्रकरणादिविशेषितार्थप्रतिपादनम्—**देहस्यात्मन** इति । **अनयो**रिति निर्देशफलितमुक्तम्—**उपलभ्यमानयो**रिति । तत्त्वदर्शनस्य तुशब्दद्योतितामुपलम्भानिवृत्तिमभिप्रेत्याह—**यथोपलब्धि तत्त्वदर्शिभि**रिति । एतेन तद् ब्रह्म, तद्भावस्तत्त्वमिति शङ्करोक्तमपहसितम् । सच्छब्दनिर्दिष्टस्य नित्यस्य विनाशायोगादन्तशब्दस्य निर्णयार्थत्वम् । तत्र शब्दावृत्तिप्रकारम् इह देहात्मविवेकप्रकरणे **तत्त्वदर्शिभि**रित्यादिगसिद्धौ च तस्यैवौचित्यं चाह—**निर्णयान्तत्वा**दिति । ननु देहस्य सद्भावो न विद्यत इत्ययुक्तं प्रत्यक्षादिविरोधात्; आत्मनोऽसद्भावो न विद्यत इति चायुक्तम्, [2]'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादिषु कार्यावस्थायास्तस्याप्यसच्छब्दवाच्यत्वात् । अवस्थाविशेषापेक्षयापि सत्त्वमसत्त्वं च देहात्मनोर्द्वयोरपि समानम् । अतो भाष्यान्तर [3]वत्सत्कार्यवादादिविषयतया अयं श्लोको व्याख्येय इत्यत्राह **देहस्येति । अचिद्वस्तुनः चेतनस्य'** इति पदाभ्यां सत्त्वासत्त्वयोः स्वभावत्वे हेतुः, चिदचिद्विषयतया सदसच्छब्दयोः प्रयोगश्च सूचितः । नन्वेवमपि देहात्मनोस्सदसत्त्वचोद्यं न परिहृतमित्यत्राह—**विनाशे**ति । हिशब्देन प्रयोगप्रसिद्धिर्द्योतिता । तामेव दर्शयति—**यथोक्त**मिति । +[1]दशश्लोक्यां — वस्त्वत्रस्त्वस्तिनास्तिरूप्यामस्यश-

---

**प्र-पा** ॥ १. परिणामस्वभाव. पा ॥

२. छान्दोग्योपनिषदि.प्र. ६. ख. २. वा. १.. + तद्धैक आहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमिति॥ इदंजगत् अग्रे सृष्टेः प्राक्, असदेवासीत्,न तु सदासीदित्यर्थः । नामरूपविभागाभावलक्षणस्य असत्त्वस्य सिद्धान्तेऽपि सम्मतत्वादाह एकमेवाद्वितीयमिति । प्रागभावव्यतिरेकेण अवस्थाया वा अवस्थाश्रयस्य वा कस्यापि सत्त्वं नास्तीत्यर्थः यद्वा असदेवेत्यत्र 'अ'इत्येतत् सत्पदेनासमस्तं सत् 'सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, इति वाक्यार्थप्रतिक्षेपकम् ॥

३. वदस. पा.

+ १. दशश्लोक्यामिति- 'ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नद्यस्समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य॥ ३८॥ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्नतु वस्तुभूतः । ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥ ३९ ॥यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् । तदा हि सकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥ ४० ॥ वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनञ्च सदैकरूपम् । यच्चान्यथात्वं द्विज

रा ।। **विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम् अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण— ※'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम्' +'सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्' ='अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशि न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम्' ÷'यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्' इति । अत्रापि—**

---

**ता ।।** ब्दानां शारीरकभाष्ये पुराणोपक्रमोपसंहारादिना तत्प्रकरणोपक्रमोपसंहारा१दिना मध्ये २'मही घटत्वम्' इत्यादिना च सविकारत्वेनैवावस्तुत्वोपपादनात् श्रुतिस्मृत्यन्तरप्रत्यक्षाद्यनुरोधाच्च निर्विकारसविकारतया नित्यानित्यचेतनाचेतनविषयत्वं स्थापितम् । व्यवहारार्हत्वानर्हत्वादिविषयौ सद सच्छब्दौ तयोःपरमार्थापरमार्थविषयसत्यासत्यशब्दाभ्यां कथमेकार्थ्यमिति शङ्कायांनाशानाशयोरेव परमार्थापरमार्थादिशब्दप्रयोगहेतुत्वे महर्षिवचनमुपादत्ते—**अनाशीति** । विनाशोपलक्षितपरिणामवृद्धह्यादिभिः पूर्वावस्थाप्रहाणेन संज्ञान्तरयोगादेव अवस्तुशब्दवाच्यत्वं, तदभावाच्च वस्तुशब्दवाच्यत्वमित्यस्मिन्नर्थे स्पष्टोक्तिं दर्शयति—**यत्त्विति** । अत्रोत्तरश्लोकद्वयैकार्थ्याच्चायमेवार्थ इत्याह—**अत्रापीति** । एतेन क्वचिच्चेतनविषयासच्छब्दोऽपि देवादिनामरूपप्रहाणाद्यवस्थाविशेषापेक्षयेत्युक्तं भवति । स्वरूपतस्तु निर्विकारत्वात्सच्छब्दवाच्यत्वमेव; श्लोकयोः व्युत्क्रमेणो३पपादनं 'नासतः' इतिक्रमापेक्षया । ततः किमित्यत्राह—**तदेवेति** । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य हेतुर्ह्य४नन्तरं वाच्यः । तद्धेतुत्वं चात्र स्वरसतोऽऽव-

---

**प्र-पा।।** ※ वि. पु. २-१२-४३. + वि.पु.२-१२-४५. = वि.पु. २. १४-२४. ÷ वि.पु. २-१३.१००. याति भूयो नतत्तथा तत्र कुतो हि तत्वम् ।।४१।। मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः । जनैस्स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ।।४२ ।। तस्मान्न विज्ञानमृते........वस्तु जातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाम्युपेतम् ।। ४३ ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषशोकादिनिरस्तसङ्गम् । एकस्सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ।। ४४ ।। सद्भाव एवं........अन्यत् । एतत्तु यत्सव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनान्तराले ।। ४५ ।। यज्ञः पशुर्वह्निरशेषऋत्विक्सोमस्सुरास्स्वर्गमयश्च कामः । इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं भूरादिभोगाश्च फलानि तेषाम् ।।४६।। यश्चैतत्भुवनगतम्मया तवोक्तं सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः । ज्ञात्वैतत् ध्रुवमचलं सदैकरूपन्तत्कुर्यात् विशति हि येन वासुदेवम् ।।४७।। इत्येषा दशश्लोकी. (वि. पु. २. अं. १२. अध्या.)

१. दीनां. पा।।

२.वि.पु. २. १५.४२.+ अयं दशश्लोक्यामन्तर्भूतः अन्यथात्वमेवोदाहरन्मिथ्यात्वमाह महीति ।। मही पिण्डादिद्वारा घटत्वं प्राप्ता लक्ष्यते । घटत्वादनन्तरं च कपालिका लक्ष्यते । कपालिका सती चूर्णं रजश्च दृश्यते । ततश्चाणुरतिसूक्ष्मा लक्ष्यते । स्वकर्मणा प्रतिबन्धकेन स्तिमितो मन्दीभूत आत्मनिश्चयो येषां तैः परिणामपरम्परायां किं वस्त्वालक्ष्यते । नकिंचित् पूर्वरूपप्रच्युतेरित्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति ।।

३. पादानम्. पा ।। ४. गम्यमानम्

रा ॥ ※'अन्तवन्त इमे देहाः' ÷अविनाशि तु तद्विद्धि' इति ÷ह्युच्यते। तदेव सत्त्वासत्त्वव्यप देशहेतुरिति गम्यते । =अत्र तु सत्कार्यवादस्यासंगतत्वान्न तत्परोऽयं श्लोकः । देहात्मस्वभावाज्ञान-मोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः । स एव ※'गतासूनगतासून्' इति च प्रस्तुतः । स एव च 'अविनाशि तु तद्विद्धि' 'अन्तवन्त इमे देहाः'

ता॥गम्यमानं परित्यज्यार्थान्तर१परत्वं व्याख्यातुं न युक्तमितिभावः कुदृष्टिकल्पितव्याख्यां दूषयति-अत्रेति । न ह्यत्रवैशेषिकादिनिरासः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनं सांख्याभिमतसत्कार्यवादोपन्या-सादिर्वा प्रक्रियते । न च सत्कार्यवादेन देहात्मविवेकोपपादनं शोकशान्तिर्वा सिद्ध्येत् । सर्वस्य नि-त्यत्वाच्चेतनानामपि २नित्यत्ववर्णनमसिद्धस्यात्यन्तासिद्धेन साधनमिति भावः । उक्तार्थपरत्वे महा-प्रकरणसङ्गतिमाह—देहेति । यदज्ञानान्मोहः, तस्यैव हि ज्ञापनं तन्निवृत्तये स्यादिति भावः । अत्र 'तन्मोहशान्तये' इति द्वितीयाध्यायार्थ३संग्रहश्लोकः सूचितः । सत्कार्यवादे पूर्वोत्तरविरोधमभिप्रयन् स्वोक्तस्यावान्तरप्रकरणसङ्गतिमप्याह—स एवेति वाक्यद्वयेन । अनन्तरमिति । नहि मात्रयाप्यन्यव्य-वधानमस्तीति भावः । प्रस्तुत उपपाद्यत इतिशब्दाभ्यामपौनरुक्त्यं दर्शितम् । उपसंहरति—अत इति । यथोक्त एवेत्यवधारणेनान्येषामपि व्याख्यातृणामसत्प्रतिभासा निवर्त्यन्ते । यत्तूक्तं यज्ञस्वामिना—'असच्छब्देनाशुभं रजस्तमस्तत्कार्यं दुःखादिकं गृह्यते । सच्छब्देन तु सत्त्वतत्कार्यसुखादिकम् । भावाभावशब्दाभ्यां चाभ्युदयानभ्युदयपर्यायौ भूत्यभूती । उभयोरपि दृष्टोऽन्त इति च राशिद्वयस्य नश्वरत्वमुच्यते । ततश्च पूर्वोक्तद्वन्द्वतितिक्षाहेतुभूतदुःखात्मकत्वनश्वरत्वयोरेव प्रपञ्चनं कृतं भवति' इति । तदयुक्तं, रजस्तमः प्रभृतीनामसदादिशब्दैरुपादाने ४प्रकरणद्वयायोगात् एतदभिप्रायेण च स एव प्रस्तुत इत्युक्तम् । ननु 'मात्रास्पर्शास्तु' इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिगुणा उच्यन्ते । तथा च ५क-पिलासुरीयके—'गुणाः गुणमात्राः, गुणलक्षणं६गुणा अवयवं सत्त्वं रजस्तम इति७गुणा इत्युच्यन्ते । ८सत्त्वादिगुणानां गुणाश्च तेषां मात्रा अपदिश्यन्ते । तत्र तत्त्वदर्शननाभयनाशस्वभावताप्रसन्नेन्द्रियता-सुखस्वप्नबोधनतेति सत्त्वमात्रा इत्यादौ । उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते, 'लघुमात्रः परिव्रजेत्' इत्यादिषु । मात्राशब्देन शब्दादिविषयग्रहणे तु शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यं च स्यात् इति । तदप्यसत्—मात्राशब्दस्य सत्त्वादिषु मुख्य९प्रयोगाभावादन्यत्रापि प्रसिद्ध्यभावादत्राप्रसिद्धार्थस्वीकारहेत्वभावाच्च।

प्र-पा॥ ※ गी.२.१८. ÷गी. २. १७.
÷इत्युच्यते. पा ॥ =अत्रसत्कार्य. पा ॥
गतासूनगतासूंश्चनानुशोचन्ति इति प्रस्तुत. पा ॥
१. परत्वेन. पा॥ २. नित्यतेतिवर्ण. पा॥
३. 'नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः ।
द्वितीये स्थितधीलक्ष्या प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥
४. प्रकरणाद्ययोगात् — 'गतासूनगतासूंश्च, इत्यादिना इह आत्मस्वरूपनिरूपणस्यैव प्रक्रान्तत्वात् तयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां प्रतिपादनस्य प्रकरणानुगुण्यादित्यर्थः ॥ ५. कपिलासुरीये—'के गुणाः पा॥
६. गुणावयवं पा ॥ ७. त्रिगुणा. पा ॥
८. सत्त्वादीनां गुणाश्च. पा॥
९. प्रयोगाभावात्प्रसिद्ध्यभावाच्चात्रा. पा ॥

**इत्यनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥**

रा-अ ॥ **आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमवगम्यत इत्यत्राह —**

**अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।**
**विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥** १७

**ता**॥शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यन्तु१सामान्यविशेष२परत्वात्, ३प्रदर्शनार्थत्वाच्च परिहृतम्।अस्तु तर्हि प्रस्तुतयोस्सुखदुःखयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां ग्रहणम् । मैवं; तयो रेवाभ्युदयानभ्युदय ४रूपत्वविवक्षायां तद्धेतुतया व्यतिरेकनिर्देशायोगात् । सुखदुःखयोर्दुःखसुखकारणत्व५निर्देशश्च लोकवेदविरुद्धः । सुखादिनैश्वर्यनिवृत्त्यादिकथनं च प्रस्तुतानुपयुक्तम् । एवं योजनान्तरेष्वपि दूषणमूह्यम् । अतो महाप्रकरणपूर्वापरादिसङ्गतेर्यथोक्त एवार्थः ॥१६॥

अथ प्राप्यविशेषणतया तदनुप्रवेशात्पुरुषार्थभूतस्य सहसैव शोकनिवृत्तिहेतोरात्मनित्यत्वस्य 'नासतः' इति श्लोके चरमप्रतिज्ञातस्यापि बुद्धिस्थक्रमेण प्रथममुपपादनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह— **आत्मनस्त्विति** । तु शब्देन जननमरणादेस्सर्वलोकसाक्षिकत्वात्, ६'एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति' इति देहसमानयोगक्षेमत्वश्रवणाच्च कथमात्मनो देहाद्विशेष इत्यभिप्रेतम् । एवमपि विशेषोऽस्तीति श्लोकस्य ७तुशब्दार्थः । तच्छब्दार्थं ८नपुंसकतात्पर्यं प्रतिज्ञांशं तत्राप्याश्रयसाध्यधर्मयोर्भेदं च व्यनक्ति—**तदात्मतत्त्वमिति** । न विनष्टुं शीलमस्येत्यविनाशि । हेत्वंशप्रतिपादकद्वितीय-

**प्र-पा ॥** १. रूपत्वात् पा ॥

※२- सामान्यविशेषपरत्वात्—मात्राशब्दस्य सामान्यपरत्वात्, शीतोष्णेत्यस्य विशेषपरत्वाच्चेत्यर्थः. नहि- सामान्यविशेषपरशब्दप्रयोगस्थले पौनरुक्त्यमस्ति,'परिमलद्रव्यमानय, पुष्पमानय' इत्यादौ ॥

※३. प्रदर्शनार्थत्वादिति— 'सुखदुःखदाः' इत्युक्तम् मात्रास्पर्शस्य सुखदुःखप्रदत्वं विशेषतः प्रदर्शयितुं शीतोष्णविशेषनिर्देश इति भावः. तथाच प्रयोजनभेदान्न पौनरुक्त्यम्. तथा वा 'अन्नमानय भोक्तुम्, अन्नमानय दातुम्' इति च प्रयोगे न पौनरुक्त्यम् , तथेत्यर्थः॥

४- रूपवि. पा ॥ ५. निषेधश्च.पा ॥

६.बृह.उप ४.४.१२. +एतेभ्यइति ॥भूतेषु उत्पद्यमानेषु स्वयमुत्पद्यमानः जीवः, तेषु नश्यत्सु अनु पश्चात् स्वयं नश्यतीत्यर्थः देहोत्पत्तिविनाशानुविधाय्युत्पादविनाशवान् भवति विनाशस्तु आत्यन्तिकज्ञानसंकोचः, 'अनुविनश्यति' इत्यस्य 'न पश्यतीत्यर्थः' इति (४.४.१६.) भाष्यकारैरुक्तम् उत्पत्तिस्तु विकासप्रादुर्भावः ॥

※ ७. तुशब्दार्थ इति 'अविनाशि तु' इत्यत्र मूले श्रूयमाण तुशब्दतात्पर्यमित्यर्थः. सूक्ष्मत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित् पदार्थो विनाश कर्तुमर्हतीति भाष्यवाक्येन तत्तात्पर्यं सूचितमित्यर्थः ॥

※८. आत्मनोऽविनाशित्वात् 'अविनाशी सः' इति पुलिङ्गनिर्देशेन हि वक्तव्यम्. आत्मशब्दस्य पुलिङ्गत्वात् तदिति नपुंसकनिर्देशस्य किं किबन्धनमित्याकांक्षायाम्, आत्मतत्त्वमिति हि तच्छब्देन परामृश्यते ,तत्त्वशब्दस्य नपुंसकत्वात्तच्छब्दस्य नपुंसकत्वमिति भाष्याशय इति मत्वा नपुंसकतात्पर्यमित्युक्तम् ॥

रा।। **तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततं व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वात् । नाशकं हि शस्त्रजलाग्निवाय्वादिकं नाश्यं व्याप्य शिथलीकरोति । मुद्गराद्योऽपि हि वेगवत्संयोगेन वायुमुत्पाद्य तद्द्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ।। १७ ।।**

---

**ता।।**पादं व्याकुर्वन् सर्वशब्दस्य वाक्यान्वयौचित्यप्राप्तं सङ्कोचम् इदंत्वनिर्देशस्वारस्यसूचितं बाह्यानां पराक्त्वं तद्विपर्ययेणात्मनः फलितं चेतनत्वं तत एवाचेतने चेतनस्यात्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति—**येनेति ।** १चेतनसमुदायेनाचेतनसमुदायस्तिलतैलदारुवह्न्यादिवद्यथांशं व्याप्त इत्यर्थः । यद्वा सर्वाचेतनानुप्रवेशयोग्यत्वमिह विवक्षितमित्युभयथापि नात्माणुत्वविरोधः । अत्रायं प्रयोगः—आत्मा शस्त्राद्यधीनविनाशो न भवति: तद्व्यापकत्वेन ततस्सूक्ष्मत्वात्, यथाकाशः । व्यतिरेकेण वा—यो यदधीनविनाशः, स ततस्सूक्ष्मो न भवति, यथा वायुविनाश्यो दीपः—इति । इमं प्रयोगं व्यञ्जयन् प्रयोगान्तरपरतयोत्तरार्धं व्याचष्टे—**व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्ये**त्यव्ययशब्दार्थः । तस्य हेतुः **निरतिशयसूक्ष्मत्वा**दिति । इदं च निरतिशयसूक्ष्मत्वमचेतनापेक्षया । 'कश्चित्' इत्यस्येश्वरोऽपीति परस्य व्याख्या ३स्वदर्शनविरुद्धेत्यभिप्रायेणाह—**तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ** इति । धर्मिनिर्देशोऽयम् । आत्मनो विनाशं कर्तुं नार्हतीति साध्यार्थः । तत्र हेतुमाह—**तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वा**दिति । तस्मात्स्थूलत्वादित्येव हेतुः । तस्यासिद्धिपरिहारायोक्तं—**तद्व्याप्यतयेति ।** व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तमाह—**नाशकमिति।** घटादिनाशकमुद्गरादावनैकान्त्यमाशङ्क्य परिहरति—**मुद्गरेति ।** अयमभिप्रायः न तावन्मुद्गरादेस्संयोगमात्रं घटादिनाशकम्, मुद्गरोपरिस्थापितघटस्य नाशप्रसङ्गात् । नापि वेगमात्रम्, असंयोगेऽपि ध्वंसप्रसङ्गात् । नापि तदुभयमात्रं, वेगवत्तृणसंयोगेऽपि प्रसङ्गात् । न च वेगवद्द्रव्यविशेषसंयोगो नाशकः, तस्यैव पृष्ठभागसंयोगे नाशादर्शनात् । अतो वेगवत्काठिन्यादिविशिष्टद्रव्यविशेषभागविशेषसंयोगविशेष एव नाशक इत्यविवादम् । तथा च वायुविशेषोत्पत्तिरपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वादविवादा । वायोश्च तत्तद्द्रव्यानुप्रवेशेन नाशकत्वं कठिनतरशब्दाभिघातसंक्षोभ्यमाणपदार्थेष्वभ्युपगतम् । एवं सति क्लृप्तकारणभावस्यात्रापि विद्यमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वमवश्याभ्युपगमनीयम्। स च वायुः ४घटाद्यपेक्षया सूक्ष्मः । यत्र तु वेगाभावेऽप्याक्रमणादिमात्रेण नाशकत्वम्, तत्र मुद्गराव-

---

**प्र-द।।**१. 'येन सर्वमिदं ततम्' इति जीवात्मनस्सर्वव्यापकत्वोक्त्या विभुत्वापत्तिरित्याशङ्क्य-चेतनसमुदायेनाचेतनसमुदायः तिलतैलदारुवह्न्यादिवद्यथांशं व्याप्त इत्युक्तम्, तथा च सामान्याकारेणात्मनामचेतनेषु व्यापकत्वेऽपि न प्रत्येकमात्मनां सर्वत्र व्याप्तिरिति न अणुत्वविरोध इति भावः ।

२. 'ततम्' इत्यस्यानुप्रवेशयोग्यमित्यर्थविवक्षया नोक्तापत्तिरिति कल्पान्तरमाह-यद्वेति ।।

३. स्वदर्शनविरुद्धेति - ईश्वरस्याघटितघटनासमर्थस्य सति सङ्कल्पे जीवनाशकत्वाभ्युपगमात् स्वसिद्धान्तविरुद्धेत्यर्थः ।।

४. घटापे. पा. ।।

रा ॥ देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह—

**अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः ।**

**अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥** १८

रा ॥ * **'दिह उपचये' इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः (एव) । उपचयात्मका**

**ता**॥यव१नुन्नघटादिद्रव्यावयवविशेषा भागान्तरं स्वस्मात्स्थूलतरमनुप्रविश्य भिन्दन्ति आक्रमणमूलान्तरवायुनिस्सरणवशाद्वा वायुपूरितभस्त्रिकाक्रमणादिष्विवेति । **अत** इति, उक्तहेतुद्वयेन शस्त्रादेरनाशकत्वात् २आत्मनोऽप सूक्ष्मतरस्य तन्नाशकस्यान्यस्यादर्शनादीश्वरस्यापि तन्नाशसङ्कल्पाभावादिति भावः ॥ १७ ॥

'नासतः' इतिप्रतिज्ञांशस्योपपादकतयोत्तरश्लोकमवतारयति—**देहानामि**ति । अवधारणेन स्वभावशब्देन च ३असद्व्यपदेशैकान्त्यं सूचितम् । 'अन्तवन्तः' इतिसाध्यस्य हेत्वकाङ्क्षां शमयन् धर्मिप्रतिपादकमेव देहशब्दं निर्वक्ति—**दिह उपचय** इति । उपचयरूपास्सावयवा इत्यर्थः । देहशब्दो रूढ्या धर्मिप्रतिपादकः; योगेन हेतुप्रतिपादनपर इति भावः । साध्यनिर्देशे ४प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह—**विनाशस्वभावा** इति । ५नात्र निरूपणापेक्षया देशाद्यपेक्षया वा निर्णयपरिमाणादिरन्तो विवक्षितः । ६मतुप् च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थः । व्याप्तिदृष्टान्तावाह—**उपचयेति** । ८श्रुतितदर्थापत्तिभ्यामपि शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपपादयतीत्याह—**नित्यस्येति** । ७'नित्यस्य, शरीरिणः' इति८पदद्वयसूचितेन ९कथं कैरुक्ता इत्याकांक्षां शमयति—**कर्मे**त्यादिना । शरीरिण इतीनिप्रत्ययेन षष्ठ्या च प्रतीतस्य

---

**प्र-पा ॥** *अदादिः, स्वरितेत्, अनिट् ।

१. नुन्ना घटा. पा. २. आत्मभ्योऽपि. पा.

३. असद्व्यपदेशैकान्त्यम् — असदिति निर्देशस्य नियमेन योग्यत्वम् ॥

४. प्रकृतिप्रत्यययोः.अन्तशब्दमतुप्प्रत्यययोरित्यर्थः।

५. निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निरूपणापेक्षयान्तो निर्णयः 'विन्ध्यान्तो देशः' इत्यत्र विन्ध्यस्य देशसीमारूपत्वाद्देशापेक्षया परिमाणस्यान्तशब्देन प्रतीतेः तद्व्यावृत्त्यर्थमन्तशब्दव्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह- नात्रनिरूपणापेक्षयेति ॥

६. अन्तशब्दस्य विनाशार्थकत्वेऽप्यन्तवन्त इत्यस्य विनाशस्वभावा इत्यर्थकत्वं कथमित्याशङ्कायामाह— मतुप् च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थ इति ॥

७. 'नित्यस्य शरीरिणः' इतिपदद्वयसूचितेन—आत्मनित्यत्वेन शरीरस्य कर्मफलभोगार्थत्वेन चेत्यर्थः ॥

८. पदद्वयसूचिते श्रुतितदर्थापत्ती । कथं कैरु.पा.

*९. आत्मनित्यत्व नित्यस्येत्यनेन उक्तमेवेति तेन तत्सूचितम्.शरीरिण इति इनिप्रत्ययस्य स्वावच्छिन्नभोगसाधनीभूतकर्मवत्त्वरूपसम्बन्धार्थकत्वात् शरीरस्य कर्मफलभोगार्थत्वं तेन शब्देन सूचितम् . निरुक्तधर्मद्वयस्य कथं कैरुक्ता इत्याकांक्षानिवारकत्व कथमित्युक्तौ आत्मनो नित्यत्वात् 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा'इति शास्त्रैः देहा उक्ता इति कथनं युज्यते. आत्मानियत्वे पुण्येन कर्मणा पुण्यो भवति पुण्यफलावच्छेदकशरीरवान् भवतीति न वक्तुं शक्यते,पुण्यकर्मिण आत्मनो जन्मान्तरे स्थि.स्य नष्टत्वात्, तस्य पुण्यफलावच्छेदककालान्तरीण-

रा॥ हि **घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः** । **नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसङ्घातरूपा देहाः** ※ 'पुण्यः पुण्येन' इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः **कर्मावसानविनाशिनः** ।

---

**ता॥**सम्बन्धस्य कर्माख्यो हेतुः प्रकृतोपयोगाद्दर्शितः। ईश्वरादिशरीराणामकर्माधीनत्वात्तद्व्यवच्छेदार्थम् 'इमे' इति निर्देशसूचितमुक्तम्—**भूतसङ्घातरूपा** इति । अनेकभूतसङ्घातात्मकत्वमपि अनित्यत्वे हेतुः। **कर्मावसानविनाशिन** इति शरीरशब्दनिर्वचनफलितम् ; विशरणाद्धि शरीरम् । ※१कैश्चिच्छास्त्रैरेता-वद्देहानामुत्पत्तिविनाशौ द्वावप्यभिधीयेते । यैश्च कर्माधीनोत्पत्तिभावमुक्तम्, तैरर्थात्कर्मावसाने विनाशोऽप्युक्तएव स्यादिति भावः । एवं च 'इमे देहाश्शरीरिणः' इति पदत्रयेण सूचितं भूतसङ्घा-तरूपत्वसावयवत्वकर्मफलभोगार्थत्वरूपं शरीरानित्यत्वे हेतुत्रयमुक्तम् । **अनाशिनोऽप्रमेयस्येति** पद-द्वयमात्मनित्यत्वाख्यसाध्यसम्भावनातद्धेतुपरतया व्याख्याति—**आत्मा हि्येति** । ※२नित्यत्वस्य ना-शानर्हत्वेन स्थिरीकरणात् 'नित्यस्य 'अनाशिनः' इत्यनयोरपुनरुक्तिः; ※३स्थूलसूक्ष्मनाशविरहाभि-प्रायाद्वा । असिद्धो हेतुः, आत्मनोऽप्यस्मत्सिद्धान्ते प्रमाविषयत्वादित्यत्राह—**नह्यात्मेति** । प्रमेयत्व-पर्युदासः प्रमेयतैकस्वभावशरीरादिव्यावर्तनमुखेन प्रमातृत्वपर्यवसितः, नञोऽत्र तदन्यवाचित्वात् । एवमेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेको वक्ष्यतइत्याह—**तथाचेति** । एतेन ज्ञानाविषयत्वमात्रं व्याकुर्वन्निरस्तः ।

---

**प्र-पा** । ※बृ-उप-६. अध्या. ४. ब्रा. ५. वा. ५-२-१३- च. +पुण्यः पुण्येनेति—'यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन'इति. यथाकारी यथाचारी—यथा कर्तुं यथा आचरितुं शी-लमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी. अग्निहोत्रादिक-ङ्कर्म. तद्योग्यतापादकं सन्ध्यावन्दनादिकन्त्वाचरणम्. तथा-भवति - तत्फलयुक्तो भवतीत्यर्थः. तदेव प्रपञ्चयति—साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । सत्कर्मकारी ब्राह्मणादिरमणीयशरीरयुक्तो भवति. पाप-कारी च चाण्डलादिकुत्सितशरीरयुक्तो भवतीत्यर्थः.एते साधुकारित्वपापकारित्वे अपि प्राक्तनपुण्यपापप्रयुक्ते इत्याह—पुण्यः पुण्येनेति ॥

शरीरवत्त्वासंभवादित्यात्मनो नित्यत्वं 'पुण्यः पुण्येन' इत्यादिशास्त्रैर्देहानामुक्तत्वे उपपादकमिति तेन'कैरुक्ता इत्याकांक्षानिवृत्तिः.'कथमुक्ता' इत्याकांक्षायाः कर्मफल-भोगार्थतया उक्ता इत्येवंपरिहारः. शरीरिशब्दसूचितेन शरीरस्य कर्मफलभोगार्थत्वेन ज्ञानेनैव भवतीति शरीरि शब्दसूचितं शरीरस्य कर्मफलभोगार्थत्वं निरुक्ताकांक्षा-निवारणौपयिकमिति नानुपपत्तिः ॥

※१. श्रुत्या श्रुत्यर्थान्या न शरीराणामुत्पत्ति-विनाशित्वं प्राक् प्रतिपादितमुपपादयति —कैश्चिच्छा-स्त्रैरित्यादिना ॥

※ २, नित्यत्वस्य नाशानर्हत्वेन स्थिरीकरणादि-ति—तथाचानशिन इति नित्यत्वे हेतुः, न त्वनाशि-त्वमेव नित्यत्वमिति श्लोके न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥

※३- प्रकारान्तरेण पौनरुक्त्यपरिहारमाह—स्थू-लसूक्ष्मनाशविरहाभिप्रायाद्वेति.स्थूलनाशराहित्यस्य नि त्यत्वरूपत्वे अविनाशीत्यस्य सूक्ष्मनाशविरहार्थत्वेन न पौनरुक्त्यम्. नित्यत्वस्य सूक्ष्मनाशविरहरूपत्वे तु अवि-नाशीत्यस्य अन्यविधनाशविरहार्थकत्वेन न दोषइति भावः ॥

रा ।। आत्मा त्वविनाशी, कुतः, अप्रमेयत्वात् । नह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपि तु प्रमातृतया तथा च वक्ष्यते—* 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः' इति । न चा-

ता।।प्रमेयत्वं चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् । तद्व्यतिरेकश्च पूर्वोक्तकर्मफलभोगार्थत्वरूपहेतुव्यतिरेक१रूपेण भोक्तृत्वपर्यवसितः । ततश्चायं पूर्वोक्तहेत्वन्तरद्वयव्यतिरेकस्यापि प्रदर्शनार्थ इति मत्वा तयोरपि व्यतिरेकमाह—**नचेत्यादिना** । २सावयवत्वे योग्यानुपलब्धिमाह—**सर्वत्रेति** । ३सर्वशब्दोऽत्र देहांशकात्स्न्यपरः । तेनाणोरप्यात्मनः 'पादे मे वेदना, शिरसि मे सुखम्' इत्यादिसुखदुःखनिमित्ततत्तदवयवावच्छिन्नव्यवहारदशायामपि निरवयत्वोपलब्धिरुक्ता । ४यद्वा देवादिरूपेण विचित्रप्रकारेष्वनन्तेषु देहेषु क्वचिदपि देहे देहिनस्सावयवत्वं नोपलब्धमित्यर्थः । अहमित्येकवचनमेकस्मिन् देहेऽभिमन्तुरात्मन एकत्वं सूचयति । यद्यात्मा सावयवस्स्यात्, तदावय५वीति कदाचिदुपलभ्येत, प्रत्येकं तदवयवानामपि चैतन्यस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । सावयवत्वे ह्यवयवसङ्घातरूपोऽवयविरूपो वा स्यात्, उभयथाप्यवयवगतविशेषगुणमन्तरेण न तत्र विशेषगुणसिद्धिः । किण्वादिष्वपि हि प्रत्येकमसिद्धापि मदशक्तिः पाक६विशेषाद्रसविशेषादिवत्प्रत्येकं जायते । शक्तेश्चापर्यनुयोज्यत्वेऽपि विशेषगुणेष्वयं नियमो दुस्त्यजः । ७ज्ञानद्रव्यत्वपक्षेऽप्येवमेव, निष्प्रभसमुदाये सप्रभत्वायोगवत् । एवं च सति समाजवदेकस्मिन्८देहे मिथः कलहासूयेर्ष्यानिग्रहानुग्रहादयोऽप्युपलभ्येरन् । समुदायावयविनोश्चातिपीडायामवयवव्यतिरिक्तयोरभावादवयवानामेवानुभवितृत्वं स्यात् । तथा सति पाण्याद्यवच्छिन्नात्मावयवानुभूतं तदन्योऽवयवो न प्रतिसन्दधीतेति 'दक्षिणहस्तेन मयैव स्पृष्टं वामहस्तेन पुनः स्पृशामि' इत्यादिप्रतिसन्धानं न स्यात् । न चात्मावयवानामाशुतरसञ्चारात्तदुपपत्तिः, आत्मनश्चूर्णपुञ्जकल्पत्वप्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । न च वस्त्रादिषु मृगमदवासनेवान्यवासनासंक्रमः, मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेनापि स्मरणप्रसङ्गात् । न च भेदाभेदात्सर्वोपपत्तिः, तस्यैव व्याघातादिदुस्थत्वस्य शारीरिकभाष्यादिषु प्रपञ्चितत्वात् । तदेवम् 'अहम्' इत्येकत्वेनोपलम्भो निरवयवत्वमन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्थाद्देहेन्द्रियप्राणानामप्यात्मत्वं निरस्तं वेदितव्यम् । तथाहि—न हि पाण्याद्यारब्धोऽवयव्यस्ति, सत्कार्यवादस्थापनात् । न च पाण्यादय एवात्मानः; प्रत्येकमहन्त्वाद्यभावात्, अविवादनियमासम्भवाच्च । न चात्र परस्परोपकार्योपकारकभावाभिमानस्सुवचः ।

---

प्र-पा ।। *गी. १३-१ .

१. रूपो. पा.

२. सावयवत्वे योग्यानुपलब्धिमाहेति—आत्मनस्सावयवत्वाङ्गीकारे योग्यानुपलब्धि बाधकमाहेत्यर्थः ।।

३. सर्वशब्दोऽत्र देहांशकात्स्न्यपर इति—सर्वत्र देहे इति भाष्यस्थसर्वशब्दस्य सर्वदेहपरत्वे सर्वस्मिन् देहे अहमिदं जानामीतिप्रत्ययस्य कस्यापि पुरुषस्य असम्भवात् बाध इति तथा व्याख्याताम् ।।

४. सर्वत्र देहे इत्यस्य सर्वस्मिन्देहे इत्यर्थकत्वमङ्गीकृत्यापि वाक्यार्थं योजयति—यद्वेति ।।

५. वोऽहमिति. पा. ६. वशाद्रस. पा ।।

७. ज्ञानस्य द्रव्य. पा. ८. देहिनि. पा.

रा ॥ नेकोपचयात्मक आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे 'अहमिदं जानामि' इति *देहस्य चान्यस्य च प्रमातृतयैकरूपेणोपलब्धेः ।

---

ता॥ अत एव च न तत्समुदायः । एवमिन्द्रियग्रामे [illegible] इति । देहस्यचान्यस्य चेति । गृहक्षेत्रादितुल्यो 'ममेदम्' इति देहस्येदंग्रहः । [illegible] अप्रबुद्धस्य तु भ्रान्त्येति न कश्चिद्दोष इति भावः । प्रमातृतयेति । [illegible] आत्मनः प्रमातृत्वेनैव हि सर्वदा विषयग्रहणवेलायां [illegible] । [illegible] प्रमातृत्वं परामृष्टम् । आत्मग्रहणेऽपि 'मां जानामि' इति [illegible] । एकरूपेणेति । सावयवत्वे कस्यचिदवयवस्य कदाचित्प्रमातृत्वे [illegible] चेतनानामवयवानां प्रमाप्रसरयौगपद्यनियमोऽस्तीति भावः । अथ [illegible] विजातीयसङ्घातात्मकत्वे योग्यानुपलब्धिरित्याह—नचेति । [illegible] त्वगसृङ्मांसादौ ³तत्तद्भूतप्रयुक्ताकारभेद [illegible] 'प्रज्ञानघन एव' इत्यादि । यद्वा आकारभेद इति [illegible] । तदेवमात्मनो नित्यत्वे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्यक्षं हेतुमनुष्टुब्धं [illegible] दर्शयति—अतइति । एकरूपत्वेन अभूतसङ्घातात्मकत्वादित्यर्थः । अनुपचयात्मकत्वात् [illegible] दित्यर्थः । नन्विदमखिलमपि हेतुजातमनुपपन्नम्; तथा हि—[illegible] च रूपरसादिभिर्महदादिभिश्चानैकान्त्यम्; प्रमातृत्वञ्च यदि [illegible] तदानीम् ⁵असाधारणानैकान्त्यम्, सकलसपक्षविपक्ष व्यावृत्तेः । [illegible] द्धिश्च । यदि प्रमाश्रयत्वमात्रं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमातृपक्षीकरणे पुर्ववद[illegible] । जीवमात्रपक्षीकारे त्वीश्वरनित्यत्वस्यापि दृढाभ्युपगमाभावान्तस्मिन् दृष्टान्ते [illegible]दोषः ।

---

प्र-पा॥*देहादन्यस्य प्रमातृ. पा. देहस्यान्यस्य च. पा.

*१. विमर्शदशायाम्—आत्मस्वरूपनिरूपणदशायाम् ॥

*२. अन्यदापि—आत्मस्वरूपविमर्शदशायामपि. प्रमातृत्वं परामृष्टम्—आत्मनि प्रमातृत्वं परामर्शविषय इत्यर्थः तदेवोपपादयति—आत्मग्रहणेऽपि 'मां जानामि' इति ॥

३. मांसादितत्तत्. ख. ज. पा ॥

४. बृ-उप. ६.५.१३. + कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वा [illegible] कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । अस्यार्थः—[illegible] तिरिक्तः. अबाह्यः बहि[illegible] रेकनिर्देशेन विशेषग्रहणं कृतम्. [illegible]—दार्ष्टान्तिकविषयो बाह्यशब्दो [illegible] शब्दो धर्मपरः.कृत्स्नशब्दः तयोरेकदेशा[illegible]र्थः. अत्र सर्वत्रैकरूपत्वमेव दृष्टान्तोपजीव्यम्, न त्वन्यत्. दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयवाक्यद्वयेऽपि 'अनन्तरः अबाह्यः' इत्युक्तम् . इति ॥

५. असाधारणानैकान्तिकत्वम्. क.ख.घ.ङ.ज.पा.

६. पक्षीकरणे.घ.ङ.ज.पा. ॥

रा ।। न च देहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन* अनुपचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वादव्यापकत्वाच्च आत्मा नित्यः । देहस्तु उपचयात्मकत्वात् शरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वात् अनेकरूपत्वात् व्याप्यत्वाच्च विनाशी ।

ता।। व्यापकत्वं च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः, प्रत्येकं क्षेत्रज्ञानामणूनां तदभावात्, ईश्वरापेक्षया व्याप्यत्वाच्च । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शस्त्राकाशादिभिरेवानैकान्त्यम् । शरीरानित्यत्वसाधकं सावयवत्वमपीश्वरदिव्यविग्रहाभरणायुधादिविशेषैः, एवं कर्मफलभोगार्थत्वञ्च यदि तद्धेतुत्वं, तदेश्वरजीवस्वरूपादिभिः पूर्ववदनैकान्त्यम् । यदि तदर्थमुत्पन्नत्वम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम्, उत्पन्नत्वमात्रेण व्याप्तिसिद्धेः । सङ्घातरूपत्वमपि सावयवत्ववदनैकान्तिकम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वसिद्धिदोषः । न हि शरीरादिकं पर्वतादिभिर्व्याप्यते । अप्रसिद्धत्वं च हेतोः कुत्र चिदपि तस्याभावात् । यदि कतिपयापेक्षया, तदेश्वरव्याप्यैर्जीवदिव्यमङ्गलविग्रहादिभिरनेकान्त्यम् । १यदि जीवव्याप्यत्वमिति विशेष्येत, तदा नित्यसूरिविग्रहविशेषादिभिः प्रकृत्यादिभिश्च प्राग्वद्व्यभिचारः । एतेन क्षेत्रज्ञव्याप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनरव्यापकत्वं विवक्षितम्, तदाणिमाद्यैश्वर्यवद्योगिप्रभृतिशरीरेषु स्वरूपासिद्धिः, तच्छरीराणां शिलाप्रवेशनिमज्जनादेरपि योग्यत्वात्—इति । २अत्रोच्यते—असंघातत्वनिरवयवत्वयोस्तावत् ३अर्जुनादिबुद्ध्याघातकतया प्रस्तुतशस्त्राग्न्याद्यधीनविनाशनिवृत्तेस्साध्यत्वान्न महदादिभिरनैकान्त्यम् । ४द्रव्यत्वेन विशेषणान्नाग्न्यादिनाश्यरूपादिभिरनैकान्त्यम् । एवं प्रत्यक्षादिसिद्धनाशकनिषेधे महदादिवत्केवलमीश्वरसङ्कल्पादिना नाशश्शङ्क्येत, ५तदपि श्रुत्यैव प्रतिषिध्येतेति भावः । ६प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्व-

प्र-पा।।* अनुपचयत्वात्. पा.

१. व्याप्यत्वं च यदि, पा.

२. असङ्घातत्वनिरवयवत्वादीनामात्मनित्यत्वसाधकहेतूनामुक्तदोषात् परिहरति—अत्रोच्यत इति ।।

३. साध्यनित्यत्वस्य शस्त्राद्यधीननाशराहित्यरूपतया न महदादौ निरुक्तहेतूनामनैकान्त्यमित्यभिप्रेत्य नित्यत्वस्य तादृशस्य विवक्षायां 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि' इति शस्त्राधीननाशराहित्यस्य आत्मनि प्रस्तुतत्वेन तस्यैव श्रोतृबुद्धिस्थत्वमेव बीजमित्याह - अर्जुनादिबुद्ध्याघातकतया प्रस्तुतेति ।।

४. निरवयवत्वहेतोः रूपादावनैकान्त्यं परिहरति—द्रव्यत्वेनेति ।।

५. नन्वसङ्घातरूपत्वाच्च महदादिवदात्मनो मास्तु शस्त्राद्यधीनो विनाशः, महदादिवदीश्वरसङ्कल्पान्नाशः किं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—तदपि श्रुत्यैव प्रतिषिध्येतेति. श्रुतिरत्र 'नित्यो नित्यानाम्' 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिर्विवक्षिता ।।

६. अथ प्रमातृत्वस्यात्मनित्यत्वसाधनतामुपपादयति— प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसान इति ।।तावता किमातमित्यत्राह — कर्मफलभोगार्थत्वरूपप्रमेयत्वनिषेधमुखेनेति. भोक्तुः स्वयं कर्मफले भोगार्थत्वरूपप्रमेयत्वराहित्यनियतत्वात् भोक्तृत्वेन तादृशप्रमेयत्वराहित्यसिध्या तस्य चानुत्पन्नत्वव्याप्यतयानुत्पन्नत्वसिद्धावात्मनो नित्यत्वसिद्धिरिति परम्परया प्रमातृत्वस्य नित्यत्वसाधकत्वमिति भावः ।।

ता॥ पर्यवसाने कर्मफलभोग [illegible]

व्याप्तिसिद्धेः १आत्म [illegible]

त्वीश्वरो दृष्टान्तः । इत्य [illegible]

पकत्वस्य प्रयोगस्तु [illegible]

५शरीरानित्यत्वसाधनेतु [illegible]

एतदर्थं हि इमे देहाः [illegible]

मुक्तात्मज्ञानविकास [illegible]

णनिरपेक्षस्वरूप [illegible]

ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा [illegible]

धादिस्वरूपस्यानु [illegible]

किचन्त्यतान् । तदनन्त [illegible]

त्पन्नत्वमात्रेणानित्यत्व [illegible]

मूलत्वप्रदर्शनेन क्रियते । तथा [illegible]

व्याप्यत्वं च शस्त्राद्यपेक्षया [illegible]

यद्व्याप्यः स तदधीनविनाश [illegible]

---

प्र-पा॥ १. निरुक्तस्य [illegible]

नुत्पत्तेश्शास्त्रसिद्धत्वादिति ॥

२. प्रमातृत्वस्य प्रमा [illegible]

नित्यत्वसाधकत्वमीश्वर [illegible]

त्वमात्रस्य हेतुत्वेऽपीति ॥

३ नन्वीश्वरो न दृष्टान्तः [illegible]

दित्याशङ्का निराकरोति—तत [illegible]

४. अथ व्यापकत्वस्य [illegible]

—व्यापकत्वस्य प्रयोगस्त्विति । [illegible]

साधकहेतुविधया प्रयोगस्तु [illegible]

प्रकारेण शस्त्रादिविषयतया पठितः [illegible]

व्याख्यानरीत्या शस्त्रादिजन्यनाश [illegible]

रूपनित्यत्वसाध्यविषयकतया [illegible]

अतो नोक्तानैकान्त्यमिति भावः ॥

*५. शरीरानित्यत्वसाधकत्वाभि [illegible]

रा ॥ तस्माद्देहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनो *नित्यस्वभावत्वाच्च उभावपि न शोकस्थानमिति शस्त्रपातादिपरुषस्पर्शानिवर्जनीयान् स्वगतानन्यगतांश्च धैर्येण सोढ्वा अमृतत्वप्राप्तये अनभिसंहितफलं युद्धाख्यं कर्मारभस्व ॥ १८ ॥

ता॥चेन्न; १योग्यत्वस्य साध्यत्वात्तत्रापि तत्सम्भवात् । ईश्वर२नित्येच्छापरिग्रहादेव हि तन्नित्यत्वम् अन्यथा यदीश्वरो जीवादिस्वरूपमपि सञ्जिहीर्षेत्, कस्तस्य शासिता । तर्हि जीवाकाशादिव्याप्यै-स्तदधीननाशरहितैः शरीरादिभिर्व्यभिचारइति चेन्न, तेषामपि तन्नाश्यत्वयोग्यत्वात् । तन्नाशक-र्तेश्वरस्तु न तत्र जीवादीन्युपकरणीकरोतीति विशेषः । ततश्चैवं प्रयोगः—शरीरादि शस्त्राद्यधी-नविनाशयोग्यं, तद्व्याप्यत्वात् । यत् यद्व्याप्यं तत्तदधीनविनाशयोग्यम्—इति । यद्वा तिष्ठतु सा-मान्यव्याप्तिः, शस्त्रादिनाश्यत्वमेव साध्यम्, शस्त्रादिव्याप्यत्वादित्येव च हेतुः । यच्छस्त्रादिव्याप्यं तच्छस्त्रादिनाश्यम्, यथा कदलीकाण्डादीति । न चाकाशादि शस्त्रादिव्याप्यं, सूक्ष्मत्वे सत्यनुप्रवे-शस्य विवक्षितत्वात्; सूक्ष्मत्वस्य चात्र यत्र यत्प्रतिहन्यते, तत्राप्रतिहतत्वं ततस्सूक्ष्मत्वमिति निष्क-र्षात् । योगिप्रभृतिशरीराणां तु ३शस्त्रादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादैर्निवृत्तम् । अतस्तदधीन-नाशाभावः । शस्त्राद्यपेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैर्न व्यभिचारः । ततोऽपि सूक्ष्मतरैरीश्वर-सङ्कल्पस्वसङ्कल्पादिभिस्तु तन्नाशः । एतेन शस्त्रास्त्रादिप्रतिबन्धकौषधाद्यनुगृहीतशरीरवृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः, औषधादिभिस्तत्र प्रवेशप्रतिबन्धात् । तस्मात्सिद्धमष्टावपि हेतवोऽष्टदिग्विजयिनः—इति । ननु—किमर्थमिह लोकसिद्धं शरीरानित्यत्वं प्रसाध्यते । केषुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्षत एव नाशो दृष्टः । अविनष्टेषु भीष्मादिशरीरेष्वपि तत्तुल्यतया नाशित्वं निश्चितमेव । अन्यथा शत्रून् प्रति श-स्त्रादिकमपि न प्रहीयेत । स्वयमपि शत्रुशस्त्रादिकं न निवारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य संप्र-तिपन्नत्वात्सन्दिग्धे ४च न्यायापेक्षणान्निरर्थकमिह सावयवत्वाद्यनुमानचतुष्टयम्—इति । अत्रोच्यते—प्रथमं तावदात्मनित्यत्वानुमानानां यच्छस्त्राद्यधीनविनाशम्, तत् सावयवं यथा शरीरमिति व्यति-रेकव्याप्तिप्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । तत एव देहात्मनोर्विरुद्धधर्मप्रपञ्चनेन भेदस्थापनं द्वितीयम् । श-स्त्रादिनिवारणरसायनसेवादिभिर्नित्यत्वमपि किं सम्भवेदिति सन्देहापाकरणं तृतीयम् । एवं देहानां नाशतद्धेत्वोरवश्यम्भावित्वप्रतिपादनेन स्वदेहवैराग्यजननं चतुर्थम् । परदेहेषु च स्वस्यैकस्यैव नाश-हेतुत्वभ्रमनिरसनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानक्षालनं पञ्चमम् । नाशहेतौ सत्यवश्यं नश्यतीति प्रतिपादनात्फलाभिसन्धिरहितकर्मानुष्ठानादिनात्यन्तनाशस्यापि सम्भावनाद्योतनं षष्ठम् ।

प्र-पा ॥ *नित्यत्वाच्च. पा ॥

१. योग्यत्वस्य साध्यत्वादिति—'यो यद्व्याप्यः, स तदधीनविनाशयोग्यः' इति साध्यतावच्छेदक शरीरे योग्यतायाः प्रवेशादिति भावः॥

२. नित्येच्छापरिग्रहादिति — नित्येच्छया नित्यत्वेन विषयीकरणादित्यर्थः ॥

३. शस्त्रादिव्याप्यत्वमेवेति, निवृत्तमिति—नास्तीत्यर्थः. तत्र हेतुमाह—परिणामविशेषादेरिति—शस्त्रादिव्यापनायोग्यविलक्षणसन्निवेशविशेषादेरित्यर्थः ।

*४. च अवधारणार्थकोऽयम्, अव्ययानामनेकार्थत्वात्॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥ १९

रा ॥ एनम्–उक्तस्वभावमात्मानं प्रति [illegible] केना-

ता॥नश्वरस्वभावत्वादशोचनीयस्त्वं ममस [illegible]-

तमन्यदपि भाव्यम्—इति । 'तस्मात् [illegible]

नशोकस्थानमित्यन्तम् । 'मा [illegible]-

तत्वरूपफलेन च पूरयन्नाह—शर्वेति । [illegible]

मानजननार्थम् । श स्त्रीयत्वादेव [illegible]

व्यमिति प्रदर्शनार्थं च । युद्ध [illegible]-

मेव फलमुचितमिति अमृतत्वप्राप्तये [illegible]

'युध्यस्व' इत्यत्र [illegible] कर्म [illegible]

प्रपञ्चितोऽस्माभिः ॥ १८ ॥

अथ 'अविनाशि तु' इति [illegible]-

मात्मनश्च हन्तृत्वहन्तव्यत्वाभ्यामत्वं [illegible]-

ण्यभ्रमनिरासायोक्तं—प्रतीति । 'हन्तारम्' [illegible]

व्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति [illegible]

भावः । 'न कश्चित्कर्तुमर्हति' इति पूर्व [illegible]

कमपीति । छेदनादिहेतुषु कञ्चिदपीत्यर्थः । ननु [illegible]

प्र-पा ॥ *हननहेतुं पा ॥

१. अष्टाध्याय्याम्. २,३.६९. [illegible]

यनिष्ठाखलर्थतृनाम्' एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । [illegible]

लादेशा कुर्वन्,कुर्वाणो वा सृष्टिं [illegible]-

दिदृक्षुः,अलंकरिष्णुर्वा । उक—दैत्यान् घातुको [illegible]

अव्ययं—जगत्सृष्ट्वा, सुखं कर्तुम् । निष्ठा [illegible]

हता दैत्याः, हतवान्विष्णुः । खलर्थाः—[illegible]-

त्कर प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः [illegible]-

विति तृशब्दादातृनो नकारात् । शानन्—सोमं पव-

मानः, चानश् — आत्मानं मण्डयमानः शतृ — वेद-

मधीयन्; तृन्—कर्ता लोकान् ॥

[illegible]

रा ॥ **यि हेतुना हतं मन्यते; *तावुभौ न विजानीतः; उक्तैर्हेतुभिरस्य नित्यत्वादेवायं हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा न हन्यते । हन्तिधातुरप्यात्मकर्मकः शरीरवियोगकरणवाची ।**

---

ता॥तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते' इत्यस्य कठवल्लीवाक्यस्योपबृंहणरूपोऽयं श्लोकः। तस्य च वाक्यस्यात्मनो हन्तृत्वहन्तव्यत्वनिषेधार्थत्वं १'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यधिकरणभाष्ये पूर्वपक्षिणोक्तम् । सिद्धान्ते च यदुक्तं 'हन्ता चेन्मन्यते' इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इत्येवमनूद्य, तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यत इति परिहृतम् । कथमत्रैनं हन्तारमित्यादिना स्वरसंसिद्धसामानाधिकरण्यादिभङ्गेन हननहेतुं कमपीत्यध्याहृत्य व्याख्यायते । उच्यते—न तावदत्र शारीरकभाष्यविरोधः, ऐकार्थ्यात् । अत्र हि यस्य कस्यापि हेतोरात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तम् । तथा सत्यात्मनोऽप्यात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एवं चात्र सामान्योक्तस्य विशेषनिष्ठतामभ्युपेत्योक्तं शारीरके । न चात्र समानाधिकरण्याभ्युपगमः, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिकरण्येऽपि फलितोक्तेः । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यविभक्त्यन्ततयाध्याहारः । अत्र तु समानाधिकरण्यादपि क्रियाकर्मणोराकांक्षादिमतोः परस्परान्वय एव स्वारसिकः । सामान्यविषयत्वे च प्रकरणौचित्यम् । आत्मनो हन्तृत्वनिषेधरूपविशेषोपसंहारस्तु 'वेदाविनाशिनम्' इति श्लोके भविष्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भिन्नार्थत्वादिकमपि न दोषायेति सिद्धम् । प्रतिज्ञान्तरभ्रमव्युदासायाह—**उक्तैरिति । अस्य नित्यत्वादिति** । २तत्कार्यशक्तमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तत इति भावः । 'ए म्' इति पूर्ववाक्यादनुकृष्योक्तम् । **अतएवचेति** । अयोग्यतया हेत्वभावे तत्क्रियाविषयत्वरूपफलाभाव इति भावः । 'अयं हननहेतुः, अयमात्मा' इत्युभयत्र अयंशब्दप्रयोगात्तन्त्रेणोच्चरितोऽयं शब्दो 'हन्ति, हन्यते' इत्यनयोर्विवक्षाभेदात्कर्तृकर्मसमर्पक इति भावः । कथं तर्हि 'मनुष्यं हन्ति' इत्यादिप्रयोगः । न ह्यसौ शरीरमात्रहननविषयः, मृतशरीरघातकेषु 'पितृहा मातृहा' इत्यादिप्रयोगोपक्रोशाद्यभावात् । मनुष्यादिशब्दाश्चात्मपर्यवसिता इति नस्सिद्धान्तः । 'मां जिघांसति' इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तेरात्मकर्मकत्वम् । अतो हिंसायोग्यश्चेतन एव हन्तिधातोः कर्मभूतः । तथा सति 'नायं हन्ति न हन्यते' इत्युक्तमुभयमपि नोपपद्यते इत्याशङ्क्याह **हन्तिधातुरिति** । आत्मकर्मक इत्यनेन शङ्कासूचनम्; सत्यमात्मकर्मक एव स्वतो हन्तिधातुः, न तु तत्स्वरूपप्रच्युतिप्रतिपादकः; किन्तु मारणपरः । तथैव हि लोकवेदयोः प्रयोगः ।

---

**प्र-पा।** *उभौ तौ नवि. पा॥

१. 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' ब्रह्मसूत्र, २-३. ३३. ज्ञाता मन्तयमात्मा कर्मसु कर्तेति 'यजेत' 'उपासीत' इत्यादिस्वर्गापवर्गसाधनानुष्ठानविधानशास्त्राणामर्थवत्त्वावश्यम्भावात् । बोद्धुरेव हि शासनम् नाचेतनस्य प्रधानस्येत्यर्थः ॥

*२. यत्कार्यशक्तमपि नहि तदयोग्ये प्रवर्तते—सेचनकार्यशक्तमपि जलादिकं नहि सेचनायोग्यवाय्वादौ सेचने प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

रा ॥ ※'न [illegible] हिंस्याद्भूतानि' [illegible] 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादीन्यपि शास्त्राणि [illegible] अविहितशरीर-वियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०

रा ॥ उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामित्वादात्मनो जननमरणादयः सर्वे [illegible]-ता॥मारण न शरीरादि[illegible] [illegible] प्रयोगो निर्व्यूढः । न हिंस्याद्भूतानि [illegible] [illegible] न हिंस्यादि[illegible] [illegible] स्वगतेन विहितशरीर[illegible] [illegible] त्वस्यैवाभावादिति भावः ॥ १९ ॥

अथ 'विपश्चित्' [illegible] इति [illegible] उत्तरेणैति । [illegible] मात्रत्वशङ्का परास्ता । नित्यत्वेनापरिणामार्थ [illegible] दित्यर्थः । तथाहि विनाशो नाम [illegible] घटादिद्रव्यस्य [illegible] द्रव्यस्योत्पत्तिः । एवं परिणामा[illegible] [illegible] मृत्युः' इत्यत्र । अतो विनाशित्व[illegible] [illegible] र्थमुक्तम् । एवकारोऽत्र अपि[illegible] [illegible] त्वादिकमपीत्यपुनरुक्तिरिति भावः । देहधर्मा [illegible] [illegible] दिव्यवहारविषय उक्तः; तत्र हेतुः अचेतनेति । [illegible]

---

प्र-पा॥※ [illegible]—(अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि —सांग्राम-शुवधस्य यद्युः युद्धे शत्रुवधस्य चक्षत्रियस्य विहितत्वात् तत्पर इति भावः ॥

१. [illegible] [illegible] ॥

२. नहिंस्यात्सर्वा भुतानि.ग, ग.[illegible].पा ॥

३. सामान्यतः—'न हिंस्यात्सर्वा भुतानि' इति सामान्यवचनात् । विशेषतः—'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति विशेषवचनात् ॥

४.पराभिमतप्रक्रिययोत्सर्गापवादन्यायाद्वा - यज्ञियपशु [illegible] [illegible] न हिंस्यात् इति भावः ॥

५. [illegible] 'न हिंस्यात्' इति [illegible] [illegible] 'हिंस्यात्सर्वाभावात्' इति ॥

६ कठ-उप. १-२-१८.

७. [illegible] ॥

८. गी. २-२० .

रा ।। र्मा न सन्तीत्युच्यते । तत्र 'नजायते म्रियते' इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूयमाने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः । 'नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' अयं कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते ⁜च न न भविता; केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं कल्पादौ जननं

ता ।। आत्मनि देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाभिमन्यमानायार्जुनाय 'न जायते' इत्युपनिषन्मात्रेणैव यथावस्थितनाकारो विविच्याभिधीयते; न तु देहसंयोगवियोगलक्षण१जनिमरणप्रतिक्षेपः क्रियत इत्यर्थः; वाशब्दश्चार्थः । श्लोकस्थपदानां पौनरुक्त्यपरिहाराय वर्तमानादिनिर्देशसिद्धां व्यवस्थां व्यञ्जयन्नाह—तत्रेति । ननु कदाचिदित्यनेन वर्तमानकालविवक्षायां वैयर्थ्यं, लकारेणैव गतार्थत्वात् । भूतभविष्यतोस्संग्रहे वर्तमाननिर्देशो न सङ्गच्छत इत्याशङ्कयोक्तम्—**वर्तमानतये**त्यादि । तत्तत्कालीनैः पुरुषैस्तेषुतेषु देहेषु 'जायते' 'म्रियते' इति वर्तमानतयैव हि जननमरणयोरनुभवः । अतस्तदपेक्षया वर्तमाननिदशोपपत्तिः । तेन कल्पाद्यन्तव्यतिरिक्तस्समस्तः कालः **कदाचि**दिति संगृहीत इति भावः । 'भूत्वा' इति पूर्वकालनिर्देशाभिप्रेतमाह—**कल्पादा**विति । तत्र भूयश्शब्दः कल्पान्तपरः । 'भूत्वा भविता' इत्यनयोः क्रिययोः प्रत्येकं नञन्वयभ्रमव्युदासोक्तम्—**ननभविते**ति । भूत्वा न भवितेति विशिष्टं नञन्तरेण प्रतिषिध्यते । ननु 'नायं भूत्वा' इत्यादिकं किमर्थमुच्यते, 'नजायते' इत्यादिनैव संग्रहीतुं शक्यत्वादित्याशङ्कयाह—**केषुचि**दिति । अयं भावः—कालविशेषे देहविशेषेषु सृष्टिप्रलयविशेषः श्रूयते । स च न देहसम्बन्धतद्वियोगमात्रम्, २'तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्' इति कण्ठोक्तेः, प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेरेकस्यैव बहुभवनसङ्कल्पादेश्च—इति, जीवस्वरूपोत्पत्तिनाशावेवाभ्युपगन्तव्याविति जीवानामाप्रलयावस्थायित्ववादशङ्कानिरासाय 'नायं भूत्वा' इत्याद्युक्तम् । तत्र चैवमुत्तरम्—जीवानां ३विसृष्टिस्सदेहीकरणेन विक्षेपः । प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणं नामरूपविभागाभावात्; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया परिणामात् । अत एव बहुभवनसङ्कल्पाद्युपपत्तिश्च । अतः कल्पाद्यन्तयोरपि ज्ञानसङ्कोचविकासकरदेहविश्लेषसंश्लेषमात्रमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिः—इति । 'अजो नित्यः' इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कलय्य निगमनरूपतया तत्तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगतात्माजत्वादिविवक्षया चापौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह—**अतस्सर्वदेह**गत इति । **अतएवनित्य** इति, उत्पत्तिरहितत्वा४न्नाशित्वरहित इत्यर्थः । सृष्टयवस्थागतस्थूलपरि-

प्र-पा। ⁜ न भविता न; न भवितेति न. पा ।।

१. जननमरण.क.ङ पा ।।

२. तैत्तिरीयोपनिषदि. नारायणे-१.४.यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम् ।यदोषधीभिः पुरुषान् पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि यतः प्रसूतेति ।। जगत्प्रसूतिभूता प्रकृतिरपि यतः तमोवस्थाद्ब्रह्मणः प्रसूता उत्पन्ना । भूम्यां तोयश०दोप. लक्षितैः भूतैस्सह ब्रह्मादिजीवान् सृष्टवान् । सृष्टान्योषधिपुरुषपश्वादिचराचराण्यात्मतया प्रविष्ट इत्यर्थः ।।

३. विसृष्टिर्नाम. ख.ग.ङ.पा।।

४. नाशरहित. घ. ङ. ज. पा ।।

रा ।। कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतस्सर्वदेहगत आत्मा अजः, अत एव नित्यः शाश्वतः, प्रकृतिवदविशदसततपरिणामैरपि नान्वीयते. पुराणः पुराऽपि नवः, सर्वदा अपूर्ववदनुभाव्य इत्यर्थः । अतश्शरीरे हन्यमाने न हन्यतेऽयमात्मा ।। २० ।।

वेदविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कङ्घातयति हन्ति कम् ।। २१

रा ।। एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद स पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितेष्वात्मसु [illegible] कथं घातयति कं वा कथं हन्ति-कथं नाशयति; कथं वा तत्प्रयोजको भवतीत्यर्थः । एतानात्मनो घातयामि हन्मीत्यनुशोचनमात्म*स्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ।। २१ ।।

ता।।णामानामात्मनि [illegible] ह—प्रकृतिवदिति । पुराणशब्दमपि [illegible] पुरापि नव इति । किमिदं पुरापि नवत्वम्, अनुत्पन्नत्व [illegible] नव इति वा परस्मादपि नव इति वा वक्तव्यम् [illegible] सर्वदेति । पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा [illegible] पुरातनोऽपि नव इति विरोधाभिप्रायेण वा निर्देशः । [illegible] वक्ष्यति च २'आश्चर्यवत्' इत्यादीति भावः । [illegible] स्यात्, अयं तु निरवयवत्वेनानवीकार्यतया पुरापि नव [illegible] मानविषये निगमयतीत्यभिप्रायेणाह—अत इति ।। २० ।।

'य एनम्' इत्युक्तविपर्ययस्य [illegible] 'अविनाशिनम्' इत्यादिकं तु [illegible] एवमिति । [illegible] काराः विवक्षिताः; अपक्षय एव वा, [illegible] नेकव्यक्तिसापेक्षत्वादाह देवमनुष्येत्यादि । [illegible] कथं नाशयतीत्यादि । वेदितुर्विशेषेण [illegible] न युज्यते । [illegible] तद्धननायोगादित्याशङ्कापरिहाराय फलितार्थं वदन् प्रकृतेन सङ्गमयति एतानिति । [illegible] हन्तृत्वादिमात्रं निषिध्यते; किन्तु तत्प्रयुक्तं शोचनम्; [illegible] इति भावः ।। २१ ।।

प्र-पा ।।

* स्वरूपाज्ञान. पा।।

१. उत्पन्नत्वेपि. ख. ग. ङ. पा ।।

२. गी. [illegible]

३. [illegible] पा ।।

रा ।। **यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविश्लेषमात्रं क्रियते; तथापि रमणीयभोग*साधनेषु शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत्राह—**

**वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।**
**तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ।।** २२

रा ।। **धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां त्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं शास्त्रादवगम्यत इति जीर्णानि वसांसि विहाय नवानि कल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवो पलभ्यते ।।२२।।**

**पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुखग्रहणाय व्यञ्जयन् +द्रढयति—**

ता।। शङ्कापूर्वकं 'वासांसि' इति श्लोकमवतारयति—**यद्यपीति** । ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे तत्तत्कर्मानुरूपनारकतिर्यक्स्थावरादिशरीरपरिग्रहसम्भावनया [१]प्रलयवदपरिगृहीतशरीरतयाऽवस्थितिसम्भावनया चास्त्येव शोकनिमित्तम् । न च नूतनत्वमात्रं सुखाय, चिरन्तननरपतिगृहपरित्यागेनापि नूतनकारागारप्रवेशादेः जीर्णांशुकप्रहाणेन नूतनगोणीग्रहणादेश्च दुःखरूपत्वात् । न च वयमिह मानुषादिशरीरविलयसमनन्तरमभिनववसनपरिधानवदनिमिषदेहादिसंग्रहमुपलभामहइत्याशङ्क्याह—**धर्म युद्ध** इति । **अधिकतरेति** कल्याणविशेषणम् । नवशब्दाभिप्रेतोक्तिः—**कल्याणानीति । हर्षनिमित्तमेवेति**—पुरा शोकाविषयमात्रे शोकः कृतः; इदानीं तु तद्विपरीतहर्षविषये क्रियत इति भावः ।। २२ ।।

पुर्वोक्तेन पुनरुक्तिं दार्ढ्यसुखग्रहणरूपप्रयोजनभेदेन परिहरन् 'नैनम्' इति श्लोकद्वयमवतारयति—**पुनरपीति ।** [२]'नैनम्' इत्यादौ सार्धश्लोके वैशद्याय पृथगुक्तं करणासामर्थ्यं विषयायोग्यत्वं च परस्परप्रतियोगितया [३]अन्य[४]त्र इतरदन्तर्भवतीति भाष्ये पृथगनुपात्तम् । 'अच्छेद्यः'

**प्र-पा।।** *स्थानेषु.प.।। +द्रढयति श्लोकद्वयम्—पा.

*१. प्रलयवदपरिगृहीतशरीरतया—प्रलय इव शरीरपरिग्रहरहिततया ।।

*२. 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादौ शस्त्रादीनां छेदनादिकरणासामर्थ्यम्'अच्छेद्य-' इत्यादौ विषयस्यात्मनः छेदनाद्ययोग्यत्व पृथगुक्तम्,तथा भाष्ये कुतो न पृथगुक्तमित्याशङ्क्य शस्त्रादीनामात्मविषये छेदनाद्यशक्तत्वे कथिते छेदनाद्ययोग्यत्वमात्मनः अर्थादुक्तं भवतीति तथा नोक्तमिति परिहरति - परस्परप्रतियोगितयेति । परस्परप्रतियोगितया - परस्परप्रतिसम्बन्धितया अशक्तत्वस्य।शक्यतायाश्च परस्परनिरूपितत्वेनेत्यर्थः ।।

३. अन्यतरत्र. ख. ग. घ. ङ पा. ।।

४. अन्यत्र इतरदन्तर्भवतीति — अशक्तत्वे विषयस्या शक्यत्वमन्तर्भवतीत्यर्थः। आत्मनो नित्यत्वसाधनप्रकरणे तस्याव्यक्तत्वादिप्रतिपादनम्अव्यक्त इत्यादिना मूलोक्तं निरर्थकमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तात्माविनाशित्वसाधकानुमाने धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधशङ्कापरिहारपरतया तत्सार्थक्यमित्यभिप्रेत्य तदानुगुण्येन अव्यक्तादिशब्दानां भाष्ये छेदनादीत्यादिना व्याख्यानं कृतमित्याह—पूर्वोक्तेति । तथाचाव्यक्तत्वप्रतियोगिव्यक्तत्वं न सामान्यतः प्रमाणगोचरत्व तदभावस्य अप्रसिद्धेः;किन्तु तात्पर्यवशात् अनित्यवस्तुगोचरप्रमाणसजातीयप्रमाणगोचरत्वम्,साजात्यञ्चप्रत्यक्षत्वादिव्याप्यचक्षुष्ट्वादिना;तथा चानित्यशरीरादिग्राहकचक्षुरादिग्राह्यत्वाभाववत्त्वम् अव्यक्तत्वमिति फलितम्,तथा च चक्षुरादिभिरेव शरीरादिषु उत्पत्तिविनाशग्रहणात् तदग्राह्यस्यात्मनो न तद्ग्रहणमिति न धर्मिग्राहकमानविरोध इति भावः ।।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यस्सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४

[illegible] ॥ शस्त्राग्न्यम्बुवायवः छेदनदहनक्लेदनशोषणान्यात्मानं [illegible] दाहा[illegible] कृत्स्नं [illegible] तथा- प्यकर्तव्यत्वात् छेदनदहनक्लेदनशोषणाभावात् । [illegible] आत्मा [illegible] स्थाणुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकम्प्यः पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥

[illegible] दर्शयति — न जहनुश्च [illegible] सर्वगतत्वं [illegible] पूर्वोक्तं [illegible] नश्च [illegible] अत आत्मा नित्य [illegible] प्र-पा॥ [illegible]

[illegible]

१. [illegible] सूक्ष्मानुप्रवेश [illegible] इन्द्रियमनः [illegible] सर्वगत [illegible] व्याख्यानम् । [illegible] 'अग्निरपि [illegible] — अग्निरूपमिति । पुराणादिषु [illegible] गात् स एवात्र [illegible] प्रयुक्त [illegible] चितः [illegible] जीवस्य धर्मभूतज्ञानेन [illegible] 'व्याप्तिरपि चैतन्यमात्रेणैव न स्वरूपेणेति' [illegible] यत्तु 'अनादिमत्परं ब्रह्म' (गी. १३. १२) इति व्याख्याने, 'ब्रह्म-बृहत्त्वगुणयोगि शरीरसम्बन्ध [illegible] [illegible] तात्पर्यम् [illegible]

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५

रा ।। छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते; तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्तः अतश्छेद्यादि*विसजातीयोऽचिन्त्यश्च सर्ववस्तु—विजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि

ता।।ग्यत्वादात्मा नाशरहित इत्यर्थः । स्थिरेत्यादि । स्थाणुरचल इतिपदद्वयं नित्यत्वप्रपञ्चनरूपम् नाशायोग्यत्वनाशकाविषयत्वपरं वा, स्वाभाविकौपाधिकाविशदपरिणामराहित्यपरं वेति भावः ॥ पुरातन इति । अत्र नित्यशब्देनानन्तत्वस्योक्तत्वात्सनातनशब्दोऽनादित्वपरतया १सङ्कोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तानुमानानामुपलम्भयुक्तिविरोधपरिहारमुखेन सर्वदूषणपरिहारपरं प्रकृतोपसंहारपरं च 'अव्यक्तः' इतिश्लोकं व्याख्याति—छेदनेति । शरीरादीनि यैः प्रमाणैश्छेदनादियोग्यतया प्रत्याय्यन्ते; तैस्तथासौ न प्रत्याय्यते । 'अहं जानामि' इत्यादिरूपेणैव ह्यात्मन उपलम्भः । २शास्त्रतस्तु नित्यत्वादिविशिष्टरूपेणेति न पूर्वोक्तानुमानानां धर्मिग्राहकविरोध इति भावः । निरूपितश्च मोक्षधर्मे व्यक्ताव्यक्त३शब्दः—४'इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्' इति । ५ननु कुसूलनिहितबीजस्यांकुरायोग्यत्वे साध्ये ६न तावद्व्यक्त्यपेक्षया धर्मिग्राहकविरोधः — पक्षीभूतव्यक्तिसिद्धावपेक्षितधर्मिग्राहकप्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः ॥

प्र-पा ॥* विजातीय. पा॥ — विसजातीय. पा॥

१. संकोचनीय इति — गोबलीवर्दनयेन संकोचनीयइत्यर्थः। 'पदान्तरवैयर्थ्यपरिजिहीर्षया पदान्तरार्थसङ्कोचः गोबलीवर्दनयः' इति हि न्यायविदः॥

* २. ननु धर्मिग्राहकप्रत्यक्षविरोधाभावेऽपि तादृशशास्त्रविरोधः सम्भवतीति शङ्कां परिहरति—शास्त्रतस्त्विति ॥

३. शब्दार्थः. ख.ग.घ.ङ.पा ॥

४. भारते. शान्तिपर्वणि मोक्ष ॥

*५. नन्वेवमपि धर्मिग्राहकमानविरोधो दुष्परिहरः । स हि द्विविधः विशेषतः सामान्यतश्चेति । तत्राद्यो वह्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यनुमानस्य वह्निग्राहकप्रत्यक्षविरोधः । वह्न्यावुष्णत्वं हि तत्प्रत्यक्षावगतम् । द्वितीयो यथा—कुसूलस्थबीजपक्षकांकुरायोग्यत्वसाधकानुमानस्य । तत्र विशेषतः कुसूलस्थबीजग्राहकप्रत्यक्षेण तत्रांकुरतोग्यत्वाग्राहिणा विरोध विरहेऽपि क्षेत्रस्थबीजग्राहकप्रत्यक्षेण तत्र बीजेऽङ्कुरयोग्यताग्राहकेण सामान्यतोऽपि विरोधोऽस्त्येव, क्षेत्रस्थबीजकुसूलस्थबीजयोः अंकुरोत्पादान्वयव्यतिरेकशालिबीजत्वेनत्ताया अक्षतत्वात् । तथात्रापि आत्मग्राहिप्रत्यक्षेण आत्मन उत्पादविनाशाग्रहणेऽपि तत्सजातीयोत्पादविनाशशालि वस्तु चेत्प्रत्यक्षग्राह्यम् , तेन प्रत्यक्षेण सामान्यतो विरोध आत्मनित्यत्वानुमानस्यस्यादेवेत्याशङ्कापरिहारपरतया अचिन्त्यपदं सार्थकीकर्तुं तस्य पदस्य छेद्यादिविसजातीयपरत्वं भाष्ये प्रतिपादितमित्यभिप्रायेणाह—नन्वित्यादिना ॥

*६. नतावत्व्यक्त्यपेक्षया धर्मिग्राहकविरोधः — पक्षीभूतव्यक्तिसिद्धावपेक्षितधर्मिग्राहकप्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः ॥

रा ॥ नार्हः; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । [illegible] विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो ! नवं शोचितुमर्हसि ॥ २६

रा ॥ अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवेनमात्मानं मन्यसे, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम्;

---

ता ॥ पेक्षया धर्मिग्राहकविरोधः । [illegible] विरोध एव भवति । तद्वदत्रापि [illegible] अतएवैतावदिदम् जातीय इति । [illegible] ब्दार्थमाह—सर्वेति । एतेन [illegible] कर्णां चोपलम्भागमादिविरोधात् [illegible] भवति । अतएव [illegible] भावादपीत्यर्थः । यद्वा [illegible] णशून्यत्वात्; यथेश्वरस्वरूपम्, [illegible] व्याप्तिः—यद्यादृशाकारग्राहकप्रमाणशून्यम्, [illegible] इति । अविकार्य इत्येतावति निर्दिष्टे [illegible] तत्परिहाऽरकं प्रत्ययार्थं विवृणोति—विकारानर्ह इति । [illegible] निर्देशः, न तु शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य [illegible] शोकयोग्यतैव न स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

एवं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमे शोकनिमित्ताभाव उक्तः । [illegible] देऽपि शोकनिमित्तं नास्तीत्युच्यते—अथचेत्यादिना [illegible] प्रश्नार्थो वा, अभ्युपगमार्थो वा । वाशब्दोऽपि [illegible] । नित्यजातं नित्यमृतं [illegible] त्पत्तिनाशमित्यर्थः । उत्तरश्लोके चेममर्थं प्रपञ्चयिष्यति । [illegible] न च जन्ममरणक्रियास्वरूपं नित्यत्वेन विशेषयितुं शक्यम् । [illegible] त्वभ्रमव्युदासाय 'नित्यजातम्' इतिवत् 'नित्यमृतम्' इति समर्थ्यमानम् । देहमेवेत्ये [illegible] र्थ्यफलितमुक्तम् । एवेति 'च' शब्दार्थः । अवधारणफलितमाह—नदेहेति । पूर्वमात्मनो नाशाभा- वाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम् : इदानीं देहतयाभिमतस्यात्मनो नाशे [illegible]

---

प्र-पा ॥ १, तथाप्यन्वयव्यतिरेकविषयभूतबीजत्वजात्या- क्रान्ततया— अंकुरोत्पादान्वयव्यतिरेकहेतुभूतान्वयव्यति- रेकविषयबीजत्वजातिमत्तयेत्यर्थः । अंकुरोत्पादान्वयव्य तिरेकहेतुभूतान्वयव्यतिरेकवत्त्वं बीजत्वस्य क्षेत्रस्थबीजे

[illegible] ॥

२. [illegible] पा ॥

३. [illegible] पा ॥

४. [illegible] प्रत्ययार्थं. पा ॥

रा ।। **तथाप्येवमतिमात्रं न शोचितुमर्हसि, परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीयत्वात्** ।। २६ ।।

**जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।**
**तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ।।** २७

रा ।। **उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवः अवर्जनीय उपलभ्यते; तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम् । *कथमिदमुपपद्यते ● विनष्टस्योत्पत्तिरिति, +सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः, +असतश्चानुप-**

ता।।हाबाहुः त्वं नातीव शोचितुमर्हसीत्यभिप्रायेण 'एव' शब्दः । यद्वा पूर्वं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमात्परलोकादिभयेनातिमात्रशोकोऽपि युज्यते । इदानीं तु संसारमोचकादिवन्महाबाहोस्तव १अतिमात्रप्रीतिस्थाने कथमतिमात्रशोक इति भावः । 'त्वं महाबाहो' इति शूरस्य ते स्वपरमरणोद्वेगो न युक्त इत्याकूतम् । प्रतिज्ञाया हेतुसाकांक्षत्वादुत्तरश्लोकस्थं वा विशेषणद्वयसूचितं वा हेतुं निष्कृष्याह—**परिणामे**ति ।। २६ ।।

ध्रुवमृत्युमृतादिशब्दानामर्थान्तरव्युदासाय प्रकृतोपपादकं 'जातस्य' इत्यादिकं व्याख्याति—**उत्पन्नस्ये**त्यादि । **उपलभ्यत** इति हिशब्दसूचितप्रमाणप्रसिद्धिरुच्यते । हेतुपरत्वेऽपि हिशब्दस्यार्थात्तत्सिद्धिः । मृतस्य जन्मव्याघाताभिप्रायेण चोदयति—**कथ**मिति । यदि केवलमौपदेशिकोऽयमर्थः स्यात्, तथाभ्युपगम्येत । अत्र तु 'जातस्य हि' इति लोकसिद्धानु२वादेनोच्यते । लोके च प्रागसत एवोत्पत्तिर्दृष्टा । न तु कदाचिदुत्पद्य निरुद्धस्य । यदि च नष्टं पुनर्जायेत, तदा दुःखात्यन्तनिवृत्तेरशक्यत्वादपवर्गशास्त्रमखिलमप्रमाणं स्यात् । व्याधिशत्रुविजयादिप्रयासश्च निरर्थकस्स्यात् । पुत्रादि४मरणे च न शोचनीयम् । अतो नेदमुपपत्तिमदिति भावः । परिहरति—**सतएवे**ति । नन्विदमुभयमप्ययुक्तम्, सत उत्पत्तिनैरपेक्ष्यात्, प्रागसतामेव च घटादीनामुत्पत्तिदर्शनादित्याशङ्क्याह—**उत्पत्ती**ति । निदर्शयति—**तन्तुप्रभृतीनि ही**ति । अन्त्यतन्तुसंयोगात्पूर्वं दीर्घैकतन्त्वारब्धे च त्वयाप्येवमिष्यत इति भावः । उक्तं च नारायणाचार्यैः—'एक१स्माद्दीर्घतमात्तन्तोः पटादेरुत्पत्तिर्दृष्टा' इति । असत्कार्यवादिनं प्रति किमवयवीति कश्चिदवयवसमुदायातिरिक्तः पदार्थो दृश्यते, कल्प्यते

**प्र-पा।।**** 'ध्रुव जन्म मृतस्य' इत्यनेनानष्टस्य वस्तुन उत्पत्तिरभिहिता । सा च लोकानुभवविरुद्धा, लोके प्रागसत एव घटादेरुत्पत्त्युपलम्भात् प्राक् सत उत्पत्त्यनुपलम्भात्, नष्टं हि वस्तु नाशात्प्राक् सदेवेत्यसत्कार्यवादिनामाशङ्कामनुवदति भाष्ये —कथमिदमुपपद्यत- इति ।।

● सत्कार्यवादसिद्धान्तेन परिहरति—सत एवेति । अनुभवविरोधमूलाशङ्कामनुभवानुगुण्यं प्रदर्श्य निराकरोति -उत्पत्त्युपलब्धेरिति ।।

*+ असत उत्पत्तौ बाधिकां सत उत्पत्त्युपलब्धिं प्रदर्श्य तत्र साधाभावमप्याह—असतश्चेति ।।

१. अतिमात्रं प्रीतिस्थाने.ग.ङ.पा।।

२. वादेन ह्युच्यते. घ.ङ. झ. पा ।।

३. निरुद्धास्य. पा।। ४.मरणेनशोच.झ.पा ।।

१ नीतिमालायाम् ।।

रा ॥ लब्धेः । ※※उत्पत्तिविनाशादयस्ततो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । ★तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव + रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्युच्यन्ते । ※असत्कार्य ॥ वादि[illegible]येनावदेवोपलभ्यते । ●न

ता॥वेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमकल्पे दूषणमाह—अत [illegible] । एतावत् [illegible] ।
१वाद्दिनोपलभ्यत इति पदाभ्यां वाङ्मनस[illegible] । [illegible]

प्र-पा॥※※ ननु द्रव्य[illegible] आद्यत्वं च तदधिकरण[illegible] । [illegible] यतोत्पत्तिनिरूपणादनीया, तत्राह् । [illegible] निरुक्ता[illegible] वस्तुनः प्रागपि सतो आद्य[illegible] णक्षण[illegible]धिकरणत्वेन आद्यत्वमेव आ[illegible] । अतः प्रागसत उत्पत्तिर्[illegible] नाशो नाम प्रतियोगि[illegible] ति, नष्टः इत्यादिप्रतीतिसिद्धः । इति [illegible] नोपपद्यते । तथा सति घटादिनाशानन्तरमपि घटादि-रस्तीति प्रत्यक्षप्रसङ्गादिति घटनाशोत्तर[illegible] नोऽङ्गीकार्य इत्याशङ्कायामाह [illegible] इति । ततो द्रव्यस्यावस्थाविशेषा इति पद [illegible] तत उत्पत्त्यादिव्यवहारविषयीभूतोत्पत्तिः घटत्वावस्थैव [illegible] पाल द्रव्यसंयोगरूपा, घटो नष्ट इत्यादिव्यवहारविषय-भूतो नाशोऽपि तद्विभागरूपावस्थैव [illegible] रूपेति भावः । नचैवं घटत्वाद्यवस्थाया एव घटा[illegible] रूपत्वे तस्या घटस्याद्यक्षण इव द्वितीयादिक्षणेऽपि स-त्वात् तदानीमपि घटादिकमुत्पद्यत इति व्यवहारः स्या-दिति वाच्यम्, आद्यक्षणावच्छिन्नघटत्वाद्यवस्थाया ए-वोत्पत्तिरूपत्वाङ्गीकारेण दोषात् । क्षणे आद्यत्व[illegible] त्वाद्यवस्थाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वरूपम् । [illegible] घटादिद्रव्यस्योत्पत्तेः प्राक् सतोऽपि [illegible]द्यक्षणाव-च्छिन्नघटत्वाद्यवस्थान्वयरूपोत्पत्तिर्नानुपपन्नेति [illegible] यवादानुपपत्तिः । घटनाशानन्तरं 'घटोऽस्ति' इति व्यवहारस्य च नापत्तिः, घटत्वविशिष्ट एव सत्तावास्ता-

[illegible]

★ [illegible]

[illegible]

※ [illegible]

॥ [illegible] ॥

● [illegible] प्रतिपन्न[illegible] इत्याशङ्क्य प्रतिषेध[illegible] ।

※१. [illegible] पक्ष [illegible] अप्रत्यक्षत्व [illegible]म् । [illegible] इति पदेन [illegible] । [illegible] अध्येन परस्परं विरोधाद्वाङ्मन[illegible] इति भावः ॥

रा।।हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते। * कारकव्यापारनामान्तरभजनव्यवहारविशेषाणामेतावतैवोपपत्तेः + न द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता । अत उत्पत्तिविनाशादयस्सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । उत्पत्त्याख्यामवस्थामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तर-

ता।। नहीति । द्वितीयकल्प दूपयति—कारकेति । यदि साङ्ख्यवद्द्वयमपि सर्वस्याप्यनागन्तुकत्वं वदामः, तदा भवेदेव कारक[१]व्यापारादिनैरर्थक्यादिदोषः । वयं हि द्रव्याणां सर्वेषामनागन्तुकत्वं तदवस्थानां चागन्तुकत्वं ब्रूमः । घटादिवत्प्रदीपादिष्वप्यवस्थान्तरापत्तिरनुमीयते । चूर्णितविशीर्ण[२]घटस्येव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्यानुपलम्भः । अतो न कश्चिद्दोष इति भावः । व्यवहारविशेषोऽत्र उदकाहरणादिरभिमतः, नामान्तरभजनस्य पृथगुक्तत्वात् । एतेन कारणसंख्या[३]परिमाणादिबुद्धिसंस्थानादिभेदः पूर्वत्वोत्तरत्वनष्टत्वानष्टत्वादिरपि निर्व्यूढः । [४]द्रव्यान्तरत्वकल्पनायां गुरुत्वान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्यावयवावयविगुरुत्वयोरन्यतरप्रतिबन्धादिना निर्वाहश्चातिक्लिष्ट इत्यभिप्रायेणाह — न द्रव्यान्तरेति । आहुश्च—'[५]यदि द्रव्यान्तरं कार्यं कारणेभ्यो भवेदिह । गुरुत्वमतिरिच्येत कार्ये तच्च न दृश्यते । द्विपलं घट इत्येतद्व्यपदेशो न युज्यते' इति । निगमयति—अत इति । तावतएवोपलम्भादन्यस्यानुपलम्भात्कल्पकानां चान्यथैवोपपन्नत्वादित्यर्थः । ननु भवतु नामोत्पत्तिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषः; विनाशस्त्वभावरूपः तद्विरुद्धश्च कथं तदवस्थेत्युच्यत इत्यत्राह—उत्पत्त्याख्यामिति ।

प्र-पा।।** असत्कार्यवादिना हि कारकव्यापारसार्थक्याय नामान्तरघटितव्यवहारोपपत्तये जलाहरणादिरूपप्रवृत्त्युपपत्तये च असतः कार्यस्योत्पत्तिरभ्युपगता । तदनभ्युपगमे कारकव्यापारादीनां वैयर्थ्यं, नामान्तरघटितव्यवहारस्य चानुपपत्तिः, जलाहरणादिप्रवृत्तिबाधश्चेत्याशङ्क्याह—कारकव्यापारेति ।।

*+ न द्रव्यान्तरकल्पना युक्तेति—रचनाविशेषविशिष्ट मृद्द्रव्यादिभिरेव सर्वोपपत्तौ अनुपलब्धातिरिक्तद्रव्यकल्पनागौरवमयुक्तमिति भावः ।।

१, व्यापारनैरर्थक्या. ख. ग. घ. ङ. ञ. पा।।

२. घटस्येव सूक्ष्मा. घटस्य सूक्ष्मा, घ. ङ. पा।।

३. परिमाणबुद्धि .घ. ञ. पा।।

*४. द्रव्यान्तरकल्पकायां गुरुत्वान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्य अवयवावयविगुरुत्वयोरन्यतरप्रतिबन्धादिना निर्वाहश्चातिक्लिष्ट इतीति— कपालद्वयारब्धघटस्य कपालद्वयापेक्षयातिरिक्तद्रव्यत्वे तत्र कपालगतगुरुत्वापेक्षयातिरिक्तगुरुत्वं स्वीकार्यम्, अवयवगतगुणस्य स्वसजातीयावयविगुणारम्भकत्वादिति तदङ्गीकारे तदुपलब्धिप्रसङ्गः । न हि तुलायाम् एकत्र पार्श्वे घटस्य अन्यत्र च कपालद्वयस्य तद्घटोपादानकपालद्वयसमगौरवस्य स्थापने घटावस्थितिपार्श्वे गुरुत्वमधिकमुपलभ्यते ।। ननु विशेष्यतासम्बन्धेन गुरुत्वप्रकारकोपलब्धौ स्वाश्रयावयवकत्व सम्बन्धेन अवयवगतगुरुत्वास्य प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेण नोक्तापत्तिः, अवयविगतगुरुत्वान्तरोपलब्धेः निरुक्तप्रतिबन्धकबलेनानुत्पत्तेः अवयवगतगुरुत्वप्रकारकोपलब्धौ वा स्वाश्रयावयवत्वसम्बन्धेन अवयविगतगुरुत्वस्य प्रतिबन्धकत्वमाश्रित्यअवयवगतगुरुत्वोपलब्धेरुत्पत्तिवारणं क्रियतइति नाधिकगुरुत्वोपलब्धिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तथा कल्पनेऽतिक्लिष्टतेत्याह—गुरुत्वान्तरेति।।गुरुत्वान्तरकार्य

५. भारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे. (तदुपलब्धि।।

रा ॥ प्राप्तिर्विनाश इत्युच्यते । मृद्द्रव्यस्य पिण्डत्वघटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत् परिणामि* द्रव्यस्य परिणामपरम्परा अवर्जनीया । तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः । सैव

ता॥अयमभिप्रायः—न तावदभावाख्यं किञ्चित्तत्त्वान्तरं [illegible] । [illegible]राादिना कल्पयितुं युक्तम्, [illegible]तत्त्वान्तरकल्पनैव १[illegible] । न [illegible] रक्तावस्थापरिग्रहे घटनाशव्यवहारप्रसङ्गः, [illegible] भवताप्यनभ्युपगमात् । न च भावत्वेनैकरूप्यानुपपत्तिः [illegible] । [illegible]मिरशीतोष्णतृणदहनादीनां भावानामिव [illegible] वस्य च भावत्वस्वीकारात् । अन्यथा [illegible] भावविरोधो न [illegible] पद्यते । तदेवं विरोध्युत्तरावस्था प्रध्वंसः । विरोधिपूर्वावस्था प्रागभावः । [illegible]णविरोधिधर्म एव समानाधिकरण[illegible] । [illegible] सम्भेदविशेषस्तत्कृतावस्थाविशेषो वा संसर्गाभावः । [illegible] वत् ३अस्तिनास्तीत्यादिव्यवहारवैचित्र्यमिति । ननु यदि [illegible]प्राप्तिर्विनाशः, तर्हि कपालविनाशे घटविनाश एव विनष्टः स्यादिति [illegible] । यदि च पिण्डावस्था घटप्रागभावः, तदा ४पिण्डीकरणात्पूर्वं [illegible] वा स्यादित्यत्राह—**मृद्द्रव्यस्येति** । अयमभिप्रायः—न तावदेकैव [illegible]विरोधिनी । चूर्णत्वाद्यवस्थानामपि तद्विरोधित्वादभावरूपं प्रध्वंस[illegible] परा अवर्जनीया । ततः कपालत्वचूर्णत्वादीनां [illegible] घटविनाशव्यवहारोपपत्तिः । एवं प्रागभावेऽपि विरोधिपूर्वावस्थापरम्परया निर्वाहः । [illegible]प५गमे व्यतिरिक्ताभावपक्षेऽप्युक्तदोषो दुर्वारः । तथापि हि यदि [illegible], तर्हि घटनिवृत्तौ घटप्रागभावनिवृत्तिरेव निवृत्तेति पुनः [illegible]प्रसङ्गः । तथा च सति मध्ये प्रागभावस्य विच्छेदायोगाद्घट एव न स्यात् । प्रागभावस्य च [illegible]त्वान्नष्टाया एव घटव्यक्तेः पुनरुन्मज्जनं स्यात् । एवं यदि प्रध्वंसस्य घट एव प्रागभावः, तदा घटोत्पत्तेः पूर्वं प्रध्वंसप्रागभावाभावात्पिण्डावस्थायां घटप्रध्वंसः स्यात् । तथा च सति घट एव कदाचिदपि नोत्पद्येत स्वप्रध्वंसे वर्तमाने स्वोत्पत्त्ययोगात्, अन्यथा कपालाद्यवस्थायामपि तदुन्मज्जनप्रसङ्गात् । एवं च पिण्डावस्थायां घटविनाशप्रसंगे विनाशस्य भावोत्तरकालीनत्वात्[illegible] घटसिद्धिः स्यात् । ततश्च तत्सिद्धिनाशकालयोर्द्वयोरपि कारकव्यापारवैयर्थ्यं स्यादित्यादि दूषणशतं देयम् । अतस्सुष्ठूक्तं 'विरोध्यवस्थापरम्परैव प्रागभावप्रध्वंसौ' इति । पिण्डत्वघटत्वेत्या-

**प्र-पा ॥** *द्रव्यस्यास्य. पा॥

१. तन्नि. झ. पा॥

२. उपपद्येत. ख. ज. ङ. झ- पा॥

३. अस्तिनास्त्य.दि. [illegible] पा॥

४. पिण्डीकरणात्पू.[illegible] पा ॥

५. गमेऽतिरिक्त.[illegible].; गमेऽप्यतिरिक्त. [illegible]॥

। ।। **तदवस्थस्य चोत्पत्तिः । एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्यापरिहा-र्येति ॐन तत्र शोचितुमर्हसि** ।। २७ ।।

रा ।। **सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽल्पीयाञ्छोकः, सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न सम्भवतीत्याह—**

> **अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।**
> **अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ? ।।** २८

रा ।। **मनुष्या+दिभूतानि सन्त्येव द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्युपलब्धमनुष्यत्वादि★मध्यमा-वस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति ।।**

---

।।दिना १'मही घटत्वं २घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः' इति भगवत्पराशरवचनं मारयति । तत्र हि प्रकरणे नास्त्यवस्त्वसत्यादिशब्दानामवस्थान्तरापत्तिनिबन्धनत्वं स्पष्टम् । प्राख्यातं च शारीरकभाष्ये । नन्वेवमपि 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः, इत्येतावदुपपद्यताम्, उत्पन्नस्य टादेर्नाशदर्शनात् । 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति तु नोपपद्यते, नष्टस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यदर्शनात् । च पुनरुत्पत्तिरस्य शोकनिमित्तं, येन तस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्येतेत्यत्राह—**तत्रेति** । अयम-भिप्रायः—यदवस्थस्य द्रव्यस्य विनाशः, न तदवस्थस्यैव पुनरुत्पत्तिरुच्यते, किन्तु तस्यैव द्रव्यस्या-वस्थान्तरविशिष्टस्य । एकमेव हि द्रव्यं घटाकारेण नष्टं कपालाकारेणोत्पद्यते । एकैव हि कपा-लावस्था घटावस्थस्य द्रव्यस्य नाशः कपालावस्थस्य तस्यैवोत्पत्तिः । अत एवोपपन्नं ३नष्टस्यैवो-त्पत्तिरिति । **सैव** उत्तरावस्थाप्राप्तिरित्यर्थः । अत्र प्राप्तिशब्देन प्रथमक्षणागमस्य विवक्षितत्वादुत्त-रेषु क्षणेषूत्पत्तिशब्दप्रयोगाभाव उपपन्न इति सूचितम । एवं सति पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वप्रतिपादनं नाशावर्जनीयत्वप्रतिपादनमेव । तत एव शोकापनोदनार्थतापि युक्ता । यद्वा यदीदमचिद्द्रव्यं नष्टमिति शोचसि तर्हि ४तदेव हि द्रव्यं ५तदुत्तरावस्थ तथोत्पन्नमिति किं न प्रीयस इति भावः । एकस्यैव परिणामस्य निरूपणभेदादुत्पत्त्याख्या विनाशाख्या चेति **उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामे**त्यु-क्तम् । एवं प्रलयापेक्षया सृष्टेर्विनाशत्वेऽपि पुरुषार्थयोगायोगादिविवक्षया व्यवहारव्यवस्था । **परि-णामिन** इति अपरिहार्यत्वकारणं तत्स्वभावत्वमुक्तम् । इतिशब्देनापरिहार्यपदं हेत्वभिप्रायमिति व्यञ्जयति ।। २७ ।।

एवमपरिहार्यत्वेनाशोचनीयत्वमुक्तम् । अथ तत्तद्वस्तूनां प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरा-वस्थायां सुखरूपदुःखरूपत्वयोरन्यतरविवेकानर्हानुपलभ्यदशापत्त्या चाशोचनीयत्वमुच्यते—**अव्यक्तादी-**

---

**त-पा** ।। ॐन शोचितुं. पा ।। +दीनि भूता.पा।।

★ मध्यावस्था.पा।। १. वि-पु- २. १२. ४२.

२. घटतः कपालः कापालिका.च.ज.पा।।६.अत्र.पा।

३. नष्टस्योत्पत्तिरिति. ख- ग. च. ङ. च. ज. पा।।

४. तदेव द्रव्य. ख. ग. घ. झ. पा।

५. तदुत्तरावस्थतयोत्पन्न.ख. ग. घ. ङ. झ. पा।।

रा ।। एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्त आश्चर्यस्वरूप *आत्मनि द्रष्टा श्रोता वक्ता श्रवणायत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह—

**आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।**

**आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ।।** २९

रा ।। एवमुक्तस्वभावं स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु ता।।नीति । [illegible] मनुष्याणीनीति । [illegible] स्याविशेषादिपरत्वभ्रमवत्सुदासात [illegible] तम्—अनुपलब्धेत्यादि । [illegible] किमनुशोचसि इति [illegible] । स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति । [illegible] द्रव्याणां मनुष्यत्वादि[illegible] स्वभावः [illegible] । [illegible] तस्या अपि विभागादिसाध्यत्वात् । अनन्यामात्मनः [illegible] स्वभावः [illegible] णामिनो द्रव्यस्याव्यक्तावस्था [illegible] । [illegible] कारोऽप्यावर्जनीयस्वपरः, स्वभावप्राप्तिर्वा । [illegible] स्वभाव इति [illegible] भावपरित्यागलक्षणमुत्पत्त्यादवस्थैव [illegible] । यदि पुनर्मनुष्यत्वादेः स्वभावः [illegible] कवशादव्यक्तावस्थेति मन्वीथाः, तदा [illegible] पुनर्मनुष्यत्वादिसिद्धेश्चावर्जनीयत्वाच्च कथञ्चिदपि [illegible] । यदि तु स्वभाव एव [illegible] सामान्यतश्शोकनिमित्तम् ?, नहि [illegible] जगति सर्वस्य सर्वथा दुःखजलनिधावेव मज्जनमिति नेदानीं [illegible] । [illegible] योगाच्छोकः ?, तदा दुःखहेतूनां शत्रुप्रभृतीनां भैक्षचर्यादेश्च [illegible] । न तु सुखहेतोश्शत्रुनिरसनस्य सार्वभौमत्वादेर्वा । अथ सुखहेतोः स्वशरीरादेर्नाशात् [illegible] ?; नहि महाबाहुना भारतेन त्वया जिघांसूनां सन्निधौ यथाशक्ति व्यापारेण शरीरादिरक्षणं कार्यम् । यदि च बन्धु४वधादिनिमित्तलोकापवादादेर्भीतिः ?, तदा समर्थस्य ते बन्धुसरक्षणाद्यभावनिमित्तो महीयानपवादस्स्यात्, भीरुत्वादिनिमित्ता मरणातिरिक्ता चाकीर्तिस्स्यात्, न चायं द्वन्द्वजः शीतातपादिसांस्पर्शिकदुःखवच्छोकः, किन्त्वविचारितरमणीयाभिमानमूलतया [illegible] परिहार्यः ५अत एव देहात्ममोहमहाग्रहग्रहीतस्त्वं [illegible] न कथञ्चिदपि शोचितुमर्हसीति परिदेवना ६किंनिमित्तेत्यर्थः । तदिदमुक्तं—**न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति**-इति।।२८।।

---

**प्र-पा।** *आत्मा द्रष्टा. पा।। १. . परत्वमुक्तम्. पा ।।
२. महाभारते. स्त्रीपर्वणि. २-१२ ।।
३. सिद्धेश्चायत्नलभ्यत्वात्. ख.ग.घ.ङ.ज.ञ.पा।।
४. बाधा. पा ।।
५. अत एवं ख. ङ. ज. पा ।।
६. का किन्निमित्तेत्यर्थः घ. ग. प. ज. पा ।।

रा ।। जन्तुषु महता तपसा क्षीणपाप उपचित*पुण्यः कश्चित्पश्यति । तथाविधः कश्चित्परस्मै वदति । एवं कश्चिदेव शृणोति । श्रुत्वाप्येनं यथावदवस्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्वेद । चकारात् द्रष्टृवक्तृश्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतश्श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ।। २९ ।।

---

ता ।। एवमन्यःकश्चिदाश्चर्यमाणेन पूर्वोक्तं स्वसिद्धान्तमेव देहात्ममोहमूलदुरितावलीमलीमसे जगति तदधिकारिदुर्लभत्वादिकथनेन प्रशंसतीत्याह—एवमिति । कतिपयपदविशेषितोऽयमौपनिषद एव 'आश्चर्यवत्' इत्यादिश्लोकः । **एवमुक्तस्वभावम्** इति 'एनम्' इत्यस्यार्थः । अव्यक्तोऽयम् इत्यादिनोक्तं वैजात्यम् [1]आश्चर्यत्व[2]हेतुत्वायाह—**स्वेतरेति** । आश्चर्यवच्छब्दस्य पश्यत्यादिक्रिया-विशेषणत्वभ्रमव्युदासायोक्तम्—**आश्चर्यवदवस्थितमिति** । आत्मनो वैलक्षण्यकथनमेवात्रोचितमिति भावः । एतेन कर्तृदृष्टान्ततया शङ्करोक्तं योजनान्तरमपि दूषितम् । कश्चिदिति निर्धारणार्थमाह—अनन्तेष्विति । ज्ञानेन हीनानां [3]नराणां पशुभिस्समत्वप्रदर्शनायोक्तम्—**जन्तुष्विति** । 'कश्चित्' इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह **महतेति** । [4]तथाचोच्यते—[5]'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति । अन्यशब्दोऽत्र पूर्वोक्तिरवाक्यगतकश्चिच्छब्दसमानार्थः । 'परस्मै' इत्यर्थलब्धोक्तिः । **श्रुत्वापि न वेद** इत्युक्ते व्याख्यातशास्त्रानारम्भादिदोषस्स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—**यथावदवस्थितं तत्त्वत** इति । प्रामाणिकसमस्ताकारयुक्तमनारोपितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्त्ववेदिनोऽत्र दुर्लभत्वमात्रे तात्पर्यम् । श्रुत्वापीत्यादिवाक्यस्थचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वं तत्समुच्चेतव्यानि चाह—**चकारादिति** । देहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टैव तावद्दुर्लभः; किमुत यथावस्थितद्रष्टा ? तथाविधेषु सत्स्वपि वक्तैव दुर्लभः; किमुत सकलरहस्यवक्ता ? तादृशेषु सत्स्वपि श्रोतैव दुर्लभः; किम्पुनर्बाह्यान्तरसकलशिष्यगुणसम्पन्नतया यथावस्थितश्रोता त्वादृशः ? इत्यभिप्रायः । प्रथमं श्रवणम्, ततो मननाच्छ्रवणायत्तात्मनिश्चयः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि चिराभ्यासादिना यथावस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिध्यासनाद्दर्शनम्, [6]ततो रत्नतत्त्ववत् चिरनिरीक्षणसंस्कारात्स[7]विशेषदर्शनमिति वा क्रमः । अत्र देहातिरिक्तश्चेदात्मा, किं तथा नोपलभ्यते ? इति शङ्कापाकरणाय दुर्ज्ञानत्वकथनम् । सर्वैर्ज्ञातुमशक्ये वा वस्तुनि किं त्वामेकमुपालभे ? इति भावः ।। २९ ।।

अथ यथा देवादिस्थावरान्तेषु भूतेषु देहांशे जातिगुणदेशकालदुर्भेदत्व[8]सुभेदत्ववैषम्यमुपलभ्यते; तद्वद्देहिन्यपि सुखित्वदुःखित्वादिवैषम्यं दृश्यते । देवादिशब्दाश्च देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ताः । एवं

---

प्र-पा।। *पुण्यकर्मा. पा ।। १. आश्चर्यत्व. पा ।।
२. हेतुत्वयाह. ग. घ. ङ. च. ज. झ. पा।।
३. नराणामपि. ग. घ. झ. पा ।।
४. यथा. ग. ज. झ. पा ।।
५.
६. ततोऽपि. ख. घ. ङ. ज. झ. पा ।।
७. सविशेषत्वं दर्शने त्रासादिदोषग्रहणक्षमत्वम् ।।
८. सुभेदत्वादि.. ख. ग. झ. पा ।।

**देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।**
**तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥** ३०

रा ॥ **सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे** वध्यमानेऽप्ययं **देही नित्यमवध्यो** मन्तव्यः । **तस्मात्सर्वाणि** देवादिस्थावरान्तानि **भूतानि** विषमाकाराण्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपेण समानानि

ता॥ [1]नित्यानित्यत्वादिलक्षणवैषम्यमपि [illegible] — देहीति। [2]वध्यमानेपीति सामर्थ्यानीतमुक्तं 'हन्यमाने शरीरे' इतिवत् । [3]अन्यथा देहे [illegible] देहीत्येतावतैव देहवर्तित्वसिद्धेः । [4]भूतशब्दोऽत्र चेतनपरः [illegible] विषमाकाराण्यपि इत्यनूदितः । [5]देवादिभेदात्तत्प्रयुक्त[illegible] । उक्तेन स्वभावेनेति । पूर्वोक्त-सूक्ष्मत्वाच्छेद्यत्वादिनेत्यर्थः । नित्यानि चेति । न तु नित्यत्वानित्यत्व[illegible]

प्र-पा॥ १. नित्यत्वानित्यत्वा. ग. घ. ङ. ञ. ट. पा ॥

*२. मूले देहे वध्यमानत्वं नोक्तम्; अतः — वध्यमानेऽपीति — [illegible] —वध्यमानेऽपीति सामर्थ्यानीतमुक्तमिति । देहिनो वध्यत्वप्रतिषेधस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्ववारणाय देहवृत्तेव देहिनो वध्यत्वप्रसक्तेर्वाच्यतया देहिनो वध्यत्वप्रतिषेध-सामर्थ्यात्, आनीतमध्याहारेणोपस्थापितमुक्तमित्यर्थः । वचनान्तरैकण्ठ्यादपि उक्तार्थपरत्वं समर्थयति— 'ह-न्यमाने शरीरे' इतिवत् — इति ॥

*३. अन्यथा— उक्तार्थपरत्वाभावेऽनर्थक्यमेव शंकयन्, [illegible] इव भाति।'देही' इत्येतावतैव देहवर्तित्वसिद्धे रित्यनन्तर-ग्रन्थ पर्यालोचनया देह इत्यस्य नैरर्थक्यमित्येव पाठेन भवितव्यमित्येव भाति। तदा अयमर्थः-वध्यमानेऽपीत्यर्थाविवक्षायां श्लोके देह इतिपदं व्यर्थं स्यात्—इति। ननु देहे इति सप्तम्यन्तपदेन देहवर्तित्वमात्मनः प्रतीयते । तदसत्त्वे तद्बोधो न स्यादिति तद्बोधकतयैव तत्सार्थक्यमित्याशङ्कायाम् आह—देहीत्येतावतैव तत्सिद्धे रिति।तत्सिद्धेः—आत्मनो देहवर्तित्वस्य देहविशिष्टार्थकेन देहीत्यनेनैव सिद्धे रित्यर्थः।सर्वस्येतिपाठस्य सार्वत्रिकत्वे तु कथञ्चित्तत्साधुत्वमुपपादनीयम्।तदायमर्थः—सर्वस्येत्यस्य [illegible] मिति चन्द्रिकापाठः साधीयान् ॥

*४. 'सर्वाणि भूतानि' इत्यत्र [illegible] शरीरमात्रपरत्वे 'नशोचितुमर्हसि' इत्यनेन [illegible] शोचनाभाव एव उक्तः स्यात् । [illegible] तस्मादित्यनेन न हेतुतया [illegible] व्याकार्थत्वाच्च इति परिचिन्त्य भूतशब्दस्य [illegible] ह—भूतशब्दोऽत्रेति ॥

५. इत्यादिसूचितः पाठः. ग. घ. ङ. च. ञ. पा॥

६. देहादि. घ. ञ. पा॥

रा ।। नित्यानि च । देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वञ्च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितुमर्हसि; न केवलं भीष्मादीन्प्रति ।। ३० ।।

**स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।**
**धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ।। ३१**

रा ।। **अपिचेदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि । धर्म्यान्न्यायतः प्रवृत्ताद्युद्धादन्यन्न हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते ।** *'शौर्यं तेजो

ता।।त्यर्थः । देहगतं तु **वैषम्य**मिति । १देहगतमत्र देवादिसन्निवेशवैषम्यम्।सुखादिवैषम्यन्त्वात्मगतमपि तत्तद्देहोपाधिकधर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषतारतम्यात्मकम् । चेतनानां २देहादिशब्दैर्व्यपदेशस्तु शरीरस्यापृथक्सिद्धिमात्रनिबन्धनः इति भावः । ३प्रकृतसङ्गतिज्ञापनाय ४सर्वाणीत्यस्य व्यवच्छेद्यमाह— **न केवलं भीष्मादीन् प्रतीति** । एवम् 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना 'न त्वं शोचितुमर्हसि' इत्यन्तेनास्थानकारुण्यमपोदितम् ।। ३० ।।

अथ 'स्वधर्मम्' इत्यादिना 'मरणादतिरिच्यते' इत्यन्तेन धर्माधर्मधीरपोद्यते । **अपिचेति** समुच्चयेनव्यवहितवन्तरप्रकरणभेदद्योतनार्थः । **धर्म्याद्धि युद्धात्** इति वाक्यशेषप्रदर्शितं 'स्वधर्मम्'

**प्र-पा।।**श्री. १८-४३।। १.देहमात्रगतं देवादि.घ.अ. पा।।*२.ननु देवत्वादिरूपस्य देहधर्मस्यात्मन्यभावे कथं देवादिशब्दैर्देहवाचिभिरात्मनो व्यवहरणमित्याशङ्क्याह—देहादीति । देहादिशब्दैः देहादिवाचिभिः शब्दैरित्यर्थः । आदिशब्देन ज्ञानादिपरिग्रहः । धर्मभूतज्ञानादिवाचिभिरपि हि शब्दैरात्मनो व्यवहारः श्रुत्यादौ दृश्यते — 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादौ । निरूपितं चेदं सूत्रकृता 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः' इत्यत्र । तथा च आदिशब्देन ज्ञानप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम् । यथा वा आत्मनोऽपृथक्सिद्धज्ञानादिरूपधर्मवाचिभिः शब्दैः तद्धर्मिण आत्मनो व्यपदेशः, तद्वत् तदपृथक्सिद्धदेहवाचिभिरपि देवादिशब्दैस्तत्प्रतिपादनं नानुपपन्नमिति भावः ।।

* ३. 'श्रोत्रियेभ्यो गां देहि' इत्युक्त्वा 'सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽन्नं देहि' इत्युक्ते 'न केवलं श्रोत्रियमात्रेभ्यः' इति यथा [illegible] उपस्थितव्यक्तिविषयमात्रे अन्नदानादिरूपेतरान्वयव्यवच्छेदः सर्वशब्देन प्रतीयते, तद्वत् 'सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि' इत्यत्र सर्वशब्देन 'कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये' इत्यादिना शोचनीयत्वेनोपस्थितभीष्मादिमात्रे शोचनीयत्वाभावरूपेतरान्वयव्यवच्छेदः प्रतीयते इत्याशयेनोक्तं भाष्ये 'न केवलं भीष्मादीन् प्रति' इति — प्रकृतसंगतीति । प्रकृतसंगतिज्ञापनाय— 'सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि' इति सकलप्राणिविषये शोचननिषेधस्य उपदिश्यमानस्य अप्रसक्तप्रतिषेधरूपत्वेन असंगतत्वशङ्का स्यादिति तन्निराकरणाय प्रसक्तत्वेन प्रकृतसंगतिं ज्ञापयितुमित्यर्थः ।।

* ४. 'सर्वाणि' इत्यस्य व्यवच्छेद्यम्—अशेषार्थकसर्वशब्दो हि शेषव्यवच्छेदार्थकः । तेन व्यवच्छेदेन व्यवच्छिद्यमानं शेषमाहेत्यर्थः । 'न केवलं भीष्मादीन् प्रति' इति व्यवच्छिद्यमानस्य केवलभीष्मादेश्शोचनीयत्वेनोपस्थितस्य कथनेन शोचनस्य प्रसक्तिर्दर्शिता भवतीति प्रकृतसंगतिरिति भावः ।।

रा ॥ धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्' इति हि वक्ष्यते । अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निकृष्टतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वकक-ल्याणतरदेहस्वर्गादिप्रापकत्वश्रुतेस्संज्ञपनस्य* 'न वा उ वेतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि

ता॥इत्यस्य विशेष्यमाह--इदं युद्धमिति त्वो धर्मः स्वस्य वा धर्मः स्वधर्मः [illegible] सिद्धमुक्तं—प्रारब्धमिति । अधर्मत्वहेतुं सामान्यनिषेधमनुवदति प्राणिमारणमपीति । प्रबल विशेषशास्त्रं निषेधशास्त्रात् निषेधस्याप्रसक्ति र्वा तस्मादित्यग्नीषोमीयादिवदिति । धर्मयुद्धव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदन्यस्य श्रेयसः [illegible] धर्म्ययुद्धादन्यत्[illegible]माह—धर्म्यादिति । धर्म्यत्वं धर्मादनपेतत्वम् । [illegible] प्रवृत्तत्वम् । तच्च निरायुधनिवृत्तशरणागतादिषु [illegible] । [illegible] माह—शौर्यमिति । ननु 'अग्नीषोमीयादिवत्' इत्यनेनैव न [illegible] हिंसात्वेनाधर्मत्व-स्यावर्जनीयत्वात्; न च निषिद्धत्वमुपाधिः 'न हिंस्यात्' इति सामान्यनिषेधेन तस्य साधनव्यापक-त्वात् । नापि विहितेतरत्वमुपाधिः, अविहिताप्रतिषिद्धेष्वपि तस्य विद्यमानत्वेन साध्यव्यभिचा-रात् । नच साध्यसमव्याप्तत्वाभिप्रायेण सामान्यनिषेधो विशेषविधिवाक्यविरोधात्संकुचितविषयः,

प्र-पा ॥* यजु.४.६.९-४३. यजु-तैत्ति. ब्राह्मणे त. ३-७-७-९४.। नवा उवेतन्म्रियसे इति ॥हे पशो त्वम् एतत् - एतेन संज्ञपनव्यापारेण, न वा उ - सर्वथा नम्रियसे, अत एव न रिष्यसि - न विनश्यसि । किन्तु सुगेभिः - सुखेन गन्तुं शक्यैः, पथिभिः-मार्गैः, देवान् इदेषि—देवानेव प्राप्नोषि । यत्र-यस्मिन्नुत्तम-लोके, सुकृतः-पुण्यवन्तः सन्तः यन्ति -गच्छन्ति । दुष्कृतः - पापिनः, नापि-नैव गच्छन्ति ; यत्र सुकृतो दुष्कृतोऽपि न यन्ति इति वा । तत्र-तस्मिन्नुत्तमलोके, सविता देवः -भगवान् त्वा दधातु - स्थापयतु इति । 'हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति'इत्याद्यैतरेयब्राह्मण (७-४) श्रुतिश्चाऽनुसन्धेया ॥

१. निषेधविषयम. ग. घ.

*२. 'अग्नीषोमीयादिवत्' इतिदृष्टान्तप्रदर्शनपर-भाष्यवाक्यस्य द्वेधा प्रयोजनं प्रदर्शयति -- प्रबलमित्या-दिना । प्रबलं विशेषशास्त्रं निषेधशास्त्रात् निषेधस्या-प्रसक्तिर्वा तस्मादिति—[illegible] विशेषशा-स्त्र [illegible]. निषेधस्याप्रसक्तिर्वा तस्मात् [illegible] त. । निषेधशास्त्रं—'न हिंस्यात्' इति सामान्यतः प्राणिहिंसानिषेधप्रतिपादकं शास्त्रमित्यर्थः । विशेषशा-स्त्रं—विशेषतः [illegible] 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति शास्त्रमित्यर्थः । प्रबलस्य तस्य उत्स-र्गतः प्राप्तनिषेधविधिबाधकत्वात् । सिद्धान्ते [illegible] हिंसाया हिंसात्वमेव नेत्यनुपदमेव [illegible] न्यायोऽत्र प्रवर्तत इत्यभिप्रेत्य 'अग्नीषोमीयादिवत्' इति भाष्यस्यावतरणिकान्तरमाह— निषेधस्याप्रसक्तिर्वेति । यतोऽग्नीषोमीयपशुविशसनस्य न हिंसात्वम्, अतो 'न हिंस्यात्' इति निषेधस्य नात्र प्रसक्तिरिति भावः ।

३. विशेषशास्त्रं निषेधस्याप्र.ग.घ.निषेधस्याप्रस.ग.

*४. निरायुधनिवृत्तशरणागतादिष निरायुधश्च निवृत्तश्च शरणागतश्चेति त्रयाणां पदानां द्वन्द्वः ॥

रा ।। पथिभिस्सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवस्सविता दधातु' इति श्रूयते । इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहादिप्राप्तिरुक्ता, 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति' इत्यादिना । *अतश्चिकित्सकशल्यादिकर्म आतुरस्येवास्य रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिषु संज्ञपनम् ।। ३१ ।।

ता।।सङ्कोचहेतोर्विरोधस्यैवाभावात्,सामान्यविशेषवाक्ययोः प्रत्यवायक्रतुसाधनत्वपरत्वादेकस्यैव क्रतुप्रत्यवायसाधनत्वाविरोधात् । न च प्रत्यवायसाधनं न विधीयेत इति वाच्यम्, हरीतकीभक्षणादिष्विव क्रत्वनुप्रविष्टप्रायश्चित्तार्हहिंसासाध्यदुःखस्याल्पतया क्रतुसाध्यसुखस्य च भूयस्तया तदुपपत्तेः । उक्तं च साङ्ख्यैः—'[1]सा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यति'—इत्यादि । आह च पञ्चशिखाचार्यः—'स्वल्पस्सङ्करस्सुपरिहरस्सप्रत्यवमर्शः' इति । अतोऽग्नीषोमीयवदित्यसिद्धस्यासिद्धमेव निदर्शनमुक्तमित्यत्राह—अग्नीषोमीयादिषुचेति । अधर्मसाधको हिंसात्वहेतुरसिद्धः । उपाधिश्च न पक्षव्यापकः, पक्षस्याहिंसारूपत्वात् तत एव निषेधाभावाच्चेति भावः । अहिंसात्वमेवोपपादयति— निहीनतरेति । अनर्थप्रापकव्यापारत्वं हिंसालक्षणम् । अत्र तु तद्विपरीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति—नवा इति । एतदितिक्रियाविशेषणम् । सुगेभिस्सुगैरित्यर्थः। पिष्टपश्वादिविधिस्तु कालविशेषधर्मनिष्ठाधिकारि विशेषनियतः '[3]इष्टयुयज्ञैः कथं हिंस्त्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति' इत्यादिवचनादिति भावः । अस्त्वग्नीषोमीयादौ श्रुतिबलादहिंसात्वम्, इह तु [4]कथमित्यत्राह—इहचेति । अयमर्थः श्रुतिस्मृतिसिद्ध इति भावः । ननु [5]'अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्यादिनाग्नीषोमीयादेरन्यस्य हिंसात्वं प्रतीयते । अन्यथान्यत्रेति तद्व्यवच्छेदानुपपत्तेरित्यत्राह—अत इति । अयमभिप्रायः—न तावदिह दुःखजननमात्रं हिंसा, रक्षणरूपेषु चिकित्सकशल्यप्रयोगादिष्वपि प्रसङ्गात् । नापि प्राण[7]वियोजनमात्रम्, अतद्रूपेषु सर्वस्वहरण[8]नरकपीडादिषु हिंसाशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चायमुपचारः, नियामकाभावात्, विपरिवर्तस्यापि दुर्वारत्वात् । अतोऽनर्थपर्यवसितस्तात्कालिकदुःखजनको व्यापारो हिंसेत्येव तत्त्वम्—इति । ततश्च 'अन्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्येतत्पश्वादेर्भाविपुरुषार्थविशेषानभिज्ञपामरदृष्ट्योक्तम् । तस्मिन्नपि वाक्ये हिंसात्वं नास्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च मनुना—'[10]तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः' इति । तत्रापि वध इति पामरदृष्ट्यानुवादः । अवध इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि क्रत्वनुप्रविष्टानां सोमोच्छिष्टभक्षणप्रभृतीनां हिंसालक्षण[11]वत्तल्लक्षणान्तरेण व्यवच्छेदश्शक्यः; तथापि तेषां प्रत्यवा[12]यप्रसाधाय[13]कवचनबलादेव

प्र-पा।।*अतश्चिकित्सक।।र्म. पा।।

१. २.

३. भारते. शान्तिपर्वणि. मोक्ष. १७५-३४ ।।

४. कथं युद्धकर्म यागादिरित्यत्राह. पा.

५.

६. अग्नीषोमीयादेरपि हिंसात्वं प्रती.ख,ग,घ.ङ.

७. वियोगजननमात्र. ज. झ. पा ८. नारक घ.ग.झ. पा ।।

९. तादात्विकाल्पदुः ख.घ.ज.पा।।

१०. (मनुस्मृतौ. ५-३९)'यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः।।' ११. वन्न लक्ष. ज.ख.ग.घ.ङ.झ.पा।।

१२. अनाधायकत्व. ज. ख. ग. घ. ङ. झ. पा ।।

१३. वचनवलात् 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति श्रुतिवलादित्यर्थः.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२

रा ॥ अयत्नोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्नमीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

ता॥तथात्वग[illegible]कर्मः न पुनः [illegible] ताद्दश एव, यत्र निर[illegible] [illegible]मेतत् ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्राणिमारण[illegible] युद्धस्य [illegible]—यदृच्छयेति । यदृ-च्छया [illegible] अयत्नोपनतमिति । [illegible]भ्यत्वादिदानीमयत्नोपनतत्वम् । निरतिशयसुखोपायभूतमिति । स्वर्ग[illegible] न शीतं'२ 'इयत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं [illegible] पदम्' इति निरतिशयसुखविशेषे स्मृतत्वः । [illegible] स्वर्गः । [illegible] च ६स्वतो निरतिशयसुखसाधनत्वं स्वभावः । [illegible]

प्र-पा ॥ १. २. ३ दुःखेन सम्भ. पा
४ यत्नसुख स्वर्गदारमपदम्. पा ॥

५※. भाष्ये 'स्वर्गद्वारम्' इत्यस्य निरतिशयसुखो-पायभूतमिति व्याख्यानं न युक्तम्, युद्धस्य सावच्-परिमितसुखरूपस्वर्गसाधनस्य निरतिशयसुखरूपमोक्ष-साधनत्वाभावात् । न च वर्णाश्रमधर्माणामुपासना-ङ्गतया मोक्षसाधनत्वमक्षतमिति वाच्यम्, मुमुक्षोरु-पासकस्य विषये तथात्वेऽपि तदतिरिक्तविषये अन्यथा-त्वेन सामान्यतो निरतिशयसुखोपायभूतमिति प्रति-पादनायोगात् । किन्तु अभूततद्भावे च्विप्रत्ययमाश्रित्य निरतिशयसुखोपायीभूतमित्येव व्याख्येयमित्याशङ्का-यामाह – धर्माणामिति ॥

※६- स्वतोनिरतिशयसुखसाधनत्वं स्वभाव इति —स्वाभाविकनिरतिशयसुखरूपमोक्षसाधनत्वं स्वभाव इत्यर्थः । तथाच — स्वाभाविकनिरतिशयसुखसाध-नत्वस्य स्वाभाविक[illegible] [illegible] [illegible] ॥

※७. ननु [illegible] [illegible]नत्वस्यैव स्वाभाविकत्वे [illegible] तेषां कुतो न मोक्षरूपफलोत्पादक[illegible] [illegible]माह – फलाभिसन्ध्यादीति ॥

※८. प्रतिबन्धकवशादन्यथात्वमिति — फला-भिसन्धेर्मोक्षप्रतिबन्धकत्वात् तद्वलात् [illegible] तद्धर्माणां मोक्षरूपफलोत्पादकत्वाभाव[illegible] मित्यर्थः । यथावा वह्नेर्दाहकत्वं स्वभावः, [illegible] यकत्वरूपमन्यथात्वं तु मण्यादिसम्पर्का[illegible], तद्वदित्यर्थः । उपायत्वस्याला [illegible] मोक्षसाधनत्वमायातं, न तु [illegible] पपत्तिः ॥

अथ †चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३

रा ॥ अथ ★क्षत्रियस्य ★स्वधर्मभूतमिममारब्धं संग्रामं †मोहान्न करिष्यसि चेत्— ततः प्रारब्धस्य †धर्मस्याकरणात्स्वधर्मफलं निरतिशयसुखं विजयेन ॥निरतिशयां च कीर्तिं हित्वा पापं ()निरतिशयमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥ ३४

ता॥च्विप्रत्ययप्रयुञ्जानस्य भावः । अपावृतशब्दाभिप्रेतं निर्विघ्नत्वम्।१सुखिन इत्यस्य **पुण्यवन्तः** इति प्रतिपदम् । २न हि सुखमेवेहशयुद्धलाभहेतुः । अतोऽत्र ३सुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः । ४यद्वात्र सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसंबन्धपरः । ५तद्योग्यत्वं च पुण्यवत्त्वमेवेति भावः ॥३२॥

एवं युद्धस्य धर्म्यत्वेन निरतिशयसुखसाधनत्वमुक्तम् । अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह—

**प्र-पा॥** †चेत्त्व धर्म्यमिमं पा॥ ★क्षत्रियाणां. पा ॥ *भाष्ये क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिति क्षत्रियस्येत्यत्र क्षत्रियत्वावच्छिन्नस्य [illegible] इति चन्द्रिकायां स्पष्टम्, धर्म्यमिति मतस्य स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययेन स्वधर्मभूतमित्युक्तम् ॥

† मोहादज्ञानात् पा॥ स्वधर्मं. पा॥ ॥निरतिशयां कीर्तिं च पा ॥ () निरतिशयं प्राप्स्यसि. पा॥

*१. भाष्ये पुण्यवन्त इति व्याख्या निर्मूला, इति तद्व्याख्येयपदासत्त्वादित्याशङ्क्य 'सुखिनः' इत्यस्यैव व्याख्यानमित्याह — सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त इति प्रतिपदमिति ॥

*२. सुखिन इत्यस्य यथाश्रुतार्थपक्षे दूषणमाह—नहीति । उद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्यतावच्छेदकप्रयोज्यतया विधेये भानस्य 'धनी सुखी' इत्यादौ दृष्टत्वेन सुखिनइत्युद्देश्यतावच्छेदकसुखस्य युद्धलाभरूपविधेयप्रयोजकतया भानावश्यकत्वेन तद्बाध इत्याह — सुखमेवेति । यद्यप्युद्देश्यविधेयभावस्थले विधेये उद्देश्यतावच्छेदकप्रयोजकत्वभानमप्यौत्सर्गिकं 'सुखी, धनी' इत्यादाविति प्रकृते युद्धलाभस्य सुखप्रयोजकत्वभाने नानुपपत्तिः, तथापि स्वर्गद्वारमित्यनेनैव तस्योक्तार्थत्वात् न तद्भानमिह वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

*३ सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त इत्यर्थबोधकत्वं कथमित्यत्र लक्षणया तत्परत्वमाह — सुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यत इति ॥

*४. लक्षणया निर्वाहे अस्वरसात् मुख्यतया निर्वाहमाह — यद्वेति । सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसंबन्धपर इति – 'तदस्यास्ति' इत्यर्थे विधीयमानमत्वर्थीयप्रत्ययस्य सम्बन्धसामान्यवाचित्वात्षष्ठ्यर्थगर्भत्वात् 'पुत्री' धनी' इत्यादौ पितृपुत्रभावस्वस्वामिभावादिरूपसबन्धबोधकत्ववत् प्रकृते सुखयोग्यतारूपसंबन्धबोधकतायाः प्रत्ययस्याङ्गीकारादिति भावः ॥

*५. सुखयोग्यत्वं च पुरुषस्य तत्साधन**पुण्यवत्त्व**मेवेति विवक्षितार्थलाभ इत्याह — तद्योग्यत्वं चेति ॥

ग ॥ न ते केवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रम्, 'पार्थो युद्धे प्रारब्धे पलायितः'

ता ॥ अथचेदिति । युद्धाकरणस्य ब्राह्मणादीनां पापहेतुत्वाभावात् स्वशब्दः १क्षत्रियपरः इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिति** । २इमम् इति निर्देशाभिप्रेतमुक्तम्—आरब्धमिति । **मोहात्** धर्मेऽप्यधर्मत्वभ्रमादित्यर्थः । न हि युद्धस्याकरणमात्रं क्षत्रियस्यापि प्रत्यवायहेतुः, सर्वदा युद्धाकरण-प्रसङ्गादित्यत उक्तं—**प्रारब्धस्येति** । **स्वधर्मफलमिति** । धर्मशब्दोऽत्र फलपरः, अन्यथा पौनरुक्त्यात्, अनुवादमात्रत्वेऽनिष्टप्रसंगपर्यवसानाभावाच्चेति भावः । आगामिकीर्तिविषयत्वायोक्तं—**विजयेनेति** । न केवलं दृष्टादृष्टरूपनिरतिशयपुरुषार्थहानिमात्रम्, निरतिशयदुःखहेतुभूतं पापञ्चावाप्स्यसीति वाक्यार्थः ॥ ३३ ॥

एवं दृष्टादृष्टरूपफलहानिरदृष्टप्रत्यवायश्चोक्तः । अथ दृष्टप्रत्यवायमाह—**अकीर्तिञ्चेति** । अकीर्तिरिह दुष्कीर्तिः । न ते केवलमुक्तत्यागादावपि पापकीर्तिपर्यन्तमनिष्टमापतितमिति ... यम् । **प्रारब्धे पलायित** इति कान्दिशीकतया प्रथमव्यापारमस्य स्यादिति भावः । अव्ययशब्देनाविनाशित्वाभिधानात्सर्वकालव्यापित्वमुच्यताम्; सर्वदेशव्यापित्वं तु कथमुच्यते । इत्थं—यद्यकीर्तिरसर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकालव्यापिन्यपि न स्यात्, कालक्रमेण सङ्कोचाद्विच्छेदोपपत्तेः—इति । यद्वा देशतः कालतश्चान्यूनत्वमेवात्र अव्ययत्वं विवक्षितम् । भूतान्यपीति **अपि**शब्दान्वयः । भूतान्यनतिरिक्तार्थत्वे निष्प्रयोजनत्वम् । 'ततो भूतानि' इति सामान्यनिर्देशात्, अपिशब्दान्वयसमाप्तश्चोक्तं **समर्थान्यसमर्थान्यपी**त्यादि । अकीर्तेरिष्टत्वमाशङ्क्योत्तरार्धमुच्यत इत्याह—**ततः किमिति** । चशब्दनिराकरणार्थः । अर्जुनस्य सम्भावितत्वहेतुमाह—**शौर्येति** । **सर्वसम्भावितस्येति** । पूर्वनिर्दिष्टैस्समर्थैरसमर्थैश्च भूतैस्सम्भावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेयतया, उपादेयतया वा । न प्रथमः, ६'जीवन् भद्राणि पश्यति' ७'आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्' इत्यादिवचनात् । न द्वितीयः प्रकरणविरोधादित्यत्राह—**एवंविधाया** इति । 'जीवन् भद्राणि' इत्यादिकं तु ... नोपादेयम् । न चेयमकीर्तिर्लघीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । किन्त्वेवंविधा ९सर्वदेशकालव्यापि-

**प्र-पा॥** न केवलं. पा॥ १. क्षत्रियपरः ख.ग.घ.पा॥

*२. 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इत्यत्र तत इत्यनेन पूर्वप्रकृतयुद्धस्याकरणमेव परामर्शयोग्यमिति तत्र प्रारब्धत्वमधिकं विशेषणं भाष्ये प्रारब्धमित्यनेन प्रतिपादितमुन्मूलमनर्थकं चेत्याशङ्कायामाह चन्द्रिकायाम्—इममिति निर्देशाभिप्रेतमुक्तमिति, अत उक्तं प्रारब्धस्येति च। उक्तमित्यन्तेनोन्मूलत्वशङ्का परिहृता । अत उक्तमित्यादिना प्रारब्धविशेषणनैरर्थक्यशङ्का परिहृता । क्षत्रियस्य युद्धं चेदकरणं प्रत्यवायावहं, तदा सर्वदा क्षत्रियस्य युद्धोद्यमाभावात्सर्वदा तस्य प्रत्यवायप्रसङ्ग इति मत्वा प्रारब्धत्वं युद्धे विशेषणमिति तत्सार्थक्यमिति भावः ॥

३. मप्यत्रा. घ. ज. ञ., मेवात्रा. ग. पा. ॥

४ इत्यादौ नापि घ. ङ. च, ञ. ट. पा॥

५. इत्यप्यनुसन्धेयम्. घ. ज. ञ. पा॥

६.भारते॥ ७.'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥

८.क्षत्रियपुत्रस्य.पा॥ ९. सर्वदेशकालव्यापिन्यपा॥

रा ॥ इत्यव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थान्यपि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्—शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिस्सर्वसंभावितस्य तद्विपर्ययजा ह्यकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते; एवंविधाया ※अकीर्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

रा ॥ बन्धुस्नेहात्कारुण्याच्च युद्धान्निवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यती त्यत्राह—

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५

रा ॥ येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वेदानीं युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघवं सुग्रहतां यास्यसि, ते महारथास्त्वां ★भयाद्युद्धादुपरतं मंस्यन्ते । शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयादृते बन्धुस्नेहादिना युद्धादुपरतिर्नोपपद्यते ॥ ३५ ॥

रा ॥ किञ्च—

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ?॥ ३६

---

ता॥व्यापिनी. इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव स्मृत्यादिसिद्धत्वात् । तथाचोत्तरस्मिन् रामायणे रघुनाथवाक्यम्—१'अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमान् लोकान्यावच्छब्दस्स कीर्त्यते' इति । युद्धे मरणं तु तत एव स्वर्गाय स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

एवं धर्माधर्मभ्रमो निवारितः । अथास्थानस्नेहः क्षिप्यते 'भयात्' इत्यादिना । **बन्धुस्नेहा-** दित्यादि । शूरस्य सतः स्नेहकारुण्याभ्यां निवृत्तस्य मे कीर्ति रेव स्यादिति भावः । येषामित्यतिप्रसिद्धपरामर्शात्कर्णदुर्योधनादीनामित्युक्तम् । तेनापकारवर्गं स्मारयति । यद्यपि भीष्मादयो याथार्थ्यं जानीयुः, तथापि कर्णादयो न तथेति भावः । भूत्वेत्यस्य यास्यसीत्युत्तरक्रियैककर्तृकस्येन 'स्नात्वा २स्रोष्यामि' इत्यादिष्विव क्रियापेक्षया पूर्वेणापि भविष्यता कालेन सम्बन्धभ्रमव्युदासायोक्तम्—**पूर्व-** **मिति** । बहुभिर्गुणैर्बहुत्वेन मतो हि बहुमत इत्यभिप्रायेणाह—**शूरोवैरीति** । यदि शूरस्त्वं प्रागपि निर्वैरः, यदि च वैरी त्वं शौर्यरहितः, तदा महारथा न त्वां गणयेयुरिति भावः । तत्क्षणावधि वैरानुवृत्तिसूचनायोक्तम् **इदानीमिति** । लाघवफलं सुग्रहता लाघवशब्देनोपचारिता । सुग्रहत्वं चात्र सुग्रहत्वाभिमानविषयत्वम्, बन्धुस्नेहादित्याद्युक्तां शङ्कां निराकरोति—**शूराणां हीति** । यदि शूरत्ववैरित्वयोरन्यतरन्न स्यात्, तदा युज्येताप्यन्यथा सिद्धिरिति भावः ॥ ३५ ॥

एवं प्राचीनमपकारं भविष्यल्लाघवारोपं चाभिधाय पुनरागामिनाप्यपकारेणास्थानस्नेहत्वं

---

**प्र-पा।** ※अकीर्तेः श्रवणान्मरणमेव. पा॥

★भयाद्रणादुपरतं. पा ॥

१. रामायणे उत्तरकाण्डे। ।

२. भोक्ष्यामि.ग घ ङ झ पा ।।

रा ॥ शूराणामस्माकं सन्निधौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्नुयात्, अस्मत्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तव सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तव शत्रवो धार्तराष्ट्राः; ततोऽधिकतरं दुःखं किं तव ? एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मंस्यसे ॥ ३६ ॥

रा ॥ अतश्शूरस्यात्मना परेषां हननमात्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवतीत्याह —

**हतो वा +प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।**
**तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥** ३७

ता॥द्रढयतीत्यभिप्रायेणाह—किञ्चेति । प्रस्तुतं क्लैब्यफलितं सामर्थ्यनिन्दाप्रकारमाह— **शूराणामस्माक**मित्यादिना । **शूराणामवाच्यवादांश्च बहूनि**ति—भूयान् प्रति न च वाच्याः किन्तु धार्तराष्ट्रान् प्रति, तान् पारुष्याश्लीलपरिहासादिवादानित्यर्थः । अहितत्वद्योतन [illegible] अभिप्रायेणाह—**शत्रवो धार्तराष्ट्रा** इति । यदि च भीष्मद्रोणकृपशल्यादयः किञ्चिद्वदेयुः, तदा तु [illegible] दिना सह्येतापि । कथं पुनरसुरैरसूयाभिमानिभिर्महापातकिभिः कृतान् वक्ष्यमाणान्सहेथाः, असह्या इति भावः । ननु गुणविशिष्टवाचिशब्देषु हि तरबाद्यौचित्यम्, न जात्यादिशब्देषु, अतः कथं दुःखतर इत्यादिकं प्रयुज्यत इत्यत्राह—**तत** इति । ततोऽवाच्यवादात् तच्छ्रवणादिति फलितम् । दुःखशब्दः प्रातिकूल्यविशिष्टवाची । प्रतिकूलतरमिति वद्दुःखतरमित्युक्तमित्यधिकतरशब्देन प्रश्नार्थं निष्कृष्य वदतो भावः । **तवे**ति—नहि त्वं रथ्यापुरुषः, न च ममाभ्यर्थितिनिष्ठः, येनाप्य दुःखिता न स्यादिति भावः । किंशब्दः पूर्वश्लोकोक्तदुःखतरमरणतत्परः इत्याह—**एवमि**ति । **त्वमेव मंस्यसे** इति—असामर्थ्यादिनिन्दाप्रसङ्गे धर्मपुत्रमपि हि भवान् हन्तुमुद्योक्ष्यते, किं पुनः कर्णादीन् । अतः इदानीं निवृत्तोऽपि तदा दुस्सहतरदुःखप्रेरितो युद्धं करिष्यसीति हृदयम् ॥ ३६ ॥

'हतो वा' इति श्लोकं पूर्वश्लोकवाक्यशेषतयावतारयति—**अत** इति । उभयथापि तव लाभ इति भावः । 'प्राप्स्यसे, भोक्ष्यसे' इत्यर्जुनं प्रत्यभिधानेऽपि गुरुरयेत्यादिनावधारणाभिप्रायेण भीष्मादिहननस्य तच्छ्रेयोहेतुतया शोकहेतुत्वं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । श्रेयस इत्यनेन यथेच्छं स्वर्गराज्यादिसुखापवर्गान् संगृह्णाति । न हि हतत्वमात्रात्पुरुषार्थ इत्यत उक्तं—**धर्मयुद्ध** इति । **हत** एवेति । श्रेयस्साधनतया शास्त्रसिद्धहननादेवेत्यर्थः । **परमनिश्श्रेयसमि**ति । स्वर्गशब्दोऽत्रानुकूलप्रकरणात्परमनिः श्रेयसपरस्तत्स्थानपरो वा । यथा '[1]स [2]एतेन प्राज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वा अमृतस्समभवत्' '[4]अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति' '[5]स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इति, [6]'राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्' इति क्षुद्रस्वर्गापेक्षकार्जुनोद्देशेन वचनात्सायमेवार्थ इति

**प्र-पा ॥** +प्राप्स्यसे. पा ॥ १. ऐतरेयोप. ३-अ.४, २. स एतेनैव. पा, ३. नास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्. इति नञ्वपाठः ॥ ४. केनोप.४. गं. ३-४ ॥ ५, कठोप. १.१.१३॥ ६. गी. २. ८ ॥

रा ।। धर्म्ययुद्धे परैर्हतश्चेत्तत एव परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि; परान्वा हत्वा *अकण्टकं राज्यं भोक्ष्यसे; अनभिसंहितफलस्य युद्धाख्यस्य धर्मस्य परमनिःश्रेयसोपायत्वात् तच्च परमनिःश्रेयसं प्राप्स्यसि; †तस्माद्युद्धायोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । कुन्तीपुत्रस्य तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ।। ३७ ।।

रा ।। मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह—

**सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।**

**ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ।।** ३८

रा ।। एवं देहातिरिक्तमसंस्पृष्टसमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा ) युद्धे चावर्जनीय-

ता।।भावः । **परान्वा हत्वेति** । १महारथानां भीष्मद्रोणकर्णादीनां जयो हि हननमन्तरेण न युज्यत इति भावः । 'जित्वा भोक्ष्यसे' इत्युभाभ्यां फलितमुक्तम्—**अकण्टकमिति** । प्रतिकूलेषु जाग्रत्सु राज्यं सिद्धमपि हि न भोगाय स्यादिति भावः । अर्जुनानादृतराज्यभोगमात्रपर्यवसानव्युदासायाह—**अनभिसंहितेति** । मुमुक्षोर्हि राज्यभोगादिरानुषङ्गिकः । संबुद्धितात्पर्यमाह— **कुन्तीपुत्रस्येति** । २'मृतं सूते क्षत्रिया राजपुत्री' इति हि प्रसिद्धम् । नहि सिंहीसुतेन हरिणीकुमारचरितमनुसरणीयम् । न च शुद्धक्षेत्रजन्मना त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेदः कार्य इति भावः ।।

एवमस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलत्वमुपशमितम् । अथ धर्मत्वेन स्थापितस्य मुमुक्षुविषयानुष्ठानप्रकारं वदतीत्याह— **मुमुक्षोरिति** । ३न हि राज्यादिकामिनामीदृशी बुद्धिरपेक्षिता । अतो४ऽल्पास्थिरदुःखमिश्रयुद्धसाध्यफलेन किं ममेति नाशङ्कनीयमिति भावः । पूर्वोक्तमात्मतत्त्वज्ञानमनुष्ठानदशायामनुवर्तनीयतया दर्शयति—**एवमिति** । **देहातिरिक्तमिति** । ५सति धर्मिणि हेयविरहादिधर्मचिन्तेति भावः । ६पौनरुक्त्यभ्रमपरिहाराय लाभालाभयोर्धनादिविषयत्वमुक्तम् । ७विषमयोस्सुखदुःखप्रवाहयोस्समीकरणं कथमित्यत्रोक्तम्—**अविकृतबुद्धिरिति** । विकारो हर्षशोका-

**प्र-पा ।।** *निष्कण्टक पा।। †तस्माद्युद्धायोत्तिष्ठ पा।। तव तदेव.पा।। ‡ युद्धे पु. पा ।।

*१. परान्वा हत्वेति । जित्वेति मूलस्य हत्वेति व्याख्याने निमित्तमाह— महारथानामित्यादिना ।।

२. *३. 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यादिश्लोकावतरणिकायां भाष्ये मुमुक्षोरित्यधिकारिविशेषनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—नहीति ।।

*४. अल्पास्थिरदुःखमिश्रेति फलेऽन्वितम् ।।

*५. असृष्टदेहस्वभावमित्यतः प्राक् देहातिरिक्तमित्यस्य भाष्ये कीर्तनस्य प्रयोजनमाह—सति धर्मिणीति ।।

*६. सुखदुःखयोस्समत्वप्रतिपादनेनैव सुखलाभतदलाभयोः समत्वमपि प्रतिपादितमेवेति लाभालाभाविति पुनरुक्तं स्यादिति शङ्कापरिहाराय लाभालाभावितिपदमर्थलाभतदलाभपरतया भाष्ये व्याचष्ट इत्याह—पौनरुक्त्यभ्रमपरिहारायेति ।।

*७. विषमयोः सुखदुःखयोः समीकरणमशक्यं कथं कर्तुं शक्यमित्याशङ्कां परिहर्तुं गीतायां कण्ठतोऽनुक्तमपि 'अविकृतबुद्धिः' इत्येतदुक्तं भाष्ये इत्याह—विषमयोरित्यादिना । तथा च सुखदुःखयोस्समत्वं तदनुभवाधीनविकारराहित्यं विवक्षितमिति नानुपपत्तिरिति भावः ।।

रा ॥ शस्त्र[illegible]मिता सुखदुःखाथलाभालाभजया[illegible]राजयेष्वविकृतबुद्धिः स्वर्गादिफलाभिलाषरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व । एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि, पापं कु-

ता॥ [illegible] । युद्धाय [illegible] भक्तिपुचितान्यार्थत्वनिवृत्तिरुच्यते — स्वर्गादीति । [illegible] क्ष्यमाणमत्रानुसंहितम् । [illegible] पयुक्तमित्यभिप्रायेणाह — केवलकार्यबुद्ध्येति । [illegible] स्वधर्मतामात्रेण तन्निवृत्तौ [illegible] । दन च कृतपापपर:, नावाप्स्यसीत्यनन्वयात् । [illegible]

प्र-पा ॥ ※२. [illegible] हि वर्णाश्रम[illegible] विवेका[illegible] ॥

२. गी. २. ४७ ॥

३. गी-१८. ६ ॥

※४. भाष्ये केवलकार्यबुद्ध्य [illegible] व्याख्या, [illegible] निरुक्तबुद्धिविशेषहेतुत्वार्थक-त्वादानन्तर्यार्थकत्वं तु तस्य निरर्थकमित्याह—आनन्तर्यादीति ॥

※५. 'नैवं पापमवाप्स्यसि' इत्यत्र पापशब्दस्य संसारपरत्वं भाष्ये प्रतिपादितम् । तदपेक्षया [illegible]गुरुवधादिरूपपापपरत्वमेव वक्तुं युक्तम्, तस्यैव 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्' इति पूर्वं प्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य युद्धे गुरुवधादिगर्भेऽपि धर्मत्वस्थापनेनैव तत्राधर्मताबुद्ध्यधीनपापत्वबुद्धेर्गुरुवधादौ प्रशमितत्वेन पुनश्च तादृशपापशङ्काया उदयानुदयात् न तादृशपापप्रतिषेधोऽत्र वक्तव्य इति संसार एवात्र पापमूलकत्वात् लक्षणया पापशब्दार्थ इत्यभिप्रायेण संसारपरतया तच्छब्दस्योक्तिमित्याह—पापशब्दोऽत्रेत्यादिना ॥

※६. युद्धस्त स्वधर्मतामात्रेण—स्वधर्मतोपदेशमात्रेण । तन्निवृत्तौ – गुरुवधादौ पापशङ्कानिवृत्तौ ॥

※७. न केव .मप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गेन न गुरुवधादिरूपशङ्कितपापपरत्वम्, अत्र पापशब्दस्य निरुक्तमा- [illegible] कुशान्तरादीति ॥

※८. ननु मास्तु [illegible] अस्य कृतपापान्तरपरत्वं किं न [illegible] त्येति । कृतपापपरः—अ[illegible] परः । नावाप्स्यसीत्यनन्वयादिति — [illegible] त्वेन [illegible] त्वेन तन्निरोधायोगादिति भावः ॥

※९. ननु मास्तु अत्र पाप[illegible] कि[illegible]पापपरत्वं किं न [illegible] मात्रो वा न प्रायश्चित्तमिति । 'नैवं पापमवाप्स्यसि' [illegible] प्रायश्चित्तविधयैव पापपरिहारहेतुत्वं वक्तव्यम्, प्रायश्चित्तं च कृतपापस्यैव धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम्. [illegible] णपापस्येत्यतो न युक्तमत्र[illegible] पपरत्वमिति भावः ॥

※१०. ननु मास्तु [illegible] युद्धाय स्वधर्मस्य प्रायश्चित्तविधया [illegible] पापपरिहारकत्वं कृतपापस्यैव प्रायश्चित्तानौचित्यात् । अथापि करिष्यमाण[illegible] 'नैवं पापमवाप्स्यसि' इत्यत्रेत्याह—तत्र [illegible] निवृत्तेपुनराघातलेप इति । [illegible] शाद्यनिषिद्धेषु कर्मस्वित्यर्थः । उत्तरापाश्लेषः उत-

रा ।। खरूपं संसारं नावाप्स्यसि; संसारबन्धनान्मोक्ष्यस इत्यर्थः ।। ३८ ।।

रा-अ।। एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभते—

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।। ३९

ता।। [illegible]क्तेषूत्तराघाश्लेषः ।१अतोऽत्रामृतत्वप्रकरणान्मुमुक्ष्वपेक्षयानिष्टफलत्वाविशेषेण पुण्यपापरूपसकलसांसारिककर्मपरः । ततश्च तत्फलभूतस्संसारोऽत्र लक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह—दुःखरूपं संसारमिति । 'नैवं २पापमवाप्स्यसि' इत्युक्ते पापहेतुत्वाभाव३मात्रं प्रतिभातीत्यत्राह—संसारबन्धादिति । ४परम्परयेति शेषः । 'सोऽमृतत्वाय कल्पते' इति पूर्वोक्तमिह स्मारितम् ।। ३८ ।।

अथ पूर्वप्रकरणोक्तशोकापनोदनहेतुषु प्रधानार्थेनोत्तरप्रकरणारम्भं सङ्गमयति—एवमिति । तत्पूर्वकशब्देनात्मज्ञानकर्मयोगयोः क्रमाभिधानौचित्यमुक्तम्; आत्मयाथात्म्यज्ञानोपदेशानन्तरं तच्चिन्तनरूपज्ञानयोगाभिधानस्यौचित्येऽपि तस्य कर्मयोगसाध्यत्वात्प्रथमं कर्मयोग उच्यते । पश्चात्तु तत्फलतया '५प्रजहाति यदा कामान्' इत्यादिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । वक्तुमिति—प्रसक्तं प्राधान्येन प्रपञ्चयितुमित्यर्थः । सांख्ययोगाख्यवेदविरोधितन्त्राभिधानभ्रमं सांख्यशब्दस्यात्र '६ज्ञानयोगेन

प्र-पा ।। नाशाश्लेषापादकत्वम् । तथा च 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इत्यादिभिर्वेदान्तवाक्यैः ब्रह्मविद्याया एव उत्तराघाश्लेषप्रयोजकत्वप्रतिपादनात्, तथैव शारीरके 'उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इत्यादिषु स्थापनात् करिष्यमाणपापाश्लेषापादकत्वपरत्वमपि नैवमित्यादिवाक्यस्य न वक्तुं युक्तमित्यर्थः । ततश्च प्राक्कृतपापपरत्वस्य कृतपापान्तरपरत्वस्य करिष्यमाणपापपरत्वस्य चोक्तरीत्या अयोगात् परिशेषात् पापशब्दोऽत्र लक्षणया संसारपर एव ।।

*१. कथं संसारस्य पापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगः, अनिष्टहेतुत्वं हि पापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति चेत्—मोक्षप्रकरणात् मुमुक्षोः मोक्षविरोधित्वेन पुण्यपापयोरुभयोरप्यनिष्टावहत्वात् पापशब्दवाच्यत्वेन तत्कार्यस्य संसारस्य लक्षणया तच्छब्दवाच्यत्वमित्यभिप्रायेण पापमित्यस्य संसारमित्यर्थो भाष्ये कथित इत्याह—अतइत्यादिना ।।

*२. पापशब्दस्योक्तरीत्या सांसारिकपुण्यपापरूपकर्मपरत्वेऽपि 'नैवं पापमवाप्स्यसि, इत्यनेन पापकर्तृत्वं तव न भविष्यतीत्यर्थकत्वाश्रयणेऽपि संसारबन्धं नावाप्स्यसीत्यर्थः फलित इति तदभिप्रायेण संसारबन्धादिति भाष्यमवतीर्णमित्याह—नैवं पापमवाप्स्यसीत्युक्ते पापहेतुत्वाभावमात्रं प्रतिभातीत्यत्रेति । पापहेतुत्वं—पापकर्मकर्तृत्वरूपं तद्धेतुत्वं विवक्षितम् । मात्रपदेन संसारबन्धाभावभानव्यवच्छेदः ।।

*३. मात्रपरं. पा ।।

*४. एवमपि परम्परया संसारबन्धाभावो लभ्यते । पापकर्माकरणेन संसारे रुच्यभावः, तदभावात्संसारौपयिकप्रवृत्तिविरहः, ततस्संसारबन्धान्मोक्षणम्, इतिरीत्या संसारबन्धनिवृत्तिः फलतीति फलितार्थो भाष्ये ससारबन्धादित्यादिनोक्त इत्यभिप्रायेणाह—परम्परयेति शेषइति ।।

५. गी. २. ५५ ।। ६. गी. ३. ३ ।।

रा ॥ **सङ्ख्या बुद्धिः**; बुध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया; 'न त्वेवाहम्' इत्यारभ्य 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि' इत्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः; स इह योगशब्देनोच्यते । ※'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' इति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या; तामिमामभिधीयमानां शृणु; यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि; कर्मणा बन्धः कर्मबन्धः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

**ता**॥'सांख्यानाम्' इति वक्ष्यमाणज्ञानयोगविषयत्वभ्रमं च व्युदस्यन्नाह— **संख्येति** । 'चर्चा संख्या विचारणा' सम्यक्ख्याति: संख्या संवित्तिरुपलब्धिः' इति नैघण्टुकाः । 'अगुणं निर्गुणं सांख्यम्' इत्यादियोगनिरुक्तिवत्... परमात्मवदात्मन्यपि सांख्यशब्द उपपन्नः । न च 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्यादिवत्... तद्बुद्धियोगेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । सदपि च वैरूप्यं प्रकरणाद्यानुगुण्येन सर्वत्र समर्थ्यम् । ... जात्यभिप्रायत्वज्ञापनाय—**आत्मतत्त्वमित्युक्तम्** । **तज्ज्ञानायेत्यनेन** तन्निर्णयमात्रस्य... फलमिति दर्शितम् । **बुद्धिरिति** । निर्णयफला वाक्यबुद्धिरुपरामर्शगर्भा बुद्धिर्विवक्षितेति इत साध्यसाधनभावविरोधः । अथवा बुद्धिरिह शास्त्रनिष्पाद्यो निर्णयः । **तज्ज्ञानायेति** साक्षात्कारादिपरः । आत्मतत्त्वाभिधानप्रदेशमवच्छिद्याह—**नत्वेवेति** । ततः परस्तात् स्वधर्ममित्यादिना ... स्नेहयोराक्षेपो हि क्रियत इति भावः । योगशब्दस्यात्र प्रकरणादिविशेषितमर्थमाह—आत्मज्ञानेत्यादिना । इहेत्यभिप्रेतं विवृणोति—**दूरेणेति** । **इमामिति** निर्देशसूचितमविलम्बिताभिधानमाह—**अभिधीयमानामिति** । एतेनानुष्ठानानुप्रविष्टबुद्धेस्तद्विषयाभिधीयमानबुद्धेश्च भेदोऽपि दर्शितः । ... नप्रकारविषयबुद्धिजनकमभिधानं शृण्वित्यर्थः । एतेन कर्मयोगशब्दोऽप्यत्र बुद्धिविशिष्टकर्मयोगपर इति दर्शितम् । बुद्ध्या ययेत्यनयोर्वैयधिकरण्येन क्रियाद्वयान्वयभ्रमं निरस्यति—**यया बुद्ध्या युक्त इति** । ४कर्मबन्धशब्दस्यानतिशयितार्थसमासान्तरमपाकरोति—**कर्मणा बन्ध** इति । 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' इति तत्पुरुषः । बन्धशब्दस्यात्र मुख्यार्थासम्भवात् अभिप्रेतमाह—**संसारेति** । एतेनानुष्ठीयमानकर्मसम्बन्धहानभ्रमोऽपि निरस्तः ॥ ३९ ॥

---

**प्र-पा**॥※गी. २. ४९॥　　　१.

२. मन्त्रिकोपनिषदि. १४. वा॥

※३. न साध्यसाधनभावविरोधः — तज्ज्ञानायेत्यनेनोक्तसाध्यसाधनभावविरोध इत्यर्थः ॥

※ ४. भाष्ये कर्मणो बन्ध इति षष्ठीतत्पुरुषमुपेक्ष्य कर्मणा बन्ध इति तृतीयातत्पुरुषाश्रयणे बीजमाह— कर्मबन्धशब्दस्येति । विवक्षिताधिकार्थबोधकसमासाश्रयणापेक्षया तदबोधकसमासाश्रयणमन्याय्यमित्यभिप्रायेणोक्तमनतिशयितार्थबोधकसमासान्तरमिति । अधिकार्थबोधकसमासान्तरमित्यर्थः । अधिकार्थः कर्माधीनप्रकृतिसंबन्धरूपो विवक्षितार्थः । न च कर्मणा बन्ध इति तृतीयासमासेनैव लभ्यः, षष्ठीसमासेऽपि कर्मजन्यत्वं न षष्ठीतत्पुरुषस्येति तदाश्रयणं न कार्यमिति तदपाकरोतीत्यर्थः ॥ ५. अष्टाध्याय्यां. २-१-३०.

रा-अ।। वक्ष्यमाणबुध्दियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।। ४०

रा ।। इह कर्मयोगे नाभिक्रमनाशोऽस्ति

ता ।। नन्विमां शृण्वित्युक्तेऽनन्तरं व्यवसायेत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये 'नेहाभिक्रम' इत्येतन्न सङ्गच्छत इत्यत्राह - वक्ष्यमाणेति । उपक्रमे माहात्म्यकथनेन बुभुत्सातिशयजननाय प्ररोचना क्रियत इति भावः । इहेत्यनेन सूचितं कर्मान्तरेभ्यो वैलक्षण्यमाह—कर्मयोग इति। अभिमुखक्रमणशङ्कां व्युदस्यति—अभिक्रम आरम्भ इति । उपक्रमशब्दवदयमिति भावः । क्रियारूपस्याभिक्रमस्य कथमविनाशित्वमित्यत्रो २नाशः फलसाधनभावनाश इति । तात्पर्यमाह—आरब्धस्येति । प्रत्यवायशङ्काहेतुं दर्शयन् द्वितीयं पादं व्याकरोति—आरब्धस्य विच्छेद इति । उक्तविवरणरूपमुत्तरार्धं व्याख्याति—अस्येति । संसारभयादिति । महत्त्वविशेषितं भयं संसारभयमेव हीति भावः । स्वल्पांशस्यापि संसारनिवृत्तिहेतुत्वं देशकालादिवैगुण्यात्प्रामादिकाकृत्यकरणादिना च विच्छिन्नस्याप्यवश्यं पुनस्सन्धानादिति दर्शयन्नस्य श्लोकस्योक्तार्थैकपरत्वं संग्रहविस्तररूपत्वेन ३वक्ष्यमाणापौनरुक्त्यं चाह—अयमर्थ इति । कृतांशस्य कथं नाशप्रसङ्ग इति शङ्कायामिहेत्यस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति—अन्यानि हीति । लौकिकानीत्यभिशङ्काहेतुदृष्टान्त उक्तः । वैदिकानीति सामान्यनिर्देशस्यायं भावः—नित्यनैमित्तिकान्यपि विच्छेदे सति न फलाय स्युः; प्रत्यवायाय च भवेयुः । अशक्त्यादिमूलमीषद्वैकल्यमात्रं हि तत्र सह्यम् । काम्येषु त्वङ्गवैकल्येऽपि नैष्फल्यमिति विशेष इति । प्रत्यवायाय च भवन्तीति । न केवलं स्वर्गादरलाभमात्रम्, ब्रह्मरक्षस्त्वप्राप्त्यादिरपि स्यादिति भावः ।। ४० ।।

एवं माहात्म्याभिधानव्याजेनास्य कर्मणस्सर्वकर्मभ्यो वैषम्यमुक्तम् । अथोपदेष्टव्यतया प्रतिज्ञातां तद्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैषम्येण विशिंषन्नुपदिशतीत्याह—काम्येति । 'इह' इति संगृहीतमाह—शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणीति । अविहिताप्रतिषिद्धलौकिक४कर्मणां भिन्नफलत्वात्तद्विषयेऽप्यैक्यं मा भूदित्यत उक्तं शास्त्रीय इति । यद्वा संग्राहकोपाधिकथनमिदम् । प्रस्तुतयुद्धादिमात्रव्युदासाय—सर्वस्मिन्निति—नित्यनैमित्तिककाम्यतदवान्तरविधाभेदसंग्रहः । नानाकर्मविषयनानाबुद्धेः कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणप्रकरणसामर्थ्यफलितेन विषयेण बुद्धिं विशिनष्टि—मुमुक्षुणेति । व्यवसायशब्देन कृत्यव्यवसायभ्रमं निरस्यति - निश्चय इति । पौनरुक्त्यव्युदासाय ५विषयं

प्र-पा । १. इत्यत्राह. ख. ग. घ. ञ. पा ।।

*२. अत्र नाशशब्दो हान्यर्थकः न तु ध्वंसार्थक इति बोध्यम् ।।

*३. वक्ष्यमाणापौनरुक्त्यं —वक्ष्यमाणेनापौनरुक्त्यमित्यर्थः ।।

४. कर्मणामभिन्न. पा ।।

५. व्यवसायविषयं ख. ग. ञ. पा ।।

रा ॥ **अभिक्रम आरम्भः, नाशः** फलसाधनभावनाशः, आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि न निष्फलता, आरब्धस्य विच्छेदे *प्रत्यवायोऽपि न विद्यते; अस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पांशोऽपि महतो भयात् संसारभयात् त्रायते । अयमर्थः ★'पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते' इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न फलाय

ता॥ [illegible] — सा हीति । [illegible] वच्छेद्यमाह—**काम्येति** । ननु [illegible] साधनयागादिमहाप्रयासानुष्ठानमित्याह—**तत्र** हीति । [illegible] यत्रेति वा कामाधिकारः- काम्यकर्म, तदधिकारित्वं वा । [illegible] [illegible] कर्मेत्यभिमानः । [illegible] प्रेतम्; अन्यथाऽपि [illegible] प्रसङ्गात् । मात्रशब्दाभिप्रेतं विवृणोति- **तादर्थ्येति** । [illegible] शत्वानन्दत्व[illegible] । ननु [illegible] स्वर्गापवर्गयोः [illegible] इत्यत्राह—**स्वरूपेति** । अयमभिप्रायः—कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयोऽनुपपन्नो वा [illegible] पेक्ष्यते । पूर्वत्रापि याथात्म्यनिश्चयाभावे किं स्वर्गादिफलं न स्यात्, उत तत्साधनानुष्ठानम् [illegible] तत्फलानुभवः । न प्रथमः—मुख्यरूपतया प्रमाणसिद्धेषु स्वरूपेण इच्छासिद्धेः । न द्वितीयः—[illegible] स्तदनुकूलकरणकलेबरादिमतः स्वस्य तत्फलकालेऽप्यवस्थानं निश्चिन्वतः [illegible] [illegible]पपत्तेः । न तृतीयः—अविकलानुष्ठितोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपेक्षत्वात्, [illegible] तया च तदनुभवसिद्धौ सार्वभौमादिभोगेष्विव स्वर्गादिभोगेष्वनुभवस्य [illegible] पेक्ष्यात् । तदेतदखिलमुक्तं **सम्भवादित्यन्तेन** । अनुपपत्त्यभावोऽत्र सम्भवः । नापि [illegible] वक्तुं युक्तम्; शास्त्रमपि दृष्टार्थं वा विदधीत; अदृष्टार्थं वा । [१]अत्र केवलदृष्टार्थत्वं [illegible] । अन्यत्रापि न तावद्यागादिकरणशरीरनिर्वर्तकत्वं, तदनालोचनात् । नापि कर्तु[illegible] प्रवेशः, कामाधिकारप्रकरणेषु प्रोक्षणादिविधिवत् 'आत्मानं तत्त्वतो जानीयात्' इति [illegible] दान्तविहित[३]ज्ञानस्यातिशयितफलान्तरार्थत्वादिना कर्माङ्गत्वाभावस्य शारीरके [illegible] ।

---

प्र-पा ॥ *प्रत्यवायो वा. पा ॥ ★गी. ६-४० ॥

१. वदन्. ख. ग. घ. ङ. ञ. पा ॥

२. तत्र. पा ॥

३. विज्ञान. ग. घ. ङ. ञ. पा ॥

रा ।। भवन्ति, प्रत्यवायाय च भवन्ति ।। ४० ।।

रा ।। काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।



बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ।। ४१

रा ।। इह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका—मुमुक्षुणाऽनुष्ठेये कर्मणि बुद्धिर्व्यवसायात्मिका *बुद्धिः, व्यवसायो निश्चयः, सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका । काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका; +तत्र हि कामाधिकारे +देहातिरिक्तात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम्, नात्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः; स्वरूपयाथात्म्यानिश्चयेऽपि स्वर्गादिफलार्थि-

ता।। आत्मतत्त्वानभिज्ञानामपि च स्वर्गादिफलं प्रतिपादयन्ति हि—'[1]प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः' इत्याद्याश्श्रुतयः । 'यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः' [2]इत्यादिना चानन्तरमेवोच्यते । अविदुषां धूमादिमार्गेण स्वर्गारोहणादिकं चोपनिषत्स्वपि श्रूयते । अतो विषयाभावादेवानुपकारकत्वमपि निरस्तम् । तदेतदखिलमुक्तम्—अविरोधाद्धीति । शास्त्रार्थविरोधाभावादित्यर्थः । पक्षान्तरे च शास्त्रविरोधस्स्यादिति भावः । मोक्षाधिकारे तु निर्विमर्शमिदमन्यथा । तथाहि—यथावस्थितस्वस्वरूपप्राप्तिरेव हि मोक्षपुरुषार्थः । स कथमनिर्णीयमाने स्वरूपे; कथं च तज्ज्ञानं तदिच्छामप्यन्तरेण तत्साधनमनुतिष्ठेत । स्वरूपयाथात्म्यज्ञानं च विहिततया साधनानुप्रवेशीति कथं तद्व्यतिरेकेण साधनं पुष्कलमनुष्ठितं स्यात्।कथं च स्वरूपाविर्भावलक्षणफलानुभवः स्वानिश्चयशून्यस्य स्यात्—इति युक्तिविरोधः ।चोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्वविधोपकारकतया आत्मतत्त्वज्ञानम् । अतस्तदभावे शास्त्रविरोधः स्यादिति । ननु व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः किमिदमेकत्वम्, न तावद्व्यक्त्यैक्यं तथाविधबुद्धिसन्तानसम्भवात्। नापि विषयैक्यादेकरूपत्वम्, अङ्गप्रधानाद्यवान्तरविषयभेदेन तदयोगात् । नापि समुदायगोचरत्वात्तद्योगः, काम्यकर्मस्वपि तत्साम्यादित्यत उक्तम्—एकफलसाधनविषयतयेति । तदेवोपपादयति—एकस्मा इति । सर्वाणीति—

प-प्रा ।। *बुद्धिर्व्यवसायी. पा ।। +तत्र कामा. पा।।
+देहातिरिक्तात्मास्तित्व. पा ।।

१. मुण्डकोप. १. २. ७. +प्लवेति ।। अष्टादशोक्तम् अष्टादशावरमनूक्तम्, श्रुतेरपि प्रदर्शनार्थमिदम् । श्रुतिस्मृतिचोदितं कर्मेत्यर्थः । यद्वा षोडशर्त्विक्पत्नीयजमानरूपाष्टादशपुरुषेषु विहितम् । यद्वा तत्र ग्राम्यान्पशूनालभते नवारण्यान् उभयान्पशूनालभते' इति श्रुत्युक्ताष्टादशपशुहविष्कं कर्मेति । यज्ञशब्दः कर्मसामान्यवाची । येषु पुरुषेषु स्मृतिविहितमपरं कर्म फलाभिसन्धिमत् , एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति. ते पुरुषा जरामृत्यू अपि यन्तीत्यन्वयः प्लवा अदृढाः—संसारपारं तारयितुं नालं मध्ये भङ्गुरत्वादित्यर्थः ।। इति श्रुतप्रकाशिका ।।

२. इत्यादि. चा. पा ।। ३. शून्यः स्यात्. पा।।

रा ॥ त्वतत्साधनानुष्ठान * तत्फलानुभवानां सम्भवादविरोधाद्व । सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः

ता॥ नित्यनैमित्तिककाम्यानां सर्वेषां कर्मणां मुमुक्षुणानुष्ठितानां साक्षात्परम्परया वा मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानं फलम्।'[1]सर्वमायुरेति' इत्याद्यवान्तरफलाभिधानमपि तदुपयोगित्वसाधादिति भावः । अस्तु सर्वेषामेकफलसाधनत्वम् । तथाऽपि क्रमभाविकर्मस्वरूपनानात्वे कथं तद्बुद्धेरैक्यमित्यत्राह—**अत** इति । एकफलसाधनतया सर्वेषां कर्मणामेकविधिगृहीतत्वेनैकशास्त्रार्थत्वात्तद्गोचरबुद्धिरवान्तरकर्मभेदसद्भावेऽप्येकशास्त्रार्थगोचरत्वादेकैवोच्यत इत्यर्थः । पृथग्विधिविहितानां पृथग्वाक्यसिद्धेतिकर्तव्यताकानां कथमेकशास्त्रार्थत्वमित्यत्रोपपत्तिप्रकारमेकत्वे दृष्टान्तमाह—**यथेति** । [2]आग्नेयादयो हि सेतिकर्तव्यताकाः षड्यागाः उत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नाः समुदायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नाः कामाधिकारे पुनरेकफलसाधनत्वेनैकशास्त्रार्थतया विधीयन्ते । तथा चैकशास्त्रार्थगोचरतया तद्बुद्धिरप्येकैव तद्वदित्यर्थः । 'अव्यवसायिनाम्' इति हेतुगर्भमित्याह—**स्वर्गपुत्रे**त्यादिना । **फलानन्त्यादनन्ता** इति । [3]फलबाहुल्यात्स्वर्गाद्यनन्तफलभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणां भिन्नशास्त्रार्थत्वात्तद्विषया बुद्धयोऽपि यावत्फलभेदं भिद्यन्त इत्यर्थः । अनन्तबहुशाखशब्दयोः प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदविषयतया पौनरुक्त्यं परिहरन् कर्मभेदापादकत्वाभावेऽपि वैषम्यान्तरपरं बहुशाखशब्दं व्याचष्टे—**तत्रापीति** । एकैकस्यैव बहुशाखत्वमुपपादयति—**एकैकमा** इति । एकैकमपि हि काम्यकर्म प्रधानफलावच्छिन्नवेषेण एकपादपस्थानीयं [4]विरोधिगुणफलाश्रयनिकृन्तनादंशभेदेन बहुशाखं भवति । मोक्षशास्त्रे तु सर्वायुः प्राप्त्यादिकमपि साधनानुष्ठानार्थत्वेन मोक्षोपयोगितया तदेकफलान्तर्भूतमित्युक्तम । वैषम्यद्वयोपपत्तिस्थैर्याभिप्रायेण निगमयति— **अत** इति । प्रधानावान्तरफलभेदादित्यर्थः । आकांक्षाक्रमेणान्वयप्रदर्शनायानन्ता बहुशाखा इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । ननु कथं भिन्नप्रधानावान्तरफलसाधनतयैव विहितानां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणामेकमय

**प्र-पा ॥** *तत्फललाभनुभवानां. पा ॥

१. छा. ४ - प्र. ११-ख. २-वा. +स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति' । इयं श्रुतिर्भाष्ये १.२.१५.व्याख्याता । तत्रेत्येयं सूक्तिः'अपहते पापकृत्याम् -ब्रह्मप्राप्तिविरोधि पापकर्मापहन्ति,लोकी भवति-तद्विरोधिनि पापे निरस्ते ब्रह्मलोकं प्राप्नोति, सर्वमायुरेति-ब्रह्मोपासनसमाप्तेर्यावदायुरपेक्षितं तत्सर्वमेति, ज्योग्जीवति व्याध्यादिभिरनुपहतो यावद्ब्रह्मप्राप्ति जीवति' इति ॥

२. आग्नेयः,अग्नीषोमीयोपांशुयाजौ, ऐन्द्रौ द्वौ,ऐन्द्राग्नश्चेति षड्यागाः उत्पत्तिवाक्यैरिति-पृथक्पृथगुत्पत्तिजनकैर्वाक्यैरित्यर्थः । पृथगुत्पन्नानिति-पृथगुत्पादितान्।उत्पत्तिवाक्यैः'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति'इत्येवमादिभिः । समुदायानुवादिवाक्यद्वयेनेति-'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते''य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति एताभ्यां । 'दर्शपौर्णमासाभ्याम्' (कात्या-श्रौ-४-३-४७) इति स्वर्गसाधनत्वाकारेणैकीकृत्य तत्कर्तव्यतया विधानमित्यर्थः॥

३. फलबाहुल्याद्बहवः स्वर्गा. पा ॥

४. स्थानीयमविरोधि. ग. घ. ज. ट. पा ॥

रा ॥ **एकफलसाधनविषयतयैका; एकस्मै मोक्षाख्यफलाय हि मुमुक्षोस्सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते । अतश्शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरेकैव; यथैकफलसाधनतया आग्नेयादीनां षण्णां सेतिकर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरेका, तद्वदित्यर्थः । अव्यवसायिनां तु स्वर्ग-पुत्र*पश्वन्नादिफलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादनन्ताः; तत्रापि बहुशाखाः; एकस्मै फलाय चोदितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ कर्मणि 'आयुराशास्ते' +इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहु-**

**ता**॥फलं स्यात्; कथन्तरामेकशास्त्रार्थत्वम् । काम्यानां च कर्मणां निष्कामेन कथमनुष्ठानम् ?। यदि च तत्तत्काम्यफलाभावेऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानं तर्हि तत्तदधिकाराभावेऽपि ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिधर्मानुष्ठान-प्रसङ्गः; १सर्वकाम्योपसंहारः फलादिविरोधाद्व्याहतो दुष्करश्च । कतिपयोपसंहारे तु किं कियदनुष्ठेयमित्यत्र किं नियामकमित्यादिशङ्कापरिहाराय बुद्ध्येकत्वबहुत्वोक्तेः फलमाह—**एतदुक्त**मिति । नित्यनैमित्तिकयोः प्रधानफलान्यवान्तरफलानि च प्राजापत्यलोकादिप्राप्त्युपात्तदुरितक्षयाकरणनि-मित्तप्रत्यवाय२परिहारादि रूपाणि । संवलितनित्यनैमित्तिकयोरप्यत्र नित्यनैमित्तिकशब्देन संग्रहः । काम्यशब्दः केवलकाम्यपरः । ननु तानि सर्वाणि परित्यज्येत्ययुक्तम्, मुमुक्षोरप्युपात्तदुरितक्षयादेर-वश्यापेक्षितत्वादित्यत उक्तम्—**मोक्षैकफलतये**ति । दुरितक्षयादेरप्यन्तः करणशुद्धिद्वारेणोपकारक-त्वान्न पृथक्फलत्वमिति भावः । **एकशास्त्रार्थतयानुष्ठेयानी**ति । विनियोगभेदादन्यत्र भिन्नफलत्वं भिन्नशास्त्रार्थत्वं च । अत्र तु सर्वेषामप्येकत्र विनियुक्तानां फलैक्यं शास्त्रार्थैक्यं च युज्यते । सिद्धं च नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादावपि विनियोगपृथक्त्वमिति भावः । **स्ववर्णाश्रमोचितानी**ति । कस्य-चिद्धि किञ्चित्फलमुद्दिश्य कानिचित्कर्माणि विधीयन्ते । तेषामेव कर्मणां फलान्तरार्थतया विनि-योगेऽपि न एवाधिकारो भवितुमर्हति 'क्लृप्तकल्प्यविरोधे तु युक्तः क्लृप्तपरिग्रहः' इति न्यायादधिका-र्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यथा नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादौ, यथा चाध्ययनस्य जपादाविति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्मानुष्ठानोपपादनायोक्तम् **तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतये**ति । **नित्यनैमि-त्तिकैरेकीकृत्ये**ति—एकफलसाधनतयैकशास्त्रार्थीकृत्येत्यर्थः । **यथाबलमि**ति । शक्त्यनुरोधेन हि शास्ति शास्त्रम् । आह च मनुः—३'तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्' इति । एवं नित्यनैमि-त्तिकयोरिव काम्येष्वपि मुमुक्षोः कतिपयाङ्गवैकल्येऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । एतेन विच्छेदे प्रत्यवायाभावकथनमपि न ज्योतिष्टोमाद्येकैकान्तर्विच्छेदपरम्; अपि त्वामोक्षादनुष्ठेयैकशास्त्रार्थ-भूतकर्मकलापे प्रयाजादिवदितिकर्तव्यतास्थानीयैकैककर्मानुष्ठानेऽपि देशादिवैगुण्यकृतोत्तराननुष्ठान-परमिति च दर्शितम् ॥

---

**प्र-पा** ॥ *पश्वादि पा ॥

+ 'सुप्रजास्त्वमाशास्ते' इत्या. पा ॥

१. सर्वकाम्यक. ख ग. ज. पा ॥

२. परिहाररूपाणि. पा ॥

३. मनुः ॥

ग ॥ शाखत्वं च विद्यते । अतोऽव्यवसायिनां बहुयोऽनन्ता बहुशाखाश्च । एतदुक्तं भवति— नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्यवान्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि; काम्यानि च स्ववर्णाश्रमो-चितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथाशक्त्यनुष्ठेयानि इति ॥ ४१ ॥

ता ॥ एवं [illegible] मोक्षसाधने [illegible] [illegible] । काम्यकर्मादिफलानि [illegible] [illegible] आ[illegible] । अल्पत्वा [illegible] [illegible] भाष्य । [illegible] भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्त-मानानीति । [illegible] भवति । [illegible] स्वर्गादिफलवादा इति । [illegible] वेदेषु वेदान्तेषु च [illegible] गपरः । तथापि [illegible]

प्र-पा ॥ ∗१. [illegible] मोक्षसाधने ॥

२. [illegible] ग. घ. ङ. ञ. पा ॥

∗३. पुष्पितामिवेत्यनेनेति एतत्परमित्यर्थः ॥

∗४. [illegible] माववारणम्' इतिन्यायेन पु-ष्पमात्रमुक्तमित्यर्थकत्वमाक्षिप्य मात्रपदेन फलव्य-वच्छेद इत्यभिप्रायेण भाष्ये पुष्पमात्रफलामिति तथा व्याख्यानेन फलितार्थपरमापातरमणीयामिति पद व्याचष्टे—अगुणोदर्कत्वपरमिति । गुणोदर्कं न भवती त्यगुणोदर्कम्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तत्परमित्यर्थः ॥

५. अष्टाध्यायी, ६. ३. १०६.

∗६. 'भोगैश्वर्यगतिं प्रति' इत्यग्रिमवाक्यस्य 'यामिमाम्' इति प्राच्यवाक्यव्याख्यानावसरे व्या-ख्यानमनुचितम्, क्रमभङ्गप्रसङ्गात् मूलस्य व्याख्येयत्वादित्या-शङ्क्य तथा व्याख्यानस्य प्रयोजनद्वयमाह—जन्म-

[illegible] । [illegible] सर्गो [illegible] 'वाक्यम्' [illegible] विशेषणस्य 'वाक्यम्' [illegible] प्रयोजनमित्यभिप्रायः ॥

७. वाचमित्येतन्न. ग. ग. घ. ङ. पा ॥

८. 'वाचं प्रवदन्ति' इत्यस्य 'वेदवादरताः' [illegible] नेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गवारणाय 'वेदवादरताः' [illegible] वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादाः, तेषु [illegible] [illegible] —वेदवादो [illegible] ॥

९. [illegible] एवैतत् विधिभाग[illegible] [illegible] ।

१०. [illegible] ग. घ. पा ॥

११. [illegible]

रा ।। अथ काम्यकर्माधिकृतान्निन्दति—

**यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।**
**वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ।।** ४२
**कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।**
**क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।।** ४३
**भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।**
**व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ।।** ४४

रा ।। **यामिमां पुष्पितां** पुष्पमात्रफलाम् आपातरमणीयां **वाचमविपश्चितोऽल्पज्ञाः भोगैश्वर्यगतिं प्रति** वर्तमानां **प्रवदन्ति, वेदवादरता** वेदेषु ये

---

**ता।।**वेदवादेत्यनयोरपौनरुक्त्यमिति भावः । १नान्यदस्तीतिवादे पूर्वोत्तरपदानामर्थं हेतुतया उपादत्ते—**तत्सङ्गातिरेकेणेति** । अपवर्गादिरूपनिषेधोऽशक्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अधिकफलमिति** । 'वादिनः' इत्यनेन तथावदनशीलत्वविवक्षाव्यञ्जनाय वदन्त इति वर्तमानप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम् । **कामप्रवणमनस** इति—कामेष्वात्मा मनो येषां ते कामात्मान इति व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति भावः । **स्वर्गपरायणा** इति । स्वर्गः परः परायणं परमप्राप्यं येषां ते २स्वर्गपराः मोक्षविमुखा इति भावः । 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इतिपदद्वयस्य सामान्यविशेषविषयतया दृष्टादृष्टविषयतया वा हेतुसाध्यविषयतया वा कामोन्मुख्यान्यवैमुख्यपरतया वा पुनरुक्तिपरिहारः।स्वर्गादिफलभोगमध्ये जन्मादिभ्रमं व्युदस्यति—**स्वर्गादिफलावसान** इति । '४यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' '५प्राप्या-

---

**प्र-पा।।**यस्मात्—पुरुषवाक्यवेदवाक्यविषयतया चेति । 'वाचम्' इत्येतत् स्वर्गादिपुरुषार्थप्रदकर्मपरलौकिकवाक्यपरम्, 'वेदवाद' इत्येतत् वैदिकानादृग्वाक्यपरमिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥

१. भाष्ये नान्यदस्तीति वादे स्वर्गादिपुरुषार्थे सङ्गातिरेको हेतुतयोक्तः—तत्सङ्गातिरेकेणेत्यनेनाऽयं हेतुः मूलवाक्यात्कथं लभ्यत इत्याशङ्क्य नान्यदस्तीत्यतः पूर्वं 'वेदवादरता' इत्युक्त्वा तस्याश्च स्वर्गादिफलवादेषु सक्ता इत्यर्थकत्वेन उत्तरवाक्ये च 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इत्युक्त्या तेन च स्वर्गादिषु सङ्गोक्त्या नान्यदस्तीति वाक्यात्पूर्वोत्तरवाक्यैरयं हेतुर्लभ्यत इति परिहारमाह—नान्यदस्तीति वादे पूर्वोत्तरपदानामर्थं हेतुतयोपादत्ते—इति ॥

२. स्वर्गपराः स्वर्गपरायणाः मोक्ष. झ. पा ॥

३. विषयतया वा. क. ख. घ. पा ॥

४. छा ५.१०.५ +सम्पततिअनेनेति सम्पातः कर्मशेषः, यावत्कर्मशेषमुषित्वेत्यर्थः । यावच्छब्दःसाकल्यार्थः । साकल्यंच-फलप्रदानशक्तकर्मविशेषविषयम्. न तु सर्वकर्मविषयमिति । अथ अनन्तरम्, एतमेव धूमादिमार्गम् यथेतं-यथागतम्, 'पुनर्निवर्तन्ते' इति ॥

५. बृ ६. ४ ६ +अस्यार्थः-अयम्-संसारी इहलोके, फलमुद्दिश्य यत्किंचित्कर्म करोति, तस्य कर्मणः अन्तं प्राप्य भोगेनावसानम्प्राप्य, कृत्स्नफलम्भुक्त्वेति यावत् । तस्मात् लोकात् अस्मै लोकाय पुनरेति किमर्थमित्यत्राह—कर्मणे इति । कर्म कर्तुमित्यर्थः । इति॥

[illegible] स्वर्गादिफलवादाः, तेषु रताः नान्यदस्तीतिवादिनः तत्सन्[illegible] स्वर्गादिरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः कामात्मानः कामप्रवणमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपरायणाः स्वर्गादिफलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां [illegible] तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषबहुलां

[illegible] कर्मफलमनु[illegible] कर्मणो [illegible] पुनरावृत्तिः [illegible] निवृत्तिः [illegible] एव द्रष्टव्याः । [illegible] समानाधिकरण्य[illegible] जन्मकर्माख्यफलप्रदामिति । कर्मशेषेण [illegible] जन्मप्राप्तौ [illegible] अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्लो [illegible] योनिं 'अत्र [illegible] रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणाः अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इत्यादिः । [illegible] आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण [illegible] सुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते । विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति' इति । तथा [illegible] फलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते । [illegible] योऽनुभव एव वर्तते इत्यादयः । वेदान्तपादे चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः । [illegible] मिति केषुचित्कोशेषु पाठः । ननु ज्योतिष्टोमादिक्रियाविशेषस्वरूपमात्रं कामिनां [illegible] । तत्कथं 'क्रियाविशेषबहुलाम्' इति कामिनो विशिष्यन्ते [illegible] । तत्रोक्तम् तत्त्वज्ञानरहिततयेति । ज्ञानिनां हि सर्वं कर्म क्रियमाणमपि ज्ञानप्रचुरमेव । [illegible] । न च मोक्षानुपयुक्तास्सर्वे क्रियाविशेषास्तेन क्रियन्ते ; अतः [illegible] मुमुक्षाः

प्र-पा ॥ १. गी. ८. १६ ॥

२. वि. पु. ६.५.५०. +'न केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके दुःखपद्धतिः' इति पूर्वार्द्धम् ॥

३. 'जन्मकर्मफलप्रदाम्' इत्यस्य जन्म च कर्मफलं चेति द्वन्द्वस्य स्वरसतः प्रतीयमानत्वेन तमुपेक्ष्य जन्म च कर्म च जन्मकर्मणी, ते च ते फले चेति द्वन्द्वगर्भकर्मधारयमाश्रित्य जन्मकर्माख्यफलप्रदामिति व्याख्यानस्य भाष्यगतस्याभिप्रायमाह—जन्मवदिति ॥

४. मु. १. २. ७ ॥

५. छा. ५. १०. ७. +तदिति । तत् - तेषु ये अभ्याशः [illegible] शिवक्ता[illegible] । [illegible] । यत्-यदा, रमणीयचरणाः-यदि [illegible], रमणीयकर्माणः । भुक्तशिष्ट[illegible] न्तीत्यर्थः । अथ यदा [illegible] शिष्टं [illegible] । कपूयचरणाः-कुत्सितकर्माण इत्यर्थः । भुक्तशिष्टकर्मानुसारि जन्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

६. गौतमधर्मसूत्रे. [illegible] आपस्तम्बे. १०.११.सूत्रे ॥ ७. आपस्तम्बधर्मे. [illegible] ॥

८. ज्ञानिना हि ग. छ. पा ॥

रा ॥ भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानानां *यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति संबन्धः; तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तया वाचा भोगैश्वर्यविषयया अपहृतज्ञानानां यथोदित- व्यवसायात्मिका बुद्धिस्समाधौ मनसि न विधीयते, नोत्पद्यते; समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः, तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रा ॥ एवमत्यल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृ★सहस्रेभ्योऽपि वत्सल

---

तात्पर्यमिति भावः । अन्येषां वाचा अन्येषामपहृतचित्तत्वभ्रमं निरस्यन् १पञ्चदन्तपदयोरदृष्टविशेष्ययोः प्रकृतविशेष्यत्वं चाह — तेषामिति । २तयेति । यद्वृत्तप्रतिनिर्देशरूपव्याख्येयोपादानम् । तत्परामृष्टं प्रकारं वाचोऽपहरणहेतुमाह — भोगैश्वर्यविषययेति । 'अपहृतचेतसाम्' इत्यस्य पूर्वपदेनार्थगौनरुक्त्यपरिहाराय तदर्थस्य प्रकृतव्यवसायात्मकबुद्ध्यभावहेतुत्वाय चोक्तम् — अपहृतज्ञानानामिति । यथोदितेति प्रागुक्तप्रकारेत्यर्थः । न विधीयते केनचिद्धेतुना न क्रियत इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते — नोत्पद्यत इति । समाधिशब्दस्य बुद्धिविशेषविवक्षायामत्रानन्वयान्मनोविषयत्वे व्युत्पत्तिमाह — समाधीयतेऽस्मिन्निति — निधीयतेऽस्मिन्निति निधिवत् । यथोदितेत्याद्युक्तं प्रकारं विवृणोति — तेषां मनसीत्यादिना । विधीयत इति वर्तमाननिर्देशतात्पर्यसिद्धमुक्तम् — कदाचिदपीति । एषां निन्दा किमर्थमित्यत आह — अत इति । व्यवसायात्मकबुद्धिविरोधित्वादित्यर्थः । मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्य इति — निस्सङ्गेन काम्यानामपि करणमनुमन्यते । ५तत्स्वभावस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् मोक्षेच्छास्ति चेत्तत्फलसङ्गो न मोक्षप्रतिबन्धकं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अथात्र काम्यकर्मसु प्रतिषिद्धेषु च निन्दितेषु हिततमोपदेशिनश्शास्त्रस्यैतादृशकर्मविधानमनुपपन्नम् । विहितत्वे वा तत्र स्वाभ्यनुपदेशो व्याहतः; काम्यविधिशास्त्राणामप्रामाण्यं वा, तत्प्रामाण्ये वा तदेकशास्त्रस्य वेदस्याप्रामाण्यं प्रसज्यत इति शङ्कामुत्तरश्लोकद्वयेन परिहरतीत्याह — एवमत्यल्पेत्यादिना । पुनर्जन्म एषां प्रसवः पुष्पं तानि पुनर्जन्मप्रसवानि । संसारविपिनवानस्पत्यानां हि कर्मणां परिणामरूपः फलस्य पिण्डीभूतत्वादभिव्यक्तत्वादिभिर्देहविशेषपरिग्रहः प्रसूनस्थानीयः । प्रियहितोपदेशितया मातापित्रोरुपादानम् । ६सर्वजन्मानुवृत्तिसूचनाय सहस्रशब्दः । सर्वात्मसा७धारणचतुर्विध-

प्र-पा ॥ * यामिमां वाचं प्रवद. पा ॥

★सहस्रेभ्यो वत्सल. पा ॥

१. पञ्चदन्तपदयोर्विशेष्य — भोगैश्वर्यप्रसक्ता इति प्रकृतेषु नान्वेतीति न्यायेन विशेष्यं ॥

२. तयेति — यद्वृत्तप्रतिनिर्देशरूपव्याख्येयोपादानमिति — यामिमामिति यच्छब्देन यन्निर्दिष्टं, तस्य प्रतिनिर्देशः तयेत्ययं शब्दो मूलस्थोऽत्र व्याख्येय इत्यर्थः ॥

३. किमर्थमित्यत्राह. क. ख. ग. झ. पा ॥

४. विरोधित्वात्. क. ग. ङ. झ. पा॥

५. तत्स्वरूप. क. ग. घ. ङ. ज. पा ॥

*६. लौकिकमाता तादृशः पिता च एकैकजन्मनि प्रियहितपरतया अनुवर्तेते, वेदस्तु सर्वजन्मस्वित्यभिप्रायेण सहस्रशब्दस्तद्व्यावर्तक उक्त इत्यभिप्रायं इत्याह — सर्वजन्मेति ॥

७. साधारणतया. क. ग. ङ. च. ज. पा ॥

रा ॥ तरतया आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति, कथं वा वेदोदितं त्याज्यतयोच्यत *इत्यत आह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६

ता॥ उक्तार्थगत्यापुरुषार्थनिर्धूतिनत्वाभ्यनाभिप्रायादितरा [illegible] न वत्सलतरत्वोक्तिः । १अतिशयहेतुत्रयम् आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता इति त्रिभिस्सूचितम् । न हि देहारोग्यादिमात्रे कदाचिदेव व्यापृता इति आत्मवतां भावः । किमर्थं वदन्तीति—न तावत्स्वार्थं, [illegible] । नापि हितान्तरार्थं [illegible] प्रतिप्रकरणं [illegible] । अपितु [illegible] परमकारुणिकतयोत्तमाजानपाणां वेदानाम् [illegible] उक्तः [illegible] नित्य इत्य नु [illegible] । तथा न सोऽपि प्रत्यक्षादिवत् [illegible] स्वयं प्रमाणे अप्रतिषेधे जन्मान्तर[illegible] । कथंवेति—वेदविरुद्धं हि त्याज्यतयोपदेश्यं, न तु वेदविहितमिति भावः । इतो गुणत्रैगुण्येति । अत्रार्थान्तरासम्भवात् 'चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे' [illegible] । [illegible] गप्राचुर्यालिङ्गाविशेषान्वयवचनाद्वक्ष्यमाणपर्यालोचनाच्च निष्कर्षमाह [illegible]—सत्त्वरजस्तमांसीति । स्वर्गादिफलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषविषया हि वेदाः । न पुनस्सत्त्वरजस्तमोविषया दृश्यन्त इत्यत्राह सत्त्वरजस्तमः प्रचुरा इति । तत्तद्गुणप्राचुर्यात् [illegible] यन्ते । भाष्यान्तरोक्ता तु फललक्षणा मन्दा; अधिकार्यन्वयदर्शनस्य स्वयोपपन्नत्वमभिमतमिति भावः । अस्त्वेवं गुणत्रयप्रचुरपुरुषविषया वेदाः; चोदितस्य किमायातमित्यत्राह—तम इति । [illegible]-

प्र-पा॥ * इत्याह. पा॥

१. अतिशयित. क. ङ ञ. पा ॥

*३. अतिशयहेतुत्रयमात्मोज्जीवने प्रवृत्ता इति त्रिभिस्सूचितम् — अतिशयःवत्सलतरतयेत्यत्र तरबर्थो वात्सल्यातिशयः ॥ त्रिभिः आत्मशब्दोज्जीवनशब्दप्रवृत्तशब्दैः ॥

* २. तदेव हेतुत्रयमाह — नहीत्यादिना ॥ देहारोग्यादिमात्रे कदाचिदेव व्यापृता इति आत्मशब्देन देहव्यवच्छेदः, उज्जीवनशब्देन आरोग्यस्य व्यवच्छेदः, प्रवृत्तशब्देन कादाचित्कव्यापारस्य व्यवच्छेद इति निरुक्तार्थलाभ इति भावः ॥

३. एव नु तत्र. ञ. ङ ञ. पा॥

४. प्रतिषेधस्य. ग. घ. ङ. ञ. पा ॥

५. स्वार्थं उपतत्स्यताम्. घ. ङ. ञ. पा ॥

६. इत्यत आह. ग. घ. ञ. पा ॥

७. अधिकार्यन्वय. ग. घ. ञ. पा ॥

रा ॥ त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि; **सत्त्वरजस्तमः प्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते**; तद्विषया वेदाः; **तमः प्रचुराणां रजः प्रचुराणां सत्त्वप्रचुराणां च *वत्सलतरतयैव हितमवबोधयन्ति वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयन्ति; तदैते**

ता ॥ अधिकारिणि गुणत्रयप्राचुर्यभ्रमनिरासेन तत्तद्विधिनिषेधविषयाधिकारिवैचित्र्याभिव्यक्त्यर्थं **तमः प्रचुराणा**मित्यादिपृथङ्निर्देशः । कामसाद्यधिकारिबाहुल्याल्पत्वाल्पतरत्वप्रकाशनाय सत्त्वरजस्तमसामत्र व्युत्क्रमपाठः । ततश्च क्रमादैहिकामुष्मिकापवर्गाभिलाषिण उपलक्ष्यन्ते । **सत्त्वप्रचुराणामिति** दृष्टान्ताभिप्रायः । अत एव ह्युपपादकग्रन्थे **यद्येषा**मित्यादिना रजस्तमः प्रचुराणामेव ग्रहणम् । **स्वगुणानुगुण्येने**ति—यथा वातपित्तकफोपात्तशुद्धसमसङ्कीर्णप्रकृतीन् पुरुषानालोच्य हितोपदेशिनो वैद्यास्तत्प्रकृत्यनुकूलं भोजनभेषजादि विदधति, १अपथ्यादीनि च निषेधन्ति; तदभावे च यथा दुरुपदेशादिमूलेन रोगिणः प्राणिनोऽपथ्यभक्षणादिभिर्वा प्रणश्यन्ति, यथा च ताम्बूलाद्यर्थिनः पुत्राः पित्रादिभिस्तत्प्रदानाभावे चौर्यादिना प्रणश्यन्ति, तथात्रापीति भावः । **स्वर्गादिसाधनमेवेति**—न हि पिपासादिपीडितानां नद्यादौ स्नानादिकं विधेयमिति भावः । मोक्षवैमुख्यं स्वापेक्षितफलसाधनाज्ञानं च तमः कृत्यम् । कामप्रावण्यादिकं तु यथांशं रजस्तमः कृत्यम्; कामप्रावण्यविवशाः काम्यफलाभिसन्धिबलेनात्मानं निमज्जयमानाः । **अनुपादेयेष्वित्यादि**—यथा ४बौद्धादय इति भाव्यम् । **प्रणष्टा**

**प्र-पा** ॥ *अत्यन्तमेव. पा ॥

१. अपथ्यादीनि. ग. ग. घ. ज. झ. पा, 'आत्मनो हितं पथ्यं आत्म्यम्, तेन सह वर्तमानं सात्म्यम्' इति वैजयन्ती । 'सात्म्यं नाम तद् यदात्मन्युपशेते' इति चरके, 'सर्वप्राणभृतां सात्म्यं क्षीरमित्यभिधीयते' इति सुश्रुते च॥

२. ✝ वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकभेदभिन्ना बुद्धशिष्या बौद्धनामानो बहुधा गण्यन्तेऽवान्तरविभागाभिगणनया । शिष्यैर्हि योगश्च आचारश्चेति द्वयं कृतमिति तेषां शैली । यथाप्रमाणार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः, गुरूक्तार्थस्याङ्गीकरणमाचारः । ततश्च गुरूक्तार्थस्य शून्यतत्त्वस्याङ्गीकरणात् उत्तमाः । यथाश्रुतिप्रतिपत्तृत्वेन पर्यनुयोगस्याकरणात् अधमा ये शिष्यास्ते उत्तमाधमभावेन मध्यमनामवाप्ता बुद्धेन माध्यमिका इति अभाणिषत । ते च सर्वशून्यत्ववादिनः। ये च बुद्धोक्ते सर्वशून्यत्वे बाह्यार्थशून्यतामवधृत्यापि कथमान्तरस्य ज्ञानस्यापि शून्यत्वमिति पर्यनुयोगमकुर्वन्,तेपर्यनुयोगाचाराङ्गीकारात् बुद्धेन योगाचारा अमानिषत । ये तु अस्मिन्नेवावसरे प्रथमतःकिमपि नापृच्छन्,किन्तूपदेशसूत्रस्यान्ते तर्कमकुर्वन्, ते बुद्धेन गुरुणा सूत्रान्ते प्रश्नकर्तृत्वात् सौत्रान्तिका इत्यगादिषत। ते बाह्यपदार्थानां सत्यत्वमभ्युपगम्यापि क्षणिकतामातिष्ठन्ते । बाह्यार्थानान्प्रत्यक्षतामपलप्यानुमेयतां च वदन्ति। ये तु माध्यमिकान् प्रतिसर्वशून्यत्वम्, योगाचारान्प्रति च बाह्यार्थशून्यत्वम् ; सौत्रान्तिकान् प्रति बाह्याभ्यन्तरतत्त्वमित्यादिविरुद्धमुपदिष्टं गुरुणा बुद्धेनेत्येवमसूयामाविष्कुर्वन्तो बुद्धं वहु विरुद्धं भाषस इत्येवमभाषिषत, शिष्यांस्तांस्तु नाहमेतादृशो भवन्त एवं विविधविरुद्धार्थज्ञातार इति वैभाषिका इति समबुबुधद्बुद्ध इति ते वैभाषिकख्यातिमलप्सतेति नामनिरुक्तिश्चतुर्णाम् ॥

रा ॥ **रजस्तमः प्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवशा *अनुपादेयेषूपादेयभ्रान्त्या प्रविष्टाः प्रणष्टा भवेयुः;** अतस्त्रैगुण्यविषया वेदाः, त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव। इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव वर्धय; नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयप्रचुरो भव; न तत्प्राचुर्यं

---

ता॥ **भवेयुरिति**—दुष्कर्मविपाकेन स्थावरादिभावेन [illegible] पुरुषार्थयोग्यतागन्धरहिता भवेयुरित्यर्थः। **अत** इति—उक्तप्रकारेण काम्योपदेशस्य [illegible]। त्वमित्विति पृच्छकेनाधिकारिवैषम्यं द्योतयति। किमस्याधिकारिणो वैषम्यं, कथं च [illegible] त्रैगुण्यनिषेधः, [illegible] 'नित्यसत्त्वस्थः' इत्यनेन विरोधश्च स्यादित्यत्राह—**इदानीं सत्त्वप्रचुर** इति। '[1]शिष्यस्तेऽहम्' इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तम्। अर्जुनशब्दस्य [illegible] विशेषोऽस्य [illegible]। अर्जुनशब्दस्यावदातपर्यायित्वात् सत्त्वस्यापि [illegible] प्रति[illegible]द्ध्यादिबलाच्चेदमेवात्र तात्पर्यम्। **तदेव वर्धयेति**—न तु [illegible] निषिद्धकरणादिना रजस्तमसी वर्धयेत्यर्थः। 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति निषेधे [illegible] कथं सत्त्वं वर्धयेत्युच्यत इत्यत्राह—**नान्योन्येति**। [illegible] गुणत्रयसाधारणो निषेधः, न तु [illegible]विषयः, अन्यथा 'नित्यसत्त्वस्थः' इति वक्ष्यमाणानुपपत्तिरिति भावः। 'निस्त्रैगुण्यो भव' इत्येतत् 'अरोगो भव' इत्यादिवत्पुरुषव्यापारासाध्यत्वेन [illegible] [illegible] **नतदिति**। रजस्तमः प्राचुर्यहेतुभूताहारादिकं परित्यजेत्युक्तं भवति। [illegible]। [illegible] पुण्यपापमूलस्सांसारिकस्वभावसंद्वयपर इति भावः। एतेन [illegible] वा [illegible]कालीनस्वास्थ्यं वा द्वन्द्वातितिक्षारूपनिकर्तव्यता वा विवक्षिता। **गुणद्वयरहितेति**। [illegible]मब्भक्षादिवदवधारणगर्भमिति भावः। [illegible] नित्यपदेन [illegible] गुणान्तरानभि[illegible]प्रेतम्। अत एव च प्रवृद्धत्वम्। गुणान्तराभिभवे हि नित्यप्रवृद्धिर्न स्यादिति भावः। [illegible]न्धमात्रस्य सर्वक्षेत्रज्ञसाधारणत्वान्नित्यप्रवृद्धेत्युक्तम्। ननु रजस्तमः प्राचुर्यं न वर्धयेति निषेधः, सत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति विधिश्च नोपपद्यते; न ह्यसौ 'एतद्रजः, इदं तमः, इदमहं वर्धयामि' इति [illegible] प्रवर्तते; यतो निषिद्धं त्यजेत्; यतश्च सिद्धे रजस्तमसी शमयेत्; न चासौ सत्त्वतदुपायौ जानाति, येन तत्र प्रवर्तेत; अतः किमसौ कथं कुर्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—**कथमितिचेदिति**। तत्र निषेधस्य विधेश्चोपपादकतया 'निर्योगक्षेम आत्मवान्' इति पदद्वयं क्रमाद्व्याचष्टे—**आत्मस्वरूपे** [illegible]। 'निर्योगक्षेमः' इति सामान्येन निषेधो मुमुक्षोर्विहितव्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय [illegible]

---

**प्र-पा॥** * अनुपायेऽप्युपाय ,अनुपायेपूपाय. पा ॥

*१. 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तमिति—'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' इति वचनेन स्वस्य श्रेयोऽन्विष्य भगवत्निकटे शिष्यभावं प्राप्य तदुपाश्रितप्रतिपादनेन [illegible] दानीं मन्यत इति भावः ॥

२. मुक्तसकलगो. क. ग. ञ. ट. पा ॥

३. 'नित्यसत्त्वस्थः' इति पदं. क. ग. ट. पा ॥

रा ।। **वर्धयेत्यर्थः; निर्द्वन्द्वः निर्गतसकलसांसारिकस्वभावः, नित्यसत्त्वस्थः गुणद्वयरहितनित्यप्रवृद्धसत्त्वस्थो भव; कथमितिचेत्—निर्योगक्षेमः आत्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायबहिर्भूतानामर्थानां योगं प्राप्तिं प्राप्तानां च क्षेमं परित्यज्य आत्मवान् भव। आत्मस्वरूपान्वेषणपरो भव। अप्राप्तस्यप्राप्तिर्योगः,**

---

ता।।त्यन्तमुक्तम् । 'आत्मवान् भव' इत्यत्र मत्वर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—**आत्मस्वरूपान्वेषणपर** इति । स्वस्यैवाप्रमत्ततागर्भस्वबुद्धिविशेषतः प्राप्त्यपेक्षया संबन्धविषयः प्रत्ययः। यद्वा स्वरूपान्वेषणादेव ह्ययमात्मानं लभते, अन्यथा आत्महानिरेव स्यादिति भावः। एवं निषेधस्य विधेश्चानुष्ठानाय विषय उक्तः । १अतः किमित्यत्र तदुभयाधीनं फलद्वयमाह **एवमिति** । न साक्षाद्गुणान्विषयीकृत्य तव किञ्चित्कर्तव्यम्, तेषां तु निर्योगक्षेमत्वात्मवत्त्वाभ्यामसात्त्विकाहारादित्यागहेतुभ्यां स्वयमेव यथार्हं नाशोन्मेषौ स्यातामिति भावः ।। ४५ ।।

अथ मनिदर्शनमधिकारिभेदं प्रतिपादयन्तं 'यावानर्थः' २इत्यादि श्लोकं व्याचष्टे—**नचेति**। वर्णाश्रमप्रवरचरणादिभेदेन प्रतिनियताधिकारिविषया हि वेदोदिता धर्मा इति भावः। **सर्वार्थपरिकल्पित** इति—तत्तत्प्रयोजनाभिलाषिसर्वाधिकार्यर्थं परिकल्पिते। यद्वा सर्वशब्दः प्रयोजनकार्त्स्न्यपरः; स्नानपानादिनानाप्रयोजनार्थं परिकल्पिते। एतच्च 'सर्वतस्सम्प्लुतोदके' इत्यनेनार्थसिद्धमुक्तम् । उदपानं कूपतटाकादि । **पिपासोरिति** दार्ष्टान्तिकप्रस्थानानुरोधेनाध्याहारः। नन्वत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः का सङ्गतिः ?; न हि पिपासोरुदपाने यावत्प्रयोजनं, तावदेव विजानतस्सर्वेषु वेदेष्वित्याशङ्कां परिहर्तुं वाक्यपूरणायाध्याहृत्योक्तम्—**तावदेव तेनोपादीयत** इत्यादि । सर्वेषु चेति ३चशब्द उपादेयानुपादेयांशसङ्कलनद्योतनार्थः । ननु ब्राह्मणस्येत्येतत्प्रकरणासङ्गतम्, क्षत्रियायैव ह्युपदिश्यते। कश्चात्र ब्राह्मणस्य विशेषः, ब्रह्मविद्याया अपि त्रैवर्णिकसाधारणत्वात् । विजानत इतिचायुक्तम्; विजानन्नेव हि ४कामनाधिकारादिष्वपि प्रवर्तते । ब्राह्मणशब्दश्चात्र न '५तदधीते' इत्याद्यर्थान्तरपरः; '६ब्राह्मोऽजातौ' इति निपातनेन जातिव्यतिरि७क्तार्थे ब्राह्म इत्येव वक्तव्यत्वात् । तत्राह—**वैदिकस्य मुमुक्षोरिति** । ब्रह्म अणतीति निरुक्त्या ब्राह्मणः '८शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्' इति पररूपे कृते प्रज्ञादित्वादण्प्रत्यये च ब्राह्मण इति रूपं भवति । ब्रह्म चात्र वेदः, वेदेष्वित्यत्रैव प्रसक्तत्वात् । अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिकमात्रपर इति न क्षत्रियार्थोपदेशाद्यनुपपत्तिः । ब्राह्मणशब्दस्यात्र सन्न्यासिपरत्वेन शङ्करव्याख्या त्वतिमन्दा । '१अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति श्रुतिस्तु

---

प्र पा।।

१. ततः किमि. ग. घ. झ. पा।।

२. इति श्लोकं क. ख. ग. ङ. पा।।

३. चकारः. क. ख. ग. घ. ङ. झ. पा।।

४. कामाधिकारा. ख. ग. घ. ङ, झ. पा ।।

५. अष्टा ४-२-५९।। ६. अष्टा. ६-४-१७१ ।।

७. रिक्तार्थेषु क. ख. ग. ज. झ. पा।।

८. अष्टा. ६. १. ९४. सू. वा ।।

१. बृ. ५.५.१ +'अमौनम् मौनेतरसहकारिकलापः. तञ्च मौनञ्च यथावदुपाददानो विद्याकाष्ठां तदेकनिष्पाद्यां लभेतेत्यर्थः'इति श्रीभाष्यम् ३-४-४६.

रा ॥ प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः । एवं वर्तमानस्य ते [illegible] प्रवृत्ता [illegible] सत्त्वं च वर्धते ॥ ४५॥
न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयम्; यथा सर्वार्थपरिप्लुते [illegible] सर्वतः संप्लुतोदके उदपाने [illegible] पानार्थिनस्तदर्थः
*यावदेव प्रयोजनम्, तावदेव तेन उपादीयते, न सर्वम्; एवं सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः
वैदिकस्य मुमुक्षोः यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम्; नान्यत् ॥ ४६ ॥

ता॥योगिनः प्रकृष्ट [illegible] । [illegible]
शिष्टत्वं च हेयोपादेयविभागविषयतया । [illegible] मुमुक्षुणा [illegible] । [illegible]
च्छेदमाह—नान्यदिति । [illegible] । न
ह्यन्यवर्णा[illegible] इति भावः ॥ ४६ ॥

एवं नहि [illegible] —
दोषस्स्यात्; [illegible] अत [illegible] । न [illegible]-
चारदोषः, एतावत उपादेयत्वात्; [illegible] -
स्वरूपमात्रस्योपादेयत्वादिति भावः । 'कर्मणि' [illegible] नित्य
इत्यादिना । 'केनचित्' इत्यादिकं [illegible] । [illegible]-
मिच्छतां कुर्वतां दृष्टिरप्युक्ता । [illegible]-
जापत्यादिलोकपशुपुत्रादि [illegible] फलम् । फलविशेषेणेति । [illegible]-
पेणैवोत्पन्नानां कर्मणां कामाधिकारे स्वर्गादिफलविशेषेण [illegible] स्वर्गादिः फलाभि-
प्यते; एवं मोक्षाधिकारेऽपि मोक्षाख्यफलविशेषेण सम्बन्धितया [illegible] फलमिति भावः ।
'ते' इति [illegible] प्रकृतान्वितं तात्पर्यमाह—नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोरिति । [illegible]-
[illegible] तत्स्वरूपस्थितयाऽवगतेरित्यर्थः । स्वर्गादिष्विति शेषः । मेति न [illegible]
किन्त्वभावमात्रबोधक इति न कदाचिदित्युक्तम् । [illegible] फलितम् ।
कर्ममात्राधिकारे फलानधिकारे च बुद्धिस्थक्रमेण हेतुद्वयमाह—सफलस्येति । न हि मोक्षमिच्छतो
बन्धरूपफलाभिलाष उपपन्नः । न च तद्धेतुपरित्याग उचित इति भावः । केवलस्येत्येतत् फलरा-
हित्यमात्रपरं, फलरहितस्येत्युक्तत्वात् । अपि तर्हि स्वरूपत एव प्रयोजनत्वपरम् । तत्र हेतुः सदा-
राधनरूपस्येति । कर्मफलयोरिति । पुनरुक्तिप्रसञ्जकषष्ठीसमासादपि उभयपदार्थप्रधानो [illegible]-
चितः । वक्ष्यमाणाकर्तृत्वानुसन्धानसंग्रहश्चात्र युक्त इति भावः । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [illegible]

प्र-पा ॥

१. देयविभागविषयतया. ग. घ. ज. पा

२. योग्यान्विषयानाह.ग. पा ॥

*३. 'केनचित्' इत्यस्य भाष्यस्थस्यकाम्यकर्मम-[illegible]ऽन्वयक्रमव्याख्यानाह—[illegible] —
नित्यनैमित्तिकाम्यकर्म [illegible] ॥

४. [illegible] ॥

रा ॥ अतस्सत्त्वस्थस्य मुमुक्षोरेतावदेवोपादेयमित्याह—

**कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।**
**मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥** ४७

रा ॥ **नित्ये नैमित्तिके काम्ये च केनचित्**

---

ता॥'सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति पूर्वोत्तरवचनाभ्यामयं कर्महेतुत्वनिषेधो व्याहन्येतेत्यत्राह—**त्वयेति**। नात्र वस्तुतो हेतुत्वं निषिध्यते; अपि तु हेतुत्वानुसन्धानमित्यर्थः। ननु फलहेतुत्वनिषेधः पुनरुक्तः, 'मा फलेषु कदाचन' इत्युक्तत्वात्। [1]यदि तु भोजनादिसाध्यक्षुन्निवृत्त्यादिफलनिषेधः; तदा तदुपाय[2]रागस्यापि निवृत्तेश्शरीरधारणादेरप्यभावप्रसंगेनोपायानुष्ठानस्यैव लोपस्स्यादित्यत्राह—**फलस्यापीति**। **क्षुन्निवृत्त्यादे**रित्यनेन पौनरुक्त्यं परिहृतम्। **न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेय**मिति। नात्र क्षुन्निवृत्त्यादिस्वरूपं निषिध्यते। अपित्वात्मनस्तद्धेतुत्वानुसन्धानमिति भावः। ननु कथं कर्मफलयोर्हेतुस्सन्नहेतुरित्यनुसन्धीयेत। एवं च चार्वाकादिवदनयोर्निर्हेतुकत्वमनुसन्धेयं स्यात्; ततश्चोपायानुष्ठानमेव हीयेत। अहेतुकतया बुध्यमाने प्रयासायोगादित्यत्राह- **तदुभयमिति**। उभयं - कर्महेतुत्वं फलहेतुत्वं च। **उत्तरत्रेति**। अयमेव तृतीयाध्यायप्रधानार्थः। तथा हि संग्रहः—'[3]असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम्। सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता' इति। एवमहेतुकत्वचोद्यं तावत्परिहृतम्। तथाप्यात्महेतुकत्वानुसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रसङ्गस्तदवस्थ इति चेन्मैवं; नह्यत्रानुष्ठानस्याननुष्ठानतया भ्रान्तिरुच्यते; नाप्यनुष्ठातृत्वस्य सतोऽप्यप्रतिपत्तिर्विधीयते; येन विरोधस्स्यात्; किन्त्वनेकहेतुके कर्मण्यस्मिन्नेकस्यैव हेतुत्वं त्रैगुण्याद्युपाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्वं च भ्रान्तिसिद्धमिति तदुभयं निषिध्यते। वक्ष्यते हि '[4]शरीरवाङ्मनोभिः' इत्यादौ, तृतीयाध्याये च। किञ्च, साक्षात्कर्तृत्वाननुसन्धानविधावपि नाकर्तृत्वानुसन्धानकर्तृत्वप्रतिपत्तिनिषेधयोरप्यननुष्ठानप्रसङ्गः। सहि कुर्वन्नेव स्वकृतोपकारनिगूहनवदाहार्यबोधेन तथा प्रतिपद्यते अन्यत्र वा कर्मणि क्रियमाणइति न कश्चिद्दोषः। 'सर्वेश्वर' इति निर्देशः तस्मिन् कर्तृत्वाद्यध्यवसायौचित्यार्थः। जीवस्यापि हि कर्तृत्वं तत्त्वतः परमात्मायत्तमिति '[5]परात्तु तच्छ्रुतेः' इत्यधिकरणे स्थापितम्। पूर्वोत्तरवाक्याद्यविरोधाय कर्मस्वरूपपरित्यागं परिहरति—**एवमिति**। गुणेश्वराधीनत्वबुद्धावपि किं मे परित्यक्तफलेन दुःखस्वरूपेण भोजनादिकर्मणेति त्वया नोदासितव्यमिति भावः। **अननुष्ठान** इति। **अकर्मणी**त्यत्र कर्मशब्दः क्रियावाची; [6]नञत्र तदभावपरइति भावः। अननुष्ठानस्य प्रतिषेधार्थं प्रसङ्गं स्मारयति **न योत्स्यामीति**। अकर्मसङ्गनिषेधफलितमन्यत्र सङ्गमाह—**उक्तेनेति** ॥ ४७ ॥

---

**प्र-पा॥**१. यदित्वत्र.ग. पा॥ २.तदुपायविषयरागस्यापि. ज,पा॥ ३. गीतार्थसंग्रहे. ७-श्लो ॥ ४. गी. १८-१५

५. शारी. २-३-४०. ※तत् - पूर्वोक्तकर्तृत्वम्, अस्य जीवात्मनः, परात्- परमात्मन एव हेतोर्भवति। कुतः ? श्रुतेः 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। स्मृतेश्चोपलक्षणम्। 'सर्वस्यचाहम्' इत्यादिस्मृतेः। इति सूत्रार्थः॥

६. नञप्यत्र. ख. घ. पा ॥

रा ॥ फलविशेषेण सम्बन्धितया श्रूयमाणे कर्मणि ॐनित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्ते कर्ममात्रेऽधिकारः। तत्सम्बन्धितयाऽवगतेषु फलेषु [illegible] न कदाचिदप्यधिकारः, ★सफलस्य बन्धरूपत्वात् फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च। मा च कर्मफलयोर्हेतुः [illegible]। [illegible]क्रियमाणेऽपि ()कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्तवाकर्तृत्वमप्यनुसन्धेयम्। क्षुन्न्यापि [illegible] एव हेतुरित्यनुसन्धेयम्। तदुभयं गुणेषु वा सर्वेश्वरे मयि वाऽनुसन्धेयमित्युत्तरत्र वक्ष्यते। एवमनुसन्धाय कर्म कुरु। अकर्मण्यननुष्ठाने 'न योत्स्यामि' इति यत्त्वयाभिहितं, न [illegible] तत्र ते सङ्गोऽस्तु; उक्तेन प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

रा ॥ एतदेव स्फुटीकरोति—

**योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।**

**सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥** ४८

रा ॥ राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्माणि योगस्थः कुरु। तदन्तर्भूतविज

ता ॥ अनन्तरग्रन्थं सङ्गमयति—एतदेवेति। [illegible] स्फुटीकरोतीति पौनरुक्त्यपरिहारः। राज्यबन्धुप्रभृतिष्विति। [illegible] सङ्गस्तु युद्धाद्यननुष्ठानद्वारेति तदुभयमपि [illegible] युद्धादीनीति प्रकृतविशेषप्रदर्शनम्। आनुषङ्गिकत्वमुपनतानीत्यन्तर्भूतेति। [illegible] इति पूर्वोक्तानुसन्धानेनाह—विजयादीति। योगस्थः [illegible] पौनरुक्त्याद्भिन्नवाक्यत्वे तु [illegible] कुर्वितीदमावर्तितम्। [illegible] योक्तं—तदिदं सिध्ध्यसिद्ध्योरिति। सार्वत्रिकयोगशब्दप्रयोग[illegible] योगस्थइत्यत्र[illegible] योगशब्दस्य सिद्ध्यसिद्धिसाम्ये क्वचिदपि प्रयोगो न दृष्टस्त्वत्राह—योग इति। [illegible] प्रयोगस्तावद्योगानुशासनादिसिद्धः। इदमपि [illegible] व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

अभ्यासरूपतात्पर्यलिङ्गविवक्षामभिप्रयन् पौनरुक्त्य[illegible] किमर्थमिति। इदं साम्यानुसन्धानरूपं चित्तसमाधानम्। तद्वचनन्तरं प्रशस्यते। कर्ममात्रनि[illegible]भ्रमं परिजिहीर्षन् बुद्धियोगशब्दस्य प्रकरणविशेषितं वाच्यांशं तावदाह—योऽयमिति। [illegible]णया बुद्धिप्राचुर्यहेतुकया लक्षितमाह—तद्युक्तात्कर्मण इति। इतरदित्यनेन प्रकरण[illegible] तिरिक्तविषयात्र कर्मनिन्देति सूचितम्। दूरावरशब्दयोरत्र विवक्षितं [illegible] महदिति [illegible]।

प्र-पा॥ॐनित्यसत्त्वस्य. पा ॥ [illegible] कथञ्चिदप्यधिकार ज. पा ॥ ★सफलस्यास्य, फलस्य. पा ॥ () कर्मणि तवाकर्तृत्व पा ॥ =तत्र सङ्गो. पा॥

१. गी. ५-१८॥ २. 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' [illegible] इति [illegible] धात....योगानुशासनादिसिद्धः [illegible] ॥

१. इत्यनेन विहित. ह. पा ॥

२. विषयोऽत्र. प. ह. पा ॥

रा।।यदि सिध्यसिध्योस्समो भूत्वा कुरु । तदिदं सिध्यसिद्ध्योस्समत्वं 'योगस्थ.' इत्यत्र योगशब्देनोच्यते । योगस्सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वरूपं चित्तसमाधानम् ।। ४८ ।।

रा ।। किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत आह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ।। ४९

रा ।। योऽयं प्रधानफलत्यागविषयोऽवान्तरफलसिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वविषयश्च बुद्धियोगः, तद्युक्तात्कर्मण इतरत् कर्म दूरेणावरम् । महदिदं द्वयोरुत्कर्षापकर्षरूपं वैरूप्यम् । उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलसांसारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं प्रापयति । *इतरदपरिमितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ; शरणं वासस्थानम् । तस्यामेव बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः । कृपणाः फलहेतवः फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणास्संसारिणो भवेयुः।।४९।

ता।।तृतीयः प्रकारः।कृपणाः फलहेतव इत्यनन्तरवाक्येन बुद्धियुक्त इत्यादिना च वक्ष्यमाणं श्रुतिस्मृत्यन्तरादिसिद्धं वैरूप्यप्रकारमाह—उक्तेति । नीतिमन्त्रौषधकेवलयागादिव्यावर्तनाय निखिलशब्दः । १तस्याप्यविशेषावच्छिन्नसत्त्वात् कार्त्स्न्येऽपि प्रयोगादवच्छेदकोपाध्यन्तरव्यावर्तनायोक्तं—सांसारिकेति । केवलकर्मसाध्यस्वर्गादिव्यावर्तनाय परमशब्दः । अपरिमितशब्देन स्वभावसंख्याकालाभिप्रायतः सर्वानन्तपरिच्छेदनिरासः । हि शब्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रयन्नाह—अत इति । प्रकरणादिविरुद्धं कर्मस्वरूपपरित्यागपूर्वकज्ञानमात्रोपादानभ्रमव्युदासायोक्तं कर्मणि क्रियमाण इति । उक्तायामिति । तात्पर्यातिशयव्यक्त्यर्थं पूर्वोक्तमभ्यस्यत इति भावः । '२उपाये गृहरक्षित्रोश्शब्दश्शरणमित्ययम्' इत्यादिनावगतं शरणशब्दस्य रक्षकाद्यर्थान्तरं व्यावर्तयन् विवक्षितं वक्तुं वाच्यं तावदाह वासस्थानमिति । नन्विदमसङ्गतं बुद्धेर्वासस्थानभूतगृहाद्याश्रयत्वाभावादित्यत्राह—तस्यामेवेति । कर्मयोगनिष्ठा ह्यत्रोपदिश्यत इति भावः. '३कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः' इति कृपणशब्दस्य पुरुषविशेषे रूढत्वात्, बुद्धियुक्त इत्यादिना फलाभिसन्धिरहितपुरुषाणां प्रशस्यमानत्वात्, 'मा कर्मफलहेतुः' इति पूर्वं फलहेतुशब्दस्य प्रकृतत्वात् 'कृपणाः फलहेतवः' इत्यत्रापि फलभिसन्धिपूर्वककर्मकारिणः पुरुषा एव निन्द्यन्ते, न तु ४फलमात्रमित्यभिप्रायेणाह—फलसङ्गादिनेति । पुरुषाणामपि हि ५स्वकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्त्येव, 'जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः' इत्यादेः प्रतिरूपतया परमनिकृष्टसर्वधर्मस्यात्र कृपणशब्देनाभिधानमुचिततत्वात् संसारिण इत्युक्तम् । अकृपणप्रदर्शनपरानन्तरश्लोकानुगुणमप्येवमर्थ उचित इति भावः ।। ४९ ।।

प्र-पा ।। *इतरदपरिमित. पा ।।

१. तस्यैवोपाधि. न. ज. पा ।।

२. अभिधानरत्नमाला-३६-३८. | 'वर्ततेसाम्प्रतञ्चैव उपायार्थैकवाचकः' इत्युत्तरार्धम् ।।

३. नामलिङ्गानुशासने. ३. काण्डे. विशेष्यनिघ्न वर्ग. ४९-श्लो ।।

४. फलहेतुमात्र. क. ख. पा ।।

५. स्वद्वारा. घ. पा ।।

**बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।**

**तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥** ५०

गा ॥ बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः उभे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसञ्चिते अनन्ते बन्धहेतुभूते जहाति । तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलं – कर्मसु क्रियमाणेष्वयं बुद्धियोगः कौशलमतिसामर्थ्यम् । अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

**कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।**

**जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥** ५१

गा ॥ बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः ॥

'बुद्धियुक्तो जहातीह' इत्यत्रेह कर्मणि क्रियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्वयमभिप्रेत्याह— **बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाण** इति । यद्वा **कर्म कुर्वाण** इति प्रकरणायत्तमुक्तम्, इहशब्दस्य तु [illegible] '[1]इहैव तैर्जितस्सर्गः'[2]—इत्यादिवत् । ततश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिरुक्ता भवति । [illegible] दिभिरनिवर्त्यत्वार्थमाह[3]—**अनादिकालसञ्चिते अनन्ते** इति । अनादि[illegible] नम् । सुकृतस्य हानिरपुरुषार्थः स्यादित्यत्रोक्तं— **बन्धहेतुभूते** इति । नहि [illegible] योर्बन्धहेतुत्वे कश्चिद्विशेषः; मुमुक्षवपेक्षया च स्वर्गादिकारणं सुकृतमपि दुष्कृतमेव; अनिष्टफलसाधनत्वात्[4] । स्वर्गादिरपि हि मुमुक्षवपेक्षया निरयत्वम् '[5]एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इत्यादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । 'बुद्धियुक्तः' इत्यस्य 'योगाय' इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्वव्युदासायाह —**तस्मादुक्ताय बुद्धियोगायेति** । युज्यस्व संनह्यस्व, उद्युक्तो भवेत्यर्थः । 'समत्वं योग उच्यते' इतिवद्योगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह—**कर्मस्विति** । [illegible] तावदाह—**अतिसामर्थ्यमिति** । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्मकत्वं कथमित्यत्राह **अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थ** इति । कार्ये कारणशब्द उपचरितः । अनेन श्लोकेन बन्धकसुकृतदुष्कृतहानमुक्तम् ॥ ५० ॥

अथ तत्फलभूतबन्धनिवृत्तिपूर्वकामृतत्वप्राप्तिपरस्य 'कर्मजम्' इति श्लोकस्य हेतुफलभावक्रमेणान्वयमाह —**बुद्धियोगयुक्ता** इति । कर्मजं फलं सांसारिकम्; जन्मबन्धो जन्मना बन्धः [illegible] त्वहानिः; अथ वा जन्मैव बन्ध इति कर्मधारयः । अनामयं पदं स्थानविशेषो वा, परमप्राप्यं परमात्मस्वरूपं वा, प्रकरणवशादत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूपं वा, पद्यते गम्यत इति पदम्; [illegible]

---

**प्र-पा॥** १. गी. ५-१९ ॥

२. सर्गः - संसारइत्यर्थः ॥

३- निवर्त्यत्वमाह. ज. पा ॥

४. अनिष्टफलसाधनत्वात्. क.ख.ग.घ.ज.पा॥

५. भारते. शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे. [illegible] दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा । आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चा[illegible] नोदकाः ।...एते वै निरयास्तात [illegible] ॥

रा ।। क्ताः अनामयं पदं गच्छन्ति । हि *प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वासूपनिषत्स्वित्यर्थः ।। ५१ ।।

**यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।**

**तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ।। ५२**

उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तया वृत्त्या निर्धूतकल्मषस्य ते बुद्धिर्यदा **मोहकलिलम्**–अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं व्यतितरिष्यति, तदा अस्मत्त इतः पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं गन्तासि-गमिष्यसि ।। ५२ ।।

रा ।। 'योगे त्विमां शृणु' इत्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिविशेष+संस्कृतस्य धर्मानुष्ठानस्य ★लक्षभूतं योगाख्यं फलमाह—

---

**ता।।**साक्षादन्यथा वा मुक्तप्राप्यत्वात्पदशब्दवाच्यम्।**हि**शब्दस्यात्र १हेतुत्वादिपरत्वासम्भवात्प्रसिद्धिपरत्वम् । प्रसिद्धिस्थलं चाह—**प्रसिद्धमिति** ।। ५१ ।।

एवमुक्तप्रकारो हेयोपादेयविभागो मदत्यागमनिरपेक्षं तवैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थमुच्यते, 'यदा' इतिश्लोकेन । मोहतरणहेतुं प्रकृतं दर्शयति–**उक्ते**ति । पुण्यपापरूपसांसारिककर्मणा हि मोहः नच्च फलाभिसन्ध्यादिरहितकर्मणा निवर्त्यम् । ततः कारणाभावात्कार्याभाव इति भावः । अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतमित्यनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिबन्धकत्वमुच्यते । मोहस्वरूपातिरिक्तस्य तत्कार्यस्य कालुष्यस्याभावात् **मोहरूप**मित्युक्तम् । कलुषशब्दोऽत्र कालुष्यपरः । **अस्मत्त** इति । आप्ततमेभ्य इति भावः । **त्याज्यतये**ति । निर्वेदयोग्यत्वायोक्तम् । न हि श्रोतव्येषु श्रुतेषु च उपादेयांशो निर्वेदहेतुः । यद्वा श्रोतव्यस्येत्यस्योपादेयविषयत्वाय श्रुतस्येत्यत्र त्याज्यतयेति विशेषणम् । हेयगतभ्रमादिगवैतृष्ण्यं च परामृश्य भवति हि निर्वेदः । स च स्वावज्ञारूपः । यथाहुः गान्धर्ववेदिनः—'[2]तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्' इति । श्रोतव्यस्येत्यादेस्सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या विवक्षितविभागप्रदर्शनं **कृत** इति । **स्वयमेवे**ति । अस्मद्वाक्यादिनिरपेक्ष इत्यर्थः । 'गन्तासि' इत्यत्र पदभेदभ्रमं निरस्यति—**गमिष्यसी**ति । 'गन्तासि' इत्यत्र द्वितीयान्वयात्तृजन्तत्वं न युज्यते । तृन्नन्तत्वे तु भविष्यत्त्वविवक्षा न स्वारसिकी । अतो लुडन्ततयैकपद्यं युक्तम् । एवं 'जेतासि' इति वक्ष्यमाणेऽपि । अनद्यतनविहितलुडन्तोऽपि शब्दो 'व्यतितरिष्यती'त्येतत्तुल्यतया भविष्यन्मात्रार्थेन [3]व्याख्यात इति ।। ५२ ।।

'[4]असिन्ध्यात्मात्मकर्मैकगोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये' इति संग्रहश्लोकमनुसन्दधानो ज्ञानयोगाभिधानोपक्रमभूतमुत्तरश्लोकमवतारयति—**योगेत्विति** ।

---

**प्र-पा।।** * प्रसिद्धमेत. पा ।।

+संस्कृतकर्मा. पा ।। ★लक्ष्य. पा ।।

१. हेत्वादिपरत्व ख. घ. ङ. पा ।।

२. दशरूपके. ४ परिच्छेदे.

३, व्याख्यातः. ख. ग. घ. ङ पा ।।

४. गीतार्थसंग्रहे. ६. श्लो. ।।

**श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।**

**समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥** ५३

रा ॥ **श्रुतिः**-श्रवणम् । अस्मत्तश्श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना, सकलेतरविसजातीयनित्यनिरतिशय*सूक्ष्मात्मविषया, स्वयमचला-एकरूपा, बुद्धिरसङ्गकर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृते मनसि, यदा

ता॥बुद्धिविशेषो 'व्यवसायात्मिका' इत्यादिना पूर्वोक्तः । लक्षभूतम् [illegible] । 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इत्यस्य प्रकृतानुपपन्नतया [illegible] इति प्रकृतानुरोधेन व्युत्पादयति—**श्रुतिः श्रवणमि**त्यादिना । **अस्मत्त** इति— [illegible] भिरनाप्तानभ्रमविप्रलम्भप्रमादा[illegible] भावः । [illegible] नाव्युदासाय वैशिष्ट्यार्थतामभिप्रायानुरूपेण [illegible] दर्शयति—**विशेषत** इति । [illegible] ह्युक्तम्, विशेषं पूर्वोक्तं व्यनक्ति—**सकलेतरे**ति । '१अर्थैव विशेषो हि [illegible]' इति भावः । निश्चलाचलशब्दयोः [illegible]— **स्वय**मित्यादि । [illegible] निश्चलत्वं तु तत्र विधेयो विशेष इति स्वयंशब्दस्य भावः । एकरूपार्थविषयत्वादेकरूपा [illegible] सञ्चाररहिता चेत्यर्थः । अथवा 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति श्रवण[illegible] कम्पनीत्यवं च २पदाभ्यां विवक्षितम् । यद्वा पूर्वोक्तबहुशाखत्वानन्तत्वनिषेधपरोऽचलशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**एकरूपे**ति । समाधीयते अस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मन इति निर्वचनेन [illegible] दविच्छिन्नस्मृतिहेतुतामभिप्रयतोक्तम्—**असङ्गे**त्यादि । योगशब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिश्चलबुद्धिसाध्यफलविषयत्वात् **आत्मावलोकन**मित्युक्तम् । समाधिशब्दस्यात्र बुद्धिविशेषपरत्वे [illegible] तत्कालपरत्वे तु लक्षणा च स्यादिति भावः । '३योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यादिभिरनेकार्थतया प्रसिद्धोऽयं शब्दस्तत्तद्वाक्यानुकूलमनुसन्धेयः । ननूपायतया हि योगो [illegible] तयात्र निर्दिश्यते । आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्मज्ञानमेव साध्यं [illegible] । [illegible] णमननाभ्यां स्थितप्रज्ञस्य ह्यनुष्ठानम्; तथा च कथमनुष्ठानसाध्या स्थितप्रज्ञता: [illegible] मन्तरेण च कोऽसावपरस्तदापाद्यो योग इत्यत्राह—**एतदुक्तमि**ति । तत्र प्रथमचोद्य [illegible] **योगाख्यमात्मावलोकन**मित्यनेन च परिहृतम् । शास्त्रजन्यात्मज्ञानात्मावलोकन[illegible] यादिनिरासः । आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठाशब्दाभ्यां श्रवणमात्रसिद्धतत्त्वनिश्चय[illegible] द्वितीयस्य परिहारः । चतुर्थोऽप्युक्तप्रकारेण साक्षात्कारतद्धेतुस्मृतिसन्ततिभेदान्निरस्तः । [illegible] स्तत्त्वज्ञानम्, ततः स्मृतिसन्ततिरूपमुपासनम्, ततस्तत्फलसाक्षात्कार इति [illegible] ॥५३॥

---

**प्र-पा ॥** * सूक्ष्मतत्व. पा ॥

१. सिद्धित्रये ॥

२. पदान्तराभ्यां. क. ख. ग. ङ. पा ॥

३. नामलिङ्गानुशासन. [illegible] १३९. श्लो. ॥

रा ॥ निश्चला स्थास्यति, तदा योगम्-आत्मावलोकनम्, अवाप्स्यसि । एतदुक्तं भवति—शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति; ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति—इति ॥ ५३ ॥

रा ॥ *एवमुक्तः पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधनभूतायास्स्वरूपं, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति—

**अर्जुन उवाच—**

**स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।**

**स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥** ५४

रा ॥ **समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा**-को वाचकश्शब्दः; तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः । **स्थितप्रज्ञः** किंच भाषणादिकं करोति ॥ ५४ ॥

रा ॥ वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते—

ता ॥ प्रश्नस्य प्रश्नोत्तरश्लोकस्यावतारं तत्र पूर्वोत्तरार्धयोः क्रमान्निष्कृष्टप्रश्नार्थं चाह—**एवमिति** । पूर्वार्धस्याभिमतं वक्तुमन्वयं तावदाह—**समाधीति** । समाधिरत्र पूर्वनिरुक्तप्रकारं मनः । तत्र स्थितिः तद्वशीकरणेनावस्थानम् । 'किं प्रभाषेत' इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' इत्यत्र कर्तृतयान्वयशङ्कामपाकरोति—**को वाचकश्शब्द** इति । ननु 'स्थितप्रज्ञः' इत्येव वाचके सिद्धे किं वाचकान्तरं पृच्छ्यते, किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयोजनमित्यत्राह—**तस्येति** । केनचिद्वाचकेन हि कस्यचित्प्रकारभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टं स्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः । स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीशब्दस्यार्थान्तरत्वभ्रमनिरासाय 'स्थितप्रज्ञः' इति पूर्वार्धोक्तशब्द एवात्रावर्तितः । **किंच भाषणादिकमिति** 'किं प्रभाषेत' इत्यादयः किंशब्दाः क्रियाविशेषणतयान्वीयमानाः क्रियाप्रकारप्रश्नपरा इति भावः । 'किं प्रभाषेत' इति वाचिके 'किं व्रजेत' इति कायिके च पृष्टे 'किमासीत' इति मानसपरम्, ध्यानार्थत्वादनागमनस्य ॥ ५४ ॥

एवं करणधर्मानुष्ठानप्रकारप्रश्नस्य साक्षादुत्तरेषु 'प्रजहाति' इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य स्वरूपप्रश्नोत्तरत्वमपि दर्शयति—**वृत्तिविशेषेति** । प्रकृष्टानुकूल्ययोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य तोषस्य कामान्तरप्रहाणहेतुत्वात्तथान्वयमाह—**आत्मन्येवेति** । सर्वशब्दस्य 'आत्मनि तुष्टः' इत्येतत्सन्निधानसिद्धं सङ्कोचमाह—**तद्व्यतिरिक्तानिति** । यद्वा 'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति यथाक्रममेवान्वयः; आत्मैकविषयेण हि मनसान्यतो जातालंबुद्धिरूपसन्तोष इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणोक्तं—**मनसात्मैकावलम्बनेन तुष्ट** इति । **तेन तोषेणेति** । '[2]न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः'

**प्र-पा** ॥ एवमुक्तः. पा ॥

१. स्वरूपमात्र. क. ङ. पा ॥

२. वि. पु. १-१७-३९. 'स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः' इति पूर्वार्धम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५

[illegible] ॥ आत्मन्येवात्मना, मनसा आत्मैकावलम्बनेन तुष्टस्तेन तोषेण तद्व्यतिरिक्तान् सर्वान्मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति; तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते; ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥५५॥

[illegible] ॥ अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततोऽर्वाचीनाद्दूरविप्रकृष्टाऽवस्थोच्यते—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६

[illegible] ॥ प्रकर्षेण [illegible] **ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयमिति** । उक्तं च हैरण्यगर्भे:—[illegible] वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् इति । [illegible] ॥ ५५ ॥

अथैकेन्द्रियसंज्ञात्यतृतीयावस्थोच्यत इत्याह— **ततोऽर्वाचीनेति** । 'टुओ विजी भयचलनयोः' इति धातुरत्र चलनार्थः, 'वीतरागभय' इति भयस्य पृथगभिधानात् । यद्वा 'अनुद्विग्न' इति [illegible]त्वमात्रं विवक्षितम् तत एव 'दुःखेषु' इत्येतदपि दुःखहेतुपरमिति मन्वान आह—**दुःखनिमित्तेष्विति** । आदिशब्देनाप्रियागमनसंग्रहः । भयहेतुव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् — **उपस्थितेष्विति**— [illegible]त्यर्थः । दुःखशब्दवदेवात्र सुखशब्दस्यापि हेतुपरतां तत्रापि पृथङ्निर्दिष्ट[illegible] —**प्रियेषुसन्निहितेष्वपीति** । विगतस्पृहवीतरागशब्दयोरपुनरुक्ततां व्यनक्ति—**अनागतेषु स्पृहा राग** इति । स्पृहारागशब्दौ सामान्यविशेषविषयौ । ततश्च विशेषशब्दसन्निधाने गोबलीवर्द[illegible]न्यशब्दस्तद्व्यतिरिक्तपर इति भावः । पुनरुक्तिपरिहाराय भयस्य [illegible]— **प्रियेत्यादिना** **हेतुदर्शननिमित्तं दुःखमित्यन्तेन** । प्रियविश्लेषाप्रियागमनयोर्द्[illegible]

**प्र-पा** ॥ १. हैरण्यगर्भे. पा ॥

२. पातञ्जल. सू. १-१५. +'स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यम्' इति दृष्टविषयवितृष्णस्य, स्वर्गवैदेहप्रकृतिलयत्वप्राप्तौ आनुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसंयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानबलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' इति तस्य वृत्तिः । दृष्टविषयवितृष्णस्य आनुश्रविकविषयवितृष्णस्य च वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति सूत्रार्थः ॥ ३. [illegible] ॥ ४. वशीक[illegible] पा ॥

५. [illegible] ॥

६. [illegible] ॥

७. [illegible] ॥

गा ॥ प्रियविश्लेषादिदुःखनिमित्तेषूपस्थितेष्वनुद्विग्नमनाः न दुःखी भवति; सुखेषु विगतस्पृहः-प्रियेषु सन्निहितेष्वपि *विगतस्पृहः-वीतरागभयक्रोधः, अनागतेषु स्पृहा रागः, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं भयं, तद्रहितः; पियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतु कृत-ककार्स: क्रोधः, तद्रहितः; एवंभूतो मुनिः आत्ममननशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

गा ॥ ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते—

यस्सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७

यस्सर्वत्र प्रियेष्वनभिस्नेहः उदासीनः प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥

ता॥ ... यद्दर्शनं सकलसहकारिसम्पत्त्युत्प्रेक्षागर्भम्, दर्शनमिति ज्ञानमात्रपरं वा; तेन ... तद्वयमित्यर्थः । क्रोध[१]लक्षणे प्रियविश्लेषादिस्त्रैकालिकः, सर्वत्र क्रोधानतिदर्शनात् । अचेतनेषु वातातपकण्टकादिषु बाधकेष्वपि क्रोधाभावात् चेतनेत्युक्तम् । ... सोऽपि चेतनत्वाध्यासेन । अन्तरशब्देन स्वदुःखहेतुस्वमनोविकारव्यावर्तनम् । न हि तथाविधो निर्वेदादिरूपस्स्यात् । क्रोधादात्महननाद्यपि परपीडाभिसन्धिगर्भम् । मनोविकारश्च ... व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्देनोपचर्यते । मुनिर्मननशील इति ... तस्य मननस्यात्र साक्षात्करिष्यमाणात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थमुक्तम्— आत्ममननशील इति । ... उद्वेगस्पृहादिविरहसाम्येऽप्यौत्सुक्यमात्रक्षमवासनानिवृत्त्या ... चतुर्थावस्थातो विशेषः ॥ ५६ ॥

अथ ... द्वितीया दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । अप्रियेषु स्नेहप्रसंगाभावात् ... इति दर्शयति— प्रियेष्विति । अभिस्नेहस्य प्रवृत्तिपर्यन्ततया तदभावोऽत्र ... पर्यन्त इत्याह— उदासीन इति । एतेन प्रियेत्यादिना च व्यतिरेकसंज्ञा ... । अपक्वान् कषायान् पक्वेभ्यः पृथगनुसन्धाय तेषामपि पाकापादनदशा हि व्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वयं प्रियेषु प्रवृत्तिरहितो दैवागतप्रियसंश्लेषविश्लेषयोश्चाभिनन्दनादिरहित इत्युक्ते ... रागादीनां पाकाभिलापेण मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं नाम ... अनुबन्धिषु कालान्तरेषु च प्रीत्यनुवृत्तिहेतुभूतनन्दनमित्यर्थः; एवं द्वेषेऽपि ॥५७॥

प्र-पा ॥ *निस्पृहः. पा ॥

१. लक्षणप्रिय. पा ॥

२. द्विषयोपादान. ख घ ञ. ज. झ. पा

रा ॥ ततोऽर्वाचीनदशामाह—

**यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।**

**इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥** ५८

यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्प्रष्टुमुद्युक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियार्थेभ्यस्सर्वशः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः । एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वा उत्तरोत्तरनिष्पाद्या ॥ ५८ ॥

इदानीं ज्ञाननिष्ठाया दुष्प्रापतां तत्प्राप्त्युपायं चाह—

---

**ता ॥** अथ यतमानसंज्ञाख्या प्रथमा दशोच्यत इत्याह—**ततोऽर्वाचीनदशेति** । प्रसक्तप्रतिषेधार्थमाह—**स्प्रष्टुमुद्युक्तानीति** । तेन वार्धकरोगादिप्रयुक्ताशक्तिमूलमसामर्थ्यकृतनिवृत्तिव्यवच्छेदः । तदैवेति । भोगानन्तरनिवृत्तिव्युदासः । कूर्मोऽङ्गानीवेत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविक्षेपमात्रनिरोधनमत्रोच्यते । **सर्वश इति** । विलोकनभाषणविज्ञानपरिग्रहादिनिवृत्तिपरः विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारपरो वा । **प्रतिसंहृत्येत्यनेनेन्द्रियनिरोधस्यात्ममननाङ्गता** दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुषुप्त्यादिविलक्षणाव्यापारोपरतिमनस्काव्यात्मगोचरमनोऽवस्थापन्नपर्यन्ता विवक्षितेत्याह—**मनआत्मनीति** । किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टयं विभज्योपदिश्यत इत्यत आह—**एवमिति** । प्रथमं बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत; इयं यतमानसंज्ञा । अथ बलात्संहृतान्यपि बाह्येन्द्रियाणि सावशेषरागद्वेषादिदोषकलुषितं मनः पुनः पुनरवसरे प्रेरयेत्, स्वयं चात्मनि स्थातुं न शक्नुयात्; अतः पक्वावशिष्टरागद्वेषादीनौदासीन्यानभिनन्दनादिक्रमेण पचेत् । इयं व्यतिरेकसंज्ञा । ततः पक्वेऽपि दोषशेषे अनादिविषयानुभवभावितवासनामात्रमात्मानमनुप्रभुसन्ती समुपा प्रतिविवत्सेत्; तत्र निरतिशयानन्दरूपमात्मानं पुरुषद्वेषिण्या योषित इव युवानं [illegible] [1]तोषं समुत्पाद्य तेन तोषविशेषेण दवीयसा च स्मृतिविदुरेण कालेन बाह्यविषयवासनाः समुन्मूलयितुमीहेत । सेयमेकेन्द्रियसंज्ञा । या पुनस्समस्तवासनाविलयादौत्सुक्यमात्रस्याप्यसम्भवेन परमवैराग्यदशा; सा वशीकारसंज्ञा ज्ञाननिष्ठाकाष्ठा योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति । तच्चावलोकनं परम्परया निरतिशयपुरुषार्थभूतामृतत्वाय कल्पत इति दर्शितं भवति । कामानां तथात्वेनादर्शनं तथा दृश्यमानेष्वपि निस्संगता संगलेशेन भुज्यमानेष्वपि नातिस्नेहः प्रचुरेऽपि रागे तन्निरोधसंरम्भ इति चावस्थावैषम्यम् । आत्मरतित्वं तस्य स्वरूपम्, 'आश्चर्यवद्वदति' इति तस्य तदेकभाषणं तदनुसन्धानात्मकं तदासनं तत्प्राप्त्यर्थप्रवृत्तिरूपं तस्य व्रजनं चेति प्रश्नचतुष्कोत्तरं सिद्धम् ॥ ५८ ॥

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्श्य संगमयन्नवतारयति—**इदानीमिति** । ज्ञाननिष्ठायाश्चतुर्विधाया अपीति शेषः । निराहारस्येत्यनेन भोजननिषेधभ्रमं व्युदस्यति—इन्द्रियाणामित्यादिना ।

---

**प्र-पा ॥** १. तोषमुत्पाद्य. क. ख. ग. ङ. ञ. पा.

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

रा ॥ इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते; रसोरागः, विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०

आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमानस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि बलवन्ति मनः प्रसह्य हरन्ति । एवमिन्द्रियजय आत्मदर्शनाधीनः, आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्रापा ॥ ६० ॥

'ता॥ [1]नचैकान्तमनश्नतः, युक्ताहारविहारस्य' इति हि वक्ष्यते। अन्यत्रापि '[2]अत्याशनादतीपानात्' इति ह्युच्यते । मोक्षधर्मे च '[3]इन्द्रियाणीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये' इति । सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणं दृष्टम्, न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्तिः, तस्य कतिपयेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । रसवर्जमित्येतावति वाक्यतात्पर्यमिति द्योतनाय विनिवर्तमाना इत्यनूदितम् । आत्मगोचररागव्यवच्छेदायाह--विषयराग इति । प्रस्तुता एव विषयाः परमितिनिर्देशस्यावधित्वमर्हन्तीति [4]विषयेभ्य इत्युक्तम् । कालादिकृतपरत्वमात्रस्यानुपयुक्तत्वाद्विषयरागनिवर्तनौपयिकं परशब्दार्थमाह–सुखतरमिति । विषया हि सुखरूपाः, आत्मस्वरूपं तु ततोऽप्यतिशयेन सुखरूपम् । अत्र 'दृष्ट्वा निवर्तते' इति दर्शनस्य रागनिवर्तकतया निर्देश औपचारिकः । यद्वा दृष्ट्वा स्थितस्यास्य देहिनो रागो निवर्तत इत्यन्वयः । एवमात्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तत इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

अथानिवृत्ते विषयरागे दुर्जयानीन्द्रियाणीत्युच्यते—'यततः' इति श्लोकेन । विपश्चित्त्व यतमानत्वे हेतुरिति द्योतनायोक्तं **विपश्चितो यतमानस्यापीति** । अत्र विपश्चित्त्वं शास्त्रजन्यहेयोपादेयविवेकवत्त्वम् । बलवतां प्रमाथित्वं हि '[5]बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति' इति स्मर्यते—इति ज्ञापनाय **बलवन्ती**त्युक्तम् । इन्द्रियाणां बलं च रागादिरेव । उक्तश्लोकद्वयतात्पर्यसिद्धमन्योन्याश्रयणं तत्फलं चाह—एवमिति ॥ ६० ॥

**प्र.पा॥** १. गी.६-१६ ॥
२. तै. नारायणो. १-अनु. ३४ ॥
३. भार. शान्ति. मोक्ष.
४. विषयेभ्यः परमि. क. ख. ग. घ. ङ. अ,पा।

५. मनु. २. २१५,'मात्रा स्वस्रा दुहित्रा-वा न विविक्तासनो भवेत्' इति पूर्वा,विद्वांसं - शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषम्, कर्षति परवशं करोती -त्यर्थः ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१

रा ॥ अस्य सर्वस्य परिजिहीर्षया विषयानुरागमुक्ततया दुर्जयानीन्द्रियाणि संयम्य चेतसः शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित आसीत, मत्परि मद्विषये सति निर्दग्धाशेषकल्मषतया निर्मलीकृतं विषयानुरागरहितं मन इन्द्रियाणि स्ववशानि करोति, ततो वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति ; यथोक्तं — *यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम्' इति ; तदाह—'वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इति ॥ ६१ ॥

एवं मय्यनिवेश्य मनः स्वयत्नेनेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह -

ध्यायतो विषयान्पुंसस्सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३

ता ॥ [1]तत्रान्योन्याश्रयदूषितेऽर्थे [illegible] कथं पूर्वमुपादिष्ट [illegible] इति अस्येति । [illegible] । संयम्येति । [illegible] निन्द्रियजयावस्था । 'मत्परः' इत्यत्र [illegible] चेतस इत्यादिना विवृतम् । शुभशब्देन हिरण्यगर्भादिः आश्रयशब्देन [illegible] च्छेदः । युक्तशब्देनात्र विषयस्वभावात्मुकरं चित्तसमाधानं विवक्षितमित्याह समाहित इति । 'मत्परः' इत्येतावता कथमन्योन्याश्रयादिपरिहार इत्यत आह—मत्परीति । [illegible] सर्वकामसंग्रहः । निर्मलीकृतं रजस्तमोविरहित [illegible] शब्दस्य ज्ञाननिष्ठाफलपर्यन्तत्वमात्मदर्शनशब्देनोक्तम् । [illegible] स्मृत्यन्तरसंवादमाह—यथेति । आत्मदर्शनमन्तरेणेन्द्रियजयनिरूपण[illegible] [illegible]भावोपपत्तिरित्युत्तरार्धेनोच्यत इत्याह तदाहेति ॥ ६१ ॥

उक्तान्योन्याश्रयणफलभूताया इन्द्रियजयात्मदर्शनयोर्निष्पत्तेः प्रकारः [illegible] इत्याह—एवमिति । [illegible] विषयान् ध्यायत [illegible] गहेतुकमाह—अनिरस्तेति । अत्र ममस्येति निर्मूलनादि[illegible] [illegible] पसर्गाभिप्रेतं विविच्य दर्शयति— अतिप्रवृद्धो जायत इति । [illegible] त्तिरित्यत्राह—कामो नामेति । [illegible]

प्र-पा ॥ *वि.पु. ६. ७. ७४; गारुडपुराणे. पू.खं. [illegible] २२२-१६, कक्षम् . तृणम् ॥ [1] [illegible]

रा ॥ अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्याप्यनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात् । ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्गोऽतिप्रवृद्धो जायते । संगात्संजायते कामः । कामो नाम संगस्य विपाकदशा । पुरुषो यां दशामापन्नो विषयानभुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति स कामः । कामात्क्रोधोऽभिजायते—कामे वर्तमाने विषये चासन्निहिते सन्निहितान् पुरुषान् प्रत्येभिरस्मदिष्टं विहतमिति क्रोधो भवति; क्रोधाद्भवति सम्मोहः—सम्मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता; तया सर्वं करोति । ततश्च प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृतस्तस्य नाशस्स्यात्, बुद्धिनाशात्पुनरपि संसारे निमग्नो विनष्टो भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

---

स्यादिति तत्र प्रसाद पुरुष इति । सर्वदा कामस्य क्रोधहेतुत्वं नास्तीत्यत उक्तं—**विषये चासन्निहित** इति । न केवलं कामोपहतानेव पुरुषान् प्रति क्रोधः, अपि तु कृत्याकृत्यविवेकान्धतया तस्यां दशायामुपगतान् सर्वान् प्रत्यपीति द्योतनाय [1]सन्निहितानित्युक्तम् । [2]ईश्वरोऽपि क्रोधवेगमभिनयन् तथैव वचांसि ब्रूते 'सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम्' इत्यादि । अयं नाभिजायत इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतार्थः, अभितो जायत इत्यर्थः । समित्येकीकारे, ततोऽत्र सम्मोहः कृत्याकृत्याविवेकतया मोह इत्यभिप्रायेणाह—कृत्येति । सम्मोहस्य स्मृतिभ्रंशहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारमाह— तयेति । '[3]क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि' इत्याद्यनुसारेणोक्तम्—सर्वमिति । ततश्चेति । व्यापारव्यापारात्सम्मोहादित्यर्थः । स्मर्तव्ये प्रस्तुतविषये स्मृतिभ्रंशं योजयति —प्रारब्धेति । स्मृतिभ्रंशादित्युत्तरवाक्यशृङ्खलावशात् स्मृतिविभ्रमशब्दस्य तदेकार्थत्वायोजनम्—स्मृतिभ्रंशो भवतीति । बुद्धिनाश इत्यत्र प्रकृतं बुद्धेविशेषमाह—आत्मेति । न तावदिह सामान्यतो ज्ञानमात्रं बुद्धिशब्दार्थः, न चेतः पूर्वमात्मदर्शनं सिद्धम्, न च भविष्यदात्मदर्शनादिकमिदानीं नाशयोग्यम् । अत आत्मविषयतया कृतस्तदुपायानुष्ठानाध्यवसाय इहोपायस्मृतिसाध्यो बुद्धिशब्देनोच्यत इति भावः । प्रणष्टनीतेरपि निमग्नात्मनो नाशो ह्यसत्समत्वम् । तच्च यथावस्थिताकारानुपलम्भः । स च देहात्मभ्रमादिकृतः, तथापि हेतुर्देहसम्बन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं—**संसारे निमग्न** इति ॥६२॥६३॥

---

**प्र-पा**॥ १. सन्निहितान्. ग. पा॥

२. ईश्वरोऽपि. क. ग. ङ. ञ. पा॥

३. श्रीरामायणे. आरण्यका.६८-स. ७६ श्लोक. 'पश्य मे नादरामनिन्दरीं दिशन्ति शीतां यदि-नाथ मीतिनीम्' इति पूर्वा ॥ अस्यार्थः— पूरेव मे नान्दरीं मायामृग प्रतिगमनात् पूर्वं मान्तं मां प्रति उभं मया गृहीत्वा मध्यन्दिशीति हर्तुं यत् स्मितं कृतवती तां तेन सहैव न दास्यन्ति चेत् अनिन्दितान्तामलब्ध्वा जगदुपसंहारं करिष्यामि चेदपि इदं निन्दितमिति नकेऽपि वक्ष्यन्तीति भावः । 'यदि रामः समुद्रान्ताम्' इति वक्ष्यते । सदेवेति - सर्वलोकस्य सम्भूयमरणमेव करिष्यामीति भावः । परिवर्तयामि- नाशयामि । अन्यथा करिष्यामीति वा ॥

४. महाभारते. आरण्य ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ।। ६४

रा ।। उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे चेतसश्शुभाश्रयभूते न्यस्तमना निर्दग्धाशेषकल्मषतया रागद्वेषवियुक्तैरात्मवश्यैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानो विधेयवात्मा विधेयमनाः प्रसादमधिगच्छति । निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ।। ६४ ।।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।। ६५

अस्य पुरुषस्य मनःप्रसादे सति प्रकृतिसंसर्गप्रयुक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते । प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनसः तदानीमेव हि विविक्तात्मविषया बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येव ।। ६५ ।।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।। ६६

ता ।। अथ तानि सर्वाणीत्युक्तार्थकरणेऽन्योन्याश्रयपरिहारप्रकारः [1]प्रयोजनभूतमंग[illegible] श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यते – रागद्वेषेति । रागद्वेषवियोगो [2]हि कुत इत्यत्र पूर्वोक्त एव हेतु[illegible]-णाह—उक्तेनेति । रागद्वेषवियोगोऽत्रेन्द्रियाणामात्मवश्यताहेतुः । विषयांश्चर[illegible] विषयभोग-भ्रमव्युदासायात्मवश्यत्वफलितमाह—विषयांस्तिरस्कृत्यवर्तमान इति । चरतिरत्र [illegible] आक्रमण-रूपगतिपरः, भक्षणार्थो वा, [3]संहारपरइत्युभयथापि तन्निरस्कारार्थत्वमत्र विवक्षित[illegible]-नादरः, तथा च नैघण्टुकाः—'[4]अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इति । [illegible]-विजयो हि मनोविजयार्थ इत्यभिप्रायेणाह—विधेयमना इति । विधेयात्मेति [illegible] 'प्रसन्नचेतस' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च प्रसादोमनोनैर्मल्यमित्याह— निर्मलेति ।। ६४ ।।

'प्रसादे' इति श्लोके प्रसादहानिशब्दयोः क्रमात् षष्ठीद्वयान्वयक्रमं [illegible] अस्येति । '[5]दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः' इत्याद्यभिप्रेतौपाधिकत्वेन [illegible]-माह—प्रकृतीति । प्रतिबन्धकाभावे ह्याशु कार्योत्पत्तिरित्यभिप्रायेण प्रसन्न[illegible]— आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितस्येति । मनः प्रसादस्य सर्वदुःखहानिहेतुत्व[illegible] इति हेत्वर्थस्य हिशब्दस्यार्थमाह—अत इति ।। ६५ ।।

प्र-पा।।१. परमप्रयोजन,क. ख. ग, घ. ङ. ञ. पा
२. वियोगोऽपि- ख. ग. घ. ङ. ञ. पा.
३. संहरण. ख. घ. ङ. ञ.
४. नामलिङ्गानुशासने [illegible]
५. वि. पु. ६. ७. २२. [illegible]-ज्ञानमयोऽमलः' इति ।।

**मयि सन्न्यस्तमनोरहितस्य स्वयत्नेनेन्द्रियनियमने प्रवृत्तस्य कदाचिदपि विविक्तात्मविषया बुद्धिर्न सेत्स्यति । अतएव तस्य तद्भावना च न सम्भवति । विविक्तात्मानमभावयतो विषयस्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिशयसुखप्राप्तिः ॥ ६६ ॥**

**पुनरप्युक्तेन प्रकारेणेन्द्रियनियमनमकुर्वतोऽनर्थमाह—**

**इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।**
**तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७**

**इन्द्रियाणां विषयेषु चरतां वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो विधीयते पुरुषेणानुवर्त्यते; तन्म-**

---

**ता॥** अथ पूर्वोक्तान्योन्याश्रयफलभूतामात्मदर्शनासिद्धिं 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इत्येतद्विवरणरूपेणानूद्य ततः परमप्रयोजनस्याप्यलाभप्रकार उच्यते—**नास्तीति** । '१युक्त आसीत मत्परः' इति पूर्वोक्तस्य निवृत्तिरयुक्तशब्देनोच्यत इति तात्पर्येणाह—**मयीति** । यततो ह्यपीति पूर्वोक्तं स्मारयति—**स्वयत्नेनेति** । नास्तीत्यनेनाभिप्रेतमाह— **कदाचिदपीत्यादिना** । अतिचिरकालप्रयासेनापीत्यर्थः । द्वितीयपादस्थमयुक्तस्येति पदं शृङ्खलौचित्यायायुक्तत्वफलभूतबुद्ध्यभावलक्षकमिति तात्पर्येणाह—**अतएवेति** । यद्वा तस्येत्ययुक्तपरामर्शः अत एवेति तु बुद्ध्यभावादेवेत्यर्थः । अथवा परम्परया हेतुत्वमभिप्रेत्यायुक्तत्वादेवेति विवक्षा; भिन्नविषयभावनान्तरनिषेधायोगात्तद्भावनेत्युक्तम् । '२रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' '३रागद्वेषवियुक्तैः' '४सुखेषु विगतस्पृहः' इत्याद्यानुगुण्येन शान्तिं विशिनष्टि—**विषयस्पृहा शान्तिरिति** । अशान्तस्यैव स्वर्गादिसुखलाभादमृतत्वप्रकरणसिद्धं सुखस्य विशेषमाह—**नित्यनिरतिशयेति**।अनेन श्लोकेन प्रत्याहारादियोगावयवचतुष्टयस्य तत्फलस्य निःश्रेयसस्य च यथासम्भवमभिधातात्पर्याभ्यां पूर्वपूर्वाभावादुत्तरोत्तरस्यालाभस्सूचितो भवति ॥ ६६ ॥

अथेन्द्रियनिग्रहाभावे बुद्ध्यभावस्य पूर्वोक्तस्य प्रकारः, 'इन्द्रियाणाम्' इत्यनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्यपुनरुक्तिः; आदरार्थं वा पुनरुक्तिरित्य- भिप्रायेणाह—**पुनरपीति** । केवलस्पन्दादिमात्रव्युदासाय **विषयेष्वित्युक्तम्** । इन्द्रियाणां सर्वेषां न विषयेषु संचारोऽस्ति, अतस्तदौन्मुख्यमर्थ इति व्यञ्जनाय '५इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते' इति प्रयोगान्तरानुसारेण **वर्तमानानामित्युक्तम्**।यत्तच्छब्दयोर्मनोविषयत्वमेवोचितं, प्रज्ञाहरणे तस्यैव प्रधानत्वात् । मनसो बाह्येन्द्रियानुविधाने सर्वेन्द्रियसाधारण्येन वक्तव्ये यदिति निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् बाह्येन्द्रियस्य **मनोनुविधाने** प्रज्ञाहरणाभावाच्च । '६यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्' इति मनुवचने तु मनसोऽनुक्त-

---

**प्र-पा ॥** १. गी. २. ६१ ॥

२. गी. २-५९ ॥ ३. गी. २-६४ ॥

४. गी. २-५३ ॥ ५. गी. ५-४९ ॥

६. मनुः. २-९९. 'इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनाऽस्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् अस्यार्थः - सर्वेषामिन्द्रियाणाम्मध्ये एकमपीन्द्रियं विषयप्रवणं यदि भवति, ततोऽस्य-विषयपरस्य इन्द्रियान्तरैरपि तत्त्वज्ञानं क्षरति, न व्यवतिष्ठते.चर्मनिर्मितोदकपात्रादिव एकेनापि छिद्रेण सर्वस्थ नस्थमेवोदकं न व्यवतिष्ठते इति ॥

नोऽस्य विविक्तात्मप्रवणां प्रज्ञां हरति विषयप्रवणां करोतीत्यर्थः, यथाम्भसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसह्य हरति ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८

तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्सर्वशो निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसस्सिद्धिमाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९

या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा—निशेवाप्रकाशा, तस्यामात्मविषयायां बुद्धौ इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनाः जागर्ति—आत्मानमवलोकयन्नास्ते इत्यर्थः. यस्यां शब्दादिविषयायां बुद्धौ

---

ता॥त्वादिन्द्रि [illegible] निर्वोगार्थत्व [illegible] निर्वर्तनीय- मिति कृत्वा वर्तनमनु यत्नेन [illegible] । [illegible] पुरुषेणेति । [illegible] इति भावः । अनभिमंहितदेशप्रापण हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् [illegible]- र्थताभ्रमव्युदासाय चाह—विदग्धदृशामिति । अम्भसीत्यस्य [illegible] अम्भसि नीयमानामिति । अनिष्टविषयप्रापणनिदर्शनत्वायोक्तं प्रतिकूल इति ॥ ६७ ॥

'यदा संहरते' इत्याद्युपक्रान्त इन्द्रियनिग्रहोपदेश [illegible]—तस्मादिति [illegible] तस्मादिति इन्द्रियानुविधायिना मनसः प्रज्ञाप्रतिष्ठा [illegible] । [illegible] उक्तेनेत्यादिना ॥ ६८ ॥

[illegible] फलमुपदिशतीत्याह—एवमिति । [illegible] पुनरुक्तिः, अतो 'या निशा' इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः 'प्रजहाति' [illegible] निगम्यते। 'विहाय कामान्, निःस्पृहः' इत्युभाभ्यां [illegible] [illegible] तृतीयेन [illegible] निगम्यत इति विभागः। [illegible] प्रज्ञाविषय [illegible] देशकालभेदेन विपरिवर्तमानायाः सर्वभूता [illegible]— या आत्मविषयेति । उपचारनिमित्तं व्यनक्ति—निशेवाप्रकाशेति । [illegible] शायामप्रकाशत्वमुपपद्यते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वा [illegible] इन्द्रियसंयमीति । या पुनः 'इयमेकत्र संयमः' इति [illegible]

---

प्र-पा॥१. स्वस्यैवायमविनय इति. क.ख.ग.घ.ङ. पा॥ ३. [illegible]

२. हर्तेविनाशाद्यर्थता.क. ख. ग. घ. ङ. ॥

रा ॥ सर्वाणि भूतानि जाग्रति—प्रबुद्धानि भवन्ति; सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यतो मुनेर्निशेवाप्रकाशा भवति ॥ ६९ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

रा ॥ यथा स्वेनैवापूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेय्य आपः प्रविशन्ति; आसामपां प्रवेशेऽप्यप्रवेशे च समुद्रो न कंचन विशेषमापद्यते; एवं सर्वे कामाश्शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं प्रविशन्ति—इन्द्रियगोचरतां यान्ति; स शान्तिमाप्नोति—शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नेष्वनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी—यश्शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

---

ता॥ [illegible] न विवक्षितेति भावः।इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अवान्तरव्यापारं पूर्वोक्तमाह—[illegible] । [illegible] मुख्यार्थायोगादाह—आत्मानमिति । बुद्धौ जागरणशब्दनिर्दिष्टं प्रबुद्धत्वं [illegible] सा च सविषया प्रकाशते—इति भावः । बुद्धिप्रकरण[illegible] बुद्धिविषयः; सा च बुद्धिः भूतानीत्यसंयमिनिष्ठतया व्यपदेशादात्मदर्शिनो [illegible] शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूतानामित्यत्र समासनिमग्नोऽपि सर्वशब्दो भूतानी[illegible] इति सर्वाणीत्युक्तम् । पश्यत इत्यत्र कर्माकांक्षायाम् आत्मानमिति [illegible] ॥ ६९ ॥

एवं [illegible] सिद्धिरुक्ता, एतस्या एव सिद्धेरर्वाचीनामदूरविप्रकृष्टां [illegible]रूपामवस्थामाह—आपूर्यमाणमिति । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेष[illegible] आपूर्यमाणमिति न प्रविशन्तीभिर्नादेयीभिरद्भिरापूरणं विवक्षितम्, अपितु [illegible] स्वात्मावलोकनतृप्तेः प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति—स्वेनैवेति । अचलप्रतिष्ठ[illegible]नादिहेतुभूतवृद्धिह्रासराहित्यपरइत्याह—एकरूपमिति । नादेय्य इत्यनेन [illegible] स्वतस्समुद्रप्रावण्यं सूच्यते । दृष्टान्ते निर्मथितार्थमाह—आसामिति । कामा [illegible]—शब्दादयो विषया इति । अविकारतासिद्ध्यर्थं यच्छब्दस्य पूर्वो[illegible]—यं संयमिनमिति । रूपादिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नान्नपानादिवच्छरीरान्तः प्रवेशः । अतः [illegible] ज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—इन्द्रियेति । [illegible]—शब्देति । नित्यनिरवद्यनिरतिशयस्वात्मानुभवानन्दसंदोहमग्नो [illegible]विषयानुभवानन्दबिन्दुषु न सज्जते इति भावः । 'न कामकामी' इत्येतत्पूर्वो[illegible] दृढीकरणमिति व्यञ्जयति—यइति । विकारस्य प्रसक्तत्वात्कामित्वं स्वकार्यविकार[illegible] लक्षयतीति विक्रियते इत्युक्तम् । कामान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी;

**विहाय कामान् यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्स्पृहः ।**

**निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥** ७१

रा ॥ काम्यन्त इति कामाश्शब्दादय. । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान्विषयान् विहाय तत्र निस्स्पृहः तत्र ममतारहितश्च, अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति; स आत्मानं दृष्ट्वा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

**एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।**

**स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥** ७२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

रा ॥ **एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी ब्रह्मप्रापिका, ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति—पुनस्संसारं नाप्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमेऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणमृच्छति—निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति; सुखैकतानमात्मानमवाप्नोतीत्यर्थः ॥**

**कदाचिदपीति** यावत्कामपरित्यागमित्यर्थः । एतेन—यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोति [illegible]-र्थशङ्का परिहृता । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽप्यदापि स्पृहारहितो न स्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यादिति शङ्कायां [illegible] कारणभूतां विषयसंग्रहणस्पृहाममकारदेहात्मभ्रमाणां क्रमात्कार्यकारणभाव[illegible]-तिरेकद्वयानां निवृत्तिरूपामवस्थामाह—**विहायेति** । पूर्वत्रात्र च श्लोके प्रकृतं [illegible] निर्वक्ति—**काम्यन्त इति** । **चरतीति** वर्तत इत्यर्थः । आत्मदर्शि[illegible]पूर्वश्लोके [illegible]-नार्थिपुरुषविषय इति विवेकं द्योतयति—**आत्मानं** दृष्ट्वेति । [illegible]-लक्षणा 'सा निशा' इति पूर्वश्लोकोक्तशान्तिरुक्ता ॥ ७१ ॥

'एषा' इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रकृतायाः [illegible] यद्वा श्लोकत्रये शान्तिनिर्वाणशब्दाभ्यामेकमेव फलमुच्यते । '[1]ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधि-गच्छति' इत्यत्र परं निर्वाणमाप्नोतीति हि व्याख्यास्यति । 'एषा ब्राह्मी' [illegible] निगमनं फलाव्यभिचारस्थापनं च । 'एषा' इति निर्देशस्य पूर्वोक्त[illegible] प्रका-रमाह—**नित्येति** । स्थितधीर्लक्षं यस्यास्सा स्थितधीलक्षा—ज्ञानयोगान्[illegible] ।

**प्र-पा ॥** १. गी. ४-३९॥

**एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतश्शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया या सांख्यबुद्धिः, तत्पूर्विकाच असंगकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता; तदुक्तं *'नित्यात्मासंगकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः। द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये' इति॥ ७२॥**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

श्रीमते रामानुजाय नमः॥

---

ता॥ब्राह्मीत्यत्र तद्धितविवक्षितसंबन्धविशेषं दर्शयति—**ब्रह्मप्रापिकेति**। एनामित्यन्वादेशोपि सप्रकारपरामर्शीति व्यञ्जयति—**ईदृशीमिति**। मोहनिषेधफलितमाह - **पुनरिति**। अन्तकालइत्युत्क्रान्तिकालभ्रमव्युदासायाह—**अन्तिमेऽपि वयसीति**। '१उत्तमे चेद्वयसि साधुवृत्तः' इत्यादिवत्। एतेन बाल्यादिषु विषयप्रवणस्यापि पश्चान्निर्विण्णस्याधिकारस्सूचितः। किंपुनर्ब्रह्मचर्यादिकमारभ्य स्थित इति च भावः। स्थित्वा स्थितिस्तत्सम्बन्धः। षष्ठीसमासभ्रमापाकरणायाह—**निर्वाणमयं ब्रह्मेति**। निर्वाणब्रह्मशब्दयोरर्वाचीनविषयतामाह—**सुखेति**॥

ननु नित्यात्मज्ञानतत्साक्षात्कारयोरपि प्रकृतत्वात्कर्मनिष्ठामात्रनिगमनपरोऽयं श्लोक इत्ययुक्तमिति शङ्कायां प्रधानभूततदनुबन्धेनान्यकथनमिति दर्शयन्नुत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतिं वक्तुमुक्तमर्थं च सङ्कलय्य दर्शयन्नित्यात्मेत्यादिकं द्वितीयाध्यायार्थसंग्रहश्लोकमपि व्याख्याति—**एवमिति**। मोहस्य हेतुस्वरूपकार्याणि विशदयति—**आत्मेत्यादिना निवृत्तस्येत्यन्तेन**। व्याख्यानव्याख्येयात्मना संग्रहश्लोकस्थभाष्यगतपदद्वन्द्वद्वयस्य यथासङ्ख्यं सम्बन्धं व्यनक्ति—**नित्यात्मेत्यादिना**। **सांख्यबुद्धिरिति**। कर्मयोगात्प्राक् 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' इत्युक्तमात्मतत्त्वज्ञानमुच्यते; तद्व्यक्त्यर्थं हि **नित्यात्मविषयेत्युक्तम्**। ज्ञानयोगस्तु कर्मयोगसाध्यतयानन्तरं पृथगेवोपादीयते। **स्थितधीलक्षेति**। अत्र स्थितधीशब्दो भावप्रधानः; तल्लक्षत्वञ्च तत्साधनत्वम्। **स्थितप्रज्ञतायोगेत्यत्र** स्थितप्रज्ञताशब्दो योगशब्देन सह विशेषणविशेष्यभावेन द्वन्द्वेन वात्र समस्यते; योगाख्यं फलमित्यपि पूर्वं पृथगुक्तेः। साम्प्रदायिकत्वायाह—**तदुक्तमिति**॥ ७२॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः॥

---

**प्र-पा॥** * गी. सं. ६. श्लो॥ १.

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा सांख्ययोगधीः ।
द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये । ६ ॥

## श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा.

संख्यया बुद्ध्या अवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तद्विषया बुद्धिः सांख्यधीः; नित्यात्मगोचरेति तद्विवरणम् । एवमत्र असङ्गकर्मेहागोचरेत्यापि योगशब्दार्थविवरण[illegible] । स्थितधीः स्थितप्रज्ञता. ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः । सा साध्यत्वेन लक्ष्यं यस्याः सा तथोक्ता । तन्मोहशान्तये [illegible] देहात्मादिभ्रमनिवृत्त्यर्थम् । एवं द्वितीयाध्यायोक्तस्य [illegible] पाश्चात्यानां [illegible] कालत्वम् एकीकरणार्थं तृतीयारम्भे भाषितम् — "तत्र मुमुक्षुभिः [illegible] [illegible] [illegible] ध्यानादिशब्दवाच्यतदैकान्तिकात्यन्तिकभक्तिं वक्तुं तदङ्गभूतं [illegible] पनिषद्वाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं [illegible] —इत्यारभ्य "अतःपरमध्यायचतुष्टयेन इदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं [illegible] ॥६॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

# ❀ श्रीमद्भगवद्गीता ❀

## तृतीयोऽध्यायः

[illegible] ॥ [illegible] मुमुक्षुभिः [illegible] वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशया-

[illegible] तत्स्वरूपं तत्प्राप्यं च दर्शयन् द्वितीयाध्यायो [illegible] शास्त्रे सङ्कल्पभावशङ्कां परिहर्तुमितिकर्तव्यतात्वंप्रथ [illegible] निराकरणेन यथावन् द्वितीयाध्यायनिर्वाहादित्यर्थः।एवमिति [illegible] पर 'परं ज्योतिः [illegible]' 'परात्परं पुरुषमुपैति' '४रसं

प्र-पा॥ [illegible] निर्विनियमुक्त- [illegible]

[illegible] ॥ ❀ [illegible] परं ज्योतिः [illegible] रूपेणा- [illegible] ब्रह्म- [illegible] इति॥ [illegible] पूर्ववाक्ये 'परं ज्योतिः [illegible]' इति [illegible] ब्रह्मणो प्राप्यतया [illegible] —इति ॥

३. मुण्ड. ३-२-८॥ †'यथा नद्यस्स्यन्दमाना-स्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा वि-द्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' ॥ यथेति—यथा गङ्गायमुनासरस्वत्यादिनद्यः स्वोत्पत्ति-स्थानेभ्यः प्रसृताः गङ्गायमुनादीनि नामानि शुक्लकृ-ष्णादीनि च रूपाणि विहाय एकतामिव भजन्ते, त-द्वदेव विद्वान् ब्रह्मोपासकः, नामरूपाद्विमुक्तः देवादि-भेदकनामरूपादिविमुक्तस्सन्, परात्परम् 'अक्षरात्प-रतः परः' इति पूर्वनिर्दिष्टं, पुरुषं परं ब्रह्म, उपैति प्राप्नोतीत्यर्थः यथा नदीसमुद्रजलयोर्भेदकाकारप्र-हाणमेव, नतु स्वरूपैक्यम्, एतमिहापीति बोद्ध्यम् ॥

४. तै. आन. ७. अनु १ ॥ रसं ' रसो वै सः' इति पूर्वनिर्दिष्टमानन्दस्वरूपं ब्रह्म, अयम् आन-न्दमयत्वविशिष्टब्रह्मोपासकः, लब्ध्वा प्राप्य आनन्दी भवति तदनुभवजनितानन्दवान् भवतीत्यर्थः । ततश्च तस्यानन्दत्वात् उपास्यत्वप्राप्यत्वे युक्ते इति भावः । 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति' इत्यन्तो वाक्यशेषो

**ता** ॥ [illegible] सच्चानन्दी भवति' १ 'परमं साम्यमुपैति' [illegible] देशाञ्च' इत्यादिश्रुतिगणं [illegible]— मुमुक्षुभिः **प्राप्यतयेति** । मुमुक्षुभिरिति [illegible] ब्रह्मविद्यानिष्ठानां प्राप्यमेकमिति द्योतयति । [illegible] ति निरु-क्तम् । प्राप्यत्वोपयुक्तं प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यं सगुणनिर्गुणादिश्रुतिविषयव्यवस्थायाम्, [illegible] धानस्य' '४ अक्षरधियान्त्ववरोधः' इत्यादिसूत्रोक्तमर्थ [illegible] चाभि [illegible]

---

**प्र पा** ॥ विवक्षितः अन्यापि आनन्दोऽयमात्मनीत्यादि [illegible] त्वात् तस्यमर्थः— [illegible] यदि, एषः परमात्मा, आकाश अपरिच्छिन्नः, आनन्दः, न स्यात् न [illegible] [illegible] आत्मात् [illegible] प्राणुयात् [illegible] को वा पुरुषः प्रकृष्टमानन्दमिमं पुनः आप्नुयात् इति अतः एष एव परमात्मैव आनन्दयाति [illegible] लोकार्थः, अनन्तस्य सर्वविज्ञानहेतुत्वात्साक्षात्कर्तृत्वमस्तीति भावः ॥

१. मुण्ड, ३. १. ३ ॥ 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' ॥ यदा यस्मिन् काले, उपासनकाले इति यावत्; पश्यः ब्रह्मदर्शी, उपासक इत्यर्थः; रुक्मवर्णं देदीप्यमान-दिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तम् 'आदित्यवर्णम्' इत्यादिश्रुतेः, कर्तारं जगत्कर्तारम्, ईशं जगदीशितारं, पुरुषं सर्वफलप्रदं वासुदेवं, 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने' इति पाद्मोक्तेः, ब्रह्मयोनिं 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इति निर्दिष्टचेतनाचेतनोपादानभूतम्, योनिशब्दस्योपादानपरत्वे 'योनिश्च हि गीयते' इति सूत्रं मानम्; यदा पश्यति पश्यतः; तदा तस्मिन् काले विद्वान् उपासकः पुण्यपापे, विधूय निरस्य, निरञ्जनः निरस्तप्रकृतिसम्बन्धः, परमं साम्यमुपैतीत्यर्थः, अत्र साम्यशब्दः सादृश्यमभिधत्ते, न तैक्यम्, साम्यं तु समानगुणयोगित्वमेव, तथा वक्ष्यते—'मम साधर्म्य-मागताः' इति ॥

२. आर्गी. १४. २ ॥ [illegible]

३. आर्गी. ३. २. १३ ॥ [illegible] गुणाः [illegible] —इति सूत्रार्थः ॥

४. आर्गी. ३. ३. ३३ ॥ [illegible]

रा ॥ [illegible] संख्येयकल्याण[illegible]पुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतवेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यतदैकान्ति

[illegible]वेदकानां [illegible]र्थ्यं सामान्यशब्दानां विशेषोपसंहारः, तत एव त्रिमूर्त्यैक्यसाम्या-[illegible]निरासम् [illegible] जगदुपादाननिमित्तत्वम्, उदाहरिष्यमाणश्रुतौ '१स उत्तमः पुरुषः' इत्युक्तिम् '२[illegible]' इति वक्ष्यमाणप्रकरणार्थं च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह—परब्रह्मपुरुषोत्तमेति । [illegible]गृहीतान्यतरैकैकमात्रपक्षाणां निराकरणाय '३नान्यः पन्थाः' '४[illegible] वेदनादिसामान्यशब्दानां भक्तिलक्षणचरमविशेषे पर्यवसानं चाभिप्रेतमित्युक्तम् —उपायभूतेत्यादि । तदैकान्तिकेत्यत्र तत्क्रतुन्यायसिद्धो [illegible] तच्छब्दः । [illegible] भक्तिरैकान्तिकी; ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तर[illegible]कत्वम् । उक्तं च मोक्षधर्मे—'५ब्रह्माणं शितिकण्ठं च [illegible] प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्' इत्यादि । स्मरन्ति च—'[illegible]' इति । वक्ष्यति चात्रैव '७भक्त्या त्वनन्यया' '८मयि [illegible]' इत्यादि । [illegible]न्तशब्देन विवक्षितः । अतोऽत्र फल-[illegible]त्वम् । एवैव भक्ति[illegible]बहुलतरबहुलतमादिभावेनोपायदशामारभ्य [illegible]पद्यते । यद्यथा शारीरकेऽपीतिकर्तव्यताचिन्तनात्परस्ता-[illegible]णाह—भक्तिरस्तु तदङ्गभूतमित्यादि । [illegible] प्राप्नुरिति [illegible]र्थम् । आत्मदर्शनस्य परविद्याङ्गतायां [illegible] प्रजापतीति । [illegible] तदङ्गम् । तत्र सन्निधिस्तावदुच्यते—दहरेति । [illegible]शोधनप्रकारमाह—जागरितेति । प्रजापति[illegible]दिदेश । इन्द्रस्तु '९नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' इति [illegible] पुनः [illegible] भोग्यतां विज्ञाय प्रजापतिः '१०अशरीरं वाव

प्र-पा ॥ १. छा. [illegible] ॥ [illegible]

२. गी. १६. १० ॥

३. पुरुषसू ॥ [illegible] न विद्यत इत्यर्थः ॥

४. [illegible] १. [illegible] ॥

५. [illegible] देवतान्तराः, [illegible], प्रतिबुद्धाः [illegible] इत्यादिना प्रतिपादिता [illegible], तेभ्यः प्राप्तं फलं परिमितम्, अत एव न सेवन्त इत्यर्थः ॥

६. नारदपरिव्राजकोपनिषदि. ३. उपदेशे ॥

७. गी. ११.५४॥

८. गी. १३.१०॥

९. छा. ८. ९. २. ॥ + अत्र प्रतिबिम्बात्मनि, भोग्यम् अमृतत्वाभयत्वादिकं भोग्यम्, न पश्यामि ; एतच्छरीरनिष्ठान्धत्वादिदोषप्रयुक्तान्धत्वादिदोष श्रवणात् ॥

१०. छा. ८. १२ १ ॥ +वावशब्दः प्रसिद्धौ, 'नप्रियाप्रिये स्पृशतः' इति वाक्यशेषः, कर्म[illegible]देहवियुक्तं तिष्ठन्तं प्रियाप्रिये कर्मफलभूते सुखदुःखे, न स्पृशतः न प्राप्नुतः ॥

[illegible] ॥ [illegible] वक्तुं तदनुगुणं 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तु[illegible] तज्ज्ञानाद[illegible] । प्रजापति वाक्ये हि [illegible] ※'य एतमात्मानमनुविद्य विजानाति' इत्युक्त्वा [illegible] प्रतिपाद्य★एवमेवैष संप्रसादो[illegible] रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति दहरविद्याफलेनोपसंहृतम् । अन्यत्रापि ※'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इत्येवमादिषु देवं [illegible]

[illegible]

प्र-पा॥ [illegible]

[illegible]

★ छा.८-१२-२ ॥

※ कठ.१-२-१२ ॥ [illegible]

१. [illegible] ॥

२. [illegible] ॥

रा ।। **विधीयमानपरविद्याङ्गतया 'अध्यात्मयोगाधिगमेन' इति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधाय*'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य '+अणोरणीयान्' इत्यारभ्य**

---

साङ्गसफलप्रधानविधिवाक्ये प्रधानांशमङ्गांशं च विभाजते—**देवं मत्वे**ति । अध्यात्मयोगाधिगमेनेत्यत्र साक्षात्कारविषययोगपरत्वे मत्वेत्यस्य साध्यत्वायोगात्, शास्त्रजन्यज्ञाने योगशब्दस्यावाचकत्वात्, मत्वेत्यत्र शास्त्रेणेत्यध्याहृत्य तद्व्युत्क्रमान्वयानौचित्याज्जीवस्यापि परवत्तत्रैव विवरिष्यमाणत्वाच्च जीवात्मस्वयोगपरत्वं युक्तम् । अङ्गतया विहितस्य ज्ञानस्य ज्ञेयैकनिरूपणीयस्वरूपस्यापेक्षितज्ञेयस्वरूपशोधनमाह—नजायत इति । एवं प्रथमषट्कोपबृंहणीयांश उक्तः । यथा सगृहीतं '१ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते' इति । अथ द्वितीयतृतीयषट्कोपबृंहणीयांशमुदाहरन्ति—**अणोरणीया**नित्यादिना इदमपि सगृहीतम्—'२मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः । प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' इति । अणोरणीयानित्यादेरर्थमाह—**परस्वरूप**मिति । महान्तं विभुमित्याद्यन्तमाह—**तदुपासन**मिति । नायमात्मेत्यस्याभिप्रेतमाह—**उपास**-

---

**प्र-पा**।। [illegible] ।।

[illegible] ।। [illegible] म-[illegible] ।। [illegible] । कर्म-[illegible] ।। २१ ।। अशरीरं [illegible] विभुमात्मान [illegible] ।। [illegible] अणोरणीया[illegible] ।। [illegible] [illegible] महान्तं, [illegible] न जायते' [illegible] आत्मा [illegible] निहितः स्थित-[illegible] कामं [illegible]

प्रसादात् आत्मनो महिमानं महत्त्वसंपादकं स्वसार्वज्ञ्यादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं, यदा पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ।। २० ।। 'धातुः प्रसादात्' इति प्रसादशब्दितभगवदनुग्रहशून्यस्य परमात्मतत्त्वमत्यन्तालौकिकतया दुरधिगममिति दर्शयति—आसीन इति ।। सर्वात्मकत्वेन इतरत्र विरुद्धतया प्रतीयमाना अपि आसीनत्वदूरगन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा तत्र सन्तीति भावः; मदामदं देवं तं हर्षाहर्षविरुद्धधर्ममध्यस्थं तम्, मदन्यः परमात्मप्रसादानुगृहीतमादृशजनादन्यः को वा ज्ञातेत्यर्थः ।। २१ ।। अशरीरं कर्मकृतशरीररहितम्, अनवस्थेषु अस्थिरेषु शरीरेषु, नित्यत्वेन तत्र स्थितम्, महान्तं विभुं महावैभवशालिनम्, आत्मानं परमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीत्यर्थः ।। २२ ।।

१. गी. स. २ ।।

२. गी. सं- ३४ ।।

'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' *नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति परविद्याफलेनोपसंहृतम् । अतः परमप्राप्त्यनन्तरूपेणैव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति—

**अर्जुन उवाच—**

**ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।**
**तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥** १

**ता॥**नत्रवेति। [illegible] आत्मा [illegible] [illegible] वाक्यमिति [illegible] विवरं [illegible] । 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' [illegible] 'धीरो न शोचति' इत्युक्तस्यैव [illegible] विवरणमिदं प्रत्यगात्मज्ञानस्यैव [illegible] शंनामाह—**विज्ञानेति** । [illegible] परमात्मप्रकरणे 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा' इति परमात्मज्ञानकारणतया [illegible] तथा [illegible] प्रत्यगात्मनोऽपि प्रकरणे तत्त्वमस्यादिवाक्यैरुक्तं भवति । एवं [illegible] आत्मज्ञानस्य [illegible] सङ्गतिमाह—[illegible] । [illegible] संग्रहविस्तररूपेण पेटिकाभेदप्रवृत्तिः । [illegible] 'अयुक्त आसीत मत्परः' इति पूर्ववदेवात्र [illegible] । [illegible] प्रपञ्चयती-त्युक्तम् । सप्रयोजनत्वाय प्रपञ्चनप्रकारमाह— ससाधनमिति ॥

**प्र-पा॥***कठ. १-२-२३॥ [illegible] नायमात्मेति॥ अयमात्मा पूर्ववाक्यनिर्दिष्टः परमात्मा, प्रवचनेन प्रवचनफलमननेन, न लभ्यः. बहुना श्रुतेन बहुना श्रवणेन,न लभ्यः. न मेधया केवलभक्त्या च, न लभ्यः, एष परमात्मा, यं जीवात्मानं,वृणुते, तेन जीवात्मना, लभ्यः, एषः परमात्मा, तस्य भगवत्प्रियस्य जीवात्मनः, स्वां स्वीयां तनूम् अप्राकृतदिव्य-मङ्गलविग्रहं, विवृणुते प्रकाशयति ॥

कठः १-३-९ ॥ + 'स तु तत्पदमाप्नोति' इ-त्युक्तं पदं किमित्यत्र ह — विज्ञानेति ॥ विज्ञान- [illegible] प्रग्रहवान् [illegible] विष्णोः [illegible] परम पदम् [illegible] वेदान्तमिति [illegible] स्वात्मस्वरूपात् [illegible] [illegible] आप्नोति [illegible] ॥

१.कठ. १-२-२२ ॥

२.कठ. १-२-२३ ॥

३. कठो. [illegible] ६१ ॥

**व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।**

**तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥** २

रा ॥ यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजयसि । एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैव साक्षादात्मावलोकनसाधनम्; कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादिका; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्ये त्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिसाधयिषितं सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाहं नियोजयितव्यः; किमर्थं घोरे कर्मणि-सर्वेन्द्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणि

ता ॥ अथार्जुनः प्रागेव समरव्यापारविरतिवासनायन्त्रितः कर्मयोगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मक [illegible] निवृत्त्यु [illegible] चोद्यमुखेन पृच्छति—**ज्यायसीति** । प्रथमश्लोकस्यान्वयं तावदाह—**यदीति** । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति कुत्रोपदिष्टम् ? 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' इत्यादि तु बुद्धिवि[illegible] व्याख्यातम्; ज्यायस्त्वं च किंरूपमिहाभिमतम् ? बुद्धेर्ज्यायस्त्वे च कर्मणि [illegible] को दोषः । घोरशब्दश्च भयङ्करपर्यायः । न च कर्मयोगो भयङ्करः । [illegible]—**एतदुक्तमिति** । तत्र बुद्धेर्ज्यायस्त्वप्रकारं पू[illegible]माह—**ज्ञाननिष्ठैवेति** । [illegible]प्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम् । ज्ञाननि[illegible] । तदेव अवधानाद्बुद्धिर्ज्यायसीति । यथाधिकारं नियोगा[illegible] प्रकटयति—**आत्मेति** । 'यदा संहरते' [illegible] **सकलेन्द्रियेत्यादिना** । किंशब्दस्य प्रतिक्षेपपरत्वं ज्यायसीचेदित्यत्र चेच्छब्दस्य [illegible] **इन्द्रियव्यापारेति** । सकलकर्मेत्यसङ्गकर्मसंग्रहणपरम् । **किमर्थमिति** । [illegible]र्थं, परिपूर्णत्वात्; न च सांसारिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य [illegible]भावात्; नापि भूभारभूतधार्तराष्ट्रादिवधनिमित्तकृतमद्विप्रल[illegible], [illegible] ब्रह्मास्त्रादिपिरुस्ते तदनौचित्यात्; नापि फलशैघ्र्यार्थं, पारम्पर्येण [illegible] । [illegible] वा, सकलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन [illegible] मुमुक्षोर्घोरत्वात्; नच लोकसंग्रहार्थं, लोकस्यापि यथा[illegible] । अतो भवतः प्राणसमतया भक्तवोद्घोषितं मां भवदनभिमते कर्मणि न [illegible] भावः । घोरशब्दस्यात्र शास्त्रीयप्राणिपीडनपरत्वायोगात्प्रकृतोपयुक्त[illegible]माह—**सर्वेन्द्रियव्यापाररूप इति** । तथापि कथं घोरत्वमित्यत्राह—**आत्मावलोकनविरोधिनीति** । [illegible] द्वितीयश्लोकार्थमाह—**अत इति** । अचेतनाया बुद्धेर्मोहनस्यौपचारिकत्वा[illegible] । इवशब्दद्योतितमाह—**प्रतिभातीति** । एतेन कारुणिकत्वात् त्वं तावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुह्यामीत्युक्तं भवति । व्यामिश्रशब्दाभिप्रेतं व्याघातं तत्प्रकारं चोपपादयति—**तथाहीति** । [illegible] कर्म तस्याः कथं साधनं, तद्विरुद्धं च कथं तदर्थिना कर्तव्यमिति व्याहति-

[illegible]मां नियोजयसीति । अतो मिश्रवाक्येन मां मोहयसीव प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनसाधनभूताया सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपाया ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनं तदेव कुर्विति च [illegible] विरुद्धं व्याकि[illegible]मेव; [illegible]दिकर्मा[illegible]रूपं [illegible] वद; येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्य श्रेय प्राप्नुयाम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

[illegible] पूर्वोक्तं न सम्यगवधृतं त्वया, पुरा ह्यस्मिन् लोके विचित्राधिकारिपूर्णे, द्विविध निष्ठा ज्ञानकर्म[illegible] यथाधिकारमसङ्कीर्णैव मयोक्ता; नहि सर्वो लौकिकः पु[illegible]ज्ञानमोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति, अपि त्वनभिसंहितफलेन [illegible]

ता [illegible] ज्ञानकर्म[illegible] [illegible] [illegible]मयस्या[illegible] तथा भ्रमनि[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—अमिश्ररूपं वाक्यमिति । पूर्वेणान्वयभ्रमव्युदासाय निश्चित्येत्यादेरर्थमाह—येनेति । [illegible] [illegible]न्वयः, सर्वज्ञस्य तस्य प्रागण्यनिश्चयायोगात्, व्यामिश्रवाक्येनापि [illegible] । अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयाकांक्षा; ततश्च निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयां [illegible] । [illegible] [illegible]विषयमाह—अनुष्ठेयरूपमिति ॥ १ ॥ २ ॥

एवमसङ्कीर्णरूपे वाक्ये बुभुत्सिते पूर्वोक्त[illegible]सङ्कीर्णरूपतां [illegible] श्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति । मया प्रोक्तेति निर्देशात्[illegible] च [illegible] पूर्वोक्तमिति । [illegible] इत्यस्य प्रकृतो[illegible]माह—विचित्राधिकारिपूर्णे इति । [illegible] सम्भवः, परस्परविरुद्धानामपि धर्माणां प्रति[illegible] मनानिमित्तादिदृष्टान्तश्च सूचितः । अनघशब्देना[illegible] । [illegible] वर्गसाधनेऽधिकरोपि, इतरे तु काम्यादौ, [illegible] तु ज्ञानयोग इति संसारदाहज्वरचिकित्सकस्य सर्वज्ञस्य भिषजस्तत्[illegible] । [illegible] सोपसर्गस्याभिप्रेतमाह यथाधिकारमिति । अधिकारानतिलङ्घनमत्र प्रकारः । [illegible] ज्ञान-त्वात्तदुक्त्यभिप्रेतमाह — असङ्कीर्णैवेति । मयेति । [illegible] भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तिगन्धेनेत्यर्थः । ज्यायसि ज्ञानयोगे [illegible] कर्मयोगः [illegible] — नहीति । मोक्षाभिलाषे जातेऽपि जन्मान्तर[illegible] तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारः, तथा दर्शनात्; ततश्चक्ता[illegible]विषयतया ज्ञानकर्म[illegible] [illegible]

रा ॥ ष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तस्वान्तमलोऽव्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठायामधिकरोति; *'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति परमपुरुषाराधनैकवेषता कर्मणां वक्ष्यते; इहापि +'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादिना अनभिसंहितफलं कर्मानुष्ठेयं विधाय तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्तीर्णबुद्धेः ★'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यादिना ज्ञानयोग उदितः । अतस्सांख्यानामेव ज्ञानयोगेन स्थितिरुक्ता । योगिनां तु कर्मयोगेन । संख्या बुद्धिः, तद्युक्तास्सांख्याः—आत्मैकविषयया बुद्ध्या सम्बन्धिनस्सांख्याः; अतदर्हा कर्मयोगाधिकारिणो योगिनः, विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगेऽधिकारः; अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगेऽधिकार उक्त इति न किञ्चिदिह विरुद्धं व्यामिश्रमभिहितम् ॥ ३ ॥

सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां जातायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४

ता ॥ [illegible] ज्ञानयोगाधिकारो न स्यात् [illegible]हेतुतयोक्तस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्रातिकू[illegible] —अनभिसंहितेति । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वकारुण्यादिविशिष्टभगवदनुग्रहरूपादृष्टद्वारा [illegible] [illegible]क्तिः । व्याकुलेन्द्रियत्वं हि ज्ञाननिष्ठाविरोधि. तच्च स्वान्त [illegible]; तच्च सत्त्वोन्मेषहेतुभूतैवंविधकर्मनिब[illegible] [illegible]त्वात्तदनुकूल एव कर्मयोग इत्युक्तं भवति।'१धर्मेणपापमपनुदति' [illegible] पूर्वमेवोक्तमिति कृत्वा केवलपरपुरुषाराधनवेषतायां कर्मणैव [illegible] —यत इति । प्रोक्तशब्दनिर्दिष्टमव्यामिश्राभिधानमनभिसंहितफल [illegible] —इहापीति 'यदा ते मोह कलिलं' 'श्रुतिविप्रतिपन्ना ते' इत्याद्यर्थं स्मारयति —विषयेति । [illegible] व्याचष्टे —अतस्सांख्यानामेवेति । [illegible] —साङ्ख्याबुद्धिरित्यादिना । अतदर्हाइत्यशक्ति[illegible] । कर्मयोगाधिकारिण इति । योगिशब्दस्थो योगो ह्यत्र कर्मयोगः; प्रत्ययार्थस्स[illegible] । अनर्हत्वं तदर्हत्वं च विशदयन्विरोधशङ्कापरिहारस्य फलित[illegible] —विषयेति ॥ ३ ॥

[illegible] हि कर्मयोगेऽपि पुरुषं प्रवर्तयति; सा यदि जाता, ततः किमव्यवहिते ज्ञान[illegible] 'न कर्मणाम्' इति श्लोकेन निराक्रियत इत्याह—सर्वस्येति । लौकिकस्ये-

प्र-पा ॥ *गी. १८-४६। +गी. २-४७ ॥ ★गी. २-५५ ॥ १. तै. नारायण. ६. प्रश्न. ५०-अनु ॥ धर्मेण अनुष्ठितेन शास्त्रविहितेन अनभिसंहितफलेन धर्मेण, पापम् उपायविरोधि दुष्कृतम्, अपनुदति - व्यपोहति ॥ अस्याः श्रुतेरर्थो विस्तरेण श्रुतप्रकाशिकायां लघुसिद्धान्ते द्रष्टव्यः ॥

रा ।। न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं–ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति; न चा ब्धस्य शास्त्रीयस्य त्यागात्; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनरूपस्य कर्मणो [illegible] स्यात् अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति; अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकाल प्रवृत्तानन्तपापसंचयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकात्मनिष्ठा दुःसंपादा ।। ४ ।।

एतदेवोपपादयति—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ।। ५

ता।।त्यनेन नैष्कर्म्योक्तानन्तरगतया [illegible] । सहसंबो [illegible] निषेधस्यान्यविषयत्वज्ञापनात [illegible] । [illegible] परस्यात्. अतो निष्कर्मा निष्क्रान्तकर्मसीमः [illegible] णाह—ज्ञाननिष्ठामिति । सत्यमनन्तरस्याप्यत्र कर्मणामिष्ट [illegible] पयत्वं तत एव सत्यगाचिनः [illegible] नाभिप्रेत्याह—नचारब्धस्ये [illegible] पक्षेऽपि सम्भवति पुनस्त्यक्तिशब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति—यत [illegible] न सङ्कलय्याह—अतस्तेनविनेति । कारण [illegible] कथं कार्यं स्यादिति भावः । [illegible] परत्वं निषेधान्वयेन तत्त्वनिषेध्यान्वयेन वा योज्यम् । पूर्वत्र [illegible] दिति वाक्यार्थः; उत्तरत्र तु [illegible] तदयुक्तम्, सा हि तेनैव जन्येति तात्पर्यम् । तदिमामुपपत्तिमपि [illegible] माह—अनभिसंहितेति । कर्मभिरित्यस्य [illegible] नरा दुःखभागिनः' इत्यादिकं स्मारितम् । [illegible] त्यभावः, तदभावाच्च पापसञ्चयानुपरमः, तेन च रजस्तमोमयत्वो [illegible] दोषाणां दीर्घायुष्यम्, तेषु च जीवत्सु नेन्द्रियव्याकुलतानिवृत्तिः, [illegible] गर्थनिष्ठेति तादृशकर्मपरित्यागेन ज्ञाननिष्ठामनुतिष्ठासुरन्तरभूमस्य [illegible] र्तनीत्यपहास्यमिति भावः ।। ४ ।।

अनन्वयशङ्कां परिहरन्ननन्तरश्लोकमवतारयति—एतदेवेति । [illegible] कर्म-णस्त्यागे ज्ञाननिष्ठाया दुस्सम्पादत्वमेवेत्यर्थः । प्रथमो हिशब्दः पूर्वश्लोकार्थ [illegible] स्त्वेतच्छ्लोकपूर्वार्धोक्तोपपादनार्थः । प्रकरणारम्भे 'लोकेऽस्मिन्' [illegible] 'कश्चित्' 'सर्वः' इत्याभ्यामभिप्रेतमिति ज्ञापनाय—अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । [illegible]

प्र-पा ।। १. प्रेत्याह. पा ।।

रा ॥ **नह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदाचिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति; न किंचित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिसंभवैस्सत्त्वरजस्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रत्यवशः कार्यते प्रवर्त्यते । अत उक्तलक्षणेन कर्मयोगेन प्राचीनं पापसंचयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन संपाद्यो ज्ञानयोगः ॥ ५ ॥**

**अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह—**

**कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।**
**इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः सउच्यते ॥** ६

**अविनष्टपापतया अजितबाह्यान्तःकरणः आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि**

**ता** ॥ स्थूलकालपरः क्षणशब्दस्तत्र '१क्षणो व्यापारवैकल्ये कालभेदाल्पकालयोः' इत्यनेकार्थपाठात्तदन्तर्गताल्पकालविषय इत्यपौनरुक्त्यम् । तदुभयसंग्रहेण **कदाचिदपीत्युक्तम्** । प्रलयादिदशाव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । स्वापोऽपि हि स्वापाख्यं कर्म, अत एव हि तत्र देशकालादिनियमेनानुज्ञाप्रतिषेधौ भवतः । अकर्मकृत् इत्यत्र कर्मणः कर्ता न विवक्षितः; किन्तु कर्मणोऽकर्तेति व्यञ्जनाय— **कर्माकुर्वाण** इत्युक्तम् । गर्वबुद्ध्याभिप्रेतमाह **नकिञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपीति** । अयं चार्थः कर्मेन्द्रियाणि संयम्येत्युत्तरश्लोके व्यक्तो भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विशेषणात्सत्त्वरजस्तमोभिरिति विवरणम् । प्रकृतौ नित्यं विद्यमानानां कथं प्रकृतिजत्वमित्यत्रोक्तं—**प्राचीनेत्यादि** । तथा चाहुः—'२कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते' इति । एतेन कर्मयोगतनूकृतगुणकज्ञाननिष्ठव्यवच्छेदः । स्वोचितशब्देन तृतीयषट्के वक्ष्यमाणः प्रकारो दर्शितः । स्वशब्दोऽत्र गुणपरः; 'अवशः सर्वः' इत्युक्ते सर्वविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय— **अवशः कार्यत** इत्युक्तम् । 'कार्यते' इत्यस्य प्रयोज्यकर्मपरत्वव्युदासेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थं—**प्रवर्त्यत** इत्युक्तम् । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यमाह— **अत** इति । अतः—गुणपरवशतया कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्य दुस्सम्पादत्वादित्यर्थः । पापनाशाद्गुणवशीकरणम्; तच्च योगारम्भानुकूलत्वम् । रजस्तमःप्राचुर्यनिवृत्तिर्वा तत्कार्यरागद्वेषाद्यभावो वा निर्मलत्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

अकरणे बाधं दर्शयन्नाह—**अन्यथेति** । कर्मयोगमकृत्वेत्यर्थः । 'मनसा स्मरन्' इत्यनेनार्थसिद्धं हेतुमाह—**अविनष्टेति** । **आत्मविमुखीकृतमना** इति । 'विमूढात्मा' इत्यत्रात्मशब्दो मनोविषयः । मूढत्वमात्मवैमुख्यम् । येभ्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिष्टानि तानेवेत्येवकारार्थः । मिथ्याचारप्रकारमाह

**प्र·पा** ॥ १.

२. वि. पु - २ - १३ - ७० ॥ ३ 'अविद्यासंचितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु' इत्युत्तरार्धम् ॥ गुणाश्च प्राचीनकर्मायत्तप्रवृत्तय इत्याह—कर्मवश्या इति ॥ कर्म च अविद्यामूलमित्याह—अविद्येति । अनात्मसु देवादिदेहेषु आत्मबुद्धिरविद्या, तच्चाविद्याफलं कर्म ब्रह्मादिसर्वजन्तुसाधारणमित्याह—तच्चेति । एवमात्मनो दृश्यत्वं ग्राहकत्वं च नास्तीत्युक्तम् ॥

विमुखीकृतमनाः विषयानेव स्मरन् य आस्ते, अन्यथा संकल्प्य अन्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते; आत्मज्ञानायोद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७

अतः पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोकनप्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैरस्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते; सोऽसम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८

नियतं व्याप्तं, प्रकृतिसंसृष्टेन हि व्याप्तं कर्म, प्रकृतिसंसृष्टत्वमनादिवासनया। नियतत्वेन सुशकत्वादसंभावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः कर्मैव कुरु; अकर्मणो ज्ञाननिष्ठाया अपि कर्मैव ज्यायः।

ता॥अन्यथासङ्कल्प्यो [illegible] मिथ्या [illegible] ज्ञानयोगा [illegible] भवति । [illegible] पर्यवसानमाह—आस्त इति । [illegible] विषयान् [illegible] क्रान्तमिति विनष्टशब्देन स्मारितम् ॥ ६ ॥

प्रथममेव ज्ञानयोगमारुरुक्षुः [illegible] कर्मयोगिनः [illegible] यस्त्विति [illegible] मयन् व्याख्याति—अत इति । इन्द्रियाणां [illegible] विरोधसिद्धयर्थमुक्तं शास्त्रीये कर्मणि नियम्येति । [illegible] यो हेतुरुक्तः, तस्यैव कर्मयोगे प्रवृत्त [illegible] पूर्वाभ्यस्तविषयसजातीये इत्युक्तम् । यदि पूर्वाभ्यास [illegible] नायाः प्राकृतविषयेति शङ्कानिरासाय, कर्मणः [illegible] आत्मावलोकने प्रवृत्तेनेति । निषिद्धानामात्मावलोकनविरोधित्वा [illegible] भावः । 'कर्मेन्द्रियैः' इत्यनेनाभिप्रेत [illegible] स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरिति । [illegible] योगारम्भापेक्षितत्वादसक्तपदस्य [illegible] असङ्गपूर्वकमिति । [illegible] विशेषस्य चावधिं दर्शयति—असंभाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपीति ॥ ७ ॥

अथ [illegible]

प्र-पा ॥ १,२. गी. २. ६२,६३ ॥　　४. [illegible] ग. [illegible] ।
३. प्रदर्शनार्थं. ग. ङ. पा ॥

रा ।। *'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इति प्रक्रमादकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठैवोच्यते; **ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुश्शकत्वात्सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठायाः कर्मनिष्ठैव ज्यायसी; कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वानुसंधानमनन्तरमेव वक्ष्यते; अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात्स एव ज्यायानित्यर्थः; कर्मणो ज्ञाननिष्ठाया ज्यायस्त्ववचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते; यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्रापि न सेत्स्यति; यावत्साधनसमाप्ति शरीरधारणं चावश्यं कार्यम्; न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्, +'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' इत्यादिश्रुतेः; ★'ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' इति वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्रापि न सेत्स्यति; यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि ध्रियमाण-**

---

ता ।'नियतं कुरु कर्म त्वं' इत्यादेस्तात्पर्यमाह—**नियतमित्यादिना**। नियतशब्दस्य मन्दप्रयोजनात्क्रियाविशेषणत्वादपि प्रकृतप्रयोजनसमानाधिकरणकर्मविशेषणत्वमेवोचितम् । ततश्च कर्मणो नियतत्वं स्वभावतश्शास्त्रतो वा स्यादुभयतो वा । नचैकस्मिन्नुभयविवक्षाक्लृप्तिस्तावद्गरीयसी । 'शरीरयात्रा' इत्यत्र तु शास्त्रीयकर्मणि नियमाभिप्रायो व्याख्यास्यते । अतोऽत्र स्वभावतो नियतत्वं विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठाया दुष्करत्वे प्रस्तुते कर्मनिष्ठायां सौकर्यमेव चानन्तरं वक्तुमुचितमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह—**नियतं व्याप्तमित्यादि**। केन किंनिबन्धना व्याप्तिरित्यत्राह **प्रकृतिसंसृष्टेनेति**। 'अकर्मणः' इतिपदे नञस्तदन्यविषयत्वं विभक्तेश्च पञ्चमीत्वेनावधिविषयत्वं व्यञ्जयति—**ज्ञाननिष्ठाया अपीति**। अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाविषयत्वं कथम् ? '१मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इत्यत्र हि स एव कर्माभावविषयतया [illegible] प्रसक्ते तस्मादनुष्ठानमेव ज्याय इति वक्तुमुचितमित्यत्राह—**नैष्कर्म्यमिति**। अत्रोपक्रमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तारतम्यमनुयुक्तम्; तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम् । मुमुक्षुसाधनत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य सुषुप्त्यादिसुलभकर्माभावत्वस्यायुक्तम्, कर्मनारम्भान्नैष्कर्म्यमित्यत्र शास्त्रार्थविरोधप्रसङ्गाच्च । अतो ज्ञाननिष्ठैवात्राकर्मशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । कर्मनिष्ठाया ज्यायस्त्वे वक्ष्यमाणं हेत्वन्तरमाह—**कर्मणि क्रियमाणेचेत्यादिना**। अनन्तरमेवेत्यासन्नत्वाभिधानेन तस्येहाभिप्रेतत्वं दर्शितम् । ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानायाभिप्रायिकमर्थमाह—**कर्मण इति**। इह **ज्ञाननिष्ठाया** इति पञ्चमी । अप्रसक्तप्रतियोगिकं ज्यायस्त्ववचनमयुक्तमिति भावः । उत्तरार्धस्यावतार-

---

**प्र-५ा** ।। *गी. ३.४ ।।

+छा. ७-२६-२. वा ।। मोक्षसाधनभूतोपासननिष्पत्तौ अन्तःकरणस्योपासनोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापराहित्यमपेक्षितम्, तच्च राजसतामसाहारसेविनां न भवति, अपि तु सात्त्विकसात्त्विकाहारसेविनां भवेदित्युपादेशति—आहारशुद्धौ....स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः इति । सत्त्वशब्दः—अन्तःकरणपरः ध्रुवस्मृतिलम्भे दुर्मोचतया ग्रन्थिशब्दवाच्यानामविद्यारागादीनां मोक्षो भवतीत्यर्थः ।। ★गी. ३-१३ ।।

१. गी. २-४७ ।।

रा॥शरीरस्य यावत्साधनसमाप्ति महायज्ञादि नित्यनैमित्तिकं कर्म [illegible] कर्तव्यम्; [illegible] कर्मयोगेऽप्या-त्मनोऽकर्तृत्वभावनया [illegible] [illegible] च [illegible] कर्मयोग [illegible]ऽप्रमा-दश्च; अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगात्कर्मयोगो ज्यायान् । तस्मात्त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्य-भिप्रायः ॥ ८ ॥

एवं तर्हि द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽहङ्कारममकारादि[illegible] [illegible] पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीत्यत्राह—

ता॥ माह—यदीति । [illegible] अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्येत्यर्थः । [illegible] प्रवेशमात्रात्कर्मांनिवृत्तिः किन्तु [illegible] चिरकालमाध्याय न [illegible] तामीत्यानन्तानित्यागे [illegible] भावः । [illegible] स्वेच्छया निगमान्तं कर्तुं शक्यम्, [illegible] नावधिकत्वात्, [illegible] च कर्मणां [illegible] [illegible] स्वेच्छया [illegible] न्यायार्जितेति [illegible] भिप्रायः—त्रिविधानि कर्मफलानि, नियतानि, अनियतानि च—इति [illegible] नियतानि, इतराण्यनियतानि । अनियतत्वं च [illegible] निष्फलत्वप्रसङ्गात् । ततश्च यान्यनियतानि [illegible] मन्त्रौषधनीतिशास्त्रादीनि । अन्यथा विजिगीषुभिः [illegible] आतुरैरपि न भेषजमुपभुज्येत; स्वेच्छया [illegible] दयः; अत एव ज्ञानयोगमारुरुक्षता त्वया कर्मबन्धत्वमेव [illegible] मोक्षस्समर्थित इति भावः । एवं शरीरधारणाभावे [illegible] [illegible] कारेण न्यायार्जनयज्ञशिष्टाशनादेर्नियतत्वं द्योतितम् । एवंविधा च [illegible] भक्तियोगदशायामप्यविच्छेद्येत्यभिप्रायेणाहारशुद्धेश्चोपादानम् । [illegible] ज्ञापनाय वक्ष्यमाणमाह—ते त्वघमिति । पूर्वोपपादितान् [illegible] प्रायिकं शाब्दं चाखिलमर्थं सुखग्रहणाय सङ्क्षेपतो दर्शयति—यत इति । ज्ञाननिष्ठा[illegible] कर्म-योगो ज्यायान्, तस्मात्त्वं ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमेव कुर्विति वा, न [illegible] अतः कैमुत्यात्कर्मयोगमेव कुर्विति वा त्वंशब्दाभिप्रायः ॥ ८ ॥

प्र-पा ॥ १. शतपथश्रा.

**यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।**
**तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर ॥** ९

रा ॥ यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद्द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते **कर्मणि** क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति । अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर । तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यस्सङ्गः, तस्मात्सङ्गान्मुक्तस्तत्समाचर । एवं मुक्तसंगेन यज्ञाद्यर्थतया **कर्मणि** क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनामुच्छिद्याव्याकुलात्मावलोकनं ददाति ।

---

ता॥ 'यज्ञार्थात्' इतिश्लोकः कर्मविधिनिषेधयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं शङ्कते—**एवं तर्ह्रीति** । द्रव्यार्जनादेरित्यादिशब्देन महायज्ञादिग्रहणम् । **ममकारादीत्यत्र** तु रागद्वेषाभिनिवेशवञ्चनादानविहरणादिग्रहः । अहङ्कारममकारादेर्मनोवृत्तिविशेषत्वादिन्द्रियव्याकुलतारूपत्वोक्तिः । **अस्य पुरुषस्येति** मुमुक्षोरपीति भावः । **कर्मवासनयेति** । प्राचीनयानुवर्तमानयाद्यतनव्यापाराभ्यासोपबृंहितया चेति भावः । **बन्धनं भविष्यतीति** । उत्तरोत्तरशरीरबन्धादिना संसारानुवृत्तिप्रसंग इत्यर्थः । अत्र 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः 'यज्ञ ईश्वरः' इति परैर्व्याख्यातम्; तच्चाविरुद्धमस्माकम्; तथापि प्रसिद्धतरश्रौतादियज्ञशब्देनार्थस्यानुविधानमिति अभिप्रायेणाह—**यज्ञादिशास्त्रीयकर्मेति** । यज्ञादीत्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपलक्षणपरत्वं ज्ञाप्यते । शास्त्रीयकर्मशब्देनोपलक्षणोपलक्ष्याणां सामान्यतस्संग्राहकाकारं तस्य कर्मणो निर्दोषत्वहेतुं च दर्शयति । **यज्ञार्थात्** यज्ञप्रयोजनात् । तदिदं दर्शितं—**शेषभूतादिति** । कर्मणा बन्धनं कर्मणा वा बन्धनं यस्य स कर्मबन्धनः; तस्य च बन्धकत्वं स्ववासनाद्वारा; न पुनः पापतया अनिष्टप्रतिपत्तिविषयत्वादत्र कर्मबन्धनशब्दस्य । 'अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यति' इति शङ्काग्रन्थेनायमर्थो दर्शितः । लोकोऽत्र संसारिचेतनवर्गः । **अतइति** । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वाभावादित्यर्थः । द्रव्यादिलाभहेतुभूतयुद्धप्रोत्साहनव्यवत्यर्थं **द्रव्यार्जनादिकमित्युक्तम्** । तादर्थ्यं यज्ञस्यागतर्णामपि विधेयमिति ज्ञापनाय पृथग्वाक्यकरणम् । कर्तृत्वफलत्यागयोस्सङ्गत्यागेन संग्रहं दर्शयति **तत्रेति** । यत्किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायं प्रयोजनसाधनत्वबुद्ध्यभावेऽपि सुहृदुपचारवद्भगवत्समाराधनरूपतया स्वरूपेण प्रयोजनत्वबुद्ध्या प्रवृत्त्युपपत्तिः । **मुक्तसङ्ग** इत्यत्र संगस्य बन्धकत्वविवक्षया **सङ्गान्मुक्त** इत्युक्तम् । प्रकृतश्लोकस्याद्धर्मप्राप्तफलप्रदत्वेन परिहारं वदन्नतदर्थस्य बन्धहेतुत्वोक्त्या फलितं तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दर्शयति **एवमिति** । एतेन कर्मणामप्रामाणिकापूर्वद्वारा फलप्रदत्वमिति कुदृष्टिमतं निरस्तम् आराध्यदेवताप्रीतिद्वारेव फलप्रदत्वोपपत्तौ '२ स एनं प्रीतः प्रीणाति' इत्यादिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाद्ययोगात् । **कर्मभिराराधित** इत्यनेन हविर्ग्रहण प्रीतिश्चाभिप्रेते, **परमपुरुष** इति ।तद-

---

प्र-पा॥१. काण्ड. १. प्रपा. १. अ. २. ब्रा. १३.वा॥ २. यजुरिका. ५-प्र-५-अनु १०-पं-४८ ॥ स अस्य यजमानस्य परमात्मा नारायणः प्रीतः स्वकृतोपचारैः प्रीतः एनं यजमानपुरुषम् प्रीणातीत्यर्थः ॥ —

लोकत्वं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

गा ॥ यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीरधारणं कुर्वतां दोषं चाह—

सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०

*'पतिं विश्वस्य' इत्यादिश्रुतेर्निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गविवशा उपसंहृतनामरूपविभागास्स्वस्मिन्प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाश्चेतनेतरकल्पाः प्रजाः [illegible] परम-

ना ॥ विनाशुनाश्चिन्त्यवर्णादिश निरिक्षाः [illegible] ददातीति वरप्रदत्वमिति विग्रहाश्रितत्वम् [illegible] । कर्मवासनामनिकृष्टं [illegible]

उक्तमर्थं [illegible] सर्वं पार्थसारथिः [illegible] यतीत्याह—यज्ञशिष्टेनैवेति । सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठाना[illegible] नियमुक्तम् । अत्र प्रजापतिशब्दस्य [illegible] पतिं विश्वस्येति । [illegible] गर्भादिरपि, ननु हिरण्यगर्भादिवक्तृत्वात् [illegible] निरुपाधिक इति । [illegible] स्वभावादपि स एव सर्वप्रजापतिरिति [illegible] नारायणम् [illegible] खिलं नारायणशब्दवाच्यस्यैव हि [illegible] स्रष्टृत्वादिकं च समुद्दिश्य भगवता पराशरेण [illegible] ²अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः इति [illegible] पतिः' इत्यादिश्रुत्यनुसारात्प्रयुक्तः । [illegible] प्रजास्सृष्ट्वा' इति [illegible] यज्ञाद्यधिकारिणः प्राणिनः संसृजति । [illegible] तद्वैरूप्यायोगाच्च [illegible] ज्ञविषयो ह्ययमनवच्छिन्नः प्रजाशब्दः । पुरेति [illegible]

प्र-पा ॥ *तै-नारा. ११. अनु [illegible] शेषिवाची, तत्रैव रूढत्वात् । 'पा रक्षणे' [illegible] तोर्निष्पन्नत्वात् रक्षकवाचीति न वाच्यम्, [illegible] इति डोप्रत्ययान्तगमित्या निष्पन्नत्वात् [illegible] मनुष्यादिवाचकत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् [illegible] पिणिरूढ इति ज्ञेयम् ॥

१. वि, पु. ६-अं. १. अ. ५०. श्लो. ब्रह्मपु. च.

[illegible]

२. वि. पु. [illegible]

[illegible]

ता।।आसीत् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति''१सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनाः''२एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य '३तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत बुद्बुदात्त्र्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषोऽजायत' ''४अग्निसृक्ष्मविविधाः प्रजाः' इत्यादिषु हिरण्यगर्भादिरपि प्रजात्वावगमान्नारायणस्य च तज्जनकत्वावगतेः 'प्रजाः सृष्ट्वा' इत्यनवच्छेदेन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति स एवात्र प्रजापतिः। किञ्च '५तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः । ऋचस्सामानि जज्ञिरे' '६सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' इति यज्ञैस्सह सर्वप्रजानां स्रष्टृतया निर्दिष्टोऽप्यधिकारपुरुषस्यापि स्रष्टा सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टः परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य स्रष्टा स एव । तथा '७सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' इत्यादिवचनबलाद्धिरण्यगर्भाख्यप्रजापतिसृष्टेरपि विश्वस्रष्टा '८सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति श्रुतस्स एव विश्वात्मा । किञ्चात्र निर्दिश्यमानं देवानां भावनादिकं परमात्मात्मकानामेवेति '९अहं हि सर्वयज्ञानाम्' इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति; '१०यस्मिन्निदं सं च वि चैति' '११प्रजापतिश्चरति गर्भे

---

प्रजाः।।१. छा. ६-८-४ ॥ प्रजाशब्देन सजीवं जगन्निर्दिश्यते, 'सन्मूलाः... सत्प्रतिष्ठाः' इति पदद्वयं [illegible] सापरम् । प्रतिष्ठा-निष्ठा पर्यवसानं [illegible] सदायतना इति [illegible] । [illegible] सत्प्रतिष्ठत्वम् । [illegible] [illegible] [illegible] इतिपदेन [illegible] निरूप्यते ॥

२. महोप. १-१ ॥ एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः स एकाकी न रमेत तस्य ध्यानान्तःस्थस्य यज्ञस्तोममुच्यते तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दश जायन्ते एका कन्या दशेन्द्रियाणि मन एकादशं तेजो द्वादशमहङ्कारस्त्रयोदशः प्राणश्चतुर्दश आत्मा पञ्चदशी बुद्धिर्भूतानि पञ्चतन्मात्राणि पंच महाभूतानि च स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषस्तत्पुरुषं पुरुषो निवेश्य नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते संवत्सरादधिजायन्ते ॥ १ ॥ ३. अथ पुनरेव नारायणस्सोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटाद्बुद्बुदमभवत् बुद्बुदात्त्र्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषो जायते ॥ अत्र-'एकाकन्या' मन उच्यते, 'कन-दीप्तौ'इति धातुः मनसः प्रकाशकत्वात् ॥

४. मनु. १-८ ॥ +'सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् ॥ ८ ॥ तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः' ॥ ९ ॥

५, ६. पुरुषसू ॥ ७. विष्णुधर्मे. ६८-५१ ॥ +चतुर्मुखं प्रति भगवान् । 'उत्पाद्य पृथिवीं सम्यक् स्थापयित्वा यथा पुरा' इत्युत्तरार्धम् ॥

८. सुबाल- ७ ॥ ९. गी. ९-२४.

१०. ११. तै. नारा. ६-प्र. १-अनु. २-१ वा ॥ +'अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान् । शुक्रेण ज्योतींषि समनुप्रविष्टः प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः ॥ १ ॥ यस्मिन्निदं सञ्चविचैति सर्वं यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः । तदेव भूतं तदु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्' ॥ २ ॥ अपारे अम्भसि समुद्रे, भुवनस्य मध्ये अन्तरिक्षे, भानुमण्डल इति यावत्, नाकस्य दुःखासंभिन्नस्य भगवल्लोकस्य वैकुण्ठस्य, पृष्ठे उपरिप्रदेशे, त्रिषु धामसु भक्तानुग्रहाय

ता ॥ अन्तः इत्यादिना– विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानमि [illegible] स्मान नमेवाह । तथा [illegible] परमात्मैवेति 'न च तस्यं कश्चिमिनाति:' [illegible] सर्वश्वरमित्यादिविशेषणैस्तत्प्रमाणनुमन [illegible] । [illegible] विषयप्रत्यापनिस्तस्य [illegible] । [illegible] न्यवक्यमस्वयंमाह—पुरा सर्वकाले [illegible] भगवा नीति । [illegible] मानवे धर्मशास्त्रे प्रमाण [illegible] भगवच्छब्देन सर्वस्ता निर्दिष्टः । [illegible]

प्र-पा॥ [illegible] नाम्.सूत्रेण [illegible], [illegible] नम्पयनुप्रविष्टः [illegible] सर्वेषां सर्वं [illegible] ॥ यस्मिन् परमात्मनि, [illegible], समिन्धकोर्तरैः मुक्तिर्भि विनीनि [illegible] भवति, यस्मिन्न सर्वे [illegible] अभिनिविष्टः आश्रिता इत्यर्थः, तत्रैव [illegible] परमव्योमशब्दिते [illegible] परमपदे [illegible] 'आ एकत्' इत्यत्र 'आ' इत्यस्य [illegible] 'निपात एकाजनाङ्' इति [illegible], '[illegible]' इति व्याख्यानम् ॥

१. छा. उ. १४. ॥ [illegible] प्रजापतेः परमात्मनः सभांस्थान वेश्म प्रपद्ये—'प्रभुविमितं हिरण्मयम्' इति दहरविद्यायां निर्दिष्टं वेश्म प्रपद्य इत्यर्थः ॥

२. शारी. ४-३-१३ ॥ [illegible] 'प्रजापतेस्सभाम्' इति प्रत्यभिसन्धिरत्र न कार्यं—न हिरण्यगर्भः, अपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि । ब्राह्मणेषु [illegible] ब्राह्मणानाम्' इति [illegible] सर्वाविद्यार्थिनां [illegible] 'धूत्वा [illegible] कृतात्मा' इति अकृतं ब्रह्मलोकमिति विशेषितत्वाच्च

[illegible] काशी मानुर्भवति [illegible]

रा ॥ **कारुणिकस्तदुज्जिजीवयिषया स्वाराधनभूतयज्ञनिर्वृत्तये यज्ञैस्सह तास्सृष्ट्वैवमुवाच—अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं, आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम् एष वो यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षाख्यस्य तदनुगुणानां**

ता। पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते' इति हिरण्यगर्भाख्यप्रजापतेः स्रष्टा नारायण इत्युक्तम्। 'अत्र प्रजापति रुवाचे'ति पराक्तया निर्देशस्तु सारथिभूतस्य स्वस्य प्रजापतिशब्दप्रतिपन्नात् स्वस्माद्भेदोपचारेणेति मन्तव्यम्। एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र पराक्त्वनिर्देशेषु यथार्हमनुसन्धेयम्। सर्वत्र सृष्टेस्संहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विवक्षन्, संहारस्य प्रयोजनं सृष्टेर्हेतुं चाह—**अनादीति**। अनवरतसुखदुःखोपभोगानामपरिश्रान्तानां विश्रमार्थं दुष्प्रत्यपथप्रवृत्तिवासनाविच्छेदार्थं चोपसंहारः। अतो न संहारे नैर्घृण्यदोषः। तारतम्यसुखदुःखोपभोगप्रदाने च परमात्मनित्यसङ्कल्पसिद्धजीवस्वातन्त्र्यनिबन्धनानादिकर्मप्रवाहहेतुकाचित्सर्गएव हेतुरिति न तत्र वैषम्यनैर्घृण्येसूत्रितं च 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति' '[1]न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' इति। **उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना** इति असद्व्यपदेश एकत्वव्यपदेशादिश्च निर्व्यूढः। नामरूपप्रहाणं स्वस्मिन् प्रलयश्च मोक्षवत्पुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह—**सक**लेति। विवशा अचेतनप्रायाः, किं पुनरपवर्ग इति भावः। तत्र हेतुमाह—**चेतनेतरकल्पा** इति। स्वप्रकाशत्वेऽप्यत्यन्तज्ञानसङ्कोचात्तत्कल्पत्वम्, नतु ज्ञानविनाशात्। प्रजाः हिरण्यगर्भादिकाः समीक्ष्य-सम्यगवलोक्य, एतेन '[2]इजानमानं हि पुरुषं य ऐक्षेत्सा मधुसूदनः' '[4]नावेक्षसे यदि' इत्यादिकमभिप्रेतम्।

---

**प्र-पा॥**१. शारी. २-१-३५ ॥ न कर्मेति ॥ सर्वे- षां क्षेत्रज्ञानां तदानीं ... अभावात् कर्म न संभ- वतीति चेन्न अनादित्वात् ... सप्रवा- हाणां ... नाम- रूपविभागाभावेऽपि ... अन्यथा कृताभ्यागम- कृतविप्रणाशप्रसङ्गात्। उपलभ्यते च श्रुतिस्मृतिषु ... ... नित्यानि- त्यानाम्' 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति ॥

२. शारी. २-३-४१ ॥ ★'परात्तु तच्छ्रुतेः' इति जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मायत्तम्; अतः विधिनि- षेधशास्त्रवैयर्थ्यम् इत्याशङ्क्य ... कृतेति ॥ कृ- तप्रयत्नापेक्षस्तु ... प्राथम्यम् उद्योग- ... अन्तर्यामी परमात्मा ... प्रवर्तय- ति; ... अस्य प्रवृत्तिनिरोधश्च ... इत्यर्थः। कुत एतत्, विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ... आदिशब्देन ... गृह्यते। ... प्रवर्तमानोऽपि ... जीवः ... प्रवर्तमानोऽपि विधिनिषेधयो- ग्य इति न कश्चिद्विरोध इति भावः।

३. भारते. शान्तिप. मोक्षध. ३४८.७२ ॥ ★'सात्त्विकस्तु विज्ञेयः सर्वे मोक्षार्थचिन्तकः' इत्युत्तरार्धम्। अत्र 'पुरुषम्' इति पदं 'पुरुषावात्ममानवौ' इति कोशानुरोधेनात्मपरम्, एकवचनं दौर्लभ्याभिप्रायकम्; सत्त्वं शीलमस्य सात्त्विकः; सत्त्वेन जयतीति वा, 'शीलम्' इति वा, 'तेन दीव्यति खनति जयति' इति वा ठक्। मोक्षार्थं चिन्तकः मोक्षरूपप्रयोजनचिन्तकः, 'चिति स्मृत्याम्' 'स्मृ आध्याने' इति धातुपाठात् चिन्तनस्मरणाध्यानशब्दाः पर्यायवाचकाः; आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकस्मरणम्; उत्कण्ठा तु 'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते। तत्प्राप्तीच्छां ससङ्कल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः' इत्युत्कटेच्छारूपत्वात् अभिप्रीतिरूपरुचिः; एतावता मोक्षरूपप्रयोजनरुचियुक्त इति लभ्यते ॥

४. स्तो रत्ने. १०. श्लो ॥ *'नावेक्षसे यदि ततो भुवनान्यमूनि नालं प्रभो भवितुमेव कुतः प्रवृत्तिः। एवं निसर्गसुहृदि त्वयि सर्वजन्तोः स्वामिन्न चित्रमिदमाश्रितवत्सलत्वम्' ॥ अस्यार्थो भाष्ये द्रष्टव्यः.

ता ॥ च कामानां प्रपूरयिता भवतु ॥ १० ॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ 11

कथम्; अनेन देवताराधनभूतेन देवान् मच्छरीरभूतान् मदात्मकानाराधयत 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति हि वक्ष्यते । यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मकाः स्वाराधनापेक्षितान्नपानादिकैर्युष्मान् पूरयन्तु । एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षाख्यमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

ता॥ [illegible] परमकारुणिक इति । [illegible] तद्बुद्धिजीवयिपयेति । [illegible] स्वाराधनेनेति । [illegible] अनेनयज्ञेनेति । [illegible] 'प्रसविष्यध्वम्' [illegible] प्राणिवर्गे' [illegible] इतिधातुद्वयेऽपि [illegible] प्रतीतिस्स्यात्; न च [illegible] प्रजामात्रं फलम् । [illegible] समृद्धिरत्र विवक्षितेत्याह—आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वमिति । [illegible] तथापि [illegible] तदनुगुणोपादानम् । [illegible] परमपुरुषार्थलक्षणेत्युक्तम् । [illegible] प्रपूरयितेति [illegible] इत्यादिप्रयोगः । सत्यम्, तथापि [illegible] तद्वदत्रापि [illegible] कामा [illegible] यज्ञेन [illegible] भवति ॥ १० ॥

यज्ञेनात्मनो वृद्धिः कथम्, [illegible] न्यः पन्थाः' इत्यादिना ज्ञानस्यैव मोक्षप्रदत्वे सिद्धे कथं [illegible]

प्र-पा ॥* गी - ९ - २४ ॥

१. महोप. १. अ ॥

२.

३. [illegible]

[illegible]

४. [illegible]

**इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।**
**तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥** १२

**यज्ञभाविताः यज्ञनाराधिताः मदात्मका देवाः इष्टान्भोगान् वो दास्यन्ते, उत्तमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान्भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते, उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान्भोगान् वो दास्यन्ते इत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्दत्तान् भोगान् तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः? चौर्यं हि नाम-अन्यदीये तत्प्रयोजनायैव परिक्लृप्ते वस्तुनि स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम् । अतोऽस्य न पर-**

त॥नमु, स्मरन्ति च '१कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः'इति । तथा '२नैव धर्मी नचाधर्मी'३'ज्ञानं-सन्न्यासलक्षणम्' इति च; कथं च मोक्षबहिर्भूतानां विचित्रसांसारिककामानां तदनुगुणत्वमिति शङ्कास्तबकमभिप्रेत्याह—**कथ**मिति । तत्र 'देवान् भावयत' इति प्रथमस्योत्तरम्, देवताराधन द्वाराधकस्यातिशय एव, अतस्स एवात्मनो वृद्धिः; '४यज देवपूजायाम्' इति यज्ञपदप्रकृतिं धातुं स्मारयति—**देवताराधनभूतेने**ति । यज्ञस्य मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिपरिहारायाह—**मदात्मका**निति । परमात्मसमाराधनतया कृतं कर्मैव मोक्षसाधनज्ञानाङ्गतया स्थित्वा मोक्षं साधयतीति प्रागेवोक्तम् । मदात्मकानित्यस्यान्तर्यामिब्राह्मणादिसिद्धत्वसूचनाय—**मच्छरीरभूता**नित्युक्तम् । यज्ञेन देवानां भावनं हि सन्तोषवत्तया भावनमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**आराधये**ति । तदभिप्रायेण च ब्राह्मणं '५तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवन्ति' इति । मदात्मकानित्यस्यात्रानुक्तस्य कथमुपादानमित्यत्राह—**अहं ही**ति । क्षणिकस्य फलप्रदानानुपपत्तिपरिहाररूपं द्वितीयं पादं व्याख्याति—**यज्ञेने**त्यादिना **पुष्णन्त्वि**त्यन्तेन । प्रस्तुताकारपरामर्शितच्छब्दार्थः—**यज्ञेनाराधिताः** इति । देवानां फलप्रदानशक्तिसिद्ध्यर्थं पुनः—**मदात्मका** इत्युक्तम् । एवं च क्षणिकस्यापि देवताप्रीतिरूपापूर्वद्वारा फलसाधनत्वम्; महाप्रलये त्विन्द्रादिलयेऽपि परदेवताप्रीतिद्वारा पुनः फलप्रदत्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । चतुर्थशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह—**स्वाराधने**ति । देवैराराधकानां भावनं नामापेक्षितैः पोषणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**पुष्णन्त्व**िति । उत्तरार्धमुक्तस्यैवार्थस्य मोक्षोपयोगित्वज्ञापकमित्यभिप्रायेणाह—**एव**मिति । स्वर्गादिरूपश्रेयोव्यावृत्त्यर्थं परत्वविशेषणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**मोक्षाख्य**मिति ॥ ११ ॥

'ते देवा भावयन्तु वः' इत्युक्तस्य पोषणस्य प्रकारो 'देवान् भावयत' इत्यस्य व्यतिरेके प्रत्यवायश्चोच्यते—**इष्टा**निति श्लोकेन । इष्टानित्यस्यार्थः—**उत्तरोत्तराराधनापेक्षित**

---

**प्र-पा॥**

१. भारते. शान्तिप. मोक्ष. २४७- ७. सन्न्यासोपनिषदिच ॥ २.

३. नारदपरिव्राजकोप. ३. उपदेशे ॥

४. भौवादिकः स्वरितेत् ॥

५. यजु-३-कां, २-प्रश्न, ९-अनु, ७-पा ॥

रा॥मपुरुषार्थानर्हतामात्रम्, अपितु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥१२॥

तदेव विवृणोति—

**यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।**

**ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥** १३

इन्द्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याण्युपादाय विपच्य तैर्यथावस्थितं परमपुरुषमाराध्य तच्छिष्टाशनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते, ते त्वनादिकालोपार्जितैः किल्बिषैरात्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिस्सर्वैर्मुच्यन्ते । ये तु परमपुरुषेणेन्द्राद्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानात्मार्थतयोपादाय विपच्याश्नन्ति ते पापात्मानोऽघमेव

मुमुक्षुभिरुदग्रपुरुषार्थार्थं भोगा उपनन्त इति भावः । बहुवचनानुगुणमसंकोचेनाह— **सर्वैरिति ।** दास्यन्त इति कर्मविधानक्रियाफलाम्नेपदं भावानुगुणं ... देवानां चोरत्वमित्यर्थः— **स्वाराधनार्थतयेत्युक्तम् ।** ननु किमत्र चोरत्वम्; न हि देवानां भोगानामपहरणं प्रसह्य वा कर्मणाः; न च तैर्दत्तस्य स्वहस्तागतस्य भोगश्चौर्यम्; न हि राजाभिमतप्रसादलब्धभोगजीविनश्चोरा इति उपलभ्यन्ते; एवं च सति सर्वेषां यज्ञादिफलभुजामविशेषेण चोरत्वं प्रसज्येत इत्याशङ्कायाह— **चौर्यं हीति ।** परबुद्ध्या परप्रयोजनत्वेन कल्पितस्य स्वकीयस्य परानुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्याऽन्यदीयस्य च व्यवच्छेदाय अन्यदीय इत्यादिविशेषणद्वयम् । तेन स्वात्मपोषणमिति चौर्यस्य फलम्; अन्यदीये स्वकीयताबुद्धिकारणमित्येव लक्षणम् । तत्प्रयोजनतयेत्यन्यदीयत्वफलम्; तेन स्वात्मपोषणानान्त्वियद्योतनम् । वस्तुशब्देन चोरयितव्यावान्तरभेदाविवक्षां द्योतयति । बुद्धि कृतेत्यनेन कायिक[१]स्याधिकव्यापारोऽवश्यापेक्षित इति सूचनम् । बुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम् । एवं च सति '[२]योऽन्यथा सन्तम्' इत्याद्युक्तात्मचौर्यमपि लक्षितं भवति । भगवदीये तद्व्यतिरिक्तमात्मनि ... प्रत्यगात्मनि स्वातिशयावहस्वतन्त्रत्वाभिमानरूपत्वात्तस्य । नन्वेवमप्यत्रोदाहरणे कथं चोरत्वम्? उच्यते—देवा हि कर्मभिराराधिता अपि हविर्ग्रहणार्थमेव फलं प्रयच्छन्ति; यथा राजानः स्वभागग्रहाय स्वाराधकेभ्यः क्षेत्रादिकम्; तत्र करप्रदानविमुखाः पुरुषा इव हविरादिप्रदानविमुखाः चोरा एव—इति । चोरत्वनिर्देशफलितं व्यनक्ति— **अत इति ।** चोरत्वादित्यर्थः । **पुरुषार्थानर्हतेत्यनेन** विहितकर्माकरणस्याधिकारित्वनिवृत्तिहेतुत्वमपि ख्यापितम् । **भविष्यतीत्यनेन** प्रत्यवायस्य देहान्तरभावितया योग्यानुपलम्भबाधाभावस्सूचितः ॥

पुनरुक्तिपरिहारायार्थान्तरपरत्वमुद्भावयन्नाह— **तदेव विवृणोतीति ।** तत्र पूर्वार्धं 'श्रेयः परमवाप्स्यथ' इत्यस्य प्रकारकथनम्; उत्तरार्धं तु 'तैर्दत्तान्' इत्याद्युक्तचोरत्वप्रपञ्चनरूपम् । यज्ञा-

---

**प्र-पा॥** १. नकायिक. ग-ङ-पा ॥

२. भारते. उद्योगप. ४२. ३५ ॥*'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' ॥

रा।।भुञ्जते । अघपरिणामित्वादघमित्युच्यते । आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पचन्ते ।।१३।।

पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्यावश्य-कार्यतामननुवर्तने दोषं चाह—

**अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।**
**यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।।** १४
**कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।**
**तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।** १५
**एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।**
**अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ।।** १६

अन्नात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति, पर्जन्याच्चान्नसम्भव इति सर्वलोकसाक्षिकं; यज्ञात्पर्जन्यो भवति इति च शास्त्रेणावगम्यते *'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

ता।।कृष्ण्यष्टव्याद्याकारविशेषकथनम्-**इन्द्राद्यात्मने**त्यादि । अवधारणेन केवलेन्द्राद्यर्थत्वस्वार्थत्वयोर्व्य-वच्छेदः । द्रव्योपादानपचनदशयोरपि परमपुरुषाराधनार्थत्वबुद्धिः कार्येति ज्ञापनाय—**द्रव्याण्युपादा-ये**त्याद्युक्तम् । एतच्च 'ये पचन्ति' इत्येतद्व्यतिरेकलब्धम् । केवलेन्द्राद्याराधनस्यापि वस्तुतः परम-पुरुषाराधनत्वान्वादत्र तद्व्यवच्छेदाय तत्तद्देवतायजनस्य परमपुरुषपर्यन्तत्वसिद्धये च—**यथावस्थित-**मित्युक्तम् । यज्ञशिष्टममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः । रागप्राप्तशरीरयात्रा यज्ञशिष्टे-नैव कार्येति नियमः । सन्तः **यज्ञशिष्टाशिन एव वर्तमाना** इत्यर्थः । तदेतदुच्यते—**शरीरयात्रांकुर्वते** इति । यद्वा सन्त इति पदमुत्तरार्धस्थपापशब्दप्रतिस्थानीयत्वात्साधुविषयम् । उत्तरार्धवदत्रापि साध्यसाधनांशविभागद्योतनाय यत्तच्छब्दाभ्यां वाक्यभेदकरणम् । तुशब्देन सद्भ्यः पापानां विशेषे बोधिते तेभ्योऽपि सतां विशेषोऽर्थात्सिद्ध इति द्योतनायाह—**तेत्वनादी**ति । अत्र चुल्ल्यादिपञ्चसूना-कृतपापमात्रस्य व्यवच्छेदार्थं सर्वशब्दबहुवचनाभ्यां प्रदर्शितं किल्बिषानन्त्यं समर्थयितुम्—**अनादि-कालोपार्जितै**रित्युक्तम् । द्विविधानि किल्बिषाणि प्राप्तिविरोधीन्युपायविरोधीनि चेति । तत्र प्राप्ति-विरोधीनि भक्तियोगैकनिवर्त्यानि । तेभ्योऽत्र सर्वशब्दसङ्कोचमभिप्रेत्योक्तम्—**आत्मयाथात्म्यावलो-कनविरोधिभि**रिति । स्मरन्ति च 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि' इति । एतेन विरोधित्वाविशेषात्सांसारिकपुण्यान्यप्यत्र किल्बिषशब्देनोच्यन्ते इत्यपि सूचितम् । पूर्वोत्तराघविघातिनो भक्तियोगाद्विशेषसूचनाय—**उपार्जिते**त्युक्तम् । 'आत्मकार-

प्र-द।। *ब्रह्मपुराण-२९-अ. ४-श्लोक.मनुभारतादिषु च द्रष्टव्यम् ।।

गा। आदित्याज्जायते वृष्टिः[1] इत्यादिना । यज्ञश्च द्रव्यार्जनादिकर्तृव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः । कर्म च ब्रह्मोद्भवं । अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् ।

ता॥ पर्जन्यात् [illegible] आमार्थत्वेन [illegible] भोजनत्वेन निन्दानुपाने [illegible] अद्यन्तीति [illegible] गुणत्वाद् [illegible] तादात्म्यात [illegible] इत्यर्थः । [illegible] अन्तर्गतम् [illegible] आत्म्य वनोपत- विमुखा इति । [illegible] पुनर्नरकप्राप्तिरिति । [illegible] नरकादे- ति । न पुनरेतत् [illegible] ।

[illegible] ब्रह्माक्षरसमुद्भवमिति [illegible] पुनरन्यीति [illegible] त्यर्थत् [illegible] तन्त्, तथापि [illegible] इत्यर्थः । विमर्शमन्ते [illegible] । [illegible] यथ [illegible] । अथाविवक्षायां ब्रह्मेत्यत्र [illegible] इत्यवगतो योगि- [illegible] । 'कर्मसमुद्भवः' इत्युक्ते पूर्ववत्पापकर्मसमुद्भव इतिर्थ्यमानात् [illegible] द्रव्यार्जनेत्याद्युक्तम् । अत्र [illegible] इति भावः । [illegible] शब्देन द्रव्यस्याप्यार्जनस्य [illegible] गृह्यते । ननु कर्तृव्यापारस्य कर्मणः [illegible] प्रत्यगात्मजनक शरीरेन्द्रियादिजन्यमिति [illegible] ननु [illegible] विशिष्य निर्देष्टव्यम्; ब्रह्मणश्चाक्षरसमुद्भव [illegible] वा द्वयोरपि नित्यत्वात् कारणभूतस्य तत्त्वानिष्कर्षस्याभावात् । ब्रह्म [illegible] तथा शङ्करव्याख्यापि तत्त्वानगुणा । [illegible] तद्रूपश्रुतवादिकं च तत्तत्प्रक्रियादूषणादेव निरस्तम् । [illegible] र्थं कुटीकरणमित्याशङ्क्याह—अत्रेति । [illegible] साक्षात्परमपुरुषे मुख्यत्वेऽपि प्रकरणादिबलात्तस्मादन्यत्र तद्गु [illegible] तम् । द्रव्यार्जनादिकर्मणश्शरीरिणा [illegible] विविच्य [illegible] [2]शरीरांशस्य विवक्षायां ब्रह्मशब्द इति—प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरमित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे शरीरे तद्द्रव्यत्वेन ब्रह्मशब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्प्रयोगं तावदाह—तस्मादेतदिति । एतत् प्रधानाख्यं ब्रह्म कार्याकारेण नामरूपविभागविभक्तं चेतनभोग्यं च जायते इति हि श्रुत्यर्थः । न [illegible]

---

१. तै-अष्ट. २ - प्रश्न. ८.अनुवा.(?) [illegible] ॥

२. शरीरांश विपरीतम्. पा ॥

रा।। *'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नंच जायते' इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा; इहापि 'मम योनिर्महद्ब्रह्म'इति हि वक्ष्यते । अतः 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति । 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपाना

---

ता।।परमात्मविषयः'[१]यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म' इति परमात्मनः पृथङ् निर्दिष्टत्वात् । नापि प्रत्यगात्मविषयः, 'नामरूपमन्नंच' इत्यनेन साक्षात्संबन्धायोगात्; अन्नत्वं चात्यन्तामुख्यं स्यात्—इति भावः । योनिशब्दनिर्देशान्ममेति परमात्मनः पृथङ् निर्देशाच्च '[२]मम योनिर्महद्ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविषयत्वं सिद्धम् । **अत** इति—ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य च तत्परिणामरूपत्वाद्द्रव्यार्जनादे[३]श्शरीरसाध्यत्वात्परमात्मनश्च जन्यत्वायोगाच्चेत्यर्थः । एवमत्रत्यब्रह्मशब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदासन्ने प्रत्यगात्मनि अक्षरशब्दो युक्त इत्यभिप्रायेणाह-**ब्रह्मारक्षसमुद्भवमि**त्यत्रेति । जीवस्य चाक्षरशब्दवाच्यत्वं '[४]क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः''[५]कूटस्थोऽक्षरः'इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्ययुक्तं, स्वशरीरस्य सर्वस्य स्वबुद्धिपूर्वत्वाभावात् । न चात्र चक्रत्वं दृश्यते, अन्नप्रभृतिशरीरपर्यन्तस्य कार्यकारणभावेऽपि शरीरहेतोरक्षरस्य अन्नादिजन्यत्वाभावात् । नच 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र भूतशब्दस्यान्नविकारशरीरमात्रविषयत्वात्; तत्राह– **अन्नपानादिने**ति । अयमभिप्रायः—न तावदिह शरीरमात्रमक्षरजन्यतया निर्दिष्टम्, किन्तु 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यनेन कर्मसाधनभूतम्; तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्माधिष्ठितस्यैव; तस्य चाधिष्ठातृत्वशक्तिरन्नपानादिजनिततृप्तिनिबन्धना । एवं च सति कर्मसाधनत्वविशिष्टं शरीरं प्रत्यगात्माधिष्ठानहेतुकत्वादक्षरसमुद्भवमिति युक्तमेव; चक्रत्वं चोपपन्नम्, अक्षरस्यापि शरीराधिष्ठाने अन्नपानादिसापेक्षत्वात्; नह्यवश्यमुत्पत्तावेवापेक्षा चक्रत्वहेतुः; यद्वा कर्म जीवाधिष्ठितशरीरजन्यम्, जीवाधिष्ठितं शरीरं चान्नजन्यम्, 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति वचनात् । भूतशब्दश्चात्र 'भ्रामयन् सर्वभूतानि' इत्यादाविव सजीवशरीरपरः । अतोऽत्र चक्रत्वमुपपन्नम्—इति । इमं च प्रकारमनन्तरं च वक्ष्यति । एवमस्मिन् चक्रेऽनुवर्तनीये पुरुषस्य शास्त्रवश्यस्य कर्तव्यांशनिष्कर्षायोच्यते—**तस्मादि**ति । संकुचितस्य शरीरस्य सर्वव्याप्तत्वायोगादक्षरस्य च तदाधारस्य निर्दिष्टत्वात्तदवान्तरभेदसंग्र-

---

**प्र-प।।** *मुण्ड १. मु. १. खं. ९. वा।। 'तस्मात् सङ्कल्पेन सृष्टुमुन्मुखाद्ब्रह्मणः, 'ततोऽन्नमभिजायते' इत्यत्र अन्नशब्दनिर्दिष्टम्, एतत्—अव्याकृताख्यं ब्रह्म साक्षात् जायते । तद्द्वारा नामरूपवत्—'अद्यतेऽत्ति च भूतानि' इत्यन्नशब्दनिर्दिष्टभोग्यभोक्तृरूपं च जायत इत्यर्थः ।।

१. मु. १-९।। २. गी-१४-६।। ३. सशरीर. पा।। ४. श्वेता. १. अ. १०. वा।। *'क्षरात्मानावीशते

देव एकः' इतिवाक्यशेषः । 'प्रधान प्रकृतिः स्त्रियाम्' इति प्रधानशब्दिता प्रकृतिः क्षरमित्युच्यते । अमृताक्षरं हरः— अमृतत्वात् —मरणधर्मशून्यत्वात्, अक्षरमित्यर्थः, भोग्यमचेतनमात्मनो भोगार्थं हरतीति हरो जीवः क्षराक्षरशब्दितचेतनाचेतनावर्गेशिता 'अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति देवत्वेन निर्दिष्टो नारायण एवाऽत्र देवशब्दवाच्यः इति ।।

५. गी-१५-१३।।

रा ॥ विना तुलाक्षरादिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं [illegible] वम्; तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म सर्वाधिकारिगत शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् [illegible]र्थः । एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रम्—अन्नात् भूतानि [illegible] शरीराणि, पर्जन्यादन्नम्, यज्ञात्पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापारात्मकात्कर्मणः [illegible] सजीवं शरीरं पुनरप्यन्नात्—इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन [illegible] । इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधिकारी वा [illegible] न प्रवर्तयति, यज्ञादिना देहधारणमकुर्वन् सोऽघायुर्भवति; [illegible] वोभयरूपं वा सोऽघायुः अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः; [illegible]-

ता ॥ [illegible]—सर्वाधिकारिगतमिति [illegible] शरीरं [illegible], किन्तु [illegible] यज्ञमूलमित्यर्थ [illegible] प्रवृत्ता [illegible]—दक्षपुरुषेणेति । [illegible]—इदमिति । अन्नादि-त्यादिना पुनरप्यन्नादित्यन्तेन चक्रस्य [illegible] । निर्दिश्यते, महदादेः कार्यस्यान्नजन्यत्वाभावात्; अत एव न [illegible]भूतानि [illegible]-भूतानि; [illegible], २ अन्नजन्यत्वं विशेषाभावात्; [illegible] शरीरस्य [illegible]; शरीरलक्षणाक्रान्तस्य सर्वस्यान्नजन्यत्वाभावात् [illegible]-नित्यत्वादेरसम्भवात् । अतः परिशेषाद्भूतशब्दोऽत्र जीवविशिष्ट [illegible]-क्तम्—सजीवानि शरीराणीति । [illegible] क्रमात् [illegible] चक्र-त्वसिद्ध्यर्थं निर्दिशति—कर्म च सजीवाच्छरीरादिति । अन्योन्यकार्यकारणभावेनेति [illegible] परम्परया च सिद्धमुक्तम्; नहि [illegible] कारणत्वं वा, [illegible] । यद्वा [illegible]कार्यत्वं [illegible] र्निमित्तं व्यनक्ति—चक्रवत्परिवर्तमानमिति । इह लोके वर्तमानो यः [illegible] तव्यपर्यायसामान्यनिर्देशादपि इह [illegible] वर्तमानो योऽधिकारिविशेष [illegible] इदंशब्दादिरननिर्दिष्टपरामर्शासम्भवात्, अनधिकाराभिधानादपि [illegible] साधने वर्तमाने इत्यादेर्भावः । अनुवर्तनमित्यत्रानुमन्तृत्वादिमात्र [illegible]-पारम्पर्यद्योतनार्थं च प्रवर्तयतीति व्याख्यातम् । श्लोके [illegible] तत्रूपत्वात्प्रवाहरूपत्वाद्वा । अथापृथिव्यादीनां त्रयाणां पृथक्पृथग् [illegible]-

प्र-पा ॥ १. अपरोक्षतयेति. पा ॥ । २. प्र-पा ॥ अनन्यजन्यत्वे. पा ॥

रा ।।नानि भवन्ति; अयज्ञशिष्टवर्धितदेहमनस्त्वेनोद्रिक्तरजस्तमस्क आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति । अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ स जीवति ।।१६।।

असाधनायत्तात्मदर्शनस्य मुक्तस्यैव महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ इत्याह—

**यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।**
**आत्मन्येव च संतुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ।।** १७
**नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।**
**न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।।** १८

---

ता ।। हेतुत्वज्ञापनार्थं च भवतीति पृथग्वाक्यकरणम् । अघकारणत्वादघकार्यत्वादुभयसंग्राहकाघसम्बन्धित्वमात्राद्वात्राघशब्देनायुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण **अघारम्भायैवे**त्यादि निर्वाहत्रयमुक्तम् । **अत एवेति** । उक्तप्रकारेणावायुष्ट्वादेवेत्यर्थः । इन्द्रियाराम इत्यस्याभिप्रेतं व्यवच्छेद्यमाह— **नात्माराम** इति । विशेषणत्वादिसिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्धयर्थ[1] समासतदंशयोरर्थमाह—**इन्द्रियाण्येवे**ति । इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्कायाम् 'एवं प्रवर्तितम्' इत्यादिना 'इन्द्रियाराम इत्यन्तेन फलितमाह —**अयज्ञशिष्टे**ति । अत इति—विषयभोगैकरतित्वादित्यर्थः । स इति निर्देशस्य पूर्वव्याख्यातप्रकारयच्छब्दार्थविषयत्वात्, मोघशब्दस्य निष्फलप्रयत्नताविषयस्य प्रतिहन्तव्यप्रयत्नसाकाङ्क्षत्वाच्चाह —**ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपी**ति ।।१६।।

एवं ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि कर्मकर्तव्यताया उक्तत्वात्, 'तस्मादसक्तः' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मध्ये 'यस्त्वात्मरतिः' इत्यादिश्लोकौ न ज्ञानयोगाद्यधिकारिविषयौ, किन्तु फलदशाविषयावित्यभिप्रायेणाह—**असाधनायत्ते**ति । एतेन 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इत्याद्युक्तमन्त्याश्रमिपरत्वेन परव्याख्यानं निरस्तम्, तस्यापि हि स्वाश्रमधर्मनिष्ठस्य सर्वकर्मनिवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रमधर्मारम्भः, न पुनर्वर्णा[2]श्रमाधीननामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्तशब्दस्य भावः । यस्त्विति तुशब्दः साधननिष्ठव्यावृत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेण **ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्ष** इत्युक्तम् । कथं तर्हि साधनाभावे साध्य[3]सिद्धिरित्यत्राह—**स्वत एवेति** । प्रतिबन्धकं हि तन्निवर्त्यम्; [4]आत्माभिमुखत्वं तु स्वतः प्राप्तमिति भावः । रतिशब्दोऽत्राभिमुख्यविषयः, तृप्त्यादेः पृथङ्निर्देशात् । 'आत्मरतिरेव' 'आत्मन्येव' इति पूर्वापरवत् 'आत्मतृप्तः' इत्यत्राप्यवधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**आत्मनैवे**ति । तृप्तितुष्टिशब्दौ हि पोषकभोग्यजन्यप्रीतिविषयतया प्रसिद्धावित्यभिप्रेत्य तत्तदु-

---

**प्र-पा ।।** १. व्यत्ययर्थ. ग. ज. पा ।। २. वर्णाश्रमादिनाम. पा ।। ३. सद्भावः. पा ।। ४. आत्माभिमुख्यं तु ।।

**तस्मादसक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर ।**
**असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥** १९

रा॥ यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एव एवात्मरतिरात्माभिमुखः, आत्मनैव तृप्तो नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः, आत्मन्येव च सन्तुष्टो नोद्यानस्रक्चन्दनगीतवादित्रनृत्तादौ, धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य, तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते, स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात्। अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः

ता॥ चितं व्यवच्छेद्यमाह—नान्नपानादिभिरिति. नोद्यानेत्यादि [illegible] तद्धन्धस्य सूचयन्वाक्यार्थमाह—धारणेति। आदिशब्देन [illegible] भोगनिष्ठानि धारणादि [illegible]पानादिभिरेव, तस्य कर्तव्यं [illegible] न भाति। [illegible] कार्यं न विद्यते इत्ययुक्तं, मुक्तस्यापि 'जक्षत्'[1] [illegible] इतिवच्छरीरादिर्निर्दिश्यते, तन्निषेधश्रुतीनामनुपपुक्तत्वात्, [illegible]दिसूत्रतद्विषयश्रुतिभिर्विरुद्धत्वादित्यानङ्क्योक्तम्--आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते इति। [illegible]रतिः' इत्यादिनाभिप्रेतं हेतुं व्यनक्ति—स्वत एवेति। 'स्वत एव सर्वदा' [illegible] विनाशपरिहारार्थं च साधनापेक्षा नास्तीति ज्ञापितम्। अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनविषयत्वां वदन् 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति—न किञ्चित्प्रयोजनमिति। प्रयोजनाभावात्[illegible] नास्तीत्युक्तं भवति। नाकृतेनेत्यत्रार्थो न निषेध्यः किन्त्वकरणे प्रत्यवाय [illegible] नकश्चिदनर्थं इति। अर्थानर्थौ ह्यात्मदर्शनतदभावौ; तत्र पूर्वस्य [illegible] न [illegible], उत्तरस्य [illegible]

१. छान्दोग्ये ८-१२-३

२. श्वे-६.८॥*'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' अस्यार्थः—कार्यं शरीरम्, करणम् इन्द्रियादि. 'कार्यकारणकर्तृत्वे' गी. ४३-२१ इति प्रयोगात्। 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इत्यनेन समाभ्यधिकनिषेधः। 'परास्ये'ति ज्ञानशक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वमुच्यते। क्रिया नियमनम्। इति॥

३. शा-४-३-१२ ॥* 'द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः' इति सूत्रम्। अस्यार्थः—मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्युपकरणाभावइतिवादर्याचार्यमतम्, 'नह वै सशरीरस्य' इत्यादि [illegible] न शृणोति [illegible] श्रुतेः [illegible] द्वादशाहवदिति। [illegible] एव [illegible] सशरीरमशरीरञ्च मुक्तं भगवान् बादरायणो मन्यते। एवमोभयत्र [illegible] प्रजाकामं याजयेत्' 'द्वादशाह [illegible]' इति यजत्युपैति चोदनाभ्यां [illegible] न भवति, तद्वत्। [illegible] प्रयोगविशेषेण [illegible] नियमः [illegible] तत्क्रत्वनुसारात्। [illegible] इति॥

रा।। न किंचित्प्रयोजनम्; अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन न कश्चिदनर्थः; असाधनायत्तात्मदर्शनत्वात्। स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषेष्वाकाशादिभूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया व्यपाश्रयः; यतस्तद्विमुखीकरणाय साधनारम्भः; स हि मुक्त एव। यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशकत्वादप्रमादत्वादन्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि मात्रया कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिर्वृत्तौ श्रेयान्, तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्ति कर्मैव समाचर। 'असक्तः' 'कार्यम्' इति वक्ष्यमाणाकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकम् च कर्माचरन् पुरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोति—आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ।।१७।१८।१९।।

---

ता।। निवृत्तत्वान्न निवर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह— **असाधनायत्तात्मदर्शनत्वादिति** । 'नचास्य' इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमपेक्षा नास्तीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**स्वत एवे**त्यादि । अस्येतिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारपरामर्शीत्यभिप्रायेणोक्तम्— **सकलाचिद्वस्तुविमुखस्येति** सर्वशब्दस्यात्रापङ्क्तोचेन मावान्तरभेदसमस्तप्राकृतभोग्यविषयतामाह—**प्रकृती**त्यादिना **सकार्येष्वि**त्यन्तेन । परिणामशब्देनात्र भूतशब्दस्य भवनक्रियायोगिपरत्वं दर्शितम् । 'अर्थव्यपाश्रयः' इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधानइति व्यनक्ति—**प्रयोजनतया व्यपाश्रय** इति । व्यपाश्रयः स्वीकरणम् । अर्थ एव व्यपाश्रयः स्वीकरणीयमिति वाभिप्रेतम् । एतेन प्रयोजननिमित्तो व्यपाश्रय इति परव्याख्या निरस्ता । नचास्येत्यादेर्हेतुत्वभिप्रायेण वा मुक्त एव हि साधननिरपेक्ष इति श्लोकद्वयार्थनिगमनाभिप्रायेण वोच्यते —**सहि मुक्तएवे**ति ।। १७ ।। १८ ।।

तस्मादित्येतत्कर्मणः कर्तव्यतायां पूर्वोक्तसमस्तहेतुपरामर्शीत्यभिप्रायेणाह—**यस्मादि**ति 'असक्तः कार्यम्' इत्युभयमपि कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवे**ति । कार्यमित्येव, न तु तत्कार्यस्वर्गाद्यपेक्षयेत्यर्थः । सततमित्यत्र ज्ञानयोगाधिकारे सत्यपि कर्मयोगस्यैवानुष्ठेयत्वायाह—**यावदात्मप्राप्ती**ति । ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति 'असक्तोहि' इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**असक्त**इति । **कर्माचरन्....परमाप्नोतीति** । न पुनः कर्माचरणानन्तरमन्यत्कृत्वेत्यर्थः । कर्माचरन् परमाप्नोतीत्युक्ते अर्थसिद्धं कर्मणस्साधनत्वं व्यनक्ति—**कर्मयोगेनैवे**ति । अत्र प्राप्यतया निर्दिष्टः परो देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात्प्रकृतेःपरो जीव इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः** इति ।।१९।।

कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं शिष्टानुष्ठानेनोदाह्रियते— **कर्मणैवे**ति । हिशब्दसूचितं ज्ञानयोगाधिकारं दर्शयति—**राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसरा**इति । राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः; तत्रापि ऋषित्वादतीन्द्रियार्थद्रष्टारः, तत्राप्यात्मविदः, तत्रापि निसर्गनिगृहीतेन्द्रियत्वात्प्रकृष्टोत्तरक्तिकसत्वादिना च तेषामग्रगण्या इत्यर्थः । कर्मणैवेत्येवकारो ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुपरतिपरः । संसिद्धिशब्दस्य

**कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।**

रा।।यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान्; अत एव हि जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिताः—आत्मानं प्राप्तवन्तः ।।

एवं प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हतया कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगात्कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् । इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते –

**लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ।।** २०

**यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।**

**स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।।** २१

ता।। परमात्मनोऽप्यात्मैक्यानुसन्धानपरत्वात्—आत्मानं प्राप्तवन्त इत्युक्तम् । एवं च सति कर्मणैवेति पूर्वप्रसक्तज्ञानयोगनैरपेक्ष्यावधारणमप्युपपन्नं भवति ।।२०।।

उत्तरग्रन्थस्यार्थमुक्तं सङ्ग्रहेणानुगृह्णाति—एवमिति । इदानीमित्यनेन लोकसङ्ग्रहमित्यादिकं 'विद्वान्युक्तस्समाचरन्' इत्यन्तमविच्छिन्नं—सर्वथेति । लोकरक्षार्थं लोकोपकारजननरूपतयेन ज्ञानयोगादपि प्रच्यावकत्वोभयभ्रष्टत्वपरिहारार्थं चेत्यर्थः । लोकसङ्ग्रहमपीत्यन्वयः लोकसङ्ग्रहस्याप्रधानता प्रतीयेत पश्यन्नपीत्युक्ते कर्मकर्तव्यतायां पूर्वोक्तहेतुभ्यो लोकसङ्ग्रहस्याधिक्यं द्योत्यतेऽत्रापि एवेति उक्तः । एवकारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदाय कर्तुमेवार्हसीत्यन्वेतव्य इत्यभिप्रायेणोक्तं—कर्मैव कर्तुमर्हसीति । यद्वा लोकसङ्ग्रहमेवेत्येवकारो लोकसङ्ग्रहस्य नैरपेक्ष्यपरः, कर्मैवेति तु प्रकरणापन्नमुक्तम् । अनन्तरेण कर्मयोगैकानुष्ठानकारणमर्जुनस्य वैशिष्ट्यं द्योत्यते—श्रेष्ठ इति । 'प्रशस्यतमः' इत्यनुष्ठानतः प्रशस्यतम इत्यर्थः । तच्चास्य प्रशस्यतमत्वमनुष्ठानाणामनुविधेयानुष्ठानत्वोपयोगीति मत्वा न ... मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् इति वक्ष्यमाणं चानुसन्धाय कृत्स्नशास्त्रज्ञतयानुष्ठातृतया च प्रथित इत्युक्तम् । अकृत्स्नविदोऽनुष्ठातुः कृत्स्नवित्त्वेऽप्यननुष्ठातुरुभयाकारवत्त्वेऽपि अप्रसिद्धस्यानुविधेयानुष्ठानता नास्तीति तद्व्यवच्छेदाय पदत्रयम् । 'स यत्प्रमाणं कुरुते' इत्यत्र स यच्छास्त्रं प्रमाणं करोति तदनुवर्तते लोक इत्यस्मिन्नर्थे तदनुवर्तनस्य तदर्थानुष्ठानरूपत्वादर्थतः पुनरुक्तिस्स्यात्, कृत्स्न इति नैव द्बुध्यत इत्यस्मिन्नर्थे नेतव्यम् । लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि इति पूर्ववाक्ये न कर्तुमर्हसीत्येतावन्मात्रमुक्तम्, श्रुतिस्मृत्यादिकमपि प्रमाणीकर्तुमर्हसीत्यनुपपन्नपदेन तदर्थमिदमुच्यते । यद्यदाचरति' इत्यत्रानुष्ठेयस्वरूपे निर्दिष्टे तत्प्रकारे त्वपेक्षिते मुमुक्षा ज्ञानतः अनन्तराभिधानमेवोचितमित्यभिप्रायेण यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमित्युक्तम् । प्रमाणशब्दोऽत्रावधिपरः अनुष्ठेयस्य ... चावधिरङ्गान्येव, अत एव हि विध्यन्तशब्देनेतिकर्तव्यतामुपचरन्ति । यत्प्रमाणं यथाभूतमिति

रा।। लोकसङ्ग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि; श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठातृतया च प्रथितो यद्यदाचरति; तत्तदेवाकृत्स्नविज्जनोऽप्याचरति; अनुष्ठीयमानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति, तदङ्गयुक्तमेवाकृत्स्नविल्लोकोऽप्यनुतिष्ठति । अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदानुष्ठेयम् । अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ।। २०।२१ ।।

**न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।**

**नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।।** २२

न मे सर्वेश्वरस्या*प्तकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किंचिदपि कर्तव्यमस्ति, यतोऽनवाप्तं कर्मणाऽवाप्तव्यं नकिंचदप्यस्ति, अथापि लोकरक्षार्थं कर्मण्येव वर्ते ।। २२।।

---

यावदत्रप्रकाशभाष्यमप्येतत्परमेव । अस्मिन्नर्थे कुरुते इतिशब्दस्वारस्यप्रदर्शनाय— **अनुतिष्ठती**त्युक्तम् । अन्यथार्थान्तरे लक्षणा स्यादिति भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टविशिष्टसिद्ध्यर्थं तच्छब्दार्थमाह— तदङ्गयुक्तमिति । ननु यच्छब्देनाङ्गे निर्दिष्टे कथं तच्छब्देनाङ्गविशिष्टपरामर्शः ? इत्थं, यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदाचरतीत्युक्ते तदङ्गमाचरतीत्येव शब्दवृत्तिकः । अङ्गस्यचाङ्गिपृथग्भावायोगादर्थतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभिप्रायिकौ करणाकरणयोरर्थानर्थौ प्रकाशयति **अत** इति । लोकानुविधेयानुष्ठानत्वादित्यर्थः । **सर्वदे**ति । यावदात्मप्राप्तीत्यर्थः। ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो भवति किमस्य लोकेन सङ्गृहीतेनासङ्गृहीतेनवेत्यत्राह — **अन्यथे**ति । ज्ञानयोगाधिकार्यहमिति कृत्वा कर्मयोगपरित्यागे सतीत्यर्थः । ज्ञानयोगादपीत्यपिशब्द उभयभ्रष्टतां द्योतयति ।।२०।२१।।

मयापि हि निरपेक्षेणैव लोकक्षोभे निष्प्रत्यवायेनापि परमकारुणिकतया लोकरक्षार्थं कर्मैव क्रियते, त्वया तु सापेक्षेण सप्रत्यवायेन किम्पुनरित्युच्यते 'न मे पार्थ' इत्यादिश्लोकत्रयेण । मे इति पदेन कर्मवश्यचेतनान्तरव्यावृत्तो यथावस्थितो हीश्वरः परामृश्यत इत्यभिप्रायेण विलक्षणनित्यसिद्धविभूतिगुणपौष्कल्यस्य व्यञ्जनानि सर्वेश्वरस्येत्यादिविशेषणान्युक्तानि--**सर्वेश्वरस्ये**ति श्रुतिस्मृती हि ममैवाज्ञा,सान्यैरनुवर्तनीया नहि मे नियन्त्रन्तरमस्ति, यदधीनप्रत्यवायभयात्कुर्यामिति भावः । १**आप्तकामस्ये**ति । न च मे सङ्कल्पमात्रादसाध्यमितः पूर्वमभिलाषदशामात्रापन्नं प्रयोजनमस्ति, यदुपायतया कर्मकर्तव्यमिति भावः—**सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्ये**ति । नापि मे कर्मवश्यानां देवमनुष्यतिरश्चां सजातीयतयावतीर्णस्यापि तेषामिव ज्ञानसङ्कोच इच्छाप्रतिघातो वास्ति, यन्निवृत्यर्थं कर्मकार्यमित्याशयः। त्रिषु लोकेष्वित्यत्रार्थसिद्धं विशेषमध्याहृत्याह—**देवमनुष्ये**ति । उक्तं च भगवता पराशरेण '२समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया ।।

---

प्र-पा ।। * अवाप्तसमस्तकामस्य, पा।। १. अवाप्तसमस्तकामस्येति. पा।। २. वि. पु. ६-७-७१-७२.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः । २४

रा॥ अहं सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलः छन्दतो जगदुपकृतिमर्त्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कुलोचिते कर्मजगनामुपकाराय न [illegible] । [illegible] इति । [illegible] मम वर्त्मानुवर्तन्ते [illegible] । [illegible] लोचननिमित्तं प्रयोजनमाह — अथापि लोकरक्षार्थं [illegible] न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य [illegible] - कर्मण्येव वर्ते इति । यद्वा प्रकरणो[illegible] भिन्नक्रमः [illegible]॥

कर्तव्यप्रयोजनयोरभावे किमर्थं तर्हि कर्म [illegible] यदि ह्यहमिति । पूर्वश्लोके [illegible] लोकत्रिति निर्देशात्सर्वावतारगत:, अत्र तु मनुष्यादि [illegible] तस्मादह-मिति निर्देशस्य [illegible] सर्वेश्वर इत्यादिना । सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्प इति । [illegible] — स्वसङ्कल्पकृतेति । [illegible] सर्वं [illegible] जगदुपकृतिमर्त्यो जातोऽपीत्युक्तम् [illegible] भूतार्थत्यागेन प्रवर्तितानां [illegible] कर्तुं न स्यात् [illegible] इत्याद्यनुसारेणाह—छन्दत इति । ननु कर्मणेत्यर्थः [illegible] जगदुपकृतिमर्त्य इत्यनेन १'जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः' इति पुराणोक्तिः स्मारिता । अपि[illegible]— नाकर्मवश्यावतारोऽपीत्यभिप्रेतम् २'अजायमानो बहुधा विजायते' ३'नाकारणात्कारणाद्वा[illegible]

प्र-पा ॥ १. वि. पु. ४-३०-८० ॥

२. अजायमानो बहुधा विजायते तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्' 'अजायमान' इति कर्महेतुकपुण्याद्यर्थप्राकृतदेहसंगतिरूपजन्मनिषेधः । 'विजायते' इतिचेच्छाहेतुकजगद्रक्षणार्थाप्राकृतविग्रहादिरूपेण विजायत इत्यर्थः । तस्य उपासानुग्रहशीलस्य भगवतः, योनिं जन्म, धीराः धीमतामग्रेसराः, पराशरपाराशर्य पराङ्कुशादयः परिजानन्ति तत्प्रसादेन परितो जानन्तीत्यर्थः ॥

३. विष्णुपु. ५. अं. १. अ ५१. श्लो. ॐना-कारणात् कारणाद्वा कारणाऽकारणं नच । शरीर-ग्रहणं व्यापिन् [illegible] जनं पुराण [illegible] कारण मित्यत्र [illegible] फलानुभवाय [illegible] नुभवार्थम् नापि [illegible] किन्तु [illegible] अणत्वात् प्राप्तकत्वात् कारणकर्म [illegible] मधर्मः तदुभयं कारणाकारणम् [illegible] देवनराणां जन्म [illegible] केवलमिच्छया धर्मत्राणायैव ॥

रा॥ण्यतन्द्रितस्सर्वदा यदि न वर्तेयम्, मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसूनोर्वर्त्माकृत्स्नविदश्शिष्टाः सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते; ते च स्वकर्तव्याननुष्ठानेनाकरणे प्रत्यवायेतु चात्मानमलब्ध्वा निरयगामिनो भवेयुः; अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम्, एवमेव सर्वे शिष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चयाः अकरणादेवोत्सीदेयुः—नष्टा भवेयुः। शास्त्रीयाचाराननुपालनात्सर्वेषां शिष्टकुलानां संकरस्य च कर्त्ता स्याम्। अत एवेमाः प्रजाः उपहन्याम्। एवमेव त्वमपि शिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनस्सन् यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि;

---

**ता॥** १'इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः' इत्यादिकमत्रानुसंहितम्। अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्ध्यर्थं हिशब्दद्योतितप्रसिद्धिप्रकारविवरणार्थं चोक्तं—**मनुष्येष्विव**त्यादि। नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि २वर्त्तेत, न ह्यस्य परमार्थतो वर्णाश्रमास्सामान्यधर्मयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वास्ति, येनाकर्मवश्य इच्छया कर्म कुर्वाणोऽपि तत्तदुचितं कर्मोपाददीत—इति शङ्कायां '३कुलोचितमिति क्षात्रं धर्मं स्वं बहुमन्यते' इत्याद्यनुसारेणाह—**तत्कुलोचित** इति। अयम्भावः—सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति, तथापि तत्तदुचितकर्मकरणायाप्राकृतमेव विग्रहं तत्तज्जातीयसन्निवेशं परिणमयति; तत्र तत्तज्जातीयत्वबुद्ध्या पुरुषाणामनुविधेयानुष्टानत्वं स्यात्—इति। **अतन्द्रितः**—अनुदासीनः। **सर्वदेति** जातुशब्दार्थः; जात्वपीति हि तदभिप्रायः। अनुविधेयत्वोपयुक्तप्रकारविवक्षां ममेत्यत्रापि दर्शयति—**ममशिष्टे**ति। 'सर्वशः' इति प्रमाणपौष्कल्यपरं, सेतिकर्तव्यताकत्वपरं वेत्यभिप्रायेणाह—**सर्वप्रकारेणे**ति। **अनुवर्तन्ते** अनुवर्तेरन्नित्यर्थः; प्रसङ्गरूपस्यापि सिद्धवत्काराभिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः। वक्ष्यमाणप्रसङ्गार्थं मनुष्याणाम्पूर्वसिद्धस्वानुवृत्तिमात्राभिप्रायेणवाऽनिष्टप्रसङ्गपरत्वायाह—**ते चे**ति। शास्त्रमेवानुमृत्य तवाकरणं नाद्रियेरन्नित्यत्राह—**उत्सीदेयु**रिति। लोकशब्दस्याचारपरजनविषयतामौचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तं—**शिष्टलोका** इति। 'इमे' इतीदंशब्दबहुवचनयोस्सामर्थ्यात्—**सर्वे** इत्युक्तम्। सर्वेषां शास्त्रार्थानां सर्वैर्निश्चेतुमशक्यत्वाच्छिष्टाचारदत्तदृष्टीनामुक्ताया अनुवृत्तेः प्रकारमालोच्योक्तं—**मदाचारे**त्यादि। विशरणाद्यर्थासम्भवात्पुरुषार्थहानापुरुषार्थप्राप्तिरूपो नाश इहोत्साद

---

**प्र-पा॥** १ वि. पु. ६. अ. ५. अ. ८४. श्लो ॥ 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्धृतभूतवर्गः। इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितो यः॥ समस्तकल्याणगुणः—कल्याणशब्दो भावप्रधानः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति सूत्रस्थद्व्येकयोरितिपदं द्वित्वैकत्वपरमिति यथा व्याख्यातम्; अन्यथा 'द्व्येकेषु' इति वाच्यम्; ननु 'द्व्येकयोः' इति। समस्तकल्याणगुणः आत्माद्यभिरूप यस्य स समस्तकल्याणगुणात्मकः। बहुव्रीहिरौपचारिकः शिलापुत्रकस्य शरीरमिति निर्देशवत्, दिव्यात्मस्वरूपमेव स्तौति स्वशक्तीति। स्वशक्तिलेशात् स्वांशलेशात्, धृतभूतवर्गः यद्वा शक्तिः सामर्थ्यम्, स्वगुणलवधृतभूतजात इत्यर्थ, भूतवर्गः भूतसमूहः; यद्वा सृज्यत इति सर्गः—कार्यवस्तुजातमित्यर्थः। अभिप्रायविशेषेण षाड्गुण्यं पश्चाद्वक्ष्यन् प्रथमं दिव्यविग्रहवत्त्वमाह—इच्छेति। निजेच्छया गृहीताभिमतपूज्यदेहः; यद्वा जगद्धितायावतारकाले स्वेच्छया गृहीततत्तत्कार्योचितानेकदेहः अवतारद्वारेण साध्यं विग्रहप्रयोजनमाह—संसाधितेति॥ २. वर्तते. पा॥

रा ॥ ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविदश्शिष्टा मुमुक्षवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठायां नाधिकुर्वन्तो विनश्येयुः । अतो व्यपदेश्येन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् ॥२३।२४॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तस्समाचरन् ॥ २६

अविद्वांसः—आत्मन्यकृत्स्नविदः, कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धाः, आत्मन्यकृत्स्नवित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथा [illegible] इत्याह नष्टाभवेयुरिति [illegible] [illegible] ब्राह्मणादिधर्मस्य बुद्धिविभ्रमादिः [illegible] [illegible] दृष्टान्तभूते [illegible] [illegible] एवमेव स्वामिति । [illegible] [illegible] शिष्टेति । [illegible] [illegible] [illegible] अर्जुनस्सन्निति । [illegible] शिष्टेनानुष्ठेयः ज्ञानयोगश्च परमधर्मः; ततश्च तदनुवर्तनं लोकस्य [illegible] [illegible] भवेदिति शङ्कायामुक्तं—स्वाधिकारमजानन्त इति । तदनधिकारिणां [illegible] स्यादिति भावः । लोकसङ्ग्रहमित्यादिनोक्तमुपसंहरति—अत इति ॥२३।२४॥

लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरधिकारप्रकारो विदुषस्तु स्वाधिकारानिरूपणेन [illegible] रूपाचरणं लोकसङ्ग्रहप्रकारश्चोच्यते—सक्ता इत्यादि श्लोकद्वयेन । अवेदनं [illegible] ज्ञानाद्योक्तम्—आत्मन्यकृत्स्नविद इति । एवमुत्तरत्र विद्वानज्ञानादिभिः [illegible] । अत्यन्तानात्मज्ञताव्युदासायाकृत्स्नशब्दः । पूर्वोक्तप्रकृतिसम्बन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्वं [illegible] नेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा इति । अविद्वांसः कर्मणि सक्ताः [illegible] सांसारिककर्मतत्परपुरुषविषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सांसारिककर्माण्येव [illegible] नुष्ठेयानि स्युः; तस्माज्ज्ञानयोगानधिकारः कर्मयोगाधिकारश्च [illegible] आत्मन्यकृत्स्नवित्तयेत्यादिकमुक्तम् । एवमुत्तरत्र '[4]अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्' [illegible] कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न केवलं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयम्, अपि तु येन [illegible] दृष्टान्ये कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वानाचरेदित्येतदभिप्रायं; तथा [illegible]

प्र-पा॥ १. तै. आ. ६ ॥
२. दार्ष्टान्तिकेऽप्यभिप्रेत. पा॥    ३. गी. ३-२२॥
४. गी. ३-२६.
५. गी. ३. २५ ॥

रा॥ आत्मदर्शनाय कुर्वते; तथा आत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपि व्यपदेश्यशिष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः कर्मयोगमेव कुर्यात् । अज्ञानामात्मन्यकृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षूणां कर्मसङ्गिनामनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदात्मावलोकनसाधनमस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि ? आत्मनि कृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति बुध्या युक्तः कर्मैवाचरन् सर्वकर्मस्वकृत्स्नविदां प्रीतिं जनयेत् ॥२५॥२६॥

कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषम्प्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मानोऽकर्तृत्वानुसंधानप्रकारमुपदिशति—

**प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।**
**अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥** २७
**तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।**
**गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥** २८

ता॥इत्यपि सङ्गतं भवतीत्यभिप्रायेणवाक्यार्थमाह--**आत्मनी**त्यादिना **कुर्या**दित्यन्तेन । 'विद्वान्' 'असक्तः' इत्युभाभ्यां फलितमुक्तं—**ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपी**ति । सङ्ग्रहशब्देन लोकरञ्जनादिभ्रमव्युदासायाह—**धर्मनिश्चय**मिति । लोकस्य सङ्ग्रहणमेकीकृत्य स्वीकरणं स्वानुष्ठाने समानाभिप्रायतया सम्पादनमित्यर्थः । कर्मवासना उत्तरोत्तरपुण्यपापारम्भकपूर्वपूर्वपुण्यपापांशविशेषः; उत्तरोत्तरशरीरप्रेरणसमर्थस्मृतिहेतुः पूर्वपूर्वशरीरप्रेरणानुभवविशेषजनितसंस्कारो वा; वादित्रवादनादिसंस्कारवत् । बुद्धिभेदो बुद्धेरन्यथाकरणम्; तच्च प्रकृतविषयं दर्शयति—**कर्मयोगादन्य**दित्यादिना । 'युक्तः' इत्यनेन लोकसङ्ग्रहार्थं कुर्वतः स्वापेक्षितविलम्बाभावाय प्रागुक्तनिरपेक्षत्वबुद्धियोगो विवक्षित इति—**बुद्ध्या युक्त** इत्युक्तम् । 'जोषयेत्' इत्यस्यार्थः—**प्रीतिं जानये**दिति । '१जुषी प्रीतिसेवनयोः' इति धातुः । कर्मसङ्गिनः पुरुषान् सर्वकर्माणि जोषयेदित्यन्वयः ॥२५॥२६॥

'प्रकृतेः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यार्थमाह **कर्मयोग**मिति । **विदुषोऽविदुषश्चे**ति व्युत्क्रमेण श्लोकद्वयार्थः । तृतीये त्वेतद्विशदीकरणमुखेनाविचालनमुक्तम् । **कर्मयोगापेक्षितं** कर्मयोगेतिकर्तव्यताभूतमित्यर्थः । 'प्रकृतेर्गुणैः' इत्युक्ते प्रसिद्धिप्रकर्षादिसिद्धं विशेषम्प्रस्तुतानुपयुक्तशब्दादिप्राकृतगुणव्यवच्छेदायाह—**सत्वादिभि**रिति । वक्ष्यमाणसात्विकादिकर्मविभागं 'सर्वशः' इति प्रकारवाचिपदमुचितमाह—**स्वानुरूप**मिति' । 'कर्ता' इतितृजन्तयोगात् षष्ठीप्राप्तिस्स्यादिति तत्परिहाराय कर्मसु कर्तृत्वाहन्त्वोक्तिभ्रमव्युदासाय च **कर्माणि प्रती**त्युक्तम् । तृन्नन्तत्वविवक्षायां त्वियं फलितोक्तिः । **अहङ्कारविमूढात्मे**ति—समासांशत्रयस्य बह्वर्थपरस्य अत्रार्थं विवक्षन् विगृह्णाति—

**प्र-पा** ॥ २. चौरादिकः, आत्मनेपदी ॥

रा ॥ प्रकृतेर्गुणैस्सत्त्वादिभिः स्वानुरूपं क्रियमाणानि कर्माणि प्रति अहंकारविमूढात्माऽहं कर्तेति मन्यते; अहंकारेण विमूढ आत्मा यस्यासावहंकारविमूढात्मा; अहंकारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमानः ; तेन *अज्ञातस्वरूपो गुणकर्मसु अहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः । गुणकर्मविभागयोः – सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे च तत्त्ववित् गुणास्सत्त्वादयः स्वगुणेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहं कर्तेति न सज्जते ॥२७॥२८॥

**प्रकृतेर्गुणसम्मूढास्सज्जन्ते गुणकर्मसु ।**
**तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥** २९

**अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंसृष्टतया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढाः गुणकर्मसु क्रियास्वेव सज्जन्ते, न तद्विविक्तात्मस्वरूपे; अतस्ते ज्ञानयोगाय न प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवंभूतांस्तान् मन्दानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित्**

**ता॥ अहङ्कारेणेति ।** नात्राहम्भावमात्रमुच्यते, तस्यात्मस्वभावान्तर्गतत्वात्; नापि अहङ्कारशब्दाभिमतं द्रव्यं, तस्यापि देहात्मभ्रमं द्वारीकृत्य कार्यकरत्वे सति ¹अव्यवहितस्यैव वक्तुमुचितत्वात्; नापि गर्वः, उत्कृष्टपरिभवादिहेतुत्वेनानिर्देशात् । अतोऽहङ्कार इति देहात्मभ्रम एवात्र विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह **—अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमान** इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूततद्भावे च्विप्रत्ययेन व्युत्पत्तिर्दर्शिता । ²**अज्ञातस्वरूप** इति । विमूढः आत्मा स्वरूपं यस्य स विमूढात्मा 'दिशो विमूढाः' इतिवद्विमूढशब्दोऽत्र मोहविषयसमानाधिकरण इति भावः । 'गुणकर्मविभागयोः' इत्यत्र उपसर्जनान्वयिषष्ठीत्वादपि विषयसप्तमीत्वमुचितमिति मत्वोक्तं**—सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे चेति।** विभागशब्दो द्वन्द्वात्परत्वात्प्रत्येकमन्वितः। गुणानां साक्षाद्गुणेषु वृत्त्यभावात् [illegible] तद्विषयादिविवक्षायां पदद्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो गुणशब्दो गुणकार्यपर्यन्त इत्यभिप्रायेणोक्तं **—स्वगुणेषु स्वेषु कार्येष्विति** । गुणकार्याणि च विभजिष्यन्ते । यद्वा कारणस्य प्राधान्यात्कार्यस्य न तदपेक्षया गुणत्वादेवमुक्तम् ॥२७॥२८॥

'प्रकृतेर्गुण' इति श्लोके तावन्न निषिद्धादिसङ्गो विवक्षितः, तदानीमसिद्धत्वात् ; अतः पुरुषार्थोपायेषु केषुचित्सङ्गो वक्तव्यः; प्रस्तुतश्च पुरुषार्थोऽत्रात्मदर्शनम्; तत्र चाकृत्स्नविदाम्-कारे कस्मिंश्चित्तदुपाये सङ्गो विवक्षित इत्यभिप्रायेण **अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता** इत्याद्युक्तम् । 'अहङ्कारविमूढात्मा' इत्यात्मविषयो हि सम्मोहः प्रकृतः; अतो गुणैस्सम्मूढा इत्येव समासः; उपसर्जनस्यापि च गुणशब्दस्य 'गुरुकुलम्' इत्यादिष्विव प्रकृतेनान्वयेनान्वय एवोपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं**—प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढा** इति । 'गुणकर्मसु' इत्यत्र कर्मशब्दपर्यन्त-

प्रा-प ॥ १. अव्यवहितस्य वस्तैव. पा ॥ । २. *अज्ञातात्मस्वरूप इति. पा ॥

रा।। **स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत्। ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्मयोगादुत्थितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः; अतश्श्रेष्ठस्स्वयमपि कर्मयोगे तिष्ठन्नात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्दधानः, । कर्मयोग एवात्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तानकृत्स्नविदो जोषयेदित्यर्थः ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम्। अतो व्यपदेश्यो लोकसङ्ग्रहायैतमेव कुर्यात्। प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावनिरूपणेनगुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः। गुणेषु कर्तृत्वानुसंधानं चेदम्—आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसंपर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतम्—इत्यनुसन्धानम् ।।२६।।**

---

ता।।सानायोक्त-**क्रियास्वेवेति**। परिसंख्यापरत्वव्यक्त्यर्थमेवकारः। तत्सूचितं व्यवच्छेद्यमाह-**नतदिति** गुणकर्मसंगोन्मिश्रितमविचालनहेतुमाह—**अतस्त** इति। **न प्रभवन्ति** न समर्थाः इत्यर्थः। तेषामप्रतिषेध्यविचालनप्रसङ्गाय मन्दानित्युक्तमित्यभिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह—**ते किल मन्दा** इति। स्वयं मन्दत्वाच्छ्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः। मन्दत्वं चात्र स्वयमाचारनिर्णयापाटवं विवक्षितम्; अकृत्स्नवित्त्वफलितं विचालनीयत्वकारणम् अधैर्यलक्षणमल्पत्वं वा। '[1]मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः' इति नैघण्टुकाः। न विचालयेत् इत्येतत्पूर्वोक्तजोषणशेषमिति दर्शयति—**अत** इति। ज्ञानयोगाधिकारिणः कर्मयोगे स्थितिर्निकृष्टाधिकारपरिग्रहस्स्यादित्याशङ्क्याह—**ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीति**। स्वकार्यमात्रममोक्षयापि कर्तव्यं किमुत परार्थसमुच्चिते स्वार्थत्व इत्यभिप्रायेणाह—**अत** इति। उत्तरश्लोकमवतारयितुमुक्तांशमुद्गृह्णाति-**प्रकृतीति**। वक्ष्यमाणश्लोकप्रकारेण तु सर्वेश्वरे सर्वकर्मसन्न्यासः कार्यः,मध्ये गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानकथनं तावतापि देहात्मविवेकादिकं सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेणेति भावः। **आरोप्य** अनुसंधायेत्यर्थः। एतां दशामवलम्ब्य पल्लवग्राहिणां कापिलादीनां मतं समुत्थितमिति तन्मतव्यावर्तनायाचेतनानां गुणानां कथं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नलक्षणं कर्तृत्वमिति शङ्काव्युदासाय चाह—**गुणेष्विति**। इदमिति वक्ष्यमाणम्। **इदंकर्तृत्वमिति**—पुण्यपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः। स्वाभाविकं हि कर्तृत्वं मुक्तावस्थायामपि नापैति, तस्य गुणसम्पर्ककृतत्वाभावात्। **प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति**—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां युक्तायुक्तनिश्चयेन वेत्यर्थः। अत्राकर्तृत्वोक्तेरकरणशेषत्वं पूर्वापरविरुद्धम्; अनुसन्धानशेषार्थत्वं तु पूर्वापरसंगतमित्यभिप्रायेणानुसन्धानोक्तिः। एतेन '[2]कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्' इत्यधिकरणार्थस्सूचितः ।।२६।।

अथ तदनन्तरस्य '[3]परात्, तच्छ्रुतेः' इत्यधिकरणस्यार्थे तत्परोऽयमित्यभिप्रायेणोत्तरश्लोकमवतारयति—**इदानीमिति**। नियाम्यतायाः स्वरूपत्वोक्तिः, स्वरूपनिरूपकत्वात्। **भगवती**त्यादिपदत्रयेण

---

**प्र-रा ।।** १. नामलिङ्गानुशासने तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे. शान्तेषु. २५१. श्लो।।

२. शारी. २-३-३३।।

३. शारी. २-३-४०।।

रा ॥ इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते—

**मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।**

**निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥** ३०

मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्मभूते सर्वाणि कर्माण्यध्यात्मचेतसा सन्न्यस्य, निराशीर्निर्ममश्च विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वं चोदितं कर्म कुरुष्व । आत्मनि यच्चेतस्तदध्यात्मचेतः, आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः । *'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा.................. अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतं' +'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः'

ता॥ 'मयि' [illegible] । **भगवती**ति नियन्तृत्वोपाय[illegible] [illegible] हेयप्रत्यनीके चेति भावः । **पुरुषोत्तम** इति । [illegible] '१उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति वक्ष्यमाणप्रकारैर्लक्षणवत्त्वादिति भावः । **सर्वात्मभूते गुणकृतञ्चे**ति । [illegible] दुद्रष्टुरपि सर्वात्मभूतस्य एव हि नियन्तेति भावः । '२अनन्तरा लोकरक्षार्थं [illegible] सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकारता' इति तृतीयाध्यायसङ्ग्रहश्लोके [illegible] इत्यपि सूचितं भवति । मयीत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे हेतुतया सर्वभूता[illegible] । '३ईश्वरस्सर्वभूतानाम्' इत्यादि वक्ष्यमाणं चानेन ज्ञापितम् । **सर्वा**णि इति । [illegible] त्यर्थः । 'युद्धयस्व' इत्येतच्छास्त्रीयोपलक्षणमित्यभिप्रायेणोक्तं—**युद्धादिक**मिति । आ मनीषि । 'अध्यात्मं' इति सप्तम्यर्थे समास इत्यर्थः । अत्र चेतश्शब्दस्य श्रुतिसिद्ध[illegible] रतां व्यनक्ति—**आत्मस्वरूपे**ति । श्रुतिसिद्धं प्रकारं दर्शयति—**अन्तः**इति । [illegible] त्वाभ्यां नृपादिगगनादिव्यावर्तकाभ्यां सर्वात्मत्वसिद्धिः । **कर्तार**मिति—[illegible] रमित्यर्थः; यद्वा प्रेरणक्रियाकर्तारमित्यर्थः; तदुच्यते—**प्रवर्तयितार**मि[illegible] । [illegible] करणाय मन्वाद्युपबृंहणानुग्रहमाह—**स्मृतयश्चे**ति । एतस्मिन्नपि [illegible] वक्ष्यमाणतामाह—**सर्वस्य चे**ति । 'मयि सर्वाणि' इत्यस्याभिप्रायव्यञ्जनाय [illegible] प्रत्यक्पराङ्निर्देशयोरीश्वरैकविषयत्वं दर्शयितुं वचनद्वयोपादानम् । [illegible]

---

**प्र-पा ॥** * यजुषि. आरण्य. ३-११-२१, २३ ॥

+ बृ. ५-७-२२ ॥ माध्यन्दिनपाठ ॥

१. गी. १५-१८॥

२. गी. सं. ७॥

३. गी. १८-६१॥

रा॥ इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुषप्रवर्त्यं तच्छरीरभूतमेनमात्मानं, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते । 'स्मृतयश्च *प्रशासितारं सर्वेषाम्' इत्याद्याः । +'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' +'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इति वक्ष्यते । अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्त्यात्मस्वरूपानुसंधानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे सन्न्यस्य तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशीः तत एव तत्र कर्मणि ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व । स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयैश्चोपकरणै-

---

ता॥नस्य कर्तृत्वसंन्यासहेतुतां 'संन्यस्य निराशीः निर्ममः' इति त्रयाणां पदानां कर्तृत्वत्यागफलत्यागस्वकीयतासंगत्यागविषयतामुत्तरोत्तरस्य च पूर्वपूर्वहेतुकतां पाठक्रमसूचितां प्रकाशयति—अत इति—अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरादिसिद्धत्वादित्यर्थः । **मयैव क्रियमाणानीति**— भृत्यप्रवर्तकेन राज्ञेव साक्षात्कमद्वारकं चेति भावः । ऋत्विज इव परस्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य फलाभिसन्धिस्यादिति तन्निरासाय निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—**तानि चेति** । **तत एवेति**—फलद्वारा हि कर्मणि ममता; 'मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्म' इति कर्मण्यैश्वर्यबोधो ह्यधिकार इति भावः । ननु यदीश्वरे कर्तृत्वं संन्यस्तम्; कथं तर्हि युद्धयस्वेति जीवः कर्तृतया निर्दिश्यते,यदि चासौ निराशीः,कथं परमपुरुषाराधनरूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तेत, यदि च निर्ममः, स कथं 'ममेदं कर्म' इति बुध्यमानः कर्म कुर्यात्, यदि च स्वव्यापारं नानुसन्धत्ते, तदा त्यागरूपव्यापारमपि न मन्येत, ततश्च विगतज्वर इत्यप्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह–**स्वकीयेनात्मना कर्त्रेति** । स्वशेषभूतेन जीवेन प्रयोज्यकर्त्रेत्यर्थः । **स्वकीयैश्चोपकरणैरिति** । यथासौ जीवः परशेषभूतः, तथा तस्य स्वशेषतया प्रागभिमतं हविरादिकमपि परशेषभूतमिति भावः । **स्वाराधनैकप्रयोजनायेति**--शेषस्य शेष्यतिशयाधानमेव प्रयोजनमिति भावः । आह च वेदार्थसङ्ग्रहे--'परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेषः, परश्शेषी' इति । स्वकीयेनेत्यादौ प्रमाणसूचनाय सर्वशेषीत्यादिकमुक्तम् । **स्वयमेवेत्यादि** । आराध्यभूत एवाराधनं कारयतीति भावः । एवकारेण प्रवर्तकान्तरं च व्युदस्तम् । **कारयतीति**—सर्वेश्वरस्सन् स्वेष्टं सर्वं स्वयमेव कर्तुं शक्तोऽपि स्वशेषभूतजीवानां शास्त्रवश्यत्वतत्फलभोक्तृत्वादिसिद्ध्यर्थं तान् कर्तॄन् कारयतीति भावः । प्राकरणिकं

---

प्र-पा॥ * मनु. १२. अ. १२२॥'प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम्' ॥ सर्वेषां—ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तचेतनाचेतनानाम्. प्रशासितारं-नियन्तारम्, अणीयांसमणीयसां सर्वात्मत्वात्. रुक्माभं-सुवर्णाभम्. 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' 'आदित्यवर्णम्' इति श्रुतेः; स्वप्नधीगम्यं— स्वप्नधीसदृशज्ञानग्राह्यम्, परं पुरुषं नारायणम्, अस्य तत्रैव मुख्यवृत्तेः, तं श्रुत्यादिप्रसिद्धम्. विद्यात्-अनुचिन्तयेदित्यर्थः । विच्छब्दस्य ध्यानपरत्वमावृत्त्यधिकरणसिद्धम् ॥

+ गी. १५-१५॥

+ गी. १८. ६१॥

त्।। स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषस्सर्वेश्वरस्सर्वशेषी स्वयमेव स्वकर्माणि कारयती-त्यनुसन्धाय कर्मसु ममतारहितः प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयेन कथमहं भविष्यामी-त्येवंभूतान्तर्ज्वरविनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो बन्धान्मोचयिष्यतीति सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः । *तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्' 'पतिं विश्वस्य' *'पतिं पतीनाम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च । ईश्वरत्वं नियन्तृत्वं, शेषित्वं—पतित्वम् ।।३०।।

अयमेव साक्षाद्विनिश्चास्त्रार्थ इत्याह—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः । ३१

[illegible] प्राचीने[illegible] [illegible] ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमिति । शेषित्वं पतित्वमिति—[illegible] [illegible] त्वमेवेति भावः । [illegible] ईश्वरत्व नियन्तृत्व मित्यादिना ।।३०।।

'ये मे मतम्' इति श्लोके मे मतमित्यापतितदनुष्ठानस्य [illegible] त्योपदेशमात्रस्य [illegible] तत्प्रामाण्यपरोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह— अयमेव साक्षादिति । ज्ञानयोगनिरपेक्ष इत्यर्थः । साक्षाद्भूतः प्रधानभूतः '[illegible] [illegible]' इति नैघण्टुकाः । प्राधान्यं चात्र मोक्षसाधने [illegible] । [illegible] [illegible]त्वादधिकृतदेवादिप्रतिक्षेपकत्वाच्च [illegible] इति [illegible] [illegible] इत्यभिप्रायेणोक्तं—ये मानवाश्शास्त्राधिकारिण इति । नित्यमनुतिष्ठन्ति [illegible] नित्यमनुष्ठानं निर्णयपूर्वकमेव [illegible] [illegible]नाम्— अयमेव शास्त्रार्थ इत्यादि । एतत्—अयमेवोक्तः; [illegible] शास्त्रार्थं इति [illegible]स्वयः; शास्त्रानुमतमेव हि शास्त्रार्थ इति भावः । श्रद्धावन्त इति [illegible] —ये चाननुतिष्ठन्तोऽपीति । [illegible] ये चाश्रद्दधाना इति । [illegible] विष्करणमसूयेत्यसूयालक्षणाभिप्रायेणाह—अस्मिन्निति । अपिशब्दो वर्तमानसमुच्चयपर इतीते सर्व-त्युक्तम् । ननु [illegible] वाक्यभेदेन नेष्यते. श्रद्धावन्त इत्यादौ च [illegible] स्यानुचितः, यच्छब्दस्य चैकत्र प्रयुक्तस्यावृत्तिरनुपपन्नेत्यत्राह— तेऽपीति । एषामिति— [illegible], बुद्धिस्थानां, वाक्यानां वा । अयमभिप्रायः— [illegible] सम्भवति, अपिशब्दानन्वयात् अपिशब्दा

प्र-पा ।। *श्वे. उ. ६-अ. ७ वा. 'पतिं पतीनां पर-मस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्' दैवतं, देव-तात्वं कर्माराध्यत्वम् ।।

[illegible] नै. ना. ११-३-२०८. पृ. २१. प. [illegible]

१. नामनि[illegible].

रा॥ ये मानवाः शास्त्राधिकारिणोऽयमेव शास्त्रार्थ इत्येतन्मे मतं निश्चित्य तथानुतिष्ठन्ति, येचाननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना भवन्ति, येचाश्रद्दधाना अप्येवं शास्त्रार्थो न संभवतीति नाभ्यसूयन्ति—अस्मिन् महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः; ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैस्सर्वैः कर्मभिर्मुच्यन्ते; 'तेऽपि कर्मभिः' इत्यपि-शब्दादेषां पृथक्करणात् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्दधाना अनभ्यसूयवश्च श्रद्धया- चानसूयया च क्षीणपापा अचिरेणेममेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय मुच्यन्त इत्यर्थः ॥३१॥

रा॥ भगवदभिमतमोक्षनिषदमर्थमननुतिष्ठतामश्रद्दधानानामभ्यसूयतां च दोषमाह—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२

ये त्वेतत्सर्वमात्मवस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति नैवमनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्दधते, ये चाभ्यसूयन्तो वर्तन्ते;तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढास्तत एव नष्टानचेतसो विद्धि; चेतः कार्यं हि वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः; तदभावादचेतसो विपरीतज्ञानास्सर्वत्र विमूढाश्च ॥३२॥

ता॥[illegible] वा, अनुष्ठातॄणामपकर्षपरो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिनां समुच्चय-[illegible]णानुचितश्च । ज्ञानयोगिभ्यः कर्मयोगिनामपकर्षसूचनं [illegible] 'श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तः' इति विशेषणाभिधानं च निरर्थकम्, न हि [illegible] । अवस्थात्रयविषयत्वे तु समुच्चयपरतया वा [illegible] नेतुमिति । अनुष्ठातॄणां श्रद्धानसूयामात्रवतां च तुल्य-[illegible] —इदानीमिति । श्रद्धानसूययोः पापनिर्हरण-[illegible] कथितोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं [illegible] ॥३१॥

[illegible] उच्यत इत्यभिप्रायेणाह--भगवदिति। पूर्वोक्तव्यतिरेक-[illegible]ण अश्रद्दधानानामित्युक्तम्। आधेयं शेषभूतं विधेयमपि हि [illegible] पदत्रयम्, स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितादधीन्यपरं च । परबुद्धिवृत्ति-[illegible]नुनि न कथमनुष्ठानमित्यभिप्रेताध्याहारेणाह-नैवमनुसन्धायेति । [illegible] यथावस्थितात्मस्वरूपानभिज्ञतया अहं ममेत्यादिषु सर्वेषु ज्ञानेषु [illegible]नभिज्ञानित्यर्थः नष्टानिति—पुरुषार्थायोग्यानित्यर्थः ।

प्र-पा ॥ [illegible] ॥

एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं कर्तृत्वं तच्च परमपुरुषार्थसाधनमित्यनुसन्धाय कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुकरत्वादप्रमादत्वादात्मयाथात्म्यानुसन्धानगर्भतया निरपेक्षत्वादितरस्य दुष्करत्वात् सप्रमादत्वात् शरीरधारणार्थतया कर्मापेक्षत्वात्कर्मयोग एव कर्तव्यः, व्यपदेश्यस्य तु विशेषतस्स एव कर्तव्य इतिचोक्तम्. अतःपरम्पूर्वाभ्यासविशेषेण ज्ञानयोगस्य दुष्करतया सप्रमादतोच्यते

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३

प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपं तदेव सर्वदानुसन्धेयमिति च शास्त्राणि प्रतिपादयन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवासनायास्सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते; कुतः ?. प्रकृतिं यान्ति भूतानि अचित्संसृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेव यान्ति; तानि वासनानुयायीनि भूतानि शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

[illegible]–चेतः कार्यमिति । [illegible]–विपरीतज्ञानात्सर्वत्रविनष्टांश्चेति ॥३२॥

[illegible] पूर्वोक्तं [illegible] दर्शयति– एवमिति । [illegible]–प्रकृतिसंसर्गिण इत्युक्तम् । [illegible]–अतः परमिति । [illegible] ज्ञानवानपीत्यत्र [illegible]भावमुच्यते, तस्य [illegible]त्वात् । [illegible] ज्ञानं [illegible] ज्ञानयोगे प्रवृत्तिमुन्मूलयति, तज्ज्ञानमिह विवक्षितम्; [illegible]मित्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिविविक्तमिति । ईदृशमिति—[illegible] स्वरूपनिर्देशः । तदेवेति [illegible] । सर्वदेति [illegible] तथा इत्यर्थः । चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टाया असाधारणकारणं [illegible] । तन्मूलञ्च प्राचीनवासनैव । अतोऽत्र प्रकृतिशब्देन [illegible]भिप्रायेणोक्तं—प्राचीनवासनाया इति । सदृशमित्यनेनाभिप्रेतमनुरूपमाह– प्राकृतविषयेष्विति । शब्दादिविषयवासनया पुनरपि तत्रैव प्रवर्तत इत्यर्थः । कुत इति । [illegible] कुतः प्रकृत्यनुरूपं चेष्टत इत्यर्थः । अत्रोत्तरं 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' इति । [illegible]तत्त्वं विवृणोति—अचिदिति । अचित्संसृष्टा जन्तव इति [illegible] गर्भकृतापरोक्षानुभूतदेहात्मभ्रमजनितानामत्यन्तप्रचितानां [illegible]

प्र-पा ॥ *अनुयान्ति पा ॥ [illegible]

[illegible]प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्मेन्द्रियस्य चार्थे वचनादौ प्राचीनवासनाजनिततदनुभवकारणे रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः; तदनुभवे प्रतिहते चावर्जनीयो द्वेषो व्यवस्थितः; तावेवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे कृत्वा प्रसह्य स्वकार्येषु संयोजयतः; ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । ज्ञानयोगारम्भेण

ता[illegible] [illegible]भिप्रायः । तदेव विवृणोति--तानीति । निग्रह इति--नियमनमित्यर्थः । अत्र मम [illegible] न युक्तः, '१अनिच्छन्नपि' इत्यादिप्राकरणिकार्थानुसारेण शास्त्र[illegible] । किन्करिष्यतीति– न किञ्चिदपि निरोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥३३॥

[illegible]व्यापारोऽनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— प्रकृत्यनुयायित्वेति । [illegible] सर्वेन्द्रियसंग्रहार्थेत्यभिप्रायेण ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियोपादानम् । अर्थ[illegible] व्यापारविषयत्वाद्वचनादेरप्यत्रार्थशब्दार्थता दर्शिता । व्यवस्थिता[illegible] अवर्जनीय इति । वासनायाइच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवास[illegible] ननु वासनान्तरमस्तीत्यपि सूचितं भवति । 'इन्द्रियस्येन्द्रिय[illegible] शब्दादिविषयेषु रागवद्द्वेषोऽपि किं स्वरसवाहीति शङ्का[illegible] तदनुभव इति । ततः किमिति शङ्कायां 'सदृशं चेष्टते' इत्यनेनैकीकृत्यानुसन्द[illegible] तावेवमिति । एवमुक्तप्रकारेणानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः । नियमितसर्वेन्द्रियमित्यनेन [illegible] । स्वकार्येष्विति—विषयानुभवेषु वचनादानादिषु कर्मसु [illegible] 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इत्यन्तं पूर्वप्रपञ्चितमवसरे स्मारयति—[illegible] नावद्रागद्वेषनिषेधमात्रम्, तदाह्यौचित्यात् ज्ञानयोगा[illegible] प्रकरणामङ्गतम्; अत्रोऽत्र यया वचनव्यक्त्या ज्ञान[illegible] [illegible]भिप्रायेणाह --ज्ञानयोगेति । कर्मयोगारम्भे तु चिराभ्यस्त[illegible] रागद्वेषाविनात्कार इति भावः । आगम्य न विनश्येदिति—विनाशहेतु[illegible] । तद्वशगमने कथं विनाश इति शङ्कायां चतुर्थपादमवतारयति—तावितीति । [illegible] इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यमाणमाकारमभिप्रेत्य दुर्जयौ शत्रू इत्युक्तम् । [illegible] ज्ञानाभ्यासं वारयत इति । मुक्तिघण्टापथे लुण्टाकवदवस्थिता[illegible] ॥३४॥

प्र-पा ॥ [illegible]

ता ॥ रागद्वेषवशमागतस्य न विनश्येतुः तौ रागद्वेषौ ह्यस्य [illegible] शत्रू [illegible] ॥३४॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५

[illegible] अपि [illegible] सम्यगनु-ष्ठितस्य [illegible] परधर्मस्यापेक्षया [illegible] [illegible] न किञ्चित् [illegible] [illegible] स्वधर्मसता [illegible] परधर्मस्तथा [illegible] नमू, अधर्मत्यागमन्तरेण [illegible] स्वधर्मपरधर्मबुद्धी [illegible] कर्मयोग [illegible] न दूषणम् । पूर्वोक्तो [illegible] स्यात्, अथ [illegible] । अथ [illegible] पापानुष्ठाने [illegible] किं निमित्तम् इति प्रश्नः [illegible] ब्रह्मकर्मत्यागः केनेति प्रश्नार्थ इति चेत्—न, [illegible] काम एष क्रोध एष [illegible] नानुपपन्न एव; नहि कामक्रोधाभ्यामर्जुनो युद्धं परित्यजति, किन्तु [illegible] [illegible] स्वधर्मविषयो [illegible] अनस्तुजकतयेति । अतः—[illegible] । विगुणोऽपि [illegible] कथं श्रेयस्त्वमित्यपेक्षायाम्—अप्रमादगर्भ इति । वैगुण्यमात्र [illegible] नास्तिक्यस्य वैगुण्यप्रतियोग्याकारतया सुशब्दस्यार्थमाह—सगुणादपीति । [illegible] गुणार्थतया [illegible] तत्परता चातिक्रान्तता [illegible] णोक्तं—कंचित्कालमनुष्ठितात्सप्रमादादिति । एवं [illegible] कर्मयोगस्य श्रेयस्त्वमुक्तं स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य [illegible] स्युक्तहेतुविवरणमुखेन स्वधर्मशब्दार्थं च विवृण्वन् विगुणस्य कर्मणः [illegible] मितिशङ्कापरिहारतया तृतीयं पादं व्याचष्टे—स्वेनैवेति । स्वेनैव [illegible] न्द्रियेणैवेत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छयैवेति भावः । एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतयेति । [illegible] ध्यात्मसाक्षात्कारादिफलार्थतया विहितत्वात्कर्मणः [illegible] यद्विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि सगुणानुष्ठानद्वारा फलं साधयति [illegible] इति । वैगुण्य [illegible]

र॥ अतस्सुशकतया स्वधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यप्रमादगर्भः **प्रकृतिसंसृष्टस्य** दुःशकतया परधर्मभूतात् ज्ञानयोगात्सगुणादपि किञ्चित्कालमनुष्ठितात् सप्रमादाच्छ्रेयान्; स्वेनैवोपादातुं योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतया निधनमपि श्रेयः, अनन्तरायहततयाऽनन्तरजन्मन्यप्यव्याकुलकर्मयोगारम्भसंभवात् । प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपादातुमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतयाभयावहः ॥

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६

अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं **विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो विषयानुभवरूपं पापं बलान्नियोजित इव चरति ॥३६॥**

---

**त०**॥ [illegible] प्रयोजकमित्येकस्मिन् जन्मनीत्यभिप्रेतं विवृण्वन् जन्मा- [illegible] —**अनन्तरायहततयेति** । इन्द्रियाणामनुभूतसजातीय- [illegible] भावादित्यर्थः । अव्याकुलत्वमत्राविकलत्वम् । एतच्च [illegible] पूर्वं [illegible] ग्रहेणोक्तम् । 'पार्थ नैवेह नामुत्र' इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते च । [illegible] **सम्भवादित्युक्तम्**। अनन्तरे ततोऽनन्तरे वा फलं तावत्सिद्ध- [illegible] जन्मान्तरस्थं फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते; तर्हि ज्ञानयोग- [illegible] —**प्रकृतीति** । जन्मान्तरेऽपि फलं न सम्भवतीत्य- [illegible] विच्छिन्नस्य कथं जन्मान्तरेऽपि फलम्, अविच्छिन्नस्य विगु- [illegible] ॥३५॥

[illegible] वासनानुवर्तित्वमुक्तम्; वासना च चेतनस्येच्छाद्वारेण [illegible] विषयानुभवमनिच्छतोऽपि कथं वासना [illegible] **अथ केनेति** । अत्र 'अनिच्छमानोऽपि बलादाताड्येव नियो- जितः' [illegible] । अथशब्दोऽत्र प्रश्नार्थकः, कार्त्स्न्यपरो वा । **ज्ञानवानपीति** [illegible] अभिप्रायेणोक्तम्—**अयं ज्ञानयोगाय प्रवृत्त** इति । नह्ययं [illegible] पुरुषशब्दस्य भावः । अनिच्छन्तोऽपि वायूदकादिप्रेरिताः [illegible] भवितव्यमिति मत्वोक्तं—**बला**दित्यादि । 'बलादिव [illegible] तां परिहर्तुं क्रमभेदेनान्वय उक्तः । वायूदकादिव- [illegible] मप्याचरति । तत्र केन प्रयुक्त इति प्रश्नार्थः ॥३६॥

---

प्र-पा॥ [illegible] ॥ । २. गी. ६-४०.

**श्रीभगवानुवाच –**

**काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।**
**महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥** ३७

रा ॥ अस्योद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्य ज्ञानाद्याकारस्य रजोगुणसमुद्भवः प्राचीनवासनाजनितश्शब्दादिविषयः कामो महाशनः शत्रुः विषयेष्वेनमाकर्षति.

ता॥ अथ 'इन्द्रियस्य' इत्यादिना सङ्गृहीतोन्मेषार्थं प्रश्नस्योत्तरत्वेन [illegible] —**कामएष** इति । [illegible] कामक्रोधाद्यनुत्पत्त्यर्थं [illegible] कामादिरूपं स्मिन्मते ज्ञानविशेषरूप [illegible] प्रकृतिगुणाः [illegible] स्यामित्यत्रोक्तं —**गुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्येति** । [illegible] गुणात्रयप्रकृतिसंसर्गादात्मनि कामादिरिति भावः । नहि [illegible] रपि युगपदेव किन्न स्यादित्यत्रोक्तम् —**उद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानेति** । [illegible] चापेक्षयास्येति विपरिणत्यानुषङ्गः । रजोगुणप्रवृत्तस्यास्य कथं ज्ञान[illegible] द्भवाभिभवक्रमेण मात्रया मध्ये कदाचिन्नन्योन्मेषनसम्भावनया निरस्तमित्यभिप्रेत्य **ज्ञानाद्याकारस्ये-**त्युक्तम् । आरब्ध इति 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इतिवत्कर्तरि क्तः । एषइति पदेन पापाचरणे प्रयोजकः प्रश्न-विषयः परामृश्यते । तेनैव '¹सदृशम्' इति '²इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे' इति श्लोकद्वयोक्त[illegible] रित इत्यभिप्रेत्य-**प्राचीने**त्यादिविशेषणद्वयमुक्तम्। पूर्वोक्तरागद्वेषा[illegible] व्यपदिश्येते इतिभावः । महाशनत्वविवरणं — **विषयेष्वेनमाकर्षतीति** । [illegible] महाशनः । एषइति निर्देशस्यावृत्त्या वाक्यभेदः । [illegible] अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजकइतिप्रश्ने 'काम एष क्रोधएष' [illegible] च 'विद्ध्येनाविह वैरिणौ' इतिवक्तव्यम् । [illegible] एनं यः कामरूपम्' इति सर्वत्रैकवचननिर्देशः [illegible] त्वेनाभिधानम् । ततश्च कामएवावस्थाभेदेन क्रोधत्वमाप [illegible] वाक्यभेद उचितः । महाशनो महापाप्मेति पदद्वयमपि [illegible] मित्येतदखिलमभिप्रेत्याह-**एषएवेति** । प्रतिहतगतिरिति क्रोधावस्थापरिणामे हेतुः [illegible] दिविषयकामावस्थातः क्रोधावस्थाया विषयतो भेदप्रदर्शनार्थं [illegible] **प्रतिह-तीत्यादि** । महापाप्मतां विवृणोति —**परहिंसादिषु प्रवर्तयतीति** । महान् पाप्मा [illegible] ति स महापाप्मा । 'क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि' इतिहि प्रसिद्धम् । [illegible]

प्रा-प ॥ १. गी. ३-३३ ॥ । २. गी. ३-३४ ॥

[illegible]रा।। एष एव प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतु[illegible]तच्चेतनान् प्रति **क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिंसा-**
दिषु प्रवर्तयति एनं रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं विद्धि ।।३७।।

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ।। ३८

*यथा धूमेन वह्निराव्रियते; यथा आदर्शो मलेन;
यथाचोल्बेनावृतो गर्भः; तथा तेन कामेनेदं जन्तुजातमावृतम् ।।३८।।

---

ता।।[illegible] कारणत्वेनोपस्थाप्य तदुभयकार्यताविशिष्टमेनमित्यन्वादेशः परामृ-
[illegible] रजोगुणसमुद्भवं सहजमिति पदद्वयमुक्तम् । इह वैरिणमित्यत्र इहशब्दः प्रमादवत्तया
[illegible] **ज्ञानयोगविरोधिन**मिति ।।३७।।

[illegible] धूमेनेति । तत्र यथेत्यन्तमेकं वाक्यम् । आदर्शो मलेन चेत्यत्र चका-
[illegible] **यथा धूमेने**त्युक्तम् । पूर्वस्मिन् श्लोके क्रोधस्यापि कामावस्थान्तर-
[illegible] तस्यैवानुवृत्तेरत्रापितच्छब्देन काम एव परामृ-
[illegible] तेन कामेनेत्युक्तम् [illegible] सामान्यनिर्देशेऽप्यचिद्ग्रहणासम्भवात्सर्वक्षेत्रज्ञग्र-
[illegible] लोकप्रतीतपरत्वस्वारस्याच्च '[1]यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा
[illegible] —**इदञ्जन्तुजातमि**ति । जन्तुशब्देन
[illegible] । नपुंसकनिर्देशस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनाय जात-
[illegible] निवृत्तस्यापि पुनः पुनरुपाधिवशादागमं, स्वेच्छया
[illegible] ।।३८।।

[illegible] **आवरणप्रकारमाहे**ति । अत्र 'तेनेदमावृतम्'

---

**प्र-ना ।।** [illegible]

[illegible] सर्वगा—चतुर्मुखादिपिपीलिकान्तसर्वशरीरस्था । जा-
[illegible] त्यैवानन्तम् । यद्वा धर्मभूतज्ञानेन स्वतः सर्वं व्या-
[illegible] प्तुं क्षमा । कर्मणा वेष्टिता—कर्मणा संकुचितज्ञाने-
[illegible] त्यर्थः । नहि सर्वे अज्ञाः स्युरित्यत्राह—तयेति ।
[illegible] कर्मतारतम्यानुगुणं ज्ञानतारतम्यवती क्षेत्रज्ञशक्तिरि-
[illegible] त्यर्थः । सर्वेषां ज्ञाननित्यत्वस्य मुक्तौ सर्वविषयकत्व-
[illegible] स्य च प्रामाणिकत्वात् बद्धावस्थायां संकोचविकासौ
[illegible] सिद्धौ । तत्तारतम्यं च 'पुंसः शक्त्युपलक्षितः' 'त-
[illegible] त्स्वरूपा परतोऽधिकाः' इति स्पष्टीकृतम्—इति
[illegible] श्रीमत्प्रकाशिकायां पुराणघट्टे ।।

रा॥ आवरणप्रकारमाह—

**आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।**

**कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥** ३९

अस्य जन्तोः ज्ञानिनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं ज्ञानमेतेन कामाकारेण विषयव्यामोहजननेन नित्यवैरिणा आवृतं दुष्पूरेण प्राप्त्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेन ॥३९॥ कैरुपकरणैरयं काम आत्मानमधितिष्ठतीत्यत्राह—

**इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते**

**एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥** ४०

अधितिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमितीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम्; एतैरि-न्द्रियमनोबुद्धिभिः कामाधिष्ठानभूतैर्विषयप्रवणैर्देहिनं प्रकृतिसंसृष्टं ज्ञानमावृत्य विमोहयति

उत्युक्ते किं तदावृतमित्याकाङ्क्षायां आवृत इति भावः । अत्र ज्ञानिशब्दो न [illegible], तदवस्थस्य कामावृतज्ञानत्वाभावात् । [illegible] अस्य जन्तोर्ज्ञानिन इत्युक्तम् । ज्ञानिन इत्यत्र प्रत्ययस्य [illegible] वरणस्यौपाधिकत्वद्योतनाय च—ज्ञानस्वभावस्येत्युक्तम् । [illegible]-ज्ञानावरणाभावात्—आत्मविषयं ज्ञानमित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य [illegible] दृश्यमत्युदाहारोक्तं—कामाकारेणेति । [illegible] यति—विषयव्यामोहजननेनेति । नित्यवैरिणा [illegible] नित्यमनादिमत्त्वावपक्षे चास्य [illegible] नित्यवैरित्वं निरुक्तम् । [illegible]-शब्दार्थः । तृष्णाख्यनिम्नगेयं दुष्पूरा केन पूर्यते । [illegible] प्रकारेणायोग्येषु दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्वं [illegible] दुष्पूरेण प्राप्त्यनर्ह-विषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेनेति । [illegible] पर्याप्तिर्वा स्यात्, तद्वदिति भावः ॥३९॥

एवमावरणप्रकार उक्तः; अथावरणोपकरणान्यनन्तर [illegible]-येणाह—कैरिति । आत्मानमधितिष्ठति—[illegible]-त्र गोबलीवर्दन्यायाद्बाह्येन्द्रियपरः । बुद्धिरत्र [illegible]-करणादिशीव्युदासाय करणव्युत्पत्तिं दर्शयति—अधितिष्ठत्येभिरिति । [illegible] इति भावः । अधिष्ठानक्रियाकरणतानातिरिक्त [illegible] विषयप्रवणैरित्युक्तम् । प्रकृतिसंसृष्टमिति । देहिशब्देनेन्द्रियादिव्यतिरेकेणात्मनः [illegible] ।

[illegible]॥ त्रिविधं मोहयति, आत्मज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥४०॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१

यस्मात्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपश्शत्रुः विषयाभिमुख्यकरणेनात्मनि वैमुख्यं करोति, तस्मात्प्रकृतिसंसृष्टतयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमादौ मोक्षोपायारम्भसमय एवेन्द्रियव्यापारानुरूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्य एनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विवेकविषयस्य च नाशनं पाप्मानं कामरूपं वैरिणं प्रजहि नाशय ॥४१॥

---

ता॥ [illegible] अन्ये स्वमिति या मतिः' इत्याद्युक्तभ्रान्तिवैविध्यपर इत्य[illegible] त्रिविधं मोहयती[illegible]। भ्रान्तिवैविध्यं भोग्ये स्वात्मन्यभोग्यताभ्रमेणाभोग्येषु च विषयेषु [illegible] । न दर्शयति—आत्मज्ञानेति ॥४०॥

[illegible] प्रथममिन्द्रियाणां नियमनं कामविजयो[illegible] तस्मात्त्वम् [illegible] । [illegible] ज्ञानयोगस्योक्तप्रकारदुष्करत्वपरा[illegible] यस्मा[illegible] । [illegible] तदानीन्तनावस्थापर इत्यभिप्रायेणोक्तं—प्रकृतिसंसृष्टतया इन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमिति । आदावित्यनेनाभिप्रेतमाह— मोक्षेति । नात्रेन्द्रिय[illegible] प्रागभिहितं च तत्प्रागेव । कर्मयोगार्थं चेन्द्रिय[illegible] । अतोऽत्रापि तथैव वर्णनीयमित्यभिप्राये[illegible] इन्द्रियव्यापारानुरूप[illegible] द्वयोरप्यात्मविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । तत्र [illegible] तत्स्वरूपतद्विवेकविषयत्वादपौनरुक्त्यमित्यभिप्रा[illegible] ज्ञानं स्यादृततया ज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यग्ज्ञानानन्द[illegible] त्वादिभेदको धर्मवर्गोऽत्र विवेकः। [illegible] विवक्षितम्; प्रत्यक्त्वादयोऽप्यणुत्वादिवद्विवेक-

---

प्र-पा॥ [illegible] विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्म[illegible] ॥ ब्राह्मणेषु च ब्राह्मणेषु मध्ये विद्वांसः शास्त्रार्थ[illegible] श्रेष्ठाः, तेभ्योऽपि कृतबुद्धयः शास्त्रोदितानुष्ठा[illegible] [illegible]बुद्धयः, श्रेष्ठाः, तेभ्योऽपि कर्तारः [illegible] श्रेष्ठाः, तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः श्रेष्ठा इत्यर्थः । [illegible] ६-अ. ९-श्लो. द्रष्टव्यः ॥

[illegible]

[illegible] ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह —

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२

ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रियाण्याहुः, यत इन्द्रियेषु विषयव्यापृतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते; इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषूपरतेष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न संभवति; मनसस्तु परा बुद्धिः मनसि वृत्त्यन्तरविमुखे विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ सत्यां

[illegible] **काममद वर्जित** [illegible] **ज्ञानविरोधित्वे** [illegible] **ज्ञानविरोधे प्रधानानीति** । [illegible] **मन** [illegible] इन्द्रियेभ्यो मनसः परत्वे हेतुमाह—इन्द्रियेषु [illegible] **मनसा** [illegible] **मनसि वृत्त्यन्तर** [illegible] **सर्वे** [illegible] **रजस्समुद्भव** [illegible] **स एवेत्यादि** [illegible]

[illegible] ज्ञानं न प्रवर्तने; सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषूपरतेष्वपीच्छापर्यायः **कामो रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्—स एवैनानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषये वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धि; तदिदमुच्यते 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति;** बुद्धेरपि

---

ता॥ [illegible] रजोमूला; तस्मादात्मेच्छा यावदात्मदर्शनाध्यवसायादिकं [illegible] प्रबला विषयानुभवाध्यवसायादिकमेव कुर्यादिति भावः। एवमत्र कामस्य [illegible] बुद्धिमनसोरपि पूर्वपूर्वप्रवर्तकत्वस्य उपलक्षणं मन्तव्यम्। **रजस्समुद्भवो वर्तयित्वेति** [illegible] निरपेक्षोत्पत्तिकत्वतदुपकरणत्वलक्षणं वैषम्यं विवृतम्। [illegible] न निरस्यन्नुक्तार्थपरतया चतुर्थं पादमुपादत्ते—**तदिदमुच्यत** इति। परत [illegible] विभक्तिकप्रत्ययेन प्रथमार्थत्वं स इत्यस्य प्रकरण [illegible] **बुद्धेरपीति**। अहङ्कारस्य भोक्त्रधिष्ठानाद्बुद्धेः परत्वम्—इति केषा- [illegible] भिन्नत्वाकरणीयम्। ननु, '[1]इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। [illegible] महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं [illegible] इति हि कठवल्ल्यां नियन्तव्यवर्गश्श्रूयते। स्पष्टं चेदम् '[2]आनुमा- [illegible] व्याख्यानम्। अस्मिन्नपि श्लोके तत्प्रत्यभिज्ञायते; न चेन्द्रियमनसोः [illegible] महतः परमव्यक्तात्पुरुषः परः' इत्यनयोरनुपादानाच्च भिन्नार्थत्वमिति [illegible] कामाभिधानमकलाभिधानयोरुपपत्तेः; सृष्टिप्रकरणादिषु कतिपय-

प्र०मा॥ [1] क [illegible] ११. मा. [illegible] आत्मान [illegible] [illegible] [illegible] श्रवणसमुपाग- [illegible] स्वयि- [illegible] स एवाव- [illegible] रथादिरूपित [illegible] प्रधानानि ना- [illegible] परा ह्यर्थाः [illegible] रूपि [illegible] [illegible] अर्थेभ्यश्च परं [illegible] मनः, मनसि [illegible] अकिञ्चित्करत्वात्।

मनसश्च परा बुद्धिः—मनसोऽपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा, अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिञ्चित्करत्वात्। बुद्धेरात्मा महान् परः—बुद्धेरपि रथित्वरूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात्परः, सर्वस्य चास्यात्मेच्छायत्तत्वात् आत्मैव 'महान्' इतिच विशेष्यते। महतः परमव्यक्तम्—तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम्, तदायत्तत्वात् जीवात्मनः सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम्। अव्यक्तात् पुरुषः परः—शरीरात् अपि परः सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्यामी अध्वनः पारभूतः परमपुरुषः, यथोक्तस्यात्मपर्यन्तस्य समस्तस्य तत्संकल्पायत्तप्रवृत्तित्वात्। सकलवन्तर्यामितयोपासनस्यापि निर्वर्तकः वशीकार्योपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठाभूतः, परमप्राप्यश्च। तदिदमुच्यते— पुरुषान्नपरमिति ॥ २. शारी. १-४-१

गा ॥ यः परस्तु काम इत्यर्थः ॥४२॥

**एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।**
**जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥** ४३

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानयोगविरोधिनं बुद्ध्वा आत्मानं मनः आत्मना बुद्ध्या कर्मयोगेऽवस्थाप्य एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥४३॥

इति [illegible] तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नमस्तनुज्ञानस्याभिनिवेशनात् । आहुः इति वचनात् [illegible] स्थम्; ननु च 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यत्र बुद्धात्मा महानर्थ इत्येतेन [illegible] स्वमेवोन्नतम्; एवं च सति 'एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा' इत्यादौ तत्समभिव्याहृत [illegible] अतः कथं स काम इति व्याख्यायते; इत्यत्र [illegible] तदेवात्र प्रत्यभिज्ञानम्; तथापि स एव क्रमोऽत्र कात्स्न्येन न निर्दिष्टः; पूर्वत्र [illegible] इति श्रुतिनिर्दिष्टानाम् इन्द्रियादिक्रम [illegible] वितृणां विरोधितामेवात्र [illegible] इन्द्रियमनोबुद्धीनां च क्रमस्यात्र न कश्चिद्भङ्गः । [illegible] क्रमभङ्गस्यात् । विरोधित्वे अनवस्थे च प्रधानतया पूर्वोत्तरत्र च काम एव [illegible] एवात्र सर्वप्रधानतया 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति निर्देशमर्हति. [illegible] निपदं दुरस्थं स्यात्; यदि त्वात्माप्यत्र [illegible] इन्द्रियादि [illegible] स्मात्याधिष्ठानतया व्यपदिश्येतः [illegible] आत्मा हि तत्र [illegible] अतन्त्रतूर्णां नियमनमेवानेन कार्यम्, तथा [illegible] वानुवादो हि 'एवं बुद्धेः परम्' इति व्यक्तः । [illegible] 'बुद्ध्वा' [illegible] च भिन्नमेव स्वरसप्रतीतम् । अतस्तत्र द्वितीयात्मशब्दो नियन्तृतया [illegible] तृतीयात्मस्तु मनोनियमनकरणभूताध्यवसायविषयः । [illegible] '[1]इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां [illegible] नुसारेण मन्वादय आहुरित्यपि विवक्षोपपत्तेः । तस्मात् 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' [illegible] निर्दिश्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तं — तदिदमुच्यते [illegible] — स कामइत्यर्थ [illegible]

प्र-पा॥ १. मनुस्मृतौ. २-९९॥

**ना॥** [illegible] [illegible] [illegible] पक्रान्तज्ञानयोगसप्रमादतोपसंहारद्वारा मनसः कर्मयोगेऽवस्था-नम[illegible] [illegible] [illegible] —एवमितिश्लोकेन । कामविजयात्पूर्वं मनसस्संस्तम्भनं नाम कर्मयोगे [illegible] [illegible] [illegible]वशीकृतत्वम्, सति हि कामे मनसोऽपि क्षोभस्स्यादिति पूर्वमेवोक्त-[illegible] **कर्मयोगेऽव थाप्येत्युक्तम्** । **दुरासदम्** अननुष्ठितकर्मयोगैरनिरस्तपापैरगृहीतसुदृढ-[illegible] [illegible] [illegible]मित्यर्थः। अचेतनस्यकामस्य शत्रुत्वारोपेण हिंसनीयत्वोक्तिफलि-त[illegible] 'प्रजहि' 'जहि' इत्यनयोर्नाशयेति व्याख्या ॥४३॥

[illegible] [illegible] सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां

तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

—★❋★—



श्रीः

श्रियै नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

असक्तता लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ।
सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥७॥

[illegible] ॥

**असक्तता** [illegible] । **लोकरक्षायै** [illegible] । **गुणेषु** [illegible] । **आरोप्य कर्तृतां** [illegible] कर्तृतां गुणप्रकृतितया अनुसन्धाय [illegible] । [illegible] गुणकर्तृत्वानुसन्धानम् [illegible] इति । [illegible] — **सर्वेश्वरे वा न्यस्येति** । [illegible] नियन्तरि भगवति [illegible] । [illegible] इति आत्मनः कर्तृत्वानुसन्धानं [illegible] । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानप्रकारश्चैवं भाष्ये [illegible] भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते [illegible] इति । पिण्डितार्थश्च दर्शितः — [illegible] कर्ता [illegible] परमपुरुषस्सर्वशेषी सर्वेश्वरस्स्वयमेव स्वकीयकर्माणि कारयति इत्यादिना ॥७॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

—★❋★—

प्र-पा ॥ १. गी. ३-२१. श्लो। भा।।
२. गी. ३-२६. श्लो. भा।।
३. गी. ३-३०. श्लो।।
४. मागी. ५-३-२[illegible]।।
५. सागी. ५-३-[illegible]।।
६. गी. ३-३०. श्लो. भा।

# श्रीमद्भगवद्गीता

## चतुर्थोऽध्यायः

—★●★—

भा॥ तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोस्सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुक मुक्तम्; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्; चतुर्थेनेदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपं, तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रसङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते

---

ता॥ अथ चतुर्थसङ्गतिं वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं सङ्ग्रहेणोद्गृह्णाति—**तृतीयेध्याय** इति। सहेतुकमिति। [illegible]प्रमादत्वनिष्प्रमादत्वादिहेतुपूर्वकमित्यर्थः। एतेन 'असक्त्या [illegible] सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता' इति सङ्ग्रहश्लोकोऽपि [illegible]प्रसिद्धस्य च स्वार्थनिपुणस्य कर्मयोग एव कार्यः; प्रसिद्धस्य [illegible] स्वार्थं लोकरक्षार्थं च स एव कार्य इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तनं, कर्म[illegible] च कृतमिति भावः। अथाधिकर्तव्यतयोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिक[illegible] तद्भेदाः, ज्ञानांशप्राधान्यं, प्रासङ्गिको भगवदवतार इति षडर्था इहोच्य[illegible] **चतुर्थेने**ति। ननु 'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च। भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं [illegible] सङ्ग्रहीताः, तत्कथमत्र षडर्थानुकीर्तनम्। उच्यते—'प्रसङ्गा[illegible] प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः, अस्य च भेदाः इत्यत्र स्वरूपमन्तरेण तद्भेदस्य [illegible] चकारेणवा तत्समुच्चय इति सङ्ग्रहेऽपि षडर्था एव विवक्षिताः। [illegible]स्वभावोक्तिः। कर्मणोऽकर्मता कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया [illegible] ज्ञानस्य माहात्म्यं कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यम्; एवं चतुर्थेनेत्यादिभाष्ये[illegible]। कर्तव्यता हि तृतीयाध्याये प्रोक्ता; अतस्तद्दार्ढ्यमात्रमत्र पुरावृत्ताख्या[illegible] -**कर्तव्यतां द्रढयित्वे**त्यस्य भावः। साक्षादध्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्रासङ्गिकं [illegible] **प्रसङ्गाच्चे**ति। [illegible]पूर्वकमुपदेशपरम्पराकथनस्य तात्पर्यमाह—**योऽयम्** इत्या[illegible] **मन्वन्तरा**[illegible]। योऽत्र कर्मयोगः। अत्र ज्ञानयोगपरत्वेन परव्याख्यानं प्रकृतासंगतम् कुरु [illegible] प्रमाणविरुद्धं चेति भावः। मनोरपि जनयित्रे तदुपदेष्ट्रे च विवस्वते प्रोक्तत्वादर्जुनेन

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

भा॰ योऽयं नवोदितो योगः स केवलं त्वत्प्रोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् । मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय [illegible] योगमहमेव विवस्वते प्रोक्तवान्, विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकव इत्येवं सम्प्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वं राजर्षयो विदुः । स महता कालेन [illegible] नष्टप्रायोऽभवत् । स

[illegible] — मन्वन्तरादा[illegible] । निखिलजगदुद्धरणाये[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
प्रागपि न [illegible] । अहं [illegible]
[illegible] वा मद्वचः [illegible]
[illegible]
अहमेवेत्युक्तम् । विवस्वते प्रोक्तवानिति—[illegible]
[illegible] भावः । विवस्वांश्च मनवे मनुरिक्ष्वाकव [illegible]
[illegible] प्रतिनिधिः [illegible]
देशपरम्परा प्राप्ता, ननु [illegible] एवंसम्-
प्रदायपरंपरयेत्येनेन व्यक्तम् । [illegible]
विवक्षित इति चाभिप्रायः । इदानीं [illegible] — पूर्वं राजर्षय [illegible] । राजर्षयो विदुः
राजानो हि विस्तीर्णराज्यमनसः, तथापि [illegible]
[illegible] कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः । [illegible]
शब्दसूचितमाहतत्तच्छ्रोतृबुद्धिमान्द्यादिति । [illegible]
क्रमेण बुद्धिशक्त्यनुष्ठानादयोऽपचीयमाना दृष्टाः, [illegible] भावः । नष्ट [illegible]
व्यासभीष्माक्रूरादेरिदानीमपि विद्यमानत्वादित्यभिप्रायेणोक्तम्— विनष्टप्रायोऽभूदिति । [illegible]

[illegible]।। एवायमस्खलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः —सपरिकरस्सविस्तरमुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यं, यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ।।१।।२।।३।।

अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

**अवरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।**
**कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ।।** ४

कालसङ्ख्यया अवरम् अस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म, विवस्वतश्च जन्म कालसङ्ख्यया परम् अष्टाविंशतिचतुर्युगसङ्ख्यासङ्ख्यातम्; त्वमेवादौ प्रोक्तवानिति कथमेतदसम्भावनीयं यथार्थं जानीयाम्; ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यं जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यत इति नात्र कश्चिद्विरोधः, नचासौ वक्तारमेनं वसुदेवतनयं सर्वेश्वरं न

---

[illegible]नमुक्तम्—**अस्खलितस्वरूप** इति । पुरातनोऽद्येति निर्देशाभ्यां काल[illegible] प्रकारे वा भेदइति सूचितम् । भक्तोऽसीति वर्तमाननिर्देशादनिवृत्ता [illegible] भक्तिः कदाचिन्निवर्तेतापीत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अतिमात्रे**ति । भक्तोऽसि— [illegible] प्रीतिमानसीत्यर्थः; सखा चासि—अवतारदृष्टसौलभ्यविशेषेण प्रणयविस्र[illegible] 'शाधि मा त्वां प्रपन्नम्' इतिप्रागुक्तप्रपत्तृप्रपत्तव्ययोः प्रत्यभि[illegible]नते— **मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त** इति । प्रोक्तइत्यत्र [illegible] **सपरिकरस्सविस्तरमि**ति । परिकरोऽङ्गम्; शब्दस्य प्रपञ्चो विस्तरः; [illegible]भावः । अहं प्रोक्तवान्मयाद्यप्रोक्त इत्याभ्यां सूचितमाह—**मदन्येने**ति । [illegible] सम्प्रदायविच्छेदेसति पुनरहमेव सम्प्रदायप्रवर्तकस्स्याम्; करणायत्त[illegible] मदुपदेशमन्तरेण ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः। सख्यभक्तिप्रपत्त्या[illegible] भगवद्व्यतिरिक्तेन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपरं रहस्यमित्यादीति [illegible] हेतुपरः; रहस्यत्वाद्योग्यायोपदेश्यम्; उत्तमरहस्यत्वान्मदन्येन ज्ञातुं [illegible] उत्तमरहस्यत्वे हेतुः—**वेदान्तोदितमि**ति । नपुंसकनिर्देशयोग्यं विशे[illegible] **ज्ञानमि**ति ।।१।।२।।३।।

[illegible]' इतिसङ्ग्रहश्लोकानुसारेणाह—**अस्मिन्प्रसङ्ग** इति । कर्तव्यतादृष्टी[illegible] **भगवदवतारयाथात्म्यम्**—अकर्मवश्यत्वादिरूपम् । **यथावदि**ति—प्रातिभा[illegible]पूर्वकमित्यर्थः । परावरशब्दाभ्यां न दैवमानुषत्वरूपजातिवैषम्य[illegible]भावात्, देवानामपि देवत्वेन च कृष्णस्य विदितत्वात्, जन्मशब्दस्य

ता॥ जानाति, *यत एवं वक्ष्यति परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ आहुस्त्वामृषयस्सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यासस्स्वयं चैव ब्रवीषि मे' इति । युधिष्ठिरराजसूयादिषु भीष्मादि[illegible] 'कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' इत्येवमादिषु । कृष्णस्य हि कृते इति कृष्णस्य शेषभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः । अतोऽत्रत्ते

जननवाचितया [illegible], [illegible] मे व्यतीतानि 'यदायदा हि' [illegible] । अत [illegible] विवक्षितं कालावधिं दर्शयति - अस्मा[illegible] । समकाल[illegible] । [illegible] [illegible]त्वाभिप्रायतया विरोधात् [illegible] त्वमेवे[illegible] अत-स्मावनीयमिति । विजातीया[illegible] [illegible], [illegible] [illegible]त्वेन विरोधश्चोद्यम्, न [illegible] नित्य[illegible] । जन्मान्तरेणापि शक्यमिति—नहि [illegible] जन्मना [illegible] । [illegible] [illegible] कृष्णस्य, [illegible] [illegible] स्मरति पौर्विकीम्' इति च मनुः । युज्यत इति—[illegible] अदृष्टविशेषादिवशाद्दृष्टं [illegible] [illegible]शान्तिहेतुत्वस्मृतावपि भावः । [illegible] स्मृतिरित्युपनयते । कश्चित्[illegible] असा[illegible] वृद्धोपसेवादिभिः [illegible] । वक्तार[illegible] [illegible] वक्ता विवस्वन् वक्तारमित्यर्थः । एवं वसुदेवतनय[illegible] [illegible]मपीत्यभिप्रायः । सर्वेश्वरमिति [illegible] मानुषवृत्तान्तैरवतारदशायामेव तनुभृं [illegible] कार्येण व्यवहारेण कारणतानिर्देशेन च स्थापयति - यतएवमिति । एवम् [illegible] [illegible]श्वरत्वनिश्चयपूर्वकमित्यर्थः । अर्जुनस्य स्ववाक्येन [illegible] भारतकथाश्रवणेन वस्तुपदेशेन च ज्ञानवत्तामाह - युधिष्ठिरेति । [illegible] बहुधा श्रुतमित्यर्थः । कृष्णएवेति—स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्य एवं [illegible]

प्र-पा ॥ * य एव. पा॥ भ-गी. १०. १२. १३॥ प्र-पा॥ १. महाभारते. सभापर्वणि -३८-अध्याये-२५. श्लो ॥

वा ।। **जानात्येवायं भगवन्तं वसुदेवसूनुं पार्थः; जानतोऽप्यजानत इव पृच्छतोऽयमाशयः— निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्यावाप्तसमस्त-** प्रधानादिर्वा; यद्वा लौकिकैः पुरुषैः वसुदेवतनयतया प्रतीयमानः कृष्णएवेत्यर्थः । हिशब्दः '१एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति । **लोकाना**मिति । '२लोकस्तु भुवने जने' । तत्रा-त्मनरविवक्षायामितरदार्थम्; उत्पत्त्यप्ययशब्दावत्रोत्पादकनाशकपरौ । चकारः प्रसिद्धिप्रकर्षादिनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिकं समुच्चिनोति । एवं '३यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादिना ब्रह्मलक्षणतयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम् । अतएव हि 'परं ब्रह्म' इत्यर्जुनोक्तिः, कृष्णस्य हीत्यत्र हिशब्देन '४पतिं विश्वस्य' '५करणाधिपाधिपः' इत्यादिप्रसिद्धिस्सूच्यते । कृते इत्यस्य अनेकार्थसाधारणत्वात्तादर्थ्यपर-त्वव्यञ्जनायाह—**कृष्णस्य शेषभूतमिति** । अत्र च्विप्रत्ययाभावात्, स्वाभाविकत्वं सूचितम्; '६दासभूता-स्स्वतस्सर्वे' इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति कृष्णार्थमुत्पन्नं सत्तायोगिचेत्यर्थः । '७जन्माद्यस्य यतः' 'इमानि भूतानि' इत्यादिवदत्रापीदंशब्दस्तत्तत्प्रमाणसिद्धविचित्रचेतनाचेतनसमुदायपरः, पूर्वा-क्तिसृज्यत्वसंहार्यत्वादिप्रकारानुवादपरो वा । तेन तदधीनोत्पत्त्यादिमत्वात्तादर्थ्ये हेतुरुक्तो भवति,

---

**प्र-पा।।** १. महोपनिषद्. १-१।।

२. नामलिङ्गानुशासने. तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे. नान्तानि. १५७ श्लो।। ३. तै. भृ. १-१।।

४. तै. नारा. ११. १।। ५. श्वे. ६-९।।

६. पाञ्चरात्रे।। +'दासभूतास्स्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च।।' दासाश्च ते भूताश्च दासभूताः दास्येन लब्धसत्ताका इत्यर्थः । स्वशब्दः—'आत्मानः' इत्युक्तात्मपरः; स्वतः स्वभावत औपाधिक इत्यर्थः । अनादिभगवन्मायातिरोहितत्वेन दास्यस्यानाविर्भावात्, सत्यामपि दास्यः- स्वरूपस्याविर्भावाभावात् नास्तीति भावः । सर्वशब्दः निखिलात्मसङ्ग्रहपरः । हिशब्दः— 'पतिं विश्वस्य' इत्यादि प्रमाणप्रसिद्धिपरः । 'आत्मानो दासभूताः' इत्युक्ते, व्यापनभरणस्वाम्यानामात्मपदार्थ-त्वात्, स्वामिनश्च स्वत्वानुपपत्तेः— इत्याशङ्का पर-मात्मन इत्यनया परिहृता । ननु 'असन्नेव स भवति' इत्यत्र ज्ञानस्य सत्तालाभहेतुत्वं श्रुतमित्यत्राह—ना-न्यथेति । लक्षणं— भूतशब्दोपात्तभगवत्प्रियतमत्व-रूपसत्ताज्ञापकमित्यर्थः । सिद्धान्ते कैङ्कर्यस्यानुभव-जनितप्रीतिकारितत्वेन प्रेमोत्कटचगर्भतया, अनुभवा-पेक्षया कैङ्कर्यमेव भगवत्प्रियतमम्; 'असन्नेव' इत्यत्र कैङ्कर्यपर्यन्तज्ञानं भगवत्प्रियतमत्वलक्षणसत्तातिशयला-भहेतुरित्यपि विवक्षितमिति भावः । तादृशकैङ्कर्यं गुणैर्दास्यमुपागतः' इत्यादिरीत्या भगवत्कटाक्ष-विशेषेण बद्धदशायामपि सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह— बन्धे इति । ननु 'सोऽश्नुते' इत्यादानुभवस्यैव सा-मान्येन ब्रह्मविद्याफलत्वश्रवणात् दास्यमेव सत्तालाभ-हेतुरित्युक्तमयुक्तमित्यत्राह— मोक्षे इति । मोक्षेच तथैवेत्यर्थः ।।

७. ब्रह्मसूत्रम्. १-१-२।। 'अस्य' विचित्रचिद-चिन्मिश्रस्य व्यवस्थितसुखदुःखोपभोगस्य, जगतः जन्मादि जन्मस्थितिलयाः, यतः यस्मात् सर्वेश्व-रात्, प्रवर्तन्ते, तत् ब्रह्मेत्यर्थः ।।

रा॥ कामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालादिवन्मिथ्या, उत सत्यं, सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः, किमात्मकोऽयं देहः, कश्च जन्महेतुः, कदा च जन्म, किमर्थं च जन्मेति

[1]'कन्योदरे' इत्यादिवत्। अथ [illegible] ज्ञानात्येवं [illegible] नास्मिन्नंशे विवाद इति सूचितम्। [illegible] नि जानातीत्यर्थः। नामपरो गुणपरो वात्र [illegible]। [illegible] नुष्ठमेयत्वसूचनेन [illegible] जानातीत्यभिप्रेतम्। नहि प्रश्नो [illegible] जानतोऽपीति [illegible] ज्ञानमेव विशेषान्तरं अज्ञानता परिपुष्टमिति भावः। अज्ञानत [illegible] सूचितः। अज्ञानांशवृभुत्सां [illegible] यन्ते—निखिलेत्यादिपञ्चानपदैः। निखिलहेयप्रत्यनीके [illegible] यति, स कथं स्वयं तद्योपाश्रयीति भावः। कल्याणैकतानत्वे [illegible] भावः। सर्वेश्वरस्येति—यदि [illegible] शयः। सर्वज्ञस्येति—यद्यसौ [illegible] स्यैव ज्जन्मादिरूपानिष्टस्य [illegible] भिप्राय। सत्यसङ्कल्पस्येति [illegible] पतिष्यामीति कर्दमे पतति; न त्वागो नर्थेति [illegible]

1. [illegible] १४-श्लो॥ [illegible]

मूलप्रपञ्चः [illegible] क्रान्त्वा निगीर्य पुनः [illegible] पश्यानिति गमयन् ॥' [illegible] श्लोकेन ॥ प्राकृतप्रलयदशायां [illegible] रूपेण वक्ष्यमाणचिदचिदात्मकः [illegible] त्वद्स्यस्य [illegible] ष्टे: पुरुषार्थोपयतया धर्मादिपुरुषार्थस्थान [illegible] गावित्वात् तत्प्राधान्यविवक्षया [illegible] क्षतीति। अथ [illegible] अथैवमेव परावरत्वविभाग [illegible] क्रान्त्वेति। अन्यमपि निगरणादि [illegible] माह— निगीर्येति। [illegible] इति वर्तमाननिर्देशः क्वचित्क्वचिदंशे तथा प्रवृत्ति

[illegible] निगीर्य [illegible] स [illegible] ॥

२. [illegible] ॥

परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ।।४।।

श्रीभगवानुवाच —

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ।। ५

ता।। तरं स्यात्, तदप्ययुक्तं सङ्कल्पमात्रेण रक्षणाद्युपपत्तेरिति भावः । **अवाप्तसमस्तकामस्येति**–यदि साध्यं किञ्चित्प्रयोजनं स्यात्, तदा तदर्थं जन्मादि परिगृह्येत; नच तदप्यस्तीति भावः। एवं च सर्वेश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अकर्मवश्यत्वात्, मुक्तात्मवत्-इत्यन्वयेन, यो जन्मादिमान्, स कर्मवश्यः, यथा संसारी-इति व्यतिरेकेण चैकमनुमानम्; तत्रैव पक्षसाध्यादौ जन्मकारणभूतेश्वरादि नियोगाविषयत्वादिति द्वितीयम्; द्वयोरप्यनुमानयोः यो यत्कारणरहितः न स तत्कार्यवान्, यथा संप्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिः; १सर्वेश्वरत्वादित्युक्ते तु न दृष्टान्तः; केवलव्यतिरेकिविवक्षा तु देहपरिग्रहरहितघटादिसपक्षसद्भावात्केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यस्य च सामान्यतो यामुनाचार्यादिभि-र्निरस्तत्वादयुक्ता । एवं देहपरिग्रहाद्यभावे सङ्कुचितज्ञानशून्यत्वात्, प्रतिहतसङ्कल्परहितत्वात्, अपूर्णकामत्वरहितत्वात्, साध्यप्रयोजनरहितत्वादिति मुक्तात्मघटादिदृष्टान्तेन हेतवः; यद्वा परमसा-म्यापन्नान् मुक्तानेव दृष्टान्तीकृत्य सर्वज्ञत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वादित्येव हेतवः, एवं यदि जन्मादयस्स्युः, तदा कर्मवश्यत्वमनीश्वरत्वमसर्वज्ञत्वमसत्यसङ्कल्पत्वमपूर्णकामत्वं च क्षेत्रज्ञवत्स्यादिति प्रसङ्गाश्च विवक्षिताः । निखिलहेय इत्याद्युक्तोभयलिङ्गत्वे च हेतवस्सर्वेश्वरत्वादयः । पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिथ्यात्वशङ्काहेतुः सामान्यतो विदितो जन्मप्रकार उच्यते—**कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयमिति** । कर्मपरवशा देवमनुष्यादयः, तेषां सजातीयं तज्जन्मसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः; यद्वा जन्मशब्दोऽत्र जायमानविग्रहपरः, ईश्वरेण परिगृह्यमाणत्वादिन्द्रजालादिवदित्युक्तम् । स्वेच्छया परेषां विचित्रभ्रम-जननं ऐन्द्रजालिकम्; तेनात्र तत्प्रतिभातलक्षणा । आदिशब्देन शैलूषभूमिकापरिग्रहादि गृह्यते । मिथ्यात्वपक्षे न तत्र कश्चित्प्रकारो निरूपणीय इति कृत्वा सत्यत्वपक्षे शङ्कते—**सत्यत्व** इति । **कथमिति**—किं पारमेश्वरस्वभावपरित्यागेन, अन्यथा वेत्यर्थः । **किमात्मक** इति—किं त्रिगुणात्मकः, उताप्राकृत इत्यर्थः । **अयमिति**— भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीयमान इति भावः । **देह** इति—उपचय-रूपतया वा पतनस्यात इति भावः । **कश्च जन्महेतुरिति**—किं सङ्कल्पमात्रमुतेश्वरस्यापि स्वेच्छापरि-गृहीतं पुण्यपापं इत्यर्थः । **कदाचेति**—किं पुण्यपापविपाककाले, उत धर्मग्लान्यादिकाल इत्यर्थः । **किमर्थश्चेति**-किं सुखदुःखोपभोगार्थम्,उत साधुपरित्राणार्थमित्यर्थः।इत्ययमाशयइत्यन्वयः। ननु 'अवरम्' इतिश्लोके भगवज्जन्ममात्रमेव चोद्यते, तत्र बहुषु प्रश्नेष्वाशय इति कुतोऽवगतमित्यत्राह— **परिहारेति** ।

प्र-पा ।। १. सर्वेश्वरत्वादित्युक्ते न दृष्टान्तः. पा ।।

रा॥ **अनेन** जन्मनस्सत्यत्वमुक्तम्, 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' इति वचनात्, 'तव च' इति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥५॥

**अवतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह—**

**अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।**

**प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥** ६

ता॥अयमभिप्रायः-तज्जन्मनः प्रश्ने तदन्यथानुपपत्तिः [illegible] -
जतादिप्रसङ्गात्, अतो वाचनिकत्वं प्रतिवचन [illegible] । अत्र च
प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकैर्जन्मसत्यत्वं [illegible] क्रमेण [illegible] न
क्रमात्प्रतिपाद्यानि प्रतीयन्ते; अनन्तरमेव [illegible]

एवमुत्तरं क्रमाद्भगवानुवाच [illegible] पूर्वं [illegible] न
तज्ज्ञानाज्ञाने—इति [illegible] **अनेनेति** । [illegible]
वाचनिकतया प्रतीयत इत्यत्राह—**बहूनीति** । [illegible]
वानिति प्रश्ने जन्मान्तरेणाहमुक्तवान्, [illegible]
प्रश्नस्यान्यपरत्वस्य पूर्वं [illegible]
बहूनीत्यादिविशेषणानि, सत्यत्वे हि [illegible]
भाता इति, तत्रैतत्पृष्टस्यापि [illegible]
जन्म मिथ्या, तस्य वा तथात्वप्रतिभासः, [illegible]

अथ [illegible] **अवतारे** [illegible]
प्रकृतिपुरुषयोरिव स्वरूपतो धर्मतश्च विकारो न [illegible] -
वृत्तिपरो वा, तेन [illegible] भवति । [illegible]
निरस्यते । यद्वा अजशब्देन स्वरूपतः शरीरतश्च [illegible]
'अव्ययात्मा' इत्यात्मशब्दस्य स्वभाववाचितया [illegible]
मुक्ताद्व्यावृत्तिः । ईश्वरशब्देन [illegible] । [illegible] -
त्रापि पूर्वोत्तरवत् 'अपि सन्' इत्यनुषञ्जनीयम् । अत्र च पूर्वोक्त [illegible]
क्रमात्परिहारः । आदिशब्देन [illegible]
**सर्वमिति—**न कस्यचिदपि स्वभावस्य हानिरिति भावः । [illegible] -
स्वप्रयुक्तमित्यर्थः । अपिशब्दस्य वर्तमाननिर्देशस्य [illegible] **अजत्वेति** । [illegible] -
रेषु तासु तास्ववस्थासु च पारमेश्वरस्वभावस्य [illegible] । [illegible]

**रा ॥ अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय**

ता ॥ चाहुः '१गुणैष्षड्भिः' इत्युपक्रम्य 'भवान् सर्वत्रैवत्वगणित महामङ्गलगुणः, इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्युत्पादयन्ते । '२ईशन्नपि महायोगी' ३कृष्ण एव हि लोकानां' '४व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा' इत्यादिभिः । नात्र प्रकृतिशब्देन '५प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि' इत्यादिष्वव त्रिगुणा [illegible]निन्त्याने, अवतारेष्वपि तद्विग्रहस्य त्रिगुणोपादानत्वाभावात् । तथोक्तं '६न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' '७न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसम्भवा' इति । अतोऽत्रावतारोपयुक्तान्या [illegible]रुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**प्रकृतिस्स्वभाव** इति । '८प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे' इति [illegible]काः । विग्रहस्यापि '९नित्यालिङ्गा स्वभावसंसिद्धिः' इत्येकायनश्रुत्यनुसारेण निरुपाधिकस्वा-

---

प्र-पा॥ १. वरराजस्तवे. १६. श्लो ॥ +गुणैष्षड्भि [illegible] प्रथमतरमूर्तिरस्तव बभौ ततस्तिस्रस्तेषां त्रियुग [illegible] त्रिभिरभूः । व्यवस्था या चैषा ननु वरद [illegible]विष्कृतिवशात् भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्ग[illegible]गुणः ॥' हे वरद, त्रियुग 'ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यश-[illegible]सि' इति त्रीणि युगानि यस्य तथोक्त भगवन्; [illegible] परमाकाशनिलयपरवासुदेवम्- [illegible] षड्भिर्गुणैः, बभौ— भासितम् ततः— [illegible], तिस्रः— मूर्तयः 'मूर्तयः' इति [illegible] । तेषां— गुणानाम्, [illegible] भान्तिस्म [illegible] । एषा व्यवस्था सङ्कर्षणमूर्तौ ज्ञानबले, [illegible] शक्तितेजसी, [illegible] गात्र आविष्कृति- [illegible] गुणद्वयमेकमेव तत्तन्मू- [illegible] नहि गुणा [illegible] भवांस्तु सर्वत्र [illegible] [illegible]मङ्गलगुण एव [illegible] एव, [illegible] सङ्कर्षणं ह- [illegible] शक्ति- [illegible] इत्याद्यहिर्बु-

ध्न्यसंहितावचनमनुसन्धेयम् ॥

२. भारते. उद्योगपर्वणि. ६७-अ-१४. श्लो ॥ 'ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः । कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥'--ईशन्नपि ईशानोऽपि कीनाशः कर्षकः ॥

३. भारते. सभापर्वणि. ३८-२३ ॥

४. श्रीरामायणे युद्धका. ११४ स. १४. श्लो॥ 'व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान्' ॥ एषः श्रीरामः, महायोगी— महान् योगः— लोकसंरक्षणोपायचिन्ता सोऽस्यास्तीति महायोगी । परमात्मा-परमश्चासौ आत्माच परमात्मा, सर्वजीवात्मभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः, सनातनः सदास्तित्वयुक्त इत्यर्थः । अनादिमध्यनिधनः जन्मवृद्धिविनाशशून्यः । अथ 'परमात्म' शब्दविवरणम्— महान्-इन्द्रादिः, तस्मान्महान्-ब्रह्मादिः, तस्मादपि महानित्यर्थः ॥

५. गी. ९-८ ॥ ६. भारते ॥

७. वायुपुराणे. पूर्वखण्डे. ३४-४० ॥ वराहपुराणे च. १४-४१ ।

८.········

९. रहस्याम्नायब्राह्मणे.

गा॥ आत्ममायया सम्भवामि । प्रकृतिः स्वभावः, स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया सम्भवामीत्यर्थः । स्वस्वरूपं हि ※'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'क्षयन्तमस्य रजसः पराके' ●'यएषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' ★'तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्मयः' मन्त्रे

ता॥ साधारणविशेषणत्वात् स्वभावशब्दस्यात्मायामत्वम् [illegible]
रता । स्वभावतयाः [illegible]
व्यवच्छेदार्थं [illegible] — **स्वमेवेति** [illegible]
वमास्थाय न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः' इति । [illegible]
स्वानन्यत्वं न दर्शयति — **स्वेनैवरूपेणेति** । [illegible]
तदधिष्ठानत्वेनतत्त्वं पूर्वोक्तत्वात्, स्वेनैव [illegible] अथवा
योजनायां [illegible]
सिद्धतामाह-**स्वस्वरूपंहीति** । [illegible]
त्यवर्णं तमसः परस्तात्' [illegible]
न [illegible]
मूलप्रकृतिविषयः, न तु [illegible]
रजःशब्देनोपादानम् । [illegible]
[illegible] **यएष** [illegible]
'आदित्यवर्णं' 'हिरण्मयः' इति [illegible]
ष्यते । यथाहुर्द्रमिडाचार्याः [illegible]
त्वव्यवच्छेदार्थं द्रमिडभाष्यम् । [illegible]

प्र-पा ॥ [illegible] ॥ [illegible]
१७-अध्या. [illegible] ॥

●छान्दोग्ये, १-६-६॥ 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा [illegible] मेवमक्षिणी तस्योदितिनाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः'' इत्यादि । आदित्यशब्दः [illegible] तो मण्डलवाची, 'य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः — इति बृहदारण्यके पुरुषस्य मण्डलवर्तित्वश्रवणात्. हिरण्मयशब्दः रमणीयत्वपरः, दृश्यते, योगिभिरित्य-

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥★ तै. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (१-१-२१-भाष्ये)

ग ॥ निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' ※'भारूपस्सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसः' ※'माहारजनंवासः' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्ममायया-आत्मीयया मायया +'माया वयुनं ज्ञानम्' इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचाभियुक्तप्रयोगः

---

ता॥द्वि॥अथवा स्वेच्छया तत्रतत्र रूपभेदेऽपि न दोषः;युगादिभेदे पर्यायतः सितरक्तादिविकल्पितवासुदेवादिरूपभेदवत् । तस्यैव हृदयान्तर्वर्तित्वे श्रुतिमुदाहरति—**तस्मिन्निति** । **मनोमय** इति—विशुद्धेन मनसा प्रचुरः ग्राह्य इत्यर्थः । आभ्यां श्रुतिभ्यामुपासनस्थानविशेषस्थितिर्दर्शिता । कारणवाक्येऽपि तस्य सद्भावं दर्शयति—**सर्व** इति । विद्युत इति पदं विद्युद्वर्णादित्यन्यत्र व्याख्यातम् । १शान्त उपासीत' इति पूर्वोक्तमुपासनं 'सक्रतुं कुर्वीत' इत्यनूद्य तच्छेषतया विधीयमानेषु पारमार्थिकेषु गणेषु विग्रहस्य सत्पाठं दर्शयति—**भारूप** इति । भास्वररूप इत्यर्थः । '२माहारजनं वासः'

---

**प्र-पा॥**※छान्दो. ३-१४-२ ॥ 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः' व्याख्यातेयं श्रुतिः (१-२-२.) भाष्ये गुरुभिः । तत्रत्येयं सूक्तिः मनोमयः—परिशुद्धेन मनसैकेन ग्राह्यःविवेकविमोकादिसाधनसप्तकानुगृहीतपरमात्मोपासननिर्मलीकृतेन हि मनसा गृह्यते । अनेन हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया स्वेतरसमस्तविलक्षणस्वरूपमोच्यते । स हि निरस्तनिखिलदोषानामपि आत्मत्वात् । प्राणशरीरः—जगति सर्वेषां प्राणिनां धारकः प्राणो यस्य शरीरम् आधेयं विधेयं शेषभूतं च स प्राणशरीरः । आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानीति (२-१-९.) प्रतिपादयिष्यते । भारूपः—भास्वररूपः; अप्राकृतस्वासाधारणनिरतिशयकल्याणदिव्यरूपत्वेन निरतिशयदीप्तियुक्त इत्यर्थः । सत्यसङ्कल्पः—अप्रतिहतसङ्कल्पः । आकाशात्मा—आकाशवत्सूक्ष्मस्वच्छस्वरूपः । सकलेतरकारणभूतस्याकाशस्याऽपि आत्मभूत इति वा आकाशात्मा । स्वयञ्च प्रकाशते, अन्यानपि प्रकाशयतीति वा—आकाशात्मा । सर्वकर्मा—क्रियत इति कर्म, सर्वं जगद्यस्य कर्म, असौ सर्वकर्मा । सर्वा वा क्रिया यस्यासौ सर्वकर्मा । सर्वकामः—काम्यन्त-इति कामाः, भोग्यभोगोपकरणादयः । ते परिशुद्धा सर्वविधास्तस्य सन्तीत्यर्थः, । सर्वगन्धः सर्वरसः-'अशब्दमस्पर्शम्'इत्यादिनाप्राकृतगन्धरसादिनिषेधात् अप्राकृतास्स्वासाधारणा निरवद्या निरतिशयास्तस्य सन्तीत्यर्थः । सर्वमिदमभ्यात्तः—उक्तं रसपर्यन्तं सर्वमिदङ्कल्याणगुणजातं स्वीकृतवान् । 'अभ्यात्तः' इति 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इतिवत् कर्तरिक्तः प्रतिपत्तव्यः। अवाकी-वाकः-उक्तिः, सोऽस्य नास्तीति-अवाकी । कुत इत्याह—अनादर इति । अवाप्तसमस्तकामत्वेनाऽऽदर्तव्याभावात् आदररहितः; अतएव अवाकी—अजल्पाकः; परिपूर्णैश्वर्यत्वात् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगत् तृणीकृत्य जोषमासीन इत्यर्थः' इति ॥

१. छा. ३-१४-१॥

**प्र-पा॥**※. २. बृह. उप. ४-३-६॥ 'माहारजतम्' इति पाठोऽपि दृश्यते. तत्र साधु, 'तेन रक्तं रागात्' ( ४-२-१ ) इति सूत्रेण 'माहारजनम्' इत्येव साधु, यथा काषायमित्यादि । 'महारजनम्' इति च पाठः— 'महारजनम्— कुसुम्भः' इति (३-२-२१) व्यासार्याः । वेदार्थसङ्ग्रहतात्पर्यदीपिकायान्तु 'रागद्रव्यविशेषः, तेन रञ्जितं माहारजनम्' इति ॥

+वेदनिघण्टुः. धर्मवर्गः. २२ ॥+

—+'मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्' इति । आत्मीयेन ज्ञानेन - आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः । अतोऽपहतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमेत [illegible] स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्कल्पेन देवादिरूपेण [illegible] तदिदमाह ता॥इत्येषा श्रुतिस्मार्गीतक [illegible] इत्यादिनाऽऽकारविशेषं चाभिधाय. इति । [illegible] पुरुषशब्दादिभिः पूर्वोक्त [illegible] विवक्षित इत्याह—आत्मीयवेति । 'माया वयुनं ज्ञानम्' इति [illegible] स एवार्थ उक्त इति भावः । [illegible] तथाचेति । 'मायया वेत्ति' इति निर्देशादिव [illegible] भावादिति भावः । एतेन [illegible] न शङ्कराक्तं प्रत्युक्तम् । 'आत्ममायया' [illegible] पामपि जन्मतत्तन्मते [illegible] आत्मीयेन ज्ञानेन [illegible] समवतारहेतुत्वम्, तथा [illegible] आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थ [illegible] निष्कृतार्थं विवृणोति अत इति । अपहतपाप्मत्वादी [illegible] निर्दोषत्वमंगलगुणा [illegible] समस्तकल्याणगुणात्मक [illegible] समस्त [illegible] द्विबाहुमी' इत्यादि स्मार्तानि च । [illegible] सर्वमेतं स्वभावमिति । स्वमेव रूपमित्यादिना [illegible] मनुष्यात्वास्तिष्ठत्वेत्ति स्वर्गीवता' इत्यादि [illegible] रियं वाक्येनेत्याह—तदिदमाहेति । [illegible] आह—इतरेति । '२अजायमानः' इतिमन्त्र [illegible] नितविषयः । अतो विरोधि शास्त्रे [illegible] बहुभवनम्, '२तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्' [illegible] महात्मज्ञानस्यैव वचनुमनितत्वात्, अस्य न तदेकादर्शीदिति भावः । [illegible]

---

२. ३-२-५१. मार्गे प्रश्नस्य ॥ [illegible] ॥

स्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासः यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तम्' ॥ कौसुम्भवासः [illegible] मिन्द्रवालाभ्यां [illegible] विद्युत्सदृशं रूपमस्य भवतीत्यर्थः । विद्युत्तम्—भावे निष्ठा, युगपत्प्रवृत्तविद्यो-

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ना॥ *'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुतिः। इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः। 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन। तान्यहं वेद सर्वाणि' 'तदात्मानं सृजाम्यहं' 'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः' इति पूर्वापराविरोधाच्च ॥६॥

जन्मकालमाह —

**यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।**

**अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७**

न कालनियमोऽस्मत्सम्भवस्य; यदायदा हि धर्मस्य वेदोदितस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थयावस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति; यदायदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥७॥

जन्मनः प्रयोजनमाह—

**परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।**

**धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥ ८**

---

ना॥ इतरशङ्कां प्रतिक्षिपन् 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इत्यस्य विग्रहपरत्वे, मायाशब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेत्वन्तरमाह—बहूनीति। 'वेद, सृजामि, दिव्यम्' इति शब्दैर्जन्मनो बुद्धिपूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वदिव्यत्वादीनि प्रतीयन्ते। मायादिशब्दस्याविद्यादिपरत्वे तु तदखिलं विरुध्येत। नह्यत्र जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासमात्रपरः; न च प्रध्वस्तपर्यायो व्यतीतशब्दो बाधपरः; न च मायागृहीतस्य सर्ववेदित्वम्; नापि मिथ्याभूते सृष्टिशब्दः; न च त्रिगुणप्रसूतस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥६॥

कदेति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह—**जन्मकालमाहे**ति। युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'यदा यदा' इति वीप्सा युगान्तर्वर्तिकालानियमपरेत्यभिप्रायेणाह—**नकाले**ति। जीववत्पुण्यापुण्यविपाककृतो वा, व्यवस्थितस्वसङ्कल्पकृतो वा, मन्वन्तरमहाकल्पादिरूपो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः। अग्लानस्वरूपतश्च ग्लानिप्रकारसूचनाय बाह्यधर्मधर्मैकदेशव्यवच्छेदाय च **वेदोदितस्ये**त्यादिविशेषणम्। 'वेदोदितस्य कर्तव्यस्य' इति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति। अधर्मशब्दे नञो विरोधिविषयत्वमभिप्रेत्योक्तं—**तद्विपर्ययस्ये**ति। ततश्चावैदिकागमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थारहितस्य तत एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्तप्रकारवैपरीत्यं फलितम्। धर्मग्लानेरधर्मोत्थानस्य च तुलाग्रनमनोन्नमनवत्परस्पराविनाभावित्वं च दर्शितम्। तदेत्यत्रापि 'यदायदा' इत्येतत्प्रतिनिर्देशरूपत्वाद्वीप्सानुसंधेया। धर्मस्य ग्लानिमपि न सहे, किम्पुनर्विच्छेदमिति ग्लानिशब्दतात्पर्यम्। एवमधर्मस्योद्गममात्रमपि न सहे, किमस्य [illegible]मित्यभ्युत्थानशब्दाभिप्रेतम्। 'अहं सृजामि' इत्यत्रापेक्षणीयान्तरादर्शनात्—**अहमेव स्वसङ्कल्पेने**त्युक्तम्। तेन कालस्याप्यधिष्ठातुस्तस्य कालपरतन्त्रत्वं परिहृतं भवति। 'आत्मानं

[illegible]

गा॥ साधव उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता [illegible] पाणां वाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनादिना [illegible] क्षणमात्र-कालं कल्पसहस्रं मन्यानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति [illegible]

ना॥ मृज्जाम [illegible]

तस्य प्रकरणानुगुणत्वात् । [illegible]

नार्गविग्रहविशिष्टत्वान्माम [illegible] ।

किमर्थमिति [illegible] जन्मन [illegible]

[illegible] उक्तलक्षणधर्मशीला [illegible]

उक्तलक्षणशब्देन [illegible]

गतेः तेन वैष्णवाः [illegible]

प्रवर्तनेऽत्यन्तानिवृत्ताः तस्मात् [illegible]

वैष्णवाग्रेसरा— [illegible] उक्तलक्षणधर्मशीला [illegible] वैष्णवाग्रेसरा [illegible]

पदाभ्यां तत् चलति निजवर्णाश्रमेतो [illegible]

पाप्यं चावलम्बमाना [illegible]

नाम गराण सु अनिष्टेन [illegible]

भिप्रेत्योक्तं-मत्समाश्रयण [illegible] आलापादिदानेन [illegible]

भारणपोषणादिकम् । [illegible] मद्दर्शनादिना [illegible]

प्रपा॥ १. वि. पु. ३-७-७ ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

भवति तस्य निग्रहमित्यर्थः ॥

२. वि. पु. ३-८-९॥ 'वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥' 'आचारवता' [illegible] कर्मणोऽनुष्ठानलक्षणम् । [illegible] [illegible] नैनादिः, [illegible] ॥

[illegible]

र॥ पादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे सम्भवामि; कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥८॥

**जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।**
**त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥** ९

ना॥णादिकमलभमाना इति। अदर्शनं चानिष्पन्नयोगावस्थत्वात्।यद्यमी मत्साक्षात्कारात्पूर्वमल्पं कालं मौनेन मीनयित्वा सहेरन्, तदाहमपि तादृशीं तेषामवस्थां सहेयापि,नत्वेते तथेत्यभिप्रायेणोक्तं—**क्षणे** त्यादि । '१त्रुटि युगायते त्वामपश्यताम्' इत्यादिकमिह भाव्यम् । अदर्शनदुःखस्य च चरमावस्थोक्तं—**प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयु**रिति । स्वविश्लेषपरिक्लिष्टानामुज्जीवनाय प्रवृत्तस्य क्रमाद्भक्तानुभाव्याकारा उच्यन्ते—**मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेने**ति । नह्यपवर्गसुखादिवदवतारमन्तरेण सङ्कल्पमात्रेणैव तद्दातुं शक्यमिति भावः । 'परित्राणाय' इत्यत्रोपसर्गेण विविधानिष्टनिवृत्तिपूर्वकविविधेष्टप्राप्तिस्सूचितेत्यभिप्रायेण— **मन्नामगुणकर्मे**त्यादिकं **धारणे**त्यादिकं **स्वरूपचेष्टिते**त्यादिकं चोक्तम् । स्वरूपमत्र विग्रहः । एवं साधूनामान्तरभयात्परित्राणमुक्तम्; अथ तेषामेव बाह्यभयात्परित्राणमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तद्विपरीतानां विनाशायचे**ति । चकारोऽन्वाचयार्थः इदमप्युक्तमन्तराधिकरणभाष्ये' २साधवो ह्युपासकाः,तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्; आनुषङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाशः, सङ्कल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः' इति । भागवतापराधो हि दुष्कृत्त्वकाष्ठेत्यभिप्रायेण—**तद्विपरीतानामि**त्युक्तम् । '३रिपूणामपि वत्सलः' '४मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि' इतिवद्दुष्कृतामपि विनाशो नात्यन्तविनाशः किन्तु, वैपरीत्यहेतुभूतराक्षसप्रभृतिशरीरग्रन्थ्यादिविनिवर्तनम्; तन्निवृत्तौ च तेषामपि धार्मिकत्वं सम्भवेदिति सोऽपि धर्मसंस्थानपर्यवसितः । मच्छेषभूतमाराधनं मयैव हि स्थापनीयमित्यभिप्रायेण—**मदाराधनरूपस्ये**त्युक्तम् । अनुष्ठानमुखेनोपदेशमुखेन च धर्मप्रवर्तनं व्यासादिद्वारापि भवति; आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन भक्त्युत्पादनमवतारासाधारणप्रयोजनम्; परश्शतपरुषवादी शिशुपालोऽपि हि कृष्णदर्शनेन प्रीतिमान्भूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण-**आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेने**त्युक्तम् । '४रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्'इत्यादि च भाव्यम् । एतेन धर्मस्य सम्यगवस्थापनं हि स्थापनमित्युक्तं भवति । युगेयुगे इति वीप्सातात्पर्यं व्यनक्ति—**कृतत्रेतादी**नि । न तु प्रतियुगमवश्यं सम्भवामि, नापि युगविशेषनिर्बन्ध इति भावः ॥८॥

प्रासङ्गिकस्यावतारयाथात्म्यकथनस्य परमप्रकृतमोक्षोपयोगित्वमुच्यते—'जन्मकर्म' इति

प्र-पा ॥ १. भा, १-१-२१ ॥ ४. श्रीरामायणे. अयोध्याकाण्डे. ३. २९ ॥
२. ३.

रा॥ **एवं** कर्मकृतदेहत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्प-त्वादिसमस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यम् अप्राकृतं मदसाधारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्त्वतो यो वेत्ति, स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, मामेव प्राप्नोति. मदीयदिव्यजन्मचेष्टितयाथात्म्यविज्ञानेन [illegible]-ता॥

श्लोकेन । **एवमिति**— [illegible] अप्राकृतमिति । **मदसाधारण**मित्यनेन [illegible] पदार्थान्तरेऽवतृष्टत्वप्रकारो न सर्वथा [illegible] । जन्म कर्म च मे [illegible] इत्युक्तत्वात् [illegible] **चेष्टित**[illegible] । **तत्त्वत** [illegible] देहं [illegible] तच्छ्रवणादारा— **वर्तमानदेहं परित्यज्ये**[illegible] पुनर्जन्मप्राप्तिरहितः । पुनर्जन्म नैति [illegible] प्राप्तिः । न केवलं [illegible] प्राप्नोतीत्यवधारणार्थः । ननु [illegible] के निर्णीतः, प्रारब्धस्य च कर्मणः [illegible] नात् । न च जन्मकर्म ज्ञानमात्रात्मोक्षः, [illegible] — **मदीयेति** । [illegible] पापानां निवृत्त्यादिमित्त्वं च [illegible] जन्मान्तरपरिग्रहः । [illegible] । **यथोदित-प्रकारेण मामाश्रित्येति** [illegible] । **मदेकप्रिय** [illegible] एव प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मदेकप्रियः [illegible] पुरुषार्थान्तरनिवृत्त्यवच्छेदः । **मदेकचित्त** इति [illegible] चित्तः ॥९॥

उपासनवैषम्यमित्यादि [illegible] इत्याह — **तदाहेति** । तदेव पूर्वप्रस्तुतं ज्ञानमिह 'ज्ञानतपसा' इत्युच्यते । [illegible]

---

**प्र-पा॥** १. तै. आ. ३-२ ॥

२. जन्मबन्धविनिर्मुक्तं. पा ॥

३. वि. पु. ६-७-३५ ॥ 'विनिष्पन्नसमाधि-स्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि । प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्ध[illegible] मचिरेण तु ॥'

४. गी. ७-१९ ॥

णा।। प्रणविरोधिपापोऽस्मिन्नेव जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मामेव प्राप्नोति ।।९।।

तदाह—

**वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।**
**बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।।** १०

**मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानाख्येन तपसा पूता बहव एवं संवृत्ताः । तथाच श्रुतिः 'तस्य**

---

ता।।' इति तु परम्परया तत्साध्यज्ञानमित्यभिप्रायेणाह-**मदीये**ति।अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यात प्राय-शः--**एवं संवृत्ता** इति सङ्ग्रहेणोक्तम्।तथाहि ज्ञानतपसा पूता इत्यस्यार्थो--**मदीये**त्यारभ्य **पाप**इत्यन्तेन प्रपञ्चितः । 'मामाश्रित्यइत्यनेन मामुपाश्रिताः' इत्यस्यार्थः उक्तः । 'मदेकप्रियः' इत्यनेन 'वीतरागभय क्रोधाः' इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः,विषयान्तरेषु प्रीतिर्हि रागः,तद्विरोधिषु निरसनेच्छा क्रोधः,आगामीष्टविरो-ध्यनिष्टागमोत्प्रेक्षा भयम् । तदेतदखिलमपि न वासुदेवभक्तानामस्ति,तदेकप्रियत्वेन विषयान्तरे रागा-भावात्, तत एव तन्मूलक्रोधाभावात्, तल्लाभालाभव्यतिरिक्तेष्टानिष्टाभावेन भयाभावाच्च । इदञ्च '[1]न क्रोधो न च मात्सर्यम्' इत्यादिषु प्रसिद्धम् । 'मदेकचित्तः' इति 'मन्मयाः' इत्यस्यार्थः । ज्ञान-विषयभूतेन मया प्रचुरा मन्मयाः, तादात्म्यविकारार्थयोरत्रानुपपन्नत्वात्, अन्तर्यामित्वविवक्षायां तस्य सर्वसाधारणत्वाच्च । मन्मया इत्यत्रेश्वराभेददर्शिन इति शङ्करोक्तं शास्त्रोपक्रमादिविरोधा-त्प्रकृतस्य भावासङ्गतत्वाच्च निरस्तम् । 'मामेव प्राप्नोति' इत्यनेन 'मद्भावमागताः' इत्यस्यार्थोदर्शितः। मुक्तस्यापि तादात्म्यस्य श्रुतिस्मृतितदर्थापत्तिसूत्रादिविरुद्धत्वात्, अत्रापि 'मामेति सोऽर्जुन' इति तद्गतौ व्यपदेशात्, '[2]मम साधर्म्यमागताः' इति परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वाच्च, 'मद्भावमागताः' इत्यस्य मत्स्वभावमपहतपाप्मत्वादिकं प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा '[3]ब्रह्मैव भवति' इत्यादाविवात्यन्तसा-म्यात्तद्व्यपदेशः । अवतारस्य रहस्यस्य च ज्ञातव्यत्वे श्रुतिरप्यस्तीत्याह—**तथाचे**ति । उक्तार्थसंवादित्वं विवृणोति— **धीमतामग्रेसरा** इत्यादिना । एवं धीरशब्दनिर्वचनेन प्रागुक्तभगवत्प्राप्तिपर्यन्ताभङ्गुर-ज्ञानवत्त्वमुक्तं भवति । 'परिजानन्ति' इत्यत्रोपसर्गेण पूर्वोक्तयथावस्थितप्रकारोऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय **एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्ती**त्युक्तम् । 'धीमतामग्रेसरा एवं' इति पाठे तु विशेषविधेः शेषनिषेधः फलित इति भावः ।।१०।।

एवं समाश्रयणार्थं देवमनुष्यादिसजातीयस्वेच्छावतारवर्णनमुखेनोपासनोपयुक्तं स्वस्य माहात्म्यमुक्तम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्तां दशां दर्शयति—'ये यथा' इति श्लोकेन । अत्र कृष्णावतार-

---

**प्र-पा।।** १. महाभारत आनु. आनुशासनिक. १४९. सहस्रनामभाष्य. १२४. श्लो. ।। भक्तानां पक्षे दोषाः [illegible] निर्दिष्ट इत्याह—न क्रोध इति ।।

२. गी. १४-२ ।।

३. मु. ३-२-९ ।।

४. पुरुषसूक्ते ।।

ता॥ धीराः परिजानन्ति योनिम् इति। धीराः धीमतामग्रेसराः एवं तस्य तत्प्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥१०॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ 11

न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रयणापेक्षाणां [illegible] करोमि। अपि तु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा येन प्रकारेण स्वापेक्षितानुरूपं मां संकल्प्य प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते तान् प्रति तथैव तत्तन्मनीषितप्रकारेण भजामि मां दर्शयामि। किमत्र बहुना सर्वे मनुष्या

ता॥ वृत्तान्तेन [illegible] **नकेवलं** [illegible] **मनुष्य** [illegible] मित्याह—**समाश्रयन्त** इति। [illegible] **तत्तन्मनीषितप्रकारेण** [illegible] प्रकारेणेति भावः। [illegible] नाम [illegible]—**मां दर्शयामी** [illegible] न पुनः '[illegible]' [illegible] दित्यभिप्रायेण [illegible] **किमत्र बहुने**[illegible] तामपि [illegible] [illegible]। [illegible] अतोऽत्र [illegible] भिप्रायेणोक्तं—**मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्वे**[illegible] या प्रयुञ्जते। यथा '[illegible]' [illegible] मुच्यते—**योगिनामिति**। योगपरिच्छेद्यमनसां [illegible] [illegible]ण्यनुभवन्तीत्यर्थः। [illegible]

प्र-पा॥ १. गी. ४-१३ ॥

२. गी. ३-२३ ॥

३. गी. ३-२५ ॥

४.  ५.

१. [illegible] [illegible] ॥

(२०५-पुटे १. [illegible])

रा।। **मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्वं योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैश्चक्षुरादिकरणैस्सर्वशस्स्वापेक्षितस्सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ।११।।**

ता।। इत्यनेन विवक्षितानीत्याह—**स्वापेक्षितैरिति । अनुभूयानुवर्तन्ते**—अनुभवन्तो वर्तन्त इत्यर्थः । अलङ्करणयात्रोत्सवसेवादिर्वात्र प्रकारः । अत्र योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि 'चक्षुरादिकरणैः' इति वचनादर्चावतारूपेपि पररूपत्वानुसन्धानं दर्शितम् । यथा स्मरन्ति 'तामेव ब्रह्मरूपिणीम्' इति । वक्ष्यति च भगवान् '१भुजैश्चतुर्भिः' इत्यादि । एवं प्रसङ्गात् सौलभ्यातिरेकं सारथ्यादिना पश्यतोऽपि पाण्डवस्योपासिसिषापूर्त्यर्थं कण्ठोक्त्याप्युपदिदेश। नन्वेतावतापि चोद्यानुमानतर्काणां कः परिहार उक्तो भवति ?; तदुच्यते—हेयप्रत्यनीकः स्वयं हेयं कथमुपाददीतेतिचोद्यमवतारादेर्हेयत्वाभावादेव निरस्तम्; तदभावश्चाकर्मवश्यत्वाप्राकृतत्वस्वेच्छाकृतत्वादिभिः । पुण्यपापाद्यभावे नियन्त्रन्तराभावे च कथं जन्मादीत्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् । हिताहिताज्ञानाशक्त्यादिचोद्यमकर्मवश्यस्य लीलयावतरतोऽस्याहिताभावात्तदज्ञानाभावाच्च निरस्तम् । प्रयोजनाभावचोद्यं तु साधुपरित्राणादिप्रयोजनवर्णनेनापाकृतम् । यत्तु साधुपरित्राणादौ सङ्कल्पमात्रेणापि शक्ये किमवतारादिनेति, तदपि '२परित्राणाय साधूनाम्' इत्यत्र '३मत्नाम' इत्यारभ्य 'आलापादिदानेन तेषां परित्राणाय' इत्यन्तेन भाष्येण, 'धर्मसंस्थापनार्थाय' इत्यत्र 'आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन' इत्यनेन, '४ये यथा' इत्यत्र सर्वसाधारणस्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्शनेन च परिहृतम् । यदुक्तम्–ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान् अकर्मवश्यत्वात्, मुक्तात्मवत्, इति, तत्रेश्वराभ्युपगमानभ्युपगमयोर्धर्मिग्राहकबाधाश्रयासिद्धी । किंच किमत्र कर्महेतुकजन्मादिरहित इति साध्यार्थः, उताकर्महेतुकजन्मादिरहित इति, अथवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित इति; न प्रथमः, सिद्धसाधनात्; न द्वितीयः, हेतोरप्रयोजकत्वात्; नहि कर्मनिवृत्तिरकर्महेतुकं जन्मापि निवर्तयति; निषेध्यस्वरूपसमर्पकप्रमाणेन बाधश्च; यथाग्नेरनौष्ण्यानुमाने; न तृतीयः दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् मुक्तस्यापि हि शरीरपरिग्रहो '५जक्षत्क्रीडन् रममाणः'

प्र-पा ।। १. २. गी. ४-८ ।।

३. गी.४-८।। भाष्ये ।।

४. गी. ४-११ ।।

५. छा. ८-१२-३ ।। — 'स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथाप्रयोग्य आचरणे युक्तः, एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ।।' सः— 'अस्मात् शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इत्यत्रोक्तोपसम्पादनीयः; उत्तमः पुरुष इत्यर्थः। 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति भगवत एवोत्तमपुरुषत्वेन उपसम्पादनकर्तरि उत्तमपुरुषत्वस्य बाधितत्वात्, 'स तत्र पर्येति' इत्युत्तरवाक्यस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । सः- उपसम्पत्ता, तत्र- परमात्मनि, पर्येति-त परितोऽनुभवति अनुसञ्चरतीति वा; 'कामरूप्यनुसञ्चरन्' इति श्रुत्यन्तरात् । जक्षत्—'जक्ष-भक्षणे' समृद्धभोगान् भुञ्जानस्सन्, स्त्रीभि क्रीडन्, यानैर्वा, ज्ञातिभिर्वा रममाणस्सन्, उपजन— जनसमीपेस्थितमिदं शरीरं नस्मरन् सन् इत्यर्थः, 'तत्र पर्येति' इत्यन्वयः । अत्र स्मरणनिषेधस्तु कर्मनिबन्धनत्वाकारंण वा, 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्युक्तरीत्याऽनुभाव्यविषयभोग्यतातिशयेनवोपपन्नः । आत्मनोऽशरीरस्वभावत्वे प्राक् शरीरसम्बन्धः किंनिबन्धन इत्यत्राह— स यथेति । यथा आचरणे-शकटे, प्रयोग्यः, युग्यः. अश्वः बलीवर्दो वा,ः पाशेन युक्तो भवति; एवमेवायं प्राणसहचारी प्रत्यगात्मा संसारदशायां कर्मपारवश्येन युक्तो भवति । अनेन युग्यशकटदृष्टान्तेन देहात्मनोर्व्यतिरेको दृढीकृतो भवति ।।

ता॥ इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापकारं वक्तुं तथा-विधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह-

ता॥ 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिना निमित्ता[illegible] मनोरथ [illegible] दृष्टान्तः घटादिरनिमित्त[illegible] [illegible] न कर्मबन्ध इति व्यतिरेकोऽपि भगवः [illegible] [illegible] [illegible] तदानीति, तदयमत्र, उपादानकारणविवक्षया प्रयोगे [illegible] [illegible] त्वसिद्धेः । निमित्तविवक्षया प्रयोगे [illegible] [illegible] अपि तत्र दृष्टान्तोऽस्त । [illegible] [illegible] साध्यप्रयोजनरहितत्वादित्यत्र हेत्वसिद्धिः [illegible] [illegible] तत्सुखं [illegible] [illegible] [illegible] न तत्सिद्धेः तदानीमपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एवमपीति [illegible] [illegible] किमर्था तदित्यत्रोच्यते [illegible] क्रमः । तथा हि [illegible] [illegible] पूर्वोत्तरकालयोरस्तीति तयोः [illegible] [illegible] पूर्णत्वात्, ननु [illegible] [illegible] [illegible] अशक्तस्य हि तदिच्छा [illegible] [illegible] [illegible] किञ्चिदिति । एतेन [illegible] [illegible] [illegible] विधुतः । ये तु [illegible] [illegible] [illegible] मानः । प्रसङ्गाच्चानुमानवत्त्वाप्रत्यक्षभावेन [illegible] इति । [illegible] [illegible] तत्प्रतिपादकं च वचः प्रमाणमिति । बह्वचनान्यपि [illegible] [illegible] [illegible] त्यादिवत्वात्' इतेन वञ्चयते लोकान्' इत्यादिवचनवत् [illegible] ॥१॥

एवमध्यायार्थतयाभिहितेषु [illegible] प्रासङ्गिकं [illegible] [illegible]

---

प्र-पा॥ १. छा. उप. ७-२६-२ ॥—'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः । शतञ्च दशैकश्च सहस्राणि च विंशतिः ॥' [illegible]—मुक्तपुरुषः, आत्मनो निरवयवस्य त्रेधा पञ्चधा विभागायोगात् सङ्कल्पपरिगृहीतानेकविग्रहो भवतीत्यर्थः ॥

२. निमित्तं [illegible] पा ॥

३. [illegible] पा ॥

४. तत्कालीन[illegible] [illegible] पूर्णत्वात्. पा ॥

५. छा. ८-१२-३ ॥

६. भाग्य. उद्योगपर्वणि. [illegible] ॥ [illegible] वञ्चयते लोकान् मायायोगेन [illegible] । [illegible] ये न मुह्यन्ति मानवाः ॥'

**काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।**
**क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥** १२

रा॥ **सर्व एव पुरुषाः कर्मणाम्फलं काङ्क्षमाणाः इन्द्रादिदेवतामात्रं यजन्ते—आराधयन्ति, न तु कश्चिदनभिसंहितफलः इन्द्रादिदेवतात्मभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां यजते; कुत एतत्? यतः क्षिप्रमस्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्वन्नाद्यादिसिद्धिर्भवति; मनुष्य-**

---

**ता॥** ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घाततया षट् श्लोकाः प्रवर्तन्ते । तत्राधिकारिविषयाश्चत्वारः, कर्मस्वरूपविषयौ [1]द्वावित्यवान्तरविभागः । तदिदमभिप्रयन् प्रथमं श्लोकमवतारयति—**इदानी**मिति । 'काङ्क्षन्तः' इत्यत्र विशेषनिर्देशाभावात्—**सर्वएवपुरुषा** इत्युक्तम् । ये मुमुक्षुतया संभाव्यन्ते, तेऽपि हि प्रथमं त्रिवर्गप्रवणा इत्येवकाराभिप्रायः 'कर्मणां सिद्धिम्' इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशङ्काव्युदासायोक्तं—**फल**मिति । इहशब्दाभिप्रेतमाह— **इन्द्रादिदेवतामात्र**मिति । इह या देवतात्वेन प्रतीयन्ते, ता इत्यर्थः । '[2]यज देवपूजायाम्' इति धात्वर्थव्यञ्जनाय—**आराधयन्ती**त्युक्तम् । एतेन तत्तद्देवताराधनभूतानां दानहोमादीनामपि संग्रहः । 'सर्वाणि कर्माणि' इत्यनन्तरमेतद्व्यञ्जयिष्यति । व्यतिरेकरूपमाभिप्रायिकं कर्मयोगाधिकारिदौर्लभ्यमाह—**नतु कश्चि**दिति । **सर्वयज्ञानां भोक्तार**मित्यनेन '[3]अहं हि सर्वयज्ञानां' '[4]भोक्तारं यज्ञतपसाम्' इत्यादि वक्ष्यमाणं सूचितम् । हेतुपरहिशब्दार्थव्यञ्जनाय शङ्कते—**कुत एत**दिति । महति फले स्थिते क्षुद्रफलाकाङ्क्षा किंनिबन्धनेत्यर्थः । क्षिप्रमानुषशब्दाभ्यां कालतो [5]देशतश्चासत्तिरुच्यते । '[6]वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादिकं क्षिप्रशब्देन स्मारितम् । **अस्मिन्नेवे**त्यनेन मानुषशब्दफलितदेशासत्तिद्योतनम् । क्षिप्रलाभादस्मिन्नेव लोके लाभाच्च

---

**प्र-पा॥** १. विपर्यविभागः, पा ॥

२. धातुपाठे. भौवादिकः; उभयपदी ॥

३. गी. ९-२४॥ ४. गी. ५-२९॥ ५.सक्ति. पा॥

६. यजुर्वे. २. कां. १. प्रश्न. १. अनु ॥ 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति ॥' अस्यार्थः—वायुः देवता यस्य सोऽयं वायव्यः, स च श्वेतवर्णः, तमालभेत—संस्पृशेत्; 'आलम्भः स्पर्शहिंसयोः' इति नैघण्टुकाः, बर्हिःप्लक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः; यद्यपि अत्र 'यजेत' इति न श्रूयते, तथापि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वात् अन्यथानुपपत्त्या 'वायव्येन यजेत' इत्येव यागः कल्पनीयः । नच सत्सु सहस्रसङ्ख्याकेषु देवेषु कुतः वायुरेवापेक्ष्यते इति शङ्कनीयम्, वायोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात्, श्वेतपशुषु अतिप्रियत्वात् वायोः स्वकीयो भागः, स्वार्थे धेयप्रत्ययः, यद्वा वर्णव्यत्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेन असाधारणेन, वायुमेवोपधावति—समीपम्प्राप्नोति, सेवत इत्यर्थः । इतरदेवतानां तस्मिन् पशौ अत्यन्तप्रियत्वाभावात् 'वायुमेव' इत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थम् 'उपाधावत्येव' इति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेव, एनं— यजमानं; भूतिम्— ऐश्वर्यम् गमयति, पूर्ववत् 'गमयत्येव' इति योज्यम् ॥

गा॥ लोकशब्दस्स्वर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः। सर्व एव लौकिकाः पुरुषा अक्षीणानादिकाल-प्रवृत्तानन्तपापसंचयतयाऽविवेकिनः क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थितया सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते; न तु कश्चित्संसारोद्विग्नहृदयो मुमुक्षुरुक्तलक्षणं कर्मयोगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः॥१२॥

यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहेतुमाह—

**चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।**

**तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥** १३

**चातुर्वर्ण्यप्रमुखं** ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणशमादिकर्मविभागेन च विभक्तं मया सृष्टम्; सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। मयैव रक्ष्यते

ता॥ क्षुद्रेष्वपि फलेषु [illegible] पुत्रपश्व-न्नादि। [illegible] **मनुष्ये**ति। [illegible] **सर्वएवे**ति। **लौकिका** इति— [illegible]। **अविवेकिन** इति। [illegible] **क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण** इति— [illegible] **पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गा-दीनि**। एतेन 'कर्मणां सिद्धिम्' इत्यत्र [illegible] इति दर्शितम्। **सर्वाणि कर्माणि** यागदानहोमादीनि॥१२॥

[illegible] समम्, [illegible] समानम्; अतः [illegible] **यथोक्त**[illegible] स्वस्यैव हेतुत्वं 'चातुर्वर्ण्यम्' इत्यादिना दर्शितम्। [illegible] सङ्ग्रहार्थमित्यभिप्रायेण **चातुर्वर्ण्यप्रमुख**मित्युक्तम्। [illegible] दानम्। 'गुणकर्मविभागशः' [illegible]—**सत्त्वादी**-त्युक्तम्। सत्त्वादिमूलत्वात्सर्वव्यापाराणां **तदनुगुणे**त्युक्तम्। '[illegible]' इत्यादिगुणविभागः, 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' इत्यादिकर्मविभागः। **शमादिकर्मे**ति— [illegible]

प्र-पा॥ १. पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गादि[illegible]मानाः पा॥

२. लोकोक्तिरियम्॥

३. भाग्ने. [illegible]

११. [illegible]

४. गी. १८-४१॥

रा॥ **मयैव चोपसंह्रियते; तस्य विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि ॥१३॥**

कथमित्यत्राह—

**न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।**

**इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥** १४

**यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न लिम्पन्ति—न मां सम्बध्नन्ति; न**

---

**ता॥** नुष्ठेयमित्यर्थः ।'१शमो दमः' इत्युपक्रम्य '१ब्राह्मं कर्म स्वभावजम्' इति वक्ष्यते।एवं देवतिर्यङ्म नुष्यादिजातिषु वाराहपाद्मशानकल्पादिषुच पुराणेषु प्रपञ्चितस्तत्तद्गुणोद्रिक्तो विषमसृष्टिप्रकारो द्रष्टव्यः । श्रुत्यादिषु सृष्ट्यादिसमस्तहेतुतयेश्वरस्य ज्ञातव्यत्वविधानादत्र सृष्टिग्रहणं रक्षादेरपि प्रदर्शनपरमित्याह—**सृष्टीति** ।एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारत्रयस्यापि स्वकर्तृकत्ववचनात्,'२सृष्टिं, ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' इत्यादेरर्थोऽप्युक्तो भवति । सूत्रितं चैतत् '३संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्' इति ॥१३॥

एककार्यापेक्षयैकस्यैव कर्तृत्वं तदभावश्चेति व्याहतमित्यभिप्रायेण चोदयति—**कथमिति** । कर्तृत्वं तावन्मुख्यम्, अकर्तृत्वं तु वैषम्यप्रोजकत्वाभावादुच्यत इति व्यञ्जयति—**यत** इति । कर्मशब्दोऽत्र न पुण्यपापविषयः, प्रकृतानुपयुक्तत्वादिदानीं कर्मवश्यत्वशङ्काभावात्, शङ्कितविरोधपरिहारासमर्थकत्वस्यैवयुक्तत्वादनपेक्षितविधानादपेक्षितविधानप्राबल्याच्चेत्यभिप्रायेण— **इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणी**त्युक्तम् । 'न मां लिम्पन्ति' इत्यस्य मुख्यासङ्गतेर्लक्ष्यं तावदाह—**न मां सम्बध्नन्तीति** । कथमेतावता विरोधपरिहार इत्यत्राह—**नमत्प्रयुक्तानीति**।वैषम्यांशे विशेषहेतुत्वं निषिद्ध्यत इति न विरोध भावः । कस्तर्हि विषमसृष्टेर्विशेषहेतुरित्यत्राह—**तानीति** । उक्तहेतुवशादकर्तृत्वव्यपदेशौचित्यं निगमयति—**अत** इति । **प्राप्ताप्राप्तविवेकेन**—पुण्यपापतारतम्यानुगुणसुखदुःखादिविषमसृष्ट्याकारस्वप्रयत्नगतविशेषनिष्कर्षणेत्यर्थः । यथा विचित्रेष्वङ्कुरेषु क्षितिजलादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्यं स्वबीजवैचित्र्यहेतुकं तद्वदितिभावः । एवं विशेषप्रयोजकत्वाभावेनाकर्तृत्वमुक्तम्। अथ विशेषसृष्टिफलनिःस्पृहत्वेनाकर्तृत्वमुच्यत इत्यभिप्रायेण 'न मे कर्म' इत्यादिकं व्याख्याति—**यतश्चेति** । स्वस्य स्पृहानिषेध इतरेषां स्पृहासत्त्वाभिप्राय इति व्यञ्जनाय-**सृष्ट्य** इत्यादिकमुक्तम् ।

---

**प्र-पा॥**१. गी. १८-४२ ॥

२. विष्णुधर्मे. ६८-५१ ॥ [चतुर्मुखं प्रति भगवान् । 'उत्पाद्य पृथिवीं सम्यक् स्थापयित्वा यथा पुरा' इत्यनन्तरार्धम् ॥

३. शारी. २-४-१७ ॥ देवादिनामरूपव्यष्टिसृष्टिः चतुर्मुखशरीरकादस्मादेव एव, न केवलचतुर्मुखात्, 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति त्रिवृत्करणं कुर्वतो नामरूपव्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणन्तु केवलचतुर्मुखस्य न सम्भवति, त्रिवृत्कृतैस्तेजोबन्नैरण्डमुत्पाद्य पश्चाच्चतुर्मुखसृष्टेः,'तदण्डमभवद्धैमं—तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा' इत्यादिस्मृतेः ॥

[illegible]॥ मत्प्रयुक्तानि. तानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि सृज्यानां पुण्यपापकर्मविशेषप्रयुक्ता-नीत्यर्थः, अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता यतश्च तथा क्षेत्रज्ञाः मत्सृष्टि-लब्धकरणकलेवराः मत्सृष्टिलब्धं भोग्यजातं फलसङ्गादिहेतुस्वकर्मानुगुणं भुञ्जते; स-ङ्गादिफले कर्मफले च तेषामेव स्पृहेति न मे स्पृहा। तथाह सूत्रकारः "वैषम्यनैर्घृण्ये न [illegible]॥सृष्टाः क्षेत्रज्ञा इति [illegible] [illegible]-इत्यते–सृष्टिलब्धकरणकलेवरा इति। [illegible] फलसङ्गादिहेतुशब्दो [illegible] वा [illegible]। स्वकर्मानुगुणं, न तु [illegible] कर्मवश्यः प्राक्तनदृष्टादिकर्मविपाक [illegible] सङ्गा-दिफले कर्मफले मे स्पृहा न। [illegible] [illegible] फलं प्रयच्छामि, न तु [illegible] [illegible] ददामि, न च स्वप्रयोजनार्थं प्रयच्छामि [illegible] न मे स्पृहा [illegible]। [illegible]-निपदं पूर्णां कुरुणां पाण्डवानां [illegible] [illegible] तथादर्शन–तथाहेति। [illegible] [illegible]–तथाचेति [illegible]-प्रादुर्भाविमभिप्राय [illegible] [illegible] विभागमेवाविभागादिकमकर्मा [illegible] ईश्वरस्यास्ति स्वयमा कुर्वः। [illegible] वैषम्यनैर्घृण्ये इति चतुर्मुखजनीत्य भगवतो विष्णोः [illegible] तत्रो "निमित्तमात्रम्" इति [illegible]। अनन्तरं [illegible] [illegible]-नवान्। मनुष्यतिर्यग्वृक्षादीनां [illegible] [illegible]

---

१-या॥ [illegible] २-१-३४॥ २१०, पृ. [illegible]
१.आर्ष. आचिपन. १-२-२६॥ २. वि.पु. १ ४-४८॥ अविभागं [illegible] कृत्वा समष्टीपान्यथात्वम् इति [illegible]। [illegible] पाताललानामप्युपलक्षणम् ॥

३. वि. पु. १-४-५० ॥ [illegible] -नि हरेर्ब्रह्मरूपधरस्तदा चतुर्वक्त्रस्य सृजतम् ॥

४. वि.पु. १-४-५१, ५२ ॥ 'निमित्तमात्र-मेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि । प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्वैवं ना-न्यत्किञ्चिदपेक्षते । नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ॥' सृज्यशक्तयः-- जीवानां प्राचीनकर्म-[illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥

५. ६. वि. पु. १-४-१० ॥ [illegible] स्वभावं च तत्स्वरूपं जगद्गुरुम् । [illegible] प्र-ह्ला तन्ममानश्च विनतान् ॥' अत्र [illegible] पृच्छति--यथेति । तद्गुणमिति । गुणाः--[illegible] स्वभावः—शीलम्, स्वरूपम् [illegible] ॥

[illegible] मते व्याख्यायां न सङ्गादिफलेऽपि इति पाठान्तरम् ।

त् ॥ **न सापेक्षत्वात्' इति । तथाच भगवान्पराशरः *'निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां सर्गकर्मणि । प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्वेदं नान्यत्किञ्चिदपेक्षते । नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्' इति । सृज्यानां देवादीनां क्षेत्रज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः; देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तय एव; अतो निमित्तमात्रं मुक्त्वा सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं मु-**

---

ता॥देवादिविषमसृष्टिविषयः।प्रतिवक्त्रा च भगवता पराशरेण'१मैत्रेय कथयाम्येष शृणुष्व सुसमाहितः यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादीनखिलान्विभुः' इत्यारभ्य '२किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि' इत्यन्तेनाल्पविस्तरे उक्ते पुनरतिविस्तरे मैत्रेयेण पृष्टे '३कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशलाकुशलैस्तु ताः । ख्यात्या तयाप्यनिर्मुक्ताः संहारेष्युपसंहृताः । स्थावरान्ता स्सुराद्याश्च प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः' इत्यादिना तत्तत्कर्माधीनदेवादिविषमसृष्टिर्हि प्रपञ्च्यते । अतः पूर्वापरपर्यालोचनया सृज्यशब्देनात्र देवमनुष्यादयः सृज्यविशेषा निर्दिश्यन्ते । शक्तिशब्देन च तत्तत्कर्मैव, वक्ष्यति हि कर्मण्यपि शक्तिशब्दम् '४अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते'इत्यादौ । 'निमित्तमात्रम्' इति च नोपादानत्वनिषेधः, श्रुतिस्मृतिसूत्रपूर्वापरकोपप्रसङ्गात्।अतस्तत्तत्कर्मविशेषप्रयुक्ततया प्रकरणोदितविषमसृष्टेर्वैषम्यांशं प्रति प्राधान्यमनेन निषिध्यते,'५मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' इतिवत्;'१प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः'इति ह्यत्राप्युच्यते।नन्वेवं सत्यप्रधानत्वमीश्वरस्योक्तं स्यात्, तदपि सूत्रादिविरुद्धं, शब्दस्वविरुद्धं च;'६स्वतन्त्रः कर्ता' इति हि कारकचक्रं प्रति प्राधान्यं कर्तृलक्षणं स्मरन्ति । अतोऽत्र प्रधानशब्द उपादानपर इति चेत्—तन्न, निमित्तोपादानैक्यश्रुत्यादिविरोधात्; उपादाने करणशब्दानौचित्याच्च । नचास्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, विशेषप्रयोजकस्य करणभूतस्यादृष्टस्यापि तत्सापेक्षत्वात् । अतो द्वितीयश्लोकेनापि साधारणकारणतयेश्वराकाङ्क्षणमसाधारणकारणान्तरनैरपेक्ष्यं चोच्यते । एतत्सर्वमभिप्रेत्य श्लोकद्वयं व्याख्याति—**सृज्यानामिति** । सृज्यशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः—क्षेत्रज्ञानामित्यनेनोक्तः । निमित्तशब्दस्यात्रोपादानसहपठितनिमित्तपरत्वव्युदासायाह— **कारणमात्र**-

---

**प्र-पा ॥** *वि. पु. १-४ ५१, ५२ ॥

१. वि. पु. १-५-३॥

२. वि. पु. १-५-२६ ॥ | 'इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः । प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः । सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥'

३. वि. पु. १-५-२८॥ | भाविताः वासिताः, ख्यात्या—पूर्वज्ञानवासनया ॥

४. वि. पु. ६-७-६१ ॥ 'विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ॥' इति पूर्वार्धा तत्र परा विष्णुशक्तिः 'प्रत्यस्तमित' इत्यादिनोक्ता, क्षेत्रज्ञाख्या अपरा 'हिरण्यगर्भः' इत्यादिनोक्तेत्याह— विष्णुशक्तिरिति ॥ अथ यागादिकर्माख्यमविद्यापर्यायं विष्णोः शक्त्यन्तरमाह—अविद्येति ॥

५. गी. ११-३३ ॥

६. अष्टा. १-४-५४ ॥

ता॥ वत्वा इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादिविचित्रभावे नान्यदपेक्षते; स्वगतप्राचीनकर्मजकत्वेन हि देवादिवस्तुभावं नीयत इत्यर्थः। एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसङ्गरहितं च यो मामभिजानाति; स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः फलसङ्गादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न सम्बध्यते, मुच्यत इत्यर्थः ॥१४॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५

एवं मां ज्ञात्वा विमुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षणं कर्म कृतम्। तस्मात्त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मन्वादिभिः कृतं पूर्वतरं पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणाकारं कर्मैव कुरु ॥१५॥

ता॥ मितिमुच्यत इत्यः [illegible]—न मां कर्माणि [illegible] [illegible]णकर्तृत्वादिरहितत्वादि[illegible] कर्म [illegible] प्राचीनै[illegible] [illegible] गभवशरीरैः कर्माणि निष्पन्नानि, 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म [illegible]' [illegible] च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां [illegible]। [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। वस्तुशब्दोऽत्र [illegible] [illegible] प्रायेण—इदं क्षेत्रज्ञवस्त्वित्युक्तम्। [illegible] वस्तूनां [illegible] [illegible] [illegible] वोक्त भवति; [illegible] [illegible] [illegible] वस्तूनाम्' इत्यत्र [illegible] [illegible] [illegible] भाव एवेत्यभिप्रायेण देवादिवस्तुभावमित्युक्तम्। [illegible] कर्म [illegible] [illegible] [illegible] उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोग उच्यते—इति मामित्यादिना। [illegible] [illegible] [illegible] परामृशतीत्यभिप्रायेणाह—एवमिति। कर्मभिर्न [illegible] निष्कर्षेण [illegible] [illegible]विनाशायोगात्, 'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म' [illegible] [illegible] [illegible] पोऽयमेवेत्यभिप्रायेण— कर्मयोगारम्भविरोधिभिरित्याद्युक्तम्। विरोधित्वे [illegible] फलसङ्गादिहेतुभिरिति। यद्वा फलसङ्गादिना [illegible] कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति भावः। अत्र प्राचीनशब्देन निष्पन्नोपासनस्य [illegible] इत्यभिप्रेतम्। प्राचीनैः [illegible] कस्तैरबन्ध इत्यत्राह—मुच्यतइत्यर्थ इति। एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भ[illegible]तुरुक्तः ॥१४॥

तत्पूर्वकं कर्मयोगं शिष्टानुष्ठानप्रदर्शनेन द्रढयन् अर्जुनं प्रत्यनुशास्ति 'एवम्' [illegible]। एवमिति—कर्तृत्वाकर्तृत्वादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। 'ज्ञात्वा कृतं कर्म' इत्युक्ते ज्ञानस्य [illegible]

प्र-पा॥ १. ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे. २६-७० ॥ । २. गार्गी. ५-१-४५ ॥

रा।। **वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह—**

**किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।**

**तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥** १६

**मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किंरूपम्, अकर्म च किम्; अकर्मेति कर्तुरात्मनो याथात्म्यज्ञानमुच्यते; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च किंरूपमित्युभयत्र कवयः—विद्वांसोऽपि, मोहिताः—यथावन्न जानन्ति; एवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म, तत्ते प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वाऽनुष्ठाय अशुभात्—संसारबन्धात् मोक्ष्यसे; कर्तव्यकर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥१६॥**

ता।। त्वं सूचितम् । 'कर्मभिर्न स बध्यते' इति च पूर्वमुक्तम् । अतो विरोधिपापनिवर्तनद्वारा ज्ञानस्य कर्महेतुत्वमिति व्यञ्जनाय— **ज्ञात्वा विमुक्तपापै**रित्युक्तम् । कर्मशब्दोऽत्र मुमुक्षुकर्तव्यविषयत्वाद्व्यवहितमपि प्रधानप्रकृतं कर्मयोगमवलम्बत इत्यभिप्रायेण—**उक्तलक्षण**मित्युक्तम् । त्वंशब्दो गृहीतस्वयाथात्म्योपदेशतां सूचयतीत्यभिप्रायेण— **त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप** इत्युक्तम् । '१इमं विवस्वते' इत्यादावुदाहृतानुष्ठातारः पूर्वैरिति परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेण-**विवस्वन्मन्वादिभि**रित्युक्तम् । पूर्वतरमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वव्युदासायाह—**पुरातन**मिति । तदभिप्रेतमाह—**तदानीमेव मयोक्त**मिति । एवं प्रवाहानादित्वमिह विवक्षितम् । कर्मयोगस्वरूपनिष्कर्षोपोद्घातरूपत्वादस्य—**वक्ष्यमाणाकार**मित्युक्तम् ॥१५॥

'किं कर्म' इति श्लोके कर्माकर्मशब्दाभ्यां पृथक् ज्ञातव्यभ्रमस्स्यादिति तद्व्युदासायाह— **वक्ष्यमाणस्य कर्मण** इति । '२कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादिना कर्माकर्मणोर्द्वयोरप्येककर्मयोगांशत्वं हि वक्ष्यते । अत्रापि श्लोके 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इति ह्युच्यत इत्यभिप्रेत्य—**वक्ष्यमाणस्य कर्मण** इत्युक्तम् । दुर्विज्ञानत्वज्ञापनायाह— **मुमुक्षुणानुष्ठेय**मिति । **अकर्मे**ति कर्माभावादिव्युदासायाह— **आत्मनो याथात्म्यज्ञान**मिति । ३अनुष्ठानोपयोगित्वज्ञापनाय—**कर्तु**रित्युक्तम् । 'कवयः क्रान्तदर्शिनः' इति प्रसिद्धत्वादर्थान्तरप्रसिद्धेरत्रानुपयोगाच्च—**विद्वांस** इत्युक्तम् । 'मोहिताः' इत्यत्राज्ञानम् अयथाज्ञानं च विवक्षितम्, तदुभयसङ्ग्रहायाह— **यथावन्नजानन्ती**ति । मोहिताः विप्रकीर्णैश्शास्त्रैरिति शेषः । 'किं कर्म किमकर्म' इति द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि 'कर्म प्रवक्ष्यामि' '४कुरु कर्मैव' '५गहना कर्मणो गतिः' इति पूर्वापरपरामर्शेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेण तच्छब्दाभिप्रेतं वैशिष्ट्यं दर्शयति— **एवमन्तर्गतज्ञान**मिति । संसारबन्धादिपरमप्रयोजनविवक्षयोक्तं— **ज्ञात्वा मोक्ष्यस** इति । एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठायेति कुतो लब्धमित्यत्राह— **कर्तव्यकर्म-**

**प्र-पा॥** १. गी. ४-१ ॥
२. गी. ४-१८ ॥
३. अनुष्ठानस्योपयोगित्व. पा ॥
४. गी. ४-१५ ॥
५. गी. ४-१७ ॥

गा॥ कुतोऽस्य दुर्ज्ञानतेत्यत्राह--

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७

यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ति विकर्मणि च नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधतामापन्नं कर्म विकर्म । अकर्मणि ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति । गहना दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः । विकर्मणि बोद्धव्यं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैकशास्त्रार्थत्वानुसन्धानम् । तदेतत् व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका [illegible] नेह प्रपञ्च्यते ॥१७॥

ता॥ज्ञानमिति।अत्र [illegible] इतिज्ञानन्तर्गमेवोक्तम्, अन्यथा [illegible] ॥१७॥

'नत्तं कर्म प्रवक्ष्यामि' इत्यतः अनन्तरं [illegible] कर्मणो [illegible] काङ्क्षायामुच्यत इत्यत्राह कुतोऽस्येति । यस्मादिति [illegible] वचनं बोद्धव्या[illegible] कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ती [illegible] स्थगामान्ये पष्ठी । 'गहना कर्मणो गतिः' इत्यत्र गतिशब्दो [illegible] प्रायः । अत्र विकर्मशब्देन 'स्वपापणिसतां विकर्मस्थानु' [illegible] गाभावात्; अतोऽत्र विशब्दोऽनुष्ठ[illegible] । वैविध्य [illegible] णाह-- नित्येति । आदिशब्देन [illegible] । अत्र [illegible] संपूर्णीभावपर त्वेन [illegible] 'गहना कर्मणो गतिः' इति [illegible] विकर्मो-पलक्षणार्थत्वं निलष्टम् । [illegible] पूर्वसूक्त-त्वात्, गहनेत्यत्र तस्मादिति भाव्यम् । [illegible] दुर्विज्ञानेत्युक्तम् । ननु, मुमुक्षोः [illegible] कर्मणि [illegible] परिष्का-यितुं तस्योक्ततामाह-- विकर्मणीति । किमत्र प्रमाणमित्यत्राह-- तदेतदिति । नेह प्रपञ्च्यते -- अस्माभिर्भगवता वेति शेषः ॥१७॥

एवमपोद्धातः स्थितः; अथ प्रकृतमुपदिशन् इत्यभिप्रायेणाह कर्माकर्मणोरिति । 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इति कर्मणि बोद्धव्यमुच्यते । 'अकर्मणि च कर्म यः' इति तु ज्ञाने । अकर्मशब्दस्य [illegible] पराककर्माभावस्वतन्त्रज्ञानविभ्राधिपरतामपास्य तदन्यव्यक्त्या आमन्त्या च सिद्धमाह-- अकर्मेति । अत्र कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः । अन्वयार्थं दर्शयति--कर्मणीति । अवधारणं [illegible]

प्र-पा॥ * गी. २-४१॥ । १. गी ४-१५ ॥

रा॥ कर्माकर्मणोर्बोद्धव्यमाह—

**कर्मण्यकर्म य: पश्येदकर्मणि च कर्म य: ।**

**स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्त: कृत्स्नकर्मकृत् ॥** १८

अकर्मशब्देनात्र कर्मेतरत्प्रस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते । कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं य: पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव य: कर्म पश्येत्; किमुक्तं भवति, क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं य: पश्येत्, तच्च ज्ञान कर्मयोगान्तर्गततया कर्माकारं य: पश्येदित्युक्तं भवति । क्रियमाणे हि कर्मणि कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन तदुभयं सम्पन्नं भवति । एवमात्मयाथात्म्यानुसन्धानगर्भं कर्म य: पश्येत्, स बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थवित्, मनुष्येषु स युक्त: मोक्षायार्ह:, स एव कृत्स्नकर्मकृत्—कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥१८॥

**प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इत्यत्राह—**

---

ता॥द्योतनेन ज्ञानकर्मणोरनन्वितत्वपरिहारार्थम्।नन्विदमयुक्तम्,अन्यानुष्ठानेऽन्यदर्शनस्यानपेक्षितत्वात्, अन्यस्मिन्ननुष्ठीयमाने तदन्यज्ञानस्य दुष्करत्वात्, अन्यस्मिश्चानुसन्धीयमाने तदन्यस्य कर्तुमशक्यत्वात् अन्यतरत्रेतरदर्शनेच तदन्यप्रतिक्षेपश्च स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति—**किमुक्तं भवतीति ।** यदेतद्युगपदशक्यत्वं चोदितं तत्किं शास्त्रार्थत्वाकारभेदेनान्यथावेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति—**क्रियमाणमेवेति** । ज्ञानविशिष्टस्य कर्मण: उपायतया विहितत्वेन परस्परमन्वितत्वमिति न भिन्नशास्त्रार्थत्वमिति भाव: । एतेन परस्परनिरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिक्षेपशङ्कापि प्रत्युक्ता । द्वितीयेऽपि किं स्वरूपभेदमात्रेण दुष्करत्वम्, उत विरुद्धत्वात्; न प्रथम:, एकेनैव प्रेक्षणगमनभाषणादेर्युगपदनुष्ठानात् । न द्वितीय:, गमनस्थानयोरिव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात् । नचानुपयोग:, ध्यानविशेषविशिष्टविपर्ययनिर्हरणार्थनैष्ठाजपादिन्यायादित्यभिप्रायेणाह— **क्रियमाणे हीति** । तदुभयं कर्मणो ज्ञानविशिष्टत्वं, ज्ञानस्य कर्मविशिष्टत्वं च । **बुद्धिमानित्यत्र** '१भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय:' इति प्रत्ययवशात् प्रकृष्टा बुद्धिर्विवक्षितेत्याह—**कृत्स्नशास्त्रार्थविदिति** । **कृत्स्नकर्मकृदिति** ह्यनन्तरमुच्यते; तदनुरूपैव च बुद्धिरत्राभिधेयेतिभाव: । 'बुद्धिमान् कृत्स्नकर्मकृत्' इति ज्ञानेऽनुष्ठाने च अभिहिते तदधीनफलयोग्यत्वमेव हि योग्यपर्यायेण युक्तशब्देनात्राभिधेयमित्यभिप्रेत्य—**मोक्षायार्ह** इत्युक्तम् । **सबुद्धिमान् स युक्त** इति तच्छब्दद्वयेन वाक्यभेदे सिद्धे कृत्स्नकर्मकृदित्येतदपि भिन्नवाक्यमेव भवितुमर्हति; ज्ञानफलयो: पौष्कल्यस्यैवानुष्ठानपौष्कल्यस्यापि प्रशंसाहेतुत्वे प्राधान्यादित्यभिप्रायेण तच्छब्दानुषङ्गमाह—**स एव कृत्स्नकर्मकृदिति** ॥१८॥

---

प्र-पा ॥ १. अष्टा. ५-२-९४. सू. वा ॥

**यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।**

**ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥** १९

भा॥ यस्य मुमुक्षोः सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकनित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्म-**समारम्भाः कामवर्जिताः** फलसङ्गरहिताः, **सङ्कल्पवर्जिताश्च**, प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्यानुसन्धानं सङ्कल्पः; प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्रहिताः; तमेवं कर्म कुर्वाणं **पण्डितं** कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्यज्ञानाग्निना **दग्धप्राचीनकर्माणमाहुस्तत्त्वज्ञाः**; अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥१९॥

ता॥**प्रत्यक्षेणेति**—[illegible] **क्रियमाणस्येति** । नहि [illegible] क्रियमाणमेवेदं कर्मेति भावः यद्वा **प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्येति** [illegible] कथं ज्ञानैक्यमित्यभिप्रेतम् । **कथमुपपद्यत** इति—[illegible] [illegible]मिति भावः । सर्वशब्दासङ्कोचात् द्रव्यार्जनादिसङ्ग्रहः । [illegible] [illegible]त्काम एव सङ्कल्प इति समासः, [illegible] । नापि कामानां सङ्कल्पानां [illegible]र्थप्रधाने द्वन्द्वे सम्भवत्येकपदार्थप्रधानत्वानुपपत्तेः । अतः [illegible] इत्यभिप्रेत्याह—**कामवर्जिता** इति । [illegible] [illegible]त्प्रबलहेतिसूचितम् । कर्मप्रकरणे कामो हि [illegible]—**फलसङ्गरहिता** इति [illegible] [illegible]त्र न कर्मानुष्ठानसङ्कल्पाः, तदभावेऽनुष्ठानायोगात् । नापि [illegible] अतोऽत्र प्रकृतिवियुक्तात्मोपदेशप्रकरणे [illegible] **प्रकृत्येति** । समित्येकीकारे, कल्पो भ्रान्तिज्ञानं, प्रकृत्येति देहरूपेण परिणतयेति [illegible] नाम गुणहेतुके कर्मविशेषे स्वहेतुत्वानुसन्धानम्, यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां [illegible] [illegible]त्वादिसन्निवेशानां स्थौल्यकार्श्यशुक्लकृष्णादीनां च [illegible] गुणत्वेनानुसन्धानम् । [illegible]नात्वे गृहादौ स्वमितिबुद्धिरपि सङ्गृहीता भवति । एवंविधकामसङ्कल्पराहित्ये [illegible] हेतुमाह—**प्रकृतिवियुक्तेति** । पण्डितं [illegible]ज्ञानवत्त्वम्; [illegible] हि बुद्धिः पण्डा । चरमोक्तस्यापि पण्डितशब्दस्य तं पण्डितमित्युद्देश्यनिवेशः, [illegible] प्राशस्त्यविध्यौचित्यात् । [illegible]—**कर्मान्तर्गतेति** । [illegible] माणमेव कर्म ज्ञानाग्निना दह्यते, निष्फलत्वप्रसङ्गात्, नाप्युत्तरं तस्य [illegible], अतः **प्राचीनेत्युक्तम्** । **तत्त्वज्ञा** इति—प्राप्यस्य प्राप्तुश्चात्मनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्य [illegible]परीतस्वरूपज्ञा बुधशब्देन विवक्षिता इति भावः । [illegible] निगमयति—**अत** इति ॥१९॥

अनन्तर श्लोकस्यार्थान्तरपरत्वपौनरुक्त्ययोर्व्युदासायाह—**एतदेव विवृणोतीति** । [illegible]

रा।।एतदेव विवृणोति—

**त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।**

**कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ।।** २०

कर्मफलसङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तो नित्ये-स्वात्मन्येव तृप्तः निराश्रयः—अस्थिरप्रकृतावाश्रयबुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्कर्म करोति, कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ।।२०।।

पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते—

**निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।**

**शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।।**

निराशीः— निर्गतफलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा–यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः—आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितः यावज्जीवं केवलं शारीरमेव कर्म

---

ता।।इत्यत्र नित्यं तृप्त इति नार्थः, तृप्तिहेत्वनुक्तेः;कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वेति कामवर्जितत्वविवरणेन अनित्यत्यागेऽभिहिते संकल्पवर्जितत्वविवरणतया नित्यस्वीकारस्य च वक्तुमुचितत्वादित्यप्रेत्य-**नित्ये स्वात्मन्येव तृप्त** इत्युक्तम् । 'निराश्रयः' इत्यत्र न तावदाश्रयभूतदेशादिमात्रं निषिध्यते, तत्परित्यागस्य अशक्यत्वात्,अतोऽत्रलौकिकानां य आश्रयणीयत्वबुद्धिविषयः,तस्याश्रयणीयत्वबुद्धिरेव निषिध्यतइत्यभिप्रेत्योक्तम् —**अस्थिरे**त्यादि । तद्वृत्तस्य आकाङ्क्षया य इत्यध्याहृतम् । अभिशब्दार्थं आभिमुख्यं तदेकपरता । 'नैव किंचित्' इत्युक्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति तद्व्युदासायोचितं विशेष्यमाह—**नैव किंचित्कर्मे**ति । 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति' इतिव्याहतमिदमित्याशंकयाह-**कर्मापदेशेने**ति । विपरीतविषयसञ्चरणेन ज्ञानाभ्यासविरोधिनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसञ्चरणमात्रं हि कर्मयोग इति भावः ।।२०।।

'[1]यस्य' इति श्लोकेन ज्ञानाकारत्वमुपपादितम्, '[2]त्यक्त्वा' इति श्लोकेन तदेव विवृतम् । [3]अतः परं श्लोकत्रयेण तदेव विशोध्यत इत्यपुनरुक्ततामाह-**पुनरपी**ति । उक्तार्थस्य दुर्ज्ञानत्वाद्विशदप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वं बहुप्रदेशेषु व्याकीर्णाभिहितानां संकलय्य प्रतिपत्त्यर्थम् अस्यैवार्थस्यादरविषयत्वद्योतनार्थं चोक्तएवार्थः पुनरपि विविच्य प्रतिपाद्यते । कर्मपौष्कल्यादिविषयसर्वाशीर्निषेधपरत्वव्युदासाय-**निर्गतफलाभिसन्धि**रित्युक्तम् । यतचित्तात्मेत्येतन्नियन्तव्यविषयम् । तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तृव्यतिरेकस्स्वारसिकः । आत्मशब्दस्यचित्तस्वरूपाद्यर्थत्वं तु निरर्थकम् । अतो मनोविषयत्वे युक्ते तदवस्था-

---

**प्र-पा।।** १, गी. ४-१९ ।।
२. गी. ४-२० ।।
३. अनन्तरं. पा ।।

रा॥ कुर्वन् किल्बिषं - संसारं नाप्नोति, ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैवंरूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥२१॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२

रा॥ यदृच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुसन्तुष्टः. द्वन्द्वातीतः–यावत्साधनसमाप्त्यवर्जनीयशीतोष्णादिसहः विमत्सरः-अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन परेषु विगतमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च –युद्धादिकर्मसु जयादिसिद्ध्यसिद्ध्योस्समचित्तः कर्मैव कृत्वापि ज्ञाननिष्ठां विनापि न निबध्यते-न संसारं प्रतिपद्यते ॥२२॥

ता॥ विशेषणत्रयस्य पुनरुक्तिपरिहाराय [illegible] -यतचित्तमना इत्युक्तम् । विषयान्तरेभ्यो नियमितमना इत्यर्थः । [illegible] एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते इति शारीरकभाष्ये व्यक्तमुक्तम् । सूत्रादिप्रकरणेषु महदादिवाचकः । अत्र चित्तस्य पृथगभिधानं मनसो बुद्ध्यहङ्कारावस्थयोरुपलक्षणम् । प्रकृतिप्राकृतेति-[illegible] । सर्वविषयः परिग्रहस्सर्वपरिग्रहः । तत्र स्वकीयत्वाभिमानः 'रथयानौ च पर्यायात् आत्मवान् परिच्छदे । पत्नीरथी [illegible] परिग्रहः' इति वैजयन्ती । शारीरं [illegible] तावत्पर्यन्तं निवृत्तिरिति—यावज्जीवमित्युक्तम् । शारीरं शरीरनिर्वर्त्यं शरीरिणां दुस्त्यजमिति भावः । यद्वा बुद्धिव्यापाररूपं कर्म [illegible] — शारीरमित्युक्तम् । अथवा शारीरमेव-शरीरधारणार्थमेव, न तु स्वर्गाद्यर्थमिति भावः । [illegible] वा शारीरशब्दः । अत्र पारिव्राज्यादौ [illegible] परोक्ता न युक्तः । किल्बिषशब्दफलितमुक्तं— संसारमिति । 'शारीरं केवलं कर्म' इत्युक्ते [illegible] प्रतीयेतेति तद्व्युदासार्थं केवलशब्दस्यात्र व्यवधाननिषेधपरत्वमाह– ज्ञानेति ॥२१॥

'शारीरं कर्म कुर्वन्' इत्युक्ते शरीरधारणार्थव्यापारेऽपि [illegible] जनीयाश्शस्त्रपातादिशीतोष्णमृदुपरुषादिस्पर्शाः, तत्र प्रवृत्तिविघातादि [illegible] । [illegible] प्रवृत्तौ योगप्रयत्नतया गन्तारो लाभे प्रहर्षश्च स्यादिति कर्मयोगस्यात्मदर्शनविरोधि [illegible] मुत्थापकः प्रसज्यतइति शङ्कानिरासाय दृष्टफलेष्वसङ्ग उच्यते—यदृच्छेतिश्लोकेन । तत्र [illegible] णाद्यर्थं तु साभिसन्धिकात्यन्तव्यापारनिवृत्तिपरं प्रथमपादं व्याख्याति—यदृच्छोपनतेति । [illegible] पारनिवृत्तौ विवक्षितायां स्वयमुपनतानां निगरणादिव्यापारोऽपि निवृत्तस्स्यात्; अतो [illegible] स्यैवाभिसन्ध्यादिनिवृत्तिरिह विवक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवस्त्वागमः तदा ततोऽतिशयितमाधुर्यादिविशिष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्यप्युपदिष्टं भवति । [illegible]—

प्र-पा॥ १. शारी. २-४-५. भाष्ये ॥ । २. वैजयन्ती ।

**गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।**

**यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥** २३

रा॥ **आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्त्वेन निर्गततदितरसङ्गस्य ततएव निखिलपरिग्रहविनिर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविलीयते-निश्शेषं क्षीयते** ॥२३॥

ता॥'१मात्रास्पर्शास्तु' इत्यादि पूर्वप्रपञ्चितं स्मारितम् । **अनिष्ट**ेत्यादि—यथा आतपादिहेतुषु स्वकर्मनिरूपणेन न क्रोधः, यथा छत्रादिभिरातपनिवारणादिमात्रमेव क्रियते, तावदत्रापि कर्तव्यमिति भावः युद्धादीत्यादिना—'२सुखदुःखे समे कृत्वा''३सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा'इत्यादिकं स्मारितम्।कृत्वेत्यस्य सामर्थ्यात्—**कर्मैवे**त्युक्तम् । बन्धहेतौ सत्यपि न बध्यत इति विरोधव्युदासाय अपिशब्दतात्पर्यमाह—**ज्ञाननिष्ठां विने**ति । कर्मयोगानुष्ठानपूर्वकस्वतन्त्रज्ञानयोगं विनापीत्यर्थः । न निबध्यत इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमाह—**नसंसार**मिति ॥२२॥

**ता**॥ '४त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' '५त्यक्तसर्वपरिग्रहः' '५यतचित्तात्मा' इत्येतैः पूर्वं बुद्धिपूर्वसङ्गपरित्यागादिरुक्तः इदानीं तथाविधनियमवतोऽवस्थान्तरे यज्ञाद्यर्थद्रव्यार्जनादिव्यापृतस्यापि स्वरसत एव सङ्गाभावादिकं वदन्ननन्तस्यापि विरोधिकर्मणः कर्मयोगप्रभावान्निवृत्तिमाह—गतसङ्गस्येतिश्लोकेन । पूर्वोक्तैर्बुद्धिपूर्वसङ्गत्यागादिभिः आत्मज्ञाने मनोऽवस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्तव्यम् । ततश्च संगोऽपि निरतिशयभोग्यस्यात्मनोऽनुसन्धानात्सवासनं स्वयमेव गतः । एवं संगेऽपि निवृत्ते न स्वयं सर्वपरिग्रहास्त्याज्याः; किन्तु, तैरयं मुक्तः । एवं जितसमस्तजेतव्यस्य यथावस्थितोपाये निष्प्रत्यूहं प्रवर्तमानस्य आत्मसाक्षात्कारतत्प्राप्तिविरोधि पूर्वकृतं सर्वं कर्म विनश्यतीत्येदखिलं दर्शयति—**आत्मविषये**ति । कर्मशब्दः प्रथमान्तः 'प्रविलीयते इत्यनेनान्वितः । 'आचरतः' इत्यस्य तु कर्मविषयत्वं स्वरससिद्धम् । अन्यथा 'समग्रं प्रविलीयते' इत्येतदपि साकाङ्क्षं स्यादित्येतदभिप्रेत्य—**यज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्ये**त्याद्युक्तम् । **यज्ञाये**त्यनेन स्वकुक्षिभरणादिमात्रनिरासः । समग्रशब्दस्य उपसर्गस्य च अभिप्रायात्—**निश्शेष**मित्युक्तम् । सहाग्रेण फलेन वर्ततइति परव्याख्यानम् अप्रसिद्धार्थत्वादर्थसिद्धकथनरूपत्वाच्च हेयम् । धातोरश्लेषे कारणापत्तौ च प्रयोगात्तद्व्युदासाय क्षीयत इत्युक्तम् ॥२३॥

**ता**॥ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपपादक इति पूर्वेण

**प्र-पा** ॥ १. गी. २-१४ ॥
२. गी. २. २-३७ ॥
३. गी. २-४८ ॥
४. गी. ४-२० ॥
५. गी. ४-२१ ॥

भा॥ प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्, इदानीं सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—

**ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।**
**ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४**

ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते, अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं स्रुगादि, तद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म, ब्रह्म यस्य हविषोऽर्पणं तद्ब्रह्मार्पणं, ब्रह्म हविः ब्रह्मार्पणं हविः स्वयं च ब्रह्मभूतं, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतेऽग्नौ

ता॥ संगतिं दर्शयति-प्रकृतीति। सर्वस्य नित्यनैमित्तिककाम्यरूपस्य सपरिकरस्य च तस्य ब्रह्मविषयाभिसन्धिविशिष्ट-स्येत्यर्थः । ब्रह्मशब्दः पुरुषोत्तमएव मुख्यवृत्त इति शारीरकभाष्यारम्भे प्रपञ्चितम् । अत्र च मुख्ये सम्भवति गौणत्वमन्याय्यम्; सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानं [illegible] । स्वयं च वक्ष्यति '१मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्' इतीत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानो-क्तिः । अत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तार्पणहविरादिमिथ्यात्वभावनं ब्रह्मण एव यज्ञत्वकल्पनादिकं च परोक्तं प्रत्यक्षादिविरोधप्रकृतासंगत्यादिभिर्निरसनीयम् । एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदायोगात्, ब्रह्मार्पण-मित्यस्य व्यस्तपदत्वेन वाक्यभेदभ्रमव्युदासायाह – **ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यत** इति । ब्रह्मण्यर्पणं प्रक्षेपो यस्येति समासे व्यधिकरणबहुव्रीहिः स्यात्, ब्रह्माग्नौ हुतमित्यनेन पौनरुक्त्यं च; अतः समाना-धिकरणबहुव्रीहिरयम्; अर्पणशब्दश्चात्र करणव्युत्पत्त्या स्रुगादिविषयः । अधिकरणादिव्युत्पत्तावपि पूर्वोक्तपौनरुक्त्यादिदोष इत्येतदभिप्रेत्याह—**अर्प्यतेऽनेनेति** । ब्रह्मकार्यत्वादिति हेतुः सर्वत्रानुषक्तः । ब्रह्मणि स्रुगादिदृष्टिविधिभ्रमव्युदासाय **ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म स्वयं च ब्रह्मभूतं** ब्रह्मभूतेऽग्नावित्याद्युक्त-म् । ब्रह्मणा हुतमित्यत्रार्पणहविरग्निशब्दवद्विशेष्यनिर्देशाभावात्करणस्य च ब्रह्मार्पणमित्युक्तत्वात् पारिशेष्यात्कर्तरि तृतीयेति व्यञ्जनाय— **ब्रह्मणा कर्त्रा हुतमित्युक्तम्** । नन्वत्र पूर्वोत्तरार्धयोर-न्वयो न दृश्यते; न च पूर्वार्धं पृथग्वाक्यम्, अपूर्णत्वात्; अत आह - इतीत्यादि **समाधत्त** इत्यन्तम्। **ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममय**मिति-तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया वा तदात्मकत्वात्, तदिति व्यपदेशार्हमित्यर्थः। एतेन ब्रह्मकर्मसमाधिशब्दोऽपि व्याख्यात इत्याह—**समेति** । ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिरनुसन्धानं यस्य स तथोक्तः; गत्यभावादिह व्यधिकरणबहुव्रीहिः । यद्वा समाधत्त इति समाधिशब्दार्थः; ब्रह्म-रूपं कर्म समाधत्ते-अनुसन्धत्ते; 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इत्यत्रापि कर्मयोगसाध्यसाक्षात्कार्यमात्मस्वरू-पमत्र स्रुग्घविरग्न्यादिवत् ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्याह—**ब्रह्मात्मकतयेति** । फलितं ज्ञानाकारत्वं वदन् वाक्यार्थमाह—**मुमुक्षुणेति** । **आत्मावलोकनसाधन**मित्यनेन ब्रह्म गन्तव्यमित्यस्यार्थो दर्शितः । **साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठे**त्यादिना च एवकारार्थो विवृतः ॥२४॥

उक्तार्थसंगतिपूर्वकं 'दैवमेव' इत्यादेः '३प्राणान्प्राणेषु जुह्वति' इत्यन्तस्य प्रघट्टकस्याव-

**प्र-पा॥** १. गी. ९-१६ ॥ । २. स्वरूपमात्रम्. पा ॥ ३. गी. ४-३०॥

रा।। **ब्रह्मणा कर्त्रा हुतमिति सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यस्समाधत्ते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः; तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम्, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं गन्तव्यम् । मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनं न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थः ।।२४।।**

**एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदानाह—**

**दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।**
**ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ।।** २५

**दैवं—देवार्चनरूपं यज्ञम् अपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते—सेवन्ते,**

ता।। माह—**एवं कर्मण** इति । देवसंबन्धि दैवम्, तत्संबन्धित्वं च १तदर्चनरूपत्वमिति—**देवार्चनरूप**मित्युक्तम् । 'दैवमेव' इत्यवधारणेन 'अपरे' इत्यादिना च विकल्पस्सिद्धः; ततश्च देवसंबन्धमात्रं साधारणं नात्र वाच्यम्,अतोऽर्चनशब्देन वक्ष्यमाणयागहोमादिभ्यो व्यावृत्तिस्सूचिता। यागादेरपि देवार्चनत्वेऽपि तत्तद्देवतारूपादिसपर्यायां ह्यर्चनशब्दः प्रसिद्धः । '२कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्युपक्रमवदत्रापि योगिशब्दः कर्मयोगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय—**कर्मयोगिन** इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टिरत्र विधीयत इति भ्रमव्युदासाय निरन्तरानुष्ठान३प्रयुक्तचरणपर्यायेण व्याख्याति—**सेवन्त** इति । '४सेवा भक्तिरुपास्तिः' इति नैघण्टुकाः । अत्र सेवोपासनशब्दौ सेव्यं प्रति करणत्रयस्यानुकूलवृत्तिनैरन्तर्यपरौ; न तु ध्यान मात्रपरौ; भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपतां वक्ति । ननु मन्वादिभिः '५देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेवच' इति नित्यकर्मतया स्मरणाद्देवतार्चनरूपो यज्ञस्सर्वेषामपि कर्मयोगिनामवश्यकर्तव्यः; स कथं विकल्प्यत इत्यत्राह—**तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थ** इति । ननु ६ब्रह्मार्पणमित्यत्र श्लोके कश्चित्कर्मयोगभेदोऽभिहितः; अर्पणहविरग्न्यादिविशेषनिर्देशेनावान्तरभेदप्रतीतेः । तत्र च तेनेति कर्तापि निर्दिष्टः; तत्प्रतियोगिकोऽयमपरशब्द इति किं नाङ्गीक्रियते; तदुच्यते—ब्रह्मार्पणमितिश्लोको न कर्मयोगस्वरूपभेदविषयः; किंतु सर्वेषामपि कर्मयोगानां ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानाख्यसाधारणगुणविषयः; तत्रैव 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' इति सामान्येनोक्तेः । अतोऽर्पणहविरादिग्रहणं तत्तत्कर्मयोगभेदापेक्षिततत्तत्कारकविशेषोपलक्षणार्थम् । अत एव निवृत्तिलक्षयज्ञप्रसङ्गात् 'दैवमेवापरे' इत्यादिभिः प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्तं परास्तम् । 'ब्रह्माग्नावपरे यज्ञम्' इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य, परमात्मादेर्वा साक्षाद्धोतव्यत्वहोमसाधनत्वानुपपत्तेर्यज्ञसाधनलक्षणया द्वितीयान्तयज्ञशब्दो हविर्विषयः; तृतीयान्तस्तु स्रुगादिविषय इत्याह—**अत्रेति** । ननु 'ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्' इति पूर्वमेवोक्तम्, अत्रापि 'ब्रह्माग्नावपरे' इत्युच्यते,

प्र-**पा।।** १. तदर्चनरूपत्वात्. पा ।।
२. गी. ३-३ ।।
३. प्रयुक्तचरेण पर्यायेण. पा ।।
४.
५. मनुस्मृतौ ।।
६. गी. ४-२४ ।।

रा ॥ तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति अत्र यज्ञशब्दो-हविस्स्रुगादियज्ञसाधने, वर्तते; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः' इति न्यायेन यागहोमयोर्निष्ठां कु-र्वन्ति ॥२५॥

**श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।**
**शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥** २६

रा॥ अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते । अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां शब्दादि-विषयप्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥२६॥

**ता॥** अतोऽत्र यज्ञं यज्ञेनेत्यनयोरन्योऽन्यथा वर्णनीयः अन्यथा पौनरुक्त्यात् ... सर्वकर्मणोऽपि ब्रह्मात्मक-त्वार्थस्य विशेषतया निर्देशोऽनुपपन्न इत्याह — **ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्याद्येनेति** । अत्र यज्ञ-शब्दाज्जुह्वतिशब्दाच्च यागहोमयोर्निष्ठाया एव विवक्षितत्वात् ... भावः । अत्राग्नित्वेन कल्पिते ब्रह्मणि ... प्रति-पन्नीत्यादिपरव्याख्यानानि यज्ञजुहोतिशब्दस्वारस्यभङ्गादेव निरस्तानि । ... । सर्वत्र ... त्वकल्पनपक्षोऽप्ययुक्तः ॥२५॥

'श्रोत्रादीनि' इत्यत्र संयमस्य ... इत्याह — **अन्ये** इति । संयमस्याग्नित्वं श्रोत्रादीनां ... । सर्वेन्द्रियनियमन-मपि सर्वकर्मयोगिसाधारणं कथमत्र विशिष्योच्यत इत्यत्रोक्तम् — **संयमने प्रयतन्त** इति । एवमुत्तर-त्रापि प्रयतन्त इत्यनयोस्तात्पर्यं ग्राह्यम् । तथा निष्ठाशब्देऽपि । अत्र प्रत्येन्द्रियं संयमभेदात्संयमाग्नि-ष्विति बहुवचनम् । 'शब्दादीन्' इत्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् ... इत्याह — **इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारण** इति । इन्द्रियाणां नियमनं ... । अत्र तु '[1]इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इति ... नियमनं क्रमेणोच्यते । विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम्, तत्सन्निधिपरिहार इति यावत् । तत एवेन्द्रियाणां तत्प्रवणता निवर्तत इति भावः । कस्तर्हीन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम ? उच्यते — होमेन हविषो विनाशः क्रियते, तद्वदत्र शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्सम्बन्धविनाशो विवक्षितः — इति । यद्वा श्रोत्रादी-नीत्यत्र विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः; इह तु सन्निहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्करत्वापाद-नमिति विभागः । **विषयप्रवणतानिवारण** इत्यनेनात्यन्तमसन्निविषयनिवृत्तं ... ऽत्यन्तनिवारणं धर्माविरुद्धत्वनियमनिवृत्तिश्च विवक्षिता ॥२६॥

इन्द्रियार्थयोर्नियमने अभिहितेऽर्थेभ्यश्च परं मनः इति क्रमेण मनएव नियन्तव्यतया वक्तव्यम्, अतोऽत्रात्मसंयमशब्देन मनोनियमनमुच्यत इति ज्ञापयति — **मनस्संयमयोगाग्नाविति** ।

**प्र-पा ॥** १. कठ. १-३-१० ॥ पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ २. निवर्तेत पा ॥

**सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।**
**आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ।।** २७

रा।। **अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुह्वति; मनस इन्द्रियप्राणकर्मप्रवणतानिवारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ।।२७।।**

**द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।**
**स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ।।** २८

ता।। मनस्सयमएव योगसाधनत्वादिना योगः, मनस्सयमस्य वा योगः-प्राह्यादिः; तस्य ज्ञानदीपितत्वं देहातिरिक्तशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानमूलत्वम् । श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चात्रापि होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्मणां प्राणकर्मणां च नियमनमुच्यते चेत्पौनरुक्त्यादिदोषस्स्यादिति शङ्काव्युदासाह—**मनस** इति । इन्द्रियकर्म-दर्शनस्पर्शनादिकं वचनादानादिकं च;प्राणकर्म-उच्छ्वासनिश्वासादिकम्। यद्वा प्राणसंवादादिसिद्ध इन्द्रियव्यापारादिहेतुस्सूक्ष्मो व्यापारविशेषः।तेन वक्ष्यमाणप्राणायामाद्व्यवच्छेदः।अत्रापि प्रवणतानिवारणशब्दतात्पर्यं पूर्ववत्।श्रोत्रादीनां पूर्वमुपादानात्कर्मेन्द्रियमात्रनियमनपरो वायं श्लोकः ।।

प्रत्येकं यज्ञशब्दप्रयोगाद्बहुविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते । तत एवापरशब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्यैर्यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मका यज्ञा येषामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात्तत्साध्ययज्ञविशेषास्सर्वे सङ्गृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः । अतो द्रव्ययज्ञा इत्यादि बहुवचनमपि तत्तदवान्तरभेदविपयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमेवोक्तत्वान्निरर्थकं पुनर्वचनमितिचेन्न, द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि सङ्ग्रहात्, पूर्वं च तस्यानुक्तत्वेनापौनरुक्त्यात् । तर्हि दानयज्ञा इति विशिष्य वक्तव्यम्; तदपि न, अर्चनदानयागहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपोतज्ञादिभ्यो व्यावृत्तावान्तरसङ्ग्राहकसूचनार्थतया न्यायार्जितद्रव्यसाध्यत्वज्ञापनार्थतया च [1]सामान्यशब्दोपयोगात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तम्—**एतेसर्वेद्रव्ययज्ञा** इति । यद्वा अर्चनादिस्वरूपस्य यज्ञत्वं प्रागुक्तम्;इहतु तदर्थद्रव्यार्जनादेरेवेत्यभिप्रायेण—**न्यायत** इत्यादि **प्रयतन्त** इत्यन्तमुक्तम् । तपः शास्त्रीयो भोगसङ्कोचः; तदवान्तरभेदप्रदर्शनं—**कृच्छ्रे**त्यादि । 'योगयज्ञाः'इत्यत्र योगस्संयोगः प्राप्तिरित्यर्थः । साचात्र पुण्यतीर्थाद्यभिगमनतन्निवासादिरूपा विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह— **पुण्यतीर्थे**ति । पुण्यस्थानशब्दोऽत्र देवतास्थानाश्रमजनपदविशेषादिसङ्ग्राहकः । नन्विह योगशब्दः साक्षाद्योगे कर्मयोगमात्रे वा किं न वर्ततइत्यत्राह—**इहे**ति । कर्मनिष्ठाप्रकरणत्वात्साक्षाद्योगविषयत्वं न युक्तम्; तद्भेदप्रकरणत्वान्न तत्सामान्यविषयत्वं चानुचितम्; तद्भेदेषु च पारिशेष्याद्योगशब्दसामर्थ्याच्च तीर्थादिप्राप्तिरेव ग्राह्या । सूचितं चैतत्सङ्ग्रहे परमाचार्यैः '[2]कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम्'

**प्र-पा** ।। १. शब्दप्रयोगात्. पा ।। २. गी सं. २३-श्लो ।।

रा॥ केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने प्रयतन्ते, केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु, एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः; केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति; योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति; इह योगशब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणात्तद्विषयः; केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः; केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपराः, यतयो-यतनशीलाः; संशितव्रताः दृढसंकल्पाः ॥२८॥

**अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।**
**प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥** २९
**अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।**

रा॥ अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति; ते च त्रिविधाः पूरकरेचककुम्भकभेदेन; अपाने जुह्वति प्राणमिति पूरकः; प्राणेऽपानमिति रेचकः, प्राणापानगती रुद्ध्वा....प्राणान् प्राणेषु जुह्वति' इति कुम्भकः. *प्राणायामपरेषु त्रिष्वप्यनुषज्यते नियताहारा इति ॥२९॥

ता॥ इति इति भावः । स्वाध्यायाभ्यासतदर्थज्ञानयोः पृथग्धर्मत्वेन पृथगाम्नातत्वोपपत्तेः, द्वन्द्वस्य प्राधान्याच्च विभज्य निर्दिशति—केचित्स्वाध्यायाभ्यासपरा इति । स्वाध्यायाभ्यासपरा इति । आदात्मज्ञानस्य च सर्वसाधारणत्वादर्थज्ञानस्यानुष्ठानेऽप्युपयोगात् - केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपरा इत्युक्तम्। परशब्दोऽत्र साधारण्यव्यवच्छेदाय तन्निष्ठतामाह । यतिशब्दस्यात्र सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणविशेषपरत्वौचित्याच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागेन निर्वक्ति यतनशीला इति । सर्वप्रयोगानुगतः सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणश्च सङ्कल्पोऽत्र व्रतशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य—दृढसङ्कल्पा इत्युक्तं। संशितत्वमत्राकुण्ठत्वम् । तच्च दृढत्वमेव ॥२८॥

'प्राणायामपरायणाः' इत्यनेन वर्गत्रयस्य सामान्यतः सङ्ग्रहः क्रियत इति व्यञ्जनाय - प्राणायामेषुनिष्ठांकुर्वन्तीति पृथग्वाक्यं कृतम् । प्राणायामनिष्ठानामवान्तरभेदज्ञापनाय— पूरकेत्यादिना प्राणायामावान्तरभेदप्रदर्शनम् । तत्तद्भेदप्रतिपादकांशं विविनक्ति— अपानेत्यादिना । ऊर्ध्वप्रवृत्तस्य प्राणस्य अधः प्रवेशनं हि पूरकः । ततश्च अपाने जुह्वतीत्येतदुपचारादुपपन्नम् । एवमधःस्थितस्य वायोरूर्ध्वप्रवर्तनं हि रेचकइति प्राणेऽपानमित्युपचरितम् । वायोरूर्ध्वाधोगमननिवारणेनावस्थापनं कुम्भकइति—प्राणापानगती रुद्ध्वा इत्यादेरभिप्रायः । प्राणान्—प्राणवृत्तिभेदानित्यर्थः । आहारनियमस्तु दृष्टादृष्टोपकारद्वारा सर्वप्राणायामसाधारणतया विहितइत्याह—प्राणायामपरेषु त्रिष्वपि इति ॥२९॥

किमेतेषाम् उच्चावचकर्मयोगभेदनिष्ठानामवान्तरफलभेदोऽस्ति, किं प्राणायामनिष्ठानां

---

प्र-पा ॥ *सप्राणायामेषु. पा ॥

**सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥** ३०
**यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।**

रा॥ द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे 'सह यज्ञैः प्रजास्सृष्ट्वा' इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तन्निष्ठाः ततएव क्षपितकल्मषाः यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं ब्रह्म यान्ति ॥३०॥

**नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥** ३१

**अयज्ञस्य महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य, नायं लोकः—न प्राकृतलोकः, प्राकृतलोकसंबन्धिधर्मार्थकामाख्यः पुरुषार्थो न सिध्यति; कुत इतोऽन्यो मोक्षाख्यः पुरुषार्थः; परम-पुरुषार्थतया** मोक्षस्य **प्रस्तुतत्वात्तादितरपुरुषार्थः** 'अयं लोकः' इति **निर्दिश्यते; स हि** प्राकृतः ॥३१॥

---

ता॥यज्ञादिकं त्याज्यमिति शङ्काद्वयं निराक्रियते-सर्वेपीतिश्लोकेन ।**स्वसमीहितेष्व**तिवचनादविशिष्ट-फलतया विकल्पे न्याय्ये तत्तत्सामर्थ्याद्यनुसारिणी स्वेच्छैव हि विशेषनियामिकेति सूचितम् । सामा-न्यस्य यज्ञशब्दस्य असङ्कोचप्रदर्शनाय—**सहयज्ञै**रित्यादिकमुक्तम् । 'यज्ञक्षपितकल्मषाः' 'यज्ञशिष्टा-मृतभुजः' इत्याभ्यां '१यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः' इत्यादिप्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानाद्यत्प्र-करणे च यज्ञशिष्टाशनस्य शरीरयात्रार्थत्वप्रपञ्चनात् तत्स्मरणायोक्तं–**यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवे**ति । प्राणायामादिषु निष्ठावतामपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्यमित्यपि सिद्धम् । एवकारेण नैवंविधशरीरधारणादिव्यापार आत्मावलोकनविरोधी, किंतूपयुक्त इत्यभिप्रेतम् । **व्यापृता** इति—अन्यथा व्यापार एवाशक्य इति भावः । '२ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति पूर्वव्याख्याततुल्यार्थ-त्वादुपसंहारस्थं सनातनं ब्रह्म यान्तीत्ये तदपि व्याख्यातम् ॥३०॥

कर्मयोगावान्तरभेदनिष्ठत्वाभिमानेन सामान्यधर्मभूतनित्यनैमित्तिकादिपरित्यागिनः सकल-पुरुषार्थानर्हतोच्यते—नायमित्यर्धेन । **अयज्ञस्येति** व्याख्येयं पदम् । 'नायं लोकः' इत्यत्रायमिति निर्देशाभिप्रेतं दर्शयति—**न प्राकृतलोक** इति । लोकस्वरूपमात्रनिषेधभ्रमव्युदासायाह—**प्राकृतलोक-सम्बन्धी**ति । 'अयं लोकः' इति प्रत्यक्षसिद्धभूलोकपरत्वौचित्यात् 'कुतोऽन्यः' इतीदं स्वर्गादिपरं किं न स्यादित्याशङ्क्याह–**परमपुरुषार्थतये**ति । अयज्ञस्य मोक्षाभावे प्रतिपादिते हि तदर्थं तदुपादानं स्यादितिभावः । मोक्षव्यतिरिक्तदृष्टानुश्रविकपुरुषार्थवर्गत्रयस्यायंलोक इति निर्देशहेतुभूतसाधारणो-पाधिं प्रस्तुतपरमपुरुषार्थविरुद्धरूपत्वं च व्यञ्जयितुमाह—**सहिप्राकृत** इति । प्रकृतिपरिणामविशेष-रूपत्वात्तत्संसृष्टस्य प्राप्यत्वाच्च प्राकृतत्वोक्तिः ॥३१॥

एवं कर्मयोगावान्तरभेदानुपदिश्य तत्तद्भेदेऽपि साधारणानां नित्यनैमित्तिकानाम् अव-

**प्र-पा** ॥ १. गी.३-१३ ॥ २. गी. ४-२४ ॥

**एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।**
**कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥** ३२

एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगाः ब्रह्मणो मुखे वितताः आत्मयाथात्म्यावाप्तिसाधनतया स्थिताः तानुक्तलक्षणानुक्तभेदान् कर्मयोगान्सर्वान्कर्मजान्विद्धि - अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥३२॥

अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्; तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यमाह—

**श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ।**
**सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥** ३३

ता॥स्यानुष्ठेयत्वं तत्परित्यागे प्रत्यवायश्चाभिहितः [illegible] ।
बहुप्रकारकर्मयोगभेदोपदेशानन्तरमेव 'एवं बहुविधा यज्ञाः' इति वचनं प्रकृतविषयमेव [illegible]-
त्यभिप्रायेणाह—एवंहि बहुप्रकाराः कर्मयोगा इति । ब्रह्मशब्दस्य [illegible] वेदादि-
परत्वे प्रकृतौचित्याभावात् । मुखशब्दश्चोपायविषयः । आह च वैजयन्ती 'मुखं तु वदने मुख्ये
तात्रे द्वाराभ्युपाययोः' इति । आत्मनः प्राप्त्युपाये कर्मयोगे अवान्तरभेदतया वितता इत्यर्थः ।
तदाह—आत्मयाथात्म्येति । तानिति निर्देशः प्रस्तुतसमस्ताकारपरामर्शी सर्वानिति [illegible]-
सङ्ग्रह इत्यभिप्रायेण—उक्तलक्षणानुक्तभेदानित्युक्तम् । उभाभ्यां [illegible]-
रर्थोक्तिर्वा । अन्तर्भूतज्ञानतया ज्ञानाकारत्वमुक्तलक्षणत्वम् । [illegible]-
म्भनिर्दिष्टेषु कर्मयोगस्वरूपाभिधानमपि कृतं भवतीति सूचितम् । 'कर्मजान्विद्धि' इति पृथग्व-
चनात्प्राणायामादीनां प्राधान्यं नित्यनैमित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह—अहरहरिति । अनेन तत्त्वाकरणे
सर्वानर्हतया यावत्फलमनुष्ठेयत्वं प्रतिदिवसं [illegible]त्व-
न सूचितम् ॥३२॥

श्रेयानित्यादेरध्यायपरिसमाप्तेः [illegible] —अन्तर्गतेति । अवान्तरभेदप्रतिपादनरूपावान्तरप्रकरणात्प्रतीतेन कर्मणां ज्ञानाकारत्वप्रतिपादकवाक्येनास्य साक्षात्सङ्गतिः । ननु द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञश्श्रेयानिति निर्दिष्टे सत्यात्मसाक्षात्कारान्तरङ्गज्ञानयोगप्राधान्यं ग्रहीतुमुचितम्; 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च प्रतीयते; '[3]अपि चेदसि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः' '[4]ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि' '[5]योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्यादिनिर्देशाच्चानन्तरभाविनः कर्मयोगविरोधिनः; '[6]न हि ज्ञानेन' इति-

प्र-पा॥ १.
२. पापहरणोत्तरोत्तरसत्त्वोन्मेषहेतुत्वेन. पा॥
३. गी. ४-३६ ॥
४. गी. ४-३७ ॥
५. गी. ४-४१ ॥
६. गी. ४-३८ ॥

रा॥ **उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयोंशश्श्रेयान्; सर्वस्य कर्मणस्तदितरस्य**

ता॥श्लोकोऽपि कर्मयोगात् ज्ञानयोगस्य पावनत्वातिरेकपर इति प्रतीयते;'१ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' इत्येतदपि ज्ञानयोगस्यान्तरङ्गतया शीघ्रकारित्वमितरस्य विलम्बितफलत्वं व्यनक्ति; २येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' इतिज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं द्रढयति; न हि कर्मयोगान्तर्गतेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साक्षात्क्रियते; '३स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च' इत्यत्र च द्रव्ययज्ञादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो निर्दिष्टः; अतो ज्ञानयोगप्रशंसाप्रकरणमिदमिति ग्राह्यमिति। अत्रोच्यते— 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्' इत्यत्र तावत् ज्ञानप्राधान्यमात्रान्न ज्ञानयोगविवक्षा वक्तुमुचिता, '४कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' इत्यादिषु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव प्रपञ्चितत्वात्, उत्तराध्यायेऽपि '५तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते' इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्, मध्ये तद्विरुद्धार्थप्रतिपादानायोगात्; अतोऽत्र ज्ञानयज्ञशब्दः कर्मयोगांशविषयः। 'स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च' इत्यत्र तु स्वाध्यायार्थाभ्यासरूपज्ञानयज्ञपरत्वमुक्तम्,आत्मयाथात्म्यमपि स्वाध्यायार्थ इति तस्य चास्य च नाति(वि)प्रकर्षः। '६तस्मादज्ञानसम्भूतम्' इत्यध्यायोपसंहारश्लोके च ज्ञानासिना संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठोत्तिष्ठेति युद्धोत्साहविधानेन कर्मयोगस्तदन्तर्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते; न हि ज्ञानयोगस्य श्रेयस्तया युद्धार्थमुत्तिष्ठेति सङ्गच्छते। 'सर्वं कर्म' इत्येतत्तु कर्मान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यहेतुमात्रपरमेव, '७अपि चेदसि' '८ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि' 'नहि ज्ञानेन सदृशम्' इत्यादेरपि न ज्ञानयोगैकान्त्यं, ज्ञानांशस्य पापनिवर्तकत्वरूपप्रशंसापरत्वात्। '९योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्यत्रापि कर्मणः फलसङ्गादिराहित्याज्ञानाकारतापत्तिमात्रं विवक्षितम्। 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्' इति श्लोके तु कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य साक्षात्काररूपपरिपाकावस्थोच्यते, 'तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति' 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्' इत्यनन्तरमेव परिपाकावस्थाया विशदीकरणात्। एतेन 'येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि' इत्येतदपि निर्व्यूढम्। तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—**उभयाकार** इति। कर्मणि कर्मयोग इत्यर्थः। अनुष्ठेयपरोवात्र कर्मशब्दः। **द्रव्यमयादंशा**दिति। यज्ञशब्दोऽत्र यज्ञांशविषय इति भावः। सर्वाखिलशब्दयोर्विषयभेदादपौनरुक्त्यमाह—**तदितरस्ये**ति। कर्मेतरत्किमन्यदिहोपादेयं, कथं च कर्मणस्तस्य ज्ञाने परिसमाप्तिरित्यत्राह—**तदेवे**ति। **सर्वैस्साधनै**रिति—तदितरोपादेयप्रदर्शनम्। **प्राप्यभूत**मिति—तत्र तत्परिसमाप्तिज्ञापनम्। कर्मणस्तत्र परिसमाप्तिं विवृणोति—**तदेवाभ्यस्यमान**मिति। अवधारणेन साध्यसाधनभावोऽवस्थाभेदमात्रनिबन्धन इत्यभिप्रेतम्। एतेन कर्मणस्स्वान्तर्भूतज्ञाने परिसमाप्तिस्साक्षात्कारलक्षणसाध्यदशाविवक्षयेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

**प्र-पा॥** १. गी. ४-३९ ॥ २. गी. ४-३५ ॥ ३. गी. ४-२८ ॥ ४, गी. ३-८॥ ५. गी. ५-२ ॥ ६. गी. ४-४२ ॥ ७. गी. ४-३६ ॥ ८. गी. ४-३७ ॥ ९. गी.४-४१ ॥

गा॥ चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः। तदेवमविनाश्यात्मप्राप्तिः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेनाभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥३३॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४

तदात्मविषयं ज्ञानम् 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इत्यारभ्य 'एषा तेऽभिहिता' इत्यन्तेन मयोपदिष्टम्, तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकानुगुणं कालेकाले प्रणिपातपरिप्रश्नसेवादिभिर्विशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि; साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभि-

ना ॥ [illegible] ज्ञानं [illegible] मिच्छुकते — [illegible] । [illegible] नाम—अविनाशि इत्यादिमयोपदिष्टं [illegible] त्वं नार्वोन्वित इति भावः । तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं [illegible] । विपाकानुगुणं कालेकाल इति प्रस्तावनरः । अदृष्टज्ञान [illegible] इत्यादिविभिन्नार्थं नैतत् । [illegible] प्रणिपातपरिप्रश्नसेवाभिः इति [illegible] शास्त्राणि कालेकाल इति [illegible] । विशदाकारं [illegible] । ननु किमिदानीं भगवता [illegible] तदपि विपाकानुगुण [illegible] नादिकर्मणामाजितत्वात् [illegible] नातिविशदं जानते; 'इतिहासपुराणाभ्यां [illegible]' इतिवत्; यथावस्थितकर्मयोगानिष्ठोऽपि [illegible] गामातो ज्ञानस्य [illegible] ज्ञानोपदेशादावा [illegible] पुनःश्रवणं [illegible] । [illegible] त्वान्तेन व्यक्तो भविष्यतीति । ज्ञानिनः, अहं वा, अन्यो वेति भावः । [illegible] इति विशेषणम् तेषामेतज्ज्ञानोपदेष्टृत्वाधिकारं सूचयतीति व्यञ्जनाय—साक्षात्कृतात्मस्वरूपा इत्युक्तम् । [illegible] भिरपि 'नामंत्रितस्य स्वामिने प्रब्रूयान्न विनयादिरहिताय च' इत्यादिभिः [illegible]

प्र-पा॥ श्री. २-१७ ॥ [illegible] गी. २-३२ ॥

१. मुण्ड. १-२-१२ ॥

२. वि. पु. ६-६-२ ॥ —स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते—इत्युत्तरार्धम् ॥

३. [illegible] इति पूर्वार्धम् । [illegible] ॥ ४.

रा॥ स्सेविताः ज्ञानबुभुत्सया परितः पृच्छतस्तवाशयमालक्ष्य ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ॥३४॥

आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह—

**यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।**

**येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥** ३५

यत् ज्ञानं ज्ञात्वा पुनरेवं देहाद्यात्माभिमानरूपं तत्कृतं ममताद्यास्पदं च मोहं न

ता॥ ऽनतिलङ्घनीय इत्याह— **प्रणिपातादिभिरिति** । '[1]तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्' इत्युपक्रम्य '[1]प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति श्रुतेर्विधिपरत्वं च तत्त्वदर्शित्वाज्जानन्तस्ते यथावदुपदेक्ष्यन्तीति भावः । प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः प्रश्नपूर्वाङ्गभूतः प्रणामोपसङ्ग्रहादिर्विवक्षितः । परिप्रश्नः—स्वबुद्धिमत्तातिरेकगूहनेनाजानत इव साक्षात्प्रष्टव्यानभिधानेन तदनुबन्धिविषयः प्रश्नः । प्रतिवादिवत्कुयुक्तिभिः प्रत्यवस्थानं न कर्तव्यमिति भावः । सेवा तु भक्तिश्चिरानुवर्तनं वा ॥३४॥

कर्मान्तर्भूतस्यात्मयाथात्म्यज्ञानस्य विपाकानुगुणं कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारावस्थायाश्चिह्नं यज्ज्ञात्वेत्यनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह—**आत्मयाथात्म्येति** । एवमित्यस्यार्थो—**देहेत्यादि**नोक्तः । 'अशेषेण' इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह— **देवमनुष्येत्यादि** । तेन '[2]विद्याविनयसम्पन्ने' इत्यादि वक्ष्यमाणं स्मारितम् । भूतशब्देनाचित्संसृष्टक्षेत्रज्ञा विवक्षिताः । तेन देवाद्याकारानुसन्धाने हेतुर्दर्शितः । 'आत्मन्यथो मयि' इति सप्तम्योस्सामानाधिकरण्यभ्रमव्युदासाय – **स्वात्मन्येवे**त्युक्तम् । एवंविधस्य प्राकरणिकस्य साक्षात्कारस्य स्वात्मविषयत्वात् 'अथो मयि' इत्यनेन पृथग्भावसूचनाद्वक्ष्यमाणसमदर्शित्वविपाकक्रमाच्च व्यधिकरणतैवोचितेति भावः । **सर्वाणिभूतानि स्वात्मनि द्रक्ष्यसि**—प्रकृतिसंसर्गेण विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः । आधाराधेयभावाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह—**यतस्त्वेति** ।

**प्र-पा॥** १. मु. १-२-१३ ॥ –'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वान् उपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ ब्राह्मणः—वेदाभ्यासरतः, कर्मचितान्-कर्मणा सम्पादितान्, लोकान्-आराध्यक्षयिष्णुत्वेन क्षयस्वभावान्, कर्ममीमांसया परीक्ष्य अकृतः—नित्यः परमपुरुषः, कृतेन-कर्मणा, न सम्पाद्य इति, यो निर्वेदमायात्; सः, तद्विज्ञानार्थम्, गुरुमेवाभिगच्छेत्; समित्पाणिः, श्रोत्रियम्—वेदान्तवेदिनम्, ब्रह्मनिष्ठम्-साक्षात्कृतपरमपुरुषनिष्ठम्, सः-गुरुः, सम्यगुपसन्नाय तस्मै, येन-विद्याविशेषेण, अक्षरं, सत्यं, परमपुरुषं, विद्यात्, ताम्- ब्रह्मविद्याम्, प्रोवाच-प्रब्रूयादित्यर्थः, 'स गुरुमेवाभिगच्छेत् तस्मै स विद्वान् प्रोवाच' इत्यन्वयात्, अप्राप्तत्वाच्च, विधावपि लिटो विधानात् 'छन्दसि लुङ्-लङ् लिटः' इति । इति वेदान्तसारे इयं श्रुतिर्व्याख्याता ॥

२. गी. ५-१८ ॥

रा॥ यास्यसि, येन च देवमनुष्याद्याकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्तवान्येषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम्, प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते * निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः इति। अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्य सर्वस्यात्मवस्तुनः; 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' इति हि वक्ष्यते; तथा ★तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते. अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥३५॥

ता॥**प्रकृतिवियुक्तानाम्** [illegible] **ज्ञानैकाकारतये** [illegible] **प्रकृतिसंसर्ग** [illegible]। **अथो मयी** [illegible] **मत्स्वरूपसाम्यात्परिशुद्धस्ये**ति । [illegible] इत्याह । परि- [illegible] **तथे**ति । [illegible] **नामरूपविनिर्मुक्तस्ये**त्यादि [illegible] इति तत्रत्यं वाक्यान्तरमपि स्मारितम् । [illegible] सङ्कलय्य दर्शयति—**अत** इति । [illegible] हेतुरित्यप्युक्तं भवति । एतेन [illegible] । ननु स्वात्मनि सर्वत्र च सर्वेषामात्मनां [illegible] स्थायोगात् । [illegible] । अतः स्वात्मनि परेषां दर्शनं सर्वसमानाकारानुसन्धानम् ॥३५॥

एवं ज्ञानांशस्य प्राधान्यं [illegible] । अथ तस्य विरोधिनिवर्तकत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते—अपि चेदित्यादिना । [illegible] यद्विषयौ तद्विषयावत्रापि चेदित्येताविति व्यञ्जनाय—**यद्यपी**त्युक्तम् । पापकृत्तमशब्द[illegible]त्वात्-सर्वेभ्य इति शब्दः पापविशिष्टपुरुषविषयः, पापमात्रे वा हेतौ पञ्चमी । [illegible] त्यनयोस्सामर्थ्यात्—**वृजिनरूपं समुद्रम्**इति रूपितम् । समुद्रत्वानुगुणं सर्वशब्दोक्तमानन्त्यमनादिकाल-प्रवृत्ततयेत्याद्यभिप्रायेणाह—**पूर्वार्जितम्**इति ॥३६॥

---

प्र-पा॥ *गी. ५-१९ ॥ [illegible] गी. १. १४-२ ॥ १. वि. पु. ?-१३-९८ ॥

★मुण्ड. ३-१-३. २. [illegible] ३. मुण्ड. ३-२-८.

**अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।**

**सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥** ३६

रा ॥ **यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि, सर्वं पूर्वार्जितं वृजिनरूपं समुद्रमात्मविषयज्ञानरूपप्लवेनैव सन्तरिष्यसि ॥३६॥**

**यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।**

**ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥** ३७

**सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसंचयमिवात्मयाथात्म्यज्ञानरूपो ऽग्निर्जीवात्मगतमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंचयं भस्मीकरोति ॥३७॥**

---

**ता॥** नन्वेकस्य कथमनादिकालप्रवृत्तानन्तपापनिवर्तकत्वम्, [१]'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इत्यादिवचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तकत्वमनुपपन्नम्, केवलं विलम्बाय स्यादित्याशङ्क्योच्यते—यथैधांसीति । समुद्रसन्तरणदृष्टान्तः पुनः प्रवेशाविरोधी; काष्ठभस्मसात्करणदृष्टान्तेन तु पुनः कार्यकरत्वप्रसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । भस्मसात्कुरुते— भस्मीभूतानि कुरुते, अकार्यकराणि कुरुत इत्यर्थः । समिद्ध इत्यत्र सर्वदहनयोग्यत्वायोपसर्गधात्वर्थयोर्व्यञ्जनं—**सम्यक्प्रवृद्ध** इति । एधांसीतिबहुवचनमेकस्यानेकनिवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति—**इन्धनसञ्चय**मिति । सर्वकर्माणीतिवचनाद्विरोधित्वेन स्थितस्य सांसारिकपुण्यविशेषस्यापि निवर्तकत्वमवगतम् । नाभुक्तमित्यादित्वन्यपरम्, अन्यथा प्रायश्चित्तशास्त्राण्यपिकुप्येयुरिति भावः ॥३७॥

लोकदृष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो वह्नेः पदार्थान्तरादृष्टदाहकत्ववत्पवित्रतमस्वभावत्वेनोपपाद्यते—नहीत्यर्धेन; तदाह—**यस्मा**दिति । **वस्त्वन्तर**मिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यस्थानादिकम्, '[२]क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः' इत्युक्तादीश्वरज्ञानादर्वाचीनेषु परिशुद्धात्मज्ञानतुल्यं पावनं नास्तीत्यर्थः । ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति साभिसन्धिकस्यापि तन्न जायते; अतस्तस्य पुरुषव्यापाराविषयत्वादविधेयत्वमिति शङ्का परिह्रियते—**तत्स्वय**मित्यर्धेन । तच्छब्देन विपाकावस्थं परामृश्यत इत्याह—**तथाविध**मिति । **यथोपदेश**मिति । शास्त्रीयत्वमविकलत्वं कालेकाले वेदनीयत्वं च सूचितम् । तथाविधज्ञानस्य संस्कारप्राचुर्याद्विरोधिपापनिवर्तनाच्च स्वयमागमे हेतुः 'योगसंसिद्धः' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्ध** इति । पक्वकषायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । स्वयंशब्देन तदानीमुपदेश-

---

**प्र-पा ॥** १. ब्रह्मवैवर्ते. प्रकृतिखण्डे. २६-७०. 'अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्' इत्युत्तरार्धम् ॥

२. याज्ञवल्क्यस्मृतौ. ३-अध्याये. १-आशौचप्रकरणे 'भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् । क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥

**नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।**

**तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥** ३८

शा॥ यस्मादात्मज्ञाने न सदृशं पावनं शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते, तस्मादात्मज्ञानं सर्वपापं नाशयतीत्यर्थः तत्तथाविधं ज्ञानं [illegible] योगसंसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥३८॥

तदेव विस्पष्टमाह —

**श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।**

**ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥** ३९

एवमुपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानगुरौ श्रद्धावान् [illegible] नियतमनाः ॥ [illegible] स्ववन्तेयो [illegible] [illegible] नियतमनाः, स्वामी [illegible]

पूर्वश्लोकार्थ [illegible] तदेव विस्पष्टमाहेति । [illegible] उपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वेति । श्रद्धावान् [illegible] तदेव [illegible] तत्रैव नियतमना [illegible] मिथ्याभिमानेन-अचिरेण कालेनोक्तलक्षणे [illegible] मोक्षः [illegible] [illegible] त्वाच्च तदङ्गभूतसमभिव्याहरति श्रद्धेनात्र—परं निर्वाणमाप्नोतीत्युक्तम् । [illegible] कामकामी' 'स शान्तिमधिगच्छति' 'ब्रह्म निर्वाणमृच्छति' [illegible] फलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दा समानविषयो । तत्र [illegible] दत्तापि प्रत्यभिज्ञानम् । [illegible] आप्नोतीत्यर्थे निर्वाणपदं [illegible] ॥३९॥

उक्तस्यैवार्थो व्यतिरेकेण स्थाप्यते- अज्ञश्च' इति श्लोकेन । उपदेशात् ज्ञानरहित इति—

प्र-पा। १. गी. ४-४० ॥
२. गी. २-७० ॥
३. गी. २-७१ ॥
४. गी. २-७२ ॥

रा।। **स्तदितरविषयात्संयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते, तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति—परं निर्वाणमाप्नोति** ।।३९।।

**अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।**

**नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।।** ४०

अज्ञः— **एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानवृद्ध्युपाये चाश्रद्दधानः अत्वरमाणः उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संशयमना विनश्यति-नष्टो भवति; अस्मिन्नुपदिष्टे आत्म-**

---

ता।।पूर्वक्रमनिर्देशौचित्यादश्रद्धाहेत्वाकाङ्क्षणात्,संशयदशासमभिव्याहाराच्च अज्ञशब्दोऽत्रशास्त्रजन्य-ज्ञाननिवृत्तिपर इति भावः । संशयस्य पृथगभिहितत्वात् । अश्रद्दधानः' इत्येतन्न विश्वासनिषेधपरम्, किं त्वाकाङ्क्षानिषेधपरम् । प्रकृष्टाकाङ्क्षैव हि त्वरेत्यभिप्रायेण—**अत्वरमाण** इत्युक्तम् । **संशयमना** इति—संशय्यतेऽनेनेति संशयः, संशयकारणं, संशयहेतुभूतमना इत्यर्थः; यद्वा संशये मनो यस्येति विग्रहः । नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थशून्यत्वलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन सन्तन्यमानस्य प्राचीनस्यै-वानुवृत्तिप्रदर्शनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदविवक्षया — **नष्टो भवती**त्युक्तम् । '[१]विनष्टा वा प्रणष्टा वा' इत्यादिषु प्रध्वंसव्यतिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः । विनश्यतीत्यस्य विवरणमुत्तरार्धम् । अयमपीत्यनेनायंशब्देन निर्दिष्टक्षुद्रतासूचनम् । [२]'नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम'इतिवद-त्रापि—लोकशब्दः पुरुषार्थविषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं च 'अयं लोकः' इत्युक्तम् । मोक्षप्रकर-णत्वाच्चात्रायंशब्दपरशब्दयोर्न भौमदिव्यविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**धर्मार्थे**ति । मोक्षोपाय-भूतार्थे संशयात्मनः कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिरित्यत्राह—**शास्त्रीये**ति । अस्तु तत्तच्छास्त्रैरेव तत्त-त्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तेनेत्यत्राह—**शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चे**ति । अयमभिप्रायः—नह्यायुर्वे-दादिवत्केवलमेतद्देहान्तर्भाविफलसाधनं कर्म तत्तच्छास्त्रैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिर-पेक्षता स्यात्; देहान्तरभाव्येव हि यज्ञादिसाध्यं स्वर्गादिकं फलं प्राचुर्येण प्रतिपाद्यते; अतो देहाति-रिक्तात्मनिश्चयोऽत्यन्तापेक्षितः – इति । उभयविधपुरुषार्थराहित्योपसंहारपरं 'न सुखम्' इत्येतदिति व्यञ्जनायाह—**अत** इति । यद्वानन्तसुखदुःखभोगरूपनिःश्रेयसनिरयपर्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वा-त्तदानीन्तनदुःखाभिप्रायेण 'न सुखम्' इत्युक्तम् । अथवा पुरुषार्थयोग्यताभिमानमूलसुखाभावो-ऽभिप्रेतः ।।४०।।

अध्यायप्रधानार्थ उपसंह्रियते –योगसंन्यस्तेति श्लोकेन । **यथोपदिष्टयोगेने**ति— '[३]कर्मण्य-कर्म यः पश्येत्' इत्यादिनोपदिष्टबुद्धियोगेनेत्यर्थः । एतेनात्मावलोकनरूपयोगव्युदासः । संन्यस्तकर्माण-

---

**प्र-पा।।** १. श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे १३-स. १७, १८ श्लो ।।

२. गी ४-३१ ।।

३. गी. ४-१८ ।।

[illegible] याथात्म्यविषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति न च परः धर्मार्थका- मरूपपुरुषार्थाश्च न सिध्यन्ति, कुतो मोक्ष इत्यर्थः. शास्त्रीयकर्मनि[illegible]र्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्मजन्यत्वात् [illegible] देहातिरिक्तात्मास्तित्वनिश्चयपूर्वकत्वात् [illegible]भागित्व- मात्मनि संशयात्मनो न संभवति ॥४०॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१

यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणं ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन च आत्मज्ञानेन आत्मनि छिन्नसंशयम्, आत्मवन्तं — मनस्विनम् उपदिष्टार्थे दृढावस्थितमनसं [illegible] कर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

ता॥[illegible] ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं [illegible] [illegible] [illegible]विरोध इति भावः । [illegible] यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेन [illegible] [illegible] आत्मनि [illegible] [illegible] मनस्विनम् [illegible] [illegible] उपदिष्टार्थे दृढाव- स्थितमनसम् [illegible] बन्धहेतुभूते [illegible] ॥४१॥

एवं [illegible] । संशय [illegible] विशेषात् [illegible] संशयहेतुत्वात् । हृत्स्थ इति [illegible] मिति भावः । 'आत्मनः' इति षष्ठ्या [illegible] द्योतनाय—आत्मविषयं संशयमित्युक्तम् । यद्वा 'एनं संशयम्' इति निर्देशादात्मविषयत्वं सिद्धम्; 'आ- त्मनः' इत्यस्य तु 'ज्ञानासिना' इत्यनेनान्वयात्— आत्मज्ञानासिनेत्युक्तम् । [illegible] योगस- म्बन्धः । मयेत्यनेनोपदेष्टुस्सर्वज्ञत्वकारुणिकत्वादिपौष्कल्यादाप्ततमत्वं विवक्षितम् । कर्मयोगोपदेशो- पसंहारतया योगशब्दोऽत्र नेतरविषय इति ज्ञापनाय— मयोपदिष्टं कर्मयोगमित्युक्तम् । [illegible] भूतार्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धार्थमुत्थानमेव कर्मयोगार्थमुत्थानमिति [illegible]— तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेत्युक्तम् । तेनैव मोक्षोपाययोग्यत्वाय योगिवंशप्रसूतत्वमर्जुनस्य सूच्यते ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
साङ्ख्ययोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥
श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

गा॥ **तस्मादनाद्यज्ञानसम्भूतं हृत्स्थम् आत्मविषयं संशयं मयोपदिष्टेनात्मज्ञानासिना छित्त्वा मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ; तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेति** ॥४२॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

---

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च ।
भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते ॥८॥

[illegible]

स्व[illegible] स्वभावः [illegible]

[illegible]

विपाककाले अस्य भगवतः [illegible] फलानि. अपि नहि [illegible] कारणतः [illegible] प्रतिबिम्बेन भगवज्ज्ञानिवीलेन जन्म कर्म च मे दिव्यम् [illegible]

[illegible]

प्र-पा॥ १. गी. ४-१८ ॥ [illegible]
३. गी. ४-३३ ॥ [illegible]

# श्रीमद्भगवद्गीता

## पञ्चमोऽध्यायः.

रा॥ चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम्; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वात्सुकरत्वान्निरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम्। इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाश्शैघ्र्यं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते—

अर्जुन उवाच —

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

कर्मणां सन्न्यासं ज्ञानयोगं पुनः कर्मयोगं च शंससि, एतदुक्तम्भवति—द्वितीयेऽध्याये

---

ता॥ अथ पञ्चमस्यांशतरतृतीयचतुर्थाभ्यां सङ्गतिप्रदर्शनायोक्तानुक्तांशविवेकेन पञ्चमस्यानुक्तांशे तात्पर्यप्रदर्शनायचाह— **चतुर्थेऽध्याय** इति । **कर्मयोगस्य ज्ञानाकारते**त्यादिकं चतुर्थाध्यायप्रधानार्थोऽयमिति द्योतनार्थं, सङ्गतिप्रदेशप्रदर्शनार्थञ्च । **तृतीयएवे**ति— कर्तव्यतोपदेशलक्षणएवेत्यर्थः । पञ्चमार्थमाह **इदानी**मिति । अत्रैवं सङ्ग्रहश्लोकः—'१कर्मयोगस्य सौकर्यं शैघ्र्यं काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते' इति । अत्र 'सौकर्यं शैघ्र्यम्' इति सङ्गृहीतत्वेऽपि भाष्ये शैघ्र्यमात्रवचनं सौकर्यस्य तृतीयाध्योक्तस्यैवानुवादः पञ्चमे शैघ्र्योपयिकतया क्रियत इति ज्ञापनार्थम्, शैघ्र्यं तु तत्रानुक्तत्वादत्र साक्षात्प्रतिपाद्यम् । १'काश्चन तद्विधाः' '१ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च' इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण **कर्मयोगे**त्यादिना तृतीयचतुर्थाभ्यामंशतस्सङ्गतिरुक्ता भवति । **ज्ञाननिष्ठाया** इति पञ्चमी । तत्र **प्रकार**शब्देन **विशोध्यत** इति वचनाच्चानुक्तांशतात्पर्येणापौनरुक्त्यं दर्शितम् । **तन्मूलं ज्ञान**मिति विपाकदशापन्नं विवक्षितम् । अथ '२तद्विद्धि प्राणिपातेन' इत्येतदनुसन्दधानोऽनुक्तमपेक्षितमंशं सञ्जिज्ञासुरुक्तमेवार्थं परिपृच्छन्नर्जुन उवाच—'संन्यासयोगशब्दावत्र प्रकृ-

---

**प्र-पा॥** १. गी. सं. ६-श्लो ॥ । २. गी. ४-३४ ॥

णा॥ मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः कर्मयोगेन [illegible] ज्ञानयोगेनात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञानयोगाधिकारदशापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्यायसी, सैव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षा आत्मप्राप्तौ साधनमिति कर्मनिष्ठां प्रशंससि —इति। तत्रैतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याच्छैघ्र्याच्च श्रेयः श्रेष्ठमिति सुनिश्चितं, तन्मे ब्रूहि ॥१॥

श्रीभगवानुवाच——

> संन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ।
>
> तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

संन्यासो ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निश्श्रेयस-

ता॥वक्ष्यमाणसाङ्ख्ययोर्विषयतया [illegible] कर्मणां संन्यासं ज्ञानयोगमपि। कर्मणामित्येतदुभयान्वितम्। ननु कर्मसंन्यास [illegible] ज्ञानयोगस्य प्रशंसा क्वापि कृता। येन 'संन्यासं [illegible]' [illegible]। उभयोः प्रशंसने कृतेऽपि विकल्प एवेति मन्तव्यं, [illegible] एतदुक्तमिति। प्रतिपाद्येत्यनेन 'संन्यासं कर्मणाम्' इत्यस्याभिप्रायो विवृतः। [illegible] कर्मयोग। [illegible] कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञानयोग [illegible] [illegible] भावः। पूर्वं संन्यस्तस्य पुनर्योगं शंससीति क्रमव्युत्क्रमात् [illegible] तृतीयचतुर्थयोरिति। द्वितीय [illegible] वाक्यानुकारः। अत्र [illegible] कथमव्यवधानेन तत्सम्भव इति भावः। 'संन्यासो [illegible]' [illegible] प्रशंससीति। तत्रेति [illegible] एतयो [illegible] तान्यतरविषय एकशब्दः। अत्र [illegible] वा। सौकर्याच्छैघ्र्याच्चेति [illegible] यः। श्रेयस्त्वेन सुनिश्चितमित्यर्थः। [illegible] श्रेष्ठमिति सुनिश्चितमिति। श्रेयश्शब्दस्य [illegible] प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यञ्जनाय श्रेष्ठशब्देन व्याख्यानम्। [illegible] श्रेयस्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

अथ सद्वारकत्वाभिधानस्य अधिकारिविशेषनियतत्वया [illegible]-

प्र-पा ॥ १. गी. ३-८ ॥

रा।। करौ । तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्—ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ।।२।।

कुत इत्यत्राह—

ज्ञेयस्स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ।। ३

यः कर्मयोगी तदन्तर्गतात्मानुभवतृप्तस्तद्व्यतिरिक्तं किमपि न काङ्क्षति, ततएव किमपि नद्वेष्टि, ततएव द्वन्द्वसहश्च; स नित्यसंन्यासी—नित्यज्ञाननिष्ठ इति ज्ञेयः; स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ।।३।।

---

ता।।स्तत एव मृदितकषायस्यापि सौकर्यशैघ्र्यसङ्गिनस्तस्यैव कर्तव्यतां च द्रढयन्भगवानुवाच-**संन्यास** इति । ज्ञानयोगाशक्तस्य कर्मयोगसापेक्षत्वात्तच्छक्तस्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरुपपन्नेत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानयोगशक्तस्यापी**ति । 'उभौ निश्श्रेयसकरौ' इत्येतत्सामर्थ्यात् '१एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्' इति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च—**निरपेक्षावि**त्युक्तम् । चकारेणाप्येतदेव व्यज्यते । अन्वाचयेतरेतरयोगसमाहारा हि पृथक्फलसाधनत्वप्रकरणविरुद्धाः । अतः पृथक्स्वातन्त्र्यगर्भस्समुच्चयएवात्र चार्थः । तर्हि द्वावप्यनियमेन यथेच्छमुपादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशंसेति शङ्काव्युदासाय तुशब्दः तदभिप्रायव्यञ्जनार्थमेवकारः ।। २ ।।

द्वयोः श्रेयस्साधनत्वाविशेषे कर्मयोगएव विशिष्यतइति प्रतिज्ञामात्रम्; तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सौकर्याख्यं हेतुमाहेत्याह—**कुतइत्यत्राहे**ति । 'ज्ञेयः' इतिश्लोको 'नित्यसंन्यासी' इत्येतावता ज्ञानयोगनिष्टविषय इति न मन्तव्यम्, 'कर्मयोगो विशिष्यते' इतिप्रतिज्ञाय ज्ञानयोगनिष्ठस्य सुखेन मोक्षोक्तेरसङ्गतत्वात्, '२संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इतिवक्ष्यमाणविरोधाच्च । अतः कर्मयोगनिष्टस्यैव प्रशंसेयमित्यभिप्रायेणाह-**यःकर्मयोगी**ति। काङ्क्षाया बाह्यमात्रविषयत्वव्यञ्जनार्थं तद्धेयत्वार्थं च-**तदन्तर्गतात्मानुभवतृप्त** इत्युक्तम् ।काङ्क्षा हि प्रतिहन्यमाना द्वेषहेतुरित्यभिप्रायेण-**ततएव-किमपिनद्वेष्टी**तिव्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्तिव्युदासाय द्वन्द्वसहशब्दः। **ततएवद्वन्द्वसहश्चे**ति—रागद्वेषवतो द्वन्द्वतितिक्षा न शक्येतिभावः । नित्यसंन्यासित्वे हिशब्दस्य हेतुपरत्वव्यञ्जनाय—सहीत्युक्तम् । सुखशब्दोऽत्र सौकर्यपरइत्याह—**सुकरकर्मयोगनिष्ठतये**ति ।।३।।

'३निःश्रेयसकरावुभौ' इत्यभिप्रेतं विवृणोतीत्यभिप्रायेणाह— **ज्ञानयोगकर्मयोगयो**रिति । अत्र सांख्ययोगशब्दौ न कापिलहैरण्यगर्भसिद्धान्तविषयौ, तयोरप्रस्तुतत्वात्, महाप्रकरणासङ्गतत्वात्, ३'तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोयो विशिष्यते' '४संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिपूर्वो-

---

प्र-पा ।। १. गी. ५-४ ।।
२. गी. ५-६ ।।
३. गी. ५-२ ।।
४. गी. ५-६ ।।

रा॥ ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४

ता॥ तर्कविरोधात्, [illegible] लोगः [illegible]
भिन्नसूत्रैस्तयोरपि सिद्धान्तयोः [illegible] ।
नैव इच्छन्ति पृथगेव [illegible] इति मोक्षम
[illegible] । अनन्तेन [illegible]
[illegible], योगस्त्वाच [illegible]
इति न [illegible] ।
[illegible] फलम् [illegible]

प्र-प रा॥ १. शारी. २-२-१ ॥ [illegible]
नानुमानम् [illegible]—[illegible]
प्रधानम्, न जगत्कारणम् । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] हि [illegible]
[illegible] ।
[illegible]—'अनुपपत्तेः' इति [illegible] ।
[illegible]
[illegible], न प्रधानं [illegible]
[illegible]र्थः ॥

२. शारी. २-१-३ ॥ + [illegible]
[illegible]निराकरणेन, योगः-हिरण्यगर्भप्रणीतयोगस्मृतिरपि ।
प्रत्युक्ता । [illegible]
अनादरणीयैव योगस्मृतिरपीत्यर्थः । [illegible]
कारणवादात्, निमित्तकारणमात्रे [illegible],
ध्यानात्मकस्य योगस्य [illegible]
[illegible]

[illegible]

५. गी. ५-५ ॥

६. गी. ५-६ ॥

ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बलाः अनिष्पन्नज्ञानाः; न पण्डिता —अकृत्स्नविदः; कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति; ज्ञानयोगस्त्वेक आत्मावलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वं वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः। उभयोरात्मावलोकनैकफलयोरेकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥४॥

एतदेव विवृणोति—

**यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।**
**एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५**

---

वाह्योदुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिभिः पृथगनुष्ठानस्यैव सिद्धत्वात् । अतः फलैक्यस्य 'एकमप्यास्थितः' इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेदकृतभेदनिषेधे तात्पर्यमित्याह— **फलभेदात्पृथग्भूताविति** । अस्य वाक्यस्य पृथक्फलवादिनां निन्दारूपत्वात् **येप्रवदन्ति ते बाला** इति बालत्वस्योपादेयतया वचनव्यक्तिर्दर्शिता । उत्तरश्लोकेऽप्येकफलत्ववादिप्रशंसायां '१यः पश्यति' इत्यनूद्य '२स पश्यति' इति हि विधीयते । बालशब्दस्यात्र मुख्यायोगादुपचरितमाह— अपक्वयौक्तिकज्ञानेष्वपक्वपर्यायशब्दोपचारः; बालसाम्याद्वा बालाः । 'न पण्डिताः' इत्यत्र अशास्त्रीयानुष्ठानपर्यन्ताज्ञानव्युदासायोक्तम्— **अकृत्स्नविद** इति । '३तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादिप्रसिद्धं सदाचार्यप्रसादैकसमधिगम्यार्थविषयं ज्ञानमिह पाण्डित्यम्; अतो'बालाः' इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनरुच्यते इति भावः । फलादिभेदभ्रमप्रकारं 'न पण्डिताः 'इत्यस्यापि 'बालाः' इतिवद्विधिविषयत्वं च दर्शयति—**कर्मयोग** इति । **ज्ञानयोगमेवेति**—नतु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षादात्मावलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालास्त एवं वदन्ति, ये पण्डितास्ते तु न' इति वचनव्यक्तिमाहुः; तेषामप्ययमेवार्थः फलतोऽङ्गीकार्यः । उभयोः फलमेकेन कथं लभ्यमित्यत्राह—**उभयोरिति** । निर्धारणे षष्ठी; एकशब्दश्चान्यतरपर्यायः; द्वयोरपि तुल्यफलत्वा४दन्यतरास्थानेऽपि तत्फलं सिद्धतचीत्यर्थः ॥४॥

---

**प्र-पा** ॥ १. २. गी. ५-५ ॥

३. बृ. ५-५-१ ॥ +'तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं-निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ॥' तस्मात्-यस्मात् वैराग्यमावश्यकं तस्मात्, 'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति हि पूर्वमुक्तम् । ब्राह्मणः—विद्यवान्, पाण्डित्यम्-ऊहापोहक्षमा धीः पण्डा, साऽस्य सञ्जातेति पण्डितः, तस्य कर्म पाण्डित्यम्, औपदेशिकार्थाधिगमरूपं बिवेकनिर्वेदविरक्तिफलकम्, निर्विद्य-लब्ध्वा, बाल्येन-स्वमाहात्म्यानाविष्करणलक्षणबालस्वभावेन युक्तस्सन् । अस्यार्थोऽनाविष्काराधिकरणे (३-४-४९), स्पष्टः । तिष्ठासेत्-ब्रह्मणि तिष्ठासेत्, निष्ठां लभेत, उपासीतेत्यर्थः । बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च-बाल्यपाण्डित्ये निर्विद्य-लब्ध्वा, अथ मुनिः-आलम्बनसंशीलनलक्षणमननशीलस्स्यादित्यर्थः । शेष पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

४. अन्यतरानुष्ठानेऽपि. पा॥

[illegible] साङ्ख्यैः—ज्ञाननिष्ठैः यदात्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते; तदेव कर्मयोगनिष्ठैरपि प्राप्यते। एवमेकफलत्वेनैकं वैकल्पिकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति; स एव पण्डित इत्यर्थः ॥ इयान् विशेष इत्याह—

**संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।**
**योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६**

संन्यासः—ज्ञानयोगस्तु अयोगतः—कर्मयोगादृते प्राप्तुमशक्यः। योगयुक्तः—कर्मयोगयुक्तः स्वयमेव मुनिः—आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा नचिरेण—अल्पेन [illegible]

ता॥ भिन्नफलत्वेन पृथक्त्वाभिधायिनः [illegible] प्रसङ्गतः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—एतदेव विवृणोतीति। [illegible] ज्ञाननिष्ठैरिति। [illegible] नास्त्या- त्मख्याः; अथवा नास्ति आत्मा नष्टविनाशी [illegible] विषयः, ननु देशविशेषविषयः, ज्ञानयोगाधिगम्य[illegible] मात्मावलोकनमित्यभिप्रायेण—यदात्मावलोकनरूपं फलमित्युक्तम्। [illegible] इति यादवप्रकाशोक्तः पाठोऽप्रसिद्धत्वादनादृतः। [illegible] विषयमिति व्यञ्जनाय—कर्मयोगनिष्ठैरित्युक्तम्। [illegible] त्वादिति भावः। 'एकम्' इत्युक्तं [illegible] एवमेकफलत्वेनेति। [illegible] भावेऽतरेतरयोगरहितयोरुभयोरेकफलत्वलक्षण[illegible] विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्' इति। तदाह—वैकल्पिकमिति। [illegible] एतत्प्रतिरूपं दर्शयति—स एव पण्डित इति ॥५॥

ननु इकर्मयोगो विशिष्यत इति वचनमत्र [illegible] हि विकल्प इति शङ्कायां साङ्ख्ययोगाभ्यां वैशिष्ट्यम् [illegible] भेदप्रतिनियतत्वान्न [illegible] इयान्वि- शेष इत्याहेति। तुल्यत्वेऽप्यन्योन्यवैषम्यमतः 'अयोगतः' इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण [illegible]

प्र-पा॥ १. गी. ५-४ ॥

२. शारी. ३-३-५७. [illegible] ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गफलानां तत्र भूयस्त्वापेक्षया यथैकस्मिन्पुरुषे समुच्चयो दृश्यते. तथा सदानन्दवि- द्यादिकानां ब्रह्मप्राप्तिफलकानां ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्ष- या एकस्मिन्पुरुषे समुच्चय इति पूर्वः पक्षः; वेदान्त [illegible] [illegible] फलं [illegible] ब्रह्मानुभवमित्यादि [illegible] न सम्भवतीति [illegible] ॥

३. गी. ५-२ ॥

**नव कालेन ब्रह्माधिगच्छति—आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञानयोगं साधयति; दुःखसाध्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ।।६।।**

**योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।**
**सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।।** ७

---

**ता।।** सिद्ध्यतीत्यभिप्रेतम् तदाह–**कर्मयोगाद्दृत** इति ।'१शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः' इत्यादिवद्दुःखशब्दस्यात्र नपुंसकत्वम् । मुनिशब्दे प्रकृतापेक्षितप्रकृतिप्रत्ययार्थविवरणं **मननशील** इति । तत्राकर्तृत्वानुसन्धानप्रकरणबलान्मननस्यात्मविषयत्वोक्तिः, **स्वयमेव** ज्ञानयोगमन्तरेणेत्यर्थः । 'दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्येतद्व्यतिरेकानुसन्धानात्— **सुखेनकर्मयोगं साधयित्वे**त्युक्तम् । 'नचिरेण' इति नञः क्रियान्वये चिरेणाप्यधिगमो न स्यादिति भ्रमस्स्यात्, तद्व्युदासाय—**नचिरेणे**त्युक्तम् । नैकादिवत् 'नचिरेण इति समस्तप्रयोगः । ब्रह्मशब्दोऽत्र परिशुद्धात्मस्वरूपलक्षणकर्मयोगाव्यवहितफलविषय इति व्यञ्जनाय—**आत्मानं प्राप्नोती**त्युक्तम् । प्राप्तिरिह साक्षात्कारः । एवमव्यवहितात्मप्राप्तिसाधनत्वं वदता प्रकृतस्सन्यासो ब्रह्मशब्देनोच्यत इति शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । तद्व्यतिरेकेण पूर्वोक्तं पूरयति—**ज्ञानयोगयुक्त** इति । दुःखसाध्यत्वाद्विलम्बितफलो ज्ञानयोगः; कर्मयोगस्तु सुखसाध्यत्वादविलम्बितफल इति वैषम्यमनेन श्लोकेनोक्तं भवति ।।६।।

कर्मयोगस्य सुखसाध्यत्वे शीघ्रफलाधिगमे च हेतुरुच्यते— योगयुक्तः' इति श्लोकेन । पूर्वावात्मशब्दौ **मनो**विषयौ, जितेन्द्रियसमभिव्याहारात् । 'योगयुक्तः' इत्यनेनैव सिद्धो विशुद्धमनस्त्वे हेतुः—**शास्त्रीय** इत्यादिनोच्यते । विशद्धिरत्र रजस्तमोनिवृत्तिस्तन्मूलरागद्वेषादिकषायनिवृत्तिश्च । प्राक्समर्थितं स्मारयति—**स्वाभ्यस्ते कर्मणी**ति । प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वक्तुमुचितत्वात्, 'विजितदेहः' इति परव्याख्यानं मन्दमिति भावः । सर्वेन्द्रियकूटस्थे मनसि जिते बाह्यानीन्द्रियान्तराणि जितानि भवन्तीत्यभिप्रायेण— **तत एवे**त्युक्तम् । सर्वभूतेत्याद्युपपादनाय— **कर्तु**रित्युक्तम् । प्रथमस्य भूतशब्दस्यात्र देवादिदेहमात्रविषयतां, द्वितीयस्य क्रियात्मतां, विग्रहं च दर्शयति—**सर्वेषा**मिति । भिन्नानामैक्यं हि विरुद्धमित्यत्राह— **आत्मयाथात्म्य**मिति । अयमभिप्रायः—सत्यं, न स्वरूपैक्यं विधीयते, तस्य प्रत्यक्षानुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्, किन्त्वेकाकारत्वं, यथा सर्वस्मिन् गृहे वर्तमानो व्रीहिरयमेवेत्युक्ते तज्जातीयत्वमुक्तं भवति, तद्वदत्रापि सर्वस्मिन् देहे वर्तमानोऽयमेवात्मेतिप्रयोगेऽपि देहान्तरवर्तिनामस्यचात्मनस्समानत्वमुक्तं भवति । ननु समानत्वमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धम्, देवतिर्यग्ब्राह्मणक्षत्रियब्रह्मचारिगृहस्थपण्डितापण्डितशक्ताशक्तधनिकदरिद्रस्थविरतरुणादिनिरवधिकवैषम्यनि

---

**प्र·पा ।।** १. श्रीरामायणे किष्कन्धाकाण्डे. २८-८ ।। 'मेघोदरविनिर्मुक्ताः कह्लारसुखशीतलाः । शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः. ।।'

रा॥ कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्धमनाः विजितात्मा—स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यापृतमनस्त्वेन सुखेन विजितमनाः, तत एव जितेन्द्रियः कर्तुरात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया सर्वभूतात्मभूतात्मा—सर्वेषां देवादिभूतानाम् आत्मभूत आत्मा यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा। आत्मयाथात्म्यानुसन्धानस्य हि देवादीनां स्वस्य चैकाकार आत्मा; देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयात्माकारत्वासम्भवात्। प्रकृतिवियुक्तः सर्वत्र देवादिदेहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति *'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते। स एवंभूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न लिप्यते—न सम्बध्यते। अतोऽचिरेणात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः॥७॥

ता॥ [illegible]
**देवादिभेदानामिति** । [illegible]
[illegible]
[illegible] **प्रकृतिवियुक्त** इति । [illegible]
[illegible]
न कर्मयोगं कुर्वन्नपि [illegible]
[illegible]
[illegible] **अनात्मन्यात्माभिमानेनेति** [illegible]
[illegible] **न सम्बध्यत** इति । [illegible] **अत** [illegible]

एवमर्जुनस्य [illegible] **यत** [illegible] नवान्: तदाह—**एवमात्मतत्त्वविदिति** । [illegible] श्रोत्रत्वग्घ्राणजिह्वाख्यज्ञानेन्द्रियव्यापाराः । [illegible] न्द्रियव्यापाराः। तत्र 'विसृजन्' इति [illegible] तुल्यकर्मणो। विसर्गं च पुरीषस्य विसर्जनाभिकामनः' इति [illegible] प्राणव्यापाराः । स्वापस्य तमोवृत्तित्वेऽपि [illegible] व्यापारः । 'श्वसन्' इति तु प्राणन [illegible] रणरोऽपि अपानव्यापारस्यापि तन्त्रेण ग्राहक । [illegible]

प्र-प ॥ *गी. ५-१९ ॥

१. शतपथब्राह्मणे.५-का. १-अध्या. ५-ब्रा २-॥॥

२. गी. ५-८ ॥

३.

४.

यतस्सौकर्याच्छैघ्र्याच्च कर्मयोगएव श्रेयान्, अतस्तदपेक्षितं शृणु—

**नैवकिञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।**
**पश्यञ्छृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपञ्छ्वसन् ॥** ८
**प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥**
**इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥** ९

**एवमात्मतत्त्ववित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वविषयेषु वर्तन्त इति धारयन्-अनुसन्दधानो नाहं किञ्चित्करोमीति मन्येत; ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसम्बन्धकृतमीदृशं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥**

---

ता॥यद्वायुः' इति।एवं विभागज्ञापनाय—**श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनिचकर्मेन्द्रियाणिप्राणाश्चे**त्युक्तम् । इन्द्रियशब्दोऽत्र सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया प्राणसंवादादिषु प्रसिद्धं मुख्यप्राणमजहल्लक्षणया लक्षयतीति तात्पर्यम् । 'इन्द्रियार्थेषु' इत्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्जनाय—**स्वविषयेष्वि**त्युक्तम् ।नन्विन्द्रियप्राणेष्वकर्तृषुकर्तृत्वबुद्धिश्च भ्रान्तिरेव स्यात्;आत्मन एव कर्तृत्वस्य'[1]कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यादिभिः स्थापितत्वादित्यत्राह—**ज्ञानैकस्वभावस्ये**ति । कर्मणां मिथ्यात्वानुसन्धानमिह परोक्तमयुक्तम्, 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते' इत्यस्याप्यननुसन्धेयत्वप्रसङ्गात् । मुक्तस्य स्वेच्छागृहीतेन्द्रियादिव्यवच्छेदायोपाधीनामप्यौपाधिकत्वव्यञ्जनाय च—**कर्ममूल**शब्दः । **ईदृशमि**ति—पुण्यपापरूपमित्यर्थः । अत्र 'तत्त्ववित्' इति निरुपाधिकस्वरूपपरत्वात्, 'कार्यकारण' इत्यादाविव न चिदचिद्व्यापारविभागोक्तिः ॥ ८ । ९ ॥

नन्वेवं फलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे 'नैव किञ्चित्करोमि' इति [2]भावनया तत्करणेऽपि न दोषस्स्यात्; यदि च परमार्थतः स्वस्यैव कर्तृत्वं किं तस्यौपाधिकत्वानुसन्धानेन प्रयोजनम्; तथानुसन्धानेऽपि प्रकृतिसंसर्गएवैनं देहात्मभ्रमे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते—'ब्रह्मणि' इति श्लोकेन । नतावदत्र ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्वतिरस्कारप्रकरणत्वात् । नापि परं ब्रह्म, औपाधिकत्वप्रतिपादनप्रकरणेतदनपेक्षणात्, अनन्तरं च '[3]सर्वकर्माणि मनसा' इति श्लोकेन देहकर्तृत्वाभिसन्धानाभिधानात् । अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वोपपत्तेः, ब्रह्मशब्दोऽत्रेन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिगोचरः । भवति हि प्रकृतिकार्येऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगः '[4]तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्चजायते इति । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह— **ब्रह्मशब्देने**ति । ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगं भगवद्गीतायामेवोदाहरति—**ममयोनिरि**ति । भवतु प्रकृतौ ब्रह्मशब्दः, प्रस्तुतस्य किमायातमिति

---

**प्र-पा ॥** १. शारी. २-३-३३ ॥
२. भावनाकरणेऽपि. पा ॥
३ गी. ५-१३ ॥
४. मुण्डको१. १-१-१०.पूर्वं व्याख्यातम् ॥

**ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।**
**लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥** १०

**ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । 'ममयोनिर्महद्ब्रह्म' इति हि वक्ष्यते । इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ 'पश्यञ्शृण्वन्' इत्याद्युक्तप्रकारेण कर्म ब्रह्मण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा नैव किञ्चित्करोमीति यः कर्माणि करोति, सः प्रकृतिसंसृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्यात्माभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते । पद्मपत्रमिवाम्भसा-यथा पद्मपत्रमम्भसा संसृष्टमपि न लिप्यते तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥१०॥**

ता॥ शङ्कायां पूर्वश्लोकार्थन्यायाभ्यामुपबृंहितं वाक्यार्थमाह-**इन्द्रियाणामिति**।ननु बृहत्त्वगुणात्प्रयोगबलाच्च मूलप्रकृतिर्ब्रह्मशब्देनोच्यताम्, तत्र दर्शनश्रवणादिकर्तृत्वानुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतेस्तद्धेतुत्वाभावादिति शङ्कानिराकरणाय—**अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम्** । औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्रव्यैक्यात्कार्यमपि गोचरयेदिति भावः । **कर्माणीति** बहुवचनं पूर्वोक्तवैविध्यपरमिति प्रदर्शनायोक्तं—**पश्यञ्छृण्वन्नित्याद्युक्तप्रकारेणेति** । 'यः करोति' इत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात्तदौपाधिकत्वस्यस्मारणाय पूर्वोक्तमाकृष्टं—**नैवकिंचित्करोमीति** । पापशब्दोऽत्र देहात्मभ्रमविषयः ।'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' इत्यादिषु ह्यात्मान्यथाज्ञानस्य पापत्वं प्रसिद्धम्; आत्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकरणे तन्निवृत्तिरेव वक्तुर्मुख्योऽभिप्रायः इत्यभिप्रायेण—**प्रकृत्यात्माभिमानरूपेणेत्युक्तम्** । **बन्धहेतुनेति** । तत्र पापलक्षणद्योतनम् । अलौकिकमनिष्टफलासाधारणकारणं हि पापम् । प्रयुक्तश्च पापशब्दोऽनेकेष्वर्थेषु, यथा 'नैन सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मनोऽतो

ऽ-त ॥। १. भारते. आदि. ७३-२८ ॥ + 'योऽन्यथा सन्तमात्मानम्' यः—अन्यथासन्तम्, देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणं ज्ञानानन्दादिस्वरूपम्, भगवदत्यन्तपारतन्त्र्यच स्वरूपंवा, आत्मानम्-जीवात्मानम्, अन्यथा-प्रकारान्तरेण; 'देवोऽहम्' मनुष्योऽहम्' इत्यादिप्रकारेण, 'ईश्वरोऽहम्' इत्यादिप्रकारेण्च; प्रतिपद्यते-अनुसन्धत्ते, तेन-मूर्खेण, आत्मापहारिणा चोरेण किं नकृतं पापं, महापातकादि सर्वं तेनैव कृतमित्यर्थः । ईश्वरविषये तु, अन्यथा सन्तमात्मानम्— जगज्जन्मादिकारणभूतं, निखिलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयज्ञानानन्दैकरूप पुरुषोत्तमं, नारायणम्, अन्यथा-प्रकारान्तरेण; 'ईश्वरएव नास्ति, निर्विशेषं ब्रह्म, स एव संसरति' इत्यादिरूपम् । शेषं पूर्ववत् । इति योजनीयम् ॥

२. छा. ८-४-१ ॥+ अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो नजरा नमृत्युर्नशोको न सुकृतं न दुष्कृतम् । सर्वे पाप्मनोऽतो निवर्तन्ते अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः । य आत्मा स सेतुर्विधृतिः—पूर्वमपहतपाप्मत्वादिलक्षणः परमात्मा। सेतुरिव विधारकः । किमर्थं सेतुर्विधृतिरित्यत आह— 'एषां लोकानामसम्भेदाय' इति । असम्भेदः-असङ्करः । तरतिः-प्राप्तिवचनः, 'वेदान्तस्तरति' इतिवत् । एतं परमात्मसेतुम्, अहोरात्रे परिच्छेदकत्वेन न प्राप्नुतः, जरादिकमपि न प्राप्नोतीति । सर्वेपाप्मनोऽतो निवर्तन्ते-शोकादिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोरलौकिकमुमुक्षुनिष्टसाधनत्वलक्षणपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् पाप्मशब्दो मुख्य इति लघुसिद्धान्तव्याख्यायामुक्तम् । तत्र हेतुमाह—अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक इति । ब्रह्मरूपो लोक एषः अपहतपाप्मा हि। हिर्हेतौ, यस्मात् अपहतपाप्मा, तस्मात् सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥

**कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।**

**योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥** ११

रा ॥ **कायमनोबुद्धीन्द्रियसाध्यं कर्म स्वर्गादिफलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति-आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥**

**युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।**

**अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥** १२

**युक्तः-आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः, आत्मैकप्रवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवलमात्मशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति-स्थिरामात्मानुभवरूपां निर्वृतिमाप्नोति । अयुक्तः-आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुखः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं कर्मभिर्बध्यते-नित्यसंसारी भवति; अतः फलसङ्गरहित इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्माणि सन्न्यस्य आत्मनो बन्धमोचनायैव कर्माणि कुर्वीतेत्युक्तं भवति ॥१२॥**

---

**ता॥** निवर्तन्ते'इति । ननु पद्मपत्रमम्भसा संस्पृष्टं कथमत्र दृष्टान्तइत्यत्राह—**यथेति** । न संसर्गमात्रनिषेधायात्र दृष्टान्तः; किन्तु यथा पद्मपत्रस्य जन्मस्थित्यादिकं सर्वमम्भस्येव, तथापि न तत्कार्यं क्लेदादिः, तद्वत् प्रकृत्यधीनभोगस्थित्यादेरस्य तत्कार्यं देहात्मभ्रमादिर्न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

एवमुक्तार्थद्रढीकरणाय शिष्टाचारसिद्धतोच्यते— कायेनेतिश्लोकेन । बुद्धिरत्र कृत्यध्यवसायः । 'केवलैः' इति कर्तृत्वाभिमानत्यागो विवक्षितः । अथवा ममत्वबुद्धिविषयतारहितैरित्यर्थः । तदा 'कायेन' इत्यादौ केवलेनेत्यादि परिणाम्यम् । यद्वा कायशब्देन कर्मेन्द्रियवर्गस्यापि लक्षणया संग्रहणात् 'केवलैरिन्द्रियैः' इति ज्ञानेन्द्रियाण्युच्यन्ते; तेषां च केवलत्वं वचनादानादिकर्मरहितत्वम्; ततश्च '१धर्मःश्रुतो वा दृष्टो वा' इत्यादिकमपि सूचितं भवति । आत्मशुद्धेरत्रैव फलतया निर्देशात्, निष्फलप्रवृत्त्ययोगाच्च—**स्वर्गादिफलसङ्ग**मित्युक्तम् । शुद्धिर्हि केनचिद्दूषितस्यापेक्षिता; स च दोषोऽत्र स्वतश्शुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वसाक्षात्कारविरोधि कर्मेत्यभिप्रायेणाह— **आत्मगतेति** ॥११॥

एकस्यैव कर्मणो बन्धहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वं च फलसङ्गतदभावादि रूपसहकारिविशेषाद्युज्यत इतीममर्थं विशदयति-'युक्तः'इति श्लोकेन।अत्र युक्तशब्देन समाहितचेतस्त्वमुच्यते,तच्चात्र फलान्तरविरक्तिपूर्वकमात्मप्रावण्यमेवेति व्यञ्जनाय-**आत्मव्यतिरिक्ते**त्याद्युक्तम् । **कर्मफलंत्यक्त्वे**ति वचनात्कर्मस्वरूपा-

---

**प्र-पा ॥** १. भारते आश्वमेधिकपर्वणि. ९४-२९ ॥ +'धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा ॥' अयं श्लोकस्तु तालकोशेऽस्ति न मुद्रितकोशे दृश्यते ॥

**अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसन्न्यास उच्यते—**

**सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।**
**नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥** १३

रा ।। आत्मनः प्राचीनकर्ममूलदेहसम्बन्धप्रयुक्तमिदं **कर्मणां** कर्तृत्वम्, न स्वरूपप्रयुक्तमिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे सन्न्यस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठानप्रयत्नमकुर्वन् देहं च नैव कारयन् सुखमास्ते ।।१३।।

**ता**।।नुष्ठानं पूर्वोक्तमिहार्थसिद्धं दर्शितम् । **नैष्ठिकीं शान्तिमि**त्यनेन नात्यन्तमोक्षशान्तिर्निरस्यते, तद्वद्व्य-सायाह—**स्थिरा**मिति । प्रकरणलब्धोऽयं विशेषः । निष्ठायां भवतीति नैष्ठिकी । 'कामकारेण' इति न स्वैरचारो विवक्षितः, तस्य दुर्निरसत्वात्; अतः कामकर्तृक प्रेरणं कामकारः, तेन यथाभिमतफल-सङ्गमात्रं विवक्षितमित्याह—**कामकारेण फले सक्त** इति । निबध्यत इत्यत्रोपसर्गेण नितरां बन्धो विवक्षित इति दर्शयति—**नित्यसंसारीभवती**ति । वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा विवक्षा ।।१२।।

'[1]नैव किञ्चित्करोमि' इत्यादेः '[2]फले सक्तो निबध्यते' इत्यन्तस्य सङ्कुचितार्थमुत्तरश्लोका-सङ्गत्यर्थमाह—**अत** इति । अनन्तरश्लोकार्थमाह—**अथे**ति । शरीराधिष्ठितेन्द्रियप्राणेषु कर्तृत्वसन्न्यासा-भिधानादनन्तरं तदाश्रये शरीर एव कर्तृत्वसन्न्यास उच्यत इति सङ्गतिः । शरीरे कर्तृत्वसन्न्यास प्रति करणतयोक्तस्य मनसः करणीभावानुगुणव्यापारं दर्शयितुम्—**आत्मन** इत्याद्युक्तम् । नहि देवादि-देहसम्बन्धमात्रकृतं पुण्यपापकर्तृत्वं, तत्सम्बन्धमात्रस्याकर्मवश्येऽपि सद्भावात्; अतः—**प्राचीनकर्म-मूले**त्युक्तम् । मुख्यैस्सप्तभिरर्वाग् द्वाभ्यां चात्र नवद्वारता '[3]पुरमेकादशद्वारम्' इति श्रुतौ तु नाभिब्रह्म-रन्ध्राभ्यां सहैकादशद्वारतोक्तिः । **पुरे संन्यस्ये**ति—पुरस्य संन्यसनक्रियाधिकरणत्वेनान्वयः प्रकृतानुप-युक्त इतिभावः।'नवद्वारे पुरे' इति निर्देशस्यात्रायत्नत्वनिवृत्तिरभिप्रायः ...

**प्र-पा॥** १. गी. ५-८ ॥

२. गी. ५-१२ ॥

३. कठोप. २-५-१ ॥ +'पुरमेकादशद्वारमज-स्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमु-च्यते । एतद्वै तत् ॥' पुरमिति जननादिक्रियारहितस्य ऋजुबुद्धेर्विवेकिनः आत्मन एकादशेन्द्रियलक्षणबहिर्नि-र्गमद्वारोपेतं शरीराख्यं पुरं भवति । पुरस्वामिनो यथा पुरं विविक्तं भवति, तथा शरीरमपि स्वात्मनो विवि च्यज्ञातं भवति । अविवेकिनस्तु देह आत्मैव भवतीति भावः । अनुष्ठाय न शोचति विवेकज्ञानवान् देहात्म-निश्चभिद्धमः, कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः । विमुक्तश्च विमुच्यते जीवद्दशायाम् आत्माभिमानादि-स्वरागद्वेषादिविमुक्त एव सन् 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते' इति न्यायेन प्रारब्धकर्मविनाशे अर्चिरादिना विरजां प्राप्य प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तो भवती-त्यर्थः । एतद्वै तत्-प्रश्नसमयविषयाश्रयभूतं ... पर-मात्मात्मकमेवेत्यर्थः । इति रङ्गरामानुजीयम् ॥

रा।। **साक्षादात्मनस्स्वाभाविकरूपमाह—**

**न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।**
**न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ।।** १४

**अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना प्रकृतिसंसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वं तत्तदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवादिफलसंयोगं च अयं प्रभुरकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित आत्मा न सृजति नोत्पादयति; कस्तर्हि ?**

---

ता।।स्वपरतन्त्रत्वनियन्तृत्वनियन्तव्यत्वादिभिर्देहात्मनोर्विवेकस्य प्रदर्शनार्थः।**स्वयमिति**-देहादिपारतन्त्र्यरहित इत्यर्थः; यद्वा परिशुद्धेन स्वेन रूपेणेति भावः।**वशी**-अभिमानबलात्काराद्यविषय इत्यर्थः।प्रयत्नाश्रयत्वशरीरस्पन्दनादिहेतुत्वयोरौपाधिकत्वात्—'नैव कुर्वन्' इत्याद्युक्तम् । **सुखमास्ते**—कर्तृत्वाभिमानप्रयुक्तक्लेशादिरहित आस्त इत्यर्थः । पुरमिव शरीरं, पौरानिवेन्द्रियाणि, सार्वभौममिव परमात्मानं, भृत्यमिव स्वात्मानं पश्यतो भवति हि स्वास्थ्यम्; देहात्मभ्रमे हि पुरादिष्वासीनोऽहमिति मन्यते; तन्निवृत्तौ च देह एव पुरस्थानीयो भवतीति भावः ।।१३।।

एवमौपाधिकस्य स्वरूपस्योपाधिषु संन्यास उक्तः; अथ स्वस्मिन्ननुसन्धेयस्वाभाविकरूपमुच्यत इति संगत्यभिप्रायेणाह– **साक्षादिति** । विचित्रजनविषयेण 'लोकस्य' इत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिवैचित्र्यादिकं दर्शयितुम्—**अस्येत्**याद्युक्तम् । कर्तृत्वं प्रयत्नादिरूपम्, कर्माणि शरीरेन्द्रियादिचेष्टाः । यद्यात्मनां स्वाभाविकमिदं कर्तृत्वादिकं; तदा सर्वेषामेकरूपं तत्स्यात्; न च तथा दृश्यत इत्यभिप्रायेण **देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वमित्**याद्युक्तम् । देवाद्यसाधारणं देवत्वादिजातिमत्पिण्डपरिग्रहदशाप्रतिनियतमित्यर्थः । फलसंयोगः फलानुभवः । प्रकरणवशात् प्रभुशब्दोऽत्र जीवविषय इति प्रदर्शनार्थम्—**अयंप्रभुरि**त्युक्तम् । जीवे प्रभुशब्दाभिप्रेतमाह—**अकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित** इति । अत्र हि प्रकरणे 'मयि सर्वाणि' इत्यादिना जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यध्यस्यते; अतोऽत्राकर्तृविषयः प्रभुशब्दो न परविषय इति भावः । 'न सृजति' इत्यत्र '१सृज विसर्गे' इति धातोस्त्यागार्थत्वे कर्तृत्वादित्रयं स्वीकरोतीति वाक्यार्थस्स्यादिति तद्व्युदासायाह–**नोत्पादयती**ति । कारणान्तरादर्शनात् तस्यैव कर्तृत्वमित्यभिप्रायेण चतुर्थपादस्य शङ्कामाह—**कस्तर्ही**ति । सृजतीति शेषः । स्वभावशब्द प्रकरणोपयुक्तविशेषे स्थापयितुं वाच्यं तावदाह—**प्रकृती**ति । ननु चेतनस्यात्मनः कर्तृत्वादिकं नास्ति, अचेतनायास्तु वासनायाश्चेतनगुणमात्रभूतायाः कर्तृत्वादिकमिति कथमिदं २ज्ञायते; यद्यात्मनः स्वतश्शुद्धस्य न कर्तृत्वं, तर्हि तस्य वासनापि कुतस्समागता; यदि न कुतश्चित्, तदा वासनैव स्वाभाविकीति तत्कृतकर्तृत्वादिकमपि स्वाभाविकं स्यात्; यदि कुतश्चिद्धेतोः, तदा तस्यापि स्वाभाविकत्वे पूर्वदोषः; औपाधिकत्वे त्वकर्तुरात्मनस्तदागमोऽपि कुतः; यदि वासनया, तर्ह्यन्योन्याश्रयणम्; यद्यन्यस्मात्कुत-

---

**प्र-पा।।** १. भौवादिक उभयपादी ।। २. जाघटीति. पा ।।

रा।। **स्वभावस्तु प्रवर्तते**-स्वभावः— प्रकृतिवासना; अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याकारप्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वं न तु स्वरूपप्रयुक्तमित्यर्थः ॥१४॥

**नादत्ते कस्य चित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।**
**अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥** १५

**कस्यचित्**-स्वसम्बन्धितयाऽभिमतस्य पुत्रादेः **पापं** - दुःखं **नादत्ते**-नापनुदति, **कस्यचित्**-प्रतिकूलतयाऽभिमतस्य **सुकृतं**-सुखञ्च **नादत्ते**-नापनुदति; यतोऽयं **विभुः**-न क्वाचित्कः न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः, अतएव न कस्यचित्सम्बन्धी, न कस्यचित् प्रतिकूलश्च । सर्वमिदं वासनाकृतम् । एवंस्वभावस्य कथमिदं विपरीतस्वभावत्वमुपजायते ? **अज्ञानेनावृतं ज्ञानं**-ज्ञानविरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वाय अस्य ज्ञानमावृतं-सङ्कुचितम्; **तेन** ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगस्तत्तदात्माभिमानरूपमोहश्च **जायते** । ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना, तदुचितकर्मवासना च; वासनातो विपरीतात्माभिमानः; कर्मारम्भश्चोपपद्यते ॥१५॥

---

ता।। श्चित्, तत्रापि तथैवेत्यनवस्थेत्यादिचोद्यनिरसनाय [illegible]— **अनादिकाले**ति। [illegible]यादन्योन्याश्रयादिपरिहारः । वासनाहेतुवैचित्र्यमिदमर्थ—देवाद्याकारे[illegible] । [illegible] वह्निसंसर्गाद्वह्नित्वबुद्धिः; तथात्रेति दर्शयितुं—**संसर्गकृत**शब्दः । **वासनाकृतं** [illegible] औपाधिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वादिकस्य, वासनायाः कर्तृत्वादिकस्य च विवरण- [illegible] इति श्लोकस्यार्धद्वयम् । परगतपापसुकृतयोरादानप्रसङ्गाभावात्तत्प्रतिषेधोऽनुचितः; [illegible] तथापि परगतसुखदुःखयोरस्वस्मिन्नाकर्षणस्य शक्यम्; अतस्तदपनयनमात्रं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**कस्यचिदिति** । कस्यचिदित्यनेन सूचितमपनोदनहेतुविशेषं दर्शयति—**स्वसम्बन्धितयाभिमतस्ये**त्याद्युक्तम् । 'आदत्ते' इत्यस्य करोत्याद्यर्थत्वानौचित्यादपहरणार्थत्वे च [illegible] । तुल्यतया करणनिषेधसिद्धेः—**नापनुदती**ति व्याख्यानम् । विभुरिति न परिमाणविशेषाभिप्रायम्, जीवस्याणुतया श्रुत्यादिसिद्धेः । नापि प्रभुत्वपरम्, अत्रानुपयुक्तत्वात् । अतस्तत्तत्कर्मानुकूलतत्तद्देहानुप्रवेशयोग्यतामात्रं प्रतिनियतदेशराहित्यं विवक्षितम् । अतएव आगन्तुकेषु मित्रामित्रादिषु सम्बन्धित्वं प्रतिकूलत्वं च आगन्तुकानां तत्तद्देहानामेव, न त्वात्मन इति सिध्यति । ततएव स्वानुकूलप्रतिकूलपुरुषविषयदुःखाद्यपनयनमौपाधिकमित्यायातम् । तदेवं कार्याभावौपाधिकत्वस्वभावप्रतिपादनपरो विभुशब्दइत्यभिप्रायेणाह—**यतोयमिति** । उत्तरार्धोत्थानाय शङ्कते—**एवंस्वभावस्येति** । **विप-**

रा ॥ *'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि' । +'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' +'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम्' इति पूर्वोक्तं स्वकाले सङ्गमयति—

**ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।**
**तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥** १६

ता॥**रीतवासना**—स्वभावविरुद्धवासनेत्यर्थः।अत्रोत्तरम्—'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति । '१अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा । संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसंततान् । तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते' इति भगवत्पराशरवचनमनुस्मरन्नाह—**ज्ञानविरोधिनेति** । अत्र नञस्तदन्यतदभावार्थत्वमावरणानुपयुक्तमिति भावः । **स्वफलेत्यादि**—तद्भावसंकुचितज्ञानस्संसारतापानुभवयोग्य इतिभावः । अत्यन्तविलोपपरिहारायावरणशब्दोपचरितमाह—**संकुचितमिति** । '२नविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यादिश्रुतिसिद्धमनेन स्मारितम् । **देवादिदेहसंयोग** इति–जन्तुशब्दाभिप्रेतोऽर्थः । सच मोहजनने कर्मणो द्वारम् । शङ्कोत्तरत्वमाह— **ततश्चेति** । आत्मनि प्रतिषिद्धस्येष्टानिष्टाचरणस्यान्यहेतुतामाह—**वासनात** इति ॥ १५ ॥

**प्र-पा॥** *गी. ४-३६ ॥ + गी. ४-३७॥ + गी. ४-३८।

१. वि. पु ६-८-६१, ६२, ६३॥ + परा विष्णुशक्तिः 'प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।' (६-७-६६) इत्यादिनोक्ता, क्षेत्रज्ञाख्याऽपरा 'हिरण्यगर्भो भगवान्' (६-७-५६) इत्यादिनोक्ता-इत्याह—'विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा' इति । अथ यागादिकर्माख्यमविद्यापर्यायं विष्णोः शक्त्यन्तरमाह— अविद्याकर्मसंज्ञान्येति ॥६१॥ तत्स्वरूपमाह—यया क्षेत्रज्ञशक्तिरिति । सर्वगा-कर्मनिमित्तसर्वशरीरगा ॥६२॥ तारतम्येन-ज्ञानानन्दतारतम्येन ॥६३॥ तारतम्यमेव दर्शयति-अप्राणवत्सु स्वल्पाल्पा स्थावरेषु ततोऽधिका । सरीसृपेषु तेभ्योऽपि ह्यतिशक्त्या पतत्रिषु' इति । शिलाकाष्ठादिषु सा क्षेत्रज्ञशक्तिः स्वल्पा । ज्ञानानन्दादिना, तत्स्वरूपेण । सरीसृपेषु तेभ्योऽधिकेति शेषः । अतिशक्त्या-अतिज्ञानशक्त्याऽधिकेत्यर्थः । अप्राणवत्सु-अनभिव्यक्तप्राणेषु ॥

२. बृ. ६-३-३० । +'यद्वै तं न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न (हि) विज्ञातुर्विज्ञातेः विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यद्विजानीयात्'-ज्ञातृस्वरूपस्य सुप्तस्यात्मनो बाह्यान्तरज्ञानाभावः किंनिबन्धन इत्याशङ्क्याह— यद्वै तमिति । द्वैतम्-बाह्यमाभ्यन्तरं वा, स्वातिरिक्तं वस्तु सुषुप्तो जीवो न विजानातीति यत्, तत् विजानन्वै न विजानाति। वै शब्द एवार्थः । नन्वविजानतः कथं विज्ञानवत्त्वमित्यत्राह—नहि विज्ञातुरिति । ज्ञातुर्धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वात् विनाशो नास्तीत्यर्थः । तर्हि सुषुप्तौ कथमविज्ञानमिति तत्राह—न तु तद्द्वितीयमस्तीति । ज्ञानस्वरूपाभावनिबन्धनो बाह्यान्तरद्वितीयज्ञानाभावो न भवति, अपि तु ततो विभक्तस्य प्राज्ञात्मनः पृथक्सिद्धस्यान्यस्य बाह्यान्तररूपद्वितीयवस्तुनोऽभावादेवानुकूलपदार्थाज्ञानमित्यर्थः । अस्याः श्रुतेरर्थं विस्तरेणोपनिषद्भाष्ये द्रष्टव्यः ॥

रा।। एवं वर्तमानेषु सर्वेष्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेन आत्मविषयेण अहरहरभ्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्ता-नन्तकर्मसंचयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत्स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसंकुचितमादित्यवत्सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति । तेषामिति नष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूप-बहुत्वम्; *'न त्वेवाहं जातु नासम्' इत्युपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम् । नचेदं बहुत्वमुपाधिकृतं, विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभावात् । 'तेषामादित्यवज्ज्ञानम्' इति व्यतिरेकनिर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमुक्तम्;

---

**ता।।** एवं तृतीयाध्यायोक्ताकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः। अथ चतुर्थाध्यायो-क्तस्यज्ञानविशेषस्य विशोधनं क्रियतइत्यभिप्रायेणाह— **सर्वमिति** । **स्वकाले**— अकर्तृत्वानुसन्धानप्रका-रकथनादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकथनावसरइत्यर्थः । यद्वा '¹तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यत्र 'उपदेक्ष्यन्ति' इतिस्वेनैव निर्दिष्टे विपाककालइत्यर्थः । **एवं वर्तमानेषु**—मुमुक्षुत्वाभिमतेषु । यद्वा कर्मयोगनिष्ठे-ष्वित्यर्थः । अज्ञानेन ज्ञानमावृतं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाशइति शङ्कायामवस्थाविशेषवता नूतनेन ज्ञानेन ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुम्—**उक्तलक्षणेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तम्** । नाशितं ज्ञाने-नेत्यन्वयः । **आत्मविषयेणेति**— 'आत्मनः' इतिप्रकृतात्मस्वरूपमात्रविषयत्वम्, नान्यविषयत्वं चात्रा-नुपयुक्तमिति भावः । तच्छब्दपरामृष्टप्रकारमाह—**ज्ञानावरणमिति** । अज्ञानस्य ज्ञानावरणत्वप्रदर्श-नार्थम्, निरतिशयपवित्रस्य ज्ञानभास्वतो निक्षेपाज्ञानतिमिरवृद्धिर्भास्करप्रदर्शनार्थेन· **अनादिकाले**-त्याद्युक्तम् । उत्तरार्धगततच्छब्दार्थः—**स्वाभाविकमिति** । सामानाधिकरण्यात्तत्स्वाभाविकमिति ज्ञान-विशेषणम्; तदर्थमाह—**अपरिमितमसंकुचितमिति** । ज्ञानस्य परत्वं त्वनवच्छिन्नविषयत्वम्; तत्र हेतुस्संकोचाभाव इत्यभिप्रायः । **सर्वमिति** प्रकाशयतेरर्थसिद्धकर्मोक्तिः । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं श्रौतमिति भावः । 'आदित्यवत्' इतिदृष्टान्तसामर्थ्यसिद्धमाह· **यथावस्थितमिति** । एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेष्याध्याहारः । परमार्थतत्त्वमितिविवक्षा च परोक्ता निरस्ता । बहुवचनैक्य-बलादद्वैतमतस्योपक्रमविरोधः प्रागुक्तः । मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुक्तइत्यपि तस्य तात्पर्यविषयत्वं दर्शयति—**तेषामिति** । **विनष्टाज्ञानानामिति**—नहीदं बहुत्वं भ्रान्तिसिद्धमुपाधिसिद्धं वा वक्तुं शक्यमिति भावः । सत्यमिथ्योपाधिकृतभेदवादिनोर्भास्करशङ्करयोर्मतमनूद्य परिहरति— **नचेदमिति** । मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशे तदुपात्तमिथ्याभूतान्तःकरणाद्युपाधेरपि निवृ-त्तेरिति शंकरं प्रति हेत्वर्थः । इतर प्रत्यग्ज्ञानशब्दवाच्यस्य कर्मादिविनाशे सति सत्यभूतस्यान्तःकरणा-द्युपाधिनिवृत्तेरित्यर्थः । शंकरमतदूषणप्रसंगे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्मवादं दूषयन् शुद्धदशायां ज्ञानस्य-मत्र सिद्धमिति दर्शयति—**तेषामिति** । सम्बन्धविषयतया षष्ठी व्यतिरेकगर्भेति—**व्यतिरेकनिर्देशादि**-

---

**प्र-पा।।** *गी. २-१२ ॥ । १. गी. ४-३४ ॥

रा।। आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञातृज्ञानयोः प्रभाप्रभावतोरिवावस्थानं च। ततएव संसारदशायां ज्ञानस्य कर्मणा संकोचो मोक्षदशायां विकासश्चोपपन्नः ।।१६।।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ।। १७

तद्बुद्धयः— तथाविधात्मदर्शनाध्यवसायाः, तदात्मानः— तद्विषयमनसः, तन्निष्ठाः- तदभ्यासनिरताः, तत्परायणाः—तदेव परमप्रयोजनमिति मन्वानाः, एवमभ्यस्यमानेन ज्ञानेन निर्धूतप्राचीनकल्मषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति । यदवस्था- दात्मनः पुनरावृत्तिर्न विद्यते स आत्मा अपुनरावृत्तिः; स्वेनरूपेणा स्थितमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः ।।७।।

---

ता।।त्युक्तम्।विनष्टोपाधीनामात्मनां धर्मतया निर्देशात्,ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वसिद्धेरागन्तुकचैतन्यवा- दोऽपि निरस्तः । आदित्यशब्दोऽत्रादित्यप्रभापरः, प्रभाद्वारेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात्, धर्मभूतज्ञाने च सैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति, '[१]यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञान- मात्मनः क्रियते तथा' इत्यादिसाम्याच्च; तदेतदभिप्रेत्य तत्फलितमाह—**आदित्यदृष्टान्तेने**ति । ततः प्रस्तुतस्य किमित्यत्राह— **ततएवे**ति । यथा प्रभाया आवारकसन्निधौ संकोचस्तन्निवृत्तौ पुनर्विकासश्च दृश्यते, तथा ज्ञानस्यापीति भावः । यद्वा तेषामादित्यवदवस्थितानां प्रभातुल्यं ज्ञानमित्यर्थः । प्रभायाः प्रदीपादित्याद्यपृथक्सिद्धतेजोद्रव्यविशेषत्वं, ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेऽपि द्रव्यत्वं, संकोचविकासयोगित्वादीनि च शारीरकभाष्ये प्रपञ्चितानि । एवं प्रभातुल्यद्रव्यत्वोपपादनेन प्रकृतमावृतत्वादिक युज्यत इत्याह— **ततएवे**ति ।। १६ ।।

आत्मानुभवसौधसोपानस्य ज्ञानस्यारोहणक्रमं दर्शयति—'तद्बुद्धयः' इति श्लोकेन । तच्छब्दे- नात्र पूर्वप्रस्तुतस्वाभाविकात्मस्वरूपं पूर्वश्लोकोक्तज्ञानं वा परामृश्यत इत्यभिप्रायेण—**तथाविधात्म- दर्शनाध्यवसाया** इत्युक्तम् । 'तदात्मानः' इत्यनेन द्रष्टव्यत्वाध्यवसायादनन्तरो दर्शनार्थप्रवृत्तियोग उच्यत इत्यभिप्रायेण—**तद्विषयमनस** इत्युक्तम् । तन्निष्ठत्वं विषयान्तरवैमुख्यात्तत्परायणत्वे हेतुः । अयनशब्दोऽत्र कर्मणि ल्युडन्तः प्राप्यपरः । वाक्यार्थज्ञानादिमात्रव्यावृत्त्यर्थम्—**एवमभ्यस्यमानेने**त्यु- क्तम् । प्राप्तिप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिर्ह्युपान्त्यपर्व । अतोऽन्तिमं प्राप्यमत्रापुनरावृत्तिशब्देन विवक्षि- तम्; स च यथावस्थित आत्मैवेत्यभिप्रायेण—**तथाविधमात्मान**मिति । अपुनरावृत्तिशब्दस्यात्रानुद्दिष्टा वध्यन्तरपरामर्शसापेक्षसमासान्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वायाह—**यदवस्था**दिति । नन्वात्मन एव '[२]क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति पुनरावृत्तिरुच्यते; यदवस्थादितिचायुक्तं, मोक्षस्याप्यवस्था-

---

**प्र-पा** ।। १. विष्णुधर्मे. १०४-५४ ।। २. गी. ९-२१ ।।

**विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।**

**शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥** १८

रा॥ **विद्याविनयसंपन्ने**, केवलब्राह्मणे, गोहस्तिश्वश्वपचादिषु [illegible] प्रतीयमानेष्वात्मसु **पण्डिताः**-आत्मयाथात्म्यविदः, ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र **समदर्शिनः**: विषमाकारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः. आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥१८॥

ता॥विशेषत्वे नित्यत्वायोगात्पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह-**स्वेन रूपेणे**ति [illegible] रूपावस्थाविनाशकासम्भवात्परमेऽपि [illegible] भावः ॥ १७ ॥

कीदृशोऽयमात्मसाक्षात्कार इत्याकाङ्क्षायां [1]येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' इति प्रागुक्तं व्यनक्ति - 'विद्याविनय' इति श्लोकेन । 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे' इति [illegible] समानाधिकरणं, निर्विशेषणसमुदायसहपठितत्वाद्विद्याविनयसम्पन्नविशेषणाधिक्योपलक्षणं [illegible] इत्याकारवैषम्यं द्वाभ्यां दर्शितम्; श्वश्वपाकशब्दाभ्यां वृत्त्या वैषम्यम् [illegible] मेवाभिप्रेतम्; अतो 'ब्राह्मणे' इति ब्राह्मणत्वजात्यन्तमात्र [illegible] **केवलब्राह्मण** इति । सात्त्विकराजसतामसरूपानेकोदाहरणाभिप्रेतमाह—**अत्यन्तविषमे**ति । [illegible] णामन्योन्यवैषम्यनिषेधो दुश्शक इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्त [illegible] दर्शयितुम्—**आत्मयाथात्म्यविद** इत्युक्तम् । [illegible] शरीरवैषम्यम्; शरीरिणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात्तत्तज्ज्ञानादिवैषम्यं च [illegible] पदार्थत्वादिवत्स्थूलं सामान्यमकिञ्चित्करमित्यत्राह—**विषमाकारस्त्वि**ति । [illegible] सामान्ये षष्ठी । साक्षात्प्रकृतिगतं देवत्वादिकं, तत्प्रयुक्तं [illegible] प्रकृतेरित्युक्तम् । न शरीरगतं वैषम्यं प्रतिषिध्यते, किन्तु तदेवात्र प्रतिपाद्यते; [illegible] शिष्टत्वलक्षणं, तन्मूलज्ञानसङ्कोचादिलक्षणं वा वैषम्यमपह्नूयते: [illegible] [2]न च शरीरादिविशिष्टत्वं विरोधि, स्वाभाविकस्वरूपसाम्यमात्रपरत्वात् । [illegible] नामात्मनां स्वरूपभेदस्य [3]दुर्विवेचत्वात्स्फुटविशेषाकारान्तराभावादिति भावः । ननु तथापि ब्राह्मणादिषु पूज्यत्वादिसाम्यवुद्धौ अभोज्यान्नत्वादिदोषस्स्मृतस्तत्राह—**आत्मात्वि**ति ॥ १८ ॥

इदानीं समदर्शित्वं न कालान्तरभाविफलसाधनमात्रं, किन्त्विदानीमेव [illegible] क्लेशनिवृत्तिं दिशतीति समदर्शिनां प्रशंसा क्रियते—**इहैवे**तिश्लोकेन । साधनानुष्ठानदशायामेवेति—

प्र-पा॥ १. गी. ४-३५ ॥

२. न च शरीरादिविशिष्टत्वविरोधः. पा ॥

३. दुर्वचत्वात् पा ॥

**इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।**

**निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९**

रा ॥, **साधनानुष्ठानदशायामेव— तैस्सर्गो जितः—संसारोजितः; येषामुक्तरीत्या सर्वेष्वात्मसु साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म**+**प्रकृतिसंसर्गदोषवियुक्ततया सममात्मवस्तु हि ब्रह्म । आत्मसाम्ये स्थिताश्चेद्ब्रह्मणि स्थिता एव ते; ब्रह्मणि स्थितिरेव हि संसारजयः; आत्मसु ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥१९॥**

**येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनस्समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति, तं प्रकारमुपदिशति—**

**न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।**

**स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०**

**यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत्प्रियं भवति, यच्चाप्रियं, तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् । कथं ? स्थिरबुद्धिः—स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य सः स्थिरबुद्धिः, असम्मूढः—अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः सम्मोहः, तद्रहितः; तच्च**

---

ता॥इहशब्दस्यात्र लोकपरत्वादपि स्वावस्थाविशेषपरत्वमेवोचितमिति भावः।**ससारोजित** इति-मुक्तप्रायास्त इत्यर्थः । मृष्ट्यादेरत्रानन्वयात्सर्गशब्दस्सृज्यत इति व्युत्पत्त्यात्र १संसारपरः । ब्राह्मणचण्डालादीनां स्पृश्यत्वादिसाम्यप्रसङ्गव्युदासाय—**उक्तरीत्ये**त्युक्तम् । निरुपाधिकात्मस्वरूपं ज्ञानैकाकारतया सममिति पूर्वभाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वात्मन्येव स्थितिस्संसारजयहेतुः न तु तत्साम्ये; तत्राह—'निर्दोषंहिसमंब्रह्म' इति । ब्रह्मत्वमेव विधेयम्, अन्यथा 'तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः' इत्यनन्वयात्; समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थिताः, समस्य ब्रह्मत्वात्—इति ह्यन्वयस्स्यात्; ततश्चोक्तचोद्यपरिहार इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मवस्त्विति** । ततः किं प्रकृतस्येत्यत्राह—**ब्रह्मणिस्थिति**रिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र शुद्धात्मनि ब्रह्मसाम्यात् । अत्र फलितं पिण्डितार्थमाह—**आत्मस्विति** ॥ १९ ॥

प्रियाप्रिये, तदधीनहर्षोद्वेगौ च देहतदवस्थाद्युपाधिभेदनिबन्धनाविति व्यञ्जयितुं—**यादृशदेहस्थस्ययदवस्थस्ये**त्याद्युक्तम् । **यदवस्थस्ये**त्येतद्देहादिकृतज्ञानसङ्कोचाद्यवस्थाविषयं वा । प्रियाप्रियरूपकारणागमे तत्कार्यहर्षोद्वेगनिवृत्तिर्दुश्शकेत्यभिप्रायेणाह—**कथमिति** । तत्रोत्तरं—**स्थिरबुद्धि**रिति । समानाधिकरणसमासादप्युपयोगातिशयादत्र व्यधिकरणसमास उपपन्न इत्यभिप्रायेणाह—**स्थिरेआत्मनी**ति । 'असम्मूढः इत्यत्र समित्युपसर्ग एकीकारपरः; एवंविधस्थिरबुद्धित्वासम्मूढत्वयोर्हेत्वाकांक्षां दर्शयति—**तच्चकथमि**ति । स्थिरबुद्धित्वासम्मूढत्वे द्वे अपि सङ्कलय्य तदिति परामृश्यते ।

---

**प्र-पा॥** १. संसारवाचकः पा ॥

रा ॥ कथम् ?; ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः-उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः । एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदामुपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद्भूत्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियानुभवे व्यवस्थितः अस्थिरे प्राकृते प्रियाप्रिये प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात्—इति ॥ २० ॥

**बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।**

**स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥** २१

**एवमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेषु**-आत्मव्यतिरिक्तविषयानुभवेषु, **असक्तमनाः** ※**अन्तरात्मन्येव यत्सुखं विन्दति**—लभते; **स** प्रकृत्यभ्यासं विहाय **ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**-ब्रह्माभ्यासयुक्तमनाः-**ब्रह्मानुभवरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति** ॥२१॥

**ता**॥'ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः' इति शब्दाभ्यां [illegible] उपदेशेन [illegible] । सन्नित्यनेनोपदेशजनितज्ञानमनूद्य विशिष्टं विज्ञानं विधीयते इति [illegible] । [illegible] रूपज्ञानविपाकाभिलाषिणामव्याकुलानुष्ठानपर्वक्रमप्रदर्शनार्थं [illegible] वाक्यान्वयं दर्शयति--**एतदुक्तमि**ति । [illegible] **तत्त्वविदामि**[illegible] । [illegible] दप्यनुवादत्वसूचनार्थम् ॥ २० ॥

एवं हर्षोद्वेगावकुर्वतस्समदर्शित्वप्रवृत्तं [illegible] इति श्लोकेन । सुखं विन्दति इत्यस्य 'सुखमक्षयमश्नुते' इत्यतो [illegible] **लभत** [illegible] । अक्षयसुखप्रारम्भोऽयमितिभावः । **प्रकृत्यभ्यासं विहाये**[illegible] । [illegible] प्राकृतशब्दादिभोग्यचिन्ता । 'विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्' इत्युपदेशादि[illegible] । 'सुखमक्षयमश्नुते' इति तु साक्षात्कारानन्तरभावि नित्यं सुखमुच्यत इति [illegible] —**ब्रह्मानुभवरूप**-**मित्युक्तम्** ॥ २१ ॥

अनादिकालं बाह्यस्पर्शरसिकस्य तत्परित्यागः [illegible] दोषदर्शनात्तत्रोपरमश्शक्य इति—'ये हि' इत्यादिश्लोकेनोच्यत [illegible] **प्राकृतस्येति** । 'संस्पर्शजाः' इत्यनेनाभिप्रेतमौपाधिकत्वं व्यञ्जयति—**विषयेन्द्रियसंस्पर्शजा** इति । [illegible] मात्रम् । एतेन सुखस्वरूपस्य क्षुद्रत्वमुक्तम् । 'दुःखयोनयः' इत्यत्र [illegible] -**दुःखोदर्का** इत्युक्तम् । संस्पर्शजत्वात्परलोकेऽपि दुःखयोनित्वं स्वभावसिद्धमित्येवकाराभिप्रायः । [illegible] गर्भभोगादभ्यधिकः [1]प्राकृतभोगोऽस्ति; सोऽपि स्वमानेन [illegible] इति दर्शयितुम्—**अल्पकालवर्तिन** इत्युक्तम् । क्षणरुचिबुद्बुदादिवत् [illegible] आद्यन्त-

**प्र-पा॥** ※'असक्तात्मा— असक्तमनाः' इति क्वचि-दृश्यते ॥

१. प्राकृतभोगः, गो॰पि. पा ॥

रा।। प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह—

**ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।**
**आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ।।** २२

**विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगाः दुःखयोनयस्ते—दुःखोदर्काः आद्यन्तवन्तः—अल्पकालवर्तिनो ह्युपलभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यविद्रमते ।।२२।।**

---

**ता।।**वत्त्वन्त्वविशिष्टमिति भावः । एवं 'संस्पर्शजाः' इत्यादिविशेषणत्रयेणाल्पत्वदुःखमिश्रत्वान्तवत्त्वानि दर्शितानि । प्रत्यक्षसिद्धेषु दोषेषु निपुणस्य किमुपदेशापेक्षयेति दर्शयितुम्—**उपलभ्यन्त** इत्युक्तम् । बुधशब्देनात्र पञ्चविधोपरमोपयुक्तविवेकज्ञानवत्त्वं विवक्षितमिति दर्शयितुं—**तद्याथात्म्यविदि**त्युक्तम्। न तेषु रमते, किन्तु क्रमादुपरमत इति भावः। सागरतरणराजसेवादिषु शरीरविनाशपर्यन्ता आर्जनदोषाः । सहस्रप्राकारपरिवृतगर्भगृहे निवेशितस्यापि रक्ष्यवस्तुनो राजदहनचोरमूषिकादयस्तन्निवारणक्लेशादयश्च रक्षणदोषाः । '[१]स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः इत्यादयः क्षयदोषाः । '[२]न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ? हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' [३]'अलाभे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामिता' इत्यादिवदुत्तरोत्तररागप्रवन्धा[४]नर्थहेतुत्वयोग्यविषयप्रवृत्त्यादयो भोगदोषाः । सर्वस्य चास्य प्रायशः परहिंसागर्भत्वात्तदधीना ऐहिकामुष्मिकदुःखसन्ततयो हिंसादोषाः । पञ्चविधाश्चैते दोषाः प्रत्यक्षादिसिद्धा इति तद्भावनावतां प्राकृतस्यानादिकालशीलितस्यापि सुत्यजत्वं सिद्धमिति भावः । उक्तं च तुष्टिप्रकरणे साङ्ख्यैरपि '[५]बाह्या विषयोपरमाः पञ्च' इति ।। २२ ।।

एवं बाह्यस्पर्शेष्वसक्तस्यात्मनि सुखं विन्दतः प्राकृतभोगेषु दोषदर्शिनः स्वरसवाहिनीं दशामनुवदंस्तथाभूतस्यात्मसाक्षात्कारे तदधीनसुखे च योग्यतामाह—'शक्नोति' इति । आशरीरपातात्कामक्रोधौ दुर्जयावित्यभिप्रायेणाह—**शरीरविमोक्षणात्प्रागि**ति । साक्षात्कारदशायां कामक्रोधप्रसङ्गो न विद्यतइति तत्प्रसङ्गनिवारणदशाज्ञापनाय'इहैव' इत्यनेन साधनानुष्ठानदशोच्यते । 'विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्' इति पूर्वोक्तहेतुं स्मारयति— **आत्मानुभवप्रीत्ये**ति । वेगोऽत्र मनोवाक्कायानामतित्वरिता प्रवृत्तिः । तत्रानुचितविषयाभिध्याननीचचाटुनरपतिशुद्धान्तप्रवेशादयः कामजा वेगाः । परहिंसाद्युपायचिन्तनपरुषभाषणप्रहारादयः क्रोधजा वेगाः । 'सोढुम्' इत्यस्य तितिक्षार्थत्वव्युदासायोक्तं—**निरोद्धु**मिति । **शक्नोति**—शक्तस्सन्नुत्सहत इत्यर्थः । युक्तशब्दोऽत्र समाधिलाभपर इत्याह—**आत्मानुभवायार्ह** इति । 'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ तात्पर्यम्; अन्यथा

---

**प्र-पा ।।** १. वि. पु. ६-५-५० ।।
२. वि. पु. ४-१०-२२ ।।
३.
४. प्रबलानर्थ. पा ।।
५. साङ्ख्यकारिका ।।

**शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।**

**कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥** २३

रा॥ **शरीरमोक्षणात् प्रागिहैव**— साधनानुष्ठानदशायामेव आत्मानुभवप्रीत्या **कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं** निरोद्धुं **यश्शक्नोति, स युक्तः** आत्मानुभवायार्हः स एव शरीरविमोक्षोत्तरकालमात्मानुभवैकसुखस्संपत्स्यते ॥२३॥

**योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।**

**स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥** २४

**यो** बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहाय **अन्तस्सुखः**—आत्मानुभवैकसुखः **अन्तरारामः** आत्मैकोद्यानः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तथोक्तः तथान्तर्ज्योतिरात्मैकज्ञानो यो वर्तते, **स ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणम**ात्मानुभवसुखं प्राप्नोति ॥२४॥

---

ता॥ तद्वचनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण-**सएवशरीरविमोक्षोत्तरकाल**मित्युक्तम् । 'सुखमक्षयमश्नुते' इत्याद्युक्तफलभूतभविष्यत्सुखयोगोऽत्रापि 'स सुखी' इति भविष्यन्निर्देशेनाभिप्रेत इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मानुभवैकसुखस्संपत्स्यत** इति ॥२३॥

एवं परित्यक्तं प्राकृतभोग्यभोगोपकरणादिकं सर्वमात्मनैव [illegible] कल्पयन् १'विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्' इत्युक्तमुपायदशास्थं प्रपञ्चयति—योऽन्तस्सुखः इति श्लोकेन । अन्तश्शब्दाभिप्रायं पूर्वोक्तं चानुसन्धायोक्तं— **योबाह्यविषयानुभवं सर्वं विहाये**ति । अन्तश्शब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकादात्मपरः । आत्मैवात्मन्येव वा सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखः । तत्र फलितमाह—**आत्मानुभवैकसुख** इति । अवधारणस्याविशेषेण सर्वत्रान्वयादेकशब्दः । 'अन्तरारामः' इत्यत्राभिमतं यत्तत् पदार्थं तावदाह—**आत्मैकोद्यान** इति । आरामो हि भोगस्थानम् [illegible] स्वगुणैस्सुखवर्धकः ।तद्वदत्रापि स्वगुणैरपहतपाप्मत्वज्ञानानन्दादिभिः [illegible] क्रीडोत्थापकैरात्मैव सुखवर्धक इत्यारामशब्देनोपचर्यत इत्याह—**स्वगुणै**रिति । एवं भोग्यं भोगस्थानं च आत्मैवेत्युक्तम्; अथ भोगोपकरणादिकमपि स एवेति अन्तर्ज्योतिश्शब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह— **आत्मैकज्ञानोयोवर्तत** इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वरूपादुपकरणस्य [illegible] हि तर्थतया पृथक् ज्ञातव्यम्; अतस्तेषु तदेकज्ञानत्वं नास्तीति भावः । तत्र प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्यं बाह्यप्रकाशाभावमात्रं वात्र विवक्षितम् । पूर्वं शरीरात्माभिमानाद्देवमनुष्यादिभूतोऽयमिदानीं तु तन्निवृत्त्या यथावस्थितासङ्कुचितज्ञानादिस्वरूपेणावस्थित इति ब्रह्मभूतशब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाणमिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रयन्नत्र विवक्षितमाह— **आत्मानुभवसुख**-

---

प्र-पा ॥ १. गी. ५-२१ ॥

**लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।**

**छिन्नद्वैधा यतात्मानस्सर्वभूतहिते रताः ॥** २५

रा॥ छिन्नद्वैधाः शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः, यतात्मानः-आत्मन्येव नियमितमनसः, सर्वभूतहितेरताः—आत्मवत्सर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः, ऋषयः-द्रष्टारः आत्मावलोकनपराः, य एवंभूतास्ते क्षीणाशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥२४॥

उक्तलक्षणानां ब्रह्मात्यन्तसुलभमित्याह—

**कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।**

**अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विजितात्मनाम् ॥** २६

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतनशीलानां यतचेतसां-नियमितमनसां विजितात्मनां विजितमनसां ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते, एवंभूतानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥२६॥

---

ता॥मिति । अत्र निर्वाणशब्दस्य परोक्तशान्त्यर्थत्वं सुखप्रकरणानौचित्यान्मन्दमिति भावः ॥२४॥

समदर्शित्वरूपज्ञानविपाकसिद्ध्यर्थम् अनुष्ठानप्रकारो हि '१नप्रहृष्येत्' इत्यादिनोच्यते । तत्र हर्षोद्वेगनिवृत्तिः, बाह्यविषयनिस्सङ्गत्वं, तदर्थदोषदर्शनं, कामक्रोधवेगनिवारणम्, आत्मन्येव सर्वविधभोग्यताकल्पनं च क्रमाच्छ्लोकपञ्चकेनोक्तम्।अथ प्रागुक्तद्वन्द्वसहत्वादिस्मारणपूर्वकं सर्वभूतहितेरतत्वं नाम समदर्शित्वेऽत्यन्तान्तरङ्गं साधनमुपदिश्यते—'लभन्ते' इति श्लोकेन । 'छिन्नद्वैधाः' इत्यनेन भेदस्वरूपनिषेधभ्रमव्युदासायाह–**शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ता**इति । द्वैधशब्दस्यात्र संशयाद्यर्थत्वं चानुचितमिति भावः ।नियन्तव्येषु प्रधानं मन इहात्मशब्देनोच्यते । नियमनं च तस्योचितविषयावस्थापनमित्यभिप्रायेण— **आत्मन्येवनियमितमनस**इत्युक्तम् । '२श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाप्यवधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्' इतिपञ्चमवेदद्रष्ट्रा परमर्षिणा निर्णीतोऽयमर्थ इति ज्ञापनाय—**आत्मवदि**ति दृष्टान्तः, **हितेष्वेवे**त्यवधारणं च । सर्वशब्दोऽत्र दृष्टान्तभूतं स्वात्मानमात्मान्तरं च सङ्गृह्णातीति भावः । एवमवस्थितस्य परिशुद्धान्योन्यसदृशात्मस्वरूपसाक्षात्कारवत्त्वमृषिशब्देन विवक्षितमिति ज्ञापनायाह—**द्रष्टार**इति । एवंविधसाक्षात्कारसिद्धावनिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च 'क्षीणकल्मषाः' ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते' इत्युभाभ्यामुच्यत इत्याह—**यएवंभूता**इति । '३न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति ज्ञानस्य कल्मषनिवर्तकत्वं प्रागेवोक्तमिह स्मारितम् ॥२५॥

एवं षड्भिः श्लोकैस्समदर्शित्वसाधकमनुष्ठानप्रकारमुपदिश्य तत्रशीघ्रप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं फलस्याविलम्बितत्वमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— **उक्तलक्षणानामि**ति । कामक्रोधवियुक्ततोक्तिः 'शक्नोति' इति श्लोकार्थानुवादः । क्रोधनिवृत्त्यैव सर्वभूतहितेरतत्वमितिसूचितम् । 'यतीनाम्' इत्यत्र

---

**प्र-पा॥** १. गी. ५-२० ॥ २. भारते. ३. गी. ४-३८ ॥

रा॥ उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति—

**स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।**

**प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥** २७

**यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।**

**विगतेच्छाभयक्रोधो यस्सदा मुक्त एव सः ॥** २८

**बाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा** – बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य, योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य **चक्षुषी भ्रुवोरन्तरे** - नासाग्रे विन्यस्य **नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा** - उच्छ्वासनिश्वासौ समगती कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र

ता॥रूढेरयुक्तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थवैशद्याय-**यतनशीलानामि**त्युक्तम् । [illegible] यार्थोऽनूदितः । 'यतचेतसाम्' इत्येतदात्मन्येव सर्वाकारकल्पनानुवाद [illegible] **नियमितमन-सामि**त्युक्तम् । 'विजितात्मनाम्' इत्यनेन [illegible] स्यार्थस्सूचित इति प्रदर्शनाय—**विजितमनसामि**त्युक्तम् । एवं [illegible] मितिपरैः पठितम् । 'अभितो...वर्तते' इत्यत्र [illegible] **एवंभूताना-मिति । हस्तस्थं,** ननु [illegible]

३'ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते' इतिसङ्ग्रहमनुसन्दधान उत्तरश्लोकानां सङ्गतिमाह—**उक्तं कर्मयोगमिति** । [illegible] स्यानुभाव्यार्थज्ञापनाय—**विषयस्पर्शानि**त्युक्तम् । फलितमाह — **बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्येति** । ४'उपविश्यासने' इत्यादिवक्ष्यमाणानुसन्धानेन—**योगयोग्ये**त्याद्युक्तम् । [illegible] कारैक्यादिति दर्शयितुं—**चक्षुषी** इत्युक्तम् । '५संप्रेक्ष्य नासिकाग्रम्' [illegible] स्तलोचनः' इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च 'भ्रुवोरन्तरे कृत्वा' [illegible] **नासाग्रे**ति । नासाभ्यन्तरसञ्चारमात्रस्य स्वतस्सिद्धस्य विधेयत्वायोगात्, 'समे कृत्वा' [illegible] दर्शयितुं—**नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानावि**त्यनुवादः । अपानस्य [illegible] नाय—**उच्छ्वासनिश्वासावि**त्युक्तम् । एक एव हि वायुर्नासापुटेन निष्क्रमन् प्रविशंश्च [illegible] इति चोच्यते । वृत्तिस्थानादिसाम्यायोगाद्गतिसाम्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वसन्नपि [illegible] साक्षात्कारात्यन्ताव्यवहितपूर्वावस्थाविषयत्वाद्यतशब्दस्य **प्रवृत्त्यनर्हे**त्यर्थ उक्तः । [illegible]

प्र-पा॥ १. गी. ५-२० ॥
२. गी. ५-२२ ॥
३. गी. सं. २-श्लो ॥
४. गी. ६-१२ ॥
५. गी. ६-१३ ॥
६.

रा ।। प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः तत एव विगतेच्छाभयक्रोधः **मोक्षपरायणः मोक्षैकप्रयोजनः** मुनिः-आत्मावलोकनशीलः यः, सदा मुक्त एव सः-साध्यदशायामिव **साधनदशायामपि मुक्त एव** स इत्यर्थः ।।२७।।२८।।

उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशकता-माह—

**भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।**

**सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ।।** २९

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः.

—✶✶✶—

ता।। बहिर्बाह्यान्' इत्यत्र प्रवृत्तिनिवारणम्; 'यतेन्द्रियः' इत्यादौ तु तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हतेत्यपुनरुक्तिरि-ति भावः । ज्ञानार्थधातो निष्पन्नस्य मुनिशब्दस्य योगावस्थायाम् आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्यमाह—**आत्मावलोकनशील** इति । अत्र वाचंयमत्वादप्यन्तरङ्गभूतोऽयमर्थ इति भावः । सदा-शब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति—**साध्यदशायामिवेति** । **मुक्त एव**-मुक्तप्राय इत्यर्थः ।।२७।।२८।।

अध्यायारम्भे '[१]संन्यासं कर्मणां कृष्ण' इत्यादिना वैषम्यं पृष्टे ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वादिकं, कर्मयोगस्य सौकर्यं, वैश्यं चोक्तम् । ततश्च सेतिकर्तव्यताकसशिरस्ककर्मयोगो विशदीकृतः । अथा त्रोपसंहारेऽपि प्राक्प्रश्नोत्तरतया प्रक्रान्तसौकर्यादिकमेव प्रकारान्तारेण स्थिरीक्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**उक्तस्येति** । अत्र कर्मयोगशब्देन '[२]दैवमेव' इत्याद्युक्तप्रातिस्विकप्रकानां-शो गृहीतः **नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्येत्य**नेन—सर्वकर्मयोगभेदनिष्ठानां ज्ञानयोगभक्तियोग-निष्ठानां चावर्जनीयस्साधाणांशः । सुशकत्वम्—अनिर्वेदेन प्रवृत्तिविषयत्वम् । शान्तिशब्दोऽत्र न भगवत्प्राप्तिरूप[३]मोक्षपरः जीवोपासनप्रकरणत्वात्; नापि कर्मयोगसाध्यफलपरः, ततोऽप्युपयुक्तस्य प्रसिद्धिस्वारस्यानुरोधिनः कर्माङ्गोपशमस्य वक्तुमुचितत्वात्; 'ज्ञात्वा' इत्यत्रानुष्ठायेत्यध्याहारसापे-क्षत्वप्रसङ्गात्; । अतः '[४]सुखंबन्धात्प्रमुच्यते' इत्यादिनोक्तं मनःक्लेशशान्त्यादिरूपं सुखमत्र शान्ति-शब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छतीति** । भगवत्समानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसम्बन्धिकतया च महेश्वरशब्दस्यात्र न रूढिविशेषेण प्रवृत्तिरित्याह—**सर्वेषां लोकेश्व-**

**प्र-पा।।** १. गी. ५-१ ।।
२. गी. ४-२५ ।।
३. परममोक्ष. पा ।।
४. गी. ५-३ ।।

रा।। यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति, कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति; सर्वलोकमहेश्वरं-सर्वेषां लोकेश्वराणामपीश्वरं *'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इति हि श्रूयते। मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः; सुहृद आराधनाय हि सर्वे प्रयतन्ते ।।२९।।

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ।।५।।

श्रीमते रामानुजाय नमः

*卐*

---

त।। राणामपीति। सर्वेषां लोकानाम्महान्तमीश्वरमित्येव तु समासार्थः। तत्र प्रमाणमाह — तमीश्वराणामिति। श्रुतावपि महेश्वर शब्दस्सप्रतिसम्बन्धिकत्वात् [illegible] [illegible] अप्याणि। सर्वशब्दासङ्कोचान्महत्त्वविशेषणाच्च रुद्रादिलोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद [illegible]। [illegible] इति हि स्मर्यते। कर्मयोगस्य दुःखरूपस्य अनुष्ठानदशायामेव [illegible] व्युदस्यति--मामित्यादिना। महोदार सार्वभौमप्रियतमसेवारसिक [illegible] प्रवर्तन्त इति भावः। मदाराधनरूपः कर्मयोग इत्यनेन 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' [illegible]। [illegible] पांसिच कर्मयोगवर्गोपलक्षणमिति भावः। सौहार्दस्य प्रयोजनान्तर [illegible] दृष्टान्तमाह--सुहृद इति। सर्व इति न केवलं शास्त्रनिष्ठाः [illegible] स्वेषु सौहार्दवन्तं पुरुषमिङ्गिताकारैरुपलक्ष्य तावन्मात्रेण [illegible] त्यर्थः। पुरुषान्तरवदैश्वर्यमदरवमूलदौर्मुख्यादिवर्जनं चास्य सुहृत्त्वेन [illegible] ।। २९ ।।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुज विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ।। ५ ।।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

प्र-पा। *श्वे. ६-७।। 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तन्दैवतानां परमञ्चदैवतम्। पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदामदेवं भुवनेशमीढ्यम्'। स्पष्टोऽर्थः। महेश्वरशब्दस्य रुद्रपरत्वव्युदासाय व्याचष्टे--सर्वेषामिति। महेश्वरशब्दस्तु परमात्मनि नारायणएवरूढः। तदुक्तम्-पाद्मोत्तरे (२२६-अ.) रुद्रेण 'योसावाकरवाच्यो वै विष्णुर्नारायणो हरिः। सएव पुरुषो नित्यः परमात्मा महेश्वरः ।।७१।। तस्यांशभूतमैश्वर्यं यस्मिन् कस्मिन् हि वर्तते। तस्मिन्नीश्वरशब्दादिः प्रोच्यते मुनिभिस्तथा ।।७२।। निरूपाधीश्वरत्वन्तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम्। आत्मेश्वर इति प्रोक्तो [illegible] ।।७३।। तस्मात् महेश्वरत्वन्तु [illegible]। [illegible] ऐश्वर्यं [illegible] ।।७४।। [illegible] ईश्वरः समुदाहृतः। तस्मात् महेश्वरत्वन्तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम् ।। ७५ ।। इति ।।

१. विष्णुधर्मे. ७४-४४ ।। १. [illegible] तम् ।।

२. केचिदपि. पा ।।

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

**श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः**

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

**कर्मयोगस्य सौकर्यं शैघ्र्यं काश्चन तद्विधाः ।**
**ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥९॥**

तृतीय चतुर्थाभ्यां यथांशं सङ्गतिप्रदर्शनपवकमयं श्लोकः पञ्चमारम्भे व्याख्यातः— '१चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदः, ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वात्सुशकत्वान्निरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम्; इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वेज्ञाननिष्ठायाश्शैघ्र्यं, कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्य ते इति । सौकर्यस्यात्रानुद्धरणं पूर्वोक्तानुवादताज्ञापनार्थम् । **सौकर्य**शब्देनात्र '२सुखं बन्धात्प्रमुच्यते' इत्यस्य हेतुर्दर्शितः । **शैघ्र्यं** तु '३योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति' इत्युक्तम् । अत्र **विधा**शब्द इति कर्तव्यतापरः, तथा खलु '४नैव किञ्चित्करोमि' इत्यादेरधिष्ठिका— '५यतस्सौकर्याच्छैघ्र्याच्च कर्मयोग एव श्रेयानतस्तदपेक्षितं शृणु' इति । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारशब्दोऽप्येतत्परः । **ब्रह्म**शब्दोऽत्र ब्रह्मसमानाकारशुद्धात्मविषयः । **ज्ञान**शब्दश्चात्र समदर्शनरूपज्ञानविपाकविश्रान्तः । **प्रकार**शब्दस्तु तद्धेतुभूतप्रकारार्थः। अतएवहि '६येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनस्समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति तं प्रकारमुपदिशति इत्युक्त्वा '७नप्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य' इत्यादिकमवतारितम् । षष्ठारम्भस्त्वेवं सङ्गमितः '८उक्तः कर्मयोगस्सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते; तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोग साधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूद्यते'—इति । एतेन '९योगी युञ्जीत' इत्यतः पूर्वस्य ग्रन्थास्यानुवादरूपत्वात्संग्रहे नोपन्यास इति व्यञ्जितम् ॥९॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

—※★●★※—

१. गी. भा. ५-अ. अवतारिका ॥

२. गी. ५-३ ॥

३. गी. ५-६ ॥

४. गी. ५-८ ॥

५. गी. भा. ५-८. अव ॥

६. गी. भा. ५-२०. अव ॥

७. गी. ५-२० ॥

८. गी. भा. ६-अ. अव ॥ ९. गी. ६-१० ॥

# श्रीमद्भगवद्गीता

## षष्ठोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ 1

रा॥ उक्तः कर्मयोगस्सपरिकरः. इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते; तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूद्यते; कर्मफलं-स्वर्गादिकमनाश्रितः कर्म-कर्मानुष्ठानमेव कार्यं, सर्वा

---

ता॥ षष्ठाध्यायोपक्रमस्य पूर्वोत्तराध्याय [illegible] यसंगतिवचनात्पूर्वमेव व्याख्येयोपादानम् । [illegible] उक्त [illegible] कर्मयोग उक्तः, तत्साध्यतयोपक्षिप्तः [illegible] योगाभ्यास विधिरुच्यत इति—'[illegible] पारम्पर्यं षष्ठ उच्यते' इति संग्रहश्लोके प्रथम [illegible] प्रधानार्थतया संगृहीत इति भावः । 'अनाश्रितः' [illegible] श्लोकानां प्रागुक्तानधिकार्थत्वान्निष्प्रयोजनत्वमाशङ्क्याह-तत्रेति । [illegible] वहितनिर्देशश्च नैरपेक्ष्यं सूचयेदिति भावः । ज्ञानाकारोयोगशिरस्क [illegible] मन्तर्गतात्मज्ञानत्वादिलक्षणं पौष्कल्यं, [illegible] इतिश्लोके पूर्वार्धेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवादः, उत्तरार्धेन [illegible] साम्' इत्यव्यवहितपूर्वश्लोकालोचनया सर्वात्मनास्मत्सुहृन्न [illegible] श्रित इत्युक्ते निष्फलप्रवृत्तिस्स्यादितिशङ्कायां [illegible] विषय इति दर्शयितुं-कर्मानुष्ठानमेवकार्यमिति वचनव्यक्तिरित्यादिना । [illegible]

---

प्र-पा ॥ १. गी. सं १० ॥

२. गी. ६-६ ॥

३. गी. ५-२६ ॥

रा।। त्मनाऽस्मत्सुहृत्तत्परमपुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं तत्साध्यं किञ्चिदिति यः कर्म करोति; स सन्यासी च-ज्ञानयोगनिष्ठश्च; योगी च-कर्मयोगनिष्ठश्च; आत्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः । न निरग्निर्नचाक्रियः-न चोदित यज्ञादिकर्मस्वप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः; तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्रायः ।।१।।

---

ता।।प्रयोजनत्वं स्यादिति भावःननु कर्मयोगनिष्ठमनूद्य तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमयुक्तम्; प्रथमे विरोधात्; द्वितीये तूद्देश्योपादेयविभागाभाव पौनरुक्त्यनिष्प्रयोजनत्वेभ्य इति शङ्कायामाह—**आत्मावलोकने**ति । पृथक्साधनभूतोभयसाध्यं फलमनेन लब्धमित्युभयनिष्ठत्वमुपचारादुच्यते, ततश्च कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं विवक्षितमिति भावः । यद्वा कर्मयोगांशभूतज्ञानक्रियाभेदेन परिहार इति भावः । अग्निशब्दस्यात्राग्निसम्बन्धिकर्मलक्षकत्वव्यञ्जनाय यज्ञादिशब्दः । लक्ष्यार्थानां गङ्ग्राहकं चोदितत्वम् । 'निरग्निः' इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तेरुक्तत्वादक्रियशब्दः क्रियानिवृत्तिमुखेन क्रियाव्यतिरिक्तनिष्ठत्वलक्षकः; व्यतिरिक्तश्चात्रासन्नो ज्ञानयोग इति दर्शयितुं—**केवलज्ञाननिष्ठ** इत्युक्तम् । यद्वा, 'ननिरग्निर्नचाक्रियः' इत्युभाभ्यां श्रौतस्मातक्रियाविशेषनिषेधकाभ्यां फलितमाह—**नचोदिते**त्यादि । तदभिप्रेतमाह....**नकेवलं ज्ञाननिष्ठ** इति । '१अनग्निरनिकेतस्स्यात्' त्यक्त्वा द्रव्याग्निसाध्यानि कर्माणि' इत्यादिप्रतिपादित सन्न्यासाश्रमव्यवच्छेद इहासङ्गत इति भावः ।।१।।

संन्यासमनूद्य योगत्वे विधीयमाने ज्ञानयोगे कर्मयोगसद्भावप्रतिपादनभ्रमस्स्यात्, तच्च तह्यसन्यस्त' इत्युपपादनविरुद्धम्, अत्रानुपयुक्तं चेत्यभिप्रायेणाह— **उक्तलक्षणे**ति । योगोद्देशेन संन्यासत्वविधिपरं वाक्यमित्यर्थः, सन्यासशब्दस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राकरणिकं वाच्यं तावदाह—**ज्ञानयोग**इति । अत्र तदभिप्रेतमाह—**आत्मयाथात्म्यज्ञान**मिति । समुदायवाचकशब्दस्तदंशेऽपि प्रयुज्यते

---

**प्र-पा।।** १. मनुस्मृतौ. ६-२५।। +- अग्नींश्चात्मनि वैतानान् समारोप्य यथा विधि । अनग्निरनिकेतः स्यात् मुनिर्मूलफलाशनः' अग्नीनिति ।श्रौतान् अग्नीन् वैखानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिना आत्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहशून्यः; यथा तत्रैव 'वृक्षमूलनिकेतनः' ६-२३ इति; मुनिः-मौनव्रतचारी । फलमूलाशन एव स्यात् । नीवाराद्यपि नाश्नीयात् । एतच्चोर्ध्वं षण्मासेभ्योप्युपरि अनग्निरनिकेतन इतिवसिष्ठवचनात् षण्मासोपरि अनग्नित्वम् अनिकेतनत्वञ्च' इति कुल्लूकभट्टीयम् । तत्रैव—६-४३ 'अनग्निरनिकेतस्स्यात् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् । उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः' अनग्निरिति । अनग्निः-लौकिकाग्निसयोगरहितः, शास्त्रीयाग्निं समारोप्य पूर्वमुक्तत्वात्, अनिकेतः-गृहशून्यः-शरीरस्य व्याध्याद्युत्पत्तौ तत्प्रतीकाररहितः, असंकुसुकः स्थिरमतिः, 'असंशयिकः' इत्यन्ये पठन्ति । मुनिः-ब्रह्ममननशीलः, मौनस्य पूर्वमुक्तत्वात् । भावसमाहितः-भावेन ब्रह्मणि समाहितः, तदेकतानमनाः, अरण्येच दिवारात्रौ वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत्' इति ।।

रा॥ उक्तलक्षणकर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह—

**यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।**

**न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥** २

**यंसन्न्यासइति**—ज्ञानयोगइति आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति प्राहुस्तं कर्मयोगमेव विद्धि। तदुपपादयति—**नह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चनेति**। आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतावात्मसङ्कल्पः सन्न्यस्तः परित्यक्तो येन स सन्न्यस्तसङ्कल्पः अनेवम्भूतः असन्न्यस्तसङ्कल्पः नह्युक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवम्भूतः कश्चन कर्मयोगी भवति *'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः' इति ह्युक्तम् ॥२॥

कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—

**आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।**

**योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥** ३

**योगम्**—आत्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छोर्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते । तस्यैव योगारूढस्य-प्रतिष्ठितयोगस्यैव. शमः-कर्मनिवृत्तिः, कारणमुच्यते ।

---

**ता॥** इति भावः । **तंकर्मयोगमेव** विद्धीति-कर्मयोगान्तर्गतमेव [illegible] । आत्मयाथात्म्ये [illegible] अभिप्रायः—सङ्कल्पशब्दो न तावदत्र कुर्यामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे [illegible] असम्भवात् । नापि फलाभिसन्धिविषयः, तथात्वेऽपि कर्मयोगे ज्ञानयोगान्तर्भावस्याप्रतीतेः [illegible] । अतएव '[1]सङ्कल्पमूलः कामो हि यज्ञास्सङ्कल्पसम्भवाः' [illegible] कर्मणो न हेतुस्सङ्कल्पोऽत्र न विवक्षितः । तस्मादेवीकृत्य कल्पोऽत्र सङ्कल्पः । [illegible] । [illegible] त्यागश्च तत्त्वज्ञानात् । एवं सत्येव 'नहि' इत्यादिवाक्यात् [illegible] इति निर्देशः प्रागुक्तकर्मयोगनिष्ठवैविध्यसूचक [illegible] **उक्तेषु कर्मयोगिष्वि**[illegible] । सिद्धो ह्यत्रोपपादको भवति । तत्सिद्धिरत्र कुत इत्याकाङ्क्षायां हिशब्दाभिप्रेतमाह —**यस्येति** ॥ २ ॥

'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इत्यत्र [illegible] **कर्मयोगएवेति** । कर्मयोगमात्रसाध्यो हि योगो न परमात्मावलोकन [illegible] **आत्मावलोकनमिति** । आमोक्षाद्यत्किञ्चित्कर्म कर्तव्यमित्यभि प्रायेणाह—**मुमुक्षोरिति** । [illegible] मोक्षकल्पतया मोक्षशब्दोपचारः । 'योगारूढस्य' इति [illegible] **प्रतिष्ठित-**

---

**प्र-पा ॥** *गी. ४-१९ ॥

१. मनुस्मृ. २-३ ॥ +'सङ्कल्पमूलः कामो हि यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥' [illegible] यमधर्माः-प्रतिषेधार्थकाः ॥

रा।। यावदात्मावलोकनरूपमोक्षावाप्ति कर्म कार्यमित्यर्थः ।।३।।

कदा प्रतिष्ठितयोगो भवतीत्यत्राह—

**यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।**
**सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ।। ४**

यदाऽयं योगी त्वात्मैकानुभवस्वभावतया इन्द्रियार्थेषु— आत्मव्यतिरिक्तप्राकृतविषयेषु तत्सम्बन्धिषु च कर्मसु नानुषज्जते-न सङ्गमर्हति; तदा हि सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढ इत्युच्यते; तस्मादारुरुक्षोर्विषयानुभवार्हतया तदननुषङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योगनिष्पत्तिकारणम् । अतो विषयाननुषङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवारुरुक्षुः कुर्यात् ।। ४ ।।

तदेवाह—

**उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।**
**आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।। ५**

---

ता।। **योगस्येत्युक्तम्** । 'कर्म कारणम्' इत्युक्तकर्मप्रतियोगिकश्शमस्तन्निवृत्तिरेवात्र भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण - **शम-कर्मनिवृत्तिरित्युक्तम्** । एतेन—'मुनिरत्र परिव्राजकः, शमश्च पारिव्रज्यारूपः' इति परोक्तं निरस्तम् । ननु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणापेक्षया, न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्कायां 'योगारूढस्य' इत्यादिना कर्मनिवृत्तिविधानं ततः पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति— **यावदिति** ।।३।।

सङ्गमयति—**कदेति** । **अयं योगीत्विति** । यावदात्मावलोकने कर्मयोगे वर्तमान इति भावः । अर्थसिद्धं हेतुमाह—**आत्मैकानुभवस्वभावतयेति** । अनित्यत्वहेयत्वादिसूचनाय प्राकृतशब्दः । **कर्मस्विति**—न चोदितकर्ममात्रविषयम्, तस्य स्वारसिकसङ्गास्पदत्वाभावेन निषेधायोगात । नापि परोक्तप्रक्रिययाग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकविषयम्, वैदिकस्य तत्र निस्सङ्गत्वायोगात् । अतो यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिंस्तत्साधने वा कार्यताबुद्धिरिति न्यायादेन्द्रियार्थेषु सङ्गिनां तदुपायभूतेषु विहितेषु निषिद्धेष्वनुभयेषु च कर्मसु यथासम्भवं सङ्गस्स्यादिति तन्निषेध एवोचित इत्यभिप्रायेण—**तत्सम्बन्धिषु च कर्मस्वित्युक्तम्** । संग त्यजति निवर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य संगस्य बलान्निवर्तनं प्रतीयते; अत्र तु **नानुषज्जत** इत्युक्तम् । संगस्स्वयमेव न जायत इत्यर्थः । ततः फलितमाह—**नसङ्गमर्हतीति** । हिशब्दस्य वाक्यार्थान्वयौचित्यात्—**तदाहीत्युक्तम्** । तदा ह्यसौ सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढो भवति; नतु सङ्गकाल इति भावः । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यार्थमाह— **तस्मादिति** । इष्टकारणत्वोपदेशो हि तत्र प्रवृत्त्यर्थ इति तात्पर्येणाह—**अत** इति ।।४।।

श्लोकद्वयाभिप्रेतमर्थं विवृणोतीत्याह—**तदेवाहेति** । 'आत्मना' इत्यस्य करणार्थत्वौचित्यात् **मनसेत्युक्तम्** । **विषयाननुषक्तेनतद्विपरीतेनेत्युभयं** क्रियाद्वयसामार्थ्यात्पूर्वोत्तरानुसन्धानाच्चोक्तम् ।

रा।। आत्मना-मनसा विषयाननुषक्तेन मनसा आत्मानमुद्धरेत् । तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसादयेत् । आत्मैव मनएव ह्यात्मनो बन्धुस्तदेवात्मनो रिपुः ।।५।।

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ।। ६

येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो जितं, तन्मनस्तस्य बन्धुः । अना मनः-अजितमनसः स्वकीयमेव मनः शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेत स्वनिश्श्रेयसविपरीते वर्ततेत्यर्थः । यथोक्तं भगवता पराशरेणापि *'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः' इति ।।६।।

योगारम्भयोग्यावस्थोच्यते—

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ।। ७

ता।।उद्धरेत्-योगारूढतापादनेन संसारसमुद्रादुत्तारयेत्: न पुनरस्यां [illegible] । [illegible] दयोर्द्वयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपञ्चयति—आत्मैवेति । [illegible] । [illegible] च रिपव आत्मप्रवृत्तिमूला इत्यवधारणाभिप्रायः ।।५।।

एकस्यैवैकंप्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च कथं [illegible] स्वेनैवेति—स्वात्मनेत्यर्थः । मनसो विजयो नाम विषयेभ्यो व्यावर्तनम् [illegible] विषयेभ्यो जितमिति । बन्धुत्वोपपादनं हि मनसो विजयेनोक्तम् । [illegible] णोक्तम्—अनात्मनः अजितमनस इति । 'आत्मैव' [illegible] स्वकीयमेवमन इति । स्वशेषभूतमेव हि विरोधि [illegible] भावः । शत्रुशब्दस्य [illegible] शत्रुवच्छत्रुत्वेवर्ततेति । संप्रतिपन्नो बाह्यशत्रुरिह दृष्टान्तः । [illegible] —स्वनिश्श्रेयसविपरीत इति । नन्वत्रात्मनेत्यादीनां [illegible] त्वं हि परैरुक्तम्; ऐकरूप्येण सर्वेषामात्मशब्दानां स्वात्मविषयत्वं किं न स्यात्, कथं च मनसो जयादिः विषयव्यावर्तनादिरूप इतिशङ्कायां १कर्मकर्त्रादिभेद [illegible] सिद्धमेवार्थं संवादेन द्रढयति—यथोक्तमिति ।।६।।

प्रतिष्ठितयोगत्वावस्था, तदारोहणोपायश्चोक्तौ; अथ योगप्रक्रिया वक्तुं तदारम्भ[illegible] ज्ञाप्यत इत्याह—योगारम्भेति । सप्तम्याः 'समाहितः' इत्यनेन अन्वयभ्रमव्युदासायान्वयं [illegible] यति—शीतोष्णेति । एतेन 'मानावमानयोस्समस्य' इति [illegible] ।

---

प्र-पा।। *वि. पु. ६-७-२८ ।।　　　　। १. कर्मकर्तृ [illegible] पा ।।

रा।। शीतोष्णसुखदुःखेषु **मानावमानयोश्च जितात्मनः--जितमनसः विकाररहितमनसः प्रशान्तस्य** मनसि **परमात्मा समाहितः—सम्यगाहितः। स्वरूपेणावस्थितः प्रत्यगात्मात्र पर-**मात्मेत्युच्यते, तस्यैव प्रकृतत्वात् । तस्यापि **पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् आत्मा परं समाहित** इति वान्वयः ।।७।।

**ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।**
**युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।।** ८

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा--**आत्मस्वरूपविषयेण ज्ञानेन, तस्य च प्रकृतिविसजातीयाकार-**विषयेण विज्ञानेन च तृप्तमनाः कूटस्थः **देवाद्यवस्थास्वनुवर्तमानसर्वसाधारणज्ञानैकाका-**रात्मनि स्थितः, तत एव विजितेन्द्रियः--- **समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रकृतिविविक्तस्वरूपनिष्ठत-**या प्राकृतवस्तुविशेषेषु **भोग्यत्वाभावाल्लोष्टाश्मकाञ्चनेषु समप्रयोजनो यः कर्मयोगी स**

ता।।शीतोष्णादिद्वन्द्वेष्वनुभूयमानेषु कथं मनसो विजय इत्यत्राह-**विकाररहितमनस** इति।विकारश्च हर्षोद्रेकादिरूपः प्रागुक्तः । 'प्रशान्तस्य' इत्येतद्बाह्येन्द्रियव्यापारनिवृत्तिपरम्, मनोविकारनिवृत्तेरुक्तत्वात् । अनभिसंहितफलाभिसन्ध्यादिराहित्यपरं वा । 'समाहितः' इत्यस्याकाङ्क्षितं प्रकृतमुचितं चाधिकरणमाह---**मनसीति** । **सम्यगाहित** इति – विशदानुसन्धानयोग्यो जात इत्यर्थः । जीवात्मप्रकरणे परमात्मा कथमुच्यत इत्यत्राह—**स्वरूपेणे**ति । **अत्रे**ति प्रकरणौचित्यसूचनम् । तदेव दर्शयति **तस्यैवे**ति । एवकारेण प्रासङ्गिको हि पूर्व परमात्मप्रसंग इति ज्ञापितम् । अपरस्य जीवस्य परमात्मशब्दविषयत्वं कथमित्यत्राह --**तस्यापी**ति । तथापि परमात्मशब्दस्य प्रसिद्धार्थः परित्यक्तस्स्यात्, परत्वं च सङ्कुचितम्, परमशब्दनिर्वचनं च न घटते; परो मा अस्मादिति हि तत् । तच्च पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादित्यन्वयस्मिध्यतीत्यरुचेरन्वयान्तरमाह—**आत्मापर**मिति । अत्र चाधिकं केवलमिति वा परशब्दार्थः ।।७।।

इन्द्रियविजयो द्वन्द्वसहत्वं चोक्तम्; अथ तयोर्हेतुरुच्यते—'ज्ञान' इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यव्युदासायोपसर्गद्योतितं विषयविशेषं व्यञ्जयति–**आत्मस्वरूपे**त्यादिना । पारलौकिकसमस्तकर्मापेक्षितदेहादिव्यतिरिक्तत्वधीरिह ज्ञानम् । मोक्षाधिकारिणो विशेषतोऽपेक्षितनित्यत्वनिरतिशयानन्दत्वादिधीस्तु विज्ञानं न पुनरुपासनरूपज्ञानम् तत्सामग्रीपरत्वाद्वाक्यस्येति भावः । कूटे तिष्ठतीति कूटस्थः । कूटशब्दश्च परिशुद्धात्मन्यौपचारिकः । कूटस्य ह्यागन्तुकविनश्वरायःपिण्डादिसंश्लेषविश्लेषरूपावस्थाप्रवाहे वर्तमानेऽपि स्वस्वरूपे न शैथिल्यादिरूपो विकारः, तद्वदत्रापि देवादिशरीरसंश्लेषविश्लेषरूपावस्थाप्रवाहेऽपि '[1]न जायते म्रियते' इत्यादिनोक्तप्रकारेण निर्विकारत्वं सिद्धमिति कूट शब्देनोपचारो युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—**देवादी**ति । शिखरपर्यायकूटविवक्षया

**प्र-पा ।।** १. ४६-पृष्ठे व्याख्यातम्.

रा।। युक्त इत्युच्यते—आत्मावलोकनरूपयोगाभ्यासार्ह इत्युच्यते ।। ८ ।।

**तथा च—**

**सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।**
**साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ।।** ९

**वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैषिणस्सुहृदः; सवयसो हितैषिणो मित्राणि, अरयो निमित्ततोऽनर्थेच्छवः; उभयहेत्वभावात् उभयरहिता उदासीनाः; जन्मत एवोभयरहिता मध्यस्थाः; जन्मतएवानिष्टेच्छवो द्वेष्याः; जन्मत एव हितैषिणो बन्धवः; साधवो धर्मशीलाः; पापाः पापशीलाः—आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावाद्विरोधाभावाच्च तेषु समबुद्धिर्योगाभ्यासार्हत्वे विशिष्यते ।।९।।**

ता।।वोपचारः । कूटस्थ इव वा साधारणतयानुसन्धानादसौ कूटस्थ इत्यभिप्रायेणाह—**देवाद्यवस्थास्वि**ति । देवशब्दोऽत्र भावप्रधानः । अनुवर्तमानत्वात्सर्वगासाधारणत्वमित्यभिप्रायः [illegible] । यद्वा सर्वात्मसाधारणेत्यर्थः । पूर्वश्लोकोक्तजितेन्द्रियत्वादौ हेतुरयमुक्त इत्याह—**तत एवे**ति । [illegible]कार्यकारणादिभिरत्यन्तविषमाणां लोष्टादीनां समत्वं कथमिति शङ्कानिराकरणाय प्रकृतौ [illegible] **समप्रयोजन** इत्यन्तमुक्तम् । लोष्टाश्मभेदवदश्मकाञ्चनादिभेदेऽपीत्यनेकदृष्टान्ताभिप्रायः । [illegible] विभजते—**य** इत्यादिना । युक्तशब्द एवात्र योग्यपर्यायः प्रकरणवशात् [illegible] सिद्धम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदविवक्षया **योगाभ्यासार्ह** इत्युक्तम् ।।८।।

'समलोष्टाश्मकाञ्चनः' इति अचेतनेषूक्त एवार्थश्चेतनविषयतया [illegible] इत्यभिप्रायेणाह—**तथाचे**ति । यद्वा सुहृदादिषु समबुद्धित्वस्य दुष्करतरत्वादत्र 'विशिष्यते' इत्युक्तेन [illegible]तिशयोऽत्र विवक्षितः; तथाच—अपिचेत्यर्थः; सुहृन्मित्रबन्धुशब्दानां [illegible]मध्यस्थशब्दयोश्च पौनरुक्त्यमपाकर्तुं तत्तत्पदव्याख्या । बन्धुशब्दस्तावन्मित्रादिषु प्रसिद्धः; मित्रशब्दश्च सवयस्सु, अतः पारिशेष्यात्सुहृच्छब्दस्तदुभयव्यतिरिक्तविषय इत्यभिप्रायेणाह—**वयोविशेषानङ्गीकारेणे**ति । **सवयस** इत्यनेन मित्राणां क्रीडादिरूपप्रियैषित्वमप्यस्तीति सूचितम् । [illegible]द्वेष्यशब्दस्तावत्सहजशत्रुविषयः प्राप्तः, ततोऽत्रापि पारिशेष्यादरिशब्दं कृत्रिमशत्रुविषयमाह—**अरयो निमित्ततोऽनर्थेच्छव** इति । मध्यस्थशब्दोऽपि द्वेष्यबन्धुशब्दासन्नो हेतुना हिताहित[illegible] प्रयोगाभावाच्च जन्मत एवोभयरहितविषय उचितः । ततः पारिशेष्यादौदासीन्यस्य प्रवृत्ति१प्रतिबन्धकत्वेन तत्स्मारकत्वात्कारणागमे हिताहितप्रवृत्तियोग्यास्तदभावमात्रेण तद्रहिता उदासीना इत्यभिप्राये-

प्र-पा।। १. प्रतिसम्बन्धिकत्वेन. पा ।।

**योगी युञ्जीत सततं आत्मानं रहसि स्थितः ।**
**एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥** १०

रा॥ **योगी**-उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः, **सततम्**-अहरहर्योगकाले, **आत्मानं युञ्जीत**-आत्मानं युक्तं कुर्वीत, स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतेत्यर्थः; **रहसि**-जनवर्जिते निश्शब्दे देशे **स्थितः एकाकी** तत्रापि न सद्वितीयः **यतचित्तात्मा**-यतचित्तमनस्कः, **निराशीः**-आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि निरपेक्षः, **अपरिग्रहः**-तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥१०॥

ता॥ णाह **उभयेति**। उभयं हितैषित्वमहितैषित्वञ्च जन्मतस्सम्बन्धिनो बन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्योधनादिष्वतिव्याप्तेः—**जन्मत एव हितैषिणोबन्धव** इत्युक्तम् । एवं स्वप्रतिसंबन्धिनः पुरुषा उक्ताः; अथ साधारण्येन श्लाघ्यत्वनिन्द्यत्वाद्याश्रयाः पुरुषास्साधुपापशब्दाभ्यामभिधीयन्त इत्यभिप्रायेणाह—**साधवइति** । वाक्यार्थमाह**आत्मैकेति** । सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावादितरैर्विरोधाभावाच्चैत्यर्थः । ननु युक्तं नाम सुहृदादिषु समबुद्धित्वम्; न तु साधुषु पापेषु च योगिनां समं प्रायोजनम्, सत्सङ्गमादेरसत्परित्यागादेश्च ज्ञानवृद्धिहेतुत्वेन तेषामवश्यापेक्षितत्वात् । उच्यते– नेदानीमुपजीवकदशापन्नोयोगी निर्दिश्यते; किन्तु श्रुतसकलश्रोतव्यः कृतसकलकर्तव्यः साक्षात्कारात्यन्तयोग्यदशापन्नः; तथाविधस्य च तस्य साधुभिः पापैश्च प्रयोजनाभावस्समः । केवलं योगोपयुक्तरहस्यस्थानादेरेवोपादेयत्वादिति भावः । योगाभ्यासार्हदशा हि प्रागप्युक्ता; इयं तु तत्र काष्ठाप्राप्तावस्थेति'विशिष्यते' इत्यस्य भावः । तदाह—**योगाभ्यासार्हत्वे विशिष्यते** इति । अत्र विमुच्यत इति परैः पठितात्पाठ विकल्पादयमेव पाठ उचित इति भावः ॥९॥

अथाध्यायप्रधानार्थभूतयोगाभ्यासविधिरुच्यते—'योगी युञ्जीत' इत्यादिना । युञ्जीतेति साक्षात्काररूपस्य योगस्य विधीयमानत्वाद्योगीत्यनेन कर्मयोगनिष्ठत्वानुवादः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह-**उक्तप्रकारेति** । 'सततम्' इत्येतन्न सर्वकालविषयम्, तथा योगशास्त्रैः [1]अनभिहितत्वात्, अशक्यत्वाच्च । अतः प्रतिदिव सयोगयोग्यतया विहितसत्त्वोत्तरकालसामस्त्यपरमित्यभिप्रायेणाह–**अहरहर्योगकाल** इति । 'युञ्जीत' इत्यत्र विवक्षितमर्थं वक्तुं प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदं दर्शयति—**युक्तं कुर्वीते**ति । तत्र 'युज समाधौ' इति प्रकृत्यंशस्य विवक्षितं व्यनक्ति—**स्वदर्शने**ति । आत्मात्र मनः, स्वात्मा वा । जनवर्जितेऽपि देशे बाह्यदेशस्थितानां शब्दस्यागमे सति मनस्समाधानं न स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं–**निश्शब्द** इति । 'रहसि' इति विजनदेशाभिधानेऽपि पुनः 'एकाकी' इति पदं रहस्याहार्त्यासन्नशिष्यसब्रह्मचार्यादिसन्निधिपरित्यागार्थमित्यभिप्रायेणाह—**तत्रापिनसद्वितीय** इति । यद्वा रहश्शब्देन **जनवर्जन**द्वारा निश्शब्दत्वं लक्ष्यते । एकाकिशब्देन तु जनवर्जनमेवोच्यत इति भावः । व्युत्थानकालेऽपि एकाकित्वमनेनोच्यत इत्येके । ततोऽप्यस्यार्थस्यात्यन्तोपकारित्वादेवं योजना । एतेन 'रहसिस्थितः' एकाकीच' इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वेत्यर्थः' इति शंकरोक्तं प्रत्युक्तम् । आत्मशब्देन मनसोऽभि-

प्र-पा॥ १. अविहितत्वात्. पा ॥

**शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।**
**नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ।।** ११
**तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।**
**उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ।।** १२

रा।। शुचौ देशे-अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिगृहीते चाशुचिभिर्वस्तुभिरसंस्पृष्टे च **पवित्रभूते** देशे, दार्वादिनिर्मितं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरमासनं **प्रतिष्ठाप्य** तस्मिन्मनःप्रसादकरे सापाश्रये उपविश्य योगैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः— सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रियः आत्मविशुद्धये– बन्धनिवृत्तये यो-

ता।।ध्यानेऽपि तस्यैव चिन्ताऽल्पवृत्त्यपेक्षया नाद्विशिष्टापेक्षया वा [illegible] **यतचित्तमन-स्क** इति । आशीश्शब्दस्यानेकार्थत्वादिह [illegible] **निरपेक्ष** इति । [illegible] नबुद्धया स्वीकारपर्यायः परिग्रहोऽत्र निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह— **ममतारहित** इति ।।१०।।

बाह्योपकरणनियममाह—**शुचौदेशे** इत्यादिना । [illegible] स्वा-भाविकं चाशुचित्वं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह- **अशुचिभिरि**ति । [illegible] **अनधिष्ठिते अपरिग्रहीते** चेति अधिष्ठानं-परकीयेषु निवासकृत्यादिरूपेण [illegible] त्वाभिमानः; तदुभयवर्जिते । शुचिशब्दः [illegible] **पवित्रभूत** इति । च्विप्रत्ययरहितप्रयोगात्स्वतश्शुद्धिरुक्ता; 'नात्युच्छ्रितं नातिनीचम्' [illegible] कर्यार्थम् । स्थिरत्वेहेतुर्दार्वादिनिर्मितत्वम्; तस्य कठिनत्वान्मृदुत्वार्थं चेलम्, [illegible] शुद्धयर्थंचाजिनम्, सवस्योपरिशुद्धयर्थंसत्वोन्मेषार्थं च कुशाः । 'कुशाजिनचेलोत्तरम्' इति [illegible] प्यपाठः, तथा सत्युत्तरोत्तरमार्दवसिद्धयर्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । [illegible] इति च शांकरम् । केचित्त्वव्यवस्थितक्रमत्वमूचुः । **प्रतिष्ठाप्य**—[illegible] न्वयव्यक्त्यर्थं **तस्मिन्नि**त्यादिकमुक्तम् । उक्तानां शुचिदेशादीनां [illegible] **मनःप्रसादकर** इत्युक्तम् । **सापाश्रयउपविश्ये**ति— अन्यथा [illegible] स्यादितिभावः । उपविश्य न तु तिष्ठञ्छयानो वा । तथाच सूत्रम् '[1]आसीनस्संभवात्' इति । स्थानशयनयोश्च आयासनिद्रादिप्रसङ्गेन योगो न संभवेत् । तत्रैकाग्रम् [illegible] **योगैकाग्र**मित्युक्तम् । विरुद्धान्यवृत्तेरेतद्वृत्तिप्रधानत्वमिहैकाग्रत्वम् । 'अत्यात्मैकाग्रम्' इति [illegible] चिद्द्राप्यकोशेषु पाठः; आत्मावलोकनोन्मुखं कृत्वेत्यर्थः । [illegible] तया योगशास्त्रेऽभिहित इत्यभिप्रायेण—**सर्वात्मनोपसंहृतचित्तेन्द्रियक्रिय** इत्युक्तम् । [illegible]

प्र-पा ।। १. शारी. ४-१-७ ।। आसीन उपासनं कुर्यात्, तस्यवैकाग्र्यसम्भवात् ।।

रा ।। गं युञ्ज्यात्-आत्मावलोकनं कुर्वीत ।।११।।१२।।

**समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् ।**
**सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ।।** १३
**प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।**
**मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ।।** १४

**कायशिरोग्रीवं समम्-अचलं-सापाश्रयतया स्थिरं धारयन्, दिशश्चानवलोकयन्, स्वनासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य, प्रशान्तात्मा-अत्यन्तनिर्वृतमनाः, विगतभीर्ब्रह्मचर्ययुक्तो मनस्सं-**

ता।। वृत्तिः, इन्द्रियाणि च बाह्यानि, 'एकाग्रं मनः कृत्वा' इति वचनात् । बाह्यविषयेभ्य एवायमुपसंहारः; अन्यथात्मावलोकनमपि न स्यात् । एतेन 'मनसो निश्शेषवृत्तिविलयो योगः' इति वदन्तो निरस्ताः । शुद्धान्तःकरणस्य साक्षात्कारसाध्या ह्यात्मविशुद्धिर्मोक्ष एवेत्यभिप्रायेण—**बन्धनिवृत्तय** इत्युक्तम् । '१अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः' इति कर्मबन्धो ह्यात्मनामशुद्धिरुच्यते; 'योगं युञ्जीत' इत्येतत् 'ओदनपाकं पचति' इतिवदित्यभिप्रायेण— **आत्मावलोकन कुर्यादित्युक्तम्** ।। ११ ।। १२ ।।

एवं शुचिदेशासनादिरूपं बाह्यं योगोपकरणं मनसश्चैकाग्र्यमुक्तम् अथान्तरान्तरतमयोः कायमनसोः क्रमात्कर्तव्यनियमविशेषा उच्यन्ते-'समम्' इत्यादिश्लोकद्वयेन । 'कायशिरोग्रीवम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावः; तत एव नपुंसकता । अत्र सिद्धापरनामा शरीरस्य मध्यमप्रदेशः कायशब्देन विवक्षितः । 'समम्, अचलं, स्थिरम्' इति धारणक्रियाविशेषणानि; सममित्यत्रार्जवं विवक्षितम्; अचलशब्देन निष्कम्पत्वेऽभिहितेऽपि स्थिरमित्येतदङ्गकम्पकरश्रमहेतुभूतपश्चाद्धारणप्रयत्ननिवृत्तिहेत्वभिप्रायमिति दर्शयितुं—**सापाश्रयतया स्थिरमित्युक्तम्** । अनेनाचलत्वस्य चिरानुवर्तनयोग्यत्वमुक्तं भवति । बाह्येभ्यो व्यावर्तनं नासिकाग्रे स्थापनं चेति क्रमप्रदर्शनाय— 'दिशश्चानवलोकन्' 'स्वनासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य' इति व्युत्क्रमेणोक्तम् । यद्वा शतुरत्र हेत्वर्थत्वाद्दिक्छब्दोपलक्षितबाह्यसकलपदार्थावलोकननिवृत्त्यर्थं योगारम्भक्षणे स्वनासिकाग्रप्रेक्षणमिति भावः । भोग्येतरानुपयुक्तविषयनिरीक्षणमपि निवर्तनीयमित्यभिप्रायेण—**दिशश्चेत्युक्तम्** । निमीलेनापि बाह्यानवलोकनसिद्धौ स्वनासिकाग्रावेक्षणं निद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । 'संप्रेक्ष्य नासिकाग्रम्' इत्येतावत्यभिहिते परनासिकाग्रप्रेक्षणमपि शङ्क्येतेति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तं—'स्वम्' इति । मनस्यन्तर्मुखे नासासम्प्रेक्षस्यासम्भवाच्चक्षुषो दृष्टिसन्निपातमात्रमिह विवक्षितम् । अतस्सम्प्रेक्ष्येत्यत्र 'इवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्य' इति शाङ्करम् । नायनस्य तेजसस्स्वच्छन्दवृत्त्या नासाग्रसन्निपातमात्रमिह विवक्षितम्, 'मनस्संयम्य' इति संयमस्याभिधानात् प्रशा-

**प्र-पा ।।** १. वि पु. ६-७-७७ ।। 'अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः । अशुद्धास्ते....कर्मयोनयः ।।

रा।। यस्य मच्चित्तो युक्तः अवहितो मत्परः आसीत-मामेव चिन्तयन्नासीत ।।१३।।१४।।

**युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।**

**शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ।।** १५

एवं मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनसश्शुभाश्रये सदा आत्मानं मनो युञ्जन् नियतमानसः—मत्स्पर्शपवित्रीकृतमानसतया निश्चलमानसः मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिमधिगच्छति-निर्वाणकाष्ठारूपां मत्संस्थां—मयि संस्थितां शान्तिमधिगच्छति ।।१५।।

---

ता।। त्वात्मशब्दोऽयं योगोपयुक्तमनस्सन्तोषपर इत्यभिप्रायेण-**अत्यन्तनिर्वृतमना** इत्युक्तम् । 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इत्यनेन ब्रह्मचर्याश्रमप्रतीतिः, शङ्करोक्तप्रक्रियया वा ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनाभावादि-धीस्स्यादिति तद्व्यवच्छेदायाह—**ब्रह्मचर्ययुक्त** इति । ब्रह्मचर्यं च [illegible] भोग्य-ताधीगर्भस्मरणालोकनालापादिरहितत्वमत्र विवक्षितम् । स्मर्यते च—'ब्रह्मचर्यं च योषित्सु भोग्य-ताबुद्धिविवर्जनम्' इत्यादि । तथा 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' इति । युक्तशब्दस्य पूर्वोक्तप्रतिपन्नात्मावलोकनाभिधानादपि तदुपयुक्तावधानाभिधानपरत्वमस्तीत्यभिप्रायेण—**अवहित** इत्युक्तम् । मच्चित्तशब्दो भगवति चित्तस्यानुप्रवेशपरः । मत्परशब्दस्तु तदे-कचित्तत्वपरः, तदनुवृत्तिपरो वेत्यपौनरुक्त्यमाह—**मामेवे**ति । यद्वा [illegible] महति परधीर्लोके विभक्ता मयि तु तदुभयमित्यपुनरुक्तिः ।।१३-१४।।

जीवात्मयोगप्रकरणे, 'मच्चित्तो मत्परः' इति परमात्मचिन्तनं किमर्थं [illegible] इत्यत्रोच्य-ते—'युञ्जन्नेवम्' इति । एवमित्यनुवादे 'मच्चित्तः' 'मत्परः' इत्युक्तमनुवदन् [illegible] विवृण्वन्नाह—**एवंमयी**ति । **परस्मिन् ब्रह्मणी**त्यनेन सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादिकं विवक्षितम् । तथात्वेऽपि समस्तवैलक्षण्येन तद्गतदोषास्पर्शो देवतान्तरविलक्षणत्वं च—**पुरुषोत्तम**शब्दाभिप्रेतः । उक्ताकारविशिष्टत्वाच्च मनसश्शुभाश्रयत्वम् । एतेन शुभाश्रयप्रकरणान्तरोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहविशि-ष्टत्वमप्यभिप्रेतम् । तत्रात्मशब्दः प्रकृतानुवादपरतया मनोविषयः । युञ्जन्नित्यस्य प्रयोजनं नियतमा-नसत्वम्, तच्च निश्चलमानसत्वम । तदुत्पत्तौ हेतोरवान्तरव्यापारोऽयमित्यभिप्रायेणाह— **मत्स्पर्शे**-ति । मत्संस्थाम्' इत्यादिपरमप्रयोजनम् । 'निर्वाणपरमाम्' इत्यत्र निर्वाणं परमं यस्या इति समासे विशेषणव्यत्यासास्वारस्यम्, निर्वाणहेतुशान्तेश्च 'नियतमानसः' इत्यनेन सिद्धत्वात् पुनरुक्तिश्च स्यात्;परमशब्दश्चास्वरसः। अतो निर्वाणस्य परमामिति समासः;परमशब्दश्च परमावस्थाविषय इत्य-भिप्रायेणाह—**निर्वाणकाष्ठे**ति । परमात्मनि संस्थिता च शान्तिरशनायादिषडूर्मिराहित्यरूपा । यद्वा **मयि संस्थितां शान्ति**मित्येतदेव 'शुभाश्रये स्थितिम्' इत्यन्तेन विवृतम् ।।१५।।

---

प्र-पा।। १.

२. आग्नेयपुराणम्. ३७२-अ. १०-११. श्लो. बृहद्योगियाज्ञवल्क्ये च ।।

एवमात्मयोगमारभमाणस्य मनोनैर्मल्यहेतुभूतां मनसो भगवति शुभाश्रये स्थिति-मभिधायान्यदपि योगोपकरणमाह—

**नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।**
**न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६**
**युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।**
**युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७**

अत्यशनानशने योगविरोधिनी, अतिविहाराविहारौच, तथाऽतिमात्रस्वप्नजागर्ये; तथाचात्यायासानायासौ. मिताहारविहारस्य मितायासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकलदुःखहा बन्धनाशनो योगस्सम्पन्नो भवति ॥१६॥१७॥

**यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।**
**निस्स्पृहस्सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८**

यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव विनियतं-विशेषेण नियतं निरतिशयप्रयोजनतया तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते; तदा सर्वकामेभ्यो निस्स्पृहस्सन् युक्त इत्युच्यते—योगार्ह इत्युच्यते ॥१८॥

---

**ता॥** शुचौ देशे प्रभृति परमात्मचिन्तनपर्यन्तं ह्यत्र योगोपकरणमेव; अतः-**अन्यदपीत्युक्तम्** । योगोपकरणं-योगोपकारकम् । अत्यशनादेर्योगविरोधित्वं 'नात्यश्नतः' इति श्लोकस्यार्थः । मिताहारादेस्तु योगोपयन्तृत्वं 'युक्ताहार' इति श्लोकेनोच्यते इति व्यतिरेकतोऽन्वयतश्च एक एवार्थः स्थिरीक्रियत इति विभागमभिप्रेत्याह **अत्यशनेति** । 'युक्ताहर' इति श्लोके विहारायासयोरपि उक्तत्वात्पूर्वत्रापि हि तावभिप्रेताविति दर्शयितुम्-**अतिविहाराविहारावत्यायासानायासा**वित्युक्तम् ।' जाग्रतः' इत्यत्राप्यतिरनुषञ्जनीयः । पूर्वश्लोकोक्तातिशब्दप्रतियोगिकत्वाद्युक्तशब्दो मितपर इत्यभिप्रायेण—**मिताहारे**त्यादिकमुक्तम् । श्रूयते हि '[1]यद्वा आत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति, तद्यत्कनीयो न तदवति' इति, स्मर्यते च '[2]उदरस्यार्धमन्नस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोस्सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्' इति । अतो न्यूनाधिक्यादिसमस्तदोषराहित्यं युक्तशब्देनाभिप्रेतम् । द्वन्द्वात्पूर्वमपि परमिव प्रत्येकमन्वेतव्यम् । विहारशब्दस्सञ्चारपरः; तन्द्रीपरिहारार्थविनोदनपरो वा । पारिशेष्यादौचित्याच्च चेष्टाशब्दार्थोऽत्र श्रमहेतुरायासः । दुःखशब्दासङ्कोचाद्योगसामर्थ्याच्च—**सकले**ति विशेषितम् । तत्फलितमाह—**बन्धनाशन** इति । एवंविधस्य योगो दुःखहा भवतीत्यन्वये योगस्य पूर्वसिद्धताभ्रमः स्यात्; तद्व्युदासाय -**सम्पन्नो भवती**त्युक्तम् ॥१६, १७॥

---

**प्र-पा ॥ १.** २.

**यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।**

**योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ।।** १९

रा।। **निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते—न चलति; अचलस्सप्रभस्तिष्ठति; यतचित्तस्य-निवृत्तासकलेतरमनोवृत्तेर्योगिनः—आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा; निवातस्थतया निश्चलसप्रभदीपवन्निवृत्तासकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ।।१९।।**

**यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।**

**यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ।।** २०

**सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।**

**वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ।।** २१

**ता ।।** एवं परिकरोक्तिसमनन्तरं योगदशा प्रदर्श्यते ततः पूर्वं प्रस्तुतैव योगयोग्यदशा परामृश्यते'यदा विनियतम्' इति श्लोकेन।'आत्मन्येव' इत्येवकारस्य व्यवच्छेद्यप्रदर्शनमन्तरेण नाम सामान्यतः—**प्रयोजनविषयमित्युक्तम्** । प्रयोजनान्तरेषु सत्सु सर्वत्र विशेषेण निरवकाशे हेतुमिव त्राह—**निरतिशयेति** । 'युक्तः' इत्येतावतोऽत्र विधेयत्वात् 'निःस्पृहः' इत्यस्यानुवादरूपत्वप्रदर्शनाय—**निःस्पृहस्सन्नित्युक्तम्** । सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तथोक्तः सर्वकामेषु निःस्पृह इत्यर्थः ।।१८।।

अथ योगदशा लक्ष्यते— 'यथा' इत्यादिना । दीपस्यात्मनश्च हेतुनिवातस्थत्वम् । इङ्गन-श्चेष्टार्थत्वे विवक्षिते दीपे तदनन्वयात्साधारण्यमित्यर्थमाह— **नचलतीति** । निश्चलत्वे पर्वतादिनिदर्शनसद्भावेऽपिदीपदृष्टान्ताभिप्रेतमर्थं दर्शयितुमाह—**अचलस्सप्रभस्तिष्ठतीति** । यतचित्तस्येत्यत्र चिन्तारूपवृत्तिनियमनवचनमुपलक्षणमित्याह— **निवृत्तेति** । मनोमात्रगतानां वृत्तीनां निवृत्तौ; **इतरशब्देनात्मविषयवृत्तिरस्तीति सूचितम्** । अन्यथा 'युञ्जतो योगम्' इत्येतदनुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह **आत्मनियोगंयुञ्जत** इति । आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । 'नेङ्गते' इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमुदाह्रियते, '१समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम्' इति तस्योक्तत्वात्, ध्यानदशा-साधारणत्वेन समाधिदशाविशेषकत्वानुपपत्तेश्च । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, 'योगिनः सोपमा' इत्यन्वयायोगात् । नाप्यात्मस्वरूपस्य निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽपि तत्सिद्धेः । अनन्यविषयप्रकाशज्ञान-प्रभानिरस्तसमस्तवृत्त्यन्तरपरिशुद्धात्मस्वरूपप्रदर्शनार्थोऽयं दृष्टान्त इति सूचयितुं 'योगिनः' इत्युक्ते-ऽपि पुनरपि 'आत्मनः' इत्युक्तमित्यभिप्रायेण— **आत्मस्वरूपस्य सोपमेत्युक्तम्** । 'योगिनः आत्मनः' इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । ननु, 'सोपमा' इत्यत्र उपमाशब्द उपमितिपरो वा, दृष्टान्तपरो वा । उभय-

**-पा ।।** १. गी. ६-१३.

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३

**भा ॥ योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योगे उपरमते-अतिशयितसुखमिदमिति रमते, यत्र च योगे आत्मना-मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति, यत्तादतीन्द्रियमात्मबुद्ध्येकग्राह्यमात्यन्तिकं सुखम्, यत्र च योगे वेत्ति-अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः सुखातिरेकेण तत्त्वतस्तद्भावान्न चलति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विरतस्तमेव**

ता॥ तथापि न सम्भवति, यथेति निर्दिष्टप्रकारपरामर्शित्वादत्र तच्छब्दस्य च तत्समानाधिकरणत्वात् 'सप्रभस्तिष्ठति' इत्येतच्च कथं दार्ष्टान्तिके निर्वाह्यम्, अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चलत्वप्रतीत्यभावात् किमर्थं च निश्चलत्वोपदेश इत्यत्राह—**निवातस्थतयेति** । अयमभिप्रायः—उपमेति दृष्टान्तगतं साधर्म्यमत्र निर्दिश्यते । तस्माद्यथेत्यनेन सोपमेत्यस्यान्वय उपपन्नः । प्रभायाश्च प्रतिधर्मोऽत्र ज्ञानम् । आत्मनो निश्चलत्वं नाम स्वप्रभाभूतज्ञानस्य विविधप्रसरणनिवृत्तिः । सा च बाह्यविषयेषु मनोवृत्तेरेवाभावात् संसारदशायां च ज्ञानस्येन्द्रियद्वारैव प्रसरणादिति । 'स्मृता'—समाधिदशासन्दर्शिभिर्योगिभिरिति शेषः ॥१९॥

पुनरपि योगस्यैव आदरातिरेकाय निरतिशयपुरुषार्थत्वप्रतिपादनेन प्रपञ्चयते—'यत्र' इतिभिः । 'निरुद्धम्' इत्यत्र परिगृहीतत्वविनष्टत्वादिभ्रमव्युदासाय—**योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धमित्युक्तम्** । सर्वतो निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमात्रं प्रतीयेत; सर्वत्रेत्युक्ते तूत्तरोत्तरप्रवृत्त्यनुदयोऽपि सिध्यतीति सप्तमीनिर्देशः । 'योगसेवया निरुद्धं यत्रोपरमते' इत्युक्ते योगस्य पृथगुपादानात्, यच्छब्दार्थस्य योगाद्व्यतिरेकः प्रतीयेतेति तद्व्युदासाय 'योगसंज्ञितम्' इति वक्ष्यमाणान्वयेन—**यत्र योग** इत्युक्तम् । 'यत्र यस्मिन् काले' इति परोक्तमयुक्तम्, उपरितनयच्छब्दभिन्नार्थत्वप्रसङ्गात्, प्रतिनिर्देशस्थयोगशब्दानन्वयाच्चेति भावः । 'यत्रोपरमते' इत्यत्र यतो विच्छिद्यत इति भ्रमापाकरणायाह—**अतिशयितेति** । यत्र सिद्धेऽन्यत उपरमत इत्यध्याहारेण योजना न युक्ता; तथा सति निरुद्धमित्यनेन पुनरुक्तिश्च स्यात् । उपसर्गाणां च नानार्थत्वादयमेवातिशयितार्थ उपपन्नः । आसक्तिप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण चायमर्थस्सिध्यतीति भावः । यत्र चैवेत्येवकारस्य यथाक्रमान्वये प्रयोजनाभावात्, उचितान्वयप्रदर्शनाय—**आत्मन्येव तुष्यतीत्युक्तम्** । **अन्यनिरपेक्ष**मित्यवधारणतोपशब्दाभ्याम् अर्थसिद्धोक्तिः । यद्वा 'आत्मानं पश्यंस्तुष्यति' इत्येतावतैव विवक्षितसिद्धौ पुनरात्मनीति निर्देशः तदन्यव्युदासार्थ इत्यभिप्रायः । आत्मनि परमात्मानमिति योजना तु जीवयोगविषयत्वादिहासङ्गता । अतीन्द्रियमित्युक्तत्वात्, परिशेषात्, औचित्याच्च 'बुद्धिग्राह्यम्' इत्यत्र बुद्धिं

रा।। काङ्क्षमाणो नापरं लाभं मन्यते, यस्मिंश्च योगे स्थितो विरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणापि दुःखेन न विचाल्यते, तं दुःखसंयोगवियोगं-दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं विद्यात्; स एवंरूपो योग इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा-हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ।।२०,२१,२२,२३।।

**संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।**
**मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ।। २४**

**शनैश्शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।**
**आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ।। २५**

स्पर्शजास्सङ्कल्पजाश्चेति द्विविधाः कामाः, स्पर्शजाः शीतोष्णादयः, सङ्कल्पजाः पुत्रक्षेत्रादयः, तत्र सङ्कल्पप्रभवाः स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः तान्सर्वान्मनसैव तदनन्वयानुसन्धानेन त्यक्त्वा स्पर्शजेष्ववर्जनीयेषु तन्निमित्तरागद्वेषौ त्यक्त्वा समन्ततः सर्वस्माद्विषयात्सर्वमिन्द्रियग्रामं विनियम्य शनैश्शनैर्धृतिगृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या सर्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।।२४।।२५।।

ता।। विशिनष्टि—आत्मबुद्ध्येकग्राह्यमिति । आत्यन्तिकम्— [illegible] यत्र तच्च यत्र वेत्तीत्यन्वयः । यद्वा यत्तदिति पिण्डितं प्रतिज्ञार्थमिति [illegible] न्वयप्रकारमजानन्तः 'सुखमात्यन्तिकं यत्र' इति पठन्ति । 'वेत्ति यत्र' इति [illegible] साधारणतया मध्ये प्रयुक्तः । वेत्तीत्यस्यापवर्गदशानुभाव्यत्वप्रतिपत्ति[illegible] योगदशा-परोक्ष्याभिप्रायेण—**अनुभवतीत्युक्तम्** । 'आत्मनि तुष्यति' इति पूर्वोक्तमिह [illegible] । 'सुखमात्यन्तिकम्' इत्यादिकं तु स्वरूपसुखानुभवपरमित्यपौनरुक्त्यम् । **सुखातिरेकेण** [illegible] त्वहेतुरुचित इति भावः । प्रामाणिकार्थात् चलतीति वा, [illegible] वा, [illegible] । योगदशायां च सुखातिरेकेण स्वरसतस्तदवस्थयैव चिरतरावस्थाना[illegible] अभिप्रायेण 'तत्त्वतः' इत्यस्य **तद्भावादिति** प्रतिपदमुक्तम् । इतरथा पर्यालोचने[illegible] 'यत्र' इति श्लोकेनोक्ते । तत आत्मस्वरूपसुखानुभवस्तस्य स्वरसवाहितया दुर्विच्छेदत्वं च 'सुखम्' इति [illegible] हिते । अथ 'यं लब्ध्वा' इति श्लोकेन योगविरतिकालेष्वपि तस्यैवाभिलाषण[illegible] दुःखेन चानास्कन्दनमुच्यत इति विभागज्ञापनाभिप्रायेण—**योगाद्विरत** इत्यादिकमुक्तम् । योगदशायां तु लाभान्तरप्रतिसन्धानमेव नास्तीति भावः । 'गुरुणापि' इत्युक्तगौरवव्यञ्जनाय **गुणवत्पुत्रवियो-**

**प्र-पा** ।। १. योगरूपा. पा ।।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६

रा ॥ चलस्वभावतयात्मन्यस्थिरं मनः यतोयतो विषयप्रावण्यहेतोर्बहिर्निश्चरति, ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्यात्मन्येव अतिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥२६॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७

प्रशान्तमनसम् आत्मनि निश्चलमनसम् आत्मन्यस्तमनसम्, तत एव हेतोर्दग्धाशेषकल्मषम्, तत एव शान्तरजसं-विनष्टरजोगुणम्, तत एव ब्रह्मभूतं-स्वस्वरूपेणावस्थि-

ता॥ गादिनेत्युक्तम् । '[१]पुत्रजन्मोवपत्तिभ्यां न परं सुखदुःखयोः' इति ह्याहुः।**न विचाल्यते**–योगप्रतिकूलमवगादं न गच्छतीत्यर्थः । दुःखसंयोगस्य वियोगस्तस्यासम्बन्धः अभाव इत्यर्थः, सच भावान्तरमिति ज्ञापनायाह—**दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारमि**ति । दुःखसंयोगस्य वियोगो यत्रेति व्यधिकरणबहुव्रीहौ फलितोऽभिप्रायम् । अथवा, वियोगशब्दोऽत्र वियुज्यतेऽनेनेति करणार्थघञन्तो वियोगहेतुपर इति भावः । निर्विण्णचेतसेति पदच्छेदे समारे तापत्रयेणेत्यध्याहारस्स्यात्; तत्तु सप्रयोजने योजनान्तरे सम्भवति न युक्तम्; तस्मादनिर्विण्णचेतसेति पदच्छेदः । निश्चयशब्दोऽपि तेनैव हेतुसमर्पणेनान्वितः; न तु 'योक्तव्यः' इत्यनेन, निरर्थकान्वयप्रसङ्गात् । अनिर्विण्णत्वहेतुश्च निश्चयः पूर्वोक्तनिरतिशयपुरुषार्थत्वेनैव स्यात्; तदेतदभिसन्धायाह—**स एवमिति । एवं रूपः**—निरतिशयपुरुषार्थरूप इत्यर्थः । 'योक्तव्यः' इत्युक्तत्वात् आरम्भोपकारकत्वद्योतनाय—**आरम्भदशाया**मित्युक्तम् । '[२]मनसा विनश्यमानस्तु समाधानं न कामयेत् । अनिर्वेदं मुनिर्गच्छन् कुर्यादेवात्मनो हितम्' इति ह्युच्यते । अतो चिरकालयुक्तानिर्वेदाभ्यासः अयं त्वन्यादृश इति—**हृष्टचेतसे**त्युक्तम् । **योक्तव्यः**—कर्तव्य इत्यर्थः ॥२०, २१, २२, २३॥

अथ ममकारपरित्यागादिकं प्राग्विप्रकीर्णोक्तमखिलमिदानीं सुखग्रहणायेह सौकर्यप्रदर्शनाय च सङ्कलय्य योगदशापर्यन्ततया स्मार्यते 'सङ्कल्प' इत्यादिभिः श्लोकैः ।'सङ्कल्पप्रभावान्सर्वान् कामांस्त्यक्त्वा' इत्येतावतैव सिद्धौ पुनः 'अशेषतः' इति पदं निश्शेषत्यागानर्हाणां विषयाणां सूचकम्।नचोत्तरवाक्ये तदन्वयः, ग्रामशब्देन पर्याप्तत्वात् । अतः प्रयुक्तपदवैयर्थ्यपरिहाराया शेषतश्च 'कामांस्त्यक्त्वे' ति त्यागाभावेऽपि योज्यम् । अपि च सङ्कल्पप्रभवत्वेन विशेषणमेव असङ्कल्पप्रभवकामसूचकमित्यभिप्रायेण विभजते—**स्पर्शजा**इति । 'मनसैव' इति पदं मध्यस्थितत्वादपेक्षितत्वाच्च काकाक्षिन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यामन्वितमिति दर्शयितुं-**तान् सर्वान् मनसैवे**त्यादिकमुक्तम् । कामत्यागकरणस्य मन-

१. प्र-पा ॥ १. २. मनुः ६ ॥

**रा।। तमेनं योगिनम्,** आत्मानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति [illegible] **उत्तमस्वरूपत्वादा-मस्वरूपस्येत्यर्थः ।। २७ ।।**

**एवं युञ्जन् सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।**

**सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ।।** २८

**एवमुक्तप्रकारेणात्मानं युञ्जन् तेनैव** विगतप्राचीनसमस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं **ब्रह्मा-नुभवरूपं सुखमत्यन्तमपरिमितं सुखेनानायासेन** सदाऽश्नुते ।।२८।।

**ता।।** [illegible] -न्विना इत्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । [illegible] **सर्वाञ्जेष्वि**[illegible]-ना । 'समन्ततः' इत्यत्र पदच्छेदादिभ्रमव्युदासायाह— **सर्वस्मादिन्द्रिय**[illegible]-या धृतेर्हेतुमाह—**विवेकविषयर्येति । उपरम्य**— [illegible] मयेतिव्याख्यानमङ्कुन्दद्योतनाय । **किञ्चिदपीति** — [illegible] सर्व-मित्यर्थः ।। २४-२५ ।।

पूर्वोक्तमेव दुर्गं द्रव्यद्योतनायावधानविधानाय च प्रपञ्चयति [illegible] 'चञ्चलम्' 'अस्थिरम्' इत्यनयोः पौनरुक्त्यनिरासायोक्तं-**चलस्वभावतयास्थिरम्** [illegible]-त्वादपुनरुक्तिः । 'चञ्चलम्' इति [illegible] येनेन्द्रियद्वारेण निश्चरतीत्यर्थः । यद्वा यत [illegible] पञ्चमी । तद्व्यञ्जनायाह — **विषयप्रावण्यहेतोरिति** । [illegible]-स्य हेतोरिति वा । सम्भवन्ति ह्यनादिवासनया विषयनिधानस्थितिनानया [illegible] सुखभावनाया वशीकरणं शक्यमित्युच्यते—**अतिशयितसुखभावनयेति** [illegible]।

आत्मनि वशीकरणोपायः प्रागुक्तः, अनन्तरं च तदेवाह—[illegible] इति श्लोकः । तत्रविप्रकीर्णविस्थितानां पदानामन्वयक्रममर्थं च दर्शयति - **प्रशान्तमनस**[illegible] । योगिनम्, अकल्मषं शान्तरजसं शान्तमनसं ब्रह्मभूतमेनम् इति हेतुगर्भविशेषण[illegible] । [illegible] स्वकल्मषनिवर्तकत्वं पञ्चगव्यप्राशनादेरिव परमकल्पायनम् । **ब्रह्मभूत**[illegible] [illegible]-क्लेशादिदशारूपाब्रह्मत्वव्यवच्छेदार्थम् । तदाह—**स्वस्वरूपेणावस्थितमिति** । अणोरपि हि जीवस्य 'इसचानन्त्याय कल्पते' इति श्रुतेर्धर्मतो बृहत्त्वमस्त्येव । उत्तमशब्देन [illegible]-

प्र-पा ।। १. गी. ५-२०.

२ [illegible]

३. श्वेता. ५-९. वालाग्रशतभागस्य शत- [illegible] भागकल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चा-नन्त्याय कल्पते'

रा।। अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते—

**सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।**

**ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ।।** २९

**स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्याद्वैषम्यस्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेष्वात्मसु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते । सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः, एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे सर्वस्यात्मवस्तुन स्तत्साम्यात्सर्वमात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः, *'सर्वत्र समदर्शनः' इतिवचनात् +'यो यं योगस्त्वया प्रोक्तस्साम्येन' इत्यनुभाषणाच्च, ★'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' इतिवचनाच्च ।।२९।।**

ता।। क्षित इति व्यञ्जनाय-**स्वरूपानुभवरूपमि**त्युक्तम्।[1]'ब्रह्मसंस्पर्शम्' इति ह्यनन्तरमुच्यते। निरतिशयत्वाद्दुःखसम्भेदविरहाच्चोत्तमत्वम् । पूर्वश्लोकोक्तमनोवशीकरणे वैतच्छ्लोकोक्तसुखोपागमे वा हेतुपरा हिशब्दइत्याह—**हीतिहेता**विति । हेतुस्वरूपं विशदयति—**उक्तमेवे**ति ।।२७।।

एवं योगप्रभावादाविर्भूतस्सुखस्यात्मानुभवरूपत्वं साक्षात्कारात्पश्चान्निरतिशयत्वमनिवर्तनीयत्वमनायासगम्यत्वं चोच्यते—'एवं युञ्जन्' इति । एवं शब्देन '[2]योगी युञ्जीत' इत्यारभ्योक्त प्रकारः परामृश्यत इत्यभिप्रायेण—**उक्तप्रकारेणे**त्युक्तम् । संस्पर्शशब्दोऽनुभवलक्षकः, बुद्ध्या सह सम्बन्धपरो वेत्यभिप्रायेण—**ब्रह्मानुभवरूप**मित्युक्तम् । 'एवं युञ्जन्' इत्यनेनैव सर्वस्योक्तत्वात्तत्रच नियतकाले सदाशब्दान्वयायोगात्सुखस्य चाविनाशित्ववचनस्यापेक्षितत्वात्सदाश्नुत इत्यन्वयः । ततश्चात्यन्तशब्दोऽपि सावधिकत्वरूपान्निवृत्तिद्वारा निरतिशयत्वपर इत्यभिप्रायेण—**अपरिमित**मित्युक्तम् । 'सुखेन सुखमश्नुते' इति सुखसाधनसुखान्तराभावात्सुखेनेत्यनायासत्वं विवक्षितम् ।।२८।।

एवं योगाभ्यासविधिः प्रपञ्चितः ; '[3]आत्मलाभसुखं यावत्तावद्ध्यानमुदाहृतम्' इत्याद्युक्तं फलपर्यन्तत्वं चोक्तम्; अथ चतुर्धा योगी प्रतिपाद्यत इति चतुर्णां श्लोकानामर्थमाह—**अथे**ति । समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य पवक्रमेण तारतम्याच्चतुष्प्रकारत्वम् । अत्र प्रथमदशोच्यते—'सर्वं भूतस्थम्' इति श्लोकेन । समदर्शनत्वोपपत्तये स्वरूपतस्साम्यं वैषम्यस्य चौपाधिकत्वं दर्शयति—**स्वात्मन** इत्यादिना **गतत्वा**दित्यन्तेन । भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टचेतनवाचकोऽपि '[4]सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्' इत्यादिदिष्वचेतनांशपरः । **योगयुक्तात्मा** योगविनियुक्तमनाः ; यद्वा योगसमधिगतात्मस्वरूप इत्यर्थः ।

---

**प्र-पा ।।** *योग याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।। +गी. ६-३३ ।।
★गी. ५-१९ ।।
१. गी. ६-२८.

२. गी. ६-१०. ३.
४.

**यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।**
**तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥** ३०

रा॥ **ततो विपाकदशापन्नो मम** साधर्म्यमुपागतः [illegible] निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इत्यु- च्यमानं सर्वस्यात्मवस्तुनो विधूतपुण्यपापस्य स्वरूपेणावस्थितस्य मत्साम्यं पश्यन् सर्वत्रात्मव- स्तुनि **मां पश्यति, सर्वमात्मवस्तु च मयि** पश्यति; अन्योन्यसाम्यादन्यतरदर्शनेन अ- न्यतरदपीदृशमिति पश्यति; **तस्य** स्वात्मानं पश्यतोऽहं तत्साम्यात् [illegible] **ना- दर्शनमुपयामि; ममापि मां पश्यतो** मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्समानमवलोकयन् सदा दर्शन- मुपयामि ॥३०॥

ता॥ योगयुक्तात्मत्वं समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनत्वमेव प्रति[illegible] **सर्वभूतस्थम्** इत्यादि । आत्मशब्दस्यात्र [illegible] अन्यो- न्याधाराधेयभावः कथमुपपद्यते [illegible] सर्व- भूतानां कथमेकदेशस्थिते स्वात्मनि स्थितिः [illegible] **सर्व- भूतसमानाकारमिति** । नन्वयं स्वात्मसाम्यानुसन्धान[illegible] स्वप्रतियोगिकसाम्याश्रयतया च [illegible] **एकं** [illegible] पदार्थेष्वेकव्यक्तिदर्शनेनैव [illegible] भावः । 'सर्वभूतस्थम्' इत्यादेस्साम्यमेव विवक्षितमिति [illegible] चोदाहरति– **सर्वत्रेति** । अयमभिप्रायः— सर्वत्र समदर्शनं [illegible] मुच्यते; तदेव 'सर्वभूतस्थतम्' इति प्रपञ्च्यते । अत [illegible] स्थितिदर्शनमिहासङ्गतम् । नचेदं परमात्मयोगप्रकरणम्, [illegible] । न च जीवात्मयोगोपयुक्तं परमात्म[illegible] जीवात्मनां परमात्मनश्च साम्यमिहोच्यते, तथापि '१यो माम्' इति [illegible] मुचितत्वात्; अस्य परमात्मविषयत्वे 'यो माम्' इति [illegible] न स्यात् । +'योयं योगः' इत्येतदनुवादे च साम्यमात्रमेवोच्यते, न तु [illegible] । अपि च *'विद्याविनय' इत्यादौ साम्यमात्रमेवोक्तम् । अतोऽत्र जीवानां परमात्मसाम्यमेव [illegible] ॥२९॥

एवं देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपभेदनिरसनेन ज्ञानैकाकारतया [illegible] क्तम् । अथ तस्यैव देवादिभेदहेतुभूतपुण्यपापतारतम्यविधूननेन परमात्मना [illegible] मुच्यते—'यो माम्' इति । अस्यापि श्लोकस्य साम्यविषयत्वे हेतुः प्रागेवोक्तः । **ततोऽपि विपाक- दशापन्नः**—प्रथमदशातोऽधिकां विपाकदशां प्राप्त इत्यर्थः । जीवात्मनां परमात्मना[illegible] साम्यं [illegible]-

प्र-वा॥ *१८६. पुटे. व्याख्याता. ॥

१. गी. ५-१८ ॥

रा ॥ ततोऽपि विपाकदशामाह—

**सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।**
**सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥** ३१

योगदशायां सर्वभूतस्थितं मामसंकुचितानेकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृतभेदपरित्यागेन सुदृढं यो भजते, स योगी व्युत्थानकालेऽपि यथातथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन् मयि वर्तते मामेव पश्यति—स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥३१॥

ता॥ स्मारयति-**मम साधर्म्यमिति** । उपागताः प्राप्ता इत्यर्थः । नह्यसाविदानीं मुक्तः, पुण्यपापविधूननेन साम्यप्रतिपादनाय 'निरञ्जनः' इति श्रुतिरुपात्ता । '१तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति हि सा; 'यो मां पश्यति' इत्यनुवादः तत्सिद्धौ हि भवति ; सा कुत इति शङ्कायां साम्यं तावदुपात्तश्रुत्यादिसिद्धम् । तदनुसन्धानं च विहितम् ; ततश्च तदनुवादोऽप्युपपद्य इति ज्ञापनाय **मत्साम्यं पश्यन् यस्सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यतीत्यवान्तरवचनव्यक्तिभेदो दर्शितः** । परमात्मनः सर्वव्यापितया सर्वेषां परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिर्ह्यत्र स्वरसतो जायते ; तच्चात्र प्रकरणादिवशादनुचितम् । ततश्च साम्यदर्शनमेव विवक्षितमिति वाच्यम् ; तदप्ययुक्तम्, स्वात्मानुसन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनोऽन्येषां च स्फुरणाभावादिति पूर्ववच्छङ्कायामाह—**अन्योन्येति** । **अन्यतरदर्शनेनान्यतरदपीति** एकव्यक्तिदर्शनेन व्यक्त्यन्तरमपीत्यर्थः । 'तस्याहम्' इत्यादौ न तावत्प्रध्वंसनिषेधः क्रियते, नित्यतया बहुप्रमाणप्रतिपादितयोर्जीवेश्वरयोरिदानीमनित्यत्वशङ्काभावात्, तस्य 'न प्रणश्यामि' इत्यादिपरस्परप्रतियोगिनिर्देशानुपपत्तेश्च । न हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रत्यनष्टं किञ्चित्प्रति च नष्टं भवति । अतोऽसावदर्शनविषय एवात्र नाशशब्दः । नशिधातोश्च अदर्शनार्थत्वं धातुपाठपठितम् । ततश्च न प्रणश्यामीति कोऽर्थः ; नादर्शनमुपयामीति, तदेतद्दर्शयति—**तस्येत्यादिना** । तादृशत्वानुसन्धानस्याभावो निषिध्यत इति भावः । 'स च मे न प्रणश्यति' इत्येतद् दृष्टान्तार्थं, साम्यस्य सर्वज्ञबुद्धिविषयतया प्रामाणिकत्वार्थं, पूर्ववच्छङ्कापरिहारार्थं चेत्यभिप्रायेणाह—**ममापीति** । सर्वसाक्षात्कारिणोऽपि मम स्वरूपानुसन्धानांशेऽपि तत्साम्यात्तत्स्वरूपमप्यनुसंहितं भवतीत्यर्थः । स इत्यनेन तदवस्थस्य मुक्तप्रायत्वं विवक्षितमिति व्यञ्जयितुमाह—**मत्साम्यात्स्वात्मानं मत्सममवलोकयन्निति** ॥३०॥

तृतीयां विपाकदशामाहेत्याह—**तत** इति । अकर्मवश्यत्वाकारेणेश्वरसाम्यदर्शनं पूर्वश्लोकोक्तम्, 'सर्वभूतस्थितम्' इत्यनेन तु कर्मरूपाविद्यावेष्टनविधुरत्वादसंकुचितज्ञानाकारतया साम्यानुसन्धानम्, तत्संस्कारप्रभावेन च व्युत्थानकालेऽपि स्वरसतस्तथाविधानुसन्धानानुवृत्तिश्चेत्येतदुच्यते । 'यो

**प्र-पा ॥** १, मुण्डके ३-१-३ ॥

रा ।। ततोपि काष्ठामाह—

**आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।**

**सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ।।** ३२

स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसंकुचितज्ञानैकाकारतयौपम्येन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखमसम्बन्धसाम्यात्समं यः पश्यति, परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः; स योगी परमो मतः— योगकाष्ठां गतो मतः ।।३२।।

**अर्जुन उवाच—**

**योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।**

**एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ।।** ३३

---

**ता**।।भजति' 'स सर्वथा वर्तमानोऽपि' इत्यनेन कालभेदस्सिद्धः, नच [illegible]। यथातथा वर्त-मानत्वमुपपद्यते । सर्वभूतस्थितेन परमात्मनैकत्वानुसन्धानं नाम स्वस्यापि सर्वभूतस्थितत्वेन तदेक-प्रकारत्वानुसन्धानं तच्चाणोरात्मनस्स्वरूपेण न सम्भवति । धर्मतस्तु परिपूर्णात्मता श्रूयते 'बाला-ग्र' इत्यारभ्य '१सचानन्त्याय कल्पते' इति श्रुतिसिद्धा । सूत्रं च '२प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति' इति अतोऽत्रापि तथैवसाम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुम्-**असङ्कुचितज्ञानाकारतयैकत्वमास्थित** इत्युक्त-म् । **प्राकृतभेदपरित्यागेन**—कर्मोपाधिकप्रकृतिविशेषसंसर्गकृतज्ञानसंकोच[illegible]परित्यागेनेत्यर्थः । अनेनैकत्वोक्तेस्स्वरूपभेदनिरासार्थत्वं परिहृतम् । सर्वात्मना [illegible] न-घटते । आस्थितशब्दस्य तात्पर्यार्थः—**सुदृढमि**ति । ततश्च व्युत्थानदशायामपि तथाविधानुसन्धानप्रवा-हहेतुभूतसंस्कारप्राबल्यं सूचितम् । 'माम्भजति' मत्समात्मावलोकनमपि हि [illegible] । 'सर्वथा' इत्यस्य लौकिकक्रियाव्यापृतोऽपीत्यभिप्रायः । 'मयि वर्तते' इत्यस्य परमात्मनि स्थितिरर्थः, तस्य योग्ययोगिसाधारणत्वात् । अतो वृत्तिरत्र बुद्धिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह—**मामेव पश्यतीति** । जीव-

---

**प्र-पा ।।** १. श्वे. ५-६ ।।

२. ब्रह्मसूत्रम्. ४-४-१५ ।।★अस्यार्थः—'आ-त्मा अणुपरिमाणः' इति उक्तम्, कथमनेकशरीरेष्वे-कस्य अणोरात्माभिमानसम्भव इत्यत्राह—प्रदीपवदा-वेशस्तथा हि दर्शयति इति । यथा प्रदीपस्यैकस्यैकदेश-वर्तिनस्स्वया प्रभया अनेकदेशप्रवेशः । तद्वदात्मनोऽपि-एकदेशस्थस्य स्वप्रभारूपेण ज्ञानेन सर्वदेहेषु यथा मद्भ-[illegible]त्माभिमानानुगुणा [illegible] । यथा ए-कस्मिन्देहे हृदयादिदेशे वर्तमानस्यात्मनोऽपि सर्वस्मि-न्देहेऽहमित्यभिमानानुगुण्यात्मि [illegible] तद्वत् 'दर्शयति हि'-श्रुतिः 'बालाग्रशतभागस्य.... सचानन्त्याय कल्पते' इति । अमुक्तस्य कर्मनियामकम्, मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः ।' इति ।।

**चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।**
**तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४**

रा॥ योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तभिन्नतयैतावन्तं कालमनुभूतेषु सर्वेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्मवश्यतया च ईश्वरसाम्येन सर्वत्र समदर्शनरूपो योगस्त्वया प्रोक्तः; एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वात् । तथा ह्यनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वतएव चञ्चलं पुरुषेणैकत्रावस्थापयितुमशक्यम् ।

ता॥दर्शनमात्रेण कथं परमात्मदर्शनमित्यत्राह–**स्वात्मनीति** ।व्युत्थानकाले स्वात्मसाक्षात्काराभावेऽपि विशदपरीक्षानुसन्धाने परेषामपि तथात्वसिद्धेः फलितत्वोक्तिरियम् ॥३१॥

प्रबलदुःखहेत्वागमेऽपि निर्विकारत्वापादिकां योगविपाककाष्ठाभूतां कर्मज्ञानतारतम्यप्रयुक्तसुखदुःखनानात्वभ्रमनिवृत्त्यनुसन्धानरूपां चतुर्थीं दशामाहेत्याह–**ततोऽपि काष्ठामाहे**ति । 'आत्मौपम्येन' इत्यस्य न पश्यतिनान्वयः, सममित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतस्सर्वत्रात्मोपम्येनेत्यन्वयः । उपमाशब्दस्तुल्यवचनः । तस्य भाव औपम्यं सर्वेषामात्मनां पूर्वोक्तेन देहविलक्षत्वादिसाम्येनेत्यर्थः । 'सर्वत्र' इत्येतदेव काकाक्षिन्यायेन 'समं पश्यति' इत्यत्राप्यन्वितम् । सर्वेषामत्यन्तविषमतया उपलभ्यमानसुखदुःखान्वयसाम्यभ्रमव्युदासेन व्यतिरेकसाम्यानुसन्धानं दर्शयति—**असम्बन्धसाम्यादि**ति । परेष्वसम्बन्धानुसन्धानस्य निष्प्रयोजनत्वादिहाभिप्रेतमाह—**परे**ति । परपुत्रजन्मादेस्स्वात्मनि स्वपुत्रजन्मादेश्च परेषु यथा न सम्बन्धः, तथा स्वात्मन्यपीत्युक्तं भवति । परमशब्दाभिप्रेतमाह—**योगकाष्ठाङ्गतोमत** इति । जीवात्मयोगकाष्ठेयम्, परमात्मयोगस्य परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् ॥३२॥

एवं ज्ञानैकाकारतया निर्दोषतया ब्रह्मतद्गुणसम्बन्धेनेतरासम्बन्धेन च साम्यं श्लोकचतुष्टयेनोक्तम् । अत्र श्लोकद्वयेन साम्यानुसन्धानोक्तिस्तृतीयचतुर्थश्लोकाभ्यां तु दृढतरदृढतमसाम्यानुसन्धानफलपर्वद्वयोक्तिरित्येके । योगाभ्यासविधिश्चतुर्धा योगी चोक्तः । अथ प्रागुक्तमेव योगसाधनं विशदं ज्ञातुं पुनरर्जुन उवाच—'योऽयम्' इति । **देवे**त्यारभ्य—**अनुभूतेष्वि**त्यन्तमनाद्युपचितसुदृढविपरीतवासनया साम्यानुसन्धानस्याशक्यत्वप्रदर्शनार्थम्— **देवमनुष्यादिभेदेने**ति । जीवेश्वरभेदेन—कर्मवश्यत्वाकर्मवश्यत्वादिभेदेनेत्यर्थः । **अत्यन्तभिन्नतये**ति –नह्यत्रखण्डमुण्डादिवत् भेदकधर्ममात्रं, किन्तु विरुद्धस्वभावत्वमेव हि दृश्यत इति भावः । **एतावन्तं कालमि**ति '१कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।' **अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येने**ति चस्साम्यद्वयसमुच्चयार्थः । अकर्मवश्यतयाचेश्वरसाम्येन

**प्र-पा॥** १. अष्टा. २-३-५॥ 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' —इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोग इति किमर्थं क्रियते ? । मासस्य द्विरधीते; क्रोशस्यैकदेशे पर्वत इत्यत्र माभूदित्येवमर्थम् ॥

रा ॥ वयं मनः पुरुषं बलात्प्रमथ्य दृढमन्यत्र चरति; तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्वभावस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनि स्थापयितुं निग्रहं प्रतिकूलगतेर्महावातस्य व्यजनादिनेव सुदुष्करमहं मन्ये; मनोनिग्रहोपायो वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥३३-३४॥

**श्रीभगवानुवाच** --

**असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।**
**अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥** ३५
**असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।**
**वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥** ३६

**चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः; तथाप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यासजनिताभिमुख्येनात्मव्यतिरिक्तेषु दोषाकरत्वदर्शनजनितवैतृष्ण्येन च कथंचिद्गृह्यते; असं-**

---

ता॥ चेति कश्चित्पाठः। तदा पूर्वं चकार ऐश्वर्यसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वसाम्यं [illegible] पूर्ववत्। ज्ञानपुरुषार्थवैषम्ययोः कर्मवैषम्यफलत्वात् अकर्मवश्यात्मस्वरूपेण [illegible] फलित इति तयोरनुपादानम् । **त्वया प्रोक्तः**—स्वतःसर्वज्ञेन त्वयैव [illegible] न शक्यामिति भावः। 'अहं न पश्यामि' इति अनादिभेदानुसन्धानवासनाजनितचिन्तनात् [illegible] भावः। **स्थिरां स्थितिं**— चिरानुवृत्तिमित्यर्थः । 'मधुसूदन' रजस्तमोमयप्रबलविरोधिनिरसनशीलस्त्वमेव मनोनिग्रहोपायम् उपदिशेति भावः । 'चञ्चलं हि मनः' इत्युक्तव्याख्यानाय **मनस** इत्याहृतम् । हीति निपातस्य यादवप्रकाशोक्तादर्चिद्विशेषणार्थत्वादपि स्फुटमुचितं [illegible] हेत्वर्थत्वमाह— **तथाहीति** । हेतुभूतं च चलत्वं सम्प्रतिपन्नस्थले प्रदर्शनीयम् । [illegible] इति दर्शयितुम्—**अनवतेत्यादिकम्** । चञ्चलत्वफलमाह— **पुरुषेणेति** । 'प्रमाथि' प्रमथनशीलम् । **प्रमथ्य** - व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । बलवच्छब्दः प्रमथनक्रियाविशेषणं वा [illegible] हेतुपरो वेत्यभिप्रायेण—**बलात्प्रमथ्येत्युक्तम्** । वैपरीत्ये दार्ढ्यमित्याह—**दृढमन्यत्रेति** । 'मम' इति परामर्शाभिप्रेतमाह—**स्वाभ्यस्तेति** । **तद्विपरीताकार** इति अनभ्यस्तपूर्व इत्यर्थः । **स्थापयितुं** —[illegible]म्। दार्ष्टान्तिके मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः दृष्टान्ते विवक्षितत्वप्रदर्शनाय – **प्रतिकूले**त्यादिकमुक्तम् । मनोनिग्रहोपायदुर्बलत्वज्ञापनाय वायोर्मन्दैर्निग्रहा१सम्भावनार्थं च— **व्यजनादिनेवे**त्युक्तम् । एवं दुष्करत्ववचनं न प्रतिक्षेपार्थम्, किन्तूपायपरिप्रश्नार्थमित्याह—**मन** इति ॥३३-३४॥

अथार्जुनेन कण्ठोक्तमनुवदन् बुभुत्सितमुपायं श्लोकद्वयेनाह—भगवान् । तत्र 'दुर्निग्रहं चलम्' इति पदद्वयमर्जुनोक्तप्रतिज्ञाहेत्वनुवादरूपमाह— **चलस्वभावतयेति** । असंशयमित्येतत्सत्यमितिवदर्धाङ्गीकारपरम् । तुशब्दाभिप्रेतं विशेषं दर्शयति— **तथापीति** । अनुकूलतयाभ्यासो हि तत्र

---

**प्र-पा॥** १. असम्भवार्थं. पा ॥

रा।। ययतात्मना अजितमनसा महतापि बलेन योगो दुष्प्राप एव, उपायतस्तु वश्यात्मना-पूर्वोक्तेन मदाराधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो-योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥३५-३६॥

अथ ※'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इत्यादावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं यथावच्छ्रोतुमर्जुनः पृच्छति, अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितम्, तच्च योगमाहात्म्यमेव —

ता।। प्रावण्यहेतुरभ्यासादित्यभ्यासविशेषं तत्फलं च व्यनक्ति-**आत्मन** इति । नित्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वाकर्मवश्यत्वामलत्वादयोऽत्र गुणाः । कथञ्चिदित्यवधानार्थम् । एवं मनसो ग्रहणोपाय उक्तः; ततश्च '१एतस्याहं न पश्यामि' इत्युक्तमर्थं विषयविशेषे व्यवस्थापयति - 'असंयत' इति श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयतवश्यशब्दयोर्मनोभिव्याहारसामर्थ्याच्चात्र आत्मशब्दो मनोविषयः । २महाबाहुसम्बुद्धिसूचितमाह—**महतापिबलेनेति** । '३उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः' इति भावः । 'मे मतिः' इत्यनेन निस्सन्देहत्वं विवक्षितमित्याह—**दुष्प्राप एवेति** । **उपायतस्तु वश्यात्मनेति**—व्याख्येयान्वयप्रदर्शनम् । तद्व्याख्यानं—**पूर्वेत्यादि** । उक्तलक्षणं कर्ममात्रं मनोनिग्रहोपायः. अभ्यासवैराग्ये तु तस्यैवाङ्गतयोक्ते इति भावः यतमानेन—योगमभ्यस्यतेत्यर्थः ॥३५,३६॥

एवं प्रागुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छ्रुतम् ; अथ प्रागुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारान्वितं प्रपञ्चेन श्रोतुं पृच्छतीत्याह—**अर्थेति** । योगमाहात्म्यशब्देन संग्रहश्लोकस्थयोगसिद्धिशब्दो व्याख्यातः । सिद्धिकारणं हि माहात्म्यम् ; सिद्धिश्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य चिरतरमनेकपुण्यलोकावाप्तिः, पुनर्योगियोगिकुलसम्भवः, तद्द्वारा पुनर्योगपौष्कल्यं, ततश्चापवर्ग इत्येवंरूपा । एषा च सिद्धिः अनितरसाधारणेन माहात्म्येन । ननु '४नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इत्यादौ कर्मयोगस्य माहात्म्यमुक्तम्; अत्र तु तत्फलभूतस्यात्मावलोकनरूपयोगस्य; अतः कथं श्रुतमित्युक्तम्; तत्राह—**अन्तर्गतेति** । ततः सिद्धमित्याह-**तच्चेति** । योगाङ्कुरभूतात्मज्ञानगर्भतया पुष्कलयोगस्वरूपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितम् ततश्च योगोपाधिके तदङ्गभूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते अङ्गिभूतयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः ।'अयतिः'इत्यादिपदानाम् अर्थौचित्यात्क्रमभेदेन अन्वयो दर्शितः । तत्र प्रवृत्तस्य हि ततश्चलितत्वं वाच्यम्,न तु तत्र श्रद्धोपेतमात्रस्येति;अतश्श्रद्धया तत्कार्यलक्षणेत्यभिप्रायेण-**योगे प्रवृत्त** इत्युक्तम् । उपेतशब्द एव वा अत्र श्रद्धाकृतयोगाधिगमपर इत्यभिप्रायः । **योगसंसिद्धिमप्राप्य**–योगसिद्धेः पूर्वमेवेत्यर्थः । **योगाच्चलितमानसः**–पुष्कलयोगं कर्तुमननुगुणचित्त इत्यर्थः । कामभोगमोक्षान्तरेषु कतमामित्यर्थः । 'कां गतिं गच्छति' इति सामान्यनिर्दिष्टमेव 'कच्चित्' इत्या-

**प्र-पा ॥** ※ गीता. २-४० ॥

१. गी. ६-३३ ॥

२. महाबाहुशब्दसं. पा ॥ ३.

४. गी. २-४० ॥

**अर्जुन उवाच—**

**अयतिश्श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।**
**अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥** ३७

**कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।**
**अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥** ३८

**एतं मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।**
**त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता नह्युपपद्यते ॥** ३९

रा॥ **श्रद्धया योगे प्रवृत्तो** दृढतराभ्यासरूपयत्नवैकल्येन योगसंसिद्धिमप्राप्य **योगाच्चलितमानसः कां गतिं गच्छति,** उभयविभ्रष्टोऽयं छिन्नाभ्रमिव कच्चिन्न नश्यति, **यथा मेघशकलः** पूर्वस्माद्बृहतो **मेघाच्छिन्नः** परं बृहन्तं **मेघमप्राप्य** मध्ये **विनष्टो भवति, तथैव** कच्चिन्न नश्यति; कथमुभयविभ्रष्टता ? अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः पथीति.

**ता॥** दिना विवृतम् । दृष्टान्तेऽप्युभयभ्रष्टत्वप्रकारं दर्शयति- यथेति । उभयभ्रष्टत्वाविवरणरूपत्वात् 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इत्येकस्याभिधानाच्च पारिशेष्यादप्रतिष्ठपदं सांसारिकफलसाधनत्यागविषयमित्यभिप्रायमित्याह—**यथावस्थित**मिति । कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयासादौ न 'कश्चिद्विद्यते', अभिसन्धिवैधुर्यात्तु निष्फलं संवृत्तमित्यभिप्रायः । 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इति ब्रह्मपथे अज्ञानं न विवक्षितम्; ज्ञात्वोपक्रम्य निवृत्तं प्रति पृच्छ्यमानत्वात् । अतो विमोहकार्ययोगनिवृत्तिरत्र विमूढशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण—**प्रक्रान्त** प्रत्यादि **प्रच्युत** इत्यन्तमुक्तम् ।**ब्रह्मणः पथि**—ब्रह्मप्राप्त्युपायभूते योग इत्यर्थः । 'एतं मे संशयम्' इति निर्दिश्यमानस्य संशयस्यार्थसिद्धं निर्गलितमाह— **किमयं नश्यत्येवे**ति । अर्हसि— सर्वज्ञत्वकारुणिकत्वप्रियसखत्वादियुक्तस्त्वं योग्योऽसीत्यर्थः । कृष्णशब्देन स्वच्छन्देन नातिप्रेतमाह— **स्वत**इति । करणाधीनम्, अविशदानुमानादिप्रायं, क्रमभावि, कतिपयविषयं, सातिशयकमपि हि त्वदन्येषां ज्ञानमिति भावः एतेन '[1]यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः । तं प्रणम्य हरिं शास्त्रं न्यायतत्त्वं प्रचक्ष्महे' इति तु भगवन्नाथमुनिमिश्राणां वचनमनुसंहितम् । **नह्युपपद्यत** इति—[2]युक्तिविरोधाभिप्रायः ॥ ३७-३८-३९ ॥

अथोभयपुरुषार्थान्वयमुखेन उभयविभ्रष्टतां परिहरति—'पार्थ' इति । तमेतदनेन परामृष्टमाकारद्वयमाह—**श्रद्धये**ति । इहामुत्रशब्दयोर्भूलोकस्वर्गलोकादिपरत्वं परिहृत्यात्र विवक्षितमाह— **प्राकृते**ति । यथा मुमुक्षोः पुण्यमपि पापकोटौ निक्षिप्यते, तथा तस्य स्वर्गादिकमपीहशब्दनिर्देशार्हं प्रकरणसङ्गतं चेति भावः । विनाशशब्दः '[3]प्रत्यवायो न विद्यते' इति प्रागुक्तमप्यत्र सर्वं सङ्कलनी-

**प्र-पा॥** १. न्यायतत्त्वे ॥
२. युक्तिविरोधोऽभिप्रेतः. पा ॥
३. गी. २-४० ॥

रा॥ यथावस्थितं स्वर्गादिसाधनभूतं कर्म फलाभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्यप्रतिष्ठः, प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः, अत उभयविभ्रष्टतया किमयं नश्यत्येव, उत न नश्यति, तमेतं संशयमशेषतश्छेत्तुमर्हसि, स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत्सर्वं सर्वदा पश्यतस्त्वत्तोऽन्यस्संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३७,३८,३९॥

श्रीभगवानुवाच—

**पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।**
**नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥** ४०

श्रद्धया योगे प्रक्रान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चामुत्र च विनाशो न विद्यते, प्राकृत स्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानवाप्तिरूपः प्रत्यवायाख्यानिष्टावाप्तिरूपश्च

---

ता॥ त्याह—**प्रत्यवायाख्येति** । कल्याणशब्दस्यात्र प्रस्तुतविशेषपर्यवसानव्यञ्जनायाह—**निरतिशये**ति । 'गच्छति' इत्यनवच्छिन्नवर्तमाननिर्देशात्— **कालत्रयेऽपी**त्युक्तम् । अनेककालोपचितानन्तपुण्यसाध्यत्वेन प्रागपि दुष्कृताभावः, इदानीं च निरतिशयकल्याणरूपयोगप्रवृत्तिः, परस्तादपि पुण्यलोकावाप्तियोगसिद्ध्यपवर्गप्रभृतिरिति, कालत्रयेऽपि १दुर्गत्यसम्भवः । दुर्गतिर्निरयोऽनिष्टमात्रं वा; हिर्हेतौ, प्रसिद्धौ वा । नहि योगं प्रक्रान्तस्य कस्यचित्कस्मिंश्चित्काले दुर्गतिप्राप्तिः कुतश्चित्प्रमाणात्सिद्धेति भावः ॥४०॥

उभयभ्रष्टतापरिहाराय योगभ्रष्टस्योभयान्वयं प्रपञ्चयति—'प्राप्य' इत्यादिना 'पराङ्गतिम्' इत्यन्तेन । योगभ्रंशहेतुं पुण्यलोकप्राप्तिकृतातिशयितप्राकृतपुरुषार्थयोगे कर्माख्यसाधनरहितत्वेऽपि योगमाहात्म्यस्यैव साधनत्वं भोगावसानहेतुं वैतृष्ण्यमुत्पाद्य पुनर्योगमाहात्म्यस्यैव योगारम्भयोग्यकुलोद्भवहेतुत्वं च प्रदर्शयति **यज्जातीयेति** । सर्वेषां मात्रया पुण्यकृत्त्वसद्भावेऽपि केषुचित्पुण्यकृच्छब्दप्रयोगस्तेषामतिशयितपुण्यकृत्त्वनिबन्धन इत्याह—**अतिपुण्यकृतामिति** । तज्जातीयत्वेऽपि ततोऽतिशयितत्वाय—**अतिकल्याणानि**त्युक्तम् । दृश्यते ह्येकजातीयेष्वपि रूपरसगन्धादिषु भूलोकेऽपि तारतम्यम् । एवं दिव्यादिव्यभेदः । यदि पुराकृतैः पुण्यैः पुण्यलोकावाप्तिः, पापैरपि पुराकृतैः पापलोकप्राप्तिस्स्यादित्यत्राह—**योगमाहात्म्यादेवेति** । धर्मार्थसम्पादितद्रव्यस्य भोगार्थविनियोगवदिति भावः । नह्यसौ पुण्यक्षयात्स्वर्गभोगमाहात्म्यक्षयान्निवर्तते, तस्याक्षयत्वादिति दर्शयितुं—**याव**दित्यादिकमुक्तम् । विषमविपाकागमयकर्ममूलगन्त्वोन्मेषकृतविवेकोदयवशान्निरन्तरभोगप्रकर्षादिवशाच्च वैतृष्ण्यसम्भवस्सौभरिप्रभृतिवृत्तान्तेषु भाव्यः । शुचित्वं श्रीमत्त्वं च अदृष्टद्वारा दृष्टद्वारा च योगोपकारकमित्याह-**योगोपक्रमयोग्यानामि**ति । योगभ्रष्टस्य स्वान्वयाद्योगोपक्रमानुगुणस्वभावानामित्यर्थः । 'अथवा

---

**प-टी** ॥ १ दुर्गत्यसम्भवः पा ॥

रा।। **विनाशो न** विद्यत इत्यर्थः; नहि [illegible] योगकृत्कश्चित् [illegible] **दुर्गतिं गच्छति** ।।४०।।

**कथमयं भविष्यतीत्यत्राह—**

**प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।**
**शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।।** ४१

**यज्जातीयभोगाभिकाङ्क्षया योगात्प्रच्युतोऽयमतिपुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य तज्जातीयानतिकल्याणान् भोगान् योगमाहात्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगतृष्णावसानं शा-**

ता।। योगिनामेव कुले' इति [illegible] जन्मनो [illegible] [illegible]— **योगोपक्रमे भ्रष्ट** इत्युक्तम् ।।४१।।

'अथवा' इति [illegible] [illegible] इति दर्शयितुं—**परिपक्वयोगश्चलितश्चे** दित्युक्तम् । 'योगिनां कुले' इति [illegible] नोच्यते; तावन्मात्रस्यात्यन्तयोगोपकारकत्वाभावात्. कि [illegible] पुत्रादित्वेन जायत इति दर्शयितुं—**योगं कुर्वतामित्ये** [illegible] । 'शुचीनां श्रीमताम्' [illegible] योगाधिगम प्रत्यानुगुण्यमात्रमुक्तम्; इह तु 'धीमताम्' इति वचनात् [illegible] इत्याह —**स्वयमेवेति** । '[1]पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः' [illegible] इत्यादिप्रतिपादितवैभवयुक्तं महत्त्वम् । पूर्वश्लोकस्थगेहशब्दानुवृत्त्यर्थत्वात् [illegible] । **एतदुभय-**

प्र-पा।। १. 'पशुर्मनुष्यः पक्षीवा येच वैष्णवसंश्रयाः तेनैव । ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमम्पदम्' ।। अत्र वैष्णवशब्दो ब्रह्मवित्सदाचार्यपरो मन्तव्यः ।।

२. स्तोत्ररत्ने. ५५. श्लोकः ।। 'तव दास्यसुखैकसङ्गिनाम्भवनेष्वस्त्वपि कीटजन्म मे । इतरावसथेषु मा स्मभूदपि मे जन्म चतुर्मुखात्मना' ।। अस्यार्थः-पूर्वम् 'भगवन्भक्तिमपि प्रयच्छमे' इति भगवद्भक्तिः प्रार्थिता; तद्विवृद्धये तत्फलत्वेनच 'त्वदीयेषु भक्तिस्ततमनिरन्तरश्च मे स्यात्' इत्यभिप्रायेण प्रार्थ्यते—तव दास्येति । तव दास्यसुखैकसङ्गिनां—त्वत्कैङ्कर्यप्रीतिमात्रासक्ताना मित्यर्थः एतेन 'एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य' इत्यादिप्रसिद्धं वैषयिकसुखवैमुख्यं व्यज्यते । ईदृशभागवताभिमानगोचरत्वाय स्थानान्तरगमनानर्हानन्यगतित्वविवक्षया 'कीटजन्मापि' इत्युक्तम् । [illegible] जन्म [illegible] इत्यादिरुक्तम- [illegible] जन्मापि [illegible] बोधितो भवान्, [illegible] त्वं [illegible] । 'अपि' शब्द. [illegible] । [illegible] अभागवतनिवेशेषु, चतुर्मुखात्मनापि जन्म [illegible], किं पुनर्मनुष्याद्यात्मनेति [illegible] । [illegible] चतुर्मुखात्मनापि जन्म [illegible] पुनरपि 'मे' इत्युक्तम् । [illegible] भागवतानाम् अभागवत संसर्गः परिहार्य इत्युक्तं भवति । [illegible] अनिद् विदा समुद्दिशेत्, न सह भुञ्जीत, नत्वनथमाविशात्' इति बह्वृचश्रुतेः—इति ।।

रा ॥ श्वतीस्समास्तत्रोषित्वा तस्मिन् भोगे वितृष्णः शुचीनां श्रीमतां योगोप क्रमयोग्यानां कुले- योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्याज्जायते ॥४१॥

अथवा योगिनामेव कुले महति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२

परिपक्वयोगश्चलित् योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगोपदेशक्षमाणां कुले भवति; तदेतदुभयविधं योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म, लोके प्राकृतानां दुर्लभतरम्; एतत्तु योगमाहात्म्यकृतम् ॥४२॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥ ४३=

तत्रजन्मनि तमेव पौर्वदैहिकं योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभेत । ततस्सुप्तप्रबुद्धवद्भूयस्संसिद्धौ यतते । यथा नान्तरायहतो भवति; तथा यतते । तेन पूर्वाभ्यासेन— पूर्वेण योगविषयेणाभ्यासेन सः योगभ्रष्टो ह्यवशोऽपि योग एव ह्रियते । प्रसिद्धं ह्येतद्योगमाहात्म्यमित्यर्थः ॥४३=॥

---

ता॥विधर्मिति— साधारणस्येदृशमित्यनुवादस्य उभयान्वयित्वमेव ह्युचितमिति भावः । प्रकृतिमात्रदर्शिजनविषयेण लोकशब्दे मुमुक्षुव्यतिरिक्तविवक्षामाह—**प्राकृताना**मिति । दुर्लभतरं कथं लभ्येतेत्यत्रेदृशशब्दाभिप्रेतमाह— **एतत्त्वि**ति ॥ ४२ ॥

ततः किमायातमपवर्गस्य, पूर्वदेहारब्धस्य योगस्य शिथिलत्वात्; योगिकुलजन्ममात्रस्य च मोक्षहेतुत्वाभावादित्यत्रोक्तं 'तत्र तम्' इति । तत्रशब्दस्य सप्तमीसाम्याद्गेहविषयत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वोक्तवाक्यार्थेन अन्वयमाह—**तत्र जन्मनी**त्यादि । पूर्वदेहे संसारहेतुबुद्धेरपि सद्भावात्तद्व्यवच्छेदाय 'तम्' इत्युक्तमित्याह—**योगविषये**ति । ततः—बुद्धिसंयोगादित्यर्थः जन्मान्तरे समस्तसंस्कारतिरोधानस्य दृश्यमानत्वात्कथमिदमुपपद्यत इति शङ्कायां पुण्यकृतां तथाविधस्संस्कारभ्रंशो नास्तीति प्रदर्शनाय—**सुप्तप्रबुद्धवदि**ति दृष्टान्त उक्तः । 'संसिद्धौ' इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतमाह—**यथे**ति । तेनेत्यस्यार्थो—**योगविषयेणे**ति । 'तेनैव' इत्यवधारणफलितमाह—**योग एव ह्रियत** इति । हिशब्दार्थमाह—**प्रसिद्धमि**ति । प्रसिद्धिश्चात्र भरतविदुरभीष्मादिवृत्तान्तेषु द्रष्टव्या । पार्थकुरुनन्दनशब्दाभ्यामुभयकुलशुद्ध्यादिसूचकाभ्यामर्जुनस्यापि शुचीनां श्रीमतामित्याद्यन्वयस्सूचितः ॥४३=॥

'जिज्ञासुः' इत्यादि प्रकरणवशाद्वासनाया विच्छिन्नघटकत्वप्रदर्शनार्थमित्याह—**अप्रवृत्ते**ति । 'जिज्ञासुरपि' इति सन्नन्तापिशब्दयोस्सामार्थ्यात्—**अप्रवृत्तयोग** इत्युक्तम् । यद्यपि '१न लोका-

---

प्र-पा ॥ १. अष्टाध्या. २. ३-३६ ॥

**जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥** ४४

रा॥ अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य **कर्मयोगादिकं**

**योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म—देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादि-शब्दाभिलापयोग्यं ब्रह्म प्रकृतिः । प्रकृतिबन्धाद्विमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलापानर्हं ज्ञानानन्दैकतान-मात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः** ॥४४॥

**प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।**
**अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥** ४५

**ता॥**व्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति कर्मणि षष्ठीनिषेधः; तथाप्यत्र सम्बन्धसामान्यविवक्षया 'योगस्य' इति षष्ठी । योगिनश्चलितस्य योगः, प्रक्रान्तयोगस्य चलितस्य तदुपक्रमः, योगमात्रजिज्ञासोश्चलितस्यारुरु-क्षेति तत्तदवस्थानुरूपं प्रतिसमाधानमिति भावः । **कर्मयोगादिकं** कर्मयोगज्ञानयोगादिकमित्यर्थः । यद्वा, कर्मयोग उपक्रमो यस्यात्मसाक्षात्काररूपस्य योगस्य स तथोक्तः । ब्रह्मशब्दोऽत्र न परब्रह्मविषयः, तस्यातिवर्तनीयत्वानुपपत्तेः, 'शब्दब्रह्म' इति विशेषणायोगाच्च । अत एव न जीवविषयः । नापि वेद-विषयः, तस्याप्यतिवर्तनीयत्वानिरूपणात् । नापि लक्षणया वेदप्रतिपाद्यकर्मविषयः, तत्फलविषयो वा, तत्रापि वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौणः प्रयोगः, तस्य परत्वाल्लक्षणा, इत्यनिष्टपरम्परायोग इति बहुदोष-प्रसङ्गात् । नापि शब्दजन्यं ज्ञानमात्रं शब्दब्रह्म, योगं जिज्ञासोस्तदतिवृत्तिविरुद्धत्वात् । '[1]स्वाध्याया-द्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत्' इत्यादिप्रकोपप्रसङ्गाच्च । योगमात्रजिज्ञासुः शास्त्रश्रवणजनित-तज्ज्ञानमात्रवतः पुरुषादधिकः '[2]ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः' इतिवदिति चेत्—तदपि न, अध्याहारस्यापातात्, अप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्, पूर्वोत्तर-वाक्यानन्वयाच्च । अतः प्रकृतावपि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्यात्रापि प्राचुर्यादतिवर्तनीयत्वोचित्याच्च ब्रह्म-शब्दोऽत्र प्रकृतिविषयः । तस्या एव भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानात्मपरिणामप्रदर्शनाय 'शब्दब्रह्म' इति व्यपदेशः । '[3]सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वा' इत्यादिश्रुतेः विभक्तरूपा हि प्रकृतिर्देवादिशब्दाभिलप्या । तदेतदखिलमभिप्रेत्य—**देवमनुष्येत्यादिकमुक्तम्** । प्रकृत्यतिवर्तनशब्दार्थ फलितं च दर्शयति—**प्रकृतिसम्बन्धादिति । देवमनुष्येत्यादिना** '[4]पुमान्न देवो न नरः' इत्यादिकं

**प्र-पा ॥** १. वि. पु ६-६२. २९५. पुटे. द्रष्टव्यम् ॥ २. मनुः. १-९७॥ ३.यजु. आरण्. ३-१२. पुरुषसूक्त-म् ॥ ४. वि. पु.२-१३-९८ 'पुमान्नदेवो न नरो न पशुर्न च पादपः । शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः॥' 'भूपते' इत्यपि पा ॥ पुमान्-आत्मा श्वे-देवत्वादयः ।

रा ।। यत एवं योगमाहात्म्यं, ततो ऽनेकजन्मार्जितपुण्यसञ्चयैः संशुद्धकिल्बिषः संसिद्धस्सञ्जातः प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येव ।।४५।।

अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनस्सर्वस्मादाधिक्यमाह—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ।। ४६

केवलतपोभिर्यः पुरुषार्थस्साध्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः, यश्च केवलैरश्वमेधादिभिः कर्मभिः, तेभ्यस्सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी, तस्माद्योगी भवार्जुन ।।४६।।

तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम्; अथ परविद्यां प्रस्तौति

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धवान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।। ४७

ता।। स्मारितम् । ज्ञानानन्दैकतानाभिधानेन च '१ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः' इत्यादिकम् ।। ४८ ।।

तदेवं योगभ्रष्टस्य पुनस्संसिद्धौ यत्नपर्यन्तमुक्तम् । अथ तत एव तस्यात्मप्राप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थयोगोऽभिधीयते—'प्रयत्नात्' इति। 'ततः' इति पदं यथास्थानान्वये प्रयोजनाभावात्प्रकृतहेतुपरमाह यत इति। अनेकजन्मसंसिद्ध-अनेकैर्जन्मभिस्सम्यग्योगयोग्यो जात इत्यर्थः।तत्र हेतुः-संशुद्धकिल्बिषत्वम्। 'प्रयत्नाद्यतमानस्तु' 'अतिप्रयत्नेनाभिमननादिप्रयत्नेन योगे यतमानः' इत्यपुनरुक्तिः । अथवाधिकं यतमान इत्यर्थः तुशब्दसूचितं पूर्वोक्तं व्यवच्छिनत्ति - चलितोपीत्युक्तम् । चलितोऽपि पुनरितिवा ततश्शब्दव्याख्या । 'परां गतिम्' इति योग एव वा तत्साध्यात्मप्राप्त्यादिर्वोच्यते ।।४५।।

एवंविधं योगस्य माहात्म्यं तपःप्रभृतिषु न कस्यचिदप्यस्ति, अतस्तपस्विप्रभृतिभ्यो योगी समधिक इति योगं योगिनं च प्रशंसन् जीवात्मयोगोपदेशमुपसंहरतीत्यभिप्रायेणाह—**अतिशयितेति** । योगिनोऽपि तपोज्ञानकर्मणां सद्भावात्तद्व्यवच्छेदाय केवलादिशब्दः । **आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैरिति**—सन्ति हि तत्त्वयोगशास्त्रोक्तानि औपनिषदानि च देवतान्तरचन्द्रसूर्यादिग्रहप्राणेन्द्रियविषयाणि ज्ञानानि । तपस्स्वर्थाग्निकर्मशब्दार्थस्य वैषम्यं दर्शयितुम् अश्वमेधाद्युपादानम् । तपःप्रभृतीनां योगस्य च फलद्वारा तारतम्यमिह विवक्षितमिति दर्शयितुं पुरुषार्थाभिधानम् ।।४६।।

**प्र-पा।।** १. पाञ्चरात्रे 'नाहं देवो न मर्त्यो वा न तिर्यक् स्थावरोऽपि वा । ज्ञानानन्द···परमात्मनः' अस्यार्थः रहस्य सम्प्रदायविदः श्रोतव्यः ।।

रा ।। 'योगिनाम्' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'सर्वभूतस्थमात्मानम्' इत्यादिना चतुर्विधा योगिनः प्रतिपादिता ; तेष्वनन्तर्गतत्वाद्वक्ष्यमाणस्य योगिनो न निर्धारणे षष्ठी सम्भवति । 'अपि सर्वेषाम्' इति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः । तत्राप्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः । योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः । तदपेक्षया अवरत्वे

ता।। एव सर्वस्मादाधिक्ये जीवात्मयोगिनः प्रतिपादिते 'ततः परमपुरुषार्थो नास्तीति' श्रोता चरितार्थबुद्धिस्स्यादिति शङ्कमानो भूमविद्यायामिव तदनमेव [illegible] तदङ्गनं स्वविषयभक्तियोगं मध्यमषट्केन प्रतिपादयितुं स्वयमेव [illegible] तदेवमिति । उक्तैः प्रमाणतर्कैरुपपादितप्रकारेणेत्यर्थः । तदङ्गत्वार्थं प्रथमषट्कस्य [illegible] -परविद्याङ्गभूतमिति।तत्र प्रमाणद्योतनं-प्रजापतिवाक्योदितमिति । प्रागेवेद [illegible] मात्रस्य परमयोगत्वादिकं वदन्तोऽन्तिमयुगवेदान्तिप्रभृतयो निरस्ताः । परविद्यां परां विद्यामित्यर्थः,'२अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते'इत्यादिवत् । [illegible] प्रस्तौति-प्रस्तावमात्रमिदं प्रपञ्चो ह्यनन्तरं भविष्यतीति भावः । 'तपस्विभ्योऽधिकः [illegible] योगिभ्यः' इत्यर्थोऽभिप्रेत इति मन्वान आह—योगिनामिति । पञ्चम्यर्थे षष्ठीति [illegible] सम्बन्धविशेषे विवक्षावशात्पर्यवसानमिति भावः । नन्वेवं किमर्थं [illegible] निर्धारणे षष्ठ्यत्र सम्भवति । तथाहि—प्रागुक्तेषु चतुर्षु योगेषु 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः' इति योगी कश्चिदुक्तः, अत्रापि 'श्रद्धावान् भजते यो माम्' इति स एव प्रत्यभिज्ञायते । [illegible] 'युक्ततमः' इति प्रशंसात्र क्रियते । 'युक्ततमः' इत्यत्र प्रत्ययश्च [illegible] पञ्चम्यर्थे षष्ठीति तत्राह—सर्वभूतस्थमिति । एतेन पूर्वश्लोके योगीत्येकवचनेन [illegible] बहुवचनेन नानुवादस्य विषयोऽपि दर्शितः, ततः किमित्यत्राह—तेष्विति । [illegible] परमात्मोपासको

प्र-पा ।। +गी. ६-२६ ।। १. ततः परं पुरुषा. पा ।।
२. मुण्ड. १-१-५ 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवाऽपरा च ।।४।।तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' ।। ब्रह्मप्रेप्सुना द्वे विद्ये वेदितव्ये; ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे ज्ञाने उपादेये इत्यर्थः । 'तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महामुने । आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम्' इति ( ६५-६०, ६१. ) विष्णुपुराणोक्तः । के ते विद्ये इत्यत्राह—परा चैवापरा-चेति । परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः । तत्र [illegible] अपरज्ञानं [illegible] [illegible] 'परमं [illegible]' इति अभियुक्तः [illegible] [illegible] । [illegible] अथर्ववेद-श्रवणजन्यं परोक्षज्ञानमित्यर्थः । [illegible]—अथ परेति । अत्र 'तत्' शब्दः '[illegible] ब्रह्मविद्' इत्यत्र निर्दिष्ट 'यत्' शब्दनिर्दिष्टपरः । तेन ज्ञानेन 'यद्ब्रह्मविद' इति वाक्ये प्राप्यतया निर्दिष्टम्: तदक्षरम्: अधिगम्यते [illegible], अपरोक्षीक्रियत इत्यर्थः । विवेकादिसाधनसप्तकजन्यं, श्रवणजन्यज्ञानानन्तरभाविदर्शनसमानाकारं परज्ञानमित्यर्थः ।।

रा।। तपस्विप्रभृतीनां योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः; मेर्वपेक्षया सर्षपाणामिव। यद्यपि सर्षपेष्वन्योन्यन्यूनाधिकभावो विद्यते; तथापि मेर्वपेक्षया अवरत्वनिर्देशस्समानः। मत्प्रियत्वातिरेकेणानन्यधारणस्वभावतया मद्गतेन अन्तरात्मना-मनसा, श्रद्धावान्—अत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रविश्लेषासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरावान् यो मां भजते, मां—वि-

---

ता।। ह योगी मध्यमषट्केन वक्ष्यते, तस्य न प्रस्तावोऽत्र क्रियते; नचासौ प्रागुक्तः; '१सर्वभूतस्थितं यो माम्' इत्यादिना साम्यानुसन्धानविषयत्वं प्रागेव प्रतिपादितं; ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा; किञ्च '२आत्मौपम्येन' इति श्लोके '१सर्वभूतस्थितम्' इत्याद्युक्तयोगिनोऽपि परतरो योगी प्रागुक्तः; ततश्च '१सर्वभूतस्थितम्' इत्यादिनोक्तयोगिनोऽत्र सर्वस्मादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः स्यात्; अतोऽस्य योगिनस्तेष्वनन्तर्भावात् योगिषु निर्धारणे षष्ठ्यसमम्; तदिदमुक्तं—तेष्वनन्तर्गतत्वादिति। ननु पूर्वोक्तान्वक्ष्यमाणं च योगिनं सामान्येन सङ्गृह्य तेष्वन्तर्गतस्य वक्ष्यमाणस्य निर्धारणं किं न स्यात्; मैवं, प्रतिपन्नेषु केषुचित्प्रतिपन्नस्यैव हि निर्धारणविधिः, अन्यथाऽतिशयविधानार्थमनुवादायोगात्। नच वक्ष्यमाणो योगी आनुपूर्व्युक्तस्य अतः पूर्वं प्रतिपन्नः। इदमपि—वक्ष्यमाणस्येतिपदेन सूचितम्। अतः प्रागुक्तेभ्यो योगिभ्योऽतिरिक्तस्य वक्ष्यमाणस्य योगिनः प्रस्ताव एवायं भवितुमर्हति; ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे षष्ठी सम्भवतीति 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इति सामानाधिकरण्येन योजनायामपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं स्यात्, योगिनां हि प्रशंसा तदा सूचिता स्यात्, सा च प्रागेव प्रतिपन्नत्वादत्र न पुनरपेक्षते। समुद्रादपि विपुलो व्योमेत्यादिव्यवहारेष्विव विपरीतप्रतीतिश्च स्यात्; अपिशब्दस्य समुच्चयार्थस्य प्रसिद्धिप्रकर्षवत्त्वादपि संभवदपरित्याज्यम्; 'योगिनामपि' इत्यनेनैव गतार्थत्वेन सर्वशब्दस्य चात्यन्तापेक्षितः अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं, सर्वशब्दस्य च समुच्चेतव्यार्थान्तरपरत्वं सम्भवति, अन्यतमानां मुमुक्षूणाम्। सम्भवन्ति चात्र सर्वशब्दार्थतया तपस्विप्रभृतयः प्रसक्ताः; ते च न योगिशब्देन सङ्गृहीताः, मुख्ये सम्भवति च तेन तल्लक्षणा न युक्ता। योगिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादानं प्रकर्षार्थतयाऽत्यन्तोचितमेव। योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च समुच्चयोऽवरत्वसाम्यप्रतिपादनेनापि विवक्षितः। तदेतत्सर्वमभिप्रयन्नाह—**अपिसर्वेषामिति**। **उक्तेन न्यायेनेति**। प्रकरणभङ्गात् अनन्तर्गतत्वादन्तर्भावयितुमशक्यत्वाच्चेति भावः। तपस्व्यादिसङ्ग्रहाभिप्रायं वक्तुं फलितमन्वयमाह—**योगिभ्य** इति। **युक्ततम** इति—अधिक इत्यर्थः। यद्वा योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च यथायथमुपाययुक्तत्वात्तेभ्यस्सर्वेभ्योऽयमतिशयितोपाययुक्त इत्यर्थः। अथवा, योग्यतम इत्यर्थः। एतदभिप्रायमभिप्रेत्य 'श्रेष्ठतमः' इति वक्ष्यति। योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रभृतयः किमर्थमत्र सङ्गृह्यन्त इत्यत्र दृष्टान्तार्थतां विशदयति-**तदपेक्षयेति**। लौकिकोदाहरणेन द्रढयति–**मेर्वपेक्षयेति**। नन्ववरत्वे न कश्चिद्विशेष इत्ययुक्तम्; तथासति तपस्विप्रभृतीनां योगिनां चात्यन्तस-

---

प्र-पा।। १. गी. ६-३१ ।। २. गी. ६-३२ ।।

रा।। **चित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिखिलजगदुदयविभवलयलीलम् अस्पृष्टाशेषदोषानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणनिधिं, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपं, वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्व-**

**ता**।।मत्वप्रसङ्गात्;अस्ति च विशेषो मे [illegible] तत्राह—**यद्यपीति** । नेदानीं मिथस्तारतम्यं निरूप्यते; किन्तु [illegible]-तापेक्षया न्यूनत्वमात्रमविशिष्टं तावतैव [illegible] भाव: । **मत्प्रिय-त्वातिरेकेणेति**-अहं प्रिय: प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रिय: तस्य भावस्तत्त्व-[illegible] । **अनन्य-साधारणस्वभावतयेति**-स्वाभिमतभोग्यमेवहि धारकमिति भाव: [illegible] मनसोऽन्त-रात्मशब्दवाच्यत्वम्।भक्तिकाष्ठादशायां [illegible]-विषयतामिच्छायाश्च त्वराहेतुं तीव्रदशापत्तिं दर्शयति-**अत्यर्थ**-मित्यादिना।[illegible] त्यादिशतै:, वक्ष्यमाणषट्कद्वयेन चोक्तानुगुण[illegible] दर्शयति-**विचित्रे-त्यादिना—आप्याययन्त**मित्यन्तेन । तत्रापि 'वाङ्मनसा[illegible]' [illegible] विशे-षणानि परत्वौपयिकानि । तत: पराणि तु सौलभ्यौपयिकानीति विवेक: । [illegible] च अति-सुलभस्य तृणादे:, अतिदुर्लभस्य मेर्वादेश्चान्यतरत्वैकल्येनानुपादेयत्वात् । [illegible] मद्ब्र-ह्मात्मादिसामान्यशब्दानामनन्यथासिद्धविशेषोपस्थापक[illegible] '१जन्मा-द्यस्य यत:' इति सूत्रनिरूपितार्थं '२यतो वा इमानि' इत्यादि[illegible] जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं दर्शयिष्यमाणजगत्कारणत्वैश्वर्यादिवैभवे धनञ्जयनाम्नो [illegible] **विचित्रेति** । कारण-त्वमुखेन लीलाविभूतियोग: प्रतिपादित:; अथ कारणत्वशङ्कित[illegible] शोधकवाक्यादिसिद्धमुभयलिङ्गत्वं दर्शयति—**अस्पृष्टेति** । **अस्पृष्टाशेषदो**षेत्यस्य गुण[illegible] दोष-सामानाधिकरण्याभावो विवक्षित:; गुणिविशेषणत्वे दोषास्पर्शाभाव: । अथ [illegible]-विशिष्टत्वप्रतिपादनमुखेन दिव्याभरणायुधमहिषीपरिजनस्थानादियोगमुपलक्षयन् नित्यविभूतियोगं सूचयति—**स्वाभिमतेति** । एवमुभयविभूतियोगादुभयलिङ्गत्वाच्च फलित[illegible] वाङ्मनसा-परिच्छेद्यतयोपासनायोग्यत्वमपि सूचयितुं परत्वातिशयमाह—**वाङ्मनसेति** । [illegible]-कम्; आनन्दत्वादिकं वा । स्वभावस्तु निरूपितस्वरूपविशेषका धर्मा: । उक्तं परत्वमेव स्वरूपम्, वक्ष्यमाणं सौलभ्यं तु स्वभाव इत्येके । अवतारसौलभ्यहेतुमाह—**अपारेत्या**दिना । [illegible] महो-

**प्र-पा** ।। १. शारीक. १-१-२ ।।
२. तैत्ति. भृगुवल्ली. १ ।।
३. मदीयस्य. पा ।।

रा।। भावम्, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं प्रणतार्तिहरम्, आश्रितवात्सल्यैकजलधिम्, अखिलमनुजनयनविषयतांगतम्, अजहत्स्वस्वभावं, वसुदेवगृहेऽवतीर्णम्, अनवधिकातिशयतेजसा निखिलंजगद्भासयन्तम्, आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तम्, भजते—सेवते, उपास्त इत्यर्थः। स मे युक्ततमो मतः—स सर्वेभ्यश्श्रेष्ठतम इति सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत एव साक्षात्कुर्वन् अहं मन्ये ।।४७।।

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ।।६।।

श्रीमते रामानुजाय नमः

—★✡★—

ता।। अथ '१स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः' '२अभयं सर्वभूतेभ्यः' '३सर्वलोकशरण्याय' '४यदि वा रावण स्स्वयम्' इत्यादिभिरभिमतं दर्शयति—**अनालोचितेति**। विशेषाः— जातिगुणवृत्तविद्यादिरूपाः। उक्ताः कारुण्यादिगुणाः एवंविधशरण्यत्वे हेतवः। शरण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम्; तत्फलभूतविरोधिनिरसनशीलतामाह—**प्रणतार्तिहर**मिति। सर्वसाधारणतया गुणान्तरैस्सह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुणं भूयोऽपि विशेषणसम्बन्धानुसन्धानाय विशेषतोऽवतारेषु कार्यकरत्वज्ञापनाय, सापराधानामभीतये, ज्ञानादिरहितदशायामपि स्वयमेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्प्रतिबन्धकभूतपरमात्मवैमुख्यनिवृत्तये च पृथगनुसन्धत्ते—**आश्रितवात्सल्यैकजलधि**मिति। उक्तकारुण्यादिगुणगणफलितं प्रकृतावतारस्यावतारान्तराद्वैलक्षण्यमाह—**अखिले**ति। '५अजोऽपि सन्नव्ययात्मा' इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति—**अजहदिति**।अवतारविशेषमाश्रितो हि मामित्याहेत्यभिप्रायेणाह-**वसुदेवे**ति। तेजःकान्तिरूपावतारविग्रहगुणविशेषाभ्यामवतारदशायामेव परत्वसौलभ्यव्यञ्जकाभ्याम् उपासकचित्ताकर्षणमभिप्रेत्याह—**अनवधिके**ति। अत्रापि भास्वरत्वं तेजः; ततएवानभिभनीयत्वमपि सिद्धम्। कान्तिस्तु रामणी-

**प्र-पा** ।। १. गी. ९-३२ ।।

२. श्रीरामायणे. युद्ध. १८-३५. 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतम्मम' ।।

३. श्रीरामा. यु. १७-१५. 'सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने। निवेदयतमां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम्' ।।

४. श्रीरामा. यु. १८-३६. 'आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याऽभयन्मया। विभीषणो वा सुग्रीव यदिवा-रावणः स्वयम्' ।।

५. गी. ४-६ ।।

ता॥यकं. लावण्यारसपर्यायचन्द्रिकाकल्पप्रभा वा । अत एव हि-**आप्याययन्** [illegible] श्रीवत्समा-प्याययन् कान्त्या' इत्यादिकं स्मारितम् । 'भजते' इत्यत्र [illegible] धात्वर्थं [illegible] दर्शयति—**सेवत** इति । 'सेवा भक्तिरुपासितः' इति [illegible] स्थापयति—**उपास्त** इत्यर्थ इति । 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इत्युक्तमर्थं [illegible] **सर्वेभ्य** [illegible]म् । 'मे मतः' इत्यत्रास्मच्छब्दाभिप्रेतमाह **सर्वं मिथ्या**[illegible] [illegible]मनुसंहितम् ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्रा-मानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

प्रथमषट्कं समाप्तम्.

●

प-पा॥ १. सात्वतसंहितायाम्, ८ [illegible] ॥ अनौपम्येन वपुषा ह्यमूर्तो मूर्ततां गतः । विरराजाधिकं कान्त्या पूर्णेन्दुवदनप्रभः ॥ [illegible]
२. [illegible] ॥

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

**श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः**

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

**योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् ।**
**योगसिद्धिस्स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ॥१०॥**

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा.

ननु अत्र पञ्चार्थास्सङ्गृहीताः, भाष्ये तु कथमेकः, इत्थं—'१स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्' इत्यादिना पञ्चमे प्रस्तुतो योगाभ्यासविधिरेवात्र प्रपञ्च्यत इति तत्प्रधानोयमध्यायः; तदनुबन्धाः प्रसङ्गादन्ये प्रतिपाद्यन्त इति । एतेनाध्यायान्तरेष्वप्यनेकानुबन्ध एकैकार्थः प्रधानतम इति सूचितम्। तद्यथा—श्रवणाधिकारी, तन्मोहशमनं, कर्मयोगकर्तव्यत्वं, तदवान्तरभेदः, तदन्तर्गतज्ञानविपाकः, योगाभ्यासविधिः, ज्ञानिप्राधान्यं, त्रिविधाधिकारवेद्योपायदेयविभागः, सप्रकारो भक्तियोगः, गुणविभूत्यानन्त्यम्, वैश्वरूप्यदर्शनोपायः, भक्तारोहक्रमः विशुद्धक्षेत्रज्ञविज्ञानं,त्रैगुण्यविशोधनं,पुरुषोत्तमवैलक्षण्यं, शास्त्रवश्यत्वं, शास्त्रार्थविवेचनं, सारोद्धारः-इति । अतोऽत्र योगाभ्यासविद्ध्यनुबन्धत्वेन योगे [illegible] । **योगीचतुर्धा** २सर्वभूतस्थमात्मानम्' इत्यादि श्लोकचतुष्टयोदितसमदर्शनचातुर्विध्यात् । तत्र ह्येवं भाष्यम्' ३अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते' इति । एवं तत्र समदर्शनविपाकक्रमोऽभिप्रेतः- आत्मनां ज्ञानत्वानन्दत्वादिभिरन्योन्यसाम्यदर्शनं, शुद्धावस्थायामपहतपाप्मत्वादिभिरीश्वरेण साम्यदर्शनं, पुंस्त्वादिप्राकृतभेदानामसङ्कुचितज्ञानैकाकारतया ईश्वरेण तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वादिभिरन्योन्यं च साम्यदर्शनम्, औपाधिकैः पुत्रादिभिरसम्बन्धसाम्यदर्शनंचेति । **योगसाधनम्**-अभ्यासवैराग्यादिकम् । **योगसिद्धिः**-योगभ्रष्टस्यापि प्रत्यवायविरहः, पुण्यलोकाद्यवाप्तिः, विच्छिन्नप्रतिसन्धानानुगुणविशिष्टकुलोत्पत्तिः, अभिक्रमनाशाभावेन क्रमाच्छेषपूरणेनापवर्गाविनाभावः—इत्येवंरूपा । **स्वयोगस्यपारम्यं**-वक्तुर्भगवतो वासुदेवस्य भजनरूपो योगोऽत्र स्वयोगः, तस्य पारम्यं सर्वापेक्षयोत्कृष्टमाहात्म्यम् । एतच्च मध्यमषट्कप्रतिपाद्यमपि तत्प्रस्तावनारूपेण '४योगिनामपि सर्वेषाम्' इति प्रथमषट्कान्तिमश्लोकेन दर्शितम् । तथाहि तत्रभाष्यं '५तदेवं परविद्याङ्गभूतप्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मनो दर्शनमुक्तम्, अथ परविद्यां प्रस्तौति' इति ॥१०॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः.

—★卐★—

---

१. गी. ५-२७ ॥ २. गी. ६-२९ ॥ ४. गी. ६-४७ ॥

३. गीताभाष्यम्. ६-२९. श्लोकभाष्यम् ॥ ५. गीताभाष्यम्. ६-४७. श्लोकभाष्यम् ॥

# श्रीमद्भगवद्गीता

## सप्तमोऽध्यायः

रा॥प्रथमेनाध्यायषट्केन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं मध्यमेन षट्केन—परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते । तदेत-

---

ता॥षट्कसङ्गतिमाह—**प्रथमेनेति** । **परमे**त्यादिना **वक्तु**मित्यन्तेन द्वितीयषट्कार्थ उक्तः । ततः परं प्रथमषट्कार्थः । प्रथमेनाध्यायषट्केनोक्तमित्यन्वयः । '१मामुपेत्य' इत्यादीनामर्थं दर्शयति–**परमप्राप्यभूतस्येति** । तेन परिशुद्धजीवमात्रव्यावर्तनम् । परमप्राप्यत्वे हेतुः परब्रह्मत्वादिकम् । २ परम्ब्रह्म परन्धाम' इत्यादिकं वक्ष्यति । पुरुषोत्तमत्वप्रकरणादीनामर्थो निरवद्यत्वम् । एतेनाचिद्गता विकाराः चिद्गताः क्लेशादयश्च परिहृताः। '३अहं सर्वस्य प्रभवः' इत्यादेरर्थमाह-**निखिलेति**। चिदचिदात्मकं सर्वं जगत्प्रति निमित्तोपादानभूतस्येत्यर्थः। एवं परमप्राप्यस्यैव कारणत्वप्रतिपादनाद्व्योमातीतमतन्निरस्तम्। निमित्तोपादानत्वोपयुक्तं '४मत्तः परतरम्' इत्याद्यभिप्रेतं सर्वज्ञत्वादिकम् । **सर्वभूतस्य**—सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीरकस्येत्यर्थः।'५सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः'इति हि वक्ष्यति। '६भूमिरापः' इत्यादिना विभूत्यध्यायादिना च वक्ष्यमाणं महाविभूतित्वं नारायणशब्दनिर्वचनमपि–**परमप्राप्यभूतस्य… विभूते**रित्यादिना सूचितम् । एतदुक्तं भवति–परत्वान्निरवद्यत्वात्पितृत्वाद्धितवेदनात् । अन्तरात्मतया दोषप्रतिक्षेपक्षमत्वतः ॥ भोगलीलार्थनिस्सीमविभूतिद्वययोगतः । श्रीमत्त्वादप्युपास्योऽयं प्राप्यो नारायणः परः ॥ इति॥ **प्राप्त्युपायभूतन्तदुपासनमिति**–परमात्मोपासनमेव तत्क्रतुन्यायात्तत्प्राप्त्युपायः जीवज्ञानं कर्मानुष्ठानं च तन्निर्वर्तकत्वेन परम्परयोपाय इति भावः । अङ्गप्राप्त्रोर्वचनानन्तरमङ्गिप्राप्ययोः प्रतिपादनमिति सङ्गत्यभिप्रायेणाह—**इदानीमिति** । पूर्वोक्तात्परिशुद्धात्मनो व्यावृत्तिं वक्ष्यमाणवैभवसङ्ग्रहं चाभिप्रेत्याह—**परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपमिति** । एतेन तत्त्वपरेषु सामान्यब्रह्मशब्दस्य विशेषे स्थितिर्दर्शिता । अथ ७मोक्षोपायपरेषु वेदान्तवाक्येषु वेदनोपासनादिशब्दानां विशेषपर्यवसानमाह—**तदुपासनञ्चभक्तिशब्दवाच्यमिति**। एवं वाक्यद्वयेन षट्कद्वयसंग्रहश्लोकावप्यर्थाद्व्याख्यातौ । तथाहि–'८ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते । मध्यमे

---

**प्र-पा** ॥ १. गी. ८-१६ ॥ २. गी. १०-१२ ॥ ३. गी. १०-८॥ ४. गी. ७-७॥ ५. गी. ११-४०॥ ६. गी. ७-४॥ ७. अनुष्ठेयपरेषु. पा ॥ ८. गीतार्थसंग्रहे. २, ३ ॥

रा ॥ दुत्तरत्र ※ 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः,' इत्यारभ्य +'विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इति संक्षिप्य वक्ष्यते । उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' + 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इत्यादिनाभिहितं वेदनम् ※ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ... निदिध्यासितव्यः' + 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' + 'सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः'

---

ता॥ भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये। ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः [illegible] आत्मज्ञानपूर्वके-त्यनेन सुसंस्कृतशब्दो व्याख्यातः, बुद्धिविशेषगतत्वञ्च [illegible] तत्त्वानुभूति-सिद्ध्यर्थे' इत्यत्र योगो विषयान्तरेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधः [illegible] -क्ष्यत इत्यपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेण—याथात्म्यदर्शनमित्युक्तम् । [illegible] —परब्रह्मभूते-त्यादि । तत्त्वशब्दोऽत्र स्वरूपपरः । 'याथात्म्यं' यथावस्थितः प्रकारः । [illegible] हेतुकत्वम् अष्टादशे वक्ष्यत इत्याह—तदेतदिति । ननु 'तमेव विदित्वा' [illegible] इत्यादिवच-द्वेदनमात्रेण मोक्षः प्रतीयते; अस्तु वा 'उपासीत' इतिवचनादुपासनरूपेण वेदनेन मोक्षः; तथापि न भक्त्या मोक्ष इति क्वचिदपि श्रुतम् । [illegible] सुरथाः । [illegible] वोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यपि दुर्वचम्, रुद्रेन्द्राद्युपासनस्यापि मोक्षसाधनत्व[illegible] प्रतर्दन-विद्यादिषु श्रुतेरित्याद्याशङ्क्याह—उपासनं त्विति । उपासनमेव न तु [illegible] प्रतिज्ञा; तत्रापि भक्तिरूपापन्नं, नोपासनमात्रमिति द्वितीया; [illegible] तृतीया; तच्च परविषयमेवेति चतुर्थी । एषा तु—परप्राप्त्युपायभूत[illegible]। वेदान्तवाक्यसिद्धमिति—एतच्चतुष्टयमपि वेदान्तवाक्यैरेव सिद्धम्, न तु [illegible] मिति भावः । तत्र प्रथमां प्रतिज्ञां समर्थयते—तमेवेत्यादिना अवगम्यत [illegible] । [illegible] मन्तव्यः' इत्येतयोस्तु रागप्राप्तश्रवणमननानुवादरूपत्वात्तन्नान्तरीयकत्वेन [illegible] इति विध्यंश उपात्तः । ध्यानोपासनशब्दयोरैकार्थ्यं दर्शयितुमुभयविधि[illegible] । 'द्रष्टव्यो ... निदिध्यासितव्यः' इत्यनयोर्भिन्नार्थत्वप्रसिद्धे[illegible] दो राच्च दर्शनं ध्यानं च पृथगेव विहितमिति शङ्कायां तयोरपि सामान्यविशेषरूपतयैकत्वमेव न दर्शयितुं स्मृतिमात्रं दर्शनमात्रं च पृथक्सर्वग्रन्थिमोक्षहेतुतया वदतोऽस्य [illegible] -रुपादानम् । एतदुक्तं भवति-समानप्रकरणपठितविशेषे सामान्यशब्दानां [illegible] न्यायसिद्धम्; अतोऽत्र वेदनादिसामान्यशब्दानां ध्यानोपासनादिशब्दवाच्ये विशेषे पर्यवसानमभ्युपेयम्; ध्यानं च

---

प्र.पा॥ ※गी. १८-४६ ॥ +गी. १८. ५३, ५४ ॥ ※श्वे. ६-५-६ ॥ + बृ. १-४-१५ ॥
+ श्वेता. ३-८ ॥ + पुरुषसूक्तं ॥ + छा. ७-२६-२ ॥

रा॥*'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इत्यादिभिरैकार्थ्यात्स्मृतिसन्तानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनशब्दवाच्यमित्यवगम्यते। पुनश्च—+'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इति विशेषणात् परेणात्मना वरणीयताहेतुभूतं स्मर्यमाणविषयस्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियरूपं स्मृतिसन्तानमेवोपासनशब्दवाच्यमिति हि निश्चीयते। तदेव हि भक्तिरित्युच्यते, +'स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभि-

---

ता॥ तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपमिति १ 'ध्रुवा स्मृतिः' इत्यादिसिद्धम्; सा च ध्रुवा स्मृतिस्सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुतया विहिता, दर्शनं च तद्धेतुतया विहितम्; न चेदमुपायद्वयं, गुरुलघुतारतम्यात्फलस्य चाविशिष्टत्वादन्यतरो भवति नियमेन गुरोरपरिग्रहेणानुपायत्वप्रसङ्गात्; नच द्वारद्वारिभावः, एकस्मिन्वाक्ये विशिष्टैकार्थाभिधानसम्भवे पृथग्विधेः परिग्रहायोगात्; नच दर्शने स्मृतिशब्देनोपचारे कश्चिद्गुणः; अतो ध्रुवानुस्मृतिरेव दर्शनशब्देन विशेषिता; स्मृतेश्च दर्शनसमानत्वं नाम विशदतमतया दर्शनसमानाकारत्वमेव। भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षाद्दर्शनसमानाकारता भीरुकामुकादिषु। यथा 'वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम्। गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम्' इत्यादि। तथा 'लीनेव प्रतिबिम्बितेव' इत्यादि। एवं च स्मृतिदर्शनशब्दयोरैकार्थ्ये सिद्धे 'द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यनयोरेकवाक्यस्थयोरपि सामान्यविशेषरूपेणैकार्थ्यमेवेति। अथ द्वितीयां प्रतिज्ञामुपपादयितुमाह—पुनश्चेति। एतदुक्तं भवति—+'नायमात्मा' इत्यादिना केवलश्रवणमनननिदिध्यासननिषेधः, अन्यथानिषेधे त्वनेकप्रमाणविरोधात्। 'यमेवैषः' इत्यादिनापि वरणीयत्वहेतुभूतस्वक्रियाभ्यां गुणविशेषो विधीयते, ईश्वरस्य स्वच्छन्दमात्राभिधाने वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गाच्छा-

---

प्र-पा ॥*मुण्डकोप. ३-२-८॥ भिद्यतेति ॥—हृदयग्रन्थिः हृदयस्य-मनसः, ग्रन्थयः-रागादयः; यद्वा 'सत्यात्मोपनिषत्' इतिवत् 'हृदय' शब्दस्तत्स्थजीवपरः। हृत्-स्थानमहत्वाभिमानीभूतोऽस्य जीवः, तस्य ग्रन्थिः-प्रकृतिसम्बन्धः; हृदयशब्दोपलक्षितं वा शरीरं ग्रन्थिः. संशयशब्दो विपर्ययस्यापि प्रदर्शनार्थः। देहात्माभिमानादिरूपाविद्येत्यर्थः। कर्माणि-पुण्यपापरूपाणि; अविद्यासञ्चितकर्मकृतप्रवृत्तिमूलानि दर्शनसमानाकारोपासने सतीत्यर्थः। तस्मिन् दृष्टे परावरे-परे अवरे यस्मात् स परावरः सर्वोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयो यस्मात् निकृष्टा इत्यर्थः। परावरे-परावरशरीरके, सर्वात्मभूत इत्यर्थः: तादृशे तस्मिन् दृष्टे-दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकृत इत्यर्थः ॥

+मुण्डक. ३-२-३॥ १९२.पुटे. व्याख्यातम् ॥

+लैङ्गोत्तरे ॥

१. छा. ७-२६-२

२. श्रीरामायणे. आरण्यकाण्डे. ३९-१४

३. मालतीमाधवे. ५ अङ्के ॥ 'लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च। सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिः चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया' ॥ मालतीं कामयमानस्य माधवस्य वचनमिदम् ॥

रा ॥ धीयते' इत्यादिवचनात् । अतः*'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' ✝'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति । तत्र सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदो, ज्ञानिनश्श्रैष्ठ्यं चोच्यते ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

**मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।**
**असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥** १

ता॥स्वानर्थक्याच्च । तथा [illegible] विशेषाभावात् । स च वरणीयताहेतुस्साध्यो गुणो भक्तिरेव । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । [illegible] परमात्मना वरणीयः । '१प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति [illegible] इति । तस्याश्च प्रीतेः [illegible] स्मर्यमाणत्वादिना । '२या प्रीतिरविवेकानाम्' इत्यारभ्य '३तेषु तेष्वच्युता भक्तिः [illegible] पुनरावृत्तिलक्षणम् । तत्र जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम्' [illegible] सिद्धम् । स्मृतिस्सन्ततमिति [illegible] विशेष्यते इति नपुंसकत्वोपपत्तिः । पुल्लिङ्गतया वा पाठः [illegible] कथमित्यत्राह—**तदेवहीति** महनीयविषये प्रीतिरेव हि भक्तिरिति [illegible]
**स्नेहेति** । महनीयविषये प्रीतिरेव हि स्नेहपूर्वमनुध्यानमिति [illegible] अन्यथा [illegible] नुध्यानस्यापि भक्तित्वप्रसङ्गात् । एवं भक्तिरूपत्वा [illegible]

प्र-पा॥*पुरुषसूक्तम् ॥✝गी. ११-५३, ५४ ॥

१ गी. ७-१७ ॥

२. वि. पु. १-२०-१९ ॥ याप्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतस्सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥ १९ ॥ या-यादृशी, प्रीतिः, विषयेषु तदासक्तानां, सा-तादृशी प्रीतिः, मे हृदयात् नापसर्पतु-मापयातु, हृदये सदा तिष्ठत्वित्यर्थः; केचित् 'हृदयान्मापसर्पतु' इति पाठमङ्गीकृत्य माप हे लक्ष्मीपते, सा विषयप्रीतिः त्वामनुस्मरतो मे हृदयात् सर्पतु-निर्गच्छतु; तत्प्रीतौ सत्यां त्वदनुस्मरणासम्भवादित्यर्थः' इति ॥

३. वि. पु. १-२०-१८ ॥ नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहं तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥

४. वि. पु. [illegible] ॥ [illegible] श्रीगनम- [illegible] । मुक्ति [illegible] मुक्तिबीजभगवन्नाम [illegible] इत्याह - त्वनाकपृष्ठेति । [illegible] कीर्तनस्य स्वर्गादिफल [illegible] अतुच्छमित्यर्थः । नाकपृष्ठं-स्वर्गलोकः ॥

रा ॥ **मय्याभिमुख्येन** सक्तमनाः **मत्प्रियत्वातिरेकेण** **मत्स्वरूपेण गुणैश्च चेष्टितेन मद्विभू**त्या विश्लेषे सति तत्क्षणादेव विशीर्यमाणस्वभावतया **मयि सुगाढं बद्धमनाः मदाश्रयः** तथा स्वयं च मया विना विशीर्यमाणतया **मदाश्रयो मदेकाधारः मद्योगं युञ्ज–योक्तुं न्** **प्रवृत्तो** योगविषयभूतं **माम**संशयं–निस्संशयं **समग्रं-सकलं यथा ज्ञास्यसि-येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसिः** **तज्ज्ञानमवहितमनाः** शृणु ॥ १ ॥

ता॥अभ्युपगमे तद्वाक्यगृहीतस्वोपबृंहणत्वाभ्यां परस्परानुकूल्यमित्यभिप्रायेणाह–**अत** इति । वेदनशब्दनिर्दिष्टस्य मुमुक्षूपायस्य भक्तिरूपत्वादित्यर्थः । परमपुरुषव्यतिरिक्तोपायनिषेधमुखेन तज्ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनिषेधश्श्रुतौ सिद्धः । तद्भक्तिव्यतिरिक्तोपायनिषेधः स्मृतौ । तदेतद्भक्तिवेदनशब्दयोरैकार्थ्ये हि घटते । अन्यथा तु मिथो व्याघात इति । एवं प्रतिज्ञाद्वयं कण्ठोक्त्योपपादितम्; अन्यत्प्रतिज्ञाद्वयं त्वर्थतः स्थापितम् । तथा हि– वेदनव्यतिरिक्तनिषेधात्समुच्चयपक्षो निरस्तः । कर्मापेक्षणं त्वङ्गतयेति तत्तज्ज्ञानाङ्गनिरूपणेन सिद्धं भवति । श्वेताश्वतरपुरुषसूक्तवाक्ययोरेकविषयतयोपादानात्सर्वशाखागतपुरुषसूक्तवाक्यैकार्थ्यं सर्वोपनिषदां दर्शितम् । तत्र च '[1]महान् प्रभुर्वै पुरुषस्सत्वस्यैष प्रवर्तकः' इत्यादिवाक्यानां पुरुषविषयत्वमेव व्यक्तम् । शिवादिशब्दास्तु शुद्धिगुणयोगादिना परमपुरुषएव मुख्याः । अथर्वशिरस्यपि शिवादिशब्दवाच्यत्वेऽपि ब्रह्मेन्द्राद्यन्तर्यामि परमपुरुषोपासनमेव विधेयमिति स्थापितं शारीरके । तत्रेति मध्यमषट्क इत्यर्थः । **उपास्यभूतेत्यनेन** प्रकृतसंगतिस्सूचिता । उपास्यभूतः परमपुरुषो हि षष्ठाध्यायान्तिमश्लोके '[2]माम्' इति प्रसक्तः । एतेन '[3]स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिश्शरणागतिः । भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं सप्तम उच्यते' इति संग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः ॥

अथ भजनीयतया 'माम्' इति प्रस्तुतं स्वात्मानं भजननिर्वृत्तये यथावस्थितमुपदिशामीति भगवानुवाच 'मय्यासक्त' इति । 'आसक्त' इत्यत्रोपासनार्थमाभिमुख्यमुपसर्गविवक्षितमित्याह –**आभिमुख्येनेति** । तदेव सहेतुकं प्रपञ्चयति—**मत्प्रियत्वे**त्यादिना । अहं प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियस्तस्य भावस्तत्त्वम् । यद्वा, मम प्रियत्वातिरेकेण मत्प्रियत्वातिरेकेणेत्यर्थः । **मद्विभूति**शब्देनात्र भगवदसाधारणपरिजनपरिबर्हभूषणादीनि गृह्यन्ते,नतु विभूतिमात्रम्,कदाचिदपि तद्विश्लेषायोगात् । यद्वा, विभूतित्वेनाननुभवो विभूत्या विश्लेषः । स्वरूपादिभिरपि हि विश्लेषो यथाभिलषितानुभवाभाव एव । ( विशीर्यमाणस्वभावतयेति प्रतीक ग्रहणं मूलानुसारि। ) **विशीर्यमाणस्वरूपतयेति**— कार्याक्षमत्वलक्षणशैथिल्येनेत्यर्थः । तेनचात्र मनो विशेष्यते । पौनरुक्त्यप्रसंग परिहर्तुं **स्वयं चेत्युक्तम्** । 'मदाश्रयः' इत्यत्राब्भक्ष इत्यादाविवावधारणं विवक्षितमिति दर्शयति **मदेकाधार**इति । मदनुभवैकधारक इत्यर्थः । योगोपकारकं भजनीयविषयतत्वज्ञानमिहोच्यते, न तु योगस्य साक्षादनुष्ठानमित्यभिप्रायेण 'युञ्जन्' इति शत्रभिप्रेतमाह—**योक्तुं**

**प्र-पा॥** १.श्वे. ३-१२॥ २. गी. मं. ६-४७। ३. गी स० ॥

**ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम् इदं वक्ष्याम्यशेषतः ।**

**यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥** २

रा॥ अहं ते मद्विषयमिदं ज्ञानं विज्ञानेन सहाशेषतो वक्ष्यामि। विज्ञानं विविक्ताकार-**विषयं ज्ञानम्** । यथाहं मद्व्यतिरिक्तात्समस्तचिदचिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतया नाना-विधानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तस्तेन विविक्त-**विषयज्ञानेन सह** मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि । किं बहुना? यत् ज्ञानं ज्ञात्वा मयि पुनरन्यत् ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥२॥

**वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह—**

**मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।**

**यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥** ३

ता॥**प्रवृत्त** इति। प्रारब्धापरिसमाप्तरूपवर्तमाने प्रारम्भोऽत्र विवक्षित इति भावः । [illegible] ज्ञातव्यत्वार्थ—**योगविषयभूत**मित्युक्तम् । 'असंशयं समग्रम्' इत्युक्तम् [illegible] । समग्रशब्दो निस्संशयत्वाय सर्वप्रकारविशिष्टस्वपर इति दर्शयितुं—**सकल**[illegible] [illegible] । 'तच्छृणु' इति प्रतिनिर्देशवशादुत्तरश्लोकालोचनया [illegible] 'यथा' इतिशब्दो ज्ञानपर इत्यभिप्रायेण—**येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसी**त्युक्तम् । [illegible] पाद्येनेत्यर्थः । श्रूयमाणविषयस्यादृष्टत्वात्श्लोकेनानुरन्धानलक्षणं [illegible] **अवहितमना** इति ॥ '१ तच्छृणु'इत्युक्तमर्थं पुनरपि [illegible] वक्ष्यामीति वदन् '२असंशयं समग्रम्' इत्युक्तमर्थं [illegible] । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यव्युदासाय उपसर्गसिद्धं विशेषं दर्शयति **विज्ञानमिति विविक्ताकार विषयं ज्ञानमिति** । अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तज्जनकवाक्य[illegible] तज्जनकवाक्यद्वारा तत्रोपचरिते । **ज्ञानं ज्ञात्वेति**—[illegible] । [illegible] स्यात्र निदिध्यासनविषयत्वं परोक्तं प्रत्युक्तम् । [illegible] व्यज्यते । अतस्स्वरूपनिरूपकनिरूपितस्वरूपविशेषकधर्मविषयतया ज्ञानविज्ञान[illegible] । उभयलिङ्गतयोभयविभूतिविशिष्टतया च वक्ष्यमाणं विविक्तत्वं दर्शयति— **यथाहमिति** । '[illegible]ज्ञानं तु विज्ञानगुणोपपन्नं कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम्' इत्यत्रापि विज्ञानशब्देनैव विवक्षितम् [illegible] विषय ज्ञानस्यान्यानादरहेतुत्वात् । 'अशेषतः' इत्येतस्यैव विवरणम् [illegible] व्याख्याति—**किम्बहुनेति** । 'इह भूयः' इत्यस्यार्थो—**मयिपुनरिति** । [illegible] ष्टमिहोपदिशामीत्युक्तं भवति ॥२॥

प्र-पा.। १. गी. ७-१ ॥ २.

रा ॥ **मनुष्याः-शास्त्राधिकारयोग्याः. तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते । सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां विदित्वा मत्तस्सिद्धये यतते । मद्विदां सहस्रेषु**

---

**ता॥** पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसा क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**वक्ष्यमाणस्येति** । मनुष्यशब्दोऽत्र न जातिविशेषाभिप्रायः, देवादीनामप्यधिकारस्य शारीरके समर्थितत्वात् । अतस्सिद्ध्यर्थयतनयोग्यमात्राभिप्राय इति दर्शयति—**शास्त्राधिकारयोग्या इति** । सिद्ध्यर्थयतनमात्रं प्रायेण सर्वसाधारणम्; अतः 'सिद्धये' इत्यस्य 'कश्चित्' इत्युक्तविशेषणान्वयाय—**सिद्धिपर्यन्तमित्युक्तम्** । 'मां वेत्ति' इत्युक्तवेदनस्य तदधीनसिद्धिपर्यन्तयतनार्थत्वं 'यततामपि सिद्धानाम्' इत्यनुवादेनाभिप्रेतमित्याह—**मांविदित्वा मत्तस्सिद्धयेयतत इति** । प्राप्यस्यैव प्रापकत्वादिकमिह तत्त्वम् । 'तत्त्वत' इति विशिष्टवेदनं सामान्यतोऽपि वेदनमात्रे सत्येव हि भवति; अतो यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मांवेत्ति; मद्विदु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्ति इति वाक्यद्वयं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—**सिद्धिपर्यन्तं यतमानाना**मित्यादिवाक्यभेदः । 'कश्चिन्मां वेत्ति' इत्यत्र कश्चिदेव वेत्ति, न द्वाविति विवक्षा व्यासभीष्माद्यनेकदर्शनादयुक्ता; कश्चिदेकस्यैवेति विवक्षा चात्र निरर्थका दौर्लभ्यवचनविरुद्धा च; अतोऽर्थस्वभावाद्वक्ष्यमाणसर्वात्मत्वफलितं दुर्लभत्वाभिप्रायं दर्शयति—**नकश्चिदिति** ॥

अथ 'भूमिः' इत्यादिना '१ नत्वहं तेषु ते मयि' इत्यन्तेन स्वयाथात्म्यमुपदिश्यते । तत्र प्रथमं कार्यकारणात्मनाऽखिलजगतस्तच्छेषित्वादिमुखेन दर्शयति । भूम्यादीनां प्रकृतिकार्याणामत्र प्रकृतित्वेन उच्यमानत्वादष्टधाभिन्नया प्रकृतित्वमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**अस्येति** । केचिदाहुः—'२अष्टौ प्रकृतयः' इति भूम्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि गृह्यन्ते; मनश्शब्देन मनसः कारणभूतोगणनात् तैश्शब्दैस्तन्मात्राण्येव गृह्यन्ते । भूततन्मात्रव्यतिरिक्तानां शब्दस्पर्शादीनां विशेषशब्दोक्तानां षोडशविकारान्तर्भावप्रतिपादनात् । तन्मात्राण्येवाष्टौ प्रकृतित्वेन, विषयेन्द्रियाण्येव षोडशविकारत्वेन विवक्षितानीति भगवतो भाष्यकारस्य हृदयमिति 'महा भूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेवच' (गी. १३-५) इत्यत्र भाष्येस्पष्टमवगम्यते । तत्र 'क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि' इति आरम्भकद्रव्यपदेन अष्टौ प्रकृतय इति प्रकृतिशब्दो व्याख्यातः । क्षेत्राश्रितानि तत्वानि' इति विषयेन्द्रियाणां षोडशाना साधारणाकार उक्तः अतः 'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' इतिवाक्ये विषयेन्द्रियाण्येव षोडशविकारत्वेनविविक्षितानीति ।

---

**प्र-पा॥** १. गी. ७-१२॥

२. सर्वोपनिषत्सु 'अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः' इति । अस्यार्थः निरूपणं सर्वार्थसिद्ध्यादौ प्रकाशितमाचार्यैः प्रतिपादितश्च । महाभारते शान्तिपर्वणिमोक्षधर्मे (२९५-अ) 'अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश । आसां तु सप्त व्यक्तानि प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥१०॥ अव्यक्तं च महांश्चैव तथाऽहंकार एवच । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥११॥ एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु । श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ।१२। शब्दस्पर्शौ च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रंतथैवच ॥१३॥ एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पंचसु ॥' इति । अत्र प्रकृतिगणनानन्तरं पृथिव्यादिपरि-

रा।।कश्चिदेव तत्त्वतो यथावस्थितं मां वेत्ति । न कश्चिदित्यभिप्रायः । 'स महात्मा सुदुर्लभः'-'मां तु वेद न कश्चन' इति हि वक्ष्यते ।।३।।

**भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।**
**अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।।** ४

अस्य विचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपेणावस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं गन्धादिगुणकपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिरूपेण मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेण महदहङ्काररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति विद्धि ।।४।।

---

**ता ।।** ऽहंकारः; अहंकारशब्देन त्वहंकारवासनाग्रहणम् अस्मत्का ... । एवं समस्तपद-**मुख्यार्थ**भङ्गक्लेशाद्व्यष्ट्यपेक्षया प्रकृतित्वं दर्शितमिति भावः । तथा प्रकृतिशब्देन ... । तयोर्द्रव्यैक्यात्सैवाष्टधावस्थितेत्युच्यते; एषा हि पूर्वमेका पश्चादष्टधा परिणता । अत एवोपदेशप्रवृत्तस्य प्रकृतेरष्टविधत्वोपदेशो न सङ्गतः; न च स्वकीयत्वात्स्वाङ्गतिः ... ।
अतः प्रत्यक्षादिसिद्धपृथिव्याद्याकाशपरिणता प्रकृतिरिहानूद्यते; स्वस्य ... तत्स्वनियन्तृत्वनि-यामकत्वादिसिद्ध्यर्थं 'मे' इति तस्याः स्वकीयत्वं विशेष्यते ... **मदीयेति** । 'विद्धि' इति पृथिव्यादीनामितरेतरवैषम्यार्थं, भोग्यत्वसिद्ध्यर्थमनुक्तानां ... ।
च—**गन्धादिगुणकेत्युक्तम्** । एतेन भूतान्तरस्य ... । तदभिप्रायेण —**आ-काशादीत्यादि**शब्दोऽपि पठ्यते । तन्मात्राणां भूतानामन्तर्भावः ... । मनश्शब्दः करणभूतेन्द्रियवर्गोपलक्षणार्थ इति दर्शयितुं —**मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेणे**त्युक्तम् । बुद्ध्यहङ्कारशब्दयो-रत्र ज्ञानगर्वाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय तत्त्वविशेषविषयत्वं ज्ञापयति **महदहङ्काररूपेणे**ति । एवं समष्टिव्यष्टितत्त्वसङ्ग्रहमुक्तं भवति । अत्र सम्बन्धसामान्यविवक्षयापि षष्ठी ... सम्बन्धविशेषपर्यवसिता ।।४।।

एवमचिद्विलक्षणत्वं प्रतिपादितम्;(अथ तथाभूतादिति पाठान्तरम्) अतथाभूतादपि विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते,'अपरेयम्'इति श्लोकेन । अपरा अनुत्कृष्टा अप्रधानभूतेत्यर्थः । ... ।
'इतः पराम्' इत्येतावतैव स्वरूपभेदे सुवचेऽप्यन्यशब्दो वैजात्यप्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रायेण–**अचेतनाया** इत्यादिकमुक्तम् । '[1]भोक्ताभोग्यम्' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण भोक्तृत्वभोग्यत्वाभ्यां परस्परवैषम्यदर्शिते ।'इदं जगत्' इति प्रमाणसिद्धनिर्देशासङ्कोचात्—**कृत्स्नमित्युक्तम्** । तत्र 'इदम्' इति परामर्शेन सूचि-तम् अचेतनत्वम् । इदं च धारणं जागरादिषु सङ्कल्पत इति प्रत्यक्षादिसिद्धम्; अन्यदापि स्वरूपतो धारणमिति ।।५।।

---

**प्र-पा***गी.७-१९ ।। †गी. ७-२६।।　　।। १. श्वे. १-१२ ।।

**अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।**

**जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५**

रा॥ इयं मदीयापरा प्रकृतिः इतस्त्वन्याम् इतोऽचेतनायाश्चेतनभोग्यभूतायाः **प्रकृतेर्विसजातीयाकारां जीवभूतां परां**—तस्या भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां **चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि; ययेदम् अचेतनं कृत्स्नं जगद्धार्यते ॥५॥**

**एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।**

**अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६**

एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि **ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्युच्चावच-**

---

ता॥ एवं समष्टिद्वयात्मकः ... 'एतद्योनीनि' इत्यत्र तु व्यष्टिरुच्यते। 'अहं कृत्स्नस्य' इति तु समष्टिव्यष्ट्योरुभयोरपि कार्यत्वाविशेषात्, 'सर्वाणि' भूतानि इति चिदचिन्मयकार्यनिर्देशात्। एतच्छब्दः प्रस्तुतप्रकृतिद्वयपरामर्शी, न तु प्रकृतिमात्रपर इति दर्शयति—**एतच्चेतने**त्यादिना। एतेन स्वरूपतो नित्यस्यापि चेतनस्य देवादिशरीरेन्द्रियतदधीनज्ञानक्रियाभोगादिविशिष्टवेषापेक्षया तत्तदभिव्यक्त्यवस्थस्य प्रकृतित्वमुपपन्नमिति सूचितम्। व्याख्येये मदीयानीत्येतन्न दृश्यते; तत्कथमत्र निर्दिष्टमित्यत्राह—**मदीयप्रकृतिद्वययोनीनी**ति। शब्दाप्रयोगेऽपि वाक्यार्थसिद्धावितिशब्दः स्वकीयसामान्यमात्रपर इति भावः। भगवदभिप्रायस्थवचनरूपत्वादत्र मदीयशब्दोक्तिः। **तथे**त्यस्य तथाशब्दार्थः। तस्यैव विवरणम्—**प्रकृतिद्वये**त्यादि। पूर्वोक्तशेषित्वादिसमुच्चयार्थो वा तथाशब्दः। प्रभवप्रलयशब्दावत्रोत्पत्तिलयस्थानपरौ। ननु '१अजामेकां' '२नित्यो नित्यानां' '३प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इत्यादिषु सत्सु कार्यविषये कृत्स्नशब्देन प्रकृतिद्वयस्यापि संग्रहः कथमवगम्यत इत्यत्राह—**चिदचित्समष्टी**ति। प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि प्रलयश्रुतिबलात्तयोरस्मादुत्पत्तिरपि श्रुतिसिद्धैव स्यादित्यभिप्रायेणोपादत्ते—**महानि**ति। प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि लयो नाम क्षीरे नीरस्येव विभागानर्हसंश्लेषविशेषः। तेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यत्वात् 'अजाम्' इत्यादेरविरोधः। उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति—**विष्णोरि**ति। परतोदिते परत उदित इत्यर्थः; आत्मन्यभेदः; यद्वा, स्मृतिरपीयं प्रलयपरैव, तत्प्रकरणस्थत्वात्।

---

**प्र·पा** ॥ १.श्वेताश्वतरोप. ४-५ ॥ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते। जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' अजामित्यादि। एकां जननमरणादिरहितां लोहितशुक्लकृष्णरूपयुक्तां, स्वसमानरूपा विविधभूतभौतिकस्रष्ट्रीं, मुत्पत्तिरहितां, कश्चिदविद्वान् उत्पत्तिरहिततया तत्सममान एव सन् तत्राहम्बुद्ध्या सेवमानः, तामनुसृत्य शेते तिष्ठति; अपरो विद्वान् कश्चित्कालम्भुक्त्वा उत्पन्नवैराग्यस्त्यजतीत्यर्थः ॥

२. श्वे. ६-१६ ॥ ३. गी. १३-१९ ॥

रा॥भावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि मदीयानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय। मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव। तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतः तयोर्द्वयोरपि मद्योनित्वेन मदीयत्वेन च कृत्स्नस्य जगतः अहमेव प्रभवोऽहमेव च प्रलयोऽहमेव च शेषीत्युपधारय। तयोश्चिदचित्समष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम्। ※ 'महानव्यक्ते लीयते। अव्यक्तमक्षरे लीयते। अक्षरं तमसि लीयते। तमः परे देव एकी भवति' + 'विष्णोस्स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र' ; प्रकृतिर्या

ता॥'१दो अवखण्डने' इत्यत्र दिते इति निष्ठान्तं पदम्; पृथग्भूते इत्यर्थः। तेन प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथः स्वरूपभेदोऽस्त्येवेत्युक्तं भवति। अदिते इति वा पदच्छेदः; अपृथग्भूते इत्यर्थः; तेन विभागानर्हः संश्लेष उक्तो भवति; प्रकरण[illegible]परोदाहृतसमान-श्रुतिस्मृतिसमानार्थत्वाभिप्रायाच्च। स्वाभिमतार्थ स्फुटार्थ [illegible] प्रकृतिर्या [illegible]॥६॥

प्र-पा॥※सुबाल.२-२॥ महानिति॥ महानव्यक्ते लीयते।गुणत्रयवैषम्यस्यानन्तरपूर्वावस्था गुणसाम्यम्, गुणसाम्यलक्षणम्-अव्यक्तम्। 'अव्यक्तमक्षरे लीयते'—यस्यामवस्थायां गुणसाम्यमपि अस्फुटम्, तदवस्थं चेतनसमष्टिगर्भं तत् अक्षरशब्देनोच्यते। ननु चेतनसमष्टेः तस्याव्यक्तप्रकृतित्वमसोविकृतित्वायोगात्। अक्षरं तत्त्वजातं चिदचिदात्मकं मन्तव्यम्; 'प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम्' इति पराशरवचनात्। अत्र तु चिद्गर्भवस्तुनि अक्षरशब्द उपचरितः; प्रयोगेऽन्यथासिद्धे अवस्थान्तरकल्पनायोगात्। 'अक्षरं तमसि लीयते'—चिद्गर्भत्वमचित्त्वमपि यत्र विवेक्तुमशक्यम्, तदवस्थमतिसूक्ष्मं प्रधानं—'तमः' शब्दाभिलप्यम्। अक्षराद्यवस्थाप्राप्त्यौन्मुख्यविशिष्टं तदेव विभक्तन्तमः। तदौन्मुख्यरहितमविभक्तन्तमः। परमात्मशरीरतयाऽपि चिन्तयितुमशक्यं सलिलविलीनलवणचन्द्रकान्तस्थसलिलसूर्यकान्तस्थवह्निकल्पं सर्वज्ञपरमात्मैकवेद्यमवतिष्ठते। 'तमः परे देव एको भवति'—महदाद्यवस्थाप्रहाणवत्तमस्त्वप्रहाणाभावात् लीयत इत्यनुक्तिः। कार्योपयोगितया विभक्तन्तमः कार्यानुपयुक्ताविभक्ततमस्येकीभव-

[illegible]

+ वि. पु. १-२-२४. [illegible]

+ वि. पु. १-४-३९, ४०. [illegible] प्रकृतेः परमात्मनि लयः [illegible] लीयते [illegible] वेदेषु वेदान्तेषु [illegible] स्मादिमध्यैरीयते। [illegible] ग्रन्थ [illegible] पि [१२३, अ. ३२, ३८पङ्क्तौ]॥

१. दैवादिकः परस्मैपदी॥

श॥मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते' इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ॥६॥

**मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चदस्ति धनञ्जय ।**

यथा सर्वकारणस्यापि प्रकृतिद्वयस्य कारणत्वेन सर्वाचेतनवस्तुशेषिणश्चेतनस्यापि शेषित्वेन कारणतया शेषितया चाहं परतरः; तथा ज्ञानशक्तिबलादिगुणयोगेन चाहमेव परतरः । मत्तोऽन्यत्-मद्व्यतिरिक्तं ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किञ्चिदपि परतरं नास्ति ॥

**मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥** ७

सर्वमिदं चिदचिद्वस्तुजातं कार्यावस्थं कारणावस्थं च मच्छरीरभूतं सूत्रे मणिगणवदात्मतयाऽवस्थिते मयि प्रोतम्- आश्रितम् * 'यस्य पृथिवी शरीरम्' + 'यस्यात्मा शरीरम्' ++ 'एष

---

ता॥'मत्तः परतरम्' इत्यत्र पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमात्रपरत्वे मन्दप्रयोजनत्वम्; अहं परतर इत्यन्वयेन [illegible] पूर्वमनुक्तेश्च तद्व्यतिरेकनिषेधोऽपि नातीवोचितः । अतोऽनुपदिष्टापूर्वार्थपरत्वमेव शब्दस्य [illegible] इत्यभिप्रायेणाह—तथेति । पूर्वश्लोकस्थतथाशब्दोऽत्रानुषक्तः; ततश्चानन्तमहाविभूतिनां [illegible] गुणानां [illegible] इत्यभिप्रायेणाह—तथाज्ञानशक्तीति । शेषित्वेनेत्यन्तमर्थस्थितिप्रदर्शनम्, कारणतया शेषितया चेति परतरत्वप्रकारकथनमित्यपुनरुक्तिः । नन्वहमेवेत्यवधारणम् [illegible] नास्तीति नाहमेवेति [illegible] रित्यत्राह-मत्तोन्यदिति । मद्व्यतिरिक्तमिति-अयमभिप्रायः—मत्तोऽन्यत् परतरं न परतरमित्यनेनान्विता,तथा सत्यन्यशब्दानन्वयप्रसङ्गात्; अतो मत्तोऽन्यत् परतरं नास्तीत्यन्वये अहमेव परतर इति फलितम्; ततश्च समाभ्यधिकदरिद्रत्वमुक्तं भवतीति । ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किञ्चिदपीत्यनेन ब्रह्मेशानादयोऽधिकारिणः परिशङ्कितास्ते [illegible] । एवं 'भूमिरापः' इत्यादिना निरपेक्षप्रकृतिपरिणामवादः, केवलचेतनसन्निधिमात्रपरिणामिप्रकृतिपुरुषयोरीश्वरं प्रत्यशेषत्ववादश्च निरस्तः । 'मत्तः परतरम्' इत्यनेन तु [illegible] प्रवाहेश्वरपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः ॥

---

* प्र-पा॥ बृह. ५-७-३ ॥ + [illegible] १८-[illegible]-५-प्रपाठ ६-अ. ब्रा. ३७ ॥ ॥

++ [illegible]-सुबालोप. ७ [illegible] ॥ अस्यार्थः—अत्र भूतशब्दस्य [illegible] 'निर्दोषत्व [illegible] निर्दिश्यते । 'अपहतपाप्मा' [illegible] पर्यन्तेषु सर्वेष्वन्तर्यामितया वर्तमानोऽपि तद्गतदोषैरसंस्पृष्ट इत्यर्थः । दिव्य.—दिविस्थितः, परमपदनिलय इत्यर्थः । देवः द्योतनादिगुणविशिष्टः एकः अद्वितीयः समाभ्यधिकरहित इत्यर्थः । एवम्भूतः क इत्यपेक्षायामाह—नारायण इति ॥

१. गी. ७-४ ॥

रा॥सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्यात्मशरीरभावेनावस्थानं च जगद्ब्रह्मणोरन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धम् ॥७॥

अतस्सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात्सर्वप्रकारः परमपुरुष एवावस्थित इति सर्वैश्शब्दैस्तस्यैवाभिधानमिति तत्सामानाधिकरण्येनाह —

**रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।**
**प्रणवस्सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥** ८
**पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।**
**जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥** ९

**ता ॥** अथ पूर्वोक्तसर्वोपादानत्वप्रसक्तसर्व[illegible] [illegible]वादनिरासार्थं च सर्वाधारत्वमुखेन सर्वशरीरित्वमुच्यते 'मयि' इत्यादिना । 'सर्वमिदम्' इत्यनेन सर्वावस्थसमस्तचिदचिद्वस्तुसंग्रह इत्यभिप्रायेणोक्तं—**चिदचिद्वस्तुजात**मित्यादि । [illegible]दृष्टान्तसामर्थ्यात् 'प्रोतम्' इत्यनेन चानुप्रवेश[illegible] [illegible]भिप्रायेण—**मच्छरीरभूत**मित्यादिकमुक्तम् । एतस्यैव सर्वाधारत्वस्य[illegible]धीनस्थितिविरहश्च सूत्रदृष्टान्तसिद्धः । प्रोतशब्देन [illegible] —**आश्रित**मिति । अत्र सूत्रोपनिषद्वाक्योपादानमन्तर्यामिणो [illegible]नुक्ततत्त्वान्तरसंग्रहार्थं च ॥७॥

एवं '१ भूमिरापः' इत्यादिना भेदश्रुत्यर्थः उपबृंहितः । '२ मयि सर्वम्' इति तु घटकश्रुत्यर्थः । अथ तदुभयनिर्वाहिताभेदश्रुत्यर्थोपबृंहणं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह **अत** इति । केचित्तु '२ मयि सर्वमिदम्' इत्यस्य रसादिधर्मविशिष्टे मयि प्रोतमित्यर्थः, तद्विवरणं 'रसोऽहम्' इत्यादि —इति व्याचख्युः । तत्परिहारायाह—**सर्वस्यपरमपुरुषशरीरत्वेने**ति । परोक्त व्याख्याने [illegible]भाववैपरीत्यादिदोष इति भावः । प्रकारवाचिशब्दानां प्रकारिणि पर्यवसानस्य [illegible] जातिगुणादिशब्देष्वपि सामान्यतःसिद्धमिति दर्शयितुं प्रकारत्वोपादानम् । **अभिधानं** —मुख्यवृत्त्या बोधनम् । यद्यपि रसादिशब्दा लोके निष्कर्षकाः प्रयुज्यन्ते, [illegible] चात्रापि द्रव्योपादानम्; तथापि रसादीनां परमात्मशरीरभूतद्रव्यप्रकारत्वेन परमात्मनः [illegible] चात्र तत्समानाधिकरणतया प्रयोगात्तत्र निष्कर्षकत्वमास्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । द्रव्योपादानं तु तत्तत्र

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११

ता ॥ [illegible] ज्ञापनार्थम् । द्रव्यप्रकाराणां च तत्प्रकारत्व '१ [illegible] प्रयुक्तमिति भावः । रसस्य पृथिव्यां वृत्तौ सत्याम[illegible] 'गन्धात्मकम्' इति विशिष्योपादान तेजस्तत्त्वादब्रूपपरिणामस्य पूर्वतत्त्वानु[illegible] । [illegible] आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते' इत्यादिना न पृथि[illegible] । [illegible] प्राधान्यतो विशेषनिर्देशे यथोचितं भाव्यम् । [illegible] । प्रभयैव चन्द्रसूर्यौ जगदुपकारहेतुभूताविति तो [illegible] प्रणवः प्रधानभूतः । पौरुषं-पुरुषस्य भावः, यतः [illegible] यद्वा पौरुषं, सामर्थ्यं कर्तृत्वशक्तिरित्यर्थः तयैव हि [illegible] प्राधान्यम् । नृषु जीवेष्वित्यर्थः । यद्वा पौरुषं पुंस्त्वम्; स्त्रीषु [illegible] । नृशब्दश्च पुरुषपर्यायः । पुण्यो गन्धः;-तुलस्यादिगन्धः [illegible] पृथिवी गन्धोन्मेषस्य सुखस्य वा हेतुर्भवति । विभाव[illegible] । भूतशब्देनात्र शरीरिणो गृह्यन्ते । सर्वशब्देनात्र ब्रह्मसर्वादीनामपि [illegible] प्राणनम्, प्राणस्थितिहेतुर्वा । येन सर्वाणि भूतानि जीवन्ति, [illegible] सनातन बीजं प्रकृतितत्त्वम् । अथवा प्रधानधर्मनिर्देशप्रकरण[illegible] । सर्वेषां परिणामिद्रव्याणां स्वकार्यपरिणामसामर्थ्य[illegible] जङ्गमस्थावरभूतानां तत्तदुपादानद्रव्यम् । बुद्धिः—अध्यवसायः, [illegible] तेषां तेजः—अनभिभवनीयत्वं, पराभिभवसामर्थ्यं वा । [illegible] । बलं—धारणादिशक्तिः । कामरागवशात्स्वकार्ये प्रवृत्तस्य [illegible] धारणमात्रादिविषयत्वाय 'कामरागविवर्जितम्' इत्युक्तम् । कामः [illegible] । रागः इच्छा । यद्वा कामशब्दः काम्यपरः, तद्विषयो रागः [illegible] जन्तुषु । धर्माविरुद्धः कामः–स्वदारप्रीत्यादिः ।

प्र-पा ॥ १. वि. पु. [illegible] ॥ '[illegible] त्रिभर्ति जगदेतदशेषतः । [illegible] तस्मै भूम्यात्मने नमः' ॥

२ वि. पु. ६-४-१४ ॥ 'आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम्' इति पूर्वा ॥

रा ॥ एते सर्वे विलक्षणा भावा मत्त एवोत्पन्नाः, मच्छेषभूताः, मच्छरीरतया मय्येवावस्थिताः; अतस्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः ॥ ८, ९, १०, ११ ॥

**ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।**
**मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥** १२

**किं विशिष्याभिधीयते; सात्त्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन तत्तद्धेतुत्वेन चावस्थिता ये भावाः, तान् सर्वान् मत्त एवोत्पन्नान् विद्धि; ते मच्छरीरतया मय्येवावस्थिता इति च; नत्वहं तेषु—नाहं कदाचिदपि तदायत्तस्थितिः;**

**ता॥** अथ '१रसोऽहम्' इत्यादिसामानाधिकरण्यं सहेतुकमुप[illegible]—**एत** इति । [illegible]सामर्थ्यप्रदर्शनार्थो 'राजा राष्ट्रम्' इत्यादिवदारोपः, मुख्यत्वे [illegible] भावः । **एत** इत्यनेनेश्वरव्यतिरिक्तैरशक्यक्रियात्वमभिप्रेतम् । **सर्वे** इत्यनेन [illegible] ब्रह्मादिशरीरपरमात्माधीनसृष्टत्वम् '२ अहं कृत्स्नस्य' इति पूर्वोक्तं स्मारितम् । [illegible]मसेभ्यो वैलक्षण्यार्थमुक्तं—**विलक्षणा** इति । 'मत्त एव पृथग्विधाः' इति च [illegible] । एतेन '३न विलक्षणत्वादस्य' इत्यधिकरणार्थोऽपि स्मारितः । **मत्तएवोत्पन्ना** [illegible] यथासम्भवं समानाधिकरण्यहेतुः । गुणजातिशरीरेष्वनुगतसामानाधिकरण्य[illegible] प्रदर्शनायोक्तं—**मय्येवावस्थिता** इति ॥ ८-९-१०-११ ॥

'४ रसोऽहम्' इत्यादेः प्रदर्शनार्थत्वं 'ये च' [illegible] **किंविशिष्येति** । **तत्तद्धेतुत्वेनेति**—समष्टिदशाया अपि संग्रहः । अयं च [illegible]वादियच्छब्दाभिप्रेतः । सात्त्विकत्वादिकं देहादिषु प्रत्येकमन्वितम् । [illegible] सुखं संशान्तचित्तता' इत्यादयस्सात्त्विका भावाः । '६ अतुष्टिः [illegible]' इत्यादयो राजसाः । '७ अविविक्तस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्ननिद्रता' [illegible] । [illegible] चान्यत्र प्रपञ्चिता इहाभिप्रेताः । 'मत्त एव' इत्यवधारणेन निमित्तोपादानैक्य[illegible] [illegible] शक्तितत्तदुचितानेकनिमित्तत्वादिप्रतिक्षेपश्च कृतः । कारणत्वेन [illegible]यमनगर्भं शरीरत्वेन तादधीन्यमपि सप्तम्या विवक्षितमिति दर्शयितुं—**मच्छरीरतया मय्यवस्थिता** इत्युक्तम् । 'नत्वहं तेषु' इत्यत्र व्याप्तिप्रतिक्षेपभ्रमनिरासायाह—**नाहमिति** । [illegible] प्रतिषिध्यत इत्याशङ्क्याह—**अन्यत्रेति** । तुशब्दोऽत्र शङ्कानिवृत्त्यर्थः । [illegible] दिवैयर्थ्यपरिहाराय—**तथाविध** इत्युक्तम् । अभिप्रेतमुपकारान्तरमहंशब्दाभिप्रेतपरिपूर्णत्वमुखेन दर्श-

**प्र-पा॥** १. गी. ७-८ ॥ २. गी. ७-६ ॥ ३. शारी. २-१-४ ॥ ४. गी. ७-८ ॥ ५. ॥ ६. ॥ ७. ॥

रा॥ अन्यत्रात्मनस्तदितरैर्वेदि शरीरस्य शरीरेणात्मनस्स्थितावप्युपकारो विद्यते; मम तु तैर्न कश्चित्तथाविध उपकारः; केवलं लीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥१२॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३

तदेवं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगन्मदीयं कालेकाले मत्त एवोत्पद्यते; मयि च प्रलीयते, मय्येवावस्थितं, मच्छरीरभूतं, मदात्मकं चेत्यहमेव कारणावस्थायां कार्यावस्थायां

ता॥ यति - केवलेति ॥ १२ ॥

[illegible] 'त्रिभिः' इत्यादिना प्रकृत्यास्य तिरोधिमुपदिशति। अत्र 'माम्' [illegible] '१ [illegible]' इत्यारभ्योक्तं यथावस्थितस्वरूपं गुणमयभावेभ्यः परत्वप्रदर्शनाय [illegible] —तदेवमिति। उत्पत्तिप्रलययोरविरोधं सर्वेषु कल्पेषु तस्यैव कारणत्वं [illegible] —कालेकाल इति। 'त्रिभिर्गुणमयैरेभिः' इति पदत्रयेण दुःखमिश्रत्व [illegible] रजस्तमोमिश्रत्वाद्दुःखमिश्रत्वम्। सुखदुःखमोहात्मका हि [illegible] गुणाः। [illegible] क्षुद्रत्वमिति भावः। 'मामेभ्यः परमव्ययम्' इति तु [illegible] प्रत्यनीकस्वरूपत्वनिरतिशयानन्दत्वनित्यत्वान्यभिप्रेतानीति दर्शयति— एवम्भूतमिति। [illegible] निवृत्त्यादिनैपुण्यं, शेषित्वेन शेषभूतानामुज्जीवनमप्यात्मलाभं मन्वान, [illegible] तयोरन्यनिरपेक्षं चेति—एवंभूतशब्दाभिप्रायः। [illegible] एव भावा 'एभ्यः' इत्यवधित्वेन परामृश्यन्त इति प्रदर्शनाय —तेभ्य [illegible]। 'एभ्यः परम्' इत्यत्र '२ तमसः परस्तात्' इत्यादिष्विव देशादि [illegible]। तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्चेति समुद्रे गोष्पदमस्तीतिवत्। श्रूयते हि '३ [illegible] सर्वं समाहितम्' इति। शब्दस्पर्शादिरूपेण प्राकृता भावा भोग्याः। परमात्मा तु [illegible] गुणगुणैः स्वरूपसमवेतैश्शब्दादिविसजातीयानुकूल्यप्रकारैरप्राकृतैः [illegible] स्वपर्यन्ततावोधादप्राकृतकल्पैः प्रत्येकं भोग्यतायामनवधिका [illegible] इति भावः। एवं निर्दिष्टभोग्यतमस्वरूपस्याविकारित्वेन कालवच्छेद [illegible] —सदैकरूपमिति। तैरेवेति। उक्तदोषत्रययुक्तैरे

प्र-रा॥ १. गी. ७-६ ॥

२. पुरुषसूक्तम् ॥

३. छान्दो. ८-१-३ ॥ * [illegible] 'यच्चास्येहेति। अस्य—उपासकस्य, इह—लोके, यत्—भोग्यजातमस्ति, यच्च मनोरथमात्रगोचरमिहनास्ति, सर्वम्—तद्भोग्यजातम्, अस्मिन्—दहराकाशे, समाहितमित्यर्थः। दहराकाशो निरतिशयभोग्य इति यावत् ॥

रा ।। च सर्वशरीरतया सर्वप्रकारोऽवस्थितः । अतः कारणत्वेन शेषित्वेन च ज्ञानाद्यस ङ्ख्येयकल्याणगुणगणैश्चाहमेव सर्वैः प्रकारैः परतरो मत्तोऽन्यत्केनापि कल्याणगुणगणेन परतरं न विद्यते । एवंभूतं मां त्रिभ्यस्सात्विकराजसतामसगुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं मद साधारणैः कल्याणगुणगणैस्तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्च परम् उत्कृष्टतमम् अव्ययं सदैकरूपमपि तैरेव त्रिभिर्गुणमयैर्निहीनतरैः क्षणध्वंसिभिः पूर्वकर्मानुगुणदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैः पदार्थैर्मोहितं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनाऽवस्थितमिदं जगन्नाभिजानाति ।।१३।।

कथं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दे नित्ये सदैकरूपे लौकिकवस्तुभोग्यताप्रकारै श्चोत्कृष्टतमे त्वयि स्थितेऽप्यत्यन्तनिहीनेषु गुणमयेष्वस्थिरेषु भावेषु सर्वस्य भोक्तृवर्गस्य भोग्यत्व-बुद्धिरुपजायत इत्यत्राह ।

**दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।**

ममैषा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी माया यस्माद्दैवी—देवेन क्रीडाप्रवृत्तेन मयैव निर्मिता; तस्मात्सर्वैर्दुरत्यया दुरतिक्रमा । अस्याः मायाशब्दवाच्यत्वमासुरराक्षसास्त्रा

---

ता।। वेत्यर्थः । **त्रिभिरिति**–गुणाः परस्परन्यूनाधिकाभावेन अवस्थिता अप्यविनाभूताः । ततश्च गुण-त्रयमयानां भावानां दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयमिति भावः । **निहीनतरैरिति** कर्मानुरूपगुणत्रयमयभो-गास्तत्कर्मानुरूप्येण क्षुद्रा इति भावः । **क्षणध्वंसिभिरिति**—कर्मावसाने क्षणान्तरं स्थातुं न प्रभ-वन्तीति भावः । ननु सत्त्वेन कथं मोहः ? इत्थं—यथा विषसंपृक्तेऽप्यन्ने मधुनिषेको मन्दस्य भोज-नाभिलाषमुत्पादयति; तथा तत्तत्कर्मानुरूपानर्थपर्यवसितसुखलवहेतुत्वेन युक्तं सत्त्वस्यैवमोहहेतुत्वम् इति । सर्वशब्दोऽत्र देवजात्यनुप्रविष्टब्रह्मरुद्रादेस्संग्रहपरः । इदं शब्दोऽनुभूयमानभोक्तृवर्गवैचित्र्या-भिप्रायः । जगच्छब्दश्चाचिद्विशिष्टचेतनवाचीत्यभिप्रायेण—**देवेत्यादिकमुक्तम्** । '१ ब्रह्माद्यास्सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा । विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसावृताः' इत्यादिकमत्रानुस न्धेयम् ।।१३।।

उक्तायामर्थस्थितौ मोह एवायं न घटत इतिशङ्कायां 'दैवी' इत्यादिकमवतारयति—**कथ मिति** । **सर्वस्येति** सत्त्वोत्तरतया तत्त्वज्ञानप्रच्युतिरहिताया देवजातेरितिभावः । उत्कृष्टापकृष्टसन्नि-धावुत्कृष्टग्रहणशीलता भोक्तृवर्गस्येत्यनेन सूचिता । हिशब्दोऽत्र दुरतिक्रमत्वहेत्वर्थः । देवेन निर्मिता दैवीति तद्धितार्थः । '२ दिवु क्रीडा' इत्यादिधातौ देवशब्दनिष्पत्तिः । एतेन '३ देवात्मशक्तिम्'

---

**प्र-पा ।।** १. वि. पु. ५-३०-१७।। + ब्रह्माद्या इति । मायैव महावर्तः; तत्कृतो मोहः; एवान्धतमसस्तेनावृताः। ब्रह्माद्याः-चतुर्मुखरुद्रेन्द्रादयः । 'प्रजापतिश्च रुद्रश्च सृ-जामिचहरामि च । तेऽपि मायां न जानन्ति मम माया विमोहिताः' इति वराहपुराणे (१२५-अ. ४६)क्ते ।। २. धातुपाठे दैवादिकः ।। ३. ।। श्वेताश्व

रा ।। दीरामिव विचित्रकार्यकरत्वेन; यथाच * 'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम् । तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैकश्येन सूदितम्' इत्यादौ । अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची । ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः । तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया, सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वात् । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वे-

---

ता ।। इतिश्रुतिसूचनम् । 'दैवी मम' इतिशब्दाभ्यां मायाप्रवर्तकस्य देवस्य मायिनश्च कृष्णस्य भेदभ्रमव्युदासाय **मयैवे**त्युक्तम् । नहि स्वच्छन्देनाघटितघटनासमर्थेनेश्वरेण लीलार्थं प्रवर्तिता माया अनीश्वरैस्सर्वभूतैरपि लङ्घितुं शक्यत इति **सर्वै**रित्यस्यभावः । अत्ययशब्दस्यात्र नाशार्थत्वव्युदासायाह—**दुरतिक्रमे**ति । दुःखेनातिक्रमणीया—भगवत्प्रपत्तिरहितैर्लङ्घयितुमशक्यैव । मायाशब्दस्य पराभिमतमर्थं दूषयिष्यन् स्वाभिमतमर्थं तावदाह—**अस्या** इति । सत्येष्वेवासुरराक्षसास्त्रादिषु मायाशब्दप्रयोगो न मिथ्यात्वनिबन्धन इति भावः । **यथाचे**ति ' तेन मायासहस्रम्' इत्यत्र न मिथ्यार्थविषयत्वमुत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्, मिथ्याभूतस्य शस्त्रनिषूदनीयत्वाभावादिति भावः । आदिशब्देन '१ मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्' '२ देवमायेव निर्मिता' इत्यादिप्रयोगसंग्रहः । अपिच दण्डनीतौ सामाद्युपायचतुष्टयादन्ये मायोपेक्षेन्द्रजालरूपाः अमुख्यास्त्रयः उपाया उपदिष्टाः; तत्र माया अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथाकरणशक्तिः । इन्द्रजालं तु तथाप्रतिभासनशक्तिरिति विभागः । तस्मात्सत्यविषय एव मायाशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**अत** इति । मायाशब्दप्रयोगस्य सत्यविषयत्वादित्यर्थः । ननु मिथ्याभूतार्थप्रदर्शकेषु सत्सम्बन्धान्मायाविशब्दः प्रयुज्यते; अतो मायाशब्दो मिथ्यार्थेऽपि प्रयुक्त इत्यत्राह—**ऐन्द्रजालिके**ति । असत्यत्ववदसत्योत्पादकत्वमपि न मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्शयितुं—**पारमार्थिक्याएवे**त्युक्तम् । भ्रान्तिज्ञानमपि स्वरूपतः सत्यम्; आरोपितस्तु विषयो मिथ्येत्युच्यते । तथाप्यन्ततो मिथ्यार्थसम्बन्धो निमित्तमित्यत्राह—**तथे**ति । मन्त्रौषधादेर्मिथ्यार्थस्य च सन्निधाने किं विशेषनियामकमित्यत्राह—**सर्वे**ति । न ह्येकशक्त्यैव निर्वाहे

---

**प्र-पा ।।** * वि. पु. १-१९-१९, २० ।। ततो भगवतेति । प्रह्लादचरिते शम्बरासुरमायास्त्रबन्धनसमये पराशरः । सुदर्शनमिति चक्रविशेषणम् । चक्रस्य सुदर्शनत्ववत् दुर्दर्शनत्वमप्यस्ति । उक्तं च श्रीपौष्करसंहितायां चक्राब्जाध्याये चक्रस्वरूपकथने भगवतैव 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रदेवानामस्य रश्मिचयश्च यः । अपहृल्लोचनानांच सुदूराद्वै निरीक्षणात् । तेनेदं भुवि विख्यातं नाम्ना दुर्दर्शनं द्विज । प्रणतानांच भक्तानां यस्माच्च सुलभं सदा । ददाति दर्शनं तेषां स्मृतं तस्मात् सुदर्शनम्' इति ।।१।।

२. श्रीरामा. १-१-२६ ।। + 'रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमाहिता । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ।।'

रा ॥ **नौपचारिकः, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैव** * **'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इत्यादिष्वभिधीयते । अस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानं, स्वस्वरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च । अतो भगवन्मायया मोहितं सर्वं जगद्भगवन्तमनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं नाभिजानाति ॥**

---

**ता॥** सम्भवत्यनेक शक्तिकल्पना युक्तेति भावः । मिथ्याभूतेष्वेवार्थेषु मायेयमिति प्रयोगो भवति, तत्र च विचित्रकार्यकरत्वाभावान्मिथ्यात्वमेव निमित्तमाश्रयणीयमित्यत्राह—**तत्रे**ति । अयं भावः– यत्र सम्बन्धाद्गुणयोगाद्वा प्रयोगो दुर्निर्वहः; तत्र हि शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं सह्यम्; सम्भवति चात्र परम्परया सम्बन्धः, मायाकार्यज्ञानविषयत्वात् । न मिथ्यात्वे प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकृतेऽस्त्रादिषु तत्सम्बन्धगन्धः । मिथ्यार्थस्य च गुणाभावादेव तद्गुणयोगो दूरनिरस्तः । अपिच मिथ्याभूतेषु शुक्तिकारजतादिषु तत्प्रयोगाभावान्मिथ्यात्वविशेषे निष्कृष्यमाणे अस्मदुक्त एव विशेषेऽन्तर्भवति—इति । '१ त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम्' '२ योगनिद्रा महामाया' इत्यादिष्वपि भगवतो विचित्रकार्यविशेषोपयोगितया वा प्रकृतितत्त्वाभिमानिदेवतात्वादिरूपेण वा मायेत्युक्तम् । अतो युक्तं विचित्रकार्यकरत्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । श्रुतावपि विचित्रसृष्ट्युपादने प्रकृतौ सत्यायामेव मायाशब्दः प्रयुक्त इत्याह—**एषे**ति । महेश्वरशब्दस्यात्र रुद्रविषयत्वभ्रमव्युदासाय भगवच्छब्दः । श्वेताश्वतरोपनिषदपि पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञान महापुरुषशब्दसत्त्वप्रवर्तकत्वादिभिर्भगवद्विषयतयैव प्रतीयते । महेश्वरशिवादिशब्दास्तु तस्मिन्नवयवशक्त्या गुणयोगेन वा प्रवृत्ताः, रुद्रस्यान्यत्र कार्यत्वकर्मवश्यत्वसंप्रतिपत्तेरिति भावः । '३ मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति न तत्र प्रकृत्यनुवादेन मायात्वं विधीयते; किन्तु मायाशब्दार्थानुवादेन प्रकृतित्वमिति वाक्य स्वारस्यावगतम् । पूर्वत्र '४ अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' इत्यभिहिते केयं मायेत्याकाँक्षायां प्रवृत्तत्वादिति भावः । अस्मिन्प्रकरणे मायाशब्दप्रयोगनिदानमत्रोपयुक्तं विचित्रकार्यं दर्शयति—**अस्या** इति । तदेतदखिलमभिप्रेत्य भगवद्यामुनमुनिभिरुक्तं—'५ स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिश्शरणागतिः' इति । चोद्यपरिहारतां दर्शयन्नुपसंहरति—**अत** इति ॥ १३ ॥

'६ प्रकृत्यास्य तिरोधिश्शरणागतिः' इति संग्रहश्लोके तन्निवृत्त्यर्थमित्यध्याहर्तव्यमिति दर्शयन्ननन्तरग्रन्थमवतारयति—**मायाविमोचने**ति । यच्छासनादलङ्घनीयं निगलनं, तन्निवृत्तिरपि तेनैव कार्या, नत्वन्येनेति 'मामेव' इत्यवधाराणाभिप्रायं व्यञ्जयति—**सत्यसङ्कल्प**मिति । नहि बन्धविषय एव हि सङ्कल्पस्सत्यः; अपि तु मोक्षविषयोऽपीति स एव प्रपदनीय इति भावः । शक्त-

---

**प्र-पा॥** १. ॥ २. ॥ *३. श्वे. ३-४-१० ॥ ४. श्वेता. ४-९ ॥ ५. गी. सं० ११ ॥ ६. गी. सं० ११ ॥

रा ।। **मायाविमोचनोपायमाह—**

**मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।।** १४

**मामेव सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये शरणं प्रपद्यन्ते, त एतां मदीयां गुणमयीं मायां तरन्ति–मायामुत्सृज्य मामेवोपासत इत्यर्थः ।।१४।।**

**किमिति भगवदुपासनापादिनीं भगवत्प्रपत्तिं सर्वे न कुर्वत इत्यत्राह—**

**न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।**

**माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ।।** १५

**दुष्कृतिनः–पापकर्माणो मां न प्रपद्यन्ते । दुष्कृततारतम्येन ते चतुर्विधा भवन्ति— मूढाः, नराधमाः, माययाऽपहृतज्ञानाः, आसुरंभावमाश्रिताः—इति । मूढाः—विपरीत**

---

ता।। स्यापि निर्गुणस्य प्रपत्त्या न किञ्चित्प्रयोजनमित्यत उक्तं—**परमकारुणिक**मिति । कारुणिकस्यापि लोकवत्परिग्राह्या परिग्राह्यविभागे किमस्यासह्यापराधशालिनो जनस्य तत्प्रपत्त्येत्यत्रोक्तम्—**अनालोचिते**त्यादि । वायसशाखामृगविभीषणद्रौपदीप्रभृतिषु चैतत्स्पष्टम् । '१ यदिवा रावणस्स्वयम्' इति च तदुक्तिः । 'एताम्' इत्यस्याभिप्रेतमाह—**मदीयांगुणमयी**मिति । अपीति शेषः । उपासनप्रकरणत्वाद्वक्ष्यमाणार्तादिचतुष्टयसाधारणत्वाच्चोपासनाङ्गभूता प्रपत्तिरत्रोच्यत इत्यभिप्रायेणाह— **मायामुत्सृज्ये**ति ।। १४ ।।

'ये प्रपद्यन्ते' इति विशेषनिर्देशप्रतिक्षेपाभिप्रायेणाशङ्कते– **किमितीति** । सुकृतित्वदुष्कृतित्वभेदः साक्षाच्छङ्कोत्तरम् तत्तारतम्यकथनं त्वत्यन्तहेयात्यन्तोपादेयाकारभेदज्ञापनार्थमित्यभिप्रायेणाह-**दुष्कृतिन**इति । उत्तरश्लोकस्थचतुर्विधपदमत्रापिचतुर्विधपुरुषनिर्देशवशादाकृष्य दर्शितम् । मूढत्वादिविशेषणानामेकस्मिन्नेव समुच्चयः किं न स्यादिति शङ्काव्युदासाय पदचतुष्टयव्याख्या मूढत्वापहृतज्ञानत्वयोर्मध्ये काचिदवस्था नराधमशब्देन विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह–**सामान्येने**ति । उपनिषदर्थनिश्चयाभावेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धेतिहासपुराणादिभिस्सामान्यज्ञानम् । सुमेरुप्रभृतिष्विव सुलभत्वापरिज्ञानादौन्मुख्यानर्हत्वम् । उत्पन्नस्यैव हि ज्ञानस्यापहारः; स हि विचित्रमोहजनकतया मायाशब्दवाच्याभिः कुदृष्टिबाह्यप्रसूतकूटयुक्तिभिरेवेत्यभिप्रायेणाह—**मद्विषयमिति** । 'आसुरं भावमाश्रिताः' इत्येतदनपहृतज्ञानविषयमित्याह-- **सुदृढमुपपन्नमि**ति । निपुणतमप्रतिपादितप्रक्रियया प्रमाणतर्कैरबाध्यत्वेन निश्चितमित्यर्थः । असुरसम्बन्धी भाव आसुरो भावः; असुरा हि भगवन्तमतिशयितशक्तिं जानन्त एव द्वेषमाचरन्ति । वक्ष्यते चासुरप्रकृतीनां भावष्षोडशे ।

---

**प्र-पा ।।** श्रीरामा.युद्ध. १८ ५

रा ।। ज्ञाना:, पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छेषतैकरसमात्मानं भोग्यजातं च स्वशेषतया मन्यमाना:; नराधमा:—सामान्येन ज्ञातेऽपि मत्स्वरूपे मदौन्मुख्यानर्हा: । माययापहृतज्ञाना:—मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं प्रस्तुतं येषां तदसम्भावनापादिनीभि: कूटयुक्तिभिरपहृतं, ते तथोक्ता:; आसुरम्भावमाश्रिता:—मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं सुदृढमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति; तआसुरं भावमाश्रिता: । उत्तरोत्तरा: पापिष्ठतमा ।। १५ ।।

**चतुर्विधा भजन्ते मां जनास्सुकृतिनोऽर्जुन ।**

**आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।।** १६

**सुकृतिन:**—पुण्यकर्माणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते; ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा:; सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तराधिकतमा भवन्ति । आर्त:—प्रतिष्ठाहीन:, भ्रष्टैश्वर्य: पुनस्तत्प्राप्तिकाम: । अर्थार्थी—अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकाम: । त-

---

त।।। '१ विष्णुभक्तिपरो देवो विपरीतस्तथाऽऽसुर:' इति न्यायाच्चायमासुरो भावो भगवति द्वेष एवेत्यभिप्रायेण—**द्वेषायैव भवती**त्युक्तम् । एषामुत्तरोत्तरेषां ज्ञानांशेनातिशयादुत्कृष्टतमत्वभ्रमस्स्यादिति तन्निरासायाह—**उत्तरोत्तरा** इति । '२ विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्' इतिन्यायेन ज्ञानप्रकर्ष एवात्र पापिष्ठतमत्वे हेतु:; ज्ञानातिशयेऽपि वैमुख्यं च प्राचीनपापातिशयादेवे तिभाव: ।। १५ ।।

चतुर्विधा भजन्ते इत्यत्र भजनपर्यवसिता प्रपत्तिर्विधित्सिता; पूर्वश्लोके तन्निषेधादत्र तद्विधानस्यैवोचितत्वादित्यभिप्रायेण—**शरणमुपगम्ये**त्युक्तम् । सुकृतित्वाविशेषे कथमधिकारिभेद इत्यत्रोक्तं—**सुकृततारतम्येने**ति । तारतम्यं विवृणोति—**सुकृतगरीयस्त्वेने**ति । विश्वासादेस्साधारणत्वेऽपि प्रपत्तेर्वैशिष्ट्यं फलेच्छाभेदात् । आर्तशब्दोऽत्रार्तिमूलपूर्वस्थितिशैथिल्यपर इत्यभिप्रायेणाह—**प्रतिष्ठाहीन** इति । आर्तस्य हि परभजनमार्तिनिवृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह—**भ्रष्टैश्वर्य:पुनस्तत्प्राप्तिकाम**इति । पाठक्रमादप्यर्थक्रमस्य प्रबलत्वाज्जिज्ञासो: प्रागेवार्थार्थिन उपादानम् । आर्तात्तस्य विशेषं दर्शयति—**अप्राप्ते**ति । अर्थशब्दोऽत्रार्थनीयभोगविशेषपर: । फलद्वाराह्यधिकारिभेदोऽभिधीयते; फलं चार्तस्यार्थार्थिनश्चैश्वर्यमेकमेव । यदा पुनस्तदवान्तरभेदेन भेदक्लृप्ति:; तदा भेदान्तरमपि वक्तुं शक्यमित्यत्राह—**तयोरि**ति—प्रसिद्धेनावान्तरभेदेन विशेषव्यपदेशमात्रमिति भाव: । जिज्ञासुशब्देन ज्ञानार्थिमात्रं किं न गृह्यते । भगवन्तमेव वा जिज्ञासु: भक्तिश्रद्धारहित: कुतूहलमात्रेण भगवन्तं

---

**प्र-पा ।।** १. विष्णुधर्मे . १०९ ७४ ।।+'द्वविधो भूतसर्गोऽयं देव आसुर एव च । विष्णुभक्ति परो देवो विपरीत: तथासुर: ।

२. गौतमधर्मे- २. प्रपाठके. १२. अ. ६. सू. ।।

रा ।। योर्मु खभेदमात्रम्ः ऐश्वर्यविषयतयैक्यादेक एवाधिकारः; जिज्ञासुः—प्रकृतिवियुक्तात्म स्वरूपावाप्तीच्छुः; ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् । ज्ञानीच—'इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' इत्यादिनाऽभिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् ; प्रकृतिवियुक्तकेवलात्मन्यपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेप्सुः भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः ।। १६ ।।

**तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः एकभक्तिर्विशिष्यते ।**
**प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।।** १७

तेषां ज्ञानी विशिष्यते;कुतः ? नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च; ज्ञानिनो हि मदेकप्राप्यस्य मया योगो नित्यः; इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मया योगः; तथा ज्ञानिनो मय्ये-

---

**ता** ।। जिज्ञासमानो वा, यथैकतद्धि तादयः-'[1]यूयं जिज्ञासवो भक्ताः' इति । '[2]आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् । ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्' इत्युक्ताधिकारिचतुष्टये चात्र प्रत्यभिज्ञायमाने जिज्ञासुरपि स एव भवितुमर्हति; तत्राह—**प्रकृती**ति । भगवन्तं जिज्ञासोरन्ततो भगवानेव प्राप्यतयाभिमत इति न पुरुषार्थभेदः; तद्भेदाच्चात्राधिकारिभेदः प्रतिपाद्यते । 'आर्तः' अर्थार्थी' इति बाह्यपुरुषार्थाभिलाषिणो निर्दिष्टाः, भगवदर्थी च 'ज्ञानी' इति; जीवात्मस्वरूपं चाधिकानन्दस्वरूपं प्राप्यं चान्यत्र प्रसिद्धम्; अत्रापि परस्तादधिकारिभेदस्समर्थयिष्यते ; अतः परिशेषादात्मार्थिविषयोऽयं जिज्ञासुशब्द इति भावः । ज्ञानार्थिवाचके जिज्ञासुशब्दे कथमात्मार्थित्वं व्याक्रियत इत्यत्राह—**ज्ञानमेवे**ति । ज्ञानमिह शुद्धात्मानुभवरूपं विवक्षितमिति भावः । ज्ञानिनोऽधिकार्यन्तरत्वात्तुगुणान्वक्ष्यमाणान्विशेषाननुसन्धाय विशिष्टज्ञानत्वं दर्शयति—**इतस्त्वन्यामित्यादिना** । **केवलात्मन्यपर्यवस्यन्नि**ति—नगरं प्रविविक्षोरध्वगस्य च्छायातरुमूलस्वापवदात्मानुभवविलम्ब इति भावः । अत्र जिज्ञासोर्वक्तव्यं सर्वमष्टमे प्रपञ्चयिष्यामः । विशिष्टज्ञानफलभूतं पुरुषार्थान्तरपरिग्रहमाह—**भगवन्तं प्रेप्सु**रिति । तत्र हेतुमाह—**भगवन्त**मिति । **भगवन्तमे**वेत्यात्मानुभवविलम्बाक्षमत्वमभिप्रेतम् ।।१६।।

एवं भक्तभेद उक्तः ; तत्र प्रबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयति—**तेषा**मिति । इममेवार्थं परस्तादपि वक्ष्यति—'[3]चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः । तेषामेकान्तिनश्श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् । ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्' इति । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी । विशिष्यते श्रेष्ठतम इत्यर्थः । किं प्रशंसामात्रार्थमिदमिति शङ्कते—**कुत** इति । वैशिष्ट्यहेतुपर विशेषणद्वयमित्याह—**नित्ययुक्तः**

---

१. प्र पा ।। १ ।। २. मात्स्यपु ७७-४९ ।। ३.

रा॥ कस्मिन्नेव भक्तिः; इतरयोस्तु स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन मयि च; अतस्स एव विशिष्यते । किञ्च—प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्—अत्रार्थशब्दोऽभिधेयवचनः; ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः, तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः; प्रियत्वस्येयत्तारहितत्वात् । यथा ज्ञानिनामग्रेसरस्य प्रह्लादस्य* 'स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः' इति; तथैव

---

त॥ एकभक्तिरितिचेति । ज्ञानिनोहीत्यादि—प्रापकस्य तस्यैव प्राप्यत्वात्फलदशायामपि योगोऽनुवृत्त इत्यर्थः । आर्तस्यार्थार्थिनश्चैकाधिकारित्वनिर्णयादितरयोरिति द्विवचनम् । एतेनात्मार्थिनः फलदशायां परमात्मनो भोग्यतयानुसन्धानं नास्तीति सिद्धम् । एकस्मिन् भक्तिर्यस्य स एकभक्तिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । एकशब्दाभिप्रेतमुपास्यफलयोरभेदं दर्शयितुम्—एकस्मिन्नेवेत्यवधारणम् । 'प्रियो हि' इत्यादिना हेत्वन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—किञ्चेति । अतिशयितकाष्ठाँ वक्तुमाह—अर्थशब्दोऽभिधेयवचम इति । अत्यर्थमत्यभिधेयम् ; अभिधेयातिक्रमणं चात्राभिधेयान्तराद्वैलक्षण्यम् ; तच्चाभिधातुमशक्यतेत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानिनोऽहमिति । अभिधातुमशक्यमित्यस्येश्वरवचनत्वात्तेनाप्यशक्यमिति फलितमित्यभिप्रायेणोक्तं—मयेत्यादिना । ननु सर्वज्ञेन यदज्ञातं तदसदेव स्यात् , यत्र चासावशक्तः, तत्र चास्यानीश्वरत्वं स्यादित्यत्राह—प्रियत्वस्येति । गगनकुसुमादिवदसत्त्वनिबन्धनमज्ञानं न दोषाय ; अन्यथा भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । इयत्ताया अभावादेव तद्वाचकश्शब्दोऽपि नास्तीति तदप्रयोगोऽपि नाशक्तिहेतुरिति भावः । हिशब्दद्योतिताँ प्रसिद्धिमुदाहरति—यथेति । ज्ञानिनामग्रेसरस्येत्यनेन जन्मसिद्धनिरतिशयज्ञानवत्त्वं बाधकवचनादिभिर्बिभीषिकासहस्रैश्चाकम्पितत्वं विवक्षितम् । 'कृषिर्भूवाचकश्शब्दोणश्च निर्वृतिवाचकः' इति कृष्णशब्देनात्र निर्वृतिहेतुत्वादिकं विवक्षितम् । प्रवाहानादिकृष्णावतारकृतकालियमर्दनसूचनं वा; भक्तदुःखानाँ कर्षणाद्वा कृष्णः ; तीव्रदुःखहेतुसद्भावेऽपि दुःखानुभवाभावो निरतिशयप्रीत्यन्तरमत्ततयेति भावः । आत्मज्ञानमपि तदानीं मृग्यं, किं पुनर्गृहादिकल्पशरीरज्ञानमित्यात्मनो गात्रमित्यस्य भावः । 'स च मम प्रियः' इत्यत्राप्यत्यर्थशब्दस्समुच्चयसामर्थ्यादर्थस्वभावाच्चानुषक्त इत्यभिप्रायेणाह—तथैवेति । यथाहं त्रिविधपरिच्छेदरहितनिरतिशयानन्दस्वरूपोऽनन्तगुणविभूतिर्ज्ञानिनः प्रियस्तथायमेक एव ज्ञानी मम निरतिशयप्रीतिविषय इत्युक्तं भवति । 'स च मम प्रियः' इत्यत्र निरतिशयप्रीतिं कुर्वतोऽपि महोदारस्येश्वरस्यापि तत्प्रीत्युपाधिकप्रीतिकरणादतृप्तिस्सूचितेति केचिदाचार्याः ॥ १७ ॥

---

प्र पा ॥ *वि, पु. १-१७-३९ ॥

१. भारते. उद्योगे. ६९-५. 'कृषिर्भू—वाचकः । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः' । कृषिरितिशब्दो भूवाचकः, कृष्यते सस्यार्थमिति व्युत्पत्त्या । भूलोकस्थप्राणिसुखस्य यो भाव उत्पादनं तत्कर्तृत्वात् कृष्णो भवतीत्यर्थः ॥

रा ।। **सोऽपि मम प्रियः** ।।१७।।

**उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।**

**आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ।।** १८

सर्व एवैते मामेवोपासत इत्युदाराः-वदान्याः । **ये मत्तो यत्किञ्चिदपि गृह्णन्ति, ते हि मम सर्वस्वदायिनः; ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं—तदायत्तधारणोऽहमिति मन्ये । कस्मादेवम् ? यस्मादयं मया विनात्मधारणासम्भावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः; अतस्तेन विना ममाप्यात्मधारणं न सम्भवति: ततो ममात्मा हि सः** ।। १८ ।।

---

**ता** ।। '१तेषाम्' इति श्लोकस्यार्थ एव 'उदाराः' इत्यनेनापि दृढीक्रियते । ज्ञानिनोऽत्यर्थ-प्रियत्ववचनादन्येषामपि किञ्चित्प्रियत्वं फलितम् ; तदेव 'उदारास्सर्वे' इति पादेन विशदीकृतम् । तदेकोपायत्वस्य साधारण्यं—**मामेवोपासत** इत्यनेन दर्शितम् । उदारशब्दस्यात्र मन्दप्रयोजनोत्कर्ष-मात्रपरत्वव्युदासाय प्रसिद्ध्यनुरोधेनाह—**वदान्या** इति । अर्थित्वेनावस्थितानां कथं वदान्यत्व-मित्यत्राह—**येमत्त** इति । सकलफलप्रदत्वलक्षणं परमौदार्यमेव हि मम सर्वस्वम् ; तच्च प्रतिग्रहीतृ-सापेक्षं तदभावे कथं स्यादित्युक्तं भवति । 'मतम्' इति नपुंसकत्वान्न ज्ञानीत्यनेनान्वयः ; मत इति परोक्तपाठस्त्वप्रसिद्धः; तस्मादितिशब्दोऽध्याहृतः । 'अयमर्थस्त्वत्यन्तसिद्धान्तो भवतु वा मा वा ; कृष्णसिद्धान्तस्त्वयमिति भावः । आत्मशब्दस्यात्र बहुप्रमाणविरुद्धत्वान्न तादात्म्यादिविषयत्वम् ; तथा सति व्यतिरेकनिर्देशबाधश्च । अतस्तदभिप्रेतमाह - **तदायत्ते**ति । शरीरं प्रति धारको ह्यात्मा । प्रियत्वातिशयप्रतिपादनाय सावधारणोऽयमात्मत्वारोपः । अस्मिन्नभिमानमात्रसारे भवत्सिद्धान्ते किं प्रमाणमभिमतमित्याकांक्षायाम् 'आस्थितः' इत्यादिकमुच्यत इत्याह—**कस्मादेव**मिति हिर्हेतौ । 'युक्तात्मा' इत्याशंसायां क्तः ; परमात्मयोगाशंसाविशिष्ट एव आत्मा यस्य सोऽत्र युक्तात्मा ; तदेतदभिप्रेत्योक्तं—**मयाविनात्मधारणासम्भावनये**ति । मदनुसन्धानाभवे सति अर्थान्तरानुसन्धान-प्रवृत्तेरसमर्थस्वभावतयेत्यर्थः । **मामेवे**ति—अयुक्तदशायामसत्त्वमेव हि स्यादिति भावः । **मामेव**—उपायभूतमेव न तु फलान्तरलवमित्यर्थः । **प्राप्य**मिति—गतिशब्दोऽत्र गन्तव्यपरः । **अस्त्वेवं** तदायत्तधारणो यथाप्रमाणं ज्ञानी, ततः किमायात भगवतस्तदायत्तधारणत्वस्येत्यत्राह—**अतस्तेन विने**ति । सहृदयानां मदभिप्रायविदां चैतद्व्यक्तमित्यभिप्रायः । तथा हि '२न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः । विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्येकान्तितां गतः । नारदैतद्धि ते सत्यं वचनं

---

**प्र-पा** ।। १. गी. ७-१७ ।। २.

**बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।**

**वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥** १९

रा ॥ **नाल्पसङ्ख्यासङ्ख्यातानां पुण्यजन्मनां फलमिदं, यन्मच्छेषतैकरसात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकं मत्प्रपदनम् ; अपि तु बहूनां जन्मनां पुण्यजन्मनामन्ते अवसाने वासुदेवशेषतैकरसोऽहं तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च ; सचासङ्ख्येयैः कल्याणगुणगणैः परतर इति ज्ञानवान्भूत्वा वासुदेव एव मम परमप्राप्यं प्रापकं चान्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम तत्सर्वमिति मां प्रपद्यते मामुपास्ते ; स महात्मा-महामनाः सुदुर्लभ —दुर्लभतरो** लो-

---

**ता ॥** समुदाहृतम् । नास्य भक्तैः प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते' इति । **ततो ममात्मा हि स** इति—आधारत्वादिविशेषो ह्यात्मलक्षणमिति भावः । ऐश्वर्यादिकामास्सर्व एव मत्स्वरूपस्यातिशयहेतवः । ज्ञानी तु मम स्वरूपसत्ताहेतुरिति स्वभक्तस्तुतिपरः श्लोकः ॥ १८ ॥

पुनरप्युक्तज्ञानवत्त्वस्यानेकजन्मसाध्यपुण्यफलत्वेन दुर्लभतरतया ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यं दर्शयति—'बहूनाम्' इति श्लोकेन । '[1]ये जन्मकोटिभिस्सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः' इति भगवच्छास्त्र 'जन्मान्तरमहस्त्रेषु' इत्यादिकां स्मृतिं चानुसन्दधान आह—**नाल्पे**ति । 'बहूनां जन्मनाम्' इत्यत्र न तावद्बहुजन्मसद्भावमात्रं विवक्षितम् , तस्यात्रानुपयुक्तत्वात् । न च बहुजन्ममात्रस्य ज्ञानहेतुत्वमुच्यते ; सर्वेषामयत्नतो ज्ञानित्वप्रसङ्गात् । अतः **पुण्यजन्मनाम्** इति विशेषितम् । ईदृशज्ञानवत्त्वमेवंभूतविशिष्टप्रपत्तौ हेतुरिति दर्शयितुं, ज्ञानवतोऽनेकजन्मभ्रमव्युदासाय च—**ज्ञानवान् भूत्वे**त्युक्तम् । 'वासुदेवस्सर्वम्' इति समानाधिकरण्यस्य बाधाध्यासतादात्म्यादिविषयत्वायोगाच्छरीरशरीरिभावादिनिर्वाहादपि प्रकरणविशेषसिद्धस्यार्थस्य ग्राह्यतरत्वात्—**परमप्राप्य**मित्यादिकमुक्तम् । लौकिकं धारकादिकमभिप्रेत्याह—**अन्यदपी**त्यादि । 'त्वमेव माता च पिता त्वमेव' '[2]माता पिता भ्राता निवासश्शरणं सुहृद्गतिर्नारायणः' इत्यादिकमपीहाभिप्रेतम् । प्रपत्तेरत्रोपासनाङ्गत्वादाह—**मामुपास्त** इति । ज्ञानिनोऽपि स्वरूपमहत्त्वं प्रमाणविरुद्धम्; पंक्तिपावनत्वादिमाहात्म्यं सदपि प्रकृतेऽनपेक्षितम्; तस्माज्ज्ञानविशेषाधीनमाहात्म्यमिह विवक्षितमित्याह—**महामना** इति । फलान्तरपरस्यापि भगवदुपासकस्य दुर्लभत्वात्तव्द्यवच्छेदाय सुशब्द इति दर्शयितुं **दुर्लभतर** इत्युक्तम् । 'वासुदेवस्सर्वम्' इति समानाधिकरण्यस्य पराभिमतमर्थं प्रतिक्षिपन् स्वोक्तं द्रढयति—**वासुदेव** इति । अत्र ह्युपक्रमः प्राप्यभेदनिबन्धनाधिकारिभेदपरः। प्रकरणविरुद्धः,प्रकरणानुपयुक्तो वार्थः प्रकरणविशेष-

---

**प्र-पा ॥** १. भगवच्छास्त्रम् ॥ । २ ॥ सुबा. ६ ॥

रा ।। के । वासुदेवस्सर्वमित्यस्यायमेवार्थः, 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्' 'आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्' इति प्रक्रमात् । ज्ञानवांश्चायमुक्तलक्षण एव, अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वात् ; 'भूमिरापः' इत्यारभ्य 'अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्' इति हि चेतनाचेतनस्य प्रकृतिद्वयस्य परमपुरुषशेषतैकरसतोक्ता । 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय' इत्यारभ्य 'ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि' इति प्रकृतिद्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैस्सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम् ; अतस्स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते ।। १९ ।।

तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपपादयति—

**कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।**

**तंतं नियममास्थाय प्रकृत्या नियतास्स्वया ।।** २०

सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या वासनया गुणमयभावविषयया

---

**ता ।।** सिद्धोपयुक्ततमार्थे जागरूकेऽनादरणीय इति भावः । ज्ञानवानित्यत्रापि निर्विशेषादिज्ञानजीवमात्रज्ञानादिव्युदासायाह **ज्ञानवांश्चाय**मिति । उक्तलक्षणः वासुदेवशेषतैकरसस्वात्मवेदीत्यर्थः । उक्तलक्षणत्वे हेतुमाह—**अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वा**दिति । [1]'ज्ञानी च भरतर्षभ' इति पूर्वोक्ते ज्ञानिनि कथमुक्तलक्षणत्वमित्यत्राह—**भूमिराप इत्यारभ्ये**ति । यद्वा पूर्वोक्तज्ञानित्वादित्येकभक्तित्वादिकं विवक्षितम् ; 'भूमिरापः' इत्यादिना हेत्वन्तरोक्तिः । **कार्यकारणोभयावस्थस्ये**ति—कार्यत्वकारणत्वरूपोभयावस्थाविशिष्टस्येत्यर्थः । स्वरूपस्थित्यादितादधीन्यं [2]'मयि सर्वं' [3]'रसोऽहम्' इत्यादिषु व्यक्तम् । उक्तलक्षणत्वं निगमयति—**अत** इति । **सएवे**ति—'वासुदेवशेषतैकरसोऽहम्' इत्यादिनोक्तलक्षण एवेत्यर्थः ।। १९ ।।

'कामैस्तैस्तैः' इत्यादेः, 'सर्गे यान्ति परन्तप' इत्यन्तस्य प्रकृतसङ्गतिमाह—**तस्ये**ति । देवतान्तरफलान्तरसङ्गादिकं प्रतिबन्धकमिति भावः । बहुवचनासङ्कोचं [4]'सर्वभूतानि सम्मोहम्'

---

**प्र पा ।।** १. गी. ७-१६ ।। । ३. गी. ७-७ ।।
२. गी. ७-७ ।। । ४. गी. ७-२२ ।।

रा ॥ नियताः नित्यान्विताः तैस्तैस्स्ववासनानुरूपैर्गुणमयैरेव कामैरिच्छाविषयभूतैः हृतमत्स्वरूपविषयज्ञानाः तत्तत्कामसिद्ध्यर्थमन्यदेवताः मद्व्यतिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवताः तन्तं नियममास्थाय-तत्तद्देवताविशेषमात्रप्रीणनासाधारणं नियममास्थाय, प्रपद्यन्ते ता एवाश्रित्यार्चयन्ते ॥२०॥

**योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयार्ऽचितुमिच्छति ।**

**तस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥** २१

ता अपि देवता मदीयास्तनवः 'य आदित्ये तिष्ठन् यमादित्यो न वेद यस्यादित्य-

---

ता ॥ इति वक्ष्यमाणं चानुसन्धायोक्तं—**सर्वएवहीति** । स्वयेति प्राचीनस्वकीयानुभवजनितया प्रत्यात्मनियतया तदेकनिष्ठफलप्रसाधिकयेत्यर्थः । वासनाया नियतविषयेच्छाजनकत्वायोक्तं—**गुणमयभावविषयये**ति । एतेन स्वभावपर्यायः प्रकृतिशब्दोऽत्र 'कामैस्तैस्तैः' इत्यादिसमभिव्याहारात्तत्तदिच्छाहेतुभूतसहजवासनाविषय इत्यपि निर्व्यूढम् । नियतत्वं नामादृष्टव्यभिचारस्सम्बन्ध इत्यभिप्रायेणोक्तं—**नित्यान्विता** इति । वीप्साभिप्रेतमाह—**स्ववासनानुरूपै**रिति । १ लभते च ततः कामान्' इत्यनन्तराभिधीयमानैकार्थ्यात्कामशब्दोऽत्र कर्मणि व्युत्पन्नः । 'हृतज्ञानाः' इत्यत्र ज्ञानशब्देन पूर्वप्रसक्तमेव ज्ञानं विवक्षितमिति प्रदर्शयितुं—**हृतमत्स्वरूपविषयज्ञाना** इत्युक्तम् । तदेव चान्यदेवताभजनकारणम् । फलकारणयोस्स्वरूपेण निर्दिष्टयोरपि साध्यसाधनभावोऽर्थसिद्ध इति दर्शयितुं—**तत्तत्कामसिद्ध्यर्थ**मित्युक्तम् । तैस्तैस्तत्तद्देवताभिर्दातुं शक्यैरित्यर्थः । इन्द्रादिदेवतानामपि भगवत्पर्यन्तानुसन्धाने तत्तद्विशेषणविशिष्टस्य भगवत एव तत्तद्देवतात्वादन्यदेवतात्वं तथाविधानुसन्धानराहित्यनिबन्धनमिति ज्ञापनायोक्तं—**मद्व्यतिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवता** इति । एतेन 'कामैस्तैस्तैः' इत्यादिकमितरभक्तत्रयविषयमिति परोक्तं निरस्तम् । तत्तत्कामार्थमपि निपुणैर्भगवानेव प्रपदनीयः ; अत एव हि सङ्गृहीतम्—'२ऐकान्त्यं समानमधिकारिणाम्' इति । अन्यथा 'तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः' इति भावः । **तंतंनियम**मित—नियमोऽत्र सङ्कल्पविशेषादिः । '३श्रद्धयार्चितुमिच्छति' इति वक्ष्यमाणवशादत्रापि प्रपत्तेरर्चनाङ्गत्वं दर्शयति—**ताएवाश्रित्यार्चयन्त** इति । विश्वासगर्भफलप्रदत्ववरणपूर्वकं तत्तत्कर्मभिः प्रीणयन्तीत्यर्थः । प्रपत्तिस्वरूपसामर्थ्यादिवधारणसिद्धिः । 'तदेकोपायतायाच्ञा' इति हि तल्लक्षणम् ॥२०॥

एवं देवतान्तरफलान्तरसक्ता अपि तत्तदाराधनतत्फलयोश्शैथिल्ये सति '४अलाभे मत्तकाशिन्या

---

**प्र-पा** ॥ १. गी. ७ २२ ॥ । ३. गी. ७-२१ ॥
२. गी. सं-२८ ॥ । ४ ॥

रा ।। ३शरीरम्' इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादिताः। मदीयास्तनव इत्यजानन्नपि योयो यांयां मदीयामादित्यादिकां तनुं भक्तश्श्रद्धयार्चितुमिच्छति; तस्यतस्याजानतोऽपि मत्तनुविषयैषा श्रद्धेत्यहमनुसन्धाय तामेवाचलां निर्विघ्नां विदधाम्यहम् ।। २१ ।।

**स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।**
**लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्हि तान् ।।** २२

**स तया-निर्विघ्नया श्रद्धया**

---

**ता** ।। दृष्टा तिर्यक्षु कामिता' इति न्यायेन अनर्थहेतुषु निषिद्धेषूपायेषु निमज्जेयुरिति भयात्परमकारुणिकोऽहमेव तत्तदाराधनहेतुश्रद्धाविघ्नशान्तिं तत्फलं च प्रयच्छामीति श्लोकद्वयेनाह—'योयः' इति । एक एवेश्वरो रामकृष्णाद्यवतारवदादित्यादिविग्रहभाक्; नतु चेतनान्तरमस्तीति कुदृष्टिमतनिरासायाह—**ताअपीति** । अयमभिप्रायः—पूर्वश्लोके १ 'प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः' इति निर्देशो न तावदीश्वरासाधारणविग्रहविशेषविषयस्तद्विशिष्टे श्वरविषयो वा भवितुमर्हति;तत्रान्यदेवतात्वव्यपदेशायोगाद्रामकृष्णादिवदेव । ततश्च चेतनान्तरविषयत्वमवश्याभ्युपगमनीयम् ।'२देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि'इति च पृथग्वक्ष्यते । अत्रोऽत्र तनुशब्दः पूर्वोत्तरपरामर्शवशाच्चेतनविशेषविषयः-इति । सर्वासां चेतनविशेपरूपदेवतानामीश्वरशरीरत्वप्रदर्शनार्थं श्रुतिमुदाहरति—**य आदित्य** इति । नात्र तनुत्वेन भजनं विवक्षितम् ; तथा सति प्रतर्दनविद्यादिष्विव परमात्मोपासनत्वप्रसङ्गात् । '३ नतु मामभिजानन्ति तत्त्वेन' इति वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यभिप्रायेणाह—**मदीयास्तनव इत्यजानन्नपीति** । तर्हि तनुत्वेनात्र निर्देशोऽनुपपन्नो निरर्थकश्च, यांयां देवतामित्येव हि वक्तव्यमित्यत्राह—**तस्यतस्येति** । यथा नरपतेरात्मस्वरूपमजानतोऽपि राजशरीरप्रसाधनादिकं कर्तुरन्ततो राजात्मनैव फलमिति न्यायसूचनादुपपन्नोऽत्र तनुशब्द इति भावः । जातायाश्श्रद्धाया अचलत्वं नाम प्रतिवन्धकराहित्येनाफललाभं निरन्तरसन्तन्यमानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं—**निर्विघ्नामिति** ।।२१।।

'**स तया**' इति श्लोकेऽपि पूर्ववद्वीप्सा भाव्या । 'तया' इत्यस्य प्रस्तुतोपयुक्ताकारपरामर्शित्वज्ञापनाय **निर्विघ्नयेत्युक्तम्** । स्त्रीलिङ्गेन देवताशब्देन तनुशब्देन च पूर्वनिर्देशेऽपि 'तस्य' इति पुल्लिङ्गेन प्रतिनिर्देशो बुद्धिस्थतत्तद्देवपरः । '४ देवान्देवयजो यान्ति' इति ह्यनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेण तस्येन्द्रादेरित्युक्तम् । यद्यपि तस्या इति पदच्छेदश्शक्यः; तथापि राधनमित्यस्योपसर्गरहितस्य आराधने प्रसिद्ध्यभावात्तदनादरः । यद्वा, फलितोक्तिरियं; राधनमित्येव पदच्छेदः ।

---

**प्र-पा** ।। १. गी. ७-२० ।।
२. गी. ७-२३ ।।
३. गी. ९-२४ ।।
४. गी. ७-२३ ।।

रा ।। **युक्तस्तस्य—इन्द्रादेराराधनं प्रतीहते । ततो–मत्तनुभूतेन्द्रादिदेवताराधनात्तानेव हि स्वाभिलषितान्कामान्मयैव विहितान्लभते । यद्यप्याराधनकाले आराध्येन्द्रादयो मदीयास्तनवः, तत एव तदर्चनं च मदाराधनमिति न जानाति; तथापि तस्य वस्तुतो मदाराधनत्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि** ।। २२ ।।

**अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।**

**देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ।।**　　　　२३

**तेषामल्पमेधसाम्–अल्पबुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलमल्पम्, अन्तवच्च भवति । कुतः ? देवान् देवयजो यान्ति – यत इन्द्रादीन् देवान् तद्याजिनो यान्ति । इन्द्रा-**

---

**ता ।। तत** इति व्याख्येयनिर्देशः । तव्द्याख्यानं—**मत्तनुभूतेन्द्रादिदेवताराधना**दिति । अयमभिप्रायः— 'तत-' इत्यस्येन्द्रादिपरत्वं मन्दम्, 'मयैव विहितान्' इति स्वस्यैव फलदातृत्ववचनात् । ततस्तन्निमित्तमेवात्रापेक्षितम् । अतः 'तस्याराधनमीहते' इति प्रधानतया प्रस्तुतपरामर्श एवायम्-इति । 'हितान्' इत्यत्र हीत्यव्ययम् । सर्वत्र च तच्छब्दनिर्देशात्कामानित्यत्रापि तानिति विशेषणमुचितम्; भगवतस्समस्ताभिलषितदायित्वसूचनादपेक्षितं च । हितत्ववचनं च प्रकरणविरुद्धम् । '१ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्' इति तन्निन्दाप्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं—**तानेवहि स्वाभिलषितानि**ति । त्वद्विषज्ञानहीनस्य त्वयाफलदानं कथमित्यत्र 'मयैव' इत्यवधारणाभिप्रेतमाह—**यद्यपी**ति । एतदप्यत्रस्मारितं—यदि भवत्प्रसादात्तेषामपि फलसिद्धिस्तर्हि तत्र को विशेषो भवदुपासकेभ्यः—इति ।। २२ ।।

अत्रोत्तरम्—'अन्तवत्तु' इत्यादि । पूर्वार्धे सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदभ्रमनिरासाय—**तेषामल्पमेधसा**मिति सामानाधिकरण्यं दर्शितम् । तेषामिति फलाल्पत्वहेतुपरामर्श इत्याह—**इन्द्रादिमात्रयाजिना**मिति । तत्र हेतुरल्पबुद्धित्वम् । अल्पेष्विन्द्रादिषु तदधीनफलेषु च मेधा बुद्धिर्येषान्तेऽल्पमेधसः । अल्पगोचरत्वादल्पा मेधा येषामिति वा अल्पमेधस्त्वादेव तत्फलस्याप्यल्पत्वं सिद्धमिति कृत्वा **अल्पमन्तवच्च भवती**त्युक्तम् । 'देवान् देवयज' इत्यत्र देवशब्दो गोवलीवर्दन्यायान्मच्छब्दोक्तभगवद्व्यतिरिक्तदेवपरः । अथवा, मनुष्वादिसहपठितकर्मवश्यदेवजातिविशेषपर इत्यभिप्रायेण—**इन्द्रादीन् देवांस्तद्याजिन** इत्युक्तम् । कथमिन्द्रादिप्राप्तिः फलस्याल्पास्थिरत्वहेतुरित्यत्राह—**इन्द्रादयोऽपि ही**ति । अस्तु तेषामल्पभोगत्वमस्थिरत्वं च; ततः किं तदुपासकस्य भगवत्प्रसादाधीन फललाभस्येत्यत्राह— **तत** इति । केबलेन्द्रादियाजिनां तत्तदभिलषितं तत्सायुज्यादिकमेव हि भगवान्

---

**प्र-पा ।।** १. गी. ७-२३ ।।

रा ।। इन्द्रोऽपि हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिनश्च; ततस्तत्सायुज्यं प्राप्ताः तैस्सह प्रच्यवन्ते । मद्भक्ता अपि तेषामेव कर्मणां मदाराधनरूपतां ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गं त्यक्त्वा मत्प्रीणनैकप्रयोजनाः मां प्राप्नुवन्ति; न च पुनर्निवर्तन्ते; * 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति हि वक्ष्यते ।। २३ ।।

इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिष्ववतारमप्यकिञ्चित्करं कुर्वन्तीत्याह—

**अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।**
**परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ।।** २४

---

ता।।प्रयच्छति; सायुज्यं च समानभोगत्वमेव; तत इन्द्रादिभोगस्य परिमितस्वरूपत्वात्परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्समानस्तदुपासकभोगोऽपि तथाविध एव भवेदिति भावः । 'माम्' इति निर्दिष्टभगवत्स्वरूपस्य निरतिशयानन्दमयत्वात्तत्साधर्म्यमागतस्यापि निरतिशयभोगत्वं सिद्धम् । सूत्रं च '१ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति । तन्नित्यत्वाच्च तदुपासकभोगस्यापि नित्यत्वं दर्शयति—**नचपुर्नतिवर्तन्त** इति । अत्राभिप्रेतं वक्ष्यमाणवचनेन विशदयति—**मामुपेत्येति** । अत्रापि सूत्रम् '२ अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्' इति । मद्भक्ता यान्ति मामपि' इत्यत्र भगवति फलान्तरार्थिनामपि मोक्षे विश्रमो नारायणार्यैरुक्तः—'३ तथा देवतान्तरभक्तानाम अपेक्षितार्थलाभ एव फलम्, भगवद्भक्तानां तु न तावन्मात्रं फलम्; किं तु स्वभावप्राप्तादनभिसंहितादपि पापपरिक्षयात्सत्त्वाधिक्योन्मीलनेन शुद्धेषु धर्मेषु श्रद्धोत्पत्त्या शनैश्शनैर्ज्ञानवैराग्यादिलाभद्वारेण पूर्वोक्तभक्तिविशेषलाभाच्चिरतरेणापि कालेन भगवत्प्राप्तिर्भविष्यतीति नित्यफलत्वमित्यभिप्रायः'—इति । इदं च शाण्डिल्यसंहितायामपि भागवताचारसंग्रहे प्रोक्तं—'४ भगवन्तं समुद्दिश्य तदेकशरणा नराः । कदाचिन्न च हीयन्ते काम्यकर्मरता अपि' इति ।। २३ ।।

ननु फलान्तरदेवतान्तरवासनया हि त्वद्विषयज्ञानप्रतिबन्ध उक्तः; त्वत्साक्षात्काराभावे हि तदुत्पत्तिः; त्वयि कारुण्यादिगुणप्रेरिते सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतारवशादशेषजननयनगोचरे कथं

---

**प्र-पा** ।। * गी. ८-१६ ।।

१. ब्रह्मसूत्रम्. ४-४-२१ ।। 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते' ति मुक्तस्य ब्रह्मानुभवरूपभोगमात्रसाम्यवचनात् लिङ्गाच्च जगद्व्यापारवर्जमिति निश्चीयत इति सूत्रार्थः ।।

२. ब्रह्मसू. ४-४-२२ ।। 'सखल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्ब्रह्मलोक मभिसम्पद्यते नचपुनरावर्तते' इति शब्दात् निवृत्तसमस्ततिरोधानः, आविर्भूतापहतपाप्मत्वादि गुणगणः, अनवधिकातिशयानन्दम्परब्रह्मानुभवति, नच पुनरावर्तत इति निश्चीयत इति सूत्रार्थः ।।

३.

४. शाण्डिल्यसंहिता ।।

रा ॥ सर्वैः कर्मभिराराध्योऽहं सर्वेश्वरो वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः परमकारुण्यादाश्रितवात्सल्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजहत्स्वभाव एव वसुदेवसूनुरवतीर्ण इति ममैवं परं भावमव्ययमनुत्तममजानन्तः प्राकृतराजसूनुसमानमितः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं—प्राप्तं मामबुद्धयो मन्यन्ते; अतो मां नाश्रयन्ते; न कर्मभिराराधयन्ति च ॥ २४ ॥

कुत एवन्न प्रकाश्यत इत्यत्राह—

**नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः ।**
**मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥** २५

क्षेत्रज्ञासाधारणमनुष्यत्वादिसंस्थानयोगाख्यमायया समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः । मयि मनुष्यत्वादिसंस्थानदर्शनमात्रेण मूढोऽयं लोको मामतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्याग्नितेजसमुपलभ्यमानमप्यजमव्ययं निखिलजगदेककारणं सर्वेश्वरं मां सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मनुष्यत्वसंस्थानमास्थितं नाभिजानाति ॥ २५ ॥

---

ता॥ त्वत्परित्याग इत्यत्रोत्तरम्—'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्यादि, इत्यभिप्रायेणाह—**इतरे**त्विति । इतरे—चतुर्विधसुकृतिभ्योऽन्ये । 'परम्भावम्' इत्यनेनाभिप्रेतं निरतिशयपरत्वसौलभ्यरूपं स्वभावं दर्शयति—**सर्वैः कर्मभि**रित्यादिना **अवतीर्ण** इत्यन्तेन । **अजहत्स्वभाव** इत्यव्ययशब्दाभिप्रेतोक्तिः । अस्मादुत्तमं नास्तीत्यनुत्तमम्—अनवधिकातिशयमित्यर्थः । अत्र 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्येतत्सामर्थ्यादवतारविषयत्वम्; तत्रापि 'माम्' इत्यस्यौचित्यादवतारविशेषविषयत्वं च सिद्धमित्यभिप्रेत्योक्तं—**वसुदेवसूनुरवतीर्ण** इति, **प्राकृतराजसूनुसमान**मितिच । इदं सर्वावतारोपलक्षणतया विशेषोदाहरणमात्रं वा । 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्यनयोरर्थान्तरभ्रमव्युदासायाह—**प्राकृते**त्यादि । मन्दमतिबोद्धव्यतया निन्द्यमानोऽर्थोऽत्रायमेव भवितुमर्हतीति भावः । इतःपूर्वमनभिव्यक्तत्वमिदानीमवताराद्व्यक्तत्वमपि प्रमाणसिद्धम्; तत्कथमत्र प्रतिक्षिप्यत इत्यत्रोक्तं—**कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्ये**ति । उत्सर्गापवादादिनयात्सङ्कोच इति भावः । 'अबुद्धयः' इत्यनेन परमात्मतदवतारादिविषयश्रवणमननादिराहित्यं वैलक्षण्यज्ञापकलिङ्गदर्शनेऽपि तदूहशक्तिवैकल्यं च विवक्षितम् । फलितमाह—**अत** इत्यादि । आश्रयणमत्र '१ प्रपत्तिपूर्वकभजनं, तदभावाच्च तदङ्गतया वर्णाश्रमादिधर्मान् स्तुतिनमस्कारादींश्च न कुर्वत इत्याह—**नकर्मभि**रिति ॥ २४ ॥

यदि त्वमप्रतिहतसङ्कल्पस्साभिसंधिकं सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतीर्णः, तर्हि कथं तत्फलासिद्धिरित्यभिप्रायेण शङ्कते—**कुत**इति । मायाशब्दस्तावद्विचित्रसृष्टिकरार्थत्वाचितया प्रागेव प्रपञ्चितः,

---

**प्र-पा** ॥ १. प्रीतिपूर्वक. पा ॥

**वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।**
**भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥** २६

रा॥ अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतान्यहं वेद—जानामि । मां तु वेद न कश्चन—मयानुसंधीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं वासुदेवं सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन्न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥

तथा हि—

**इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।**
**सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥** २७

इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वाख्येन मोहेन सर्वभूतानि सर्गे—जन्म-

---

त्रिगुणात्मिकया मायया समावृतत्वं तु परावस्थावतारावस्थयोस्साधारणम्; असाधारणश्चावरणहेतुरत्र सम्भवे वक्तुमुचितः; सङ्कल्पादिश्च साधारणः; योगशब्दोऽपि सम्बन्धे प्रचुरप्रयोगत्वात्तदर्थः प्राप्तः; तत्सम्बन्धी चार्थसिद्धः; सचात्रौचित्यात्प्रदेशान्तरेषु प्रसिद्धत्वाच्च मनुष्यादिसंस्थानवेषभाषादिरेव; तेनैवेन्द्रजालमायाव्यवच्छेदोऽपि सिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—**मनुष्यत्वादीति** । प्रकाशः परस्वभावेनेति शेषः । तर्हि तवैवाय दोष इत्यत्रोत्तरं—**मूढोऽयमि**त्यादि । अधिगम्यत्वायापादितं मनुष्यत्वादिकं दुर्मतीनां परित्यागहेतुरभूत्, नच पारमेश्वरस्वभावो मया सर्वस्तिरोहितः; लोकोत्तरकर्मतेजः प्रभृतीनां प्रकाशनात् । किंत्वय मन्दो लोको यत्किञ्चित्साधर्म्याद्धनावृते मयूखमालिनि खद्योतभावमवगच्छतीत्यभिप्रायेणाह—**मयीति** । मूढः—मयि मनुष्यत्वादिभ्रमविशिष्ट इत्यर्थः । 'माम्' इति तदानीन्तनोपालभ्यमानाकारनिर्देशसामर्थ्यात्प्रदेशान्तरोक्तत्वाच्च—**अतिवाय्विन्द्रकर्माण**मित्याद्युक्तम् । परावस्थस्याज्ञानं सर्वेषां प्राप्तमेव हि; इह तु 'परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्' इति मनुष्यत्वे परत्वस्याज्ञानमुच्यते; तत्र प्रतिषेध्यस्य ज्ञानस्य प्रसङ्गार्थं लिङ्गोक्तिरियम् । निरतिशयदीप्तियुक्तत्वमपि जगत्कारणपरमपुरुषसाधारणधर्मतया वेदान्तेषु निर्णीतम् । अतिवाय्विन्द्रकर्मत्वं च सर्वनियन्तृत्वलिङ्गम् । 'अजम्' इत्यनेनफलितमाह—**निखिलजगदेककारण**मिति । 'अव्ययम्' इत्यनेन लब्धमाह—**सर्वेश्वर**मिति । स्वरूपतो धर्मतश्च निर्विकारत्वं हि तस्याव्ययत्वम्; एतेन 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्' इति प्रागुक्तसूचनं वा । अजमव्ययं नाभिजानाति, किन्तु पुरुषान्तरवत्कर्माधीनजन्मानं ज्ञानसङ्कोचादिमन्तं जानातीति शेषः ॥ २५ ॥

अयं लोको नाभिजानातीत्येतावता वर्तमानमात्रपरत्वं नाशङ्कनीयं; किं तु त्रैकाल्यवर्ती-

रा ॥ काल एव संमोहं यान्ति; एतदुक्तं भवति—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्मनि यद्विषयाविच्छाद्वेषावभ्यस्तौ; तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वाख्यमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुत्थितं भूतानां मोहनं भवति; तेन मोहने सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति; तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावानि भवन्ति; न मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि। ज्ञानी तु मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावः; न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायते—इति ॥

**येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।**
**ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥** २८

येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसंचयेन गुणमयद्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्य-

---

ता॥न्यपि भूतानि न जानन्तीत्युच्यते—'वेदाहम्' इत्यादिना। अत्र 'अतीतानि' इति पृथङ्निर्दिष्टत्वात् भूतानि इत्येतत्क्षेत्रज्ञपरम्। स्वस्य सर्वज्ञत्वमत्र किमर्थमुच्यत इत्यत्राह—**मयेति**। तद्वेदनफलं हि तदेकसमाश्रयणमिति दर्शयितुं—**मामेव समाश्रयन्नि**त्युक्तम्। परमप्रकृतेन सङ्गमयति—**अत** इति ॥ २६ ॥

एवं ज्ञानिनो दौर्लभ्याय कालत्रयवर्तिसर्वभूतसाधारणं भगवदज्ञानकारणम् 'इच्छा' इति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तथाहो**ति। पदार्थमन्वयार्थं च दर्शयति—**इच्छाद्वेषाभ्यामि**ति। इच्छा द्वेषाभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थः। ननु जन्मकाल एवेच्छाद्वेषौ कारणाभावान्न सम्भवतः, सम्भवन्तो वा भगवद्विषयौ किं न स्याताम्; नचेच्छाद्वेषमात्रेण शीतोष्णादेरुत्थानं, तस्य च हेमन्तघर्मादिस्वकारणाधीनत्वात्। द्वन्द्वस्य च कथं मोहशब्दार्थता। मोहेन मोहं यान्तीत्यात्माश्रयादिप्रसङ्गः। इच्छाद्वेषावेव द्वन्द्वशब्देन गृह्येते; अतो द्वन्द्वनिमित्तो मोह द्वन्द्वमोह इत्यादि परव्याख्यानं च पुनरुक्त्यादिदुस्स्थम्। एतेन 'सुखं मे भूयात्' 'दुःखं मा भूत्' इत्यभिनिवेशो द्वन्द्वमोह इत्यपि मन्दमित्यादिकमाशङ्क्याह—**एतदुक्तं भवती**ति। जन्मान्तरवासनाख्यं कारणमस्ति; वासनायाश्च स्वकारणस्वभावविषयत्वादिच्छाद्वेषयोर्न भगवत्संश्लेषविश्लेषविषयत्वप्रसङ्गः। उत्थानं चेच्छाद्वेषविषयतया स्फुरणमेव। मोहशब्दस्य करणे व्युत्पत्त्या द्वन्द्वे प्रयोगः। मोहकारणस्य मोहजनने च नात्माश्रयादिरिति भावः। अभोग्ये भोग्यताबुद्धिरद्वेष्ये च द्वेष्यताबुद्धिरिह संमोह इत्यभिप्रायेणाह—**तद्विषये**ति। एवंविधसंमोहवशादिच्छाद्वेषयोस्साक्षात्प्राप्तविषयपरित्यागं दर्शयति—**नमत्संश्लेषे**ति। उचितविषयेच्छाद्वेषशालिनं सुदुर्लभं ज्ञानिन

रा ॥ विरोधि चानादिकालप्रवृत्तं पापमन्तगतं—क्षीणं; ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य गुणमयान्मोहाद्विनिर्मुक्ताः जरामरणमोक्षाय, महते चैश्वर्याय, मत्प्राप्तये, च दृढव्रताः—दृढसङ्कल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८ ॥

---

तंव्यतिरेकप्रकाशनाय दर्शयति—**ज्ञानीत्विति**। '१ ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः। तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः' इति संग्रहः। तद्व्यतिरेकमेव भूतानां जन्मसिद्धं दर्शयति—**नत**दिति ॥ २७ ॥

यद्येवं सर्वभूतानि संमोहं यान्ति; तर्हि भगवदुपासनं कदाचिदपि न स्यात्; अतः 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिनोक्तं चानुपपन्नं स्यादित्यत्रोत्तरं—**येषांत्वि**त्यादि। 'पुण्यकर्मणाम्' इत्येतत्पापनिवृत्तिहेतुपरम्। तथा च श्रुतिः '२ धर्मेण पापमपनुदति' इति। जनशब्दश्च जननवति वर्तमानत्वात् पुण्यप्रचयहेतुभूतानेकजन्मसूचनपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेने**ति। भगवज्ज्ञानप्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वाच्चोत्कृष्टत्वं फलितम्। गुणमयशब्देन सुखदुःखस्वरूपभगवत्संश्लेषविश्लेषाख्यद्वन्द्वव्यवच्छेदः। 'द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्ता मां भजन्ते' इति फलद्वयदर्शनात्प्रतिबन्धकेऽपि पापे द्वन्द्वेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि चेति भेदो दर्शितः। अनेकजन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यनाश्यत्वायोक्तम्—**अनादिकालप्रवृत्तमि**ति। उपासनारम्भे पापस्य द्वन्द्वमोहस्य च

---

**प्र-पा**॥ १. गी. सं. २८ ॥

२. तैत्तिरो-नारायणे-५०-अनु। धर्मेणपापमपनुदति' इति। अत्र धर्मशब्देन अनभिसंहितफलेन क्रियमाणं यज्ञादिकर्मोच्यते। ननु अयन्धर्मशब्दः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तरूपधर्ममात्रविषयः किं न स्यात्; अनभिसंहितफलधर्मविषय इति कुतो निर्णीयते; उच्यते—'यज्ञेनदानेन तपसानाशकेन' 'शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः' 'कषायेकर्मभिः पक्वे ततोज्ञानम्प्रवर्तते' 'यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मुमुक्षोरपेक्षितत्वेनोक्तानां यज्ञदानतपःशमादीनामत्र श्रूयमाणत्वात् विज्ञानविदानन्दो ब्रह्मयोनिः इत्यादिनास्य प्रकरणस्य ब्रह्मविद्याविषयत्वाच्चायं धर्मशब्दो मुमुक्ष्वपेक्षितानभिसंहितफलधर्मविषय इत्यवगम्यते। अत्र यज्ञदानादिपर्यायेषु 'दानेनद्विषन्तो मित्रा भवन्ति' इत्यादिना सांसारिकफलकीर्तनम् 'अन्नवानन्नादोभवति इत्यादिवत्ब्रह्मवेदनानुगुणानुषङ्गिकफलविषयम्मन्तव्यम्; 'भूयोनमृत्युमुपयातिविद्वान्' इति प्रधानफलश्रवणात्। किञ्च यद्यपीदं वाक्यं न मुमुक्षुमात्रविषयम्; तथापि अमुमुक्षुमात्रविषयञ्च न भवेत्; प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यात्। नहि काम्यफलत्वं धर्मशब्दार्थः; अलौकिकेष्टासाधारणसाधनेनालौकिकानिष्टासाधारणकारणमपनुदेदिति ह्यर्थस्स्यात्। ततश्च मुमुक्षुं प्रति काम्यकर्मणोऽनिष्टफलत्वेन धर्मशब्दवाच्यत्वायोगात् पापशब्दवाच्यान्तर्भावाच्च पक्षधर्मताबलात् अनभिसंहितफलेन धर्मेण पुण्यपापयोरुभयोरपनोद्यत्वमुक्तं स्यात्। सूत्रितञ्च 'अनभिभवञ्च दर्शयति' ति ॥

अत्र त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषानुपादेयांश्च प्रस्तौति—

**जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।**
**ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ।।** २९

**जरामरणमोक्षाय**—प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते; ते तद्ब्रह्म विदुः, अध्यात्मं च कृत्स्नं विदुः, कर्म चाखिलं विदुः ।। २९ ।।

**साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।**
**प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ।।** ३०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ।। ७ ।।

---

**ता**।।निश्शेषविनष्टत्वाभावादन्तगतशब्देनाल्पावशिष्टत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं—**क्षीणमिति**।'१मामेव ये प्रपद्यन्ते '२ चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिकं च प्रागुक्तमनन्तराभिधीयमानं च '३ जरामरणमोक्षाय' इत्यादिकमनुसन्दधान आह—**पूर्वोक्तेनेति**। नचात्र द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्तत्ववचनादैश्वर्यार्थिनां प्रसङ्गानुपपत्तिः; तेषामपि क्षुद्रतरद्वन्द्वनिरोधस्यावश्यापेक्षितत्वात्। व्रतशब्दस्सङ्कल्पविशेषेषु मुख्यः; तत्सम्बन्धादेव क्रियाविशेषेषु तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेण—**दृढसङ्कल्पा** इत्युक्तम्। दृढव्रतशब्देन देवतान्तरपरित्यागादिनियमोऽपि यथा प्रमाणं सूचित इत्यभिप्रायेण—**मामेव भजन्त** इत्युक्तम्। 'मां भजन्ते' इत्यनेनैव भजनाङ्गव्रतादेरपि सिद्धत्वात् **मत्प्राप्तये चे**त्यन्तेन दृढसङ्कल्पत्वं स्वाभिमतफलविषयतया व्याख्यातम् ।। २८ ।।

अथाष्टमाध्याये प्रपञ्चयिष्यमाणस्यार्थस्य प्रस्तावःश्लोकद्वयेन क्रियत इत्याह—**अत्रेति**। 'जरामरणमोक्षाय' इत्येतावतो निर्देशात्—**प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाये**त्युक्तम्। यतनमत्राराधनरूपं विवक्षितम्। एषां ब्रह्माध्यात्मकर्मादीनां सप्तानां प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चो भविष्यति। अत्र 'विदुः' इति सिद्धवन्निर्देशो वर्तमानापदेशोऽपि विद्ध्यर्थः ।। २९ ।।

---

**प्र·पा** १. गी. ७-१४ ।। २. गी. ७-१६ ।। ३. गी. ७-२९ ।।

अत्र य इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये अधिकारिणो ज्ञायन्ते; साधिभूतं साधिदैवं माम् ऐश्वर्यार्थिनो ये विदुः—इत्येतदनुवादस्वरूपमप्यप्राप्तार्थत्वाद्विधायकमेव; तथा साधियज्ञमित्यपि त्रयाणामधिकारिणामविशेषेण विधीयते; अर्थस्वाभाव्यात् । त्रयाणां हि नित्यनैमित्तिकरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । ते च प्रयाणकालेऽपि स्वप्राप्यानुगुणं मां विदुः । तेचेति चकारात्पूर्वे जरामरणमोक्षाय यतमानाश्च प्रयाणकाले विदुरिति समुच्चीयन्ते; अनेन ज्ञानिनोऽप्यर्थस्वाभाव्यात्साधियज्ञं मां विदुः; प्रयाणकालेऽपि स्वप्राप्यानुगुणं मां विदुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

---

'साधिभूत' इति श्लोकस्यैश्वर्यार्थिविषयत्वं वक्तुमधिकारिणो भेदमात्रज्ञापकं तावद्दर्शयति—अत्रेति । पूर्वाधिकारिविषयत्वे 'साधियज्ञं च ते विदुः' इति हि वक्तव्यम्; नचैवं शिष्टाः पठन्ति । नचात्र यच्छब्दावृत्तेः प्रयोजनमस्तीति भावः । प्रश्नोत्तरवशाच्चाधिकारिभेदस्सेत्स्यति । एवं सामान्येन ज्ञातमधिकारिभेदमधिभूतादिसामर्थ्याद्विशिनष्टि—ऐश्वर्यार्थिन इति । '१ जरामरणमोक्षाय' इत्यादाविव अत्रापि यच्छब्दवशादनुवादत्वं प्रतीतमिति तत्प्रतिक्षिपति—इत्येतदित्यादिना । '२ यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यादिवदिति भावः । अस्य च विधित्वं प्रश्नादिवशाच्च फलिष्यति । नह्यवगते प्रश्नाद्यवकाशः । 'साधियज्ञम्' इत्यस्यैकस्मिन्नधिकारिणि निर्दिष्टस्याप्यर्थस्वाभाव्यात्त्रिष्वप्यन्वयं दर्शयति—तथेति । अर्थस्वाभाव्यादिति—सर्वाधिकारिसाधारणतया प्रमाणसिद्धयज्ञाख्यपदार्थस्वाभाव्यादित्यर्थः । एतदेवदर्शयति—त्रयाणां हीति । अन्यथा '३ सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु' इत्यादिक्रमेण '४ कर्मानर्हत्वादिप्रसङ्ग' इत्यभिप्रायेणाह—अवर्जनीयमिति । अपि चेत्येकान्वयार्थत्वे प्रयोजनाभावात् पृथक्त्वे सप्रयोजनतया अन्वयसम्भवाच्च विभज्याह—तेचेति । अन्तिमप्रत्ययस्यैकस्यैव वक्ष्यमाणं विषयविशेषेण प्राप्यानुगुणाकारवत्त्वं युक्तञ्चेत-

---

प्र-पा ॥ १. ७-२९ ॥

२. शतपथ. २-४-११ ॥

३. दक्षस्मृतौ. २-अ, २२ ॥ सन्ध्याहीनो.... सु । यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

४. अकर्मण्यत्वादिप्रस. पा ॥

श्शब्देन विवक्षितमित्याह—**स्वप्राप्यानुगुण**मिति । चकारस्य पृथगन्वयेन लब्धमाह—**तेचे**ति **चकारा**दिति । यद्वृत्तप्रतियोगित्वात्तद्वृत्तमैश्वर्यार्थिविषयमेव । चकारात्तु पूर्वश्लोकोक्तानां समुच्चयः । तेषामपि ह्यन्तिमप्रत्यये विशेषो वक्ष्यत इति भावः । 'त्रयाणाम्' इत्यादिकमयुक्तं; ज्ञानिनामत्र प्रसङ्गाभावादित्यत्राह—**अनेने**ति । यज्ञान्तिमप्रत्ययमात्रयोरधिकारित्रयसाधारण्यसिद्धेरिति भावः ॥ ३० ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

॥ श्रीः ॥

※ श्रियै नमः ※

※ श्रीमते रामानुजाय नमः ※

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

**स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिश्शरणागतिः ।**
**भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रैष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ ११ ॥**

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

---

## श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा.

तत्र भाष्यं—'१ सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यं; प्रकृत्यातत्तिरोधानं; तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः उपासकविधाभेदः, ज्ञानिनश्श्रैष्ठ्यं चोच्यते' इति । तत्र प्रकृतिशब्देन 'मम २ माया दुरत्यया' इति मायाशब्दो व्याख्यातः । '२ गुणमयीं' इति विशेषणात्सैव हि विवक्षितेति गम्यते; श्रुतावपि '३ अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' इति प्रस्तुतयोर्मायातद्वतोः '४ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति स्वयमेव विवरणाच्च । अतो विचित्रसृष्ट्युपकरणवस्तुत्वात् प्रकृताविह मायाशब्दप्रयोग इति भावः । अष्टमारम्भसङ्गतौ चैतच्छ्लोकार्थः स्पष्टमभिहितः—'५ सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं; कारणत्वम्; आधारत्वं; सर्वशरीरितया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं; सर्वनियन्तृत्वं; सर्वैश्च कल्याणगुणगणैस्तस्यैव परतरत्वं; सत्त्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानमत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनं; सुकृततारतम्येन प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षया च उपासकभेदं, भगवन्तं प्रेप्सोर्नित्ययुक्ततया एकभक्तितया च अत्यर्थपरमपुरुषप्रियत्वेन च श्रैष्ठ्यं दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत्' इति ॥ ११ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

**प्र-पा** ॥ १. गी. भा ७. अव. ॥ २. गी. ७-१४ ॥ ३. श्वेता. ४-९ ॥ ४. श्वेता. ४-१० ॥ ५. गी. भा. ८. अव ॥

# श्रीमद्भगवद्गीता

## अष्टमोऽध्यायः

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तम् अधिदैवं किमुच्यते ॥ १

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २

रा ॥ **सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं, कारणत्वम्; आधारत्वम्, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं; सर्वनियन्तृत्वं;**

ता ॥ सङ्गतिप्रदर्शनायाह—**सप्तम** इति **परस्यब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वमिति**—'१ मय्यासक्तमनाः' इत्यादेरर्थः; तत्रैव ह्युपासनं प्रस्तुतम् । तच्छेषतया चान्यत्सर्वमिहोच्यते । तस्यैव प्रपञ्चनम् '२ अहं सर्वस्य प्रभवः' '३ वासुदेवस्सर्वं' '४ चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिभिः परस्तात्क्रियत इति भावः । **परस्ये**त्यादिभिरुपहितब्रह्मव्योमातीतादिपक्षप्रतिक्षेपः । ब्रह्मशब्दस्य विशेषशब्दसमभिव्याहाराद्देवतान्तरव्यावृत्तिः । वासुदेवशब्देनात्रावतारविशेषो वा विवक्षितः । **निखिले**त्यादिभिरुपास्यत्वपरब्रह्मत्वोपयुक्ताकारकथनम् । **निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वमिति** '५ भूमिरापः' इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः । निखिलशब्देन कार्यकारणादिरूपावस्थासंग्रहात् कार्यभूतब्रह्मरुद्रादेरपि क्रोडीकारः । कारणत्वम् 'एतद्योनीनि' इति श्लोकस्यार्थः '६ मत्तः परतरं नान्यत्' इत्युक्तस्य परत्वस्य '७ मामेभ्यः परम्' इत्यत्रोपयुक्ततया तत्रैवोदाहर्तुमत्र तदतिक्रमेण '६मयि सर्वम्' इत्याद्युक्ताधारत्वोपादानम् । '८ रसोऽहम्' इत्यादिसमानाधिकरण्यफलितं सर्वशब्दवाच्यत्वम् । तत्र हेतु-

**प्र-पा** ॥ १. गी. ७-१ ॥ २. गी. १०-८ ॥ ३. गी. ७-१९ ॥ ४. गी. ७-१६ ॥ ५. गी ७-४ ॥ ६. गी. ७-७ ॥ ७. गी. ७-१३ ॥ ८. गी. ७-८ ॥

रा ।। **सर्वैश्च** कल्याणगुणगणैस्तस्यैव परतरत्वं; सत्त्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावै रनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनं; सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षयोपासकभेदं; भगवन्तं प्रेप्सोर्नित्ययुक्ततयैकभक्तितयाचात्यर्थं परमपुरुषप्रियत्वेन श्रेष्ठ्यं; दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत् । इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् विविनक्ति—जरामरणमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यतमानानां

---

**ता**।। राधारत्वादिविशेषसिद्धं सर्वशरीरकत्वम् । एवं शेषित्वाद्यनुवादेन वक्ष्यमाणतत्तदधिकारिप्राप्यवस्तुविशेषसामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्मभावहेतुकत्वं दर्शितम् ।'१मत्त एवेति तान्विद्धि'इत्यादिषु प्रवृत्तितादधीन्यस्यापि विवक्षितत्वात्सिद्धं सर्वनियन्तृत्वम् । **सर्वैश्चे**त्यनेनानिर्दिष्टानाम् अन्येषां च आभिप्रायिकाणां संग्रहः । **तस्यैवे**त्यवधारणेन '२ नान्यत्किञ्चिदस्ति' इत्यस्यार्थ उक्तः । '३ त्रिभिर्गुणमयैः' इति श्लोकस्य सार्धस्यार्थः **सत्त्वे**त्यादिनोक्तः । '४ मामेव' इत्याद्युक्तप्रपत्तेः सुकृतविशेषहेतुकत्वं '५ जनास्सुकृतिनः' इत्यनेन दर्शितमाह—**अत्युत्कृष्टसुकृते**ति । '६ न मां दुष्कृतिनः' इत्यादेः पूर्वोक्ततिरोधानप्रकारविशेषकथनरूपत्वात्सुकृतिप्रशंसाशेषत्वाच्च तदर्थोऽत्र पृथङ्नोपात्तः । '५ चतुर्विधाः' इत्यादिकं **सुकृततारतम्येने**त्यादिनानुसंहितम् । उपासकभेदंचेत्यन्वयः । '७ तेषां ज्ञानी' इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थो **भगवन्त**मित्यादिनोक्तः । '८ बहूनां जन्मनाम्' इत्यादिना '९ सर्गे यान्ति परन्तप' इत्यन्तेन सिद्धमाह—**दुर्लभत्व**मिति । '१० एषां तु' इत्यादेरध्यायशेषस्य अर्थमाह—**एषां त्रयाणा**मिति । ज्ञातव्यमिह सिद्धरूपं विवक्षितम् । **उपादेयम्**—अनुष्ठेयम् । एतेन '११ स्वयाथात्म्यम्' इत्यादिसंग्रहश्लोकस्यार्थोऽपि प्रपञ्चितः । अयं त्वष्टमस्य संग्रहः '१२ ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् । वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते' इति । अत्र भेदोक्तेरध्यायार्थत्वात्स्वरूपप्रस्तावः प्रागेव कृत इति दर्शितम् । प्रस्तुतप्रपञ्चनमिति सङ्गतिमाह—**इदानी**मिति । जीवस्वरूपादिज्ञातव्यस्योपासनाद्यनुष्ठेयस्य च भेदजिज्ञासयार्जुन उवाच—**किन्तदि**ति । '५ आर्तोजिज्ञासुः' इत्यादिना प्रागेवाधिकारित्रयस्योक्तत्वात् '१३ जरामरणमोक्षाय' इत्यादिषु यच्छब्दावृत्ति-

---

**प्र-पा** ।। १. गी. ७-१२ ।।
२. गी. ७-७ ।। ३. गी. ७-१३ ।।
४. गी. ७-१४ ।। ५. गी. ७-१६ ।।
६. गी. ७-१५ ।। ७. गी. ७-१७ ।।
८. गी. ७-१९ ।। ९. गी. ७-२७ ।।
१०. गी ७-२८ ।। ११. गी. सं० ११ ।।
१२. गी. सं० १२ ।। १३. गी. ७-२९ ।।

**रा ।।ज्ञातव्यतयोक्तं तद्ब्रह्माध्यात्मं च कर्म च किमिति वक्तव्यम्, ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यमधिदैवं च किं; त्रयाणां ज्ञातव्योऽधियज्ञशब्दनिर्दिष्टश्च कः; तस्य चाधियज्ञभावः कथं; प्रयाणकाले चैभिस्त्रिभिर्नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि ।। २ ।।**

**श्रीभगवानुवाच—**

**अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।**
**भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ।।** ३

**तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं, क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपम् । तथा च श्रुतिः—**

---

**ता।।**सामर्थ्यादर्थस्वभावाच्चाधिकारिभेदस्तेषां ज्ञातव्योपादेयवस्तुप्रतिनियमश्चार्जुनेन ज्ञातः;तत्रैव विशेषबुभुत्सयायं प्रश्नः । वक्ष्यते च विशेषः । ततश्च 'किन्तद्ब्रह्म' इत्यर्धमक्षरयाथात्म्यार्थिविषयम्; अधिभूतञ्च' इत्यर्धमश्वर्यार्थिविषयम्; 'अधियज्ञः' इतिश्लोकस्तु अर्थस्वभावात् त्रयाणां साधारण इति विविनक्ति—**जरामरणेति** । कथमिति प्रकारप्रश्ने—**अधियज्ञभाव** इत्यर्थलब्धम् । 'अत्र' इत्येतच्छब्दश्शास्त्रसन्निध्युपाधिकः; तच्चोत्तरग्रन्थे व्याख्यास्यति—'अत्र इन्द्रादौ ममदेहभूते' इति । 'अस्मिन्' इतीदंशब्दस्तु स्वप्रत्यक्षसन्निध्युपाधिक; प्रत्यक्षा हीन्द्रादयोऽपि प्रष्टुरर्जुनस्य । एतच्छब्देदंशब्दयोश्चैकस्मिन्वाक्ये सामानाधिकरण्येन प्रयोगो दृश्यते—'१ स एष द्वाभ्यां दर्शनीभ्यां विराड्भ्यामनयोर्द्वाविशयोर्द्वि * वचनयोरयं पुरुषः प्रतिष्ठितः' इत्यादौ । यद्वा 'अत्र' इति यज्ञस्वरूपपरामर्शः; नियतात्मत्वं तयाणामपेक्षितम्; अत्र बहुवचनमधिकारत्रयपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**एभिस्त्रिभिरिति** ।। १, २ ।।

'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इत्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासायाह—**तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टमिति** । ब्रह्मशब्दोऽत्र परमात्मसाधर्म्यादुपचारवृत्त्येति भावः । अक्षरशब्दस्य निर्वचनं प्रतिपाद्यं च दर्शयति—**नक्षरतीत्यादिना** । क्षेत्रज्ञसमष्टौ श्रौतं प्रयोगं दर्शयति—**तथाचेति** लयोऽत्र संश्लेषविशेषः । अथवा श्रुतावक्षरशब्देन उन्मग्नचेतनांशः प्रकृत्यवस्थाविशेष एव अभिधीयत इति साक्षात्प्रलयार्थत्वेऽपि न विरोधः । तथापि शब्दप्रवृत्तिद्वारभूतचिदंशे तात्पर्यात्तदुदाहरणम् । 'परममक्षरम्' इत्यत्र विशेषणाभिप्रेतमाह—**प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति** । स्वभावशब्दार्थः—**प्रकृतिरिति** । नियतसम्बद्धमिति यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायाम् अध्यात्मशब्दानुसारेणाह—**अनात्मेति** । आत्मन्यधिवसनात् सम्बध्यमानमित्यध्यात्मशब्दनिर्वचनम् । तत एव सिद्धमनात्मत्वम् ।

---

**प्र-पा ।। १. ।।** *पदयोः. पा ।:

रा ।। ※ 'अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते' इत्यादिका ! परममक्षरं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपम् । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते—स्वभावः—प्रकृतिः । अनात्मभूतम् आत्मनि सम्बध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकं पञ्चाग्निविद्यायां ज्ञातव्यतयोदितम् । तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः—भूतभावः—मनुष्यादिभावः; तदुद्भवकरो यो विसर्गः 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतिसिद्धो योषित्सम्बन्धजः, स कर्मसंज्ञितः । तच्चाखिलं सानुबन्धम् उद्वेजनीयतया, परिहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । परिहरणीयता चानन्तरमेव वक्ष्यते, 'यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति' इति ।। ३ ।।

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ।। ४

---

ता।। तद्वासनादिकं—तत्संमर्गोपाधिकाज्ञानकर्मवासनादिकम् । भूतसूक्ष्मादेर्ज्ञातव्यत्वे श्रुतिं दर्शयति—पञ्चाग्निविद्यायामिति । '१ वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्युपक्रम्य '२ इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्युक्त्वा '३तद्य इत्थं विदुः' इत्यच्छब्दोपलक्षितपञ्चभूतसूक्ष्मवेद्यत्वं ह्युक्तमिति भावः । ननूपायकर्तृभूतेदानीन्तनात्मस्वरूपपरित्यागेनपरिशुद्धात्मस्वरूपकथनं मुमुक्षोः क्वोपयुक्तं; भूतसूक्ष्मादिकथनं च किमर्थमित्यत्राह—तदुभयमिति । यथाक्रममन्वयः । अत्र पञ्चमाहुतेर्विवक्षितत्वाद्योनिजभूतविषयोऽयं भूतशब्द इत्यभिप्रायेणाह—भूतभावो मनुष्यादिभाव इति । मनुष्यत्वादिविशिष्टशरीरयोग इत्यर्थः । विशिष्टस्य विसर्गस्य ज्ञातव्यत्वे तस्त मनुष्यादिभावहेतुत्वे च श्रुतिं दर्शयति—पञ्चम्यामिति । अत्र मूत्रमरुन्मलादिविसर्गव्यवच्छेदार्थमुक्तं—भूतभावोद्भवकर इति । तदेव दर्शयति—योषित्सम्बन्धज इति । विसर्गविशेषणसामर्थ्यादेतत्सिद्धम् । एवं

---

प्र-पा।। ※ सुबा. २ ।। १. छा. ५-३-३ ।। 'वेत्थ' इति । अत्र 'आपः' इति शब्दः भूतसूक्ष्मपरः । पञ्चम्यामाहुतौ, यथा येनप्रकारेण, पुरुषवचसः—पुरुष इति वचो यासां ताः पुरुषवचसः; पुरुषशब्दाभिलप्या इत्यर्थः । कस्य पञ्चम्यामाहुतावित्यपेक्षायां पुरुषवचस्त्वभवनकर्तृतया निर्दिष्टा आप एव हूयमानतया सम्बध्यन्ते, असन्निहितार्थान्तरकल्पने गौरवात् । ततश्चापां पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यर्थः । ततश्चापामेव पञ्चस्वप्याहुतिषु हूयमानत्वमिति सिध्यतीति द्रष्टव्यम् ।।

२. छा. ५-९-१ ।। ३. छा. ५-१०-१ ।।

**ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः-वियदादिभूतेषु वर्तमानस्तत्परिणामविशेषः क्षरणस्वभावो विलक्षणश्शब्दस्पर्शादिस्साश्रयः । विलक्षणास्साश्रयाश्शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यास्तैरनुसन्धेयाः । पुरुषश्चाधिदैवतम्—अधिदैवतशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः । अधिदैवतं दैवतोपरि वर्तमानः इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिकृत्स्नदैवतो-**

---

**ता ॥** कर्मसंज्ञितरेतोविसर्गज्ञानस्य सप्रयोजनतामाह—**तच्चाखिल**मिति । अत्र कर्माभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः । **अखिलं**—मनुष्यत्वमृगत्वादिजातिभेदहेतुतयानेकप्रकारम् । **सानुबन्धं**—हेतुभूतैः कर्मभि फलभूतैश्च गर्भत्रासादिभिस्सहितमित्यर्थः । पञ्चाग्निविद्यायामचितस्सर्वावस्थानुयायित्वदुस्त्यजत्वगर्भजन्मादिदुःखकरत्वादेः फलितत्वाज्जुगुप्सनीयतारूपा भयावहत्वरूपा चोद्वेजनीयता युक्ता । परिहृणीयता तु कुतस्सिद्धचेदित्यत्राह—**परिहरणीयता चे**ति ॥ ३ ॥

**ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्ट**मित्येतदधिदैवतेऽप्यनुषञ्जनीयम् । अधिभूतक्षरशब्दनिर्वचनानुरोधेन व्याख्याति—**वियदादी**ति । भूतशब्दस्यात्र जन्तुविषयत्वव्यवच्छेदाय वियदादिशब्दः । शब्दाद्यवस्थातद्वतोर्भोग्ययोर्द्वयोरपि क्षरशब्देन संग्रहणाय—**क्षरणस्वभाव** इति निर्वचनम् । नश्वर इत्यर्थः । **विलक्षण** इति—'इन्द्रप्रजापति प्रभृतीनां भोग्यजातात्' इति वक्ष्यमाणमत्रापि द्रष्टव्यम् । एवंविधं च वैलक्षण्यं स्वासाधारणभक्तियोगप्रसन्नपरमात्मसङ्कल्पविशेषप्रसूतभोगरूपत्वात् । अस्य ज्ञातव्यताहेतुं दर्शयति—**विलक्षणा** इति । 'क्षरो भावः' इत्येकवचनं जात्यभिप्रायमिति भावः । **प्राप्याः**—प्राप्यत्वादित्यर्थः । अधिदैवतशब्दे रूढिभ्रमव्युदासायाह—**अधिदैवतशब्दनिर्दिष्ट** इति । तन्निरुक्तिः **देवतोपरिवर्तमान**मिति । देवतोपरीति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । दैवतशब्दस्यात्र सर्वेश्वरात्सङ्कोचं देवतान्तरेष्वभिव्याप्तिं चाह—**इन्द्रे**ति । उपरि वर्तमानत्वमिह न केवलं देशाद्यपेक्षया; किन्तु भोगप्रकार्षादपीत्यभिप्रायेणेत्याह—**इन्द्रे**त्यादि **पुरुष** इत्यन्तम् । ननु पुरुषान्तरमिहाविवक्षितम्; स्वात्मस्वरूपपुरुषानुसन्धानमधिकार्यन्तरस्यापि समानम्; ततोऽत्र को विशेष इत्यत्राह—**साचे**ति । न परिशुद्धस्वरूपमिहानुसन्धेयं, नचाशुद्धेऽपि हेयत्वमिह भाव्यम् । पुरुषशब्दनिर्देशश्चात्र भावप्रधान इति भावः । **अहमेवे**ति **क** इति प्रश्नस्योत्तरम् । कथमिति प्रश्नस्योत्तरत्वं तदभिप्रेतं विवृणोति—**अधियज्ञ** इति । यज्ञ सम्बध्यमानोऽधियज्ञः । तत्र च सर्वेश्वरस्याराध्यतया सम्बन्ध इत्याह—**यज्ञैराराध्यतया वर्तमान** इति । इन्द्रादयो हि तत्र आराध्याश्श्रुताः; तत्कथमहमेवेत्युच्यत इत्यत्रोत्तरम् 'अत्र देहे' इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयति—**अत्रेन्द्रादावि**ति । 'अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे' इतीश्वरेणाभिधीयमानत्वात्तद्देहविषयत्वं प्रतीतम्; सचेश्वरदेहः '१ यज देवपूजायाम्' इति याज्यदेवतापेक्षयज्ञप्रसङ्गादिन्द्रादिरेवेत्यभिप्रायेणोक्तम्—**इन्द्रादावि**ति । '२ यां यां

---

**प्र-पा** १. भौवादिकः, उभयपदी ॥ २. गी. ७-२१ ॥

परिवर्तमानः, इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजाताद्विलक्षणशब्दादेर्भोक्ता पुरुषः । सा च भोक्तृत्वावस्था ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यतयानुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमेव--अधियज्ञशब्दनिर्दिष्टोऽहमेव । अधियज्ञः--यज्ञैराराध्यतया वर्तमानः अत्र—इन्द्रादौ मम देहभूते आत्मतयास्थितोऽहमेव यज्ञैराराध्य इति महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिकारिणामनुसन्धेयमेतत् ॥ ४ ॥

**अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।**
**यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥** ५

इदमपि त्रयाणां साधारणम् । अन्तकालेच मामेव स्मरन् कलेवरं त्यक्त्वा यः प्रयाति; स मद्भावं याति—मम यो भावः स्वभावः तं याति तदानीं यथा मामनुसन्धत्ते;

---

ता॥ तनुम्' इति प्रागुक्तं स्मारयति—**मम देहभूत** इति । कर्मणा ह्यचिद्द्रव्यं कस्यचिद्देहो भवति; न तथात्र देहत्वं कादाचित्कमिति ज्ञापनाय—**देहभूत** इति प्रयोगः । देहभूतकेवलेन्द्रादिव्यवच्छेदार्थम् **अहमेवे**त्यवधारणम् । पूर्वनिर्दिष्टब्रह्माध्यायात्मकर्माधिभूताधिदैववन्न तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं वा । '१ विष्णुस्सर्वा देवताः' इति च श्रुतिः । एतेन 'कथम्' इति प्रश्नस्याप्युत्तरं दत्तम् । तत्तद्विशिष्टस्याराध्यत्वात्, 'देहभृतां वर' इत्यनेनाध्यात्मचिन्तानुगुणसत्त्वोत्तरदेहेन्द्रियादिमत्त्वं, स्वस्यालौकिकैन्द्रादिदेहवत्त्वे निदर्शनं चाभिप्रेतम् । एवंविधाधियज्ञवेज्ञानमनुष्ठानानुप्रविष्टम्; न तु तदुपकारकमात्रम्; नचैश्वर्यार्थिमात्रविषयमिति दर्शयति—**इतिमहायज्ञे**ति । अकरणनिमित्तानर्हतादिपरिहाराय त्रयाणामवश्यकर्तव्यताद्योतनाय—**नित्यनैमित्तिको**क्तिः ॥ ४ ॥

'प्रयाणकाले' इत्यस्य प्रश्नस्य संग्रहेणोत्तरम् 'अन्तकाले' इति श्लोकः । अतो न ज्ञानिमात्रविषय इत्यभिप्रायेणाह—**इदमपी**ति । अधियज्ञपदार्थस्वाभाव्याद्वक्ष्यमाणप्रकाराच्चे ति भावः । अन्वयं दर्शयति **अन्तकालेचे**ति । 'मद्भावं यान्ति' इत्यत्र श्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यावाप्तिभ्रमव्युदासायाह—**मम यो भाव** इति । नन्वीश्वरस्वभावप्राप्तावस्यापि कृशोदरीनीडनिहितकीटस्य तज्जातीयत्ववदीश्वरान्तरत्वप्रसङ्गः, त्रयाणामधिकारिणां गुणाष्टकरूपेश्वरस्वभावप्राप्तेश्च विशेषेऽधिकाभेदश्च न स्यादित्यत आह—**तदानीमि**ति । तत्तदनुसन्धेयाकारविशेषसाम्यप्राप्तिर्विवक्षिता । साम्यं च स्वरूप ※ भेदक+वैधर्म्ये स्थिते सत्येवेति न कश्चिद्दोष इति भावः । एवं प्रश्नाः प्रत्युक्ताः; 'नास्त्यत्र संशयः' इत्यनेन अभिप्रेतां प्रयोजकप्रसिद्धिं दर्शयति—**यथादिभरतादय** इति । एतेनोदाह-

---

**प्र-पा** ॥ १. ※ भेदके. पा ॥ +वैषम्ये. पा ॥

रा ॥ **तथाविधाकारो भवतीत्यर्थः; यथा आदिभरतादयस्तदानीं स्मर्यमाणमृगसजातीयाकारास्संभूताः ॥ ५ ॥**

**स्मर्तुस्स्वविषयसजातीयाकारतापादनमन्त्यप्रत्ययस्य स्वभाव इति सुस्पष्टमाह—**

**यंयं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।**

**तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥** ६

**अन्ते अन्तकाले । यं वापि भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति; तंतं भावमेव मरणानन्तरमेति । अन्त्यप्रत्ययश्च पूर्वभावितविषय एव जायते ॥ ६ ॥**

**तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।**

**मय्यर्पितमनोबुद्धिः मामेवैष्यस्यसंशयः ॥** ७

**यस्मात् पूर्वकालाभ्यस्तविषय एवान्त्यप्रत्ययो जायते; तस्मात्सर्वेषु कालेष्वाप्रयाणादहरहर्मामनुस्मर । अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिकं वर्णाश्रमानुबन्धि श्रुतिस्मृतिचो-**

---

**ता**॥रणेनापि तादात्म्यभ्रमो निरस्तः, ह्यादिभरतस्य स्मर्यमाणमृगेण तादात्म्यम्; अपि तु तत्समानाकारमृगशरीरपरिग्रह एवेति तत्रैव प्रसिद्धम् । तदानीं—देहवियोगकाल इत्यर्थः ॥ ५ ॥

न केवलमीश्वरविषयान्तिमप्रत्ययस्वभावोयमिति मन्तव्यम्, किन्तु सर्वसाधारणमिदमत्राप्युक्तमिति प्रयोजकाकारो 'यंयम्' इतिश्लोकेनोच्यत इत्याह—**स्मर्तुरि**ति । अन्तशब्दः पूर्वश्लोकाभिहितान्तकालपरः । तस्यचान्तिमप्रत्ययप्रभावज्ञापनाय 'स्मरन्' इत्यनेनान्वय इति दर्शयति—**अन्ते अन्तकाले** इति । वीप्सया 'वापि' इत्यनेन च स्मर्तव्यविषयनियमो नीचोत्तमविषयवैषम्याभावश्च दर्शितः ; 'तंतम्' इति वीप्सया त्वसङ्कीर्णतत्तत्प्राप्तिः । अवधारणेन प्रबलपुण्यान्तरेणापि तस्या दुर्वारत्वं च विवक्षितम् । भावशब्दोऽत्र स्वभावपरः । धर्मिप्रत्ययस्तु नान्तरीयकः । भावशब्दस्यात्र पदार्थपरत्वे प्रस्तुतभावशब्दवैरूप्यम्, 'तंतमेति' इति साजात्यलक्षणा च । 'तंतमेवैति' इत्यत्र यत्र क्वचन जन्मनि सर्वसाधारणतज्जाति योगमात्रव्युदासायोक्तं—**मरणानन्तरमि**ति । नह्यादि भरतमृगत्वे जन्मान्तरव्यवधान । 'सदा तद्भावभावितः' इत्यनेनान्तिमस्मृतिहेतुर्विवक्षित इत्याह - **अन्तिमप्रत्ययश्चे**ति । तद्भावभावितः—तद्भावनावासित इत्यर्थः, तस्मिन् भावो भावितो येनेति वा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

एवमन्तिमप्रत्ययाधीने फले अन्तिमप्रत्यये चानवरतभावनाधीने भवतापि तथाविधभावना तदनुग्राहकं कर्म च कर्तव्यमित्युच्यते—'तस्मात्' इति श्लोकेन । 'सर्वेषु कालेषु' इत्यनेन

रा ।। दितं नित्यनैमित्तिकं च कर्म कुरु । एवमुपायेन मय्यर्पितमनोबुद्धिरन्तकाले च मामेव स्मरन् यथाभिलषितप्रकारं मां प्राप्स्यसि; नात्रसंशयः ।। ७ ।।

ता।।'१ स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते' '२ प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत' इत्यादि-श्रुतिश्चानुस्मृतेत्यभिप्रायेण—**आप्रयाणादित्युक्तम्** । सूत्रं च '३ आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्' इति । प्रतिमासं प्रतिपक्षमनुस्मरणेऽप्याप्रयाणादिति वक्तुं शक्यमिति तद्व्युदासाभिप्रायेण बहुवचन-मित्याह **अहरहरिति** । 'तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः' इत्यादिविहितैकाग्रतानुरूपसात्त्विककालेष्वि-त्युक्तं भवति । तथा च सूत्रं—'४ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' इति । 'युध्यच' इति विहितस्य युद्ध-स्य अत्र '५ फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इत्यादिन्यायादनुस्मृत्यङ्गत्वं सिद्धम्; तच्च युद्धमत्र प्रस्तुतत्वादुपलक्षणतयोक्तम्; ततश्च प्रमाणसिद्धं यथास्ववर्णाश्रमकर्मावश्यं कर्तव्यमित्युक्तं भव-तीत्यभिप्रायेणाह—**अहरहरनुस्मृतिकरंयुद्धादिकमिति । वर्णाश्रमानुबन्धी**त्युपलक्ष्यसंग्राहकाकारः । **चो-दित**मित्यनेन शमादिविधेश्चोदितव्यतिरिक्तविषयत्वं सूचितम् । नित्यनैमित्तिकशब्देन फलाभि-सन्धिपूर्वककर्मव्युदासः । 'मय्यर्पितमनोबुद्धिः' इत्यस्य उक्तार्थानुवादरूपत्वं दर्शयति—**एवमिति** । **उपायेन**—कर्मादिरूपेणेत्यर्थः । अनुस्मरणमेवात्र मनसोऽर्पणं; बुद्धेरर्पणम् तु फलप्रदत्वाध्यवसायः । प्रकरणसिद्धावान्तरव्यापारकथनम—**अन्तकालेच मामेवस्मरन्निति** । यद्वा, अत्रोपायेनेति कर्मा-नुगृहीतानुस्मृतिरेवोच्यते । तत्फलं 'मय्यर्पितमनोबुद्धिः' इति । तस्यैवार्थः—**अन्तकालेच मामेव**

**प्र·पा** १. छा. ८-१५-१ ।।

२. प्रश्नोप. ५. प्रश्ने. १-वा ।। 'अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । सयो ह्वैतत् भगवन्मनुष्येषु प्राय-णान्तम् ओंकारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति'। 'हवा' इति प्रसिद्धचतिशये । 'तत्-एतत्' इत्यव्ययद्वय । 'स यः' इत्येतत् अधिकारिसामा न्यपरम् । अयमर्थः—हे भगवन्—पूजार्ह, योऽधिकारी मनुष्याणां मध्ये, प्रायणान्तं—मरणान्तम्, एतत् ओं-कारमभिध्यायीत, स कतमं लोकं तेनोंकारेण प्राप्नो-तीत्यर्थः—इति ।

३. ब्रह्मसूत्रम्. ४-१-१२ ।। आमरणात् अहरह-रुपासनं कार्यम् । कुतः ? तत्रापि हि दृष्टम्-उपास नोद्योगप्रभृत्याप्रयाणात् मध्ये यः कालः—तत्र सर्वत्रा-पि दृष्टमुपासनम्—'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्' इति । इति सूत्रार्थः ।।

४. १।।२: ब्रह्मसूत्रम्. ४-१-११ ।। यस्मिन्देशे य-स्मिश्चकाले मनस एकाग्रता-तत्र देशे कालेचोपासनं कार्यम् । 'शर्करादिरहिते मनोनुकूले शुचौ देशे' इति एतदतिरिक्तविशेषाग्रहणात् । यथा देशकालयोरेका-ग्रतायां विशेषः-न तथा स्थितिगत्यादौ । आसीनस्य तु विशेषोस्तीत्यभिप्रायः ।।

५.

रा ।। एवं सामान्येन स्वप्राप्त्यावाप्तिरन्त्यप्रत्ययाधीनेत्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणामुपासनप्रकारभेदं वक्तुमुपक्रमते; तत्रैश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्त्यप्रत्ययप्रकारं चाह—

**अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।**
**परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ।।** ८

**अहरहरभ्यासयोगाभ्यां युक्ततया नान्यगामिना चेतसा अन्तकाले परमं पुरुषं दिव्यं मां वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयन् मामेव याति—आदिभरतमृगत्वप्राप्तिवदैश्वर्यविशिष्टतया मत्समानाकारो भवति । अभ्यासः—नित्यनैमित्तिकाविरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्यसंशीलनम् । योगस्त्व-**

---

ता।।**स्मरन्निति** । पूर्वोत्तरानुवृत्ताधिकारित्रयसाधारण्यायाह—**यथाभिलषितप्रकारं मामिति** । '१ निस्संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । ससंशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः' इत्यादिवत् 'असंशयः' इत्यस्यार्जुनविशेषणत्वेऽपि फलितमाह—**नात्रसंशय** इति । '२ अ मा नो नाः प्रतिषेधे' इति वचनादकारो वात्र पृथगनुसन्धेयः । '३ एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति' इत्यादिकमत्रानुसन्धेयम् ।। ७ ।।

अन्तिमप्रत्ययप्रसङ्गात्तद्धेतुतया 'अनुस्मर' इत्युपासनं प्रस्तुतम्; तत्प्रकारभेदोनन्तरप्रघट्टकार्थ इत्यभिप्रायेणाह—**एव**मिति । गतिभेदोऽपि वक्ष्यमाणोऽनेनोपलक्षणीयः । 'अभ्यास' इत्यादिश्लोकत्रयार्थमाह—**तत्रे**ति । योगशब्दस्य सम्बन्धमात्रपरत्वे नैरर्थक्यादत्र ध्यानपरत्वं वक्तुं युक्तं, तत्पुरुषाच्च द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वात्परिग्राह्यत्वमस्तीति तदाह—**अभ्यासयोगाभ्या**मिति । 'नान्यगामिना' इत्येतन्नकादिशब्दवत्, अनन्यगामिनेत्यर्थः । अन्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलं नास्येति नान्यगामि । अभ्यासयोगशब्देन प्राचीनचिन्तनस्योक्तत्वात्, 'अनुचिन्तयन्' इत्येतदन्तिमस्मृतिपरमिति प्रदर्शनाय—**अन्तकाल** इत्युक्तम् । चिन्तनस्य ध्यानस्य च पुरुष एवात्र कर्म; स च परमशब्देनविशेषितत्वादीश्वर एवेत्यभिप्रायेण—**मा**मित्यादि पदद्वयम् । 'दिव्यम्' इत्यस्य सूर्यमण्डले स्थितमिति शङ्करोक्तं निर्मूलम्, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति वक्ष्यमाणविरुद्धं चेत्यभिप्रायेणाह—**वक्ष्यमाणप्रकार**मिति । अनन्तरश्लोकद्वयेनेति शेषः । कथमैश्वर्यार्थिनोऽनपेक्षितपरमपुरुषप्राप्तिः फलतयोच्यत इत्यत्राह—**आदिभरते**ति । अन्तकाले स्मर्यमाणभोगप्रदानोपयुक्ताकारविशिष्टपरमपुरुषसमानैश्वर्यप्राप्तिरिह परमपुरुष प्राप्तिः । तत्साम्यापत्तिरेव हि तत्प्राप्तितया 'यं यम्' इति श्लोकेनोदाहृतेति भावः । '४ आरम्भणसंशीलनं पुनः पुनरभ्यासः' इति वाक्यकारवचनानुरो-

---

**प्र-पा** ।। १. भारते. शान्ति. मोक्ष. ३६६-७१ ।।
२.
३. छा. ३-१४-४ ।।
४. वाक्यग्रन्थे ।।

रा ॥ हरहर्योगकालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम् ॥ ८ ॥

**कविं पुराणमनुशासितारम् अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।**
**सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥** ९
**प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।**
**भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥** १०

**कवि—सर्वज्ञं, पुराणं—पुरातनम्, अनुशासितारं—विश्वस्य प्रशासितारम्, अणोरणीयांसं—जीवादपि सूक्ष्मतरं, सर्वस्य धातारं—सर्वस्य स्रष्टारम्, अचिन्त्यरूपं—सकलेतरविसजातीय**

---

ता॥धेनाभ्यासशब्दार्थमाह—**अभ्यास** इति । पुनःपुनरिति वचनान्मध्येऽवश्यम्भाविभिः कैश्चिद्व्यवधानं सूचितमित्यभिप्रायेणोक्तं **नित्यनैमित्तिकाविरुद्धे** ष्विति । **सर्वेषु काले**ष्विति—न केवलं योगकाले, तदातनस्य शीलनस्य योगशब्देनोपात्तत्वादिति भावः । आरम्भणम्—आलम्बनम्; तच्चात्रोपास्यशब्देन व्याख्यातम् । योगशब्देनात्राङ्गिस्वरूपमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**योगस्त्व**िति । **यथोक्त**मिति—अत्यर्थप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नमित्यर्थः ॥ ८ ॥

क्रान्तदर्शी हि कविरित्युच्यते; अत्र तु कविशब्दः ईश्वरविषयत्वात् सर्वदर्शित्वपर इत्यभिप्रायेणाह—**सर्वज्ञ**मिति । पुराणशब्देनानादित्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं—**पुरातन**मिति । अनुपूर्वश्शासिर्विविच्य ज्ञापनार्थ इत्येतावन्मात्रपरत्वव्युदासाय—**विश्वस्य प्रशासितार**मित्युक्तम् । ईश्वरस्य सतोऽनुशासनमाज्ञापनमेवेति भावः । '१ अनुशासनं कस्येत्याकाङ्क्षायां 'सर्वस्य धातारम्' इत्यत्र सर्वस्येति पदमाकर्षणीयम् । विशेषनिर्देशाभावाद्वा सर्वविषयत्वमित्यभिप्रायेण—**विश्वस्ये**त्युक्तम् । '२ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' इत्यादिकमत्र भाव्यम् । '३ अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानाम्' इत्यादिषु प्रशासनसहपठितान्तः प्रवेशौपयिकसूक्ष्मतरत्वमत्र 'अणोरणी यांसम्' इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं—**सूक्ष्मतर**मिति । '४ धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार' '५ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्यादिषु धातृशब्दस्य स्रष्टरि प्रयोगाद्धातूनां

---

**प्र-भा** ॥ १. अनुशासनस्य कर्माकाङ्क्षायाम्. पा ॥

२. बृहदारण्यके ५-८-९ ॥ एतस्य वेति-'वा' शब्दोऽवधारणे । प्रशासने- आज्ञाचक्रे; स्पष्टोऽर्थः ॥

३. यजुषि-आरण्यके. ३-प्रश्ने. ३-अनु । 'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता' इत्येतदन्तर्यात्मशब्दविवरणम् । 'अन्तःप्रविष्टः' 'शास्ता' इत्याभ्यां पदाभ्यां नृप नभोऽन्यावृत्तिः । अनेन शरीरात्मभावः फलितः अन्तः प्रविश्य नियामकत्वं हि शरीरित्वमित्यस्यार्थः ॥

४. पुरुषसूक्ते ॥

५. तै. नारा. १-३८ ॥

रा ।। **स्वरूपम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्—अप्राकृतस्वासाधारणदिव्यरूपं; तमेवंभूतमहरहरभ्यस्यमानभक्तियुक्तयोगबलेनारूढसंस्कारतया अचलेन मनसा प्रयाणकाले भ्रुवोर्मध्ये प्राण-**

---

ता।।चानेकार्थगर्भत्वात्—**सर्वस्य स्रष्टार**मित्युक्तम् । '१ विष्णुना विधृते भूमिः' '२ सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञम्' इत्युक्तं सर्वाधारत्वं सर्वस्रष्टुरेवेति फलितोक्तिर्वा । उक्तप्रकारस्येश्वरस्वरूपस्य सामान्यत दृष्टैस्तर्कैरसम्भावनीयतां केचिदभिमन्येरन्निति तन्निरासपरम् 'अचिन्त्यरूपम् इतिपदमित्यभिप्रायेणाह—**सकलेतरविसजातीयस्वरूपमि**ति । वर्णयोगस्य स्वरूपेणाघटनात् प्रमाणसिद्धविलक्षणविग्रहद्वारा तद्योगमाह—**अप्राकृते**ति । '३ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' '४ यस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति' '५ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' '६ तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादितो निरतिशयदीप्तियोग स्सिद्धः । '७ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति श्रुतिखण्डस्यात्र निबन्धः;— '८ तम आसीत्'

---

**प्र-पा** ।। १. यजुषि ।।

२. ।।

५. यजुषि. तैत्तरीयब्राह्मणे ३-१२-९-७ । येन-परब्रह्मरूपेण, तेजसा-तेजोविशेषेण, इद्धः-प्रकाशितस्सन् सूर्यः लोके तपति- इति वाक्यार्थः ।।

४. ऋग्वेदे ।।

५. मुण्डकोप. २-२-११ ।। 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ।। 'ज्योतिषां ज्योतिः' इति पूर्वमुक्त ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वं प्रपञ्चयति—न तत्रेत्यादिना । तस्मिन् दीप्यमाने नैतेषां सूर्यादीनां दीप्तिरस्तीत्यर्थः । ननु अतिभास्वररूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने तद्भासा च जगति भासमाने 'न तत्र सूर्यो भाति' इति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राह-तमेवेति । इदं जगद्भासकमादित्यादीनां परिदृश्यमानं रूपं न नैजम्; किन्तु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । तस्य भासा सर्वमिदं विभाति-सर्वप्रपञ्चभासकस्यापि सूर्यादितेजसस्तद्-तत्वेन स्वकीयत्वाभावात् इति भावः ।।

६. बृह. ६-४:१६ ।। 'यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' ।। यस्मात्-भूतभव्येशानात् परमात्मनः, अर्वाक्-तदन्यविषय एवेति यावत् । कालात्मा संवत्सरः स्वावयवैरहोभिः परिवर्तते—परिच्छेदकत्वेन वर्तते । य आत्मा संवत्सरमासादिलक्षणकालपरिच्छेदातीत इत्यर्थः । ज्योतिषां ज्योतिः—प्रकाशकानां प्रकाशकम् । अमृतम्-कालापरिच्छिन्नम्, आयुः-सर्वप्राणिप्राणनेहेतुभूतम्, तं देवा उपासते । देवोपास्यत्वन्तु तस्यैवेत्यर्थः ।।

७. श्वे. ३-८ ।।

८. यजुषि. २-अष्टके. ७-प्रश्न. ९-अनु. ऋग्वेदे च. ७-अष्ट. ७ अध्या. १०-खण्ड. ११-अनु. ७. वा । 'नासदासीत् नो सदासीत् तदानीं तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' सेयं श्रुतिः मनुना प्रथमाध्याये 'आसीदिदं तमो भूतम्' इत्यारभ्य सप्तभिः श्लोकैरुपबृंहिता । तच्च पूर्वमेव व्याख्यातम् ।।

रा॥ मावेश्य--संस्थाप्य; तत्र भ्रूमध्ये दिव्यं पुरुषं योऽनुस्मरेत्; सतमेवोपैति--तद्भावं याति, तत्समानैश्वर्यो भवतीत्यर्थः ॥ ९, १० ॥

---

ता॥'१ तमसस्तन्महिनाजायतैक' '२ यदा तमः' इत्यादिश्रुत्यन्तरोपलक्षणार्थः। तेन 'तमसः' इति सर्वकारणभूततमोद्रव्यविवक्षा ।'तमसः परस्तात्' इत्यनेन फलितमप्राकृतत्वम्; तत एवचाकर्माधीनत्वं, नित्यत्वं, निरवद्यत्वमित्यादि सूचितम्। एतच्छ्लोकच्छायश्च मानवश्लोकः—'३ प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम्। रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् पुरुषं परम्' इति। अनुकूलानां हितरमणीयत्वाद्याकारेण हिरण्यवर्णत्वरुक्माभत्वादिव्यपदेशः। प्रतिकूलदुष्प्रेक्षत्वप्रकाशातिरेकादिविवक्षया आदित्यवर्णत्वाद्युक्तिः। '४ दिवि सूर्यसहस्रस्य' इत्यादिच वक्ष्यति। एतेनादित्यशब्दस्य नित्यचैतन्यप्रकाशपरत्वं; तमश्शब्दस्यचाज्ञानविषयत्वं परोक्तं निरस्तम्। श्लोकद्वयस्यान्वयं दर्शयति—तमेवंभूतमित्यादिना। 'भक्त्या युक्तो योग बलेन' इति पृथङ्निर्देशात्परोक्तप्राणजयबलादिपृथगर्थताप्रतीतिस्स्यादिति तदपाकरणाय विशिष्टैकार्थतां दर्शयितुं—भक्तियुक्तयोगबलेनेत्युक्तम। मनसोऽचलत्वे हेतुरिदम्; तस्य चावान्तरव्यापारः योगपर्यायियुक्तशब्देन विवक्षित इत्याह—आरूढसंस्कारतयेति। 'आवेश्य' इत्यनेन योगप्रकरणेषूक्तं निश्चलावस्थापनं विवक्षितमित्याह—संस्था-

---

प्र-पा ॥ १. यजुषि. २-अष्ट. ४-प्रश्न. ६-अनु ॥

२. श्वेताश्वतरोपनिषदि. ४-१८ ॥ 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः; तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात् प्रसृता पुराणी। शब्दार्थः स्पष्टः। विचारार्थो विस्तरेण श्रुतप्रकाशिका (१-४-२९.) अथर्वशिखाविज्ञानादिषु द्रष्टव्यः ॥

३. मनु. १२-१२२. प्रशासितारमिति। प्रशासितारम्-नियन्तारम्। 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इति श्रुतेः। अणीयसाम् अणीयांसं-सर्वात्मत्वात्। 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इति श्रुते.। रुक्माभम्-सुवर्णाभम्। 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इत्यादिरूपनिषेधस्तु प्राकृतरूपनिषेधपरो मन्तव्यः। 'सत्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणा.' 'विना हेयैर्गुणादिभिः' इति श्रीविष्णुपुराणोक्तेः। 'आदित्यवर्णम्' इत्यादिश्रुतेश्च। स्वप्नधीगम्यं-स्वप्नधं'सदृशज्ञानग्राह्यम्। यथा स्वप्नधीः चक्षुरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यते। एवमात्मधीरपि। नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो नच शब्दैरपीन्द्रियैः। मनसा तु विशुद्धेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः' इति व्यासस्मृतेः, मनोमयः' इति श्रुतेश्च। त परं पुरुषं-श्रीमन्नारायणम्। पुरुषशब्दस्य नारायणपरत्वमेव स्थापितं श्रुतप्रकाशिकायाम् ( १-१-२४ ) तत्र द्रष्टव्यम्। विद्यात्-अनुचिन्तयेदित्यर्थ । प्रशासितारम् अनुशासितारम् अणीयांसमणीयसाम्-अणोरणीयांसम्। रुक्माभम्-आदित्यवर्णम्। स्वप्नधीगम्यम्-अचिन्त्यरूपम्। पुरुषम्-धातारं, कविं, पुराणमिति विद्यात्-समनुस्मरेत्। इति ॥

४. गी. ११-१२ ॥

रा ॥ अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह—

**यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।**
**यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥** ११

---

ता॥ध्येति । अत्र पुरुषध्यानस्यापि भ्रूमध्यमेव देशः, देशान्तरानभिधानाद्योगप्रकरणान्तरेषूपदेशाच्च तत्सिद्धेरिति विभाव्योक्तं—**तत्र भ्रूमध्य**इति । तमेवंभूतं दिव्यं पुरुषम् इत्यन्वयः । '१ ततमेवैति' इत्यवधारणदर्शनात् 'स तं परं पुरुषम्' इत्यत्रापि तम् इतोतरव्यवच्छेदपरमित्यभिप्रायेणाह—**सतमेवोपैतीति** । '२ यः प्रयाति स मद्भावं याति' इति प्रक्रान्तप्रकार एवात्र विवक्षित इति दर्शयति—**तद्भावंयातीति** । भावप्रधानोऽत्र निर्देश इति भावः । तत्र तादात्म्यादिभ्रमं व्युदस्यति—**तत्समानैश्वर्यो भवतीत्यर्थ**इति । परमसाम्यापत्तिव्यवच्छेदाय समानैश्वर्य इत्युक्तम् । एतेन 'कविम्' इत्यादिभिस्सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ऐश्वर्यप्रदत्वार्थमनुसन्धेयतयोक्ताः, नतु प्राप्यत्वार्थमिति फलितम् । एवमन्तिमकालस्मर्तव्यतया निर्दिष्ट एवाकारः प्रागपि ध्येयतयोक्त इति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ॥९ १० ॥

अथ '३ मन्दप्रयोजनोक्तपरव्याख्याप्रतिक्षेपाय ' यदक्षरम् ' इत्यादिश्लोकत्रयस्यार्थमाह—**अथेति** । स्मरणशब्दोऽत्रोपासनस्यान्तिमप्रत्ययस्य च संग्राहकः; उभयोरपि स्मृतिविशेषत्वात् । '४नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इत्युक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वपरेण 'वेदविदो वदन्ति' इत्यनेन सूचितवेदोक्तप्रकारकथनम्**अस्थूलत्वादिगुणक**मिति । '५ अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' इत्यादिश्रुतिरिह विवक्षिता ।

---

**प्र-पा** ॥ १. गी. ८-६ ॥

२. गी. ८-५ ॥

३. मन्दप्रयोजनोत्तरव्याख्यान. पा ॥

४. यजुषि. काठके. ३-प्र. ५५-७ ॥

५. बृह. ५-८-७ ॥ गार्गीब्राह्मणे 'सहोवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं नतदश्नाति किञ्चननतदश्नाति कश्चन' । हे गार्गि तदेतत् सर्वासूपनिषत्सु प्रसिद्धम् । अश्नुते-व्याप्नोतीति वा, नक्षरतीति वाऽक्षरम्-ब्रह्मब्राह्मणाः-ब्रह्मविदः, अभिवदन्ति । अत्र ब्राह्मणाभिवदनकथनेन 'नाहं किञ्चित् विप्रतिपन्नं वक्ष्यामि' इति हृदयम् । अस्थूल-स्थूलभिन्नम् । तर्हि किमणु इत्यत्राह अनण्विति । एव मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अमात्रम्-मात्रा इन्द्रियाणि; यद्वा, मात्रा परिच्छेदः, तद्रहितमित्यर्थः । अनन्तरम्, अबाह्यम्-स्वाव्याप्तदेशशून्यमित्यर्थः । न तदश्नाति किंचन-तदक्षरं कर्तृ किञ्चिदपि नाश्नाति । अवाप्तसमस्तकामतया भक्ष्यनिरपेक्षमित्यर्थः । तत्स्वयं न कस्यापि भक्ष्यमित्याह— न तदश्नाति कश्चनेति । तत् ब्रह्म-कर्म ॥

रा ।। यदक्षरम्–अस्थूलत्वादिगुणकं वेदविदो वदन्ति, वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं विशन्ति, यदक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्पदं संग्रहेण ते प्रवक्ष्ये—पद्यते गम्यते चेतसेति पदम्; तत् निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमक्षरं यथोपास्यं, तथा संक्षेपेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ।।११।।

**सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च ।**
**मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणम् आस्थितो योगधारणाम् ।। १२**

ता ।। ब्रह्मचर्यम्—ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकम् । यद्वा '१अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्–अथ यन्मौनमित्याचक्षते....अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते... अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इति श्रुतेः ब्रह्मप्राप्त्यर्था या काचिदपि चर्या ब्रह्मचर्यम् । वीतरागा यतय एव 'यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति' इत्यत्रापि कर्तारः । एतेन फलोपाययोः प्रदर्शनम् । पदशब्दस्यात्र रूढार्थानुपपत्तेरुपपन्नं योगमाह—**पद्यत** इति । अत्र पदशब्देन ज्ञानविषयत्वमुखेन उपास्यत्वादिकमभिप्रेतमित्याह—**गम्यते चेतसेति** । यत्तच्छब्दाभिप्रेतां प्रसिद्धिमाह—**निखिलेति** । अक्षरशब्दस्यात्र विकारादिदोषरहितपरमात्मविषयत्वात्—**मत्स्वरूपमित्युक्तम्** । स्वासाधारणं रूपमित्यर्थः । अक्षररूपपरमात्मोपासनमत्राक्षरस्वरूपजीवात्मप्राप्त्यर्थम् ।। ११ ।।

**प्र-पा।।** १. छा-८-५-१ 'अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।।१।। अथ यत्सत्त्रायण—ते—अथ यन्मौन .. ते ।।२।। अथ यदरण्यायनमित्या.... ब्रह्मचर्यमेव तत्' ।।३।। यज्ञेष्टसत्त्रायणमौनानाशकायनारण्यायनाख्यानि कर्माणि ब्रह्मचर्यसाध्यत्वात् ब्रह्मलोकसाधनत्वेन प्रस्तुत्य 'तत्र एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति' इति प्राक् निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यमेवेति स्तौति-अथ यज्ञ इत्याचक्षते इत्यादिना । लोके यत् पाकयज्ञहविर्यज्ञादिकं कर्म वैदिकाः यज्ञ इत्याचक्षते, तत् ब्रह्मचर्यसाध्यत्वात् ब्रह्मचर्यमेवेत्यर्थः । ननु ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य कथं ब्रह्मलोकसाधनयज्ञसाधनत्वम्; नहि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञो द्वारमित्याशङ्क्य ब्रह्मचर्यसाध्यस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ज्ञानस्य यज्ञरूपत्वात् ज्ञानसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञसाधनत्वमस्तीति प्रतिपादयितुमेकशब्दरूपितत्वेन तयोरैक्यं सम्पादयति-ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दत इति । ब्रह्मचर्यपुरस्सरब्रह्मज्ञानवान् हि तं ब्रह्मलोकं विन्दत इत्यर्थः । अत्र 'यो ज्ञाता ब्रह्मचर्येण' इत्युक्त्या 'यो ज्ञाता' इत्यस्य ब्रह्मचर्यसाध्यत्वं प्रतीयते । 'यो ज्ञाता' इति शब्दैकदेशस्य, 'योज्ञ' शब्दस्य, 'यज्ञ' शब्दस्य च साम्यकृताभेदाध्यवसायेन तदर्थाभेदाध्यवसायमूला यज्ञस्यापि ब्रह्मचर्यसाध्यतेति भावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अथ यत् सत्त्रायणम् इति - अत्रापि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यसाध्यस्य विषयान्तरविमुखीकरणस्य सच्छब्दितात्मत्राणस्य गवामयनादिसत्त्रस्य च सत्त्रायणरूपैकशब्दरूपितत्वेनाभेदाध्यवसायः । अथ यदरण्यायनमितीन्द्रतः भूलोकापेक्षया तृतीये द्युशब्दिते ब्रह्मलोके अरण्यसंज्ञकार्णवौ स्तः, अतश्चारण्यायनस्य ब्रह्मलोकस्य च अरण्यवासस्य च अरण्यायनशब्दकृतोऽभेदः । भुवं चतुर्मुखलोकान्तान्तरिक्षलोकञ्च अपेक्ष्य भगवल्लोकस्य तृतीयत्वम् । न तु चतुर्मुखलोकस्य तृतीयत्वमिति मन्तव्यम्, प्रश्नोपनिषदि (५-प्रश्ने, ४-वा) चतुर्मुखलोकस्यान्तरिक्षलोककोटौ निवेशितत्वात् ।

**ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।**
**यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥** १३

रा ॥ **सर्वाणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि** ज्ञानद्वारभूतानि **संयम्य—स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्य**

ता ॥ 'सर्वद्वाराणि संयम्य' इत्यत्र नवद्वारप्रतीतिनिरासाय प्रत्याहारविषयताद्योतनाय चाह—**सर्वाणिश्रोत्रादीनी**ति । द्वारानुबन्धरहितस्पर्शनादीन्द्रियाणां कथं द्वारशब्दार्थतेत्यत्रोक्तं—**ज्ञानद्वारभूतानी**ति । संयमनमत्र शब्दादिविषयौन्मुख्यनिवर्तनमित्यभिप्रायेणाह - **स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्ये**ति । 'मनोहृदि निरुध्यच' इत्यत्र हृन्मात्रस्य ध्येयतानुपपन्नेत्यत्रोक्तं—**हृदयकमलनिविष्टे मय्यक्षर** इति । हृच्छब्दोऽत्र तत्रत्यपुरुषलक्षकः; अन्यथा 'मामनुस्मरन्' इत्यनन्तरोक्तिर्न घटेतेति भावः । अर्थक्रमेण बलवता दुर्बलस्य पाठक्रमस्य बाधमभिप्रेत्य—'मनो हृदि निरुध्य' इत्यस्यानन्तरम् 'आस्थितो योगधारणाम्' इत्यादिकं व्याख्यातम् । प्रत्याहारानन्तरपठितधारणाव्यवच्छेदायाह—**योगाख्यां धारणामि**ति।षष्ठीसमासात्समानाधिकरणसमासस्य ग्राह्यत्वं नि१षादस्थपतिन्यायसिद्धम् । धारणाशब्दाभिप्रेतमाह—**मय्येव निश्चलां स्थितिमि**ति । प्रणवस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् 'ब्रह्म' इतिव्यपदेश इत्यभिप्रायेण—**मद्वाचकमि**त्युक्तम् । मन्त्रस्यार्थविशेषप्रकाशनमुखेनोपकारकत्वमप्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनाद्विवक्षितमित्यभिप्रायेण—**वाच्यं मामनुस्मरन्नि**त्युक्तम् । प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं योगाङ्गत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम् । यथा कठवल्ल्यां '२सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो

**प्र-पा ॥** १. स्थपतिर्निषादस्स्यात् शब्दसामर्थ्यात्' इति सूत्रं पूर्वतन्त्रे (६-१-५१) । 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इतिश्रुतिः तस्य विषयः । तत्र किं निषादानां स्थपतिरिति विग्रहेण निषादसम्बन्धिस्थपतिः प्रतीयते, उत निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति विग्रहेण निषादाभिन्नस्थपतिः प्रतीयते ? इति संशयः । षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे स्थपतेस्समर्थत्वात्, विद्वत्त्वात्, अग्निमत्त्वाच्च यज्ञाद्यनुष्ठानं युज्यत इति पूर्वः पक्षः । तथा सति श्रुतिगतनिषादपदस्य लक्षणापत्त्या कर्मधारयपक्ष एव आश्रयणीय इति । तादृशन्यायसिद्धमित्यर्थः ॥

२. कठोप. १-२-१६ ॥ 'सर्वे वेदा ··· ओमित्येतत्' । नचिकेतसा 'अन्यत्र धर्मात् अन्यत्राधर्मात्' इति एवं पृष्टो मृत्युः 'न जायते म्रियते' इत्यादिना विस्तरेण प्रतिपिपादयिषुरिदानीं श्रोतुरादरातिशयसिद्ध्यर्थं प्राप्यवैभवं प्रकाशयन् संग्रहोक्तिम्प्रतिजानीते—सर्वे वेदाइति । 'पद्यते-गम्यते' इति व्युत्पत्त्या पदशब्दः प्राप्यस्वरूपवाची । 'समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम्' इत्यादिवत् । यत्-'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणं ब्रह्मस्वरूपम् । सर्वे वेदाः साक्षात् परम्परया वा प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । तपांसि सर्वाणिच यत् वदन्ति—तपांसि-'तपः प्रधाना उपरितनभागाः' इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम् । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यञ्चरन्ति—ब्रह्मचर्यं-गुरुकुलवासस्त्रीसङ्गराहित्यादिलक्षणम् । यदिच्छन्तः, चरन्ति-अनुतिष्ठन्ति । तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि-संग्राहकेण शब्देन वक्ष्यामीत्यर्थः । सङ्क्षेपेण प्रतिपादकं किमित्यत आह—ओमित्येतत् इति । 'ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वात् प्रणवावयवयोरकारमकारयोः परजीववाचितयोपेयोपेत्रोरप्युद्दिष्टत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । अत एवोपायस्वरूपमपि अत्रार्थमिति मन्तव्यम् ॥

**रा ॥ हृदयकमलनिविष्टे मय्यक्षरे मनो निरुध्य योगाख्यां धारणामास्थितः मय्येव निश्चलां स्थितिमास्थितः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन् आत्मनः प्राणं मूर्ध्न्याधाय देहं**

**ता॥** ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' इति । अत्र नाम्ना नामिनो निर्देशः । तथा '१प्रणवो धनुश्शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्' इति । तथा '२आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पश्येद्ब्रह्माग्निगूढवत्' इति । तथा '३ओमित्येवं ध्यायथात्मानम्' इति । तथा '४यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष-

**प्र-पा॥** १. मुण्डकोप-२-२-४. 'प्रणवो धनुः····भवेत्' ॥ 'धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रम्' इति पूर्वोक्तं विवृणोति-प्रणव इति । 'ओमित्यात्मानं युञ्जीत' इति आत्मरूपशरसमर्पणहेतुत्वात् प्रणवस्य धनुष्ट्वेन रूपणम् । अप्रमत्तेनविषयान्तरविमुखेन एकाग्रचित्तेनेति यावत् । वेद्धव्यं—वेधो हि तदेकशेषत्वेन तद्ध्यानम् । शरवत्तन्मय इति यथा लक्ष्ये निमग्नस्य शरस्य लक्ष्यापेक्षया भेदकाकारास्फुरणम्, एवं परमात्मनि प्रणवेन समर्पितस्य प्रत्यगात्मनः तत्साम्यलक्षणां मुक्तिमापन्नस्य ज्ञानैकाकारस्य देवत्वमनुष्यत्वादिलक्षणभेदकाकारास्फूर्तिरेव तन्मयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

२. ध्यानबिन्दूपनिषदि ॥

३. मुण्डकोप. २-२.६. 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथाऽऽत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्' ॥ अरा इवेति 'सन्ततं सिराभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभम्' इत्युक्तरीत्या यत्र-हृदये, रथनाभौ समर्पिता अरा इव नाड्यः-संहताः, तत्र मध्ये स एषः, 'तदेतदक्षरं ब्रह्म सप्राणस्तदु वाङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि' इति प्रकृत आत्मा, बहुधा जायमानः-'अजायमानो बहुधा विजायते' इति देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयस्वरूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वितः, स्वीयस्वभावमजहदेव स्वेच्छया सुरनरतिर्यगादिरूपेण बहुप्रकारेण जायमानस्सन्, चरते वर्तत इत्यर्थः । तमसः परस्तात् वर्तमानाय वः पाराय—'पारावारे परार्वाची तीरे' इति नैघण्टुकाः; प्राप्यभूतायेति यावत् । तत्पदप्राप्तये ओमित्येवमात्मानं ध्यायथेत्यन्वयः । एवं ध्यानाय प्रवृत्तेभ्यो युष्मभ्यं स्वस्ति भवतु ॥

४. प्रश्नोपनिषदि. ५-प्रश्ने, ५ वा ॥ 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेण....पुरुषमीक्षते' ॥ यः पुनरिति ॥ यस्तु एकमात्रद्विमात्रत्वदशायामर्वाचीनफलसाधनेन एतेनैवाक्षरेण परमात्मानमभिध्यायति-आभिमुख्येन ध्यायति; निरन्तरं ध्यायतीत्यर्थः । सः-उपासकः, तेजोमण्डले सूर्ये सङ्गतस्सन्, पादोदरः-उदरमेव पादो यस्य सः पादोदरः, सर्पः इति यावत् । यथा सर्पो जीर्णत्वचा विनिर्मुक्तो भवति, एवं पाप्मना विनिर्मुक्तः सन् ब्रह्मलोकं - भगवल्लोकं श्रीवैकुण्ठाख्यं परमं स्थानम्, सामभिः-गीतिप्रधानैर्मन्त्रैः, उन्नीयते । स एतस्मात् जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते—इति-यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वम्, स जीवघनइत्युच्यते । अनेन शब्देन संसारिमण्डलमुच्यते । 'मूर्तौ घनः' इति काठिन्यशब्दितमूर्तौ घनशब्दस्य निपातितत्वात् देहद्वारत्वात् आत्मनि काठिन्यस्य घनशब्दो देहिपर एव । तस्मात् परः-परिशुद्धात्मा, तस्मादपि परभूतम् । पुरिशयं-'पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयस्य' इति सर्वेषु प्राणिषु अन्तरात्मतया शयानम् । पुरुषं - भगवन्तं श्रीमन्नारायणम् ईक्षत इत्यर्थः । पुरुषशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वं प्रपञ्चितं श्रुतप्रकाशिकायां ज्योतिरधिकरणे । अस्य प्रकरणस्यार्थो भाष्यकारैः ईक्षतिकर्माधिकरणे प्रपञ्चितस्तत्र यथेष्टन्द्रष्टव्यः ॥

ता ॥ मभिध्यायीत । स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुक्त एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तस्ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति । तथा '१वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे । स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत्' इति । अत्रैव श्लोके '२विष्णुं पश्येद्धृदिस्थितम्' इति योगयाज्ञवल्क्यपाठः । तथा '३कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये । ओङ्कारस्तु तथा योज्यश्शान्तये शान्तिमिच्छता । यस्मिन् स लीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते' इति । तथा '४ओं खं ब्रह्म ओं खं पुराणम्' इति । '५ओमित्येतदक्षरं ब्रह्मास्य पादाश्चत्वारो वेदाश्चतुष्पादिदमक्षरम् । पूर्वस्य मात्रा पृथिव्यकारः' इत्यारभ्य 'प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदैवत्या यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या' इति च । अत्र अर्धमात्राधिदैवतभूतः पुरुष एवावतीर्णावस्थो द्वितीयमात्रादैवत्वेन विष्णुरिति चोक्तः । तथा '६ओमिति ब्रह्म ओमितीदं सर्वम्' इति, 'ओङ्कारमेवेदं सर्वम्' इति । तथा '८हृदिस्था देवतास्सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यन्तिस्रो मात्राः परस्तु सः । तस्योत्तरतीश्शिरो दक्षिणतः पादो य उत्तरतस्स ओङ्कारो य ओङ्कारस्य प्रणवो यः प्रणवस्स सर्वव्यापी यस्सर्वव्यापी सोऽनन्तो योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारन्तत्सूक्ष्मंयत्सूक्ष्मंतच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म' इति।अत्र प्रकरणादिवशात्प्रतर्दनविद्यावदन्तरितं शासनमनुसन्धेयम् । मुमुक्षोरुत्क्रमणप्रकरणे च प्रणवश्श्रूयते'९अथ यत्रैतदस्माच्छरी-

प्ता॥ १. श्वेताश्व. १·१३, १४.

२. अत्रैव श्लोके-'स्वदेहमरणिम्' इत्यस्मिन् श्लोके। अयं श्लोकस्तु इदानीं मुद्रितयोगयाज्ञवल्क्यस्मृतौ न दृश्यते । शङ्खस्मृतौ तु (७-१६-श्लो.) दृश्यते ॥

३ ॥ ४ ॥

५. अथर्वशिखोपनिषदि. 'ओमित्येतदक्षरं ब्रह्मास्य पादाश्चत्वारो....पृथिव्यकारः स ऋग्भिः ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयान्तरिक्षं सउकारस्सयजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः । तृतीया द्यौस्समकारस्ससामभिस्सामवेदो रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयः । यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा स सोमलोक ओंकारस्साथर्वणमन्त्रैरथर्ववेदस्संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिभर्स्वती: स्मृताः । प्रथमा रक्तपीता....दैवत्या । द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या । तृतीया ....पुरुषदैवत्या ॥

६. तैत्ति. शिक्षा. ८-१ ॥

७. छान्दोग्ये. २-१३-२ ॥

८. अथर्वशिरउप. २-खं ॥

९. छा-८-६-५, अथ यत्रैतत् अस्माच्छरीरात्. ....उत्क्रमणे भवन्तीति । सओमिति-सः-विद्वान्, ओं-'ओन्तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' 'तस्योदितिनाम' इति प्रमाणप्रसिद्ध परमात्मनाम, आह-कीर्तयति ; कीर्तयन्नेव, मीयते - प्रमीयते च, मरणकाले तस्य भगवन्नामस्मरणन्न भवति ; यद्वा एतैरश्मिभिः उन्मीयते - उन्नीयतेच, एको ह्यब्दोऽवधारणार्थः । स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति - मनोवेगेनादित्यं गच्छतीत्यर्थः । नच 'यावत् क्षिप्येत् मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति त्वरावचनेन रश्म्यनुसार-

ता ॥ रादुत्क्रामति अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वामीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति एतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां तदेष श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति महाभारते च महेश्वरवचनम् 'ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम्' इति। आह च भगवान्याज्ञवल्क्यः—'३देवतायाः परायाश्च ह्यालम्बः प्रणवस्स्मृतः । कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै । तदाराधनसान्निध्ये प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा । धातुद्रव्यादिपाषाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् । श्रद्धाभक्त्यादराद्यैश्च तस्य देवः प्रसीदति । ओङ्कारेण तथा चात्मा ह्युपास्ते स प्रसीदति । सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् । य एतं प्रणवेनाद्यमक्षरं प्रतिपद्यते । ततोऽक्षरेण वेदेन वेद्यं ब्रह्माधिगच्छति । एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते । अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो निरामयः । तस्योङ्कारः स्मृतं नाम तेनाहूतः प्रसीदति । तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः । ब्रह्मोङ्कारविधानेन तत्त्वेन प्रतिपद्यते' इति । अत्र 'सर्वद्वाराणि' इत्यादिश्लोकयोर्भगवद्वाक्यतया प्रसिद्धयोरुदाहरणात् 'माम्' इति निर्देशस्तद्विषयः । पुनश्चात्र हैरण्यगर्भादिसिद्धान्तेषु प्रणवार्थं प्रपञ्चयान्तेऽप्याह— ४ त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च तथा त्रिव्यूह एव च । पञ्चरात्रे तथा ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः।बलंवीर्यंतथा

---

**प्र॰ षा** ।मार्गत्रयस गन्तिरवैलक्षण्यप्रतीतेःमार्गभेदःशङ्क्यः। 'अर्चिरादिना तत्प्रथितेः' इति अधिकरणे नानाशाखासु तस्यैव मार्गस्य प्रथितेः प्रत्यभिज्ञानात् अर्चिरादिरेक एव मार्गः । अतोऽर्चिरादिनैव मार्गेण विद्वान् गच्छति' इति समर्थितत्वात् 'स यावत् क्षिप्येत् मनः' इति त्वरावचनस्य 'काश्मीरागेऽत्र मागतात् क्षिप्रं गच्छति' इतिवद् गन्तव्यस्वर्गलोकतया आदित्यगमनस्य शैघ्र्येणाप्युपपत्तेर्न दोषः।'एतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषाम्प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम्'विदुषां ब्रह्मलोकस्य द्वारम्, प्रपदनं प्रपद्यते अनेनेति प्रपदनम्प्राप्तिसाधनम् । य आदित्यः, अविदुषाञ्च निरोधः-निरोधकः । अविद्वांसो हि सूर्यमण्डलभेदासामर्थ्यात् न गन्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । तदेष श्लोकः-तस्मिन् विषये एष वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः । शतञ्चैकाचेति-हृदयस्य प्रधाननाड्यः शतञ्चैका च सन्ति । तासाम्मध्ये एषा सुषुम्नाख्या ब्रह्मनाडी मूर्धानमभिनिस्सृता । तया-ऊर्ध्वनाड्या 'ऊर्ध्वं-ब्रह्मलोकम्, श्रीवैकुण्ठम्, आयन् - गच्छन्, अमृतत्वमेति - देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकस्वस्वरूपाविर्भावलक्षणाम्मुक्तिम्प्राप्नोति । अन्याः नाड्यः विष्वक् उत्क्रमणे नानाविधसंसारमार्गोत्क्रमणायोपयुज्यन्ते । विष्वक्-वितता नाड्योऽन्योत्क्रमणे उपयुज्यन्ते' इतिश्रुतप्रकाशिकागुरुवर्यैर्व्याख्यातम् ॥

२. हरिवंशे. विष्णुपर्वणि १३३-अ, १०. :ओमित्येवं....केशवम् । ततो न (व) श्श्रेयसः प्राप्तिर्भविष्यति न संशयः ॥

३. योगयाज्ञवल्क्यस्मृतौ ॥

४ ॥ ५ ॥

ता॥तेजस्त्रिरात्मेति च संज्ञितः । ज्ञानैश्वर्ये तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतः । सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धस्तथैव च । त्रिव्यूह इति निर्दिष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः । भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा । व्यक्ताव्यक्तो वासुदेवः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति । यच्चात्र हैरण्यगर्भकापिलावान्तरतपस्सनत्कुमारब्रह्मिष्ठपाशुपताख्येषु सिद्धान्तेष्वर्थभेदवर्णनं, तदपि तत्तदर्थविशेषान्तरितपरमपुरुषपर्यवसानमभिप्रेत्येति मन्तव्यम् । अत एव विष्णुप्रतिपादकतयान्तकाले स्मर्तव्यत्वेनोपसंह्रियते—'१ओङ्कारं विपुलमचिन्त्यमप्रमेयं सूक्ष्माख्यं ध्रुवमचरं च यत्पुराणम् । तद्विष्णोः पदमपि पद्मज प्रसूतं देहान्ते मम मनसि स्थितिं करोतु' इति । प्रणवेनैवात्र भगवदर्चनमुच्यते—'२तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैस्सर्वान् देवान् समाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु यथाक्रमम् । आवाहनादिकं कर्म यन्न सूक्तं मया त्विह । तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणये । दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् । विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुरेव दिवाकरः । तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात्' इति । तथा परमपुरुषसाक्षात्कारकारणतया चात्र प्रणवोपासनप्रकार उच्यते । '३ओम्भूर्भुवस्सुवर्महर्जनस्तपस्सत्यम्' इति वैदिकम् । एतदुच्चार्य वै ब्रह्म परे व्योम्नि नियोजयेत् । हृदयेऽग्निश्च वायुश्च जीवो यस्समुदाहृतः । ओङ्कारपद्मनालेतु उद्धृत्योपरि योजयेत् । अप्राणाच्छून्यभूतात्तु चेतोङ्गं जीवसंज्ञितम् । जायते तु यतस्तस्मात्पुनस्तत्र निवेशयेत् । घण्टाशब्दवदोङ्कारमुपासीत समाहितः । पुरुषं निर्मलं शुभ्रं पश्येद्वै नात्र संशयः' इति । योगानुशासनसूत्रं च '४क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । तस्य वाचकः प्रणवः' इति । अतः प्रणवस्य

---

**प्र-पा ॥ १ ॥** २ ॥

३ ॥

४.पातञ्जलयोगसूत्रे. १-पा. 'क्लेशकर्म ...ईश्वरः'॥ २४ ॥ तस्य....प्रणवः ॥ २७ ॥ अविद्यादयः-क्लेशाः । कुशलाकुशलानि-कर्माणि । तत्फलं - विपाकः । तदनुगुणा वासनाः-आशयाः; ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति; यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः । कैवल्यम्प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः; ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यम्प्राप्ताः । ईश्वरस्य च तत्संबन्धो न भूतो न भावी; यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते, नैवमीश्वरस्य । यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते, नैवमीश्वरस्य । स तु सदैव मुक्तः, सदैवेश्वर इति । योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः, स किं सनिमित्तः, आहोस्वित् निर्निमित्त इति । तत्र शास्त्रं निमित्तम्; शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम्, प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम् । एतयोश्शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिस्सम्बन्धः । एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तम् । न तावत् ऐश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते । यदेवातिशयि स्यात्, तदेव तत्स्यात् । तस्मात् यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य, स ईश्वरः । न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति । कस्मात् ? द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत् कामितेऽर्थे 'नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्तु' इति एकस्य सिद्धौ इतरस्य प्राकाम्यविघातात् ऊनत्वं प्रसक्तम् । द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत् कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात् । तस्मात् यत्

रा ।। त्यजन् यः प्रयाति; स याति परमां गतिं प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । ※'यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्' इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ।। १२, १३ ।।

एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्यानुगुणं भगवदुपासनप्रकार उक्तः; अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह—

**अनन्यचेतास्सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।**
**तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।। १४**

---

**ता।।**भगवद्वाचकत्वं समाध्युत्क्रमणाद्यवस्थासु तेनैव भगवदनुस्मरणं च सिद्धम्।'१शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' '२ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारान्मुमुक्षोरुत्क्रमणौपयिकमिदं मूर्ध्नि प्राणाधानम् । **त्यजन् यः प्रयातीति**—त्यक्त्वा यः प्रयातीत्यर्थः । आत्मार्थिनो ह्यात्मा गन्तव्यः; तत्रापुनरावृत्तित्वमात्रात्परमगतित्वोक्तिरित्यभिप्रायेणाह—**प्रकृतीति** । ईदृशस्यात्मनः परमगतिशब्देन व्यपदेशो न केवलं प्रकरणवशात्; किन्त्वस्मिन्नेवाध्याये तद्विषय एवायं प्रयोगोऽप्यस्तीत्याह—**यस्स सर्वेष्विति** ।। १३ ।।

सङ्गत्यर्थमनुवदति—**एवमिति** । अध्यायारम्भगतप्रश्नोत्तरयोस्तत्प्रसञ्जके पूर्वाध्यायान्ते चायं क्रमो न विवक्षितः, अधियज्ञान्तिमप्रत्यययोस्साधारण्येन प्रतिपादने तात्पर्यात् । इहतु प्रतिनियतार्थोपदेशरूपत्वादुत्तरोत्तरमुत्कृष्टताप्रदर्शनायैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनः क्रमेणोक्ता इति भावः । अत्र च **एवम्** इति निर्देशात् **स्वप्राप्यानुगुणम्** इति निर्देशाच्च प्रकरणस्याधिकारित्रयविषयत्वव्यवस्थापकहेतवः प्रदर्शिताः । तथा हि—एवमत्र कैश्चिच्छङ्क्येत—ननु अत्र '३ते ब्रह्म तद्विदुः' '४किं तद्ब्रह्म' 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इति ब्रह्मशब्दस्य साक्षाद्ब्रह्मविषयत्वे को बाधः, तस्यैव च सर्वात्मत्वादध्यात्मशब्देनापि तद्गतं सर्वं ग्रहीतुमुचितम्; '५भूतभावोद्भवकरो विसर्गः' इत्यपि जगत्सृष्टिग्रहण युक्तम्, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा; स चात्र निवृत्तिलक्षणो यज्ञः; '६अधिभूतं क्षरो भावः' इति च अधिभवतीति व्युत्पत्तेः प्राणिजातं पुरुषश्च अधिदैवतमिति परब्रह्मावस्थाविशेषः, समष्टि-

---

**प्र-पा ।।** यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष इति ।।२४।। वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य। किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वम्; अथ प्रदीपप्रकाशवत् अवस्थितमिति स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सम्बन्धः । सङ्केतस्तु ईश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः संकेतेनावद्योत्यते 'अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्रः' इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते । सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्यश्शब्दार्थसम्बन्ध इति आगमिनः प्रतिजानते, विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः ।।२७।। इति सूत्रद्वयार्थः ।।

※ गी. ८-२०,२१ ।। १. छा. ८-६-६ ।। २. याज्ञवल्क्यस्मृतौ. ३-१६७ ।। ३. गी. ७-२९ ।। ४. गी. ८-१ ।। ५. गी. ८-३ ।। ६. गी. ८-४ ।।

ता॥पुरुषादिर्वा; अधियज्ञस्सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता, '१यज्ञो व विष्णुः'इति श्रुतेः; '२अन्तकालेच' इत्यादिश्लोकत्रयमपि मुमुक्षोरेवान्तिमप्रत्ययमधिकृत्योक्तम्, प्रश्नश्लोकानां पूर्वाध्याये प्रस्तुताधिकारित्रयज्ञातव्योपादेयपरत्वेऽप्युपरितनाश्श्लोकाः प्रधानतया सुदुर्लभत्वेन निर्दिष्टज्ञानिपरा युक्ताः, अन्यथा '३मामेव स्मरन्' '४मामेवैष्यसि' इत्यादेर्बाधात्; अत एव '४प्रयाणकाले च कथम्' '५अन्तकाले च माम्' इति श्लोकयोरधिकारित्रयपरत्वेऽपि तद्विवरणेऽत्र तदैकार्थ्यं ग्राह्यमित्यपि निरस्तम्, तत्रापि चाधिकारित्रयपरत्वं न प्रतीयते, नचैश्वर्यार्थिनः परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं पश्यामः; एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वेक एवाधिकारी, तद्वेद्यं चैकमेव पुनःपुनरनूद्य विशेषतो विशदीक्रियते; नच पुनरुक्तिदोषः; अभ्यासस्य ज्ञानिप्राधान्यलिङ्गत्वात्; '६संसिद्धिं परमां गताः' '७स याति परमां गतिं' '८तमाहुः परमां गतिम्' इत्यमीषामैकार्थ्यं च प्रतीतमपरित्याज्यम्; नच परमगन्तव्यातिरिक्ता परमसंसिद्धिः; '८तमाहु परमां गतिम्' इति परोक्षनिर्देशश्च '९पुरुषस्स परः पार्थ' इतिवत्स्यात्;'१०परम पुरुष दिव्यं'११स तं परं पुरुषमुपैति दिव्य''९पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इत्यमीषां भिन्नार्थत्वकल्पनं चायुक्तम्; परैरपि च सर्वैः प्रायश एवमैककण्ठ्येन व्याख्यातम्—इति। अत्रैवं परिहारक्रमः—'१२अधियज्ञोऽहमेव' इतिवदहमेव ब्रह्मेत्यनुक्तेरध्यात्मादिवदत्र ब्रह्मशब्दार्थस्याप्यर्थान्तरत्वं तावत्प्रतीतम्; न च ब्रह्मशब्दादक्षरशब्दस्य परमात्मनि रूढ्यतिशयः, येन ततस्तद्व्याख्यानं स्यात्। '१३एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। येचाप्यक्षरमव्यक्तम्' इत्यादिषु च परमात्मनोऽन्यदेवोपास्यमक्षरशब्देन प्रतीयते; '१४द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य

---

प्र-पा॥१.शतपथब्राह्मणे. १ प्रपाठके.३-ब्राह्मणे १-वा॥ 'वेवेष्टि व्याप्नौतीति व्युत्पत्त्या यज्ञ एव विष्णुः।'विष्णुर्वै यज्ञः' इति श्रुत्यन्तरात्।' इतिसायणः॥

२. गी. ८-५ ॥ ३. गी. ८-७ ॥

४. गी. ८-२ ॥ ५. गी. ८-५ ॥

६. गी. ८-१५ ॥ ७. गी.८-१३ ॥

८. गी. ८-२१ ॥ ९. गी. ८-२२ ॥

१०. गी. ८-८ ॥ ११. गी. ८-१० ॥

१२. गी. ८-४ ॥ १३. गी. १२-१ ॥

१४. वि-पु. १-२२-५५,५६ ॥ 'द्वे रूपे सर्वमिदं जगत्'। एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा। परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्-॥द्वे रूपे इति। मूर्तञ्चामूर्तमेव चेति-बद्धश्च मुक्तश्चेत्यर्थः। एतद्विवृणोति—क्षराक्षरस्वरूपे इति। ज्ञानसङ्कोचात्मकक्षरणवत् असङ्कुचितज्ञानञ्चेत्यर्थः। सर्वभूतेषु च स्थिते-अहर्थेक्तः। सर्वभूतस्थित्यर्हे। सूक्ष्मतया व्यापनक्षमे इत्यर्थः। यद्वा बद्धस्य स्वरूपेण सर्वभूतस्थितिः; मुक्तस्य तु धर्मभूतविभुज्ञानद्वारेणेति, 'सचानन्त्यायाकल्पते' इति श्रुते। अक्षरन्तत्परम्ब्रह्मेति-तन्मुक्तस्वरूपमक्षरम्। क्षरं सर्वमिदं जगत्-इदं बद्धस्वरूपं क्षरमित्यर्थः। रूपत्वं विशिनष्टि—एकदेशेति। शक्तिः अपृथग्भूतं कार्योपयोगि विशेषणम्। 'एकदेशस्थितस्य विस्तारिणी' इति विशेषणद्वयेनासङ्कीर्णस्वभावत्वमुक्तम्। अस्मिन् श्लोके 'अखिलं जगत्' इति चिदचिदात्मकं जगदुच्यते। तुल्यन्यायत्वात् अक्षरस्यापि शक्तित्वसिद्धिः। यद्वा अखिलजगच्छब्देनाक्षरस्यापि क्रोडीकारः, त्रिपाद्विभूतेरपि लोकशब्दवाच्यत्वात् तत्समानार्थत्वात् जगच्छब्दस्य, अखिलशब्दस्य सङ्कोचकाभावाच्च। 'क्षरं सर्वम्' इत्यत्र

ता ।। मूर्तश्चामूर्तमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते । अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगद्' इत्यादिषु चाक्षरपरब्रह्मशब्दौ परिशुद्धात्मविषयौ शारीरकभाष्ये समर्थितौ; अतोऽत्र १'किं तद्-

प्र-पा।।क्षरसमानाधिकरण्यमपवादः।इह तदभावात् अक्षरस्याप्यभिधानमुपपद्यते । इदंशब्दस्य प्रकृतवाचित्वात् क्षराक्षरपरत्व युज्यते । नन्वत्र क्षराक्षरशब्दौ कार्यकारणरूपेणावस्थितपरब्रह्मपरौ, परब्रह्मशब्दमुख्यार्थसिद्धेः । अन्यथा ब्रह्मशब्दानामेकप्रकरणस्थानामर्थवैरूप्यं च स्यात् । जगतो ज्योत्स्नास्थानीयत्वं चोपपद्यते, प्रभायाः शीर्णावयवत्वेनाग्निकार्यत्वोपपत्तेः । मैवम्; 'ब्रह्मणो रूपे' इति व्यतिरेकनिर्देशस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गात् । स च कार्यकारणयोर्ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वाभावात् । यदि षष्ठीस्वारस्याय मूर्तत्वामूर्तत्वे विवक्षिते, तदा मूर्तामूर्तशब्दस्वारस्यभङ्गः । भावप्रधानत्वाविवक्षायां रूपशब्दसामानाधिकरण्यायोगः । यद्युच्यते —ब्रह्मणो द्वे रूपे - ब्रह्म हि मूर्तममूर्तञ्चेति, तदा प्रथमान्तब्रह्मशब्दाध्याहारदोषः स्यात् । षष्ठ्यन्तब्रह्मशब्दस्य मूर्तामूर्तशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् । किञ्च 'सर्वभूतेषु च स्थिते' इति चानुपपन्नम्, सर्वभूतशब्दस्य कार्यवाचितया तत्र कार्यस्थितावुच्यमानायां स्वस्मिन् स्ववृत्तिप्रसङ्गात्, कारणस्यापि कार्यादनन्यतयास्ववृत्तिप्रसङ्गाच्च । अवस्थाद्वयस्य सर्वभूतस्थितिरिति च न वाच्यम्, धर्मिपर्यन्तक्षराक्षरशब्दसामानाधिकरण्यायोगात्, तयोरप्यवस्थापरत्वे स्वारस्यभङ्गात् अवस्थावद्वाचिजगच्छब्दब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यायोगाच्च, तस्मिन्सोऽपि कारणावस्थायाः कार्ये विद्यमानत्वायोगाच्च । शक्तिशब्दस्य कार्यवाचित्वायोगाच्च श्लोकस्य नायमर्थः । उपचारतोऽपि कार्योपयोगिविशेषणं हि शक्तिशब्देन व्यपदेशमर्हति, कार्योपयोगिविशेषणत्वस्य सामान्यात् । शक्तिर्हि शक्तम्प्रत्यपृथग्भूतङ्कार्योपयोगिविशेषणम् । कार्यन्तु न कारणस्यापृथग्भूतं विशेषणम्, कार्योपयोगि च भवति । कार्यकारणयोरनन्यत्वात्, स्वस्य स्वयमेव विशेषणत्वायोगात्, कार्यत्वं विशेषणमिति चेत् तथापि धर्मिवाचिनो जगच्छब्दस्य कार्यतावाचित्वाभावात् शक्तिशब्दसमानाधिकरण्यमुपचारतोऽपि नोपपद्यते । कार्योपयोग्यपृथग्भूतविशेषणं शक्तिः इति मुख्यत्वमस्मन्मते सम्भवेत् । क्षरशब्दस्य कार्यपरत्वे दृष्टान्तवैघट्य च स्यात् । तच्च ज्योत्स्नाया विशीर्णावयवत्वाभावेनाग्निकार्यत्वाभावात् । न च 'क्षरम्प्रधानममृताक्षरं हरः' इति प्रयोगानुसारेण चेतनाचेतनपरत्वं युक्तम् , अचिदंशस्य स्वस्मिन् स्ववृत्तिप्रसङ्गेन सर्वभूतस्थित्युक्त्यनुपपत्तेः । चिदचित्संघातरूपेषु भूतेषु द्वयोरवस्थानमुपपन्नमिति चेत्—समुदायिनोऽसमुदायनिष्ठत्वानुपपत्तेः । समुदायो हि समुदायिनिष्ठः । उपरितनग्रन्थवैरूप्यं च स्यात् । उत्तरत्र हि भूप मूर्तममूर्तञ्चेत्' इति मूर्तामूर्तशब्दाभ्यां रूपद्वयम्प्रस्तुत्य हिरण्यगर्भादीन्निर्दिश्य 'मूर्तमेतत् हरेरूपं भावनात्रितयान्वितम्' इति मूर्तशब्दवाच्यरूपस्य भावनात्रितयान्वयकथनात् । न ह्यचेतनस्य कर्मब्रह्मभावनान्वयः । 'सोऽक्षरः परमः स्वराट्'इत्यत्र हीन्द्रादिबद्धविलक्षणवाचित्वात् 'स स्वराड्भवति' इतिवन्मुक्तवाचिस्वराट्शब्दसमानाधिकरण्याच्च अक्षरशब्दो मुक्तात्मपरः । अतस्तदनुसारेण अक्षरशब्दोऽत्रापि मुक्तात्मपरः । ब्रह्मशब्दार्थवैरूप्यन्तु 'तपसा चीयते ब्रह्म' 'तस्मादेतत् ब्रह्मनामरूपमन्नं च जायते' इति श्रुताविवानेकोपपत्तिबलात् युज्यते अतो यथोक्त एवार्थ इति श्रुतप्रकाशिका ।। १. गी. ८-१ ।।

रा।। नित्यशः मामुद्योगप्रभृति सततं सर्वकालम् अनन्यचेता यः स्मरति–अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्स्मृत्या विना आत्मधारणमलभमानो +निरतिशयप्रियां स्मृतिं यः करोति; तस्य नित्ययुक्तस्य–नित्ययोगं कांक्षमाणस्य योगिनोऽहं सुलभः–अहमेव प्राप्यः; न मद्भाव ऐश्वर्यादिकः, सुप्रापश्च । तद्वियोग-मसहमानोऽहमेव तं वृणे । मत्प्राप्त्यनुगुणोपासनविपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थमत्प्रियत्वादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः । ✲ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति हि श्रूयते । वक्ष्यति च—

ता।। ब्रह्म' इत्युक्तेऽहमेव ब्रह्मेत्यव्याख्यानात्स्वेतरविषयब्रह्मशब्दः परमशब्दविशेषिताक्षरशब्दानुगु-ण्याच्च प्रकृतेरीश्वराच्चान्यस्मिन् परिशुद्धात्मन्युपचाराद्वर्तते;पश्चाच्चायमेव '१अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति वक्ष्यते; नचासौ श्लोकः परमात्मपर इति शङ्कनीयम्, '२येचाप्यक्षरमव्यक्त' '३ये त्वक्षरमनिर्देश्यं' '४क्षरश्चाक्षर एव च' इत्यादिष्विवात्रापि अक्षरशब्दस्य भगवद्व्यतिरिक्तविषयत्वप्रतीतेः, संसिद्धि-शब्दश्च परमगतिशब्दनिर्दिष्टप्राप्यविलक्षणां समीचीनां सिद्धिं स्वरूत उपसर्गशक्त्या व्यनक्ति, अतएव स्वभावादिशब्दा अधिकारित्रयज्ञातव्योपादेयवस्तुविशेषपरा उक्ताः । एवं स्ववाक्यपर्यालो-चनया पूर्वाध्यायप्रकृतपरामर्शेन च प्रश्नप्रतिवचनवाक्यानामधिकारित्रयविषयत्वे सिद्धे तदनन्त-राणामपि ग्रन्थानां यथासम्भवं सर्वविषयत्वं युक्तम । प्रक्रान्ते चाधिकारित्रये यद्वृत्तत्रयेणानूद्य-माने कैवल्यभगवत्प्राप्तिकामयोरनन्तरं स्पष्टमभिधानात् '५अभ्यास' इत्यादिकं परिशेषादैश्वर्यार्थिवि-षयम्; यच्चैश्वर्यार्थिनां परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं नास्तीति; तदपि न, श्री-मद्भागवते पुराणे ध्रुवचरिते तद्दृष्टेः—'६भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्' इत्यादिना । अतो यथोक्त एवार्थः । यद्यपि ब्रह्मपुरुषपरगत्यादिशब्दैरिह सर्वत्र परमात्मभजनतत्प्राप्त्यादिरेव प्रतीयते; तथापि तावतैकाधिकारिविषयत्वं वक्तुं न युज्यते, पूर्वत्र प्रयाणकाले भ्रूमध्ये प्राणावेशस्य तत्रैव परमा-त्मध्यानस्य च विहितत्वादनन्तरं च हृदि ध्यानस्य मूर्ध्नि प्राणावेशस्य च तत्काल एव विधानात्; तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धं किं कालभेदाद्व्यवस्थाप्येताधिकारिभेदाद्वा ?; तत्र न तावत्कालभेदश्श्रुतः; प्रत्युत कालैक्यमेव श्रूयते; अतः परिशेषात्सिद्धोऽधिकारिभेदः । किञ्च '७शतं चैका च' इत्यादिभिर्मू-र्धन्यनाड्या निष्क्रमणं मोक्षहेतुः, अन्याभिर्निष्क्रमणं फलान्तरहेतुरित्यवगते प्रयाणकाले भ्रूमध्ये मूर्ध्नि च प्राणावेशस्योत्क्रमणशेषतया तत्तद्देशगतनाड्योत्क्रमणे प्रतीते सिद्ध्यदधिकारिभेदः । पूर्वत्र चा-ध्याये '८चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादावयमधिकारिभेदः प्रस्तुतः; तदन्ते च '९जरामरणमोक्षाय' '१०साधिभूताधिदैवं माम्' इति श्लोकयोर्यच्छब्दावृत्त्याधिकारिभेदप्रतीतिर्भाष्ये प्रतिपादिता;-

प्र-पा ।। +निरतिशयप्रियं मां स्मरति. इति. पा ।।
✲ मु. ३-२-३ ।।
१. गी. ८-२१।। २. गी. १२-१ ।। ३. गी. १२-३ ।। ४. गी- १५-१६ ।। ५. गी. ८-८ ।।
६. भागवते. ४-९-११. 'भक्तिं हरौ (मुहुः) प्रव. हतां त्वयि मे प्रसङ्गो भूयादनन्त महताममलाशयानाम्। येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथा-मृतपानमत्तः' ।।
७. छा. ८-६-६ ।।    ८. गी. ७-१६ ।।
९. गी. ७-२९ ।।    १०. गी. ७-३० ।।

रा ॥ *'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति ॥ १४ ॥

अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिमैश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह—

**मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।**
**नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥** १५

मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमस्थिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति । यत एते महात्मानः महा-

---

ता॥ त्रापि स्फुटाः '१अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः' '२यः प्रयाति त्यजन् देहं' 'यो मां स्मरति नित्यशः' इति। एतदखिलमभिप्रेत्योक्तम्—**एवमैश्वर्यार्थिन** इत्यादि । उक्तश्चाधिकारी 'अनन्यचेताः' इत्युच्यत इति परोक्तं निराकुर्वन् 'अनन्यचेताः' इतिश्लोकस्यार्थमाह—**अथेति** । 'नित्यशः' इत्यनेनात्मानुभवादिफलान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्यं विवक्षितमित्याह—**उद्योगप्रभृतीति** । अन्यथा 'सततम्' इत्यनेन पुनरुक्तिस्सङ्कोचक्लेशो वा स्यादित्यभिप्रायेणाह—**सततं सर्वकालमिति** । अनन्यचेतश्शब्देनाभिप्रेतं स्मृतेर्भक्तिरूपापन्नत्वं दर्शयति—**अत्यर्थेति** । अनन्यचेतस्त्वादेव स्मरणस्याच्छिद्रत्वम् । उत्कण्ठनेऽपि च स्मरतिः प्रयुज्यते—'३भ्रातरौ स्मरतां वीरौ' इत्यादिषु । 'नित्ययुक्तस्य योगिनः' इत्युक्तानुवादः फलस्याव्यवहितत्वद्योतनाय । अत्र अहंशब्देनेश्वरस्य प्रत्यगर्थोऽभिप्रेतः । तेन तद्विशेषणभूताक्षरादिफलप्राप्तिव्यवच्छेदो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**अहमेवेति** । तदेव विवृणोति—**न मद्भाव** इति । भगवत्प्राप्तेः फलान्तरेभ्योऽतिशयितफलत्वात्तत्प्राप्तौ प्रयासातिरेकसम्भावनाव्यच्छेदाय सुलभपदमित्यभिप्रायेणाह—**सुप्रापश्चेति** । अकृच्छ्रेण प्राप्य इत्यर्थः । '४ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इत्यनुशिष्यते । आश्रितवत्सलस्येश्वरस्य सौलभ्यं रागप्राप्तमित्याह—**तद्वियोगमिति** । उक्तस्यातिवादमात्रत्वशङ्काव्युदासाय श्रुतिमूलतामाह—**यमेवेति** । अत्र वरणशब्देन किमुच्यते; न तावच्छेषत्वशरीरत्वाद्याकारेण स्वीकारः, तस्य नित्यसिद्धत्वात्; न च तद्विपरीतः, विरुद्धत्वादेव; नच प्राप्तिप्रदानं, 'तेन लभ्यः' इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्; नचान्योऽत्र प्रकारः, असम्भवादित्यत्राह—**मत्प्राप्त्यनुगुणेति** । विपाकोऽत्र ध्रुवानुस्मृतिरूपत्वदर्शनसमानाकारत्वादिरूपः । तद्विरोधिनो दुष्कृतरजस्तमोरागद्वेषमोहादयः । **अत्यर्थमतिप्रियत्वं**-निरतिशयभक्तित्वम् । आदिशब्देन परमपदपर्यङ्कासत्तिपर्यन्तं यन्मध्येऽपेक्षितं, तत्सर्वं विवक्षितम् । **अहमेवेति** । परमकारुणिकस्य ममैवायं भर इत्यभिप्रायः । 'तस्याहं सुलभः' इत्यादेरुक्तार्थपरत्वस्थिरीकरणायास्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणं विस्तरमुदाहृतश्रुत्युपबृंहणरूपं दर्शयति—**वक्ष्यतिचेति** ॥ १४ ॥

---

**प्र-पा ॥** *गी. १०-१०, ११
१. गी. ८-६ ॥ २. गी. ८-१३ ॥
३. श्रीरा. अयो. १-३ ॥
४. अष्टाध्याय्यां. ३-३-१२६ ॥

रा।। मनसः, यथावस्थितमत्स्वरूपज्ञाना अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मया विना आत्मधारणमलभमाना मय्या-सक्तमनसो मदाश्रया मामुपास्य परमसंसिद्धिरूपं मां प्राप्ताः ।। १५ ।।

ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तावपुनरावृत्तौ च हेतुमनन्तरमाह—

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।। १६

ब्रह्मलोकपर्यन्ता ब्रह्माण्डोदरवर्तिनस्सर्वे लोका भोगैश्वर्यालयाः पुनरावर्तिनः-विनाशिनः, अतः ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां प्राप्यस्थानविनाशाद्विनाशित्वमवर्जनीयम्; मां सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाशप्रसङ्गाभावात्तेषां पुनर्जन्म न विद्यते ।। १६ ।।

---

ता।। इतः पूर्वं त्रयाणामधिकारिणां केचन वेद्योपादेयभेदाः प्रतिपादिताः; अतः परमधिकारौपयिकतयावश्यवेद्यस्य फलस्य स्थिरास्थिरत्वलक्षणविशेषं दर्शयतीत्याह— अतः परमिति । अत्रज्ञानिनस्तावदपुनरावृत्तिरुच्यते 'मामुपेत्य' इति श्लोकेन । दुःखानन्त्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वाद्दुःखशब्दस्य निर्विशेषणस्य सङ्कोचायोगात्— निखिलेत्युक्तम् । जन्मनश्चाशाश्वतशब्दनिर्दिष्टमस्थिरत्व जन्माविनाभूतदेहभोगाद्यस्थिरत्वरूपमिह विवक्षितम्, जन्मशब्दो वात्र जनिमच्छरीरपरः । 'महात्मानः' इति स्तुतिमात्रादपि माहात्म्यस्यात्र संसिद्धिहेतुत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— मन इति । महामनस्त्व ज्ञानिनां प्राक्प्रपञ्चितमिहानूदितं दर्शयति— यथावस्थितेत्यादिना । अभिलषितस्य फलस्य सिद्धिव्यपदेशौचित्यात्परमशब्दस्वारस्याच्च— परमसंसिद्धिरूपं मामित्युक्तम् । परमसंसिद्धिरूपं—परमपुरुषार्थरूपमित्यर्थः । समीचीनसिद्धिस्संसिद्धिः ।। १५ ।।

अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात्प्रतिषेध्यस्य प्रसङ्गिनश्च आसन्नवर्तिन उपादातुमुचितत्वान्नश्वरफलभूतैश्वर्यार्थिनां जन्ममात्रं तन्निषेधमुखेन सूचितम्; अतस्तत्रापि हेतुरेव केवलं वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह—ऐश्वर्यगतिमिति । 'मामुपेत्य तु' इति भगवतः प्रतियोगीकरणादाङोऽत्राभिविधिपरत्वाभिप्रायेणाह— ब्रह्मलोकेति । प्रकृत्याख्यभगवन्मायामहोदधौ ब्रह्माण्डैरपि यदा बुद्बुदायितं, तदा कैव कथा तदन्तर्वर्तिनां लोकानामित्यभिप्रायेण— ब्रह्माण्डोदरवर्तिन इत्युक्तम् । तेन परमाकाशव्यवच्छेदसिद्धिश्च । ऐश्वर्यानित्यताप्रतिपादनपरत्वायोक्तं— भोगैश्वर्यालया इति । भुवनशब्दसमभिव्याहृतस्य लोकशब्दस्य जनविषयत्वायोगाल्लोकस्य गमनाभावेन पुनरावृत्तेरप्यभावात्पुनरावृत्तिशब्देन प्रवाहतो विनाशमात्रं लक्ष्यत इत्याह— विनाशिन इति । पुनरावृत्तिशब्दस्याजहल्लक्षणावृत्तेस्तल्लोकगतपुरुषपुनरावृत्तिरेव वा द्वारम् । फलितमाह— अत इति । 'माम्' इत्यत्र तुशब्देन द्योतितानपुनरावृत्तिहेतुविशेषान् दर्शयति— मां सर्वज्ञमित्यादिना । असर्वज्ञमसत्यसङ्कल्पं कार्यकोटिघटितं निर्घृणं रजस्तमोमूलरागद्वेषादिनानाविकारशालिनं कञ्चन क्षुद्रदैवतं प्राप्तानां हि तदन्येन तेनैव वा नरावृत्तिस्स्यादिति विशेषणानां तात्पर्यम् ।। १६ ।।

रा ।। ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्तिनां च परमपुरुषसङ्कल्पकृतामुत्पत्तिविनाशकालव्यवस्थामाह—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ।। १७

अव्यक्ताद्व्यक्तयस्सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ।। १८

भूतग्रामस्स एवायं भूत्वाभूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ।। १९

**ये मनुष्यादिचतुर्मुखान्तानां** मत्सङ्कल्पकृताहोरात्रव्यवस्थाविदो जनाः, ते **ब्रह्मणश्चतुर्मु**-

---

**ता**।। सहस्र' इत्यादि श्लोकत्रयस्य पिण्डितार्थमाह—**ब्रह्मलोकपर्यन्तानामि**ति । हिरण्यगर्भादिस्वातन्त्र्यसिद्धसत्यलोकादिस्थैर्यशङ्काव्युदासायाह—**परमपुरुषसङ्कल्पकृता**मिति । ईश्वरस्वातन्त्र्यमेव ह्यन्यूनानतिरिक्तदिनरात्र्यादिविचित्रव्यवस्थायां कारणम् । तथा चोच्यते '१कालस्य हि च मृत्योश्च' '२कालचक्रं जगच्चक्रम्' इत्यादिभिः । एवमेवोक्तमन्यत्र '३ ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः । कृत्वा मत्स्थानि भूतानि चराणि स्थावराणि च' इत्यादि । यत्तु मानवे '४तद्वै युगसहस्रं तु ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः । रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः' इति; तत्र य इत्येव पाठाद्यथाक्रममन्वयः । इह तु 'सहस्र' इति श्लोके 'यत्' इत्यस्याहश्शब्देनैव ह्यन्वयो घटते; ततश्च 'ते' इत्यस्य 'ये' इति पदमपेक्षितम्; तत्रापि 'ये विदुस्तेऽहोरात्रविदो जनाः' इत्यन्वये प्रसङ्गरहिताहोरात्रवेदित्वोत्पादनरूपं स्तुतिपरं वाक्यं प्रस्तुतासङ्गतं स्यात्; ततश्च 'येऽहोरात्रविदो जनास्त एवं विदुः' इत्यन्वयः । एवं कालव्यवस्थायां प्रामाणिकत्वप्रतिपादनपरोऽत्र स्वीकार्य इत्यभिप्रायेणाह—**ये मनुष्यादी**ति । अनूद्यमानमहोरात्रवेदित्वं यथाप्रसिद्धि सर्वविषयमेव भवितुमर्हति; तेन चतुर्मुखस्यापि मनुष्यादितुल्यता द्योतिता स्यादित्यभिप्रायेण—मनुष्यादीत्यादिकमुक्तम् । ब्रह्मशब्दस्यात्र परमात्मविषयत्वभ्रमव्युदासाय—**चतुर्मुखशब्दः** । तस्यैव हि सहस्रयुगप्रतिनियताहोरजनीविभागः प्रसिद्ध इति भावः ।

---

**प्र॰पा॰**।१.भारते उद्योगपर्वणि. ३७-१३. 'कालस्य हि च मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च । ईशते भगवानेकस्सत्यमेव ब्रवीमि ते' ।।

२. भारते-उद्योग. ६७-१२. 'कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशवः । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनिशम् ।।

३ ।।

४. मनु १-७३. अत्र कुल्लूकभट्टीयं 'युगसहस्रेणान्तं समाप्तिर्यस्य तत् ब्राह्ममहः, तत्परिमाणाञ्च रात्रिं ये जानन्ति, ते अहोरात्रज्ञाः इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च 'ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञातव्यम्' इति विधिः परिकल्प्यते । अत एव पुण्यहेतुत्वात् पुण्यमिति विशेषणम्' इति ।।

रा ।। **खस्य यदहः, तच्चतुर्युगसहस्रावसानं विदुः, रात्रिं च तथारूपाम् । तत्र ब्रह्मणोऽहरागमसमये त्रैलोक्यान्तर्वर्तिन्यो देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपा व्यक्तयश्चतुर्मुखदेहावस्थादव्यक्तात् प्रभवन्ति । तत्रैवाव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुखदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते । स एवायं कर्मवश्यो भूतग्रामोऽहरागमे भूत्वाभूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते । पुनरप्यहरागमे प्रभवति । तथा वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्ते**

---

**ता।।** '[१]सविशेषणौ विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात् 'येऽहोरात्रबिदो जनाः' इत्यहोरात्रवेदितांशस्यानूदितत्वाच्च सहस्रयुगपर्यन्ततावेदनमेवात्र विधेयमित्यभिप्रायेण—**तच्चतुर्युगसहस्रावसानं विदुरित्युक्तम्** । सहस्रयुगानि पर्यन्तं यस्य तत्सहस्रयुगपर्यन्तम् । युगशब्दश्चात्र प्रमाणान्तरानुसाराच्चतुर्युगपरः । अस्त्वेवं चतुर्मुखस्याहोरात्रव्यवस्था; ततः किं प्रस्तुतस्येत्यत्रोत्तरम्—'अव्यक्तात्' इति श्लोकः । तस्यार्थमाह—**तत्रेति** । अयमभिप्रायः—अत्र व्यक्तिशब्दस्तावन्न महदादिविषयः, चतुर्मुखात्प्रागेव तदुत्पत्तेः । अतश्चतुर्मुखसृज्यमात्रविषय एवासौ । व्यज्यन्त इति व्यक्तयः । तत्रापि सत्यलोकादेः प्रतिकल्पं प्रलयाभावात्त्रैलोक्यान्तर्वर्त्तिदेहेन्द्रियादिवस्तुमात्रविषयत्वमेव स्वीकार्यम् । तेषां चोत्पत्तिः ब्रह्मशरीरादेव । ततश्चात्राव्यक्तशब्दोऽपि न मूलाव्यक्तविषयः; अपि तु तदुपादानकब्रह्मशरीरपरः । शरीरे चाव्यक्तशब्दप्रयोगस्सूत्रेऽप्युपपादितः '[२]सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्' इति । एवंविधसृष्टिप्रलयकारणविशेषं तदनुच्छेदाच्च सृष्टिप्रलयसन्तानानुच्छेदमकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहारमुक्तस्यार्थस्य सर्वेष्वपि कल्पेषु अभिव्याप्तिं यथापूर्वकल्पनं च 'भूतग्रामः' इति श्लोकः प्रतिपादयतीत्यभिप्रायेणाह—**स एवायमिति** । भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञपरः । सृज्यत्वसंहार्यत्वहेतुभूतमवशत्वं कर्मनिबन्धनमेव हीत्यभिप्रायेण—**कर्मवश्य** इत्युक्तम् । 'अहरागमे' इतिपदं 'भूत्वा' इत्यत्रापि अनुवर्तनीयमित्यभिप्रायेण—**अहरागमे भूत्वेत्यन्वय** उक्तः । इदं च नैमित्तिकप्रलयप्रतिपादनं श्रुत्यादिसिद्धप्राकृतप्रलयस्याप्युपलक्षणम् । *तेन सत्यलोकविनाशसिद्धिः; '[३]आब्रह्मभुवनाल्लोकाः' इति ह्युपक्रान्तमित्यभिप्रायेणाह—**तथेति** । यद्वा रात्र्यागमशब्द एव ब्रह्मणोऽन्तिमरात्र्यागममपि शक्त्या संङ्गृह्णातीति भावः । तदेतत्सूचितं – **वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्त** इति । तथा चान्यत्र स्मर्यते–'[४]निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्' इति । एवमहरागमशब्दोऽपि प्रथममहस्संङ्गृह्णाति । पृथिव्यादितत्त्वानामेव विलये तदारब्धानां ब्रह्मलोकब्रह्मशरीरब्रह्माण्डादीनां का कथेत्यभिप्रायेण – **पृथिवीत्यादिश्रुतिरुदाहृता** । तमोवस्थाचिद्द्रव्यस्यैकीभावो हि परस्मिन्नेव देवे श्रूयते । अत्रापि '[५]अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयः' इत्यादिकं ह्युच्यत इत्यभिप्रायेण—**सत्येवे-**

---

**प्रपा।।** १ ।।    २. शारी. १-४-२ ।। कथमव्यक्तशब्दस्य शरीरं वाच्यं भवतीत्याशङ्क्याह—सूक्ष्ममिति ।। तुशब्दोऽवधारणे । सूक्ष्मम्–अव्यक्तमेव अवस्थान्तरापन्नं शरीरं भवति, तदवस्थस्यैव कार्यार्हत्वात् ।।

★ तथा सति हि. पा ।।

३. गी. ८-१६ ।।    ४ ।।

५. गी. ७-६ ।।

रा ।। ब्रह्मलोकपर्यन्ता लोकाः ब्रह्मा च *'पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि लीयन्ते' इत्यादिक्रमेण अव्यक्ताक्षरतमः पर्यन्तं मय्येव प्रलीयन्ते । 'एवं मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थया मत्त उत्पत्तेर्मयि प्रलयाच्चोत्पत्तिविनाशयोगित्वमवर्जनीयमित्यैश्वर्यगतिं प्राप्तानां पुनरावृत्तिरपरिहार्या । मामुपेतानां तु न पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ।। १७-१९ ।।

अथ कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याह

**परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।**
**यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।। २०**

ता।। त्युक्तम् । एवं '१यो ब्राह्मणं विदधाति पूर्वम्' '२एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान' इति क्रमेण पुनर्ब्रह्मादिसृष्टिः, पुनश्च तत्प्रलय इत्यादिकमपि भाव्यम् । ईदृशसृष्टिप्रलयप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—एवमिति । सर्वेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेष्विदमेव तात्पर्यं भाव्यम् । **मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्ये**त्यनेन '३अहं कृत्स्नस्य' इति प्रागुक्तं स्मारितम् । उक्तं च मोक्षधर्मेऽपि '३नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् । ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम्' इति ।। १७-१९ ।।

'परः' इत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थमाह—**अथे**ति । अयमभिप्रायः—भगवन्तं प्राप्तानाम् अपुनरावृत्तिः प्रागेवोक्ता । अव्यक्तात्परत्वेन निर्दिष्टोऽक्षरश्च जीव एव भवितुमर्हति, '४अपरेयमितस्त्वन्याम्' इत्यादिप्रत्यभिज्ञानात्; वक्तव्या च कैवल्यार्थिनामवरोहाभावादपुनरावृत्तिः; अत एव तत्परमेवेदं श्लोकद्वयम्—इति । अव्यक्तस्यैव पूर्वप्रकृतत्वात्, अत्राप्यव्यक्तादित्येव पदभेदः । तस्य चापेक्षया परशब्दान्यशब्दाभ्यामप्यन्वयः । तत्र च पौनरुक्त्यव्युदासायोत्कृष्टत्वाभिधानमुखेन पुरुषार्थरूपत्वपरः परशब्दः । तत एव च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वादन्यशब्दः प्रकारान्यत्वपरः । स च प्रकारभेदश्चेतनत्वरूप एव प्रमाणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—**तस्मादि**ति । भावशब्दोऽत्र पदार्थमात्रवाची । 'व्यक्तः' इति पदच्छेदो न युक्तः, 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यत्रैवाभिधानात्; दुर्ग्रहे च जीवे व्यक्तशब्दप्रयोगानुपपत्तेरित्यभिप्रायेणाह—**केनचिदि**ति । ननु जीवस्याव्यक्तत्वमयुक्तं, प्रत्यक्षानुमानागमैर्यथासम्भवं तद्व्यक्तेः, अन्यथा खपुष्पत्वप्रसङ्गादित्यत्राह—**स्वसंवेद्ये**ति । प्रमाणान्तराणि हि साधारण्येन तत्प्रतिपादकानीति भावः । नित्यत्वे द्वितीयाध्यायोक्तहेतुस्मारणम्—**उत्पत्तिविनाशानर्हतये**ति । भूतशब्दोऽत्र महाभूतपरः, तद्विनाशेऽप्यात्मस्थितिवचनेन ४नित्यत्वस्यानायासादलाभात् । तत्र सर्वशब्दाभिप्रायवशादेव सकारणत्वं सकार्यत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणाह—**वियदादी**ति । प्रसक्तो हि नाशो जीवे निषेध्यः; प्रसङ्गश्चात्र नश्यत्पदार्थानुप्रवेशवशात्; यथा तिलेषु दह्यमानेषु तदनुप्रविष्टं तैलमपि दह्यते; ततश्च सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वित्यस्यैव सामर्थ्यलब्धमुक्तम्—**तत्र तत्र स्थितोऽपी**ति । 'यस्स

प्रमा।। *सुबाल. २-ख. ।। १. श्वे. ६-१८ ।।
२. महोपनि. १-१ ।।
३. भारते-शा-मो. ३४७-३२ ।। ४. गी. ७-५ ।।

४. नित्यत्वस्यानायासाद्योगादिति पाठान्तरम् । योगादित्यत्र बोधादिति वा स्यात् पाठः । अनायासाल्लाभात् इति वा ।

**अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।**
**यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।।** २१

रा।। **तस्मादव्यक्तात्-**अचेतनप्रकृतिरूपात्पुरुषार्थतया **परः**–उत्कृष्टो **भावोऽन्यो**—ज्ञानैकाकारतया तस्माद्विसजातीयः, **अव्यक्तः**–केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः–स्वसंवेद्यस्वासाधारणाकार इत्यर्थः; **सनातनः** उत्पत्तिविनाशानर्हतया नित्यः, **यस्सर्वेषु** वियदादिभूतेषु सकारणेषु सकार्येषु **विनश्यत्सु** तत्रतत्र स्थितोऽपि **न विनश्यति; सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः**— *'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते' +'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इत्यादिषु; **तं** वेदविदः **परमां गतिमाहुः**; अयमेव *'यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्' इत्यत्र परमगति शब्दनिर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिसंसर्गवियुक्तस्वरूपेणावस्थित आत्मेत्यर्थः । **यमेव**-म्भूतं स्वरूपेणावस्थितं **प्राप्य न निवर्तन्ते; तन्मम परमं धाम**—परं नियमनस्थानम्; अचेतनप्रकृतिरेकं नियमनस्थानम्; तत्संसृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमन स्थानम्; अचित्संसर्ग-

---

ता।। सर्वेषु' इत्यत्र म इत्यस्य प्रयोजनमान्द्यादुत्तरत्रापेक्षितत्वाच्च **सोऽव्यक्तोऽक्षर** इत्यन्वय उक्तः;यद्वाऽयमध्याहारः । उक्त इत्यस्य कुत्रेत्याकांक्षायामाह–**येत्विति** । अनयोः प्रकरणयोरक्षरशब्दस्य जीवविषयत्वं तत्रैव व्यक्तम् '१उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादिभेदव्यपदेशात् । अतोऽत्राप्यध्याये '२अक्षरं ब्रह्म परमम्' 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यक्षरशब्दाभ्यां परिशुद्धजीव एव व्यपदिश्यते । '३ये तु' इत्यत्राक्षराव्यक्तशब्दयोर्द्वयोरपि प्रयोगादत्रापि 'अयव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति तदुभयनिर्देशाच्च तत्प्रत्यभिज्ञासिद्धेरिति भावः । ननु कथं वक्ष्यमाणप्रकरणस्थमत्र 'उक्तः' इत्यनेनान्विततयोपादीयते; इत्थंतत्तत्प्रकरणोपबृंहणीयश्रुत्यभिप्रायेण तदुपादानात्, '४निहताः पूर्वमेव' इतिवत्स्वसङ्कल्पारोहाद्वेति । 'आहुः' इत्यत्र कर्त्रपेक्षायां '५यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इति प्रसक्तमुचितं च कर्तृविशेषमाकृष्याह —**तं वेदविद** इति । *'स याति परमां गतिम्' इति सामान्यनिर्देश एतेन विशेषित इति दर्शयति— **अयमेव यः प्रयातो**त्यादिना । यद्वा अत्र 'तमाहुः परमां गतिम्' इति निर्देशः * 'स याति परमां गतिम्' इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञापनार्थं इति भावः । तत्राक्षरपरमगतिशब्दयोः प्रयोगयोग्यतां दर्शयति— **प्रकृतिति** । अनिवृत्तिहेतुत्वेनायमर्थ उक्त इत्यभिप्रायेण—**एवंभूतं स्वरूपेणावस्थित**मित्युक्तम् । तद्धाम परमं मम' इति सम्बन्धमात्रविधानस्य प्रागेव सिद्धेः स्थानस्य च स्थानिसापेक्षत्वनियमात्

---

**प्र-पा।।** *गी. १२-३ ।।
+गी. १५-१६ ।।
१. गी. १५-१७ ।।
२. गी. ८-३ ।।
*गी. ८-१३ ।।
३. गी. १२-१ ।।
४. गी. ११- ३३ ।।
५. गी. ८-११ ।।

रा॥ वियुक्तं स्वरूपेणावस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः । तच्चापुनरावृत्तिरूपम् । अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः,प्रकाशश्चेह ज्ञानमभिप्रेतम्;प्रकृतिसंसृष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपादात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं परं धाम ॥२०॥२१॥

ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह—

**पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।**
**यस्यान्तस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२**

---

ता॥'१य आत्मनि तिष्ठन्' इत्याद्युक्तमधिष्ठेयं स्थानपर्यायं धामशब्देन विवक्षितमित्याह-**नियमनस्थान**मिति । अत्र किमपरं नियमनस्थानं यद्व्यवच्छेदाय परमशब्द इत्यत्राह-**अचेतने**ति ।तत्र२परमधामत्वव्यपदेशात्परिशुद्धात्मविषयत्वं सिद्धम् । ततश्चाशुद्धो जीवोऽप्यपर एव विवक्षित इत्याह-**तत्संसृष्टे**ति। यदि मुक्तोऽपि परमात्मपरतन्त्रः, तर्हि स्वतन्त्रेण परमात्मना पुनरपि संसारगर्ते प्रक्षिप्येतेत्यत्राह—**तच्चे**ति । अयं भावः—अविद्यादिर्हि संसारकारणम्; न तु पारतन्त्र्यम्; अविद्यादेश्च प्रक्षयादीश्वर कारुण्यादीनां च स्वाभाविकत्वान्न मुक्तस्य संसारगन्ध इत्यर्थः । यद्वा न केवलं भगवत्प्राप्तिरेव अपुनरावृत्तिरूपा, किं तु परिशुद्धजीवप्राप्तिरपि अवरोहणाभावात्तथेति भावः । नियमनस्थानमित्याश्रितविशेषणोपादानारुचेराह-**अथवे**ति अस्तु धामशब्दस्तेजःपर्यायःप्रकाशवाची,तस्य कथमत्रान्वय इत्यत्राह—**प्रकाशश्चे**ति । विशेषणफलितं दर्शयति—**प्रकृतिसंसृष्टा**दिति । प्रकाशपक्षे—तत् परमं धाम, ममच्छेषभूतम्—इति वाक्यार्थः । यद्यपि 'अपरेयम्' इत्यादिना प्रागेव स्वशेषत्वमुक्तम्; तथापि समष्टिचेतनमात्रविषयत्वं तत्र प्रतीयते; इह तु मुक्तस्यापि स्वशेषत्वमुच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् ॥२०॥२१॥

'पुरुषस्सः' इति श्लोके तुशब्देनार्थान्तरद्योतनादनन्यया भक्त्येत्यस्य सामर्थ्यात्पुरुषशब्दस्य

---

प्रपा॥ १. शतपथ. माध्य. १४-६-५-३०. 'य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः'। बृहदारण्यके (५-७-२२) विज्ञानशब्दपाठः । माध्यन्दिनपाठोयम् । 'य आत्मनि' इति पर्यायेण परिशुद्धात्मनो भगवच्छरीरत्वमुच्यते , नक्षत्रचन्द्रादित्यादीनामचित्संसृष्टचेतनविशेषाणां परमात्मशरीरत्वस्य पृथगुक्तत्वात् 'यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्' इत्युक्तानामचित्संसृष्टजीवानां परशरीरत्वस्य पृथगुक्तत्वाच्च । 'आत्मनि तिष्ठन्' इत्युक्ते 'वेद्यामग्निस्तिष्ठति' 'तिले तैलन्तिष्ठति' इतिवत् बहिरबहिस्स्थितिसाधारण्यं स्यात् इति तद्वैषम्यार्थमाह-आत्मनोऽन्तर इति । यमात्मा नवेदेति-इयत्तया वेदननिषेधः, भगवत्प्रसादेन विना तज्ज्ञानस्य शक्यत्वनिषेधो वा क्रियते । 'अन्तरो यमयति' इत्यनेन शरीरलक्षणमुक्तम्। तस्मात्तन्नियाम्यं तच्छरीरमित्यर्थः। न च ' शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इतिवदयन्निर्देशः,—अपवादकाभावे व्यतिरेकनिर्देशस्वारस्याभङ्गायोगात्' इति श्रुतप्रकाशिका ॥ २. प्राप्यत्ववशात्. पा ॥

रा।। *'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' +'मामेभ्यः परमव्ययम्' इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्य अन्तस्स्थानि सर्वाणि भूतानि, येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं ततं, स परः पुरुषः *'अनन्यचेतास्सततम्' इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः ।।२२।।

अथात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह; द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिश्श्रुतौ श्रुता। सा चापुनरावृत्तिलक्षणा; यथा पञ्चाग्निविद्यायां +'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः'

ता।।परमात्मनि पुरिशयत्वपूर्णत्वपूर्वसद्भावपुरुदानादिभिर्निमित्तैः'१सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादिप्रयोग-प्राचुर्यात्परशब्देन विशेषणाच्च पूर्वोक्तात्फलादधिकफलोपदेशार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह-ज्ञानिन इति । **विभक्तं** विवेचकैरिति शेषः । विलक्षणमितिवार्थः । गगनाद्यन्तस्थितावपि गगनादेः परत्वाभावात्तत्सिद्ध्यर्थं 'यस्य' इत्यादिप्रसिद्धवन्निर्देशोऽत्र पूर्वोक्तपरत्वपर इति दर्शयति—**मत्त** इति । अनुवाद-पुरोवादयोरैकार्थ्यमिति भावः । '२यस्मात्परन्नापरम्' इत्यारभ्य '२तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इति श्रुतिस्मारणाय **येनचपरेणपुरुषेणे**त्युक्तम् । भक्तेरनन्यत्वं कीदृशमित्यत्राह—**अनन्यचेता** इति ।।२२।।

'यत्र काले तु' इत्यादेः 'योगयुक्तो भवार्जुन' इत्यन्तस्य तात्पर्यमाह—**अथे**ति । अत्र धूमादिमार्गकथनं हेयत्वार्थम्; अर्चिरादिमार्गोपदेशस्तु तदनुसन्धानार्थ एवेति तत्रैव तात्पर्यमिति भावः। ननु परमपुरुषार्थनिष्ठस्यैव ह्यर्चिरादिगतिः, तत्कथमत्र साधारण्यमुच्यत इत्यत्राह–**द्वयोरपी**ति । आत्मनिष्ठस्याप्यपुनरावृत्तेः पूर्वोक्तत्वात्तस्याप्यर्चिरादिकैव गतिरिति दर्शयितुमाह—**साचे**ति । साधारण्यापुनरावृत्त्योश्श्रुतिमेव दर्शयति—**यथे**ति । अङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—**नचे**ति । हेतुमाह—**येचे**ति । यद्यप्यङ्गिफलमेवाङ्गेऽपि निर्देष्टुं युक्तम्, तथाप्यङ्गिना सहांगस्य-

प्रपा।। * गी. ७-७।। + गी. ७-१३।।

*गी. ८—१४ ।।

१. पुरुषसू ।।

२. श्वेताश्वतरोप. ३-अ.९।। 'यस्मात् परं नापरमस्ति किंञ्चित् यस्मात् नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदम्पूर्णम्पूरुषेण सर्वम् ।।' तैत्तिरीये च नारायणानुवाके. १०-१८।। यस्मात्-अपरमन्यत्, परम्-उत्कृष्टं वस्तु नास्ति, यस्माच्च सूक्ष्ममधिकपरिणामं वस्तु वा नास्ति, तादृशो निस्समाभ्यधिकः अवाप्तसमस्तकामतया तृणीकृतब्रह्मरुद्रादिनेप्रपञ्चः परमपदे आस्ते, तेन पुरुषशब्दितेन वासुदेवेन व्याप्यं सकलञ्जगदित्यर्थः । अयम्मन्त्रः वेदार्थसंग्रह-श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाथर्वशिखाविलासादिषु विस्तरेण व्याख्यातः ।।

+छा. ५-१०-१ ।। 'तत् य इत्थं विदुः....अहरन्ह आपूर्णमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् । मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरात् आदित्य-

रा॥इत्यादौ अर्चिरादिकया गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चाम्नाता +'स एनान् ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति। न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयं +'तद्य इत्थं विदुः' इति गतिश्रुतिः, +'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति परविद्यायाः पृथक्छ्रुतिवैयर्थ्यात्; पञ्चाग्निविद्यायां च *'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति + 'रमणीयचरणाः ...कपूयचरणाः' इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादि भावोऽपामेव भूतान्तरसंसृष्टानाम्; आत्मनस्तु तत्परिष्वङ्गमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय +'तद्य इत्थं विदुः

ता॥ १तुल्यवत्पृथङ्निर्दिष्टस्य तत्फलनिर्देशो न युक्त इति भावः। एतेन प्रथमषट्कोदितप्रत्यगात्मवेदनादत्रत्याक्षरयाथात्म्यानुसन्धानस्य भेदोऽपि दर्शितः। +'तद्य इत्थं विदुः' इत्यस्य प्रत्यगात्मनिष्ठविषयत्वं कथमित्यत्राह—**पञ्चाग्निविद्यायाञ्चे**ति। '२आपः पुरुषवचसो भवन्ति' इति त्रिवृत्कृतानामभिधीयमानत्वाद्भूतान्तरसंसर्गसिद्धिः। **अपामेवे**त्यात्मस्वरूपपरिणामव्युदासायोक्तम्। एवंविधशरीरसम्बन्धमात्रस्याप्यौपाधिकत्वप्रदर्शनायाह—**पुण्यपापहेतुक** इति। +'रमणीयचरणा रमणीयां योनिं

**प्र पा॥** *छा. ५-९-१४॥ +छा. ५-१०-७॥

मादित्यात् चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति एष देवयानः पन्था इति'। 'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना' (छा. ५-३-२' इति पूर्वोक्तप्रश्नस्योत्तरमाह —तद्य इत्थमिति। प्राक्प्रस्तुतस्य संसरतो जीवस्य स्वरूपं 'तत्'इत्यनेन परामृश्यते;तत्—प्रत्यगात्मस्वरूपम्, ये, इत्थं-पूर्वोक्तप्रकारेण, द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु श्रद्धासोमवृष्टचन्नरेतश्शरीरकतया, देहविलक्षणतया, प्रकृतिविविक्ततया च विदुरित्यर्थः। अत्र ब्रह्मात्मकतया चेत्यपि योजनीयम्। तत्र 'तत् य इत्थं विदुः, येचेमेऽरण्ये श्रद्धा तपइत्युपासते' इति विभागान्यथानुपपत्त्या स्वात्मविशिष्टब्रह्मोपासनं, ब्रह्मात्मकस्वात्मोपासनं चेति कल्प्यम्-ब्रह्मप्राप्त्यानुगुण्यात् पृथङ्निर्देशावैयर्थ्याच्चेत्यर्थः' इति (५ ३-१४) श्रुतप्रकाशिकाचार्यैरुक्तम्। अरण्ये स्थित्वा श्रद्धां पुरस्कृत्य तपश्शब्दितं ब्रह्मोपासत इत्यर्थः। 'तपो ब्रह्म' इति 'परमं यो महत्तप,' इति तपःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं दृष्टम्।

ब्रह्मोपासीनान् पञ्चाग्निविद्यानिष्ठांश्चेद्दिश्यार्चिरादिका गतिरुपादिश्य ते। एतत्सर्वं भाष्यकारैः (५-३-१२) प्रपञ्चितम्। विस्तरभीत्या नात्र विलिख्यते। तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीतिअत्रार्चिरादिशब्दास्तत्तदभिमानिदेवतापराः। तत्पुरुषः वैद्युतपुरुषः। अमानवः असंसारी। ब्रह्मलोकादागत्य ब्रह्मलोकं प्रापयतीत्यर्थः। अमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति' इति श्रुत्यन्तरे श्रवणात्। शेषं स्पष्टम्॥

+ छा. ४-१५-६॥ 'स एनान् ब्रह्म गमयति एष देवपथो ब्रह्मपथः। एतेन प्रतिपद्यमानाः.... नावर्तन्ते'। देवपथः देवैरातिवाहिकैर्नीयमानः पन्थाः देवपथः। ब्रह्मप्रापकः पन्थाः ब्रह्मपथः। एतेन-अर्चिरादिमार्गेण। प्रतिपद्यमानाः, इमं-घोरं घटीयन्त्रवत् जननमरणाद्यावर्तकं मनुष्यादिशरीरोपलक्षितं संसारं, नावर्तन्ते-पुनर्न प्रतिपद्यन्ते॥

१. तुल्यत्वेन. पा॥

२. छा. ५-९-१४॥

रा ॥ +तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' *'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति विविक्ते चिदचिद्वस्तुनी त्या ज्यतया प्राप्यतया च य इत्थं विदुस्तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति, न च पुनरावर्तन्त इत्युक्तमिति गम्यते । आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च * 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति ब्रह्मप्राप्तिवचनादचिद्वियुक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मशेषतैकरसमित्यनुसन्धेयं, तत्क्रतुन्यायाच्च । परशेषतैकरसत्वंच ()'य आत्मनि तिष्ठन्........यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं—

ता॥कपूयचरणाः कपूयां योनिम्'इत्यादिवचनान्न केवलाचिद्विषयमिदं प्रकरणम् । +'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इत्युक्तयद्वृत्तद्वयस्य +'तेऽर्चिषम्' इत्येकेन तद्वृत्तेन प्रतिनिर्देशादुभयोर्गतिरविशिष्टेति ज्ञापनाय +'तद्य इत्थ विदुः' +'तेऽर्चिषम्' इति व्यवहितमुपात्तम् । इत्थशब्दानूदितं प्रस्तुताकारविशेषं दर्शयति —**विविक्ते** इति । ननु *'तत्पुरुषोऽमानवस्स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्तिश्श्रूयते; तत्कथं केवलात्मोपासकस्य ब्रह्मप्रापकार्चिरादिप्राप्तिरित्यत्राह—**आत्मयाथात्म्येति** । अयं पञ्चाग्निविद्यानिष्ठो न केवलात्मोपासकः अपितु ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायीति भावः; अन्यथा तत्क्रतु न्यायविरोध इत्यभिप्रायेणाह— **तत्क्रतुन्यायाच्चेति** । चकार इतरेतरयोगे । यथात्रस्थितात्मानुसन्धानस्य परशेषतैकरसत्वानुसन्धानरूपत्वे प्रमाणमाह— **य आत्मनीति** । आदिशब्देन '१पतिं विश्वस्य' '२कर-

**प प** ॥ +छा. ५-१०-१ ॥

* छा. ४-१५-६ ॥

() शतपथ. माध्य. १४-६-५-३० ॥

१. तैत्ति नारा ६-११-३ ॥ पतिं विश्वस्येत्यस्यार्थः—श्रुतप्रकाशिकायां जिज्ञासाधिकरणे प्रतिपादितः । तत्रत्येयं श्रीसूक्तिः, अनन्येश्वरत्वन्दर्शयति-पतिमिति । अनेन शेषशेषित्वलक्षणभेदोऽपि सिद्धः । नच 'पा-रक्षणे' इति धातोर्निष्पन्नत्वात् पतिशब्दो रक्षकवाची, न तु शेषिवाचीति वाच्यम्, शेषिणि रूढत्वात्; अन्यथा 'गमेर्डो' इति डोप्रत्ययान्तगमिधातोर्निष्पन्नत्वात् गोशब्दस्य मनुष्यादिवाचकत्वप्रसङ्गः, गतिमत्सु सर्वेषु प्रयोगाभावात्, तिष्ठत्यपि गवि प्रयोगात् । तत्र रूढिशक्त्याश्रय इतिचेत्—एवं 'वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीत्' इति न्यायेन पितृसंरक्षके पुत्रे पित्राद्यपेक्षया-पतिशब्दाप्रयोगात्, गृहाद्यरक्षकेऽपि स्वामिनि पतिशब्दप्रयोगाच्च शेषिणि पतिशब्दो रूढः । तथा 'दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः' इति । तथा 'मन्तव्यः परमः शेषी शेषा मन्तार ईरिताः । मन्तृमन्तव्यभावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः' इति दासशेषिशेषशब्दप्रयोगो भगवच्छास्त्रेषु दृश्यते' इति ॥

२. श्वेता, ६-९. 'न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके नचेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणङ्करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चित् जनिता नचाधिपः' । तस्य परमात्मनः, पतिः शेषी लोके कश्चित् नास्ति; ईशिता-नियन्ता, लिङ्गं-शरीरम्, करणानि— इन्द्रियाणि, तेषामधिपः—जीवः, तेषां-जीवानाम्, अधिपः स्वामी करणाधिपाधिपः ॥

**अत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।**
**प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥** २३

प्राणाधिपाधिपः' इत्यादिवाक्यशतं गृह्यते ।अत्र शारीरकभाष्यादिविरोधो मन्दैराशङ्कितः; इह ताव-च्छ्रुतिसूत्रभाष्यादिष्वन्यत्र च पञ्चाग्निविदः परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृत्वमर्चिरादिगतिश्चाविशे-षेणोच्यते । तस्याश्च ब्रह्मगमयितृत्वस्य श्रुत्यादिष्विह च तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः इति सिद्धत्वात् पञ्चाग्निविदोऽपि परमात्मप्राप्तिरस्त्येवेति स्वीकर्तव्यम्।तत्र प्राप्तौ ज्ञानिनां परमात्मा स्वविशिष्टोभोग्यः अक्षरयाथात्म्यनिष्ठानां तु स्वस्वरूपमेव पूर्वं भोग्यम्; वस्वादिपदप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्ति साधनमधुविद्यादिन्यायादन्ततो ब्रह्मप्राप्तिः ईदृशपर्वक्रमप्रतिनियमश्च प्राचीनापेक्षाभेदात्; स च प्राची-न१कर्मविशेषादिति '२चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति प्रागेव दर्शितः । नचात्र जिज्ञासोरन्यएवात्म-याथात्म्यविदिति भाष्यते, जिज्ञासुवेद्यतयोक्तस्वभावविसर्गयोरत्र च पञ्चाग्निविद्योदाहरणात्; मध्ये च कैवल्यार्थिन एव मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणमनावृत्तिश्चोक्ता; आत्मयाथात्म्याक्षरयाथात्म्यशब्दयो-श्चात्र न भिन्नार्थत्वम्; तस्योपासने किञ्चिदस्ति विशेषः; अक्षरयाथात्म्यविदः—परमात्मशरीरभूत-स्वात्मोपासकाः, ज्ञानिनस्तु-स्वात्मशरीरकपरमात्मोपासका इत्ययमेव विशेषः'३तद्य इत्थं विदु र्ये चेमे ऽरण्ये' इति विभागनिर्देशाभिप्रेत इति भाष्यादिषूक्तः । सारेतु '४उभयेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुखभेदेन; स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकस्वात्मानमितरे' इति । अत एव सप्तमे प्रक्रान्तो जिज्ञासुः परमात्मप्राप्तिकामज्ञानिव्यतिरिक्तत्वादब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायीति न भ्रमितव्यम् । तस्य चोदारकोटिमात्रे निवेशस्स्वात्मानुभवविलम्बविमुखज्ञानिव्यतिरेकात् । अर्चिरादिगतिनिषेधस्तु ब्रह्मा-त्मकत्वानुसन्धानरहितस्वात्मोपासनविषयः इदमपि भाष्यादिषु व्यक्तमेवोक्तं—'५तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वाचिद्वस्तु ब्रह्मदृष्टया तद्वियोगेन च य उपासते न तान्नयति; अपि तु परं ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानातिवाहिको गणो नयति' इत्यादिभिः । यत्पुनरुच्यते —'६ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः' इति तत्रापि आत्ममात्रा-

प्र·पा १. कर्मविशेषमूलरुचिवशात्. पा ॥

२. गी. ७-१६ ॥

३. छा. ५-१०-१ ॥

४. वेदान्तसारे. ४-३-१४ ॥

५. श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये. ४-३-१५॥

६. भारते. शा मो. ३५०-अ. 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एवहि ते श्रुताः ॥ ३३ ॥ तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा येचैवानन्यदेवताः ॥ अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् ॥३४॥ येच शिष्टास्त्रयो भक्ताः........ मताः ॥ सर्वेच्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ।३५। 'चतुर्विधा' इत्यस्योत्तरार्धतया 'आर्तो जिज्ञासु रर्थार्थी ज्ञानी चेति पृथक्पृथक्' इत्यस्य तत्वदीप तत्वत्रयव्या-ख्यानादिषूपात्तत्वात् तदप्यत्रानुसन्धेयम् ॥

**अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।**
**तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥** २४

ता।।नुभवसुखस्य अस्थिरत्वादेव च्यवनधर्मत्वमुच्यते, न तावता पुनस्संसारप्रसङ्गः '१इन्द्रलोकात्परिभ्रष्टो मम लोकपरायणः । प्रमुक्तस्सर्वसंसारैर्मम लोकं च गच्छति' '२प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोका*दगतो देवलोकम्' इत्यादिष्विवोत्तरातिशयितपदप्राप्तावपि पूर्वपदभ्रंशमात्राच्चच्यवनधर्मत्ववाचो युक्तेरविरोधात्, परिमितसुखानुभवविलम्बेन तदानीं निरतिशयसुखानुभवाद्भ्रष्टत्वेनापि निन्दोपपत्तेश्च । उपासनदशानुभूते परमात्मनि फलदशायां किञ्चित्कालमनुभवविच्छेदाद्वा प्राप्तभ्रंशलक्षणं च्यवनधर्मत्वम् । '२प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्' इति चाव्यवहितमोक्षभाक्त्वं प्रतिबुद्धस्योच्यते; न तावतान्यस्य मोक्षाभावः, '३भुक्त्वा च भोगान्विपुलांस्त्वमन्ते मत्प्रसादतः । ममानुस्मरणं प्राप्य मम लोकमवाप्स्यसि' इतिवदविरोधात् । यथा च मुमुक्षोरेव कस्यचिन्मध्ये ब्रह्मकायनिषेवणसुखमुच्यते; तथात्रापि स्थानविशेषे स्वात्मानुभवविलम्बः । यथा च '४अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् । उत्क्रामति च मार्गस्थश्शीतीभूतो निरामयः' इत्यादिना ब्रह्मकायनिषेवणसङ्गात् मुक्तस्य देवयानेन मार्गेण परमाकाशगमनमुच्यते; तद्वदिहापि स्वात्मानुभवस्थानात्प्रच्युतस्य परमव्योमाधिरोहस्स्यात्; अर्चिरादिगतिश्चास्यावान्तरफलानुभवात्पश्चाद्वा, गतिमध्येवा । दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रमसस्सायुज्यवद्विश्रममात्ररूपोऽयमवान्तरफलानुभव इत्युभयथापि न विरोधः । एतेन पश्चादेवास्याप्रतीकालम्बनत्वमित्यपि निरस्तं, मधुविद्यावदेव प्रथममपि तदुपपत्तेः । स्मरन्ति च स्वात्मानुभवस्थान *मुक्तिस्थानादर्वाचीनं '५योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम् । एकान्तिनस्सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः' इति । अमृतस्थानवर्तिनां च मुक्तत्वव्यपदेशो जरामरणादिविरहात्पुनर्जन्महेतुभूतपुण्यपापविगमाच्च । अस्ति च परित्यक्तस्थूलदेहानामपि तत्तदुपासनविशेषाधीनमपवर्गादर्वाचीनं फलम् । तच्च प्रकृतिलयादिशब्देन साङ्ख्याः पठन्ति '६धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण । ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः । वैराग्यात्प्रकृतिलयस्संसारो भवति राजसाद्रागात् । ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः' इति । "विपर्ययादिष्यते । बन्धः' इत्यत्रच वाचस्पतिना व्याख्यातं—'विपर्ययात्— अतत्त्वज्ञानात्, इष्यते बन्धः, स च त्रिविधः प्राकृतिको, वैकृतिको, दाक्षिणिकश्चेति । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते; तेषां प्राकृतिको बन्धः । यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रकृत्योच्यते—'७पूर्णं वर्षसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः' इति । वैकारिको बन्धः तेषाम्; ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीरुपासते पुरुषबुद्ध्या; तान् प्रतीद-

१. श्रीवाराहे. १३९-९८॥
२. यजुषि. ६. कां १-प्र. १-अ. ५॥
३. वि-पु-५-१९.२६ ॥ ४. *मुक्तस्थानात् पा॥
५. वि. पु. १-६-३८ ॥ *दितो पा.
६. सांख्यतत्त्वकौमुदी ॥
७.

रा ॥ **अत्र कालशब्दो मार्गस्याहः प्रभृतिसंवत्सरान्तकालाभिमानिदेवताभूयस्तया मार्गोपलक्षणार्थः । यस्मिन्मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं, पुण्यकर्माणश्चावृत्तिं यान्ति; तं मार्गं वक्ष्यामीत्यर्थः । अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणम्' इति संवत्सरादीनां प्रदर्शनम् ॥**

ता॥मुच्यते;यथा–'[1]दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रन्त्वाभिमानिकाः । बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । ते खल्वमीविदेहा येषां वैकृतिको बन्धः' इति । एवमव्यक्तादितत्त्वचिन्तकानामिव प्रत्यगात्मतत्वचिन्तकानामपि तदुचितदेशकालं ततोऽतिशयितं फलमुपपद्यते । अत एव भूमविद्यायां प्रत्यगात्ममात्रोपासकस्याप्यतिवादित्वमुक्तम् । ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धाने तु ब्रह्मप्राप्तौ विश्रमादपुनरावृत्तिरिति विशेषः । अत एवाक्षरानुभवस्यान्तवत्त्वे तदर्थिनः कथमैश्वर्यार्थिवदपवर्गाधिकार्यन्तरत्वमित्यपि निरस्तम्, बाह्यान्तरभोक्तव्यविभागादावृत्त्यनावृत्तियोग्यताभेदाच्च तद्भेदोपपत्तेः । विलम्बाक्षमाणां पुनरियं निष्ठा—'[2]सर्वधर्मांश्च सन्त्यज्य सर्वकामांश्च साक्षरान् । लोकविक्रान्तचरणौ शरणं तेऽव्रजं विभो' इति । '[3]कैवल्यं भगवन्तं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति' इत्यादिष्वपि कैवल्यशब्देनात्ममात्रानुभवसुखं तदपेक्षिभिः प्राप्यमुच्यते । एतच्चान्तरायकोटिनिविष्टत्वादादितस्सावधाना ज्ञानिनः परिहरन्ति । केचित्तु ब्रह्मानुभववैमुख्येन नित्यमात्मानुभवसुखमिच्छन्ति; न तत्र भाष्यकारादिसम्प्रदायं प्रमाणं युक्तिं वा पश्यामः; निश्शेषकर्मक्षये स्वाभाविकरूपाविर्भावेन ब्रह्मानुभवावश्यंभावात्, कर्मशेषयोगे तु संसारप्रसङ्गाच्च जरामरणादिहेतुभूतसर्वकर्मविनाशादसंसारः; तावन्मात्रेण च मुक्तत्वव्यपदेशः । ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धककर्मणस्त्वविनाशात्तदनुभवाभाव इति चेत्—अस्त्वेवम्, एतत्कर्म परस्तादपि न नङ्क्षयतीत्यत्र न नियामकमस्ति—इत्येषा दिक् ॥—परप्राप्त्यादिरहितनित्यकैवल्यकल्पना । सूत्रभाष्यश्रुतिस्मृत्याद्यबाधेन न सिध्यति । अतोऽधिकारिभेदेन ह्यवस्थाभेदमाश्रिताः । अन्यामपि गतिं प्राञ्चः प्रतीचीं प्रत्यपादयन् । तत्रावृत्तिपरप्राप्तिवैरूप्यादेरयोगतः । अस्मदुक्तं श्रुतिस्मृत्योरनपायं रसायनम् ॥ ननु—अर्चिरादिगतिमाहेति कथमुच्यते ? 'यत्रकाले' इति कालविशेषो ह्युपक्रम्यत इत्यत्राह— **अत्रकालशब्द** इति । शारीरके दक्षिणायनादिमृतस्यापि मोक्ष उक्तः '[3]अतश्चायनेऽपि दक्षिणे' इति । अत्र च [4]'शुक्लकृष्णे गती ह्येते

**प्र-पा ॥** १. २. ३. वृद्धहारीतस्मृतौ. ३-४० ॥

३. शारीरक. ४-२-१९ 'अतश्चाऽयनेऽपि दक्षिणे' दक्षिणायने मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरस्ति, नेति संशयः 'अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छति' इति विदुषो दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रसायुज्यश्रवणात्, चन्द्रम्प्राप्तानाम् 'अथैतमेवाध्वानम्पुनर्निवर्तन्ते' इति वचनाच्च दक्षिणायनमृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु—पूर्वोक्तात् बन्धहेत्वभावात् विदुषश्चन्द्रम्प्राप्तस्याऽपि पुनरावृत्तिर्न सम्भवति । चन्द्रसायुज्यवचनं विदुषो ब्रह्मप्रेप्सोर्विश्रमस्थानमात्रविषयम् । आवृत्तिवचनन्तु-अविदुषामेव ।सूत्रार्थस्तु यतो हेतोर्निशि मृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः, तत एव बन्ध हेत्वभावात् दक्षिणायने मृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव' इति वेदान्तदीपे ॥

४. गी. ८. २६ ॥

**धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।**
**तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥** २५

रा॥ एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः पुण्यकर्मसंबन्धिविषयः ॥२५॥

**शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतश्शाश्वते मते ।**
**एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥** २६

रा॥ शुक्ला गतिः—अर्चिरादिका, कृष्णा च धूमादिका । शुक्लयाऽनावृत्तिं याति; कृष्णया तु पुनरावर्तते । एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां, विविधानां पुण्यकर्मणां च श्रुतौ शाश्वते मते । *'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति +'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' इति ॥२५॥

---

ता॥इत्यनन्तरमेवोच्यते; अन्यथा'अग्निर्ज्योतिः' इत्यादिना च विरुध्येत; '[1]नैते सृती पार्थ जानन्' इति च मार्गवाचिना शब्देनोपसंह्रियत इतिभावः **यत्र काले प्रयाता** इति व्यवहितेन सम्बन्धं दर्शयन् योगिनामावृत्तिः कथमिति च शङ्कां परिहरन् 'यत्रकाले' इति श्लोकस्य वाक्यार्थमाह—**यस्मिन्निति** अत्र योगिनः ज्ञानिनः, पुण्यकर्मसम्बन्धिनश्च । '[2]सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' । यद्वा पुण्यकर्माणि इत्यध्याहृतम् । [3]तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यस्संवत्सरम्' इत्यादिश्रुत्यनुसारेणोक्तं—**संवत्सरादीनां प्रदर्शनमिति** । एतद्वैशद्यमर्चिरादिपादे । तत्रैव संगृहीतं वरदगुरुभिः '[4]अर्चिरहस्सितपक्षानुदगयनाब्दमरुदर्कचन्द्रान् । अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीनातिवाहिकानाहुः' इति । 'अग्निर्ज्योतिः' इति अग्निरूपज्योतिरित्यर्थः । तेन देवयानप्रथमपर्वस्थार्चिर्विवक्षा । अत एवाग्निज्योतिषोर्भिन्नदेवतात्वं कालाभिमानि *देवतात्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः ॥२३,२४॥

**पितृलोकादेरि**त्यादिशब्देन आकाशचन्द्रग्रहणम् । योगिनो धूमादिमार्गः पुनरावृत्तिश्च कथमुच्यत इत्यत्राह—**अत्र योगिशब्द** इति । अत्र योगशब्द उपायमात्रवाची; यद्वा सम्बन्धमात्रवाची धूमादिसामर्थ्यात्तु पुण्यकर्मस्वरूपसम्बन्धिविशेषसिद्धिरिति भावः । '[5]अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इत्यादिका श्रुतिरत्रोपबृंहिता ॥२५॥

---

प्रपा॥४. तत्त्वसारे. १०२. श्लो ॥ *विशेषत्वं. पा ॥
*छा.५-१०-१॥
१ गी. ८. २७॥
२. अष्टाध्याय्यां. १.२.६४ ॥ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि, तेषामेक एव शिष्यते ॥
३. छा. ४. १०. १, २ ॥
५. +छा. ५-१०-३ ॥ 'अथ य इमे ग्रामे···उपासते । ते धूमात् रात्रिं रात्रेपरक्षपमपरपक्षाद्यान्

**नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।**

**तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥** २७

रा ॥ **एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति; अपितु स्वेनैव देवयानेन पथा याति । तस्मादहरहरर्चिरादिगतिचिन्तनाख्ययोगयुक्तो भव** ॥२७॥

**अथाध्यायद्वयोदितशास्त्रार्थ वेदनफलमाह—**

**वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दाने च यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।**

**अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥** २८

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरपरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

———

**ता॥** उक्तमार्गद्वये श्रुतिप्रसिद्धिः प्रदर्श्यते—'शुक्लकृष्णे' इति श्लोकेन । अत्र शुक्लपक्षकृष्णपक्षान्वयाद्वा, शुद्ध्यशुद्धिविवक्षया वा, अभिमन्तृस्वरूपस्याभिमन्तव्ये आरोपादेर्वा, गत्योश्शुक्लकृष्णशब्दोपचारः । अत्राधिकृतवर्गद्वयविषयजगच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनं—**ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां चेति** । 'इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते' इत्युक्ततत्तत्कर्मनिष्ठभेदाभिप्रायेण विविधशब्दः । हिशब्देन श्रुतिप्रसिद्धिर्द्योतितेति—**श्रुताविि**त्युक्तम् । शाश्वतत्वं प्रवाहरूपेणानाद्यनन्तत्वं व्यवस्थितत्वम् ॥२६॥

'नैते सृती' इति श्लोकेन यद्यपि मार्गचिन्तनमप्युपासनवत्परमपुरुष+प्राप्त्यर्थमेव; तथापि मार्गज्ञानं हि गन्तुरव्याकुलगमनार्थमिति लोके सिद्धम्; अत्रापि तथोपकारस्संभवन्नपरित्याज्यः; तत्प्रसादादेव हि तत्सिद्धिरपीत्यभिप्रायेणाह—**एतावि**ति । **कश्चनेति**—कश्चिदपीत्यर्थः । **न मुह्यति**—'[1]तत्प्रकाशितद्वारः' इत्यादिप्रकारेण स्पष्टमार्गो भवतीत्यर्थः । मार्गद्वयज्ञानं हेयमार्गप्रहाणार्थमित्यभिप्रायेणाह—**अपित्वि**ति । गतिज्ञानस्य फलमुपदिश्य तस्मादितिहेतुतया परामृश्य साक्षाद्योगविधानस्यासङ्गतत्वाद्योगशब्दोऽत्र ध्यानमात्रविषयः तच्च ध्यानं प्रस्तुतगतिचिन्तनरूपमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—**तस्मादि**ति ॥२७॥

---

**प्र-पा॥** +प्रीत्यर्थमेव. पा ॥

षड्दक्षिणेति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति । अथेति—ये—पुरुषाः, ग्रामएव स्थित्वा । इष्टं-यागादि । । पूर्त-खातादि । दत्तं दानम् । इतिशब्दस्तत्सजातीयोपवासादिकर्मान्तर परः । यागदानहोमादीनि कर्माणि येऽनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।ते धूममिति-अत्र धूमादिशब्दास्तत्तदभिमानिदेवतापराः दक्षिणा । दक्षिणान्दिशमादित्य एति । 'दक्षिणादाच्' इत्याजन्तोऽयंशब्दः । दक्षिणायनमासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । **नैते संवत्सर्**मिति—एते इष्टादिकेवलकर्मकारिणः, दक्षिणायनमासान् प्राप्यापि विद्वांस इव न संवत्सरम्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

१. शारी. ४-२-१६ ॥

रा॥ **ऋग्यजुस्सामाथर्वरूपवेदाभ्यासयज्ञतपोदानप्रभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत्फलं निर्दिष्टम्, इदम्-अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं विदित्वा तत्सर्वमत्येति-एतद्वेदनसुखातिरेकेण तत्सर्वं तृणवन्मन्यते। योगी-ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः प्राप्यं परमाद्यं स्थानमुपैति ॥२८॥**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

---

**ता॥** 'इदं विदित्वा' इति सामान्यतो निर्देशादविशेषाच्चैकप्रकरणभूताध्यायद्वयार्थो गृह्यत इत्यभिप्रायेणाह—अथेति। 'वेदेषु' इत्यपि यज्ञादिवत्फलकारणतयोपादानम्; नतु प्रतिपादकतया, तदा यज्ञादिफलव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीयत्वापातात्। वेदाभ्यासस्य च दुरितक्षयादिफलप्रदत्वं श्रुत्यादिसिद्धम्। यज्ञादिफलानां प्रतिपादकतयोपादाने च प्रस्तुताध्यायद्वयार्थस्यापि वेदार्थत्वात्ततोऽपि सङ्कोचस्स्यात्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य—**वेदाभ्यास**ेत्युक्तम्। 'दाने च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वप्रदर्शनाय—**प्रभृति**शब्दः। 'पुण्यफलम्' इत्यत्र पुण्यशब्देन फलविशेषणतया यज्ञादीनामेव सामान्यतो निर्देशः फलस्य श्लाघ्यताप्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रायेण यज्ञादिविशेष्यतया—**पुण्येष्वि**त्युक्तम्। अ**ध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्य**मिति—सप्तमारम्भे हि भगवन्माहात्म्यं प्रक्रान्तम्; तदनुबन्धादन्यत्सर्वमुक्तमिति भावः। 'परं स्थानमुपैति' इति योगानुष्ठानसाध्यस्य साक्षात्फलस्य पृथगुच्यमानत्वात्तद्विषयत्वे पौनरुक्त्यादधिकपुण्यफलप्राप्तिविवक्षायां लक्षितलक्षणापातात्संसारनिवृत्तिमात्रपरत्वेऽपि पुण्यफलशब्देन पापफलस्यापि लक्षयितव्यत्वात् 'तत्सर्वमत्येति' इत्येतत्तद्विवेकमूलविरक्त्यभिप्रायम्। अतिशयितफलवेदनं हि '१मनःप्रीतिरनायासात्' इत्यादिन्यायेन फलान्तरवैतृष्ण्यहेतुरित्यभिप्रायेणाह-**एतद्वेदने**ति। भगवन्माहात्म्यज्ञानस्य परस्थानप्राप्तिहेतुत्वे प्रागुक्तज्ञानविशेषरूपद्वारप्रदर्शन 'योगी' इत्यनेन क्रियत इत्यभिप्रायेण—**ज्ञानी च भूत्वे**त्युक्तम्। परत्वं देशकालयोगादिभिः, '२आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' '३तदक्षरे परमे व्योमन्' '४दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम्, '५एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इत्यादेः। आद्यम्-अनादिमित्यर्थः। 'आदौ भवं कारणं ब्रह्म इति परोक्तं तु स्थानशब्दवैघट्यादयुक्तम् ॥२८॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

१. ॥ २. पुरुषसू ॥ श्वे. ३-८ ॥
३. तै. ना. ६-१-२ ॥
४. भारते-मौसल. ५-२७ 'दिव्यं स्थानमजरञ्चाप्रमेयं दुर्विज्ञेयञ्चागमैर्गम्यमाद्यम्। गच्छ प्रभो रक्ष चास्मान्प्रपन्नान् कल्पेकल्पे जायमानस्स्वमूर्त्या॥'
५. भारते. शा. मो. १९६-३१ ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् ।
वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा.

ऐश्वर्यमत्रेन्द्रप्रजापतिपशुपतिभोगेभ्योऽतिशयितभोगः; अक्षरयाथात्म्यं–विविक्तात्मस्वरूपम्; वेद्यास्तु 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इत्यादिनोक्ताश्शुद्धात्मस्वरूपप्रभृतयः; उपादेयास्तु-तत्तदिष्टफलानुरूपपरमपुरुषचिन्तनान्तिमप्रत्ययगतिचिन्तनादयः । त एव भावाः पदार्थाः, तेषां भेदः—तत्तदधिकारानुरूपो विशेषः ॥ १२॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः,

# श्रीमद्भगवद्गीता

## नवमोऽध्यायः

**श्रीभगवानुवाच—**

**इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।**
**ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥** 1

रा॥ **उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं; ज्ञानिनां च विशेषं विशोध्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते । इदं तु ते गुह्य**

**ता॥** '[1]स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः' इति सङ्ग्रहश्लोकमपि व्याकुर्वंस्तदनुसारेणाष्टमनवमयोस्सङ्गतिं च दर्शयति—**उपासके**त्यादिना । **विशेषाः**—ज्ञातव्योपादेयभेदाः । परमपुरुषमाहात्म्यस्य ज्ञानिनां विशेषस्य च प्रागेव प्रकृतत्वात्तत्प्रभावविशोधनमत्रोपासनतत्फलानुप्रविष्टतया क्रियते; अध्यायप्रधानार्थस्तूपासनस्वरूपनिष्कर्ष इत्यभिप्रायेण—**विशोध्ये**ति विच्छिद्य, **भक्तिरूपस्ये**त्यादि पृथगुक्तम् । भजनोपासनशब्दयोरस्मिन्नेवाध्याये प्रकरणान्तरेषु च समानविषयतयैव प्रयोगवशाच्छ्रुतिसिद्धोपासनस्यैवात्र भक्तिशब्देन विशेषणं कृतमित्यभिप्रायेण—**भक्तिरूपस्योपासनस्ये**त्युक्तम्। अत्र 'इदं तु ते गुह्यतमम्' इति ज्ञानस्योपक्रान्तत्वात्,'[2]मन्मना भव'इतिचोपसंह्रियमाणत्वात्,मध्ये च बहुशो भजनस्यैवाभ्यस्यमानत्वात्,प्रकाराणां प्रत्यक्षरूपत्वनिरतिशयप्रियत्वकीर्तनयतननमस्काररूपत्वादीनां चापूर्वाणां भक्तिस्वरूपानुप्रवेशिनां प्रतिपाद्यमानत्वात्, स्वरूपतस्साध्यतया निरतिशयफलप्रतिपादनात्,'राजविद्या'इत्यादिना प्रशंसारूपार्थवाददर्शनाच्चात्रोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गैः भक्तिस्वरूपनिष्कर्षेऽध्यायस्य तात्पर्यम्;तदन्वितया न्यदत्रोच्यत इत्यभिप्रायः । 'इदं तु ते' इत्यत्र वक्ष्यमाणमेव बुद्धिस्थतया 'इदम्' इति निर्दिष्टम् । '[3]एष तु वा अतिवदति' इति प्राणविदपेक्षा सत्यविदोऽधिकत्ववत्, तुशब्देन कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामप्यस्याधिक्यं विवक्षितम् । तयोर्हि गुह्यत्वं, गुह्यतरत्वंच । इदं तु गुह्यतमम् । इदं च शुश्रूषातिशयोरथा-

---

**प्रपा॥** १. गी. सं-१३ ॥ २- गी. ९-३४ ॥ ३. छा. ७-१६-१ ॥

रा ।। **तमं, भक्तिरूपमुपासनाख्यं-ज्ञानं विज्ञानसहितम्-उपासनगतविशेषज्ञानसहितम्, अनसूयवे ते प्रवक्ष्यामि । मद्विषयं सकलेतरविसजातीयमपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा एवमेव सम्भवतीति मन्वानाय ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः; यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभान्मोक्ष्यसे** ।।१।।

**राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।**

**प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ।।** २

**राजविद्या—विद्यानां राजा, राजगुह्यं—गुह्यानां राजा, राज्ञां विद्येति वा राजवि-**

---

**ता**।। पनार्थं, गोपनाधिवर्याशिक्षणार्थं चोक्तम् । उपबृंहणीयवेदान्तवाक्येष्विवात्रापि ज्ञानशब्दस्य वक्ष्यमाणविशेषपर्यवसानप्रदर्शनाय—**भक्तिरूपमुपासनाख्यमि**त्युक्तम् । **उपासनगतविशेषज्ञानसहित**मिति पूर्वोक्तविज्ञानादन्यत्वविज्ञानस्य भेदः; तद्ध्युपास्यादिविशेषज्ञानम्, उपासनगतविशेषः, उपासनप्रकारः । प्रस्तुतौपयिकमनसूयुत्वप्रकारं दर्शयति—**मद्विषय**मिति । गुणेषु दोषाविष्करणचित्तवृत्तिविशेषो ह्यसूया; तद्विपर्ययश्च गुणेषु गुणाध्यवसाय एव हीति भावः । एतेनोपदेशयोग्यायोग्यविभागेन शिष्यशिक्षण कृतम् । स्मरन्ति च विद्याया वचनम्—'१असूयकाय मां मादाः' इत्यादि । वक्ष्यति च '२इदं ते नातपस्काय' इत्यारभ्य 'न च मां योऽभ्यसूयति' इति । प्रवक्ष्यामि-कृत्स्नं लघु व्यक्तं च वक्ष्यामीत्यर्थः । **यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वे**ति—नह्यनुष्ठेयज्ञानमात्रादनुष्ठानफलम्; अत उपासनस्वरूपं ज्ञात्वा तदनुष्ठानद्वारा मोक्ष्यस इत्युच्यत इति भावः । कर्मादिभिर्हि भक्त्युत्पत्त्यादिविरोधिपापनिरसनम्; भक्त्या तु भगवत्प्राप्तिविरोधिसमस्तपापनिरसन हि प्रमाणसिद्धमित्यभिप्रायेण—**मत्प्राप्तिविरोधिनस्सर्वस्मादशुभा**दित्युक्तम् । अशुभशब्दस्यात्र स्वर्गाद्यपरपर्यायव्यामोहननिरयहेतुभूतपुण्यशब्दाभिलप्यपापविषयत्वमपि—**सर्वस्मा**दित्यनेन विवक्षितम् ।।१।।

उपायान्तरेभ्योऽस्योपायस्यातिशयं दर्शयति—**राजविद्ये**ति । राजशब्दस्यात्र क्षत्रियविषयत्वे 'विशेषविधिश्शेषनिषेधं गमयति' इतिन्यायात् ब्राह्मणादेरनधिकारप्रसङ्गाद्राज्ञां विद्येति विग्रहमनादृत्याह—**विद्यानां राजा**........ **गुह्यानां राजे**ति । समानाधिकरणसमासफलमनुसन्धेयमुत्तमम्, शब्दार्थस्तु राजभूता विद्येति । राजदन्तादिषु वा पाठो द्रष्टव्यः । 'पवित्रमिदमुत्तमम्' इत्युत्तमशब्दसमानन्यायतया राजशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची । एवमप्रसिद्धार्थक्लेशमसहमान आह—**राज्ञां विद्ये**ति ब्राह्मणादेरधिकारनिषेधपरत्वशङ्कापरिहारायोपचारनिमित्तं गुणं दर्शयति—**राजानो ही**ति । फलितमाह—**महामनसा**मिति । अजहल्लक्षणा वा, गौणी वा वृत्तिरिह विवक्षिता, अन्यैर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । राजगुह्यम्' इत्यस्यापि सप्रयोजनत्वायौपचारिकार्थत्वं दर्शयति—**महामनस एव** हीति । उपायविरोधिनिवर्तककतिपयनिवर्तकव्यवच्छेदार्थमुत्तमशब्दविशेषितपवित्रशब्दविवक्षितमाह

---

**प्रपा**।। १. २. गी. १८. ६७ ।।

रा॥ द्या; राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः; महामनसामियं विद्येत्यर्थः; महामनस एव गोपनीय-गोपनकुशला इति तेषामेव गुह्यमिदम्; उत्तमं पवित्रं—मत्प्राप्तिविरोध्यशेषकल्मषापहं, प्रत्यक्षावगमम्—अवगम्यत इत्यवगमो विषयः, प्रत्यक्षभूतोऽवगमो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्प्रत्यक्षावगमम्, भक्तिरूपेणोपासनेनोपास्यमानोऽहं तदानीमेवोपासितुः प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः । अथापि धर्म्यं-धर्मादनपेतम्; धर्मत्वं हि निश्श्रेयससाधनत्वम्; स्वरूपेणात्यर्थप्रियत्वेन तदानीमेव मद्दर्शनापादनतया च स्वयं निश्श्रेयसरूपमपि निरतिशयनिश्श्रेयसरूपात्यन्तिकमत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः । अत एव सुसुखं कर्तुं-सुसुखोपादानम्, अत्यर्थप्रियत्वेनोपादेयम्; अव्ययम्-अक्षयं, मत्प्राप्तिं साधयित्वापि स्वयं न क्षीयते; एवंरूपमुपासनं कुर्वतो मत्प्रदाने कृतेऽपि न किञ्चित्कृतं मयास्येति मे प्रतिभातीत्यर्थः ॥२॥

—मत्प्राप्तीति । 'प्रत्यक्षावगमम्' इत्यत्र प्रत्यक्षरूपज्ञानपरत्वे नपुंसकत्वायोगाज्ज्ञानस्यैव विशेष्यस्य ज्ञानमेव विशेषणीकृत्यबहुव्रीह्ययोगाच्च कर्मणि व्युत्पत्त्या बहुव्रीहित्वं घटयति—अवगम्यत इत्यादिना । नन्विदमयुक्तम्, उपासनस्य स्मृतिसन्ततिरूपत्वात्, उपास्यस्य चाप्रत्यक्षत्वश्रुतेः, प्रत्यक्षस्य तु विषयान्तरस्य भक्तावनन्वयादित्यत्राह—भक्तिरूपेणेति । '[1]भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इत्यादिकमिह भाव्यम् । तदानीमेवेत्यासक्तिवशादुक्तम् । स्वयं फलभूतानां हि फलान्तरसाधनत्वरूपं धर्मत्वं दुर्लभमित्यभिप्रायेणाह—अथापिधर्म्यमिति ।'[2]धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति सूत्रानुसारेण धर्म्यशब्दं निर्वक्ति—धर्मादिति । अभिप्रेतं विवृणोति—धर्मत्वंहीत्यादिना । [3]प्रीतिपर्यायधतिवाचके धातौ करणविवक्षया व्युत्पन्नो ह्ययं धर्मशब्द इति भावः । उक्तं चाभियुक्तैः '[4]धर्म इत्युपसंहार्ये यच्छ्रेयस्करभाषणम् । तद्धर्मपदवाच्यार्थनिरूपणविवक्षया' इत्यादि । श्रेयसोऽत्रावच्छेदकाभावात् '[5]मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्श्रेयसामृतम्' इति नैघण्टुकपाठाच्च—निरतिशयेत्यादिकमुक्तम् । अतएवेति—स्वरूपतस्साध्यतश्च पुरुषार्थरूपत्वादित्यर्थः । कर्तुं सुसुखं-करणे सुसुखमित्यर्थः । सुसुखमित्यस्य तुमुनन्तक्रियाकर्मीभावभ्रमव्युदासायाह—सुसुखोपादानमिति । उपसर्गसुखशब्दयोरत्राभिप्रेतमाह—अत्यर्थेति स्वरूपतो विषयतश्चात्यर्थानुकूलत्वात्सुखेनानुष्ठेयमित्यर्थः । फलविनाश्यं हि सर्वमन्यत्कर्म; इदं तु सुकरमपि फलेनापि न क्षीयते; अपवर्गरूपं फलमप्येतस्य नालमित्यतिशयपरोऽव्ययशब्द इत्यभिप्रायेणाह—अक्षयमिति । तद्विवृणोति—मत्प्राप्तिमिति । तर्हि किमन्यदधिकं साध्यमिति शङ्कायामभिप्रेतमाह—एवंरूपमिति ॥

उक्तप्रकारश्रद्धेयज्ञानानुष्ठानाभावे मोक्षो न सिध्यतीति दर्शयन् स्वरूपतः फलतश्च निरति-

प्रपा॥ १. गी. ११-५४ ॥
२. अष्टाध्याय्यां-४-४-९२ ।
३. प्रीतिपर्यायसूचन. पा ॥
४. ५. नामलिङ्गानुशासने. १ काण्डे. धीवर्गे ४६. श्लो ॥

**अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।**
**अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ।।** ३

रा॥अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य परमनिश्श्रेयसरूपमत्प्राप्तिसाधनस्याव्ययस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्दधानाः विश्वासपूर्वकत्वरारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारवर्त्मनि नितरां वर्तन्ते; अहो महदिदमाश्चर्यमित्यर्थः ॥३॥

शृणु तावत्प्राप्यभूतस्य ममाचिन्त्यमहिमानं—

**मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।**
**मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।।** ४
**न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।**
**भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ।।** ५

---

ता॥शयमुखरूपस्य सर्वैरनुष्ठानाभावे हेतुं च वदन्—'[1]नान्यः पन्था अयनाय' इत्यादिकमुपबृंहयति 'अश्रद्दधानाः' इति श्लोकेन । अस्येति पूर्वोक्तसर्वाकारपरामर्श इत्याह—**निरतिशये**त्यादिना । धर्मस्येति सम्बन्धसामान्यविषयायाः षष्ठ्याः फलितान्वयप्रदर्शनायाह—**उपादानयोग्यदशां प्राप्ये**ति । यद्वाश्रद्धानिषेधस्तत्प्रसङ्गे सति होत्यभिप्रायः । कारणनिवृत्तेः कार्यानुष्ठाननिवृत्तिपर्यन्तत्वप्रदर्शनायोक्तं—**विश्वासपूर्वकत्वरारहिता** इति । **मृत्युरूप** इति बाधकस्वरूप इत्यर्थः । अथवा मरणगर्भत्वादेव मृत्युरूपता । 'निवर्तन्ते' इत्यत्र प्रतिनिवृत्तिविवक्षायामवधिसाकाङ्क्षत्वादत्र च तन्निर्देशाभावात्, 'मामप्राप्य' इति पृथङ्निर्दिष्टत्वेन परमपुरुषस्याप्यवधित्वकल्पनायोगात्, संसारवर्त्मनीति सप्तम्यास्स्वरसत आधेयसाकाङ्क्षत्वात्, उपसर्गाणां चानेकार्थत्वात् **नितरां वर्तन्त** इत्युक्तम् । स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयपुरुषार्थं सुकरं चोपासनं ज्ञात्वापि परित्यज्य पुरुषाः पुरुषार्थतारतम्यविदोऽपि निरतिशयापुरुषार्थमयं संसारमादरेण सेवन्त इति विस्मयाविष्टस्येश्वरस्य इदं वचनमित्यभिप्रायेणाह —अहो इति । आश्चर्यतमो दुष्कर्मप्रभाव इत्यभिप्रायेणाह— **महदिदमाश्चर्य**मिति । अश्रद्धाहेतव आन्तरशत्रवोऽपि त्वया निराकार्या इति 'परन्तप' इति सम्बुद्धेर्भावः ॥३॥

एवमध्यायप्रधानार्थस्य प्रापकस्य माहात्म्यमुक्तम्; अथ प्राप्यमाहात्म्यद्वारापि तदेव स्थिरीक्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**शृणु तावदि**ति । 'इदं सर्वम्' इति निर्देशः प्रमाणसिद्धसमस्तवस्तुपर इत्यभिप्रायेण—**इदं चेतनाचेतनात्मकमित्युक्तम्** । 'अव्यक्तमूर्तिना' इत्यस्य विग्रहविषयत्वेऽत्रानुपयोगात्स्वरूपविषयोऽयमौपचारिकः प्रयोग इति दर्शयितुम्—**अप्रकाशितस्वरूपेणे**त्युक्तम् । आकाशवत्सन्निधिमात्ररूपव्याप्तिव्युदासाय बहुप्रमाणसिद्धो व्याप्तिप्रकारो 'मया' इत्यनेनाभिप्रेत इत्याह—**अन्तर्या-**

---

**प्रपा॥** १. पुरुषसूक्ते ॥

रा॥ इदं—चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत्, अव्यक्तमूर्तिना-अप्रकाशितस्वरूपेण मया-अन्तर्यामिणा,ततम्-अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन व्याप्तमित्यर्थः। यथान्तर्यामिब्राह्मणे* 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्......यं पृथिवी न वेद'+'य आत्मनि तिष्ठन्......यमात्मा न वेद' इति चेतनाचेतनवस्तुजातैरदृष्टेनान्तर्यामिणा तत्रतत्र व्याप्तिरुक्ता। ततो मत्स्थानि सर्वभूतानि—सर्वाणि भूतानि मय्यन्तर्यामिणि स्थितानि। तत्रैव ब्राह्मणे *'यस्य पृथिवी शरीरं...यः पृथिवीमन्तरो यमयति' +'यस्यात्मा शरीरं...य आत्मानमन्तरो यमयति'

ता॥मिणेति। उक्तप्रकाराया व्याप्तेः प्रयोजनं तन्निदानं च दर्शयति-अस्येति। अत्र धारणमनन्तरग्रन्थसिद्धम्। अत एव नियमनमप्यर्थसिद्धम्। धारणं हि प्रशासनाधीनं श्रूयते। शेषित्वं तु प्रागुक्तं, शरीरित्वेनार्थसिद्धं च। अप्रकाशितस्वरूपत्वेन नियामकत्वेन च सर्वव्याप्तिं श्रुतौ दर्शयति—यथेति। पृथिव्युदाहरणं तत्प्रकरणोक्तसर्वाचेतनोपलक्षणार्थम्। उक्तप्रकारव्यापकत्ववशात् 'मत्स्थानि' इत्यनेन जगतः पृथक्सिद्धता निरस्यत इत्यभिप्रायेणाह—तत इति। श्रीविश्वरूपादिषु विग्रहाश्रितत्वमपि सर्वस्योच्यते; अत्र तु स्वरूपनिष्ठतेत्यपौनरुक्त्याय—मय्यन्तर्यामिणीत्युक्तम्। अनयोर्धारणनियमनयोरपि व्याप्त्या सहाधीततामाह—तत्रैवेति। स्थितिनियमने—स्थितिप्रवृत्ती इत्यर्थः। शरीरशरीरित्ववचनात् धृतिश्शेषित्वं च तत्रार्थसिद्धे इत्यभिप्रायेणाह- शेषित्वं चेति। 'मया ततमिदं सर्वम्' इत्यभिधायैव 'न चाहं तेष्ववस्थितः' इति वचनं व्याहतम्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिविरुद्धं चेत्यत्राह अहं त्विति। 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति प्रस्तुतप्रकारा स्थितिरत्र निषिध्यते। '१स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः' इत्यत्र '१स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नि' इति हि श्रूयत इति भावः।

प्रपा॥ *बृ. ५-७-३॥

+शतपथे. माध्यन्दिन. १४-६-५-५-३०॥

१. छा. ७-२४-१॥ 'स भगवः कस्मिन्...... महिम्नि' इति। सर्ववस्तूनामाधारसापेक्षत्वं दृष्ट्वा पृच्छति—स भगव इति। उत्तरमाह—स्वे महिम्नीति। स्वरूपमहिमाधारकः। 'स्वयं दासास्तपस्विनः' इतिवत् अनाधार इत्यभिप्रायः। उक्ताभिप्रायेणाऽऽचार्यः स्वयमुक्त्वा स्वशब्दस्यात्मात्मीयवचनत्वात् आत्मीये नियाम्यतया महिमभूते गवाश्वहस्तिहिरण्यदासभार्यादिलक्षणे प्रतिष्ठित इत्यभिप्रायं शिष्यो गृह्णीयात्; अथवा स्वशब्दस्य आत्मपरतया 'आत्माधारः' इत्यभिप्राय इति वा वाक्याभिप्रायं बुध्येत्। नच तदुभयमपि सम्भवति। परमात्मन उभयविभूतिलक्षणात्मीयमहिमसद्भावेऽप्यनाधारस्य तत्प्रतिष्ठितत्वासम्भवात्; 'नह्यतिशिक्षितोऽपि नटवटुः स्वस्कन्धमारुह्य नरीनर्ति' इति न्यायेन स्वस्य स्वाश्रितत्वासम्भवाच्च न द्वयमपि युज्यते। अतश्शिष्यस्य सा बुद्धिर्निवर्तनीयेति मत्वा पुनराह—यदि वा न महिम्नीति। यदि वा-अन्यथा पश्यसि, तदा न महिम्नीति ब्रूमः इत्यर्थः' इति रङ्गरामानुजीयम्। तत्रस्थवाक्यानि सर्वाण्यपि अत्रानुसन्धेयानि। विस्तरभीत्या न लिख्यन्ते। श्रुतप्रकाशिकायाम् (१-३-७) 'अस्य महिमानमिति वीतशोकः' 'एतां विभूतिं योगञ्च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु परमात्मनो महिमवत्त्वावगमात्, 'यदि वा न महिम्नि' इति न महिमनिषेधः; अपितु विभूतिरूपमहिमप्रतिष्ठितत्वनिषेधोऽवगम्यते' इत्युक्तम्॥

रा।। इति शरीरत्वेन नियाम्यत्वप्रतिपादनात्तदायत्ते स्थितिनियमने प्रतिपादिते, शेषित्वं च । नचाहं तेष्ववस्थितः—अहं तु न तदायत्तस्थितिः, मत्स्थितौ तैर्न कश्चिदुपकार इत्यर्थः । न च मत्स्थानि भूतानि-न घटादीनां जलादेरिव मम धारकत्वम्; कथम् ? मत्सङ्कल्पेन । पश्य ममैश्वरं योगम्—अन्यत्र कुत्रचिदसम्भावनीयं मदसाधारणमाश्चर्यं योगं पश्य । कोऽसौ योगः ?; भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः—सर्वेषां भूतानां भर्ताऽहं, न च तैः कश्चिदपि ममोपकारः । ममात्मैव भूतभावनः—मम मनोमयस्सङ्कल्प एव भूतानां भावयिता=धारयिता नियन्ता च ।।५।।

सर्वस्यास्य स्वसङ्कल्पायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वे निदर्शनमाह—

**यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुस्सर्वत्रगो महान् ।**
**तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ।।** ६

ता।।उक्तं विवृणोति-मत्स्थिताविति ।न कश्चिदिति-स्वरूपतस्सङ्कल्पादृष्टादिना वेति भावः।'मत्स्थानि 'न च मत्स्थानि' इत्येतद्व्याहतमित्यत्राह— न घटादीनामिति । मूर्तं हि मूर्तान्तरं पतनप्रतिघातिना संयोगेन धारयति; न तथात्रेति भावः । लोकदृष्टविपरीत न सम्भवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते—कथमिति। शरीर शरीरिणोरिव सम्भवमभिप्रेत्याह—मत्सङ्कल्पेनेति । स्वेच्छाधीनधारकत्वं हि विहितम् । अस्वतन्त्रतया धारकत्वं तु निषिध्यत इत्यविरोध इति भावः । 'ऐश्वरम्' इत्यनेनानन्यसाधारणत्वं फलितम्; 'पश्य' इत्यनेन चाश्चर्यता द्योतितेत्यभिप्रायेणाह—अन्यत्रेति । '१योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इति पाठात्सङ्कल्परूपं ध्यानमिह योगः, युज्यमानस्वभावादिर्वा । 'पश्य मे योगम्' इत्युक्ते योगस्वरूपमेवानन्तरं वक्तव्यमिति तदाकाङ्क्षां दर्शयति—कोऽसाविति । 'भूतभृन्न च भूतस्थः इत्यत्रार्थात् सिद्धमहमित्येव विशेष्यम्। अथवा भूतभावनः'इतिवत्'ममात्मा'इति निर्दिष्टसङ्कल्पविशेषणत्वेऽपि फलितकथनं सर्वेषां भूतानां भर्ताहमित्यादि । 'आत्मा' इति विशेषनिर्देशः परिसङ्ख्यानयात्तदतिरिक्तसहकारिव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणाह—ममात्मैवेति । 'ममात्मा' इति व्यधिकरणनिर्देशस्वारस्यसिद्धमात्मशब्दार्थमाह—मम मनोमयस्सङ्कल्प इति । एतेन देहादिसङ्घातेऽहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्ध्यनुसारेण 'ममात्मा' इति व्यपदेशः' इति शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । सङ्कल्प एव मनःकार्यतयान्यत्र प्रसिद्धो मनः प्रतिपादकेनात्मशब्देनात्र व्यवदिष्टः । यद्वा आत्मशब्दोऽत्र सङ्कल्परूपमनः पर एव, '२मनसैव जगत्सृष्टिं' '३मनोऽकुरुत स्यामिति' इत्यादेः । तदर्थज्ञापनाय तु मनोमयशब्दः । धारणनि-

प्र-पा।। १. नामलिङ्गानुशासने ३ काण्डे नानार्थवर्गे, १०९-श्लो ।।

२. वि. पु. ५-२२-१५ ।। 'मनसैव जगत्सृष्टिं संहारञ्च करोति यः । तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ।।

३. बृ. १-२-१ ।।

रा ।। **यथा आकाशे अनावलम्बने महान् वायुस्स्थितस्सर्वत्र गच्छति; स तु वायुर्निराल-म्बनो मदायत्तस्थितिरित्यवश्याभ्युपगमनीयो मयैव धृत इति विज्ञायते; एवमेव सर्वाणि भूतानि तैरदृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय; यथाहुर्वेदविदः**—*'मेघोदयस्सागरसन्निवृत्ति-रिन्दोर्विभागः स्फुरितानि वायोः । विद्युद्विभङ्गो गतिरुष्णरश्मेर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' इति; **विष्णोरनन्यसाधारणानि महाश्चर्याणीत्यर्थः**; श्रुतिरपि +'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' +'भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । +भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च' इत्यादिका ।।६।।

सकलेतरनिरपेक्षस्य भगवतस्सङ्कल्पात्सर्वेषां स्थितिः प्रवृत्तिश्चोक्ता; तथा तत्सङ्कल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपीत्याह—

---

**ता**।।यमनयोरेव प्रकृतत्वात्,अनन्तरश्लोके चनिर्दिश्यमानत्वात्,सृष्टेश्च ततोऽप्यनन्तरं वक्ष्यमाणत्वादत्र 'भूतभावनः' इत्येतत्सत्तातादधीन्यनिममनाद्युपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह— **धारयिता नियन्ताचेति** । अथ वा 'भूतभृन्न च भूतस्थः' इत्यस्यैवायमर्थः ।।४।।५।।

यथाकाशस्थितः' इति श्लोके स्वस्मिन् सर्वभूतस्थितेराकाशे वायुस्थितिर्दृष्टान्त इति केचि-दाहु; तदयुक्तम्, आकाशस्य वाय्वपेक्षया नियमनधारणयोरभावात्तथाविधस्थितेर्हि प्रकृतत्वेन तन्नि-दर्शनार्थत्वस्यैवौचित्याच्चेत्यभिप्रायेणाह—**सर्वस्येति** । 'आकाशस्थितस्सर्वत्रगः' इत्याभ्यामीश्वरैक-धार्यत्वं तदेकप्रेर्यत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**यथाकाशेऽनालम्बन** इति । महत्त्वं चान्याशक्य-त्वायोक्तम् । अभिप्रेतं निदर्शनप्रकारं विशदयति—**सत्विति** यथा निरालम्बने विहायसि विहङ्गम-शरीरादेश्चेतनविशेषाधिष्ठेयत्वम्; एवमेव वाय्वादेरपीति भावः । **तैरदृष्ट** इत्यनेन अनुपलम्भबाध-निरासाय पूर्वोक्तश्रुत्यादिसिद्धायोग्यत्वप्रदर्शनम् । ईश्वरानुमानमनभ्युपगच्छतां कथमिदं निदर्शनमि-त्यत्राह—**यथाहुर्वेदविद** इति । आगममूलसम्भावनातर्कपरमिति भावः । **वेदविद** इत्यनेनाधीयमानवे-दोपबृंहणरूपताद्योतिता । अस्मदाद्यगोचरोपादानोपकरणसम्प्रदानादिकानां तत्क्षणादेव सकलदिङ्मु खव्यापिनां धाराधराणामुत्पत्तिः सकलभुवनाप्लावनलम्पटस्यैव जलनिधेरम्बरालम्बिनां तरङ्गाणां वेलातले निवृत्तिः, प्रतिनियतकलावृद्धिक्षयशृङ्गोन्नमनादिरूपश्चन्द्रमसो विभाग, अशङ्कितागमानाम-नियतदिग्विशेषाणां तृणगिरितरुषण्डलुण्टाकानां चण्डमारुतादीनां विष्फूर्तयः, प्रशान्तदहनमिहिरहिम-करादिमहसि प्रावृषि निशीथेऽप्यविदितपूर्वोत्तरक्षणानां क्षणरुचीनां विभङ्गः, निरालम्बने विहायसि महीयसो मिहिरमण्डलस्य प्रतिनियतदिनरजनिमासायनसंवत्सरादिदेशिकस्सञ्चारः, एवंविधान्यन्या-निच परिवेषोपरागेन्द्रचापकरकास्तनिताशनिभूकम्पप्रभञ्जनभ्रमणादयोऽत्यद्भुतप्रकारास्सर्वे सर्वव्या-पिनस्सर्वशक्तेर्विष्णोरेव विचित्रसृष्टिशक्तिमूला भवितुमर्हन्तीति श्लोकार्थः । मायाशब्दस्य मिथ्यार्थ-

---

**प्र-पा ।। *** +बृ. ५-८-९ ।। +तै. आन. ८-अनु।।

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७

रा ॥ स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानि, मामिकां-मच्छरीरभूतां, प्रकृतिं-तमश्शब्द-वाच्यां नामरूपविभागानर्हां, कल्पक्षये चतुर्मुखावसानसमये मत्सङ्कल्पाद्यान्ति; तान्येव भूतानि कल्पादौ पुनर्विसृजाम्यहम्; यथाह मनुः—*'आसीदिदं तमोभूतं सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्' इतिः। श्रुतिरपि+'यस्याव्यक्तं शरीरम्' ÷'अव्यक्तमक्षरे लीयते। अक्षरं तमसि लीयते' इत्यादिका,*'तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' इति च ॥७॥

---

त्वनिरसनायाह—विष्णोरिति । सम्बन्धसामान्यस्य नियाम्यत्वादिविशेषपर्यवसानाय 'यथाहुर्वेदविदः' इत्यनेनाभिप्रेतं विवृणोति—श्रुतिरपीति । प्रशासनमत्र सङ्कल्पविशेषः; भीषेति—भयादित्यर्थः ॥६॥

अप्रस्तुतसृष्टिप्रलयाभिधानस्य सङ्गतिमाह-सकलेति । प्रवृत्तिश्चेत्यर्थसिद्धोक्तिः;'मामिकाम्' इत्यनेन शेषत्वं सिद्धम्; तच्च शरीरतयेत्यवगतं—'१यस्य तमश्शरीरम्' इति; अतो मच्छरीरभूतामित्युक्तम् । सर्वभूतशब्देन समस्तकार्यावस्थासङ्ग्रहात्— तमश्शब्दवाच्यामित्युक्तम् । '२तमः····एकी भवति' इत्युक्तप्रदर्शनं-नामरूपविभागानर्हामिति । सर्वभूतशब्दात्, 'प्रकृतिं यान्ति' इति वचनाच्च प्राकृतप्रलय एवात्र विवक्षित इत्याह—चतुर्मुखावसानसमय इति । कल्पक्षये—अन्तिमब्रह्मदिवसावसान इत्यर्थः । कल्पानां क्षय इति वा विवक्षितम् । ब्रह्मायुःपरो वात्र कल्पशब्दः, '३संहर्ता च स्वयं प्रभुः' '४मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः' इत्याद्युक्तेः, अत्रैव 'पुनस्तानि विसृजामि' इति वचनाच्च । मदीयां प्रकृतिं यापयामीत्यभिप्रायः । तदाह—मत्संकल्पाद्यान्तीति । तानि-तत्सजातीयानीत्यर्थः; तदभिप्रायेण तान्येवेत्युक्तम् । '५यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव' इतिवत् । यथा कुन्तीशरीरात्तवोत्पत्तिस्त्वयानुपलब्धाप्याप्तवाक्याद्दृढप्रतिपन्ना, तथा मच्छरीरात्प्रपञ्चस्योत्पत्तिं ममैव वाक्यादभ्युपगच्छेति 'कौन्तेय' इत्यस्य भावः । 'मच्छरीरभूतां....तमश्श-

---

प्र-पा॥ *मनु. १-५ ॥ +सुबाल. ७-खं ॥

*२-अष्ट. ८-प्र. ९-अनु ॥

१. बृ. ५-७-१३ ॥ ÷२. सुबाल. २ खं ॥

३. वि. पु. १-२-६७॥ 'स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यञ्च पाति च । उपसंह्रियते चान्ते संहर्ता च स्वयम्प्रभुः । स्रष्टारं ब्रह्माणं सृज्यं दक्षादिगणं संहर्तारं रुद्रं संहार्यं त्रैलोक्यं च युगपन्निर्दिश्य तद्रूपत्वविधानात् सृज्यसंहार्यभूताद्वस्तुनः स्रष्टृसंहर्त्रोर्न विशेष इति प्रदर्शनमस्मिन् श्लोके विशेषः; तस्य क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं गुणनियन्तृत्वमेव, न भोक्तृत्वमित्याह—स्वयं प्रभुरिति ॥

४. वि. पु. ५-२२-१५॥

५ वि. पु १-६-६५॥ 'यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि···· दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥' यथा ऋतुलिङ्गानि-पुष्पफलादीनि, पर्यये—पुनरावृत्तौ, तानि तानि—तत्तज्जातीयान्येव, दृश्यन्ते, तथैव युगादिषु कल्पाद्यावृत्तिषु, भावाः-देवादयः ॥

**प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामिपुनः पुनः ।**
**भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥** ८

रा॥ **स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्याष्टधा परिणमय्येमं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकं भूतग्रामं मदीयाया मोहिन्या गुणमय्याः प्रकृतेर्वशादवशं पुनः पुनः कालेकाले विसृजामि** ॥८॥

**एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भगवन्तं बध्नन्तीत्यत्राह—**

---

ब्दवाच्याम्' इति स्वोक्तमर्थं भेषजायमानयत्किञ्चनोक्तमनोर्वचनेन संवादयति—**यथाहेति** ।'१आसी-दिदम्' इत्यादिकायां सप्तश्लोक्यां नारायणस्यैव परमकारणत्वं ब्रह्मादेरशेषस्य २तत्सृष्टत्वं च सुव्यक्त-मुक्तमनुसन्धेयम् ।कारणावस्थस्याप्यचिद्द्रव्यस्य परमात्मशरीरतयात्यन्तभिन्नत्वे तमश्शब्दवाच्यत्वादौ च मनोरुपबृंहणीयां श्रुतिं दर्शयति—**श्रुतिरपीति** ॥७॥

'विसृजामि' इत्युक्तायास्समष्टिव्यष्टिरूपायास्सृष्टेः प्रकारः प्रदर्श्यते— 'प्रकृतिं स्वाम्' इति श्लोकेन । '३विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता जगत् । गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी' इत्यादिश्रुत्यनुसा-रेणास्य श्लोकस्यार्थमाह—**स्वकीयामिति** । उपादानद्रव्यस्य कर्त्रावष्टम्भो ह्यधिष्ठानम्; तच्चाभिमत-कार्यविशेषानुगुणमध्यमावस्थाप्रापणमेवेत्यभिप्रायेणोक्तम्— **अष्टधा परिणमय्येति** । '४भूमिरापः' इत्यादिना प्रागुक्तमष्टविधत्वम् । एवमर्थसिद्धस्समष्टिसृष्टिप्रकार उक्तः; भूतग्रामशब्दोऽत्र देवतादिजा-त्यवच्छिन्नव्यष्टिजीवस्तोमपरः, अचेतनपरत्वे 'प्रकृतेर्वशादवशम्' इत्यनेनानन्वयात् । तस्य चतुर्विधस्य सावान्तरभेदस्य सङ्ग्रहार्थः कृत्स्नशब्दः । एवंविधकार्यत्वे च योग्यताप्रदर्शनार्थम्—'इमम्' इति निर्देश इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**इमं चतुर्विधम्**—इत्यादि । चातुर्विध्यमेव विवृणोति—**देवेति** । 'प्रकृते-र्वशात्' इत्यनेनाभिप्रेतः 'प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः' इत्यत्र च कण्ठोक्तोऽवशत्वहेतुः— **मोहिन्या** इत्युक्तः। तत्रापि हेतुर्गुणमयत्वं '५त्रिभिर्गुणमयैः' इत्यादिनोक्तम् । 'पुनः पुनः' इत्यनेन तदुत्पत्तिप्रलयोचितद्वि-परार्धसहस्रयुगादिप्रतिनियतानाद्यनन्तप्रवाहकालावच्छेदविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**कालेकाल इति** । **विसृजामि**—विविधं सृजामि विचित्रनामरूपदेशकालभोगादियुक्तं करोमीत्यर्थः ॥८॥

---

१. मनुः ॥ २. तद्विसृष्टत्वं. पा ॥

३. मन्त्रिकोप ॥ 'विकारजननीं भूतभाविनी ॥ ३-५॥ अस्यार्थ :—अष्टरूपत्वं 'भूमिरापोऽनलः' इत्युक्त-प्रकारेण, अजाम्-उत्पत्तिरहिताम्, ध्यायते-परमात्म-ना संकल्परूपज्ञानेन ज्ञायते, अध्यासिता-अधिष्ठिता, तन्यते-विस्तार्यते, स्थूलावस्थं क्रियते समष्टिभूतरूपेण क्रियते, प्रेर्यते-व्यष्टचर्थम्प्रेर्यते; पुरुषार्थं—पुरुषाणाम-र्थनीयभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपं जगत्, सूयते, 'जनित्री भूतभाविनी' इति समष्टिव्यष्टिसृष्टिरुच्यते' इति ॥

४. गी. ७-४ ॥ ५. गी. ७-१३ ॥

**न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।**
**उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥** ९

रा ।। न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निबध्नन्ति—मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति, यतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादिविषमभावहेतवः; अहन्तु तत्र ब-

ता।।'न च मां तानि कर्माणि' इत्येतन्न पुण्यपापरूपकर्मविषयम्, तस्याप्रस्तुतत्वेन 'तानि' इति परामर्शायोगात्; सृष्टिसंहारादेश्च प्रसक्तत्वात्तत्परामर्श एवोचितः; तस्य दोषरूपत्वमपि सृज्यदेवादिवैषम्यादिना द्योतितमिति तन्निरासार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह—**एवं तर्हीति** । **सृष्ट्यादीनीत्या**दिशब्देन स्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहादिसङ्ग्रहः । **नैर्घृण्यादीत्या**दिशब्देन पक्षपातित्वाव्यवस्थितत्वादि सङ्गृह्यते । 'निबध्नन्ति' इति न संसाररूपो बन्ध उच्यते, जगत्सृष्ट्यादेरसंसारहेतुत्वाश्रवणात्, परोक्तधर्माधर्मसम्बन्धशङ्काप्रसङ्गाभावात्, दौर्जन्ये सत्यपीश्वरस्य नियामकाभावात्; अतो नैर्घृण्यादिरूपदोषानुबन्ध एवात्र शङ्कितः प्रतिषिध्यत इत्याह—**मयीति** । चशङ्कानिवृत्त्यर्थं । **सृष्टिवैषम्ये** प्रयोजककर्माभिप्रेतमाह—**यत इति** । '[१]स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां' '[२]कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः' '[३]आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः' '[४]वाचिकैः पक्षिमृगताम्'

१. वि. पु. १-४-५२. 'निमित्तमात्रम्मुक्त्वैनं नान्यत् किंचिदपेक्षते । नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् । निमित्तमात्रमेनम्परमपुरुषं मुक्त्वा नान्यत्किञ्चित् विशेषकारणमपेक्षते, वस्तु—देवादि, स्वशक्त्या-स्वकर्मभिः; वस्तुतां-तत्तद्रूपताम्, नीयते, जीवकर्मायत्तत्वात् विचित्रसृष्टेः, तेषु प्रधानकारणत्वोक्तिरौपचारिकी ॥

२. वि. पु. १-५-२८ ॥ 'कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशलाकुशलैस्तुताः । ख्यात्या तया विनिर्मुक्ताः संहारेऽप्युपसंहृताः' ॥ ख्यात्या-बुद्ध्या, तत्तत्कर्मानुसारिण्या बुद्ध्येति यावत् ॥

३. विष्णुधर्मे-१०४-अ. २३, ३६ ॥ आब्रह्मस्तम्ब....वर्तिनः ॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः अविद्यान्तर्गतास्सर्वे ते हि संसारगोचराः । पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः । नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥ तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् ॥' 'आब्रह्म' इत्यारभ्य 'तेषामप्यन्यतो यतः' इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य 'चतुर्मुखसनकसनन्दनादीनां जगदन्तर्वर्तिनामविद्यावेष्टितत्वेन शुभाश्रयतानर्हतामुक्त्वा, बद्धानामेव पश्चात् योगेनोद्भूतबोधानां स्वस्वरूपापन्नानाञ्च स्वतः शुद्धिविरहात् [भगवता शौनकेन शुभाश्रयता निषिद्धा' इति । 'तस्मात्तदमलम्' इत्यादेः 'परस्य ब्रह्मणो विष्णोस्स्वरूपं स्वासाधारणमेव शुभाश्रय इत्युक्तम्' इति च पुराणघट्टे श्रीभाष्यकारैस्संग्रहेणार्थ उक्तः । श्रुतप्रकाशिकायामस्यार्थो विस्तरेण (२-१-३) प्रपञ्चितः ॥

४. मनुस्मृतौ. १२-९ ॥ 'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्' ॥

**षम्ये असक्तः तत्रोदासीनवदासीनः; यथाह सूत्रकारः—***'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' *'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्' इति ॥९॥

**मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।**
**हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते ॥** १०

**तस्मात्** क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिस्सत्यसङ्कल्पेन मयाऽध्यक्षेणेक्षिता सचराचरं जगत्सूयते; अनेन क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणमदीक्षणेन हेतुना जगत्परिवर्तत इति मत्स्वा-

---

'१अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा । संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान् । तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते' इत्यादिभिस्सिद्धोऽयमर्थः । 'तेषु कर्मस्वसक्तम्' इत्युक्त सति अकर्तृत्वादिभ्रमस्स्यादिति तन्निरासायोक्तं—**तत्र वैषम्य** इति । **असक्तः**—प्रयोजकत्वकृतसम्बन्धरहित इत्यर्थः । असक्तत्वे दृष्टान्त उच्यते—**उदासीनवदासीन** इति । यथा कस्मिंश्चित्कर्मणि उदासीनस्तत्र प्रयोजकत्वकृतसम्बन्धरहितः; तथा कर्ताप्यसौ तस्मिन् अंशे उदासीनवदासीन इत्यर्थः । तेन कर्मानुष्ठानदशायामीश्वरस्य वैषम्यादुदासीनत्वमेवोच्यते । विषमसृष्टेः कर्मसापेक्षत्वे जीवानां तत्कर्मप्रवाहाणां च अनादितया प्रलयकालेऽपि तत्सद्भावे सूत्रद्वयं दर्शयति—**यथाहे**ति ॥

यदि कर्मानुगुणा विषमसृष्टिः; तर्हि प्रकृतिरेव परिणामशीला तदनुगुणं परिणमतां किमीश्वरेणेत्यत्रोच्यते **मयाध्यक्षेणे**ति । 'सर्वभूतानि' इत्युपक्रान्तस्वसंकल्पाधीनसृष्टिप्रलयादिसंहारनाद्योतनायाह—**तस्मा**दिति । 'मयाध्यक्षेण' इति पदद्वयाभिप्रेतं श्रौतमर्थमाह—**सत्यसङ्कल्पेन** ...**ईक्षिता**—इति । '२कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासः '३योऽस्याध्यक्षः' '४ध्यायतेऽध्यासिता तेन' इत्यादिकमत्र भाव्यम् । अभिक्रमश्नुत इति

---

प्र पा॥ *शारी. २-१ ३४, ३५ ॥

१. वि. पु. ६-७-६१, ६३ ॥ अविद्याकर्म ·· ··· तारतम्येन वर्तते ॥ अविद्येति । सर्वगा-चतुर्मुखादिपिपीलिकान्तसर्वशरीरस्था, जातावेकवचनम्, यद्वा धर्मभूतज्ञानेन स्वतः सर्वं व्याप्तुं क्षमा, कर्मणा वेष्टिता-कर्मणा सङ्कुचितज्ञानेत्यर्थः तर्हि सर्वे अज्ञास्स्युरित्यत्राह तयेति । कर्मतारतम्यानुगुणं ज्ञानतारतम्यवती क्षेत्रज्ञशक्तिरित्यर्थः, सर्वेषां ज्ञाननित्यत्वस्य, मुक्तौ सर्वविषयकत्वस्यच प्रामाणिकत्वात् बद्धावस्थायां सङ्कोचविकासौ सिद्धौ, तत्तारतम्यच्च—'पुंसश्शक्त्युपलक्षितः' 'तच्छक्त्या पशवोऽधिकाः' इति स्पष्टीकृतम्' इति श्रुतप्रकाशिका (१-१-१.) ॥

२. श्वेता. ६-११. एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । 'केवलः' इतिपदेन फलान्वयराहित्यं विवक्षितम् । निर्गुणः अगुणवश्यत्वात् अभोक्तेत्यर्थः । साक्षी अहङ्कारे म्रियमाणे स्वयं साक्षिमात्रतयाऽवस्थानात् न भोक्तृभावः ।

३. ऋग्वे. ७-७-१०-१-१७. 'योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । सोऽङ्ग वेदेत्यादि । यः—यः-परमात्मा परमे व्योमन्-विभक्तिलोपश्छान्दसः, परमे पदे, अस्य-जगतः, अध्यक्षः साक्षात्कारक्षमः, ईश्वरो वा ॥ सोऽङ्गेत्यादिकम्पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

४. मन्त्रिकोपनिषदि. पुटे. ३८६ व्याख्यातम् ॥

रा ।। एवं सत्यसंकल्पत्वं नैर्घृण्यादिदोषरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेवसूनोरैश्वरं योगं पश्य; यथाह श्रुतिः—+'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः । मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्' इति ।। १० ।।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।। ११

एवं मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं स्वकृतैः पापकर्मभिर्मूढा अवजानन्ति-प्राकृतमनुष्यसमं मन्यन्ते, भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्यौदार्यसौशील्यवात्सल्यनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिमं

ता।।अध्यक्ष इति केचित् जगच्छब्दस्तत्राप्यन्वेतव्यः पूर्वार्धगतसचराचरशब्द उत्तरत्रापीत्यभिप्रायेण,सचराचरं जगदित्युक्तम् ।'सूयते' इत्यनेन'१सूयते पुरुषार्थं च'इत्यादिश्रुतिः स्मारिता।पूर्वार्धे सृष्टिहेतुतयोक्तमेवोत्तरत्रापि संहारहेतुतया 'अनेन हेतुना' इति परामर्शार्हम्; न पुनः प्रधानतयोपस्थापितापि सृष्टिः, तस्याः प्रलयादिकं प्रत्यहेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह— अनेनेति । तेनाध्यक्षशब्दस्यात्र +अविक्रियदृशिमात्रपरतां वदन्तः प्रत्युक्ताः । कर्मवशाज्जीवशेषभूतं प्रपञ्चं प्रति कथं तव स्वाम्यं, कथं च कारुणिकस्यापि कर्मपरतन्त्रतया दुःखमुत्पादयितुस्सत्यसङ्कल्पतेत्यत्राह - मत्स्वाम्यमिति । 'पश्य मे योगम्' इत्युपक्रान्तनिर्वहणरूपताप्रदर्शनाय—ममेत्यादिकम् । 'अवजानन्ति माम्' इत्यनन्तरश्लोकस्थास्मच्छब्दानुसन्धानवशात् 'मे' इत्येतन्निरतिशयसौलभ्यसच्छादितेश्वरभावमवतारमभिप्रैतीति—वसुदेवसूनोरित्युक्तम् । एतेन '२मनुष्यत्वे परत्वं च' इति सङ्ग्रहश्लोकांशोऽनुसंहितः । युज्यत इति व्युत्पत्त्या स्वाम्यादेरत्र योगशब्दार्थतोक्ता । प्रकृतेरीश्वराधीनपरिणामत्वेजीवानां कर्मानुगुणप्रकृतिवशत्वे च श्रुतिमुदाहरति—यथाहेति ।। १० ।।

महात्मनां विशेषं वक्तुं मूढानां स्वभाव उच्यते—'अवजानन्ति' इति श्लोकद्वयेन । प्रकृतसङ्गत्यर्थमेवंशब्दः । 'भूतमहेश्वरम्' इत्यस्य भावविशेषणत्वायोगात् व्यवहितेनापि 'माम्' इत्यनेनान्वयः । भूतमहेश्वरादिशब्देनाभिप्रेतप्रदर्शनं—सर्वज्ञमित्यादि । मानुषीं-मनुष्यसम्बन्धिनीम्; *मनुष्यसजातीयसंनिवेशवतीमित्यर्थः । यथा हिरण्मयमृण्मयघटयोर्द्रव्यवैजात्येऽपि संस्थानसाम्यं, तद्वदत्रापि । इदं च मत्स्यादितन्वाश्रयणस्याप्युपलक्षणम् । मौढ्यस्यापीश्वराधीनत्वेन तद्दोषव्युदासाय—

प्रपा।। +श्वेता ४-९ ।। 'अस्मान्मायी....सन्निरुद्धः ।। मायान्तु ''''' महेश्वरम् ।।१०।। अस्मात्—स्वशरीरभूतात्, स्वेनाविभक्तात् सूक्ष्मावस्थात् प्रकृतेः; मायी—सर्वेश्वरः, एतत् सर्वं जगत्, सृजतीत्यर्थः । तस्मिन्—प्रकृतौ, अन्यः-बद्धजीवः, मायया— प्रकृत्या, अविद्ययेति यावत्,'अनादिमायया सुप्तः' इति श्रुतेः,सन्निरुद्धः-बद्धः इत्यर्थः । मायामायिशब्दयोरर्थमाह-मायान्त्विति ।।

+ निर्विकारचैतन्य परतां पा ।।

*मनुष्यजातीय. पा ।।

१. मन्त्रिकोपनिषदि,

२. गी. सं १३ ।।

रा।।परं भावमजानन्तो मनुष्यत्वसमाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः।।११।।

**मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।**

**राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२**

**मम** मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानकरीं **राक्षसीमासुरीं च मोहिनीं प्रकृतिमाश्रिताः, मोघाशाः**-मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः, **मोघकर्माणः**-मोघारम्भाः, **मोघज्ञानाः**—**सर्वेषु मदीयेषु** चराचरेष्वर्थेषु विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः, **विचेतसः** तथा सर्वत्र **विगतयाथात्म्यज्ञानाः, मां** सर्वेश्वरमितरसम मत्वा **मयि** यत्कर्तुमिच्छन्ति, यदुद्दिश्यारम्भान् कुर्वते, **तत्सर्वं मोघं** भवतीत्यर्थः ।। १२ ।।

---

**ता।।स्वकृतैः पापकर्मभिरित्युक्तम्** ।अवज्ञाकारण दर्शयति-**प्राकृतेति** ।'परं भावमजानन्तः' इत्यनेन भ्रमहेतोर्भेदाग्रहस्य कथनम्; 'मानुषीं तनुमाश्रितम्' इति तु सादृश्यस्य; ताभ्यां प्राकृतमनुष्यसजातीयताभ्रमः; ततश्च यथाकथञ्चित्प्रतीयमानोत्कर्षापह्नवेन निकर्षापादनरूपावज्ञा; तदेतदखिल विशदयति-**भूतमहेश्वरस्येति** । **मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षण**मिति— अजहत्स्वस्वभावस्य अनितरसाधारणमेवावि धमनुष्यत्वाश्रयणमपि वस्तुतः परत्वानुप्रविष्टमिति भावः ।। ११ ।।

'मोघाशाः' इति श्लोकेन प्रस्तुतस्य हेतुफले प्रतिपाद्येते । मोहनप्रकृत्याश्रयणं हि मोघाशत्वादौ हेतुरिति पूर्वमुत्तरार्धव्याख्या । राक्षसीं-रक्षस्सम्बन्धिनीं तामसीम्; आसुरीम्—**असुरसम्बन्धिनीं** राजसीं क्रोधलोभादिमयीमित्यर्थः । प्रकृति-स्वभावमित्यर्थः । '१यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः' '२मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरमथवा तामसात्मकम् । यस्मात्क्षिपसि गोविन्द पाण्डवं च धनञ्जयम्' इत्यादिष्विवेति द्रष्टव्यम् । 'मोहिनीम्' इत्यनेन भगवत्परत्वतिरोधानादिकमभिप्रेतम् । 'मोघाशाः' इति समासांशद्वयार्थकथन-**मोघवाञ्छित निष्फलवाञ्छिताइति** । फलपर्यन्तकर्मस्वरूपासिद्ध्यभिप्रायेण—**मोघारम्भाइत्युक्तम्** । उपक्रमप्रभृति निष्फलप्रवृत्तय इत्यर्थः । ज्ञानस्य मोघत्वं हि स्वाधीनप्रवृत्त्यभिमतफलराहित्यम् । तच्चायथार्थत्वनिबन्धनम् । तस्य **चात्र** विषयविशेषनिर्देशाभावाद्यथासम्भवं सर्वविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— **सर्वेष्विति** । वैपरीत्यं च अस्वतन्त्रे स्वतन्त्रत्वम्, अन्यदीये स्वकीयत्वम्, अजडे नित्ये जडत्वानित्यत्वादिकम्, अस्थिरे स्थिरत्वमित्यादिकं द्रष्टव्यम् । 'मोघज्ञानाः' इति ज्ञानविशेषस्य विहितत्वात्तत एव तत्कारणस्य च **निषेद्धुमशक्यत्वात्** 'विचेतसः' इति निषेधस्तदतिरिक्तज्ञानपर इत्यभिप्रायेणाह-**सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञानाइति** । ननु मोघाशत्वादिकमसिद्धं, स्वर्गपश्वाद्यभिलषितसिद्धेः, तदुपायभूतयागादिषु यथार्थज्ञानाच्चेत्यत्राह—**मामिति** । अत्र यथार्थज्ञानाभावान्मोघज्ञानत्वम्, तत एव मोघाशत्वमोघारम्भत्वे इति **क्रमः** ।।

---

**१प्रा।। १. गी. १७-४ ।। । २ ।।**

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३

रा॥ ये तु स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैः मां शरणमुपगम्य विध्वस्तसमस्तपापबन्धा दैवीं प्रकृतिमाश्रिता महात्मानस्ते, भूतादिमव्ययं-वाङ्मनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया साधुपरित्राणाय मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वाऽनन्यमनसो मां भजन्ते; मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजनेन विना मनसश्चात्मनश्च बाह्यकरणानां च धारणमलभमाना मद्भजनैकप्रयोजना भजन्ते ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४

अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणाणुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभ-

---

ता॥ एवमवज्ञाप्रवृत्तमूढभूयिष्ठे लोके निष्फलस्तवावतार इति शङ्कायामवतारसाफल्यकारिणां महात्मनां वृत्तकथनव्याजेन भक्तिं प्रसञ्जयति-महात्मानस्त्विति महात्मशब्देन, तुशब्देन च सिद्धं भजनौपयिकमतिशयं दर्शयन् उद्देश्योपादेयांशं च विभजते—येत्विति । '१जनास्सुकृतिनः' '२मामेव ये प्रपद्यन्ते' इत्यादि प्रागुक्तं प्रतिसंधापयति—स्वकृतः पुण्यसंचयैर्मां शरणमुपगम्येति । दैवीं-सात्त्विकीम् । भूतादिमित्यनेनाशक्योपासनं परत्वं विवक्षितमित्याह—वाङ्मनसेति । 'माम्' इत्यनेनावतारपर्यवसितं सौलभ्यं सहेतुकमाह—परमकारुणिकतयेति । अवतारस्य दयादिमूलत्वेन कर्ममूलत्वाभावाज्ज्ञानसङ्कोचाद्यभावोऽव्ययशब्देनोच्यते । अनन्यमनस्त्वं सहेतुकं विवृणोति—मत्प्रियत्वेति । आर्ताद्यधिकार्यन्तरव्यवच्छेदार्थत्वादनन्यप्रयोजनत्वविवक्षात्रोचिता— मत्प्रियत्वेति । पार्थशब्देनेन्द्रसूनुस्त्वमपि दैवप्रकृतिरिति सूचितम् ॥१३॥

भजन्तीत्युपासनं प्रसक्तम्; अथ तदेव कीर्तनयतननमस्कारेषु प्रेरयदत्यर्थप्रियत्वलक्षणावस्थया विशेष्यते - सततमिति । कीर्तनादीनां त्रयाणां वाङ्मनःकायकर्मरूपतां तेषामेव प्रकरणान्तरेषु सिद्धं प्रकारं, सततमित्यस्य च कीर्तनयतननमस्कारनित्ययुक्तत्वोपासनेष्वविशेषेणान्वयमाह—अत्यर्थेति । अत्यर्थमत्प्रियत्वं भक्त्येत्यस्यार्थः । क्षणे महापृथिव्यादिवत्कल्पितेऽप्यस्य चरमावयवतया कल्पितोंशः—क्षणाणुमात्रेऽपीत्युक्तः । नाम्नां स्वादुत्वातिशयसिद्ध्यर्थं—मद्गुणविशेषवाचीनीत्युक्तम् । नामकीर्तनं चेष्टितादिकीर्तनस्योपलक्षणम् । गुणानुसंधानाभावेऽपि स्वरूपतः प्रीतिजननाय पुनः—मन्नामानीति व्यपदेशः । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा इत्यादिकं तत्तत्प्रदेशोक्तशब्दोपादानम्; यथा '३तन्नामस्मरणोद्भूतपुलकश्चेदिपुङ्गवः' इति । हर्षगद्गदकण्ठा इत्यनेन '४स्वरनेत्राङ्गविक्रिया' इत्यादि-

---

प्रपा॥ १. गी. ७-१६ ॥ २. गी. ७-१४ ॥ ३. ४.

**माना:** मद्गुणविशेषवाचीनि मन्नामानि स्मृत्वा पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा हर्षगद्गदकण्ठा नारायणकृष्ण-वासुदेवेत्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः तथैव यतन्तः-मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु तदुपकारकेषु भवननन्दनवन-करणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोबुद्ध्यभिमानपदद्वयकरद्वयशिरोभिरष्टाङ्गै रचिन्तितपांसुकर्दमशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः-नित्ययोगं काङ्क्षमाणा आत्मान्तं मद्दास्यव्यवसायिन उपासते ॥१४॥

**ता**॥भक्तिलक्षणग्रन्थस्मारणम्।'१कृषिर्भू वाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः' इति कृष्णशब्दोऽपि पुरुषार्थ-हेतुत्वप्रतिपादनमुखेन परव्यूहादिसमस्तावस्थासाधारण इति ज्ञापनाय व्यापकयोर्मध्ये पठितः । अवतारान्तरेष्वपि कृष्णशब्दः प्रयुज्यते—'२उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना' इति । यद्वा **नारायणे**ति परत्वानुसन्धानम्, **कृष्णवासुदेवे**ति तु अवतारविशेषपरतया सौलभ्यानुसन्धानम्;'३यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव । कृष्ण विष्णो हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम्' '४नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः' '५कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे' '६एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां' '७सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रम्' इत्यादिषु सर्वत्र सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः । रहसि जनसन्निधौ च व्रीडादिराहित्यमपि सततशब्देन व्यञ्जितम् । **तथैव**-सततं भवन्त्येत्यर्थः **मत्कर्मस्वि**त्यादिकं भक्तियोगासाधारणयतनविषयप्रदर्शनम् । तत्कर्मयतने दृढसंकल्पत्वं महत्यामापदि सम्पदि चान्याश्रयणपरिहारार्थम्।**भक्तिभारे**त्यादिकं प्रणामस्य रागप्राप्तत्वकथनम्।'८मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादाञ्छिरस्तत्रैव पञ्चमम्' इत्युक्तोऽष्टाङ्गप्रणामः । 'नित्ययुक्ताः' इति आशंसायां क्त इत्याह—**नित्ययोगमाकाङ्क्षमाणा** इति काङ्क्षमाणशब्दश्चानशप्रत्ययान्तः, '९ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इत्यनुशासनात् । '१०दासभूताः' इत्याद्युक्तस्वरूपानुरूपेण नित्य-योगं विशिनष्टि—**आत्मान्तं मद्दास्यव्यवसायिन** इति ॥१४॥

**प्र-पा**॥ १. भार. उद्यो. ६९-५ ॥

२. तैत्ति-नारा-१ अनु. 'उद्धृताऽसि....बाहुना । पातालगता त्वं वराहरूपिणा भगवता शतबाहुना महता यत्नेन उद्धृतासीति भूमिस्तुतिः ॥ ३ ॥

४ ॥ ५- वि. पु-७-३३. 'कमलनयन.... शङ्खचक्रपाणे । भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥'

६. भागवते. ६-३-२४. 'एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां (यत्की) सङ्कीर्तनम्भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् । आ (वि) क्रुश्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण उपैति (इयाय) मुक्तिम् ॥

७. 'आर्ता विषण्णाश्शिथिलाश्च भीता घोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः । सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखास्सुखिनो भवन्ति ॥' आर्ताः— नष्टैश्वर्यकामाः, विषण्णाः अपूर्वैश्वर्यकामाः; शिथिलाः—भगवत्प्राप्तिरहिताः, आत्मप्राप्तिकामाः; भीताः भगवत्प्राप्तिव्यतिरेकेण संसारणाद्भीताः, घोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः-'यन्मुहूर्तं क्षणं वापि' 'वरं हुतवहज्वाला' 'तदप्राप्तिमहादुःख' इत्यादिरीत्या प्रसिद्धाः परं र्ताः नारायणशब्दमात्रम् अष्टाक्षरस्याप्युपलक्षणम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

८. सात्वतसं. ६. परिच्छेदे. १८७-श्लो ॥

९ अष्टाध्याय्यां ३-२-१२९ । एष द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः, कवचं बिभ्राणः शत्रून्निघ्नानः

१०. पञ्चरात्रे ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५

रा ॥ अन्येऽपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानाख्येन यज्ञेन च यजन्तो मामुपासते; कथं ? बहुधा पृथक्त्वेन-जगदाकारेण विश्वतोमुखं-विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासते; एतदुक्तं भवति—भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्सन् सत्यसङ्कल्पो विविधविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरस्स्यामिति सङ्कल्प्य स एक एव देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराख्यविचित्रजगच्छरीरोऽवतिष्ठत इत्यनुसन्दधानाश्च मामुपासते—इति ॥१५॥

तथा हि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६

ता ॥ 'भजन्त्यनन्यमनसः' इत्यनन्यमनस्त्वेन प्रथममुपासनं विशेषितम्; ततश्च कीर्तनादिभिरन्तरङ्गैः । अथ वेद्याकारविशेषप्रदर्शनेनापि तदेव विशेष्यते—'ज्ञानयज्ञेन' इत्यादिना 'सदसच्चाहमर्जुन' इत्यन्तेन । चकारः पूर्वोक्तकीर्तनादिसमुच्चयार्थः । अपिस्त्वन्य इत्येनेनान्वितः, अन्यथा नैरर्थक्यादित्यभिप्रायेणाह—**अन्येऽपीति** । अन्यशब्दोऽत्र पूर्णोपासकपरः । यज्ञेन यजन्तः यज्ञेन प्रीणयन्त इत्यर्थः । 'बहुधा' 'पृथक्त्वेन' इत्यनेन समष्टिव्यष्टितदवान्तररूपसमस्तसंग्रह इत्याह—**जगदाकारेणेति** । विश्वतोमुखशब्दस्यात्र समभिव्याहारानुगुणं विवक्षितमाह—**विश्वप्रकारमिति** । नन्वेकत्वेन पृथक्त्वेन चोपासत इत्यन्वयः किं नोच्यते, कथं चैकस्यैव सतो बहुत्वेनावस्थानम् ? तथा च सविकारत्वसंसारित्वादिदोषाश्च स्युः; बहुधावस्थितस्यैकत्वेनोपासितुर्दृष्टिविपर्ययाद्भ्रान्तिश्च स्यादित्यत्राह—**एतदुक्तमिति** । एतेन परोक्तप्रक्रिययोपासनविधात्रयपरत्वं भेदाभेदादिवर्णनं च प्रत्युक्तम् । भगवानित्यनेन—सृष्ट्याद्यौपयिकगुणप्रपञ्चप्रदर्शनम् । वासुदेवशब्दे प्रथमांशेन सर्वसामानाधिकरण्यव्यपदेशनिदानसर्वशरीरत्वपर्यवसितव्याप्तिविशेषः, द्वितीयांशेन सृष्टिप्रयोजन क्रीडादिरेवेत्युच्यते । द्वाभ्यां च पदाभ्याम् अनन्योपासकैकान्तिजनशीलितमन्त्रविशेषोऽपि स्मारितः । पृथिव्यादिबहुत्वमात्रस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादेकस्यैव सतो बहुत्वं हि शास्त्रवेद्यम्; ततश्च तथाभूतैकत्व एवात्र वाक्यतात्पर्यम्; तच्चैकस्य सर्वशरीरत्वेन निर्व्यूढमिति न कश्चिद्दोषः ॥१५॥

यद्यपि परव्यूहादिरूपेणैकत्वपृथक्त्वे वक्तुं शक्ये; तथापि अनन्तरग्रन्थानुसारादुक्त एवार्थ इत्यभिप्रायेण 'अहं क्रतुः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रकृतसङ्गतिमर्थं चाह—**तथाहीति** । **ज्योतिष्टोमादिक** इत्यनेन **महायज्ञ** इत्यनेन च *विषयविशेषप्रदर्शनात्क्रतुयज्ञशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारः ।

---

**प्रपा**॥ *इत्यनेन च विशेषप्रदर्शनात्. पा ॥

अहं क्रतुः - अहं ज्योतिष्टोमादिकक्रतुः, अहमेव महायज्ञः, अहमेव पितृगणपुष्टिदा स्वधा, औषधं—हविश्चाहमेव, अहमेव च मन्त्रः; अहमेवचाज्यम्; प्रदर्शनार्थमिदम्; सोमादिकं च हविरहमेवेत्यर्थः; अहमाहवनीयादिकोऽग्निः; होमश्चाहमेव ॥१६॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७

रा ॥ अस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः, तत्र त्र पितृत्वेन, मातृत्वेन, धातृत्वेन, पितामहत्वेन च वर्तमानोऽहमेव । अत्र धातृशब्दो मातापितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते । यत्किञ्चिद्वेदवेद्यं पवित्रं-पावनं, तदहमेव । वेदकश्च वेदबीजभूतः प्रणवोऽहमेव । ऋक्सामयजुरात्मको वेदश्चाहमेव ॥१७॥

---

ता ॥ शारीरमानसश्रौतस्मार्तादिविभागस्तु न प्रसिद्ध्यनुसारीति भावः । महायज्ञः—ब्रह्मयज्ञादिः पञ्चविधः । अविशेषादेवकारस्सर्वत्रान्वेतव्यः । क्रतुतदवयवादिप्रसङ्गात् स्वधाशब्दसहपाठादाज्यस्य च पृथगुक्तत्वादोषधिविकार हविर्विषयोऽयमौषधशब्द इत्याह—**औषधं हविश्चाहमेवेति** । एतेन स्वधौषधशब्दयोरन्नभेषजादिपरत्वव्याख्या प्रत्युक्ता । 'विशेषविधिश्शेषनिषेधार्थः' इति शङ्कां परिहरति—**प्रदर्शनार्थमिति** । एवमुत्तरेष्वपि पितामहादिकथनं प्रपितामहादिप्रदर्शनार्थं ग्राह्यम् । अत्राग्निशब्दस्य प्रकरणविशेषाद्भूततृतीयादिमात्रविषयत्वं न युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—**अहमाहवनीयादिकोऽग्निरिति** । हविषां प्रागुक्तत्वादत्र हुतशब्दो भावार्थ इत्याह—**होमश्चेति** ॥१६॥

'पिताहमस्य' इत्यादौ न स्वस्वरूपेण पितृत्वादिक मिहोच्यते; अपि तु पितृत्वादिरूपेण प्रतिपन्नानां स्वान्तर्यामिकत्वम् । तथा सति हि प्रकृतसङ्गतिरित्यभिप्रायेणाह—**अस्येति** । स्थावरेष्वपि तानि-तानि कारणानीश्वरशरीराणीति तत्रापि तस्य पितृत्वादिव्यवहारः । धातृशब्दो हि स्रष्टृचेतनविशेषपरतया प्रसिद्धः; ततश्चात्र पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—**अत्रेति** । गोबलीवर्दन्यायादिति भावः । एकस्यैव सर्वपितृत्वाद्यभावात् प्रतिनियतप्रदर्शनाय—**तत्रतत्रे**त्युक्तम् । **अत्रेति**—पित्रा समभिव्याहृतत्वादित्यर्थः । रुद्रेन्द्रादिसहपाठे हि चतुर्मुखपरतेति भावः । धात्वर्थभूतधारणादिद्वारोत्पत्तिप्रयोजकत्वम् । वेद्यत्वमात्रस्य सर्वसाधारण्यात् वेद्यपवित्रशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावेन अन्वयस्सम्भवन्प्रतीयमानो बाधकाभावान्न त्याज्य इत्यभिप्रायेणाह—**यत्किञ्चिदिति** । वेदस्यानन्तरमभिधीयमानत्वात्पवित्र सामर्थ्याच्च—**वेदवेद्यमित्युक्तम्** । नपुंसकनिर्देशाद्विशेषकाभावाच्च अनुक्तसमस्तवेदवेद्यसंग्रहविषयोऽयमिति ज्ञापनाय—**यत्किञ्चिच्छब्दः** । सङ्कोचकसंज्ञापरत्वव्युदासाय—**पावनमित्युक्तम्** । सप्रतिसम्बन्धिनिर्देशमध्यपाताद्वेद्यप्रतिसम्बन्धिनिर्देशरूपत्वज्ञापनाय—**वेदकश्चेत्युक्तम्** । ऋक्सामयजुषांपृथगभिधानेऽपि तदनुप्रविष्टस्य पृथगुक्तिः किमभिप्रायेत्यत्राह—**वेदबीजभूत इति** ॥१७

गतिर्भर्ता प्रभुस्साक्षी निवासश्शरणं सुहृत् ।
प्रभवप्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८

रा ॥ गम्यत इति गतिः-तत्रतत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः; भर्ता - धारयिता, प्रभुः-शासिता, साक्षी-साक्षाद्द्रष्टा, निवासः-वासस्थानं वेश्मादि शरणम् - इष्टस्य प्रापकतयाऽनिष्टस्य निवारणतया च समाश्रयणीयश्चेतनश्शरणं, स चाहमेव; सुहृत् - हितैषी, प्रभवप्रलयस्थानं - यस्यकस्यचिदुत्पत्तिप्रलययोर्यत् स्थानं, तदहमेव, निधानं निधीयत इति निधानम्, उत्पाद्यमुपसंहार्यं चाहमेवेत्यर्थः। अव्ययं बीजं तत्रतत्र व्ययरहितं यत्कारणं, तदहमेव ॥१८॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९

ता ॥ गतिशब्दस्याग्रचप्रायन्यायेन द्रव्यपरत्वौचित्यान्नात्र भावार्थपरत्वमित्यभिप्रायेण स्थानपरत्वमाह—गम्यत इतीति । सर्वजनसाधारणेषु अर्थेषु निर्दिश्यमानेषु तन्मध्ये स्त्रीविशेषमात्रप्रति सम्बन्धिपदार्थो नववतुमुचितः; धारणार्थत्वं च बिभर्तिधातोः प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह—भर्ता धारयितेति । प्रभुशब्दस्यात्र प्रभूततामात्रपरत्वे 'जगतः' इत्यनेनान्वयो न स्यादित्यभिप्रायेणाह—शासितेति । साक्षाद्द्रष्टेति—१'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति हि साक्षिशब्दोऽनुशिष्यते । वासस्थानमिति-अत्र भावादिपरत्वानौचित्यादधिकरणार्थोऽयं घञिति भावः । गतिशब्देन पौनरुक्त्यनिरासायोक्तं—वेश्मादीति । गतिशब्दस्तु स्वर्गपृथिव्यादिगन्तव्यदेशपर उक्तः, तत्तद्देशानुभाव्यभोग्यपरो वा । शरणशब्दस्यात्र निवासशब्दनिर्दिष्टगृहाद्यचेतनपरत्वव्युदासायाह—इष्टस्येति । इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवारणयोर्यथेच्छं प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्वयः । २'शरणं गृहरक्षित्रोः' इति पाठादत्र रक्षितृपरश्शरणशब्दः । हितैषीति—शोभनहृदययुक्तो हि सुहृत्, शोभनत्वं च हृदयस्य हितगोचरत्वमिति भावः । यस्यकस्यचिदिति—न केवलं ब्रह्मादेरव्यक्तादेर्वा यदुत्पत्तिप्रलयस्थानमित्यभिप्रायः । 'प्रभवः' इति व्यस्तं परोक्तं पाठान्तरमप्रसिद्धेरनार्जवाच्चानादृतम् । 'प्रभवप्रलयस्थानम्' इति प्रसक्तत्वात् तत्र यत्प्रभवति, यच्च प्रलीयते, तदत्रनिधानशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—निधीयते इति निधानमिति । कर्मार्थोऽयं ल्युट् प्रत्ययः । एतेन निधानशब्दस्य प्रलयस्थानविशेषणत्वेन अव्याकृतपरत्वयोजना निरस्ता । 'प्रभवप्रलयस्थानम्' इत्यस्योपादानविवक्षायां बीजशब्दः कारणमात्रपरः; तस्योपादानपरत्वविवक्षयां बीजाधारक्षित्यादिदेशपरः पूर्वं इत्यभिप्रायेणाह—तत्रतत्रेति ॥१८॥

एवं ३'प्राधान्यतः' इति वक्ष्यमाणप्रकारेण लोके तत्तच्छब्दवाच्यतया प्रसिद्धानां प्रकृष्टपदार्थानां

---

प्र-पा ॥ १. अष्टाध्यायां. ५-२-९१ ॥ | नानार्थवर्गे. २०९ श्लोकः ॥
२. नामलिङ्गानुशासने. ३. काण्डे. | ३. गी. १०-१९ ॥

रा ।। अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि; ग्रीष्मादावहमेव वर्षं निगृह्णामि; तथा वर्षासु चाहमेवोत्सृजामि । अमृतं चैव मृत्युश्च—येन जीवति लोको येन च म्रियते, तदुभयमहमेव; किमत्र बहुनोक्तेन; सदसच्चाहमेव—सद्यद्वर्तते, असद्यदतीतमनागतं च, सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्यर्थः । एवं बहुधा पृथक्त्वेन विभक्तनामरूपावस्थितकृत्स्नजगच्छरीरतया तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्येकत्वज्ञानेनानुसन्दधानाश्च मामुपासते ।।१९।।

एवं महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितुमज्ञानां कामकामानां वृत्तमाह—

**त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।**
**ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ।।** २०

---

**ता ।।** सत्तायास्स्वाधीनत्वप्रदर्शनम्; अथ प्रवृत्तितादधीन्यमनेनोच्यते—'तपामि' इति । स्वरूपतस्तापहेतुत्वाभावाद्विशिष्टे तद्दर्शयति—**अग्न्यादित्यादी**ति । आदिशब्देन अग्न्यादितमद्रव्यविवक्षा । एककर्तृकयोर्विरुद्धयोः कालादिभेदेन व्यवस्थेत्यभिप्रायेणाह—**ग्रीष्मादावि**ति **वर्षास्वि**ति च । अत्र पर्जन्यादिरूपेणेति भाव्यम् । एवं रश्मिविशेषोऽपि ग्राह्यः । १'अहं क्रतुः' इत्युपक्रम्य एतावताधियज्ञाधप्रजाधिवेदाध्यात्माधिदैवतविवक्षेति केचित् । अथ साधकबाधकरूपेण संगृह्योच्यते—'अमृतं चैव मृत्युश्च' इति । मृतिकारणाभिधायिमृत्युशब्दसहप्रयोगान्मृतिप्रतिबन्धकमात्रविषयोऽयममृतशब्दः; सुधापरत्वे तु विशेषेण सह पठितव्यम्; अमृतसहपाठाच्च मृत्युशब्दस्य वैवस्वतादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**येने**ति । त्रैकाल्यवर्तिसर्वसंग्रहेण उपसंहारपरतां दर्शयति—**किमत्रे**ति । अत्र सच्छब्दवदसच्छब्दोऽपि भावान्तराभाववादाद्वस्तुविशेषपरः; अन्यथा अहमिति सामानाधिकरण्यायोगादित्यभिप्रायेणाह—**यद्वर्तते यदतीतमनागतञ्चे**ति । असच्छब्दोऽत्र वर्तमानान्यविषयः । ननु प्रकरणान्तरेष्विव चेतनाचेतनादिविषयत्वमनयोः किं नोच्यत इत्यत्राह—**सर्वावस्थे**ति । सर्वस्य भगवदात्मकत्वं हि प्रकृतम्, त्रैकालिकसमस्तसंग्रहौचित्यय वर्तमानत्वादिविवक्षायामपि चिदचितोर्न त्यागः, तयोरेव तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टस्वरूपविषयत्वात् । अथवा **सर्वे**त्यादिकम् २'अहं क्रतुः' इत्याद्युक्तकृत्स्नवाक्यार्थकथनमनुध्येयम् । सर्वतादधीन्यवचनं प्रकृतेनोपासनेन सङ्गमयति—**एवं बहुधे**त्यादिना । विशिष्टैकत्वमिह विवक्षितम्; न पुनः प्रलयदशापन्नमविभक्तत्वलक्षणम् । प्रस्तुतज्ञानयज्ञत्वस्मारणा—**ज्ञानेनानुसन्दधाना** इत्युक्तम् ।।१९।।

'सदसच्चाहमर्जुन' इत्यस्यानन्तरं 'त्रैविद्याः' इत्यादिकमसङ्गतमिति शङ्कायां पूर्वोत्तरानुवृत्तप्रघट्टकार्थं प्रदर्शयन् सङ्गतिमाह—**एवं महात्मनामि**ति । **महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगाना-**

---

**प्र-पा ।।** १. गीता ९-१६ २. गीता ९-१६

**ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।**
**एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं कामकामा लभन्ते ॥** २१

रा ॥ **ऋग्यजुस्सामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिविद्यम्; केवलं त्रिविद्यनिष्ठास्त्रैविद्याः,** न तु **त्रय्यन्त-निष्ठाः, त्रय्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलवेदवेद्यं मामेव ज्ञात्वाऽतिमात्रमद्भक्ति-कारितकीर्तनादिभिर्ज्ञानयज्ञेन च मदेकप्राप्या मामेवोपासते । त्रैविद्यास्तु वेदप्रतिपाद्यकेवलेन्द्रादि-यागशिष्टसोमान् पिबन्तः पूतपापाः-स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूतास्तैः केवलेन्द्रादिदैवत्यतयाऽनु**

---

**ता ॥** मिति त्रिभिः १'महात्मानस्तु' १'ज्ञात्वा' १'अनन्यमनसः' इति प्रागुक्तस्मारणम्; २'अवजानन्ति' इत्याद्यपेक्षया १'महात्मानस्तु' इत्यादेः विशेषकथनरूपत्वेऽपि भजनकीर्तनादेर्भक्तस्वरूपनिरूपकतया **वृत्तमुक्त्वेत्युक्तम्** । एवं निरूपितस्वरूपाणां तेषां निरतिशयफलसौकर्यादिकमभिधास्यमानं विशेषो भवितुमर्हतीति—**तेष मेव विशेष दर्शयितुमित्युक्तम्** । **अज्ञानामित्यनेन** 'परं भावमजानन्तः' इति प्रागुक्ता एवात्र फल्गुफलयागादिभिः प्रपञ्च्यन्तइति सूचितम् । 'त्रैविद्याः' इत्यत्र सङ्ख्याविशेष प्रसिद्ध्या 'त्रयीधर्मम् इति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च विद्यां विशिषन् समासार्थं चाह—**ऋग्युजरिति** । तिस्रो विद्यास्समाहृताः इति द्रष्टव्यम् । द्विगुसमासत्वात् त्रिविद्यमित्येकवद्भावनपुंसकत्वे । ३'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इत्यस्य ४'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यपवादः । ५'तदधीते तद्वेद' इत्यण्प्रत्ययविवक्षयाह—**त्रिविद्यनिष्ठा** इति । सर्ववेदविषयत्वे विरोधात्कर्ममात्र-विषयत्वज्ञापनाय—**केवलशब्दः** । तदेव विशदयति—**नतु त्रय्यन्तनिष्ठा** इति । विषयव्यवस्थापनाय पूर्वोक्तानां महात्मनामपि वेदैकदेशभूतोपनिषन्निष्ठत्वं सर्वस्यापि वेदस्य तत्तद्द्वारा भगवत्परत्वस्वीकारं च वदन्, यथावस्थितज्ञानाधीनपुरुषार्थविशेषाभिलाषतदुपायनिष्ठतामात्रेण विशेषात्सिद्धान्तान्तर निष्ठत्वभ्रमं च व्युदस्यन्, केवलत्रयीनिष्ठवृत्तव्याख्यानावसरे तद्व्यवच्छेद्यमखिलं दर्शयति—**त्रय्यन्तनिष्ठा हीति** । एतेन प्रकरणान्तरेषु 'चतुर्थी विद्या' इति मोक्षसाधनभूता त्रय्यन्तविद्यैवोच्यते इति दर्शितम् । यथाह—जनकाय याज्ञवल्क्यः ६'एषा तेऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी साम्परायिकी' इति ७'चतुर्थी राज-शार्दूल विद्यैषा साम्परायिकी' इति च । **वेदप्रतिपाद्येति**—कर्मभागमात्रप्रतिपाद्येत्यर्थः । महात्मना-मपि विद्याङ्गकर्मगतसोमपानसद्भावात्तद्व्यवच्छेदायोक्तं—**केवलेन्द्रादियागशिष्टेति** । अयज्ञशिष्ट-सोमपानस्याधर्मत्वाद्यागशिष्टत्वोक्तिः । 'स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते' इत्यनन्तरमभिधानात्तत्प्रतिबन्धकपाप

---

**प्र-पा ॥** १. गीता ९-१३ ॥
२. गीता ९-११ ॥
३. ॥
४. ॥
५. अष्टाध्यायी. ४-२-५९ ॥
६. भारते-शान्ति-मोक्ष. ३२३-४७. 'एषा तेऽन्वीक्षि.... साम्परायिकी ॥
७. भा.शा.मो.३२३-४.चतुर्थी.... साम्परायिकी ॥

रा ।। **संहितैर्यज्ञर्वस्तुतस्तद्रूपं मामिष्ट्वा तथावस्थितं मामजानन्तः स्वर्गगतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्यं-दुःखा-सम्भिन्नं** सुरेन्द्रलोकं प्राप्य तत्रतत्र दिव्यान् देवभोगानश्नन्ति; ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा **तदनु-भवहेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोकं** विशन्ति । एवं **त्र्यन्तसिद्धज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गादि-**

---

ता ।। निरासकत्वमात्रमेवात्र सोमपानस्येत्यभिप्रायेण—**स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूता** इत्युक्तम् । स्वर्गशब्दोपलक्षणार्थत्वज्ञापनायादिशब्दः । पापस्य पूतत्वं नाम निरस्तत्वम्; तदेव हि पुरुषस्य पूतत्व-मित्यभिप्रायेण—**पापात्पूता** इति निर्देशः । पापान्मुक्ता इत्यर्थः । स्वर्गार्थिनां तत्त्वतो भगवज्ज्ञाना-भावस्य साक्षाद्भगवद्याजिनां भगवत्प्राप्तेः केवलेन्द्रादियागानामपि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वस्य तज्ज्ञानाभावाच्च तेषां वैकल्यस्य १'ये त्वन्यदेवताभक्ताः' इत्यादि श्लोकत्रयेण वक्ष्यमाणत्वात् 'यज्ञैर्मा-मिष्ट्वा' इत्येतत्परमपुरुषस्य स्वानुसन्धानमात्रमूलं वचः; न पुनर्यजमानानुसन्धानमूलमिति ज्ञापनायोक्तं-तैरित्यादि **अजानन्तइत्यन्तम्** । अनुष्ठानस्य फलकामनापूर्वकत्वेऽपि यज्ञानन्तरमेव हि फलं देहीति देवतां प्रति प्रार्थनम्; अत 'इष्ट्वा प्रार्थयन्ते' इति क्रमोपपत्तिः । पुण्यक्रियातज्जन्यादृष्टयो-र्लोकसामानाधिकरण्यायोगात्सुरेन्द्रलोकस्य फलमात्ररूपस्य पावनत्वेनाश्रुतत्वात्प्रभूतदुःखसम्भिन्नत्वस्य च श्रुतत्वात्पुण्यप्रतिक्षेप्यपापकार्यदुःखनिवृत्तिपरोऽयं पुण्यशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तं—**दुःखासम्भिन्नमि**ति । पुण्य साध्यसुखमयत्वलक्षणायां वा दुःखनिवृत्तिरर्थसिद्धा । पुण्यसाध्यत्वलक्षणायां त्वर्थतः पुनरुक्ति-स्स्यात् । सुरेन्द्रलोकं प्राप्येत्युक्तेऽपि पुनः 'दिवि' इति निर्देशो विचित्रभोगाश्रयतत्तदवान्तरप्रदेश विशेषविषयो भवितुमर्हतीति—**तत्रतत्रेत्युक्तम्** । **दिव्यानि**ति-मोहनत्वाय भौमभोगवैलक्षण्यकथनम् । दिव्यान् दिवि भवान्; देवभोगान्-देवानां भोग्यानित्यर्थः । देवभोग्यपशु पुरोडाशादिभौमव्यवच्छेदार्थं च **दिव्य** शब्दः । देवा हि स्वरूपतः कालतश्च परिमितान् स्वभोगान् स्वयाजिभ्यस्संविभजन्ते । अश्नन्ति—भुञ्जते, अनुभवन्तीत्यर्थः । **भुक्त्वे**ति ह्यनूद्यते । 'विशालम्' इत्यनेन भौमभोगापेक्षया पृथुत्वसूचनम् । **स्वर्गलोकं भुक्त्वे**ति—स्वर्गलोकसम्भवान् भोगाननुभूयेत्यर्थः । नहि स्वर्गानुभवादुत्र-न्धकपुण्यान्तरक्षयः; कर्मशेषेण विशिष्टजात्यादिप्राप्तिश्श्रूयत इत्यभिप्रायेणोक्तं—**तदनुभवहेतुभूत** इति । एतेन—२'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य' इत्यादि दर्शितम् । मर्त्यशब्देन भूलोकेऽप्यस्थिरत्वं द्योतितम् । एवं शब्दाभिप्रेतेन प्रकारेण त्रयीशब्दस्य तत्र सङ्कोचं, कामकामत्वे हेतुं च दर्शयति —**एवंत्रय्यन्तसिद्ध-ज्ञानविधुरा** इति । अनुवादोऽयं स्वरूपतो मोक्षानुगुणस्यापि धर्मस्यप्रकारविशेषात्पुनरावृत्तिहेतुत्व-मिति ज्ञापनार्थः । पूर्वः कामशब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्याह—**काम्यस्वर्गादिकामा** इति । मोक्षस्यापि फलतया काम्यमानत्वात्ततोऽत्र सङ्कोचाय स्वर्गादिशब्दः । केवलशब्देन त्रय्यन्तसिद्धस्वाङ्गिभूतपरम धर्मराहित्योक्तिः । गतं चागतं च गतागतं; तदेव लभन्ते । नहि गमनागमनमात्रं दोष इत्यत्राह—

---

प्र-पा ।। १. गीता ९-२३ ।। २. वि० पु० ६-५-५० ।।

रा ।। **कामाः केवलं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते - अल्पास्थिरस्वर्गादीननुभूय पुनः पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः** ।।२० ।। २१ ।।

रा ।। **महात्मानस्तु निरतिशयप्रियरूपमच्चिन्तनं कृत्वा मामनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनरावर्तन्त इति तेषां विशेषं दर्शयति**—

**अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।**

**तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।।** २२

**अनन्याः-अनन्यप्रयोजनाः, मच्चिन्तनेन विनात्मधारणालाभान्मच्चिन्तनैकप्रयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाः पर्युपासते—सर्वकल्याणगुणान्वितं सर्वविभूतियुक्तं मां परित उपासते, अन्यूनमुपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां—मयि नित्याभियोगं कांक्षमाणानाम् अहं—मत्प्राप्तिलक्षणं योगम् अपुनरावृत्तिरूपं क्षेमं च वहामि** ।।२२।।

ता।। अल्पेति । अनुभवदशायामप्यल्पत्वात् १'यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति प्रक्रियया तिशयितब्रह्मादिसुखानुसन्धानेन दुःखत्वम्; तस्य चास्थिरत्वानुसन्धानाद्दुःखतरत्वम्; तत्प्रध्वंसागमे तु दुःखतमत्वम् । घटीयन्त्रन्यायेन पुनरावृत्त्यधीनगर्भवासव्याधिनिरयादिसम्भवं तु दुःखं वक्तुमपि दुस्सहम्; तच्चासंख्यातप्रवाहमिति भावः ।।२०।।२१।।

उपायस्यापि सुखरूपतया फलस्य च नित्यनिर्दोषनिरतिशयानन्दतया महात्मनां विशेषोऽभिधीयत इत्याह—**महात्मानस्त्विति** । अनन्यत्वविशेषणवशाच्चिन्तनस्य निरतिशयसुखरूपत्वसिद्धिः । मामित्यादिना योगक्षेमशब्दविवक्षितमुक्तम् । यद्यपि २'येऽप्यन्यदेवता' इति वक्ष्यमाणावेक्षणेनान्यदेवताप्रतीतिः; तथापि प्रकृतकाम्यव्यवच्छेदार्थत्वादुपायसहचरं ततोऽन्यत्फलं व्यवच्छेत्तुम्—**अनन्यशब्दः** । अत एवैकत्वानुसन्धानपरत्वं चायुक्तमिति दर्शयति—**अनन्यप्रयोजना** इति । तत्र हेतुमाह—**मच्चिन्तनेन विनेति** । ३'अनन्याश्चिन्तयन्तः' इति समभिव्याहारसामर्थ्याच्चिन्तनादन्यस्य निषेधसिद्धिः । निर्विशेषणस्य जनशब्दस्याकृतिगणतुल्ये जने प्रयोगात्तद्व्यवच्छेदाय प्रकरणसिद्धमुक्तं—**ये महात्मानो जना** इति । तेषामेव हि जननसाफल्यमितिभावः । 'पर्युपासते' इत्यत्र प्रयुक्तस्य परीत्यस्योपसर्गस्य नैरर्थक्यायोगात्तदर्थे परित इति विवक्षिते तस्यैव प्रमाणान्तरसिद्धविशेषं दर्शयति—**सर्वकल्याणेति** । प्रतीकोपासनव्यवच्छेदार्थमिदमुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**अन्यूनमिति** । अखण्डितगुणविभूतिकमित्यर्थः । अत्र 'अहम्' इत्यनेन परमोदारत्वसौशील्यादिगुणविवक्षा । नहि मोक्षकांक्षिणामानुषङ्गिकभोगप्रदानेऽपिमोक्षानुपयुक्तशरीरयात्रादिरूपौ योगक्षेमौ दातव्यावित्यभिप्रायेणाह—**मत्प्राप्तीति** । **अलब्धलाभो** योगः; लब्धरक्षणं क्षेमः । समाहारार्थत्वादेकवद्भावः । वहामि ददामीत्यर्थः ।।२२।।

**प्र-पा ।।** १. बृ० १-४-१० ।।
२. गीता ९-२३ ।।
३. गीता ९-२२ ।।

**येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।**
**तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥** २३

रा ॥ ये त्विन्द्रादिदेवताभक्ताः केवलत्रयीनिष्ठाः श्रद्धयान्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते; तेऽपि पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वाद्वस्तुतो मामेव यजन्ते; अपित्वविधिपूर्वकं यजन्ते; इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्वयं यथा वेदान्तवाक्यानि 'चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः' इत्यादीनि विदधति; न तत्पूर्वकं यजन्ते । वेदान्तवाक्यजातं हि परमपुरुषशरीरतयावस्थितानामिन्द्रादीनामाराध्यत्वं विदधदात्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव साक्षादाराध्यत्वं विदधाति । चतुर्होतारःअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि, यत्र-परमात्मन्यात्मतयावस्थिते सत्येव तच्छरीरभूतैरिन्द्रादिदेवैः, संपदं गच्छन्ति—इन्द्रादिदेवानामाराधनान्येतानि कर्माणीतीमां संपदं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

ता ॥ सर्वासामपि देवतानां भगवच्छरीरत्वात् 'त्रैविद्या माम्' इत्युक्तप्रकारेण वस्तुनस्स्वसमाराधनमिति जानन् भवान् किं न केवलकर्मिणामपि मोक्षरूपयोगक्षेमं प्रयच्छतीत्यत्रोत्तरमुच्यते 'ये तु' इत्यादिश्लोकद्वयेन । तुशब्दश्शङ्कानिवृत्त्यर्थः । 'अन्यदेवताभक्ताः' इत्येतत्समभिव्याहारफलितम्—इन्द्रादीनिति । पूर्वोक्तेन न्यायेनेति—१ मयि सर्वम्' इत्यादावस्मिन्नध्याये २'मया ततमिदं सर्वम्' इत्यादौ चेति भावः । मामेव यजन्तीत्यनूद्य शङ्कितानुवादरूपम्; शेषं तु विधेयरूपमित्यभिप्रायेणाह—अपित्विति । विधिस्स्वज्ञानद्वारा यस्य पूर्वं कारण, तद्विधिपूर्वकम्; तदन्यदविधिपूर्वकम् । कथमविधिपूर्वकत्वं विहितानामित्यत्राह—इन्द्रादीनामिति । तत्पूर्वकमिति-तथाविधविध्यनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः । यथा विदधतीत्युक्तं विवृणोति—वेदान्तेति । इन्द्रादीनामाराध्यत्वमात्रं कर्मभागे प्रतिपादितम्; तेषामेव यथावस्थितं स्वरूपं वेदान्तेष्विति न विरोधः । साक्षादिति निरुपाधिकमित्यर्थः-प्रधानतयेति वा । हविरुद्देश्यपरमपुरुषविशेषणतयेन्द्रादीनामुद्देश्यानुप्रवेशः; यथा प्रतर्दनविद्यादिषूपास्यानुप्रवेश इति भावः । 'चतुर्होतारः' इति उपात्तवाक्यस्य कथं प्रस्तुतार्थता; तत्राह—चतुर्होतारइति । उपलक्षणतामभिप्रेत्योक्तम्—अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनीति । ३'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा' इत्यादिप्रसिद्धः यत्रशब्दार्थ उच्यते—परमात्मनीत्यादिना । ४'यस्यादित्यश्शरीरम्' इत्यादिवाक्यानुसन्धानेन—तच्छरीरभूतेत्यादिकमुक्तम् । कर्मणां देवैस्साध्या संपत् तदाराधनत्वरूपोऽतिशय एव; स चान्ततः फलसाधनत्वप्रकारे पर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह—इन्द्रादिदेवतानामित्यादि ॥२३॥

---

प्र-पा ॥ १. गीता ७-७ ॥
२. गीता ९-४ ॥
३. यजु. आर. ३-१०-२ ॥
४. बृ ५-७-९ ॥

रा ।। अतस्त्रैविद्या इन्द्रादिशरीरस्थ परमपुरुषस्याराधनान्येतानि कर्माणि; आराध्यश्च स एवेति न जानन्ति, ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; तदाह—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ।। २४

प्रभुरेवच— तत्रतत्र फलप्रदाता चाहमेवेत्यर्थः ।। २४ ।।

अहो महदिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानास्सङ्कल्पमात्रभेदेन केचिदत्यल्पफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; केचनानवधिकातिशयानन्दपरमपुरुषप्राप्तिरूपफलभागिनोऽपुनरावर्तिनश्च भवन्तीत्याह—

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्याः यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ।। २५

व्रतशब्दस्सङ्कल्पवाची; देवव्रताःदर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिः 'इन्द्रादीन्यजामहे' इति इन्द्रादियजनसङ्कल्पाः ये, त इन्द्रादीन् देवान्यान्ति; ये च पितृयज्ञादिभिः 'पितॄन् यजामहे' इति पितृयजनसङ्कल्पाः, ते पितॄन् यान्ति; ये च 'यक्षरक्षः पिशाचादीनि भूतानि यजामहे' इति भूतयजन-

---

ता ।। अविधिपूर्वकत्वविवरणरूपतां तथाविधस्यात्यन्तनैष्फल्यशङ्कापरिहाररूपतां च 'अहं हि' इति श्लोकस्य दर्शयति—अत इति । सर्वशब्देनेन्द्राद्युद्देशेन क्रियमाणानामित्यभिप्रेतम् । आराध्यश्चेति भोक्तृशब्दाभिप्रेतोक्तिः । 'च्यवन्ति' इत्यनेन कुतश्चिदिति सिद्धम्, तच्च तत्तत्कर्मसाध्यमस्थिरं फलमेवेति 'यान्ति' इत्यनन्तर श्लोकवशाद्वाक्यान्तराच्च लब्धम्; तदाह—परिमितेत्यादिना । फलस्य परिमितत्वं देशतः कालतस्स्वरूपतश्च । अतस्तद्भागिनां च्यवनस्वभावता । प्रभुशब्दस्यात्र 'गतिर्भर्ता प्रभुः' इत्यादिष्विव शास्तृत्वादिविवक्षाव्युदासाय योग्यमर्थमाह—तत्रतत्रेति । सूत्रं च [१]'फलमत उपपत्तेः' इति । यथेन्द्राद्याराधनतया प्रयोगेऽपि तत्रतत्र फलप्रदोऽहम्, न तथा मदराधनत्वेऽन्यः फलप्रद इत्येवकारार्थः ।। २४ ।।

एकस्यैव कर्मणः कथं भोगमोक्षविरुद्धफलसाधनत्वमित्यत्र सङ्कल्पाख्यसहकारिवैचित्र्यात्तदुपपत्तिरिति प्राप्यवैषम्यं 'यान्ति'इति श्लोकेन प्रदर्श्यत इत्यभिप्रायेणाह-अहो महदिति । सङ्कल्पभेदाद्विचित्रफलसाधनत्वं ज्योतिष्टोमादिष्वपि सिद्धम् । व्रतशब्दस्सङ्कल्पवाचीति-अत्र सङ्कल्पविशेषाद्धि फलभेद इति भाव : । 'देवव्रताः' इत्यादौ यजनं 'भूतेज्या' इत्यत्र व्रतं चापेक्षया मेलितम् । भूतशब्दस्यात्र प्राणिमात्रादिपरत्वव्युदासेन राजसतामसयाज्यवर्गप्रदर्शनाय—यक्षेत्यादिकम् । न देवयजनपितृयजनादिवत् क्रियास्वरूपभेदोऽत्रेति ज्ञापनाय—तैरेवेत्युक्तम् । वाक्यान्तरविहितदेवयजनाद्यनुवादेन फल

---

प्र-पा ।। १. शारी. ३.२.३७

रा॥ सङ्कल्पाः, ते भूतानि यान्ति; ये तु तैरेव यज्ञैः 'देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं वासुदेवं यजामहे' इति मां यजन्ते, ते मद्याजिनो मामेव यान्ति; देवादिव्रताः देवादीन् प्राप्य तैस्सह परिमितं भोगं भुक्त्वा तेषां विनाशकाले तैस्सह विनष्टा भवन्ति; मद्याजिनस्तु मामनादिनिधनं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पम् अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिमनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मद्याजिनामयमपि विशेषोऽस्तीत्याह—

**पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।**
**तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६**

सर्वसुलभं पत्रं वा पुष्पं वा फलं वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति अत्यर्थमत्प्रियत्वेन तत्प्रदानेन विनात्मधारणमलभमानतया तदेकप्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति; तस्य प्रयतात्मनः

---

ता ॥ विशेषोऽत्रप्रदश्यते । न तु ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्फलार्थोपायविधानं क्रियत इति ज्ञापनाय यत्तच्छब्दविन्यासेन व्याख्यातम् । देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रताः; भूतानुद्दिश्येज्या येषां ते भूतेज्याः । तत्तत्प्राप्यभेदवचनं तत्तत्समानदेशकालसमानभोगत्वार्थमिति दर्शयति—**देवादिव्रता** इति । **अनादिनिधन**मित्यनेन प्राप्यानित्यत्वनिबन्धनायाः पुनरावृत्तेः प्रतिक्षेपः; सर्वज्ञमित्यनेन विरोध्यज्ञाननिमित्तायाः; **सत्यसङ्कल्प**मित्यनेन त्वशक्तिमूलाया भगवत्स्वातन्त्र्यशङ्कितायाश्च । 'भक्तान्नावर्तयेयम्' इत्यपि *सङ्कल्पस्सत्य इति भावः । स्वरूपतश्च परिमितत्त्वप्रयुक्तभोगाल्पत्वव्युदासाय-**अनवधिके**त्यादि विशेषणद्वयम् । एतेनान्यवैतृष्ण्यहेतुतया स्वेच्छोपाधिकपुनरावृत्तिव्युदासः ॥२५॥

समानेऽप्यायासे प्राप्यवैषम्यमुक्तम्; अथोपायवैषम्यमुच्यत इत्याह—**मद्याजिना**मिति । मद्यजनशीलानामित्यर्थः । **अयमपी**ति—उपास्यसौलभ्यातिशयप्रयुक्तोपायसौकर्यरूप इत्यर्थः । पत्रपुष्पफलानां प्रायशो हेतुकार्यभावात्क्रमविन्यासः । तस्य तत्तत्कालानुरूपं यथासम्भवं किमपि लभ्यमिति भावः । पत्रादीनां समासाकरणादसमुच्चयाच्च परस्परनैरपेक्ष्यं सूचितम्; तद्द्योतनाय **पत्रं वे**त्यादिविकल्पकरणम् । एकैकेन तुष्यति भगवानिति ह्युच्यते । १'अन्यत्पूर्णादपां कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् । अन्यत्कुशलसम्प्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः' इति सर्वाभावेऽपि तोयं लभ्यमित्यभिप्रायेण तस्य पश्चादुक्तिः । न ह्येतद्वित्तव्ययादिसाध्यतया दरिद्रादीनां दुर्लभ मित्यभिप्रायेण **सर्वसुलभ**मित्युक्तम् । अन्यत्रचाहुः–२'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैवसत्सु । भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः' इति । य इति सामान्यनिर्देशेन सापराध निरपराध जडाजडादिविभागमपि न पश्यामीत्यभिप्रेतम् । वक्ष्यति हि ३'येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्याः'

---

प्र-पा ॥ *सङ्कल्पोऽस्य सत्यः. पा ॥
१. भारते. उद्योग. ८७-१३ ॥
२. गारुडे. पूर्वखं. २१९-३४ ॥ नारसिंहे च.६२-१९ ॥
३. गीता ९-३२ ॥

रा ॥ **तत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपशुद्धियुक्तमनसः, तत्-तथाविधभक्त्युपहृतम् अहं सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयलीलोऽवाप्तसमस्तकामस्सत्यसङ्कल्पोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणस्स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्दस्वानुभवे वर्तमानोऽपि, मनोरथपथदूरवर्ति प्रियं प्राप्येवाऽश्नामि; यथोक्तं मोक्ष**

---

ता॥ इत्यादि । भक्त्येत्यनेन दृष्टादृष्टप्रत्यवायपरिहारफलान्तरहेतुत्वव्यवच्छेदः; तद्व्यञ्जयति-**अत्यर्थ**ति। प्रयतात्मशब्दं व्याख्याति—**तत्प्रदाने**ति । १'तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ। सुजातमृदुरक्ताभिरंगुलीभिरलंकृतौ । प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ' इत्यादिष्विव प्रयोजनांतररागरूपाशुद्धिविरहः प्रयतत्वमित्यर्थः । पुण्येष्वपि फलाभिसन्धिरेव हि मनसोऽशुद्धिः । तदप्याहुः २'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसह्य *विनाहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः' इति । 'भक्त्युपहृतम्' इति पुनः कीर्तनं भगवदादरणीयत्वे हेतुरयमेवेति ज्ञापनार्थम् । तथाच स्वयमेवाह—३'अण्वप्युपहृतं भक्तैर्मम भोगाय जायते । भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे भोगाय जायते' इति । फलाभिलाषिणामपि काचिद्भक्तिरस्तीति तद्व्युदासाय तच्छब्द इत्यभिप्रायेण—**तथाविधभक्त्युपहृत**मित्युक्तम् । पत्रादिक्षुद्रद्रव्यपरिग्रहपरिपन्थिनः प्रकारा **अहं**शब्देन विवक्षिता इति दर्शयितुं **सर्वेश्वर** इत्यादिकम् । अपि शब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । **सर्वेश्वर** इति-यथेन्द्रादयस्स्वशक्तिवृद्धये हविरादिकं गृह्णन्ति; न हि तथाहं, सर्वगोचरसदातननियमनशक्तिशालित्वादिति भावः । **निखिल जगदुदयविभवलयलील** इति—न हि मल्लीलोपकरणाद्बहिर्भूतं पत्रादिकं मह्यं दीयत इति भावः । **अवाप्तसमस्तकाम** इति—न हि मे अनवाप्तमवाप्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः । **सत्यसङ्कल्प** इति—न हि ममाशक्यं किञ्चिदन्येनोपहृतं स्वीक्रियत इति भावः । **अनवधिके**त्यादि—**गुणतस्स्वरूप**तश्च निरतिशयानन्दतृप्तस्य मे कियदिदं पत्रादिकमिति तात्पर्यम् । स्वाभाविकशब्देन हेतुनैरपेक्ष्यं, वर्तमानशब्देन च निवर्त्यत्वं विवक्षितम् । ४'परिपूर्णोऽपि भगवान् भक्तैर्यत्किञ्चिदीरितम् । सापेक्षवत्तदादत्ते तेन प्रीतो ददात्यलम्' इत्यस्यार्थमभिप्रयन्नाह—**मनोरथे**ति । 'अश्नामि' इत्युपभोगमात्रलक्षणा; तेन निवेद्याभावे पत्रादिकमपि निवेद्यं स्यादिति व्यज्यते । फलान्तरार्थिजनसमर्पितानां

---

**प्र॰पा॥** १. ॥

२. भारते. आदि. १-३०१. 'तपो नकल्कः ....कल्कः ॥ तपः - कृच्छ्रचान्द्रायणादि. नकल्कः - पापनाशकम्, स्वाभाविकः-स्वस्ववर्णाश्रमादिपुरस्कारेण विहितः, वेदविधिः - वेदोक्तो विधिःसन्ध्योपासनादिः, प्रसह्य प्रकर्षेण सोढ्वा,क्षुदादिदुःखमपि सोढ्वा वित्ताहरणम्-वित्तस्य आहरणम्, शिलोञ्छादिनाऽर्जनम्; तान्येव-तपआदीन्येव, भावोपहतानि-भावेन-फलानुसन्धानेन, उपहतानि-प्रतिषिद्धानि; कल्कः-पापहेतुः ॥

* चित्ताहरणं. पा ॥

३. पञ्चरात्रे ॥

४. भा॰र. शा. मो. ३५३-६४ ॥

रा ॥ धर्मे ॐ'याः क्रियास्संप्रयुक्तास्स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः । तास्सर्वाश्शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्' इति ॥ २६ ॥

यस्मात् ज्ञानिनां महात्मनां वाङ्मनसागोचरोऽयं विशेषः, तस्मात्त्वं च ज्ञानी भूत्वोक्तलक्षणभक्तिभारावनमितात्मात्मीयः कीर्तनयतनार्चनप्रणमादिकं सततं कुर्वाणो लौकिकं वैदिकं च नित्यनैमित्तिकं कर्म चेत्थं कुर्वित्याह—

**यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।**
**यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥** २७

**यत्-देहयात्राशेषभूतं लौकिकं कर्म करोषि, यच्च देहधारणायाश्नासि यच्च वैदिकं होमदान तपःप्रभृति नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व—अर्प्यत इत्यर्पणम्; सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः कर्तृत्वं, भोक्तृत्वम्, आराध्यत्वं च यथा मयि समर्पितं भवति तथा कुरु ।**

ता ॥ १'तत्सर्वं देवदेवस्य चरणावुपतिष्ठते' इति भगवत्पादारमर्पणमुक्त्वा परमैकान्तिजनदत्तानां भगवताऽत्यादरेण शिरसा प्रतिग्रहो मोक्षधर्मेऽभिहित इत्याह—यथोक्तमिति ॥२६॥

उक्तार्थफलितपरतया उत्तरश्लोकस्य सङ्गतिमाह—यस्मादिति । महात्मानां विशेष उक्तः; अथ तत्परिगृहीतं भक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतं बुद्धिविशेषमनुशास्तीत्यभिप्रायेण—इत्थं कुर्वित्युक्तम् । 'यत्करोषि' इतिश्लोकेन स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तसर्वकर्मसमर्पणविषयमन्त्रविशेषोऽपि स्मारितः । इममेव च श्लोकं 'यत्करोमि' इत्युपक्रम्य 'भगवन्' इति सम्बुद्ध्या 'त्वदर्पणम्' इत्युक्त २मन्त्रमेव केचिदनुसन्दधते । तत्र 'यत्करोषि' इत्येतद्गोबलीवर्दन्यायात्संकुचितं स्वभावप्राप्तविषयमित्याह—यद्देहेति । 'अश्नासि' इत्येतदर्थप्राप्तवर्गोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह—यच्च देहधारणायाश्नासीति । 'यज्जुहोषि' इत्यादिश्शास्त्रप्राप्तसमस्तोपलक्षणोपसंग्राहकाकारं च दर्शयति—यच्च वैदिकमिति । अत्र यच्छब्दास्सर्वे क्रियाविशेषाः । अर्पणशब्दस्य भाववाचित्वे व्यधिकरणबहुव्रीहिक्लेशात्तद्रूपत्वौपयिककर्मप्रत्ययान्ततां व्युत्पादयति—अर्प्यत इत्यर्पणमिति । ३'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । मय्यर्पितं कुरुष्वेति शब्दार्थः । अन्यत्र स्थितस्य स्थायिनः ततोऽन्यस्मिन्निवेशनं हि समर्पणम्, तच्चात्र क्षणिके कर्मणि कथमित्यत्राह—सर्वस्येति । ननु जीवस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च कर्ता ४शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यधिकरणे स्थापितम्; इन्द्रादीनां चाराध्यत्वं श्रुतम्; तथाच देवताभेदो मीमांसितः; अतान्निष्ठस्य तन्निष्ठत्वानुसन्धाने भ्रान्तिरेव स्यात्; तत्कथमीश्वरे तत्समर्पणमित्यत्राह - एतदुक्तमिति । परमकर्त्तरीति—

प्र.पा ॥ ॐ भार. शा. मो. ३५३-६४ ॥
१. भार. शा. मो. ३५३-६३ ॥
२. 'यत्करोमि यदश्नामि यज्जुहोमि ददामि यत् । यत्तपस्यामि भगवन् तत्करोमि त्वदर्पणम्' इति ॥
३. अष्टाध्यायी. ३-३-११३ ॥
४. शारी. २-३-३३ ॥

रा ।। एतदुक्तं भवति—यागदानादिषु आराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां कर्मकर्तुर्भोक्तुः तव च मदीयतया मत्संकल्पायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मय्येव परमशेषिणि परमकर्तरि त्वां च कर्तारं भोक्तारम् आराधकम्, आराध्यं च देवताजातम्, आराधनं च क्रियाजातं, सर्वं समर्पय; तव मन्नियाम्यतापूर्वकमच्छेषतैकरसतामाराध्यादेश्चैतत्स्वभावगर्भतामत्यर्थप्रीतियुक्तोऽनुसंधत्स्व—इति ।।२७।।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ।। २८

एवं सन्न्यासाख्ययोगयुक्तमनाः आत्मानं मच्छेषतामन्नियाम्यतैकरसं कर्म च सर्वं मदाराधनमनुसंदधानो लौकिकं वैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैरनन्तैः प्राचीनकर्माख्यैर्बन्धनैर्मत्प्राप्तिविरोधिभिस्सर्वैर्मोक्ष्यसे; तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ।। २८ ।।

ममेमं परममतिलोकं स्वभावं शृणु—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ।। २९

ता।। १'परात्त तच्छ्रुतेः' इत्यधिकरणार्थः स्मारितः । कर्तारं भोक्तारमाराधकमिति क्रियायास्तत्फलस्य तत्प्रदातॄणां चेति शेषः । परमकर्तृत्वात्कर्तृत्वसमर्पणम्; परमशेषित्वादाराध्यत्वादिसमर्पणम् । कर्तृत्वादौ त्वयि समर्पिते साक्षात्कर्तर्याराध्यविशेषणभूतेन्द्रादौ च किमनुसन्धेयमिति शङ्कायां समर्पणं शिक्षयति—तवेति । भक्तिप्रकरणात्प्रीतियुक्तत्वोक्तिः ।।२७।।

'सन्न्यासयोगयुक्तात्मा' इत्ययं फलविधानार्थः पूर्वश्लोकार्थानुवादः न तु ज्ञानकर्मयोगादिपर इत्यभिप्रायेणान्वयमाह—एवं सन्न्यासाख्येति । योगशब्दोऽत्रानुसन्धानपरः । तदेव प्रकृतसमर्पणानुवादिना सन्न्यासशब्देन विशेष्यते । आत्मानमित्यादि तद्विवरणम् । लौकिकमित्यादि स्वभावार्थप्राप्त्योस्सामान्यरूपम् । शुभाशुभफलैः-अनुकूलप्रतिकूलफलैरित्यर्थः । अनन्तैरिति बहुवचनाभिप्रेतकथनम् । समर्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्य बन्धकत्वाभावात्तद्व्यवच्छेदाय प्राचीनशब्दः । अभिमतगतिनिवृत्तिहेतुर्हि बन्धनमित्यभिप्रायेण—मत्प्राप्तिविरोधिभिरित्युक्तम् । तेनोपायविरोधिव्यवच्छेदश्च । एतेनैव शुभफलस्यापि कर्मणोऽतिशयितफलप्रतिबन्धकत्वात् हेयत्वं निर्व्यूढम् । 'मामुपैष्यसि' इत्येतत्सामर्थ्यात्—सर्वैरित्युक्तम् । 'मोक्ष्यसे' इत्युक्त एवार्थो विमुक्तः' इत्यनूद्यत इत्यपौनरुक्त्याभिप्रायेणाह—तैर्विमुक्तइति । अत्र विमुक्तिशब्दस्य जीवन्मुक्तिपरत्वं वदन्तस्तदसम्भवादेव निरसनीयाः । कर्तृत्वफलप्रदत्वादिवत्फलत्वमपि स्वस्यैवेत्यभिप्रायेयेणमामेवैष्यसीत्युक्तम् । यद्वा क्रमेण प्राप्त्या बिलम्बव्यवच्छेदार्थ एवकारः । २'मामेवैष्यसि' इति च वक्ष्यते ।।२८।।

प्र-पा ।। १. शारी. २-३-४० ।। २. गीता ९-३४ ।।

रा ॥ देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनावस्थितेषु जातितश्चाकारतस्स्वभावतो ज्ञानतश्चात्यन्तोत्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु भूतेषु समाश्रयणीयत्वे समोऽहम्; अयं जात्याकारस्वभावज्ञानादिभिर्निकृष्ट इति समाश्रयणे न मे द्वेष्योऽस्ति—उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्ति; तथा समाश्रितत्वातिरेकेण

---

ता ॥ दुर्लभसुलभोत्कृष्टापकृष्टादिद्रव्यतारतम्यादर्शनेन स्वीकारः 'पत्रम्' इति श्लोकेन प्रोक्तः। तेन सौलभ्यमुक्तं भवति। 'यत्करोषि' इत्यादिना क्रियमाणस्य सर्वस्य बुद्धिविशेषमात्रेण तदाराधनत्वसम्पत्त्या तदेव दृढीकृतम्। अथ भक्तियोगाधिकारिप्रशंसनपरे 'समोऽहम्' इति श्लोके तु जात्याकारादितारतम्यानादरेण भक्तैस्स्वस्यैकरस्यमुच्यते। तेन सौशील्यमुक्तं भवति। कंसादिनिग्रहादक्रूराद्यनुग्रहात् 'तत्कुरुष्व मदर्पणम्' 'मामुपैष्यसि' इत्याद्युक्तेश्च जाता रागद्वेषशङ्का प्रतिक्षेप्येत्यभिप्रायेणाह—ममेति। अहंशब्दोऽत्र स्वेतरव्यवच्छेदपर इत्यभिप्रायेणाह—अतिलोकमित्युक्तम्। 'समोऽहम्' इत्यस्य प्रतिशिरोभूतं वैषम्यं सर्वशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—देवेति। जातितः देवत्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादेः; आकारतः अभिरूपस्त्रीत्वपुंस्त्वसमविषमाङ्गत्वादेः। वक्ष्यति हि १'येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः' इति। 'स्वभावतः' इत्ययेन सात्त्विकराजसत्वादिकं विवक्षितम्। देवादीनां भगवत्समाश्रयणं २'तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात्' इत्यधिकरणे समर्थितम्; तिरश्चामपि गजेन्द्रवानरेन्द्रादिषु पुण्याधिक्यनिबन्धनज्ञानविशेषवत्सु प्रथितम्। तस्मात्तिर्यगधिकरणाविरोधः। स्थावरेष्वपि शापादिजातेषु क्वचिज्ज्ञानं महर्षयः कथयन्ति। ततश्च मनोवृत्तिरूपं समाश्रयणं तत्रापि सम्भवेदेव। 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इत्यस्य प्रतिषेधस्य प्रसङ्गसाकांक्षत्वाज्जात्यादिभिर्निकर्षोत्कर्षौ प्रतिषेध्यप्रसञ्जकतयोक्तावित्याह—अयमिति। तद्द्वेष्यत्वप्रियत्वे हि त्याज्यत्वसंग्राह्यत्वार्थे इति तन्निषेधात्तन्निषेधः फलित इत्यभिप्रायेणोक्तम्—उद्वेजनीयतया न त्याज्योऽस्तीति, न संग्राह्योऽस्तीति च। समाश्रयणाधीनप्रियत्वप्रतिषेधभयात्—समाश्रितत्वातिरेकेणेत्युक्तम्। यदि, न प्रियत्वहेतुतया प्रसिद्धाज्जात्यादिभिरुत्कर्षात्प्रियत्वम्; कुतस्तर्हि ? यदि न कुतश्चित् ? 'स च मम प्रियः' इत्यादिविरोध इति शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्द इत्यभिप्रायेणाह—अपि त्विति। 'भक्त्या भजन्ति' इत्यनयोः पौनरुक्त्यपरिहारायान्वयमाह—अत्यर्थेति। 'ये' इत्येतदुत्कर्षापकर्षानियमाभिप्रायमित्याह—ते जात्यादिभिरिति। तुल्या ामिवान्योन्यमैकरस्यमिह 'मयि'

---

प्र·पा ॥ १. गीता ९-३२ ॥

२. शारी. १-३-२५. 'तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात्' ॥ अस्यार्थः-तत् ब्रह्मोपासनम्, उपरि—देवादिष्वप्यस्ति, अर्थित्वसामर्थ्यसम्भवात्—इति भगवान्बादरायणः मेने। सम्भवश्च पूर्वोपार्जितज्ञानाविस्मरणात्, मन्त्रार्थवादेषु विग्रहादिमत्तया स्तुतिदर्शनात्; तदुपपत्तये तत्सम्भवे तेषामेव प्रामाण्येन विग्रहादिमत्वाच्चेति ॥

रा ।। जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोऽयमिति तद्युक्ततया समाश्रयणे न कश्चित्प्रियोऽस्ति न संग्राह्योऽस्ति; अपित्वत्यर्थमत्प्रियत्वेन मद्भजनेन विनात्मधारणालाभान्मद्भजनैकप्रयोजना ये मां भजन्ते; ते जात्यादिभिरुत्कृष्टा अपकृष्टा वा मत्समानगुणवद्यथासुखं मय्येव वर्तन्ते; अहमपि तेषु मदुत्कृष्टेष्विव वर्ते ।।२९।।

तत्रापि—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यस्सम्यग्व्यवसितो हि सः ।। ३०

तत्रतत्र जातिविशेषे जातानां यस्समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च; तस्मादतिवृत्तोऽप्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत्—साधुरेव सः - वैष्णवाग्रेसर एव सः, मन्तव्यः–बहुमन्तव्यः, पूर्वोक्तैस्सम इत्यर्थः । कुत एतत् ? सम्यग्व्यवसितोहि सः-यतोऽस्य व्यवसायस्सुसमीचीनः; भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परं ब्रह्म नारायणश्चराचरपतिरस्मत्स्वामी मम गुरुर्मम

---

ता ।। इत्यादिना विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं–**मत्समानगुणवद्यथासुखमिति** । ननु स्वामित्वेन त्वामनुसंधाय भजतां कथं त्वयि समानगुणवद्वृत्तिरित्यस्योत्तरं 'तेषु चाप्यहम्' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**अहमपीति** । सौशील्यातिरेकतो मत्तोऽप्युत्कृष्टानिवाहं १'शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति' इत्युक्त प्रक्रियया सम्भावयामि; ततश्च ते मत्परमेश्वरत्वाद्यनुसंधाननिबन्धनसाध्वसविधुरास्सुखं मां सेवन्त इति भावः । अहं च ते चान्योन्यं पित्रादिष्विव न्यस्तभरा इति पिण्डितार्थः । स्वजातिप्रतिनियतधर्मैर्भजनान्नापकृष्टजातिनिर्देशविरोधः ।।२९।।

एवं समाश्रयणस्वीकारे जात्याद्यपकर्षोऽकिञ्चित्कर इत्युक्तम्; तत्रचोपरि **वृत्तापकर्षोऽप्यकिञ्चित्कर** इत्युच्यते 'अपि चेत्' इति श्लोकेनेत्यभिप्रायेणाह—**तत्रापीति** । ब्राह्मणाद्याचारः शूद्रादेरधर्मः; शूद्राद्याचारश्च ब्राह्मणादेः; एवं ब्राह्मणस्य निषिद्धं मधुमांसादिकं शूद्रस्य न निषिध्यते । शूद्रस्य निषिद्धं कपिलाक्षीरादिकं ब्राह्मणस्य प्रशस्तम्; अतस्स्वजातिनियमाद्यपेक्षया दुराचारत्वं दोष इत्यभिप्रायेणाह—**तत्रतत्रेति** । विहिताकरणं निषिद्धकरणं चेत्युभयमपि दुराचार इति ज्ञापनाय—**उपादेयः परिहरणीयश्चे**त्युक्तम् । अत्र 'चेत्' इत्यस्य नैरर्थक्यादिपरिहाराय दुराचारोऽपि भजते चेदित्यन्वयः प्रदर्शितः । **उक्तप्रकारेणेति**—सततकीर्तनादिनेत्यर्थः । प्रकरणविशेषितोऽनन्यभागित्यस्यार्थो–**भजनैकप्रयोजन** इति । तेनैव देवान्तरभजनप्रसङ्गो दूरनिरस्तः । यथोच्यते—२'ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवतास्स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्' इति । ननु ३'आचारप्रभवो

---

**प्र-पा** ।। १. भा. शा. मो. ३५३-६४ ।।

२. भा. शा. मो. ३५०-३६ ।।

३. भारते. आनुशा. सहस्रनामाध्या. १४९ -

१२४.'सर्वागमानामाचारः प्रथमंपरिकल्प्यते । आचार... अच्युतः ।।

रा ।। सुहृत् मम परमं भोग्यमिति सर्वैर्दुष्प्रापोऽयं व्यवसायस्तेन कृतः तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरं भजनं तस्यास्ति, अतस्साधुरेव; बहुमन्तव्यश्च; अस्मिन् व्यवसाये तत्कार्ये चोक्तप्रकारभजने

---

ता।। धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः' १'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' २'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु' इत्यादिषु सत्सु दुराचारस्य केनाकारेण साधुत्वमित्यत्राह—वैष्णवाग्रेसर इति । अनन्यभजनं वैष्णवाग्रेसरत्वे प्रयोजकम् । ननु ३'साधवः क्षीणदोषास्स्युः' इति भगवत्पराशरवचनात् क्षीणपापानां च कृष्णभक्तिस्मरणात्साधुशब्दोऽत्र कथं वैष्णवाग्रेसरपर उक्तः आचारशून्यस्य शिष्ट परिग्रहादसाधुत्वमेवेत्यत्रोत्तरं 'मन्तव्यः' इत्युच्यत इति दर्शयति—बहुमन्तव्य इति । अर्थसिद्धबोद्धव्यतामात्रकथनं निरर्थकम्ः संपूर्वस्य मनिधातोश्च बहुमतिरर्थः; उपसर्गार्थाश्च धातुलीना इति भावः । अपरिग्रहे सति खल्वसाधुत्वशङ्का; न तु सोऽस्तीत्याह—पूर्वोक्तैस्सम इति । ४'विष्णुरेव भूत्वा' इत्यादौ साम्येऽप्येवकारः प्रयुज्यत इति भावः । पूर्वोक्तैर्महात्मभिरित्यर्थः । ननु स्वाचारदुराचारयोः पुष्कलविकलोपाययोर्न तावदुपायतस्साम्यम्; तत एव न फलतोऽपीति शङ्कायां 'सम्यक्' इत्यादिकमवतारयति—कुतएतदिति । यत इति—हिहेताविति भावः । व्यवसायस्य समीचीनतां प्राधान्यतोऽध्यवसेयविषयविशेषेण विशदयति–भगवानिति । भगवान्-उभयलिङ्गकः । निखिलजगदेककारणभूत इत्यनेन ब्रह्मत्वसाधकं श्रौतं लक्षणमुक्तम्; तेन ५'ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' इति पूर्वोक्तं च स्मारितम् । सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसानं ६'नारायण परंब्रह्म' इत्यादितत्त्वनिर्णायकवाक्यं चाभिप्रेत्य – परं ब्रह्म नारायण इत्युक्तम् । ७'चराचरपतिः' ६'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्' ८'पतिं पतीनाम्' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं परत्वव्यवसायः अथ सौलभ्याध्यवसायः—अस्मत्स्वामीति । नह्यहं तद्विभूतेर्बहिर्भूतः; स्वशेषभूतं मामसौ स्वयमेव लब्धुमुपक्रान्त इति भावः । एवं पदद्वयेन सांसिद्धिकस्सम्बन्धो दर्शितः, अत्यन्तमूर्खस्य मम सम्यग्ज्ञानप्रदायी महोपकारकोऽयमित्यभिप्रायेण—मम गुरुरित्युक्तम् । अनन्तमहापराधशालिनि मय्यपि शोभनहृदयोऽयमित्यभिप्रायेण—मम सुहृदित्युक्तम् । अतिक्षुद्रदुःखमिश्रनश्वरसुखव्यासङ्गिनो मे निरतिशयनिर्दोषनित्यसुखसागरं स्वात्मानं प्रकाशितवानित्यभिप्रायेण—मम परं

---

प्र-पा ।। १. वासिष्ठस्मृतौ. ६-३. 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीतास्सह षड्भिरङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः' ।।

२. दक्षस्मृतौ. २-२२ ।।

३. वि० पु० ।।

४. यजुषि. २ का. १-प्रश्न. ३-अनु. १६-प ।। 'देवासुरा एषु लोकेषु अस्पर्धन्त स एतं विष्णुर्वामनमपश्यत् तं स्वायै देवतायाआलभत ततो वै स इमान् लोकान् अभ्यजयत् । वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयति' । इयं श्रुतिरुपरिष्टाद्व्याख्यायते (१०-अ.१२) ।।

५. गीता ९-१३ ।।

६. तै नारा. ६-११ ।। ७. ।।

८. श्वे. ६-७ ।।

रा ।। संपन्ने सति तस्याचारव्यतिक्रमस्स्वल्पवैकल्यमिति न तावताऽनादरणीयः, अपि तु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः ।। ३० ।।

ननु* 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्' इत्यादिश्रुतेः आचारव्यतिक्रम उत्तरोत्तरभजनोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धीत्यत्राह—

**क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।**

**कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।। ३१**

---

ता।। भोग्यमित्युक्तम् । गुरुत्वसुहृत्त्वे प्रापकत्वार्थे; भोग्यत्वं तु प्राप्यत्वार्थम् । **सर्वैर्दुष्प्राप** इति-आचारबहुलेष्वपि तादृशो व्यवसायो न दृश्यते; आकरेऽपि शिलाशकलमनुपादेयम्; अवकरेऽपि रत्नमादरणीयमिति भावः । १'बहूनां जन्मनामन्ते' इति ह्येवंविधो व्यवसाय उक्तः । स्मरन्ति च श्रीपौष्करे च २'ये जन्मकोटिभिस्सिद्धाः' ३'अनेकसंसारचिते चिते पापसमुच्चये' ४'नास्ते क्षीणे जायमानेऽत्र सुस्थितिः' इति श्रीशुकं प्रति जनकश्चाह ५'ज्ञानं च व्यवसायश्च द्वौ परप्रतिपादकौ । व्यवसायादृते ब्रह्म नासादयति तत्परम्' इति । व्यवसायमात्रेण कथं भजमानैस्समानत्वमित्यत्राह— **तत्कार्यं चे**ति । 'भजते माम्' इत्यत्र व्यवसायोन्तर्गतः, व्यवसितइत्यत्राप्यर्थाद्भजनम्; अनन्यभजनमूलबहुमन्तव्यत्वहेतुतया हि व्यवसायोऽयमुक्त इति भावः । अविकलानुष्ठायिवद्विकलानुष्ठायी कथं बहुमन्तव्य इत्यत्राह—**अस्मिंश्चे**ति तादृशे पुरुषे स्वल्पवैकल्यनिमित्तोऽनादर एव महापराधस्स्यादिति भावः । ६'स्मृतस्सम्भाषितो वापि पूजितो वा द्विजोत्तम' ७'स च पूज्यो यथा ह्यहम्' इत्यादिप्रमाणसूचनाभिप्रायेण निगमयति—**अपि तु बहुमन्तव्य एवे**ति ।।३०।।

---

प्र-पा ।। * कठोप. १-२ २४. 'नाविरतो ···आप्नुयात्' । परमात्मप्राप्तिहेतुभूतोपासनाङ्गतया कांश्चिद्धर्माननुदिशति—नाविरत इति । परदारपरद्रव्यापहारात् अनिवृत्तः, अनुपशान्तकामक्रोधवेगः; नानाविधव्यापारविक्षिप्ततयाऽनवहितचित्तः, अनिगृहीतमनाश्च, एनं-परमात्मानं; प्रज्ञानेन नाप्नुयादित्यर्थः ।।

१. गीता ७-१९ ।।

२. ।। ३. ।। ४. ।।

५. भारते. शान्ति. मोक्ष. ३३४-४७ ज्ञानञ्च व्यवसायश्च इत्यर्धम्मुद्रितकोशेषु न दृश्यते ।। ६. ।।

७. गारुडे. पूर्व. २१९-अ. 'मद्भक्तजनवात्सल्यम्पूजायाञ्चानुमोदनम् । स्वयमभ्यर्चनञ्चैव मदर्थे डम्भवर्जनम् । मत्कथाश्रवणे भक्तिः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया । ममानुस्मरणं नित्यं यच्च मां नोपजीवति । भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते । स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स यतिस्सच पण्डितः । तस्मै देयन्ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहम् ।'

रा ॥ मत्प्रियत्वकारितानन्यप्रयोजनमद्भजनेन विधुतपापतयैव समूलोन्मूलितरजस्तमोगुणः **क्षिप्रं धर्मात्मा भवति क्षिप्रमेव विरोधिरहितसपरिकरमद्भजनैकमना भवति; एवंरूपभजनमेव** हि *'धर्मस्यास्य परन्तप' इत्युपक्रमे धर्मशब्दोदितम्; **शश्वच्छान्तिं निगच्छति**—शाश्वतीमपुनरावर्तिनीं **मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिं गच्छति; कौन्तेय त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरु—मद्भक्तावुपक्रान्तो**

---

**ता** ॥ अस्त्वन्येषां बहुमन्तव्यः, स्वस्य तु कार्यासिद्धिरिति शङ्कापूर्वकमनन्तरश्लोकमवतारयति—**ननु नाविरत** इति । न केवलं प्राप्तिमात्रनिषेधश्श्रुतौ; अपि तु प्रज्ञानस्यापि निषेधोऽभिप्रेत इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**उत्तरोत्तरभजनोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धीति** । तथाचोच्यते—[1]'पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः-पुनः । नष्टप्रज्ञः पापमेव पुनरारभते द्विज' इति । प्रतिबन्धकरजस्तमोमूलभूतपापनिरासाय ह्याचारः; तस्मिंश्च पापे मद्भजनेन विनिवृत्ते सति नोपासनप्रतिबन्ध इत्यभिप्रायेणाह—**मत्प्रियत्वेति** । विकल्पस्य विलम्बशङ्काप्रतिक्षेपार्थः क्षिप्रशब्दः । धर्मशब्दोऽत्र प्रकरणादनन्यभजनपरः । आत्मशब्दश्च तत्करणभूतमनोविषयः । 'अनन्यमनसः' 'मन्मना भव' इति हि पूर्वापरम्; भजनमेव कथं भजनोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवर्तकमिति चेत्तन्न, परिपूर्णभजनस्य साध्यत्वात्; भक्त्युपक्रमस्य च हेतुत्वात्; तदेतदाह—**क्षिप्रमेवे**त्यादिना । नन्वत्र धर्मशब्दो वर्णाश्रमधर्ममात्रपरः किं न स्यादित्यत्राह—**एवंरूपेति** । सामान्यशब्दस्य प्राकरणिकविशेषविषयत्वमेव न्याय्यम्; प्रयुक्तश्चायमेव शब्दः प्रक्रमे भजनरूपविशेषविषयतयेति भावः । अस्तु भजनप्रभावात्पापनिवृत्तिः; तथापि परितापरहितबुद्धिपूर्वानुवृत्तदुराचारसन्तानः कथं न प्रतिबन्धक इत्यत्रोत्तरं—**शश्वच्छान्तिं निगच्छतीति** । **मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिमिति**—प्रकरणविशेषतश्शान्तिशब्दार्थः । 'प्रतिजानीहि' इत्यत्र ज्ञानमात्रविधावुपसर्गस्य नैरर्थक्यात्, [2]'वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्' इत्यादिष्वगत्या नैरर्थक्यस्वीकारादत्र च ज्ञानविधेः प्रयोजनाभावात् प्रतीयमानप्रतिज्ञार्थस्यात्यन्तनिर्णीतत्वस्थापकतयापेक्षितत्वाच्चाह—**कौन्तेयत्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुर्विति** । 'प्रतिजानामि' इति स्वप्रतिज्ञानादपि **'प्रतिजानीहि'** इति श्रोतुरेव प्रतिज्ञाविधानमत्यन्तस्थैर्याभिप्रायमिति व्यञ्जनायोक्तं—**त्वमेवेति** । 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इत्ययं प्रतिज्ञाविषय इति ज्ञापनाय—**अस्मिन्नर्थे** इत्युक्तम् । परिपूर्णोपासकस्य नाशप्रसङ्गाभावात् 'अपिचेत्सुदुराचारः' इत्युक्तविषयत्वाच्चाह—**मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचारमिश्रोऽपीति** । उपक्रान्तभक्तिरपि हि भक्त इत्युच्यते । भक्तस्य नाशनिषेधः शश्वदित्याद्युक्तततप्रतिकूलनाशमुखेन परिपूर्तिपर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह—**अपित्विति** । अत्रोपरिचरादिवृत्तान्तो ग्राह्यः । [3]'यथोपरिचरो भगवद्धर्ममास्थितः कदाचिद्देवानामृषीणां विवादे पिष्टाश्वादिमहर्षिमतविरुद्धमनृतमभि-

---

**प्र पा ॥** * गीता ९-३ ॥

१. भारते उद्यो-३५- ३ ॥

२. यजुषि ॥

३. भारते—शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे—३४५ अध्याये उपरिचरवसुवृत्तान्तो द्रष्टव्यः ॥

रा ।। विरोध्याचारमिश्रोऽपि न नश्यति; अपि तु मद्भक्तिमाहात्म्येन सर्वं विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधिनिवृत्तिमधिगम्य क्षिप्रं परिपूर्णभक्तिर्भवति—इति ।। ३१ ।।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।। ३२
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ।। ३३

स्त्रियो वैश्याश्शूद्राश्च पापयोनयोऽपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति; किं पुनः पुण्य-

ता ।। धाय निपतितः क्षिप्रं भगवतोदस्तः; १ यथा च' २'उपमानमशेषाणां साधूनां यस्सदाऽभवत्' इति प्रसिद्धः प्रह्लादः कदाचिद्भगवन्तं प्रतियोद्धुं प्रवृत्तश्शीघ्रं प्रत्यबुध्यत; ३यथा च पापिष्ठः क्षत्रबन्धुर्भगवन्नामप्रभावादनन्तरजन्मनि जातिं स्मरन् तीव्रनिर्वेदो भगवन्तं शरणमुपगम्य ह्यमुच्यत । इति शब्दस्य 'अस्मिन्नर्थे' इत्येनेनान्वयः ।।३१।।

'अपिचेत्सुदुराचारः' इत्यागन्तुकपापोक्तिः; अथ जन्मत एव पापिष्ठानां जात्याद्यपकर्षेऽपि स्वसमाश्रयमात्रेण फलसिद्धं प्राक्प्रस्तुतां प्रपञ्चयन् तत एव जात्याद्युत्कर्षे भक्तिगौष्कल्ये च कैमुतिकन्याय मुक्त्वा जात्यादिभिरुत्कृष्टस्त्वं फले निस्सन्देह उपायमातिष्ठेत्युच्यते—'मां हि' इत्यादिश्लोकद्वयेन । स्त्रीवैश्यशूद्राणां परगतिविरोधितया शङ्किताकार नुवादार्थः पापयोनिशब्दः । तत्र ये पापयोनयोऽपि॰ स्युरित्यन्वयः । त्रैवर्णिकस्य विद्यादिमतोऽपि वैश्यस्य शूद्रादिभिस्सह पापयोनित्वेन परिगणनं सत्रानधिकारित्वात् । ऋत्विज एव हि सर्वे सत्रेषु यजमाना, आर्त्विज्यं च ब्राह्मणस्य, स च सत्राधिकाररूप उत्कर्षः ४'तस्माद्वाजपेययाज्यार्त्विजीनः' इति क्षत्रियस्यापि श्रुतः । पापयोनिशब्दप्रतिशिरस्त्वात्पुण्यशब्दोऽत्र पुण्ययोनित्वपरः प्रदर्शितः । 'किं पुनः' इत्यादि कैमुतिकन्यायादनायसत्ववचनम् । राजर्षिप्रदर्शनमर्जुनस्य फलसिद्धिप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेणाह—अतस्त्वमिति । राजर्षिशब्देन सामर्थ्यं व्यञ्जितम्; अस्थिरमित्यादिना त्वर्थित्वम् । अनित्यशब्दस्य ५'सततविक्रिया' इत्युक्तप्रकारेण क्षरणस्वभावविषयत्वज्ञापनायास्थिरशब्दः । असुखशब्दस्यात्र पर्युदासवृत्त्या दुःखपरतां सांसारिक सुखस्यापि दुःखकोटिनिवेशात्सुखराहित्यपरत्वं चाभिप्रेत्याह—तापत्रयेति । 'इमम्' इत्यनेन अति-

प्र·पा ।। १. अयंवृत्तान्तो वामनपुराणे ७-८ अध्याययोः द्रष्टव्यः ।।

२. वि. पु. १-१५-१५६. 'धर्मात्मा सत्यशौचादिगुणानामाकरः परः । उपमानमः···· भवत् ।।

३. क्षत्रबन्धुवृत्तान्तश्च श्रीविष्णुधर्मे ६-७ अध्यायमारभ्य विस्तरेण द्रष्टव्यः ।।

४. ।। ५. ।।

रा ॥ योनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च मत्भक्तिमास्थिताः । अतस्त्वं राजर्षिरस्थिरं तापत्रयाभिहततया ऽसुखं चेमं लोकं प्राप्य वर्तमानो मां भजस्व ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भक्तिस्वरूपमाह—

**मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।**
**मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥** ३४

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम नवमोऽध्यायः । ९॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

---

क्षुद्रत्वं निर्दिष्टम् । 'प्राप्य' इत्यस्यानुवादरूपताज्ञापनाय – **प्राप्य वर्तमान** इत्युक्तम् । एवमनित्यत्वा-सुखत्वक्षुद्रत्वानुदर्शनाद्भजनवैमुख्यनिवृत्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥३२॥३३॥

'भजस्व' इत्युक्तभक्तिस्वरूपनिष्कर्षोऽनन्तरं क्रियत इति सङ्गतिं दर्शयति—**भक्तिस्वरूपमाहेति** । सामान्येन सर्वासु परविद्यासूपास्यतया तदुपयुक्ततया च प्रमाणशतैः प्रतिपादिताः स्वरूपगुणादयोऽत्रास्मच्छब्देन विवक्षिता इत्यभिप्रायेणाह—**मयीति** । १'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं' २'न तस्येशे कश्चन' इत्यादेरर्थमाह—**सर्वेश्वरेश्वर** इति । न ह्यसमर्थसेवया किञ्चिल्लभ्यते; नच ब्रह्माण्डान्तरादेरनीश्वरा ब्रह्मेशानादयोऽपि मोक्षदानशक्ता इति भावः । ३'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता' इति ह्युच्यते । हेयास्पदस्य गुणरहितस्य च भजनीयत्वाभावादितरव्यावृत्यर्थं सगुणनिर्गुणश्रुतीनां विषयव्यवस्थयोभयलिङ्गत्वमाह—**निखिलेति** । समस्तानिष्टनिवर्तकत्वादनन्तभोग्यमयत्वाच्चायमेवोपास्य इति भावः । अनन्तमङ्गलगुणोपलक्षकतया ध्येयलक्षणजगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वौपयिकं गुणद्वयम्—**सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्प** इत्युक्तम्। ४'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' इति, ५'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः' इति च । अनिष्टनिवृत्यादौ चास्याज्ञात सहकारिसापेक्षत्वं च नास्तीति भावः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्युपक्रम्य ६'तद्विजिज्ञासस्व' ७'कारणं तु ध्येयः' इत्याद्यभिप्रायेण – **निखिलजगदेककारण** इत्युक्तम् । निखिलशब्देनाव्यक्तादेर्ब्रह्मरुद्रादेश्च संग्रहः । व्योमातीतनिर्गुणवादादिनिराकरणं, सामान्यविशेषशब्दयोरेकरस्यं चाभिप्रेत्य—**परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तम** इत्युक्तम् । अनेन सर्वात्मकत्वं सर्वविलक्षणत्वं चाविरुद्धमुपदर्शितं भवति । नारायणानुवाकपुरुषसूक्तादिकं च स्मारितम् । एतावता विशिष्टं स्वरूपमुक्तम्; अथ सर्वशाखादिपठितपुरुषसूक्तादिसिद्धं शुभाश्रयप्रकरणप्रपञ्चितंच विग्रहतद्गुणादिकमुच्यते । ८ तस्य

---

**प्र-गा** ॥ १. श्वे. ६ ७ ॥　२. तै. ना. १-९ ॥　६. तै. भृ. १ ॥　७. अथर्व शिखोप. ॥
३. याज्ञवल्क्यस्मृ. ३-१-३४　८. छा. १-६-७ ॥
४. मु. १-१-९ ॥　५. छा. ८-१-५ ॥

रा ॥ **मन्मना भव – मयि सर्वेश्वरेश्वरे निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकताने सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पे निखिलजगदेककारणे परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे पुण्डरीकदलामलायताक्षे स्वच्छनीलजीमूतसङ्काशे युगपदुदितदिनकरसहस्रसदृशतेजसि लावण्यामृतमहोदधौ उदारपीवरचतुर्बाहौ**

**ता** ॥ यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इत्याद्युक्तपरत्वचिह्नमाह—**पुण्डरीकदलामलायताक्ष** इति । **स्वच्छे**त्यादिना १'नीलतोयदमध्यस्था' इत्यादिकमनुसंहितम् । स्वच्छत्वं मणिमुकुरसलिलकाचादिवव्यवहितप्रकाशप्रतिबिम्बादियोग्यः प्रसादविशेषः । २'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इत्यादि वक्ष्यमाणं ३'तमेव भान्तम्' इत्यादिश्रुतिं चाभिप्रेत्योक्तं—**युगपदि**त्यादि । श्रुत्यादिप्रसिद्धं बाहूनामुदारत्वमौर्जित्यमभिमतफलप्रदत्वं च । यत्र रूपान्तरं न विशिष्टं, तत्र वक्तुर्वसुदेवनन्दनस्य रूपं विवक्षितम्; तच्च सर्वावतारोपलक्षणम् । चतुर्भुजत्वं भगवतः कृष्णस्य पररूपस्य सांसिद्धिकम्; द्विभुजत्वं सहस्रभुजत्वादिकं चाहार्यमित्याशयेनोक्तं–**चतुर्बाहावि**ति । ४'अथवापि चतुर्भुज' ५'भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतमेतद्रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च । भूमौ गतं पूजयताप्रमेयं सदाहि तस्मिन्निवसामि देवाः' इत्यादिकमिह भाव्यम् । दिव्याम्बरयोगमाह—**अत्युज्ज्वले**ति । मूर्धादिपादान्तदिव्यावयवगतसमस्ताभरणवर्गोपलक्षणतया

**प्र-पा** ॥ १. तैत्ति. नारा. ११-अनु-१२. 'तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः। नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा। नीवारशूकवत्तन्वी पीताभा स्यात्तनूपमा ॥' अथ पूर्वोक्तोपास्यस्य नारायणस्य स्वरूपगुणादिकं दर्शयति—तस्य मध्ये वह्निशिखेति । तस्य-अग्नेः, मध्ये, वह्निशिखा - उक्तन्तत्त्वजातमात्मतया स्थित्वा वहति-धारयतीति वह्निःपरमात्मा, तस्य शिखा-वह्निशिखा, शिखावच्छिखा, दिव्यमप्राकृतम्पञ्चशक्तिमयं शरीरं प्रकाशमानत्वविधेयत्वादिना शिखाशब्देनोक्तम्, अणीया-अणीयसी, ऊर्ध्वा-ऊर्ध्वप्रकाशा, व्यवस्थितः, लिङ्गव्यत्ययच्छान्दसः ; पुनरपि सैव विशेष्यते-नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरेति । तस्य मध्ये-जीवात्मनो मध्ये' इति कैश्चित् व्याख्यातं मन्दम्, अप्राकृतचिदंशस्य दिव्यमङ्गलविग्रहस्य जीवस्वरूपान्तर्व्याप्त्यसम्भवात्, 'सेयन्दहरपुण्डरीकान्तस्थावकाशवर्तिनी' इतिवेदार्थसंग्रहे श्रीभाष्यकारैरनुगृहीतत्वात्, 'तस्यमध्ये' इत्यत्र 'तस्य' इति पदं सुषिरपरामर्शीत्यर्थः' इति वेदार्थसंग्रहतात्पर्यदीपिकायां व्याख्यातत्वाच्च; मध्यस्थितनीलयोयदा विद्युल्लेखा यथा प्रकाशते, आत्मनो वर्णेन तोयदवर्णेन च; एवं भास्वरा मयूरग्रीवासदृशी, सैव विशेष्यते-नीवारशूकवत्-नीवारपुच्छवत्, तन्वी-तनुतरा, पीताभा-पीतवर्णा, प्रतप्तकार्तस्वराभा, भास्वरत्वातिशयेन पिङ्गलत्वमेव श्यामलत्वं ग्रसत इति भावः; तनूपमा-एवंरूपा शिखा तस्य तनोः उपमा-उपमानम्; स्यादिति संभावनायां लिङ् । तत्तनोर्वाङ्मनसापरिच्छेद्यत्वेनैवं प्रकाशा स्यादित्यतृप्तिं द्योतयति । वेदार्थसंग्रहे भाष्यकारैः सेयं दहरपुण्डरीकान्तस्स्थावकाशवर्तिनी शिखा स्वान्तर्निहितनीलतोयदा विद्युदिवभातीत्यर्थः' इत्यनुगृहीतः । 'नीलतोयदो मध्यस्थो यस्यास्सा नीलतोयदमध्यस्था नीलतोयदस्य मध्ये तिष्ठतीति नीलतोयदमध्यस्था' इति व्युत्पत्तिद्वयानुसारेणापि अस्यार्थं वर्णयन्ति द्रविडवेदान्तविदग्रेसराः ॥

२. गीता ११-१२ ॥ ३. मु. २-२-१० ॥
४. ॥ ५. ॥

रा।। अत्युज्ज्वलपीताम्बरे अमलकिरीटमकरकुण्डलहारकेयूरकटकभूषिते अपारकारुण्यसौशील्यसौन्दर्य-माधुर्यगाम्भीर्यौदार्यवात्सल्यजलधावनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्ये सर्वस्वामिनि तैलधारावदविच्छेदेन निविष्टमना भव। तदेव विशिनष्टि–मद्भक्तः–अत्यर्थमतिप्रियत्वेन युक्तो मन्मना भवेत्यर्थः। पुनरपि विशिनष्टि – मद्याजी–अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितमद्यजनपरो भव। यजनं नाम परिपूर्णशेषवृत्तिः। औपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादिसकलभोगप्रदानरूपो हि यागः। यथा मदनुभवजनितनिरवधिकातिशयप्रीतिकारितमद्यजनपरो भवसि; तथा मन्मना भवेत्युक्तं भवति। पुनरपि

ता।। किरीटाद्युक्तिः। १'ध्येयस्सदा' इत्युपक्रम्य 'केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी' इत्यादिकमिह द्रष्टव्यम्। मकरशब्दो मकराकारकुण्डलपरः। तेजःप्राचुर्यं प्रतिकूलैर्दुष्प्रेक्षत्वं चाभिप्रेत्य—युगपदित्यादिकमुक्तम्। लावण्येत्यादिना तु तस्यैवानुकूलभोग्यत्वाकर्षकत्वादिकमभिप्रेतम्। चक्षुरानन्दजनकस्तेजोविशेषो हि लावण्यम्। तत इदमुच्यते—२'लोचनैरनुजग्मुस्ते तमादृष्टिपथात्पुनः। मनोभिरनुजग्मुश्च कृष्णं प्रीतिसमन्विताः। अतृप्तमनसामेवं तेषां केशवदर्शने। क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः। अमृतस्येवनातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्' ३'नहि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात्। नरश्शक्नोत्यपाकृष्टुमतिक्रामति राघवे' इति। अपारेत्यादिना सौलभ्योपयोगिनोऽमितास्सुन्दरत्वादिमिश्रास्समाश्रयणीयत्वेऽत्यन्तापेक्षितास्स्वरूपरूपयोर्गुणा उक्ताः। ४'सर्वलोकशरण्याय' –५'सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा' ६'विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणस्स्वयम्' इत्यादिकमनुसन्धाय कारुण्यादिफलितमाह—अनालोचितेति। आश्रितसंरक्षणं स्वलाभं मत्वा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणोक्तं—सर्वस्वामिनीति। ७'कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' इत्युक्तम्। ८'निदिध्यासितव्यः' ९'ध्यायीत' १०'ध्रुवा स्मृतिः' ११'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इत्याद्यनुसन्धानेन मनश्शब्दस्यात्र ध्यानाख्यमनोवृत्तिविशेषविषयतामाह—तैलधारेति। मय्येव मन आधत्स्वेत्युच्यते इति। अत्र 'मामेवैष्यसि'

प्र-पा।। १. नारसिंहपुराणे. ६२-१७. गारुडे च. पूर्व. २२२-३४. 'ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासनसन्निविष्टः। केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः।।'

२. ।। ३. श्रीरामायणे. अयो.।।

४. श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १७-स. १५ श्लो.।।

५. श्रीरामायणे. युद्ध. १८. स. ५।।

६. श्रीरामायणे. युद्धकाण्डे. १८-सर्गे. ३५-श्लो.। 'आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया' इति वाक्यशेषः।।

७. भाग. सभा. ४१-२३।। ८. बृ. ६-५-६।।

९. मु. २-२-६।। १०. छा. ७-२६-२।।

११. शारी. ४-१-१. आवृत्तिरसकृदुपदेशात्।। आवृत्तिरसकृत् - ब्रह्मप्राप्तिसाधनं वेदनमसकृदावृत्तमेव शास्त्रार्थः - वेदनध्यानशब्दवाच्यमित्यर्थः। कुतः? उपदेशात्- 'ओमित्येवात्मानं ध्यायथ' निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिनोपासनोपसंहारोपदेशात्। उपासनञ्च-अविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपम्-इति सूत्रार्थः।।

रा॥ **तदेव विशिनष्टि-मां नमस्कुरु-अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितात्यर्थप्रियाशेषशेषवृत्तावपर्यवस्यन् मय्यन्तरात्मन्यतिमात्रप्रह्वीभावव्यवसायं कुरु। मत्परायणः-अहमेव परमयनं यस्यासौ मत्परायणः, मया विनात्मधारणासम्भावनया मदाश्रय इत्यर्थः। एवमात्मानं युक्त्वा-मत्परायणस्त्वमेवमनवधिकातिशयप्रीत्या मदनुभवसमर्थं मनः प्राप्य, मामेवैष्यसि। आत्मशब्दो ह्यत्र मनोविषयः। एवंरूपेण मनसा मां ध्यात्वा मामनुभूय मामिष्ट्वा मां नमस्कृत्य मत्परायणो मामेव प्राप्स्यसीत्यर्थः। तदेवं**

ता॥ इति साध्यगतावधारणात्साधनेऽप्यवधारणं विवक्षितमिति गम्यते। तेन चानन्यमनस्त्वादिकं सिद्धम्। ततश्च तैलधारादिवदविच्छेदोऽपि फलित इति भावः। [1]'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुत्यपबृंहणतामभिप्रेत्याह— **तदेवेति**। भक्तेरपि ज्ञानविशेषरूपत्वाद्विशेषकत्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह—**अत्यर्थेति**। स्वतन्त्रार्थान्तरविधानशङ्कानिरसायाह—**पुनरपीति**। भक्तिस्वरूपविशेषनिष्कर्षपरत्वात्तदसाधारणशास्त्रविशेषप्रतिपादितपूजाविशेषपरोऽयं यजनशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**यजनं नामेति**। शेषवृत्तिः कैङ्कर्यम्। इदं च [2]'पत्रं पुष्पम्' इत्यादिना प्रदर्शितस्य भगवच्छास्त्रप्रपञ्चितस्य संग्रहशासनम्। अतोऽत्र यजिर्दर्शपूर्णमासादिविषय इति न भ्रमितव्यम्। [3]'यज देवपूजायाम्' इत्येव च पठ्यते। 'देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः' इति चाहुः। अग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तेष्वपि पञ्चमहायज्ञादिषु यजिर्निरूढः। अन्येऽपि [4]'कृष्णो वाक्यैरिज्यते सम्मृशानैः' इत्यादयः प्रयोगाः। अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादिप्रपञ्चितविषयोऽयं यजिरित्यभिप्रायेणाह—**औपचारिकेति**। औपचारिकाः नीराजनादयः; सांस्पर्शिकाः-स्रक्चन्दनादयः; आदिशब्देन सान्दृष्टिकदोपादिग्रहणम्। 'मद्याजी' इत्यनेन बाह्यक्रियापरेण मन्मनस्त्वं कथं विशेष्यत इत्यत्राह—**यथेति**। **पुनरपीत्याद्यपि** पूर्ववत्। पूर्वोक्तादधिकरूपत्वं दर्शयितुम्—**अपर्यवस्यन्नित्यन्तमुक्तम्**। **अत्यर्थ**शब्देन दासस्य स्वरूपप्राप्तता विवक्षिता। **अतिमात्र**शब्देन तस्य निरतिशयभोगरूपत्वं सूचितम्। त्रिविधप्रतिसंग्रहाय नमुधातुस्वरूपनिरूपणेन प्रह्वीभावशब्दः। [5]'प्रेक्षावतः प्रवृत्तिर्या प्रह्वीभावात्मिका परा। उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तन्नमः परिगीयते' इति हि नमश्शब्दो विवृतः। ज्ञानविशेषकत्वव्यक्त्यर्थं—**व्यवसाय**शब्दः। 'परायणः' इत्यत्र परशब्दविशेषणसामर्थ्यादवधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—**अहमेवेत्युक्तम्**। फलितमाह—**मया विनेति**। एषैव भक्तेः परमा काष्ठा प्राप्तेरव्यवहितपूर्वभाविनीति फलाभिलाषज्ञापनार्थो मत्परायणशब्द इत्यभिप्रायः। एवंशब्दानूदितमाकारमाह—**अनवधिकेत्यादिना**। 'आत्मानं' 'युक्त्वा' इति पदयोरत्रोचितार्थप्रदर्शनं—**मनःप्राप्येति**। युजिरत्र योगार्थस्समाध्यर्थो वा। **'मन्मना भव'** इत्युक्तार्थपरत्वम् **'एवमात्मानम्'** इत्यनुवादेन प्रतीयत इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मशब्दोहीति**। **मनसोऽत्र**

**प्र-पा**॥ १. कठ. १-२-२३॥ २. गीता ९-२६॥ ३. धातुपाठे. भौवादिकः, उभयपदी॥ ४. भार. आनु. १८-६. 'कृष्णो यज्ञैरिज्यते यायजूकैः कृष्णो वीर्यैरिज्यते विक्रमद्भिः। कृष्णो वाक्यैरिज्यते सम्मृशानैः कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः॥ ५. अहिर्बु. सं. ५२-१०॥

रा।। **लौकिकानि शरीरधारणार्थानि वैदिकानि च नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि** मत्प्रीतये **मच्छेषतैकरसो मयैव कारित इति कुर्वन् सततं मत्कीर्तनयतननमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो** मन्नियाम्यं निखिलं **जगन्मच्छेषतैकरसमिति चानुसन्दधानोऽत्यर्थप्रियमद्गुणगणं** चानुसन्धायाहरहरुक्तलक्षणमिदमुपासनमुपाददानो **मामेव प्राप्यसि** ।।३४।।

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सांख्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ।।९।।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।।

---

**ता**।। निर्देशो ध्यानाधिकरणत्वेनेति प्रदर्शयन् श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह—**एवंरूपेणे**ति । निरतिशयप्रीतिमतेत्यर्थः । ध्यानादिकं **मद्भक्त** इति विशेषणाद्भोगरूपमित्यभिप्रायेण—**मामनुभूये**त्युक्तम् । अथ सुखग्रहणायाध्यायप्रधानार्थभूतसाङ्गोपाङ्गफलशिरस्कभक्तिस्वरूपं संक्षेपेण निष्कृष्य वदन्नुपसंहरति—त**देव**मिति । **तत्**-तस्मादित्यर्थः; तव दुःखबहुलसंसारसागरपतितत्वात्; मम च परत्वसौलभ्यादियुक्तस्य समस्त दुःखसागरोत्तरणसांयात्रिकत्वात्, उपायस्य चात्यन्तसुकरत्वादिगुणयुक्तत्वादित्यर्थः । एवमिति—पूर्वग्रन्थैरुक्तप्रकारेणेत्यर्थः । **लौकिकानी**त्यादि **कुर्व**न्नित्यन्त 'यत्करोषि' इत्यादेरर्थः; **मन्निया**म्यमित्यादिकं '**मया ततम्**' इत्यादेरभिप्रेतकथनम्; **अत्यर्थप्रियमद्गुणगण**मिति 'समोऽहम्' 'पत्रं-पुष्पम्' इत्यादेरर्थः । गुणानुसन्धानाद्भक्तेः पुरुषसाध्यत्वं युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—**मद्गुणगणं चानुसन्धायाहरहरुक्तलक्षणमिदमुपासनमुपाददान** इति । 'इति मत्वा भजन्ते माम्' इत्यादिकमत्रानुसंहितम् । **अहरहरित्यादिकं** 'मन्मनाः' इत्यादेर्विवक्षितम् । आप्रयाणत्वसिद्ध्यर्थम्—**अहरहरि**त्याद्युक्तम् । **उक्तलक्षणमिति**—अनन्य प्रयोजनयजननमस्कारादिप्रेरकमदेकधारकत्वदशापर्यन्तनिरतिशयप्रीतिरूपमित्यर्थः ।।३४।।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां

नवमोऽध्यायः ।।९।।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः



श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् ।
विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥१३॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा.

स्वमाहात्म्यं १'मया ततमिद सर्वम्' इत्यादिभिश्शोधितम् । २'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्' इति परत्वस्य मनुष्यदशायामपि अव्ययत्वमुक्तम्; प्रस्तुतावतारविवक्षया मनुष्यावस्थत्वोक्तिः; तन्मुखेन सर्वष्वप्यवतारेषु अव्ययः परमो भाव उपलिलक्षयिषितः । उक्तं च श्रीवत्सचिह्नमिश्रैः ३'परो वा व्यूहो वा विभव उतवार्चावतरणो भवन् वान्तर्यामी वर वरद योयो भवसि वै । सस त्वं सन्नैशान्वरगुणगणान् बिभ्रदखिलान् भजद्भ्यो भास्येवं सततमितरेभ्यस्त्वितरथा' इति । ४'महात्मानस्तु मां पार्थ' इत्यादिना महात्मनां विशेषो विशोधितः । अत्र भक्तिरूपस्य योगस्यैव प्राधान्यं भाष्योक्तम्—५'उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः; इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां विशेष च विशोध्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते'—इति ॥१३॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

प्र-पा ॥ १. गीता ९-४ ॥ २. गीता ९-११ ॥ ३. वरदराजस्तवे-१८ ॥ ४. गीता ९-१३ ॥ ५. गीता भा. ९-अ. १-श्लोकावतारिका ॥

# श्रीमद्भगवद्गीता

## दशमोऽध्यायः.

★

रा ॥ **भक्तियोगस्सपरिकर उक्तः । इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरंकुशै**-श्वर्यादिकल्याणगुणगणानन्त्यं, कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपञ्चयते—

**भगवानुवाच—**

**भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।**
**यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥** १

---

ता ॥ दशमसङ्गतिं वक्तुं नवमार्थं सप्तमप्रभृत्यध्यायत्रयार्थं वा संगृह्याह—**भक्तियोग** इति । १'स्वकल्याणगुणानन्त्य कृत्स्नस्वाधीनतामतिः । भक्त्युत्पत्तिविवृद्धयर्था विस्तीर्णा दशमोदिता' इति संग्रहश्लोकं व्याकुर्वन् सङ्गतिमाह—**इदानीमिति** । पूर्वत्र सपरिकरभक्तियोगस्वरूपप्रपञ्चनपरतया स्वकल्याणगुणादेस्संग्रहेण कथनम्; इह तु तत्प्रपञ्चनमित्यवसरप्राप्तिरपौनरुक्त्यं च 'विस्तीर्णा' इत्यनेन विवक्षितमिति—**इदानीं प्रपञ्चयत** इति पदद्वयम् । अर्जुनस्य वक्ष्यमाणार्थश्रवणयोग्यत्वं तस्यार्थस्य च परमहितसाधनत्वादिकं च वदन् सोपच्छन्दनं सावधानयति—'भूय एव' इति श्लोकेन । प्रश्न-मन्तरेणापि स्वयमेव प्रतिपादने हेतुः 'प्रीयमाणाय' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रयंस्तादृशप्रीतेर्विषयं दर्शयति—**मम माहात्म्यं श्रुत्वेति** । बाहुशालिनां हि परोत्कर्षकथनमसूयावहम्; भवतस्तु **शिशुपाला**-दिव्याकुले जगति भाग्यवशादीदृशी प्रीतिस्सञ्जातेति 'महाबाहो' 'प्रीयमाणाय' इत्यनयोर्भावः । यद्वा बाहुबलाद्यथा ते बाह्यशत्रुविजयः, तथा मद्विषयप्रीतिबलादान्तरशत्रवोऽपि त्वया जिता **इति भावः** । प्रकरणादर्थस्वभावाच्च हितं विशिनष्टि—**मद्भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिरूपेति** । २'सर्वपापैः प्रमुच्यते' ३'सोऽ-विकम्प्येन योगेन युज्यते' इति हि वक्ष्यत इति भावः उक्तमात्रस्य पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात् 'भूय एव' इत्यनेन प्रक्रान्तगुह्यतमानुबन्ध्यर्थप्रपञ्चनरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—**भूयोमन्माहात्म्यप्रपञ्चन-विषयमेवेत्युक्तम्** । एतेनैव वचसः परमत्वे हेतुरपि दर्शितः । शृण्वत एवार्जुनस्य पुनः '**शृणु**' इति

---

**प्र·पा** ॥ १. गीता सं. १४ ॥
२. गीता १०-३ ॥
३. गीता १०-७ ॥

रा ॥ मम माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय ते मद्भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिरूपहितकामनया भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेव परमं वचो यद्वक्ष्यामि, तदवहितमनाश्शृणु ॥ १ ॥

न मे विदुस्सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २

सुरगणा महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपि मे प्रभवं-प्रभावं न विदुः-मम नामकर्मस्वरूपस्वभावादिकं न जानन्ति; यतस्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशोऽहमादिः-तेषां स्वरूपस्य ज्ञानशक्त्यादेश्चाहमादिः ; तेषां देवत्वदेवर्षित्वादिहेतुभूतपुण्यानुगुणं मया दत्तं ज्ञानं परिमितम् ; अतस्ते परिमितज्ञाना मत्स्वरूपादिकं यथावन्न जानन्ति ॥ २ ॥

---

ता॥ विधान विशिष्टश्रवणार्थमित्यभिप्रायेणाह—तदवहितमना इति । पूर्वमनसूयवे दोषनिवृत्त्या गहनमात्रमुक्तम्; इदानीमुच्यमाने प्रीयमाणाय गुणसपत्त्यातिगहनमुच्यते; अतस्त्वयात्यन्तावहितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्यातिदुर्लभत्वमादरणीयतरत्वायोच्यते– न मे विदुः' इति श्लोकेन । 'सुरगणाः' महर्षयः' इत्याभ्यां प्रतिषेधौपयिकप्रतिषेध्यसम्भावनास्थलप्रदर्शनमित्यभिप्रायेणोक्तम्—अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपीति । प्रभावगोचरवेदनमत्र निषिध्यते; न तु प्रभवः, विशिष्टनिषेधे गौरवात्, कर्माधीनोत्पत्तेरभावादेव तद्वेदनस्य निषेद्धमयुक्तत्वात्, अनन्तरं च [१]'यो माम्' इति प्रभावज्ञानमेवोच्यते, न तु जन्मज्ञानम्, 'अजम्' इत्येव वचनात्; अत एवावताररहस्यविषयत्वमपि नात्रान्वितम्, प्रपञ्चितं च तत्प्रागेव; इह त्वन्यत्प्रपञ्च्यते; ततश्चात्र देवर्षिभिरप्यवेद्यः ईश्वरे विद्यमानश्च प्रभवः—प्रकर्षेण सत्ता प्रभाव एव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणप्रभावमित्युक्तम् । प्रभावं विविच्याह– मम नामेति । जन्मविषयत्वे हेतुरनन्वित इत्यभिप्रायेण यत इत्यनेन हिशब्दस्य हेतुपरता दर्शिता । 'सर्वशः' इति न देवादीनां कार्त्स्न्यमात्रं विवक्षितं, तस्य बहुवचनासङ्कोचादपि सिद्धेः; अतस्तदभिप्रेतं व्यञ्जयति—तेषां स्वरूपेत्यादिना । कथमसौ प्रभावापरिज्ञानहेतुरिति शङ्कायामभिप्रेतं हेतुत्वप्रकारं विशदयति – तेषां देवत्वेति । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय परिमितत्वसिद्धये च पुण्यानुगुणत्वकथनम् । [२]'को अद्धा वेदक इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनाय । अथा को वेद यत आबभूव । इयं विसृष्टिर्यत आबभूव । यदि वा दधे यदि वा न, यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' इत्यादिश्रुत्यभिप्रायेणाह–अत इति । [३]'यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादि स्मृतिश्च द्रष्टव्या ॥२॥

---

प्र-पा ॥ १. गीता १०-३
२. तै. ब्रा. २-अष्ट. ८-प्रश्नः ९-अनु. ७६-पं ॥
३. वि. पु. ॥

रा ।। तदेतद्देवाद्यचिन्त्यस्वयाथात्म्यविषयज्ञानं भक्त्युत्पत्तिविरोधिपापविमोचनोपायमाह—

**यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।**

**असम्मूढस्स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।। ३**

न जायत इत्यजः ; अनेन विकारिद्रव्यादचेतनात्तत्संसृष्टात्संसारिचेतनाच्च विसजातीयत्वमुक्तम् ; संसारिचेतनस्य हि कर्मकृताचित्संसर्गो जन्म । 'अनादिम्' इत्यनेन पदेनादिमतोऽजान्मुक्तात्मनो विसजातीयत्वमुक्तम् । मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमत्, तस्य हेयसम्बन्धस्य पूर्ववृत्तत्वात्तदर्हतास्ति; अतोऽनादिमित्यनेन तदनर्हतया तत्प्रत्यनीकतोच्यते ; *'निरवद्यम्' इत्यादिश्रुत्या च । एवं हेयसम्बन्धप्रत्यनीकस्वरूपतया तदनर्हं मां लोकमहेश्वरं लोकेश्वराणामपीश्वरं मर्त्येष्वसम्मूढो यो वेत्ति;

---

रा ।। देवादिभिरप्यवेदनीयत्वकथनस्य वक्ष्यमाणोपयोगं व्यञ्जयन् 'यो माम्' इतिश्लोकाभिप्रेतमाह—**तदेतदिति** । 'यो वेत्ति' इत्यनुवादरूपत्वप्रतीतावप्यर्थतः फलानुवादेनोपायविधाने तात्पर्यमित्यभिप्रायेण—**उपायमाहे**त्युक्तम् । अजशब्दस्य व्यवच्छेद्यप्रदर्शनाय व्युत्पत्तिं तावदाह—**न जायत इत्यज** इति । विशेषणसामर्थ्यफलितात्तदुचिताद्व्यवच्छेद्याद्व्यावृत्तिमाह—**अनेनेति** । **विकारिद्रव्यात्तत्संसृष्टादि**त्युभाभ्यां व्यवच्छेदयोग्यत्वं दर्शितम् । 'अजो नित्यश्शाश्वतः' इत्यादिभिर्नित्यस्य जीवस्य कथमचित्संसर्गमात्रेणाजशब्दव्यवच्छेद्यत्वमित्यत्राह—**संसारिचेतनस्येति** । ईश्वरस्यापि सर्वशरीरतया तत्तदचित्संसर्गस्य विद्यमानत्वात्तद्व्युदासाय—**कर्मकृते**त्युक्तम् । मुक्तस्यापि स्वरूपानादित्वमस्ति; ततः कथं व्यवच्छेद्यत्वमित्यत्राह—**मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमदिति** । अजत्वविशेषणानादित्वमिह विवक्षितम् । स्वरूपानादित्वविवक्षायां तु पौनरुक्त्यमिति भावः । मुक्तदशायामचित्सर्गो नास्ति, प्राचीनसंसर्गविवक्षायां बद्धादेर्व्यवच्छेदस्स्यात्; अतस्तदानींतनस्वरूपाद्व्यावृत्तिः कथमुक्ता स्यादित्यत्राह—**तस्येति** । सहकारिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्व सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमपि हि योग्यतेत्यभिप्रायः । कालविशेषावच्छेदरहितनिरवद्यत्वविधायकश्रुत्या च अयमर्थस्सिद्ध इत्याह—**निरवद्यमिति** । अन्वयार्थमाह—**एवमिति** । देवैर्महर्षिभिश्च दुर्लभं ज्ञानं मन्दप्रज्ञेषु मर्त्येषु भाग्यवशात्कस्यचिज्जायत इति निर्धारणार्थत्वमुचितम् । उत्तरार्धे च फलनिर्देशेनासम्भूढमर्त्यशब्दयोस्समुचितान्वयो नास्तिः; 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्' इति च वक्ष्यमाणच्छायात्र युक्तेत्यभिप्रायेण **मर्त्येष्वसम्मूढो यो वेत्ती**त्युक्तम् । असम्मूढशब्दार्थं वक्तुमुपसर्गाभिप्रेतमर्थं व्यञ्जयति **इतरेति** । [1]'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्प्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः' इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तदुपयुक्तपापविमोक्ष एवाभिप्रेत इत्यभिप्रायेण—**मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिरि**त्युक्तम् । लोकमहेश्वरे परस्मिन् प्रतिपन्ने चाप्रतिपन्ने च न संमोहप्रसङ्गः; येन

---

प्र·पा ।। *श्वे. उप. ६-१९ ।।

१. गीता १०-७ ।।

रा ॥ इतरसजातीयतयैक कृत्य मोहस्सम्मोहः ; तद्रहितोऽसम्मूढः , स मद्भक्त्युत्पत्ति-विरोधिभिस्सर्वैः पापैः प्रमुच्यते । एतदुक्तं भवति—लोके मनुष्याणां राजा इतरमनुष्यसजातीयः, केनचित्कर्मणा तदाधिपत्यं प्राप्तः; तथा देवानामधिपतिरपि; तथाण्डाधिपतिरपीतरसंसारिसजातीयः, तस्यापि भावनात्रयान्तर्गतत्वात्, *'यो ब्रह्माणं विदधाति' इति श्रुतेश्च । तथान्येऽपि येकेचना-णिमाद्यैश्वर्यं प्राप्ताः । अयं तु लोकमहेश्वरः—कार्यकारणावस्थादचेतनाद्बद्धान्मुक्ताच्च चेतनादीशित-

ता ॥ तन्निषेधस्स्यात् । कथं च ब्रह्मरुद्रसनकादिषु जोवत्सु परमपुरुषस्यैव लोकमहेश्वरत्वम्; कथं वा बद्धमुक्तविलक्षणत्वेऽपि नित्यसूरिवर्गाद्व्यवच्छेद इत्यादिशङ्कायां सम्मोहोदयतदभावप्रकारौ विवृणोति—एतदुक्तमिति । तत्तदधिपतीनामपि लोके तत्तत्सजातीयत्व दर्शनादत्रापि सामान्यतोऽवगते शङ्कावकाशः । मनुष्यदेवाधिपतिप्रभृतिवदण्डाधिपतिप्रभृतेरपि कर्मविशेषमूलपरिमितदेशकालविषय-भगवत्सङ्कल्पाधीनैश्वर्ययोगितया भगवत एवोत्तरावधिरहितमैश्वर्यम् । लोकमहेश्वरशब्देन सर्व-गोचरैश्वर्यस्य विवक्षितत्वादेव नित्यानामपि व्यवच्छेदसिद्धिरिति भावः । सजातीयस्य कथमधिकत्व-सिद्धिरित्यत्रोक्तं—केनचित्कर्मणेति । कथमण्डाधिपतेस्तदधोनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभिरितरसंसारभि-स्साजात्यमित्यत्राह—तस्यापीति । कर्मभावना ब्रह्मभावनोभयभावनेति भावनात्रयम् । तेषामपि भावनात्रययोगादिकं भगवत्पराशरशौनकादिभिः प्रपञ्चितम्; यथा हिरण्यगर्भादीनुपक्रम्य १ अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः' इति, आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्म जनितसंसारवशवर्तिनः । यतस्ततो न ते ध्याने ध्याननामुपकारकाः' इति । प्रतिबुद्धैरनुपास्यत्वं भगवदधीनत्वं च पञ्चम एव वेदे सुव्यक्तं २'ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।

प्र-पा ॥ *श्वे. उप. ६-१८ ॥

१. वि. पु. ६-७ ॥ 'त्रिविधा भावना भूप विश्वमेतन्निबोधताम् । ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथाचै-वोभयात्मिका ॥ ४८ ॥ कर्मभावात्मिका ह्येका ब्रह्म-भावात्मिका परा । उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥४९॥ सनन्दनादयो येतु ब्रह्मभावनया युताः । कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावरावराः ॥५०॥ हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा । बोधाधि-कारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥ ५१ ॥ अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु । विश्वमेतत्परञ्चान्यत् भेद-भिन्नदृशां नृणाम् ॥ ५२ ॥ ....हिरण्यगर्भो भगवान् वासुदेवः प्रजापतिः । मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्ता-रका ग्रहाः ॥ ५६ ॥ गन्धर्वयक्षदैत्याद्याः सकलादेवयो नयः । मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्रास्सरितो द्रुमाः ॥५७ भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां येच हेतवः । प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥५८॥ एकपादं द्विपादञ्च बहुपादमपादकम् । मूर्तमेतत् हरेरूपं भावनात्रितयात्म-कम् ॥५९॥ शुभाश्रयस्सचित्तस्य सर्वगस्याचलात्मनः । त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनो नृप ॥ ६ ॥ अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः । अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः' ॥७७॥

२. भा. शा. मो. ३५०-३६ ॥

रा॥ व्यात्सर्वस्मान्निखिलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणैकतानतया नियमनैकस्वभावतया च विसजातीय इतीतरसजातीयतामोहरहितो यो मां वेत्ति, स सर्वैः पापैः प्रमुच्यते—इति ॥३॥

एवं स्वस्वभावानुसन्धानेन भक्त्युत्पत्तिविरोधिपापनिरसनम्, विरोधिनिरसनादेवार्थतो भक्त्युत्पत्तिं च प्रतिपाद्य स्वैश्वर्यस्वकल्याणगुणगणप्रपञ्चानुसन्धानेन भक्तिविवृद्धिप्रकारमाह—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमश्शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५

बुद्धिः-मनसो निरूपणसामर्थ्यम्, ज्ञानं-चिदचिद्वस्तुविशेषविषयो निश्चयः, असम्मोहः पूर्वगृहीताद्रजतादेर्विसजातीये शुक्तिकादिवस्तुनि सजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः; क्षमा-मनोविकारहेतौ

ता॥ प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्' १'एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ' इत्यादिभिः । भावनात्रयान्वयेन सह हिरण्यगर्भस्य कार्यत्वादिसमुच्चयार्थः च शब्दः । सनकसनत्कुमाररुद्रादिब्रह्मकुमारवर्गमभिप्रेत्याह—**तथान्येऽपीति** । **अणिमादीति** २'अणिमा महिमा च तथा लघिमा गरिमा वशित्वमैश्वर्यम् । प्राप्तिः प्राकाम्यं चेत्यष्टैश्वर्याणि योगयुक्तस्य ।' तानि च कर्माधीनभगवत्सङ्कल्पाधीनान्येव । रौद्रस्याणिमाद्यैश्वर्यस्य क्वचिदकृत्रिमत्वोक्तिरपि जन्मप्रभृतिसिद्धतामाह; अन्यथा ३'महादेवस्सर्वमेधे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव' इत्यादिभिर्विरोधात् । लोकशब्दो लोक्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वसंग्राहक इत्यभिप्रायेणाह—**कार्येति** । **निखिले**त्यादिकं महच्छब्दस्याभिप्रेतविवरणम्; **नियमनैकस्वभावतयेति** ईश्वरशब्दस्य ॥३॥

'भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्था' इत्यत्र विवक्षितं विवृण्वन्नुक्तेन तत्फलितेन च वक्ष्यमाणप्रकरणस्य च सङ्गतिमाह—**एवमिति** । बुद्धिज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहाराय 'बुद्धिमत्त्वाज्जानाति' इति प्रयोगानुसारेण शक्तिलक्षणया बुध्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या वा हेतुकार्यपरतया व्याख्याति—**बुद्धिर्मनसो निरूपणसामर्थ्यमिति** । असम्मोहासक्त्या तद्धेतुभूतं ज्ञानमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानं चिदचिद्वस्तुविशेषविषयो निश्चय इति** । बुद्धिज्ञानशब्दयोरध्यवसायमोक्षधीविषयत्वेन व्याख्यानं शब्दद्वयसङ्कोचादिप्रसङ्गादनादृतम् । विजातीये सजातीयताबुद्धिस्सम्मोहः; तदुदाहरति—**पूर्वेति** । **पूर्वगृहीतात्**—आपणादिनिष्ठतयानुभूतादित्यर्थः । इदं च स्मर्यमाणाध्यासोदाहरणम् । न कोपाख्य-

**प्र-पा** ॥ १. भा. शा. मो. ३५०-१६ ॥
२. सांख्यकौमुद्याम् ॥
३. भारते. शान्ति. राजधर्मे. २०-१२ ॥
'महादेवः सर्वमेधे....बभूव । विश्वान् लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासाः' ॥

गा । सत्यप्यविकृतमनस्त्वम्; सत्यं–यथादृष्टविषयं भूतहितरूपं वचनम्; तदनुगुणा मनोवृत्तिरिहाभिप्रेता, मनोवृत्तिप्रकरणात्; दम: बाह्यकरणानामनर्थविषयेभ्यो नियमनम्; शम:-अन्त:करणस्य तथा नियमनम्; सुखम्-आत्मानुकूलानुभव:, दु:खं-प्रतिकूलानुभव:; भव:-भवनम्; अनुकूलानुभवहेतुकं मनसो भवनम् ; अभाव:-प्रतिकूलानुभवहेतुको मनसोऽवसाद:; भयम् आगमिनो दु:खस्य हेतुदर्शनजं दु:खम् ; तन्निवृत्ति: अभयम् ; अहिंसा परदु:खाहेतुत्वम् ; समता-आत्मनि सुहृत्सु विपक्षेषु चार्थानर्थयोस्सममतित्वम् ; तुष्टि:-सर्वेष्वात्मसु दृष्टेषु तोषस्वभावत्वम् ; तप:-शास्त्रीयो भोगसङ्कोचरूप: कायक्लेश: ;

ता ।। विकाराभावमात्रेण सुषुप्त्यादिषु क्षमाशब्द: अपितु कोपहेतुषु सत्सु तदभावे तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेणाह— **नोविकारेति** । क्रोधहेतावाक्रोशनताडनादौ सत्यपीत्यर्थ: । ननु कथं हेतौ सति तत्कार्यनिवृत्ति:; तथात्वे तस्य हेतुत्वमेव हीयेत; उच्यते—नह्यवश्यं हेतौ सति कार्येण भवितव्यमिति नियम: अपितु प्रतिबन्धकरहितायां सामग्र्यां सत्याम्; अन्यथा प्रत्येकं हेतूनां प्रतिबद्धानां च तत्तत्कार्यजनकत्वे कार्यस्य सदातनत्वसार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात्; नित्यविभोश्च कारणस्य सद्भावात्; तर्हि क: क्षमाया विस्मय इति चेद्यथा मणिमन्त्रादिभिःस्फोटसामग्री स्तभ्यते; तथा प्रबलविवेकाख्यप्रतिबन्धकेन कोपसाग्र्या दुर्निवाराया: स्तम्भनादिति भाव: । वस्तुसत्यत्वस्य यथार्थदर्शनमप्यपेक्षितम्, तथापि यथादृष्टवचनमात्रे वक्तुर्नापराध:, भ्रमस्य दैवागतत्वादित्यभिप्रायेण—**यथादृष्टविषयेत्येतावदुक्तम्** । परमार्थत्वेऽपि परानर्थहेतो: १'सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्' इत्यादिभिस्सत्यत्वप्रतिक्षेपात्—**भूतहितरूपेति** विशेषितम् । भावशब्दस्य मनोवृत्तौ प्रसिद्धिप्रकर्षबलमग्रचप्रायनयं चाभिप्रेत्य सत्यशब्दस्यात्र लाक्षणिकत्वमाह—**तदनुगुणेति** । शमदमशब्दयोरेकैकस्योभयनियमनाभिधानसामर्थ्येऽपि पौनरुक्त्यपरिहाराय विषयभेदे वक्तव्ये नियमनक्रमेण दमशमयोर्बाह्यान्तरकरणविषयत्वोक्ति: । शास्त्रीयेभ्यो नियमनस्य निषिद्धत्वात्–**अनर्थविषयेभ्य** इत्युक्तम् । **तथेति**—अनर्थविषयेभ्य एव । अनुकूलत्वमात्रं प्रतिकूलत्वमात्रमेव च सुखदु:खयोर्लक्षणम्, तथापि मनोवृत्तिरूपत्वसिद्धचर्थमनुभवशब्द: । सुखदु:खभयाभयमध्यपठितत्वात् 'भवोऽभाव:' इत्यत्रापि परस्परविरुद्धार्थविषयत्वं सम्भवदपरित्याज्यम्; ततश्च भवाभावशब्दयो: प्रत्ययभेदमात्रमेव, न त्वर्थभेद:; तत्र चाभाव इत्येव पदच्छेद:; तयोरपि मनोवृत्तिरूपत्वं वक्तव्यम्; प्रस्तुतयोरेव च सुखदु:खयोस्तद्धेतुत्वमुचितम्; अत एव 'भवो भव्यता, भावोऽभिप्राय:' इत्यादि परव्याख्यानं मन्दम्; तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—**अनुकूलेति** । **भवनमिति-उद्धर्षोऽत्र** विवक्षित: अवसादप्रतियोगित्वात् । अनवसादानुद्धर्षौ हि सहोक्तौ वाक्यकारेण—२'तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्य:' इति । सुखदु:खशब्दाभ्यां पौनरुक्त्यव्युदासाय भया-

**प्र-पा** ।। १. मनु ।।

२. बोधयनवृत्ति: ।। तल्लब्धिरिति । अस्यार्थो भाष्यकारैरेव जिज्ञासाधिकरणे लघुसिद्धान्ते प्रपञ्चित: 'विवेकादीनां स्वरूपञ्चाह—'जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात्कायशुद्धिर्विवेक:' इति । अत्र निर्वचनम् 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति:' इति ।

रा ॥ **दानं-स्वकीयभोग्यानां परस्मै प्रतिपादनम्; यशः-गुणवत्ताप्रथा; अयशः-नैर्गुण्यप्रथा; एतच्चोभयं**

भयशब्दयोस्तद्विशेषविषयतां दर्शयति—**आगामिन** इति । आगामिप्रत्यवायोत्प्रेक्षा भयमिति लक्षणेऽप तस्यैव ज्ञानविशेषस्य प्रतिकूलरूपत्वाद्दुःखत्वम्; नह्यन्यो दुःखाख्यो गुणोऽस्मद्दर्शने । परदुःखाहेतुत्व-मित्यत्र दुःखशब्देनाहितं विवक्षितम्, चिकित्सादौ हितरूपदुःखकरणस्य हिंसात्वाभावात्, प्रपञ्चितं चैतत्प्रागेव । अभयाहिंसयोरभावरूपयोरपि भावान्तरत्वविशेषेण मनोवृत्तिरूपत्वं भाव्यम् । समत्व-प्रकारेषु बहुषु सत्स्वपि हिंसानिषेधप्रसङ्गाद्धिंमाविषयभूतशत्रुस्मृतिर्जाता; ततश्च द्वेषाद्यभावेन शत्रु मित्रादिसाम्यं प्रदेशान्तरप्रपञ्चितमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**आत्मनी**ति । १'सममतिरात्म-सुहृद्विपक्षपक्षे' इति भगवत्पराशरवचनमिह तत्तत्पदैः स्मारितम् । **अर्थानर्थयो**रिति-आत्मार्थपरार्थयो-रात्मानर्थपरानर्थयोश्चेत्यादि भाव्यम् , तुष्टेस्समतासहपाठात् शत्रूणां समृद्धिमतामपि संग्रहाय सर्वशब्दः । सर्वत्र सन्तोष एव ह्यात्मनः स्वारसिकः प्राप्तः, प्रातिकूल्यभावनाद्युपाध्यधीनं हि वैरादिकमित्यभिप्रायेण—**सन्तोषस्वभावत्व**मित्युक्तम् । इदं च मैत्र्यादिषु चतुर्षु मुदिताख्यचित्त परिकर्म । बाह्यागमादिमूलक्लेशस्य तपस्त्वव्यवच्छेदायोक्तं—**शास्त्रीय** इति । शास्त्रीयस्यैव भोगसङ्कोचस्य व्याध्यादिवशादक्लेशात्मकत्वे तपस्त्वं नास्तीति व्यञ्जनाय—**कायक्लेश** इत्युक्तम् । दाने परकीयानां स्वकीयानामपि हेयभूतानां व्यवच्छेदाय-**स्वकीयभोग्याना**मित्युक्तम् । **परस्मै प्रतिपादनं**-परस्वत्वापादनमित्यर्थः । अयशश्शब्दे नञो विरोधिपरत्वं प्रयोगप्रकर्षसिद्धमाह—**नैर्गुण्यप्रथे**ति । सदोषत्वप्रथेत्यर्थः । प्रथात्वमात्रमुभयसाधारणम् ; अतो गुणवत्त्वनैर्गुण्याभ्यां विशेषणम् । **एतच्चे**त्यादिकं पूर्ववत् । सिंहावलोकितकेनाह—**तपोदाने च तथे**ति । मनोवृत्ति-विशेषावित्यर्थः । उक्तमात्रव्युदासायोपलक्षणतामभिप्रेत्याह—**एवमाद्या** इति । अभिप्रायेऽपि भाव-शब्दप्रयोगादत्र भावशब्दस्य मनोवृत्तिविषयता । सर्वेषां कर्तृकरणादीनां प्रवृत्तेस्स्वाधीनत्वेऽपि

---

**प्र-पा**॥'विमोकः-कामानभिष्वङ्गः' इति । 'शान्त उपासीत' इति निर्वचनम् । 'आरम्भणसंशीलनम्पुनः पुनरभ्यासः' इति । निर्वचनञ्च स्मार्तमुदाहृतम्भाष्यकारेण 'सदा-तद्भावभावितः' इति । 'पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः-क्रिया' इति । निर्वचनं 'क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इति, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति च । 'सत्यार्जवदयादानाहिंसा-नभिध्याःकल्याणानि' इति निर्वचनं 'सत्येन लभ्यः' तेषा-मेवैष विरजो ब्रह्मलोकः' इत्यादि । देशकालवैगुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जन्दैन्यमभास्वरत्वम्मनसोऽ-वसादः' इति । तद्विपर्ययोऽनवसाद इति । निर्वचनं नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इति । तद्विपर्ययजा तुष्टि-रुद्धर्षः इति, तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः । अतिसन्तोषश्च विरोधीत्यर्थः । निर्वचनमपि 'शान्तो दान्तः इति' इति ॥ तल्लब्धिः-ध्रुवानुस्मृतिलब्धिरित्यर्थः । तत्रैव श्रुतप्रकाशिकायामपि द्रष्टव्यम् ॥

१. वि. पु. ३-७-२० ॥ 'नचलति निजवर्ण-धर्मतो यस्सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न हरति नच हन्ति किञ्चिदुच्चैस्सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्' ॥

रा ॥ तदनुगुणमनोवृत्तिद्वयं मन्तव्यम्, तत्प्रकरणात् ; तपोदाने च तथा ; एवमाद्यास्सर्वेषां भूतानां भावाः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतवो मनोवृत्तयो मत्त एव-मत्सङ्कल्पायत्ता भवन्ति ॥५॥

सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्तयितारश्च मत्संकल्पायत्तप्रवृत्ताय इत्याह—

महर्षयस्सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६

पूर्वे सप्त महर्षयः-अतीतमन्वन्तरे ये भृग्वादयस्सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनस्संभवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सार्वणिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः, येषां सन्तानमये

ता ॥ मनोवृत्त्युदाहरणं प्राकरणिकभक्तिरूपमनोवृत्तेरपि स्वसङ्कल्पमूलत्वज्ञापनार्थम् । प्रवृत्तिनिवृत्त्योस्स्वाधीनत्वे कैमुत्यार्थमाह—प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतव इति । 'मत्तएव' इत्यत्र परोक्तसन्निधिमात्रादिव्युदासाय पञ्चम्यवगतं हेतुत्वं व्यापारमुखेनेत्याह—मत्सङ्कल्पेति । पृथग्विधानां परस्परविरुद्धानामप्यहमेको हेतुरित्येवकाराभिप्रायः ॥४॥५॥

सृष्टिस्थितिहेतुतया प्रसिद्धेषु महत्स्वपि हेतुभूतेषु स्वतन्त्रत्वशङ्का न कार्या, अन्यसङ्कल्पप्रसूतेष्वपि मत्सङ्कल्पमूलत्वमनुसन्धेयमित्यस्योदाहरणतया 'महर्षयः' इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—सर्वस्येति । 'येषां लोक इमाः प्रजाः' इत्येतदभिप्रेतकथनं—सर्वस्य भूतजातस्येत्यादि । सृष्टिस्थित्योरिति महर्षिषु मनुषु च क्रमादन्वेतव्यम् । सप्तर्षीणां पूर्वत्वविशेषणविविक्षतमाह—अतीतमन्वन्तर इति । भृग्वादय इति—'महर्षीणां भृगुरहम्' इति तत्प्रधानत्वं हि वक्ष्यते । [१]'सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' इत्यादिस्मारणाय सप्तशब्दः । आर्षेयवरणे वरणीयानां गोत्राणां प्रवर्तयितार इत्यभिप्रायेणाह—नित्यसृष्टिप्रवर्तनायेति । ब्रह्मणो मनस्सम्भवा इति—सौबाले [२]'स मानसान् सप्त

प्र पा ॥ १. वि. पु. १-७-६ 'नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयङ्गताः' इति 'नव' इति पाठो दृश्यते । 'भृगुम्पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसन्तथा । मरीचिन्दक्षमत्रिञ्च वसिष्ठञ्चैव मानसान्' इति पूर्वम्परिगणनात् । अयं तु श्लोको भा. मा. २०७. ५. द्रष्टव्यः ॥

२. सुबालोप. १ खं ॥ 'सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत् त्र्यक्षं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुम् तस्य ब्रह्मा बिभीते सो ब्रह्माणमेव विवेश स मानसान् सप्तपुत्रान् असृजत् तेह विराजस्सप्त मानसान् असृजन् तेह प्रजापतयः' ॥ हिरण्यगर्भकर्तृकं सर्गमाह—सोऽग्रे इति । मृत्युं विशिनष्टि—त्र्यक्षमित्यादिपदैः । तस्य ब्रह्मा बिभीते-तस्य-सम्बन्धमात्रे षष्ठी ; तस्यात् मृत्योर्भीतिः । स्रष्टुरपि भयावहो मृत्युः, किमुतान्येषामित्यर्थः । 'सो ब्रह्माणम्'—इति सन्धिश्छान्दसः । ब्रह्मशरीरे तिरोहित इत्यर्थः । स मानसान् इति-सः-ब्रह्मा, सप्तमानसान् असृजत्-मनसाऽसृजदित्यर्थः । तेहविराजः-विविधदीप्तियोगात् विराट्शब्दवाच्याः ते सप्तमानसपुत्राः स्वयमपि मानसानसृजन् । कथम्मनसा सृष्टिः इत्यत्राह-तेहप्रजापतय इति । प्रजापतित्वात् मनसा स्रष्टुं शक्ता हीत्यर्थः ॥

रा ।। लोके जाता इमास्सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलयादपत्यानामुत्पादकाः पालकाश्च भवन्ति; ते भृग्वादयो मनवश्च मद्भावाः—मम यो भावः स एव येषां भावः ते मद्भावाः—मन्मते स्थिताः, मत्सङ्कल्पानुर्वातिन इत्यर्थः ।।६।।

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्प्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः ।। ७

विभूतिः—ऐश्वर्यम्, एतां सर्वस्य मदायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तितारूपां विभूतिं, मम हेयप्रत्यनीककल्याणगुणरूपं योगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति, सोऽविकम्प्येन-अप्रकम्प्येन भक्तियोगेन युज्यते ; नात्र

ता ।। पुत्रानसृजत्' इत्यादि । नैमित्तिकसृष्ट्यादिव्यवच्छेदाय नित्यशब्दः । ननु ब्रह्मदिवसे चतुर्दश मनवः क्रमादधिकुर्वन्ति, एकस्मिन् मन्वन्तरे एक एव ; तत्कथं चत्वार इत्यत्राह—येच सार्वणिका नामेति । 'ब्रह्मसावर्णो, रुद्रसावर्णो, धर्मसावर्णो, दक्षसावर्णः' इति दक्षस्य दुहितरि तैश्चतुर्भि१र्मनसा जनिताः । २'मद्भावाः' इत्येतावदत्र विधेयम् ; अन्यत्सर्वं पुराणादिप्रसिद्धमनूद्यते इति ज्ञापनाय यच्छब्दः । सन्तानमय इति । 'जनो लोकः प्रोक्तः' इति पाठाल्लोकोऽत्र सन्तानः । येषां....लोके जाताः—यत्पुत्रपौत्रादिभ्यो जाता इत्यर्थः । 'इमाः' इति निर्देशः कालान्तरवर्तिनित्यसृष्टेरपि संग्राहकः ; नतु व्युदासकः, ईश्वरस्य तत्राप्यापरोक्ष्यादित्यभिप्रायेणाह—प्रतिक्षणमाप्रलयादिति । उत्पादकाः पालकाश्चेति महर्षीणां मनूनां च यथाक्रमं निर्देशः । उत्पादिकाः इत्यादिस्त्रीलिङ्गपाठे तु तत्तत्प्रजाभिर्यथासम्भवमन्वयः । मम यो भावस्स एव येषां भाव इति भावसामानाधिकरण्ये फलितोक्तिरियम्, मध्यमपदलोपी वा समासः । राज्ञो भाव एव किङ्करस्य भाव इतिवदभिप्रायसाम्यापेक्षयायं व्यपदेश इति दर्शयति—मन्मते स्थिता इति । स्वाच्छन्द्यादभिप्रायसाम्यं, भृत्यादिवद्बुद्धिपूर्वानुवर्तनमात्रं च व्युदस्यति—मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इति ।। ६ ।।

'एतां विभूतिं योगं च' इति—पूर्वोक्तार्थस्य बुद्धिस्थक्रमेणानुवादः । ३'स्वकल्याण' इत्यादिसंग्रहश्लोके त्वयमेवार्थो यथाक्रममुक्तः ; तदनुसारेण पदार्थवाक्यार्थावाह—विभूतिरैश्वर्यमित्यादिना । सर्वस्य मदायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तितारूपां विभूतिमिति-तन्निरूप्यत्वात्तत्तत्सामानाधिकरण्यम् । उत्पत्तिस्थित्योरपि सङ्कल्पाधीनत्वान्नियमनविषयत्वम् । प्रवृत्तिरिह स्वकार्यार्थव्यापारः, स्पन्दादेरसार्वत्रिकत्वात् । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्' इति नैघण्टुकाः । विभुशब्दश्च नियन्तरि प्रयुक्तचरः; अतो विभवनमिह नियमनमेव वक्ति, तस्य भावार्थतास्वारस्यात्, अनपवादाच्च । वस्त्वन्तरसामानाधिकण्यवद्विभूतिशब्देषु तु नियन्तव्यविषयता वक्ष्यते । युज्यत इति व्युत्पत्त्या उभयलिङ्गत्वमिह योग उक्तः ।

प्र-पा ।। १. मनसा जनिताः. पा ।।
२. अत्र वक्तव्यमध्यायन्ते संयोजयिष्यते ।।
३. गी. सं. १४-श्लो. ।।

र' ।। संशयः ; मद्विभूतिविषयं कल्याणगुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोगवर्धनमिति स्वयमेव द्रक्ष्यसीत्यभिप्रायः ।। ७ ।।

विभूतिज्ञानविपाकरूपां भक्तिवृद्धिं दर्शयति—

**अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते ।**
**इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ।।** ८

अहं, **सर्वस्य विचित्रचिदचित्प्रपञ्चस्य, प्रभवः**—उत्पत्तिकारणं, **सर्वं मत्त एव प्रवर्तत इतीदं मम स्वाभाविकं निरङ्कुशैश्वर्यं, सौशील्यसौन्दर्यवात्सल्यादिकल्याणगुणगणयोगं च मत्वा बुधाः ज्ञानिनः भावसमन्विताः मां सर्वकल्याणगुणान्वितं भजन्ते । भावः**-मनोवृत्तिविशेषः **मयि स्पृहयालवो मां भजन्त इत्यर्थः** ।।८।।

---

ता ।। ईश्वरेऽनीश्वरस्वभावभूतपारतन्त्र्यदुःखाज्ञानाद्यारोपमनीश्वरे चेश्वराधीनस्वातन्त्र्यादेस्स्वतस्सिद्धत्वाद्यारोपं च परित्यज्येति 'तत्त्वतः' इत्यस्य भावः । 'अविकम्प्येन' इत्यत्र स्वतः कम्पराहित्यमात्रव्युदासेन बाधकशतैरप्यविचाल्यत्वं च दर्शयितुम्—**अप्रकम्प्येनेत्युक्तम्** । पूर्वापरपरामर्शादुपासकान्वितयोगशब्दस्य योगविशेषनिष्ठतामाह—**भक्तियोगेनेति** । शास्त्रसिद्धस्याप्यर्थस्य साक्षात्कारे सत्येव ह्यत्यन्तवैशद्यमित्यभिप्रायेण 'नात्र संशयः' इत्यस्याशयं विशदयति—**मद्विभूतीति** ।। ७ ।।

उक्तार्थस्यानन्तरमुदाहरणप्रदर्शनमुखेन प्रपञ्चनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**विभूतिज्ञानेति** । तदेव हि ज्ञानं भक्तिरूपेण परिणमत इत्यभिप्रायेण विभूतिज्ञानविपाकरूपत्वोक्तिः । **असंकोचात्कार्य**भूतब्रह्मादिसमस्तगोचरः सर्वशब्द इत्यभिप्रायेण-**विचित्रेत्यादिकमुक्तम्** । प्रभवशब्दस्यात्रोत्पत्तिक्रियादिमात्रपरत्वव्युदासायाह—**उत्पत्तिकारणमिति** । अत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण सृष्ट्युपयुक्तकल्याणगुणयोगोऽपि गर्भितः । ब्रह्मादेरपि स्वप्रवृत्तिसामर्थ्यं मदधीनमिति 'मत्तस्सर्वम्' इत्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह-**सर्वं मत्त एवेति** । पूर्वोक्तविभूत्याद्यनुवादरूपतां दर्शयति-**इतीदमित्यादिना** । स्वाभाविकनिरंकुशशब्दाभ्याम् अर्वाचीनेश्वरव्यवच्छेदाय श्रुतिसिद्धाहेतुसाध्यत्वानवधिकत्वोक्तिः । वक्तृरूपावतारसौलभ्यपरास्मच्छब्दाभिप्रेतं **'मां भजन्ते'** इत्युच्यमानभजनस्यात्यन्तोपयुक्तं योगशब्दार्थमाह—**सौशील्येत्यादिना** । **सौशील्यवात्सल्येति** दिव्यात्मगुणवर्गस्य प्रदर्शनार्थम्, **सौन्दर्येत्या**कर्षकतमदिव्यमङ्गलविग्रहगुणवर्गस्य । बुधशब्देनात्र प्रकृतज्ञानविशेषवन्तः प्रागुक्ता महात्मानो विवक्षिता इत्यभिप्रायेण—**ज्ञानिन इत्युक्तम्** । मत्वा भावसमन्विता इत्यन्वयः । एवंविधज्ञानस्य भक्तिसाधनत्वे तात्पर्यात् 'माम्' इत्यनेनात्र भजनदशानुसन्धेयगुणगणविशिष्टस्वरूपं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं—**सर्वकल्याणगुणान्वितमिति** । अनेकार्थस्य भावशब्दस्य प्रकृतानुगुणमर्थमाह—**भावो मनोवृत्तिविशेष इति** । तमेव विशेषं विशदयति—**मयि स्पृहयालव इति** ।। ८ ।।

रा ।। कथम् ?—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ।।९।। ९

मच्चित्ताः—मयि निविष्टमनसः, मद्गतप्राणाः–मद्गतजीविताः, मया विनात्मधारणमलभमाना इत्यर्थः; स्वैःस्वैरनुभूतान् मदीयान् गुणान् परस्परं बोधयन्तो मदीयानि दिव्यानिरमणीयानि कर्माणि च कथयन्तः तुष्यन्ति च रमन्तिच—वक्तारस्तद्वचनेनानन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति; श्रोतारश्च तच्छ्रवणेनानवधिकातिशयप्रियेण रमन्ते ।।९।।

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ।।१०।। १०

तेषां सततयुक्तानां—मयि सततयोगमाशंसमानानां मां भजमानानामहं तमेव बुद्धियोगं—

---

ता ।। भावसमन्वितत्वप्रपञ्चनमेवानन्तरं क्रियत इत्यभिप्रायेण तदाकांक्षां दर्शयति—कथमिति । भक्तिपरिपाकक्रमविशेषसिद्धाकारप्रदर्शनं 'मच्चित्ताः' इत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैः क्रियत इत्यभिप्रायेण-मयिनिविष्टमनस इत्यादिकमुक्तम् । 'मद्गतप्राणाः' इत्यस्य तात्पर्यप्रदर्शनाय पर्यायं तावदाह—मद्गतजीविता इति । भक्तगतस्य जीवितस्य कथं तत्गतत्वमित्यत्राह—मया विनेति । बोधनकथनशब्दयोरेकविषयत्वे पौनरुक्त्याद्विषयभेदो वाच्यः; तत्र च 'बोधयन्तः' इत्यनेन अज्ञातार्थज्ञापनं 'कथयन्तः' इत्यनेन च इतिवृत्तवर्णनं च स्वरसतः प्रतीयत इत्यभिप्रायेण—स्वैस्स्वैरित्यादिकमुक्तम् । दिव्यानीत्यतिमानुषत्वप्रयुक्ताद्भुतत्वं विवक्षितम् । तस्यैव भोग्यत्वं-रमणीयानीत्यनेनोक्तम् । 'तुष्यन्ति च रमन्तिच' इत्यनयोर्द्वयोरपि कथकविषयत्वेऽनतिभिन्नार्थतया मन्दप्रयोजनत्वात्कस्यचित्कथकविषयत्वमन्यस्य कथनाक्षिप्तश्रोतृविषयत्वं च युक्तम्; तत्र च स्वप्रयोजनान्तरसाधकपरप्रीत्यर्थं हि लोके कथाप्रयोगो दृष्टः । तोषशब्दश्चाधिकस्पृहानिवृत्त्यर्थः; ततोऽत्र 'तुष्यन्ति इत्यनन्यप्रयोजनकथकविषयम्, पारिशेष्यात् 'रमन्ति' इत्यस्यश्रवणमूलत्वं लब्धम् । 'तुष्यन्ति च रमन्ति च' इत्यनयोः 'मच्चित्ताः' इत्याद्युक्तैककर्तृत्वं कथनश्रवणयोरेकस्मिन्नेव कालभेदेन सम्भवान्न परित्यक्तम् । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—वक्तार इत्यादि रमन्त इत्यन्तम् ।। ९ ।।

भगवद्गुणविभूतिज्ञानस्य भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिहेतुत्वमुक्तम्; तथाविधविवृद्धभक्तेर्भगवत्प्राप्तिपूर्वभाविविशदतमसाक्षात्काररूपावस्थाविशेषहेतुत्वं भगवत्प्रसादावान्तरव्यापारकमुच्यते—तेषामिति । मयि सततयोगमाशंसमानानामिति—नहि सततं समाधानरूपो योगश्शक्यः; सततशब्देन प्रतिदिनविवक्षा च न स्वारसिकी, न च प्राप्तिरूपसततयोग इदानीं वृत्तः; अत आशंसार्थत्वमेव युक्तमिति भावः । तमेवेति—आशंसाविषयान्तर्गतमेवेत्यर्थः । सततयोगाशंसयैव भजने प्रीतिरूपत्वस्य फलितत्वात्

रा ।। विपाकदशापन्नं प्रीतिपूर्वकं ददामि; येन ते मामुपयान्ति ।।१०।।

**किञ्च—**

**तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।**
**नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ।।** ११

**तेषामेवानुग्रहार्थम्, आत्मभावस्थः-तेषां मनोवृत्तौविषयतयावस्थितो मदीयान् कल्याणगुणगणांश्चाविष्कुर्वन् मद्विषयज्ञानाख्येन भास्वता दीपेन ज्ञानविरोधि प्राचीनकर्मरूपाज्ञानजं मद्व्यतिरिक्तपूर्वाभ्यस्तविषयप्रावण्यरूपं तमो नाशयामि ।। ११ ।।**

---

**ता ।।** 'प्रीतिपूर्वकम्' इत्यस्य भजनान्वये प्रयोजनं मन्दम्; 'ददामि' इत्यनेनान्वये तु भजनावान्तरव्यापारकथनरूपेण परमोदारत्वादिभगवद्गुणगणप्रकाशनेन च महत्प्रयोजनमित्यभिप्रायेण—**प्रीतिपूर्वकं ददामीत्यन्वय** उक्तः । 'मामुपयान्ति' इत्यत्रापरामृष्टपदपदार्थैर्मृ ढैरैक्यापत्तिर्व्याख्याता ।।१०।।

उक्तबुद्धियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनं 'तेषामेव' इति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**किञ्चेति** । अनुकम्पाशब्देनात्र अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिहेतुः १'मदनुग्रहाय' इति वक्ष्यमाणप्रसादविशेषो विवक्षितः । सहजकारुण्यमात्रपरत्वेऽर्थशब्दस्य व्यर्थत्वादित्यभिप्रायेणोक्तम्—**अनुग्रहार्थमिति** । अत्र चाहंशब्देनानुग्रहौपयिकज्ञानशक्तिकरुणादिव्यमङ्गलविग्रहादिविशिष्टस्वरूपं विवक्षितम् । **मनोवृत्ताविति**—आत्मभावशब्दस्यात्रात्मत्वस्वस्वभावादिपरत्वेऽधिकप्रयोजनं नास्ति; मनोवृत्तिविषयत्वं तु बुद्धियोगस्यात्यन्तोपयुक्तमिति भावः । व्याप्तस्येश्वरस्य **कीदृशीयमपूर्वा** स्थितिरित्यत्रोक्तं—**विषयतयेति** । दीपतया रूपितस्य ज्ञानस्य भास्वरत्वं परितः प्रकाशनम्; तच्च प्रकारविशेषप्रकाशनं भवितुमर्हति । तथाविधविशदानुभवादज्ञाननिवृत्तिः; शब्दादिप्राकृतगुणप्रावण्यनिवृत्तिश्चेत्यभिप्रायेणाह—**मदीयान्कल्याणगुणगणांश्चाविष्कुर्वन्निति** । हेतुकार्यभावेन व्यपदेशादज्ञानतमश्शब्दयोरत्रार्थान्तरं वाच्यम्; कर्मणि च ज्ञानविरोधित्वेनाज्ञानशब्दः; यथोक्तम्—२'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या' इति । कर्मजन्यं भगवत्साक्षात्काररूपप्रकाशप्रतिबन्धकं च तमोऽर्थस्वभावाद्विषयान्तरप्रावण्यमेव । निरतिशयभोग्यभगवज्ज्ञानस्य भोग्यान्तरप्रावण्यनिवर्तकत्वं युक्तं, ३'स्थितेऽरविन्दे' इत्यादिन्यायात्; तदभिप्रेत्योक्तं—**ज्ञानविरोधीत्यादि** । तमश्शब्देन **तमोवृत्तिलक्षणादिपक्षोऽप्यनेन** निरस्तः । यद्यपि विषयप्रावण्यनिवृत्तिपूर्वकं भजनं, तथापि संस्कारशेषादनुवृत्तं सूक्ष्मं प्रावण्यमिह भजनं विनाश्यतयक्तमिति नान्योन्याश्रयः ।।११।।

---

**प्र-पा ।।** १. गी. ११-१ ।।
२. वि. पु. ६ ७-६१ ।।
३. स्तोत्ररत्ने. २७ ।। 'तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति । स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरकं हि वीक्षते' ।।

रा ॥ एवं सकलेतरविसजातीयं भगवदसाधारणं शृण्वतां निरतिशयानन्दजनकं कल्याणगुणगण-योगं तदैश्वर्यवितर्तिं च श्रुत्वा तद्विस्तारं श्रोतुकामोऽर्जुन उवाच—

**अर्जुन उवाच—**

**परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।**
**पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥** १२
**आहुस्त्वामृषयस्सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।**
**असितो देवलो व्यासस्स्वयंचैव ब्रवीषि मे ॥** १३

**परंब्रह्म परंधाम परमं पवित्रम् इति यं श्रुतयो वदन्ति, स हि भवान् । *'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' '+ब्रह्म-विदाप्नोति परं' **'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति । तथा परं धाम; धामशब्दो**

---

**ता ॥** 'परं ब्रह्म' इत्यादेः 'अमृतम्' इत्यन्तस्य अर्जुनवाक्यस्य पूर्वोत्तरसङ्गतिं दर्शयति—**एवमिति** । 'यो **मामजम्**' इत्याद्यनुसन्धानेनोक्तं—**सकलेतरेत्यादि** । 'तुष्यन्ति च रमन्ति च' इत्यनेनोक्तमाह—**शृण्वतां निरतिशयानन्दजनकमिति** । १'विस्तरेणात्मनो योग' २'विस्तरस्य मे' इति प्रष्टृप्रतिवक्तृभ्यां विस्तरशब्दप्रयोगेऽपि वक्ष्यमाणस्यार्थप्रपञ्चरूपत्वाच्छब्दप्रपञ्चोपलक्षितार्थप्रपञ्चेऽत्रत्यविस्तरशब्दस्य तात्पर्यमिति दर्शयितुं—**तद्विस्तारं श्रोतुकाम** इत्युक्तम् । विस्तरं श्रोतुकामश्चार्जुनस्संग्रहोक्तस्यार्थस्य प्रतिपन्नतां तस्य सत्यत्वाध्यवसायेनानसूयुतां च दर्शयति—**परंब्रह्मेत्यादिभिः** । अत्र तावत् 'भवान्' इत्यस्य च विधेयत्वं प्रतीतम्; उद्देश्यस्य च पूर्वमेव सिद्धिरपेक्षिता, तदाह—**यं श्रुतयो वदन्ति सहि भवानिति** । त्रिष्वपि क्रमाच्छ्रुतीरुदाहरति । तत्र *'यतो वा' इत्युपास्यब्रह्मलक्षणवाक्यम्; तत्पुरो-वादेनोपास्यं ब्रह्मैव प्राप्यमिति प्रदर्शनाय परशब्दविशेषणसिद्धये च +'ब्रह्मविद्' इति वाक्यमुपात्तम् । उभयत्रातिस्फुटं वाक्यं **'सयोह' इति । 'ब्रह्मैव भवति' इत्येतच्छारीरकभाष्ये व्याख्यातम् । ३ प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा 'सेयङ्गौः' इति । ब्रह्मात्यन्तसाम्याद्ब्रह्मव्यपदेशो

---

**प्र·पा ॥** *तै. भृगु. १ ॥
+तै. आन. १ ॥
**मुण्डको. ३-२-९ ॥ 'सयोहवै....भवति । य एतत्परमं ब्रह्म वेद, 'वेदनन्ध्यानविश्रान्तं ध्यानं श्रान्तं ध्रुवस्मृतौ । सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति' इत्युक्तरीत्या प्रीतिरूपापन्नदर्शनसमानाकारोपासनयुक्तो भवति-सआविर्भूतब्राह्मरूपो भवतीत्यर्थः' इति रङ्ग-रामानुजीये ॥

१. गी. १०-१८ ॥
२. गी. १०-१९ ॥
३. श्रीभा. १-१-१ ॥

रा । ज्योतिर्वचनः; परं ज्योतिः-★'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' ✿'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन-रूपेणाभिनिष्पद्यते' ●'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । तथा च परमं पवित्रं, परमं पावनं; स्मर्तुरशेषकल्मषाश्लेषकरं, विनाशकरं च । ※यथा पुष्करपलाश आपो नश्लिष्यन्त एवमेवंविदि

---

ता ।। मुख्यप्राय इत्यर्थः । 'सेयं गौः' इति दृष्टान्तोऽपि साधर्म्यमूलव्यपदेशविषयः । यद्वा 'ब्रह्मैव भवति' इत्यत्राप्येवकार इवशब्दार्थोऽपि स्यादिति केचित्; १'इववद्वैवमेव' इति निघण्टुसद्भावात्, २'वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयति' इत्यादिप्रयोगसद्भावाच्च । नह्यत्र पशुयागमात्रेण विष्णुरेवासौ जातः; नापि स्पर्धमानस्य मोक्षाधिकारः, नच विष्णुरेव भवतीति तावदेव फलं निर्दिष्टं, किंतु २'इमान् लोकानभिजयति' इति सांसारिकफलमुक्तम्; अतः पराक्रमादिगुणयोगेन विष्णुरिव भूत्वेमान् लोकानभिजयतीति वाक्यार्थ इति । अतो 'ब्रह्मैव भवति' इति साधर्म्यहेतुकं सामानाधिकरण्यम् । ३'परमं साम्यमुपैति' इति हि श्रुतिः । वक्ष्यति च ४'मम साधर्म्यमागताः' इति । श्रुतिप्रदर्शनार्थं विषयमुपादाय शोधयति—**तथे**त्यादिना । सामानाधिकरण्यप्रयोगाद्वस्त्वन्तर-सामानाधिकरण्यसहपाठाभावात्भगवतस्तत्तच्छ्रुतिप्रतिपादितपरत्वप्रकारव्यञ्जने तात्पर्याच्च अत्र धामशब्दस्य स्थानादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**धामशब्दो ज्योतिर्वचन** इति । ५'विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम' इत्यादि धामशब्दप्रयोगेऽपि 'परं धाम' इति विशेषणादर्शनात्पर्यायान्वयमुखेन तत्प्रदर्शयति—**परंज्योतिरि**ति ★'अथ यदतः' इत्यादिवाक्येनाप्राकृतलोकादिविशिष्टत्वं ६'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इत्यादिव्यपदेशवशसिद्धपुरुषसूक्तप्रकरणैकार्थ्याच्च समीहितमखिलं सिद्धम्; ✿'परं-ज्योतिरुपसंपद्य' इति वाक्येन मुक्तप्राप्यत्वादिकम्; 'परंज्योतिः' इति विशिष्टप्रयोगश्च सिद्धः । ●'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादिना देवोपास्यत्वमुखेन ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वेन च परत्वमर्थ-लब्धम् । भगवदसाधारणपरमशब्दविशेषितं पावनत्वं दर्शयितुं पवित्रशब्दस्यात्र संज्ञात्वव्युदासायाह—

---

**प्र-पा** ।। ★छा. ३-१३-७ ।।

✿छा. ८-१२-२ ।।

●बृ. ६-४-१६ ।।

※छा. उप. ४-१४-३ ।। 'लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन् अहन्तु ते तद् वक्ष्यामि यथा पुष्कर-... न श्लिष्यते इति । हे सोम्य, ते-अग्नयः, पृथिव्या-दीन् लोकान् एव तवोक्तवन्तः, नतु ज्ञातव्यम्ब्रह्म कात्स्नर्येन । अहन्तु ते पद्मपत्रजलाश्लेषतुल्यसर्वपापा-श्लेषापादकविद्याविषयभूतं ब्रह्म वक्ष्यामि, यदि शुश्रूष-स इत्यर्थः । पापाश्लेषो नाम-पापहेतुभूतकर्माचरणेऽपि पापोत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तिमत्त्वम् । इदं च प्रामादिक-पापविषयमिति- ४-१-१३ भाष्यकारैरेवोक्तम् । पाप-शब्दश्च-सुकृतदुष्कृतसाधारणः ।।

१. ।।

२. यजुषि २-काण्ड. १-१७ ।।

३. मु. ३-१-३ ।।

४. गी. १४-२ ।। ५. ।।

६. छा. ३-१२-६ ।।

पापं कर्म न श्लिष्यते' +तद्यथेषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्यसर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' ❀'नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारयण परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः' इति हि श्रुतयो वदन्ति । ऋषयश्च सर्वे परावरतत्त्वयाथात्म्यविदस्त्वामेव शाश्वतं दिव्यं पुरुषमादिदेवमजं विभुमाहुः ; तथैव

**परमं पावनमिति** । नाशकरमित्यत्र कल्मषशब्दो बुद्धया निष्कृष्यानुमन्धेयः । प्रदूयन्ते-नश्यन्तीत्यर्थः । सूत्रं च १'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तव्द्यपदेशात्' इति । तत्त्वनिर्णयैकतत्परनारायणानुवाकवाक्येनापि परब्रह्मत्वादिकं 'भवान्' इति निर्दिष्टदेवताविशेषस्यैव संवादयति—**नारायणेति** । अनयोर्वाक्ययोः प्रथमौ नारायणशब्दौ लुप्त वभक्तिकौ, 'तत्त्वं नारायणः परः' इत्यादि सहपाठवशाव्द्यस्तत्वं प्रथमान्तत्वं च प्राप्तम् । तथैव सविभक्तितया श्रुत्यन्तरेऽधीयते २ नारायणः परं ब्रह्म' इत्यादि। एतेन पञ्चमीसमासतां वदन् भगवद्द्वेषी प्रत्युक्तः, सर्वश्रुतिस्मृतिसूत्रन्यायविरोधाच्च । **इति हि श्रुतयो वदन्तीत्यत्र** ३'यतो वा इमानि' इत्यादिकमखिलमन्वेतव्यम्; मध्ये तत्तदर्थवैशद्यायावान्तरवाक्यम् । एवं श्रुतिसिद्धोर्थः स्मृतीतिहासपुराणायमानमहर्षिवचनाच्छ्रुतिवदन्यानपेक्षसर्वज्ञवचनाच्च सिद्ध इत्याह—'पुरुषम्' इति सार्धेन । सर्वं व्देनाविगीतत्वं विवक्षितम् । **परावरतत्त्वयाथात्म्यविद** इति ऋषिशब्दाभिप्रेतोक्तिः । तेनाप्ततमत्वमुक्तं भवति । 'त्वाम्' इत्येतद्ब्रह्मरुद्रादिविशेषान्तरव्युदासार्थमित्यभिप्रायेण—**त्वामेवेत्युक्तम्** । यद्वा अवतीर्णं त्वामेवेत्यर्थः । **शाश्वतं**

**प्र-पा** ॥ +छा. उप. ५-२४-३ ॥ 'तद्यथेषीकतूलं ... प्रदूयन्ते' । यथा इषीकायाः-मुञ्जान्तर्वर्तितृणविशेषस्य तूलम्, अग्नौ प्रक्षिप्तं सद्यो दह्यते; एवं सर्वाणि पापानि एतादृशविद्यापूर्वकप्राणाग्निहोत्रानुष्ठानेन दग्धानि भवन्तीत्यर्थः । ब्रह्मोपासनफलस्य सर्वपापप्रदाहस्य प्राणाग्निहोत्रे कीर्तनमङ्गिफलेनाङ्गस्य स्तुत्यर्थम् ॥

❀तै. नारा. ११-३ ॥

१. ब्रह्मसूत्रम्. ४-१-१३ ॥ 'तदधिगम .. व्यपदेशात्' । अस्यार्थः-उपासने प्रारब्धे तत्सामर्थ्यादेव, पूर्वकृताघनाशः, उत्तराघाश्लेषश्च भवति । 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति श्रुतेः । अघस्याश्लेषकरणन्नाम वैदिककर्मायोग्यताबासनाप्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम् । अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतां, सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिं, प्रत्यवायञ्च कुर्वन्ति । अघस्य विनाशकरणम् - उत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम् । पापञ्च-भगवन्निग्रहरूपं हि । 'यस्त्वत्प्रियन्तदिह पुण्यमपुण्यमन्यत्' इति कूरेशमिश्रैरनुगृहीतम् । तदेवं विद्यावेदितुर्वेद्यार्थप्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशयप्रिया सती वेद्यभूतपरमपुरुषाराधनस्वरूपा पूर्वकृताघसञ्चयजनितपरमपुरुषाप्रीतिं विनाशयति ; सैव विद्या स्वोत्पत्त्युत्तरकालभाव्यघनिमित्तपरमपुरुषाप्रीत्युत्पत्तिञ्च प्रतिबध्नाति। इदञ्च प्रामादिकविषयम्मन्तव्यम् । 'नाविरतो दुश्चरितात्' इत्यादिभिः आप्रयाणादहरहरुत्पद्यमानाया उत्तरोत्तरातिशयभागिन्याः विद्यायाः दुश्चरितविरतिनिष्पाद्यत्वावगमात्—इति ॥

२. महोपनिषदि. ११ ॥ ३. तै. भृगु. १ ॥

रा॥ देवर्षिर्नारदः असितो देवलो व्यासश्च । *ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् । पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते । पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् । त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः । आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा

---

ता॥ नित्यम्, दिव्यं-परमव्योमनिलयम्, पुरुषं—१'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्यादिप्रतिपादितम् । 'शाश्वतं दिव्यं पुरुषम्' इति व्युत्क्रमोपादानं दिवि वर्तमानस्य पुरुषस्य पुरुषसूक्तोदितामृतत्रिपाद्विभूतिविशिष्टवेषेण शाश्वतत्वमिह विवक्षितमिति व्यञ्जनार्थम् । आदिश्चासौ देवश्चेत्यादिदेवः-जगत्कारणभूतः क्रीडारूपजगद्व्यापारश्चेत्यर्थः । स्मरन्ति च २'क्रीडतो बालकस्येव' ३'क्रीडा हरेरिदं सर्वं' ४'बालः क्रीडनकैरिव' इति । सूत्रितं च ५'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति । एतेन ब्रह्मादीनामपि देवजात्यनुप्रविष्टानां परमपुरुषलीलोपकरणत्वं कार्यत्वं चोक्तं भवति । ६'नारायणाद्ब्रह्मा जायते' ७'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' ८'तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो

---

प्र-पा ॥ *भार-आरण्य. ७६-२६-२७-२८ ॥

१. प्रश्नोप. ५-५ ॥

२. वि. पु. १-२-१८ ॥ 'व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च । क्रीडतो बालकस्येव चेष्टास्तस्य निशामय' ॥

३. भारते ॥

४. भारते. सभाप. ६०-३१ ॥ 'अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी । मोदते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ अस्यार्थः-'अप्रमेयत्वं-परिपूर्णत्वम् । अनियोज्यत्वम्-अनितरचेतनप्रेर्यत्वम् । 'यत्र कामगमः' इत्यनेन वायूदकादिप्रेरणाधीनाबुद्धिपूर्वकस्पन्दादिचेष्टाव्यावृत्तिः । स्वेच्छाकृतप्रवृत्तिविघातव्युदासो वा । स्वाधीनलीलोपकरणत्वं-वशि शब्दार्थः । विश्वं वशं यस्य स वशी । इन्द्रिय पराधीनचेष्टाव्यावृत्त्यर्थो वा-वशिशब्दः । बालकदृष्टान्तेन लीलायाः प्रयोजनान्तरनैरपेक्ष्यमभिप्रेतम् । अनेन राज्ञां पणबन्धपूर्वकद्यूतादिव्यावृत्तिः । कार्यवर्गापेक्षया भगवन्महिम्नो विपुलतरत्वं 'क्रीडनकैः' इत्यनेन फलितम्' इति श्रीभाष्यमङ्गलश्लोकस्थ 'लीला' पदव्याख्यानावसरे श्रुतप्रकाशिकायामुक्तः ॥

५. ब्रह्मसूत्रम्. २-१-३३ ॥ 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।' 'तु' शब्दः-शङ्कानिवृत्यर्थः । अवाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्य स्वसङ्कल्पविकार्यविविधविचित्रचिदचिन्मिश्रजगत्सर्गे लीलैव केवला प्रयोजनम् । लोकवत्-यथा लोके सप्तद्वीपामेव मेदिनीमधितिष्ठतः सम्पूर्णशौर्यवीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवललीलैकप्रयोजनाः कन्दुकाद्यारम्भा दृश्यन्ते ; तथैव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति सूत्रार्थः ॥

६. नारायणोप. १ ॥

७. महोप. १-१ ॥

८. मुण्डकोप. २-१-७ ॥ 'तस्माच्च देवा.... वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ बहुधा-कर्मजाजानजादिभेदात् बहुधेत्यर्थः, वयांसि-पक्षिणः, यवः-दीर्घशूकधान्यविशेषः, तपः कृच्छ्रादिलक्षणम्, श्रद्धा-आस्तिक्यबुद्धिः, सत्यं-सत्यवचनम्, ब्रह्मचर्यं-स्त्रीसङ्गादिराहित्यम्, विधीयत इति विधिः, नित्यनैमित्तिकादिः ॥

रा ॥ तत्रैव मधुसूदनः *एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः । नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् । पुण्या द्वारवती यत्र तत्रास्ते मधुसूदनः । साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मस्सनातनः';

वयांसि' १'एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ' २'आवां तवाङ्गे संभूतौ' इत्याद्याः । कारणवाक्यार्थ उक्तः, शोधकवाक्यार्थमुपलक्षयति—अजमिति । कर्मकृतजन्मादिरहितमित्यर्थः । स्वरूपापेक्षया वा निर्विकारत्वमुच्यते । विभुम्-३'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति प्रक्रियया व्याप्तं; नियन्तारमिति वा; एतेन कारणत्वाद्यनुगुणव्याप्तिनियमनादिकमन्तर्यामिब्राह्मणादिसिद्धं स्मारितम् । एतैः पदैः ४'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति श्रुतिस्सूचिता । सर्व इति सामान्यतस्संग्रहेऽप्याप्ततमत्वविवक्षया नारदादेः पृथगभिधानम् । देवर्षिशब्देन जात्यापि सत्त्वोत्तरत्वं प्रकाश्यते । तत्राप्यसौ ५'देवर्षीणां च नारदः' इति प्रकृष्टः । असितः, देवलश्च तस्य पिता । व्यासश्चात्र भगवान् पाराशर्यः । 'आहुस्त्वामृषयस्सर्वे' इत्यादिकं संवादयति—येवेति । वेदविदः-कर्मभागवेदिनः, अध्यात्मविदः वेदान्तार्थवेदिनः, कृष्णं महात्मानं सनातनं धर्मं वदन्तीत्यन्वयः । महात्मशब्देन सर्वातिशायिपरमैश्वर्यादिकं विवक्षितम्; महानात्मेति परमात्मत्वं वा, ६'स वा एष महानज आत्मा' इत्यादेः । यागदानादयो हि देशकालादिपरिमितफलदायिनः, स्वयं चानित्याः; अयं तु नित्यनिरतिशयफलदायी, नित्यश्चेति सनातनशब्देन धर्मस्य विशेषणम् । पवित्रशब्दोऽत्र पापनिबर्हणपरः । पुण्यशब्दोऽभिमितफलविशेषसाधनपरः । मङ्गलशब्दश्च स्वसन्निधिमात्रेणातिसमृद्धिहेतुभूतकल्याणवस्तुपरः । '७त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षः' इति कार्यकारणभावेन शरीरात्मभावेन वा सामानाधिकरण्यम् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्—बद्धमुक्तनित्या इत्यर्थः । यद्वोपलक्षणतया भूम्यन्तरिक्षादिक-

---

प्र-पा ॥ *भार-आरण्य. ८६-२४, २५ ॥

१. भा-शा-मो. ३५०-१६ ॥

२. हरिवंशे. विष्णुप. १३२-४८ ॥ क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । 'आवान्तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान्' इदं श्रीकृष्णस्य कैलासयात्रायां श्रीकृष्णस्तोत्रे रुद्रेणोक्तम् ॥

३. ॥ ४. सुबाल. ७-ख ॥

५. गी. १०-२६ ॥

६. बृ- उप. ६४ ॥ 'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥२४॥ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्माऽभयं वै ब्रह्माऽभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद' ॥ २५ ॥

सः-पूर्वोक्तं परब्रह्मैव, अन्नादः-अन्नदः, वसुदानः-वसुप्रदः, य एवं वेद-अनेनाकारेण ब्रह्मोपासीनः, विन्दते वसु-अन्नञ्च वसु च लभत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स एष महानज आत्मा-परमात्मा, जरामरणशून्यः, अतः-असंसारी, अत एव भयशून्यः, एवम्भूतोऽयमात्मा ब्रह्म-निरतिशयबृहदित्यर्थः, तत्र हेतुमाह-अभयं वै ब्रह्मेति । 'अमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति निरुपाधिकाभयत्वाश्रयस्य परब्रह्मत्वप्रसिद्धेरिति भावः । तज्ज्ञानस्य फलमाह-अभयं हि वै ब्रह्म भवतीति । ब्रह्म भवति आविर्भूतब्रह्मरूपो भवतीत्यर्थः ॥

७. भा-आरण्य. ८६-२८ ॥

रा ।। तथा *'यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च । तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् । तत्र देवर्षयस्सिद्धास्सर्वे चैव तपोधनाः । आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः । पुण्यानामपि तत्पुण्यं माभूत्ते संशयोऽत्र वै । कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपिचाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' इति । तथा स्वयमेव ब्रवीषिच

ता ।। मुच्यते । पुण्डरीकाक्षशब्देन अन्तरादित्यविद्याप्रतिपादितविलक्षणविग्रहत्वं दर्शितम् । १'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इत्यस्य च वाक्यस्य द्रमिडभाष्योदितेषु षट्स्वर्थेषु सिद्धान्तत्वेन भाष्यकारपरिगृहीतास्त्रयोऽर्थाः । तथाहि वेदार्थसंग्रहे दर्शितं २'गम्भीराम्भस्समुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकदलामलायतेक्षणः' इति । ३'इदं च वरदगुरुभिस्तत्त्वसारे प्रपञ्चितम् । नारायणशब्देन परतत्त्वनिर्णयैकपरनारायणानुवाकसूचनम् । 'श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः' इत्याभ्यां ४'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' ४'अम्भस्यपारे' ५'यमन्तस्समुद्रे' इत्यादिकं स्मारितम् । 'उत्सृज्यागतः' इत्यवतारमात्रत्वं विवक्षितम्, कृष्णावतारदशायामपि क्षीरार्णवगतनागपर्यङ्कशायिविग्रहस्य तत्रैव स्थितत्वात् । साक्षादिति—न त्वौपचारिकः, आत्मान्तरव्यवहितो वेत्यर्थः । तथेति—प्रकरणान्तर-

प्र-प्रा ।। *भार-सभा. ४६-२३ ।।

ता— १. छा. १-६-७ ।। २. वेदार्थसंग्रहे ।।

३. तत्त्वसारे श्रुतप्रकाशिकाचार्याणां गुरुवरैर्वरदाचार्यैः-'कपिस्त्वादित्यः कम्पिबति किरणैरित्यपिकपिबभस्तीत्याम्नातस्स कपिरमुनास्तं यदिह तत् । प्रतीमः कप्यासं दिवसकरतेजोविकसितस्स पद्मः श्रीमत्स्वादगणि भगवच्चक्षुरुपमा ।। १९ ।। नालंकपिर्भवति कम्पिबतीति तस्मिन् यस्यासमासनमुशन्ति मनीषिणस्तत् । कप्यासमुज्ज्वलमुदारमिदं सरोजञ्चक्षुर्निदर्शनमुदीरितमीश्वरस्य ।। २० ।। कमुदकमिह प्यासो यस्याऽऽसनं यदिवोद्भवः कविभिरुदितं कप्यासं तद्गम्भीरजलोदयात् । शिशिरमधुरं श्रीमद्मोदराक्षिनिदर्शनं भवति नलिनं लुप्ताकारस्त्वपिः पिहितादिवत् ।। २१ ।। कप्यासं भानुबिम्बं हरिभजनपदं हृत्सरोजञ्च यद्वत् तद्वच्चोपासकाक्षिद्वयमिति तु नसत् तत्र यत्पुण्डरीकम् । गौणन्तस्याक्षिणी इत्युभयपदनिराकांक्षतानादरेणाप्यध्याहारस्समानाधिकृतपदगतित्यक्तिरूर्ध्वन्तदुक्तिः ।। २२ ।। कश्चिज्जल्पति मर्कटस्य जघनं कप्यासमक्ष्णोरयं दृष्टान्तः कथमिष्यते भगवतस्सत्येव गत्यन्तरे । सामानाधिकरण्यमत्र पदयोः प्राप्तं कुतस्त्यज्यते पद्मश्चं द्विशिनष्टि तत्सदृशि तच्छब्दस्तु गौणस्तव ।। २३ ।। दरविकसितं पद्मं कप्यासमाह गतिस्त्वियम्भवति भगवच्चक्षुर्दृष्टान्तपङ्कजसङ्गता । तदपि च न सत् तस्मिन्नर्थे यतो ननु कुत्रचित् तदवयवशस्संहत्यावा पदं व्युदपद्यत ।। २४ ।। षट्स्वर्थेषु समीरितेषु चतुराः कप्यासवाचस्त्रयः गम्भीराम्भ इति प्रकृत्य भगवद्रामानुजाङ्गीकृताः । तत्स्वीकारबहिष्कृतास्तदितरे हेयास्त्रयस्तद्विदां श्लोकैः षड्भिरमीमिरित्थमुदितस्सोऽयं विभागो मया ।। २६ ।। इति प्रपञ्चितमित्यर्थः । अयमर्थश्च-श्रुतप्रकाशिकायाम् अन्तरधिकरणे वेदार्थसंग्रहव्याख्याने च श्रीव्यासार्यैर्विस्तरेण प्रपञ्चितस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।।

४. यजुषि. आरण्य. ३-१३ ।।

५. तैना. १, ३ ।।

'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इत्यादिना 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' इत्यन्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

**सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।**
**न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४**

अतस्सर्वमेतद्यथावस्थितवस्तुकथनं मन्ये, न प्रशंसाद्यभिप्रायम् ; यन्मां प्रत्यनन्यसाधारण-मनवधिकातिशयं स्वाभाविकं तवैश्वर्यं कल्याणगुणानन्त्यं च वदसि। अतो भगवन् – निरतिशयज्ञान-शक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधे, ते व्यक्तिं-व्यञ्जनप्रकारं, नहि परिमितज्ञाना देवा दानवाश्च विदुः ॥ १४ ॥

---

त्वव्यक्त्यर्थम्। देवर्षिर्नारदस्तथा' इति व्याख्येयविभागावगमात्तदुक्तवाक्योपादानमपि तथाविभागेन कुर्महे इति च दर्शितम्। 'तत्र कृत्स्नम्' इत्यादि नारायणस्यैव सर्वाश्रयत्वात्सर्वप्रकारातिशय-योगित्वाद्वा। 'तत्पुण्यम्' इत्यादिकं ब्रह्मशब्दानुरोधेन नारायणविषयं वा, प्रकरणविशेषेण तदाश्रितस्थानप्रशंसन वा। **स्वयमेवेति**—स्वतस्सर्वज्ञो ब्रह्मादीनामपि गुरुस्त्वमेवेत्यर्थः। [१]'भूमिरापः' इत्यादिषु सर्वशेषित्वं सर्वकारणत्वं सर्वशरीरित्वमित्यादिकमुक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

सङ्गत्यर्थमाह—**अतइति**। आप्ततमैराम्नायैर्महर्षिभिर्भवतापि चोक्तत्वादिति भावः। '**ऋतं मन्ये**' इत्यस्याभिप्रेतमाह—**न प्रशंसाद्यभिप्रायमिति**। अन्येषु हि तद्गुणारोपणेन प्रशंसेत्यभिप्रायः। '**माम्**' इत्यनेन [२]'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' इत्यादिकमभिप्रेतम्। वदिरिह शिष्टमनुवदन् शास्यर्थे वर्तमानो द्विकर्मकः। एवं शिष्टस्यानुभाषणं शासनविशेषप्रार्थनार्थम्। **अनन्यसाधारण-मनवधिकातिशयमिति** विशेषणाभ्यां समाधिकराहित्यम्, **स्वाभाविकमित्यनन्याधीनत्वं** विवक्षितम्। अतो न विदुरित्यन्वयः। [३]'ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः। भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणा-दिभिः' इति भगवत्पराशरवचनानुसारेण देवादिभिरवेद्यत्वाय भगवच्छब्दार्थं दर्शयति—**निरतिशय-ज्ञानेत्यादिना**। व्यक्तिशब्दोऽत्र 'किमात्मिकैषा भगवतो व्यक्तिः' इत्यादिष्विव न विग्रहादिपरः, अप्रसक्तत्वादनन्तरं चापृच्छ्यमानत्वात्; अतो 'वक्तुमर्हस्यशेषेण' इत्यनन्तर विवक्षोः 'अन्ये त्वत्प्रति-पादनप्रकारमपि न जानन्ति, किं पुनः प्रत्यक्षादिवत्प्रकाशनम्' इत्ययमर्थोऽपेक्षितत्वात्स्वीकार्य इत्य-भिप्रायेणाह—**व्यञ्जनप्रकारमिति**। [४]'अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन। उपलब्धुम्' इति-वत्। **परिमितज्ञाना** इति शब्दतात्पर्योक्तिः ॥ १४ ॥

---

**प्र-पा** ॥ १. गी. ७-४ ॥
२. गी. २-७ ॥
३. वि. पु. ६-५-७९
४. ॥

**स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।**
**भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥** १५

रा ॥ हे पुरुषोत्तम आत्मना आत्मानं-त्वां स्वयमेव-स्वेनैव ज्ञानेन वेत्थ ; **भूतभावन** सर्वेषां भूतानां नियन्तः, **देवदेव** दैवतानामपि परमदैवत यथा मनुष्यमृगपक्षिसरीसृपादीन् स न्दर्यसौशील्यादिकल्याणगुणगणैर्दैवतान्यतीत्य वर्तन्ते, तथा तानि सर्वाणि दैवतान्यपि तैस्तैर्गुणैरतीत्य वर्तमान, **जगत्पते**-जगत्स्वामिन् ॥ १५ ॥

**वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।**
**याभिर्विभूतिभि र्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥** १६

**ता** ॥ देवादीनां भगवद्वैभवे वक्तृत्वयोग्यता प्रतिक्षिप्ता; अथ भगवत एव स्ववैभववचनयोग्यतामाह—**'स्वयमेव'** इतिश्लोकेन । अत्र 'पुरुषोत्तम' इति संज्ञा; शेषं तु तत्संज्ञान्वयौपयिकगुणपरमिति विभजनाय पूर्वमेव—**हे पुरुषोत्तमेत्युक्तम्** । अत्र १'त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि' इति श्रुतिस्मरणाद्यभिप्रायेण 'आत्मानम्' इत्यस्य **त्वामिति** प्रतिपादनम् । 'स्वयमेव' इत्यनेन फलितोक्तिः—**स्वेनैव ज्ञानेनेति** । **आत्मना**—अन्यैरननुगृहीत इत्यर्थः । यथान्येषां २'मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानम्' इति; न तथास्येति भावः । यद्वा 'आत्मना' इत्यस्य व्याख्या—**ज्ञानेनेति**, ३'आत्मा जीवे' इत्यारभ्य ६'यत्नेऽर्केऽग्नौ मतौ वायौ' इति पाठात् । भावनशब्दस्य चिन्ताद्यर्थ परत्वव्युदासायाह—**उत्पादयितरिति** । भूतेशजगत्पतिशब्दयोः पौनरुक्त्यशङ्काव्युदासाय नियन्तृत्वस्वामित्वकथनम् । रक्षणे व्युत्पन्नस्यापि पतिशब्दस्य शेषित्वे रूढिः । ४'स कारणं करणाधिपाधिपः' ५'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्' । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्' इति श्रुतिसिद्धाश्चत्वारोऽर्थाः 'भूतभावन' इत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिपाद्यन्त इति ज्ञापनाय—**दैवतानामपि परमदैवतेति** श्रुतिगतैः पदैर्व्याख्यातम् । देवशब्दस्य जातिविशेषवाचकत्वेन प्रतिसम्बन्धिशब्दत्वाभावात् द्वितीयो देवशब्द उत्कर्षविशेषविषयतया औपचारिक इति मुख्यगौणानुगतमुपचारनिमित्तं दर्शयति—**यथेति** । अन्योन्यवैलक्षण्यस्याकिंचित्करत्वायात्यन्तवैलक्षण्यज्ञापनाय च मृगपक्षिसरीसृपग्रहणम् । यथा देवादीनाँ कीटः, तथा परमात्मनो देवा अपि । 'कीटास्समस्तास्सुराः दृष्टे यत्र' इति ह्याहुः । **सौन्दर्यसौशील्येति**-विग्रहगुणानामात्मगुणानां चोपलक्षणम् ॥ १५ ॥

आत्मशब्दोऽन्यविभूतित्वव्युदासार्थ इत्याह—**त्वदसाधारण्यइति** । 'विभूतयः' इति प्रथमान्तत्वेन 'वक्तुमर्हसि' इत्यनेन अन्वयायोगात्—**विभूतयो याइति** यच्छब्दाध्याहारः । यतो दिव्याः;

**प्र-पा** ॥ १. यजुषि. काठके. १-३-१ ॥ २. गी. १५-१५ ॥ ३. ॥ ४. श्वे. ६-८ ॥ ५. श्वे. ६-७ ॥

रा ।। दिव्याः-त्वदसाधारण्यो विभूतयो याः , तास्त्वमेवाशेषेण वक्तुमर्हसि-त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः । याभिरनन्ताभिर्विभूतिभिः-नियमनविशेषैर्युक्त इमान् लोकांस्त्वं नियन्तृत्वेन व्याप्य तिष्ठसि ।।१६।।

**कथं विद्यामहं योगी त्वां सदा परिचिन्तयन् ।**

**केषुकेषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ।।** १७

अहं योगी — भक्तियोगनिष्ठस्सन् भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन् - चिन्तयितुं प्रवृत्तः चिन्तनीयं त्वां परिपूर्णैश्वर्यादिकल्याणगुणगणं कथं विद्याम् ? पूर्वोक्तबुद्धिज्ञानादिभावव्यतिरिक्तेष्वनुक्तेषु केषुकेषु च भावेषु मया नियन्तृत्वेन चिन्त्योऽसि ।। १७ ।।

---

ता ।। अतोऽवश्यवक्तव्याः; अतस्त्वं वक्तुमर्हसीति वाक्यावृत्तिज्ञापनार्थः । 'अर्हसि' इति योग्यत्वनिर्देशेन तत्प्रार्थनं विवक्षितम् । ईश्वरेणाप्यशेषेण वक्तुम्, अर्जुनेन च श्रोतुमशक्यत्वाद्वचनतः प्रसादतश्च प्रकाशनमात्रमिह प्रार्थ्यते; १'न हि ते भगवन् व्यक्तिम्' इति हि पूर्वमुक्तमित्यभिप्रायेणाह—त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थ इति । बहुवचनासङ्कोचात् 'अशेषेण' इतिनिर्देशाच्च आनन्त्यमिह विवक्षितम् । 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य' इत्याद्युत्तरवशाच्चेत्यभिप्रायेण—अनन्ताभिरित्युक्तम् । विपूर्वो भवतिः भावप्रत्ययान्तो नियमनवाचीत्युक्तम् । न चात्रार्थान्तरं घटते, नियन्तव्यसामानाधिकरण्याद्यभावादित्यभिप्रायेण—यैर्नियमनविशेषैरित्युक्तम् । प्रभूतनियमनविषये कौतुकातिरेकद्योतनाय विशेषशब्दः । तृतीयाया इह करणाद्यर्थत्वायोगादित्थंभूतलक्षणार्थत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—युक्त इत्युक्तम् । अत्र विभूतिशब्दस्य नियन्तव्यपरत्वेऽश्वत्थादीनां न लोकव्याप्तिकारणत्वं, नच तद्विशिष्टस्य तैस्सह वा तदितरव्याप्तिः ; नच व्याप्तौ नियन्तव्यानाम इत्थंभूतलक्षणत्वं, नैरर्थक्यात् ; नियमनविशेषाणां तु श्रुत्यनुसारादाकाशादिव्याप्तिव्यवच्छेदार्थत्वाच्च तदुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह—नियन्तृत्वेन व्याप्येति । २'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानाम्' ३'अन्तरो यमयति' ४'अन्तर्याम्यमृतः' इत्यादिभिश्श्रूयते । 'व्याप्य तिष्ठसि' इत्यनेन ५'व्याप्य नारायणः स्थितः' इति श्रुतिः स्मारिता ।। १६ ।।

योगिशब्दः प्रकरणविशेषात् 'त्वां सदा परिचिन्तयन्' इत्यादेस्सामर्थ्याच्च योगविशेषविषय इत्याह— भक्तियोगनिष्ठस्सन्निति । सन्नित्यनेन निष्पन्नयोगिपरत्वमपि व्यावर्तितम् । अत्र 'योगिन्' इति परेषां पाठोऽनार्षः । 'सदा' इति विशेषणसामर्थ्यात्—भक्त्येति सिद्धम् । वेदनात्पूर्वं चिन्तनाऽशक्तेः, 'कथं विद्याम्' इत्यस्य चिन्तनहेतुत्वात् ५ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति शतुरनुशासनाच्च— चिन्तयितुं प्रवृत्त इत्युक्तम् । 'त्वाम्' इति धर्मिविशेषस्य प्रतिपन्नत्वात्प्रकारविशेषेषु बुभुत्सेति ज्ञापनायोक्तं— परिपूर्णेत्यादि । प्रश्नो ह्यज्ञातविशेषज्ञापनार्थ इत्यभिसन्धायोक्तं— पूर्वोक्तेत्यादि । 'भावेषु' इति सप्तम्यभिप्रेतोक्तिः, प्रकृतानुकर्षणं वा— नियन्तृत्वेनेति ।। १७ ।।

---

**प्र-पा** ।। १. गी. १०-१४ ।। २. यजु. आरण्य. ३-१० ।। ३. बृ. ५-७ ; शतपथ. १४-५-३० ।। ४. सु. ७ ।। ५. तै. नारा. ११ ।। ६. अष्टाध्याय्यां. ३-२-१२६ ।।

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८

रा ॥ *'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' इति संक्षेपेणोक्तं तव स्रष्टृत्वादियोगं विभूति—नियमनं च भूयो विस्तरेण कथय; त्वयोच्यमानं त्वन्माहात्म्यामृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति हि; ममातृप्तिस्त्वयैव वदितेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनश्शुभाः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९

हे कुरुश्रेष्ठ मदीयाः कल्याणीर्विभूतीः प्राधान्यतस्ते कथयिष्यामि ; प्राधान्यशब्देनोत्कर्षो विवक्षितः ; **'पुरोधसां च मुख्यं माम्' इति हि वक्ष्यते; जगत्युत्कृष्टाः काश्चन विभूतीर्वक्ष्यामि, विस्तरेण वक्तुं श्रोतुं च न शक्यते, तासामानन्त्यात्; विभूतित्वं नाम नियाम्यत्वम्, सर्वेषां भूतानां

---

ता ॥ प्रतिकूलजनानां नरकादिगमयितृत्वात् अनुकूलजनैः स्वाभिलषितं याच्यमानत्वाद्वा जनार्दनः । विस्तरबुभुत्साहेतुज्ञापनार्थं योगशब्दविवक्षितव्यक्त्यर्थं च भूयश्शब्दफलितमाह—अहं सर्वस्येति । अमृतशब्दोऽत्रातृप्तिसमभिव्याहारान्माहात्म्ये भोग्यत्वपरः । भोग्यतमत्वायोक्तं—त्वयोच्यमानमिति । त्वन्मुखचन्द्रनिसृतमिति भावः । हिशब्दाभिप्रेतं विवृणोति—ममेति ॥ १८ ॥

एवमतृप्त्या पृच्छन्तमर्जुनं प्रति अतिप्रसन्नो भगवांस्तस्याभिजनादिवर्णनमुखेन योग्यतां दर्शयन् विभूतेर्विस्तरेण प्रत्येकं वक्तुं श्रोतुं च अशक्यत्वात्केनचिदुपाधिविशेषेण संगृहीता विभूतीर्वक्ष्यामीत्याह-हन्तेति । ते अनसूयुत्वप्रीयमाणत्वातृप्तत्वादिगुणपूर्णायेति भावः । गुणत्वादिप्रतियोगिकशेषित्वादिप्राधान्यविवक्षायां वक्ष्यमाणसमस्तोदाहरणव्याप्त्यभावाद्गुणानां च प्राधान्येन व्यपदेक्ष्यमाणत्वात्संग्राहकमर्थविशेषमाह—प्राधान्यशब्देनेति । तस्यैव विवक्षितत्वं वक्ष्यमाणेन संवादयति—पुरोधसामिति । पिण्डितार्थमाह—जगतीति । विस्तरेण कथयेति पृच्छन्तं प्रति प्राधान्यतः कथयिष्यामीति कथमुच्यत इति शङ्कायां नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे' इत्युच्यते । विभूतीनामिति शेषः । १'विभूतेर्विस्तरो मया' इति हि वक्ष्यते । नास्तिशब्दाभिप्रेतमशक्यत्वं दर्शयति—विस्तरेण वक्तुमिति । नेदं वक्तृश्रोत्रोरसामर्थ्यनिबन्धनमित्याह—तासामानन्त्यादिति । तदेतदुक्तं—नास्त्यन्तइति । वक्ष्यमाणेषु पदार्थेषु विभूतिशब्दप्रयोगनिमित्तमाह—विभूतित्वं नामेति । नियन्तव्यवस्त्वन्तरविषयो

---

*गी. १०-८ ॥

**गी. १०-२४ ॥

१. गी. १०-४० ॥

रा ॥ बुद्ध्यादयः पृथग्विधा भावा मत्त एव भवन्तीत्युक्त्वा *'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः' इति प्रतिपादनात् ; तथा तत्र योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकं विभूतिशब्दनिर्दिष्टं तत्प्रवर्त्यत्वमिति ह्युक्तम्; पुनश्च +'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' इति ॥ १९ ॥

तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयाऽवस्थायेतीममर्थं योगशब्दनिर्दिष्टं सर्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितृत्वं संहर्तृत्वं चेति सुस्पष्टमाह—

**अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।**
**अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥** २०

---

ता ॥ विभूतिशब्दो विभवनकर्मपरः । अन्यत्र च १'ब्रह्मा दक्षादयः कालः' १'रुद्रः कालान्तकाद्याश्च' इत्यादिषु 'जनार्दनविभूतयः' इति नियन्तव्येषु विभूतिशब्दो दृष्ट इति भावः । कुत इत्यत्राह—**सर्वेषा-मिति** । प्रस्तुतं तादधीन्यं ह्येतच्छब्देन परामृश्यत इति भावः । समनन्तरश्लोकेनापि तस्य श्लोकस्य तदर्थपरत्वं दर्शयति—**तथेति** । नन्वस्य श्लोकस्य व्याख्याने पूर्वं 'सौशील्यवात्सल्यसौन्दर्यादि-कल्याणगुणयोगम्' इत्युक्तम् ; इहतु योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकमुच्यते ; तत्कथं घटते ? ; इत्यम्. उभयत्रोभयमप्यादिशब्देन संगृहीतमित्येकार्थत्वात् । अत एव हि 'एतां विभूतिं योगं च' इत्यत्र 'हेयप्रत्यनीककल्याणगुणगणरूपं योगं च' इति प्रयोजकेन संगृहीतम् । 'एतां विभूतिम्' इत्यादेः पूर्व-न्नियमनपरत्वेन व्याख्यानेऽपि अत्र तदुपादानं समृद्ध्याद्यर्थान्तरव्युदासेन सोपसर्गधात्वर्थव्यञ्जनार्थम् । 'विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च' इत्यत्र तु 'याभिर्विभूतिभिः' इति तत्पूर्वप्रश्नवाक्यस्थविभूतिशब्दै-कार्थ्यस्वारस्यान्नियमनार्थतोक्ता । अतः प्रश्नोत्तरपरयोरीषद्वैरूप्यं सह्यम् ॥ १९ ॥

'विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च' इति पृष्टमर्थद्वयं विस्तरेण वक्तुं तस्योत्तरद्वयम् 'अहमात्मा' इति श्लोकेन संगृह्योच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तत्रेति** । एतेन प्रागुक्तेषु वक्ष्यमाणेषु च सामानाधिकरण्यनिर्देशेषु यथासंभवं निमित्तद्वयमुक्तं भवति । **आत्मतयावस्थित** इति फलितान्वय-प्रदर्शनम् । अनेकार्थोऽप्यात्मशब्दश्शरीरप्रतिसंबन्धिनि प्रसिद्धिप्राचुर्यात्प्रतिसंबन्धिरूपं शरीरमपेक्षते ; ततश्च वृत्त्यन्तर्गतोऽपि भूतशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इत्यभिप्रायेण—**सर्वेषां भूतानां मम शरीर-**

---

**प्र-पा ॥** *गी. १०-७ ॥ +गी. १०-८ ॥

१. वि. पु. १-२२. 'ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः । विभूतयो हरेरेता जगतस्सृष्टिहेतवः ॥३१ विष्णुर्मन्वादयः कालस्सर्वभूतानि च द्विज । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥ ३२ ॥ रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः । चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥३३॥ अत्र 'विष्णुर्मन्वादयः' इत्यत्र विष्णोरपि विभूतित्वेन परिगणनन्तु अवतारप्रयुक्तविग्रहाभिप्रायेणेति श्रीवरवरमुनिशेखरैः तत्त्वत्रयव्याख्यानेऽनुगृहीतम् । ( ईश्वरप्र. ३६-सू ) ॥

रा ॥ सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानाम् आशये हृदये अहमात्मतयाऽवस्थितः । आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना आधारो, नियन्ता, शेषी च । तथा वक्ष्यते—※सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' +'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इति । श्रूयते च ★'यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इति, ☸'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो

---

ता ॥ भूतानामित्युक्तम् । ईश्वरस्य जीवशरीराणि भूतानि जीवांश्च प्रति कथमात्मत्वमित्यत्रात्मलक्षणं दर्शयति—आत्मा हीति । त्रयमप्येकं लक्षणमित्येके । तत्र श्रुत्याद्यनुसारेण जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इव शङ्कितमात्रव्यवच्छेदार्थतया त्रयाणां साफल्यं भाव्यम् । लक्षणत्रयमितिचान्ये । तत्र त्वेवं विवेकः- 'यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यम्' इत्यादि शरीरलक्षणवाक्यमपि भाव्यम् । शरीरलक्षणान्तराणि च तत्रतत्र विस्तरेण प्रतिक्षिप्तानि । चैतन्यविशिष्टं प्रत्यपृथक्सिद्धविशेषणभूतद्रव्यं शरीरमिति भाष्याभिप्रेतोऽस्माकं निष्कर्षः । अत्र सर्वभूतशब्देन शरीरमात्रनिर्देशशङ्काव्युदासाय आशयशब्दस्य च हृदयविषयत्वव्यञ्जनायाधारत्वनियन्तृत्वादेरात्मलक्षणत्वसिद्ध्यर्थं चाह—तथेति । १'सर्वस्य चाहम्' इत्यस्यानन्तरं २'द्वाविमौ पुरुषौ' इत्युपक्रम्य ३'क्षरस्सर्वाणि भूतानि' इति वचनात्सर्वभूतशब्दोऽचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञपर इति निश्चीयते; तद्वदत्रापि । तथास्मिन्नेव प्रकरणे ३'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इत्युक्त्वा ३'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' इत्युक्तम् । अत्र बिभर्तीश्वर इत्याभ्याम् आधारत्वनियन्तृत्वे स्पष्टे; ईश्वरशब्दरूढ्या च स्वामित्वसिद्धिः; न खलु गरुडादिषु भुजङ्गादीन्नियच्छत्सु तदीश्वरशब्दः । ईश्वरशब्दस्याहंशब्दस्य चात्रैकविषयत्वं श्लोकद्वयोपादानेन दर्शितम् । अत्र हि सर्वभूतशब्दो जीवपर एव ४'यन्त्रारूढानि मायया' इत्यभिधानात् । 'भ्रामयन्' इत्यनेन नियन्तृत्वादिसिद्धिः । हृद्देशस्थित्या च ५'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' इत्याद्युक्तधारकत्वादि सूचितम् । एवं चिदचिदात्मकसमस्तवस्तुशरीरत्वं सर्वभूतशब्दान्वयेनैव वदन्तीं श्रुतिं दर्शयति—यस्सर्वेषु भूतेष्विति । चिदंशं प्रति शरीरित्वं प्रपञ्चयद्वाक्यमुपादत्ते—य आत्मनीति । आत्मत्वेनावस्थानस्योपादानत्वनिमित्तत्वोपयोगात्पूर्वार्धेन सङ्क्रमयन्नुत्तरार्धं व्याख्याति—एवमिति ।

---

**प्र-पा ॥** ※ गी. १५-१५ ॥
+ गी. १८-६१ ॥
★ बृ. ५-७-१५ ॥
☸ शतपथ. १४-५-३० ॥
१. गी. १५-१५ ॥
२. गी. १५-१६ ॥
३. गी. १५-१७ ॥
४. गी. १८-६१ ॥
५. गी. ७-७ ॥

रा ।। यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इति च । एवं सर्वभूतानामात्मतयावस्थितोऽहं तेषामादिर्मध्यं चान्तश्च, तेषामुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः ।। २० ।।

एवं भगवतस्स्वविभूतिभूतेषु सर्वेष्वात्मतयावस्थानं तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुं प्रतिपाद्य विभूतिविशेषान् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । भगवत्यात्मतयाऽवस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति ; यथा 'देवो मनुष्यः पक्षी वृक्षः' इत्यादयश्शब्दाश्शरीराणि प्रतिपादयन्तस्तत्तदात्मनि प्रर्यवस्यन्ति । भगवतस्तत्तदात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धनमिति विभूत्युपसंहारे वक्ष्यति 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' इति सर्वेषां स्वेनाविनाभाववचनात् । अविनाभावश्च नियाम्यतयेति *'मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' इत्युपक्रमोदितम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१

द्वादशसंख्यासंख्यातानामादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुर्नामादित्यः, सोऽहम्; ज्योतिषां

---

ता ।। एवमात्मतयावस्थितोऽहमित्यनेन निर्विकारस्य स्वस्यैवोपादानत्वस्थापनम् । देशतः कालतो वा आदिमध्यान्तत्वमात्मनमनुचितमिति तदुपचरितमाह—तेषामुत्पत्तीति ।। २० ।।

'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्युपक्रम्य 'यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन' इत्यन्तं सामानाधिकरण्यप्रघट्टकम् 'अहमात्मा' इति श्लोकेन सङ्गमयन्नवतारयति—एवं भगवत इति । एतेन 'अहमात्मा' इत्यादिकास्समस्ताश्चतस्रो विभूतयः' इति मतान्तरं निरस्तम् । विभूतिविशेषानिति, प्राधान्यत इति ह्युपक्रान्तम् । ननु शरीरवाचिनश्शरीरादिशब्दा नात्मनि पर्यवस्यन्ति ; तद्वदत्रापीति लक्षणास्वीकार एव न्याय्यः ; न शक्तिकल्पना, लाघवाच्चेत्यत्राह—भगवतीति । हिशब्दो हेत्वर्थः । अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिनश्शब्दास्तत्तद्द्वारा धर्मिण्यपि मुख्यवृत्ता इति प्रयोजकरूपेण गुणादिष्वपि सिद्धत्वान्न शक्तिकल्पनागौरवमिति भावः । तदेतदुक्तं—पर्यवस्यन्तीति । शरीरवाचिशब्दानां स्वरसतस्तत्तदात्मनि पर्यवसानमपृथक्सिद्ध्युपाधिकं दर्शयति—यथेति । शरीरादिशब्दास्तु गुण इत्यादि शब्दवन्निष्कर्षकशब्दत्वान्न धर्मिणि पर्यवस्यन्ति । एतदभिप्रायेणोक्तं—देवो मनुष्यः पक्षी वृक्ष इत्यादयश्शब्दा इति । अध्यासादिहेतुकसामानाधिकरण्यशङ्कामपनयति--भगवतस्तत्तदात्मतयेति । नह्युपक्रमोपसंहारविरुद्धोऽर्थो मध्ये स्वीकार्यः; न च ब्रह्मणस्सर्वहेयमयत्वं भ्रमाद्वा तत्त्वतो वाङ्गीकर्तुं युक्तमिति भावः। अविनाभाववचनादिति-आत्मना विना हि शरिरभूतं न भवतीति भावः। 'अग्निना विना धूमो नास्ति' 'गुणिना विना गुणो नास्ति' इत्युक्ते अग्न्यादिरेव परमार्थः, धूमादिस्तु मिथ्याभूत इति वा अग्न्याद्यात्मक इति वा प्रत्ययो हि न भवति ; तद्वदत्रापि—इति । ननु 'यज्ञदत्तं विनान्ये गृहे न सन्ति' 'रज्जुं विना सर्पादिकं नास्ति'

---

प्र-पा ।। * गी. १०-८ ।।

रा ॥ **जगति प्रकाशकानां योंशुमान् रविरादित्यगणः सोऽहम्; मरुतामुत्कृष्टो मरीचिर्यः, सोऽहमस्मि; नक्षत्राणामहं शशी - नेयं निर्धारणे षष्ठी, 'भूतानामस्मि चेतना' इतिवत् । नक्षत्राणां पतिर्यश्चन्द्रः, सोऽहमस्मि** ॥ २१ ॥

---

ता ॥ इत्युक्ते यथैकस्यैव सत्त्वं तदतिरिक्तानां चासत्त्वं प्रतीयते, तद्वदत्रापि किं न स्यादित्यत्राह-**अविनाभावश्चेति** । असंजातविरोधिकालसमुदितोपक्रमविरुद्धतया उपसंहारस्य नोदय १इत्युपक्रमाधिकरणसिद्धमिति भावः । **नियाम्यतयेत्यनेन** धूमाग्निव्याप्तिवैषम्यमपि दर्शितम् । एवमेतावता ग्रन्थेन 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' इति सर्वशरीरवर्तिनां जीवानां ब्रह्मस्वरूपैक्यमुच्यत इति कुदृष्टिमतमुन्मूलितम् । आदित्यानाम्-अदित्यपत्यानाम् । 'अजघन्यो जघन्यजः' इत्यादिवचनानुसारेण **द्वादशो य उत्कृष्ट** इत्युक्तम् । अत्र चोत्तरेषु च निर्धारणार्थविशेषप्रदर्शनार्थं उत्कृष्टशब्दः । स च 'पुरोधसां च मुख्यम्' इतिवक्ष्यमाणमुख्यपर्यायतया अपेक्षितप्रदेशे सर्वत्र निहितः । अत्र चोद्ध्रियमाणानां पदार्थानां केषांचित्प्राधान्यं प्रत्यक्षम् ; केषांचिदागमिकम् । क्वचिदव्यवहितं, क्वचिज्जीवव्यवहितं च सामानाधिकरण्यम् । ज्योतिश्शब्देन तारकामात्रग्रहणे ततो बहिर्भूतस्य तत्संबन्धरहितस्य च रवेर्निर्धारणाद्ययोगात्—**प्रकाशकानामिति** सामान्येनोक्तम् । जगत्कारणभूतपरज्योतिरपेक्षया रवेः खद्योतकल्पत्वात्तद्व्यवच्छेदाय—**जगतीति**विशेषितम् । 'अंशुमान्' इति निर्धारणौपयिकातिशयितप्रकाशयोगो मतुपा विवक्षितः, अन्यथा पौनरुक्त्यात् । रविशब्दस्य द्वादशादित्यसाधारणत्वादेकवचनं समुदायाभिप्रायमिति प्रदर्शनायोक्तम्—**आदित्यगण** इति । मरुतो वायवः एकोनपञ्चाशद्दितिपुत्राः, येषां सप्तकास्सप्त गणा भवन्ति । शशिनोऽपि यदि नक्षत्रत्वं स्यात्, तदाहि तस्माद्वर्गात्तस्य निर्धारणमित्यभिप्रायेणाह—**नेयमिति** । कस्तर्ह्यत्रार्थ इत्यत्राह—**नक्षत्राणांपतिरिति** । 'प्राधान्यतः' इतिह्युपक्रान्तमिति भावः । ननु पूर्वापरेषु सर्वेषु निर्धारणार्थेषु मध्ये कस्यचित्संबन्धमात्रपरत्वमयुक्तम् ; नक्षत्रशब्देन निशि प्रकाशमात्रं छत्रिन्यायाद्ग्राह्यम्, २'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि' इति श्रुतेश्चन्द्रमण्डलस्यापि वा स्वर्गिणां भोगस्थानत्वान्नक्षत्रत्वं ३'यो वा इह यजते अमुं स लोकं न क्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं देवगृहा वै नक्षत्राणि' इति; तत्राह—**भूतानामस्मिचेतनेतिवदिति** । मुख्ये संभवति लक्षणा न न्याय्या, नचात्र सर्वत्र निर्धारणार्थता 'भूतानामस्मि चेतना' सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन' 'वादः प्रवदतामहम्' 'अहमेवाक्षयः कालः' 'उद्भवश्च भविष्यताम्' 'द्यूतं छलयतामस्मि' 'तेजस्तेजस्विनामहम्' 'जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि' इत्यादिषु निर्धारणाभावात् ; अतोऽत्र चन्द्रस्य नक्षत्रजातीयत्वाभावात् षष्ठ्यभिहितस्य संबन्धसामान्यस्य प्रमाणसिद्धविशेषे पर्यवसानमिति भावः ॥ २१ ॥

---

**प्र-पा** ॥ १. पूर्वमीमांसासू. ३-३-१ द्रष्टव्यम् ॥
२. यजु. ५-काण्ड. ४-१-३ ॥
३. यजु. १-अष्ट. ५-२-१० ॥

**वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।**

**इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ।।** २२

रा ।। **वेदानाम्** - ऋग्यजुस्सामाथर्वणां य उत्कृष्टस्सामवेदः , सोऽहम् ; देवानामिन्द्रोऽहमस्मि ; एकादशानामिन्द्रियाणां यदुत्कृष्टं मनइन्द्रियम्, तदहमस्मि; इयमपि न निर्धारणे—भूतानां चेतनावतां या चेतना, साहमस्मि ।। २२ ।।

ता ।। गीतिर्हि सामशब्दार्थः ; तस्य वेदेषु निर्धारणं कथमिति शङ्कायामुदाहाय 'सामवेदोऽस्मि' इति निर्देश इति प्रदर्शयति—ऋग्यजुरिति । सामवेदोत्कर्षो गीतिप्रधानत्वमन्त्रशाखत्वादिभिः; अन्येषां तु तदभावात्तावन्मात्रेणापकर्षः ; न तु प्रामाण्यतारतम्यात् । १'ऋग्वा इदमग्रे साम चास्तां सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम सवा ऋक्सामो वाचन्मिथुनं संभवाव प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत् साम ज्यायान्वा अतो मम महिमा' इति गीतिरूपस्य साम्नः प्राधान्याद्गीत्यात्मकस्य सामवेदस्य प्राधान्यम् ; २'ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः यजुर्वेदं क्षत्रियस्याहुर्योनिं सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः' इतिच । देवा इति स्वर्गवासिनो विवक्षिताः; ब्रह्मादिसंग्रहायोगात् । वासवशब्दस्येन्द्रशब्देन व्याख्यानमतिशयद्योतनार्थम्, 'इदि परमैश्वर्ये' इति । ३'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' ४'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इत्यादिषु मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगभिधानात्कथम् 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि' इति निर्धारणमित्यत्राह—**एकादशेन्द्रियाणां यदुत्कृष्टं मन इन्द्रियमिति** । अयमभिप्रायः—५'इन्द्रियाणि दशैकं च' ६'एकादशं मनश्चात्र' इत्यादिषु मनसोऽपीन्द्रियत्वेन व्यपदेशात्क्वाचित्कः पृथग्व्यपदेशो गोबलीवर्दनयादिति निर्धारणोपपत्तिः—इति । नहि भूतेषु चेतनासंज्ञकं किञ्चिद्भूतमस्तीत्यभिप्रायेणाह—**इयमपीति** । षष्ठीति शेषः । 'तेजस्तेजस्विनां' 'सत्त्वं सत्त्ववताम्' इत्यादिवद्विशिष्टे सारभूतविशेषणांशो विवक्षित इत्यभिप्रायेण—**चेतनावतामित्युक्तम्** । ननु भूतानां षष्ठत्वेन चेतनासंज्ञं किमप्यन्यत्रोच्यते; यथा ७'महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा मही । षष्ठस्तु चेतनाधातुरात्मा सप्तम उच्यते । अष्टमं तु मनो ज्ञेयम्' इति ; तथा ८'षष्ठन्तु चेतनाधातुर्मन इत्युपदिश्यते' इति च । अत्र मनसोऽधिष्ठानतया चेतनायास्तदपृथग्वचनमित्यविरोधः । अतो 'भूतानामस्मि चेतना' इति निर्धारणार्थत्वं युज्यत इति मैवं , नहि भूतषष्ठनिर्देशमात्रान्महाभूतत्वम्, अन्यथापि संख्यानिवेशसंभवात् , अत्र च सप्तमतया अष्टमतया च निर्दिष्टयोर्महाभूतत्वानभ्युपगमात् , चेतनाशब्दस्य च अप्रसिद्धार्थत्वात् प्रसिद्धार्थस्वीकारस्योचितत्वात् । अतस्संबन्धमात्रविवक्षयैव अत्र षष्ठी युक्तेति ।।२२

**प्र.पा** ।। १. ।।
२. यजु. काठक. ३-६-५० ।।
३. कठ. १-३-१० ।।
४. मु. २-१-३ ।।
५. गी. १३-५ ।।
६. वि. पु. १-२-४७ ।।
७. ।। ८. ।।

**रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।**

**वसूनां पावकश्चास्मि मेरुश्शिखरिणामहम् ॥** २३

रा ॥ रुद्राणामेकादशानां शङ्करोऽहमस्मि ; यक्षरक्षसां वैश्रवणोऽहम्; वसूनामष्टानां पावकोऽहम्; शिखरिणां—शिखरशोभिनां पर्वतानां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥

**पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।**

**सेनानीनामहं स्कन्दस्सरसामस्मि सागरः ॥** २४

पुरोधसामुत्कृष्टो बृहस्पतिर्यः , सोऽहमस्मि ; सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दोऽहमस्मि ; सरसां सागरोऽहमस्मि ॥ २४ ॥

**महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।**

**यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥** २५

ता ॥ रुद्रेति—रुद्रेष्वेकस्य शङ्करसंज्ञयैवोत्कर्षद्योतना । यक्षराक्षसजात्योरविदूरविप्रकर्षात्—**यक्षरक्षसा**मित्युक्तम्, न तु वित्तेशस्य राक्षसत्वगन्धः ; यद्वा 'नक्षत्राणामहं शशी' इतिवज्जातिद्वयपतित्वमात्रमिह विवक्षितम् । वित्तेशसंज्ञया च धनदस्यासाधारणैश्वर्योत्कर्षद्योतनम् । 'स्थावराणां हिमालयः' इति पर्वतमात्राणां परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् मेरुश्शिखरिणाम्' इत्यत्र शिखरिशब्देन पर्वतविशेषो विवक्षितः । शक्तश्चायं शब्दो विशेषं दर्शयितुमित्यभिप्रायेणोक्तं—**शिखरशोभिनां पर्वताना**मिति । प्रशंसापरः प्रत्यय इति भावः । प्रशस्तरत्नकाञ्चनादिमयशिखरविशेषयोगान्मेरोरतिशयः ॥२३

बृहस्पतिसंज्ञया बृहतां पतिरित्यतिशयसिद्धिः ; गिरां पतिर्ह्यसौ । सेनानीशब्देनात्र कर्मवश्यसेनापतिसंग्रहः । स्कन्दस्य देवसेनानीत्वलक्षणोऽतिशयः । सरश्शब्देन प्रवाहव्यतिरिक्तस्थास्नुसलिलाशयमात्रस्य विवक्षितत्वात्सागरसंग्रहः ; स्रोतसां पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४ ॥

'देवर्षीणां मुनीनाम्' इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वादत्र महच्छब्देन विशेषणाच्च-'महर्षीणाम्' इति ऋषिगणविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेण - **मरीच्यादीना**मित्युक्तम् । 'गिराम्' इति न शब्दमात्रं विवक्षितम् ; समुद्रघोषादिषु तत्प्रयोगाभावात् । अत एव नाक्षरमात्रम्, [1]'अक्षराणामकारोऽस्मि' इति पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत एव 'एकमक्षरम्' इत्यप्यकारव्यतिरिक्तविषयम् । [2]'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यादिषु प्रणवेऽप्येकशब्दविशेषितोऽक्षरशब्दः प्रयुक्त इत्यभिप्रायेणाह—**अर्थाभिधायिन**इति । अर्थाभिधायिषु प्रणवस्योत्कर्षः सर्वोत्कृष्टार्थाभिधायित्वादिना शंकुना पर्णानामिव सर्वासां वाचां प्रणवेन संतृण्णत्वश्रुतेश्च । यज्ञेषु जपयज्ञस्य प्राशस्त्यमन्यत्र सिद्धं [3]'विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः'

प्र-पा ॥ १. गी. १०-१३ ॥ २. ॥ ३. ॥

**महर्षीणां मरीच्यादीनां भृगुरहम् ; अर्थाभिधायिनश्शब्दा गिरः, तासामेकमक्षरं प्रणवोऽहमस्मि ; यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोऽस्मि ; पर्वतमात्राणां हिमवानहम्** ।। २५ ।।

**अश्वत्थस्सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।**
**गन्धर्वाणां चित्ररथस्सिद्धानां कपिलो मुनिः ।।** २६

**वृक्षाणाम्पूज्योऽश्वत्थोऽहम् ; देवर्षीणां नारदोऽहम्** ।। २६ ।।

---

इति । किंच १ कुर्याद्घृतपशुं संख्ये कुर्यात्पिष्टपशुं तथा । न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कथंचन' इति २'पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैः मादृशो यष्टुमर्हति । हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः । प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः' इत्यादिवचनबलादहिंसात्मकयज्ञानुज्ञानम् । तत्रापि विधितः प्रवृत्तेः अपकारानभिसन्धानादुपकारश्रुतेर्देवताप्रीणनत्वाच्च न प्रत्यवायः । फलार्थिनां तु तत्फलमल्पमस्थिरं, दुःखमिश्रं च । अहिंसात्मकास्तु यज्ञा ३विशिष्टाधिकारिसापेक्षा भगवतोऽतिप्रीणनत्वादपवर्गप्रत्यासन्नाः । अत एव ह्युपरिचरादयः पिष्टपशुभिरिष्टवन्तः । एवमितरेषु यज्ञेषु हिंसादिप्रसङ्गोऽधिकारिविशेषादिना विषयव्यवस्थापनमित्यादिर्महान् क्लेशः ; जपयज्ञे तु तत्प्रसंगाभावादव्याक्षेपेणार्थप्रतीत्या सबीजयोगद्वारा सहसा समाधौ निवेशनाच्च यज्ञान्तरेभ्यो जपयज्ञः प्रशस्ततमः ; सर्वाश्रमसाधारण्यात्, ४ जप्येनापि तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति विधुरादेरापि सिद्धिहेतुत्वाच्च । पर्वतविवेषाणां पूर्वमुक्तत्वाद्वृक्षाणां वक्ष्यमाणत्वाच्च तदुभयव्यवच्छेदार्थं हिमवतश्शैलराजत्वप्रसिद्ध्यनुरोधार्थं चोक्तं—**पर्वतमात्राणामिति** ।। २५ ।।

ननु 'सर्ववृक्षाणाम्' इत्येतदनुपपन्नं, पारिजाताद्यपेक्षया अश्वत्थस्य निकृष्टत्वादित्यत्रोक्तं—**पूज्य**इति । पारिजातादीनामप्यश्वत्थवत्पूज्यत्वं नास्तीति भावः । देवा मन्त्रदर्शिनो देवर्षयः देवर्षिषु नारदस्य बहुप्रकारोऽतिशयो बहुषु प्रदेशेषु महाभारत एव प्रपञ्चितः । चित्ररथः—गन्धर्वराजः । 'सिद्धानाम्' इत्यादि । पूर्वसञ्चितसुकृतविशेषवशाज्जन्मप्रभृतिसिद्धाणिमाद्यैश्वर्यं सिद्धिः । 'आदिविद्वान्सिद्धः' इति कपिलमाहुः । ५'ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तम्' इति च श्रुतिः । ६'ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम्' इति चाहुः । अयमपि परशुरामादिवत् ।। २६ ।।

---

**प्र-पा** ।। १. ।।

२. ।।

३. साध्याः ।।

४. मनु-२-८६, ८७ ।। 'ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः । सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । जप्येनैवतु....मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।।

५. श्वेता. ५-२ ।। 'ऋषिम्प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येत्' ।।

६. श्रीरामायणे. बाल. ४०-२४ ।। 'तेपि सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । ददृशुः ...सनातनम् ।।

**उच्चैश्श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।**
**ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७**
**आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।**
**प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८**
**अनन्तश्चास्मि नागानाँ वरुणो यादसामहम् ।**
**पितृणामर्यमा चास्मि यमस्संयमतामहम् ॥ २९**

रा ॥ **कामधुक्—दिव्या सुरभिः ; जननहेतुः कन्दर्पश्चाहमस्मि ; सर्पाः एकशिरसः ; नागाः-बहुशिरसः ; यादांसि—जलवासिनः तेषां वरुणोऽहम् ; दण्डयतां वैवस्वतोऽहम् ॥ २८-२९ ॥**

**प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।**
**मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०**

---

'अमृतोद्भवम्' इति जन्मतः प्रकर्षसूचनम् । अमृतमत्र जलं, मथ्यमानावस्था सुधैव वा । गजेन्द्र शब्देन दिग्गजा विवक्षिताः तेषु प्रधानतया दिक्पालेश्वरस्य शचीपतेरौपवाह्य ऐरावतः । अमृतोद्भवत्वं च काकाक्षिन्यायादैरावतेऽप्यन्वेतव्यम् । रथन्तरसामोद्भवत्वं वा द्रष्टव्यम् । नराधिप शब्देनैव निर्वाहिकत्वलक्षणोऽतिशयस्सिद्धः ॥ २७ ॥

'आयुधानाम्' इत्यर्वाचीनायुधपरं, सुदर्शनाद्यपेक्षया दधीचेरस्थिसम्भवस्य वज्रस्यापि निकृष्टत्वात् । धेनूनां दोग्ध्रीणाम् । **दिव्या सुरभिरिति**—यौगिकः कामधुक्शब्दोऽत्र व्यक्तिविशेष-निष्ठ इति भावः । प्रजनशब्देन जननहेतुत्वं कन्दर्पस्यासाधारणोऽतिशय उक्तः । स मदायत्त इत्यर्थः । अप्रजार्थकन्दर्पव्यवच्छेदार्थो वा प्रजनशब्दः । पर्याययोस्सर्पनागशब्दयोः कथं पृथग्व्यपदेश इत्यत्राह—**सर्पाएकशिरसः ; नागा बहुशिरस** इति । यादश्शब्देन वरुणस्यापि संग्रहार्थमाह—**यादांसि जलवासिन** इति । यद्वा जलजन्तुमात्रं विवक्षितम् ; तेषां पतित्वेन सम्बन्धो वरुणस्य तत्साजात्या-भावादग्राह्यः । अर्यमा-पितृराजः । संयमतां संयच्छतामित्यर्थः ; तदाह—**दण्डयत**मिति ॥२८॥२९॥

१'उपमानमशेषाणां साधूनां यस्सदाऽभवत्' इत्यादिना प्रह्लादोत्कर्षः । २'अहमेवाक्षयः कालः' इति नित्यस्य कालतत्त्वस्य परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् यमस्य च पूर्वमुक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तः पुरुष विशेष इह कालशब्देन विवक्षितः ; अचेतनस्य च कालस्य गणयितृत्वं न युज्यते; **'कलयताम्'** इत्यस्य विज्ञातृमात्रपरत्वे तेषु कालस्य निर्धारणमयुक्तम् ; अतस्तदुचितमर्थविशेषं दर्शयति—**अनर्थेति** । नहि

---

**प्र-पा** ॥ १. वि. पु. १-१५-१५६ ॥ २. गी. १०-३३ ॥

रा ॥ अनर्थप्रेप्सुतया गणयतां मध्ये कालः—मृत्युरहम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामश्शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१

पवतां-गमनस्वभावानां पवनोऽहम् ; शस्त्रभृतां रामोऽहम् ; अत्र शस्त्रभृत्त्वं विभूतिः, अर्थान्तराभावात् । आदित्यादयश्च क्षेत्रज्ञा आत्मत्वेनावस्थितस्य भगवतश्शरीरतया धर्मभूता इति शस्त्रभृत्त्वस्थानीयाः ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२

सृज्यन्त इति सर्गाः तेषाम् आदिः-कारणम् ; सर्वदा सृज्यमानानां सर्वेषां प्राणिनां तत्रतत्र स्रष्टारोऽहमेवेत्यर्थः । तथान्तः सर्वदा संह्रियमाणानां तत्रतत्र संहर्तारोऽप्यहमेव । तथा च मध्यं

---

मरणातिरिक्तोऽनर्थ इति भावः । मृगेन्द्रशब्देनैव सिंहस्यातिशयसिद्धः । पक्षिषु वैनतेयस्य वेगातिशयाद्वे दमयत्वादिनाचोत्कर्षः ॥ ३० ॥

'पवताम्' इत्यनेन पवनासाधारणक्रिया विवक्षिता चेन्निर्धारणं नोपपद्येतेति तदुपपत्तये—गमनस्वभावानामित्युक्तम । अजस्रगमनशीलानामित्यर्थः । पवनप्रेरिता एवहि तारकादयोऽप्यजस्रं परिभ्रमन्ति । सोमपवनादिष्विवात्र शोधनान्वयिगमनमिहविवक्षितम् । 'रामश्शस्त्रभृतामहम्' इति परशुरामस्यापि जेता रावणहन्ता रामो विवक्षित इति तदुचितममोघत्वमस्त्वत्वलक्षणमतिशयमाह—शस्त्रभृत्त्वमत्र विभूतिरिति । पूर्वोत्तरेष्विव राम एव विभूतिः किं न स्यादित्यत्राह—अर्थान्तराभावादिति । अचिद्विशेषस्य चेतनान्तरस्य वा शस्त्रभृच्छब्दवाच्यस्यात्रासंभवादित्यर्थः । अर्थान्तराणां मध्ये स्वासाधारणधर्मविशेषनिर्देशे रीतिभंगः स्यादित्यत्राह—आदित्यादयश्चेति । शस्त्रभृत्वस्यान्येषां च भगवन्तं धर्मिणं प्रति धर्मत्वमविशिष्टमित्येकैव रीतिः, निर्धारणानिर्धारणभेदवन्मुखभेदमात्रन्न दोष इति भावः । तत्रादित्यशब्देन 'ज्योतिषां रविरंशुमान्'इत्युक्तो रविर्विवक्षितः । 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्युक्तस्त्वादित्यो रामतुल्यः । मकरो मत्स्यराजः । स्रोतस्सु जाह्नव्याः विष्णुपदोद्भवत्वसर्वज्ञशिरोधृतत्वत्रैलोक्यप्रवृत्तत्वादिभिरतिशयः ॥ ३१ ॥

सर्गशब्देन सृष्टिमात्रविवक्षायाम् 'आदिरन्तश्च' इत्यादिनान्वयायोगात्कर्मार्थोऽत्र सर्गशब्द इत्याह—सृज्यन्त इति सर्गा इति । आदिमध्यान्तशब्दानामत्रावयविशेषार्थता न युक्ता, अनतिशयितार्थत्वात् । नापि कालविशेषार्थता, कालस्य वक्ष्यमाणत्वेनात्र पृथग्व्यपदेशप्रयोजनाभावात् । नचोत्पत्त्यादिक्रियामात्रार्थता, 'उद्भवश्च भविष्यताम्' इति वक्ष्यमाणेन पौनरुक्त्यप्रसंगात् । नचेश्वरस्यैव

रा ॥ पालनम् ; सर्वदा पाल्यमानानां पालयितारश्चाहमेवेत्यर्थः । जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः, सोऽहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वस्सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३

अक्षराणां मध्ये 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतिसिद्धस्सर्ववर्णानां प्रकृतिरकारोऽहम् ।

---

त॰॥ कारणत्वादिकमिहोच्यते, 'अहमादिश्च मध्यंच' इत्युपक्रमेण कृतकरत्वात् । नचेदं सामान्यतस्तन्निगमनम्; उपर्युपरि वचनात् । तस्माल्लोकसिद्धोत्पत्यादिहेतुपरत्वमेवोचितं लक्षणया । तत्राप्युपादानकारणस्य 'बाजं मां सर्वभूतानाम्' इति वक्ष्यमाणत्वान्निमित्तकारणमात्रमिह विवक्षितम् । 'सर्गाणाम्' इत्यविशेषवचनेन सर्वदेशकालवर्तिसृज्यप्रतियोगिकसर्वनिमित्तकारणवर्गस्य स्वाधीनत्वमभिप्रेतम् । तदेतदखिलमभिसहितं—सर्वदेत्यादिवाक्यत्रयेण । अध्यात्मविद्या जीवपरमात्मयाथात्म्यविद्या । सा विषयतः फलतश्च विद्यान्तरेभ्य उत्कृष्टा । 'प्रवदताम्' इति नान्योन्यविवादमात्रं विवक्षितम्; तत्र वादाख्यविशेषस्यास्मरणात्, 'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' इति विद्याप्रसंगात्तदर्थकथाविषयत्वोपपत्तेः । न च 'सत्त्वं सत्त्ववताम्' इतिवद्वादाख्यकथाविशेषवत्वमभिप्रेतम् ; अन्यापेक्षयातिशयसूचनसम्भवे तत्परित्यागायोगात् । अतः 'प्रवदताम्' इति कथात्रयसाधारणरूपमिह विवक्षितम्; तदाह—**जल्पवितण्डादि कुर्वतामिति । तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्त** इत्यनेन स्वल्पफलविजगीषुकथातोऽतिशयितापवर्गपर्यवसितफलत्वेन वादस्योत्कर्षप्रदर्शनम् ॥ ३२ ॥

बह्वृचोपनिषदि श्रूयते—१'अ इति ब्रह्म' इति । तथा २'अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' इति श्रुत्यैव प्रपञ्चितं प्रकृतित्वमाह—**सर्ववर्णानां प्रकृतिरिति** । निर्धारणौपयिकबहुत्वसिद्ध्यर्थं प्रत्ययार्थं दर्शयति—**सामासिकस्समाससमूह** इति । पूर्वो-

---

**प्र-पा** ॥ १. 'नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन् नैनमस्त्री पुमान् ब्रुवन् । पुमांसं न ब्रुवन् नैनं वदन्वदति कश्चन । अ इति ब्रह्म' ॥ इयं श्रुतिः 'ऋगारण्ये द्वितीयप्रश्ने द्वितीयानुवाके' इति द्रविडोपनिषद्भाष्योदाहृतप्रमाणाकरसंग्रहे (२-५-१०) प्रसादिता । अस्यायमर्थः-ब्रुवन्-परमात्मानं वदन् पुरुषः, वाचा - वागिन्द्रियेण, एनं-परमात्मानम्, स्त्रियं - स्त्रीत्वेन, नवदात ; ब्रुवन्, पुरुषः एनं, वाचा, अस्त्रीपुमान् - अस्त्रीपुमांसम् , द्वितीयाविभक्त्यभावश्छान्दसः, स्त्रीपुंव्यतिरिक्तनपुंसकत्वेनापि न वदति । ब्रुवन्-वाचा एनं पुमांसञ्च न वदति, यतो वाचो निवर्तन्ते' इति प्रकारेण यावत्स्वरूपं यावद्गुणं यावद्विभूति कोऽपि वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ; यद्वा, कश्चन वदन् - कश्चन वक्ता, एनं स्त्रियं ब्रुवन्न वदति, एनम्परमात्मानं वाचा-इयं स्त्री इति ब्रुवन्न वदति, तस्यास्त्रीत्वात् । एनमस्त्रीपुमान् ब्रुवन्न वदति, द्वितीयाया लुक् । एनम्पुमांसं ब्रुवन् न वदति; अ इति ब्रह्म-एवं भूत एव अकारवाच्यं ब्रह्मेति ॥

२. ॥

रा ॥ सामासिकः समाससमूहः; तस्य मध्ये द्वन्द्वसमासोऽहम्; स ह्युभयपदार्थप्रधानत्वेनोत्कृष्टः । कला-मुहूर्तादिमयोऽक्षयः कालोऽहमेव । सर्वस्य स्रष्टा हिरण्यगर्भश्चतुर्मुखोऽहम् ॥ ३३ ॥

मृत्युस्सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिश्श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४

ता॥ इतरान्यपदार्थप्रधानेभ्योऽव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यो द्वन्द्वस्योत्कर्षमाह—उभयेति । अक्षयशब्देन १'कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च' २'कलामुहूर्तादिमयश्च कालः' इति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धबहुविधविकाररूप-लोकक्षयहेतुभूतानन्तावच्छेदे सत्यपि स्वरूपतोऽनाद्यन्तत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—कलेति । ३'अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते' ४'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो नान्तो न चादिर्न च मेऽस्ति मध्यम्' इत्यादिभिरिदं कालाधिष्ठातृत्वं व्यक्तम् । धातृशब्दस्वरूप्या विश्वतोमुखत्वविशेषणेन च हिरण्यगर्भ एवात्रोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—सर्वस्येति । धातृशब्देनैवाण्डान्तर्वर्तिसमस्तविधातृत्व-लक्षण उत्कर्षस्सिद्ध इति प्रदर्शनाय—सर्वस्य स्रष्टेत्युक्तम् । एतेन कर्मफलविधातृत्वेन व्याख्यान्तरं निरस्तम् । 'विश्वतः' इति दिक्चतुष्टयमात्रमिह विवक्षितमिति ज्ञापनायोक्तं—चतुर्मुख इति । वेदचतुष्टयप्रवर्तनादिकं चानेन सूचितम् ॥ ३३ ॥

कर्मानुरूपदण्डकालावच्छेदाधिकृतयोर्यमकालाख्यपुरुषयोरुक्तत्वाद्यमदेशकारिप्राणहरणाधि-कृतपुरुषविशेष इह 'मृत्युस्सर्वहरः' इत्युच्यत इति ज्ञापनाय—सर्वप्राणहर इत्युक्तम् । प्रलये सर्वसंहर्ते-श्वर इह मृत्युरिति केश्चिदुक्तं मन्दम्, 'भूतानामन्त एव च' इत्युक्तत्वात् । उद्भवसाहपाठादत्र मृत्यु-शब्दो मरणपर इति केचित् । उद्भवशब्दस्स्वरसत उत्पत्तिक्रियापरः । उद्भवस्थानादि निमित्तो-

प्र·पा ॥ १. तै. नारा. १-८ ॥ 'कला मुहूर्ताः काष्ठा-श्चाहोरात्राश्च सर्वशः । अर्धमासा मासा ऋतवस्संव-त्सरश्च कल्पताम्' ॥ कलेति—कल्पतां-कल्पिता इत्यर्थः । 'काष्ठाः पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम । काष्ठा त्रिंशत्कला त्रिंशत्कला मौहूर्तिको विधिः ॥ ८ ॥ ताव-त्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्तैर्मानुषं स्मृतम् । अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥ ९ ॥ तैष्षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे । अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥ १० ॥ 'इत्यादिश्रीविष्णुपुराणवचनमनु-सन्धेयम् ॥ ( वि. पु. १-३ ॥ )

२. वि. पु. ४-१-८४ ॥ 'कला मुहूर्तादिमयश्च कालः न यद्विभूतेः परिणामहेतुः । अजन्मनाशस्य-समस्तमूर्तेः अनामरूपस्य सनातनस्य' ॥ अजन्मनाशस्य-कर्मनिमित्तशरीरग्रहणतद्वियोगरहितस्य, सदैकमूर्तेः - सदैकरूपरूपस्य, 'समस्तमूर्तेः' इति च पाठान्तरम् ; अनामरूपस्य-कर्मकृतदेवादिनामरूपास्पृष्टस्य, 'कला-मुहूर्त' इत्यनेन श्रुत्यादिप्रसिद्धस्य परमपदस्य अकालकाल्य-त्वमुच्यते ; 'नकालस्तत्र वै प्रभुः' इत्यादिस्मृतेश्च ॥

३. वि. पु. १-२-२६ ॥ 'अनादिर्भगवान् कालः ... ते । अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥ ततः-कालात् । कालस्यानाद्यन्तत्वात्, सर्ग कालनिरोधः संयमः जगन्नियमनान्नानुप्रवेशो वा ; अव्युच्छिन्नाः - प्रवाहरूपेणाविरताः ॥

४. ॥

रा ।। सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहम् ; उत्पत्स्यमानानामुद्भवाख्यं कर्म चाहम् ; श्रीरहम् ; कीर्तिश्चाहम् ; वाक्चाहम् ; स्मृतिश्चाहम् ; मेधा चाहम् ; धृतिश्चाहम् ; क्षमाचाहम् ।। ३४ ।।

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ।। ३५

साम्नां बृहत्सामाहम् ; छन्दसां गायत्र्यहम् ; कुसुमाकरो वसन्तः ।। ३५ ।।

द्यूतञ्छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ।। ३६

ता।। पादानादिकं चात्र पृथगेव निर्दिष्टमिति क्रियापरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण—उद्भवाख्यं कर्मेत्युक्तम् । कीर्त्यादयो नेह गुणविशेषा विवक्षिताः; तेषां पुरुषेष्वपि च उद्भूतत्वेन 'नारीणाम्' इति विशेषणायोगात् । न च नारी शब्दोऽत्र स्त्रीलिङ्गपदार्थमात्रपरः, मुख्यबाधाभावात् । अतो नारीविशेषनिर्धारणमेव क्रियते । तत्र च श्रिय एव सर्वनारीभ्योऽतिशयितत्वात्सैव प्रथमं वक्तव्या; 'कीर्तिश्श्रीः' इति तु पाठक्रमोऽर्थक्रमेण बाध्यत इत्यभिप्रायेण—श्रीरहं कीर्तिश्चाहमित्युक्तम् । एताश्च भगवदसाधारण शक्तयः । अन्यत्र तु तत्तदभिमानविशेषात्तत्तच्छब्दः ।। ३४ ।।

सामसु बृहत्साम्न उत्कृष्टत्वं श्रुत्यैव सिद्धं १'बृहच्च वा इदमग्रे रथन्तरं च आस्तां वाक्च वै तन्मनश्चास्तां वाग्वै रथन्तरं मनो बृहत्तद्बृहत्पूर्वं ससृजानं रथन्तरमत्यमन्यत तद्रथन्तरं गर्भमधत्त' इति; गायत्र्याश्छन्दसां मातृत्वेनोत्कर्षः श्रुतिषु च्छन्दोविचित्यां च प्रपञ्चितः । यथा बह्वृचोपनिषदि २ 'अग्रं वै छन्दसां गायत्री' इति । मासेषु मार्गशीर्षस्यातिशयः वर्षगर्भाधानकालत्वान्मा३साधिदेवेषु केशवादिषु प्रथमस्य केशवस्य मापत्वाद्व्रतवर्गारम्भकालत्वाच्च । कुसुमाकरशब्देनैव वसन्तस्य प्रत्यक्षसिद्धस्सर्वप्राणिसुखहेतुरतिशयो द्योतितः । ४'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' ५'वसन्ते दीक्षयेद्विप्रं ग्रीष्मे राजन्यमेवच' इत्यादिभिश्च ।। ३५ ।।

'छलयताम्' इत्यत्र ६'तत्करोति' इति णिजित्यभिप्रायेण—छलं कुर्वतामित्युक्तम् । अक्षसञ्चारादिमात्रेण जयपराजयारोपादिह च्छलत्ववाचोयुक्तिरित्यभिप्रायेण—अक्षादिलक्षणमित्युक्तम् । 'तेजस्तेजस्विनाम्' इत्यादिवत् 'दीव्यतां द्यूतमहम्' इत्यनभिधानात् 'छलयताम्' इतिच्छलकरणमात्रवचनाच्च छलस्थानान्तरेभ्यः क्रयविक्रयऋणदायसंवित्संगरादिभ्यो द्यूतस्यातिशयितत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—छलास्पदेष्वित्युक्तम् । वञ्चनास्पदेष्वित्यर्थः । अक्षादीत्यादिशब्देन सजीवनिर्जीवसमस्तद्यूतवर्गसंग्रहः । यद्वा निर्जीवमात्रग्रहणाय—अक्षादिलक्षणमित्युक्तम् । तस्य चातिशयितत्वमनायासेन

प्र-पा ।। १. ।। २. ।। ४. ।। ५. ।।
३. मासेषु कश ।। ६. अष्टाध्याय्यां. ३-१-२५. सू. वा. ।।

रा ॥ छलं कुर्वतां छलास्पदेष्वक्षादिलक्षणं द्यूतमहम् ; जेतॄणां जयोऽस्मि ; व्यवसायिनां व्यवसायोऽस्मि ; सत्त्ववतां सत्त्वं महात्मनस्त्वम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७

ता ॥ धर्माविरोधेनाभ्युपगमादेव समस्तधनहरणादेश्शक्यत्वात् । तेजस्विसत्त्ववच्छब्दयोः पूर्वोत्तरयोस्तेजस्सत्त्वाभ्यामवरुद्धत्वात्तत्र जयव्यवसायशब्दयोरन्वयानौचित्यात्तदुचितौ जेतृव्यवसायिशब्दौ पूर्वापरच्छाययार्थाक्षिप्ताविरत्यभिप्रायेण—जेतृणां व्यवसायिनामिति चोक्तम् । १'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यादिभिस्सत्त्वशब्दस्यानेकार्थसिद्धेर्व्यवसायस्य चोक्तत्वात्सत्त्ववच्छब्दप्रसिद्धयनुरोधेनार्थविशेषं दर्शयति—सत्त्वं महात्मनस्त्वमिति । एतेन पराभिभवसामर्थ्यलक्षणात्तेजसोऽपि सत्त्वस्यात्र भेद उक्तः ॥ ३६ ॥

'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' इत्यत्रापि रामवत्साक्षात्स्वावतारत्वादाह—वसुदेवसूनुत्वमत्र विभूतिरिति । अर्थान्तराभावादेवेत्येवकारेण रामप्रसङ्गे हेतोः प्रागेवोक्तत्वं सूचितम् । ननु वसुदेवसूनुत्वमिति केयं विभूतिः; नहि सूनुत्वमात्रेणातिशयः, अतिप्रसङ्गात्; नच वसुदेवाख्यपितृविशेषसूनुत्वेन, तस्याप्यनेकसाधारणत्वेन निर्धारणायोगात् ; नच वासुदेवशब्दप्रसिद्धिमात्रेण, तावन्मात्रस्य अतिशयं प्रत्यप्रयोजकत्वात्; नचेह वसुदेवसूनुत्वमुपदेश्यम्,अर्जुनस्य संप्रतिपन्नत्वादेव; अतस्साक्षादवतारत्वं नोचितम्; अत एव वृष्णीनामहमस्मीति नोक्तमित्यत्रोच्यते—वासुदेवशब्दोऽत्र लक्षणया वसुदेवगृहे चतुर्भुजतयावतारप्रभृति अतिमनुषगुणविग्रहपराक्रमादिरूपमागोपालं प्रसिद्धमतिशयं लक्षयति । तस्य चार्जुनं प्रत्यभिधानं दृष्टान्तार्थम् । सर्वनाम्नो युष्मच्छब्दादपि साक्षान्नाम्नोऽत्यन्तासन्नत्वादिभिरतिशयोऽत्र विवक्षितः । धर्मे युधिष्ठिरस्य सर्वातिशायित्वात्, बले च भीमसेनस्य, आभिरूप्यादिषु च माद्रीसुतयोः, अर्जुन इति प्रसिद्धनामधेयेन विशदीकरणम् । तेन स्वाभिमुखमर्जुनं प्रति त्वमिति निर्देशाभावात् किं धनञ्जयाख्योऽन्य इति शङ्काव्युदासः । नह्यत्र पारोक्ष्यप्रसङ्गः, अपरोक्षस्यैव सर्वस्यात्र सर्वदर्शिना वचनादिति । ऋषित्वं ह्यदृष्टविशेषादतीन्द्रियार्थदर्शित्वम्; तच्च प्रायशः प्रागेवोक्तम्; अतो मुनीनामित्यनेन तदतिरिक्तो निर्वचनबलात् २'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इतिश्रुत्यनुसाराच्च विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—मुनयो मननेनात्मयाथात्म्यदर्शिन इति । तथाविधश्च भगवतो व्यासस्यातिशयस्तद्वाक्यैरेव सिद्धः—३'आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा' इत्यादिभिः ; ४'तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात् । मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्य

प्र-पा ॥ १. नामलिङ्गानुशासने. ३-काण्डे. नानार्थवर्गे-वान्तेषु ॥
२ ॥
३. गारुडपु. पूर्वखं. २२२-१ ॥
४. ॥

रा ॥ वसुदेवसूनुत्वमत्र विभूतिः, अर्थान्तराभावादेव ; पाण्डवानां धनंजयोऽर्जुनोऽहम् ; मुनयो—मननेनार्थयाथात्म्यदर्शिनः, तेषां व्यासोऽहम्; कवयो विपश्चितः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८

नियमातिक्रमणे दण्डं कुर्वतां दण्डोऽहम् विजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरस्मि ; गुह्यानां संबन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मि ; ज्ञानवतां ज्ञानं चाहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९

रहस्यज्ञानवेदनात्' इति च । अयमपि कश्चिद्विभवावतारो गण्यते १'वेदविद्भगवान् कल्की पाताल शयनः प्रभुः' इति । कवीनामिति न निबन्धृत्वं विवक्षितम् तथा सति वाल्मीकि प्रभृतेस्सर्वातिशायित्वात्; अतः क्रान्तदर्शी कविरिति विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—कवयो विपश्चित इति । उशनसो विपश्चित्सु वैलक्षण्यं नीतिनिपुणत्वादिभिः । प्रसिद्धं ह्येतत् २'न कश्चिन्नोपनयते पुमानन्यत्र भार्गवात्; शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्ववतिष्ठते' इत्यादिषु ॥ ३७ ॥

नियमातिक्रमण इति दण्डयोग्यत्वकथनम्, अदण्ड्यविषयदण्डस्यातिशयेन नरकहेतुत्वात् । नीतिरस्मि नीतिमतामिति वक्तव्यम्, जिगीषतामित्यनेन तु कीदृशोऽन्वय इत्यत्राह—विजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरिति । बुद्धिव्यापारविशेषो विवक्षितः । लोकविदितस्य वाङ्नियमनरूपस्य मौनस्य गुह्यत्वाभावाच्च निर्धारणमुचितम्; मौनशब्दस्यात्मविद्यादिविषयत्वे तु प्रसिद्धित्यागस्स्यात्; नच गुह्यधर्मत्वं मौनस्य, येन ३'सत्त्वं सत्त्ववताम्' इतिवत्स्यादित्यत्राह—गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मीति । गुह्यानां गोपनीयत्वं मौनस्य चाषट्कर्णमन्त्रणादपि गोपनोपायत्वं सम्प्रतिपन्नम्; ततश्चात्र सम्बन्धमात्रे षष्ठी गोप्यगोपकभावरूपविशेषे विश्रान्ता । ४'भूतानामस्मि चेतना' इति चैतन्यमात्रस्य पूर्वमुक्तत्वात् अत्र 'ज्ञानं ज्ञानवताम्' इति पुरुषार्थौपयिकातिशयितज्ञानविशेषोऽभिमतः, ५'तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्' इतिवत् ॥ ३८ ॥

'सर्वभूतानां बीजम्' इति न प्रधानमात्रमुच्यते, तस्य साक्षात्सर्वभूतबीजत्वाभावात्, नापि व्रीह्यादिलक्षणं बीजं, तस्य सर्वभूतशब्दसंगृहीतेषु जङ्गमेष्वनन्वयात्, ततश्चाविशेषेण तत्तत्कार्यावस्थद्रव्यापेक्षया तत्तत्कारणावस्थोपादानद्रव्यमात्रमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—सर्वावस्थेति । एतेन

प्र-पा ॥ १. ॥ २. ॥
३. गी. १०-३६ ॥
४. गी. १०-२२ ॥
५. वि. पु. ६-५-८७ ॥

रा।। सर्वभूतानां सर्वावस्थावस्थितानां तत्तदवस्थाबीजभूतं प्रतीयमानमप्रतीयमानं च यत्, तदहमेव; भूतजातं मया आत्मतयावस्थितेन विना यत्स्यात्, न तदस्ति; *'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' इति प्रक्रमात् 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' इत्यत्राप्यात्मतयावस्थानमेव विवक्षितम्। सर्वं वस्तुजातं सर्वावस्थं मया आत्मभूतेन युक्तं स्यादित्यर्थः। अनेन सर्वस्यास्य सामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतयावस्थितिरेव हेतुरिति प्रकटयति ।। ३९ ।।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ।। ४०

मम दिव्यानां कल्याणीनां विभूतीनामन्तो नास्ति ; एष तु विभूतेर्विस्तरो मया कैश्चिदुपाधिभिः संक्षेपतः प्रोक्तः ।। ४० ।।

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवम् ।। ४१

ता ।। प्राकृतनैमित्तिकसृष्ट्यादेः *'अहमादिश्च' इत्यादिनोक्तत्वादिह नित्यसृष्टिहेतुभूततत्तद्द्रव्यशरीरकत्वेन तद्धेतुत्वमपि प्रदर्शितम्। 'यच्चापि' इत्यनेनाभिप्रेतमाह—प्रतीयमानमप्रतीयमानंचेति। अप्रतीयमानमनुमानादिवेद्यमित्यर्थः। 'न तदस्ति' इत्यादौ स्वव्यतिरिक्तासत्त्वादिविधिपरत्वभ्रमव्युदासायाविनाभावार्थतोक्तिः। उपक्रमविरोध्युपसंहारो नोदेतुमलमित्यभिप्रायेणाह—भूतजातमिति। आत्मतयावस्थितेन अविनाभावमुपपादयति—अहमात्मेति। व्यतिरेकोक्तिफलितमन्वयविशेषं दर्शयति—सर्वमिति। उपक्रमोपसंहारयोरविनाभावकथनस्य भगवदभिप्रेतं प्रयोजनमाह—अनेनेति। क्वचित्क्वचिद्द्रव्यव्यतिरिक्तैस्सामानाधिकरण्यमपि तदाश्रयद्रव्यस्य भगवच्छरीरत्वादिति प्रागेव प्रपञ्चितमस्माभिः ।। ३९ ।।

निश्शेषवचनाशक्यतां प्रागुक्तामेव स्मारयति—'नान्तोऽस्ति' इति। दिव्यशब्देन देशविशेषवर्तित्वादिविवक्षायां पूर्वमनियतदेशवर्तिनामदिव्यानां प्रपञ्चनं विरुध्येतेत्यत उक्तं—कल्याणीनामिति। १'विभूतीरात्मनश्शुभाः' इति ह्युपक्रान्तम्। उद्देशतः एकदेशतः प्रयोजकाकारैः विभूत्युद्धारेणेत्यर्थः। तदभिप्रायेणाह—कैश्चिदुपाधिभिस्संक्षेपत इति ।। ४० ।।

'प्राधान्यतः' इत्युपक्रम्य प्रपञ्चितमर्थमनुक्तानामवश्यवक्तव्यप्रधानविभूतीनां संग्रहाभिप्रायेणोपसंहरति 'यद्यत्' इतिश्लोकेन। विभूतिशब्दस्य प्राकरणिकमर्थमनुसंधायोक्तम्–ईशितव्यसम्पन्नमिति; सत्त्वशब्दोऽत्र जन्तुपरः। वीप्साभिप्रायव्यञ्जनाय जातशब्दः। विभूतिमच्छ्रीमच्छब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहृति—कान्तिमदिति। नियन्तव्यविशेषविवक्षया वा गोबलीवर्दन्यायात्पुनरुक्तिपरिहार इत्यभि-

प्र-पा ।। *गी. १०-२० ।।　　　　　　१. गी. १०-१९ ।।

यद्यद्विभूतिमत्-ईशितव्यसंपन्नं भूतजातं श्रीमत्-कान्तिमत्, धनधान्यसमृद्धं वा, ऊर्जितं कल्याणारम्भेषूद्युक्तम्; तत्तन्मम तेजोंशसंभवमित्यवगच्छ; तेजः-पराभिभवनसामर्थ्यम्, ममाचिन्त्यशक्तेर्नियमनशक्त्येकदेशसंभवमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

**अथवा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन।**

**विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२**

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे

अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम दशमोध्यायः ॥ १० ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः।

---

प्रायेणाह—**धनधान्यसमृद्धं** वेति। ऊर्जितमित्युत्कृष्टत्वादिसामान्यविवक्षायामितरपाठवैयर्थ्यात् विशिष्टमर्थमाह—**कल्याणे**ति। ऊर्जाशब्दो ह्यदीनत्वेन सन्नाहशीलत्वपरः। विभूतिमदित्यादि बलादिमतां प्रदर्शनम्। 'मम तेजोंशसम्भवम्' इत्युक्ते विग्रहगततेजोद्रव्यैकदेशोपादानत्वं प्रतीयेतेति तन्निरासाय प्रकृतौपयिकं तेजश्शब्दार्थमाह—**तेजः पराभिभवनसामर्थ्यमि**ति। कोऽयमत्राभिभवो नाम; तत्र च कथमंशसद्भाव इत्यत्राह–**ममे**ति। **अचिन्त्यशक्ते**रित्यनेन चिन्ताऽयोग्यांशनिष्कर्षाय ममेत्यस्याभिप्रायो विवृतः। तेन सर्वगोचरत्वाभङ्गुरत्वाघटितघटिनत्वादिसिद्धिः। यथा शैलान्दोलनदोहलिनश्चण्डमारुतस्य तृणप्रेरणादिकं वेगलेशमात्रभवम्, तद्वदिहेति भावः। तेजसोंशस्सम्भवो यस्य तत्तेजोंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

१'प्राधान्यतः' इत्युपक्रान्तमुपसंहृतम्; अथ संक्षेपेण प्रधानाप्रधानसमस्तविभूतिसंग्रहमाह—'अथवा' इति श्लोकेन। **उच्यमानेने**ति–एतच्छब्द उक्तयवसानराहित्यपर इति भावः। विभूतिपर्यवसानज्ञानरूपं प्रयोजनं न सिध्येदित्यभिप्रायेणाह—**किं प्रयोजनमि**ति। इदमित्यनेन तत्तत्प्रमाणप्रतिपन्नवैचित्र्यं सूचितमित्यभिप्रायेण—**चिदचिदात्मकमि**त्युक्तम्। **कार्ये**त्यादिना कृत्स्नशब्दाभिप्रेतविवरणम्। **स्थूलंसूक्ष्मंचे**ति कार्यकारणावस्थयोर्यथाक्रममन्वयः। **स्वरूपे**त्यादिना विष्टम्भनप्रयोजनकथनम्। अनित्येषु स्वरूपसद्भाव उत्पत्तिः; नित्येषु त्वसव्यतिरेकः। नित्यानां स्वरूपमपि हि भगवतो नित्येच्छासिद्धम्। इदं च प्रागेव प्रपञ्चितम्। अत्र स्वरूपैकदेशावतारादिरूपांशव्युदासाय नियमनप्रकरणबलाच्च–**मममहिम्न** इत्युक्तम्। अत्र महिमशब्देन प्रकृतं नियमनसामर्थ्यमेव विवक्षितम्। अत एव 'तेजोंशसम्भवम्' इत्यनेनैकार्थ्यम्। एकशब्दोऽत्रातिक्षुद्रत्वपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**अयुतायुतांशेने**ति। स्तम्भनमत्र स्वैरान्निवारणम्; स्ववशीकरणरूपमधिष्ठानं वा। एकांशेनेत्यत्र स्वोक्तमर्थं संवादयति—**यथोक्तमि**ति। विश्वशक्तिः विश्वमेव शक्तिः, तत्तत्कार्योपयुक्तविशेषणभूतं विश्वमित्यर्थः।

---

प्र-पा ॥ १. गी. १०-१६ ॥

**रा ।। बहुनैतेनोच्यमानेन ज्ञानेन किं प्रयोजनम् ; इदं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत्कार्यावस्थं कारणावस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपसद्भावे, स्थितौ, प्रवृत्तिभेदे, च यथा मत्सङ्कल्पं नातिवर्तेत ; तथा मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्याहमवस्थितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण *'यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता' इति ।। ४२ ।।**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ।। १० ।।

श्रीमते रामानुजाय नमः

---

'तेजोंशसम्भवम्' इत्यनन्तर मभिधानात् 'एकांशेन' इत्यस्याप्यंशशब्दस्य तद्विषयत्वमेव न्याय्यमिति भावः ।। ४२ ।।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां

दशमोऽध्यायः ।।१०।।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

**प्र-पा ।।** *वि. पु. १-९-५३ ।।

दशम षष्ठ श्लोके यदुक्तम् 'अत्र वक्तव्यमध्यायान्ते' इत्यादि, तदेतत्—अनेन दक्षदुहितृप्रसूतत्वरूपैकोपाधिपरिगृहीतत्वात् ब्रह्मसावर्णादिपरतया चत्वारो मनव इति मूलं व्याख्यातमिति भावः । एतेन—नामसाम्यस्य ग्रहणोपाधित्वे मेरुसावर्णादेरपि ग्राह्यतापत्त्या चत्वार इत्येतदसङ्गतं स्यादिति शङ्का परास्ता, तेषामन्यप्रसूतत्वस्य श्रीविष्णुपुराणादिसिद्धत्वात् । 'इमाः प्रजाः' इतीदंशब्दस्य 'यतो वा इमानि भूतानि 'जन्माद्यस्य' इति श्रुतिसूत्रयोरिव कालत्रयवर्तिसर्वप्रजोपलक्षकत्वान्न भविष्यन्मनूपादानासाङ्गत्यशङ्कावकाशः । वर्तमानपरत्वेऽपि इदंशब्दस्य प्रथ मतरस्वायम्भुवमन्वन्तरेऽपि दक्षकृतप्रजानामेव लोके विततत्वस्य भागवते 'दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः । प्रायच्छद्यत्कृतस्सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान्' ( ४-१-११ ) - 'तेभ्यस्तस्यामभूद्राजन् दक्षः प्राचेतसः किल । यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ।। यथा भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः । येषां मनसा चैव तन्मावहितः शृणु' ( ६-४-१७, १८. ) इत्यादौ स्पष्टमुपपादितत्वेन, अत्र च 'येषां लोक इमाः प्रजाः' इत्यस्य दक्षदौहित्रब्रह्मसावर्णादिविषयत्वेऽपि दक्षपुत्रीत्वादिपरम्परायातदौहित्रसम्बन्धितत्वान्तत्वस्याक्षतत्वेन उदाहृतवाक्यदृष्टैककार्थ्येन नितरां सङ्गतत्वाच्च । अत्र केचित् — प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्, 'येषां लोक इमाः प्रजाः' इति निर्देशात् स्वायम्भुवस्वारोचिषरैवतौत्तमाख्याश्चत्वारो मनव उच्यन्ते, पूर्वेषां मनूनामनुपात्तत्वस्य वर्तमानप्रजासु मुख्यत्वादिति वदन्ति । तन्नित्यं, तथा त्वेऽपि षण्णामतीतानां वक्तव्यत्वे चतुर्णां पृथक्करणस्यासङ्गतत्वापातात् ; यदपि 'स्वायम्भुवं रोचिषं च रैवतं च तथोत्तमम् । वेद यः स प्रजावान्' इति गौतमखिलोक्ततया प्रतिपादितवचने तेषां प्राधान्ये प्रजारूपफलसाधनज्ञानविषयत्वरूपं प्रतीयत इति, तत्रापि ब्रूमः —तस्य प्रमाणतया सम्प्रतिपन्नत्वेऽपि 'श्रुत्वा मन्वन्तराणीत्थं क्रमेण मुनिपुङ्गव । पुण्यमाप्नोति मनुज-

स्तथाऽक्षीणां च सन्ततिम्' ( १००-अ-६-श्लो. ) इति मार्कण्डेयपुराणवचनेन चतुर्दशमन्वन्तरविज्ञानस्यापि प्रज वृद्धिकरत्वप्रतिपादनात् तन्मात्रनिर्धारणाप्रयोजकत्वम्, अत एवोक्तवचनस्य सर्वमनूपलक्षकत्वमिति चतुर्थस्य तामसस्य अवश्यवक्तव्यत्वेन तमतिक्रम्य पञ्चममनुग्रहस्यानुचितत्वं च । यदुक्तं तामसस्य विष्ण्ववतारत्वेन तद्ग्रहणे 'मद्भावा मानसा जाताः' इत्यस्यानन्वयात् तत्परित्यागः ; तस्य तत्त्वं च भागवते 'चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः । हरिरित्याहुतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात्' इति प्रतिपादितमिति ; तदपि विमर्शासहं तत्र हि प्रतिमन्वन्तरं यज्ञादिरूपेण भगवदवतारं प्रतिपाद्य तामसमन्वन्तरे हरिरूपेण भगवानवतीर्ण इति हि प्रतिपाद्यते । तत्रत्योऽयं ग्रन्थः—'चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्नाथ तामसः' ( भागवत. ८-१-२८ ) इत्युक्त्वा 'तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधसः । हरिरित्याहुतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ।' ( भाग. ८-१ ३१ ) इति । तत्रैव मन्वन्तरकथोपसंहारेच यज्ञादयो याः कथिताः पौरुष्यस्तनवो नृप । मन्वादयो जगद्यात्रां नयन्त्याभिः प्रचोदिताः' (भाग. ८-१४-३) इति निगमितम् । तथा श्रीविष्णुपुराणे च 'विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता । मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति' ( वि. पु. ३. अं. २८. अ ) इति प्रक्रम्य स्वायंभुवादिमन्वन्तरेषु यज्ञादिरूपेण भगवदवतारं प्रतिपाद्य 'तामसस्यान्तरे चापि संप्राप्ते पुनरेव हि । हर्यायां हरिभिस्सार्धं हरिरेव बभूव ह' ( वि. पु. ३-अं. २. अ ) इति प्रतिपादितमिति न तामसस्य विष्ण्ववतारत्वगन्धोऽपीति ; अस्तु वा तस्य तथात्वं, तथापि षष्ठस्य चाक्षुषस्याप्यतीतत्वाविशेषेण चत्वार इत्यस्य तत्परित्यागेनार्थवर्णनस्य निर्युक्तिकत्वप्रसङ्गश्च–इति ; तस्मादाचार्यानुगृतीतार्थस्समीचीन इति प्रतिभाति ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

**स्वकल्याणगुणानन्त्यकृत्स्नस्वाधीनतामतिः ।**
**भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्था विस्तीर्णा दशमोदिता ॥ १४ ॥**

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

---

## श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा.

अत्र नवमसंगतिपूर्वकं भाष्यं––१'भक्तियोगस्सपरिकर उक्तः; इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याणगुणानन्त्यं वक्तुं कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपञ्च्यते' इति । एकादशारम्भे च भाषितम्––२'एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्वृद्धये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतस्सर्वात्मकत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थिति-प्रवृत्तित्वं चोक्तम्; तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एवमेवेति निश्चित्य तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाच' इति ॥१४

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः



---

प्र-पा ॥ १. गी-भा. १०-१ श्लो. अव. ॥ २. गी-भा. ११-१ श्लो. अव ॥

# श्रीमद्भगवद्गीता

## एकादशोऽध्यायः

☆

रा ।। एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विवृद्धये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतस्सर्वात्मत्वं तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम्; तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्यैवमेवेति निश्चित्य तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाच। तथैव भगवत्प्रसादादनन्तरं द्रक्ष्यति ; *'सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् । तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा' इति हि वक्ष्यते—

**अर्जुन उवाच—**

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ।। १

---

ता ।। विश्वरूपाध्यायमवतारयितुं विभूत्यध्यायार्थं सगृह्णाह—**एवमिति**। भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विवृद्धये चेति प्रयोजनकथनेनानन्तरमर्जुनस्य दिदृक्षा भक्तिविवृद्ध्यधीनेति सूचितम्। **सकलेतरविलक्षणेति**—सकलेतरवैलक्षण्यरूपेणेत्यर्थः। यद्वा सकलेतरस्वभावविलक्षणेनेत्यर्थः। एतेनानवधिकातिशयत्वमुक्तं भवति। 'अनन्यसाधारणं स्वाभाविकमनवधिकातिशयम्' इतिपूर्वोक्तस्यात्र प्रातिलोम्येन प्रत्यभिज्ञानात्—सकलेतरविलक्षणेन भगवदसाधारणेनेत्यनयोर्यथेष्टं हेतुसाध्यभावेन अन्वयात्समाधिकराहित्यतात्पर्याच्च नानर्थक्यम्। श्रुतार्थनिश्चयाधीनभक्तिविवृद्धिफलभूतदिदृक्षामूलमुत्तराध्यायोपोद्घातरूपमर्जुनवाक्यमवतारयति—**तमेतमिति**। तं सर्वातिशायिनम्, एतम् उक्तप्रकारम्। भगवत्सकाशादित्यनेन निश्चयहेतुभूतमाप्तत्वं सूचितम्; नह्याचार्यान्तरसकाशादुपश्रवणे दिदृक्षायां सत्यामपि दर्शनप्रार्थनं घटत इति च भावः। 'एवमेतत्' इत्यादिश्लोकार्थाभिप्रायेणाह—**एवमेवेति-निश्चित्येति**। ननु 'एवमेतद्यथात्थ' इति पूर्वोक्तमभ्युपगम्य 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरम्' इत्यर्थान्तरस्य रूपविशेषस्य दिदृक्षावचनमिव भाति; ततश्च कथं तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुकाम इत्युच्यते; तत्राह—**तथैवेति**। श्रुतप्रकारेणेत्यर्थः। तद्विवृणोति—**सर्वाश्चर्येति**। [1]'अहं सर्वस्य प्रभवः' [2]'विष्टभ्याह-

---

**प्र-पा** ।। *गी. ११-११-१३ ।। १. गी. १०-८ ।। २. गी. १०-४२ ।।

रा ।। देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य ममानुग्रहैकप्रयोजनाय परमं गुह्यं-परमं रहस्यमध्यात्मसंज्ञितम्-आत्मनि वक्तव्यं वचः *'न त्वेवाहं जातु नासम्' इत्यादि **'तस्माद्योगी भवार्जुन' इत्येतदन्तं यत्त्वयोक्तम्, तेनायं ममात्मविषयो मोहस्सर्वो विगतो दूरतो निरस्तः ।। १ ।।

तथा च—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ।। २

तथा सप्तमप्रभृति दशमपर्यन्ते त्वद्व्यतिरिक्तानां सर्वेषां भूतानां त्वत्तः परमात्मनो भवाप्ययौ

---

ता ।। मिदं कृत्स्न मेकांशेन स्थितो जगत्' इत्यन्तेन प्रतिपादितः ह्यर्थोऽत्र विग्रहविशेषानुबन्धेन प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । अत्र साक्षात्कारं प्रार्थयितुं 'मदनुग्रहाय' इत्यादिभिस्त्रिभिश्लोकैः कृतज्ञतामास्तिक्यं भक्तिमत्त्वं च दर्शयति । तत्र प्रथमेन अध्यात्मशब्दादिस्वारस्यात् 'भवाप्ययौ' इत्यादेस्सप्तमाद्यर्थस्य पृथग्वचनाच्चात्म तत्त्वतदवलोकनोपायश्रवणतत्फलानुवादः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—देहात्मेति । 'मोहो विगतः' इत्यनन्तरमभिधानात् मच्छब्देन मोहविशिष्टस्वरूपं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—मोहितस्येत्यन्तमुक्तम् । 'मदनुग्रहाय' इत्यनेन न ह्यन्यत्तेनानवाप्तमवाप्तव्यमस्तीत्यभिप्रेतमित्याह—मदनुग्रहैकप्रयोजनायेति । युद्धप्रोत्साहनमात्रशङ्काप्यनेन निरस्ता । परमशब्दविशेषितगुह्यशब्देन १'मौनं चैवास्मि गुह्यानाम्' २इत्युक्तगुह्यत्वप्रतीतिव्युदासाय रहस्यशब्देन व्याख्या । गुह्यतमभक्तियोगशेषत्वात्परमत्वविशेषणमित्याहत्य परमशब्दपाठेन सूचितम् । आत्मनि प्रतिपादकत्वेनाधिवसनाद्वचसोऽध्यात्मत्वमित्यभिप्रेत्य—आत्मनिवक्तव्यमित्युक्तम् । उपोद्घातान्मध्यमषट्कप्रस्ताव श्लोकार्थाच्चावच्छिद्य जीवात्मप्रधानमंशमध्यात्मशब्दानूदितमाह—नत्वेवाहमिति । 'अध्यात्मसंज्ञितम्' इत्यपरोक्षनिर्देशाभिप्रेतमुक्तं—ममात्मविषयइति । विगतः' इत्यनेन सोपसर्गेण सवासनं निश्शेषविनाशो विवक्षित इति प्रदर्शनाय—सर्वशब्दः । दूरतो निरस्त इति संस्कारस्यापि तिरस्कारादपुनरंकुरं विनष्ट इत्यर्थः ।। १ ।।

'भवाप्ययौहि' इत्यादेः प्रकृतहेत्वर्थत्वव्यञ्जनायाह तथाचेति । सप्तमप्रभृति दशमपर्यन्त इति । भाष्यकारः स्वानुसंहिताध्यायोक्त्या तत्रत्यवचनमुपलक्षयति । बहुवचनासङ्कोचसूचितम् ३'अहं कृत्स्नस्य' इत्यादिनोक्तमाह—त्वद्व्यतिरिक्तानामिति । निवृत्तमानुषत्वभ्रमस्यार्जुनस्य वचनत्वाद् 'त्वत्तः' इत्यनेन भवाप्ययौपयिकरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—परमात्मन इत्युक्तम् ।

---

* गी. २-१२ ।।
** गी. ६-४६ ।।
१. गी. १०-३८ ।।
२. इत्युक्तावक्तव्यत्व ।।
३. गी. ७-६ ।।

रा ।। उत्पत्तिप्रलयौ विस्तरशो मया श्रुतौ हि । कमलपत्राक्ष तवाव्ययं नित्यं सर्वचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं ज्ञानबलादिकल्याणगुणगणैस्तवैव परतरत्वं सर्वाधारत्वं चिन्तितनिमिषितादिसर्वप्रवृत्तिषु तवैव प्रवर्तयितृत्वमित्याद्यपरिमितं माहात्म्यं च श्रुतम् । हिशब्दो वक्ष्यमाणदिदृक्षाद्योतनार्थः ।।२।।

**एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।**
**द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ।।** ३

ता ।। अव्ययशब्दस्य पञ्चम्यनन्वयाद्भवाप्ययशब्देन संसारमोक्षादिप्रतीतिरस्य।दिति तद्व्युदासायोक्तम्—उत्पत्तिप्रलयाविति । निमित्तोपादानसाधारणहेतुमात्रे पञ्चमीत्यप्ययान्वयः । 'त्वत्तः श्रुतौ' इत्यन्वयस्तु मन्दप्रयोजन इति भावः । विस्तरशः-विस्तरेणेत्यर्थः । 'कमलपत्राक्ष' इत्यनेनान्तरादित्यविद्यादिप्रतिपादितपुण्डरीकाक्षत्वविशिष्टाप्राकृतविग्रहवत्त्वमस्मिन्नवतारेऽपि साक्षादुपलभ्यत इति सूचितम् । पुण्डरीकाक्षस्यैव हि सर्वलोककामेशत्वादिकमव्ययं माहात्म्यं तत्रश्रूयते । माहात्म्यमित्यत्र 'तव' इति विपरिणतानुषङ्गः । अव्ययशब्देन कालतो विषयतः सङ्कोचातः प्रकर्षतश्चानवधिकत्वं प्राक्सिद्धमिहाभिप्रेतमित्यभिप्रायेणोक्तं—नित्यमित्यादि—अपरिमितमित्यन्तम् । १'भूमिरापः' २'मत्तः परतरं नान्यत्' २ मयि सर्वं' ३'बुद्धिर्ज्ञानम्' इत्यादिभिरिदं शेषित्वादिकं प्राक्प्रपञ्चितम् । हिशब्दो वक्ष्यमाणादिदृक्षाद्योतनार्थ इति । हेतुत्वप्रसिद्ध्याद्यानुगुण्याभावात्प्रकृतानुगुणोऽयमर्थ इति भावः ।।

'परमेश्वर' इत्यनेन वाक्यार्थविश्वासहेतुभूतं परमाप्तत्वादिकं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—हेपरमेश्वरेति । तद्व्यञ्जनाय स्वसम्वादमात्रार्थत्वव्युदासेन श्रुतप्रतिष्ठापनाय चाह—एवमेतदित्यवधृतमिति । आश्रितजने दोषदर्शिनः कापुरुषा इति ह्याहुः । अतोऽत्र दिदृक्षमाणे स्वस्मिन् दोषानादररूपनिरतिशयपौरुषपुरुषोत्तमशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेण—आश्रितवात्सल्यजलधइत्युक्तम् ; पुरु सनोतीति वा व्युत्पत्तिरिहाभिप्रेता; ४'आविश्य बिभर्ति इतिवक्ष्यमाणं वा ज्ञापितम् । एवं परत्वसौलभ्ये समाख्याभ्यामुक्ते । 'ते' इति निर्देशे सत्यपि 'ऐश्वरम्' इति वचनमीश्वरत्वस्वभावाभिव्यञ्जकत्वपरमित्यभिप्रायेण—त्वदसाधारणमित्युक्तम् । तस्यैव प्राक्प्रपञ्चितप्रक्रियया विवरणं—सर्वस्येत्यादि । एवंस्वभावविशिष्टोहीश्वरशब्दार्थ इति भावः । प्रशासितृत्वादौ रूपस्यावस्थानं नाम-तदनुरूपैर्गुणसन्नहनचेष्टितैस्तत्तदभिव्यञ्जकत्वम् । यद्वा प्रशासितृत्वेऽवस्थानं ५'यथार्हं केशवे वृत्तिमवशाः प्रतिपेदिरे' इति न्यायेन स्वदर्शनमात्रेण विपरीताध्यवसायं विनिवर्त्य सम्यक्प्रवृत्तिहेतुत्वात् । कल्याण गुणाकरत्वेऽवस्थानं नाम-अवतारविग्रहवदज्ञत्वाद्यभिनयानर्हत्वम् । पालयितृत्वेऽवस्थानं तु-सत्त्वप्रवर्तनादिमुखेन । स्रष्टृत्वेऽवस्थानं स्वावयवेभ्यो ब्रह्मरुद्रादीनां चातुर्वर्ण्यादीनां च प्रसूतेः । संहर्तृत्वेऽव-

प्र-पा ।। १. गी. ७-४ ।।
२. गी. ७-७ ।।
३. गी. १०-४ ।।
४. गी. १५-१७ ।।
५. भार. सभा. ३६-३८, ६८-११ ।।

रा ।। हे परमेश्वर, एवमेतदित्यवधृतम्, यथात्थ त्वमात्मानं ब्रवीषि । पुरुषोत्तम आश्रित-वात्सल्यजलधे तवैश्वरं त्वदसाधारणं सर्वस्य प्रशासितृत्वे, पालयितृत्वे, स्रष्टृत्वे, संहर्तृत्वे, भर्तृत्वे, कल्याणगुणाकरत्वे, परतरत्वे, सकलेतरविसजातीयत्वेऽवस्थितं रूपं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिच्छामि ।।३।।

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ।। ४

तत्सर्वस्य स्रष्टृ, सर्वस्य प्रशासितृ, सर्वस्याधारभूतं त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे, ततो योगेश्वर-योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोगः, 'पश्य मे योगमैश्वरम्' इतिहि वक्ष्यते । त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसंभावितानां ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधे आत्मानं त्वामव्ययं मे दर्शय । अव्ययमिति क्रियाविशेषणम् । त्वां सकलं मे दर्शयेत्यर्थः ।। ४ ।।

---

ता ।। स्थानं तु वक्ष्यमाणग्रसनादिना । भर्तृत्वेऽवस्थितिस्तु १'तत्रैकस्थम्' इत्यादिभिः स्फुटीभावयति । परत्वेन शङ्कितानां ब्रह्मरुद्रादीनां स्वैकदेशेऽवस्थानस्य २'ब्रह्माणमीशम्' इत्यादिना वक्ष्यमाणतया परतरत्वेऽवस्थानं युक्तम् । सकलेतरविसजातीयत्व इति तूक्तसमस्तनिगमनम्; तत्फलित वा; परमेश्वर पुरुषोत्तमसम्बुध्यभिप्रेतकथनं वा । 'पश्य मे योगमैश्वरम्' इति गुह्यतमारम्भे स्वयमुक्तस्यापातप्रतीतार्थस्य दर्शनप्रार्थनानुसारेण 'रूपमैश्वरम्' इति । स्वरूपपरतया योजनायाम् 'ऐश्वरम्' इत्येकमौपचारिकम्; इतरत्सर्वं मुख्यम् । स्वरूपानुबन्धेन तु विग्रहदिदृक्षा मभिता । रूपशब्दः स्वरूपरूपादि-समस्तासाधारणाकारपरो वा । रूपं प्रकारमित्यर्थः । 'द्रष्टुम्' इत्युक्ते दर्शनसमानाकारेऽपि ज्ञाने दर्शनशब्दप्रयोगात्तव्द्यवच्छेदार्थं चाक्षुषज्ञानमात्रपरत्वं चव्यवच्छेत्तुं—साक्षात्कर्तुमित्युक्तम् ।। ३ ।।

सर्वस्य स्रष्ट्रित्यादिना तच्छब्दपरामृष्टश्रुताकारोक्तिः । अत्रापि स्वरूपपरत्वे मुख्यता; रूपपरत्वे, प्रकारमात्रपरत्वे च प्राग्वदनुसन्धेयम् । योगोज्ञानादिकल्याणगुणगणयोग इति—अत्राणिमाद्यैश्वर्यशक्तिरपि गुणानुप्रविष्टा, योगनिर्वाहकत्वादिमात्रं तु दिदृक्षिताकारान्तरङ्गत्वाभावादत्र न विवक्षितमिति भावः । दर्शयिष्यमाणो ह्याकारोऽत्र दिदृक्षितः । नचार्जुनायाष्टाङ्गयोगाद्यर्थान्तरं प्रदर्श्यते, योगशब्दश्च प्रत्यभिज्ञायत इत्यभिप्रायेणाह—पश्येति । प्रभुशब्देन—यदि त्वं मन्यसे, तदा न किंचित्ते दुष्करमित्यभिप्रेतमिति तदभिप्रेतगुणविशेषवत्त्वं दर्शयति—त्वद्व्यतिरिक्तस्येत्यादिना । अथवा योगेश्वर-शब्दाभिप्रेतोक्तिरियम् । 'अश्वपतिर्धनपतिः' इत्यादिवद्गुणभूयस्त्वापेक्षया गुणानामपि नियमनेन वा योगेश्वरशब्द इति भावः । 'त्वाम्' इति । आत्मशब्दस्यार्थान्तरत्वयुक्तम्, 'माम्' इति च वक्ष्यत इति भावः । अव्ययशब्दस्यात्र निष्प्रयोजनत्वशङ्काव्युदासाय, क्षरप्रपञ्चाख्यतद्रूपप्रदर्शनविरोधपरिहाराय, विशेषितो दिदृक्षोरपेक्षितार्थपरत्वं दर्शयति—अव्ययमितिक्रियाविशेषणमिति । ततः किमित्यत्राह—त्वांसकलमिति । समस्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टरूपमित्यर्थः ।। ४ ।।

---

प्र-पा ।। १. गी. ११-१३ ।। २. गी. ११-१५ ।।

रा ॥ एवं कौतूहलान्वितेन हर्षगद्गदकण्ठेन पार्थेनप्रार्थितो भगवानुवाच—

**श्रीभगवानुवाच—**

**पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।**

**नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥** ५

**पश्य मे सर्वाश्रयाणि रूपाणि; अथ शतशस्सहस्रशश्च नानाविधानि-नानाप्रकाराणिदिव्यानि —अप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि-शुक्लकृष्णादिनानावर्णानि नानाकाराणि च पश्य ॥ ५ ॥**

**पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।**

**बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥** ६

---

**ता ॥** अर्जुनस्य भगवत आत्मप्रदर्शने हेतुं प्रश्नादिप्रकारफलितमवस्थाविशेषं दर्शयन् 'पश्य' इत्यादिभगवद्वाक्यस्य सङ्गतिमाह—**एवमिति** । वक्ष्यमाणप्रकारमनुसन्धायाह—**सर्वाश्रयाणीति** । बहुव्रीहित्वान्नपुंसकत्वम् । आदित्यमण्डलादीन्यनन्तान्यधिकरणानि । यद्वा, आश्रयशब्द उपचाराद्वि-वक्षाभेदेन वा आश्रितपरः । **शतशस्सहस्रशश्चे**त्यनेन परव्यूहविभवाद्यवच्छेदक्रोडीकृतानन्ताप्राकृत-विग्रहवत्त्वं दर्शितम् । यदेकादित्यमण्डलवर्ति रूपं, तत्समानमनन्तब्रह्मांडेष्वादित्यमंडलवर्त्यसंख्यात रूपम् । एवं श्रीविश्वरूपादिरूपान्तरेष्वपि । १'रूपंरूपं प्रतिरूपम्' इत्यादिश्रुत्यायमप्यर्थो विवक्षित इति केचित् । यथा द्रक्ष्यसि, तथा करिष्यामीत्यभिप्रायेण पश्येत्युक्तिः । नानाविधानीत्यनेन प्रत्येकं भूषणायुधलाञ्छनभुजसंख्यादिप्रकारविशेषानन्त्यमत्र विवक्षितमित्याह—**नानाप्रकाराणीति** । **अप्राकृतानीति**—अत्र दिव्यशब्देन दिवि वर्तमानत्वादिकं न विवक्षितं, पृथिव्यादिव्याप्तेरपि वक्ष्यमाण-त्वात्; द्रव्यवैलक्षण्यं चावश्यवक्तव्यमित्यभिप्रायः । वासुदेवादिषु चतुर्षु युगभेदेन सितरक्तपीतकृष्ण-रूपपरिवृत्तेरवतारान्तरेषु च तत्तत्फलार्थिध्यानानुगुण्याच्च नानावर्णत्वम् । आकृतिशब्देन सुरनरतिर्य-गादिसमानसंस्थान विशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**नानाकाराणीति** ॥ ५ ॥

'शतशोऽथ सहस्रशः' इति स्वासाधारणानन्तरूपप्रसंगेऽपि प्रकृतोपयोगाय **'इहैकस्थम्'**

---

**प्र-पा ॥** १. कठोप-५-वल्ल्याम्. ९-वा—'अग्निर्यथैको भुवनम्प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्व-भूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥९॥ वायु-र्यथैको भुवनम्प्रविष्टो.... रूपंबहिश्च ॥१०॥ अस्यार्थः— 'एक एव आत्मा सर्वेषामहमर्थतया अस्ति' इत्यस्यार्थस्य दुर्बोधत्वात् तद्दृढीकरणाय पुनरप्युपदिशति—अग्निर्य-थैक इत्यादिना । यथा एकस्तेजोधातुः त्रिवृत्करणकृत-व्याप्त्या अण्डान्तर्गतलोके प्रविष्टस्सन्, रूपंरूपं-रुपेरुपे, भौतिकव्यक्तिषु, वीप्सायान्द्विर्वचनम् । प्रतिरूपः प्रत्युप्तं रुपं-यस्य स तथोक्तः, सर्वासु भौतिकव्यक्तिषु तेजोधातो-र्मिलितत्वेन वर्तते, एवं परमात्मा रुपे रुपे प्रतिसंक्रान्ता-न्तर्यामिविग्रहो बहिश्च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥९॥ उदाहरणा-न्तरमाह—वायुर्यथैक इति ॥ पूर्ववत्' इति ॥

रा ।। **ममैकस्मिन्रूपे** पश्यादित्यान् द्वादश, वसूनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतश्चैकोनपञ्चाशतम्; **प्रदर्शनार्थमिदम्** ; इह जगति प्रत्यक्षदृष्टानि शास्त्रदृष्टानि च यानि वस्तूनि, तानि सर्वाण्यन्यान्यपि सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणि बहून्याश्चर्याणि पश्य ।। ६ ।।

**इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।**
**मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ।।** ७

**इह ममैकस्मिन् देहे तत्राप्येकस्थम्** - एकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत्पश्य, यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि, तदप्येकदेहैकदेश एव पश्य ।। ७ ।।

**न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।**
**दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।।** ८

**अहं मम देहैकदेशे सर्वं जगद्दर्शयिष्यामि ; त्वं त्वनेन नियतपरिमितवस्तुग्राहिणा प्राकृतेन स्वचक्षुषा मां—तथाभूतं सकलेतरविसजातीयमपरिमेयं** द्रष्टुं न शक्यसे ; तव **दिव्यम्-अप्राकृतं**

---

ता ।। इत्येकस्यैव रूपस्य विशेषतः प्रदर्शयिष्यमाणत्वमनुसन्धायाह—**ममैकस्मिन्निति** । 'पश्यादित्यान्' इत्यादिना प्रधानदेवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रथमं निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेण—द्वादशेत्यादि सङ्ख्याविशेषप्रदर्शनम् । वक्ष्यमाणानुसारेण दृष्टमात्राश्रयत्वव्युदासायाह—**प्रदर्शनार्थमिति** । अर्जुनेन अन्यैश्चाप्रतिपन्नानामि त शेषः । 'अदृष्टपूर्वाणि' इत्येतदश्रुतपूर्वाणामप्युपलक्षणम्, अनवगतत्वमात्रेण वा सामान्यतस्संग्रहइत्यभिप्रायेणाह—**सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणीति** । एतेनातीन्द्रिये वस्तुनि सामान्यतः शास्त्रावगतेऽपि साक्षात्कारैकसमधिगम्या बहवो विशेषास्सन्तीति सूचितम् ।। ६ ।।

इह 'देहे' इत्येकवचनान्तनिर्देशेनैव प्रदर्शयिष्यमाण एको देहो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**इह ममैकस्मिन्देहइति** । एकवचनेन प्रदर्शयिष्यमाणविशेषनिर्देशेन च देहैकत्वस्याभिमतत्वादेकस्थपदेन तदेकदेशे स्थितिर्विवक्षिता । एकस्यावयविनोऽवयवभूतमिति कैश्चिदुक्तं तु भगवद्विग्रहस्य अप्राकृतत्वसमर्थनाच्च निरस्तमित्यभिप्रायेणोक्तं—**तत्राप्येकस्थमेकदेशस्थमिति** । यद्वा कृत्स्नस्य एकस्थत्ववचनात्तदेकदेशस्थितिः फलिता । 'यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि' इत्यनेन पाण्डवधार्तराष्ट्रजयादिकमपि गर्भितम् । तत्रापि समुच्चयसामर्थ्याद्देहैकदेशाश्रितत्वमाह—**तदपीति** ।। ७ ।।

'न तु मां शक्यसे' इत्यत्र तुशब्दद्योतितमशक्तिहेतुं पूर्वश्लोकोक्तमाकृष्य दर्शयति—**अहमिति** । अनेनैवेत्यस्य विवक्षितमाह—**नियतेति** । दिव्यप्रतिपक्षत्वात्—**प्राकृतेनेत्युक्तम्** । **तथाभूतमित्यादि** । 'माम्' इत्यनेनात्र विग्रहादिविशिष्टत्वं विवक्षितमिति भावः । अत्र दिव्यशब्दविवक्षितमाह—**अप्राकृतमिति** । **मद्दर्शनसाधनमित्यप्राकृतत्वफलितोक्तिः** । ऐश्वरपदाभिप्रेतमाह—**मदसाधारणमिति** । प्रकरणादिफलितमैश्वरपदानुगृहीतं च योगशब्दार्थमाह—**अनन्तेति** । नियमनशक्तिरैश्वरत्वम्;

रा ।। मद्दर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि; पश्य मे योगमैश्वरं मदसाधारणं योगं पश्य ; ममानन्तज्ञानादियोग-मनन्तविभूतियोगं च पश्येत्यर्थः ।। ८ ।।

**संजय उवाच—**

**एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।**
**दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ।। ९**

**एवमुक्त्वा सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलजो महायोगेश्वरो हरिः महाश्चर्ययोगानामीश्वरः**

---

ता ।। तदनुबन्धी च योगस्तदुचितगुणविभूतियोग एव । चक्षुषो दिव्यत्वाज्ज्ञानादिगुणदर्शनम् । अनन्त-वीर्यत्वादिविशेषणविशिष्टं पश्यामीति वक्ष्यतीति भावः ।। ८ ।।

'महायोगेश्वरो हरिः' इत्यनयोस्तिरस्कारकं पूर्वप्रतिपन्नं रूपमाह—**सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलज**इति । एतेन दिव्यरूपप्रकाशनहेतुभूतवात्सल्यादिसूचनं च । महत्त्वेन विशेषणादाश्चर्यत्वम् । महच्छब्दस्य च योगेश्वरविशे .णत्वादपि योगविशेषणत्वमत्रोचितमित्यभिप्रायेणाह—**महाश्चर्ययोगाना-मि**ति । अन्येष्वप्याश्चर्ययोगस्य तदधीनत्वमीश्वरशब्देन विवक्षितम् । 'महायोगेश्वरो हरिः' इति पद-द्वयाभिप्रेतं सामान्यविशेषवाक्यार्थं दर्शयति—**परब्रह्मभूतो नारायण**इति । 'पश्य मे योगमैश्वरं' 'परमं रूपमैश्वरम्' इत्यनयोरदूरविप्रकर्षेण घटनादैकार्थ्यम् । 'ऐश्वरं रूपं दर्शयामास इत्युक्ते [१]स्वेतरस्य

---

**प्र-पा** ।। १. अत्र केचिदेवमभिप्रयन्ति—पार्थाय भगवता प्रदर्शितं रूपं शैवमेव ; 'पश्य मे योगमैश्वरम्' इत्यैश्वरत्वनिर्देशात्, तद्रूपमास्थितेन कृष्णेन 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' इति विपक्षाणां स्ववीर्यप्रभावहतत्वमुपवर्ण्य पश्चात्स्वरूप-मास्थितेन समयान्तरे पार्थं प्रत्येव 'निहतांस्तेन पूर्वं त्वं हतवानसि वै रिपून् । अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमा-पतिम् । भजस्व नित्यं प्रयतो विश्वेशं हरमव्ययम्' इति तेषां शिववीर्यप्रभावनिहतत्वोपदेशात् , शैवं विश्वरूपं योगप्रभावात्प्रदर्शितमिति प्रतिपादनादिहापि **'पश्य मे योगमैश्वरम्'** इति वचनसामञ्जस्याच्च योग-प्रभावादेव दर्शितमिति कल्पनोपपत्तेश्च—इति ।। तदन्ये न मन्यन्ते ; प्रतिपादयन्ति च—पार्थाय भगवता प्रदर्शितं रूपं वैष्णवमेव, 'पश्य मे पार्थ रूपाणि शत-शोऽथ सहस्रशः' 'इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि । न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा' इत्यादिभिः तद्रूपं दिदृक्षुमर्जुनं प्रति भगवद्वचनैः, 'नभस्स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तहुताशवक्त्रम् । दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो' 'लेलिह्यसे ग्रसमानस्समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्त वोग्राः प्रतपन्ति विष्णो' 'स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च इत्यादिभिस्तद्रूपधरं देवं प्रत्यर्जुनवचनैः, 'मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् । न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभि रुग्रैः । एवंरूपश्शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ।। मा ते व्यथा मा च विमूढ-भावो दृष्ट्वा घोरं रूपमीदृङ्ममेदम्' इत्यादिभिः

रा ।। परब्रह्मभूतो नारायणः परममैश्वरं स्वासाधारणं रूपं पार्थाय पितृष्वसुः पृथायाः पुत्राय दर्शयामास, तद्विविधविचित्रनिखिलजगदाश्रयं विश्वस्य प्रशासितृ च रूपम् ।। ९ ।।

ता ।। कस्यचिद्रूपमिति भ्रमस्स्यादिति तद्व्युदासायोक्तं–स्वसाधारणमिति । रूपशब्दस्यात्रापि सानुबन्धस्वरूपपरतया तदभिव्यञ्जकविग्रहपरतया स्वरूपादिसमस्तासाधारणाकारमात्रपरतया वा निर्वाहो

प्र-पा तद्रूपं दृष्टवन्तं प्रति भगवद्वचनैः,'तच्च संस्मृत्य संस्मृत्यरूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महाराजन् हृष्यामि च पुनः पुनः' इत्युपसंहारस्थसंजयवचनेन, आश्वमेधिकपर्वणि च वासुदेवोदङ्कसंवादे 'अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं वैष्णवं तन्निदर्शय । वैशंपायनः—ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः । शाश्वतं वैष्णवं धीमान् ददृशे यद्धनंजयः' इत्यादिवचनेन च विश्वरूपस्य वैष्णवत्वस्फुटीकरणात् ; ईश्वरशब्दस्य 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरिशिता' इत्यादिना ऐश्वर्यवद्वाचकत्वानुशासनात्, 'ईश ऐश्वर्ये' इति धातोः 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति कर्तरि वरचि निष्पन्नतया यौगिकत्वात्, योगेनैव निर्वाहे सति रूढिकल्पनागौरवस्य हेयत्वात्, रुढ्यङ्गीकारे च निरुपाधिकेश्वरे भगवत्येव प्रयोगप्राचुर्यात् 'ईश्वरो विक्रमी धन्वी' इति सहस्रनामाध्याये भगवन्नामसु परिगणनात्, अत्रैवोत्तरत्र 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एवच । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदेच प्रथितः पुरुषोत्तः । यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत' इति पुरुषोत्तमशब्दनिर्वचनप्रस्तावे पुरुषोत्तमस्यैवेश्वरशब्दवाच्यत्वोक्तेः, पूर्वाध्याये च 'रुद्राणां शङ्करश्चास्मि' इत्युक्त्या हरिवंशे 'रुद्राणामहमेवास्मि' इति शिववचनेन च शिवस्य भगवद्विभूतित्वश्रवणात् तस्य निरतिशयैश्वर्यवत्त्वाभावात् ईश्वरशब्दस्य च निरुपपदस्य निरवधिकैश्वर्यवाचित्वौचित्यात् ईश्वरशब्देन शिवस्यानभिधानाच्च, भगवत एव संहारकर्तृत्वेऽपि 'रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः । चतुर्धा प्रलयायैते जनार्दनविभूतयः' एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ' इति रुद्रस्यापि संहारकारणत्वावश्यंभावेन 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव' इति भगवत्सङ्कल्पनिहतत्वेनोक्तानामपि विपक्षाणां मोक्षधर्मे यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे संप्रत्युपस्थिते । तं रुद्रं विद्धि कौन्तेय देवदेवं कपर्दिनम् । कालस्स एवाभिहितः क्रोधजेति मया तव । निहतांस्तेन पूर्वं त्वं हतवानसि वै रिपून्' इति रुद्रवीर्यहतत्वोक्त्युपपत्तेः, 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं' 'दर्शयात्मानमव्ययम्' इति भवदीयमाद्यं परं रूपं प्रदर्शनीयमिति प्रार्थयमानमर्जुनं प्रति अप्रसक्तपारक्यरूपप्रदर्शनायोगात्, 'मम भूतमहेश्वरम्' इत्यत्र उपपदस्य रूढिभञ्जकत्वेन महेश्वरशब्दस्य केवलयौगिकत्वावश्यंभावात् योगशब्दस्य कूर्मपुराणान्तर्गतेश्वरगीतापठितेषु 'सोऽहं प्रेरयिता विप्राः परमं योगमाश्रितः । प्रेरयामि जगत्कृत्स्नमेतद्यो वेद सोऽमृतः' इत्यादीश्वरवचनेष्विव पूर्वापरग्रन्थाविरोधाय ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणयोगपरत्वेन कुदृष्टिकल्पितायास्समाधिपरताया दुर्वचत्वाच्चेति । इदं कौस्तुभे सुविशदमुपपादितम् । इदं चात्र 'स्वेतरस्य कस्यचिद्रूपम्' इत्यादिना संगृहीतम् ।।

तच्चेदृशम्—

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११

---

ता ॥ ग्राह्यः । अत्र पार्थ शब्देन स्वस्वरूपप्रदर्शनार्थः प्रीतिहेतुस्सम्बन्धोऽभिप्रेत इति प्रदर्शनायाह— **पितृष्वसुः पृथायाः पुत्रे**ति । परममैश्वरं रूपमित्युक्तं विवृणोति—**तद्विविधे**ति । निखिलजगदाश्रयत्वं स्वरूपतो विग्रहद्वारा च । यद्वा 'अनेक' इत्यादेरुत्थानप्रदशनमिदम् । तत एव हि 'तच्चेदृशम्' इति संहितम् । 'इहैकस्थम्' इत्यादिभिस्सिद्धोऽयमर्थः । प्रशासितृशब्देनाधिष्ठातृत्वं विवक्षितम् ॥ ९ ॥

वक्त्राभरणायुधेष्वनेकत्वं जातिवैचित्र्यादपि द्रष्टव्यम् । नानाजातीयबहुवक्त्रयोगो हि श्रीविश्वरूपध्याने भगवच्छास्त्रेषु पठ्यते ; अन्यथानेकनयनत्वानिर्देशो निरर्थकस्यात् ; वक्त्रानेकत्वेनैव तत्सिद्धेः । अनेकमद्भुतं दर्शनं यस्य तदनेकाद्भुतदर्शनम्-अनवधिकातिशयाश्चर्यतया दृश्यमानमित्यर्थः । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम्; सर्वाश्चर्यमयम्—आश्चर्यभूतसर्वतत्त्वाश्रयभूतमित्यर्थः । अत एव 'अनेकाद्भुतदर्शनम्' इत्यनेनापुनरुक्तिः । १'जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः' इत्यादिभाव्यम् । देवशब्दस्यात्रानुपयुक्तजातिविशेषादिमात्रनिष्ठताव्युदासार्थं विग्रहविशिष्टविषयत्वप्रदर्शनार्थं च—**द्योतमानमि**त्युक्तम् । आनन्त्यप्रकारं—तद्धेतुं चाह, **निखिले**त्यादिना । कृत्स्नजगदाश्रयत्वस्य कण्ठोक्तत्वात्फलितं कालत्रयवर्त्याश्रयत्वमपि । तदुभयफलितं देशकालपरिच्छेदानर्हत्वमत्रयथासम्भवं विग्रहद्वारमद्वारकं च । आनन्त्यं तु स्वरूपगतम् । विग्रहविशेषणवर्गमध्यवर्तित्वादनन्तशब्दोऽपि विग्रहविषयः । 'दृष्ट्वाद्भुतम्' इत्यत्र 'अनन्तायामविस्तारमित्यद्भुतमत्युग्रम्' इति रूपविषयमेव वक्ष्यति । ततश्चात्यन्तपृथुत्वादिमात्रप्रदर्शने तात्पर्यमित्यन्ये । एवम् 'अनन्तायामविस्तारे' इति वक्ष्यमाण एतदनुवादोऽपि निर्वाह्यः । विश्वव्यापिनोऽप्यस्य विग्रहस्य शक्तिविशेषात्सर्वत्राप्रतिघातो युक्तः । अष्टैश्वर्यशालिनां योगिनामपि भूमावुन्मज्जति निमज्जतीति सिद्धिविशेषोऽभिधीयते । अतोऽस्य प्रकृत्यादिकृत्स्नजगदाश्रयत्वं वक्ष्यमाणं नानुपपन्नम् । अत एवास्त्रभूषणरूपेण सर्वाश्रयत्वमिहोच्यत इत्येतदपि नाशङ्कनीयम्, तत्र 'देवदेवस्य शरीरे' इत्यत्र शरीरविशेषणतयानन्तायामविस्तारत्वाद्युक्तेः । न च वटपत्रशायिविग्रहवदघटितघटनाशक्त्या सूक्ष्मरूपेणवाल्पीयस्यपि सर्वान्तर्भावप्रकाशनमित्यपि वाच्यम्, तथानुक्तेस्तद्विपरीतोक्तेश्च । अतो यथाश्रुत एवार्थः । एतच्चारम्भभाष्य

---

**प्र-पा** ॥ १. वि. पु. ५-१९-७ ॥ 'तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्ण सङ्गतः' इत्युत्तरार्धम् ॥

रा ॥ देवं द्योतमानम् , अनन्तं - कालत्रयवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदानर्हं, विश्वतोमुखं—विश्वदिग्वर्तिमुखं स्वोचितदिव्याम्बरगन्धमाल्याभरणायुधान्वितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

तामेव देवशब्दनिर्दिष्टां द्योतमानतां विशिनष्टि—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२

तेजसोऽपरिमितत्वदर्शनार्थमिदम् ; अक्षयतेजस्स्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३

तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्यायुधोपेते स्वोचितापरिमितदिव्यभूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्चर्यमये देवदेवस्य दिव्ये शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरिक्ष-स्वर्गपातालातलवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत् *'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' **'हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनश्शुभाः' ✿'अहमात्मा

ता ॥ एवं अचिन्त्यशब्देन स्थापितमिति । 'अनेकवक्त्रे' त्युक्तमेवात्र विश्वतोमुखशब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेणाह—विश्वदिग्वर्तिमुखमिति । साक्षाद्विग्रहविषयत्वात् १'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः' इत्यादिष्विव नात्र सर्वत्र मुखशक्तियोगोऽपि विवक्षितः । सर्वत्र मुखयुक्तमिति च परोक्तमयुक्तम्, पाणिपादादिषु मुखाभावादिति भावः । अविशदविशदोपलम्भक्रमेण पाठक्रममनादृत्य 'देवम्' इत्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । स्वगताकारप्रतीतेः परस्ताद्धि पृथक्सिद्धद्रव्यविशिष्टताप्रतीतिः तथैव च प्रदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाम्बरादिकं पूर्वमुक्तमपि परस्ताद्दर्शितं—स्वोचितेत्यादिना । अत्रापि पाठक्रमोल्लङ्घनेनाम्बरादिक्रमेण निर्देशोऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वतारतम्यप्रदर्शनाय । अत्र 'दर्शयामास' इति पूर्वेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

'दिवि' इत्यादि श्लोकस्य सङ्गतिमाह—तामेवेति । निर्दिष्टस्य भास्वरत्वस्य निरतिशयत्वलक्षणो विशेष उच्यत इत्यर्थः । सङ्ख्याविशेषेण परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदासायाह—तेजस इति ॥ १२ ॥ ( १३-१४-१५ श्लोकत्रय भाष्यस्य तात्पर्यचन्द्रिका नोपलभ्यते ॥ )

'सर्वतोऽनन्तरूपम्' इत्यन्वये 'सर्वतः' इति शब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् ; 'सर्वतः पश्यामि' इत्यन्वयस्तु दिव्यचक्षुर्लाभानुगुणत्वाद्युक्तः । विश्वरूपत्वे हेतुपरो 'विश्वेश्वरशब्दः' इत्यभिप्रायेणाह—विश्वस्य नियन्तरिति । व्याप्यनियन्ता हि शरीरी । 'नान्तं न मध्यम्' इत्यादौ विद्यमानस्यादर्शनं न

प्र-पा ॥ १. श्वे. ३-३ ॥ **गी. १०-१९ ॥
*गी. १०-८ ॥ ✿गी. १०-२० ॥

रा ।। गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' *'आदित्यानामहं विष्णुः इत्यादिना **'न तदस्ति बिना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इत्यन्तेनोदितम् । एकस्थं-एकदेशस्थं, पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्शनानुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ।। १३ ।।

ततस्स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ।। १४

ततो धनंजयो महाश्चर्यस्य कृत्स्नस्य जगतः स्वदेहैकदेशेनाश्रयभूतं कृत्स्नस्य प्रवर्तयितारं चाश्चर्यतमानन्तज्ञानादिकल्याणगुणगणं देवं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा शिरसा दण्डवत्प्रणम्य कृताञ्जलिरभाषत ।। १४ ।।

## अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ।। १५

देव, तव देहे सर्वान् देवान् पश्यामि ; तथा सर्वान् प्राणिविशेषाणां सङ्घान्, तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमण्डाधिपतिं, तथेशं कमलासनस्थं—कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं,तन्मतेऽवस्थितं तथा देवर्षिप्रमुखान् सर्वानृषीन्, उरगांश्च वासुकितक्षकादीन् दीप्तान् ।। १५ ।।

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ।। १६

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनन्तरूपं त्वां सर्वतः पश्यामि ; विश्वेश्वर—विश्वस्य नियन्तः, विश्वरूप-विश्वशरीर, यतस्त्वमनन्तः, अतस्तव नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं च पश्यामि ।। १६ ।।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ।। १७

---

ता ।। विवक्षितम् ; अर्जुनस्य दिव्यचक्षुर्लाभेन तदयोगात्, अन्यत्र 'अनन्तरूपम्' इति हेतुगर्भविशेषणाद्विषयाभावादेव शशशृङ्गादेरिवादर्शनमुक्तमित्यभिप्रायेणाह—यत इति । इदं च 'विश्वरूप' इत्यनेनापि विवक्षितम् । अत्र देशतः कालतश्चादिमध्यान्तनिषेधो भाव्यः । आद्यन्तरूपावच्छेदाभावात्तदुभयनिरूपणीयमध्याभावोऽपि सिद्धः ।। १६ ।।

'किरीटिनम्' इत्यादेः पाठक्रममनादृत्य उपलम्भार्थक्रमानुरोधेनान्वयमाह—तेजोराशिमि-

---

प्र-पा ।। *गी. १०-२१ ।। **गी. १०-३९ ।।

रा ।। तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं समन्ताद्दुर्निरीक्षं दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि ।। १७ ।।

**त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।**
**त्वमव्ययश्शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ।।** १८

उपनिषत्सु *'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं परममक्षरं त्वमेव; अस्य विश्वस्य परं निधानं विश्वस्यास्य परमाधारभूतस्त्वमेव ; त्वमव्ययः-व्ययरहितः ; यत्स्वरूपो यद्गुणो यद्विभवश्च त्वं तेनैव रूपेण सर्वदावतिष्ठसे ; शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतस्य नित्यस्य वैदिकस्य

ता ।। त्यादिना । 'तेजोराशिम्' इति धर्मिस्वरूपनिर्देशः । सर्वतोदीप्तिमन्तं—१'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इत्यादिवत्सर्वव्यापिप्रभायोगिनम् । 'समन्तात्' इति कृत्स्नविग्रहप्रदेशविवक्षयाभिहितम् । दीप्तानलार्कद्युतिम्' इति दुर्निरीक्षत्वे हेतुः । अत्र द्युतिशब्देन किरणरूपं तेजो विवक्षितम् ; अतो 'दीप्तिमन्तम्' इत्यनेनापौनरुक्त्यम् । यद्वा पूर्वत्र सर्वव्यापित्वे तात्पर्यम् ; इह तु दुष्प्रेक्षत्वहेतुभूतातितीव्रत्वे । अप्रमेयम्-ईदृक्त्वेयत्ताभ्यां परिच्छेत्तुमशक्यम् । एतावता सामान्योपलम्भकथनमित्यभिप्रायेण—**अप्रमेयं त्वामित्यवच्छिद्योक्तम्** । अदृष्टपूर्वरूपदर्शनेऽपि त्वदसाधारणचिह्नैः त्वां प्रत्यभिजानामीत्यभिप्रायेणाह—**किरीटिनङ्गदिनश्चक्रिणश्च पश्यामि** इति । किरीटिनमिति भूषणवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि किरीटनिर्देशस्तस्य सर्वेश्वरत्वव्यञ्जकत्वात् । किरीटकरण्डिकाभेदेन द्विधा हि मुकुटजातिः; तत्र किरीट उत्कृष्टधार्यः । 'गदिनं चक्रिणम्' इत्यायुधवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि चक्रादेर्व्यादेशो भगवदसाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वात् ।। १७ ।।

'त्वमक्षरम्' इत्यादिना भगवत्प्रभावदर्शनादेवमक्षरवेदितव्याव्ययसनातनपुरुषादिशब्दैर्मुण्डकोपनिषदादिस्मारणमित्यभिप्रायेणाह—**उपनिषत्स्विति** । **निर्दिष्टमिति**—२'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादिनेति शेषः । ३'विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम' इत्याद्यनुसन्धानेनाह—**विश्वस्यास्य परमाधारभूत** इति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् ; निधानानामपि निधानत्वात्परं निधानम् । 'आधारभूतं विश्वस्य' इत्याद्युक्तजीवव्यवच्छेदार्थः परशब्दः । ४'भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः । प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः' इति हि श्रूयते । अनन्याधारत्वाय परमशब्देन व्याक्रिया । अव्ययशब्देन ५'तदव्ययम्' ६'अनन्तमव्ययं कविम्' इत्यादिकं स्मारितम् । स्वरूपस्य गुणस्य विभवस्य वा यदाकदा-

प्र-पा ।। *मुण्ड १-१-३ ।।
१. कठोप. २-५-१५ ।।
२. मु. १-१-५ ।।
३. ।।
४. कोषी ३-९ ।।
५. मु. १-१-६ ।।
६. पुरुषसू ।।

रा ।। धर्मस्य एवमादिभिरवतारैस्त्वमेव गोप्ता ; सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे*—'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं'+'परात्परं पुरुषम्' इत्यादिषूदितस्सनातनपुरुषस्त्वमेवेति मे मतः ज्ञातः ; यदुकुलतिलकस्त्वमेवंभूत इदानीं साक्षात्कृतो मयेत्यर्थः ।। १८ ।।

**अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।**
**पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदन्तपन्तम् ।। १९**

**अनादिमध्यान्तम्-आदिमध्यान्तरहितम्, अनन्तवीर्यम्-अनवधिकातिशयवीर्यम् ; वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थः ; अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधिमित्यर्थः । अनन्तबाहुम्-असंख्येयबाहुम् ; सोऽपि प्रदर्शनार्थः ; अनन्तबाहूदरपादवक्त्रादिकं ; शशिसूर्यनेत्रं-शशिवत्सूर्यवच्च प्रसादप्रतापयुक्तसर्वनेत्रम् ; देवादीननुकूलान् नमस्कारादि कुर्वाणान्प्रति प्रसादः ; तद्विपरीतानसुरराक्षसादीन्**

ता।। चित्प्रच्युतिर्हि व्ययः; स सर्वोऽप्यस्य नास्तीत्यविशेषिताव्ययशब्देनोच्यते, दृश्यमानाकारानुवादित्वंशब्दनिर्दिष्टविशेषकत्वादव्ययशब्दस्य जीवादिसाधारणस्वरूपमात्रनित्यतोक्तावतिशयाभावादित्यभिप्रायेणाह—**यत्स्वरूपो यद्गुणो यद्विभवश्चेति** । अत्र विभवशब्देन नित्यविभूतिर्विवक्षिता ; विभूतियुगलविवक्षायां तु द्रव्यस्वरूपस्यान्यूनानतिरिक्तत्वमात्रमिह विवक्षितमिति भाव्यम् । शश्वद्भवश्शाश्वतः, शाश्वतत्वे हेतुः नित्यागममूलत्वमित्यभिप्रायेण—**वैदिकस्येत्युक्तम्** । १ नारायणश्शाश्वतधर्मगोप्ता' इत्यादिष्वपि वैदिक एव विशेषधर्म उच्यत इत्यभिप्रायेण—**एवमादिभिरवतारैरित्युक्तम्** । पुरुषविषयेण श्रुतिद्वयेनोपास्यत्वप्राप्यत्वप्रदर्शनम् । आदिशब्देन २'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इत्यादिकं क्रोडीकृतम् । सनातनशब्देन सत्यशब्दोपबृंहणम् । 'मतः' इति स्वाभिमानमात्रप्रतीतिव्युदासायाह—**ज्ञातइति** । अत्र श्लोके 'त्वम्' इति प्राचीनमांसचक्षुःप्रतिपन्नाकारानुवादः । शेषेण तु दिव्यचक्षुर्लभसाक्षात्कृताकारकथनम् । प्रभावमात्रज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्यभिप्रायेणाह—**यदुकुलेति** । मतशब्दोऽत्र सामान्यरूपः 'पश्यामि' इत्युक्तसाक्षात्काराख्यविशेषपर्यवसित इत्यभिप्रायेण—**इदानींसाक्षात्कृतइत्युक्तम्** ।। १८ ।।

'अनादिमध्यान्तम्' इति नञस्त दन्यपरत्वे ३ सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन' ४'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्तएव च' इत्यादिभिर्विरुध्येत; अतो निषेधपरतामाह—**आदिमध्यान्तरहितम्**-'नान्तं न मध्यम्' इत्यादिकं स्वरूपविषयम् ; इदं तु विग्रहविषयदित्यपौनरुक्त्यम् । यद्वा उत्पत्तिस्थितिनाशरूपविकारनिषेधः क्वचित् ; अन्यत्र तत्तद्धेतुनिषेध इत्यादिरूपेण विभजनीयम् । अथवात्र

**प्र-पा** ।।*पुरुषसूक्त ।।
+ मुण्ड. ३-२-८ ।।
१. ।।

२. मु. १-२-१३ ।।
३. गी. १०-३२ ।।
४. गी. १०-२० ।।

रा ॥ प्रति प्रतापः ; *'रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः' इति हि वक्ष्यते । दीप्तहुताशवक्त्रं प्रदीप्तकालानलवत्संहारानुगुणवक्त्रम् ; स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं-तेजः-पराभिभवनसामर्थ्यम् ; स्वकीयेन तेजसा विश्वमिदं तपन्तं त्वां पश्यामि—एवंभूतं सर्वस्य स्रष्टारं सर्वस्याधारभूतं, सर्वस्य प्रशासितारं, सर्वस्य संहर्तारं, ज्ञानाद्यपरिमितगुणसागरम् आदिमध्यान्तरहितमेवंभूतदिव्यदेहं

---

ता। कालाभिमानिरूपदर्शनात् १'अनादिर्भगवान्कालः' इत्यादिवत्कालाख्यविभूतिनित्यत्वविवक्षा। वीर्यस्यानन्त्यं नाम तारतम्यप्रयुक्तावच्छेदनिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह— **अनवधिकातिशयवीर्य**मिति । निर्दिष्टमात्रपरत्वव्युदासाय सन्नियोगशिष्टानामन्यतरोक्तावितरदपि सिध्यतीत्यभिप्रायेणाह—**वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थ**इति । 'अनेकबाहुम्' इति बाहुनानात्वमात्रं पूर्वमुक्तम्; 'अनन्तबाहुम्' इतितु संख्यानिवृत्तिरुच्यत इत्यपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह—**असंख्येयबाहु**मिति । 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्' इति पूर्वसमादिष्टसमुदाये कस्यचिदसंख्येयत्वविधानमितरेषामपि प्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायेणाह—**सोऽपी**ति । 'शशिसूर्यनेत्रम्' इत्यत्र चन्द्रसूर्ययोरेव न नेत्रत्वरूपणम्, रूपणप्रकरणाद्यभावात्, अस्य च रूपस्यानन्तनयनविशिष्टत्वात्; अतस्साधर्म्यमेव विवक्षितम् । तत्रापि केषांचिच्छशितुल्यत्वं केषांचित्सूर्यतुल्यत्वमिति विभाजकाभावात्सर्वेषामुभयतुल्यत्वं विवक्षितमित्याह—**शशिव**दिति । युगपत्प्रसादप्रतापयोर्विरुद्धयोर्विषयं व्यवस्थापयति—**देवादी**निति । तदेव वक्ष्यमाणेन स्थापयति—**रक्षांसी**ति । 'दीप्तानलार्कद्युतिम्' इति प्रागभिधानेऽपि पुनः 'दीप्तहुताशवक्त्रम्' इति विशेषतोऽभिधानं वक्त्रसाध्यजगद्ग्रसनाख्यविशेषतापर्येणेत्यभिप्रायेणाह—**प्रदीप्तकालानलव**दिति । **संहारानुगुणे**ति—साधर्म्यकथनम् । अत्र हुताश एव वक्त्रमिति परोक्तनिरसनाय कालानलसन्निभानि' इति वक्ष्यमाणानुसन्धानेन—**कालानलव**दित्युक्तम् । पावकश्च वसुगणेऽन्तर्भूतः पृथगुक्तः । 'विश्वमिदं तपन्तम्' इति वचनादत्र तेजश्शब्देन अन्यानपेक्षत्वं न विवक्षितम्, प्रकृतानुपयोगात् ; अतस्तदुचितमर्थमाह—**तेज**इति । २'कालः पचति भूतानि' इत्यादेः इदं निदानसूचनमित्यभिप्रायेणाह—**स्वकीयेने**ति । पूर्वं श्रुतमनन्तरं दिव्यचक्षुषा साक्षात्कृतं सर्वमाकारं संकलय्याह—**एव**मिति । एकस्य देहस्य अनेकबाहुमुखादियोगश्श्रुतपूर्वो दृष्टपूर्वश्च ; उदरादेरनेकत्वं तु कथमिति चोदयति—**एकस्मि**न्निति । परिहरति—**इत्थ**मिति । श्रुतानुरूपं सर्वमुपपादनीयमिति भावः । **एकस्मा**दित्यादि । अयमभिप्रायः —३'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्' इत्यवयवानैकत्वमात्रवचनाद्रूपमेकमिति गम्यते ; एकविग्रहविषयपूर्वापरपरामर्शाच्च । नच 'पश्य मे पार्थ रूपाणि' इत्युपक्रमादिहाप्यनेकविग्रहविषयमनेकोदरत्वादिकमिति वाच्यम्, तथा सति 'अनेकविग्रहम्' इत्येतावतो वक्तव्यत्वात् । नह्यनेकेषु शरीरेष्वनेकबाहूदरत्वादिकं विशेषतो वक्तव्यम्; नच भगवच्छास्त्रे अनेकोदरादिमद्रूपं न दृष्टमिति वाच्यं, तस्य शास्त्रस्येदानीं

---

**प्र-पा** ॥ *गी. ११-३६ ॥
१. वि. पु. १-२-२६ ॥
२. भार. उद्यो. ॥
३. गी. ११-१६ ॥

रा ।। त्वां यथोपदेशं साक्षात्करोमीत्यर्थः । एकस्मिन् दिव्यदेहे अनेकोदरादिकं कथम् ? इत्थमुपपद्यते-एकस्मात्कटिप्रदेशादनन्तपरिमाणादूर्ध्वमुद्गता यथोदितोदरादयः, अधश्च यथोदितदिव्यपादाः ; तत्रैकस्मिन्मुखे नेत्रद्वयमिति च न विरोधः ।। १९ ।।

एवंभूतं त्वां दृष्ट्वा देवादयोऽहं च प्रव्यथिता भवाम इत्याह—

**द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।**

**दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ।।** २०

---

ता ।। निश्शेषप्रवृत्त्यभावात् ; नारदादिदृष्टरूपाण्यपि तत्रेदानीं न पश्यामः ; इतोऽन्यथाहि श्रीविश्वरूपं नारदेन दृष्टम्, ततोऽन्यदेव धृतराष्ट्रेण दृष्टम् ; अतो यथा संहिताभेदेन वराहनारसिंहादेरन्यथान्यथा-सन्निवेशवर्णभुजादि वैचित्र्यं, तद्वच्छ्रीविश्वरूपविग्रहेऽपि वचनबलादेव तथातथा वैचित्र्यमङ्गीकुर्मः, अत-श्शाखामूलनानात्वेऽपि काण्डैक्याद्वृक्षैक्यवद्दाहूदरादिभेदेऽपि भेदोक्तिरहितकटिप्रदेशैक्यादिह रूपैक्यम् —इति । एतच्च सर्वं यथोदितशब्देन सूचितम् । एकस्मिन्मुखे नेत्रद्वयमिति—एकैकस्मिन्नित्यर्थः ।।१९।।

एवंभूतमिति अत्युग्ररूपमित्यर्थः । प्रव्यथितविशेषणानुसारेण लोकशब्दोऽत्र जनविषय इत्याह—**देवादय** इति । १'दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम्' इति वक्ष्यमाणावेक्षणेन—**अहं चे**त्यु-क्तम् । अनन्तत्वस्य बहुशोऽभिहितत्वादवच्छिन्नलोकद्वयव्याप्तिवचनं तदुपलक्षितलोकवर्गद्वयप्रदर्शनार्थ-मित्यभिप्रायेणाह—**द्युशब्द** इति । २'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यनेकार्थान्त-रशब्दस्य प्रस्तुतानुगुणमर्थमाह—**अवकाश** इति । शक्तिविशेषादिवशात्सप्रतिघत्वविरोधाद्यभावाभि-प्रायेणावकाशं विवृण्वन्पिण्डितार्थमाह—**यस्मिन्नि**ति । **अनन्तायामविस्तार**मिति पूर्वोक्तस्यानुकर्षणम् । अयमभिप्रायः—पूर्वापरवाक्ययोर्विग्रहैकविषयतया मध्ये स्वरूपव्याप्तिकथनप्रयोजनाभावाद्विग्रहस्य चा-तिमहत्त्वेन कण्ठोक्तत्वात्तद्विषयोऽयं व्याप्तिव्यपदेश इति । नात्र लोकत्रयशब्देनपृथिव्यादिकं विवक्षितम्, तत्र प्रव्यथितत्ववचनायोगात् । अतो 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति वत्तद्वर्तिनः प्राणिनो वक्तव्याः । ततश्च लक्षणातोऽपि लोकशब्दस्यैव मुख्यत्वेन जनविषयत्वं वरम् । जनस्य त्रित्वं च शत्रुमित्रोदासीनरूपेण सुप्रसिद्धम् ; तस्य च सर्वस्य जनस्यात्र समवायो युद्धदिदृक्षया सिद्धः ; अत एव लोकत्रयवर्तिकतिपय-पुरुषव्यथादर्शनेन लोकत्रयनिर्देश इति न भ्रमितव्यम् ; नापीदमर्जुनस्योत्प्रेक्षणं, दृष्टस्यैव सर्वस्य वचनात्, तदेतदाह—**युद्धे**ति । अत्र देवासुरादिग्रहणं मानुषव्यवच्छेदार्थं, युद्धायागतानां सर्वेषां भगव-द्विग्रहादर्शनात् । सोपसर्गस्य धातोर्विवक्षितमाह—**अत्यन्तभीत**मिति । महात्मशब्दस्य गम्भीरबुद्धि-विशेषवत्सु प्रसिद्धत्वात्, विग्रहस्योग्रत्ववदाशयापरिच्छेदस्यापि भयहेतुत्वादत्रायमेवार्थ उचित इत्यभि-

---

**प्र-पा** ।। १. गी. ११-२३ ।।
२. नामालिङ्गानुशासने ३ काण्डे, नानार्थवर्गे. रान्तेषु-३४७ ।।

रा ॥ द्यु शब्दः पृथिवीशब्दश्चोभावुपरितनानामधस्तनानां च लोकानां प्रदर्शनार्थौ; द्यावापृथिव्योरन्तरम्-अवकाशः ; यस्मिन्नवकाशे सर्वे लोकास्तिष्ठन्ति; सर्वोऽयमवकाशो दिशश्च सर्वास्त्वयैकेन व्याप्ताः ; दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम् अनन्तायामविस्तारमत्यद्भुतमत्युग्रं च रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं—युद्धदिदृक्षया आगतेषु ब्रह्मादिदेवासुरपितृगणसिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थरूपं लोकत्रयं सर्वं प्रव्यथितम्-अत्यन्तभीतम्; महात्मन् अपरिच्छेद्यमनोवृत्ते; एतेषामप्यर्जुनस्येव विश्वाश्रयरूपसाक्षात्कारसाधनं दिव्यं चक्षुर्भगवता दत्तम् ; किमर्थमिति चेत्—अर्जुनाय स्वैश्वर्यं सर्वं प्रदर्शयितुम् ; अत इदमुच्यते—'दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्' इति ॥२०॥

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१

अमी सुरसङ्घाः उत्कृष्टास्त्वां विश्वाश्रयमवलोक्य हृष्टमनसस्त्वत्समीपं विशन्ति; तेष्वेव केचिदत्युग्रमत्यद्भुतं च तवाकारमालोक्य भीताः प्राञ्जलयस्स्वज्ञानानुगुणं स्तुतिरूपाणि वाक्यानि

---

ता ॥ प्रायेणाह-अपरिच्छेद्येति । ननु १'दर्शयामास पार्थाय' इति ह्युपक्रान्तम्;तत्कथं देवासुरादीनामपि मानुषवन्मांसचक्षुषां भगवद्विग्रहसाक्षात्कार उच्यत इत्यत्राह—एतेषामपीति । अर्जुनस्य निरतिशयभक्त्याऽत्यन्तोपसन्नस्य निरतिशयभक्तेस्स्वविग्रहप्रकाशनं प्राप्तम् ; तदर्थं च तस्यैव दिव्यचक्षुर्दत्तम् ; वक्ष्यति च—२'देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः' इति ; अतस्सामान्येन सर्वस्य जनस्य दिव्यचक्षुःप्रदाने कारणं न पश्याम इत्यभिप्रायेथ शङ्कते—किमर्थमिति । परिहरति—अर्जुनायेति । देवादीनामपि दिदृक्षासम्भवात्सर्वेषामवतारसाक्षात्कारवत्सुकृतविपाकसन्निपातात्क्षुद्राणामिव महतामपि भयावहत्वादिना निरङ्कुशैश्वर्यप्रकाशनेन प्रकृतोपयोगाच्च दिव्यचक्षुर्दानमिति भावः । तदेवार्जुनवाक्येन संवादयति—अतइदमिति ॥ २० ॥

'अमी हि त्वा विशन्ति' इत्यत्र न संहारादिकं विवक्षितं, स्तुत्यादिभिस्सङ्गताकारविशिष्टादिवदासन्नोपसंहाराभावात् ; परोक्तस्यावतीर्णसुरसङ्घविषयत्वस्य 'वीक्षन्ते' इत्यादिभिर्विरोधाच्च; अतोऽत्र समीपगमनरूपदेवाप्रकारोऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह—अमी सुरसङ्घा इत्यादिना । 'केचिद्भीताः' इत्यनेन धाष्टर्य रहितानां पृथगभिधानादनेन वाक्येन अक्षोभ्याशया हर्षवन्तो विवक्षिता इति व्यञ्जनाय ब्रह्मादीनां सर्वेषां देवानां सेवार्थगमनं प्रथममुच्यते । उत्कृष्टा इति तु सुरशब्दव्यञ्जितोक्तिः । विनाशार्थप्रवेशव्यवच्छेदाय—हृष्टमनस इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणवक्त्रप्रवेशव्यवच्छेदायाह—त्वत्समीपमिति । 'केचित्' इति पृथक्करणस्य समुदायविशेषसाकांक्षत्वात् 'सुरसङ्घा' इति च प्रसक्तत्वाज्जात्यन्तराननुवादाच्च—तेष्वेवेत्युक्तम् । अत्युग्रमत्यद्भुतंचेति भीत्यादिहेतुभूतप्रकृताकारकथनम् ।

---

प्र-पा ॥ १. गी. ११-९ ॥ २. गी. ११-५२ ॥

रा ॥ गृणन्ति-उच्चारयन्ति ; अपरे महर्षिसङ्घास्सिद्धसङ्घाश्च परावरतत्त्वयाथात्म्यविदः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिर्भगवदनुरूपाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२

ऊष्मपाः पितरः—*'ऊष्मभागा हि पितरः' इति श्रुतेः ; एते सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३

बह्वीभिर्दंष्ट्राभिरतिभीषणाकारं लोकाः पूर्वोक्ताः प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थास्त्रिविधाः सर्व एवाहं च तवेदमीदृशं रूपं दृष्टवा अतीव व्यथिता भवामः ॥ २३ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४

---

ता ॥ 'पुष्कलाभिः' इति वक्षमाणत्वादिह तदभावो विवक्षित इत्यभिप्रायेण – स्वज्ञानानुगुणमित्युक्तम् । स्तुतिरूपाणीत्यादिना 'गृणन्ति' इत्यस्यापेक्षितकर्माध्याहारः । श्रुत्यादिसिद्धस्तुतिपाठमात्रपरत्वायाह—उच्चारयन्तीति । एतेनापि 'केचित्' इत्यस्य देवविशेषविषयत्वं सिद्धम्, अन्येषां तु भूतानां पलायनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'महर्षि' इत्यादिना पृथग्व्यपदेशविशेषणादिफलितमपरशब्देन व्यञ्जितम् । महर्षिसङ्घाः - भृग्वादिगणाः ; सिद्धसंघाः-सनकमुख्याः ; महर्षित्वादिसूचितं पुष्कलस्तुतिहेतुमाह—परावरतत्त्वयाथात्म्यविद इति । 'जितं ते' इत्यादिवत् भक्तिपरवशानां मङ्गलाशासनं वा, सेव्यसंदर्शनमात्रे सेवकस्य वक्तव्यः स्वस्तिशब्दः ; स्तुतिस्तु तदनन्तरं गुणप्रकर्षोक्तिः । अत एव गोब्राह्मणेभ्यो जगतो वा स्वस्तीति परोक्तं प्रकृतासङ्गतम् । अत्र स्तुतेः पौष्कल्यं प्रामाणिकसर्वेश्वरत्वादिकथनमित्यभिप्रायेणाह—भगवदनुरूपाभिरिति ॥ २१ ॥

देवजातिभेदसमभिव्याहारानुगुणमूष्मपशब्दार्थमाह—पितरइति ॥ २२ ॥

रुद्रादित्याः' इत्यादिना विस्मय उक्तः ; 'रूपं महत्ते' इति भीतिरुच्यते ; पूर्वोक्तलोकत्रयशब्दस्यात्रत्यलोकशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञयैकविषयत्वं दर्शयति—लोकाः पूर्वोक्ताइति । इदमीदृशमिति प्रकारिणः प्रकाराणां च निर्देशः । प्रस्थानप्रस्मरणादिषु प्रशब्दस्य निषेधपरत्वदर्शनात् 'प्रव्यथिताः' इत्यत्र तव्द्युदासायाह—अतीवेति । व्यथिताः—चलिताः, भीता वा ॥ २३ ॥

आकाशपर्यायाणामनेकेषां परस्मिन् पदे प्रयोगमभिप्रेत्याह—नभश्शब्दइति । त्रिगुणेति

---

प्र-पा ॥ *यजु १ अष्ट ३-१०-६१-३ ॥

रा ॥ नभश्शब्दः *'तदक्षरे परमे व्योमन्' **'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' +'क्षयन्तमस्य रजसः पराके' ✿'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्रिगुणप्रकृत्यतीतपरमव्योमवाची, सविकारस्य प्रकृतितत्त्वस्य, पुरुषस्य च सर्वावस्थस्य, कृत्स्नस्याश्रयतया नभस्स्पृशमिति वचनात्, 'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्' इति पूर्वोक्तत्वाच्च ; दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा—अत्यन्तभीतमनाः धृतिं न विन्दामि देहस्य धारणं न लभे ; मनसश्चेन्द्रियाणां च शमं न लभे । विष्णो—व्यापिन्, सर्वव्यापिनमतिमात्रमत्यद्भुतमतिघोरं च त्वां दृष्ट्वा प्रशिथिलसर्वावयवो व्याकुलेन्द्रियश्च भवामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

**दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कलानलसन्निभानि ।**
**दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५**

युगान्तकालानलवत्सर्वसंहारे प्रवृत्तान्यतिघोराणि तव मुखानि दृष्ट्वा दिशो न जाने ; सुखं

---

ता॥ विशेषणात्परमव्योम्नश्शुद्धसत्त्वमयत्वसूचनम्; अत्र प्रसिद्धप्रकृताकाशपरत्वे,गार्गिविद्योक्ताकाशशब्दवन्मूलप्रकृतिविषयत्वे वा को दोष इत्यत्राह—**सविकारस्येति** । १'इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं ... यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि' २'बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्य' इत्यादिकं ह्युक्तमिति भावः । हेत्वन्तरमाह—**द्यावापृथिव्योरिति** । प्रसिद्धद्युपृथिव्यादिसर्वलोकव्यापकत्वं हि तत्रोक्तम् ; अन्यथा पुनरुक्तिस्स्यात् ; अतः प्रकृतिपुरुषादिसर्वाश्रयवेषेण नभस्स्पृक्त्वोक्तिः अप्राकृतव्योमस्पर्शित्वविषयेति भावः । अनेकवर्णत्वमिह प्रतिनियतानन्तावयवविशेषवर्तिभिस्सितरक्तादिभिर्वर्णैः किम्मीरत्वम्, तथैव ह्यन्यत्र श्रीविश्वरूपविग्रहस्यानेकवर्णत्वमुक्तम् ; अन्नमयाद्यपेक्षया मनोमयस्यान्तरत्वाच्चेतनस्वरूपविषयत्वे प्रव्यथितशब्दादनतिरिक्तप्रयोजनत्वादत्रान्तरात्मशब्देन मनो विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**अत्यन्तभीतमना** इति । अचेतनेऽप्यन्तःकरणे भीतिव्यपदेशश्चेतनत्वारोपेण भीत्यतिशयद्योतनार्थः । 'न लभे च शर्म' इति सुखस्य वक्ष्यमाणत्वात् धृतिशब्दोऽत्र न प्रीतिपर्यायसुखविशेषविषयः धारणे च प्रसिद्धोऽयम् ; अतो धार्यानिर्देशेऽपि प्रकरणादर्थस्वभावाच्च देहविषयमिदं धारणमित्यभिप्रायेण—**देहस्य धारणमित्युक्तम्** । **मनसश्चेन्द्रियाणांचेत्यपि** सामर्थ्याच्छमशब्दप्रसिद्ध्या च लब्धम् ; अन्यथा तत्रापि पुनरुक्तिस्स्यादिति भावः । विष्णुशब्दस्यात्र संज्ञामात्रपरत्वादप्युपयुक्तनिर्वचनसिद्धार्थपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**व्यापिन्निति** । पिण्डितार्थमाह—**सर्वव्यापिनमिति** । **अतिमात्रं**—महापरिणाममित्यर्थः ॥ २४ ॥

अवयवान्तरेभ्यो मुखानामतिभीषणत्वव्यञ्जनाय 'दंष्ट्रा' इति श्लोकः, स्वस्यातिभीतत्वप्रदर्शनेन

---

प्र-रा ॥ *तै. नारा. ६-१-२ ॥
**पुरुषसू. ॥
+साम. उत्तर. १८७-२-४ ॥
✿यजु. २ अष्ट. ८-९-६ ॥
१. गी. ११-७ ॥
२. गी. ११-६ ॥

रा ॥ च न लभे ; जगतां निवास देवेश-ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि परममहेश्वर मां प्रति प्रसन्नो भव ; यथाहं प्रकृतिं गतो भवामि, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सर्वस्य जगतः स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वं दर्शयन् पार्थसारथी राजवेषच्छद्मनावस्थितानां धार्तराष्ट्राणां यौधिष्ठिरेष्वनुप्रविष्टानां चासुरांशानां संहारेण भूभारावतरणं स्वमनीषितं स्वेनैव करिष्यमाणं पार्थाय दर्शयामास ; स च पार्थो भगवतः स्रष्टृत्वादिकं सर्वैश्वर्यं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नेव भगवति सर्वात्मनि धार्तराष्ट्रादीनामुपसंहारमनागतमपि तत्प्रसादलब्धेन चक्षुषा पश्यन्निदं प्रोवाच—

अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रास्सर्वैस्सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणस्सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७

अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनादयस्सर्वे भीष्मो द्रोणस्सूतपुत्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैरवनि-

---

ता ॥ प्रसादनार्थं च । सर्वसंहारेप्रवृत्तानीति-कालानलसाधर्म्योक्तिः, कालाभिमानरूपतया तद्व्यापारानुबन्धसूचनं च । अतिघोराणीति 'दंष्ट्राकरालानि' इत्यस्यार्थः । करालशब्दो दन्तुरत्वं, विकृतत्वं, भीषणत्वं वाह । जगन्निवासशब्दे बहुव्रीहिविवक्षायाम् 'इहैकस्थम्' इत्यादिप्रकृतसर्वाधारत्वानुवादो न स्यात्, तत्पुरुषविवक्षायां तु प्रकृतैकार्थ्यमित्यभिप्रायेणाह—जगतांनिवासेति । देवेशशब्देन [1]'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इति श्रुतिप्रसिद्धंसर्वेश्वरेश्वरत्वं यथोपदेशं साक्षात्कृतमिति सूचितमित्यभिप्रायेणाह—ब्रह्मादीनामित्यादि । अनेन ब्रह्मादयोऽपि त्वां वीक्षितुं न शक्नुवन्ति, किमुताहं क्षुद्रजन्तुरित्यभिप्रेतमिति व्यञ्जयति । मांप्रतीति । किमर्जुने भगवतः क्रोधः ? येन प्रसादः प्रार्थ्यत इत्यत्र प्रसादफलमाह—यथाहमिति ॥ २५ ॥

'अमी' इत्यादिश्लोकपञ्चकार्थोत्थानहेतुं तस्य पूर्वेण सङ्गतिं चाह—एवमिति । अवश्यम्भावितया—स्वमनीषितमित्युक्तम् । स्वमनीषितभारावतरणज्ञापनाय भीषणरूपाविष्कारः ; तेन च युद्धप्रोत्साहनं सिध्येदिति भावः । वक्ष्यमाणमर्जुनादेरुपकरणमात्रत्वं तद्व्यापाराभावेऽपि शक्यत्वं चाभिप्रेत्य—स्वेनैव करिष्यमाणमित्युक्तम् । तदानीं युद्धभूमौ स्थितानां वक्ष्यमाणभगवद्वक्त्रप्रवेशस्याघटिततया इन्द्रजालादिशङ्कां परिहरति—स च पार्थ इति । भगवतस्सर्वगोचरस्रष्टृत्वादिसाक्षात्कारे धार्तराष्ट्रादिकतिपयजन्तुसंहारो नात्यद्भुत इत्यभिप्रायेणाह–तस्मिन्नेवेति । [2]'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वशरीरतया सर्वभूतस्सत्यसङ्कल्पो भगवानेव धार्तराष्ट्रादिविलयेऽपि सर्वविधं कारणम्, लौकिकातीन्द्रियेण रूपेण ग्रसन् भगवानेव प्रधानतमो हेतुः ; दृष्टास्त्वर्जुनशरादयः

---

प्र-पा ॥ १. ६-७ श्वे. ॥

२. गी. ११-४० ॥

रा ॥ पालसमूहैस्सर्वैरस्मदीयैरपि कैश्चिद्योधमुख्यैस्सह त्वरमाणा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि तव

ता ॥ काकतालीयवन्निमित्तमात्रमिति भावः । अनागतमपीत्यादि—लौकिकं हि प्रत्यक्षं वर्तमाननियतमिति भावः । इदमिति—धार्तराष्ट्रादिविशेषविषयमित्यर्थः । यद्वा वर्तिष्यमाणमपि साक्षात्काराद्वर्तमानवद्व्यपदिशतीति भावः । अस्मदीयैरिति पृथगभिधानादवनिपालसङ्घैरित्येतत्परपक्षविषयमिति व्यञ्जनाय—तत्पक्षीयैरित्युक्तम् । दुर्योधनादीनां सर्वेषामिव तत्पक्षीयाणामपि सर्वेषां वधस्य युद्धे करिष्यमाणत्वात्—सर्वैरित्युक्तम् । अस्मदीयैरिति वचनात्स्वपक्षस्थानामपि वधस्तेषां चावस्थानं विवक्षितम् । परेषु सर्वैरिति विशेषणात्स्वकीयेषु योधमुख्यैरित्युपादानाच्च पाण्डवपक्षीयाणां युद्धे निश्शेषवधाभावः—कैश्चिदित्युक्तः । शीघ्रं संहरणस्य तत्तदपराधत्वरामूलत्वं त्वरमाणपदेन विवक्षितम् । यद्वा समरसंरम्भादिस्सर्वोऽपिव्यापारस्तेषां स्ववधार्थ इति भावः । 'भयानकानि' इति पृथगुक्तत्वात्करालशब्दोऽत्र सान्तरालत्वविकृतत्वपरः, दन्तुरत्वपरो वा ; १ करालं दन्तुरे वक्रे' इत्यादि । २'अमी च त्वा' इत्यत्र क्रियानिर्देशाभावेऽपि ३'मा भवन्तमनलः पवनो वा' इत्यादिष्विवाध्याहारेणैव क्रियान्वयो गुण एव । यद्वा विशन्तीति वक्ष्यमाणपदमत्रापि पठितव्यम् । अथवा दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मानो धृतिं न विन्दन्तीति विपरिणतानुषङ्गेण वाक्यसमाप्तिः ; न पुनः श्लोकद्वयमप्येकवाक्यतया विवक्षितम्, पूर्वश्लोके त्वेति कर्मतया निर्देशात्परत्र वक्त्राणि त इत्युक्तेः 'अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः' इति वा भाष्याभिप्रेतः पाठः, 'दुर्योधनादयस्सर्वे' इत्युक्तेः ; अत एव हि विशन्तीत्यनेनैकवाक्यतया व्याख्यातम् । रक्षणार्थम् भगवति प्रवेशव्युदासाय वक्ष्यमाणपरामर्शात्—विनाशायेत्युक्तम् । तत्र धार्तराष्ट्रादिष्वित्यर्थः । यद्वा तेषु वक्त्रेष्वित्यर्थः । केचिद्विनाशाय विशन्ति ; केचित्तु विनष्टास्सन्दृश्यन्ते इत्युक्तं भवति । 'विद्धयेनमिह वैरिणम्' इत्यस्यानन्तरं यादवप्रकाशीयैरिह केचित्पञ्चश्लोकान्पठन्तीति विलिख्य व्याख्यातम्—'अर्जुन उवाच—भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैष विवर्धते । किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥ भगवानुवाच—एष सूक्ष्मः परश्शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैस्सह । सुखं तत्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥ २ ॥ कामक्रोधमयो घोरस्स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ३ ॥ हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च । भयं चास्य करोत्येष मोहयंश्च महुर्मुहुः ॥ ४ ॥ स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्रापेक्षी धनञ्जयः । रजःप्रवर्तितो मोहान्मानुषाणामुपद्रवः ॥ ५ ॥' इति । अत्र च 'नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् । यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाश्शस्त्रैः कृत्ता विविधैस्सर्व एव ॥ दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषयस्स्तुवन्ति । नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥ तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये । कर्तासि लोकस्य यतस्स्वयं विभो त्वत्तस्सर्वं त्वयि

प्र-पा ॥ १. ॥ ३. ॥
२. गी. ११-२६. पाठान्तरम् ॥

रा ।। वक्त्राणि विनाशाय विशन्ति ; तत्र केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैर्दशनान्तरेषु विलग्नास्संदृश्यन्ते ।।२६-२७ ।।

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगास्समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ।। २८

यथा प्रदीप्तज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ।। २६

एते राजलोका बहवो नदीनामम्बुप्रवाहाः समुद्रमिव प्रदीप्तज्वलनमिव च शलभाः तव वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति स्वयमेव त्वरमाणा आत्मनाशाय विशन्ति ।। २८-२६ ।।

---

ता ।। सर्वं त्वमेव ।। अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं न च विद्यते ते । न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः' इति । अत्र 'दिव्यानि' इत्यादयश्श्लोका नारायणार्यैरपि लिखिताः । 'प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च' इत्यस्यानन्तरमन्यश्च श्लोकः 'अनादिमानप्रतिमप्रभावस्सर्वेश्वरस्सर्वमहाविभूतिः । न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीहि देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा' इति । एते श्लोकास्सन्ति नवेति देवो जानाति । पूर्वव्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वादध्ययनप्रसिद्ध्यभावाच्च भाष्यकारैरनादृताः । नच गीताशास्त्रस्य श्लोकसङ्ख्या व्यासादिभिरुक्ता । अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीया इति ।। २६ ।। २७ ।।

'त्वरमाणाः' इत्युक्तस्वव्यापारमूलविनाशत्वे, सर्वेषां चैकस्मिन्नेवोपसंहारे तस्य चैकस्य सर्वसंहारानुगुणसामान्यानाकारेणावस्थानमात्रे च दृष्टान्तद्वयं श्लोकद्वयेनोच्यते—यथेति । पाण्डवादीनां सर्वेषामपि विनाशानभिधानाज्जगत्प्रतिपत्तीत्येतावन्मात्रस्य चानन्तरमुक्तेः 'नरलोकवीराः' इत्युक्त एवार्थो 'लोकाः' इत्युक्त इत्यभिप्रायेण—एते राजलोका इति सङ्कलय्य कथितम् । 'अम्बुवेगाः' इत्यत्र वेगशब्दस्यात्र वेगवद्विषयत्वव्यञ्जनाय प्रवाहशब्दः । पतङ्गशब्दस्यानेकार्थस्यात्र शकुन्तादिविषयत्वव्यावर्तनाय—शलभा इत्युक्तम् । 'अभिविज्वलन्ति' इति पदम्पूर्वश्लोकस्थमपि समनन्तरश्लोकगतज्वलनदृष्टान्तौपयिकमिति व्यञ्जनाय ज्वलनदृष्टान्तादनन्तरं पठितम् । 'समृद्धवेगाः' इत्येतत्प्रागुक्तत्वरमाणपदसमानार्थमित्यभिप्रेत्य—स्वयमेवत्वरमाणा इत्युक्तम् । पतङ्गानां प्रदीपादिषु पक्षवेगादिभिर्नाशकत्वस्यापि सम्भवात्तद्व्यवच्छेदः 'प्रदीप्तज्वलनम्' इति वचनेन विवक्षित इति व्यञ्जनाय—आत्मनाशायेत्युक्तम् । नदो प्रवाहस्य नाशो नाम पृथग्भूतप्रवाहाकारत्यागः ; येन नदीप्रवाहव्यपदेशस्तस्मिन्नेव द्रव्ये निवर्तते ; पतङ्गानान्तु द्रव्यान्तरव्यपदेशयोग्यभस्मताद्यापत्तिरिति प्रकारभेदप्रदर्शनाय दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । यद्वा स्वेच्छया निवर्तितुमशक्यमित्येवमभिप्रायः प्रवाहदृष्टान्तः ; तथाविधस्य विनाशस्य स्वेच्छामूलव्यापारहेतुकत्वव्यञ्जनाय पतङ्गदृष्टान्तः । ईश्वरस्यापि च सर्वप्रवेशेऽप्यपरिपूर्णत्वविवक्षया समुद्रनिदर्शनम्, सहसा विध्वंसनाय तु ज्वलनोदाहरणम् ।।२८-२६।।

**लेलिह्यसे ग्रसमानस्समन्ताल्लोकान् समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।**

**तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ।। ३०**

रा ।। राजलोकान् समग्रान् ज्वलद्भिर्वदनैर्ग्रसमानः कोपवेगेन तद्रुधिरावसिक्तमोष्ठपुटादिकं लेलिह्यसे-पुनःपुनर्लेहनं करोषि । तवातिघोरा भासो रश्मयः तेजोभिः स्वकीयैः प्रकाशैर्जगत्समग्रमापूर्य प्रतपन्ति ।। ३० ।।

**आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।**

**विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ।। ३१**

'दर्शयात्मानमव्ययम्' इति तवैश्वर्यं निरंकुशं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भवता निरंकुशमैश्वर्यं दर्शयताऽतिघोररूपमिदमाविष्कृतम् । अतिघोररूपः को भवान् किं कर्तुं प्रवृत्त इति भवन्तं ज्ञातु-

ता ।। ईश्वरः किं संहरणेऽत्यन्तनिर्व्यापारः, येन 'स्वयमेवत्वरमाणाः' इत्युच्यत इत्यस्योत्तरं—'लेलिह्यसे' इति श्लोकेनोच्यते । संहरणादेर्निदानं तत्तच्चेतनानां व्यापारविशेषः ; तत्तदुपाधिककोपादिविशिष्टस्तु भगवान् संहृत्यादिकं करोतीति भावः । राजलोकानिति पूर्ववद्भाव्यम् । समग्रान्-युद्धाय समवेतानित्यर्थः । 'लेलिह्यसे' इत्यस्य सञ्जिहीर्षानुभावत्वव्यञ्जनाय—**कोपवेगेनेत्युक्तम्** । तद्रुधिरेत्यादिना ग्रसनलेहनाभ्याम् अर्थसिद्धमुच्यते । क्रियासमभिहारे हि यङो विधानम् ; पौन पुन्य भृशार्थो वा क्रियासमभिहार इत्यभिप्रायेणाह—पुनः पुनर्लेहनमिति । भास्तेजश्शब्दयोः पौनरुक्त्यशङ्काव्युदासाय—**रश्मय** इति, **स्वकीयैः प्रकाशैरि**तिचोक्तम् । **समग्रं**-सर्वमित्यर्थः । **प्रतपन्ति**-सन्तापयन्ति ग्रसनार्थं पचन्ति-इति भावः । यद्वा ब्रह्मादीनामपि पश्यतां दुस्सहत्वमात्रे तात्पर्यम् ।। ३० ।।

एवमत्यन्तघोराकारदर्शनं सोढुमशक्तो धनञ्जयस्स्वसर्वैश्वर्यप्रकाशनप्रवृत्तस्य तादृशघोररूपाविष्कारे तात्पर्यकथनं पुनः प्रसन्नरूपपरिग्रहार्थं प्रसादं चापेक्षते—'आख्याहि' इति श्लोकेन । भक्तस्य मे भयानकरूपप्रदर्शने कोऽभिप्राय इत्यज्ञानात्प्रश्न इत्याह—**दर्शयेत्यादिना** । उपदेशसाक्षात्काराभ्यां भगवतः प्रतिपन्नत्वात् 'को भवान्' इति प्रश्नो न स्वरूपसंज्ञादिविषयः, 'नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्' इति प्रवृत्तिप्रश्नाभिप्रायेणाज्ञातांशश्चात्रैव निर्दिश्यत इति तद्विषयजिज्ञासयैवायं प्रश्नो युक्त इत्यभिप्रायेण—**किं कर्तुं प्रवृत्त** इत्युक्तम् । कृत्णरूपप्रच्छन्नागतदैत्याभिव्यक्तस्वरूपान्तरादिशङ्कयायं प्रश्न इति कैश्चिदुक्तमेतेन निरस्तम् । तदानीं परिदृश्यमानविग्रहादिप्रवृत्तिमात्रव्युदासाय—**अभिप्रेतामित्युक्तम्** । देववरशब्देन ब्रह्मरुद्राद्यपेक्षयापि समुत्कृष्टत्वं वदतात्यन्तोत्कृष्टविषये स्वरसभावित्वं नमस्कारस्य द्योत्यत इत्यभिप्रायेण—**सर्वेश्वरशब्दः** । यथोक्तमहिर्बुध्न्येन [१]'नन्तव्यः परमश्शेषी

**प्र-पा** ।। १. अहि-संहि. ५२-७ ।।

रा ।। मिच्छामि; तवाभिप्रेतां प्रवृत्तिं न जानामि; एतदाख्याहि मे; नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद—नमस्तेऽस्तु सर्वेश्वर, एवं कर्तुमनेनाभिप्रायेणेदं संहर्तृ रूपमाविष्कृतमित्युक्त्वा प्रसन्नरूपश्च भव ।। ३१ ।।

आश्रितवात्सल्यातिरेकेण विश्वैश्वर्यं दर्शयतो भवतो घोररूपाविष्कारे कोऽभिप्राय इति पृष्टो भगवान् पार्थसारथिस्स्वाभिप्रायमाह—पार्थोद्योगेन विनापि धार्तराष्ट्रप्रमुखमशेषं राजलोकं निहन्तुमहमेव प्रवृत्त इति ज्ञापनाय मम घोररूपाविष्कारः, तज्ज्ञापनं च पार्थमुद्योजयितुम्—इति—

**श्रीभगवानुवाच—**

**कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।**
**ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ।। ३२**

कलयति गणयतीति कालः ; सर्वेषां धार्तराष्ट्रप्रमुखानामायुरवसानं गणयन्नहं तत्क्षयकृत् घोररूपेण प्रवृद्धो राजलोकान् समाहर्तुं साभिमुख्येन संहर्तुमिह प्रवृत्तोऽस्मि ; अतो मत्संकल्पादेव

---

ता ।। शेषा नन्तार ईरिताः । नन्तृनन्तव्यभावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः' इति । श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह—एवं कर्तुमिति । 'प्रसीद' इत्यनेन फलितमुच्यते—प्रसन्नरूपश्चेति । एतदेव हि पश्चात् 'तदेव मे दर्शय रूपम्' इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते ।। ३१ ।।

'कालोऽस्मि' इत्यादि श्लोकत्रयस्यार्थं संकलय्यादौ संगमयति—आश्रितेत्यादिना आश्रितवात्सल्यातिरेकेणेत्यनेन घोररूपाविष्कारानौचित्यं द्योत्यते । 'एवं कर्तुमनेनाभिप्रायेण' इति निर्दिष्टयोर्निश्श्रेणिकाक्रमेणोत्तरं ददाति—पार्थोद्योगेनेत्यादिना । कालशब्दस्यात्र कलामुहूर्तादिमय-कालद्रव्यमात्रपरत्वे भगवता सामानाधिकरण्यायोगादिन्द्रप्राणाधिकरणन्यायेन तदन्तर्यामिविषयत्वं वा, आकाशप्राणाधिकरणन्यायेन यौगिकार्थत्वं वा, सृष्टिस्थितिकालव्यावृत्तसंहर्तृकालाभिमानित्व-विशिष्टभगवत्स्वरूपानुसंधानासाधारणध्येयविग्रहविशेषनिष्ठतापरत्वं वा स्वीकार्यम् । तत्र त्रिष्वपि कालशब्दस्य यौगिकोऽर्थः प्रतीयमानः प्रकृतापेक्षितत्वादपरित्याज्य इत्यभिप्रायेणाह—कलयतीति । सम्बन्धाद्यर्थादपि गणनस्यात्र संहरणानुगुणत्वात्—गणयतीत्युक्तम् । प्रकृतविशेषपरतया योजयति सर्वेषामिति । लोकशब्दस्य राजलोकशब्देन व्याख्यानं पूर्ववत् । 'प्रवृद्ध' इति रूपमहत्त्वं विवक्षित-मित्याह—घोररूपेणप्रवृद्धइति । यद्वा ग्रसनोन्मुखावस्थ इति भावः । 'समाहर्तुम्' इति पदेन समुदाय-करणादिकं न विवक्षितम्, प्रस्तुतासंगतत्वात् ; नापि संहरणमात्रं 'लोकक्षयकृत्' इत्यनेन पुनरुक्ति-प्रसङ्गात् ; अतस्संहरणमेव मध्यनिविष्टेनाप्युपसर्गान्तरेण विशेष्यत इत्याह—आभिमुख्येनेति । अपरोक्षत इत्यर्थः । भृत्यैश्शत्रुनिरसनवन्न परोक्षस्संहारोऽयमिति भावः । आभिमुख्यमात्रमेव वा संहारहेतुरिति भावः । [1]'मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः'

---

प्र-पा ।। १. वि. पु. ५-२२-१५ ।।

रा ।। त्वामृतेऽपि त्वदुद्योगादृतेऽपि एते धार्तराष्ट्रप्रमुखास्तव प्रत्यनीकेषु येऽवस्थिता योधाः, ते सर्वे न भविष्यन्ति-विनङ्क्ष्यन्ति ।। ३२ ।।

**तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।**
**मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।। ३३**

तस्मात्त्वं तान् प्रति युद्धायोत्तिष्ठ, तान् शत्रून् जित्वा यशो लभस्व ; धर्म्यं राज्यं च समृद्धं भुङ्क्ष्व ; मयैवैते कृतापराधाः पूर्वमेव निहताः-हनने विनियुक्ताः ; त्वं तु तेषां हनने निमित्तमात्रं भव; मया हन्यमानानां शस्त्रादिस्थानीयो भव ; सव्यसाचिन् ; 'षच समवाये' सव्येन शरसचनशील-स्सव्यसाची; सव्येनापि करेण शरसमवायकरः ; करद्वयेन योद्धुं समर्थ इत्यर्थः ।। ३३ ।।

---

ता ।। इत्याद्यनुसारेणाह—अतोमत्संकल्पादेवेति । निमित्तभूतव्याप्रियमाणाकारस्त्वमिति विवक्षित इत्यभिप्रायेण—त्वदुद्योगमृतेऽपीत्युक्तम् । न भविष्यन्तीत्युक्ते नोत्पत्स्यन्त इति प्रतीतिस्स्यादिति तद्व्यवच्छेदायोत्तरकालसत्तानिषेधपरतामाह—विनङ्क्ष्यन्तीति ।। ३२ ।।

यदि मदुद्योगमृतेऽपि धार्तराष्ट्रादयो न भविष्यन्ति ; तर्हि किमर्थं मामुद्योजयसीत्यत्रोत्तरं —'तस्मात्त्वम्' इति श्लोकः । मद्भक्तस्य ते जययशोराज्यादिलाभार्थं त्वदुद्योजनमिति परिहाराशयः । 'जित्वा शत्रून्' इति यशोराज्ययोस्साधारणहेतुः । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारेण जिघांसाहेतुप्रदर्शनार्थं— कृतापराधाइत्युक्तम् । ननु पूर्वमेव निहता इति प्रत्यक्षविरुद्धम् ; तथा सति मद्व्यापारे निमित्तमात्रं भवेत्युद्योजनं च व्यर्थमित्यत्राह—हननेविनियुक्ताइति । हनने विनियोगस्तदर्थसंकल्पः ; हन्तव्यत्वेन संकल्पिता इत्यर्थः । सङ्कल्पस्यामोघत्वात्फलसिद्ध्यविनाभावेन निहतत्वोक्तिः ; एवमपि निष्ठार्थो घटते; ईश्वरसंकल्पप्रभृति फलपर्यन्ते क्रियासमुदाये संकल्पांशस्य निष्पन्नत्वादेकदेशे च समुदायशब्द-प्रयोगोपपत्तेस्स्थालीकाष्ठादिव्यापारेषु प्रत्येकं पचतिप्रयोगवत् । अत्राशंसायामादिकर्मणि क्त इत्येके । निमित्तमात्रमु' इत्युपादानत्वनिषेधः प्रतीयते ; तत्र च प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधोऽपि नोचित इत्यत्राह— मयाहन्यमानानामिति । मयैवोपकरणीकृतेन तत्प्रतिपत्तिमता भवता पापनैर्घृण्यपराजयादिशङ्का न कार्येति भावः । मात्रशब्दः प्राधान्यव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणाह—शस्त्रादिस्थानीयइति । सव्यसाचिपदेन संबोधनं युद्धौपयिकासाधारणातिशयद्योतनार्थमित्यभिप्रायेण व्युत्पादयति—षच-समवाय इत्यादिना । सव्यशब्दस्य करणार्थतां धातोः प्रकृतोचितं कर्मविशेषं ताच्छील्यार्थतां च प्रत्ययस्य दर्शयति—सव्येनेति । समवायोऽत्र शरसंधानम् । परिसंख्यान्यायात् दक्षिणेन शरसमवायं कर्तुमशक्त इति शङ्कामपनयन् सव्यशब्दस्य पादादिसाधारणस्य प्रस्तुतौपयिकं विशेष्यमप्याह— सव्येनापि करेणेति । अयोगव्यवच्छेदार्थं सव्योपादानमु, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति भावः । फलितमाह—करद्वयेनेति । भूभारनिर्हरणार्थं तवेदृशं सामर्थ्यं मया संकल्पितमिति समर्थशब्दाभि-प्रायः ।। ३३ ।।

**द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधमुख्यान् ।**
**मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ।। ३४**

रा ।। द्रोणभीष्मकर्णादीन् कृतापराधतया मयैव हनने विनियुक्तान्-त्वं जहि त्वं हन्याः ; एतान् गुरून् बन्धूंश्चान्यानपि भोगसक्तान् कथं हनिष्यामीति मा व्यथिष्ठाः - तानुद्दिश्य धर्माधर्मभयेन बन्धुस्नेहेन कारुण्येन च मा व्यथां कृथाः ; यतस्ते कृतापराधा मयैव हनने विनियुक्ताः; अतो निर्विशङ्को युध्यस्व, रणे सपत्नान् जेतासि-जेष्यसि ; नैतेषां वधे नृशंसतागन्धः ; अपितु जय एव लभ्यत इत्यर्थः ।। ३४ ।।

**संजय उवाच—**

**एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।**
**नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ।। ३५**

**एतदाश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य वचनं श्रुत्वा अर्जुनस्तस्मै नमस्कृत्य भीतभीतो भूयस्तं**

---

ता ।। अर्जुनस्यास्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयमूलं 'कथं भीष्मम्' इत्यादिकं साक्षात्प्रतिवक्ति— द्रोणंचेति । 'मा व्यथिष्ठाः' इत्यत्र पूजार्हान् मन्वान इति वाक्यशेषाभिप्रायेणाह— गुरूनिति । गुरून् बन्धून् भोगसक्तानिति पदैर्धर्माधर्मभयबन्धुस्नेहकारुण्यानां हेतुप्रदर्शनम् । अत्र च धर्माधर्मभयादिर्व्यथाहेतुरित्याह—तानुद्दिश्येति । धर्माधर्मभयादिकं तु पृष्ठतः करोमि ; द्रोणादयो हि तैस्तैर्हेतुभिर्दुर्जयाश्शत्रवः ; युद्धसिद्धिश्च चञ्चलेति भीरुरस्मीति यदि ब्रवीषि ; तर्हि मा भैषीरित्यभिप्रायेण—'मा व्यथिष्ठाः' 'युध्यस्व' इत्यादिकमुच्यत इत्याह—यतस्त इति । 'जेतासि' इत्यत्र द्वितीयया तृजन्तायोगात्तृनश्च भविष्यदर्थत्वासिद्धेर्लुडन्ततयैकपद्यम् ; तत्रानद्यतनविवक्षापि नास्तीत्यभिप्रायेणाह—जेष्यसीति । शङ्कितानिष्टनिवृत्तािवष्टप्राप्तौ च श्लोकतात्पर्यमित्याह— नैतेषामिति । अर्जुनस्यापजयशङ्काभावात् 'मा व्यथिष्ठाः' इत्यादिकमारम्भोक्तनृशंसत्वशङ्कापरिहारार्थमिति भावः । अनुकूलेषु ह्यानृशंस्यमित्यभिप्रायेण सपत्नशब्द इति चाभिप्रेतम् ।। ३४ ।।

'एतच्छ्रुत्वा' इति श्लोके नमस्कारद्वयहेतुं विप्रकीर्णानां पदानामुचितान्वयप्रकारं च दर्शयति—एतदाश्रितेति । वचनश्रवणमात्रादवशस्य प्रथमो नमस्कारः ; भीतभीतस्य वक्ष्यमाणवाक्यप्रारम्भार्थौ पुनःप्रणामाञ्जली, अपेक्षामात्रेण स्वविग्रहादिप्रकाशनवत्स्वाभिप्रेतस्याविष्कारमपि वात्सल्येनैव कृतवानित्यभिप्रायेणाह—आश्रितवात्सल्यजलधेरिति । ब्रह्मेशरक्षकत्वादिभिः केशवः ; आश्रितसंसारकर्षणादिभिः कृष्णः । भगवच्चरणारविन्दवन्दनेन किरीटजुष्टं शिरः कृतार्थतां गतमित्यभिप्रायेणात्र किरीटिपदप्रयोगः । १'भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम्' इति

---

प्र-पा ।। १. भागवते ।।

रा ॥ प्रणम्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी सगद्गदमाह ॥ ३५ ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६

स्थाने युक्तम् ; यदेतद्युद्धदिदृक्षयागतमशेषदेवगन्धर्वसिद्धयक्षविद्याधरकिन्नरकिंपुरुषादिकं जगत्त्वत्प्रसादात् त्वां सर्वेश्वरमवलोक्य तव प्रकीर्त्या सर्वं प्रहृष्यति, अनुरज्यते च ; यच्च त्वामवलोक्य रक्षांसि भीतानि सर्वाः दिशः प्रद्रवन्ति ; सर्वे सिद्धसंघा सिद्धाद्यनुकूलसंघाः नमस्यन्ति च ; तदेतत्सर्वं युक्तमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३६ ॥

युक्ततामेवोपपादयति—

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

महात्मन् ते तुभ्यं गरीयसे ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिभूताय कर्त्रे हिरण्यगर्भादयः कस्माद्धेतोर्न नमस्कुर्युः ॥

---

ता ॥ हि महर्षिणोक्तम् ॥ ३५ ॥

'स्थाने हृषीकेश' इति श्लोकश्श्रीविष्णुपञ्जरादिषु विनियुक्तो मन्त्रः प्रसिद्धः । 'स्थाने' इत्यस्य अधिकरणार्थताप्रतीतिव्युदासायाह—युक्तमिति । अत्र जगच्छब्दविवक्षितार्थं तस्य प्रकीर्तिमूलप्रहर्ष-निदानं च व्यनक्ति—यदेतदिति । प्रहृष्यतीत्यनेन प्रियातिथिलाभादाविवाक्षिमनः प्रीतिर्विवक्षिता । 'अनुरज्यते' इति तु मित्रादिषुपुत्रादेरिव स्नेह इत्यपुनरुक्तिः । त्वामवलोक्येत्यनेन रक्षसां भीतिहेतु-प्रदर्शनम् । प्रकीर्त्येत्यस्यानुषङ्गस्तु विरुद्धत्वादयुक्तः । अन्यकर्तृकप्रकीर्त्येति तु कल्पनागौरवम् । अवलोकनं तु 'वीक्षन्ते त्वा' इति देवासुरादीनां सर्वेषामुक्तमिति भावः । सिद्धशब्दोऽत्रानुकूलवर्ग-प्रदर्शनार्थ इत्यभिप्रायेण—सिद्धाद्यनुकूलसंघाइत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

'कस्मात्' इत्यादिकं पूर्वेण संगमयति—युक्ततामिति । 'ते' इत्यस्य प्रथमाबहुवचनत्वभ्रम-व्युदासाय—तुभ्यमित्युक्तिः । प्रणतिकर्तारस्त्वर्थसिद्धा अनुपात्ता एवेति भावः । ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थेषु प्रयोगादिह सर्वप्रणन्तव्यत्वोपयोगाय हिरण्यगर्भपदेन व्याख्या । 'आदिकर्त्रे' इति सविशेषणनिर्देशेन व्यवच्छेद्यभूतनूतनहिरण्यगर्भकर्तृसंभावनाभ्रमव्युदासाय—आदिभूतायेति व्यस्योक्तम् । कर्तृशब्देन निमित्तत्वस्योक्तत्वात् आदिशब्द उपादानत्वपरः ; स्वस्य कारणान्तरनिषेधार्थो वा । नमश्शब्दयोग-वन्नमनमात्रयोगेऽपि चतुर्थी विद्यत इति ज्ञापनाय—नमस्कुर्युरित्युक्तम् । १'पञ्चशिखाय तथेश्वर-कृष्णायैते नमस्यामः' इत्यादिवत् ॥ ३६ ॥

---

प्र पा ॥ १. ॥

**अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ।**
**त्वमादिदेव पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ ३७**

रा ॥ अनन्तदेवेश जगन्निवास त्वमेवाक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं जीवात्मतत्त्वं, *'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिश्रुतिसिद्धो जीवात्मा हि न क्षरति ; सदसच्च त्वमेव-सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनावस्थितं प्रकृतितत्त्वं, नामरूपविभागवत्तया कार्यावस्थं सच्छब्दनिर्दिष्टं तदनर्हतया कारणावस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं च त्वमेव । तत्परं यत् – तस्मात्प्रकृतेः प्रकृतिसंबन्धिनश्च जीवात्मनः परमन्यन्मुक्तात्मतत्त्वं यत् तदपि त्वमेव । अतस्त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः, त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्—निधीयते त्वयि विश्वमिति त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ; विश्वस्य शरीरभूतस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेवेत्यर्थः ॥

---

ता ॥ 'त्वमक्षरम्' इति प्रागप्युक्तत्वादत्र 'त्वमक्षरम्' इति तदतिरिक्तार्थपरत्वमुचितम् ; तत्परम्' इत्यस्य सामर्थ्याच्चात्राक्षरसदसच्छब्दानामवरतत्त्वविषयत्वं न्याय्यम् ; तत्र च भावाभावशब्दाभिलप्यविकारयोगितया सदसच्छब्दयोरचित्परत्वं निर्विकारतयाऽक्षरशब्दस्य जीवात्मविषयत्वं चोचितमित्यभिप्रायेणाह—**नक्षरतीति** । जीवस्वरूपस्य निर्विकारत्वे श्रुतिं दर्शयति—**नजायतइति** । कार्यकारणयोरसदसच्छब्देन व्यपदेशः १'असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत'इत्यादि श्रुतिसिद्ध इत्यभिप्रायेण कार्यकारणभावकथनम् । एकस्मिन्नेव द्रव्ये सदसच्छब्दप्रयोगनिदानमाह—**नामरूपेति** । 'अक्षरं सदसत्' इति निर्दिष्टोभयपरामर्शी तच्छब्दः ; विशेषकाभावात्, तिलतैलदारुवह्न्यादिवत् परस्परमिलिततदुभयापेक्षया परत्वं च मुक्तात्मनः प्रसिद्धमिति—'सदसत्तत्परं यत्' इत्यनूद्यत इत्यभिप्रायेण—**मुक्तात्मतत्त्वमित्युक्तम्** । प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वं मुक्तात्मनस्तादधीन्यं च कारणत्वसाधकमित्याह—**अत इति** । सर्वतत्त्वात्मकत्वादित्यर्थः । जगन्निवासशब्देन जगन्निवासो यस्येति विग्रहः । अतो निधानशब्देनात्राधारत्वमेवानुक्तं विवक्षितमिति प्रदर्शनायाधिकरणव्युत्पत्तिं दर्शयति—**निधीयते त्वयीति** । तेन 'त्वमक्षरम्' इत्यादिसामानाधिकरण्यकारणं विश्वशरीरित्वं विवक्षितमित्याह—**विश्वस्य शरीरभूतस्येति** । एतेन निधानशब्दस्यात्राव्यक्तपरत्वं कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ॥३७=॥

---

**प्र-पा** ॥ *कठ. १-२-१८ ॥

१. तैत्ति. आनन्द. ७-१ ॥ 'असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति' ॥ अस्यार्थः—इदं स्थूलचेतनाचेतनशरीरकं ब्रह्म, असत्-अनभिव्यक्तनामरूपं ब्रह्म, अग्रे आसीत्-सृष्टेः प्रागासीत् । ततः - तस्मात्, सत्-अजायत-इदञ्जगत् अभिव्यक्तनामरूपमभवदित्यर्थः । ननु असच्छब्दितस्य ब्रह्मण उपादानत्वे कर्त्रन्तरमपेक्षितम्, निमित्तोपादानयोर्भेदावश्यम्भावात् इत्याशङ्कयाह—तदात्मानमिति । आत्मानमेवोपादानत्वेन स्वीकृत्य स्वयमेवाकुरुत । तस्मादिति-यस्मात् स्वयमेव स्वस्य कार्यम्, अतएव ब्रह्म सुष्ठु कार्यं यस्य तत्सुकृतम् । कार्यस्य सौष्ठवञ्चानतिक्लेशरूपत्वम् । स्वभिन्नस्य कार्यस्य निर्माणे हि क्लेशप्रसक्तिः । ततश्चाक्लिष्टकार्यं ब्रह्मेति 'महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्' इत्यादिश्रुतयो वदन्तीत्यर्थः-इति ॥

**वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥** ३८

रा ॥ **जगति सर्वो वेदिता वेद्यं च सर्वं त्वमेव, एवं सर्वात्मतयावस्थितस्त्वमेव परं च धाम स्थानं प्राप्यस्थानमित्यर्थः ; त्वया ततं विश्वमनन्तरूप—त्वयात्मत्वेन-विश्वं-चिदचिन्मिश्रं जगत् ततं व्याप्तम् ॥ ३८ ॥**

**अतस्त्वमेव वाय्वादिशब्दवाच्य इत्याह—**

---

**ता ॥** 'वेत्तासि' इत्यादौ परमात्मनो वेदितृत्वादिमात्रविधानेऽतिशयाभावात्कारणावस्थद्रव्यान्तर्यामित्वस्यचोक्तत्वात्, कार्यावस्थज्ञातृज्ञेयान्तर्यामित्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**जगति सर्वो वेदिता वेद्यं चेति।** धामशब्दस्यानेकार्थस्यापि स्थाने प्रसिद्धिप्रकर्षात्स एवार्थ उचितः। स्थानं च प्राप्यमिति प्रसिद्धम्। अतः परत्वेन विशेषितप्राप्यत्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**प्राप्यस्थानमिति।** यद्वा परमप्राप्यमिति भगवदसाधारणं स्थानं विवक्षितं स्यात्; तेनापि पूर्ववत्सामानाधिकरण्यव्यपदेशः। आमनन्ति च तदप्राकृत स्थानम् १'अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि। तदैरंमदीयं सरः तदश्वत्थस्सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितम्' इति, तथा २'सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते' इति। सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तयोः पूर्वोत्तरसामानाधिकरण्ययोर्मध्यस्थेन 'त्वया ततम्' इत्यादिना शरीरात्मभाव एव निबन्धनमिति स्पष्टमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**त्वयात्मत्वेनेति ॥ ३८ ॥**

३'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यस्सुपर्णो गरुत्मान् एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः' ४'तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः। तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापस्स

---

**प्र-पा ॥** १. छा. ८-५-३ ॥ अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् अरश्च....प्रभुविमितं हिरण्मयम् ॥' अस्यार्थः—इतः-भूलोकापेक्षया, तृतीयस्यां दिवि—तृतीये द्युशब्दिते ब्रह्मलोके, अरण्यसंज्ञकौ अर्णवौ स्तः; अतस्तस्य ब्रह्मलोकस्य अरण्यवासस्य च अरण्यायनशब्दवाच्यत्वकृतोऽभेदः; अरण्यवासस्य ब्रह्मचर्यसाध्यत्वात् कार्यकारणयोरभेदोपचारः। अत्र भुवं चतुर्मुखलोकान्तमन्तरिक्षलोकं च अपेक्ष्य भगवल्लोकस्य तृतीयत्वम्। प्रसङ्गाद्भगवल्लोकचिन्हानि कानिचिदाह—तत्-तत्र, ऐरंमदीयं-तन्नामकम्, इरया-अमृतेन माद्यन्त्यस्मिन्निति तथा; अमृतमयमिति यावत्। अस्तीति शेषः। तत्-तत्र, सोमसवनः-तदाह्वयः, अश्वत्थः, अस्तीति च पूर्ववत्; चन्द्रवदाह्लादकत्वात्तथा। तत्-तत्र, अपराजिता-अब्रह्मविद्भिः प्राप्तुमशक्यत्वेन तत्संज्ञिका, ब्रह्मणः, पुः - पुरी च, अस्तीति। प्रभुविमितं-प्रभुणा-भगवता विशेषेण मितं स्वभोगभूमित्वेन परिगृहीतं, व्याप्तस्यापि भगवतो नित्यविग्रहविशिष्टतया सन्निधानादिति भावः। हिरण्मयं-तद्वद्भासमानं हितरमणीयस्वरूपं वा, मण्डपमस्तीति शेषः॥

२. ॥

३. ऋग्वेद सं० २-३-२१-२३-१६४-४६. तैत्तिरीब्राह्म. ३-७-९-३ ॥

४. तै-नारा. १-७ ॥

**वायुर्यमोऽग्निर्वरुणश्शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।**

रा ॥ **सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेव, पितामहादयश्च; सर्वासां प्रजानां पितरः प्रजापतयः, प्रजापतीनां पिता हिरण्यगर्भः प्रजानां पितामहः, हिरण्यगर्भस्यापि पिता त्वं प्रजानां प्रपितामहः; पितामहादीनामात्मतया तत्तच्छब्दवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३८= ॥**

**नमोनमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमोनमस्ते ॥** ३९

**नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तुते सर्वत एव सर्व ।**

**अत्यद्भुताकारं भगवन्तं दृष्ट्वा हर्षोत्फुल्लनयनोऽत्यन्तसाध्वसावनतस्सर्वतो नमस्करोति ॥**

**अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥** ४०

**अनन्तवीर्य अपरिमितवीर्य, अपरिमितपराक्रमस्त्वं सर्वमात्मतया समाप्नोषि, ततस्सर्वोऽसि-यतस्त्वं सर्वं चिदचिद्वस्तुजातमात्मतया समाप्नोषि, अतः सर्वस्य चिदचिद्वस्तुजातस्य त्वच्छरीरतया**

---

ता ॥ प्रजापतिः' इत्यादिश्रुत्युपबृंहणाभिप्रायेण 'त्वया ततं विश्वम्' इति निर्दिष्टं शरीरात्मभावं 'वायुर्यमोऽग्निः' इत्यादिसामानाधिकरण्यहेतुत्वेनाह—**अतस्त्वमेवेति** । संबन्धिविशेषानुपादानात्प्रपितामहत्वं सर्वप्रतिसंबन्धिकमित्यभिप्रायेणाह—**सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेवेति** । चशब्दः पितामहादिसमुच्चयार्थक इत्यभिप्रयन्नाह—**पितामहादयश्चेति** । सर्वप्रपितामहस्य कस्यचिदभावेन तच्छरीरकत्वेन प्रपितामहत्वायोगदन्यथा तदाह—**सर्वासां प्रजाननां पितर** इत्यादिना । प्रजापतयः दक्षादयः । **चशब्दसमुच्चित**पितामहत्वं तु तच्छरीरकतयेत्याह—**पितामहादीनामात्मतयेति** ॥ ३८= ॥

'नमोनमस्तेऽस्तु' इत्यादिनोक्तनमने विश्वरूपप्रदर्शनप्रकटितपरत्वसौलभ्यानुभवजनितभयहर्षावेव हेतुरित्यभिप्रायेणाह—**अद्भुताकारमिति** ॥ ३९= ॥

अनन्तस्यवीर्यमिव वीर्यं यस्येत्यन्यथाप्रतिपत्तिवारणायाह—**अपरिमितवीर्येति** । अमितशब्दस्याप्रमितपरत्वे शास्त्रादि सिद्धिविरोधात्—**अपरिमितपराक्रम** इत्युक्तम् । 'सर्वं समाप्नोषि' इत्यत्राकाशादिवव्द्याप्तिव्युदासाय १'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा' इत्यादिश्रुत्युक्तात्मत्वपर्यवसितनियमनार्थव्याप्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रयन्नाह—**सर्वमात्मतयेति** । २'पुरुष एवेदं सर्वम्' ३'आत्मैवेदं सर्वं'

---

**प्र-पा** ॥ १. यजुरारण्यके. ३-प्रश्ने. चित्ति. ११-अनु २१-पं० ॥ २. पुरुषसूक्ते ॥

३. छा. ७-२५-२ ॥ 'अथात आत्मादेश आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन् आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति' ॥ नन्वहं बुद्धिशब्दयोजीवात्मविषय-

रा ।। त्वत्प्रकारत्वात्सर्वप्रकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः, 'त्वमक्षरं सदसत्' 'वायुर्यमोऽग्निः' इत्यादिसर्वसामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतया व्याप्तिरेव हेतुरिति सुव्यक्तमुक्तं-'त्वया ततं विश्वमनन्तरूप' 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति च ।। ४० ।।

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेमं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ।। ४१
यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ।। ४२

---

ता।। १'नारायण एवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतिस्थसर्वशब्दसामानाधिकरण्योपबृंहणाय 'सर्वत एव सर्व' इति पूर्वोक्तसर्वशब्दसामानाधिकरण्यं न बाधाद्यर्थम्, अपि तु शरीरात्मभावनिबन्धनविशिष्टैक्यपरमित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—**यतस्त्वमित्यादि** । सकलवेदवेदान्ततदुपबृंहणेषु भगवद्वाचिशब्दानां सर्वचिदचिद्वस्तुवाचिसामान्यविशेषसकलशब्दसामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्येतत्प्रघट्टफलितमित्यभिप्रायेणाह—**त्वमक्षरं सदसदित्यादि** ।। ४० ।।

इदंशब्दविशेषितमहिमशब्दः प्रकृतमहिमानुवादीत्यभिप्रयन्नाह—**अनन्तवीर्यत्वामितविक्रमस्त्वेत्यादि** । प्रमादशब्दस्याज्ञानपरत्वे 'अजानता' इत्यनेन पौनरुक्त्यात्सजातीयत्वभ्रमपरत्वमभिप्रेत्य-

---

**प्र-पा ।।** योः कथं भूमपर्यन्तत्वम्?; अनहमर्थे च परमात्मन्यहंग्रहोपासनस्य अयथार्थत्वमेव स्यादित्याशङ्क्य भूम्नः प्रत्यगात्मानं प्रत्यात्मत्वेन तद्विषयबुद्धिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमुपपद्यत इति दर्शयन् 'तरति शोकमात्मवित्' इति प्रक्रान्तमात्मोपदेशं भूम्नि समापयति— अथात आत्मादेश इति ।। अत्र क्रियत इति शेषः । अथशब्दः प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः । आत्मादेशः-आत्मत्वोपदेशः क्रियत इत्यर्थः । आत्मैवाधस्तात् ...आत्मैवेदं सर्वमिति—सर्वात्मतयोपदिश्यमानो भूमा स्वोपासकस्यात्मैवेत्यर्थः । ततश्च तत्राहंबुद्धिशब्दयोर्याथार्थ्यमेवेति भावः । सवा एष....आत्मानन्द इति—रतिः-स्रक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः । क्रीडा-उद्यानादिजन्या । स्त्रीसंभवा प्रीतिर्मैथुनम् । विभूतिजन्या प्रीतिः-आनन्दः । आत्मैव रतिर्यस्य स तथोक्तः । एवमुत्तरत्रापि । श्रवणमनननिदिध्यासनैरुक्तभूमात्मसाक्षात्कारनिष्ठस्य सर्वविषयसुखानुभवोऽप्यात्मसुखानुभवान्तर्गत इत्यर्थः । स स्वराड्भवतीति—स्वराट्-स्वयमेव राजा ; अकर्मवश्यः, विधिनिषेधकिङ्करो न भवतीति यावत् । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति—अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्तो विकारलोकान् ब्रह्मविभूतिभूतान् अनुभूय यथाकामं तृप्यतीत्यर्थः । अथ येऽन्यथातो—लोकेष्वकामचारो भवति—ये उक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणोपासते, ते अन्यराजानो भवन्ति-विधिनिषेधकिङ्करा भवन्ति, कर्मवश्या भवन्तीत्यर्थः । किंच ते क्षय्यलोका भवन्तीत्यन्वयः । अत्र क्षय्यलोका भवन्तीत्यनेन यथोक्तप्रकारेण परमात्मोपासकानामक्षय्यभगवल्लोकत्वमस्तीत्युक्तं भवति ।।

१. नारायणोपनिषदि ।।

रा ।। तवानन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वसर्वान्तरात्मत्वस्रष्टृत्वादिको यो महिमा, तमिममजानता मया प्रमादान्मोहात्प्रणयेन चिरपरिचयेन वा सखेति मम वयस्य इति मत्वा हे कृष्ण हे यादव हे सखे इति त्वयि प्रसभं विनयापेतं यदुक्तम्; यच्च परिहासार्थं सर्वदेव सत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि; विहार-शय्यासनभोजनेषु च सहकृतेष्वेकान्ते वा समक्षं वा यदसत्कृतोऽसि; तत्सर्वं त्वामप्रमेयमहं क्षामये ।। ४१-४२ ।।

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ।। ४३

अप्रतिमप्रभाव त्वमस्य सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य पितासि; अस्य लोकस्य गुरुश्चासि;

---

ता ।। प्रमादान्मोहादित्युक्तम् । सखेति बुद्धिहेतुत्वस्वारस्यात्प्रीतिवाचिनापि प्रणयशब्देन तदौपयिकचिर-परिचयोपचारो युक्त इत्याशयेनाह—प्रणयेन चिरपरिचयेनेति [1]'सयुजा सखाया' इति श्रुतिप्रतिपन्न-सखित्वबुद्धेर्मोहादिजन्यत्वासम्भवेन 'सखेति मत्वा' इत्येतल्लौकिकवयस्यत्वबुद्धिपरमित्याशयेनाह—मम वयस्य इति मत्वेति । 'हेकृष्ण' इत्यादिकं प्रसभोक्त्याकारसमर्पकमित्याशयेनान्वयं दर्शयन् प्रकृतो-चितविनयाभावपरत्वमाह—हेकृष्णेत्यादि । 'यच्च' इत्यत्र चशब्दाभिप्रेतासत्कारबहुत्वसिद्ध्यर्थं 'यदसत्कृतोऽसि' इत्यस्यावृत्त्या वाक्यभेदमङ्गीकृत्य अर्थमाह—यच्च परिहासार्थमित्यादिना । तत एव 'तत्सर्वम्' इति तस्य बहुत्वमुच्यते । परिहासार्थमप्यसत्कारो महद्विषयेऽपराध एवेत्यभिप्रायेण मध्यम-पुरुषाक्षिप्तार्थमाह—सर्वदेव सत्कारार्हस्त्वमिति । एकशब्दफलितोक्तिः—एकान्त इति ।।४१-४२।।

त्वया क्षामणे कृतेऽपि क्षमेऽहमिति केन निश्चितम्, मदन्यः कश्चिदाश्रीयतामिति भगवदभि-प्रायमुन्नीय तदुत्तरत्वेन हेतुफलभावेन प्रवृत्ते श्लोकद्वये प्रथमश्लोकस्थविशेषणान्यप्रतिमप्रभावत्वोप-

---

प्र-पा ।। १. मुण्ड-उप. ३-१-१; श्वेता-उ. ४-६; ऋग्वेद सं-च ।। 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-षस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन् अन्यो अभिचाकशीति ।।' अस्यार्थः— द्वा-जीवेश्वरौ, सुपर्णा-शोभनशरीरौ, शोभनज्ञानाविति वा । 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र पर्णशब्देन अप्राकृतविग्रहो, ज्ञानं वाऽभिधीयते (३-२-१३) इत्यनुग्रहीतं व्यासार्यैः । सम्यक् ज्ञानरूप-पक्षवन्ताविति अर्थः । शरीरपक्षे-जीवस्यापि मुक्ताविच्छो-पात्तशरीरत्वात् सम्भवति । सयुजौ समानापहतपाप्म-त्वादिगुणकौ, सदृशशेषशेषित्वसम्बन्धौ वा । जीवः शेषत्वेन सम्बन्धार्हः, परः शेषित्वेन सम्बन्धार्ह इत्यर्थः; 'स्वत्वमात्मनि सञ्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम्' इति-वचनात् । सखायौ-शेषशेषित्वरूपबान्धवयुक्तौ । शेषि-शेषिणावपि मित्रत्वेन वर्तमानौ वा । समानं वृक्षम्-एकं शरीरम् । परिषस्वजाते-'समानग्रामा वयम्' इतिवत् । तयोः-परजीवयोर्मध्ये, अन्यः-जीवः, स्वादु-परिपक्वं, पिप्पलं-कर्मफलम्, अत्ति-अश्नाति; अन्यः-परमात्मा, अनश्नन् अभिचाकशीति स्वयमनश्नत्त्वादाशयितृत्वाच्च भृशतरम्भातीत्यर्थः । श्रुतप्रकाशिकायामस्यार्थो (१-१-६१, १-३-६) विस्तरेण प्रपञ्चितस्तत्र यथेष्टन्द्रष्टव्यः ।।

रा ॥ अतस्त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य गरीयान् पूज्यतमः; न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोक-

ता ॥ पादकानीत्यभिप्रायेण—अप्रतिमप्रभावेति प्रथममुक्तम् । पितृगुरुपूज्यशब्दानां सम्बन्धिसापेक्षत्वेन लोकशब्दस्य सर्वत्रान्वयमाह—अस्य लोकस्य पितासीत्यादिना । निरुपाधिकपितृत्वगुरुत्वे पूज्यतमत्वहेतुरित्यभिप्रायेणाह—अत इति । पूज्यत्वे गरीयस्त्वमनवच्छिन्नमिति ज्ञापनाय प्रवृत्तं 'न त्वत्समोऽस्ति' इति वाक्यं व्याख्यास्यन् प्रयोजनातिशयसत्त्वाल्लोकत्रयशब्दस्यात्रान्वयमाह–लोकत्रयेऽपि त्वदन्य इति । अत्र लोकत्रयशब्देन कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमित्युक्तलोकत्रयं वा, लोक्यतेऽनेन प्रमाणान्तराप्राप्तोऽर्थ इति व्युत्पत्त्या वेदत्रयं वा विवक्षितम् । साम्यस्य भेदघटितत्वात् 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यनेनैव अन्यस्मिन्भगवत्साम्यनिषेधलाभादन्यपदानर्थक्यमित्याशङ्कापरिहाराय 'अन्यस्त्वत्समो नास्ति, त्वमेव तव समः' इत्यर्थलाभार्थं 'त्वदन्यः' इत्युद्देश्यसमर्पकत्वेनान्यशब्दस्यान्वय उक्तः । तेन कार्यत्व-कर्मवश्यत्वादिना भगवदन्यत्वेन प्रसिद्धानां विधिशिवादीनां १'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे'

प्र-पा ॥ १. यजुषि-४ कां-१-प्रश्न. ३१-३४-वा । वाजसनेय सं च. २०-अध्या. १० अनु - १०....१४ ॥ "'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधारपृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥' य: प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै—॥ २ ॥ यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै—॥ ३ ॥ य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्यच्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवायहविषा विधेम ॥' अस्य विवरणम्-अयं खल्वनुवाको भगवन्नारायणपरः । अस्य मन्त्रस्य नारायणपरतयापि पाद्मे गोवर्धनगिरियात्रानन्तरमिन्द्रस्तवे उपबृंहितम्—'अग्रे हिरण्यगर्भस्त्वं भूतस्य समवर्तत । त्वमेवैकः पतिरसि पुरुषस्त्वं हिरण्मयः । पृथिवीं द्यामिमान्देव त्वमेव धृतवान्प्रभो । आत्मदा बलदायश्च विश्वस्य जगदीश्वरः । उपास्यसे त्वं त्रिदशैः प्रशिषञ्जगताम्पते । अमृतञ्चैव मृत्युश्च तवच्छाये सनातने । तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् ॥ इति । अत्र वक्तव्योऽर्थः अन्यत्र विस्तृतः । हिरण्यगर्भः-नारायणः । योऽम्भोऽयं गर्भो नारायणोऽपि । अत एव च सहस्रनामाध्याये 'हिरण्यगर्भो भूगर्भः' 'हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नः' इति पठितोऽयम् । 'यानि नामानि गौणानि' इति तदध्यायारम्भश्लोके अध्यायगणनादध्यायगतभगवन्नाम्नां 'गौणानि' इत्यनेन यौगिकत्वं, 'विख्यातानि' इत्यनेन रूढत्वञ्च हि प्रतिपादितम् । हिरण्यस्य-वैष्णवस्य, परमपदस्य, गर्भः-गर्भभूतः । सर्वदैवाभिव्यक्तरूपेण तत्र वर्तिष्णुरिति यावत् । यद्वा, हिरण्यानि-असंख्येयदिव्यकल्याणगुणाः, गर्भे यस्य सः-हिरण्यगर्भः-समस्तकल्याणगुणनिधिरिति यावत् । हितरमणीयं-हिरण्यमिति वैदिकनिरुक्तात्, सुवर्णवत् स्पृहणीयत्वाच्च हिरण्यशब्दो वैष्णवं परन्धाम, कल्याणगुणजातञ्चाचष्टे । अत एव हि वैष्णवपरमन्धाम हिरण्यरूपत्वेनैवोच्यते श्रुतिषु । यथोक्तम्मुण्डकोपनिषदि (२-१०) 'हिरण्मये परे लोके' इति । उक्तञ्च तैत्तिरीयारण्यके (१-प्रपा. २७-अनु) 'देवानाम्पूरयोध्या । तस्यां हिरण्मयः कोशः । स्वर्गो लोको ज्योतिषा वृतः' इति, 'विभ्राजमानां हरिणीं यशसा सम्परीवृताम् । पुरं हिरण्मयीं ब्रह्मा प्रविवेशापराजिताम्'

प्र-पा ।। इति च । अत्र हि भगवल्लोकपुरकोशादीनां तेजो विशेषेण प्रकाशमानानां हिरण्यरूपत्वमेवाभिधीयते । अग्रे सृष्टेः प्राक् महाप्रलयकालेऽपि, समवर्तत-सम्यगवर्तत । पदार्थान्तिरवत् विलयमप्राप्यैवयथावस्थितस्वरूपस्वभाव एवावर्ततेतियावत् । 'सदेव' इत्यादिश्रुत्यन्तरानुरोधेन महाप्रलयकालेपि अविनाशतयाऽवस्थानं परब्रह्मणोऽसाधारणोधर्मः । भूतस्य—कृत्स्नस्य भूतजातस्य, एकः पतिः जातः एकपतिभूतः, आसीत्-अस्ति । 'छन्दसि लुङ्लङ् लिटः' (पा. सू. ३-४-६) इत्यनुशासनात् कालान्तरेपिलङ् । 'पतिं विश्वस्य' इति श्रुत्यन्तरानुरोधेन निखिलजगन्निरुपाधिकैकच्छत्राधिपत्यमपि तस्यैवासाधारणो धर्मः । सः - सएव परमात्मा, इमां-पृथिवीं द्यामुत-भूलोकं, द्युलोकञ्च, दाधार धारयति । 'तुजादीनान्दीर्घोऽभ्यासस्य'(६-१-७) इत्यनुशासनात् तुजादेराकृतिगणत्वाच्चेहाभ्यासदीर्घः ; लिटोलडर्थकत्वमप्युक्तानुशासनेन । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' इत्यादिश्रुत्यन्तरानुरोधेनायमपि तस्यैवासाधारणो धर्मः । कस्मै देवाय-तापत्रयातुराणां सर्वेषामन्ते परमजिज्ञास्यपरब्रह्मभूताय श्रीमन्नारायणदेवाय, 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इति श्रुत्या, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रेण, 'आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा' इत्यादिभिः शास्त्रैश्च तापत्रयातुराणामन्ते परमजिज्ञास्यतया व्यवस्थितं वस्तु परब्रह्मभूतो नारायण एवेति प्रतिपाद्यते । अतएव नामपाठे 'एको नैकस्सवः कः किम्' इति किंशब्दोऽपि भगवन्नामसु पठितः । जिज्ञास्यविषयत्वेनास्य किंशब्दस्य सर्वनामसंज्ञत्वात् स्मायादेशः । अत एव चायमनुवाको नारायणपरएव न चतुर्मुखपर इति सिध्यति । चतुर्मुखपरस्य कशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाविरहेण स्मायादेशासंभवेन कायेत्येव रूपापत्तेः । हविषा-अन्नादिरूपेण नैवेद्येन विधेम-विशेषतः पोषयेम, नैवेद्य-निवेदनरूपेणोपचारेण परिचरेमेति यावत् । 'विध विधाने' इति विधतेर्धातोस्तौदादिकस्य विपूर्वकधाधातुना व्याख्यानात् धाधातोश्च धारणपोषणार्थकत्वात्, तृप्तिविशेषजनकक्रियारूपपोषणस्येह विवक्षितत्वे परिचरणमेव पर्यवस्यति । यद्यपि परिचरणपोषणार्थकस्य विधतेस्सकर्मकतया 'देवं परिचरेम' इत्यादिवत् 'देवं विधेम' इत्येव प्रयोगो न्याय्यः, नतु 'देवाय विधेम' इति; तथापि कर्मण आधारत्वविवक्षया 'गण्डे प्रहृत्य' इतिवत् कर्मणस्सम्प्रदानतया धात्वर्थक्रियान्वयविवक्षायां चतुर्थ्यपि साधुरेव । अतोऽत्र देवार्था तृप्तिविशेषजनकक्रियेत्यन्वयविवक्षया 'देवाय' इति स्यादेव चतुर्थी । यद्वा 'नमस्कुर्मो नृसिंहाय' इत्यादिष्विव देवाय विधेम' इत्यत्रापि देवमनुकूलयितुम् इत्यर्थविवक्षायां 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः' ( पा-सू-२-३-१४ ) इत्यनुशासनेन चतुर्थी सम्भवति ; अतो न दोष इति ॥ १ ॥

—यः, प्राणतः-जीवतः, निमिषतः-म्रियमाणस्य च, जगतः-कृत्स्नस्य भूतजातस्य, महित्वा-महिम्ना, महो-महत्वं - सोऽस्यास्तीति - मही, तस्य भावो-महित्वम् । तदुपरि तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्याजालः' ( ७-१-३९ ) इत्यनुशासनात् आकारादेशे 'महित्वा' इतिच्छान्दसं रूप भवति । एक इत् स्वयमेक एव, राजा बभूव-नियन्तृभूतोस्ति, निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिव्यापारेषु निरवधिकनियन्तृभावापन्न इति यावत् । यः-द्विपदश्चतुष्पदश्चास्य-प्राणिजातस्य, ईशे-ईष्टे । प्रजापतिपशुपतिसुरपतिलोकपालमनुनरपतिप्रमुखतत्तदर्वाचीन नियन्त्रन्तर्यामिभूतस्तत्तद्रूपेणापि स्वयमेव तांस्तान् नियच्छंस्तिष्ठतीत्यर्थः । तथाच-अद्वारकसद्वारकसर्वविधसर्वनियमनमूलकारणं य एवेति

रा ।। त्रयेऽपि—त्वदन्यः कारुण्यादिना केनापि गुणेन न त्वत्समोऽस्ति, कुतोऽभ्यधिकः ।। ४३ ।।

---

ता ।। १'अजस्य नाभावध्येकमर्पितं' २'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः' इत्यादिषु तत्तद्वाचिशब्दश्रवणेन कारणत्वादिना [illegible] ३'आकाशस्तल्लिङ्गात्'

---

प्र-प्र ।। यावत् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' ( ७-१-४१ ) इत्यनुशासनेन तकारलोपे 'ईशे' इति छन्दसि रूपं भवति । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (२-३-५२) इत्यनुशासनेन 'अस्य' इति कर्मणि षष्ठी । 'तस्मै' इति शेषः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । 'कस्मै देवाय' इत्यादि पूर्ववत् । अत्रापि प्रतिपाद्यमानमहाराकसहारकसर्वजगन्नियन्तृत्वाधिक-सर्वविधनियमनमूलकारणत्वं परमात्मनो भगवतो-नारायणस्यैवासाधारणधर्म इति ।।२।। इमे-हिमवन्तः-हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः , बहुवचनबलेन , च्छन्दिस्या-यात् । यस्य-महित्वा-महिमा, यद्विभूतिभूता इत्यर्थः । पूर्ववत् । समुद्रं, रसया सह भूम्या सह, यस्य, महित्वा-महिमानम्, आहुः-मनीषिण इतिशेषः । इमाः प्रदिशः-यस्य महित्वा-महिमानम्, आहुः । यस्य-बाहू महित्वा-महिमानम् आहुः-महिमस्वरूपौ बाहू इति यावत् । 'बाहुच्छायामवष्टभ्य' इत्याद्युक्तरीत्या बाहुबलादेव सर्व-लोकसंरक्षणकरणाद्बाहू एवास्य लोकरक्षणप्रधानपरि-कराविति भावः । तस्मै कस्मै देवाय हविषा विधेम । पूर्ववत् । अत्रापि महीमहीधरसमुद्रदिवप्रभृतिकृत्स्नजग-द्विभूतिमत्त्वं निखिललोकरक्षणपरिकरमहाबाहुत्वं चाभिधीयमानं तस्यैवासाधारणधर्म इति ।। ३ ।। —यः-आत्मदाः-आत्मानं ददातीति-आत्मदाः; स्वोपासका-नामात्मानमेव ददातीत्यर्थः ; बलदाः बलं ददातीति बलदाः, ज्ञानशक्त्यादिबलापेक्षिणां तदपि ददातीत्यर्थः ; उपासनकरणोपयुक्तमनोदार्ढ्यरूपबलन्ददातीतिवार्थः , 'ददामि बुद्धियोगम्' इत्युक्तेः ; विश्वे सर्वे मनुष्यादयः , यस्य प्रशिषम् प्रशासनम्, उपासते अनुतिष्ठन्ति ; देवा यस्य शरणागमनं ; अमृतं मोक्षः, यस्य च्छाया-च्छायावदधीनमित्यर्थः ; मृत्युः-संसारोऽपि, यस्य च्छाया बन्धमोक्षावुभावपि यदधीनस्थितिकावित्यर्थः । 'संसार-बन्धस्थितिमोक्षहेतुः' इति श्रुतेः ; तस्मै इत्यादि पूर्ववत्; अत्रापि [illegible]-स्वाधीनबन्धमोक्षत्वादिकमभिधीयमानं तस्यैव असाधा-रणधर्म इति ; 'अग्रे समवर्तत' इति कारणत्वश्रवणात् 'पतिरेकः' इति अनवच्छिन्नपतित्वश्रवणात्, च पृथि-व्यादिधारणत्वं च तस्यैवेति 'विष्णुना विधृते भूमी' इतिश्रुत्यन्तरसिद्धत्वात्, कारणत्वधारणत्वामृतमृत्युत्वादौ मुक्तबद्धपरावपि बन्धमोक्षहेतुत्वञ्च तदसाधारणमिति 'नान्यः पन्थाः' 'मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्' इत्युक्तेश्च नारायणपर एवायम्मन्त्रः, न चतुर्मुखपर इति दिक् ।।

१. यजुषि कां. ४-६-२ ।। 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्' इत्यत्र 'अर्पितम्' इति-आविर्भूतमित्यर्थः, 'एकम्' इति - पुष्करमुच्यते, 'अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् । पुष्करम्पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः' (भार. शा. ४७-५८) इति महाभारते व्याख्याततत्वात्' इति भगवल्लोकाचार्यैः - तत्त्वशेखरे व्याख्यातम् । चतुर्मुखस्य नारायणजन्यत्वगर्हार्यत्व-कर्मवश्यत्वादिकथनात् कारणत्वं न सम्भवतीत्यभि-प्रायः ।।

२. श्वे. ४-१८ ।।

३. शारी. १-१-२३. सूत्रार्थः-आकाशः 'सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यत्राकाश-शब्दनिर्दिष्टम्परमेव ब्रह्म । कुतः ? —तल्लिङ्गात् 'हवै'

ता ।। १'प्राणस्तथानुगमात्' २'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' ३'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' इत्यादि-न्यायानुरोधेन ४'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' ५'एको हवै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यादि श्रुतिसिद्धसर्वान्तरात्मत्वापहतपाप्मत्वादिविशिष्टभगवदसाधारण-धर्मप्रतिपादकवाक्यस्थहिरण्यगर्भजशिवादिशब्दानां भगवत्परतया न तेषां भगवत्साम्यगन्धोऽपीति लभ्यते । केनापि गुणेनेति—किमुत सकलकल्याणगुणैर्जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वादिना चेति भावः ।

प्र-पा ।। इतिप्रसिद्धवन्निर्दिश्यमानात्, तदसाधारण-जगत्कारणत्वादिलिङ्गादिति । अचेतनभूताकाशस्य जगत्कारणत्वादिकं न सम्भवति. अतः परमात्मन एवेति । 'आकाशते स्वस्मै प्रकाशते, आकाशयति अन्यम्प्रकाशयति स्वात्मने इति च व्युत्पत्त्या परमात्म-परोऽयमाकाशशब्द इति ।।

१. शारी. १-१-२९ ।। प्राणः-प्राणोस्मि प्रज्ञा-त्मा तम्मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इत्युपास्यतयोपदिष्ट-मिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म, कुतः—तथानुगमात् —तथेति प्रकारवचनः, परब्रह्मप्रकारभूतेषु 'सएष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इति इंद्रप्राणशब्दाभ्यां प्रस्तुतस्यानन्दाजरामृतशब्दसामानाधिकरण्येनानुगमात्, तच्चपरमात्मनोऽसाधारणधर्म इति ; इन्द्रस्यापि जन्यत्व-कर्मवश्यत्वादिश्रवणाज्जगत्कारणत्वं न सम्भवतीति भावः ; 'इदि परमैश्वर्ये' इति हि धातुः ; परमैश्वर्यञ्च परमात्मन एवेति ।।

२. शारी. १-१-३९ ।। नामरूपव्याकरणा-दिशास्त्रात् सर्वशब्दैः परमात्मैवाभिधीयत इति दृष्ट्या तज्ज्ञापनायायमिन्द्रशब्देन परमात्मोपदेशः । शास्त्रस्थाहि वामदेवादयः तथैव वदन्ति 'तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः ....अहम्मनुरभवं सूर्यश्च' इति सूत्रार्थः ।।

३. शारी. १-१-२९ ।। इदञ्च सूत्रं वैश्वानरा-धिकरणस्थम् । जैमिन्याचार्यो वैश्वानरशब्दवदग्निशब्द-स्यापि परमात्मनएव साक्षात्-अव्यवधानेन वाचकत्वे न कश्चिद्विरोध इति—मन्यते । अयमभिप्रायः—यथा वैश्वानरशब्दः साधारणोऽपि परमात्मासाधारणधर्म-विशेषितः 'वैश्वानरः कस्मात् विश्वान्नरान् नयति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा विश्वानरः, विश्वानरएव वैश्वा-नरः, राक्षसो वायस इति वत् रक्ष एवहि राक्षसः वय एवहि वायसः' इति निरुक्त्यनुरोधेन विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिगुणयोगेनपरमात्मानमेवाभिदधातीति निश्ची-यते—एव मग्निशब्दोपि 'अग्निः कस्मात् अग्रणीर्भवति, अग्रं नयति नमयति सन्नमनोक्तौ प्रसन्नो भवतीति स्थूलाष्टीविधिः' इत्युक्तप्रकारेणाऽग्रनयनादिना—येनैव गुणेन योगात् ज्वलने वर्तते-तस्यैवगुणस्य निरुपाधिकस्य परमात्मनि सम्भवात् अस्मिन् प्रकरणे परमात्मासाधा-रणधर्मविशेषितः परमात्मानमेवाभिधत्ते—इति ।।

४. सुबाल. ७. ख ।।

५. महोप-१-१ ।। अत्रायम्भावः—सद्ब्रह्मा-त्मादिशब्देषु पूर्वं पूर्वं उत्तरोत्तरशब्दंप्रति सामान्यशब्दाः एवम्पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरशब्दा विशेषशब्दाः । एवं नारयण शब्दम्प्रति प्रजापति शम्भुशिवादयः सामान्य-शब्दाः—शम्भुः स्वयम्भूर्द्रुहिणः' 'श्वश्रेयसं शिवम्भद्रम्' 'विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम्' 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' 'शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम्' इत्यादिष्वनेकार्थेषु प्रयोग-दर्शनात्, नारायणशब्दस्य तथाऽर्थान्तरे प्रयोगाभावाच्च । तस्मात्—'छागो वा मन्त्रवर्णात्' इति सूत्रन्यायात् सामान्यशब्दानां विशेषपर्यवसानात् ब्रह्मादिसामान्य-शब्दानां नारायणविशेषपर्यवसायित्वं युक्तम्—इति ।।

**तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।**

**पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥** ४४

रा ॥ यस्मात् त्वं सर्वस्य पिता, पूज्यतमो गुरुश्च, कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकोऽसि; तस्मात् त्वामीशमीड्यं प्रणम्य प्रणिधाय च कायं प्रसादये ; यथा कृतापराधस्यापि पुत्रस्य यथाच सख्युः प्रणामपूर्वं प्रार्थितः पिता वा सखा वा प्रसीदति ; तथा त्वं परमकारुणिकः प्रियः प्रियाय मे सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

**अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।**

**तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥** ४५

**अदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि प्रीतोऽस्मि ; भयेन प्रव्यथितं च मे मनः ; अतस्तदेव तव सुप्रसन्नं रूपं मे दर्शय ; प्रसीद देवेश जगन्निवास मयि प्रसादं कुरु ; देवानां**

---

ता ॥ अनेन साम्यैक्योद्यीर्णव्यक्त्यन्तरत्वपक्षा निरस्ता वेदितव्याः ॥ ४३ ॥

'तस्मात्' इति पूर्वश्लोकोक्तनिरुपाधिकपितृत्वपूज्यतमत्वगुरुत्वादिकं हेतुत्वेन परामृशतीत्यभिप्रायेणाह—**यस्मात्त्वं सर्वस्य पितेत्यादिना** । 'प्रणम्य' इति प्रणवकृत्यम्; पूर्वोक्तपितृत्वादिपरामर्शिना 'तस्मात्' इत्यनेन 'अहम्' इत्यनेन चानुकूल्यसंकल्पाद्यङ्गानि सूचितानि । 'प्रणिधाय कायम्' इत्यनेन १'यद्धि मनसा ध्यायति' इत्युक्तरीत्या करणपूर्तिस्सूचिता । प्रणम्य प्रसादये-प्रसादार्थं प्रणमामीत्यर्थः । 'प्रसादये' 'सोढुम्' इत्याभ्यामर्थसिद्धं वदन् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्साधर्म्यमुपपादयति—**यथाकृतापराधस्यापीत्यादिना** ॥ ४४ ॥

विचित्रस्याप्यदृष्टपूर्वस्यैवाश्चर्यविषयत्वदर्शनात् 'अदृष्टपूर्वम्' इत्यनेन फलितमाह—**अत्यद्भुतमिति** । 'भयेन च प्रव्यथितं मनो मे' इत्यनेनाक्षिप्तम्' 'आख्याहि मे को भवानुग्ररूपः' इत्यत्रोक्तं विशेषणमाह—**अत्युग्रं चेति** । 'भयेनच' इत्यत्र चशब्दस्य निष्प्रयोजनत्वादुक्तव्यथाहेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वमयुक्तमित्युक्तप्रीतिसमुच्चयार्थत्वमभिप्रेत्य व्यवहितान्वयमाह—**प्रव्यथितं च मे मन इति** । पूर्वार्धोक्तस्य व्यथासहितप्रीतिजनकत्वस्योत्तरार्धार्थहेतुत्वमभिप्रेत्याह—**अत इति** । तच्छब्दस्य पूर्वप्रसिद्धाकारपरामर्शित्वेन तदभिप्रेतमाकारमाह—**सुप्रसन्नमिति** । अनेन केवलप्रीतिहेतुत्वं सूचितम् । प्रपन्नस्य रक्षणमवश्यं कार्यमित्यभिप्रायेण—**मे दर्शयेत्युक्तम्** । 'देव' 'देवेश' इति संबोधनद्वयेन २'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्' इति श्रुत्यर्थोऽभिप्रेत इत्याशयेन—**देवानां ब्रह्मादीनाम-**

---

**प्र-पा** ॥ १. यजुषि. कां-६-९-७ ॥ यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनसीत्याह यद्धि मनसाभिगच्छति तत्करोति धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' ॥

२. श्वे. ६. ७ ॥

रा ।। ब्रह्मादीनामपीश निखिलजगदाश्रयभूत ।। ४५ ।।

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ।। ४६

तथैव पूर्ववत् किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमिच्छामि ; अतस्तेनैव पूर्वसिद्धेन चतुर्भुजेन रूपेण युक्तो भव ; सहस्रबाहो विश्वमूर्त—इदानीं सहस्रबाहुत्वेन विश्वशरीरत्वेन दृश्यमानरूपस्त्वं तेनैव रूपेण युक्तो भवेत्यर्थः ।। ४६ ।।

**श्रीभगवानुवाच—**

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ।। ४७

यन्मे तेजोमयं तेजसां राशिं विश्वं विश्वात्मभूतम् अनन्तम् अन्तरहितं प्रदर्शनार्थमिदम् ; आदिमध्यान्तरहितम्, आद्यं-मद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यादिभूतं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं रूपं तदिदं प्रसन्नेन मया मद्भक्ताय ते दर्शितम्, आत्मयोगात्-आत्मनस्सत्यसंकल्पत्वयोगात् ।। ४७ ।।

---

ता ।। पीशेत्युक्तम् । दृश्यमानरूपस्य १'तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा' इति जगदाश्रयत्वेन दृश्यमानत्वात् 'जगन्निवास' इत्यनेन तदुच्यत इत्यभिप्रयन्नाह—जगदाश्रयभूतेति ।। ४५ ।।

'तथैव' इत्यस्य पूर्वं जगदाश्रयमत्यद्भुतं रूपं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थभ्रमं व्युदस्यन् अतीतावस्थाविशिष्टस्य कथं प्रदर्शनमिति शङ्कांचार्थात्परिहरन् अन्वयभेदेन तद्व्याचष्टे–तथैव पूर्ववत्किरीटिनमिति । पूर्वदृष्टसजातीयमेव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । 'रूपेण' इत्यत्र तृतीयायाः करणार्थत्वासंभवात्—रूपेण युक्तो भवेत्युक्तम् । सहस्रबाहूदरविश्वमूर्तिविशिष्टस्य चतुर्भुजरूपयुक्तत्वासंभवं कालभेदेन परिहरति—इदानीमिति ।। ४६ ।।

'तेजोमयम्' इत्यत्र मयटः प्राचुर्यार्थत्वमभिप्रेत्याह—तेजसां राशिमिति । विश्वात्मभूतमिति विश्वव्यापकमित्यर्थः । अचेतनस्य हि नात्मत्वं संभवति । 'अनादिमध्यान्तम्' इति पूर्वमुक्तत्वात् 'अनन्तम्' इत्येतदितरोपलक्षणमित्याह—प्रदर्शनार्थमिदमिति । 'आद्यम्' इत्यत्र प्रतिसंबन्धिविशेषानिर्देशात् कृत्स्नस्यादिभूतमित्युक्तम् । 'त्वदन्येन' इत्यनेनार्थसिद्धमाह—केनापीति । प्रसादस्य निर्हेतुकत्वे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् 'ते' इत्यनेनाभिप्रेतं प्रसादहेतुमाह—मद्भक्ताय त इति । योगशब्दस्य ध्यानपरत्वभ्रमव्युदासाय व्याचष्टे—आत्मनस्सत्यसङ्कल्पत्वयोगादिति ।। ४७ ।।

---

प्र-पा ।। १. गी. ११. १३ ।।

रा ॥ अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैस्सर्वैरप्युपायैर्यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुं न शक्य इत्याह—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवं रूपश्शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८

एवंरूपो यथावदवस्थितोऽहं मयि भक्तिमतस्त्वत्तोऽन्येन *एकान्तिकभक्तिरहितेन केनापि पुरुषेण वेदयज्ञादिभिः केवलैर्द्रष्टुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९

---

ता ॥ कथमेतद्रूपस्य मदन्येन केनाप्यदृष्टपूर्वत्वम् ? येनकेनचित्पुरुषेणान्यैरपि दर्शनसम्भवादित्यत्र एतदुपपादकत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति— अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैरित्यादिना । 'एवंरूपः' इत्यस्याप्राकृतरूपविशिष्टत्वे कृष्णावताररूपस्य सर्वैर्दृश्यमानत्वानुपपत्त्या मनुष्यादिसजातीयत्वाप्राकृतत्वादिरूपपरत्वमभिप्रेत्याह— **यथावस्थितोऽहमिति** । एकान्तभक्तिरहितानामन्येषां दर्शनं तु मनुष्यादिसजातीयत्वप्राकृतत्वादिरूपेणायथावस्थितदर्शनमेवेति भावः । 'त्वत्' इत्येतत्पृथक्पदं भक्तिमत्परं चेत्यभिप्रयन्नाह— **मयि भक्तिमतस्त्वत्तोऽन्येनेति** । अत्रान्यपदेन अर्जुनान्यत्वविवक्षायां १'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन' इत्युत्तरग्रन्थविरोधापत्त्या भक्तिमदन्यत्वमात्रं विवक्षितमित्याह— **एकान्तभक्तिरहितेनकेनापीति** । वेदशब्दोऽर्थवत्तया श्रुतवेदपरः । तेन 'श्रोतव्यः' इत्युक्तश्रवणं लभ्यत इत्यध्ययनस्य पृथगुक्तत्वात्क्रियाशब्देन गोबलीवर्दन्यायाद्यज्ञाध्ययनादिव्यतिरिक्तहोमादिक्रिया उच्यन्त इत्यभिप्रेत्य— **वेदयज्ञादिभिरित्युक्तम्** । २'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति श्रुत्या वेदयज्ञादीनां भक्तिद्वारा दर्शनसाधनत्वप्रतीतेः कथमयं निषेध इति शङ्कावारणाय— **केवलैरित्युक्तम्** ॥ ४८ ॥

'दृष्ट्वा रूपं' मा ते व्यथा माच विमूढभावः' इत्यत्र क्रियापदविशेषाश्रवणादेतद्रूपदर्शनेन व्यथा, तेन, नच विमूढभाव इति प्रतीतिस्स्यात् ; अभूदित्यध्याहारेऽपि एतद्रूपदर्शनस्य व्यथाद्यभाव-

---

**प्र-पा** ॥ *ऐकान्तिकात्यन्तिक पा ॥

१. गी. ११-५४ ॥

२. बृ उप-६-४-२२ ॥ तम् 'एषसर्वेश्वर एष भूतपालः एष सेतुर्विधरणः एषां लोकाना मसम्भेदाय' इत्यत्रोक्तं सर्वेश्वरत्व सर्वभूतपतित्व सर्व रक्षकत्व सर्वविधरणत्वादियुक्तपरमात्मानम्, वेदानुवचनेन वेदाध्ययनेन,यज्ञेन,दानेन, अनाशकेन अनशनलक्षणेन तपसा, विविदिषन्ति—ज्ञातुमिच्छन्ति । आशः अशनम् भावे-घञन्तः । अनाशः अनशनम् । स्वार्थेकः । तथाऽनशनम् कामानशनात्मकम् । ननु सर्वात्मनानशनम् । देहपात प्रसंगात् । यद्वा न विद्यते-आशा-फलेषु-यस्य-तत्-अनाशम् । स्वार्थेकप्रत्ययः । अनाशकं-तादृशेन तपसा फलाभिसन्धिरहितेनेति । यावत् । इति श्रुतेरर्थः ॥

रा ।। ईदृशघोररूपदर्शनेन ते या व्यथा यश्च विमूढभावो वर्तते, तदुभयं माभूत् त्वयाऽभ्यस्तपूर्वमेव सौम्यरूपं दर्शयामि तदेवेदं मम रूपं प्रपश्य ।। ४९ ।।

**संजय उवाच—**

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनस्सौम्यवपुर्महात्मा ।। ५०

एवं पाण्डुतनयं भगवान् वसुदेवसूनुरुक्त्वा भूयः स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपं दर्शयामास अपरिचितस्वरूपदर्शनेन भीतमेनं पुनरपि परिचितसौम्यवपुर्भूत्वा आश्वासयामास च महात्मा—सत्यसंकल्पः । अस्य सर्वेश्वरस्य परमपुरुषस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपकृतिमर्त्यस्य वसुदेवसूनोश्चतुर्भुजमेव स्वकीयं रूपम् ; कंसाद्भीतवसुदेवप्रार्थनेन आकंसवधाद्भुजद्वयमुपसंहृतं पश्चादाविष्कृतं च 'जातोऽसि देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर । दिव्यं रूपमिदं देव प्रसादेनोपसंहर *'उपसंहर विश्वात्मन् रूपमेतच्चतुर्भुजम्' इति हि प्रार्थितम् ; शिशुपालस्यापि द्विषतोऽनवरतभावनाविषयश्चतुर्भुजमेव वसुदेवसूनोरूपम् +'उदारपीवरचतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम्' इति । अतः पार्थेनात्र 'तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन' इत्युच्यते ।। ५० ।।

---

ता ।। हेतुत्वप्रतीतिस्स्यात् ; तद्वारणाय व्याचष्टे—**ईदृशघोररूपदर्शनेनेत्यादिना** । तदेवेदं मे रूपं पुनः पश्येत्युक्त्या भीत्यादिहेतुभूतमेवेदं पुनः पश्येत्यर्थभ्रमस्स्यात् ; अतस्तच्छब्दमन्यथा व्याचष्टे—**अभ्यस्तपूर्वमेव सौम्यं रूपमिति** । वर्तमानत्वात्तदेवेदंशब्देन रूपद्वयस्यैककालीनत्वभ्रमव्युदासाय वर्तमानसामीप्यपरं तदित्यभिप्रायेण—**दर्शयामीत्यध्याहृतम्** । तथाचेदंशब्दः प्रदर्श्यमानपर इति भावः ।।४९।।

सहजप्रीतिद्योतनायाह—**एवं पाण्डुतनयं वसुदेवसूनुरिति** । 'स्वकम्' इत्यत्र स्वपदं कृष्णावतारपरमित्यभिप्रेत्य—**स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपमित्युक्तम्** । 'भीतमेनम्' इत्यत्र इदानीं प्रदर्शितचतुर्भुजरूपदर्शनेन भीतत्वभ्रमव्युदासायाह—**अपरिचितस्वरूपदर्शनेनेति** । कथमस्य इच्छामात्रेण नानारूपपरिग्रहादिकमित्यतस्तदुपपादकत्वेनोक्तं 'महात्मा' इत्येतत्प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे—**सत्यसंकल्प इति** । अप्रतिहतसंकल्पत्वात्सर्वमुपपन्नमिति भावः । कृष्णस्य द्विभुजतया नन्दव्रजे अवस्थानाच्चतुर्भुजं रूपं कथमेतस्य स्वकीयमित्यतस्सप्रमाणं तदुपपादयति—**अस्य सर्वेश्वरस्येत्यादिना** । समाश्रयणीयत्वौपयिकपरत्वसौलभ्यव्यञ्जनाय—**अस्य सर्वेश्वरस्येत्यादिविशेषणानि** । स्वकीयं रूपमिति कृष्णावतारस्य सहजं रूपमित्यर्थः ।। ५० ।।

---

**प्र-पा ।।** *वि. पु. ५-३-१३ ।। 'जानातु माऽवतारन्ते कंसोऽयं दितिजन्मजः' इत्युत्तरार्धम् । दितिजन्मजः-दितिजन्मा-दैत्यः-तस्माज्जातः; द्रमिडाख्येन दैत्येनोग्रसेनस्य वेषधरेण तद्भार्यायां चौर्येणोत्पादितः कंस इति हरिवंशोक्तेः' इति श्रीविष्णुचित्तीये ।।

+वि. पु. ४-१५-१३ ।।

**अर्जुन उवाच—**

**दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।**
**इदानीमस्मि संवृत्तस्सचेताः प्रकृतिं गतः ॥** ५१

रा ॥ अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थानसंस्थितमतिसौम्यमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेतास्संवृत्तोऽस्मि प्रकृतिं गतश्च ॥ ५१ ॥

**श्रीभगवानुवाच—**

**सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।**
**देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥** ५२

**ममेदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं यद्दृष्टवानसि ; तत्सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं शक्यम् ; अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनकांक्षिणः, न तु दृष्टवन्तः ॥ ५२ ॥**

कुत इत्यत्राह—

**नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।**
**शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥** ५३
**भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।**
**ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥** ५४

वेदैरध्यापनप्रवचनाध्ययनश्रवणजपविषयैर्यागदानहोमतपोभिश्च, मद्भक्तिविरहितैः केवलैः यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुमशक्यः ; अनन्यया तु भक्त्या तत्त्वतश्शास्त्रैर्ज्ञातुं तत्त्वतस्साक्षात्कर्तुं तत्त्वतः

---

ता ॥ 'मानुषं रूपम्' इत्यस्य कर्मजन्यप्राकृतरूपपरत्वभ्रमव्युदासायेदंशब्दाभिप्रेतं वदंस्तद्व्याचष्टे—**अनवधिकातिशयसौन्दर्येत्यादिना** ॥ ५१ ॥

यच्छब्दस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वेन प्रसिद्धाकारानाह—**सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितमित्यादिना** । 'नित्यम्' इत्यस्य पदार्थैकदेशदर्शनान्वयस्यागतिकस्य आश्रयणमनुचितमित्यभिप्रेत्याकांक्षाया नित्यत्वं दर्शनाभावमवगमयतीत्याशयेनाह—**न तु दृष्टवन्तइति** ॥ ५२ ॥

उत्तरश्लोकस्यैतदुपपादकतया न पौनरुक्त्यमित्याशयेन तमवतारयति—**कुतइत्यत्राहेति** । वेदानां स्वरूपेण साधनत्वाप्रसक्त्या तन्निषेधोऽनुपपन्न इत्यतस्तदभिप्रेतमाह—**वेदैरध्यापनप्रवचनेति** । दानेज्याकथनं होमस्याप्युपलक्षणमित्यभिप्रयन्नाह—**यागदानहोमतपोभिश्चेति** । **भक्तिद्वारा साधन-**

रा ।। प्रवेष्टुं च शक्यः । तथाच श्रुतिः—※'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इति ।। ५३-५४ ।।

ता ।। त्वस्य १'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुत्यवगतत्वात्—मद्भक्तिविरहितैरित्युक्तम् । एवंविधशब्दो मानुषत्वादिभ्रमानर्हत्वाप्राकृतत्वादिपर इत्याह—यथावदवस्थितोऽहमिति । न केवलं साक्षात्कारमात्रे साधनत्वेन भक्तिरपेक्षिता ; किंतु २'शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्रोद्वेद्धि जनार्दनम्' इत्यादिवच्छास्त्रतोऽर्थनिर्णये साक्षात्कारानन्तरभाविन्यां प्राप्तावपीत्यभिप्रायेण 'ज्ञातुं' 'प्रवेष्टुम्' इत्युभयं पूर्वश्लोकाप्रसक्तमिह प्रसञ्जितम् । 'तत्त्वतः' इत्येतत्त्रिष्वप्यविशेषादपेक्षितत्वात्त्रान्वितम् । तत्त्वतः प्रवेशः—परिपूर्णप्राप्तिः, यथावस्थितसर्वाकारेणानुभव इत्यर्थः । तेन व्यूहविभवादिमात्रप्राप्तिव्यवच्छेदः । स्मर्यन्ते च साक्षान्मुक्तेरर्वाञ्चः प्राप्तिपर्वभेदाः—३'लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये । अन्येतु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः' इति । ४'एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्' इत्यस्य व्याख्याने यादवप्रकाशैश्चोक्तम् 'इदमल्पीयसीं योगसिद्धिं गतस्य मृतस्य फलं, यदि प्रथमां योगसिद्धिं गतो म्रियते, त्यजति वा योगं, श्वेतद्वीपे जायते ; भगवत्सालोक्यं वा याति; यदि ततोऽप्यधिकां योगसिद्धिं गतो म्रियते ; विष्णुपार्षदो भवति ; यदि ततोऽप्यधिकां, पार्षदेश्वरो भवति ; यदि ततोऽप्यधिकां, द्वारपालो भवति ; यदि ततोऽप्यधिकां, भगवतोऽङ्गसंवाहको भवति ; यदि ततोऽप्यधिकां मन्त्रिस्थानीयः पृथगैश्वर्ययुक्तो भवति ; यदि पूर्णां योगसिद्धिं गतो म्रियते, भगवत्सायुज्यं गतो मुक्तः परमैश्वर्ययुक्तो भवति' इति वैष्णवेषु योगशास्त्रेषु मर्यादा । तदेतत्सर्वमिह सूचितं भगवता 'अथ वा योगिनाम्' इत्यादीनी (दिने) ति । ज्ञानदर्शनप्राप्तिहेतुत्वे भक्तेः पर्वभेदान्नान्योन्याश्रयणादिदोषः । पूर्वजन्मसुकृतमूलसात्त्विकजनसंवादादिजनितं यथावच्छ्रवणानुगुणं किञ्चिदानुकूल्यरूपं भक्तिमात्रं शास्त्रजन्यज्ञानोत्पत्तौ सहकारि भवति । उत्कटदिदृक्षागर्भा तु परभक्तिस्साक्षात्कारहेतुः ; साक्षात्कृते तु परिपूर्णानुभवाभिनिवेशलक्षणा परमभक्तिः प्रवेशहेतुरिति । अत्र 'अनन्यया' इति पदं प्रागुक्तप्रक्रियया अनन्यप्रयोजनयेति भाव्यम् । अनन्यदेवताकयेत्येके । ऐक्यानुसन्धानविवक्षा तु प्रागेव दूषिता ; प्रत्यक्षादिविरुद्धा च । तदेतदखिलमभिप्रेत्य संगृहीतम् 'एकादशे स्वमाहात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् । दत्तमुक्तं विदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा' इति । भक्तिप्रशंसापरत्वशङ्कामपाकरोति—तथाचेति । 'नायमात्मा' इत्यादौ ५'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यः' इत्यादाविव केवलानां निषेधः । यच्छब्दानूदितो वरणीयताहेतुगुणविशेषो भक्तिरेवेत्यर्थस्वभावादुपबृंहणबलाच्च सिद्धम् । अत्र तनुशब्दस्य विग्रहपरत्वे स्वरूपादिकं तत्परत्वे च विग्रहादिकमर्थलब्धम् ।। ५३-५४ ।।

---

**प्र-पा** ।। ※कठो. १-२-२३. मु. ३-२-३ ।।
१. बृ.उप. ६-४-२२ ।।
२. भारते. उद्यो. ६८-५ ।।
३. ।।
४. गी. ६-४२ ।।
५. यजु. कां. ५-२-७-२ ।।

**मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तस्सङ्गवर्जितः ।**
**निर्वैरस्सर्वभूतेषु यस्स मामेति पाण्डव ॥** ५५

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपसन्दर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ।

---

रा ॥ वेदाध्ययनादीनि **सर्वाणि** कर्माणि मदाराधनरूपाणीति यः करोति, स **मत्कर्मकृत्, मत्परमः**-सर्वेषामारम्भाणामहमेव परमोद्देश्यो यस्य स मत्परमः ; **मद्भक्तः**-अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनस्तुतिध्यानार्चनप्रणामादिभिर्विना आत्मधारणमलभमानो मदेकप्रयोजनतया यस्सततं तानि करोति, स मद्भक्तः ; **सङ्गवर्जितः**-मदेकप्रियत्वेनेतरसङ्गमसहमानः ; **निर्वैरस्सर्वभूतेषु** मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावत्वात्स्वदुःखस्य स्वापराधनिमित्तत्वानुसंधानाच्च सर्वभूतानां परमपुरुषपरतन्त्रत्वानुसंधानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमित्ताभावात्तेषु निर्वैरः यः ; एवं भूतस्स **मामेति**-मां यथावदवस्थितं

---

**ता** ॥ 'नाहं वेदैः' इत्यादेः 'वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाराय भक्त्यङ्गभावेन वेदानुवचनादीनामुपयोगं वदन् 'प्रवेष्टुम्' इत्युक्तं प्राप्तिहेतु भक्त्यवस्थाविशेषं विविनक्ति—**मत्कर्मकृदिति** । 'नाहं वेदैः' इत्यादिनोक्तान्येव कर्माणि भगवति समर्पणान्मत्कर्मशब्देनोच्यन्ते, कीर्तनादीनि तु प्रागुक्तानि भक्त्यन्तर्गतत्वान्मद्भक्तशब्देऽनुप्रवेशमर्हन्तीत्यभिप्रायेणाह—**वेदाध्ययनेति** । कर्मप्रसङ्गात्तत्साध्यतया बुद्धिस्थं फलमिह मत्परमशब्देनोच्यत इत्याह—**सर्वेषामिति** । लौकिकानामन्नपानादिस्थानेऽस्य कीर्तनादिकमित्यभिप्रायेणाह—**आत्मधारणमलभमान** इति । भक्तेः काष्ठाप्राप्तिदशायां यादृशी निस्सङ्गता, तां सहेतुकां दर्शयति—**मदेकप्रियत्वेनेति** । तृषितस्यामृतधारायां तृणादिनिरोधवन्मन्यमानं सङ्गमेवैनं यथा स्वयं विरक्तो वर्जयति ; तथा स्वयं सङ्गे जातोद्वेग इत्यभिप्रायेण— **इतरसङ्गमसहमान** इत्युक्तम् । तादृश्यां भक्तिकाष्ठायां न केवलं शास्त्रवश्यत्वेन निर्वैरता; अपितु कारणाभावात् कार्याभाव इत्याह—**मत्संश्लेषेति** । परमात्मनि रक्ततया तदितरविरक्तस्य सांसारिकक्षुद्रसुखदुःखयोरुपेक्षकत्वात्तन्निवर्तकेषु तत्प्रवर्तकेषु च नास्य वैरसंभवः । नच स्वापराधं जानतः परो द्वेषविषयः; नच कशादिवत्परतन्त्रतयावगताय कश्चिदनुन्मत्तः कुप्येत् ; आत्मन इव परेषामपि विश्वरूपभगवद्रूपत्वानुसन्धाने कथं वैरावकाश इति भावः । **एवंभूतः**—एवंविधः । 'प्रवेष्टुम्' इति प्रागुक्तानुसन्धानेनाह **मां यथावदवस्थितमिति** । प्रवेशप्राप्त्यादिशब्दानामन्यार्थतां कुदृष्ट्यभिमतां निराकर्तुं परमनिश्श्रेयसरूपायाः प्राप्तेस्स्वरूपं शोधयति-**निरस्तेति** । निरस्तत्वमपुनरङ्कुरविनष्टत्वम् । अविद्या-अज्ञानान्यथाज्ञानतत्कारणकर्मादिरूपा । पूर्वावस्थायामपि कतिपयाविद्यादिनिवृत्तिरस्तीति तद्व्यवच्छेदायाशेष-

रा ॥ प्राप्नोति ; निरस्ताविद्याद्यशेषदोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

---

शा ॥ पदम् । सवासननिरासद्योतनाय गन्धशब्दः । मदेकानुभव इति—१'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्युक्तं सर्वमपि सर्वशरीरोऽहमेव । तथाच श्रुत्यन्तरं २'ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानस्सर्वमेवाविशन्ति' इति—इति भावः ॥ ५५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

प्र-पा ॥ १. छा-उप. ७-२६-२ ॥ 'नपश्योमृत्युम्पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः' । अस्यार्थः-पश्यः - ब्रह्मदर्शी, मृत्युं मरणम्, रोगम्-दुःखसाधनं, जगति प्रतिकूलतां नपश्यति, सर्वसाक्षात्कर्ता सन् सङ्कल्पमात्रेण संकल्पितानर्थान् सर्वस्मिन् काले प्राप्नोतीत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकाविर्भावो भवतीति पर्यवसितोऽर्थः—इति ॥

२. मुण्ड-उप. ३-२-७ ॥ संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं ....विशन्ति । ऋषयः तत्त्वदर्शिनः, एनं परमात्मानम्, सम्प्राप्य-जीवद्दशायामेवानुभूय, ज्ञानेन तेनानुभवेन, तृप्ताः-सन्तुष्टाः, कृतात्मानः लब्धात्मसत्ताकाः, अपगतविषयाशाः, अतएव प्रशान्ताः-निगृहीतेन्द्रियाश्च ये सन्ति, ते सर्वदेशावच्छेदेन अन्तर्बहिश्च सर्ववस्तुगतं परमात्मानं देशविशेषविशिष्टम्प्राप्य, युक्तात्मानः-आविर्भूतब्राह्मरूपविशिष्टात्मानः, धर्मभूतज्ञानेन सर्वं वस्तुगत्या प्राप्नुवन्ति सर्वमनुभवन्तीत्यर्थः ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

एकादशे *स्वयाथात्म्यसक्षात्कारावलोकनम् ।
दत्तमुक्तं विदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ॥१५॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा.

साक्षात्कारहेतुभूतमवलोकनं साक्षात्कारावलोकनम् । अवलोक्यतेऽनेनेति अवलोकनमिह दिव्यं चक्षुः । विदिप्राप्त्योरिति दर्शनस्याप्युलक्षणम् । तथाहि गीयते—'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' इति । अयन्तु संग्रहो द्वादशारम्भे सङ्गतिं विवक्षद्भिर्व्याख्यातः—'भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरंकुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामायार्जुनायानवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावस्थितं दर्शितम् । उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामैकान्तिकात्यन्तिकभगद्भक्त्येकलभ्यत्वम्'—इति ॥ १५ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

---

*स्वमाहात्म्य. पा ॥

# श्रीमद्भगवद्गीता

## द्वादशोऽध्यायः

**अर्जुन उवाच—**

रा ।। भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामायार्जुनायानवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसंकल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम्; उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् । अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतादात्मोपासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात्सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते । भगवदुपासनस्य प्राप्यभूतोपास्यश्रैष्ठ्यात् श्रैष्ठ्यं तु 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इत्यत्रोक्तम्—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।। १

---

ता ।। प्रसक्ताया भक्तेश्श्रैष्ठ्यादिकमुच्यत इति द्वादशाध्यायार्थसङ्गतिं वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदन् भक्तियोगप्रकरणे वैश्वरूपप्रदर्शनसङ्गतिमप्यर्थाद्विविनक्ति—भक्तियोगनिष्ठानामिति । साक्षात्कृते हि पूर्णोपासनं शक्यम्, उपास्यत्वफलत्वोपयुक्ताकारेण तत्प्रकाशनं च युक्तमिति भावः । प्रस्तुतसाक्षात्कारादिकारणप्रधानसङ्गतिस्थलमाह—उक्तं चेति । स्वप्रकाशनहेतुः कारुण्यादिकम् । तदेव कार्यसिद्ध्यर्थं सत्यसंकल्पत्वोक्तिः । उपायफलनिर्देशानन्तरं फलाविलम्बाद्युक्तिरिति संगतिमाह—अनन्तरमिति । एतेन १'भक्तिशैघ्र्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता । तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते' इति संग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः । 'अतिप्रीतिः' इत्यादिना संगृहीतस्य द्वादशाध्यायान्तिमश्लोकार्थस्य भाष्ये चकारेण संग्रहः । उपक्रान्तोपसंहारमात्ररूपत्वात्तस्य पृथगनुक्तिः । अस्मिन्नध्याये योगवित्तमयुक्ततमादिशब्दैः प्रश्नोत्तरगतैस्तारतम्यमात्रमुच्यते । तच्चोपास्यप्रकर्षहेतुकफलतारतम्यनिबन्धनं किं न स्यादित्यत्राह—भगवदुपासनस्येति । सम्प्रतिपन्नांशे पुनः प्रश्नो न युक्त इति भावः । अव्यवहितवाक्यसंगतिव्यञ्जनार्थमासक्तिवशादौचित्याच्चैवंशब्दानूदितमाह—मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तेन-प्रकारेणेति । सततयुक्तशब्दोऽत्र सततयोगाशंसापर इत्यभिप्रायेणाह—भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं-

---

प्र-पा ।। १. गी. सं. ।।

रा ।। एवं 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण, सततयुक्ताः-भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वानाः, ये भक्ताः, त्वां-सकलविभूतियुक्तमनवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसार्वज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वाद्यनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते ; येचाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तदेव चाव्यक्तं चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तस्वरूप-मुपासते ; तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः - के स्वसाध्यं प्रति शीघ्रगामिन इत्यर्थः । 'भवामि न चिरात्पार्थ' इत्युत्तरत्र योगवित्तमत्वं शैघ्र्यविषयमिति हि व्यञ्जयिष्यते ।। १ ।।

**श्रीभगवानुवाच—**

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ।। २

अत्यर्थमतिप्रियत्वेन मनो मय्यावेश्य श्रद्धया परयोपेताः नित्ययुक्ताः-नित्य *योगं कांक्षमाणाः ये मामुपासते-प्राप्यविषयं मनो मय्यावेश्य ये मामुपासत इत्यर्थः ; ते युक्ततमाः मे मताः—मां सुखेनाचिरात्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।। २ ।।

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।। ३

ता ।। मन्वाना इति । 'मत्परमः' इति हि पूर्वश्लोकोक्तम् । सुग्रहत्वानुगुणाकारसूचनार्थं सकलेत्यादिना । 'त्वाम्' इति निर्देशस्य प्रागुपदेशदिव्यचक्षुर्भ्यां प्रतिपन्नविभूत्यादिवैशिष्ट्यपरत्वं दर्शितम् । यद्वा 'पर्युपासते' इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतोक्तिरियम् । तदाह—परिपूर्णमिति । अक्षरशब्दस्य प्रकृतावीश्वरे च प्रयोगान्निह तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—प्रत्यगात्मस्वरूपमिति । अव्यक्तशब्दस्याक्षरशब्दसमभिव्याहृताचि-द्विशेषपरत्वव्यदासायाह—तदेवचाव्यक्तमिति । यच्छब्दत्रयाभावादुत्तरे च विशेषणविशेष्यव्यक्ते-रत्रोपास्यत्रयपरत्वमनुचितमितिभावः । १'पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयश्शान्तबुद्धयः' इति यमस्मृतिवचनेऽपि पुरुषोत्तमादर्वाचीन एवाव्यक्तशब्दः । अत्र योगवित्तमशब्दाभिप्रेतमाधिक्यं दर्शयति—के स्वसाध्यमिति । प्रश्नस्योपास्याधिक्यादिपरत्वं मा भूत्; उक्तार्थपरत्वे किं प्रमाणमित्यत्राह—भवामीति । प्रश्नान्यथानुपपत्त्यैव पारिशेष्यादयमर्थस्सिद्धः ; उत्तरवाक्ये तु स्पष्टः । 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्' इति चाक्षरनिष्ठात्प्रकर्ष उच्यत इति भावः ।।१।।

'मय्यावेश्य' इत्यत्रोपासनान्यथानुपपत्तिलभ्यविषयीकरणमात्रपरत्वे निष्प्रयोजनत्वादक्षर-निष्ठस्याप्युपायतया भगवति चित्तावेशसाम्यात्तद्व्यवच्छेदार्थमाह—प्राप्यविषयमिति ।। २ ।।

अक्षरनिष्ठस्यापकर्षमाह—'ये त्वक्षरम्' इत्यादि श्लोकत्रयेण । सर्वप्रकारनिर्देशनिषेधस्य

प्र·पा ।। *योगमाकांक्ष. पा ।।　　　　१. ।।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

रा ॥ ये त्वक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपम् अनिर्देश्यं देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यम् *तत एव चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तं, सर्वत्रगमचिन्त्यंच · सर्वत्र—देवादिदेहेषु वर्तमानमपि तद्विसजातीयतया तेनतेन रूपेण चिन्तयितुमनर्हं, तत एव कूटस्थं-सर्वसाधारणं, तत्तद्देवाद्यसाधारणाकारासंबद्धमित्यर्थः; अपरिणामित्वेन स्वासाधारणाकारान्न चलति न च्यवत इत्यचलं, तत एव ध्रुवं नित्यं, सन्नियम्येन्द्रियग्रामं-चक्षुरादिकमिन्द्रियग्रामं सर्वं स्वव्यापारेभ्यस्सम्यङ् नियम्य सर्वत्र समबुद्धयः—सर्वत्र देवादिविषमाकारेषु देहेष्ववस्थितेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया समबुद्धयः, तत एव सर्वभूतहिते रताः-सर्वभूताहितरतित्वान्निवृत्ताः, सर्वभूताहितरतित्वं ह्यात्मनो देवादिविषमाकाराभिमाननिमित्तम् ;

ता ॥ स्ववचनविरोधादिदुष्टत्वाद्यथावस्थितस्वरूपे निषेध्यतया विवक्षितं निर्देशविशेषं सहेतुकमाह—देहादन्यतयेति । यद्यपि देहादन्यंस्मिन्नपि देहिनि देहद्वारा देवादिशब्दाः प्रवर्तन्ते ; तथापि विविच्य निर्देष्टव्ये प्रकृतिसंबन्धरहिते चापवृक्तात्मस्वरूपे तावत्तादृशवृत्तिरपि न संभवतीत्यभिप्रायः । तत एव —देहादन्यतयैवेत्यर्थः । अत्यन्तानभिव्यक्तत्वविवक्षायाम् 'उपासते' इति स्ववाक्येनापि विरोध इत्यभिप्रायेणाह—चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तमिति । 'सर्वत्रगम्' इत्यत्राणुत्वश्रुतिविरोधपरिहारायाह —देवादिदेहेष्विति । यद्वा निषेध्यस्य चिन्त्यत्वस्य प्रसङ्गार्थं 'सर्वत्रगम्' इत्युक्तमित्याह—देवादिदेहेषुवर्तमानमपीति । तेनतेन रूपेणेति—आत्मचिन्ताविधिविरोधाच्चिन्त्यत्वमात्रनिषेधो न शक्यत इति भावः। तत एव कूटस्थमिति—तत्तद्विलक्षणत्वादित्यर्थः । अनेकेषां संतन्यमानानां पुरुषाणां साधारणो हि पूर्वः पुरुषः कूटस्थः ; अत्र तु साधारण्यमात्र लक्ष्यत इत्याह—सर्वसाधारणमिति । एतेन कूटशब्दनिर्दिष्टमायाध्यक्षत्वं वा राशिवत्स्थितत्वं वा वदन्तः प्रसिद्धार्थपरित्यागादिभिनिरस्ताः । अतः कूट इव निश्चलं वृद्धिक्षयादिरहितमित्यप्यत्र मन्दम् । नन्वेकदा सर्वसाधारणत्वमसिद्धं, कालभेदेन सर्वजातीयशरीरपरिग्रहेऽपि सर्वव्यक्तिपरिग्रहो नास्ति, अतः कथं सर्वसाधारणत्वमित्यत आह—देवादीति । नह्यसाधारणा देवत्वादय आत्मन्यव्यवधानेन संबध्यन्त इति भावः । उत्क्रान्त्यादिमतो जीवस्य स्पन्दनिषेधादेरनुपपन्नत्वादत्राचलशब्दविवक्षितमाह—अपरिणामित्वेनेति । अनित्यत्वं हि परिणामेन व्याप्तम् । ततश्च व्यापकाभावाद्व्याप्याभावो विवक्षित इत्यपुनरुक्तिरित्याह—ततएवध्रुवमिति । 'उपासते' इत्यनेनैव मनोनियमनस्य सिद्धत्वात्तदुपयुक्तबाह्येन्द्रियव्यापारनियमनपरतया

प्र-पा ॥ *अत एव-पा ॥

ता ।। य एवमक्षरमुपासते, तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव—मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः; *'मम साधर्म्यमागताः' इति हि वक्ष्यते । श्रूयते च +'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति । तथा अक्षरशब्दनिर्दिष्टात्कूटस्थादन्यत्वं परस्य ब्रह्मणो वक्ष्यते ॐ'कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति । **'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यक्षरविद्यायां तु अक्षरशब्दनिर्दिष्ट

रा ।। व्याचष्टे । सम्यङ् नियम्येति । १'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहः' इत्यादिकमभिप्रेत्योक्तम् । सर्वत्रेति । २'शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः' इत्यादिकमभिप्रेत्य—आत्मसु ज्ञानैकाकारतया समबुद्धय इत्युक्तम् । तत एव—समबुद्धित्वादेव । यएवमक्षरमुपासते—अक्षरशब्दवाच्यं प्रत्यगात्मानं प्राप्यतया निश्चित्य परमात्मानं तत्प्रापकतयोपासते । तेऽपीति—मद्व्यतिरिक्तप्राप्यान्तरनिश्चयवन्तोऽपीत्यर्थः । मां प्राप्नुवन्त्येव—३'विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता' इत्युक्तप्रकारेण ४'अविभागेन दृष्टत्वात्' इत्यपृथक्सिद्धविशेषणभूतं मुक्तस्वरूपं मत्समानाकारं प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इत्यर्थः । प्रमेयशरीरं साधीयः, यदि प्रमाणमुपलभामहे इत्याशङ्क्य सोपबृंहणश्रुतिमुदाहरति—परमं साम्य मुपैतीति । ननु ५'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' ६'अक्षरमम्बरान्त धृतेः' इत्यादिषु परब्रह्मसाधारणतया प्रयुज्यमानमक्षरपदं कथं जीवात्मवाचकम् ? उच्यते—७'अमृताक्षरं हरः' ८'कूटस्थोऽक्षर उच्यते'

प्र-पा ।। *गी. १४-२ ।।

+मु. ३-१-३ ।।

**मु. १-१-५ ।।

१. वि. ध. १०४-३ ।। 'यमास्ते कथिता भूप नियमानपि मे शृणु' इत्युत्त रार्धम् बृहन्नारदीयपु. ३१-७६ 'अक्रोधश्चानसूयाचप्रोक्ताः संक्षेपतो यमः ।' इत्युत्तरार्धम् । अयं श्लोक स्तत्रैव व्याख्यातः—'सर्वेषामेव भूतानामक्लेशजननं हि यत् । अहिंसा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।। ७७ ।। यथार्थकथनं यत्तु धर्मविर्मविवेकतः । सत्यम्प्राहुर्मुनिश्रेष्ठा अस्तेयं शृणुताधुना ।।७८ चौर्येण वा बलेनापि परस्वहरणं हि यत् । स्तेयमित्युच्यते सद्भिरस्तेयन्तद्विपर्ययः ।। ७९ ।। सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यम्प्रकीर्तितम् । ब्रह्मचर्यपरित्यागी ज्ञानवानपि पातकी ।। ८० ।। सर्वसङ्गपरित्यागी मैथुने यस्तु वर्तते । स चण्डालसमो ज्ञेयः सर्ववर्णबहिष्कृतः ।।८१ यस्तु योगरतो विप्रो विषयेषु स्पृहान्वितः । तत्सम्भाषणमात्रेण ब्रह्महत्याभवेन्नृणाम् ।। ८२ ।। सर्वसङ्गपरित्यागी पुनस्सङ्गीभवेद्यदि । तत्सङ्गसङ्गिनी सङ्गात् महापातकदोषभाक् ।।८३।। अनादानं हि द्रव्याणामापद्यपि मुनीश्वराः । अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धिप्रदायकः ।।८४ आत्मनस्तु समुत्कर्षं कुर्वन्निष्ठुरभाषणम् । क्रोधमाहुर्धर्मविदो ह्यक्रोधस्तद्विवर्जनम् ।। ८६ ।। धनाद्यैरधिकान्दृष्ट्वा भृशं मनसि तापनम् । असूया कीर्तिता सद्भिस्तदयोगोऽनसूयता ।। ८६ ।। एवं संक्षेपतः प्रोक्ता यमाश्च बुधसत्तमाः'—इति ।।

२. गी. ५-१८ ।।

३. वि. पु. ६-७-६१ ।।

४. शारी. ४-४-४ ।।

५. मु. १-१-५ ।।

६. शारी. १-३-९ ।।

७. श्वे. १-९ ।।

ॐ८. गी. १५-१६ ।।

रा ।। परमेव ब्रह्म, भूतयोनित्वादेः । तेषामव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशस्त्वधिकतरः ; अव्यक्ता हि गतिः - अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः, देहवद्भिः - देहात्माभिमानयुक्तैः, दुःखेनावाप्यते ; देहवन्तो हि देहमेवात्मानं *मन्यन्ते ।। ३ ।। ५ ।।

भगवन्तमुपासीनानां युक्ततमत्वं सुव्यक्तमाह—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।। ६
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ।। ७

ये तु लौकिकानि देहयात्राशेषभूतानि देहधारणार्थानि चाशनादीनि कर्माणि, वैदिकानि च यागदानहोमतपःप्रभृतीनि सर्वाणि सकारणानि, सोद्देश्यान्यध्यात्मचेतसा मयि संन्यस्य, मत्पराः - मदेकप्राप्याः अनन्येनैव योगेन अनन्यप्रयोजनेन योगेन मां ध्यायन्त उपासते-ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यर्थप्रियाणि प्राप्यसमानि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः ; तेषां मत्प्राप्तिविरोधितया मृत्युभूतात्संसाराख्यात्सागरादहमचिरेणैव कालेन समुद्धर्ता भवामि ।। ६ ।। ७ ।।

---

ता ।। इत्यादिसूक्तत्वादित्याह—तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टादित्यादिना । १'पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयश्शान्तबुद्धयः' इत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तजीवात्मासक्तचेतसां क्लेशस्त्वधिकतरः, मय्यावेशितचेतस्त्वाभावात् । अव्यक्तविषया मनोवृत्तिस्सर्वेन्द्रियोपरतिरूपा । ननु देहवत्त्वं सनकादीनामपि सम्भवतीत्याशङ्क्य—देहात्माभिमानयुक्तैरित्युक्तम् ।। ३ ।। ५ ।।

'ये तु सर्वाणि' इति । देहयात्राशेषभूतानि कृष्यादीनि । सकारणानि, संध्यावन्दनसहितानि । सोद्देश्यानि-स्वर्गाद्युद्देशेन चोदितानि । अध्यात्मचेतसा-आत्मनि परमात्मनि यच्चेतः, तदध्यात्मम्; तेन चेतसा । मत्पराः अहं परः परमप्राप्यं येषां ते मत्परा इति हृदि निधाय—मदेकप्राप्या इत्युक्तम् । अनन्यप्रयोजनेनेति—उपलक्षणं भगवद्ध्यानं 'सततं कीर्तयन्तः' इत्याद्युक्तानाम् । भगवत्प्राप्त्युपाये प्रयोजनत्वधीर्भवति ; तद्बुद्धेर्विधिरिति भावः । स्वयमेवेति—न तु फलापेक्षयेत्यर्थः । मृत्युभूतात्संसाराख्यादिति—निषादस्थपतिन्यायात्समानाधिकरणसमास उचितः । हेयत्वार्थं च विशेषणमत्रोपयुक्तमिति भावः । मत्प्राप्तिविरोधितयेति—मृत्युत्वोपचारनिमित्तम् । सत्यां हि भगवत्प्राप्तौ अमृतत्वम् । 'न' इत्यस्य व्यस्ततया क्रियान्वयभ्रमव्युदासाय अचिरेणैव कालेन समुद्धर्तेत्यन्वय उक्तः ।। ६ ।। ७ ।।

---

प्र-पा ।। *मन्वते. पा ।।

१. यमस्मृतौ ।।

**मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।**
**निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥** ८

रा ॥ अतोऽतिशयितपुरुषार्थत्वात्सुलभत्वादचिरलभ्यत्वाच्च **मय्येव मन आधत्स्व मयि मनस्समाधानं कुरु ; मयि बुद्धिं निवेशय**-अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु ; **अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि**-अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

**अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।**
**अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥** ९

**अथ सहसैव मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि, ततोऽभ्यासयोगेन मामाप्तुमिच्छ—स्वाभाविकानवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसौहार्दवात्सल्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यशौर्यवीर्यपराक्रमसार्वज्ञ्यसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वेश्वरत्वसकलकारणत्वाद्यसंख्येयगुणसागरे निखिलहेयप्रत्यनीके मयि**

---

**ता ॥** सामान्येनोक्तं कर्तव्यमर्थं 'मय्येव' इत्यादिना श्रोतर्यर्जुने निवेशयतीति सङ्गतिप्रदर्शनायाह**—अत** इति । प्रागुक्तमत्रत्यं च समुच्चित्य हेतुत्रयमुक्तम्—**अतिशयितपुरुषार्थत्वा**दित्यादिना । समाध्युपक्रमपरत्वव्यक्त्यर्थं—**मयि मनस्समाधानं कुर्वि**त्युक्तम् । उपायभूतमनस्समाधानेन पुनरुक्तिपरिहाराय बुद्धिशब्दार्थं प्राप्यभूतं तद्विषयविशेष चाह—**अहमेवे**ति । 'अत ऊर्ध्वम्' इत्युपदेशकालानन्तर्यपरत्वव्युदासायाह—**अध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तर**मिति । अव्यवधानविधयेण 'अत ऊर्ध्वम्' इत्यनेन अवधारणं फलितमिति वा तत्रैवकारस्यान्वयमभिप्रेत्य वा—**अनन्तरमेवे**त्युक्तम् । **मयि निवसिष्यसि**-निवत्स्यसीति यावत् । अत्राधारत्वमात्रं सर्वदास्ति, तद्बुद्धिश्च श्रवणत एव जातेति न तत्परत्वमत्रोचितम् ; अतो मनोनिवेशनानन्तरमेव मुक्तवद्भविष्यसीत्यर्थः । यद्वा दृष्टादृष्टसर्वप्रकाररक्षके मयि, आचार्ये शिष्यवत् पितरि पुत्रवदवस्थित इति निर्भयो भवेत्यभिप्रायः । भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात्सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यमुक्तम् । तस्मिन्मय्यध्यवसायं कुरुष्वेति चार्जुनं प्रत्यनुशिष्टम् ॥ ८ ॥

अथ शब्दादिविषयवासनाकृष्टचेतसोऽत्यन्तादृष्टपूर्वे त्वयि कथं स्थिरं चित्तसमाधानं शक्यमित्यर्जुनाशयमुन्नीय तदुपायमुपदिशति—**अथ चित्त**मिति । कदाचिदप्यशक्यत्वेऽप्यनुपदेश्यत्वमेव, तदुपायोपदेशश्च व्यर्थस्स्यादित्यत्राह—**सहसैवे**ति । स्थिरमिति क्रियाविशेषणम् ; मनसश्चलस्वभावत्वान्न तद्विशेषणत्वमुचितम् । **अथे**ति प्रश्नार्थः ; यद्यर्थविश्रान्तो वा । ततइति—साक्षाच्चित्तसमाधानाशक्तत्वादित्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यथततश्शब्दयोरर्थो ग्राह्यः । किंविषयोऽभ्यासः ; कथञ्च तस्यापि शक्यत्व ? ; कथं वा तेन त्वत्प्राप्तिरित्यत्राह—**स्वाभाविके**ति । इतरपरिहारहेतुभूतगुणवति तु विशेषेण सज्जन्त इत्यभिप्रायेण गुणगणग्रहणम् । अयमेवाभिप्रायो '**मद्गुणानुसन्धानकृत**' इत्यत्र

रा ॥ स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्तुमिच्छ ॥ ६ ॥

**अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।**
**मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥** १०

अथैवंविधस्मृत्यभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि, मत्कर्मपरमो भव-मदीयानि कर्माण्यालयनिर्माणोद्यानकरणप्रदीपारोपणमार्जनाभ्युक्षणोपलेपनपुष्पाहरणपूजाप्रवर्तननामसंकीर्तनप्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारादीनि तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचर; अत्यर्थप्रियत्वेन मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि अचिरादभ्यासयोगपूर्विकां मयि स्थिरां चित्तस्थितिं लब्ध्वा मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

**अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।**
**सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥** ११

अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्नोषि-मद्गुणानुसन्धानकृतमदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्तियोगांकुररूपमेतन्मत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि, ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसन्धानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु; मत्प्रियत्वेन मदेकप्राप्यताबुद्धिर्हि

---

ता॥ व्यक्तो भविष्यति । तत्तद्गुणानां प्रत्येकं चित्ताकर्षकत्वप्रकारो यथासम्भवमनुसन्धेयः । सकलकारणत्ववचनं पितृत्वेन प्रीत्यर्थमाश्चर्यत्वार्थं च । गुणवत्यपि यत्किंचिद्दोषदर्शनेऽपि मात्रया विरज्येरन्निति तत्परिहाराय निखिलहेयप्रत्यनीकत्वोक्तिः । हिरण्यादिवद्विपरीताभ्यासपरिहाराय—**निरतिशयप्रेमगर्भेत्युक्तम्** । आलम्बने पुनः-पुनस्थापनमभ्यासः; स एव योगः । अभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तनिरोधश्च योगानुशासनेऽस्मिन्नपि शास्त्रे पूर्वमेवोक्तः । अभ्यासमात्रस्याव्यवधानेन प्राप्तिहेतुत्वव्युदासाय—**स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वेत्युक्तम्** ॥ ६ ॥

चिराभ्यस्तेषु प्रत्यक्षेषु शीघ्रलभ्येषु भोग्येषु प्रसक्तस्य मनसो दुर्निग्रहत्वाद्गुणवति विशुद्धेऽपि त्वय्यभ्यासो न शक्यः; कर्मस्वेव हि तेषुतेषु वासना; ततः कर्मस्वेव मनः प्रवर्तेतेत्यर्जुनाभिप्रायमुन्नीय शीलितसजातीयमभ्यासोपायमुपदिशति 'अभ्यासेऽपि' इति । अथशब्दोऽत्रानुषक्तः । एवंविधत्वं निरतिशयप्रेमगर्भत्वम् । 'सर्वकर्म' इति परस्ताद्यज्ञादिकर्मणां पर्वान्तरत्वेन वक्ष्यमाणत्वादत्र च 'मत्कर्म' इति विशेषतो निर्देशाच्च भगवदसाधारणं भक्त्यन्तरङ्गं 'सततं कीर्तयन्तो माम्' इत्यादिभिः प्राक्प्रपञ्चितमितिहासपुराणभगवच्छास्त्रादिप्रसिद्धं कर्मात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेण-**आलयनिर्माणेत्यादिकमुक्तम्** । परमशब्दाभिप्रेतमाह—**तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचरेति** 'मामिच्छाप्तुम्' इति पूर्वश्लोकोक्ता प्राप्तिरेवात्रापि सिद्धिशब्देन विवक्षितेति तत्स्थानप्राप्त्या प्रतीयते । तत्र पूर्वप्रक्रियया परंपरयैवास्यापि कर्मणस्साधकत्वमित्यपिशब्देन द्योत्यत इतिज्ञापनायाह—**अभ्यासयोगपूर्विकामिति** । तत्तत्कर्मणामतिपवित्रत्वा-

रा।। प्रक्षीणाशेषपापस्यैव जायते; यतात्मवान्—यतमनस्कः; ततोऽनभिसंहितफलेन मदाराधन-रूपेणानुष्ठितेन कर्मणा सिद्धेनात्मध्यानेन निवृत्ताविद्यादिसर्वतिरोधाने मच्छेषतैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यते। तथाच वक्ष्यते *'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं

ता ।। त्प्रतिकमं तच्चिन्तनाच्च तत्स्मृत्यभ्यासोऽचिरात्सिध्यतीत्यर्थसिद्धमित्यभिप्रायेण—अचिरादित्युक्तम् ।। १० ।।

स्वार्थेष्वेव कर्मसु निबद्धचित्तस्य कथं त्वदर्थेषु कर्मस्वत्यर्थप्रियत्वेन प्रवृत्तिस्संभवेदित्यत्र तदुपायपरंपराकाष्ठाभूतं कर्मयोगं प्रत्यभिज्ञापयति—अथैतदिति । 'मद्योगमाश्रितः' इत्यस्याक्षरयोग-विषयेणोत्तरार्धेन अन्वयव्युदासाय पूर्वार्धान्वियमाह—अथ मद्योगमिति । तस्याशक्यत्वज्ञापनायाह—मद्गुणेति भक्तियोगावस्थाविशेषेष्वतः पूर्वावस्था नास्तीति व्यञ्जनाय—भक्तयोगांकुररूपमित्युक्तम् । 'मद्योगम्' इत्यनेन जीवात्मयोगव्यवच्छेदः । ततश्च मद्योगमाश्रित्य तदंकुरे कर्मण्यसमर्थश्चेत्जीवात्म-योगमाश्रित्य तदंकुरे कर्मयोगे प्रवर्तस्वेति वाक्यार्थः तदेतदभिप्रेत्याह—ततोऽक्षरेति । अक्षरयोगस्या-प्यव्यवधानेन मोक्षोपायत्वव्युदासाय—परभक्तिजननमित्युक्तम् । सप्रकाराक्षरयोगप्रत्यभिज्ञापनार्थं, मध्यमषट्कोदिताक्षरयोगव्यवच्छेदार्थं च—पूर्वषट्कोदितमित्युक्तम् । सर्वकर्मफलत्यागस्याव्यवधानेन भक्तियोगजनकत्वव्युदासाय—तदुपायतयेत्युक्तम् । कर्मयोगपूर्वकात्मसाक्षात्कारस्य भक्त्युत्पत्त्युपयोगि-त्वप्रकारं प्रकरणान्तरोक्तं दर्शयति—मत्प्रियत्वेनेति । 'मय्येव मन आधत्स्व' इति पूर्वं परमात्मनि मनस्समाधानंविहितम्;तदशक्तं प्रत्युपदिश्यमानाक्षरयोगांकुररूपे कर्मणि प्रवृत्तस्य तु पूर्वषट्कप्रपञ्चि-तैर्हेतुभिः मनोनियमनशक्यत्वं 'यतात्मवान्'इत्युक्तमित्यभिप्रायेण—यतमनस्क इत्युक्तम् । कर्मयोगस्या-नन्तरश्लोकेऽभिधास्यमानक्रमेण परम्परया भक्तियोगजनकत्वप्रकारमाह—ततोऽनभिसंहितेति । फल-त्यागं कुरु इति साध्यांशत्यागवचनेन तत्पूर्वकसाधनानुष्ठानं विवक्षितमिति ज्ञापनाय—अनभिसंहित-फलेनेत्यादिकमुक्तम्। अनन्तराभिधास्यमानमनश्शान्तिद्वारात्मध्यानसिद्धिः। अविद्या-संसारकारणं कर्म, '१अविद्या कर्मसंज्ञा' इत्युपक्रम्य '१यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता' इति वचनात् । आदिशब्देन '२अना-त्मन्यात्मबुद्धिर्या' इत्याद्युक्तसंग्रहः। यद्वात्र अविद्या देहात्मभ्रमादिः; आदिशब्देन कर्मवासनादिसंग्रहः । परभक्तिजनकत्वसिद्ध्यर्थमुक्तं—मच्छेषतैकस्वरूप इति । यथा बाल्ये बालक्रीडाप्रसंगेन नरेन्द्रभवना-न्निष्क्रान्तस्य मार्गाद्भ्रष्टस्य व्याधगृहीतस्य पक्कणे वर्तमानस्य राजकुमारस्याप्तोपदेशात्स्वात्मनस्तथात्वं मत्वा विमृशतस्स्वात्मनि राजसाम्यमङ्गप्रत्यङ्गादिषु पश्यतस्तस्मिन् यथा पितृत्वप्रीतिर्निरतिशया जायते; एवमस्यापि यथोपदेशं भगवच्छेषभूते स्वात्मनि तत्साम्याकारेण साक्षात्कृते भक्तिसिद्ध्यर्थं न

प पा।। *गी. १८-४६ ।।

१. वि. पु. ६-७-६१ ।।

२. वि. पु. ६-७-११ ।। 'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः । अविद्यातरुसम्भूतिबीजमे-तद्द्विधा स्थितम् ।।

रा। विन्दति मानवः' इत्यारभ्य* विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इति ॥ ११ ॥

**श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।**
**ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२**

अत्यर्थप्रीतिविरहितात्कर्कशरूपात् स्मृत्यभ्यासादक्षरयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्यज्ञानमेवात्महितत्वे विशिष्यते ; आत्मापरोक्ष्यज्ञानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतात्मध्यानमेवात्महितत्वे

ता।। किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायेण—**मयि परा भक्तिस्स्वयमेवोत्पद्यत** इत्युक्तम् । एतेनाध्यायारम्भे '१ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्' इत्युक्ताक्षरयोगोऽप्यक्षरसाक्षात्कारद्वारा परभक्तिमुत्पाद्य परमात्मप्राप्तौ विश्राम्यतीति सिद्धम् । स एव ह्यत्रापि प्रथमषट्कोक्तोऽक्षरयोगः प्रस्पष्टमुच्यते । ननु यदशक्तं प्रति यदुपदिश्यते, तत्तत्तुल्यफलमशक्ताधिकारं साधनान्तरं दृष्टम्; यथावगाहनाशक्तस्य स्नानान्तराणि । उच्यते चान्यत्र क्रियायोगस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वं '२मोक्षकारणमव्यक्तमचिन्त्यमपरिग्रहम्। तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन मुच्यते' इति । तथात्रापि किं न स्यादिति शङ्कायां कर्मयोगस्य भक्तियोगसाधनत्वम् अष्टादशाध्याये वक्ष्यमाणं दर्शयति—**तथाचेति** । अन्यत्रचाप्ययं क्रमस्स्फुटः—'३तत्र चित्तं समावेष्टुं न शक्नोति भवान्यदि । तदाभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम् । तत्राप्यसामर्थ्यवतः क्रियायोगो महात्मनः । ब्रह्मणा यस्समाख्यातस्तत्परस्सव्रतं भव । करोषि यानि कर्माणि देवदेवे जगत्पतौ । समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहास्यसि । प्रधानं कारणं योगो विमुक्तेर्दितिजेश्वर । क्रियायोगश्च योगस्य परमं तस्य साधनम्' इति '४मद्भक्तिं लभते पराम्' इति वक्ष्यमाणफलस्य कर्मयोगहेतुकत्वं प्रकरणसिद्धमिति ज्ञापनाय—**'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्यारभ्ये**त्युक्तम् ॥११॥

अथाव्यवहितोपायानधिकारनिमित्तखेदनिवृत्त्यर्थं रजनीकरबिम्बलिप्सोदस्तहस्तनन्धयवदशक्ये प्रवृत्तिपरिहारार्थं च व्यवहितानेवोपायान्यथाधिकारं सौकर्यातिशयेन प्रशंसन्नुक्तमुपपादयति—'**श्रेयो-हि**'इति । यथावस्थितवेषेणाभ्यासात्तदुपायस्य श्रेयस्त्वं वक्तुमयुक्तं, वैपरीत्यात्; अतोऽनधिकारिणा क्रियमाणो भगवदभ्यासः परिपक्वफलरसलोलुपवटुकरमृदितशलाटुवद्विरस एव स्यादिति तदपेक्षया यथावस्थितसरसाभ्यासहेतोश्श्रेयस्त्वमुचितमेव भवेदित्यभिप्रायेण—**अत्यर्थप्रीतिरहितादित्युक्तम्** । तत एव च पित्तोपहतपयःपानवदक्षीणपापस्य दुष्करतामाह—**कर्कशरूपादिति** अत्र परमात्माभ्यासोपायत्वेन विहितं ज्ञानं जीवात्मविषयमेव युक्तम्: तच्च ध्यानसाध्यत्वेन विवक्षितत्वादपरोक्षाकारमित्यभिप्रायेण—**अक्षरयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्यज्ञानमित्युक्तम्** । 'श्रेयः' इत्यस्य 'विशिष्यते'

प्र.पा।।* गी. १४-२६ ।। १ गी. १२-१ ।। २ ।। ३।। ४ गी. २ १८-५४ ।।

रा ।। विशिष्यते: तद्ध्यानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतं फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव विशिष्यते:अनभिसंहितफलादनुष्ठितात् कर्मणोऽनन्तरमेव निरस्तपापतया मनसश्शान्तिर्भविष्यति; शान्ते मनसि आत्मध्यानं सम्पत्स्यते; ध्यानाच्च तदापरोक्ष्यम्; तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी; आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निष्ठाप्राप्तयेऽन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः ।।१२।।

अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह—

ता।। इत्यस्य च समानार्थत्वज्ञापनाय—हितत्वे विशिष्यत इत्युक्तम् । व्यवहितोपायस्यापि सौकर्यातिशयलक्षणमत्र हितत्वम्: न तु मुख्यत्वादिरूपम् । अनिष्पन्नरूपादित्यस्यापि पूर्ववदभिप्रायः । कर्मणो रजस्तमोमूलरागद्वेषादिनिवृत्तिरूपशान्तिजनकत्वेऽवान्तरव्यापारमाह—निरस्तपापतयेति । ननु 'त्यागाच्छान्तिः' इत्यत्रापि पूर्ववच्छ्रेयस्त्वविधानमेवोचितम्, अन्यथा रीतिभङ्गप्रसंगात्, ध्यानस्य कर्मसाध्यतया विवक्षितत्वेन ततोऽन्यस्य कर्मसाध्यत्वनिर्देशायोगात् शान्तिव्यवहितस्य च कथं वैशिष्ट्यमित्यत्राह—शान्ते मनसीति । अयमभिप्रायः—'अनन्तरम्'इति निर्देशेनैव रीतिस्त्यक्तेति प्रतीयते; यतश्च यदनन्तरं यद्दृश्यते, तस्य तत्कार्यत्वमेव व्यक्तम्, ध्यानं प्रति शान्तेर्हेतुतया ध्यानस्य कर्मसाध्यत्वात्तद्वैशिष्ट्याभिप्रायानुरूपमेव चेदम्' इति । अत्र 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' इति हेतुकार्यभावनिर्देश उपलक्षणतया ध्यानादिष्वप्यभिमत इति ज्ञापनाय—ध्यानाच्चेत्यादिकमुक्तम् । ननु 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' इत्यत्र स्वारस्येन अभ्यासप्रभृत्युत्तरोत्तरमन्तरंगत्वाकारेण प्रकृष्टं ज्ञानादिकमिति किं नांगीक्रियत इत्यत्र पिण्डितार्थं वदन् व्यवहितनिष्ठाश्रैष्ठ्यं निगमयति—इति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्येति । अयमभिप्रायः—'अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि' इति ह्युपक्रान्तम्; 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' इत्यनेन च भक्तियोगांकुरेऽप्यशक्तस्य कर्मफलत्यागो विहितः; सचात्र 'ध्यानात्कर्मफलत्यागः; इति प्रत्यभिज्ञायते: ततश्चाभ्यासापेक्षया तस्याशक्तविषयत्वे सिद्धे तदुभयमध्यगतयोरपि ज्ञानध्यानयोरभ्यासात्पूर्वभावित्वेन कर्मणः परत्वेन च प्रतीयमानयोस्तत्तादशक्ताधिकारिविशेषविषयत्वं सिद्धम्—इति ।।

एवं [१]भक्तेश्श्रैष्ठ्यमुपायोक्तिरशक्तिस्यात्मनिष्ठता' इत्येतावदुक्तम;'[१]तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते' इत्युक्तमुभयमवशिष्टम्: तत्रापि 'ये तु धर्म्यामृतम्' इत्यध्यायान्तिमश्लोकेनातिप्रीतिरुच्यते, ततः पूर्वैः 'अद्वेष्टा' इत्यादिभिस्सप्तभिश्लोकैरात्मनिष्ठप्रकारा उच्यन्त इत्याह—अनभिसंहितेति । तत्प्रकाराः' इत्यनेनेतिकर्तव्यताविशेषरूपाः प्रकारा विवक्षिता इति ज्ञापनायोक्तम्—उपादेयान् गुणानाहेति । ननु 'कर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह' इति कथं संगच्छते, येषु हि श्लोकेषु '[२]मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तस्समे प्रियः '[३]सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः' '[४]शुभाशुभपरित्यागी

प्र. पा ।। १. गी. सं. १६. भक्तिश्रैष्ठ्यः पा ।। २. गी. १२-१४ ।।
३ गी. १२ १६ ।। ४. गी १२ १७ ।।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारस्समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
सन्तुष्टस्सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥ १४

रा॥अद्वेष्टा सर्वभूतानां-विद्विषतामपकुर्वतामपि सर्वेषां भूतानामद्वेष्टा— मदपराधानुगुणमीश्वरप्रेरितान्येतानि भूतानि द्विषन्त्यपकुर्वन्ति चेत्यनुसन्दधानः, तेषु द्विषत्स्वपकुर्वत्सु च सर्वभूतेषु मैत्रीं मतिं कुर्वन् मैत्रः, तेष्वेव दुःखितेषु करुणां कुर्वन् करुणः, निर्ममः देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु च निर्ममः, निरहङ्कारः-देहात्माभिमानरहितः, तत एव समदुःखसुखः-सुखदुःखागमयोः साङ्कल्पिकयोः हर्षोद्वेग-

ता ॥ भक्तिमान्यस्स मे प्रियः' '१अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः' इति भक्तिनिष्ठएव प्रियत्वेन पुनःपुनरुच्यते '२प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति सप्तमोक्त एव ज्ञानी प्रियशब्देन प्रत्यभिज्ञायते; तत्समानाधिकरणानां च 'अद्वेष्टा' इत्यादीनां तदुपायभक्त्यंगपरत्वं युक्तमिति । अत्रोच्यते—'ध्यानात्कर्मफलत्यागः' इति कर्मप्रसङ्गानन्तरमेव पठितानां तदङ्गत्वं प्रतीयते । अंगभूतानां चैषामुपकारः 'त्यगाच्छान्तिरनन्तरम्' इत्युक्तः । प्रागपि कर्मयोगांगतया चैते प्रतिपादिताः । या तु स्ववाक्ये 'मद्भक्तः' इत्यादिभिः प्रतीता भक्तिः, सा कर्मयोगान्तर्भूतभक्तिरेवेति तत्रतत्र श्लोके व्याख्यास्यति । नहि भक्तिगन्धरहितौ कर्मज्ञानयोगौ; यथोक्तं—'३त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसंगमः' इति । साक्षाद्भक्तिनिष्ठास्तु 'येतु' इति श्लोकेन वक्ष्यन्ते । तत्रहि तुशब्देन 'मत्परमा भक्ताः' इति मत्परमशब्दविशेषणेन'अतीव मे प्रियाः' इति प्रियत्वातिशयवर्णनेन च भक्तान्तरप्रतिप्रत्तिर्दृढतरा ततश्च तत्पूर्वं प्रियत्वमात्रेण निर्दिष्टास्त्वर्वाचीना एव भक्ता इति संग्रहविस्तरकृतोराशयः । प्रसक्तप्रतिषेधाय 'सर्वभूतानाम्' इति सविशेषणनिर्देशाभिप्रेतमाह—**विद्विषतामपकुर्वतामपीति** । विशेषणे तात्पर्यमिति ज्ञापनाय—**सर्वेषामिति** व्यासः । **विद्विषतामिति** मानसः, **अपकुर्वतामिति** वाचिकः कायिकश्च व्यापारः । न केवलं तेष्वद्वेषमात्रम्, अपितु मैत्री चेत्याह—**मैत्रइति** । मैत्रीहेतुं दर्शयति—**मदपराधेति** । अयमेवाद्वेषस्यापि हेतुः । **मैत्रीं मतिं कुर्वन्निति**—सामान्यविषये तद्धिताभिप्रेतविशेषोक्तिः । **मैत्रीं** हितैषिणीमित्यर्थः । करुणाया निरुपाधिकत्वायाह— **तेष्वेव दुःखितेष्विति** । **करुणां कुर्वन्निति** करुणशब्दनिर्वचनम् । नामधातोः क्विबन्तात्पचादित्वादच्प्रत्ययः, अर्शआदित्वाद्वा मत्वर्थीयः । एवं मैत्रशब्दे । द्विषत्स्वपकुर्वत्स्वेति चैवकाराभिप्रायः । निरहङ्कारत्वं निर्ममत्वे हेतुः । ममकारप्रसंगस्थले हि निर्ममत्वं विधेयमित्यभिप्रायेणाह—**देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषुचेति** । अनात्मन्यात्मबुद्धिर्ह्यत्र निषेध्योऽहंकार इत्यभिप्रायेणाह— **देहात्माभिमानरहितइति** । एतेन 'निर्गत हंप्रत्ययः' इति

**प्र पा॥** १- गी १२-१९॥ २- गी ७-१७ ॥ ३. गो सं २४॥

रा।। **क्षमी**—स्पर्शनभवयोरवर्जनीययोरपि तयोर्विकाररहितः, **सन्तुष्टः—यदृच्छोपनतेन येनकेनापि देहधारणद्रव्येण सन्तुष्टः योगी सततं प्रकृतिवियुक्त**त्मानुसन्धानपरः, **यतात्मा**-नियमितमनोवृत्तिः, दृढनिश्चयः अध्यात्मशास्त्रोदितेष्वर्थेषु दृढनिश्चयः, मय्यर्पितमनोबुद्धिः-भगवान् वासुदेव एवानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन कर्मणा आराध्यते, आराधितश्च ममात्मापरोक्ष्यं साधयिष्यतीति मय्यर्पितमनोबुद्धिः, य एवंभूतो मद्भक्तः एवंयोगेन मां भजमानो यः, स मे प्रियः ।। १३ ।। १४ ।।

ता।।परख्याख्या दूषिता, **अहमर्थस्यैवात्मत्वसमर्थनात्** । ततएवेति–निर्ममत्वनिरहंकारत्वाभ्यामित्यर्थः। **क्षमीति**—नापकर्तृषु क्षमाविवक्षिता, अद्वेष्टा' इत्यादिना गतार्थत्वात् । ततश्च 'तांस्तितिक्षस्व' इति प्रागुक्तावर्जनीयसांस्पर्शिकद्वन्द्वतितिक्षा स्मार्यते । तत्पौनरुक्त्यपरिहाराय 'समदुःखसुखः' इत्येतदाभिमानिकविषयम् । तथा सति निर्ममत्वनिरहंकारत्वानन्तरोक्तिश्च संगच्छत इत्यभिप्रायेण—**सांकल्पिकायोरि**त्युक्तम् अहङ्कारममकारप्रयुक्तयोरित्यर्थः, '१सन्तुष्टो येनकेनचित्' इति वक्ष्यमाणत्वात्, '२यदृच्छालाभसन्तुष्टः' इति प्रागुक्तत्वाच्च स एव सन्तोषोऽत्राप्यादरार्थं संग्रहेणोक्त इत्याभिप्रायेणाह–**यदृच्छोपनतेन येनकेनापी**ति । अन्यत्रापि ह्युच्यते—'३ येनकेनचिदाच्छन्नो येनकेनचिदाशितः । यत्रक्वचनशायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः' इति । शास्त्रीयेष्वयत्नोपनतेषु प्रभूताल्पसरसविरसादिवैषम्यं नानुसन्धेयमिति भावः। यथोक्तमजगरेण—'४सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम्' इति । **सततमिति**—योगकालोपकारकवासनास्थैर्यार्थम् । योगशब्दश्चात्र योगदर्शनानुग्राहकप्राचीनानुसन्धानपरः, साक्षाद्योगस्य सर्वदा कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह—**सततं प्रकृतिवियुक्ते**ति । सततमात्मचिन्तनवदनात्मचिन्तननिवृत्तिरपि योगान्तरंगमिति यतात्मशब्दोनोच्यत इत्याह—**नियमितमनोवृत्तिरि**ति । अन्येषां यत्र सन्देहप्रसंगः, तत्र ह्यस्य निश्चयो वाच्यः; स चात्रानुष्ठानोपकारक एव ग्राह्यः तदाह—**अध्यात्मशास्त्रे**ति । 'मयि'इत्यनेन '५अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इत्युक्तमाराध्यत्वं फलप्रदत्वं चात्रकर्मयोगनिष्ठस्य मनोबुद्ध्यर्पणार्थम् अपेक्षितमभिसहितमित्यभिप्रायेणाह—**भगवानिति** भगवच्छब्देन सकलफलप्रदत्वौपयिकोभयलिंगत्वोक्तिः वासुदेवशब्देन सर्वकर्माराध्यत्वौपयिकसर्वदेवतान्तर्यामित्वोक्तिः। वक्तृरूपविवक्षात्रा । आराध्यत्वेन चिन्तनमत्र मनसोऽर्पणम् । फलप्रदत्वाध्यवसायो बुद्ध्यर्पणम् । यद्वा द्वयोरपि चिन्ताध्यवसायौ भाव्यौ । मनसाध्यवसायो वा मनोबुद्धिः । उद्देश्यांशं निष्कर्षति—**य एवंभूतो मद्भक्त** इति । अभक्तस्य शक्यनिष्ठाप्रतिपादनप्रकरणत्वात्साक्षाद्भक्तियोगनिष्ठाव्यवच्छिन्दन् श्लोकद्वयस्य पिण्डितार्थमाह—**एवं कर्मयोगेति** । उद्देश्यविशेषणेष्वपि तात्पर्यं मीमांसकैरेवांगीकृतमु, यत्र विशेषणयोगस्य गत्यन्तरं नोपलब्धमिति भावः ।। १३ १४।।

अथ निर्ममत्वादिफलभूतं लोकोद्वेगकरकर्मत्यागरूपं गुणं विदधत्तत्फलयोगं च दर्शयति—'य

**प्र-पा**।। १. गी- १२-१६ ।। २. गी. १२-१७ ।। ३. गी १२-१९ ।। ४. गी ७-१७ ।। ५ गी, सं. २४ ।।

**यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।**
**हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यस्स च मे प्रियः ॥** १५

**यस्मात् कर्मनिष्ठात् पुरुषान्निमित्तभूताल्लोको नोद्विजते-यो लोकोद्वेगकरं कर्म किञ्चिदपि न करोतीत्यर्थः ; लोकाच्च निमित्तभूताद्यो नोद्विजते-यमुद्दिश्य सर्वलोको नोद्वेगकरं कर्म करोति, सर्वाविरोधित्वनिश्चयात्, अत एव कञ्चन प्रति हर्षेण, कञ्चन प्रत्यमर्षेण' कञ्चन प्रति भयेन. कञ्चन प्रत्युद्वेगेन मुक्तः , एवंभूतो यः, सोऽपि मम प्रियः ॥१५॥**

---

ता॥स्मात्' इति श्लोकेन । यच्छब्दावृत्तिमात्रेणाधिकार्यन्तरत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं—**यस्मात्कर्मनिष्ठादि**त्युक्तम् । लोकगताया उद्वेगनिवृत्तेः कर्मनिष्ठं प्रति विधातुमशक्यत्वादुद्वेगकरणभूतकर्मनिवृत्तिर्विधेयत्वेन विवक्षितेति दर्शयति—**यो लोकोद्वेगकर**मिति । अपकाररूपत्वाभावेऽप्यश्लीलभाषणादिमात्रेणापि हि लोकोद्वेगो जायत इत्याभिप्रायेण—**किञ्चिदपी**त्युक्तम् । एतेन 'अद्वेष्टा' इत्यादिना पूर्वोक्तात्, '१समश्शत्रौ च' इत्यादिना वक्ष्यमाणाच्च **वैषम्यं सिद्धम्** । 'लोकान्नोद्विजते च यः' इत्यत्रापि, हेत्वभावे तात्पर्यं, अन्यथा **पूर्वोत्तरपौनरुक्त्यप्रसंगात्**, अस्मिन्नपि श्लोके 'हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः' इत्युद्वेगाभावस्य विहितत्वात्, 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यनेन भिन्नरीतित्वप्रसंगाच्चेत्यभिप्रायेणाह—**यमुद्दिश्ये**ति । लोकगतोद्वेगकरकर्मनिवृत्तिरपि नास्य विधेयेति विधेयं दर्शयितुं लोकस्य तथाविधकर्माकरणे हेतुमाह—**सर्वे**ति । यथा सर्वाविरोधित्वेन कर्मनिष्ठं लोको निश्चिनुयात्, तथासौ कर्मनिष्ठो वर्ततेत्युक्तं भवति । '२यो न हृष्यति न द्वेष्टि' इति वक्ष्यमाणादत्र हर्षादेर्विषयभेदेन निवर्तकभेदेनच वैषम्यज्ञापनायाह—**अतएव कंचनप्र**तीति । **अतएवेति** -उपकारापकारादिहेतुभेदाभावादित्यर्थः । **कंचन प्रत्युद्वेगेने**ति—भयादेः पृथगुक्तत्वाद्भयकार्यभूतं कर्म वा जुगुप्सा वाऽत्रोद्वेगः । 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यादिवाक्यत्रयार्थसङ्कलनेनाह—**यएवंभूत**इति । पूर्वश्लोकोक्तमैत्रत्वकरुणत्वादिगुणगणाभवेऽपि लोकोद्वेगकरकर्मनिवृत्तिमात्रेणापि प्रीतो भवामीति 'सच' इत्यादिनोच्यत इत्याह—**सोऽपी**ति ॥१५॥

आत्ममात्रापेक्षत्वेन शास्त्रीयमात्रजागरूकत्वं तद्व्यतिरिक्तेष्वत्यन्तनिरीहत्वं चाह—'अनपेक्षः' इति श्लोकेन । प्रस्तुताधिकारविरोधव्युदासाय सामान्यं विशेषे नियमयति—**आत्मव्यतिरिक्त**इति । अन्येषु संकोचकाभावात्—**कृत्स्न**इत्युक्तम् । फलीभूतस्य शुचित्वस्य स्वरूपेण विधातुमशक्यत्वात्तद्धेतौ तात्पर्यमित्याह—**शास्त्रविहि**तेति । अन्यविषयसामर्थ्यस्यानुपयुक्तत्वात्तदुपयुक्तानुष्ठानसामर्थ्यं दक्षशब्देनाभिधीयत इत्याह—**शास्त्रीये**ति । विरोधपरिहारायौदासीन्यं विहितव्यतिरिक्तविषयमित्याह—**अन्यत्रोदासीन**इति अविहिताप्रतिषिद्धेष्वित्यर्थः । अपक्षपातित्वमिहौदासीन्यं वदन्तः समश्शत्रौ च' इत्यादिवक्ष्यमाणपौनरुक्त्यान्निरस्ताः । निषिद्धिचमानव्यथाप्रसंगं दर्शयति—**शास्त्रीयक्रियानि**-

---

प्र-पा ॥ १ गी. १२-१८ ॥ २ गी· १२-१७ ॥

**अनपेक्षश्शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।**
**सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥** १६

अनपेक्षः, आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः, शुचिःशास्त्रविहितद्रव्यवर्धितकायः, दक्षः-शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः, अन्यत्रोदासीनः, गतव्यथः शास्त्रीयक्रिया निर्वृत्तावर्जनीयशीतोष्णपरुष-

ता॥त्वाविति । विहितयागारम्भादिव्यवच्छेदायाह—शास्त्रीयव्यतिरिक्तेति । सामिसमिचिकर्मपरित्याग-स्यात्र विवक्षितत्वात् माध्यस्थ्यरूपौदासीन्याद्भेदः। यद्वा निष्प्रयत्नतारूपोदासीनत्वफलं सर्वकर्मारम्भ-परित्यागः । कर्मात्र वाक्कायव्यापारः । स एवारभ्यमाणत्वादारम्भः । तस्योपादानं वा । एतदखिल-मपि मद्भक्तिविशिष्टतयैव प्रियत्वकारणमिति मद्भक्तशब्देन विवक्षितमित्याह—**य एवंभूतो मद्भक्त** इति ॥ १६ ॥

अथ दैवादागतेष्वपि प्रियाप्रियेषु शोकहर्षाद्यभावोऽनागतेषु निषिद्धव्यतिरिक्तेष्वपि वाञ्छा-रहितत्वं तत्कारणत्यागश्चोच्यते—'**यो न हृष्यति**' इति श्लोकेन । 'हर्षामर्ष' इति पूर्वं पुरुषविशेष-निमित्तं हर्षादिकं निषिद्धम्; इह त्वर्थलाभादिनिमित्तमिति विशेष इत्यभिप्रायेणाह—**यन्मनुष्याणामिति**। यच्छब्दव्याख्यानरूपेण 'कर्मयोगी' इत्यनेन हर्षाभावहेतुस्सूचितः । आत्मव्यतिरिक्तनिस्पृहो ह्ययमिति भावः । 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्युक्ताद्विशेषज्ञापनायाह—**यच्चाप्रियं तत्प्राप्येति** । हेत्वनागमने हर्षद्वेष-शोकादेरभावस्य **सर्वजनसाधारणत्वाद्विकारहेतौ** सति निर्विकारत्वं ह्यस्य विधेयो विशेष इति ज्ञापनाय तत्तन्निमित्तकथनम् । [1]**मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन** दह्यते' इतिवत् । प्राप्तं कांक्षणीयत्वाभावात्—**अप्राप्तमित्युक्तम्** । **तथाविधं**—यद्विनाशे शोकस्स्यात्, तथाभूतमित्यर्थः । एतेन शोकादिनिवृत्तौहेतुस्सूचितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण '[2]यावतः कुरुते जन्तुस्सम्बन्धान्मनसः

**प्र पा** ॥ १. भारते.शा. राज. १७-१९. मोक्ष- च २८२.४'अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चित्प्रदह्यते ॥—अत्रेयं कथानुसन्धेया-श्रीजनकराजं कांश्चिदृषींश्चोद्दिश्य शुके ज्ञानोपदेशङ्कुर्वति सति श्रीजनकराजमुखमवलोक्यैवो-पदिशति शुकः, तदा 'राजत्वात् इष्टोपकारापेक्षया तन्मुखमवलोक्यैवोपदिशति' इति ऋषीणां विचारे सति, शुकः कयाचिन्मायया 'जनकपुरी आश्रमाश्च दह्यन्ते' इति तेषां प्रतिभां चकार; तदा ऋषयः—'मम कृष्णाजिनन्दग्धं मम कमण्डलुर्दग्धः, कृष्णाजिनं दग्धं, वल्कलं दग्धं विष्टरो दग्ध' इत्यतिपर्याकुलाः स्वाश्रमेषु गत्वा तत्र दाहमपश्यन्तः पुनरागत्य लज्जा-विष्टाः स्थिताः; श्रीजनकराजस्तु नवनिधिपरिपूर्णस्व-कोशगृहान्त-पुरादिदाहावभासेऽपि 'मिथिलायाम्प्रदी-प्तायां न मे किञ्चित्प्रदह्यते'इति स्वस्थोऽवस्थितः; 'वैरा-ग्यातिशयरूपाधिकारिपूर्त्याधिक्यात् तथाऽवोचम् इत्यु-वाच शुकःइति ॥

२. वि- पु. १-१७-६६ ॥ कलत्रपुत्रादिसम्बन्धो दुःखहेतुरेवेत्ताह—यावत इति । शोकरूपाः शङ्कवः कीलकाः, निखन्यन्ते. निपात्यन्ते तेषामपगमे तन्नाशा-दिशोकानपगमादित्यर्थः ॥

रा।।स्पर्शादिषुःखेषु व्यथारहितः,सर्वारम्भपरित्यागी शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकर्मारम्भपरित्यागी, य एवं-भतो मद्भक्तः, स मे प्रियः ।। १६ ।।

**यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।**

**शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः ।।** १७

यो न हृष्यति—यन्मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत्प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति; यच्चाप्रियं, तत्प्राप्य न द्वेष्टि; यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रवित्तक्षयादिकं, तत्प्राप्य न शोचति; तथाविधमप्राप्तं च न कांक्षतिः, शुभाशुभपरित्यागी पापवत्पुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषादु-भयपरित्यागी;य एवंभूतो भक्तिमान्, स मे प्रियः ।।१७।।

---

ता।।प्रियान्। तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः' इति।शुभाशुभशब्दयोर्मंगलतदितरमात्रविषय-तयाप्रयोगेऽपि मंगलत्वाद्याकारतापि पुण्याद्याकाररूपत्वेनैवेति तन्निषेधे तात्पर्यम्।तत्र पापस्य दूरनिर-स्तत्वात् दृष्टान्तार्थं तदुपादानमित्यभिप्रायेणाह—**पापवत्पुण्यस्यापीति** । स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्य विधि-विषयस्यापि अनिष्टसाधनत्वविशेषेण त्याज्यत्वे हेतुमाह—**बन्धहेतुत्वाविशेषादिति** । एतेन स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्यापि मुमुक्ष्वपेक्षया पापत्वमेवेति सूचितम् । शास्त्रवेद्यमनिष्टसाधनं हि पापम् । श्रुतिश्च—१'न सुकृते न दुष्कृतम्' इत्युक्त्वा 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति निगमनेन सुकृतस्यापि पाप्म-तामाह ।। १७ ।।

'समश्शत्रौ' इत्यादिना श्लोकद्वयेन बहुविधं सहेतुकं साम्यमुच्यते; तत्र पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरति—अद्वेष्टेति । सन्निहितस्वरूपमानावमानादिद्वन्द्वान्तरसहपाठवशादत्र शत्रुमित्रयोरपि सन्नि-हितयोर्विवक्षा । सन्निधिर्हि विकारमतिशयेन जनयति । **ततोऽप्यतिरिक्तइति**—दूरस्थासन्नसाधारणात्

---

**प्र पा ।** '१ छा. उप-८।४ १।। अथ य आत्मा ससेतु-र्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मा-नोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः'। —उक्तलक्षण आत्मा सेतुरिव विधारकः किमर्थं सेतु-र्विधृतिरित्यत्राह—एषां लोकानामसंभेदायेति । अ-सम्भेदः-असङ्करः, यद्ययम्परमात्मा स्वशासनेन जगन्न धारयेत्, सर्वधर्माणां साङ्कर्यमेव स्यात् । पृथिव्या गन्धो जलस्य शैत्यं तेजस औष्ण्यमित्यादयो हि धर्माः पर-मात्माज्ञया व्यवस्थिता भवन्ति । तरतिः प्राप्तिवचनः । वेदान्तंतरतीतिवत् । सेतुं-परमात्मसेतुम,अहोरात्रे परि-च्छेदकत्वेन न प्राप्नुतः, जरादिकमपि न प्राप्नोति । सर्वेपाप्मा न इति—शोकादिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वे-ऽपि सुकृतदुष्कृतयोरलौकिक मुमुक्ष्वनिष्टसाधनत्वलक्ष-णपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् पापशब्दो मुख्य इतिव्यासार्यैर्लघुसिद्धान्ते उक्तम् । तत्र हेतुमाह अ—पहतपाप्मेति ब्रह्मलोकः, ब्रह्मरूपो लोकः, एषः अप-हतपाप्माहि ।हिर्हेतौ । यस्मात् अपहतपाप्मा, तस्मा-त्सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते इत्यर्थः । पापहेतुकर्मा-चरणेऽपि तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तियोगित्वमेव ह्यप-हतपाप्मत्वम्। तस्मान्न पापशब्दमुख्यार्थसुकृतदुष्कृतयो-स्तत्फलभूतजरारोगादीनाञ्च प्रसक्तिरित्यर्थः ।।

**समशत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।**
**शीतोष्णसुखदुःखेषु समस्सङ्गविवर्जितः ॥** १८

'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिना शत्रुमित्रादिषु द्वेषादिर[illegible]; अत्र तेषु [illegible]ता॥अद्वेषमात्रादतिरिक्त इत्यर्थः । क्वचिदपि सङ्गवर्जितत्वाच्छीतोष्णादिषु समत्वम् । निन्दास्तुत्योः फलभूतामर्षानुरागादिरहितत्वान्निष्फलत्ववेषेण तुल्यत्वम् । 'मौनी' इति नात्र [illegible] विवक्षितम्, स्थिरमतिः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्: मुनिर्मननशीलः, तस्य भावो मौनमित्य[illegible] च स्यात्: नापि समस्तशब्दानुच्चारणं, तस्यात्यन्तापेक्षाभावात्, सङ्कीर्तनादिविधेश्च; नच [illegible]नियत-मौनव्रतं, तस्योपयुक्तत्वेपि पूर्वोत्तरसंगत्यभावात्: निन्दन्तं हि निन्दन्ति लौकिकाः, स्तुवन्तं च तं स्तुवन्ति; ततः प्रसक्तनिन्दास्तोत्रप्रतिक्षेपपरत्वमेवोचितम् । 'सन्तुष्टो येनकेनचित्' इति मौनित्वे हेत्वन्तरपरम्, अन्यथा '[1]संतुष्टस्सततं योगी, पूर्वोक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात्। [illegible]द्रव्यैरसंतुष्टो हि सापेक्षतया स्तुतिपूर्वं कञ्चन याचते, अदातारं च द्विष्यात् । यद्वा [illegible]तात्पर्येण वा निन्दन्ति : स्थिरमतित्वस्य प्रकरणविशेषितं विषयं दर्शयन् सर्वस्योपरि निर्दिष्टस्य तस्य साक्षात्परंपया वा पूर्वोक्तसमस्तहेतुत्वंच दर्शयति—अनिकेतेति।निकेतननिषेधस्य [illegible]तया-आदिशब्दः । अत्र 'समः' इति द्वौ परिव्राड्विषयाविति यादवप्रकाशोक्तस्य न [illegible]मित्र-साम्यादिगुणानां मुमुक्षौ गृहस्थेऽप्यवश्यभावादनिकेतत्वस्य च '[2]नचापि रम्या[illegible]प्रियस्य' इत्यादि न्यायेन निस्सङ्गतयापि निर्वाहात्, गृहस्थादिषु निकेतसद्भावनिषेध[illegible], तत्सद्भावस्य क्वचिद्योगाद्युपकारत्वसंभावनयाच तत्संगमात्रमेव निषेध्यतया विवक्षितमिति दर्शयितुम्—[illegible]त्युक्तम् । अत एव 'अद्वेष्टा' इत्यादीनां सर्वेषामप्यक्षरोपासकसंन्यासिविषयत्वं शंकरोक्तं निरस्तम् । क्वचित्सक्तस्य हि स्वरूपतस्तु [illegible]रहितैर्मानादिभिः प्रीत्यादिकम्; अतः क्वचिदपि संगाभावान्मानादिषु समत्वमित्याह—तत्स्वेति । पूर्वं श्लोकेष्विवात्रापि [illegible]विभागं दर्शयति—य एवंभूतो भक्तिमान्स मे प्रिय इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अध्यायोपक्रमे प्रश्नपूर्वकं भक्तियोगनिष्ठस्य [illegible]ष्ठ्यमुक्तम्, भक्तियोगाशक्तिप्रसंगेन अक्षरयोगस्य परंपरया भक्तियोगसाधनत्वं तदपेक्षितगुणाश्चोक्ताः : [illegible]प्रश्नस्योत्तरं प्रपञ्चितं निगमयतीत्याह—अस्मादिति ।[3] मय्यावेश्य मनो ये माम्' इति श्लोकोऽयं चैकार्थ एव ह्युपलभ्यत इत्यभिप्रायेण—यथोपक्रममित्युक्तम् । तत्र '[3]नित्ययुक्ताः' इत्युक्त एवार्थोत्र 'मत्परमाः'

---

प्र पा॥ १. गी. १२-१४ ॥

२. वासिष्ठस्मृतौ-१०-अ-७ आपस्तम्बस्मृतौच १० अ-६-७ श्लोकौ । नशब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो नचापि रम्यावसथप्रियस्य नभोजनाच्छादनतत्परस्य नलोकचित्तग्रहणेरतस्य ॥ एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य पञ्चेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य । अध्यात्मविद्यारतमानसस्य मोक्षो ध्रुवो नित्यमहिंसकस्य ॥

३. गी. १२-२ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येनकेनचित् ।
अनिकेतस्स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९

रा॥ष्वपि समचित्तत्वं ततोऽप्यतिरिक्तो विशेष उच्यते; आत्मनि स्थिरमतित्वेन निकेतनादिष्वसक्त इत्यनिकेतः ; तत एव मानावमानादिष्वपि समः ; य एवंभूतो भक्तिमान्, स मे प्रियः १८॥१९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

अस्मादात्मनिष्ठाद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंहरति धर्म्यं चामृतं चेति धर्म्यामृतं, ये तु प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियोगं, यथोक्तं —मय्यावेश्य मनो ये माम्, इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण, उपासते: ते भक्ताः अतितरां ममप्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः.

ता॥इत्युच्यते । तत्र 'श्रद्धया परयोपेताः इत्युक्तम्, अत्र तु 'श्रद्दधानाः' इति। तत्र 'ते मे युक्ततमामताः' इत्युक्तम्' अत्र तु तत्फलत्वेन 'भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाःइत्युच्यते । अतस्स एवार्थोऽत्रोपसंह्रियते । अस्य चाधिकार्यन्तरपरत्वे तुशब्दविशेषणादयो हेतवः पूर्वमेवोक्ताः । अनेनैव च श्लोकेन मध्यम-षट्कप्रधानार्थभक्तियोगोपसंहारश्च कृतो भवति । 'धर्म्यामृतम् विवक्षितमाकारद्वयं वस्तु तदुपयुक्तं कर्मधारयत्वं दर्शयति—धर्म्यंचामृतंचेति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । अतोऽत्र धर्म्यशब्देन साधनत्ववचना-दमृतशब्देनामृतसाधनत्वस्याविवक्षितत्वात्फलशब्देन भोग्यत्वं विवक्षितमित्याह—येतु प्राप्यसममिति । यथोक्तमिति व्याख्येयपदोपादानम् । प्रसंगागतकर्मयोगोक्तेर्व्युदासाय—मय्यावेश्येत्यादिकमुक्तम् । पूर्वोक्तानामन्येषामपि भक्तत्वमस्तीति तद्व्यवच्छेदाय—ते भक्ताइति विशेष्यते । पूर्वेषु प्रियत्वमुदारत्वयुक्तम्; अस्मिंस्तु स्वाभिमतान्तरात्मत्वप्रयुक्तम् अतो ह्यतीव प्रियत्वमिहोक्तम् । उक्तं च प्रागेव—'१उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इत्याद्युपक्रम्य '२स महात्मासुदुर्लभः' इति । एतेन 'अद्वेष्टा' इत्यादिना प्रक्रान्तं धर्मजातं 'ये तु धर्म्यामृतम् इति श्लोकेनोपसंह्रियत इति परोक्तंमु, निरस्तम्, भिन्नाधिकारविषयत्वस्य व्यञ्जितत्वात् ॥ २० ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीगीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ प्र पा ॥ गी.: १: ७-१७ ॥ २. गी. ७-१९

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

—※—

भक्तेः श्रैष्ठ्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता ।
तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः ॥

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा,

**अत्रच भाष्यम्**—'अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतादात्मोपासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैघ्र्यात्सुसुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते' इति । अत्र—अतिप्रीतिर्भक्तेइत्यस्योपादानमुपसंहारमात्रताव्यञ्जनार्थम् । उपायोक्तिः—'अथ चित्तं समाधातुम्' इत्यादि श्लोकद्वयेन कृता । भगवति चित्तं समाधातुमशक्तस्य भगवद्गुणाभ्यासः, तत्राप्यशक्तस्य प्रीतिपूर्वकभगवदसाधारणकर्मकरणम्, तस्मिन्नप्यसमर्थस्यात्मनिष्ठेति क्रमः । तत्प्रकाराः—कर्मयोगाद्यपेक्षिताः 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिनोक्ताः उपादेयगुणप्रकाराः । तथाच तत्र भाषितम् 'अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह' इति । अतिप्रीतिर्भक्ते—'ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तम्' इत्यादिना अध्यायान्तिमश्लोकेनोक्ता । तदभिप्रेतं चैवमुक्तम्—'अस्मादात्मनिष्ठाद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन्यथोपक्रममुपसंहरति'—इति ॥ १६ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः.

# श्रीमद्भगवद्गीता

## त्रयोदशोऽध्यायः

रा ।। पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूप-भगवदुपासनाङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमेच परमप्राप्यभूतभगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् । इदानीमुपरितनषट्के प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चेश्वरयाथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदु-पादानप्रकाराश्च षट्कद्वयोदिता विशोध्यन्ते । तत्र तावत् त्रयोदशे-देहात्मनोस्स्वरूपं, देहयाथात्म्य-शोधनं देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायो, विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनं, तथाविधस्यात्मनश्चाचित्सम्बन्धहेतुः, ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते—

ता ।। अथ तृतीयषट्कसंगतिं वक्तुं प्रथमद्वितीयषट्कार्थं संग्रहेणाह—**पूर्वस्मिन्निति ।** अत्र पदानां भावः प्राक्प्रपञ्चितः । '१ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वषट्केन चोदिते' इति प्रथमषट्कार्थसंग्रहः । सिषाधयिषितपर्यन्ताविच्छिन्नसाधनानुष्ठानम् इह निष्ठा । '२मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः' इति संग्रहानुसारेण मध्यमषट्कप्रधानार्थमुक्त्वा प्रसङ्गोक्तं चाह— **अतिशयितेति । इतिचेति** चकारोऽन्वाचयार्थः । इदं-चान्ते संगृहीतं—'३भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रैश्वर्यसाधनम् । आत्मार्थीचेत्त्रयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः' इति । '४प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' इति संग्रहश्लोकव्याख्यानाभिप्रायेण तृतीयषट्कं पूर्वोक्तषट्कद्वयेन संगमयति— **इदानीमिति ।** इदानीं सामान्यतः प्रतिपत्त्या बुभुत्सोदयेन विशोधनावसरे प्राप्त इत्यर्थः । **तत्संसर्गरूपप्रपञ्चे**ति व्यक्तशब्दा-र्थविवरणम् । संसर्गोऽत्र समुदायः । यद्वा '५तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । संभवस्सर्वभूतानां ततो भवति' इति संसर्गविशेषमूलत्वात्संसर्गरूपतोक्तिः । याथात्म्यशब्देन विवेचनशब्दाभिप्रेतकथनम् । विविच्यतेऽ-

**प्र-पा ।।** १. गी. सं २ ।।
२. गी. स. ३ ।।
३. गी. सं. २७ ।।
४. गी. सं. ४ ।।
५. गी. १४-३ ।।

**श्रीभगवानुवाच—**

**इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।**
**एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १**

ता॥ नेनेति व्यावर्तकधर्मोऽत्र विवेचनम्। तदुपाद**नप्र**काराद्इति आ[illegible]**द्योदिता**
**बिशोध्यन्त**इत्यनेन '१पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' इत्येतदभिप्रेत[illegible] । [illegible]इति निर्व-
चनं वक्ष्यमाणस्य सर्वस्य सामान्यतः पुनरुक्तिपरिहारार्थम् । [illegible]दनेन
प्रागुक्तानां सर्वप्रकारेण निस्संशयीकरणं विशोधनम् । अथ 'देह[illegible]शोधनम् ।
बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते' इति संग्रहश्लोकमपि व्याकुर्व[illegible] :—तत्रताव-
दिति । तत्र–तृतीयषट्के वक्तव्ये, तावत्–प्रथममित्यर्थः । तेनाध्या[illegible] : पञ्चस्यो-
ऽस्य पूर्वत्वं संगतिविशेषसिद्धमित्यभिप्रेतम् । तथाहि—प्रथमषट्कं हि [illegible]हेतु-
भूतशोकनिवर्तकात्मदर्शनपरद्विकेन आत्मदर्शनस्यैव साधनप्रपञ्चन[illegible] । द्वितीयन
षट्कं साधनाधिकारिफलादिभेदपरिकरितभक्तियोगस्वरूपपरेण त[illegible] भिन्नभेदेन
**भिन्नम्** । तथा तृतीयं च षटकं त्रिकद्वयात्मकम् । तत्र प्रथमत्रिकं प्रधान[illegible]तत्त्व-
विवेचनपरम् । तत्र प्रसङ्गेन तु मात्रया कर्तव्यानुप्रवेशः । षोडशादित्रिक [illegible] ।
तत्रापि तत्तत्प्रसङ्गान्मात्रया तत्त्वानुप्रवेशः, शास्त्रवश्यत्वादिविशेषोऽपि हि कर्तव्य[illegible] । एव
त्रिकभेदो विवक्षित इति षोडशारम्भे दर्शयिष्यति—'३अतीतेनाध्यायत्रयेण' इत्यादिना । अथ '२प्र-
धानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम्' इति समासपदेन प्रथमत्रिकार्थ[illegible] । '१कर्मधी[illegible]दि'
इति तु कर्तव्यरूपद्वितीयत्रिकार्थस्संगृहीत इति भाष्यकाराभिप्रायः । [illegible]
शास्त्रम्; उत्तरैस्त्रिभिः खिलाध्यायैः परिशिष्टा नानाधर्मा निरूपिताः' इति [illegible]नापि
निरस्ता । अत्रच त्रिके त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां '४गतासूनगतासूंश्च' इत्यादिना क्रमेण देहात्मविवेकादि-
मुखेन प्रवृत्तप्रथमषट्कार्थशेषभूतदेहात्मयाथात्म्यसंसारतन्निवृत्तितन्निवर्तकादि [illegible] । पञ्चदशेन
तु मध्यमषट्कप्रतिपादितद्विविधप्रकृतिशेषिभूतचतुर्विधाधिकारिभजनीयपरमपुरुष[illegible] क्रियते ।
इमंच भेदं पञ्चदशारम्भे सूचयिष्यति—'क्षे५त्राध्याय' इत्यादिना । क्षेत्राध्यायप्रसक्तबन्धहेतुगुणसङ्गस्य
बन्धहेतुताप्रकारतन्निवृत्त्यादिपरतया 'परं भूयः' इत्यादेः अध्यायस्य पश्चाद्भावित्वं [illegible] । ततः
क्षेत्राध्यायस्य तृतीयषटकादित्वं युक्तमिति तदेतदखिलमभिप्रेत्य—**तत्र तावत् त्रयोदश** इत्युक्तम् ।
**देहात्मनोस्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनमि**ति-अध्यायशरीरपर्यालोचनेन संग्रहश्लोकेऽनुक्तस्यापि चकार-
समुच्चितस्योक्तिः । देहस्वरूपमिति तत्प्रतिसंबन्ध्यात्मस्वरूपस्याप्युपलक्षणार्थम् । 'आत्मविशो-

**प्र पा** ॥ १; गी. स. ४ ॥ २. गी. सं. १७ ॥
३. गी-भा-१६-अ. अवतारिका ॥ ४. गी २.११ ॥
५. गी भा १५-अ. अवतारिका ॥

रा ॥ इदं शरीरं 'देवोऽहं, मनुष्योऽहं, स्थूलोऽहं, कृशोऽहम्' इत्यात्मना भोक्त्रा सह समानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य भोगक्षेत्रमिति शरीरयाथात्म्यविद्भिरभिधीयते । एतत् अवयवशस्सङ्घातरूपेण च 'इदमहं वेद्मि' इति यो वेत्ति, तं वेद्यभूतादस्माद् वेदितृत्वेनार्थान्तरभूतं क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः—आत्मयाथात्म्यविदः प्राहुः । यद्यपि देहव्यतिरिक्तघटाद्यर्थानुसन्धानवेलायां 'देवोऽहं, मनुष्योऽहं, घटादिकं जानामि' इति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मानमनुसन्धत्ते,

---

ता॥ धनम्' इति संग्रहश्च देहयाथात्म्यशोधनस्याप्युपलक्षणम् । देहात्मनोस्स्वरूपमिति*धर्मनिर्देशो विवक्षितः । विवेकशब्देन च न विविच्य प्रतिपादनमात्रं भेदमात्रं वा विवक्षितम्, 'आत्मविशोधनम्' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । '१ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति' इत्यादिना द्रष्टव्यत्वेन निर्दिष्टस्यात्मनः '२सम सर्वेषु इत्यादिना स्वयं विविच्यानुसंधानप्रकारो हि वक्ष्यते । तदाह—ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चेति । अथ 'गतासूनगतासूंश्च' इति प्राक्स्वेनैवोपक्षिप्तक्रमेण सप्तमारम्भेप्रकृतिद्वयनिर्देशक्रमेणचापृष्टोऽप्यवसरे प्राप्ते स्वयमेव परिशोधयितुं भगवानुवाच—'इदंशरीरम्' इति । भ्रान्तिरूपलोकोपलम्भप्रकारनिर्देशपर इदंशब्द इत्यभिप्रायेण देवोऽहमित्याद्युक्तिः । 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इत्यनन्तजातिभेदोपलक्षणम्; 'स्थूलोऽहं कृशोऽहम्' इत्यनन्तगुणभेदोपलक्षणम् । एवं जातिगुणोदाहरणं 'गच्छामि' इत्यादिक्रियाविशेषोपलक्षणार्थम् । संसारिणां भोक्तृत्वं हि प्रायशो देहात्मभ्रममूलमित्यभिप्रायेण —आत्मना भोक्त्रेत्युक्तम् । 'क्षेत्रमित्यभिधीयते' इत्यनेनैव भोग्यत्वं प्रतीतम् । ततश्च केदारादेवदत्त इव प्रतिसम्बन्धित्वेनार्थाक्षिप्तो भोक्ता भोक्तृत्वाकारेणार्थान्तरभूतस्सिद्ध इत्याह—भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतस्येति । भोगस्योत्पत्तिस्थानतया क्षेत्रत्ववाचोयुक्तिरित्याह—भोगक्षेत्रमिति । क्षतत्राणक्षयकरणाद्यप्रसिद्धक्रियार्थग्रहणात्क्षेत्रवत्कर्मबीजफलोत्पत्तिस्थानत्वग्रहणमेवोचितमिति भावः ।'अभिधीयते' इत्यनेनाकाङ्क्षितोचितकर्त्रध्याहारः—शरीरयाथात्म्यविद्भिरिति । यद्वा 'तद्विदः' इति पदमत्रापि विपरिणामेन प्रकृतविषयतया 'तद्विद्भिः' इति भाव्यम् । विपरिणतेच तस्मिन् तच्छब्दः प्रकृतक्षेत्रपर इत्यभिप्रायः । 'एतद्यो वेत्ति' इत्यनेनैव देहाद्व्यतिरेकस्स्फुटीक्रियत इत्याह—एतदवयवशस्सङ्घातरूपेणचेदमहंवेद्मीति । अयमभिप्रायः— 'इदमहम्' इति प्रत्यक्त्वपराक्त्वाभ्यामेव तावद्भेदः प्रतीयते, गृहादिवदेव । नच देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इति सामानाधिकरण्यव्यपदेशहेतुभूतदेहात्मबुद्ध्या सा प्रतीतिः भ्रान्तिरिति युक्तम्, तयैव देहात्मबुद्धेर्बाधात् । बलवता हि दुर्बलं बाध्येत । उपपत्तिशास्त्रेच प्राक्प्रपञ्चिते, बलं व्यतिरेकबुद्धेः, देहात्मबुद्धेस्तदुभयमपि प्रतिकूलमिति । प्रागुक्तां प्रत्येकसमुदायादिविकल्पानुपपत्तिमभिप्रेत्य—अवयवशस्सङ्घातरूपेणचेत्युक्तम् । अवयवश इति—'मम मूर्धा, मम हस्तः' इत्यादिरूपेणावयवेभ्योऽहमर्थस्स्फुटं भिन्नतया प्रतीयते; नतु 'अहं मूर्धा' इत्यादिरूपेणेति भावः । सङ्घातरूपेणचेति—

---

प्र. पा. १. गी. १३-२४ ॥ २. गी-१३-२७ ॥ | * धर्मिनिर्देश इति पाठान्तरम् ।

रा ॥ तथापि देहानुभववेलायां देहमपि घटादिकमिव 'इदमहं वेद्मि' इति वेद्यतया वेदितानुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घटादिवदर्थान्तरभूतम्; तथा घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्रज्ञोऽर्थान्तरभूतः । समानाधिकरण्येन प्रतीतिस्तु वस्तुतश्शरीरस्य गोत्वादिवदात्मविशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेरुपपन्ना । तत्र वेदितुरसाधारणाकारस्य चक्षुरादिकरणाविषयत्वाद्योगसंस्कृतमनोविषयत्वाच्च प्रकृतिसन्निधानादेव मूढाः प्रकृत्याकारमेव वेदितारं पश्यन्ति; तथाच वक्ष्यति *'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः' इति ॥ १ ॥

ता ॥ 'मम शरीरम्' इत्येव हि सङ्घातेऽपि भेदधीरिति भावः । 'एतद्यो वेत्ति' इत्यनेनाभिप्रेतम् उपलम्भसिद्धं भेदं दर्शयति—वेद्यभूतादिति । 'तद्विदः' इत्यत्र सामान्यज्ञानमात्रस्य निर्णयानुपयुक्तत्वात्—आत्मयथात्म्यविद इत्युक्तम् । ननु ज्ञाता तावदात्मेति सिद्धम्, मत्र जानामीति प्रतीतिसिद्धेः; सैव प्रतीतिर्ज्ञातृत्वमिव देहात्मकत्वमपि 'देवोऽहम्' इत्यादिरूपेण युगपद्गृह्णाति; प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्य युक्त्या शास्त्रेण वा देहातिरिक्तत्वसाधने धर्मिग्राहकप्रमाणविरोध इति शङ्काभिप्रायेणाह—यद्यपीति। यदि ज्ञातुर्देहसमानाधिकरणतयैव प्रतीतिस्स्यात्, तदैवं शक्येतापि; नच तदस्ति, देहस्यैव प्रधानतया वेद्यत्वदशायां व्यधिकरणतयैव प्रतीतिसिद्धेः; नच धर्मिग्राहकसिद्धस्सर्वोऽप्याकारो नारोपित इति नियमः; बुद्बुदमुक्ताफलचषकमुकुरादिसमानपरिमाणान्येव ग्रहनक्षत्रहिमकरमार्तण्डमण्डलानि चक्षुषा लभ्यन्ते; युक्त्या शास्त्रेणच अतिपृथुपरिमाणतया स्थाप्यन्ते; तद्वदत्रापीत्यभिप्रायेणाह—तथापीति । अतो धर्मिग्राहकविरोधरहितश्रुत्युपपत्तिसमानार्थव्यतिरेकप्रत्ययसिद्धं देहात्मनोः परस्परभेदं निदर्शनमाह—इति वेदितुरित्यादिना । इतिर्हेतौ । ननु यद्यतो भिद्यते, न तत्तत्समानाधिकरणतया प्रतीयते यथा घटेन पटः; समानाधिकरणश्च मृद्घटादिवद्देहो ज्ञात्रा प्रतीयत इति विपरीतयुक्तिमाशङ्क्याह—सामानाधिकरण्येनेति । अयमभिप्रायः—न तावत्सामानाधिकरण्यमात्रेणाभेदः, जातिगुणादिष्वभावात्; नच तानि न सन्तीति सौगती गतिः, अबाधितप्रत्ययबलेन दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिभिश्च धर्मधर्मिभेदसमर्थनात्; नचात्र भेदाभेदः, व्याघातादप्रसङ्गात्, अतो यथा जातिगुणक्रियादिष्वपृथक्सिद्धेरेव संबन्धविशेषात्सामानाधिकरण्यं, तद्वदत्रापीति सर्वानुवृत्तं वक्तव्यमित्यन्यथैवान्यथापि नोपपन्नं भेदसाधने सामानाधिकरण्यम्–इति । विशेषणतैकस्वभावतयेत्यपृथक्सिद्धिविवरणम् । ननु जातिगुणादिवदिह धर्मधर्मिभावस्सामानाधिकरण्यदशायां न प्रतीयते, यथा 'गौश्शुक्लो गच्छति' इत्यादिषु गोत्वशुक्लत्वादिविशिष्ट इति बुद्धिः, न तथात्र धीः, 'देवोऽहं, मनुष्योऽहम्' इत्यत्र हि 'देवत्वविशिष्टोऽहं मनुष्यत्वविशिष्टोऽहम्' इति प्रतीतिः । न तु देवशरीर विशिष्टोऽहं, मनुष्यशरीरविशिष्टोऽहम्' इति । अतो घट इत्यत्र घटत्वविशिष्टपिण्डमात्रप्रतीतिवत् 'देवोऽहं, मनुष्योऽहम्' इत्यत्र देवत्वादिजाति-

प्र-पा ॥ *गी. १५-१० ॥

क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २

रा ॥ देवमनुष्यादिसर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारं क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि–मदात्मकं विद्धि; 'क्षेत्रज्ञं चापि' इति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमिति गम्यते । यथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यं, तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं च मद्विशेषणतैकस्वभावतया मदपृथक्सिद्धेर्मत्सामानाधिकरण्येनैव निर्दिश्यौ विद्धि; पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्यच भगवच्छरीरतैकस्वरूपतया भगवदात्मकत्वं श्रुतयो वदन्ति *'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं

ता ॥ विशिष्टपिण्डमात्रप्रतीतेर्देहस्य किंचित्प्रति विशेषणत्वादर्शनान्नापृथक्सिद्धिनिबन्धन देहात्मसामानाधिकरण्यमित्यत्राह—तत्र वेदितुरिति । ज्ञानत्वनित्यत्वसूक्ष्मत्वादिरत्रासाधारणाकारः । अयमभिप्रायः—किं बाह्यकरणैर्देहमात्रप्रतीतिरिह विवक्षिता ? उत मनोमात्रेण ? अथवा परिशुद्धेन मनसा ? नाद्यः, चक्षुरादीनामात्मग्रहणशक्त्यभावेन योग्यानुपलम्भाभावात् । न द्वितीयः, मनस आत्मग्रहणशक्तत्वेऽपि तस्याशुद्धस्य देहव्यावर्तकपरिमाणादिविशिष्टत्वेन ग्रहणाशक्तेः । न तृतीयः, असिद्धेः । अतिरिक्ततया ग्रहणार्थमेव हि योगोपदेशः । तथाच योगिनामुपलम्भः । अतो यथा गृह्यमाणयोरेव क्षीरनीरद्रव्ययोर्न्यूनाधिकसमभावेन संसर्गविशेषेषु क्षीरत्वेन नीरत्वेनत्रोपलम्भः; तद्वदत्रापि गृह्यमाणयोरेव देहात्मनोस्सन्निधिविशेषवशेन रजस्तमोवृद्धिहेतुकर्मवशेनच भेदाग्रहादैक्याध्यास इति निर्णीतदोषदात्म्योपलम्भवशेन विरोधो न शङ्कनीयः—इति । मोह हेतुभूतगुणमयप्रकृतिसन्निधानेन मूढतया यथावस्थितात्मादर्शने तस्य योगसंस्कृतमनोवेद्यत्वेच वक्ष्यमाणमुदाहरति—वक्ष्यतिचेति ॥ १ ॥

अथैवमन्योन्यव्यावर्तकाकारवत्तया निर्दिष्टयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोरपि परमात्मव्यावृत्तिसिद्ध्यर्थमुभयानुवृत्तं तच्छेषत्वमुपदिश्य एवं यथावस्थितक्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानमेव मे मतमित्यभिप्रायेण प्रशंसति—'क्षेत्रज्ञंचापि' इति श्लोकेन । शरीरातिरिक्तस्य बद्धावस्थस्यात्र क्षेत्रज्ञशब्देनोपादानम् । सच स्वक्षेत्रापेक्षया शरीरी, मदपेक्षया शरीरमिति समानाधिकरणनिर्देशतात्पर्यमित्याह—देवमनुष्यादीति । 'क्षेत्रज्ञम्' इत्येकवचनेन जात्यैक्यमभिप्रेतमिति दर्शयितुं—सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारमित्युक्तम् । फलितमाह—मदात्मकं विद्धीति । अनुक्तसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः, अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह—क्षेत्रज्ञंचापीत्यपिशब्दादिति । कण्ठोक्तं समुच्चयागतमाभिप्रायिकंच संकलय्याह—यथाक्षेत्रमिति । जीवस्य तच्छरीरेण सामानाधिकरण्ये यो हेतुः, सएवात्रापि विद्यत इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमिति ज्ञापनायापृथक्सिद्धिकथनम् । ननु क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वात्स्वीक्रियते; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परमात्मानं प्रति विशेषणत्वं न प्रतीयते, प्रत्युत स्वतन्त्रतयैव क्षेत्रज्ञो घटपटादयश्च प्रती-

प्र-पा ॥ * बृ ५-७-३ ॥

रा ॥ पृथिवी नवेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यारभ्य *'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा नवेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्याद्याः । इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामात्मत्वेनावस्थानं भगवतस्तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेशहेतुः । ★'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' +'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' ☼'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति पुरस्तादुपरिष्टाच्चाभिधाय, मध्ये सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति %'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यादिना । यदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयं तयोर्मदात्मकत्वविषयंच ज्ञानमुक्तं, तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मम मतम् । केचिदाहुः—

---

तः ॥यन्ते; अतो न सामानाधिकरण्य मुख्यमिति शङ्कायां विशेष्यस्याप्रत्यक्षत्वादश्रुतवेदान्तानां विशेषणत्वाग्रहणमित्यभिप्रायेणाह—पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्येति । पृथिव्यादेः परमात्मानं प्रति शरीरत्ववचनादेव तत्संघातरूपस्य देवमनुष्यादिपिण्डस्यापि शरीरत्वमुक्तमेव; [illegible] धातूनां च पृथक्परमात्मशरीरत्वं व्यपदिश्यत इति, ततोऽपि तत्समुदायस्य शरीरत्वमुक्तं [illegible] अभिप्रायेण—पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्येत्युक्तम् । जीवं प्रति क्षेत्रस्येव नावस्थाभेदनिबन्धनमनयोर्द्वयोः परमात्मशरीरत्वमिति ज्ञापनाय—भगवच्छरीरतैकस्वरूपतयेत्युक्तम् । यथा पृथिव्यादेः लोके शरीरत्वेनाप्रसिद्धस्यापि परमात्मशरीरत्वं श्रुतिवशात्स्वीकार्यम्, तथा स्वक्षेत्रं प्रति शरीरिणोऽपि जीवस्येति भावः । एवं स्वरूपभेदेऽन्तर्यामित्वे च सिद्धे श्रुतिषु सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्तन्निबन्धनः; तदुक्तं [illegible] स्मृतौ स्मृत्यन्तरेच । अस्मिंश्च विभूत्यध्यायेऽन्तर्यामित्वं पुरस्तादुपरिष्टाच्चाभिधाय मध्ये [illegible] निर्देशादात्मत्वेनावस्थानमेव सामानाधिकरण्ये हेतुरिति श्रुत्युपबृंहणं कृतं भवति । [illegible] सामानाधिकरण्ये स एवार्थ इत्यभिप्रायेणाह—इदमेवेति । उत्तरार्धं व्याख्याति—यदिदमिति । प्रस्तुतविविक्ताकारविशिष्टयोरेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिह परामर्शः, तथाऽयःपिण्डादिवदलौकिकाकारज्ञानस्य पश्वादिसाधारणत्वात्तस्य चात्र प्रशंसानुपपत्तेरित्यभिप्रायेण विवेकविषयत्वोपादानम् । नहि ज्ञानस्य ज्ञानत्वमात्रं विधेयं, पुनरुक्त्यादिप्रसङ्गात्; नचान्येषां ज्ञानानां ज्ञानत्वनिषेधे तात्पर्यं, व्याघातात्; नच ज्ञानमित्युद्दिश्य मतत्वमात्रमत्र विधीयते, ज्ञानशब्दावृत्तिनैरर्थक्यात्; अतोऽत्र ज्ञानस्यैव ज्ञानमिति विधानं परिग्राह्यं [illegible] प्रशंसापरमित्यभिप्रायेणाह—तदेवोपादेयं ज्ञानमिति । मम मतमिति—सर्वभूतसुहृदो मम सर्वशास्त्रार्थोपयोगितया सर्वहिततत्वेनेदमेवोपादेयतयाभिमतमिति भावः। एवमस्य श्लोकस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरपूर्वापरसंगतमर्थमभिधाय कुदृष्टिदृष्टिं दूषयितुमनुभाषते—केचिदित्यादिना । केचिदितिनिरूपकाभासत्वमभिप्रेतम् । बहुवचनेन जगद्व्यामोहनम्, तद्ग्रन्थकारकुमतिपरंपराद्योतनम । सामाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यतइति १'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यम्'

---

प्र-पा ॥ *बृ.५-७ २२ ॥ ★गी. १०-२० ☼गी. १०-४२॥ +गी. १०-३९ %गी. १०-२१ ॥
१ कैयटे-वृद्धयाह्निके ॥

**रा॥'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि'[1] इति सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यते। ततश्चेश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात्क्षेत्रज्ञत्वमिव भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तन्निवृत्त्यर्थश्चायमेकत्वोपदेशः । अनेन चाप्ततमभगवदुपदेशेन 'रज्जुरेषा न सर्पः' इत्याप्तोपदेशेन सर्पत्वभ्रमनिवृत्तिवत्क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो निवर्तते इति । ते प्रष्टव्याः–अयमुपदेष्टा भगवान् वासुदेवः परमेश्वरः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण निवृत्ताज्ञानः ? उत न ? इति । निवृत्ताज्ञानश्चेत् निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूपे आत्मन्यतद्रूपाध्यासासम्भावनया कौन्तेयादिभेददर्शनं, तान्**

---

**ता॥**इतिहि तल्लक्षणमिति भावः। सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादिविरुद्धधर्मवतोरेकत्वं कथमवगन्तुं शक्यमित्यत्राह–**ततश्चेति**। श्रुतस्य हानायोगात्तदर्थापत्त्येत्यर्थः। एवकारेण विरोधशङ्काद्योतनम् । संसारस्यौपाधिकत्वेन सर्वाभ्युपगतत्वात्स्वतः क्षेत्रज्ञत्वाभावेऽपि दोषवशात्तत्संभव इत्यभिप्रायेण—**अज्ञानादित्युक्तम्** । ननु दोषवशादपि विरुद्धं न संभवति, नहि दोषेण तेजसस्तिमिरत्वापादनं संभवति, नच क्षितिजलादिसमवधाने शिलाशकलस्याङ्कुरारम्भकत्वमित्यत्राह—**क्षेत्रज्ञत्वमिवेति**। विरुद्धाकारसद्भावो ह्यसंभावितः, तदारोपस्तु रज्जुसर्पादिवदुपपन्न इति भावः । **अभ्युपेतव्यमिति**—गत्यन्तरादर्शनादिति भावः । यदि परमार्थतस्संसारित्वं नास्ति, कथं संसारनिराकरणायोपदेशादि क्रियते ? नहि परमार्थतो व्याध्यभावे तन्निरासाय चिकित्सोपपद्यतेत्यत्राह –**तन्निवृत्त्यर्थइति** । क्षेत्रज्ञत्वभ्रमनिवृत्त्यर्थ इति यावत् । नह्ययमैक्योपदेशो दृष्टिविध्यादिष्विवान्यशेषतया भाति, अपितु आत्मयाथात्म्यज्ञानार्थइति भवद्भिरप्यभ्युपेतमित्यभिप्रायेण–**अयमित्युक्तम्** । चन्द्रभेदभ्रमनिवर्तकतदैक्योपदेशवदिति भावः । अबाधितात्प्रत्यक्षतो भेदे दृढं प्रतीयमाने कथं तदुपजीवकेन सभदभिप्रायान्तरेण परोक्षेणोपदेशेन बाध इत्यत्राह—**अनेनचेति**। सामान्यवेषेणोपजीवकत्वं न बाधकत्वविरोधि, अन्यथा भेदानुमानेन ज्वालैक्यबाधायोगात् । अतएव परोक्षत्वमपि न दौर्बल्यप्रयोजकम् । निर्दोषत्वमेवहि प्राबल्यनिदानम् । वाक्यस्य च दोषा वक्तुर्भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तयः । अत्रच वक्तुर्वासुदेवस्याप्ततमत्वेन विप्रलम्भगन्धाभावः, भगवत्त्वेन भ्रमप्रमादाशक्तीनामसंभवः , अतस्तदुपदेशेन क्षेत्रज्ञत्वभ्रमस्य प्रत्यक्षस्यापि बाध उपपद्यत इति भावः । एवमनुभाषितं दूषयितुमुपक्रमते—**ते प्रष्टव्याइति** । सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात्क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो भवति, सएवचेश्वरः क्षेत्रज्ञायोपदिशतीति व्याकुलभाषिणः किमभिप्रेतमित्याशयपरिशोधनेन दूषणं वक्तव्यमिति भावः। अयमिति—नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः' इत्युपक्रमे भेदेनैव स्वात्मानमुपदिशन् परस्ताच्च क्षराक्षरपुरुषवैलक्षण्यमेव स्वात्मनोऽभिधास्यन्निष्कृष्टव्यवहारेषु जीवानांपरागर्थभूत इति भावः । **उपदेष्टेति**—यद्यसावप्यज्ञः तदाऽर्जुनवदस्यापि शिष्यमेवोचितं, नतूपदेष्टृत्वमिति भावः । **भगवानिति**—पराज्ञाननिवृत्त्यर्थमेव ह्ययमुपदिशति, स्वस्य तत्त्वज्ञत्वादित्यभिप्रायः । वासुदेव इत्यत्रान्तर्यामित्वादिविवक्षायां 'सर्वत्रासौ[2] समस्तंच वसत्यत्र' इति भेद एव व्यक्त इति भावः ।

---

**प्र-पा** ॥ १. गी. २ १२ ॥ | २. वि-पु. १-२-१२ ॥

रा।। प्रत्युपदेशादिव्यापाराश्च न संभवन्ति। अथात्मसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानः, न तर्ह्यज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशसंभवः; *'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति ह्युक्तम्। अत एवमादिवादा अनाकलितश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायस्ववाग्विरोधैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इत्यता।।

---

वसुदेवतनयत्वविवक्षायां तु स एव ह्यवतीर्णः। 'सर्वलोकमहेश्वरम्'[1] 'बिभर्त्यव्यय[2] ईश्वरः 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहम्'[3] इत्यादिषु स्वात्मानम् ईश्वरत्वेनैव मन्यमानो जीवेभ्यस्सर्वप्रकारवैलक्षण्यमुपदिशतीत्यभिप्रायेण परमेश्वरशब्दः। ईश्वरस्य भ्रमहेतुभूतमज्ञानं न कदाचिदप्यस्तीति नैवोक्तुं न शक्यं, तथासतीशितव्यप्रतिभासाभावादीश्वरत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात्, अज्ञानमन्तरेण मिथ्याभूतभेदप्रतिभासायोगात्, परबुद्धिविषयत्वोल्लेखस्वरूपस्यतु मिथ्यार्थप्रतिभासस्य परमात्मन्यभ्युपगम्यत्वात्, तस्य च तैरनभ्युपगमात्; अत ईश्वरस्यापि पूर्वमज्ञानमस्ति, तच्च पश्चाज्ज्ञाननिवर्त्यमित्यभ्युपगन्तव्यम्। तच्चोपदेशदशायां भवदभिमतहेतुविरहेण निवृत्तमित्यभिप्रायेण विकल्पयति— किमित्यादिना। प्रथमं शिरो दूषयितुमनुवदति—निवृत्ताज्ञानश्चेति। निर्विशेषेत्यादि—कारणाभावात्कार्याभाव इति भावः। अभ्युपगताधिष्ठानविशेषस्वभावादेवाध्यासो न संभवति, किं पुनरीदृशमपि निवृत्तावित्यभिप्रायेण निर्विशेषचिन्मात्रत्वोपादानम्। तथाहि-सविशेषे वस्तुनि कस्मिंश्चिदसाधारणाकारे निर्गृहीते तद्विरुद्धाकारान्तराध्यासः, ज्ञाताच्च कंचिदर्थमन्यथा मन्येत, ननु ज्ञानिमात्रम्? कौन्तेयादीत्यादिशब्देन जिघांसितधार्तराष्ट्रादिग्रहणम्। उपदेशादीत्यादिशब्देन सारथ्यादेरपि संग्रहः। द्वितीयं शिरोऽनुभाषते अथेति। निवर्तकसाक्षात्काररहितत्वादिति भावः। नतर्हीति—नहीन्द्रियादिवदज्ञस्यापि परज्ञानजनकत्वं संभवति, उपदेशवाक्यप्रयोगस्य ज्ञानपूर्वकत्वावश्यंभावात्, अप्रमितोपदेशेऽनाप्तत्वप्रसङ्गादिति भावः। तत्त्वसाक्षात्कारवत एवात्मोपदेष्टृत्वे तस्यैवोक्तिं दर्शयति—उपदेक्ष्यन्तीति। एवं शङ्करपक्षोक्तं दोषं भास्करादिपक्षेऽप्यतिदिशति—अत इति। शंकरमते भेदश्रुतयस्सगुणश्रुतयोऽन्तर्यामिश्रुतयः प्रकृतिपुरुषनित्यत्वश्रुतयस्तथाविधाश्च स्मृत्यादयो विरुद्धा एव, अभेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थपरित्यागेन निर्विशेषलक्षकतया तैरेवाभ्युपगमात् मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धाः। विषयव्यवस्थादिभिर्विरोधपरिहारे संभवति बाध्यबाधकभावाद्यभ्युपगमान्न्यायविरोधः। स्ववचनविरोधस्तु ब्रह्म निर्विशेषम्, एवंत्वादित्यत्र हेतुसाध्यधर्मान्वियावश्यभावात् 'अनुभूतिरवेद्या' इत्यत्रानुभूतिशब्दबोध्यत्वादेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। एवं 'ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यम्' इत्यादिष्वपि भाव्यम्। भास्करपक्षे तु भेदगोचरश्रुत्यादिभिस्तत्प्रतिपक्षमभेदमसहमानैर्विरोधो वक्तव्यः। अचिदोऽपि ब्रह्मस्वरूपैक्याभ्युपगमात् निर्विकारत्वप्रतिपादकैर्विरोधः। ब्रह्मण एवोपहितस्य जीवत्वाच्चित् पश्रुतिविरोधः। अभेदश्रुतयोऽपि प्रायशो न मुख्याः। जीवेश्वरसामानाधिकरण्ये 'घटाकाशो महाकाशः' इतिवन्निर्दिष्टमात्रवैषम्येणैतमा-

---

प्र-पा ।। १. गी. ५-२९ ।।
२. गी. १५-१७ ।।
३. गी. १५-१८ ।।
४. गी. ४-३४ ।।

रा॥नारदणीयाः। अत्रेदं तत्त्वम्अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य ब्रह्मणो भोग्यत्वेन,भोक्तृत्वेन,चेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः-*'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः'

ता॥सिद्धेः। एवमेवाचिदीश्वरयोरपि न सामानाधिकरण्यस्वारस्यम्।सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टस्य ब्रह्मणस्सर्वतादात्म्ये सर्वदुःखप्रतिसन्धानप्रसङ्गान्निरवद्यश्रुत्यादिविरोधप्रशमनाभावेन न्यायविरोधः। यादवप्रकाशपक्षेतु स्वतएव भिन्नाभिन्नसर्वजीवत्वाभ्युपगमोऽतिशयितः। सर्वानुवृत्तसन्मात्रस्य ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् अदृश्यत्वादिश्रुतिविरोधश्च। सत्ताया घटादिधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मणो जातिरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादयो दोषा द्रष्टव्याः। अनयोस्स्ववचनविरोधस्तु सप्तभङ्गीवादिनामिव भेदाभेदाभ्युपगमात्तन्मूलनिर्दोषत्वसदोषत्वसामानाधिकरण्याच्च व्यक्तः। जगन्मोहनाय प्रवर्तिताइति न तेषामभिप्रायेणोच्यते, 'अज्ञानिभिः' इत्युक्तत्वात्; अपितु तेषामज्ञानां वादो दैवाज्जगन्मोहनाय जात इत्युच्यते। ननु युष्मत्पक्षेऽपि श्रुतिविरोधादिदूषणं समानम्। तथाहि यदि जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेदएवाभ्युपगतः, तदा '[१]तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति कारणस्यैव ब्रह्मणः कार्यनामरूपभाक्त्वश्रुतिविरोधः; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः; नहि घटज्ञानेन ततोऽत्यन्तभिन्नस्य पटस्य ज्ञातत्वं संभवति; अत्यन्तभिन्नयोर्जगद्ब्रह्मणोस्सामानाधिकरण्यंच न संभवति घटपटवदेव, लक्षणया निर्वाहश्चेत्परपक्षे कः प्रद्वेषः? ब्रह्मोपादानत्वञ्च जगतो न सिध्यति, मृद्घटादिवज्जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वानभ्युपगमात्; अन्यथा सत्कार्यवादविरोधात्; यदि भिन्नैरेव प्रकृतिपुरुषेश्वरैर्जगदारम्भः, ते किमेकीभूताः कार्यमारभन्ते ? उत पृथगवस्थिता एव ? पूर्वत्र परस्परस्वभावसंकरः परपक्षवत्प्रसक्तः, उत्तरत्रापि किंपृथक्कार्यकराणि ? उत न ?, पृथक्कार्यकरत्वे सर्वस्य ब्रह्मकारणत्वमभ्युपगतं पलायते; एककार्यकरत्वे कार्यावस्थायां स्वभावसंकरस्तदवस्थः; यदिच ब्रह्म स्वरूपतो निर्विकारं, तदा तस्य कार्यात्मकत्ववादिनीभिश्श्रुतिभिर्विरोधः; अथ सविकारत्वाभ्युपगमः, तदा परपक्षप्रसक्तनिर्विकारश्रुतिविरोधस्तदवस्थः; यदिच सर्वदा सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टमेव ब्रह्म, तदा निर्गुणश्रुतिभिः ज्ञानमात्रश्रुतिभिश्च व्याघातः; सर्वदा भेदश्च यद्यभ्युपगतः, तदा भेदनिषेधकश्रुतिविरोधः; न्यायविरोधश्च, विधिनिषेधयोरर्थस्वभावलब्धेन पौर्वापर्येणापच्छेदवद्बाध्यबाधकभावस्यानभ्युपगमात्; स्ववचनविरोधश्च, सर्वात्मकं ब्रह्म सर्वविलक्षणञ्चेत्यभ्युपगमात्। अतो दोषसाम्ये कस्य मतं तत्त्वमिति चोद्यमभिप्रायानभिज्ञैः परैः श्वावराहकलहन्यायेन प्रवर्तितं परिहृत्य समीचीनशारीरकन्यायानुगृहीतसर्ववेदान्तसारार्थप्रतिपादनपरतामस्य शास्त्रस्य स्थापयितुमाह— अत्रेदं तत्त्वमिति। अत्र श्रुतिस्मृतीतिहासाद्यविरुद्धार्थगवेषणायामित्यर्थः; श्रुत्यादिष्विति वा। इदं यथाप्रमाणं वक्ष्यमाणम्; नतु शङ्कराद्युक्तमित्यर्थः। तत्त्वं प्रामाणिकमित्यर्थः। शङ्कितान् दोषान् परिहरिष्यन् स्वपक्षं तावत्प्रमाणतस्स्थापयति—अचिद्वस्तुन इत्यादिना सत्यमभवदित्यन्तेन। भोग्यत्वादिकं यथाक्रमम्। भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेनचेशितृत्वेनचेति— भेदकधर्मान्तराणाम्

प्र-पा ॥ *श्वे. ४-९ ॥

१. बृ. ३-४-७ ॥

रा॥ ※'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' "[1]क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः'; 'अमृताक्षरं हरः' इति भोक्ता निर्दिश्यते; प्रधानम् आत्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः। "[2]स कारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः' '[3]प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' '[4]पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं' "[5]ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' '[6]नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां

ता॥उपादास्यमानश्रुतिसिद्धानाम् उपलक्षणम्। अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेणवा [illegible]। [illegible]विवेकं-स्वरूपाणां भिन्नत्वमित्यर्थः। विवेकशब्दो भ्रमनिराकरणद्योतनार्थः। नहि भेदवादिनीनां श्रुतीनां श्रुतित्वे सर्पमृतिरित्यभिप्रायेण—काश्चन श्रुतय इत्युक्तम्। बहुवचनेन भूयसीनां बाधोऽप्यविरुद्ध इति ज्ञापितम्। भेदश्रुत्यविरोधेन सामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थं स्थापयितुं प्रथमं भेदश्रुत्युपादानम्। अस्मादि-त्यनेन साक्षाद्विकाराश्रयत्वमचिद्द्रव्यस्येति सिद्धम्। 'अन्यो मायया सन्निरुद्धः' इत्यनेनोपाधिना ब्रह्मण एव जीवत्वमित्यादिप्रलापा निर्मूलिताः। नह्यत्र मायया सन्निरोधादन्यत्वमुच्यते; अपितु अन्यस्यैव सतो मायया सन्निरोधः। सन्निरुद्धः-स्वाभाविकसर्वज्ञत्वनिरतिशयानन्दाद्याविर्भावरहित इत्यर्थः। पराभिमतो मायाशब्दार्थश्श्रुत्यैव प्रतिक्षिप्तइति दर्शयितुमाह—मायान्त्विति। क्षरम् इत्यादौ हरशब्द-स्यौत्तरपदान्वयेन कुदृष्ट्युन्नीतयोजनान्तरप्रतिक्षेपार्थमाह—अमृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यत इति। रुद्रे रूढस्य कथं भोक्तृमात्रसाधारण्यमित्यत्राह—प्रधानमिति। हरतीति हरः इत्यवयवनिर्वच-नम्; शेषमर्थसिद्धकथनम्। अयमभिप्रायः—यदि हरशब्दो 'देव एकः' इत्यनेनान्वीयते, तदा 'अमृता-क्षरम्' इत्यस्य विधेयत्वं न स्यात्; अथ 'अमृताक्षरम्' इत्यसमस्तं लुप्तविभक्तिकम् उद्देश्योपादेयपरमुच्येत, तदा विभक्तिलोपक्लेशो व्युत्क्रमेणोद्देश्योपादेयनिर्देशश्च स्यात्। नचात्र 'क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या' इतिवदमृतशब्दएवोद्देश्यपरः, क्षराक्षरशब्दयोरेव मिथःप्रतिरूपत्वात्। ऋजुश्च पाठक्रमानुसारेण योजना संभवन्ती न परित्याज्या। एवं "[7]क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इति वाक्यान्तरशैली चानुसृता स्यात्, अन्यथा व्यवहितान्वयश्च। नच 'देव एकः' इत्यत्र विशेषाकाङ्क्षास्ति। तावताच माहात्म्यमतिशयेन व्यज्यते। 'क्षरात्मानौ' इति पुल्लिङ्गान्तानुवादश्च तल्लिङ्गनिर्दिष्ट-विषयतायां स्वरसः। शब्दान्तरेणानुवादस्तु पक्षद्वयेऽपि समः। अस्मत्पक्षेतु हरशब्दस्यात्मजातिविषय-त्वज्ञापनार्थतया सप्रयोजनश्च। 'अमृताक्षरम्' इति सविशेषणनिर्देशोऽपि तत्स्वभावविशेषज्ञापनेन सार्थः। एवं हरशब्दस्यात्र प्रधानसहपठितपुरुषतत्त्वविषयत्वे अवश्यंभाविनि लक्षणादेश्चासंभवे श्रुत्यन्तरस्व-प्रकरणादिविरुद्धरूढिपरित्यागेन यौगिकार्थपरत्वमैन्द्र्यादिन्यायेनाङ्गीकार्यम्-इति। क्षेत्रज्ञेश्वरयोस्सर्वज्ञ-त्वकिंचिज्ज्ञत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वरूपं भेदं द्वयोरप्यजत्वंच द्विशब्देनैव संख्यया वदन्तीं श्रुतिं दर्शयति—

प्र-पा ॥ ※ श्वे. ४-१० ॥ [1] श्वे. १-१० ॥ [2] श्वे. ६-९ [3] श्वे. ६-१३ ॥ [4]. तै-ना. १० ॥ [5]. श्वे. १-९ ॥ [6]. श्वे. ६-१३; कठ. २-५-१३ ॥ [7]. श्वे. ५-१ ॥

रा॥यो **विदधाति कामान्**'१'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा' '२पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्त-तस्तेनामृतत्वमेति' '३तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' '४अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्। अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' ( ५गौरनाद्यन्तवती साजनित्री भूतभाविनी' '६समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः') इत्याद्याः। अत्रापि ७'अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा। अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूतां' '८सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्। कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्। प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः। भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्' '९मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनानेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते' '१०प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि' '११ममयोनिर्महद्-

ब्रह्मेति। सुषुप्तिमरणमूर्च्छाप्रलयेषु क्षेत्रज्ञस्यात्यन्ताज्ञत्वम्; जागरस्वप्नयोरपि ज्ञानं कतिपयविषयम् ता॥अज्ञानं त्वनन्तगोचरम्। ईश्वरात्पृथग्भूतानामेव जीवानां नित्यत्वं बहुत्वं जीवेश्वरयोश्चैतन्याश्रयत्वमीश्वरस्य चाद्वितीयत्वं सकलफलप्रदत्वं च 'नित्यो नित्यानाम्' इति श्रुत्या सिद्धम्। स्वशब्दादेव भेदस्य वेद्यत्ववादिनीं भेदज्ञानपूर्वकपरमात्मप्रीतिविषयत्वेन मोक्षंच प्रतिपादयन्तीं श्रुतिमाह—पृथगिति। जीवेश्वरयोरेकशरीरानुप्रविष्टयोरेव कर्मफलभोक्तृत्वाभोक्तृत्वरूपवैधर्म्यपरं वाक्यमाह—**तयोरन्य** इति। तयोरन्य;तयोरेक इत्यर्थः। **स्वाद्वत्तीति**—पुण्यफलोदाहरणमुपलक्षणार्थम्। अभिचाकशीति—अभितोऽधिकं प्रकाशते। तादृशजीवनियन्तृत्वलक्षणोऽतिशय एव तदानीमपि सिध्यति; नतु ज्ञानसङ्कोचादीत्युक्तं भवति। सत्त्वरजस्तमोमय्याः प्रकृतेः पुरुषस्यच अजत्वं, प्रकृतेः पुरुषकर्मानुरूपपरिणामविशेषभाक्त्वेनाध्यासप्रसङ्गराहित्यं, बद्धमुक्तव्यवस्थां, मुक्तदशायामपि प्रकृतेर्विश्लेषमात्रंच ज्ञापयति—**अजामिति**। उक्तश्रुत्युपबृंहणायास्मिन्नेव प्रतिपादितं नित्यं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदं दर्शयति—**अहङ्कारइतीति**। **मे प्रकृतिरिति** व्यधिकरणनिर्देशादीश्वरात्प्रकृतिपुरुषयोर्भेदस्सिद्धः। 'इतस्त्वन्याम्' इत्यनेन प्रधानात्पुरुषस्य भेदः। सृष्टिप्रलययोरध्यासतन्निवृत्तिरूपत्वव्युदासाय परमात्मशरीरभूतप्रकृत्यविभागविभागरूपत्वमाह=**सर्वभूतानीति**। अत्रापि 'मामिकाम्' इत्यादिभिर्भेदः स्फुटः। प्रधानपुरुषयोश्चराचराद्यवस्थापत्तेः परमात्मभ्रममूलत्वव्युदासाय तदधिष्ठानमूलतामाह—**मयेति**। जीवानामध्यासाधीनसिद्धित्वव्युदासाय प्रकृतिपुरुषयोरविशेषेणानादित्वं दर्शयति—**प्रकृतिं पुरुषञ्चेति**। प्रकृतेरेव साक्षात्परिणामाश्रयत्वं, सृष्ट्यौपयिकप्रकृतिपुरुषसंसर्गविशेषस्य परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वं, ततएव जगत्सृष्टिम्, एवंप्रकारेण त्रयाणामन्योन्यभेदंचोदाहरति—**मम योनिरिति**। जगदपेक्षया योनित्वं, जगत्स्र-

**प्र-पा** ॥ १. श्वे. १-५ ॥ २. श्वे. १-६ ॥ ३. मु. ३-१-१॥ ४. श्वे.४.५;तै-ना.१२-५॥ ५. मन्त्रिकोपनिषद ॥ ६. श्वे. ४-७ ॥ ७. गी. ७-४-५ ॥ ८. गी. ९-७ ॥ ९. गी. ९-१० ॥ १०. गी. १३-१९ ॥ ११. गी. १४-३॥()कुण्डलितग्रन्थः;केषुचित्कोशेषुनदृश्यते ॥

रा॥ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्। संभवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत' इति। जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु यत्, तस्मिन् चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि; ततो मत्सङ्कल्पकृताच्चिदचित्संसर्गादेव देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां सम्भवो भवतीत्यर्थः। श्रुतावपि भूतसूक्ष्मं ब्रह्मेति निर्दिष्टं*'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते' इति। एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः। ¹'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इत्यारभ्य ×'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इति, तथा ÷'यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं न वेद' इत्यारभ्य 'योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद' 'यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युश्शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः'। अत्र मृत्यु शब्देन तमश्शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते, अस्यामेवोपनिषदि

---

ता॥ष्टुरधिष्ठातृतया सम्बन्धः; तदाह—**जगद्योनीति**। मुख्यब्रह्मणो ममेति व्यतिरेकनिर्देशाद्योनित्वसामर्थ्याच्च ब्रह्मशब्दोपचरितमाह—**प्रकृत्याख्यमिति**। चिन्मिश्रभूतोत्पत्तिहेतुतया प्रकृत्याधेयतयाच सिद्धं गर्भशब्दार्थमाह—**चेतनाख्यमिति**। 'दधामि' इत्याधानं विवक्षितमित्याह—**संयोजयामीति**। विस्तरोऽस्य स्थाने भविष्यति। एवं बहुषु प्रदेशेषु प्रकृतिपुरुषजगत्सृष्ट्यादिप्रतिपादनदशायां जीवाध्यासजगन्मिथ्यात्वादिसूचकं न किञ्चिद्दृश्यत इत्यभिप्रायः। एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदः काणादप्रभृतिभिरप्युपगत इति ततो विशेष घटकश्रुतिसिद्धं शरीरात्मभावं सामानाधिकरण्यमुख्यत्वसिद्ध्यर्थमाह—**एवमिति** **भोक्त्रिति**—एकीभावावस्थायामपि शरीरत्वं 'यस्य तमश्शरीरम्' 'यस्य मृत्युश्शरीरम्' इत्यादिभिस्सिद्धमिति ज्ञापनाय—**सर्वावस्थावस्थितयोरित्युक्तम्**। प्रत्यक्षाद्यप्राप्तस्य जगद्ब्रह्मणोश्शरीरात्मभावस्य तत्त्वोपदेशतत्परानेकश्रुतिसिद्धत्वान्न तत्परित्यागश्शङ्क्यः। तदनुगुणतयाच शरीरलक्षणमनुसन्धेयमिति भावः। अन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वावस्थप्रकृतिपुरुषयोरविशेषेण परमात्मशरीरत्वं दर्शयति—**यः पृथिव्यामिति**। इममेवार्थमीपदावापोद्वापभेदेन प्रतिपादयन्त्या सुबालोपनिषदाऽन्तर्यामिब्राह्मणोक्तमपहतपाप्मत्वादिगुणयोगमद्वितीयत्वं नारायणत्वं च विशदयति—**यः पृथिवीमिति**। अत्र मृत्युशब्दस्य स्थानप्रमाणेन अतिसूक्ष्मदशापन्नमूलप्रकृतिविषयत्वमाह—**अत्रेति**। अत्र अक्षरपर्यायादनन्तरे पर्याये इत्यर्थः। तेजःप्रतिद्वन्द्वितमोव्युदासाय—**सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वित्युक्तम्**। **अस्यामेवे**त्यनेन शीघ्रप्रत्यभिज्ञानं सूचितम्। आत्मलक्षणपूर्वकमात्मत्वं दर्शयत्तैत्तिरीयकवाक्यमाह— **अन्तःप्रविष्ट** इति। नृपनभोव्यावर्तकाभ्यामन्तःप्रवेशनियमनाभ्यां शरीरित्वसिद्धिः। उक्तभेदश्रुतिघटकश्रुत्य

---

**प्र-पा** ॥ * मु. १-१-९ ॥

¹ बृ. ५-७-७ ॥

× बृ. ५-७-२२ ॥ मा.,पा.

÷ सुबा. ७ ॥

रा।। 'अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते' इतिवचनात्; [2]'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा' इतिच । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थञ्च जगत् स एवेत्याहुः [3]'सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं' [4]'तदैक्षत बहु स्यांप्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इत्यारभ्य [5]'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः' [6]'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति । तथा [7]'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा

---

ता।।नुसारेण सामानाधिकरण्यश्रुतीनामर्थं मुख्यमेवाह—एवं सर्वावस्थेति । अत्रोभयावस्थपरमपुरुषप्रकारद्रव्यैक्यं सामानाधिकरण्यश्रुतीनां विवक्षितमित्यर्थः । इममर्थं ज्ञापयितुमिति । न पुनश्श्रुत्यन्तरस्वप्रकरणस्ववचनप्रत्यक्षादिविरुद्धं ज्ञापयितुमित्यर्थः । छान्दोग्यवदेव सामानाधिकरण्यं, तस्य च चेत-

ब्रह्मणः हृदयगुहानिहितत्वमुपपादितं भवति ; सच्चेत्यादि ।—सच्छब्देन निर्विकारतया सततैकरूपश्चेतन उच्यते, त्यच्छब्देन-पूर्वपूर्वावस्थात्यागविकारस्पृष्टमचेतनमुच्यते, ब्रह्मैव चेतनाचेतननामरूपभाक् भवतीत्यर्थः । ननु ब्रह्मण एव सर्वोपादानतया सर्वभावविकारास्पदत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—निरुक्तं चेत्यादि । जातिगुणक्रियावत्तया जातिगुणाभिधायिशब्दवाच्यमचेतनं-निरुक्तम् ; जातिगुणादिशून्यं चेतनजातम् अनिरुक्तम्; 'एता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः' इत्युक्तरीत्याऽचेतनवर्गाधारभूतं चेतनजातं-निलयनम्; आश्रितमचेतनजातन्तु-अनिलयनम् ; विज्ञानञ्च-अविज्ञानञ्च-अजडस्वरूपश्चेतनम्, जडस्वरूपमचेतनञ्च, सत्यञ्चेति-निर्विकारतया सत्यत्वं चेतनस्य, इतरस्यांचेतनस्य त्वतथात्वम्; ततश्च निरुक्तत्वानिरुक्तत्वादियुक्तसत्यानृतशब्दितचेतनाचेतननामरूपभाग्भवदपि ब्रह्म सत्यमेवाभवत्-अजहन्निर्विकारत्वलक्षणस्वस्वभावमेवाभवदित्यर्थः; यदिदमिति-यस्माच्चेतनाचेतनात्मकवर्गानुप्रविष्टतया सत्यशब्दितस्य ब्रह्मण आत्मत्वम्, अत एव सर्वमपि चेतना चेतनात्मकं जगत् शास्त्रदृष्टिमन्तः पुरुषाः पराशरपरांकुशादयः सत्यमित्याचक्षत इत्यर्थः ॥

---

प्र-पा ॥ [1] सुबा. २ ॥

[2] यजुषि. आरण्यके. ३. प्र. ११. अ ॥

[3] छा. ६-२-१ ॥

[4] छा. ६-२-३ ॥

[5] छा. ६-८-६ ॥

[6] छा. ६-८-७ ॥

[7] तैत्ति-उप-आनन्द-६-अनु सोऽकामयत.... इदंसर्वमसृजत । यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा....अभवत् । निरुक्तंचानिरुक्तंच । निलयनञ्चानिलयनंच । विज्ञानंचाविज्ञानच । सत्यंचानृतंच सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते ॥' सः-आनन्दमय आत्मा, देवमनुष्यादिरूपेण-बहुस्याम्, तदर्थमाकाशादिरूपेण — प्रजायेयेति - व्यष्टिसमष्टिरूपचेतनाचेतनविषयसंकल्पमकृतेत्यर्थः । सतपोऽतप्यत-सः-परमात्मा, स्रष्टव्यालोचनरूपं तपः कृतवानित्यर्थः; 'तप आलोचने' इतिहि धातु । सतपस्तप्त्वेत्यादि।ननु सर्वदा सर्वव्याप्तस्य ब्रह्मणः कोऽसौ सृष्टिकालानुप्रवेशः इति चेत्—उच्यते-गोजठरगतवत्सवत् सर्वव्याप्तस्य ब्रह्मणः प्रत्येकं सर्ववस्तुषु पुष्कलप्रतीत्यर्हस्थितिविशेष एवानुप्रवेशः ; अनेन सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । योवेद निहितं गुहायाम्' इतिमन्त्रोक्तमनन्तस्य

**रा॥ इदं सर्वमसृजत' इत्यारभ्य [1]'सत्यञ्चानृतंच सत्यमभवत्' [2]इति। अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धश्चिदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः[3]हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' [4]"तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्चत्यच्चाभवत्... विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यं चा नृतं च सत्यमभवत्' इतिच। [5]एवम्भूतमेव नामरूपव्याकरणं [5]"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम-**

---

ता।।नांशेऽप्यनुप्रवेशपूर्वकत्वं तैत्तिरीयके दर्शयति तथेति।सतपोऽतप्यत—**आलोचनमकरो**दित्यर्थः; 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति प्रकरणे '[1]यस्य ज्ञानमयं तपः' इति व्याख्यानात् । न केवलं प्रकरणान्तरगतैर्घटक-वाक्यैर्भेदाभेदश्रुत्यविरोधः, अपितु स्वप्रकरणस्थैरपीत्याह—**अत्रापीति** । समानाधिकरणनिर्देशवतो; छान्दोग्यतैत्तिरीयकप्रकरणयोरित्यर्थः । जीवेनात्मना-जीवेन सहेत्यर्थः । [2]सिंहेनभूत्वा बहवो मयात्ताः इतिवत् । '**तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य** इत्यचिदनुप्रवेशो व्यक्तः; जीवेतु सामानाधिकर-ण्यमात्रम्; तदनुप्रवेशकृतमिति तैत्तिरीयके व्यक्तमित्यभिप्रायेणाह—**तत्सृष्ट्वेति** । एवं जीवशरीरक-परमात्मानुप्रवेशान्नामरूपव्याकरणं नाम्नांच परमपुरुषपर्यन्तत्वं तत एव समानाधिकरण्यमुख्यत्वंच

---

**प्र-पा।।** [1]तैत्ति. उप. आनन्द. ६ अनु ॥

[2]इत्याद्याः पा ॥

[3]छा-उप. ६-३-२॥ सेयन्देवतैक्षत हन्ताहमिमाः .... व्याकरवाणीति । —अत्र 'संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे भगवता भाष्यकृता 'सेयंदेवता' इत्यादिवाक्यस्यायमर्थः सेयं सच्छब्दिता परा देवता, इमाः-तेजोबन्नरूपाः तिस्रो देवताः, अनेन जीवेन जीवसमष्टिविशिष्टेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि - देवादिविचित्रसृष्टिन्तन्नामधेयानिच करवाणि इति । 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्' इत्यत्र 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इति तेजोबन्नानि देवताशब्देन विशिष्यन्ते' इति भाषितत्वात् अत्र 'देवताः' इति अभिमानिदेवतापरत्वं वक्तव्यम्, ततश्च 'इमास्तिस्रोदेवता;' इत्यस्यायमर्थः-स्वस्वाभिमानिदेवताधिष्ठितानि तेजोबन्नानीति। तेजोबन्नाभिमानिदेवतानां परमात्मव्यतिरिक्तत्वे प्रमाणाभावात्,परमात्मनस्सर्वाभिमानिदेवतात्वसम्भवाच्च परमात्मरूपदेवताधिष्ठिताः इति;परमात्मव्यतिरिक्तदेवताभ्युपगमेऽपि देवताशब्दस्य तदधिष्ठितत्वमेवार्थः ।।

[4]तैत्ति. उप. आनन्द. ६-अनु ॥

'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं. 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चा विज्ञानं च [illegible] मिति विज्ञायते' इत्यविकलवाक्यं [illegible] ॥

[5]बृ उप. ३-४-७ ॥ तद्धेदमिति । [illegible] र्थस्मरणं, तदिदं-मिथुनादिलक्षणं जगत्,तर्हि तदा सृष्टेः प्राक्, अव्याकृतमासीत्-अव्यक्तमासीत्, अव्यक्तशरीरकं ब्रह्मासीदित्यर्थः, नामरूपाभ्यां न व्याकृतमिति व्युत्पत्त्याऽव्याकृतशब्दस्य [illegible]; अव्यक्तत्वंच नामरूपविशिष्ट [illegible]; तत्अव्याकृतशरीरकं ब्रह्म 'नामरूपाभ्याम्' इतीत्थंभावे तृतीया । नामरूपवत्तया व्याक्रियत - व्याकृतमासीत् ; व्याङ्भ्यामुपसर्गाभ्यां विविच्य समन्तात् कृतमासीदित्यर्थः ॥

[6]विष्णुधर्मे १८-१७ ॥ क्षत्रबन्धुवृत्तान्ते 'सिंहेन भूत्वा बहवो मयात्ताः व्याघ्रेण भूत्वा बहवो मयात्ताः । तथान्यरूपैर्बहवो मयात्ताः संभक्षितोऽहं बहुभिस्तथैव ॥

रा॥रूपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यत्राप्युक्तम्। अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च समीहितमुपपन्नतरम् । *'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति 'तिस्रो देवताः' इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाश्शब्दाः अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनश्शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्।अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति जगतो ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सङ्घातस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नतरः। यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्तुसङ्घातोपादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शौक्ल्यादिसम्बन्ध इति कार्यावस्थायामपि न सर्वत्र वर्णसङ्करः; तथा चिदचिदीश्वरसंघातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्यावस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसङ्करः । तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया कदाचित्संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं च;इह तु चिदचितोस्सर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुष एव कारणं कार्यञ्च; स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्यइतिविशेषः । स्वभावभेदस्तदसङ्करश्च तत्रचात्रच तुल्यः । एवञ्च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरम् ।

ता॥ सिद्धम्।एतदैककरस्यात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन चिदचिदनुप्रवेशोक्तिरहितप्रकरणान्तरेष्वपि नामरूपव्याकरणवचनमेवंप्रकारप्रवेशाभिप्रायपूर्वकमेवेत्याह—**एवंभूतस्यैवेति**। इत आरभ्य प्रागुक्तचोद्यानां क्रमेण परिहारः । तथाहि कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातत्वं नाम कार्यशब्दनिर्दिष्टस्य द्रव्यस्य कारणविज्ञानेन विषयीकृतत्वम् । पूर्वमासीनं देवदत्तं दृष्ट्वा तमेव गच्छन्तमप्यालोक्य 'असौ पूर्वमेव दृष्ट' इति हि वदति ; अतः कार्यावस्थायाः पूर्वमज्ञातत्वेऽपि नास्य व्यवहारस्यामुख्यत्वमित्यभिप्रायेणाह—**अतः कार्यावस्थेति** । परपक्षेत्वेतदनुपपन्नतरमिति चाभिप्रेतम् । तथाहि—एकनिर्विशेषविज्ञानेन सर्वस्य ज्ञातत्वमित्यत्र ज्ञातव्यसर्वशब्दार्थाभावात्, सत्यमिथ्यार्थैक्यप्रसङ्गादिभिश्च सर्वस्य ज्ञातत्वमित्येतन्न घटते; सर्वस्य मिथ्यात्वेन ज्ञातत्वमिति योजनायामध्याहारादिदोषः; अविद्याविशिष्टैकब्रह्मविज्ञानेन तत्कार्यप्रपञ्चविज्ञानमिति विवक्षायामदूरविप्रकर्षेणास्मत्पक्ष एवानुप्रवेशः ; सर्वप्रमाणसंक्षोभस्त्वधिकः; एवमेव पक्षान्तरयोरपि; सूक्ष्माचिच्छक्तिवैशिष्ट्यस्य दुष्परिहरत्वाद्विशिष्टैक्यविज्ञाने तत्कार्यविज्ञानमित्येव निर्वाह्यम्; तथाच निर्विकारनिर्दोषश्रुत्यविरुद्धोऽस्मत्पक्ष एवोपपन्नतरः—इति । परपक्षे सामानाधिकरण्यस्य लाक्षणिकत्वं तैरेवाभ्युपगतमिति न किंचित्तत्र वक्तव्यमिति कृत्वा स्वपक्षे तन्मुख्यत्वमुपपादयति—**अहमिमाइति** । प्रकरणान्तराधीतानामपि तत्त्वानां संकुचिताभिधानप्रकरणेऽपि शाखान्तरनयेन समाहारमभिप्रेत्याह—**तिस्रो देवताइति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्येति** । जगद्ब्रह्मणोस्स्वरूपतो-

प्र-पा ॥ *छा. उप. ६-३-२ ॥

रा॥स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य [illegible] आत्मनस्तदवस्थानन्तर्यामि [illegible] ।अव-
स्थान्तरापत्तिरेवहि कार्यता।निर्गुणवादाश्च [illegible] प्राकृतहेय गुणाना [illegible] । + अपहतपाप्मा
विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः' इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य + 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः'
इतिकल्याणगुणान्विदधतीयं श्रुतिरेवान्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति।
'ज्ञानस्वरूपंब्रह्म' इति वादश्च [illegible] ज्ञानैकनिरूपणीयं ज्ञानस्वरूपमित्यवगम्यते [illegible] ब्रह्मणस्स्वरूपं

ता।।अत्यन्तभेदेऽपि विशिष्टवेषेण कार्यकारण [illegible] भावं [illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible] इत्याह—अतः
स्थूलेति । सामानाधिकरण्यव्यपदेश [illegible] इत्यभिप्रायः ।
उपादानावस्थाकार्यावस्थ [illegible] स्वभावसङ्करं परिहरति—सूक्ष्मेति । बाल्यस्य युवत्वापत्तौ बाल-
शरीरस्य तदभिमानिचेतनस्य च यथा स्वभावसङ्करो नास्ति, तद्वदित्यभिप्रायेण—सूक्ष्म [illegible]
पादानत्वेनेत्युक्तम्। ककारणा(कार्या)रम्भात्कार्यदशायां प्रयत्नसङ्करं निवारयति—यथा शुक्लेति । ननु
शुक्लकृष्णरक्ततन्तुभिरारब्धस्य पटस्य न केनचिच्छुक्लेन कृष्णेन रक्तेन वा तन्तुविशेषेण [illegible] सामा-
नाधिकरण्यं दृश्यते; 'तन्तवः पटः' इति तु कथञ्चिदुच्यते: [illegible]
स्य जगत ईश्वरेण विशेषतस्सामानाधिकरण्यं न स्यादित्यत्राह [illegible] ।
सर्वप्रकारसाधर्म्यमविवक्षित्वा [illegible] अपितु स्वरूपतो [illegible] कार्येऽवस्थायामपि
स्वभावासंकरमात्रमभिप्रेतम् : सामानाधिकरण्यं तु [illegible] प्रकार-
प्रकारिभावोऽस्ति तत्र स्यात्, नान्यत्रेति विशेषः । [illegible] —एवं चेति।
उपादानत्वेन कार्यभावेऽपि निर्विकारत्वश्रुत्यविरोधमाह—एवं चेति । [illegible] एवं-
देवासंकीर्णस्वभावत्वाच्चेत्यर्थः । निर्विकारश्रुतिस्तु स्वरूपविषया, [illegible] विषयेति नानयोः परस्परविरोधः । स्वरूपपरिणामपक्षे तु निर्विकारत्वश्रुतेर्न [illegible] । नहि
वयं स्वरूपैकदेशेऽपि विकारं ब्रूम इत्यभिप्रायेण—उपादानत्वेऽपि [illegible] प्रकार-
माह—स्थूलावस्थस्येति । आत्मतदवस्थान्तरापत्तिरिति—तदा [illegible] एव हि
कार्यत्वम्; कार्यशब्दोऽत्र नामरूपव्याकरणस्य अन्तर्यामिपर्यन्तत्वं [illegible] इति तस्य मुख्यत्व-
मिति भावः । तथापि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैव कार्यत्वमिति बोध्यं [illegible]—अत एवेति ।
विशेषणानामवस्थान्तरापत्तौ तदवस्थतत्तद्विशिष्टस्यावस्थान्तरापत्तिर्विवक्षितेति
भावः । उत्सर्गापवादन्यायेन सगुणश्रुत्यविरोधाय निर्गुणवादानां विषयं [illegible] निर्गुण-
वादाश्चेति । एवं व्यवस्थापितं विषयभेदमेकस्मिन्नेव वाक्ये श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह अपहतेति ।
अवधारणेन न्यायनैरपेक्ष्यं सूचितम् । आर्थगुणनिषेधं परिहरति—ज्ञानस्वरूपमिति । सर्वमस्य सर्व-
शक्तेरित्यादिकं श्रुत्यन्तरसिद्धाविरोधार्थम् । ज्ञानैकनिरूपणीयमिति—स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दा हि

प्र-पा ॥ + छा. ८-७-१ ॥

**ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपञ्चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः । [1]''यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' [2]'परास्य शक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वभाविकीज्ञानबलक्रियाच' [3]'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इत्यादिका ज्ञातृत्वमावेदयन्ति, [4]''सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम्; । [5]'सोऽकामयत बहु स्याम्' [6]'तदैक्षत बहु स्याम्' [7]'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पाद्विचित्रस्थिरत्रसरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वमतत्त्वमिति प्रतिषिध्यते ''मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' [8]'नेह नानास्ति किञ्चन'**

धर्ममुखेन धर्मिणमपि प्रतिपादयन्तीति भावः । सूत्रितंच ''[1]तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' '[2]यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' इति । अनुक्तसमुच्चयार्थेन सौत्रचकारेण द्योतितं वृत्त्यन्तरमभिप्रेत्याह—**स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपंचे**ति । धर्मभूतज्ञानवज्ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगोऽप्यस्तीति भावः । निर्विशेषवादिनो ज्ञातृत्वं परित्यजन्ति; वैशेषिकादयस्तु ज्ञानत्वम्; उभयेषामपि श्रुतिविरोधमभिप्रेत्य स्वपक्षे तदानुगुण्यमाह—**यस्सर्वज्ञ**इति । भेदनिषेधवाक्यानां भेदविधायकवाक्याविरुद्धं विषयमाह—**सोऽकामयते**ति । ब्रह्मगुणविभूतिरूपभेदस्य विहितत्वात्तन्निषेधो न शक्य इति भावः । पराभिमतं श्रुतिविरोधेन प्रतिक्षिपति—**न पुन**रिति । 'यत्र त्वस्य' इत्यादेरब्रह्मात्मकनानात्वनिषेधे तात्पर्यं श्रुत्यैव ह्युक्तमित्याह—**निषेधवाक्यारम्भ**इति । अन्यथोपक्रमविरोध इति भावः । **तत्स्थापितमिति**—'बहु स्याम्' इत्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धं वक्ष्माणनिषेधानास्कन्दिततत्वेनासंजातविरोधदशायां स्थापितमित्यर्थः । अथ स्वपक्षे सर्वप्रकाराविरोधं परपक्षेषु च सर्वप्रकारविरोधं श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिरूपं संग्रहेण वदन्नुपसंहरति—**एवमिति** । **श्रुतिभिरेवेति**—न्यायेऽपि नात्यन्तापेक्षा, स्फुटतरत्वादस्यार्थस्येति

१. ब्रह्मसू. २-३-२६॥ 'तुशब्दः-चोद्यं व्यावर्तयति । तद्गुणसारत्वात् - विज्ञानगुणसारत्वात्, आत्मनः 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यादिषु विज्ञानमिति व्यपदेशः; विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुणः; यथा प्राज्ञस्य ब्रह्मणो विपश्चितेति विपश्चितोऽपि 'सत्यं ज्ञानम्' इति व्यपदेशः ॥

२. शारी. २-३-३० ॥ यावदात्मभावित्वात्-आत्मस्वरूपानुबन्धित्वात् ज्ञानस्य तेन व्यपदेशो न दोषः, स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वेन गोत्वादीनां खण्डादेः गौरित्यादिव्यपदेशोहि दृश्यते; चकारात्-ज्ञानवदात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन विज्ञानमिति व्यपदेशो नदोष इति समुच्चिनोति ॥

[1] मु. १-१-९ ॥ [2] श्वे. ६-८ ॥
[3] बृ. ४-४-१४ ॥ [4] तै-आन१-१ ॥
[5] तै-आन. ६ ॥ [6] छा. ६-२-३ ॥
[7] बृ. ३-४-७ ॥

[8] कठोप. २-४-१० ॥ 'मृत्योस्स .... पश्यति । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन'॥ इह-परमात्मनि भेदमिव, यः-पश्यति, सः, मृत्योः-संसारात्, मृत्युं संसारं, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१०॥ ननु अस्माकं सर्वात्मभूतपरमात्मतत्त्वं कुतो नोपलभ्यत इत्यत्राह-मनसैवेदमाप्तव्यम्-इदं परमात्मस्वरूप विशुद्धमनोग्राह्यमित्यर्थः; उक्तमेवार्थं दृढीकरणाय पुनरभ्यस्यति-नेह नानास्ति किंचनेति । स्पष्टोऽर्थः ॥

र॥ "यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना; न पुनः'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वसंकल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारित्वमपि निषिध्यते । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इति निषेधवाक्यारम्भे च तत्स्थापितं [1]'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद' [2]'तस्यह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' इत्यादिना । एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्यकारणयोरनन्यत्वं वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः, [3](चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिं कार्यदशायांच तदर्हस्थूलदशापत्तिं वदन्तीभिः) श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्माज्ञानवादस्यौपाधिकब्रह्मभेदवादस्यान्यस्याप्यपन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथञ्चिदप्यवकाशो दृश्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥२॥

ता॥ भावः । अन्यस्यापीति—यादवप्रकाशनैयायिकाद्यभिमतयोजनासंग्रहः । अपन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्येत्युभयं ब्रह्माज्ञानवादिषु सर्वेषु नेतव्यम् ॥

[1] बृ-उप. ४-४-१४. 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरम्मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं जिघ्रेत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं शृणुयात् तत्केन कमभिवदेत् तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति ॥ एवं मुक्तौ देहात्मभ्रमनिवृत्तिमुक्त्वा स्वनिष्ठताभ्रमनिवृत्तिं प्रतिपादयति—यत्र हीति । यत्र-यस्यामवस्थाय,म्, द्वैतमिव भवति-स्वनिष्ठतया परमात्मनः पृथगिव भवति, स्वतन्त्र इव भवतीति य वत्; स्वतन्त्रस्याप्रामाणिकत्वद्योतनार्थमिवशब्दः; तदितर इति —तत्-तदा, इतरः-भिन्नात्मकः, इतरंभिन्नात्मकं, जिघ्रति - अत्रेतरेणेत्यध्याहार्यम्; इतरत्र 'तत्केन कं जिघ्रेत' इति दर्शनात्; इतरेण स्वतन्त्रेण करणेन जिघ्रतीत्यर्थः; तदितर इतर पश्यतीति—यत्र-यदा, सर्वं वस्तु एकात्मकमेवाभूत्, तदा केन भिन्नात्मकेन करणेन, कं-भिन्नात्मकं, जिघ्रेदित्यर्थः; इतरशब्दस्संच स्वतन्त्रवस्तुपरः; एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम्; अत्र सदैकात्मकस्य जगतः कालभेदेन भिन्नात्मकत्वासम्भवात् 'आत्मैवाभूत्'— एकात्मकत्वेन आसीदिति नार्थः; यस्यात्मभेदप्रतीतिः किञ्चित्कालमस्ति, तस्य कर्तृकर्मकरणेषु भिन्नात्मकत्वप्रतीतिरनुवर्तते; यस्यात्मभेदप्रतीतिर्यदा सर्वथानास्ति, तदा विरुद्धधर्मवत्तया प्रतीतिरपि कर्तृकर्मकरणेषु भिन्नात्मकतया प्रतीतिः सर्वथा नास्ति— इति पर्यवसितोऽर्थः; शिष्टं स्पष्टम्; येनेदमिति—येन परमात्मना प्रसन्नेनानुगृहीतः सर्वज्ञो भवति, तं-परमात्मानं. केन-हेतुना, विजानीयात्; विज्ञातारमिति— अत्र विज्ञातृशब्देन प्रक्रमोदितजगत्कारणत्वाक्षिप्तसार्वज्ञ्याश्रयः परमात्मैवोच्यते; तादृशं विज्ञातार-सर्वज्ञं परमात्मानं प्रक्रमोदितध्यानं विना केन-केवलयज्ञदानाद्युपायेन विजानीयात् इत्यर्थः । अस्यार्थो वाक्यान्वयाधिकरणश्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिषु विस्तरेण द्रष्टव्यः ॥

[2] बृ. ४-४-६ ॥

[3] (  )कुण्डलितं क्वचित् दृश्यते ।

**तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्।**
**स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥** ३

रा॥ **तत्क्षेत्रं यच्च**-यद्द्रव्यं, **यादृक्च**-येषामाश्रयभूतं, **यद्विकारि**-ये चास्य विकाराः. **यतश्च**-यतो हेतोरिदमुत्पन्नं-यस्मै प्रयोजनायोत्पन्नमित्यर्थः, **यत्**-यत्स्वरूपं चेदं,**स च यः**-स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः, **यत्प्रभावश्च**-ये चास्य प्रभावाः, **तत्सर्वं, समासेन**-संक्षेपेग मत्तः **शृणु** ॥३॥

ता॥ शृण्वत एवार्जुनस्य पुनः 'शृणु' इत्यवधानार्थमुच्यते—'तत्क्षेत्रम्' इति । '[१]महाभूतानि' इत्युपक्रम्य'[२]संघातः'इत्यन्तवक्ष्यमाणपरामर्शादाद्यन्तौ यच्छब्दो जडद्रव्यतत्संघातविषयावित्यपुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह—**यद्द्रव्यमिति**। वक्ष्यमाणेन्द्रियाद्याश्रयत्वानुसारेण यादृक्छब्दार्थमाह—**येषामाश्रयभूतमिति** । ये विकारा अस्य कार्यतया सन्ति, तत्र यच्छब्दनिर्दिष्टे तात्पर्यमिति प्रकाशनाय—**येचास्य विकाराइत्युक्तम्** । 'यतः' इति नोपादानादिपरं, प्रथमं तदुक्तेरित्यभिप्रायेणाह—**यतोहेतोरिति** । चेतनाधृतिः' इति वक्ष्यमाणं हेतुविशेषमाह—**यस्मै प्रयोजनायेति** । क्षेत्रकर्तुरीश्वरस्य धीस्थतया प्रयोजनमपि हेतुः; प्रयुज्यतेच 'अध्ययनेन वसति' इति । **यत्स्वरूपमिति**-संघातपरम् । सन्निवेशविशेषो हि शरीरत्वादि; अतः प्रथमयच्छब्दो जडाजडद्रव्यविशेषनिर्धारणार्थः; द्वितीयस्तु जडत्वनिश्चये जडद्रव्येष्वनेकेष्वन्यतमात्मकत्वसङ्घातात्मकत्वनिश्चयार्थ इति भावः। 'माम्' इति परमात्मनोऽपि प्रसङ्गात्तत्परामर्शभ्रमव्युदासायाह—**सच क्षेत्रज्ञ** इति । 'यो यत्प्रभावः' इत्युभाभ्यां स्वरूपप्रकारयोर्निर्देशः । प्रभावा आश्चर्यभूताः प्रकृष्टास्स्वभावविशेषाः ॥३॥

' सुबा. २. खं. 'तस्यैतस्य' इतिपाठः । बृ-उप. ४-४-१०; ६-५-११॥ 'अस्यमहतः' इति. पा ॥ भाष्यकृता बृहदारण्यकेऽपि 'तस्य हवा एतस्य महतः' इत्येव पाठः स्वीकृत इति वाक्यान्वयाधिकरणश्रीसूक्तितोऽवगम्यते । तस्य हवा एतस्य... ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि अनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि' ॥ महतो भूतस्य-परमात्मनो, निश्वसितम्-अनायासेनोद्गतम्, एतत्-वक्ष्यमाणमित्यर्थः; किन्तत् इत्यत्राह यदृग्वेद इति । विद्याः-चतुष्षष्टिविद्याः, श्लोकाः-स्मृतिरूपाः, अनुव्याख्यानानि-भाष्यव्याख्यानानि व्याख्यानानि-भाष्यरूपाणि, एतानि सर्वाणि भगवतो निश्वसितानि अयत्नेनोद्गतानीत्यर्थः । यद्यपि सूत्रादयो व्यासादुद्गता इति पुराणादिप्रसिद्धिः, तथापि तेषाम्भगवदंशत्वात् भगवतो निश्वसितत्वोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम्; सुबा - 'तस्यैतस्य महतो भूतस्य .... यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्ववेदःशिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितं ज्योतिषामयनं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि व्याख्यानान्युपव्याख्यानानि सर्वाणि च भूतानि' ॥

[१] गी. १३-५ ॥

[२] गी. १३-६ ॥

**ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।**
**ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥** ४

रा ॥ तदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् ऋषिभिः पराशरादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतम्—— *'अहं त्वं च तथान्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव । गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥ कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते । अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ आत्मा शुद्धोऽक्षरश्शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः'[1]; तथा[2] 'पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः ।

ता॥स्वेनोपदिश्यमानस्यार्थस्येतिहासपुराणमीमांसानुगृहीतानेकार्थनिश्चितत्वमाह—'ऋषिभिः'इति श्लोकेन। विशदोपबृंहणवाक्यानुसारेण अविशदवेदवाक्यार्थनिश्चयात् प्रथममृषिभिर्गीतत्वोक्तिः। राजसतामसोपबृंहणव्यवच्छेदाय ऋषिशब्दोक्तान्विशिनष्टि—पराशरादिभिरिति।बहुप्रकारमिति। अर्थस्यैकत्वेऽपि वचनव्यक्तौ रथचक्रनद्यादिकल्पनाप्रकारभेदः। यद्वा संक्षेपविस्तरादिरूपेणेत्यर्थः।अविविक्तदेहात्मस्वरूपस्य राज्ञो वाह्यवाहकत्वोक्तिप्रतिक्षेपार्थं वाक्यम्—अहंत्वंचेति। अध्यात्मगन्धिवाक्यश्रवणमूलस्य कस्त्वमिति प्रश्नस्योत्तरं—पिण्डइति। 'शिरःपाण्यादिलक्षणः' इत्यनेन कृत्स्नैकदेशत्वेनाप्यत्वादिकल्पो

प्र-पा ॥ [1]वि पु. २-१३-६६-७१ ॥ जडभरतोपाख्याने 'आत्माशुद्धोऽक्षरः इत्यस्य 'प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य चैकस्याखिलजन्तुषु' इतीदमुत्तरार्धम् । अत्र विष्णुचित्तीयं 'यद्यहं त्वया नोह्ये केन तर्हीत्यत आह-अहंत्वं चेति । भूतैः-देहत्वेन परिणतैः ; भूतसंघातस्य च गमनादिव्यापारभेदो गुणकृत इत्याह—गुणप्रवाहेति । गुणपरिणामरूपतीव्रस्रोतोवेगपरतन्त्रो याति-तृणमिव वायूदकादिभिः ; दुर्बलमिव दुष्टाश्वाः, अन्तःकरणपर्यन्तं संघातं तत्स्था गुणा गमनासनेच्छाद्वेषादिरूपेण बहुधा प्रवर्तयन्ति । अत्र 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि' इत्याद्यनुसन्धेयम् ॥६९॥ गुणाश्च प्राचीनकर्मायत्तप्रवृत्तय इत्याह - कर्मवश्या इति । कर्मचाविद्यामूलमित्याह—अविद्येति । अनात्मसु देवादिदेहेषु आत्मबुद्धिरविद्या ; तच्च विद्यामूलं कर्म ब्रह्मादिसर्वजन्तुसाधारणमित्याह —तच्चाशेषेषुजन्तुष्विति । एवमात्मनो दृश्यत्वं वाहकत्वञ्च नास्तीत्युक्तम् ॥७०॥ अथ पीवत्वादिविशेषणं नास्तीत्याह—आत्मेति । शुद्धः कर्मरहितः, पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टश्च, अक्षरः-अविनाशी, शान्तः-अशनायाद्यूर्मिषट्करहितः, निर्गुणः सत्त्वादिगुणः; अत्र हेतुः-प्रकृतेः पर इति । अतः प्रवृद्ध्यपचयौ नास्यः इत्यन्तरमाह—नास्येति । एकस्य-असंघातरूपस्य, यथा गगनपरमाण्वादेः 'अहं त्वञ्च तथान्येच' इति। यथास्मि;तथा सर्वेषु आत्मसु साधारणमेतत् रूपमित्याह—अखिलजन्तुष्विति । उक्तमखिलजन्तुषु द्रष्टव्यमिति; यद्वा अखिलजन्तुषु एकस्येति सम्बन्धः ; जन्तुशब्दो देहविशिष्टात्मवाची । जन्तुषु आत्मांश एक एवेत्यर्थः ; देहानां संघातत्वात् प्रत्येकमनेकत्वम्' इति॥

[2]वि-पु. २-१३-८९ ॥ अत्रापि विष्णुचित्तीयं 'पिण्ड इति ॥ एवं जिह्वाद्याधारशिरःपादपाण्यादिसमुदायो देहोऽपि नात्मा-जागरे 'मम देहः' इति पृथग्भानात्, स्वर्गकामादि श्रुतिसिद्धशरीरविलक्षणात्मप्रसिद्धिविरोधाच्च; यद्वा पिण्डः पुंसः पृथक्-शिरःपाण्यादिरूपेणात्मकः इति, यतः अहमर्थश्चैक इति

रा।।ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम्,' तथा च [1]"किं त्वमेतच्छिरः किन्नु उरस्तव तथोदरम्। किमु पादादिकं त्वं वै तवैतत्किं महीपते ।। समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूप व्यवस्थितः । कोऽहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव' इति । एवं विविक्तयोर्द्वयोर्वासुदेवात्मकत्वं चाहुः [2]"इन्द्रियाणि मनो बुद्धिस्सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेवच' इति । छन्दोभिर्विविधैः पृथक्-पृथग्विधैश्छन्दोभिश्च ऋग्यजुस्सामाथर्वभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतं— × 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति शरीरस्वरूपमभिधाय तस्मादन्तरं प्राणमयं तस्माच्चान्तरं मनोमयमभिधाय × 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा

---

ता।। द्योतितः । प्रतिपादितार्थस्य श्रोतर्यपि स्वप्रत्ययेन दृढीकरणार्थं वाक्यं-- **किंत्वमिति** । एवम् 'इदं शरीरम्'इति श्लोकेनोक्तस्य संवादकमुपात्तम् । ननु ' [3]द्वासुपर्णा' इति मन्त्रे 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति कर्मफलभोक्ता जीव उच्यते; 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति परमात्मेति शारीरके [4]"गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' ' [5]स्थित्यदनाभ्यांच ' इत्यादिषु प्रपञ्चितम् । ब्राह्मणे तु [6]"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्' इति जन्तुवाचिना सत्त्वशब्देन जीवमभिधाय 'अनश्नन्नन्यो अभिचाक-शीति' 'अनश्नन्नन्यो अभिपश्यतीति क्षेत्रज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ । [7]तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति, अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः' इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमेवाभिधत्ते । तावेवात्र क्षेत्रज्ञोपद्रष्टृ-शब्दौ प्रत्यभिज्ञायेते-'तं प्राहुः क्षेत्रज्ञः' इति 'उपद्रष्टानुमन्ता' इति च । मनुश्च- [8]"योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोतितु कर्माणि परमात्मोच्यते बुधैः' इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमाह । अतः कथमत्र क्षेत्रज्ञो जीव इत्युच्यत इति शङ्कामर्थात्परिहरन् 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यस्य संवा-दकं तस्य स्वोक्तार्थानुगुण्यं सूचयन्नवतारयति—**एवं विविक्तयोरिति** । तथाच क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवेऽपि

---

**प्र-पा**।। योजनान्तरम्; तस्माद्देहेन्द्रियादीनामनात्मत्वात् तेषु कुत्र अहंशब्दं करोमि इत्याह—तत इति ।।८६।।

[1] वि-पु. २-१३-१०२ ; १०३ ।। अथ 'पिण्डः' पृथक्' इत्यादिना संक्षेपेणोक्तमर्थमुपपादयन् देहात्म-विवेकं प्रकरणार्थमुपसंहरति—त्वं किमेतत् इति । अन्धतमसेऽक्षिनिमीलनेच निरवयवत्वेनात्मनः प्रत्यक्तया 'अहम्' इति भासमानत्वात्, इदम्बुद्धिबोध्यमदृश्यापर-भागश्च शिरआदि नात्मा; नच तस्यात्मनोऽवयवः।।१०२ समस्तावयवेभ्यः इति—तस्मात्तेभ्यः पृथगात्मा व्यव-स्थित इत्यर्थः ; यथोक्तं यामुनार्यैः अहम्बुद्ध्या परा-गर्थात् प्रत्यगर्थो हिभिद्यते' इति(अत्र 'त्वं किमेतच्छिरः किन्नु ग्रीवा तव तथोदरम्' इति पाठः स्वीकृत )।।१०३

[2] भार-आनु-सहस्रनामध्याय-१४९-११३; बृहन्नारदी-येचः३६-१७ ।।

[3] मु. ३-१-१ ।। [4] शारी. १-२-११।।

[5] शारी. १-३-६ ।।

[6] ।।

[7] ।। [8] मनु. १२-१२ ।।

× तै-आन-१-२ ।।

रा॥विज्ञानमयः' इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति क्षेत्रज्ञस्याप्यन्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्माभिहितः। एवमृक्सामाथर्वसु च तत्रतत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं च सुस्पष्टं गीतम्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव—ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैः शारीरकसूत्रैः, हेतुमद्भिः—हेतुयुक्तैः, विनिश्चितैः—निर्णयान्तैः; × 'न वियद श्रुतेः' इत्यारभ्य क्षेत्र-

ता॥प्रयोगदर्शनात्क्षेत्रज्ञो जीव इत्युपपद्यते। प्रत्येकं समुदायेन वा 'ममेदं शिरः' 'ममेमौ पाणी' 'ममेदं शरीरम्' इति क्षेत्रवेदित्वाज्जीवस्य क्षेत्रज्ञत्वम्। परमात्मनस्तु 'इदं शरीरमेतत्कर्मारम्भायैतत्कर्मफलभोगाय' इत्यादिक्षेत्रयाथात्म्यवेदितृत्वेन। एतच्च "[1]एतदवयवशस्संघातरूपेण च 'इदमहं वेद्मि' इति यो वेत्ति' इति भाष्येण '[2]योऽस्यात्मनः कारयिता' इति मनुवचनेन च ज्ञापितम्। एवमुपद्रष्टृत्वमपि जीवस्य स्वशरीरमात्रं प्रति, परमात्मनस्तु सर्वचेतनाचेतनानां प्रत्नोऽनुभयोरप्युपद्रष्टृत्वमविरुद्धम्। अतो न कस्यापि प्रमाणस्य विरोध इति भावः। स्वरूपवैविध्यस्य च्छन्दोभिरिति बहुवचनेनैव लाभात् विविधशब्दः प्रकृतप्रतिपाद्यप्रकारवैविध्यपर इत्यभिप्रायेणाह—**पृथग्विधैरिति**। पृथग्भूताः विधाः प्रतिपाद्यप्रकारा येषामिति विग्रहः। '[3]आम्नायश्छन्दसां दण्डः' इत्यादिप्रयोगानुसारेणच्छन्दश्शब्दो वेदपरः, न तु गायत्र्यादिपर इत्यभिप्रयन्नाह—**ऋग्यजुरिति**। पृथक्छन्दस्य ऋषिभिरुक्तात्पृथक्त्वपरत्वभ्रमव्युदासायाध्याहारानुषङ्गाभ्यां योजयति—**देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतमिति**। परस्परविलक्षणं गीतमित्यर्थः। "[4]तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः' "[5]एष म आत्मान्तर्हृदये....एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः' "सकारणं करणाधिपाधिपः' "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' इत्यादिकमभिप्रेत्याह—**एवमृक्सामाथर्वस्स्वति**। 'ब्रह्मसूत्र' इत्यत्र लुप्तषष्ठ्यर्थस्संबन्धः प्रतिपादकत्वमित्यभिप्रेत्य 'सूत्रपदैः'

**प्र-पा** ॥[1] गी-१३-१ श्लोक भाष्ये ॥

[2] मनु. १२-१२ ॥ [3] ॥

[4] कौषीत' ३-९. प्रतर्दनविद्यायां 'तद्यथा रथस्यारेषु ....प्राणेऽर्पिताः' ॥—यथा-रथस्य-नाभौ रथचक्रमध्यवर्तिसरन्ध्रकाष्ठविशेषे, अरशब्दिताः काष्ठविशेषाः परितोऽर्पिताः; तत्रच नेमिशब्दितं वलयाकारङ्काष्ठं यथार्पितम्, एवम्प्राणशब्दितपरमात्मनि प्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टाश्चेतना अर्पिताः, तेषुच भूतमात्राशब्दितग्राह्यग्राहकजातं सर्वं समर्पितमित्यर्थः ॥

[5] छा-उप. ३-१४-४ ॥ 'एष म आत्मा अन्तर्हृदये एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि' इति ॥ इदञ्च शाण्डिल्यविद्यावाक्यम्। —एवम्भूतं परब्रह्म परमकारुण्येनास्मदुज्जिजीवयिषयास्मद्धृदये सन्निहितमित्यनुसन्धातव्यमित्याह—एषम इति। यथोपासनमीदृशं परमात्मानम् 'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्युक्तरीत्या देशविशेषविशिष्टम्प्राप्तास्मीति निश्चयरूपमनुसन्धानं कर्तव्यमित्याह एतमित इति। अत्र 'इति' इत्यस्य 'स क्रतुं कुर्वीत' इति पूर्ववाक्येनान्वयः। विस्तरेण टीकायान्द्रष्टव्योऽस्यार्थः ॥

रा॥ प्रकारनिर्णय उक्तः ; +नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इत्यारभ्य क्षेत्रज्ञयाथात्म्यनिर्णय उक्तः, ×'परात्तुतच्छ्रुतेः' इति भगवत्प्रवर्त्यत्वेन भगवदात्मकत्वमुक्तम् ; एवं बहुधा गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं मया संक्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं शृणिवत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

ता ॥ इत्यत्र षष्ठीसमासभ्रमं वारयति—**ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैरिति** । फलितमाह—**शारीरकसूत्रैरिति–हेतुयुक्तैरिति**। हेतुप्रतिपादकैरित्यर्थः।कर्मणि क्ताश्रयणे प्रयोजनाभावाद्विशेषतो निश्चितं येषामिति भावे क्तं बहुव्रीहिं चाभिप्रेत्याह—**निर्णयान्तैरिति** । निर्णयफलकैरित्यर्थः । **नवियदश्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन**

---

**प्र-पा** ॥ [1] तै आन-५-२ ॥ (पू.पृ.भा.)

[2]शारी. २ ३-१ ॥ नवियदश्रुतेः—वियन्नोत्पद्यते, कुतः ? अश्रुतेः-श्रुतिः-श्रवणम्, निरवयवस्य आत्मनइवोत्पत्तिश्रवणासम्भवादिति ॥ इदञ्च पूर्वपक्षसूत्रम्, अथ सिद्धान्तसूत्रम्—अस्तितु ॥ २ ॥—अस्ति त्वाकाशस्योत्पत्तिः, 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इति श्रुतेः, अतीन्द्रियार्थविषयया श्रुत्या प्रमाणान्तराप्रतिपन्नवियदुत्पत्तिप्रतिपादनं सम्भवत्येव ; आत्मनोऽपि 'न जायते' इति प्रतिषेधादनुत्पत्तिः ॥ २ ॥' — गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥ 'तत्तेजोऽसृजत' इति प्राथम्यवचनात् आकाशः सम्भूतः' इतिश्रुतिः गौणी, 'वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतम्' इतिशब्दाच्च ॥ ३ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥ एकस्य सम्भूतशब्दस्य, आकाशे गौणत्वम् अन्यत्र मुख्यत्वम् अनुषङ्गे सम्भवत्येव, श्रवणावृत्तिवत् ; यथा एकस्य ब्रह्मशब्दस्य 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते' इति प्रकृतौ गौणत्वं, 'तपसा चीयतेब्रह्म' इति ब्रह्मणि मुख्यत्वमावृत्तौ ॥ ४ ॥ परिहरति, प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥ 'येनाश्रुत श्रुतम्' इत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः अहानिः आकाशस्यापि ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव भवति ॥ ५ ॥—शब्देभ्यः ॥ ६ ॥—'आकाशः सम्भूतः' इत्यादिशब्देभ्यः अवगतां वियदुत्पत्तिं 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यत्र आकाशशब्दावचनावगतं तेजःप्राथम्यं न निवारक्षमम् ॥ ६ ॥—यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥७॥ तुशब्दश्चार्थे, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यादिना आकाशादेरपि विकारत्वावगमात् तेजःप्रभृतिविभागववचनं सर्वस्य प्रदर्शनार्थमिति निश्चीयते ; यथा लोके 'दशेमेदेवदत्तपुत्राः' इत्युक्त्वा तेषु केषांचित् उत्पत्तिवचनम्॥७

[6] मुण्ड, २--१-२ ॥ दिव्यो ह्यमूर्त इति—पूर्वत्र 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' इति द्युसम्बन्धित्वेन तदपाणिपादम् इतिवा, 'नित्यं विभुम्' इतिवामूर्तत्वेन, 'तेनेदं-पूर्णंपुरुषेण सर्वम्' इति बाह्याभ्यन्तरसर्ववस्त्वात्मतया. 'अचक्षुःश्रोत्रम्' इत्यनिन्द्रियत्वेन प्राणमनःशून्यतया 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति विकाररूपदोषशून्यतया दिव्यादिशुभ्रपर्यन्तशब्दितश्च यः पुरुषः, सः अक्षरस्यः कारणत्वेन पर इत्यर्थः; प्रधानपुरुषयोस्तज्जन्यत्वादिति भावः ॥ (पू.पृ.ता.)

[7] श्वे. ६-१ ॥

[8] श्वे. १-६ ॥

+शारी. २ ३-१८; आत्मा नोत्पद्यते, 'नजायते म्रियते' इतिश्रुतेः, 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगतेश्च; जीवोत्पत्तिपक्षे अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गः, वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गश्च दुर्वारः ॥

×शारी. २-३-४० ॥

ता।। ''अस्ति तु' इत्यादिकं सूत्रषट्कम्' '[२]एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' 'तेजोऽतस्तथाह्याह' आपः' 'पृथिवी' इति सूत्रचतुष्टयं च विवक्षितम् । **उक्त** इति—अनेनाकाशादीनामुत्पत्तिकथनेन तत्संघातात्मकक्षेत्रयाथात्म्यमुक्तप्रायमिति भावः । **नात्मा श्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन** 'ज्ञोऽत एव' 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनां' 'स्वात्मना चोत्तरयोः' 'नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात्' 'स्वशब्दोन्मानाभ्यांच' 'अविरोधश्चन्दनवत्' 'अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहि' 'गुणाद्वालोकवत्' 'व्यतिरेको गन्धवत्तथाच दर्शयति' 'पृथगुपदेशात्' तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' 'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्' 'नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा' 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' उपादानाद्विहारोपदेशाच्च' 'व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः' 'उपलब्धिवदनियमः' 'शक्तिविपर्ययात्' 'समाध्यभावाच्च' 'यथाच तक्षोभयथा' 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इत्यन्तं सूत्रजातमभिप्रेतम् । **इत्यारभ्य ज्ञोऽतएवेत्यादिभिरिति** पाठे इत्यादिशब्देनैतद्विवक्षितम् । **भगवत्प्रवर्त्यत्वेनेति**—चेतनं प्रति नियमेन नियाम्यद्रव्यत्वस्य शरीरलक्षणत्वादिति भावः । श्रुत्यादिभिः प्रतिपादितस्यैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यस्य ज्ञातुं शक्यत्वात्त्वत्तः किमर्थं श्रोतव्यमित्याशङ्कापरिहाराय पूर्वोक्त

---

**प्र-पा** ।।[१] शारी. २-३-२ ।।

[२]शारी. २ ३ ८. एतेन-अनेनैव न्यायेन मातरिश्वनोऽपि उत्पत्तिरुक्ता; नाय न्यायातिदेशः-अधिकाशङ्काभावात् ।

[३] शारी. २-३-१० ।। अतः— वायोरेव केवलात्, तेज उत्पद्यते ; तथाह्याह श्रुतिः 'वायोरग्निः' इति ।। १० ।।—आपः ।। ११ ।। — आपोऽपि, अतः-तेजस एवोत्पद्यन्ते 'अग्नेरापः' इति श्रुतिस्तथाह्याह ।।—पृथिवी ।। १२ ।।—पृथिवी अद्भ्य उत्पद्यते; 'अद्भ्यः पृथिवी' इतिह्याह ।।—राद्धान्तमाह—तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ।। १४ ।। 'तत्तेज ऐक्षत....ता आप ऐक्षन्त' इति तदभिध्यानरूपात् 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्येतत्सरूपात् परमात्मकारणत्वलिङ्गात् सएव-परमात्मा तेजःप्रभृतिशरीरकस्तत्तच्छब्दैस्साक्षात्कारणत्वेनाभिधीयते ।।

[४] शारी. २-३-१९ ।। ज्ञोऽतएव ।।'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स-आत्मा मनसैतान् कामान् पश्यन्रमते' इत्यादिश्रुतेः बद्धो मुक्तश्चात्मा ज्ञातैव; 'मनोऽस्य दैवं चक्षुः' इति श्रुतेः स्वधर्मभूतं ज्ञानम्मनः ।।—उत्क्रान्तीति ।। २० ।।—श्रुतिरिति वर्तते, तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति ' 'ये वै केचास्माल्लोकात्प्रयन्ति' 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ' इति उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् अणुर्जीवः ।।—स्वात्मनेति ।। २१।। चशब्दोऽवधारणार्थः, यद्यपि शरीरवियोगरूपत्वेनोत्क्रान्तिः स्थितस्याप्यात्मनः कथंचिदुपपद्यते, गत्यागतीतु न कथं चिदुपपद्येते; अतस्ते स्वात्मनैव सम्पाद्ये।। —नाणुरिति ।। २२ ।। 'सवा एष महानज आत्मा' इतिश्रुतेः नाणुरितिचेत्-न , 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा' इति परमात्मनएव महानजत्वेनाधिकृतत्वात्। स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ।। २३ ।। 'एषोऽणुरात्मा' इत्यणुशब्दात् ' आराग्रमात्रो ह्यवरः ' इत्युद्धृत्य उन्मानशब्दाच्चाणुर्जीवात्मा ।। —अविरोधइति ।।२४।। —यथा चन्दनबिन्दुरेकदेशस्थोऽहि सकलदेहव्यापि सुखं जनयति, तद्वदात्मनोऽणुत्वेऽपि सकलदेहव्यापिसुखाद्यनु-

**प्र-पा॥** भव: सम्भवति,अतोऽविरोध:॥—अवस्थितीति ॥२५॥ देहविशेषस्थितेश्चन्दनस्येति चेत्-न, आत्मनोऽपि तदभ्युपगमात्,'हृदि ह्ययमात्मा''योऽयं विज्ञानमय:प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति: पुरुष:' इति श्रुते:॥—गुणादिति ॥२६॥ —आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यानुभवति, आलोकवत्–यथा मणिप्रभृतय: स्वकीयेनालोकेन सकलदेशं व्याप्य प्रकाशयन्ति, तद्वत् हृदयस्थस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्तते ; अत्र 'वा' शब्द: 'अविरोधश्चन्दनवत्' इत्युक्तमतान्तरव्यावृत्त्यर्थ:, स्वमतसूचनार्थं इति यावत् ॥—व्यतिरेक इति ॥२७॥ —विज्ञानंयज्ञन्तनुते' इति विज्ञानमेवात्मेति ह्युक्तम्, तत्कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तगुणत्वमुच्यत इति चेत्-तत्राह—व्यतिरेक इति । 'गन्धवती पृथिवी' इतिवत् 'अहं जानामि' इति गुणवत्त्वेनोपलब्धे: व्यतिरेकोऽस्ति, तथा दर्शयति च श्रुति: 'जानात्येवायम्पुरुष' इति ॥—पृथगिति ॥२८॥ आत्मन: पृथक्त्वेनोपदिश्यतेच ज्ञानं, 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति ॥—तद्गुणेति ॥ २९ ॥ —यावदितिच ॥ ३० ॥ पूर्वमेवव्याख्यातम् ॥ —पुंस्त्वादिवदिति ॥ ३१ ॥ सुषुप्त्यादिष्वसतो ज्ञानस्य यावदात्मभावित्वं कथमित्यत्राह—पुंस्त्वादिवदिति । सुषुप्त्यादिषु सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्यापि जागरादौ अभिव्यक्तिसम्भवात् स्वरूपानुबन्ध्येव ज्ञानम्, यथा पुंस्त्व.साधारणसप्तमधातो: बाल्येऽपि सतो युवत्वेऽभिव्यक्ति:; जीवात्मन: ज्ञातृत्वमणुत्वञ्चोक्तम् ॥—एवमात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वञ्चोक्त्वा ज्ञानात्मवादे तस्य सर्वगतत्वे दूषणमाह—नित्योपलब्धीति ॥३२॥ अन्यथा-ज्ञप्तिमात्रसर्वगतात्मवादे तावत् नित्यत्वात् सर्वदोपलब्धिस्स्यात् संकोचकाभावत् ; विद्यमानाया: अनुपलब्धेरपि सैव हेतुरिति सापि नित्यवत्स्यात्, ज्ञाने विद्यमानेऽपि हेत्वन्तरेण निवारणासम्भवात् ; आगन्तुकज्ञानसर्वगतात्मवादेऽपि स एव दोष:; सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन ज्ञानहेतूनां मन:संयोगादीनां सर्वसाधारणत्वात् ; अदृष्टहेतूनामपि सर्वसाधारणत्वात् तेनापि न नियम:, अथोपलब्ध्यनुपलब्ध्यो: विरोधादुपलब्धेर्वा एते हेतव: स्यु:, अनुपलब्धेर्वा -तथा सति अन्यतरनियमस्स्यात् ॥—कर्तेति॥३३॥ व्याख्यातम्॥—उपादानादिति॥३४॥उपादानात्-पदिश्यमानात्, विहारोपदेशाच्च,उपदिश्यते हि उपादानं विहारश्च 'एवमेवैष एतान्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते'इति। उपादानविहारयो: कर्तृत्वोपदेशाच्च कर्ता जीव: ॥—व्यपदेशादिति ॥३५॥—'विज्ञानं यज्ञन्तनुते' इत्यादिना यज्ञादौ कर्तृत्वव्यदेशाच्च कर्ता; विज्ञानशब्दोऽन्त:करणस्य बुद्धे:, नात्मन इति चेत् - न, तदा 'विज्ञानेन' इतिनिर्देशविपर्ययस्स्यात्, बुद्धे: करणत्वादिति ॥ —उपलब्धिवदिति ॥ ३६ ॥ आत्मनोऽकर्तृत्वे दोष उच्यते;प्रकृतेरेव कर्तृत्वे तस्यास्सर्वसाधारणत्वेन पूर्वोक्तोपलब्ध्यनियमवत् फलानियम: स्यात्; अन्त:करणभेदेऽपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन साधारण्यमनिवार्यम् ॥—शक्तीति ॥ ३७ ॥—बुद्धे: कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वायोगात् भोक्तृत्वशक्तिरपि बुद्धेरेवेति आत्मनो भोक्तृत्वशक्ते: विपर्यय:-हानिरित्यर्थ: ॥—समाध्यभावाच्च ॥ ३८॥—प्रकृतेरेव कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूतसमाध्यभावश्च स्यात्, 'प्रकृतेरन्योऽस्मि' इति समाधाने प्रकृते: कर्तृत्वायोगात् । नच 'प्रकृतेरन्योऽस्मि' इति प्रकृतिस्समाधातुमलम्। अत आत्मैव कर्ता॥—यथेति ॥३९॥—आत्मन: कर्तृत्वे 'भोगवाञ्छायां करोति, अन्यथा न करोति' इति व्यवस्था च सिद्ध्यति ; यथा तक्षा स्वकार्येषु ; बुद्धेरिच्छाभावात् न व्यवस्था, चेतनधर्मत्वादिच्छाया: ॥ —परादिति ॥ ४०॥ व्याख्यातम् ॥

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्चचेन्द्रियगोचराः ॥ ५
इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतनाधृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६

रा ॥ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेवचेति-क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि ; पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा महाभूतानि, अहंकारो भूतादिः, बुद्धिर्महान्, अव्यक्तं प्रकृतिः ; इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्चचेन्द्रियगोचरा इति.क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि; श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि,वाक्पाणिपादपायूपस्थानि

ता ॥ 'तत्समासेन मे शृणु' इत्येतदत्र संगमय्य तत्तात्पर्यमाह-एवं बहुधा गीतमित्यादि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञया-थात्म्यस्य श्रुत्यादिभिरतिविस्तरेण बहुधा गीतत्वात्तिरोहितमित्यर्थः [illegible] मया संक्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं तच्छ्रोतव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

"तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' इत्यादौ 'यच्च' इति प्रतिज्ञातस्य 'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेवच' इत्येतत्प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह—महाभूतानीत्यारभ्य इति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीति । भूतशब्दस्य सशरीरचेतनादावपि प्रयोगात्तद्भ्रमव्युदासाय प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह—पृथिव्यप्तेज इति । अहंकारशब्द-स्य त्रिविधाहंकारवाचित्वेऽपि सात्त्विकाहंकारस्येन्द्रियारम्भकत्वात् [illegible] तामसपरत्वमाह—अहंकारइति । बुद्धिशब्दस्याध्यवसायपरत्वभ्रमव्युदासायाह— बुद्धिर्महानिति । अव्यक्त-शब्दस्य "अव्यक्तमक्षरे लीयते' इत्युक्ताव्यक्तपरत्वे तत्कारणमपि [illegible] अव्यक्तं प्रकृतिरिति । 'इन्द्रियाणि दशैकंच' इत्यादिकं 'यादृक्च' इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यभि-प्रायेणाह—इन्द्रियाणिदशेत्यारभ्य इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानीति। इन्द्रियाणाम् [illegible] स्पष्टीकरणाय तद्गोचराइत्युक्तपञ्चसंख्यास्पष्टीकरणाय च '[2]त्वक्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम् । शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि च द्विज । पायूपस्थौ करौ पादौ वाक्च मैत्रेय पञ्चमी । विसर्गशिल्प-गत्युक्तिकर्म तेषां च कथ्यते । एकादशं मनश्चात्र' इति पराशरोक्त्यनुसारेण तानि इन्द्रियाणि विशेषतः कथयति—श्रोत्रत्वगित्यादिना । ' इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखम् ' [illegible] प्रतिपादकमित्याशयेनाह—इच्छाद्वेष इति। इच्छादीनां भूतसङ्घातरूपक्षेत्र[illegible]कथं क्षेत्र-विकारत्वं, प्रत्युतात्मधर्मभूतज्ञानविकारत्वमेवेत्याशयेन शङ्कते— यद्यपीति। तेषां [illegible] व्यपदेश औपचारिक इत्याशयेन परिहरति—तथापीति । क्षेत्रासाधारणकार्यत्वमुपचारनिमित्तमिति भावः । ननु कथमिच्छादीनां धर्मभूतज्ञानविकारत्वम् ? "[3]कामस्सङ्कल्पः' इत्यादिना तेषां मनोविकारत्वश्रव-णात् । '[4]पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ' इति सूत्रभाष्ये "न कामादिकं मनसोऽन्यत्...ान्तरम्' इति भाष-

प्र-पा ॥ [1] गी. १३-३ ॥

[2] वि. पु. १-२-४८-४९ ॥

[3] शारी. २-४-११ ॥ पञ्चवृत्तिरिति—वायुरि-

रा।। पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति तानि दश, एकमिति मनः, इन्द्रियगोचराश्च पञ्च-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः; इच्छाद्वेषस्सुखं दुःखमिति-क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि, तथाप्यात्मनः क्षेत्रसंबन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; तेषां पुरुषधर्मत्वं※'पुरुषस्सुख-

---

ता।।तत्वाच्चेत्यत आह—तेषामिति। नचाश्रयत्वमन्तरेण हेतुत्वमस्त्विति वाच्यम्, '[1]कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' इति पूर्ववाक्ये क्रियाश्रयत्वरूपकर्तृत्वं प्रति प्रकृतेराश्रयत्वेन हेतुत्वोक्त्या तद्वैरू-प्यापत्तेः । नचान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपजीवस्य पुरुषशब्देन विवक्षितत्वात्, '[2]कामस्सङ्कल्पः' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण योग्यतयान्तःकरणस्य तदाश्रयत्वपरमेव '[3]पुरुषस्सुखदुःखानाम्' इति वाक्यमिति वाच्यं, देहादिवदन्तःकरणस्यापि प्रकृतिपरिणामत्वेन कार्यकरणकर्तृत्वे सुखदुःखानां भोक्तृत्वे च हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्येवोक्त्यापत्तेः । चैतन्यसंबन्धप्रयुक्तं भोक्तृत्वाश्रयत्वमिति "पुरुषस्सुखदुःखानाम्' इत्युक्तिरिति चेत्-कर्तृत्वाश्रयत्वमपि तत्संबन्धायत्तमिति तत्रापि तथोक्तिस्स्यात्।नचैवं '[2]कामस्सकल्पः' इति श्रुते; "[3]पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते' इति सूत्रभाष्यस्य च कथमुपपत्तिरिति वाच्यं, कामसंक-ल्पादिशब्दवाच्यधर्मभूतज्ञानपरिणामहेतुभूतमनोवृत्तीनां तत्कार्यवाचिशब्देनाभिधानपूर्वकं मनसस्तत्त्वा-न्तरत्वाभावप्रतिपादनपरत्वेनोपपत्तेः । ननूभयसंप्रतिपन्नमनोवृत्तिभिरेव तत्तन्नाम्नीभिस्सर्वकार्योपपत्तौ कामादिशब्दवाच्यधर्मभूतज्ञानपरिणामकल्पने प्रमाणाभावात्कामादिशब्दानां मनोवृत्तिषु लाक्षणिकत्व-मनुपपन्नमिति चेन्न, "[4]सोऽकामयत' "[5]अथ पुरुषो हवै नारायणोऽकामयत' इति स्थाने "[6]तदैक्षत' "[7]सईक्षांचक्रे' इत्यन्तःकरणरहितजगत्कारणाश्रितज्ञानविशेषवाचीक्षतिशब्दपाठात् "स तपोऽतप्यत' इति तत्स्थानपठिततपश्शब्दस्य "[8]यस्य ज्ञानमयं तप;' इति ज्ञानशब्देन व्याख्यानात् "[9]स यदि पितृ-लोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' इति मुक्ताश्रितत्वेन कामसंकल्पयोश्श्रवणात्सुख-त्वापरपर्यायानन्दत्वस्य "[10]रसंह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' "[12]आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिषु [13]अनु-

---

याधिकरणस्थमिदं सूत्रम् । प्राणापानादीनामभेदेन पञ्च-धावस्थित एक एव प्राण इत्याह—पञ्चेति । यथा कामादिवृत्तिभेदे तत्कार्यभेदेऽपि न कामादिकं मनसस्त-त्वान्तरम्, 'कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वम्मन एव' इति वचनात् एवं 'प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समान इत्येतत् सर्वं प्राण एव' इति वचनात् अपानादयोऽपि प्राणस्यैव वृत्ति-विशेषाः, न तत्त्वान्तरमित्यवगम्यते ।।

[1] गी. १३-२० ।। [2] बृह. ३-५-३ ।।

[3] तै. आन. ६. अनु. २ ।।

[4] नारायणोपनिषत् ।।

[5] छा. ६-२-३ ।। [6] प्रश्न. ६-३ ।।

[7] तै. आन ६-४ ।। [8] मु. १-१-९ ।।

[9] छा उप. ८-२-१ ।। स यदि पितृलोककामो भवतीति— तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते' इति वाक्यशेषः । सः मुक्तस्सन्, यदि प्राचीनानेकजन्मसम्ब-न्धिपितृवर्गं दिदृक्षते, तदास्य पितृवर्ग एतस्य सङ्कल्प-मात्रसमुत्थितो भवति, तेन सहितः पूज्यते इत्यर्थः ।।

[10]/[11] तै. आन. ७-१ ।।

[12] तै. आन ९-३ ।। [13] श्रीभाष्ये ।।

**रा ॥ दुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' इति वक्ष्यते । संघातश्चेतनाधृतिः—आधृतिराधारः, सुखदुःखे भुञ्जानस्य भोगापवर्गौ साधयतश्च चेतनस्याधारतयोत्पन्नो भूतसंघातः । प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूतमिच्छाद्वेषसुखदुःखविकारि भूतसंघातरूपं चेतनसुखदुःखोपभोगाधारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति; एतत् क्षेत्रं समासेन संक्षेपेण सविकारं-सकार्यमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥**

**अथ क्षेत्रकार्येष्वात्मज्ञानसाधनतयोपादेया गुणाः प्रोच्यन्ते—**

ता॥कूलज्ञानमेव ह्यानन्दः' इति भाष्यकृदुक्तरीत्या मुक्तब्रह्मसंबन्धिज्ञानवृत्तित्वश्रवणात् '[1]निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा। भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता' इति भगवदनुभवरूपभगवत्प्राप्तेस्सुखरूपत्वस्मृतेश्च कामसंकल्पसुखादीनां ज्ञानावस्थाविशेषत्वस्य अवश्याभ्युपगमनीयत्वान्मनोवृत्तीनामज्ञानत्वेनान्याधीनप्रकाशतयानन्याधीनप्रकाशत्वादिरूपव्यापकनिवृत्त्या व्याप्यभूतार्थान्तरप्रकाशादिहेतुत्वासंभवेन ज्ञानावस्थाविशेषानङ्गीकारे विषयप्रकाशव्यवहारादेरनुपपत्तेस्स्वप्रकाशज्ञानावस्थाविशेषाणामावश्यकत्वादनेकशक्तिकल्पने गौरवेण कामसंकल्पादिशब्दानां वृत्तिषु लाक्षणिकत्वस्य न्याय्यत्वाच्च । न च वृत्तीनां चेतन्यसंबन्धेन विषयप्रकाशादिसमर्थत्वमिति वाच्यम्, निर्विशेषचैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशाद्ययोग्यत्वेन तत्सहायस्य 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यायेन विषयप्रकाशादिसामर्थ्यानापादकत्वान्निर्विशेषचैतन्यस्य तद्योग्यत्वे तेनैव प्रकाशाद्युपपत्तौ वृत्त्यवच्छेदकल्पना निष्फला स्यात्, नच ससारदशायां संकुचितस्य तस्य विषयव्यवस्थौपयिकतया साफल्यमिति वाच्यम्, तस्य संकोचाङ्गीकारे निर्विकारत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधाच्च श्रुत्यादिवृत्तिभिरेव विषयव्यवस्थोपपत्तेश्च; धर्मभूतज्ञानस्य च विकारोऽङ्गीकृत एवेति न किंचिदनुपपन्नमस्माकम् - इति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य भाषितं—**तेषां पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते'** इति वक्ष्यत इति । 'चेतनाधृतिः' इत्यत्र न तावत्पदद्वयं, चैतन्यस्य क्षेत्रान्तर्भावात्; एकपदत्वेऽपि चेतनाया धृतिरिति न विग्रहः, धृतशब्दस्याधारपरत्वे शरीरस्य चैतन्याधारत्वासंभवात्; भोगस्थानपरत्वे निर्विशेषचैतन्यस्य भोक्तृत्वानभ्युपगमात् '[2]एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इति ज्ञातृत्वकर्तृत्वविशिष्टचेतनस्यैव भोक्तृत्वश्रवणाच्च । चेतनस्याधृतिरिति विग्रहः । चेतनशब्देनात्मा निर्दिश्यते । '[3]भूतरुह्याम' इतिवत् आधृतिशब्दोऽपि '[4]अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्याधारपर

**प्र-पा॥** [1] वि.पु. ५-६-५६। निरस्तेति। येनेतरातिशयो निरस्तः, स सर्वातिशायीत्यर्थः, आह्लादः-संसारतापत्रयनिवारकः, एतादृशसुखभावः-आनन्दानुभवः, स एव एकलक्षणं मुख्यलक्षणं यस्यास्तादृशी, एकान्तत्वम्-अनन्यविषयत्वम्,आत्यन्तिकत्वंनित्यत्वम्, भक्त्या त्वनन्यया' इत्युक्तेः ; एतादृशी भगवत्प्राप्तिः-हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य प्राप्तिः, भेषजं-संसारतापतप्तस्य तन्निवर्तनौषधमिति, मता-सम्मता, 'तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः क्रियते पण्डितैर्नरैः' इति ॥

[2] प्रश्न. ४-९ ॥

[3] वि. पु. २-३-६९ ॥

[4] अष्टा. ३-३-९ ॥

**अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।**
**आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥** ७

रा॥ **अमानित्वम्**-उत्कृष्टजनेष्ववधीरणारहितत्वम्, **अदम्भित्वं**—धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया धर्मानुष्ठानं-दम्भः, तद्रहितत्वम्, **अहिंसा**—वाङ्मनःकायैः परपीडारहितत्वम्; **क्षान्तिः**—परैः पीड्यमानस्यापि तान्प्रत्यविकृतचित्तत्वम्, **आर्जवं**-परान्प्रति वाङ्मनःकायप्रवृत्तीनामेकरूपता; **आचार्योपासनम्**-आत्मज्ञानप्रदायिन्याचार्ये प्रणिपातपरिप्रश्नसेवादिनिरतत्वम् ; **शौचम्**—आत्मज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाक्कायगता शास्त्रसिद्धा; **स्थैर्यम्**—अध्यात्मशास्त्रोदितेऽर्थे निश्चलत्वम्; **आत्मविनिग्रहः**—आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निवर्तनम् ॥ ७ ॥

ता॥इत्याह—**आधृतिराधारइति**। अत्रोद्दिष्टार्थक्रमवशाद्व्युत्क्रमेण व्याख्यातम्। आधारत्वस्यात्र भोगायतनत्वरूपत्वान्नाधेयत्वरूपशरीरलक्षणविरोध इत्यभिप्रेत्याह—**सुखेति**।'महाभूतानि' इत्यादेस्सुग्रहत्वाय 'महाभूतानि' इत्यादेः 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' इत्यादियद्वृत्तपञ्चकार्थविषयतां दर्शयन्पिण्डितार्थमाह—**प्रकृत्यादीति** ।सविकारशब्देनेच्छादीनां क्षेत्रपरिणामत्वशङ्काव्युदासायाह—**सकार्यमिति** ॥ ५ ॥ ६ ॥

पूर्वं क्षेत्रज्ञादपि पश्चाज्ज्ञानोद्देशेऽपि तत्साधनानामनुष्ठेयानामिच्छादिवत्क्षेत्रकार्यत्वात्तदनन्तरमिह तदुक्तिरित्यभिप्रायेणाह—**अथ क्षेत्रकार्येष्विति** । विद्याभिजनधनादिसंपत्तिमूल उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वोऽत्र मानः , तद्वान्मानी , तदन्योऽमानी ; तस्य भावस्तत्त्वम् ; मानित्वस्याभावो वाऽत्रामानित्वम् ; एवमदम्भित्वमपि ; तदाह—**तद्रहितत्वमिति** । ''धर्मध्वजः' इति स्मृत्यनुसारेणाह—**धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतयेति** । न पुनश्चोदितकर्तव्यताबुद्ध्येति भावः । **अनर्थैकफलपीडारूपो व्यापारो हिंसा**; स च वाङ्मनःकायैस्त्रिभिरपि शापादिद्वारा संभवतीति संभावितसमस्तप्रकारनिषेधस्य वचनात्सिद्धस्य असंकोचेन विवक्षितत्वात्—**वाङ्मनःकायैरित्युक्तम्** । **परपीडेति**—प्रायिकत्वाभिप्रायम्, अशास्त्रीयस्वपीडाया अपि हिंसात्वात् । '[2]मनस्यन्यन्यद्वचस्यन्यत्' इत्येवंरूपं हि कौटिल्यं, तन्निवृत्तिरार्जवमित्याभिप्रायेणाह—**परान्प्रति वाङ्मनःकायप्रवृत्तीनामेकरूपतेति** । उपकारबुद्ध्या आचार्योपासनस्य स्वरसवाहित्वज्ञापनायाह—**आत्मज्ञानप्रदायिनीति** । यद्वा आत्मज्ञानापेक्षितत्वज्ञापनाय तदुक्तिः । '[3]तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' इति प्राक्प्रपञ्चितमिहोपासनशब्देन संगृहीतमिति ज्ञापनाय प्रणिपाताद्युपादानम् । अशुचित्वं ह्युत्तरकर्माद्ययोग्यत्वरूपम् ; शुचित्वं च तद्योग्यत्वम्; तच्चात्र प्रकरणविशेषितविषयमित्याह—**आत्मज्ञानेति** । रागादयोऽनृतादयो निषिद्धभक्षणादयश्च मनोवाक्कायानामशुद्धयः । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वप्रामाणिकत्वप्रतिपादनाय तत्तद्विशेषावगमाय च—**शास्त्रसिद्धेत्युक्तम्** । स्थैर्यं निश्चलत्वम्; तच्च प्रकृते नियच्छति—**आध्यात्मेति** । निश्चलत्वं बाह्यकुदृष्टिभिरक्षोभणीयत्वं, निस्संदेहत्व-

प्र-पा ॥ [1] अष्टा. ३-३-९ ॥ [2] ॥ [3] गी. ४-३४ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

रा ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्—आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु सदोषतानुसंधानेनोद्वेजनम्; अनहंकारः—अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वम्, प्रदर्शनार्थमिदम् ; अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं च विवक्षितम् ; जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं— सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखरूपस्य दोषस्यावर्जनीयत्वानुसंधानम् ॥ ८ ॥ ८

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥

असक्तिः— आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेषु सङ्गरहितत्वम्; अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु—तेषु ९

ता ॥ मित्यर्थः । निग्राह्यत्वसामर्थ्यादत्रात्मशब्दो मनोविषयः । अत एव परोक्तं संघातपरत्वमयुक्तम् । स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य निग्रहश्चापथान्निवर्तनं, तदाह—आत्मस्वरूपेति ॥ ७ ॥

बाह्यविषयवैराग्यं हि आत्मरागनिबन्धनमित्यभिप्रायेणाह—आत्मव्यतिरिक्तविषयेष्विति । विरागस्य भावो वैराग्यम्, तत्प्रकारमाह—सदोषतानुसंधानेनोद्वेजनमिति । दुःखसाध्यत्वदुःखमिश्रत्वनश्वरत्वादिभिस्तेषां दोषमयत्वम् । गर्वरूपस्याहंकारस्य पूर्वं निषेधादत्राहंकारशब्देन देहात्मभ्रमो निवार्यत इत्याह—अनात्मनीति । अहंकारस्य निषेधस्तन्मूलस्य सर्वत्र तत्सहपठितस्य ममकारस्यापि निषेधं प्रदर्शयितुमित्याह—प्रदर्शनार्थमिति । शरीरप्रयुक्तजन्मादिदोषदर्शनं "नह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोः' इत्यादिप्रकारेण शरीरस्य हेयताप्रतिपत्त्यर्थमित्यभिप्रायेणाह—सशरीरत्वइति । जन्ममृत्युजराव्याधिभिर्जन्यं दुःखं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखम्, स एव दोष इति समासार्थः । जन्मादय एव वा दुःखान्तास्सर्वे दुःखसाधनत्वाद्दुःखत्वाच्च दोषाः । नहि तुषतण्डुलवच्छरीरमवस्थाप्य दोषाः परिहर्तुं शक्या इति दर्शयितुम् अवर्जनीयत्वोक्तिः। अनुदर्शनं भूयोभूयोदर्शनमित्याह—अनुसंधानमिति ॥८

पूर्वम् 'इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्' इति सांस्पर्शिके शब्दादिविषये विरक्तिरुक्ता; इदानीम् 'असक्तिः' इत्याभिमानिकेषु सङ्गरहितत्वमुच्यत इति पुनरुक्तिं परिहर्तुम्-आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेष्वित्युक्तम्। तर्हि गृहस्थस्य मुमुक्षोराभिमानिकसर्वधर्मपरित्यागेन कथमाश्रमधर्मो निर्वर्त्येतेत्यत्रोच्यते—अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिष्विति । नात्र तेषूपयुक्तानामपि स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः, प्रव्रजितस्याप्यवर्जनीयेषु सङ्गमात्रनिषेधात्—"न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न चेले न च विष्टरे।नागारे नासने नान्ने तस्य वै मोक्षवित्तु सः' इति । अतो धर्मोपयुक्तत्वमात्रेण तु परिग्रह एवेत्यभिप्रायेणाह—शास्त्रीयेति । सङ्गोऽभिष्वङ्गहेतुः, [2]सङ्गात्संजायते कामः' इत्युक्तत्वाद् । अतः कारणाभावात्कार्याभाव इति भावः । अभिष्वङ्गोऽति-

प्र-पा ॥ [1] छा. ८.१२.१ ॥

[2] गी. २-६२ ॥

रा ।। शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण श्लेषरहितत्वम्; संकल्पप्रभवेष्विष्टानिष्टोपनिपातेषु हर्षोद्वेगरहितत्वम् ।। ९ ।।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।। १०

मयि—सर्वेश्वरे चैकान्त्ययोगेन स्थिरा भक्तिः; जनवर्जितदेशवासित्वं, जनसंसदिचाप्रीतिः ।।१०

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।। ११

आत्मनि ज्ञानम् अध्यात्मज्ञानं तन्निष्ठत्वं ; तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनं—तत्त्वज्ञानप्रयोजनं यच्चिन्तनं तन्निरतत्वमित्यर्थः ; ज्ञायतेऽनेनात्मेति ज्ञानम् , आत्मज्ञानसाधनमित्यर्थः ; क्षेत्रसंबन्धिनः पुरुषस्यामा-

---

ता ।। सक्तिः । सांस्पर्शिकेष्टानिष्टयोस्समचित्तत्वस्याशक्यत्वादाह—संकल्पप्रभवेष्विति । पुत्रदारादिप्रसङ्गात्तद्विषयत्वं युक्तमेवेति च भावः ।। ९ ।।

'मयि' इत्यनेनान्यभक्त्युन्मूलनेनाव्यभिचारित्वोपयुक्ताकारविवक्षामाह—मयिसर्वेश्वरइति । 'अनन्ययोगेन' इति देवतान्तरादिपरित्यागस्संगृहीतः । तत एव चाव्यभिचारित्वं तन्मूलं स्थैर्यम्, अन्यथा पुनरुक्तेरित्यभिप्रायेणाह—ऐकान्त्ययोगेन स्थिरेति । 'अनन्ययोगेनापृथक्समाधिना' इति शंकरोक्तमेतेन प्रत्युक्तम् । न व्यभिचरितुं शीलमस्या इत्यव्यभिचारिणीति । समाधिविरोधपरिहाराद्यर्थं—विविक्तेत्यादि । "अहेरिव गणाद्भीतः' इत्यादिवत् । उक्तं च मोक्षधर्मे '[२]नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । सत्यं धृतिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः' इति । जनोऽत्र सत्त्वोत्तरेतरः ।। १० ।।

'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्' इत्यत्र नित्यशब्देनाविच्छिन्नानुवृत्तिर्विवक्षितेत्याह—तन्निष्ठत्वमिति । तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम्' इत्युक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य अर्थचिन्तनमित्यनुचितम्-न हि तत्त्वज्ञानस्य कोऽर्थ इति चिन्तनप्रकारः ; अपितु तत्त्वं किमिति ; ततस्तत्त्वचिन्तनमिति वा तत्त्वार्थचिन्तनमिति वा वक्तव्यम्; न पुनस्तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमिति ; एवं तत्त्वज्ञानविषयस्य प्रयोजनस्य वा चिन्तनं, तत्त्वज्ञानपुरुषार्थदर्शनमित्यादिकमपि मन्दप्रयोजनम्; दर्शनशब्दश्चात्राध्येतृभिर्न पठ्यते; ततोऽस्यार्थान्तरमुचितमाह—तत्त्वज्ञानप्रयोजनमिति । फलितमन्यत्र चिन्ताराहित्यमभिप्रेत्याह—तन्निरतत्वमित्यर्थ इति । अमानित्वादीनां सर्वेषामविशेषेण ज्ञानशब्दनिर्देशोचितं निर्वचनमाह—ज्ञायतेऽनेनेति । आत्मेत्यर्थप्रकरणलब्धविषयविशेषाभिधानम् । करणव्युत्पत्तिं विवृण्वन् फलितमाह—आत्मज्ञानेति । आपातप्रतीत्यादेः पूर्वसिद्धत्वादपरोक्षादिज्ञानमिह विवक्षितम्। 'एतज्ज्ञानम्' इति निर्दिश्य 'यदतोऽन्यथा' इति सामान्येन

---

प्र-पा ।। [१] ।।

[२] भार. शा. मो. २८३-३८ ।।

रा ।। नित्वादिकमुक्तं गुणबृन्दमेवात्मज्ञानोपयोगि, एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञानम् ।। ११ ।।

अथ 'एतद्यो वेत्ति' इति वेदितृत्वलक्षणेनोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपं विशोध्यते—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादि मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ।। १२

अमानित्वादिभिस्साधनैः ज्ञेयं प्राप्यं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितममृतमात्मानं प्राप्नोति ; अनादि-आदिर्यस्य न विद्यते, तदनादि; अस्य हि

ता ।।तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य परिहरणीयत्वपरेत्यभिप्रायेणाह—**क्षेत्रसंबन्धिनइति** । क्षेत्रसंबन्धोक्तिस्तदत्यन्तनिवृत्तेः ज्ञानसापेक्षत्वसूचनार्था । 'एतत्' इत्यवीच्छद्य निर्देशेनाभिप्रेतं—**गुणबृन्दमेवेत्यवधारणेन** विवृतम् । न केवलं प्रकृतगुणप्रतिपक्षभूतमानित्वादिमात्रमित्यभिप्रायेणाह—**एतद्व्यतिरिक्तं सर्वमिति**। 'अज्ञानम्' इत्यत्र करणव्युत्पत्तिनैरपेक्ष्यात्प्रसिद्धभावव्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञानविरोधित्वमुच्यत इत्याह—**क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञानमिति** । अवैरूप्याय करणार्थत्वेऽप्यसौ फलितोक्तिर्वा ।। ११ ।।

ज्ञाता हि पूर्वमुद्दिष्टः—'स च यो यत्प्रभावश्च' इति ; स एव पुनः परामृष्टः ; तत्कथं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' इत्युच्यत इत्यत्राह—**अथेति** । वेद्यविशेषस्यात्मनो लक्षणतया हि वेदितृत्वं प्रागुक्तमिति भावः । अत एव 'ज्ञेयं यत्' इत्यादेः परब्रह्मविषयत्वभ्रमो निरस्तः, 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानम्' इति प्रक्रमात्, 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा इति उपसंहरिष्यमाणत्वात्, मध्येच 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' इति तयोरेव निरूपणात् इन्द्रियाधीनभोगत्वोत्क्रमणगुणवश्यत्वादिवचनाच्च । स्वरूपशब्देन नपुंसक निर्देशविवक्षाद्योतनम् ; वक्ष्यमाणब्रह्मशब्दापेक्षया वा नपुंसकत्वम् । स्वेतरसमस्तव्यावर्तकं हि लक्षणम् । तत्र वेदितृत्वलक्षणेन विविक्तस्वरूपस्य किमन्यत्स्वरूपशोधनमिति चेत्-तत्र लक्षणेनान्यत्वमात्रं हि प्रतीयते, न पुनर्भावाभावरूपाः सर्वे प्रकाराः , यथा 'गन्धवती पृथिवी' इत्यत्र तेनाकारेण जलादिव्यावृत्तिमात्रं सिध्यति, न पुनः पाकजरूपादिमत्त्वादिकम्, तद्वदिहापि ज्ञातृत्वलक्षणाभिधानेऽपि तस्य ज्ञातुः कार्यत्वाकार्यत्वादिविवेको न सिध्येत् , अतस्स वक्तव्य इत्यभिप्रायेण 'ज्ञेयम्' इत्यनेन सूचितां संगतिमाह—**अमानित्वादिभिरिति** । प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामीत्यर्थः । 'अनादिमत्' इति पदच्छेदो न युक्तः, प्रत्ययमन्तरेणापि बहुव्रीहिवशात्तदर्थसिद्धेरित्यभिप्रायेणाह—**आदिर्यस्येति** । अनादि कारणरहितमित्यर्थः । अयमर्थो '[1]नात्मा तेः' इत्यभिप्रायेणाह—**अस्यहीति** । पूर्वोक्तामृतत्वेऽपि हेतुरयमित्याह—**ततएवेति** । उभयत्र प्रमाणमाह—**श्रुतिश्चेति** । 'अनादिमत्' इति पदच्छेदेऽत्र निर्दिश्यमानं ब्रह्म परशब्देन विशेषणीयम्; तच्चाप्रकरणत्वादस्वरसम्; अतः प्रकरणोचितपदच्छेदार्थमाह—**अहं परो यस्येति** । प्रागुक्तसंग्रहो ह्ययमित्यभिप्रायेणाह—**इतस्त्वन्यामिति** । परशब्दो-

प्र-पा ।। [1] शारी. २-३-१८ ।।

रा।।प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते, तत एवान्तो न विद्यते श्रुतिश्च *'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति। मत्परम्—अहं परो यस्य तन्मत्परम्, [१]'इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूताम्' इतिह्युक्तम्, भगवच्छरीरतया भगवच्छेषतैकरसं ह्यात्मस्वरूपम्; तथाच श्रुतिः— [२]'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति' इति, तथा [३]'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः' [४]'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इत्यादिका। ब्रह्म-बृहत्त्वगुणयोगि, शरीरादेरर्थान्तरभूतं, स्वतश्शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः; [५]'सचानन्त्याय कल्पते' इति हि श्रूयते। शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतम्; कर्मबन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम्। आत्मन्यपि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते— [६]'स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' [७]'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च' [८]'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति, न काङ्क्षति'

---

ता।।ऽत्र शेषिपरः। शरीरत्वे शेषत्वे च क्रमाच्छ्रुतिमाह—**तथाचेति**। एतेन 'मत्परम्' इति पदच्छेदेऽर्थासंभवान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थ इति शंकरोक्तं प्रत्युक्तम्। ननु परशब्देनाविशेषितोऽपि ब्रह्मशब्दः परमात्मन्येव मुख्यः; तत्कथमस्य जीवविषयत्वमित्यत्राह—**बृहत्त्वगुणयोगीति**। अणुत्वेन श्रुतिसिद्धस्य संकुचितज्ञानस्य कथं बृहत्त्वमित्यत्राह—**शरीरादेरिति**। **परिच्छेदरहितं** — स्वतस्सर्वविषयत्वार्हस्य ज्ञानस्य संकोचरहितमित्यर्थः। स्वरूपाविर्भावदशायां बृहत्त्वं श्रुतिसिद्धमित्याह—**सचेति**। अनन्तस्वभावस्य परिच्छिन्नत्वासंभवादानन्त्यमौपचारिकमित्यत्राह—**शरीरपरिच्छिन्नत्वंचेति**। औपाधिकमवस्थाभेदेनाविरुद्धं चेत्यभिप्रायः। औपचारिकस्यापि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्य प्रसिद्धिमाह—**आत्मन्यपीति**। अत एव हि परंब्रह्मेति विशेषणस्य सार्थतेत्यभिप्रायः। अत्रैव शास्त्रे बहुषु प्रदेशेषु प्रत्यगात्मन्येव ब्रह्मशब्दप्रयोगं दर्शयति—**सगुणानिति**। ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय। नहि जीवस्य मुक्तस्यापि साक्षाद्ब्रह्मत्वं, [९]'मम साधर्म्यमागताः' इत्यादिविरोधादिति भावः। [१०]'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्' इत्यत्र 'अहम्' इति परं ब्रह्म निर्दिश्यते; तत्प्रतिष्ठं च ब्रह्म ततोऽन्यदेवेति भावः। [११]'ब्रह्मभूतः' इत्यत्र श्लोके परब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेव ब्रह्मभूतत्वंच नहि परब्रह्मस्वरूपत्वमिति भावः। 'न सत्तन्नासदुच्यते' इत्यत्र न सर्वप्रकारोक्तिगोचरत्वप्रतिक्षेपः, स्ववचनविरोधात्। नच सत्त्वासत्वनिषेधः, 'परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः' इति न्यायात्; नापि सदसत्संज्ञकाभ्यां

---

**प्र-पा**।। * कठ. १-२-१८ ।।
[१] गी. ७-५ ।।
[२] बृ. ५-७-२२. मा. पा. ।।
[३] श्वे. ६-९ ।।
[४] श्वे. ६-१६ ।।
[५] श्वे. ५-९ ।।
[६] गी. १४-२६ ।।
[७] गी. १४-२७ ।।
[८] गी. १८-५४ ।।
[९] गी. १४-२ ।।
[१०] गी. १४-२७ ।।
[११] गी. १८-५४ ।।

रा।। ''समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्'[1] । इति न सत्तन्नासदुच्यते—कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते, कार्यावस्थायां हि देवादिनामरूपभाक्त्वेन सदित्युच्यते, तदनर्हतया कारणावस्थायामसदित्युच्यते ; तथाच श्रुतिः [2]''असद्वा इदमग्र आसीत् , ततो वै सदजायत' [3]'' तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यादिका । कार्यकारणावस्थाद्वयान्वयस्त्वात्मनः कर्मरूपाविद्यावेष्टनकृतः, न स्वरूपकृत इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते। यद्यपि 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति कारणावस्थं परं ब्रह्मोच्यते, तथापि नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं परं ब्रह्म कारणावस्थमिति कारणावस्थायां क्षेत्रज्ञस्वरूपमप्यसच्छब्दवाच्यम्, क्षेत्रज्ञस्य सावस्था कर्मकृतेति परिशुद्धस्वरूपं न सदसच्छब्दनिर्देश्यम् ।। १२ ।।

---

ता।। वस्तुभ्यां व्यावृत्तिः, तयोरसिद्धत्वात्; नच शुभाशुभादिव्यवच्छेदः शुभशब्दाभावात्; अतोऽत्र किमुच्यत इत्यत्राह—कार्यकारणेति । परिशुद्धाकारविषयमिदमिति ज्ञापनाय—आत्मस्वरूपमित्युक्तम् । अवस्थाद्वये सदसच्छब्दयोः प्रयोगनिमित्तमाह—कार्यावस्थायामिति । तन्निबन्धनं श्रुतौ परमात्मादिविषयप्रयोगं दर्शयति—तथाचेति। ''असद्वा इदम्' इत्यत्रासच्छब्दनिर्दिष्टं हि तम इति कारणतयोच्यते; ''सदजायत' इति कार्यं सच्छब्देन, ''तद्धेदम्' इति सामानाधिकरण्येन वर्तमानौ सदादिशब्दौ क्रमान्नामरूपप्रहाणतद्योगनिमित्तौ व्याख्यातौ। ननु ''असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्याद्युक्तमवस्थाद्वयं जीवस्याप्यस्त्येव, अन्यथा प्रागुक्तप्रकृतित्वानुपपत्तेः । [7]''तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम्' इति श्रुत्याच तत्सिद्धेरित्यत्राह–कार्यकारणेति। कर्मोपाधिकमेव ह्यवस्थाद्वयं,न पुनस्स्वाभाविकम् । अत्र स्वाभाविकरूपमुच्यत इत्यर्थः। ननु [8]''कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः' इत्यस्मिन्नधिकरणे सदसदव्याकृतादयस्सर्वे कारणवाक्यगताश्शब्दाः परमात्मपरा इति निर्णीतम्, तत्कथमत्रासच्छब्देन जीवप्रसङ्ग इत्यत्राह—यद्यपीति। सदसच्छब्दौ ह्यत्र परमात्मनि सद्वारकौ, अतो द्वारभूते जीवे तद्वाच्यत्वं सिद्धमिति भावः । नहि परिशुद्धावस्थायामपि कार्यनामरूपविभागाभावादसच्छब्दः प्राप्त इत्यत्राह—क्षेत्रज्ञस्येति । ततश्चावस्थाद्वयनिषेधेऽत्र तात्पर्यमिति भावः ।। १२ ।।

---

प्र-पा ।। [1] गी. १८-५४ ।।

[2] तै. आन. ७-१ ।।

[3] बृ. ३-४-७ ।।

[4-5] तै. आन. ७. अनु. १ ।।

[6] बृ. ३-४-७ ।।

[7] तै-अम्भस्यनुवाक ।।

[8] शारी. १-४-१४ ।। कारणत्वेनेति आकाशादिवदनिर्दिष्टेषु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत इत्यादिषु सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादनात् सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु यथाव्यपदिष्टस्यैव कारणत्वोक्तेः ब्रह्मकारणतावादैकान्तानि वेदान्तवाक्यानि । सर्वज्ञत्वादिविशिष्टत्वेन 'जन्माद्यस्य यतः' इत्येवमादिषु अस्माभिः प्रतिपादितं ब्रह्म-यथाव्यपदिष्टमित्युच्यते; अतो ब्रह्म-कारणञ्जगदिति ।।

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेद्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४

रा॥सर्वतः पाणिपादं तत्-परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादकार्यशक्तम्, तथा सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतश्श्रुतिमत्—सर्वतश्चक्षुरादिकार्यकृत्, [1]'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता [2]पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः' इति परस्य ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतः पाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रूयते, प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतः पाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रुतिसिद्धमेव, [3]'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति हि श्रूयते, [4]'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' इति च वक्ष्यते । लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति—लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति, परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेद-रहिततया सर्वगतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

ता॥आत्मस्वरूपस्याशरीरत्वान्निरवयवत्वान्निरिन्द्रियत्वाच्च पाणिपादप्रसङ्ग एव नास्ति, नचेदम-नेकबाहुत्वादिप्रागुक्तपरं, जीवप्रकरणत्वस्थापनात्; अतएव जीवकर्मगृहीतैस्स्वेच्छागृहीतैश्च पाण्यादि-भिर्विश्वात्मकस्य ब्रह्मणो योग उच्यत इत्यादिकल्पनापि निरस्ता; पादादिषु पाण्याद्यभावाच्च सर्वत इत्यपि न घटते; तत्कथं सर्वतः पाणिपादत्वादिकमित्यत्राह--**परिशुद्धे**ति । पाण्यादिरहितस्यापि परि-शुद्धात्मनः पाण्यादिशब्दलक्षिते शक्तियोगे श्रुतिं दर्शयितुं परमात्मनस्तद्रहितस्यापि तच्छक्तियोगं तावद्दर्शयति—**अपाणी**ति । "अपाणिपादः' इति निषेध्यस्य कर्मेन्द्रियवर्गस्योपलक्षणम्; 'अचक्षुरकर्णः' इति ज्ञानेन्द्रियवर्गस्य । तर्हि परमात्मासाधारणस्वभावस्यात्र अल्पशक्तौ जीवे कथं व्यपदेश इत्यत्राह—**प्रत्यगात्मनोऽपी**ति । मुक्तदशायां ब्रह्मगुणाष्टकयोगादसंकुचितज्ञानशक्तेस्तदुपपत्तिरिति भावः । साम्य श्रुतिसंकोचाभावाद्विशेषकण्ठोक्त्यभावेऽपि सर्वतःपाणिपादत्वादिकं सिद्धमेवेत्यभिप्रायेणैवकारः साम्या-पत्तिमात्रे सर्वथासाम्यं कथं श्रुतिसिद्धमित्यत्राह—**तथे**ति । इदं हि परमसाम्यं जगद्व्यापारव्यतिरिक्त-सर्वविषयमिति फलपादे मीमांसितमिति भावः । सच श्रुत्यर्थोऽत्राप्युपदेक्ष्यते, तद्विवक्षात्र युक्तेत्याह—**इदं ज्ञानमि**ति । 'तिष्ठति' इत्यत्र व्याप्तेरप्रच्युतिर्विवक्षिता । कर्मवेष्टितज्ञानस्याणोः कथं सर्वव्यापि-स्थितिरित्यत्राह—**परिशुद्धे**ति । इदं च व्यापकत्वं धर्मभूतज्ञानद्वारेति निरूपितं शारीरके [5]"प्रदीपवदा-वेशस्तथाहि दर्शयति' इत्यादिना; जीवस्वरूपस्याणुत्वेनैव लक्षणात्, निर्विकारश्रुत्याच स्वरूपविकारा-योगात् ॥ १३ ॥

**प्र-पा** ॥ [1-2] श्वे. ३-१९ ॥
[3] मु. ३-१-३ ॥
[4] गी. १४-२ ॥
[5] शारी. ४-४-१५ ॥ ननु आत्मा अणुपरिमाण

रा॥ **सर्वेन्द्रियगुणाभासं**—सर्वेन्द्रियगुणैराभासो यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम्, इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तयः, इन्द्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः; **स्वभावतस्सर्वेन्द्रियविवर्जितं**—विनैवेन्द्रियवृत्तिभिः स्वत एव सर्वं जानातीत्यर्थः। **असक्तं**—स्वभावतो देवादिदेहसङ्गरहितं, **सर्वभृच्चैव**—देवादिसर्वदेहभरणसमर्थञ्च: "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुतेः। **निर्गुणं**—तथा स्वभावतस्सत्त्वादिगुणरहितं; **गुणभोक्तृच**—सत्त्वादीनां गुणानां भोगसमर्थं च ॥ १४ ॥

**बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।**
**सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५**

**पृथिव्यादीनि भूतानि परित्यज्याशरीरो बहिर्वर्तते; तेषामन्तश्च वर्तते, [1]'जक्षत् क्रीडन् रममाणः**

---

ता ॥ नन्विन्द्रियाण्येव करणभूतानि, नपुनरिन्द्रियगुणा इत्यत्राह—**इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तय** इति। स्वयंप्रकाशस्यात्मरूपस्य कथमिन्द्रियवृत्तिभिराभासः ?; [illegible]। [illegible]प्रसङ्गे कथमैन्द्रियिकज्ञानोक्तिरित्यत्राह—**इन्द्रियवृत्तिभिरपी**ति। स्वरूपमिन्द्रियगुणैराभासत इत्यादिपरोक्तव्युदासायाह—**इन्द्रियगुणैराभासो यस्येति**। योग्यत्वं शुद्धावस्थायामप्यस्तीति भावः। एतेन 'सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतमिव ज्ञेयम्' इति शंकरस्योद्ग्रन्थकल्पना निरस्ता। कदाचिदिन्द्रियवतः कथं सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वमित्यत्राह—**स्वभावत**इति। सर्वेन्द्रियनिषेधे तदधीनज्ञानाभावात्परोक्तं पाषाणकल्पत्वप्रसङ्गं प्रागुक्तेन परिहरति—**विनैवे**ति। मुक्तस्यापि जगदाधारत्वाभावात्पर्यायेण सर्वजातीयदेहभृत्त्वाभावाच्च तच्छक्तिरत्रापि विवक्षिता; स्वतस्सङ्गराहित्यं च 'असक्तम्' इत्युच्यत इत्याह—**स्वभावतो देवादी**ति। सामर्थ्यं परिशुद्धावस्थाभाविना कार्येण दर्शयति—**स एकधे**ति। आत्मस्वरूपस्य भिदुरत्वाभावाज्जक्षणादिश्रुतिवशाच्च विग्रहद्वारैव हि त्रिधा भवनादिकथनमिति भावः। एतेन 'सर्वभृत्त्वं सर्वाध्यासाधिष्ठानत्वम्' इति वदन् प्रत्युक्तः। 'निर्गुणम्' इत्यत्र न सत्त्वादिगुणगण[illegible] प्रतिषिद्ध्यते, तस्याशुद्धावस्थायामपि प्रसङ्गाभावात्; 'गुणभोक्तृच' इत्येतत्प्रतिपक्षरूपत्वाभावाच्च; अतोऽत्र कर्मोपाधिकस्य प्राकृतगुणभोगस्य प्रतिक्षेपः क्रियत इति न निर्विशेषवादावकाश इत्यभिप्रायेणाह—**स्वभावतस्सत्त्वादिगुणरहितमिति**। **स्वभावत** इत्यनेन गुणभोक्तृत्वविरोधपरिहारः। **भोगसमर्थ**मित्यत्रापि पूर्ववदभिप्रायः। औपाधिकं गुणभोक्तृत्वं, स्वभावतस्तदभावः, तत्सामर्थ्यमात्रं तु नित्यमित्यविरोधः ॥ १४ ॥

---

**प्र-पा**॥इत्युक्तम्. कथमनेकशरीरेषु एकस्याणोरात्माभिमानसम्भव इत्यत्राह—प्रदीपवदिति—एकदेशस्थितस्यापि स्वप्रभारूपज्ञानव्याप्त्या सर्वानुभवः सिध्यति। तथा दर्शयति हि श्रुतिः 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवस्स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते' इति।अमुक्तस्य कर्म नियामकम्. मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः ॥

[1] छा. ७-२६-२ ॥

रा ।। स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वच्छन्दवृत्तिषु । अचरं चरमेव च--स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्वे । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयम्-एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तदात्मतत्त्वमस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमप्यतिसूक्ष्मत्वाद्देहात् पृथक्त्वेन संसारिभिरविज्ञेयम् । दूरस्थं चान्तिके च तत्—अमानित्वाद्युक्तगुणरहितानां विपरीतगुणानां पुंसां स्वदेहे वर्तमानमप्यतिदूरस्थम्, तथा अमानित्वादिगुणोपेतानां तदेवान्तिके वर्तते ।। १५ ।।

ता।।सशरीरत्वावस्थायां हि भूतान्तर्वृत्तिरिति मुक्तस्य शरीरत्वात्तद्वर्बहिर्वृत्तिर्युक्ता ; तदन्तर्वृत्तिस्तु कथमित्यत्राह—जक्षदिति । स्वच्छन्दवृत्तिषु तेषामन्तश्च वर्तत इत्यन्वयः । नचैतत्कर्मकृतं सशरीरत्वं, "[1]स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यादिभूतस्वरूपस्य तदुक्तेः,तस्यच विधूतपुण्यपापत्वात् '[2]स्वराड्भवति' इति वचनाच्च । तदेतदभिप्रेत्य—स्वच्छन्दवृत्तिष्वित्युक्तम् । "[3]स यदि पितृलोककामो भवति' "[4]इमान् लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिकमादिशब्देन गृह्यते । स्वरूपतो निर्विकारस्यात्मनस्त्रिधाभावादिकं जक्षणादिकं पितृलोकादिकं च शरीरपरिग्रहमन्तरेण नोपपद्यते; शरीरं चास्य प्राकृतानामप्राकृतानां वा भूतानां संघात एवेति भूतान्तर्वर्तित्वं सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः । अचरत्वचरत्वयोर्न चराचरान्तरत्वे शुद्धावस्थायामन्वयः ; अतो 'बहिरन्तः' इत्युक्तसशरीरत्वाशरीरत्वे तत्र हेतू इति दर्शयति - स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्वइति । पादाद्यधीनसंचारतदभावाविह विवक्षितौ । योग्यानुपलम्भबाधपरिहारायोच्यते—सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयमिति । अहमिति नित्यमुपलभ्यमानस्य अविज्ञेयत्वं केनाकारेणेत्यत्राह—एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञमिति । तच्छब्दपरामृष्टोऽयमर्थः । योग्यत्वशङ्कासूचनाय दूरत्वाद्यनुपलम्भकारणान्तराभावोपलक्षणतया—अस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमपीत्युक्तम् । पृथिव्याद्यपेक्षया

प्र-पा।। [1] छा. ८- २-२ ।।

[2] छा. उप. ७-२५-२ ।। 'सवा एष एवं पश्यन्नेवम्मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति'।।—रतिः-स्रक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः' क्रीडा-उद्यानादिजन्या, स्त्रीसम्भवा प्रीतिः-मिथुनम्, विभूतिजन्याप्रीति -आनन्दः, आत्मन्येव रतिर्यस्य स तथोक्तः-आत्मरतिः,-सर्वविधसुखानुभवो ह्यात्मसुखानुभवान्तर्गत इत्यर्थः । स्वराट्स्वयमेव राजा, 'स्वराट् स्वतन्त्रो विज्ञेयः' इति कोशात् । अकर्मवश्य इत्यर्थः । विधिनिषेधकिङ्करो नभवति इति यावत् । 'अतएवचानन्याधिपतिः' इति सूत्रम् 'अतएवच-सत्यसङ्कल्पत्वादेव, अनन्याधिपतिः - अन्याधिपतित्वे -विधिनिषेधयोग्यत्वम्, विधिनिषेधयोग्यत्वे हि - प्रतिहतसङ्कल्पत्वं - भवेत् ; अतस्सत्यसङ्कल्पत्वश्चत्यैवानन्याधिपतित्वं सिद्धम् । अत एव ' स स्वराड् भवति इत्युच्यते ' इति भाषितम् । 'प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्' इति सूत्रे 'अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्तः विकारभूतलोकान् ब्रह्मविभूतिभूताननुभूय यथा कामं तृप्यतीत्यर्थः- इति 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यस्य वाक्यस्यार्थः' इति भाषितम् ।।

[3] छा. ८-१२- ।।

[4] तै. भृगु. १०. अनु. ५ ।।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६

रा॥ देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मवस्तु वेदितृत्वैकाकारतया अविभक्तम्; अविदुषां देवाद्याकारेण 'अयं देवो मनुष्यः' इति विभक्तमिव च स्थितम्; 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इति देहसामानाधिकरण्येनानुसन्धीयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं शक्यमि[illegible] आह[illegible] *'एतद्यो वेत्ति' इति; इदानीं प्रकारान्तरैश्च ज्ञातुं शक्यमित्याह भूतभर्तृ चेति । भूतानां पृथिव्यादीनां देहरूपेण संहतानां यद्भर्तृ तद्भर्तव्येभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरं ज्ञेयम्; अर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा ग्रसिष्णु-अन्नादीनां भौतिकानां ग्रसिष्णु, ग्रस्यमानेभ्यो भूतेभ्यो ग्रसितृत्वेनार्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यम्, प्रभविष्णु च—प्रभवहेतुश्च, ग्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परिणतानां प्रभवहेतुः, तेभ्योऽर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः; मृतशरीरे भक्षणप्रजननप्रभवादीनामदर्शनात् [illegible] क्षेत्रं भक्षणप्रभवभरणहेतुरिति निश्चीयते ॥ १६ ॥

---

ता॥ सूक्ष्माणामपि वाय्वादीनां पृथगुपलम्भोऽस्तीति तद्व्युदासायोक्तम्—अविदुषामिति [illegible] 'अहं जानामि' इत्यात्मोपलम्भे सत्यपि विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वमविज्ञेयत्वमिति [illegible] दर्शयितुं—देहात्पृथक्त्वेनेत्युक्तम् । पृथक्त्वस्य सर्वदा सर्वैरनुपलम्भे [illegible] स्यात्, योगाभ्यासविधानस्य च निरर्थकत्वं स्यादित्यत्रोक्तं—संसारिभिरिति । [illegible] च्छिन्नविशदतमप्रत्ययाभावात्—संसारिभिरिति सामान्येनोक्तम् । [illegible] विवक्षिताः, योगिनामासन्नमोक्षत्वेन मुक्तप्रायत्वात् । 'दूरस्थं चान्तिके च तत्' इत्यनेन न व्याप्तिर्विवक्षिता, तस्याः 'सर्वमावृत्य तिष्ठति' इति प्रागेवोक्तत्वात्; अतोऽत्र सूक्ष्म[illegible] कथं तैरेव विज्ञातव्यत्वविधिरिति शङ्काव्युदासायाधिकारिभेदेन दुर्ज्ञेयत्वसुज्ञेयत्वपरत्वमाह [illegible]दीति ॥ १५ ॥

स्वरूपभेदमतस्त्वविग्रहक्षेत्रादिष्वविभक्तशब्दप्रयोगात् ¹'पण्डिताः समदर्शिनः' इति गीतोक्तं साम्यमिहापि विवक्षितमित्याह—देवमनुष्यादीति । अविभक्तं-स्वरूपेण देवत्वादिविभाग[illegible] । 'विभक्तमिव' इतीवशब्देन भ्रान्तोपलम्भविषयाकारत्वमाह—अविदुषामिति । पूर्वं [illegible] तत्र 'भूतभर्तृ' इत्यादिना जगद्व्यापारभ्रमव्युदासाय प्रकरणस्य [illegible] पुनरुक्तिं च परिहरति—देवोऽहमित्यादिना ग्रन्थद्वयेन। अहंत्वानुसन्धा[illegible] अत्र त्वाधाराधेयभावभोक्तृत्वभोग्यत्वविकार्यत्वविकारहेतुत्वैर्विवेकः क्रियत इत्यर्थः। [illegible] विषयो भूतशब्दोऽचिन्मात्रपरः; तत्रापि प्रसिद्धचतुरोत्तेन [illegible] परिणामवद्भूतविषय इत्याह—भूतानामिति । ज्ञेयशब्दश्च 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' [illegible]

---

प्र-पा ॥ * गी. १३-१ ॥ | ¹ गी. ५-१८ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७

रा ॥ ज्योतिषां-दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः-प्रकाशकम्, दीपादित्यादीनामप्यात्मप्रभारूपं ज्ञानमेव प्रकाशकम्, दीपादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसंतमसनिरसनमात्रं कुर्वते ; तावन्मात्रेण तेषां प्रकाशकत्वम् ; तमसः परमुच्यते—तमःशब्दः सूक्ष्मावस्थप्रकृतिवचनः, प्रकृतेः परमुच्यते इत्यर्थः । अतो ज्ञानं ज्ञेयं—ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयम् , तच्च ज्ञानगम्यम् अमानित्वादिभिर्ज्ञानसाधनैरुक्तैः प्राप्यमित्यर्थः । हृदि सर्वस्य विष्ठितं—सर्वस्य मनुष्यादेः हृदि विशेषेणावस्थितं सन्निहितम् ॥ १७ ॥

---

ता॥ पुनरिहोच्यमानत्वात्तदतिरिक्तार्थतया व्याख्यातः । भर्तृत्वभर्तव्यत्वफलितमाह—अर्थान्तरमिति । प्रभवहेतुरिति—देहव्यतिरिक्तत्वोपपादने तात्पर्यादयमेवार्थ उचित इति भावः । प्रभवोऽत्र रेतोगर्भादिरूपेण परिणामः । आकारान्तरेण—रसमलधात्वादिरूपेणेत्यर्थः । ननु शरीरेणैव ग्रासादिकं क्रियमाणं दृश्यते, न च कार्यकरणसंघातमन्तरेण निरवयवस्य ग्रसनादिसंभवः, तत्कथमात्मधर्मत्वेन व्यपदिश्यत इति शङ्कायामुक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रढयति—मृतशरीरइति । क्षेत्रं शरीरत्ववेषेण ग्रसनादिकारणम् ? उत भूतसंघातमात्रेण ; आद्ये शरीरत्वस्यात्मशेषित्वनिबन्धनत्वादात्मधर्मत्वं ग्रसनादेस्सिद्धम्, द्वितीये मृतशरीरादिष्वदर्शनादयुक्तिः यद्यपि मृतशरीरेऽपि केचिद्विशेषा दृश्यन्ते; तथापि जीवज्ञानपूर्वकग्रसनभरणाद्यभावान्न ते जीवापेक्षाः । ईश्वरापेक्षा तु सार्वत्रिकीति न तत्र विशेष इति भावः । अत्र भरणग्रसनादिकं रज्ज्वादिषु सर्पादेरिवेति वदन्तश्श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिभिर्निरस्ताः ॥ १६ ॥

ननु स्वरूपमात्रप्रकाशरूपस्य आत्मस्वरूपस्य कथं मण्यादिप्रकाशकत्वमित्यत्राह—दीपादित्यादीनामपीति । दीपादित्यादीनां यथा विषयसंबन्धिप्रभाद्वारा प्रकाशकत्वं, न स्वरूपतः, तद्वदत्रापि प्रभास्थानीयेन ज्ञानाख्यधर्मेण प्रकाशकत्वमिति भावः । अन्यप्रकाशकानामपीतिअपिशब्दार्थः । (प्रकाश्यभूतघटादिवत्तत्प्रकाशकज्ञानाश्रयभूते प्रत्यगात्मनीति भावः । विषयेन्द्रियसन्निकर्षशब्देनात्र सामग्रीमध्यपातिसन्निकर्षोऽभिप्रेतः ; तन्मूलप्रकाशो वा लक्षितः. संतमसस्य कुड्यादिवदिन्द्रियसन्निकर्षविरोधित्वाभावात् ; अन्यथा संतमसवर्तिनः पुरुषस्य संतमसान्तरितप्रकाशमध्यवर्तिनां पदार्थानां कुड्यान्तरितपदार्थवदप्रकाशप्रसङ्गात् । एतेन दीपादेश्च भूमपदार्थमात्रप्रतिनियततया ज्ञानवन्न सर्वव्यापकप्रकाशकत्वमिति सूचितम् । तावन्मात्रेण—न तु साक्षात्प्रकाशजनकत्वेनापीत्यर्थः । ज्योतिस्सन्निकर्षात्प्रसिद्धिप्राचुर्याच्चात्र तमश्शब्दस्य तिमिरविषयत्वभ्रमोऽनुदासायाह—तमश्शब्दइति । ज्योतिषामपि प्रकाशकतया कैमुत्यसिद्धस्य तिमिरात्परत्वस्याभिधाने प्रयोजनाभावात्प्रकृतेः परत्वस्य चावश्यवक्तव्यत्वात्तमश्शब्दस्यच '[1]यस्य तमश्शरीरं' '[2]तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतं' '[3]यदा तमस्तत्'

---

ग्र-पा ॥ [1] बृ. ५-७-१३ ॥ | [2] अष्ट. २. प्र. ८. अनु. ९-४ ॥ [3] श्वे. ४-१८ ॥

**इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।**
**मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥** १८

रा॥ एवं 'महाभूतान्यहङ्कारः' इत्यादिना 'सङ्घातश्चेतनाधृतिः' इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तम्; **'अमानित्वम्'** इत्यादिना 'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम्' इत्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तम्; **'अनादि मत्परम्'** इत्यादिना 'हृदि सर्वस्य विष्ठितम्' इत्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं च संक्षेपेणोक्तम् ; मद्भक्त एतत् क्षेत्रयाथात्म्यं, क्षेत्राद्विविक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपाययाथात्म्यं क्षेत्रज्ञयाथात्म्यं च विज्ञाय, मद्भावायोपपद्यते मम यो भावः-स्वभावः असंसारित्वम्, असंसारित्वप्राप्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

**अथात्यन्तविविक्तस्वभावयोः प्रकृत्यात्मनोस्संसर्गस्यानादित्वं संसृष्टयोर्द्वयोः कार्यभेदस्संसर्गहेतुश्चोच्यते—**

---

**ता॥** "तम एकीभवति' '[2]आसीदिदं तमोभूतम्'इत्यादिषु मूलप्रकृतिनिगमनात् श्रौतस्मार्तप्रयोगप्राचुर्याच्चेति भावः । परम्-अन्यदित्यर्थः ; भोक्तृतया प्रधानभूतमिति वा । मामिति न परावरतया प्रकृती विभक्ते। **उच्यत** इति-"निर्गुणः प्रकृतेः परः' इत्यादिष्विति शेषः। एतेन जडचैतन्यलक्षणस्य विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**अत** इति । पूर्ववद्धर्म्यानुसंधानशक्यतायां ज्ञेयशब्दस्य तात्पर्यम्; अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयमिति**। 'ज्ञानगम्यम्' इत्यत्र सर्वेषामात्मज्ञाननिगमस्वभावाभिधाने प्रयोजनाभावात् 'ज्ञेयम्' इत्यनेन पौनरुक्त्याद्गम्यशब्दस्य प्राप्यपर्यायत्वप्रसिद्धेश्च प्रकृतगंगत विवक्षितमाह—**अमानित्वादिभिरिति** । एतज्ज्ञानम्' इतिवदत्रापि करणव्युत्पत्तिं दर्शयति— **ज्ञानसाधनैरुक्तैरिति । मनुष्यादेरिति । पिण्डस्येति** शेषः। भोक्तृत्वादिरूपेणावस्थानं विशेषेणावस्थानम् । तत्र हृदि स्वरूपेणावस्थानम् ; अवयवान्तरेषु तु स्वधर्मभूतज्ञानेनेति विशेषः । स्थितिशब्दस्याऽत्र मुख्यार्थायोगात्सन्निधिमात्रपरत्वमुक्तम्; 'सर्वस्य गृहेऽप्ययमेव व्रीहिः' इतिवज्जात्यैकाभिप्रायेण सर्वस्य हृदि स्थितिनिर्देशः ॥

उपसंहरन्नुक्तयाथात्म्यज्ञानस्य फलं चाह—'इति' इतिश्लोकेन । प्रकृतपरामर्शिन एतच्छब्दस्य विशेषकाभावात्प्रकृतार्थत्रयविषयत्वमाह—**क्षेत्रयाथात्म्यमित्यादिना** । **'मद्भावाय'** इत्यत्र साम्यश्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यभ्रमव्युदासायाह—**मम यो भावः स्वभावइति** । **नित्यसिद्धज्ञानत्वादिस्वभावव्यवच्छेदायाह— असंसारित्वमिति** । 'उपपद्यते' इत्यस्य ज्ञानजन्ययोग्यतायां तात्पर्यमुपपन्नशब्देन दर्शितम् ॥ १८ ॥

अथ 'बन्धहेतुः' इत्यनेन संगृहीतं 'प्रकृतिं पुरुषम्' इत्यारभ्य विवेकानुसंधानात्पूर्वस्यार्थं विविनक्ति—**अथेति । संसर्गहेतुश्चेति** । प्रवाहानादेस्संसर्गस्य निमित्तमित्यर्थः । 'उभावनादी' इत्यत्र प्रकृति

---

**प्र-पा ॥** [1] सुबा. २. ख ॥ — [2] मनु. १ ६ ॥ [3] ॥

**प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।**
**विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १९**

रा॥ **प्रकृतिपुरुषावुभावन्योन्यसंसृष्टावनादी इति विद्धि ; बन्धहेतुभूतान् विकारान्—इच्छाद्वेषादीन्, अमानित्वादिकांश्च गुणान् मोक्षहेतुभूतान् प्रकृतिसंभवान् विद्धि—पुरुषेण संसृष्टेयमनादिकालप्रवृत्ता क्षेत्राकारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारैरिच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुर्भवति ; सैवामानित्वादिभिस्स्वविकारैः पुरुषस्यापवर्गहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥**

**कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।**
**पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०**

**कार्यं-शरीरम् कारणानि-ज्ञानकर्मात्मकानि समनस्कानीन्द्रियाणि, तेषां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः ; पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणतप्रकृत्याश्रया भोगसाधनभूताः क्रिया इत्यर्थः ।**

---

ता॥ 'चं' इतीतरेतरयोगपरचकारेण लब्धं विशेषं दर्शयति—**प्रकृतिपुरुषावुभावन्योन्यसंसृष्टाविति ।** तदपेक्षया द्विवचनान्तप्रयोग उपपन्नः । **प्रकृतिपुरुषावि**त्यत्र '[1]परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति पुल्लिङ्गत्वम् । तद्विशेषणत्वात् 'उभावनादी' इत्यनयोरपि तल्लिङ्गतेव । '[2]इच्छाद्वेष' इत्यादिना '[3]अमानित्वम्' इत्यादिना च निर्दिष्टा यथाक्रमं विकारगुणशब्दाभ्याम् अनूद्यन्त इति दर्शयति—**बन्धहेतुभूतानि**ति। '[4]तत्क्षेत्रं....यद्विकारि' इति प्रकरणोपक्रमे विकारशब्दः क्षेत्रकार्यमात्रपरः, तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चात्रापि विकारशब्दस्तद्विषयः । अतः प्रकरणबलान्न महदादिविकारपरत्वम्, तत्साहचर्याच्च गुणशब्दस्यापि प्राकरणिकार्थविषयत्वौचित्यात्सत्त्वादिगुणविषयत्वमयुक्तमिति भावः । 'विकारांश्च गुणांश्च' इति भेदोक्तिनिदानज्ञापनाय बन्धमोक्षहेतुत्वेन वचनम् । हेयोपादेयगुणवर्गद्वयोपदेशो हानोपादानार्थतया सप्रयोजनः;तस्य प्रकृतिसंभवत्वोपदेशस्तु किमर्थ इति शङ्कायामुच्यमानतया ज्ञातव्यार्थे 'विद्धि' इत्यधिकोक्त्यभिप्रेतमाह—**पुरुषेणे**ति । प्रकृतेरेवाकारभेदेन हेयत्वोपादेयत्वज्ञापनार्थस्तत्संभवत्वोपदेश इति भावः । **स्वविकारैरि**त्यमानित्वादीनां विकारत्वभाषणं 'प्रकृतिसंभवान्' इत्युक्तप्रकृतिकारणत्वाविशेषाद्गोबलीवर्दनयसूचनार्थम् ॥ १९ ॥

अथान्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोस्संसर्गविशेषनिबन्धनो व्यापारभेद उच्यते—'कार्यकारण' इति श्लोकेन । **कार्यं शरीरमि**ति-प्रकरणात् कारणशब्दस्य समभिव्याहाराच्च अत्र कार्यशब्दो भोगायतनाख्यकार्यविशेषपर इति भावः । '[5]इन्द्रियाणि दशैकञ्च' इति इन्द्रियादिप्रकृतविषयोऽत्र कारणशब्द

---

**प्र-पा** ॥ [1] अष्टा. २-४-२६. एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ ।
[2] गी. १३-६ ॥
[3] गी. १३-७ ॥
[4] गी. १३-३ ॥

रा॥ पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेव; तदपेक्षया *'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यादिकमुक्तम्; शरीराधिष्ठान-प्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य कर्तृत्वम्; प्रकृतिसंसृष्टः पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, सुखदुःखा-नुभवाश्रय इत्यर्थः ॥ २० ॥

---

ता॥इत्याह—ज्ञानकर्मात्मकानीति । एतेन 'कार्यभूततन्मात्ररूपेण दशविधम्; कारणभूतमहदहंकाररूपेण त्रयोदशविधम्; तेषां स्वरूपोत्पत्तौ प्रतिक्षणपरिणामे च हेतुर्मूलप्रकृतिः' इत्यादिव्याख्यानान्तराणि निरस्तानि । 'कार्यकरणकर्तृत्वे' इति परोक्तं पाठान्तरमप्रसिद्धत्वादनादरणीयम् । कर्तृशब्दोऽत्र न प्रयत्नाद्याश्रयत्वपरः, अचेतने तदसंभवात्, अतो यथास्वं व्यापाराश्रयत्वं विवक्षितमित्याह—तेषां क्रियाकारित्वइति । यद्यप्यबुद्धिपूर्वेषु केषुचिन्मनश्श्रोत्रादिव्यापारेषु पुरुषेच्छाधीनत्वं नास्ति; तथापि तेषां पुरुषभोगार्थत्वात् भोक्तृत्वदशापन्नपुरुषसन्निधानरूपमधिष्ठानमपेक्षितम्, बाहुल्येन च प्रयत्नाधीनत्वमस्तीत्यभिप्रायेणाह—पुरुषाधिष्ठितेति । विभज्य व्यापारनिर्देशात्—प्रकृतिरेवेत्यवधारणलाभः । ननु पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरित्ययुक्तं,प्रलयदशायां करणकलेवरविधुरस्य संसारिणः स्वेच्छया प्रकृत्यधिष्ठाना-संभवादित्यत्राह—पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणतेति । भोगतत्साधनभोगाश्रयरूपकार्येण हेतुत्वमिह विवक्ष्यत इत्यभिप्रायेण प्रकृत्याश्रयत्वादिकथनम् । प्रकृतेः कर्तृत्वे ''कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यादिभि-स्सूत्रविरोधस्स्यादित्यत्राह—पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेवेति । यदि पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमात्रं, तदा साक्षात्-कर्तृत्वं प्रकृतेरेवेति पुरुषस्य कर्तृत्वमौपचारिकं स्यादित्यत्राह—शरीराधिष्ठानेति । अयमभिप्रायः—नहि प्रयत्नाधीनपरिस्पन्दाश्रयत्वलक्षणं कर्तृत्वं पुरुषस्य बूमहे; तत्र शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनामन्यथा-सिद्धेः; नच शरीरादिप्रेरकप्रयत्नाश्रयत्वे कर्तृशब्दस्यौपचारिकता, कृतिप्रयत्नयोः पर्यायत्वात्कृत्या-श्रयत्वरूपत्वाच्च कर्तृत्वस्य । ततश्चान्यत्रैव कर्तृत्वमौपचारिकमिति फलितम् । यदि पुनर्यथास्वं व्यापाराश्रयत्वमेव सर्वेषां कर्तृत्वमित्युच्यते, तथापि पुरुषस्य कर्तृत्वं मुख्यमेव । ननु 'पुरुषस्सुख-दुःखानां भोक्ता' इत्ययुक्तम्, शुद्धस्य पुरुषस्य प्रियाप्रियविधुरत्वश्रुतेः । यद्यपि मोक्षे विलक्षणं सुखमनु-भूयते, तथापि दुःखप्रसङ्गस्तु नास्त्येवेत्यत्राह—प्रकृतिसंसृष्टइति । 'नह वै सशरीरस्य सतः प्रिया-प्रिययोरपहतिरस्ति' इत्यादि श्रूयत इति भावः । शरीरेन्द्रियादिरूपेण परिणतायाः प्रकृतेरपि भोक्तृत्वे हेतुत्वमस्ति; तत्कथं पुरुषो विशिष्य निर्दिश्यत इत्यत्राह—सुखदुःखानुभवाश्रयइति । तत्सामानाधिकरण्येन समवेतसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इति भोगलक्षणमप्यनेन सूचितम् । एतेन निर्विकारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमिति पक्षो निरस्तः । तदा 'पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्' 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य' इत्यादिस्वग्रन्थविरोधश्च । अयं हि पक्षः शारीरके ''रचनानुपपत्तेश्च' इत्यारभ्य

---

प्र-पा॥'शारीरकसूत्राणि-२.२-रचनानुपपत्तेश्च नानुमान-म्प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥ — पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्॥ ३ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्ति-वियोगात् ॥ ७ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥

'विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्' इत्यन्तैस्सूत्रैर्विस्तरेण प्रतिक्षिप्तः। अत्र च श्लोके यदि प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमपि विवक्षितं स्यात्, तदा कर्तृत्वे भोक्तृत्वे च प्रकृतिरेव हेतुरिति वक्तव्यम्; नतु विवेक्तव्यम्; भोक्तृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात्, ''शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायाच्च। नच वाच्यं कर्तृत्वं प्रकृतेस्स्वतस्सिद्धं, भोक्तृत्वे तु तस्याः पुरुषो हेतुरिति प्रदर्शनाय विवेक इति; पुरुषनिरपेक्षायाः केवलायाः प्रकृतेः कर्तृत्वस्याप्ययोगादनभ्युपगमाच्च। अन्यथा विशुद्धकेवलज्ञानोदयेऽपि '[२]तेन निवृत्तिप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम्' इत्युक्तसप्तरूपविनिवृत्तिभङ्गप्रसङ्गात्। तथाच मुक्तावपि यथापूर्वमेव प्रकृतिवृत्तिस्स्यात्। '[३]संघातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्। पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च' ''जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च। पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्याच्च' इत्यधिष्ठानायुगपत्प्रवृत्तिभ्यां पुरुषतद्बहुत्वकल्पनं च भज्येत। अत्र 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान्' इत्यनन्तरोक्तिश्च व्याहन्येतेति भावः ॥ २० ॥

---

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ६ ॥ अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानम्। तस्याचेतनस्य प्राज्ञानधिष्ठितस्य विचित्रसन्निवेशजगद्रचनानुपपत्तेः तन्न कारणम्। चकारात्सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यादेरिवोपादानकारणत्वासम्भवं समुच्चिनोति। सत्त्वादयोहि कार्यगतलाघवप्रकाशादिहेतुभूताः कारणभूतपृथिव्यादिगताः तत्स्वभावविशेषाः। प्रवृत्तेश्च अनुपपत्तेरित्यनुवर्तते। प्राज्ञानधिष्ठितस्य प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनानुगुणाद्यपरिस्पन्दरूपप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च न प्रधानङ्कारणमिति प्रथमसूत्रार्थः ॥ १ ॥ अथ द्वितीयसूत्रार्थः—यथा पयः, अम्बुच दध्यादिभावेऽनपेक्षम्; तथा प्रधानमपीतिचेत्—तत्रापि-यत् क्षीरजलादि दृष्टान्ततया निर्दर्शितम्, तत्रापि - प्राज्ञानधिष्ठाने प्रवृत्तिर्नोपपद्यते। तदपि पूर्वत्र (२-१-२४) पक्षीकृतमित्यभिप्रायः ॥ २ ॥ सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थयानवस्थितिप्रसङ्गाच्च केवलं प्रधानं न कारणम्। अन्यानपेक्षत्वात्प्रधानस्य सर्वदैवहि सृष्टिः प्रसज्यते ॥ ३ ॥ क्षीरीभवद्धेनूपयुक्ततृणादिवत् प्रधानमपीति नयुक्तं वक्तुम्, अनडुदादिष्वदर्शनात्। तद्धि प्राज्ञाधिष्ठितम्, ॥ ४ ॥ पुरुषः स्वसन्निधानात् प्रधानम्प्रवर्तयति, अन्धपंगुपुरुषवत्, अश्मवत्-अयस्कान्ताश्मवत्, इति नप्राज्ञापेक्षेतिचेत् न—तथा न प्रधानप्रवृत्तिसम्भव, अविकृतत्वात्पुरुषस्य। पङ्ग्वन्धादेःमार्गोपदेशदेशान्तरगमनादिः कादाचित्को विकारो ह्यस्ति। अन्धस्य चाक्षुषव्यापारविरहेऽपि पंगूपदेशग्रहणादिश्चेतनधर्मोऽस्ति। अयस्कान्तमणेरपि अयःप्रवृत्तौ कादाचित्कम्, अयस्सन्निधानं विद्यते। इहतु सन्निधिमात्रातिरेकी तादृशः कश्चिद्विशेष उभयत्रापि न विद्यते। पुरुषसन्निधानस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसक्तिः, तथा सति प्रतिसर्गाभावोऽपवर्गाभावप्रसङ्गश्च ॥ ५ ॥ इतश्च-गुणानामुत्कर्षापकर्षरूपाङ्गाङ्गिभावाद्धि जगत्प्रवृत्तिः, प्रतिसर्गावस्थायां साम्यावस्थानां वैषम्यकृताङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेश्च न जगदारम्भः। तत्राप्युत्कर्षोऽस्ति चेत्-सर्वदासर्गप्रसङ्गः ॥ ६ ॥—दूषितप्रकारातिरिक्तप्रकारान्तरेण प्रधानानुमितौच प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगात् तएव दोषाः-प्रादुष्युः, अतो नकथञ्चिदप्यनुमानेन प्रधानसिद्धिः ॥७ —प्रधानाभ्युपगमेऽपि प्रयोजनाभावात् न तदनुमेयम्। पुरुषस्य निर्विकारस्य प्रधानदर्शनरूप विकारासम्भवात्, प्रकृतिधर्माध्यासनिमित्तभोगः, तद्विवेकानुसन्धानकृतकैवल्यञ्च न सम्भवति॥८॥—विप्रतिषिद्धञ्चेदं साङ्ख्य-

रा॥ एवमन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः ; पुरुषस्य स्वतस्स्वानुभवैकसुखस्यापि वैषयिकसुखदुःखोपभोगहेतुत्वमाह—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१

गुणशब्दः स्वकार्येष्वौपचारिकः; स्वतस्स्वानुभवैकसुखः पुरुषः प्रकृतिस्थः-प्रकृतिसंसृष्टः, प्रकृतिजान् गुणान्—प्रकृतिसंसर्गोपाधिकान् सत्त्वादिगुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन्, भुङ्क्ते— अनुभवति ॥

प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह—

पूर्वपूर्वप्रकृतिपरिणामरूपदेवमनुष्यादियोनिविशेषेषु स्थितोऽयं पुरुषस्तत्तद्योनिप्रयुक्तसत्त्वादि-

---

ता॥ उक्तैकदेशे शङ्कोदयार्थमुक्तवक्ष्यमाणपुनरुक्तिपरिहारार्थं चोक्तं [illegible]—एवमिति । परिशुद्धस्यानुभवसुखैकतानस्य प्रत्यगात्मनो वैषयिकबाह्यसुखदुःखोपभोगो न तात्त्विकः स्यात्, अपि तु स्फटिकमणौ जपाकुसुमपाटलिमवदासक्तिविशेषादारोपित एव स्यादिति शङ्का 'पुरुषः' इत्यर्धेन परिह्रियत इत्याह—पुरुषस्येति । सत्त्वादिगुणा न साक्षाद्भोक्तव्याः, सुखदुःखमोहकार्योन्नेयत्वातीन्द्रियत्वात्; तत्सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च प्रसक्तमुपपादनीयम्; तच्च हिशब्देन द्योतितम् । अत्र तु 'प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते' इति गुणभोक्तृत्वं कथमुच्यत इत्यत्राह—गुणशब्द इति । स्वकार्येष्विति लक्षणानिमित्तकथनम् । स्वशब्देन गुणस्वरूपग्रहणम् । यद्यपि गुणशब्दस्सुखदुःखेष्वपि मुख्यः, तथापि प्रकृतिगुणत्वस्य विवक्षितत्वादौपचारिक इत्युक्तम् । [illegible] गुणशब्द[illegible] एव । यथावस्थिताकारोऽत्र पुरुषशब्देनानूदित इत्याह—स्वतस्स्वानुभवैकसुख इति । [illegible]दिपरोऽपि प्रयुज्यत इति तद्व्युदासाय—प्रकृतिसंसृष्ट इत्युक्तम् । 'प्रकृतिजान्' इत्यनेन प्रकृत्याश्रयत्वं न विवक्षितम्, 'सुख्यहं, दुःख्यहम्' इति स्वाश्रिततयैव तदुपलम्भात्, अन्तःकरणादि[illegible] सुखादीनां

---

दर्शनम्;— 'प्रकृतेः परार्थतया पुरुषो द्रष्टा भोक्ता अधिष्ठाता' इत्याहु । 'प्रकृतेश्च पुरुषस्य भोगापवर्गार्थितया सप्रयोजनत्वञ्च, प्रकृत्यैव साधनभूतया पुरुषो भोगमपवर्गञ्चाश्नुते' इति चाहुः । 'सच पुरुषः चैतन्यमात्रवपुः नित्यो निर्विकारो न द्रष्टा, न भोक्ता, न कर्ता' इतिच । अतएव पुरुषो न बध्यते, नच मोक्षसाधनमनुतिष्ठति, नचमुच्यते' इति च वदन्ति । 'प्रकृतिरचेतनभूतैव पुरुषसन्निधानात् पुरुषधर्मं चैतन्य स्वस्मिन्, स्वधर्मं कर्तृत्वं पुरुषेचानुसन्धाय बध्यते, मोक्षसाधनमनुतिष्ठति मुच्यते' इति चाहुः । अथवा [illegible] । तथा 'प्रकृतिरनुपकारिणः पुरुषस्य [illegible] प्रयोजनं साधयतीत्युपकारिणी' इति चाहुः । [illegible], पुरुषस्य न सन्तीति चेत्, [illegible] भाषणात् असमञ्जसम् ॥ ९ ॥

[1] पूर्वमीमां. ३-८-१८ ॥ [2] ॥

[3] साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम्. १७-कारिका.

[4] साङ्ख्य. १८. का ॥

रा।।गुणमयेषु सुखादिषु सक्तस्तत्साधनभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते; ततस्तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदसद्योनिषु साध्वसाधुषु योनिषु जायते; ततश्च कर्मारभते; ततश्च जायते; यावदमानित्वादिकानात्मप्राप्तिसाधनभूतान् गुणान् सेवते, तावदेव संसरति; तदिदमुक्तं 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' इति ।। २१ ।।

---

स्वात्मन्यारोप इति पक्षस्य निर्दिष्टप्रमाणविरुद्धत्वात् । अतस्तदुपाधिकत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञापनाय प्रकृतिसंसर्गोपाधिकत्वोक्तिः । आदिशब्देन पूर्वसमभिव्याहृतेच्छाद्वेषादिसंग्रहः । तेऽपि हि कर्मफलभूता भोक्तव्याः । आत्मनेपदान्तत्वादर्थानन्वयाच्चात्र पालनार्थत्वमयुक्तम्; अभ्यवहारार्थोऽप्यत्रानौचित्यादेव त्यक्तः ; अतोऽत्र भुङ्क्त इति प्रस्तुतानुभवमात्रं विवक्षितम् । स्वहमवेतवर्तमानसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इत्यपि हि लक्षयन्तीत्यभिप्रायेणाह—**अनुभवती**ति ।।

स्वानुभवैकतानस्य वैषयिकसुखदुःखोपभोगे प्रकृतिसंसर्गो हेतुरुक्तः, परिशुद्धस्यात्मनस्सोऽपि प्रकृतिसंसर्गः कथमिति शङ्कामनन्तरं परिहरतीत्यभिप्रायेणाह-**प्रकृतिसंसर्गहेतुमाहे**ति । बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादित्वादन्योन्याश्रयणचक्रकादिपरिहारस्सिद्धः ; अनवस्था च न दोषः ; प्रवाहेषु च पूर्वहेतुवैचित्र्यादुत्तरोत्तरवैचित्र्यसिद्धिः । गुणसङ्गस्य विहितनिषिद्धकर्मद्वारा तत्फलानुभवार्थविचित्रजन्महेतुत्वाच्छास्त्रसाफल्यं, 'कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्....रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्' इति सदसद्योनिप्राप्तेः कर्ममूलत्वश्रुत्यविरोधं चाह—**पूर्वपूर्वे**ति । सत्त्वादीनां साक्षात्सङ्गास्पदत्वायोगादत्रापि गुणशब्दस्य पूर्ववदौपचारिकत्वाभिप्रायेण—**सत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिष्वि**त्युक्तम् । दुःखसङ्गो नाम दुःखे सुखभ्रान्त्या सङ्गः ; दुःखहेतुषु हि सागरतरणादिषु सुखलवसङ्गात्सज्जते; '[1]भ्रान्तिज्ञानवत पुंसां प्रहारोऽपि सुखायते' इति चाहुः । यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिन् तत्साधने वा कार्यताबोध इति स्थिते सुखस्य स्वरूपेण कर्तुमशक्यत्वात्तत्साधनेष्वेव पुरुषप्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण—**तत्साधनभूतेष्वि**त्युक्तम् । श्रूयते च '[2]स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति' इति; अस्तिनास्तीत्याद्यर्थतायामनन्वयात्, '[3]तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा....अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इत्यादिश्रुत्यनुसाराच्च, साध्वसाधुशब्दः साध्वसाधुषु योनिष्विति वदता 'सदसतोर्योनिषु जन्मषु' इति परव्याख्या निरस्ता । बहुवचनेनैकस्यैव पुरुषस्य प्रवाहरूपेण विचित्रानन्तसदसद्योनिसंबन्धो विवक्षित इत्यभिप्रायेण—**ततश्च कर्मारभते, ततो जायत**इत्यादिकमुक्तम् । एवं प्रवाहतोऽनादित्ववदविच्छेदात्प्रवाहानन्तत्वमपि किं स्यादिति शङ्कां परिहरति—**यावदि**ति । प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसंसर्गः कारणमित्युक्ते सति अर्थात् '[4]कारणाभावे कार्याभावः' इति न्यायादमानित्वादिभिर्गुणसङ्गनिवृत्त्या सदसद्योनिजन्म-

---

प्र-पा ।। [1] ।। [2] ।। | [3] छा. ५-१०-७ ।। [4] वैशेषिकसू. १-२-१ ।।

**उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।**
**परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥** २२

रा॥ **अस्मिन् देहेऽवस्थितोऽयं पुरुषो** देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्कल्पादिरूपेण देहस्योपद्रष्टा अनुमन्ता च भवति; तथा देहस्य भर्ता च भवति; तथा देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भोक्ता च भवति; एवं देहनियमनेन, देहभरणेन, देहशेषित्वेन च देहेन्द्रियमनांसि प्रति महेश्वरो भवति; तथा च वक्ष्यते ×'शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्' इति; अस्मिन् देहे देहेन्द्रियमनांसि प्रति **परमात्मेति चाप्युक्तः**; देहे मनसि चात्मशब्दोऽनन्तरमेवोक्तः- +'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना' इति; अपिशब्दान्महेश्वर इत्यप्युक्त इति गम्यते; पुरुषः परः-'अनादि

---

ता॥ प्रवाहोऽप्युच्छिद्येतेत्युक्तं भवतीत्याह—तदिदमुक्तमिति । अत्र कथमेतस्यापि गुणसङ्गस्य पूर्वपूर्वदेहसंबन्धप्रयुक्तत्वं कर्मद्वारा योनिप्राप्तिहेतुत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यन्तरानुसारादभिप्रायेण उक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

सदसद्योनिजन्मसमनन्तरभाविनः पुरुषस्वभावानाह—'उपद्रष्टा' इति श्लोकेन । द्रष्टा प्रमाणादिवशेन दृश्यानां प्रदर्शकः; उपद्रष्टा यथावत्स्वयमप्रवृत्तः प्रवर्तमानस्यानुसंधाता; तत्रास्य प्रवर्तकत्वादिद्योतनाय द्रष्टृशब्द इत्याह—**देहप्रवृत्त्यनुगुणसंकल्पादिरूपेणेति** । आदिशब्देन प्रेरणं संगृहीतम् । तत्र प्रयोजक: प्रवर्तकोऽनुमन्तेति भेदमभिप्रेत्य आदिशब्दः । उपद्रष्टृत्वानुमन्तृत्वादेः प्रतिसंबन्धिनामात्मनो निकरण-तया सन्निहितोऽपि देहः प्रतिसंबन्धितयाप्यर्थादन्वयमर्हतीत्यभिप्रायेण—**देहस्येत्युक्तम्** । नियन्तृत्व-धारकत्वशेषित्वानां शरीरप्रतिसंबन्ध्यात्मलक्षणानां विभागप्रदर्शनाय प्रवृत्तिविषयोपद्रष्टृत्वानुमन्तृत्व-योरेकवाक्यकरणं, तथेत्यादिवाक्यभेदश्च । भर्ता धारकः । उक्तहेतुकं सन्निहितदेहादिविषयमेवास्य महेश्वरत्वमित्याह-**एवमिति** । देहजन्यफलभोक्तृत्वकथनेन देहस्यतदर्थतया देहं प्रति शेषित्वं फलितमित्य-भिप्रायेणाह—**देहशेषित्वेनचेति** । कर्माधीनजननमरणभागिनि जीव एवेश्वरशब्दस्य परिच्छिन्नविषय-तया प्रयोगं दर्शयति—**तथाचेति** । जीवात्मन्येव ज्ञानतो व्याप्त्या परमात्मशब्दप्रयोगोपपत्तये सन्नि-हितसंकोचकान्वयमाह—**अस्मिन्देहइति** । साक्षात्परमात्मविषयत्वे सति अस्मिन् देहे इत्यसङ्गतमिति भावः । अत्र देहेन्द्रियमनांसीति मनसः पृथगुपादानं तस्यात्मशब्दप्रयोगविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । परम-शब्दव्यवच्छेद्याभावाज्जीवविषयत्वानुपपत्तिरित्यत्राह—**देहे मनसिचेति** । अयं प्रयोगः प्रबन्धान्तरे प्रदेशान्तरे वा न मृग्यः; अपित्वेतत्प्रकरणे श्लोकमात्रव्यवधानेन । अतो व्यवच्छेद्यसन्निधानमपि तद्व्यवच्छेदमात्रार्थत्वस्य व्यवस्थापकमित्यभिप्रायेण—**अनन्तरमेवेत्युक्तम्** । परमात्मशब्दवन्महेश्वर-शब्दस्यापि सन्निहितसंकोचकावच्छिन्नविषयत्वं चकारातिरिक्तविषयेणापिशब्देनापि प्रतीतमित्याह—

---

प्र-पा ॥ ×गी. १५-८ ॥ | +गी. १३-२४ ॥

मत्परम्' इत्यादिनोक्तोऽपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरयं पुरुषोऽनादिप्रकृतिसंबन्धकृतगुणसङ्गादेतद्देहमात्र-महेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति ॥ २२ ॥

य एनं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३

रा॥ एनम्-उक्तस्वभावं पुरुषम्, उक्तस्वभावां च प्रकृतिं वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तैस्सत्त्वादिभिर्गुणैस्सह, यो वेत्ति-यथावद्विवेकेन जानाति, स सर्वथा-देवमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रक्लिष्टप्रकारेण वर्तमानोऽपि न भूयोऽभिजायते-न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हति, अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहतपाप्मानमात्मानं तद्देहावसानसमये प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

अपिशब्दादिति। 'उक्तः' इत्यनेनापरमात्मन्ययमापेक्षिकः परमात्मादिशब्द इति सूचितम्। 'पुरुषः परः' इत्यत्र परशब्दस्यापि पूर्ववदवच्छिन्नविषयत्वानुग्राहकं देहव्यपदेशस्यापेक्षिकमहेश्वरत्वादिव्यपदेशस्य च तात्पर्यं, श्लोके चोद्देश्योपादेयविभागं, पिण्डितार्थं च दर्शयति—**अनादीति**। **'अनादिमत्परम्' इत्यादिनोक्त** इति परमत्वाभावोक्तिः। **अपरिच्छिन्नज्ञानशक्ति**रिति तु परत्वमात्रप्रदर्शनम् **अयम्** इत्यनेन तन्मध्यपतितः 'उपद्रष्टा' इति श्लोकोऽपि तद्विषय एवेति प्रकरणस्य जीवविषयत्वं प्रदर्शितम्। 'देहेऽस्मिन्' इत्यनेन प्रागुक्तो हेतुर्विवक्षित इत्यभिप्रायेण—**अनादिप्रकृतिसंबन्धकृतगुणसङ्गादि**त्युक्तम् ॥२२

अथ विवेकानुसंधानप्रकारं वक्तुं तत्रात्यादराय तत्फलं प्रथमं प्रदर्श्यते 'य एनम्' इति श्लोकेन। अन्वादेशः प्रागुक्तविविक्ताकारपरामर्शीत्याह—**उक्तस्वभाव**मिति। प्रकृतेरपि प्रागेवोक्तत्वात्-'एनाम्' इति विपरिणामः—**उक्तस्वभावा**मित्युक्तः। गुणानां तु प्राक्प्रदर्शनमात्रम्; प्रपञ्चनं तु चतुर्दशाध्याय इत्यभिप्रायेणाह—**वक्ष्यमाणस्वभावै**रिति। प्रकृतिपुरुषयोरेव प्रधानत्वाद्गुणानां चाप्रधानत्वात्—**गुणैस्सहे**त्युक्तम्। पुरुषस्य प्रकृत्या समुच्चित्य सहनिर्देशेऽपि गुणशब्दोऽत्र पूर्वोत्तरप्रपञ्चितप्रकृतिगुणमात्रविषय इति ज्ञापनाय—**सत्त्वादिभि**रित्युक्तम्। प्रकृतितद्गुणसहितवेदनमशुद्धवेदनं स्यादिति शङ्कायाम् 'एनं वेत्ति' इत्यनेनाभिप्रेतमाह—**यथावद्विवेकेनजानाती**ति। 'उच्छास्त्रप्रवृत्तित्वशङ्काव्युदासाय 'सर्वथा' इत्यनेन नानाविधदेहसंसर्गप्रयुक्तो योगविरोधिविचित्रक्लेशान्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**देवमनुष्यादी**ति। एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदः प्रारब्धकर्मवशात्तदानीन्तनक्लेशानुभवेऽपि नेतरपुरुषसाधर्म्येण जन्मान्तरमनुमातुं शक्यम्—इति। अपिशब्दादक्लिष्टवृत्तिषु कैमुत्यं सूचितम्। '²नजायते म्रियते' इत्यनेनैव आत्मस्वरूपस्य जन्माभाव उक्तः; अतोऽत्र तत्प्रसङ्गाभावात्तत्र भूयःशब्दानन्वयाच्च 'सदसद्योनिजन्मसु' इति प्रसक्तदेहसंसर्गलक्षणजनिरेव निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह—**न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हतीति**। प्रलयाद्यवस्थासु विनष्टदेहस्य देहानन्तरमेव देहसंबन्धलक्षणजन्यभावेऽपि पुनर्देहसंबन्धयोग्यतास्ति, अस्य तु ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् सापि नास्तीत्यभिप्रायेणार्हतिशब्दः।

---

**प्र-पा** [1] असच्छास्त्र. पा ॥ | [2] कठ. १-२-१८ ॥

**ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।**
**अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥** २४

केचित्-निष्पन्नयोगा आत्मनि-शरीरेऽवस्थितमात्मानम् आत्मना-मनसा ध्यानेन-योगेन पश्यन्ति; अन्ये अनिष्पन्नयोगा:, सांख्येन योगेन-ज्ञानयोगेन, योगयोग्यं मनः कृत्वा आत्मानं पश्यन्ति; अपरे-ज्ञानयोगानधिकारिणः तदधिकारिणश्च सुकरोपायसक्ताः, व्यपदेश्याश्च, कर्मयोगेनान्तर्गतज्ञानेन मनसा योगयोग्यतामापाद्यात्मानं पश्यन्ति ॥ २४ ॥

**अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।**
**तेऽपिचातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥** २५

अन्ये तु—कर्मयोगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वनधिकृता अन्येभ्यः-तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिभिरात्मानमुपासते; तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युमतितरन्ति; ये श्रुतिपरायणाः—श्रवणमात्रनिष्ठाः,एते च श्रवणनिष्ठाः पूतपापाः क्रमेण कर्मयोगादिकमारभ्यातितरन्त्येव मृत्युम्; अपिशब्दाच्च पर्वभेदोऽवगम्यते ॥ २५ ॥

---

अनर्हतामेव व्यञ्जयन् पुनर्भवादिरूपानिष्टनिवृत्तेरर्थादिष्टप्राप्तिपर्यन्ततामाह—**अपरिच्छिन्नेति** । अज्ञानस्य कर्मणश्च निश्शेषविनाशात् नहि देहसंबन्धयोग्यतेत्यभिप्रायेण—**अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहतपाप्मानमिति** विशेषणद्वयम् । भूयश्शब्दाभिप्रेतमाह—**तद्देहावसानसमय**इति ॥ २३ ॥

उक्तमेवार्थं श्लोकद्वयेन विवृण्वन्नात्मज्ञानस्य पर्वभेदानाह—**ध्यानेनेति** । अधिकरणतया कर्मतया, करणतयाच निर्देशादात्मशब्दत्रयमिह भिन्नविषयमिति तत्तदुचितमाह—**आत्मनि शरीर** इत्यादिना । उत्तरोत्तरापकृष्टपर्वनिर्देशक्रमात् ध्यानशब्दोऽत्र सांख्यादप्युत्कृष्टं साक्षाद्योगाख्यं पर्वाभिधत्ते । **अनिष्पन्नयोगा** इत्यादि पर्वक्रमप्रदर्शनम् आत्मदर्शने स्वतन्त्रोपायत्वशङ्काव्युदासार्थम् । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इति पूर्वोक्तानुसारेण 'सांख्येन योगेन' इत्यस्यार्थमाह—**ज्ञानयोगेनेति** । 'अपरे' इत्यनेन प्रागुक्तकर्मयोगाधिकारिवर्गविवक्षेत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानयोगानधिकारिण**इत्यादिना ॥ २४ ॥

अनिष्पन्नकर्मयोगानां मुमुक्षूणां कर्मयोगोपक्रमदशोच्यते । 'अन्येतु' इति तुशब्देन, 'एवमजानन्तः' इत्यनेन च स्वविवेचनशक्त्याद्यभावात्कर्मयोगादिष्वनधिकृतत्वं द्योतितम् । 'अन्येभ्यः' इत्यनेन उपदेष्टृत्वविषयेण '[1]उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति प्रागुक्ता विवक्षिता इत्यभिप्रायेणोक्त—**तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्य**इति । 'तेऽपि' इत्यादिना कर्मयोगोपक्रमेऽप्यसमर्था निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह **तेप्यात्मेति** । यद्वास्य वाक्यस्य पूर्वेणान्वयः; 'श्रुतिपरायणाश्च' इत्यन्वयेन वाक्यान्तरम्; तद्दर्शयति—**ये श्रुतिपरायणा**इति। श्रुतिः परमयनं निष्ठा येषां ते श्रुतिपरायणाः; श्रुतिपरायणशब्दश्श्रुत्वोपासीनेभ्यो

---

**प्र-पा ॥** [1] गी. ४-३४ ॥

रा॥अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं सर्वं स्थावरं जगमं च सत्त्वं चिदचित्संसर्गजमित्याह—

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६

यावत् स्थावरजङ्गमात्मना सत्त्वं जायते, तावत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरसंयोगादेव जायते—संयुक्तमेव जायते, न त्वितरेतरवियुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७

एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविषमाकारात् *वियुक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु विनाशानर्हस्वभावे-

---

व्यवच्छेदनाः ; अन्यथा श्रुत्वेत्युक्तेऽपि श्रुतिपरायणशब्दस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह—**श्रवणमात्रनिष्ठा** इति । अत्र श्रवणनिष्ठायाः पावनत्वरूपं प्राशस्त्यं विवक्षितमित्याह—**श्रवणनिष्ठाः पूतपापा** इति । क्रमेणेत्यादिना कर्मयोगादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गपरिहारः । अत्र पृथगुपायान्तरपरत्वं किं न स्यात्स्यादित्यत्राह—**अपिशब्दादिति** । अपिशब्देनान्येषां कैमुत्यमेषामपकृष्टपर्वनिष्ठत्वं च सूचितमिति भावः ॥ २५ ॥

एवमात्मदर्शनमुक्तं, तदर्थं 'समं सर्वेषु' इत्यादिभिः श्लोकैः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकानुसंधानप्रकारो वक्ष्यते । सा चात्रविविक्तप्रतीतौ सत्यामेवोपदेष्टव्यः, अन्यथा निष्प्रयोजनत्वात् । सा च न दोषमन्तरेण घटते; स च दोषोऽत्र भोक्तृत्वभोगायतनत्वनिर्वाहकस्संसर्गविशेषः, तदिदं 'यावत्संजायते' इति श्लोके-नोच्यत इति संगतिमाह—**अथेति** । सर्वशब्देन यावच्छब्दस्यात्र साकल्यपरत्वमुक्तम् । यावच्छब्दस्य गच्छब्दार्थत्वेन व्याख्यानमवाचकत्वान्मन्दप्रयोजनत्वाच्चायुक्तमिति भावः । सत्त्वशब्दोऽत्र जन्तुपरः; "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इति पाठात् । वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणादिषु चैतन्यविकासाभावमात्रेण जैनप्रक्रियया केवलाचेतनत्वशङ्कानिरासायात्र स्थावरशब्दः । स्थावरजङ्गमत्वयोर्बाल्ययौवनवार्धकादिवदयावच्छरीरभावित्वाभावज्ञापनाय—**स्थावरजङ्गमात्मनेत्युक्तम्** । क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यां सहान्यस्य संयोगशङ्काव्युदासायोक्तम्—**इतरेतरसंयोगादिति** । विधेयांशं दर्शयितुं—**संयोगादेवेत्युक्तम्** । पृथक्सिमातापितृसंसर्गात्पुत्रोत्पत्तिवत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्ततोऽन्यत्सत्त्वं जायेतेत्यत्राह—**संयुक्तमेवेति** । पृथक्सिद्धप्रसिद्धक्षेत्रक्षेत्रिसंबन्धव्यवच्छेदायाह—**नत्विति** । 'तद्विद्धि' इति तच्छब्देन जन्मनः परामर्शः ॥२६॥

अथ समत्वविषमत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वनितरत्वानित्यत्वैर्द्वयोर्विवेकानुसंधानमभिधाय तदेव

---

प्र-पा॥ * विविक्त मिति पाठः ॥

[1] नामलिङ्गानुशासने. तृतीयकाण्डे. नानार्थवर्गे ॥

रा॥**नाविनश्यन्तं यः पश्यति, स पश्यति—स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति;यस्तु देवादिविषमाका-रेणात्मानमपि विषमाकारं जन्मविनाशादियुक्तं च पश्यति स** नित्यमेव संसरतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

---

**ता॥**तत्त्वाध्यवसायरूपत्वेन परमपुरुषार्थहेतुतया प्रशंसति—'समम्' इति श्लोकेन ।'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' इत्यत्र शंकरेणोक्तम् 'आकाशवन्निरवयवतया अवयवसंश्लेषलक्षणसंयोगासंभवादत्र क्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमेन समवायासंभवाच्च विषयविषयिणोस्तयोरितरेतरधर्माध्यासलक्षणः संयोगः ; तन्निवर्तनं च सम्यग्दर्शनं 'समं सर्वेषु' इत्यादिनोच्यते' इति. तदेतद्बालिशभाषितम्, निरवयवस्यापि संयोगसंभवात्; युतसिद्धयोस्संबन्धस्संयोग'-इति हि तं लक्षयन्ति; स च निरवयवयोस्सावयवयोर्निरवयवसावयवयोश्च संभवति । तन्मतेच अध्यासानुपपत्त्यादयः प्रपञ्चिताः । 'सर्वेषु भूतेषु' इति देवमनुष्यादिरूपवैषम्यं विवक्षितम् । यथा मृण्मयहिरण्मयादिघटोपात्तस्यापि गङ्गोदकस्य तत्रतत्र स्थितिमात्रमेव' न पुनर्मृण्मयत्वादिसिद्धिः; तथात्मनोऽपि देवमनुष्यादिदेहेषु स्थितिमात्रमेव; ननु रुमाप्रतिक्षिप्तकाष्ठादिलवणत्वन्यायेन स्वरूपेण देवमनुष्यत्वादिवैषम्याश्रयत्वमिति 'तिष्ठन्तम्' इत्यस्याभिप्रायमाह—**देवादिविषमाकाराद्वियुक्तमिति** । यद्वा 'समम्' इति वचनादर्थाक्षिप्तं वैषम्यनिवृत्तिकथनमिदम्; 'तिष्ठन्तम्' इति तु परत्रान्वेतव्यम् । अतोहि भाष्यते—**परमेश्वरत्वेन स्थितमिति** । अनीश्वरस्याल्पशक्तेः क्षेत्रज्ञस्य कथं परमेश्वरत्वमित्यत्र पूर्ववत्संकोचमाह—**तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रतीति** । देहात्माभिमानिनो हि देहनाशादात्मनाशं मन्यन्ते; नत्वप्रतीतस्य परमात्मनो नाशम्; तस्मात् 'अविनश्यन्तम्' इति प्रसक्तविनाशप्रतिषेधार्थपदसमानाधिकरणः परमेश्वरशब्दः प्रकान्तविषय इति भावः। समशब्देन न बाह्यदेवत्वादिवैषम्यनिवृत्तिमात्रं विवक्षितम्, अपितु '[1]गवामनेकवर्णानां क्षीरस्यास्त्येकवर्णता । क्षीरवत्पश्यति ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा' इति श्रुत्यनुसारेणात्मनां स्वरूपेण मिथोवैषम्यनिवृत्तिरपि । तच्च साम्यं कथंभूतमिति शङ्कायाम् '[2]एतद्यो वेत्ति' इति प्रक्रमानुसारेणाह—**ज्ञातृत्वेन समानाकारमिति** । ज्ञानत्वादेरप्युपलक्षणमेतत् । '[3]येन सर्वमिदं ततम्' इत्यादिना प्रपञ्चितानविनाशित्वहेतून् स्मारयति—**विनाशानर्हस्वभावेनेति** । यः पश्यति स पश्यति' इत्यनयोरन्तिशयिनार्थतया नैरर्थक्यम् उद्देश्योपादेयभङ्गश्चेत्यत्राह—**स आत्मानं यथावदवस्थितमिति** । इतरे तु पीतशङ्खादिदर्शिवद्विपरीतदर्शितया पश्यन्तोऽपि न पश्यन्तीति भावः । 'स पश्यति' इति प्रशंसात्र परमपुरुषार्थलाभादिनिबन्धना । व्यतिरेक निन्दाचात्र फलितेत्यभिप्रायेणाह—**यस्त्विति** ॥ २७ ॥

---

**प्र-पा॥**[1]अमृतबिन्दूपनिषदि, त्रिपुरातापिन्युपनिषदि च॥ '**ग**वामनेकवर्णानां....लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ घृतमिव पयसि निगूढं भूतेभूते वसति विज्ञानम् । सततं मनसि मथयितव्यं मनो मथानभूतेन' ॥ द्रविडोपनिषद्भाष्यकारैस्तु व्याख्याने ( ८ ५. १० ) ब्रह्मविदुपनिषदि 'गवाम्' इत्यनुगृहीतम् । 'क्षीरवत्पश्यति ज्ञानम्' इत्यत्र ज्ञानशब्देन जीवात्मोच्यते । लिङ्गिनः देहिनः । वसति विज्ञान-परमात्मा ॥

[2] गी. १३-१ ॥

[3] गी. १८-४६ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र **समवस्थितमीश्वरम्** ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८

रा॥ सर्वत्र-देवादिशरीरेषु तत्तच्छेषित्वेनाधारतया नियन्तृतयाच स्थितमीश्वरम्-आत्मानं देवादिविषमाकारवियुक्तं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन् आत्मना—मनसा स्वम् आत्मानं न हिनस्ति-रक्षति, संसारान्मोचयति; ततः-तस्मात् ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्, पराङ्गतिं याति; गम्यत इति गतिः, परं गन्तव्यं यथावदवस्थितमात्मानं प्राप्नोति; देवाद्याकारयुक्ततया सर्वत्र *विषममात्मानं पश्यन् आत्मानं हिनस्ति भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति ॥ २८ ॥

ता॥ उक्तमुपपादयति 'समं पश्यन्' इति श्लोकेन । 'हि' इति हेतौ। प्रस्तुतं समदर्शनं ह्यत्र फलद्वारा स्तूयते "सर्वत्रावस्थितो देहे' इति वक्ष्यमाणावेक्षणेन 'सर्वत्र' इति शब्दस्य विवक्षितमाह—**देवादिशरीरेष्विति** । ' भर्ता भोक्ता महेश्वरः ' इति पूर्वोक्तानुरोधेन 'समवस्थितम्' इत्यत्रोपसर्गसामर्थ्यलब्धस्थितिवैशेष्यं व्यनक्ति—**तत्तच्छेषित्वेने**त्यादिना। अतएव हि 'स्थितम्' इत्येतावद्विभज्य निर्दिष्टम्। ईश्वरशब्देनापि शेषित्वनियन्तृत्वे सिद्धे । अत्रापीश्वरशब्दः पूर्वोक्तन्यायेनावच्छिन्नविषयोऽनुसधेयः । देहात्माभिमानप्रसक्तदेवादिवैषम्यप्रतिषेधार्थोऽत्र समशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**देवादिविषमाकारवियुक्तमि**ति । 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' 'यदा भूतपृथग्भावम्' इति पूर्वापरपरामर्शाद्देहसंबन्धसिद्धवैषम्यनिवृत्तिर्विवक्षितेति भावः । तृतीयान्त आत्मशब्दोऽत्र करणविभक्त्यन्तत्वादौचित्याच्च मनोविषयः; द्वितीयान्तस्तु हिंसाकर्मत्वसामर्थ्यात्संसार्यात्मविषय इति ज्ञापयति—**मनसा स्वमात्मानमि**ति । समदर्शिनो हिंसकत्वं नास्तीत्यत्र अविहिताप्रतिषिद्धकर्तृत्वसमदर्शकस्याबाधकत्वमात्रमुक्तं स्यात् ; तच्चानर्थकम्; अपिच विषमदर्शिनोऽप्यात्मा नित्यत्वान्न हिंसार्हः ; अतोऽत्र 'न हिनस्ति' इत्यनेन किमपि समदर्शनसाध्यं पुरुषेष्टमभिप्रेतमित्याह—**रक्षती**ति । प्रकरणतो वाक्यशेषाच्च रक्षां विशिनष्टि **संसारा**दिति । ततश्शब्दोऽत्र न वाक्यार्थादिपरामर्शी, अनिष्टनिवृत्तेरपि स्वयफलत्वेनेष्टप्राप्तिहेतुत्वनिर्देशानौचित्यात् ; अत उभयकारणं समदर्शनमेव परामृश्यत इत्याह—**तस्मादि**त्यादिना । 'परां गतिम्' इति प्राप्यविशेषस्य विवक्षितत्वाद्भावार्थमात्रपरत्वे तदसिद्धेस्तदुचितां व्युत्पत्तिमाह—**गम्यत इती**ति । तदेव विशिनष्टि—**यथावदि**ति । प्रकरणं हीद जीवविषय समर्थितम् , परगतिशब्दश्च "अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्' इत्यादिषु जीवेऽपि प्रयुक्तचर इति भावः । 'आत्मनि वैषम्यदर्शी तु स्वात्मानं हिनस्ति' इति 'विशेषनिषेधश्शेषाभ्यनुज्ञानार्थः' इति न्यायेन सिद्धमित्याह—**देवाद्याकारे**ति । नित्यस्यात्मस्वरूपस्याच्छेद्यत्वादिस्वभावतया '[2]कं घातयति हन्ति कम्' इति प्रागुक्तस्य कासौ हिंसेत्यत्राह—**भवजलधी**ति । अनेनापि श्लोकेन प्रकृतिपुरुषयोस्स्वाकारानुदर्शनद्वारा संसारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वाभ्यामपि विवेक उक्तो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

[1] गी. ८-२१ ॥ [2] गी. २-२१ ॥

**प्र-पा** ॥ *विषमाकार. पा ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९

रा॥ सर्वाणि कर्माणि 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' इति पूर्वोक्तरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथा आत्मानं ज्ञानाकारमकर्तारं च यः पश्यति, तस्य प्रकृतिसंयोगस्तदधिष्ठानं तज्जन्यसुखदुःखानुभवश्च कर्मरूपाज्ञानकृतानीति च यः पश्यति, स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति ॥ २९ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०

प्रकृतिपुरुषतत्त्वद्वयात्मकेषु देवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु तेषां देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादि-पृथग्भावमेकस्थम्—एकतत्त्वस्थं प्रकृतिस्थं यदा पश्यति, नात्मस्थम्, तत एव—प्रकृतित एवोत्तरोत्तर-पुत्रपौत्रादिभेदविस्तारं च यदा पश्यति, तदैव ब्रह्म सम्पद्यते—अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

ता॥ अथ साक्षात्क्रियाश्रयत्वतदभावादिवैधर्म्यमुच्यते—'प्रकृत्यैव' इति श्लोकद्वयेन । अत्र कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि । प्रकृत्या क्रियमाणानां कर्मणां स्वरूपदर्शनमात्रं विद्वदविद्वत्साधारणम्; विदुषस्तु प्रकृत्या क्रियमाणत्वदर्शनं विशेष इत्युपादेयांशविशदीकरणाय—क्रियमाणानीतीति इति करणम् । अकर्तृत्वमात्मशब्दाभिप्रेतेन शुद्धाकारेण स्थापयति—ज्ञानाकारमिति । 'ज्ञाताकारम्' इति वा पाठः । कथं तर्हि शास्त्रवश्यत्वतत्फलभोक्तृत्वादिकमित्यत्राह—तस्येति । सर्वस्यास्य चक्रवत्परिवर्तमानोपाधिप्रवाहनिबन्धनत्वान्न कश्चिद्दोष इति भावः ॥ २९ ॥

अथ परिणामित्वापरिणामित्वलक्षणं वैधर्म्यमुच्यते—'यदा' इतिश्लोकेन । एकशब्देनान्यतरस्य निर्धारणार्थं भूतशब्दोऽत्र तिलतैलवन्मिथश्शिष्टचिदचित्समुदायपर इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिपुरुषेति । पृथग्भावशब्दोऽत्र जातिरूपं गुणादिरूपं च भेदमविशेषात्संगृह्णाति । स च सर्वोऽप्यवस्थान्तरापत्तिरूपतया निर्विकारात्पुरुषाद्भेदः, तदाह—देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिपृथग्भावमिति । एकशब्दोऽत्र प्रकृत्योरन्यतरनिर्धारणार्थ इत्याह—एकतत्त्वस्थमिति । किं तदेकमित्यत्राह—प्रकृतिस्थमिति । यद्यात्मा अत्रैकशब्देन विवक्षितः, तदा तस्यैव देवादिवैषम्यदर्शनमुक्तं स्यात्; तच्च 'समं पश्यन्' इत्याद्युपक्रमेण ''पण्डितास्समदर्शिनः' इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्त्याच विरुध्येतेत्यभिप्रायेणाह—नात्मस्थमिति । सन्मात्रस्यैकस्यैव ब्रह्मणस्सकलविकल्पसकलपरिणामास्पदत्वमिहोच्यत इति परेषां जल्पाः प्रायेण निरस्ता इतिचाभिप्रायः । ''आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादिषु योऽयमात्मनः पुत्रादिरूपः परिणामः

---

प्र-पा ॥ १ ॥ २ °र्यं तक्युग ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१

गा॥ अयं परमात्मा देहान्निष्कृष्टस्वभावेन निरूपितः, शरीरस्थोऽपि अनादित्वात्-अनारभ्यत्वात् अव्ययः--व्ययरहितः, निर्गुणत्वात्—सत्त्वादिगुणरहितत्वात्, न करोति, न लिप्यते—देहस्वभावैर्न लिप्यते ॥ ३१ ॥

यद्यपि निर्गुणत्वान्न करोति, नित्यसंयुक्तो देहस्वभावैः कथं न लिप्यत इत्यत्राह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२

यथा आकाशं सर्वगतमपि सर्वैर्वस्तुभिस्संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात्सर्ववस्तुस्वभावैर्न लिप्यते, तथा आत्मा अतिसौक्ष्म्यात्सर्वत्र—देवमनुष्यादौ देहेऽवस्थितोऽपि तत्तद्देहस्वभावैर्न लिप्यते ॥ ३२ ॥

---

ता॥प्रतीयते,गोऽपि ''अङ्गादङ्गात्सम्भवसि' इत्यादिकमनुसन्दधानस्य प्रकृत्यंशगत एव प्रकाशेतेत्युच्यते 'तत एव च विस्तारम्' इति । तद्विवृणोति—प्रकृतितएवेति । प्रकृतितत्त्वस्य प्रथमं देवादिरूपविचित्र-परिणामे, तन्मूले च सन्तानव्यपदेशभाजि परिणामे भोक्तुः पुरुषस्य भोगार्थसन्निधिमात्रमपेक्षितम्, न पुनर्भोगागननादिगतविकारास्पदत्वमपीत्येवकाराभिप्रायः । 'ब्रह्म सम्पद्यते' इत्यत्र परमात्मभावस्य विरुद्धत्वाज्जीवात्मभावस्य नित्यसिद्धत्वात् '[2]परमं साम्यमुपैति' '[3]मम साधर्म्यमागताः' इत्यादिभिरैकार्थ्यात्परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—अनवच्छिन्नमिति । यद्वा देहात्मविवेकज्ञानमात्रेण साक्षात्परमात्मप्राप्तिर्न स्यादित्यभिप्रायः । ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म भवतीत्यर्थः । तत्र फलितार्थकथनम्—आत्मानं प्राप्नोतीति । यद्वा ब्रह्मेति द्वितीयान्तम्; सम्पद्यत इति सम्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

आत्मनो नित्यत्वानित्यत्वापरिणामित्वादिभिरुक्तं वैधर्म्यं सहेतुकं स्थिरीकरोति—'अनादित्वात्' इति श्लोकेन । आपेक्षिकपरमात्मत्वविषयेण 'अयं परमात्मा' इत्यनेनाभिप्रेतमाह—देहान्निष्कृष्टेत्यादिना । ज्ञानसङ्कोचरूपव्ययस्य देहादिप्रेरणरूपकर्तृत्वस्यच प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्कथमव्ययत्वादिरित्यत्राह—स्वभावेन निरूपित इति । अनादित्वादित्यव्ययहेतुरुत्पत्तिराहित्यं विवक्षितमित्याह—अनारभ्यत्वादिति । आरभ्यमाणमेव हि व्येतीति दृष्टमिति भावः । 'निर्गुणत्वात्' इति सामान्येन ज्ञानादिगुणनिषेधपरिहारायाह—सत्त्वादिगुणरहितत्वादिति । एवं हेतुद्वयशक्त्यनुसारेण यथायोग्यं साध्यद्वयान्वयो दर्शितः । लेपशङ्काप्रतिषेधयोस्सम्भावितविपययो रेव युक्तत्वात्, ''तत्सप्तधातु त्रिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरम्' इत्याम्नातस्य शरीरस्य पटादिषु पङ्कादेरिव संसर्गेण लेपकत्वस्वभावात् 'शरीरस्थोऽपि' इत्यनेन सूचितमाह—देहस्वभावैरिति ॥ ३१ ॥

---

प्र-पा ॥ [1] ॥ [2]मु. ३-१-३ ॥ | [3]गी. १४-२ ॥ [4] ॥

**यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।**
**क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥** ३३

रा॥यथैक आदित्यः स्वया प्रभया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री 'ममेदं क्षेत्रमीदृशम्' इति कृत्स्नं—बहिरन्तश्चापादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति; अतः प्रकाश्यात्लोकात्प्रकाशकादित्यवद्वेदितृत्वेन वेद्यभूतादस्मात् क्षेत्रादत्यन्तविलक्षणोऽयमुक्तलक्षण आत्मेत्यर्थः ॥३३॥

ता॥'न करोति' इत्युक्तमकर्तृत्वं तु पूर्वत्रोत्तरत्र च विशोधितस्वरूपम्; 'शरीरस्थोऽपि न लिप्यते' इत्यस्मिन् साध्यांशे समागतकाष्ठादिन्यायशङ्का अनन्तरश्लोकेन परिह्रियत इत्याह—**यद्यपीति** ।[1] "संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' "[2]शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात्' इति हि प्रसिद्धमिति भावः। "यं प्राप्यातिपवित्राणि वस्त्राण्याभरणानि च । अशुचित्वं क्षणाद्यान्ति किमन्यदशुचिस्ततः' इति न्यायाद्देहेन क्षणमात्रयोगेऽपि वस्त्रादय उपहन्यन्ते ; किंपुनरनादिसंयुक्त इत्यभिप्रायेणाह—**नित्यसंयुक्त**ति । संसर्गस्य संसर्गिणि संसर्ग्यन्तरस्वभावापादकत्वमनियतमिति व्यभिचारोपपादनार्थो 'यथा सर्वगतम्' इत्यनुवाद इति ज्ञापनायोभयत्र अपिशब्दोपादानम् । सर्वगतत्वानुवादः 'शरीरस्थोऽपि' इति शङ्कास्थापक इति च भावः । **सर्ववस्तुभिस्संयुक्तमपी**ति—सर्वगतशब्देन परस्परविरुद्धानन्तस्वभावलेपप्रसङ्गोऽभिप्रेत इति भावः । यथा आकाशो भूतान्तरेभ्यस्सूक्ष्मः, तथा आकाशादपि सूक्ष्मतरोऽयमिति ज्ञापनार्थमुक्तम्—**अतिसौक्ष्म्यादि**ति । तथेत्यनेन हेतुरप्यतिदिश्यत इति भावः । केचित्पदार्थाः कैश्चित्संसर्गे तत्स्वभावलेपरहिता अपि ततोऽन्यैः कैश्चित्संसर्गे तत्स्वभावलेपवन्तो दृश्यन्ते; यथा कार्पासादावञ्जनादिवासनयापि न श्यामतादियोगः, लाक्षारसवासनया त्वरुणता दृष्टा ; तथेहापि स्याभवतीति शङ्काव्युदासाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्सर्वशब्दः ॥ ३२ ॥

अथाध्यायारम्भे 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञम्' इति वेद्यत्ववेदितृत्वाभ्यां प्रतिपादितं यथातात्म्कत्वासंघातात्मकत्वप्रयुक्तनानात्वैकत्वाभ्यां सिद्धं च भेदं दृष्टान्तपूर्वं स्थिरीकरोति,—'यथा प्रकाशयति' इति श्लोकेन । स्वरूपधर्मभूतयोर्ज्ञानयोरेकजातीययोरपि वैधर्म्यप्रदर्शनार्थं प्रभोदाहरणम् । 'कृत्स्नं क्षेत्रम्' इत्यनेन कृत्स्नशब्देन सर्वेषां शरीराणां संग्रहः प्रतीयते । व्याचख्युश्च परे—'रविदृष्टान्तोऽत्र रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्मा अलेपकश्चेति ज्ञापनार्थम्' इति; तच्चायुक्तं, प्रतिक्षेत्रमात्मानां भिन्नत्वादेकैकस्य सर्वक्षेत्रप्रकाशनाभावाज्जातिपरत्वे त्वादित्यदृष्टान्तामङ्गतिरित्यभिप्रायेणाह—**बहिरन्तश्चापादतलमस्तकमि**ति । बहिस्त्वगादिः, अन्तर्मांसादिः । एकैकस्य शरीरस्य अवयवभेदप्रयुक्त-

**प्र-पा** ॥ [1] अहं मुनीनां वचनं शृणोमि गवाशनानां न वचः शृणोमि । प्रत्यक्षमेतद्भवतापि दृष्टं संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' ॥ अयं श्लोकः श्रीरहस्यत्रयसारेऽपि प्रथमाधिकारे उदाहृतः ॥

[2] ॥ [1] ॥

**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।**
**भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥** ३४

ॐ तत्सदिति.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥*

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

---

रा॥ **एवम्-उक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं विशेषं विवेकविषयज्ञानाख्येन चक्षुषा ये विदुः भूतप्रकृतिमोक्षं च, ते परं यान्ति निर्मुक्तबन्धमात्मानं प्राप्नुवन्ति; मोक्ष्यतेऽनेनेति मोक्षः, अमानित्वादिकमुक्तं मोक्षसाधनमित्यर्थः; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयेणोक्तेन ज्ञानेन तयोर्विवेकं विदित्व भूताकारपरिणतप्रकृतिमोक्षोपायममानित्वादिकं चावगम्य य आचरन्ति, ते निर्मुक्तबन्धाः स्वेन रूपेणावस्थितमनवच्छिन्नज्ञानलक्षणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः.

---

नानात्वेन आत्मव्यतिरेकप्रदर्शनार्थमवयवेषु कस्यचिद्वेदितृत्वशङ्काव्युदासार्थच कृत्स्नशब्द इति भावः। अनेकावयवसमुदायात्मकाच्छरीरात्तदखिलज्ञातृत्वेन प्रतिसंधीयमान एक आत्मा भिन्न इत्युपलम्भबलसिद्धमित्युक्तं भवति। न प्रकाशकत्वमात्रप्रतिपादनपरोऽत्र दृष्टान्तः; अपितु तदधीनवैलक्षण्यपर इत्याह—**प्रकाशयादिति**। कर्मकर्तृभावादिना भेदोऽत्र स्फुट इति भावः ॥ ३३ ॥

अथैतदध्यायप्रधानार्थभूतहेयोपादेयतदुपायविज्ञानस्य फलमुच्यते—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति**। एवंशब्दाभूदितमाह—**उक्तेन प्रकारेणेति**। अज्ञत्ववेदितृत्वधार्यत्वधारकत्वशेपत्वशेषित्वादिप्रकारेणेत्यर्थः। "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यनेकार्थस्यान्तरशब्दस्यात्र विवक्षितमाह—**विशेषमिति**। 'ज्ञानचक्षुषा' इत्यत्र दिव्यज्ञानादिप्रसङ्गव्युदासार्थ विवेकविषयत्वोक्तिः। प्रक्रान्तोपदेशलब्धज्ञानमिह विवक्षितमिति भावः। ज्ञानस्य चक्षुष्ट्वरूपणमपरोक्षज्ञानान्तरहेतुत्वात्। विविच्यतेऽनेनेति

---

**प्र-पा** ॥ * एतदध्यायारम्भे 'प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च। एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव' इत्ययं श्लोकः केषुचित्कोशेषु दृश्यते। कैश्चित्पठ्यते च। तथापि भगवद्भाष्यकारैरव्याख्यातत्वात्, तात्पर्यचन्द्रिकायाम् 'अपृष्टोऽप्यवसरे प्राप्ते स्वयमेव परिशोधयितुं भगवानुवाच' इत्यवतारितत्वात् शंकरभगवत्पादैरानन्दतीर्थभगवत्पादैश्च अस्पृष्टत्वादुपेक्षितः ॥

[1] नामलिङ्गानुशासने. ३-काण्डे. नानार्थवर्गरान्तेषु १८७ ॥

विवेकः अत्र व्यावर्तकाकारः। भूतमय्याः प्रकृतेर्मोक्षः भूतप्रकृतिमोक्षः, भूतानां जीवानां प्रकृतेर्मोक्ष इति वा। यत्तु 'भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या, तस्याः प्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनम्' इति शंकरेणोक्तम्, तत् '[२]गौरनाद्यन्तवती' इत्यादिश्रुतिविरोधादवधीरणीयम्। जीवात्मज्ञानफलविषयत्वात्परशब्दोऽत्र परिशुद्धजीवविषयः। तस्य च परत्वं संसारित्वलक्षणस्वकीयपूर्वावस्थापेक्षयेत्यभिप्रायेणाह —**निर्मुक्तबन्धमिति**। अध्यायारम्भे क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ पूर्वमुपपादितौ; परंपरया परिशुद्धात्मप्राप्त्युपायतया अमानित्वादिगुणवर्गश्च; अतोऽत्र निगमनेऽपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यां सह समुच्चीयमानो भूतप्रकृतिमोक्षस्य एव गुणवर्गो भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—**मोक्ष्यतेऽनेनेति**। लुमाभ्यासे सन्नन्ते वा, मोक्षशब्दप्रकृतिके मोक्षयतीति णिजन्ते वा ''मोक्ष मोक्षणे' इति धात्वन्तरे वा—**मोक्षयत** इति यक्प्रयोगः। तत्र चायं मोक्षशब्दः '[२]अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति करणार्थघञन्तः। उक्तेषु ज्ञानज्ञेयेषु सिद्धं ज्ञातव्यांशं विवृण्वन्वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावादनुष्ठानशेषतां च ज्ञापयन् भूतप्रकृतिमोक्षशब्देनानिष्टनिवृत्तेस्सूचनं, 'परं याति' इत्यनेन चेष्टप्राप्तेर्विवक्षिततत्वं दर्शयन् पिण्डितं महावाक्यार्थमाह—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति** ॥ ३४ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

**प्र-पा** ॥ ' चुरादिः 'मोक्ष असने' इति तत्रत्यः पाठः ॥ [२] अष्टा. ३-३-१९ ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

**देहस्वरूपमात्माप्तिहेतुरात्मविशोधनम् ।**
**बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ।। १७ ।।**

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा-

अत्र भाष्य 'तत्र तावत् त्रयोदशे देहात्मनोस्स्वरूप, देहयाथात्म्यशोधनं, देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपशोधनं तथाविधस्यात्मनश्चाचित्संबन्धहेतुः,ततो विवेकानुसंधानप्रकारश्चोच्यते' इति । अत्र देहस्वरूपमित्यनेनैवाभिप्रेतं देहात्मनोस्स्वरूपमिति । देहयाथात्म्यशोधनमिति च विवृतम् । आत्माप्तिहेतुः '[2]अमानित्वम्' इत्यादिभिरुक्तः । **आत्मविशोधनं** '[3]ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्य क्रान्तम् । **बन्धहेतुस्तु** "[4]कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' इत्युक्तः । "[5]ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति' इत्यादिना विवेकानुसंधानप्रकारो यथाधिकारं दर्शितः ।। १७ ।।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

१-५१ ।। [1] गी. भा. १३. अ. १. श्लो. अव. ।।

[2] गी. १-३-७ ।।

[3] गी. १३-१२ ।।

[4] गी. १३-२१ ।।

[5] गी. २३-२४ ।।

# चतुर्दशोऽध्याय

रा॥ त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपयाथात्म्यं विज्ञायामानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनुगृहीतैर्बन्धान्मुच्यत इत्युक्तम्। तत्र वन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमयसुखादिसङ्ग इति चाभिहितं कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' इति। अथेदानीं गुणानां वन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते—

**श्रीभगवानुवाच—**

**परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्।**
**यज्ज्ञात्वा मुनयस्सर्वे परां सिद्धिमितो गताः॥ १**

**परं—पूर्वोक्तादन्यत् प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेव सत्त्वादिगुणविषयं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि**; तच्च ज्ञानं

---

**ता॥** पूर्वाध्यायप्रकृतविशोधनरूपतयास्य तत्संगतिं प्रदर्शयन् "[1]गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम्। गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते' इति संग्रहश्लोकं व्याचष्टे—**त्रयोदश**इति। "[2]इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते' इत्यारभ्य "[3]इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः। मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते' इत्यन्तार्थमभिप्रेत्य—**प्रकृतिपुरुषयो**रित्यादि **बन्धान्मुच्यत इत्युक्त**मित्यन्तमभिहितम्। **गुणानां बन्धहेतुताप्रकार**इत्यनेन "गुणबन्धविधा' इत्येतद्व्याख्यातम्। **गुणनिवर्तन प्रकारश्चे**त्यनेन "तन्निवर्तनम्' इत्येतद्व्याख्यातम्। संग्रहोक्तगुणकर्तृत्वगतित्रयस्वमूलत्वयोर्भाष्येऽनुक्तिरन्यार्थानुवादत्वप्रासङ्गिकत्वाभ्यामिति द्रष्टव्यम्। परशब्दस्योत्कृष्टपरत्वे उत्तमशब्देन पौनरुक्त्यं स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे—**पूर्वोक्तादन्यदि**ति। एवं सत्युक्तस्यैव पुनर्वचनपरं 'भूयः प्रवक्ष्यामि' इत्येनद्विरुद्धेतेत्याशङ्कावारणाय तदभिप्रेतमाह—**प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेवे**ति—संग्रहेण पूर्वाध्यायोक्तं गुणानां वन्धहेतुत्वमेव विस्तरेणात्र भूयः प्रवक्ष्यामीत्यर्थ इति न विरोध इति भावः। 'ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि' इत्यन्वयसंभवेऽपि तज्ज्ञानस्यावश्यज्ञातव्यत्वसिद्धये ज्ञानानामुत्तमत्वस्य वाक्यभेदेन

---

**प्र-पा॥** [1] गी. सं १८॥ | [2] गी. १३-१॥ [3] गी. १३-१८॥

रा।।सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तमम्; यज्ज्ञानं ज्ञात्वा सर्वे मुनयस्तन्मननशीलाः इत.—संसार-मण्डलात्परां सिद्धि गताः—परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्ताः ।। १ ।।

पुनरपि तज्ज्ञानं फलेन विशिनष्टि—

**इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।**
**सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।।** २

इदं—वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः-मत्साम्यं प्राप्ताः, सर्गेऽपिनोपजायन्ते—न सृजिकर्मतां भजन्ते, प्रलये न व्यथन्ति च—न च संहृतिकर्मताम् ।।

अथ प्राकृतानां गुणानां बन्धहेतुताप्रकारं वक्तुं सर्वस्य भूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसंसर्गजत्वं 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्' इत्यनेनोक्तं भगवता स्वेनैव कृतमित्याह—

**मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।**
**संभवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।।** ३

कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतं मम महद्ब्रह्म यत् , तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं 'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।। अपरेयम्' इति निर्दिष्टा अचेतन-

---

ता।।विधेयतयान्वयमाह—**तच्च ज्ञानमिति**। 'ज्ञानानाम्' इति सामान्यनिर्देशेन सर्वज्ञानापेक्षयोत्तमत्व-लाभेऽपि भगवद्विषयज्ञानापेक्षयोत्तमत्वासंभवात्तद्व्यवच्छेदाय—**सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानाना म**-त्युक्तम् । एतज्ज्ञानविषयज्ञानमात्रस्य परसिद्धिहेतुत्वासंभवात्तदभ्यासरूपानुष्ठानालाभाच्च—**सर्वे मुनय-स्तन्मननशीलाइत्युक्तम्** । 'इतः' इत्यस्य प्रकृतज्ञानहेतुतापरत्वे, तदभावेऽपि भूतभव्यसमुच्चारिन्यायेन तद्धेतुतालाभाद्भगवद्भक्त्यैकलभ्यभगवत्प्राप्तिरूपसिद्धेरेतत्साध्यत्वासंभवेन परत्वप्रतिसम्बन्धिविशेषस्य अपेक्षितत्वाच्च तत्परत्वमाह—**इतस्संसारमण्डलात्परामिति** इयं परा सिद्धिः कीदृशीत्यतः तत्स्वरूप-माह—**परां परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपामिति** ।। १ ।।

अपौनरुक्त्यं सूचयन् उत्तरश्लोकमवतारयति—**पुनरपि तज्ज्ञानमिति** । इष्टप्राप्तिः पूर्वत्रोक्ता, अनिष्टनिवृत्तिरत्रोच्यत इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । इदंशब्दस्योक्तपरत्वे प्रकृतासंगत्या अन्यथा व्याचष्टे **वक्ष्यमाणामिति** । 'आगताः' इत्यस्यागमनकर्तृपरत्वे प्रकृतानन्वयात्प्राप्त्यर्थत्वमाह—**प्राप्ता-इति** । 'व्यथन्ति' इत्यस्य दुःखार्थकत्वेऽपि जनिसमभिव्याहारात्संहारलक्षकत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह **न च संहृतिकर्मतां भजन्त** इति ।। २ ।।

गुणसंबन्धहेतुताप्रकारतन्निवर्तनप्रकारप्रतिपादकत्वाभावात् 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इति श्लोकः प्रकृतासंगत इति शङ्कापरिहाराय तच्छ्लोकमवतारयति—**अथ प्राकृतानामिति** । वक्ष्यमाणगुणबन्ध-हेतुत्वमपि स्वकृतमिति द्योतनाय सर्वभूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसंसर्गजत्वं स्वकृतमित्यनेनोच्यत इति भावः । **कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतमिति**। मम योनिभूतमित्यन्वये 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-

ऽकृतिर्महदहङ्काराद्विकाराणां कारणतया महद्ब्रह्म' इत्युच्यते; श्रुतावपि क्वचित्प्रकृतिरपि 'ब्रह्म' इति निर्दिश्यते—'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नंच जायते' इति

स्तथा। 'मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय' इत्यादिभिर्विरोधः; स्वयोनिभूते तस्मिन् गर्भाधानाभिधानं चानुपपन्नम्, 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता' इत्युत्तरश्लोकवैरस्यंच। अतः 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्, इत्यस्याक्षरस्वारस्यात् जगत्पितृत्वेनावस्थितस्य स्वस्य जगद्गर्भाधानक्षमसाक्षाद्विकारि-द्रव्यमिह योनिशब्देन विवक्षितमिति भावः। 'मम योनिः' 'इत्येतत् भूमिरापः' इत्यादिप्रतिपादितार्थविषयत्वादनुवादरूपमिति ज्ञापनार्थं तच्छब्दप्रतिसम्बन्धितया यच्छब्दनिर्देशः। ननु जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म परमात्मैव, 'वासुदेवः परा प्रकृतिः' 'यद्भूतयोनिं' 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' इत्यादिषु श्रूयते, स कथं 'मम' इति व्यतिरेकेण निर्दिश्यते, ब्रह्मशब्दस्य च न प्रकृतिवाचकत्वं, 'महद्ब्रह्म' इति विशेषणं च तत्प्रतिकूलमेव, अतः परमात्मस्वरूपमेव "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यादिष्विवात्रापि भेदेनोपचर्यत इति योज्यम्। तत्राह—भूमिराप इति। अयमभिप्रायः—षट्कद्वयोक्तवैशद्याय हि तृतीयषट्क प्रवृत्तिः; ततश्च 'भूमिरापः' इत्यादौ स्वशेषतया निर्दिष्टा प्रकृतिरेवात्रापि संबन्धिविभक्तिवशात्प्रकृतिशब्दपर्याय योनिशब्दादिभिश्च तद्गर्भशब्दाभिहितचेतनप्रकृत्याधानक्षेत्रत्वेन भोगायतनत्वप्रतीतेश्च प्रत्यभिज्ञायते। "एतद्योनीनि' इति योनिशब्दोऽपि पूर्वं तत्र प्रयुक्तः। तस्याश्च महतां भूतानां तत्कारणस्याहंकारस्य तत्कारणस्य महत्तत्त्वस्य च कारणतया तत्तत्कार्यापेक्षया महत्त्वविशेषितब्रह्मत्वमप्युपपन्नम्। ब्रह्मशब्दश्च कारणत्वबृहत्त्वादिसाम्यादब्रह्मण्यपि प्रयोक्तुं युज्यते, तथाच श्रौतप्रयोगोऽप्यस्ति। प्रकृतेर्जगद्योनित्ववचनं तु न परमात्मनो जगदुपादानत्वविरुद्धम्; अपित्वनुगुणमेव, प्रकृतिविशिष्टवेषेणैव निर्विकारस्य तस्य जगद्योनित्वात्। अतो हि पूर्वम् "एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय' इत्युक्त्वा

प्र-पा॥ [1] गी ७-६-७॥ [2] ॥

[3] मु. उप-१-१-६. 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम गोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादम्। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मन्तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः;' ॥—अद्रेश्यम्—अदृश्यम्, ज्ञानेन्द्रियाविषयम्। अग्राह्यं-पाण्यादिकार्यहानोपादानाविषयः। अगोत्रं-कुलरहितम्। अवर्णम् अपेतब्रह्मक्षत्रादिकम्। अचक्षुश्श्रोत्रं-ज्ञानेन्द्रियरहितम्। तत्-प्रसिद्धम्। अपाणिपादं-कर्मेन्द्रियरहितम्। नित्यंकालापरिच्छिन्नम्। विभुं-देशापरिच्छिन्नम्। सर्वगतं-सर्वत्रान्तः प्रविश्यावस्थितम्। तत्रहेतुमाह—सुसूक्ष्म मिति। उक्तविशेषणविशिष्टं यत्अव्ययम् 'अथ परा यया तदक्षरम्' इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टमित्यर्थः। धीराः-प्रज्ञाशालिनः, यत्सर्वभूतोपादानतया पश्यन्तीत्यर्थः। योनिशब्दस्योपादानवचनत्वं 'यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णतेच' इति वाक्यशेषादवगम्यते' इति प्रकृत्यधिकरणे (१-४-) भावितम्॥

[4] मुण्ड. उप. ३-१-३. 'यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णंकर्तारमीशम्पुरुषम्ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥ (१८६. पुट-३. पं.) व्याख्यातम्॥

५. तै आन॥

[6] गी. ७-६॥ [7] गी. ७-६॥

ग।।इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूतां' इति चेतनपुञ्जरूपा या परा प्रकृतिर्निर्दिष्टा,सेह सकल-प्राणिबीजतया गर्भशब्देनोच्यते ; तस्मिन्नचेतने योनिभूते महति ब्रह्मणि चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि; अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृवर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं संयोजयामीत्यर्थः । ततस्तस्मात्प्रकृति-द्वयसंयोगान्मत्संकल्पकृतात्सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां संभवो भवति ॥ ३ ॥

कार्यावस्थोऽपि चिदचित्प्रकृतिसंसर्गो मयैव कृत इत्याह—

**सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयस्संभवन्ति याः ।**
**तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥** ४

**सर्वासु देवगन्धर्वयक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः संभवन्ति-**

---

**ता**।।तदनन्तरम् 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इत्युक्तम्—इति । प्रसिद्धगर्भासंभवात् गर्भ-शब्दाभिलप्यत्वमत्र जीवस्य कथमित्यत्राह—**इतस्त्वन्यामिति** । 'मम योनिः' इत्यनेन प्रत्यभिज्ञापित-स्वकीयप्रकृतिद्वयविषयप्राचीनवचनपरामर्शादनन्तरग्रन्थसामञ्जस्याच्च गर्भशब्दोऽत्र परप्रकृतिशब्दनि-र्दिष्टचित्समष्टिपर इति भावः । 'गर्भम्' इत्येकवचनं समुदायैक्यपरमिति व्यापनाय पुञ्जशब्दः । अन्वितार्थमाह—**तस्मिन्निति** । ननु पूर्वं 'ययेदं धार्यते जगत्' इति चेतनप्रकृतेराधारत्वमचेतनस्य च धार्यत्वमुक्तम् । इह तु 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति तद्विपरीतमुच्यत इत्यत्राह—**अचेतनेति** । नात्र तादधीन्यपर्यन्ताधाराधेयभावोऽभिमतः; अपित्वभेदनिर्देशमात्रयोग्यस्संयोगः; तथाविधसंयोगकरणस्य कर्मवश्यानां पुंसां कर्मानुरूपभोगप्रदानं प्रयोजनमित्युक्तं भवति । अत्र तत इति नानन्तर्यपरः, मन्द-प्रयोजनत्वात्; आनन्तर्येण हेतुभावस्य फलितत्वादपि तत्कण्ठोक्तेर्युक्तत्वात्। अतः 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' इति पूर्वाध्यायोक्त एव हेतुरिह सांख्यमतशङ्कानिरासाय स्वाधीनत्वेन विशेष्यत इत्यभिप्रायेणाह—**प्रकृतिद्वयसंयोगान्मत्संकल्पकृतादिति** । अतएव तस्य कार्यकरत्वं चोपपन्नमिति भावः । अत्र 'सर्वभूता-नाम्' इति न महदादितत्त्वपरं, भूतशब्दस्य महदादिष्वरूढत्वात्; नापि महाभूतादिविवक्षा, क्षेत्रज्ञानां बन्धहेतुप्रकारपरत्वात् ; तच्च क्षेत्रज्ञतत्वं भूतशब्दविवक्षितसृज्यत्वाविशेषात् '[2]आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ।' '[3]ब्रह्माद्यास्सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा । विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसावृताः' '[4]हिरण्यगर्भो भगवान्' इत्यादिभिश्च ब्रह्मेशाना-देरपि समानमित्यभिप्रायेण सर्वशब्द इति दर्शयितुं—**ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामि**त्युक्तम् । '[5]अबुद्धिपूर्व-कस्सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः' इत्यादिषु चतुर्मुखसंकल्पमन्तरेणैव स्थावरादिसृष्टिवचनाद्धिरण्यगर्भवत्त-त्सृष्टानामपि स्तम्बपर्यन्तानां परमात्मसृज्यत्वं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

---

**प्र-पा** ॥ [1] गी. १३-२६ ॥
[2] वि. ध. १०४-२३ ॥
[3] वि. पु. ५-३०-१७ ॥
[4] वि. पु. ६-७-५६ ॥

रा॥ **जायन्ते, तासां ब्रह्म महत् योनिः—कारणं, मया संयोजितचेतनवर्गा महदादिविशेषान्तावस्था प्रकृतिः कारणमित्यर्थः; अहं बीजप्रदः पिता**-तत्रतत्र च तत्तत्कर्मानुगुण्येन चेतनवर्गस्य संयोजकश्चाहमित्यर्थः ॥ ४ ॥

**एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशादचित्संसर्गेण देवादियोनिषु जातानां पुनःपुनर्देवादिभावेन जन्महेतुमाह**—

**सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।**
**निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥** ५

**सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषाः प्रकाशादिकार्यैकनिरूप-**

---

**ता**॥एवमनेन श्लोकेन प्राकृतनैमित्तिकसृष्ट्योस्स्वाधीनत्वमुक्तम्; अथ नित्यसृष्टिरपि स्वेनैव कृतेत्युच्यते—'सर्वयोनिषु' इति श्लोकेन । श्लोकयोः पुनरुक्तिपरिहारमभिप्रेत्याह—**कार्यावस्थोऽपीति** । नित्यसर्गाविच्छिन्नोऽपीत्यर्थः । हिरण्यगर्भमूलचतुर्विधसृष्टेस्समनन्तरमप्याप्रलयात्क्षुद्रेष्वपि जन्तुषु या संततिः, तत्रापि नेश्वरस्स्वयमुदासीनस्सन्नन्यः कारयतीत्यभिप्रायेण सर्वयोनिशब्द इत्याह—देवगन्धर्वेत्यादिना । प्रमाणसिद्ध प्रतिनियतकारणवस्तुवैजात्यलक्षण वैचित्र्य स्रष्टुस्स्वस्य विचित्रशक्तित्वज्ञप्तये 'याः' इति प्रसिद्धवन्निर्देशेनानूद्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तत्तन्मूर्तय**इति । 'संभवन्ति' इत्यस्य संभावनार्थताव्युदासार्थमुपादानोपादेयभावज्ञापनार्थं चाह-**जायन्त**इति । अव्यवहितोपादानत्वाद्यभावात्—**कारण**मित्युक्तम् । चित्संपर्कविरहे सर्वेश्वराधिष्ठानविरहे च केवलस्याचिन्मात्रस्य हेतुत्वायोगमभिप्रेत्याह—**मया संयोजितचेतनवर्गे**ति । 'सर्वयोनिषु' इत्यादिना निर्दिश्यमानचरमव्यष्टिसृष्टौ बहुयोनिकतया प्रतीयमानायाश्च कथमेकस्या मूलप्रकृतेर्योनित्वमित्यत्राह—**महदादिविशेषान्तावस्थे**ति । विशेषाः पञ्चभूतानि । अत्र को बीजशब्दार्थः ? किं च पितृत्वव्यपदेशहेतुभूतं तत्प्रदानं, 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता' इत्यनेन च सेश्वरसांख्यवत्प्रकृतेरेवोपादानत्वम्, ईश्वरस्य च केवलनिमित्तत्वं प्रतीयते ; तच्च श्रुतिविरुद्धम्, एकस्यामेव च योनावेकस्मिन्नेवाविषमे पितरि जायमानानां वैचित्र्यं किंनिबन्धनमित्यत्राह—**तत्रतत्रे**ति । महद्ब्रह्म योनिरिति पूर्वश्लोकोक्ता प्रकृतिरत्रापि स्वशब्देनोपात्ता । तत्र गर्भशब्दस्थानीयो बीजशब्दस्तत्तत्कर्मानुगुणचेतनवाचीति भावः ॥ ४ ॥

ननु **नैमित्तिकसर्गादौ** प्राचीनकर्मानुरूपपरमपुरुषसंकल्पकृतात्संसर्गाज्जन्मोपपद्यते, प्राचीनं च कर्म तेनैव दत्तफलं तदारम्भककर्मावसाने च तच्छरीरं विनश्येत्; स्वतश्चात्मा विशुद्धः; कुतः पुनरस्य नित्यसृष्टिविषयतेत्यत्र गुणबन्धप्रकरणमवतारयति— **एवमि**ति । एवं समष्टिव्यष्टिविषयश्लोकद्वयोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वरूपनिरूपकधर्मा हि धर्मिणं कदाचिदपि न त्यजन्ति, अतः प्रकृतिसंभवत्वमिह कार्यदशायां विषमतयोद्भवमात्रमित्यभिप्रायेणाह-**प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिन** इति। निरुपाधिका इत्यर्थः । कार्यावस्थप्रकृतिगतेभ्यश्शब्दादिगुणेभ्यस्स्वरूपनिरूपकत्वनित्यानुबन्धित्वलक्षणवैषम्यप्रकाशनाय इतिशब्दः । सत्त्वादीनामेव प्रकृतिद्रव्यतां वदतस्सांख्यान् प्रतिक्षिपति—**स्वभावविशेषा**इति ।

रा।। गुणाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिषूद्भूता महदादिविशेषान्तैरारब्धदेवमनुष्यादि-देहसंबन्धिनमेनं देहिनमव्ययं—स्वतोगुणसंबन्धानर्हं देहे वर्तमानं निबध्नन्ति, देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सत्त्वरजस्तमसामाकारं बन्धनप्रकारंचाह—

**तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।**
**सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥** ६

रा।। **तत्र सत्त्वरजस्तमस्सु सत्त्वस्य स्वरूपमीदृशं निर्मलत्वात्प्रकाशकम्; प्रकाशसुखावरणस्वभाव-**

---

ता।। असाधारणधर्मविशेषा इति यावत् । चेतनासाधारणत्वेऽप्यौपाधिकास्सुखदुःखादयः ; स्वभाविका अपि साधारणाद्रव्यत्वादयः ; तदुभयव्यवच्छेदाय —**स्वरूपानुबन्धिनस्स्वभावविशेषा** इति पदद्वयम् । एतेन 'गुणा' इति पारिभाषिकश्शब्दः, न रूपादिवद्द्रव्याश्रिता इत्यादि शंकरोक्तं निरस्तम् । गुण-शब्दप्रसिद्धिस्तन्मते विरुद्धेति भावः । ननु शब्दादिवन्न सत्त्वादिसंज्ञा गुणाः प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते; न च नित्यातीन्द्रियेऽनुमानं क्रमत इति शारीरके स्थापितम्; नचानुपलब्धेषु प्रकृतिगुणेषु वायसरदनवदुपदे-शस्य प्रयोजनं पश्यामः ; अतो वैशेषिकादिवदन्यपरत्वम् इह वक्तुं युक्तमित्यत्राह—**प्रकाशादी**ति । अयमभिप्रायः—प्रकाशप्रवृत्तिमोहरूपाणि कार्याणि तावत्प्रत्यक्षाणि; तत्कारणविशेषाश्च कार्यभूतैस्तै-रेव सामान्यतोऽनुमीयन्ते, कारणविशेषमन्तरेण कस्यापि कार्यस्यानुत्पत्तेः ; सच विशेषस्सत्त्वादिरूप इत्यागमसिद्धम् ; नचात्र निष्प्रयोजनता, अतीन्द्रियविषभेषजशक्तिविशेषोपदेशवद्धानोपादानपर्यव-सानात्—इति । कार्यैकनिरूपणीयाश्चेत्प्रतिसर्गदशायां सुखदुःखादिकार्याभावात्सत्त्वादिगुणानामभावः प्राप्नोति ; अतः कथं स्वरूपानुबन्धित्वमित्यत्राह—**प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता**इति । कार्यहेतुरुद्भवस्त-दानीं नास्तीति भावः । **तद्विकारेष्वित्यादि** । परिणामवशात्पुष्पफलादिषु गन्धाद्युद्भववदिति भावः । प्रकृतितद्विकारस्था गुणास्स्वतोऽव्ययत्वाद्गुणसंबन्धानर्हं कथं बध्नन्तीत्यस्योत्तरं देहिशब्द इत्याह—**महदादी**ति । अव्ययशब्दोऽत्र गुणसंबन्धकृतज्ञानसंकोचरूपव्ययनिषेधपर इत्यभिप्रायेणाह—**अव्ययं-स्वतोगुणसंबन्धानर्हमि**ति । तथापि 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति नलिप्यते' इत्युक्तस्य कथं बन्धाख्यो लेप इत्यत्र आमोक्षादविच्छिन्नदेहसंबन्धोपाधिकत्वं 'देहे' इत्यनेन अभिप्रेतमित्याह—**देहे वर्तमानत्वोपाधिनेति** । एतेन 'क्षेत्रज्ञं बध्नन्तीव' तमास्पदीकृत्य आत्मानं प्रति लभन्त इति शंकर-दुरुक्तिर्निरस्ता । नह्येष गुणबन्धः प्रकोष्ठबलेन हन्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण महाबाहुशब्दः । 'दीर्घा-बुद्धिमतो बाहूयाभ्यां हिंसति हिंसितः' इति भावः । यथा त्वद्भुजबलेन परेषां बन्ध इति वा ॥

'तत्र' इत्यादि श्लोकत्रयस्य प्रकृतसंगतिमाह—**सत्त्वे**ति । **आकारं**—निरूपकस्वभावमित्यर्थः । 'तत्र' इति-निर्धारणार्थः समुदायनिर्देश इत्याह—**सत्त्वरजस्तमस्स्विति** । ननु निर्मलानां स्फटिकमण्या-दीनां न प्रकाशकत्वं दृश्यत इत्यत्राह—**प्रकाशे**ति । मलशब्दोऽत्र तमस्स्वभावभूतप्रकाशविरोध्याकार-

रा॥ **रहितता-निर्मलत्वम्** ; **प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभावतया** प्रकाशसुखहेतुभूतमित्यर्थः ; **प्रकाशो-वस्तुयाथात्म्यावबोधः** ; **अनामयम्-आमयाख्यकार्यं न विद्यत** इत्यनामयम्, **अरोगताहेतुरित्यर्थः** ; **एष** सत्त्वाख्यो **गुणो** देहिनमेनं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति—**पुरुषस्य** सुखसङ्गं ज्ञानसङ्गं च जनयतीत्यर्थः ; **ज्ञानसुखयोस्सङ्गे** हि जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु प्रवर्तते ; ततश्च तत्फलानुभव-साधनभूतासु योनिषु जायत इति सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गद्वारेण पुरुषं बध्नाति ; ज्ञानसुखजननं पुनरपि तयोस्सङ्गजननं च सत्त्वमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

**रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।**
**तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥** ७

रा॥ **रजो रागात्मकं**—रागहेतुभूतम् ; रागो योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहा ; **तृष्णासङ्गसमुद्भवं**—

॥पर इत्यर्थः । वक्ष्यमाणपरामर्शादिह सुखोपादानम्। आवरणस्वभावरहितानामप्याकाशवाय्वादीनां प्रकाशकत्वमित्यत्राह—**प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभावतयेति** । सत्त्वमिश्ररजस्तमसोरपि भ्रान्ति-बुद्धिविशेषहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह सत्त्वस्यैव प्रकाशजनकत्वमित्यत्राह—**प्रकाशो वस्तुयाथा-त्म्यावबोधइति** । राजसतामसधियोरप्यधिष्ठानस्वरूपप्रकाशादिकं सत्त्वस्यांश इति भावः । सत्त्वस्या-मयप्रसङ्गाभावात्तन्निषेधो न युक्त इत्यत्राह—**आमयाख्यं कार्यं न विद्यतइति।** अत्र सहपठिते गुणान्तरे कार्यत्वेनामयस्य संबन्धोऽस्ति, सोऽत्र प्रसक्तः प्रतिषिध्यत इति भावः । आमयाख्यकार्यनिषेधोऽत्र ततस्तद्विपरीतकार्यान्तरविध्यभिप्रायेणेत्याह—**अरोगताहेतुरिति** । 'तन्निबध्नाति' इत्युत्तरश्लोकयो-रपि स्वरूपनिर्देशेन बन्धहेतुत्वनिर्देशेन च वाक्यभेदमाह—**एषइति** । अन्यतस्सिद्धस्य सुखादि-सङ्गस्य करणतामात्रं तृतीयया प्रतिपादितम् ; नच तद्युक्तं, हेत्वन्तरानुक्तेः ; तत्राह—**पुरुषस्येति** । बन्धानान्तरव्यापारत्वमिह विवक्षितमिति भावः । बन्धो हि कर्मफलानुभवार्थदेहसंबन्धः ; स च कर्म-मूलः, स कथं सुखादिसङ्गादित्यत्राह—**ज्ञानसुखयोरिति** । ननु वैदिकसाधानानुष्ठानं योनिप्राप्त्यैव भवतीति युक्तम्; लौकिकं तु साधनं दृष्टफलमात्राय स्याद्वा नवा ? न तु जन्मान्तरादिप्रसाधकम् । प्रवृत्तिहृष्टान्ततयापि लौकिकग्रहणं मन्दप्रयोजनम् । अत्र ब्रूमः— अत्र लौकिकशब्देन स्मार्तग्रहणम्, अथवा निषिद्धग्रहणम् ; हिंसादेस्सुखसाधनत्वं हि लौकिकम्; अलौकिक्या तु शक्त्या पापिष्ठजन्मादि-प्रसाधकत्वम्—इति । रजसि च वक्ष्यति, 'ताश्च क्रियाः पुण्यपापरूपा;' इति । यदि सत्त्वमेव प्रकाशं सुखं च स्वयं जनयति, ततस्सिद्धयोस्तयोः प्रवृत्तिहेतुस्सङ्गो न जायेतेत्यत्राह—**ज्ञानसुखेति** । बीजा-ङ्कुरन्यायेनोत्तरसङ्गतद्विषययोस्सत्त्वं साधकमित्यर्थः । ''न काङ्क्षे विजयम्' इत्यादि वदतस्तत्र न सङ्ग इत्यभिप्रायेणानघशब्दः ॥ ६ ॥

रजसो लोभ एवच' इति वक्ष्यते; अतः 'प्रकाशकं' 'मोहनम्' इति पूर्वोत्तरवत् 'रागात्मकम्'

रा।। तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानं, तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः; तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा ; सङ्गः पुत्रमित्रादिषु संबन्धिषु संश्लेषस्पृहा ; तथा देहिनं कर्मसु क्रियासु स्पृहाजननद्वारेण निबध्नाति ; क्रियासु हि स्पृहया याः क्रिया आरभते देही, ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जन्महेतवो भवन्ति; अतः कर्मसङ्गद्वारेण रजो देहिनं निबध्नाति; तदेवं रजो रागतृष्णासङ्गहेतुः कर्मसङ्गहेतुश्चेत्युक्तं भवति ।। ७ ।।

**तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।**
**प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ।। ८**

**ज्ञानादन्यदिहाज्ञानमभिप्रेतम् ; ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोधः ; तस्मादन्यत् तद्विपर्ययज्ञानम् ,**

---

ता।।अत्रापि रागहेतुत्वं विवक्षितमित्याह—**रागहेतुभूतमि**ति ! कारणे कार्योपचारः । रज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वा रागहेतुत्वं रागशब्देन विवक्षितमिति भावः । सहप्रयुक्ततृष्णादिशब्दपुनरुक्तिपरिहाराय रागशब्दं प्रयोगप्राचुर्यानुसारेण विषयविशेषे नियच्छति—**योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहे**ति । तृष्णासङ्गाभ्यां रजस उत्पत्तिकथनं मन्दम्; रजोगुणात्तयोरुत्पत्त्यभिधानं तु बन्धावान्तरव्यापारज्ञापनेन सार्थकमित्यभिप्रायेणाह—**तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानमि**ति । आत्मधर्मभूतयोस्तयोरात्मैव ह्युद्भवस्थानमित्यत्राह—**तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थ** इति । 'क्षुत्तृष्णोपशमम्' इत्यादिप्रयोगात्पिपासामात्रशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह—**तृष्णा शब्दादिविषये**ति । सांस्पर्शिकगुणपञ्चकग्रहणमिदम् । **पुत्रमित्रादिष्वि**त्याभिमानिकपरम्, विषयतृष्णा विषयवैतृष्ण्यमित्यादिप्रयोगात् । तृष्णा सांस्पर्शिकसमस्तविषया; सङ्गस्तु परिशेषात् प्रयोगानुसाराच्च आभिमानिकविषय इति भावः । रागादिहेतुकस्तद्विषयोपायसङ्गोऽत्र **कर्मसङ्ग** इत्याह—**तथे**ति । ननु रागतृष्णासङ्गा अप्यन्यत्र सुखविशेषसङ्गा एव व्याख्याताः । ज्ञानसुखयोस्सङ्गे जाते तत्साधनेषु प्रवृत्तिवचनात्सत्त्वेनापि क्रियासङ्गो जन्यते ; तत्कथं विवेकः ? इत्थं—सत्त्वगुणस्सुखं प्रधानीकृत्य तदर्थतयान्यत्र सञ्जयति; "प्रयोजनेषु सज्जन्ते नविशेषेषु पण्डिताः' इतिवत् । रजोगुणस्तु तत्तद्वस्तूनि क्रियास्वरूपं च प्रधानीकृत्य सुखमल्पं प्रभूतं वेत्यत्रोदासीनो भवति । राजदाराभिलाषदुष्पुत्रादिसंरक्षणवृथाचेष्टादिष्वेतद्व्यक्तम्। इति । कर्मसङ्गस्य कथं बन्धद्वारत्वमित्यत्राह—**क्रियासुही**ति । कर्मसङ्गवद्रागादेरपि बन्धद्वारत्वज्ञापनाय पिण्डितमाह—**तदेवमि**ति । तत्-रागादीनां बन्धे पर्यवसानेन साफल्यादित्यर्थः । एवं—सत्त्वतमोव्यावृत्तस्वभावेनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।। ७ ।।

अत्यन्तपरिहरणीयत्वलक्षणवैषम्यद्योतनाय—**तमस्त्वि**ति तुशब्दः । अज्ञानशब्दस्य पुण्यपापरूपे कर्मणि ज्ञानाभावादिषु च प्रयोगादिह तद्व्यावृत्तं मोहजनकत्वानुरूपं कारणविशेषमाह—**ज्ञानादन्यदि**ति । सर्वज्ञानव्यतिरेकव्युदासायाह—**ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोध**इति । विपर्ययज्ञानस्य तमोजनकत्वं पापानुष्ठानादिद्वारा। तमःकार्यतया वक्ष्यमाणं धर्मवैपरीत्यज्ञानमिह मोहशब्देन विवक्षित-

रा।। तमस्तु वस्तुयाथत्म्यविपरीतविषयज्ञानजम् ; मोहनं सर्वदेहिनां—मोहो विपर्ययज्ञानम्; विपर्यय-ज्ञानहेतुरित्यर्थः; तत्—तमः प्रमादालस्यनिद्राहेतुतया तद्द्वारेण देहिनं निबध्नाति; प्रमादः—कर्तव्यात्कर्मणोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानम्; आलस्यं—कर्मस्वनारम्भस्वभावः, स्तब्धतेति यावत्; पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्या सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिर्निद्रा; तत्र बाह्येन्द्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः; मनसोऽप्युपरतिः सुषुप्तिः ॥ ८ ॥

सत्त्वादीनां बन्धद्वारभूतेषु प्रधानान्याह—

**सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।**
**ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥** ९

सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानम् ; रजः कर्मसङ्गप्रधानम् ; तमस्तु वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्तव्यविपरीतप्रवृत्तिसङ्गप्रधानम् ॥ ९ ॥

रा।। देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनस्सत्त्वादयो गुणाः ; तेच स्वरूपानुबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्त इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्तीत्यत्राह—

**रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।**
**रजस्सत्त्वं तमश्चैव तमस्सत्त्वं रजस्तथा ॥** १०

ता।।मित्याह—**मोहो विपर्ययज्ञान**मिति । प्रत्ययस्यात्र हेतुमात्रपरतामाह-**विपर्ययज्ञानहेतुरित्यर्थ**इति । **अनवधान**मित्येतावत्प्रमादशब्दार्थः । **कर्तव्यादि**त्यादिना प्रमादस्य बन्धहेतुत्वनिर्वहणम् ; अकर्तव्ये हि प्रवृत्तिः पापिष्ठजन्मादिहेतुर्भवति ; एवं कर्तव्यकर्मस्वनारम्भोऽपि; स्मरन्ति हि '[1]अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितंच समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः' इति। आलस्यशब्दस्यात्र सप्रयोजनेऽपि विषये प्रवृत्तिविरोधिस्वभावपरतामाह—**स्तब्धते**ति । सर्वदा तमसि वर्तमानेऽपि कदाचिन्निद्रा कुत इत्यत्राह—**इन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्ये**ति । स्वप्नस्यानुक्तिशङ्कापरिहाराय स्वप्नसुषुप्त्योर्निद्राभेदत्वं दर्शयति—**तत्रे**ति । निद्राया बन्धकत्वं चोदितानुष्ठानविरुद्धादकालकरणात्काले चाकरणात्पापिष्ठस्वप्नद्वारा च द्रष्टव्यम् । उक्तं च '[2]युक्तस्वप्नाववोधस्य' इति ॥ ८ ॥

'सत्त्वं सुखे' इति श्लोकस्य अर्थविभागेन पुनरुक्तता परिहरति—**सत्त्वादीना**मिति । **सत्त्वंसुखसङ्गप्रधान**मिति—ज्ञानसङ्गोऽपि सुखार्थं इति भावः । **रजः कर्मसङ्गप्रधान**मिति रागतृष्णादयोऽपि हि कर्मणि विश्राम्यन्तीति भावः । निश्शेषज्ञानावरणे सुषुप्त्यादिरूपत्वात्प्रमादाख्यदशा न स्यादित्यत्राह **वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्ये**ति ॥ ९ ॥

अनन्तरग्रन्थस्यासङ्गतिशङ्कां परिहरति—**देहाकारे**ति । परस्परविरुद्धं यथार्थायथार्थज्ञानसुख-

**प्र-पा** ॥ [1] ॥ | [2] गी. ६-१७ ॥

रा।।यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिसंसृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथापि प्राचीनकर्मवशाद्देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परसमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते ; रजस्तमसी कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्रिक्तं वर्तते; तथा तमस्सत्त्वे अभिभूय रजः कदाचित्; कदाचिच्च रजस्सत्त्वे अभिभूय तमः ।।

तच्च कार्योपलब्ध्यैवावगच्छेदित्याह—

**सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।**
**ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ।।** ११

सर्वेषु चक्षुरादिषु ज्ञानद्वारेषु यदा वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे ज्ञानमुपजायते, तदा तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति विद्यात् ।। ११ ।।

**लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमस्स्पृहा ।**
**रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ।।** १२

ता।।दुःखसङ्गादिरूपमित्यर्थः। उद्भवाभिभवानियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवदनुग्रहनिग्रहहेतूनां कर्मणां विषमविपाकसमयत्वात्तदनुरूपोद्भवाभिभवप्रवाह उपपद्यत इत्याह—**प्राचीनकर्मवशादिति** । यथा वातपित्तकफानां तत्तत्प्रचुरैर्द्रव्यैरुपचयं '[१]वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः' इत्यायुर्वेदविदो वदन्ति, तथात्रापि वक्ष्यमाणसात्त्विकाद्याहारभेदादित्याह—**देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्चेति**। '[२]ततो देवा अभवन् परासुराः' इत्यादिष्विव भवतिरत्रोद्भवविषय इत्याह—**उद्रिक्तं वर्तत** इति । रजस्तमसोरुद्भूतयोः परिहारार्थमयमुद्भवाभिभवोपदेशः ।। १० ।।

ते च कुतो ज्ञाते चिकित्सितव्ये इत्यत्र 'सर्वद्वारेषु' इत्यादिश्लोकत्रयमवतारयति—**तच्चेति** । नात्र द्वारशब्दो नवद्वारविषयः ; नाप्येकादशेन्द्रियविषयः, तेषां सर्वेषां ज्ञानेनानन्वयात्, अतश्चैतन्यप्रसरद्वारभूतमनष्षष्ठज्ञानेन्द्रियवर्गपर इत्याह—**चक्षुरादिज्ञानद्वारेष्विति**। प्रकाशशब्दोऽत्र न प्रथमान्तः, ज्ञानशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, प्रकाश इत्यस्य व्याख्यानं ज्ञानमितीति कैश्चिदुक्तस्य क्लिष्टत्वात् । सप्तम्यन्तत्वे तु ज्ञानफलभूतव्यवहारानुगुण्यविषयतया वा, प्रकाश्यस्वरूपादिपरतया वा, ज्ञानशब्देन मनोवृत्तिविवक्षया वा अन्वय उपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह—**वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे ज्ञानमिति** । एतेन 'प्रकाश आलोकस्थानीयः, ज्ञानं चक्षुस्स्थानीयम्' इति वदन्तो निरस्ताः। एकस्यैव योगिनः सौभर्यादेर्युगपत्परिगृहीतानेकदेहस्य देहभेदेन गुणभेदवृद्धिसंभवज्ञापनार्थं युगपन्महाप्रलयादिवत्सर्वसाधारण्यपरिहारार्थं च 'अस्मिन् देहे' इति विशेषितमित्याह—**तदा तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति** ।।

**प्र-पा ।।** [१] वाग्भटीये अष्टाङ्गहृदये आयुष्कामीये प्रथमाध्याये. १४. श्लोकः ।। 'रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । सप्त दूष्या मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ।। १३ ।। वृद्धि....विपर्ययः ।।

[२] ५. काण्डे. ३. प्र. ३. अनु १ ५ ।।

रा॥लोभः-स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिः - प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता, आरम्भः कर्मणां - फलसाधनभूतानां कर्मणामारम्भः, अशमः - इन्द्रियानुपरतिः, स्पृहा - विषयेच्छा, एतानि रजसि प्रवृद्धे जायन्ते, यदा लोभादयो वर्तन्ते तदा रजः प्रवृद्धमिति विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

**अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।**
**तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥** १३

अप्रकाशो ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिश्च - स्तब्धता, प्रमादः-अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानम्, मोहो-विपरीतज्ञानम्, एतानि तमसि प्रवृद्धे जायन्ते, एतैस्तमः प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ १३ ॥

**यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।**
**तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥** १४

यदा सत्त्वं प्रवृद्धं, तदा सत्त्वे प्रवृद्धे देहभृत् प्रलयं-मरणं याति चेत्, उत्तमविदामुत्तमतत्त्व-विदामात्मयाथात्म्यविदां लोकान्—समूहान् अमलान्—मलरहितान्, अज्ञानरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ; सत्त्वे प्रवृद्धे तु मृतः आत्मविदां कुलेषु जनित्वा आत्मयाथात्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधि-करोतीत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

---

**ता॥** लोभः प्रवृत्तिः' इत्यादौ स्पृहाशब्दपौनरुक्त्यपरिहाराय रूढिप्रकर्षसिद्धं लोभशब्दार्थमाह— **स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलतेति** । आरम्भशब्दस्साभिसन्धिकप्रवृत्तौ समग्रप्रयोगः । अत्र 'कर्मणाम्' इति समभिव्याहारस्वारस्याच्च तत्सिद्धम्। अतोऽत्रारम्भशब्दो दृष्टादृष्टफलसाधनभूतकृषियज्ञादिविषयः। अतश्च प्रवृत्तिशब्दोऽत्र ततो व्यावृत्ततृणच्छेदाङ्गकम्पादिवृथाचेष्टाविषय इत्याह—**प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावतेति** । द्वाभ्यामपौनरुक्त्याय अशमोऽत्र प्रवृत्तिहेतुरिन्द्रियोद्रिक्ततेत्याह—**इन्द्रियानुपरति-रिति** । पूर्वश्लोकवदत्रापि गुणविवृद्धिलिङ्गोपदेशपरतामाह—**यदेति** ॥ १२ ॥

'अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च' इति श्लोके प्रमादो हि समीक्षावसरे सत्यप्यसमीक्षा, अतोऽप्रकाशप्रमा-दयोस्सामान्यविशेषरूपत्वाद्गोबलीवर्दनयेनापुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह—**अप्रकाशो ज्ञानानुदय**इति । प्रागुक्तनिद्रादिरूप इहायमभिप्रेतः । अप्रवृत्तिश्च प्रागुक्तमालस्यमित्याह —**स्तब्धतेति** । मोहप्रमादावपि हि तावेव ॥ १३ ॥

अन्त्यकाले रजस्तमस्समुद्भवहेतूनामादावेव परिहरणार्थमन्त्यकालप्रवृद्धाना गुणानां पृथक्फ-लमुच्यते—'यदा सत्त्वे' इत्यादिना श्लोकद्वयेन। देहप्रलयविवक्षया देहभृदिति विशेषणमित्यभिप्रायेणाह —**मरणं यातीति** । इत्तम* ॥ १४ ॥

---

**प्र-पा** ॥ * इतः परं श्लोकपञ्चकस्य तात्पर्यचन्द्रिका न लभ्यते । लब्धाचेन्मुद्रयते ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

रा। रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलार्थं कर्म कुर्वतां कुलेषु जायते ; तत्र जनित्वा स्वर्गादिफल-साधनकर्मस्वधिकरोतीत्यर्थः ॥

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५

तथा तमसि प्रवृद्धे मृतो मूढयोनिषु—श्वसूकरादियोनिषु जायते ; सकलपुरुषार्थारम्भानर्हो जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कर्मणस्सुकृतस्याहुस्सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६

एवं सत्त्ववृद्धौ मरणमुपगम्यात्मविदां कुले जातेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य—फलाभिसन्धिरहितस्य मदाराधनरूपस्य कर्मणः फलं पुनरपि ततोऽधिकसत्त्वजनितं निर्मलं-दुःखगन्धरहितं भवतीत्याहुस्सत्त्व-गुणपरिणामविदः । अन्त्यकाल- वृद्धस्य रजसस्तु फलं फलसाधनकर्मसङ्गिकुलजन्मफलाभिसन्धिपूर्वक-कर्मारम्भतत्फलानुभवपुनर्जन्मरजोवृद्धिफलाभिसन्धिपूर्वककर्मारम्भपरम्परारूपसांसारिकदुःखप्रायमेवे-त्याहुस्तद्गुणयाथात्म्यविदः । अज्ञानं तमसः फलम्-एवमन्त्यकालप्रवृद्धस्य तमस. फलम् अज्ञानपरम्प-रारूपम् ॥ १६ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥

एवं परम्परया जातादधिकसत्त्वादात्मयाथात्म्यापरोक्षरूपं ज्ञानं जायते ; तथा प्रवृद्धाद्रजस-स्स्वर्गादिफललोभो जायते ; तथा प्रवृद्धाच्च तमसः प्रमादः—अनवधाननिमित्तासत्कर्मणि प्रवृत्तिः ; ततश्च मोहो—विपरीतज्ञानम् ; ततश्चाधिकतरं तमः ; ततश्चाज्ञानं—ज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८

एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति - क्रमेण संसारबन्धान्मोक्षं गच्छन्ति ; रजसस्स्व-र्गादिफललोभकरत्वाद्राजसाः फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनित्वा तदेव कर्मा-नुतिष्ठन्तीति मध्ये तिष्ठन्ति ; पुनरावृत्तिरूपतया दुःखप्रायमेव तत् । तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्था उत्तरोत्तरनिकृष्टतमोगुणवृत्तिषु स्थिता अधो गच्छन्ति, अन्त्यत्वं, ततस्तिर्यक्त्वं, ततः क्रिमिकीटादि-जन्म, स्थावरत्वं, ततोऽपि गुल्मलतात्वं, ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टतृणादित्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

ता।। नोच्यन्ते । देवलोकशब्दो वा परब्रह्मलोकमपि संगृह्णातीति ॥ १८ ॥

आहारविशेषैः फलाभिसन्धिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रवर्धितसत्त्वानां गुणात्ययद्वारेण ऊर्ध्वगमनप्रकारमाह—

**नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।**
**गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥** १९

एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनरूपकर्मानुष्ठानैश्च रजस्तमसी सर्वात्मनाभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदाऽयं द्रष्टा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति; गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति ; गुणेभ्यश्च परं वेत्ति-कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च परम्-अन्यमात्मानमकर्तारं वेत्ति ; स मद्भावमधिगच्छति - मम यो भावस्तमधिगच्छति ; एतदुक्तं भवति—आत्मनस्स्वतः परिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलगुणसङ्गनिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम् ; आत्मा स्वतस्त्वकर्ता अपरिच्छिन्नज्ञानैकाकार इत्येवमात्मानं यदा पश्यति, तदा मद्भावमधिगच्छतीति ॥ १९ ॥

कर्तृभ्यो गुणेभ्योऽन्यमकर्तारमात्मानं पश्यन् भगवद्भावमधिगच्छतीत्युक्तम्; स भगवद्भावः कीदृश इत्यत आह—

**गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।**
**जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥** २०

**ता॥** ननु 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' इति यदि सत्त्वस्थस्यापवर्गोऽभिधीयते, तर्ह्यनन्तरं गुणत्रयातीतस्यापवर्गवचनं व्याहन्येतेति शङ्कायामनन्तरग्रन्थमवतारयति—**आहारविशेषैरिति** । आहारविशेषादेस्सत्त्वविवृद्धिहेतुत्वं पूर्वापरसिद्धम् । ससारिकत्रिगुणातिक्रमः, प्रवृद्धेन सत्त्वेनोर्ध्वगमनं च सुसंगतमिति भावः । "[1]यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तः' '[2]भोक्तारं यज्ञतपसां' "[3]रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत' इति पूर्वोक्तानुसारेण प्रकृतसंगतमर्थमाह—**एवंसात्त्विकाहारेति**। **सर्वात्मनेति** अपुनरुद्भवमित्यर्थः। 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' इति गुणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वनिषेधः । तत्र कर्तुरात्मनो गुणेभ्योऽन्यत्वनिषेधधीर्माभूदित्याह—**गुणाएवेति** । पुरुषधर्मभूतप्रयत्नाश्रयत्वलक्षणकर्तृत्वव्युदासायाह—**स्वानुगुणप्रवृत्तिषुकर्तार** इति । क्वचित्कर्तृत्वाननुदर्शनस्यानात्मविदामपि संभवात्ततो विशेष उच्यते—**गुणेभ्यश्चेति**। परत्वं प्रकृताकारापेक्षया नियन्तुमाह-**कर्तृभ्यइति** । 'कर्तृभ्यः परम्' इत्युक्त्या कर्तृत्वातिशयधीव्युदासः—**अन्यमिति** । गुणानां परस्परमिवान्यत्वेऽपि कर्तृत्वमविरुद्धमित्यत्र प्रस्तुताकारविरहोऽन्यशब्दाभिप्रेत इत्याह—**अकर्तारमिति** । गुणाश्रयप्रवृत्तीनामनाश्रयभूतं स्वतश्च तन्मूलप्रवृत्त्यनर्हमित्यर्थः। स्वरूपैक्यभ्रमव्युदासायानन्तरग्रन्थइत्यभिप्रायेण मद्भावशब्दार्थमाह—**ममयोभावइति** । गुणाना कर्तृत्वज्ञानमनुपयुक्तम्, आत्मनोऽकर्तृत्वं तु "[4]कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यादिविरुद्धम् ; तत्राह—

**प्र-पा ॥** [1] गी. ३-१३ ॥
[2] गी. ५-२९ ॥
[3] गी. १४-१० ॥
[4] शारी. २-३-३३ ॥

अयं देही देहसमुद्भवान्—देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवानेतान् सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानतीत्य तेभ्योऽन्यं ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमात्मानमनुभवति; एष मद्भाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

---

एतदुक्तमिति । पुण्यपापरूपेषु लौकिकेषु च कर्मसु कर्तृत्वमस्वाभाविकं, न पुनः प्रयत्नाश्रयत्वमित्यभिप्रायेणाह—आत्मनस्स्वतइति । एतेन परशब्दस्यात्र परमात्मपरत्वं न विवक्षितमित्यपि दर्शितम् । विविधकर्मस्विति—सांसारिकसात्त्विकराजसतामसकर्मस्वित्यर्थः । स्वतस्त्वकर्तेति-गुणकृतेषु तेष्वेव; अन्यथा '[1]जक्षत्क्रीडन्' इत्यादिविरोधात् । अत्र 'मद्भावम्' इति तादात्म्यं प्रतीतं स्यात्, तच्च '[2]मम साधर्म्यमागताः' इति प्रागुक्तविरुद्धम् । श्रुतिश्च '[3]परमं साम्यमुपैति' इति । श्रुत्यन्तरं च '[4]यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति । अत्रोदकद्वयस्य संसर्गेऽपि स्वरूपैक्यासंभवात्तादृक्छब्दस्वारस्याच्च साम्यपरत्वं व्यक्तम् । आह च जनकाय वसिष्ठः—'[5]परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै । विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् । विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य हि तदा भवेत् । वियोगधर्मिणा चैव वियोगात्मा भवत्यपि । विमोक्षिणा विमोक्षी च समेत्येह तदा भवेत् । शुचिना च शुचिश्चैव भवत्यसितदीप्तिमान् । विमलात्मा भवत्येष समेत्य विमलात्मना । केवलात्मा तथाचैव केवलेन समेत्य वै । स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुयात्' इति ॥ १९ ॥

तदेवमनेकश्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धं मुक्तस्य भगवत्त्वं कथमुच्यत इति शङ्कायामुक्तमर्थं कर्तृभ्य इत्यादिनानूद्यानन्तरश्लोकमवतारयति—स भगवद्भावःकीदृशइति । 'देहसमुद्भवान्' इत्यत्र देहोत्पत्तिबीजभूतानिति परव्याख्यानमयुक्तम्, 'गुणाः प्रकृतिसंभवाः' इतिवदत्रापि प्रकृतिपरिणतिरूपदेहाश्रयत्ववचनस्य युक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह—देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवानिति । वक्ष्यमाणप्रकारेण गुणात्ययो बद्धदशायामेवेत्याह—गुणानतीत्य तेभ्योऽन्यमित्यादिना । जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्मादिकृतैर्दुःखैरित्यर्थः ।—जन्मादिभिस्तत्साध्यैश्च दुःखैरिति वा । 'मद्भावं सोऽधिगच्छति' इत्युक्तमेव 'विमुक्तोऽमृतमश्नुते' इत्यनेन विवृतमित्याह—आत्मानमनुभवतीति , एषमद्भावइत्यर्थइति । एष इति, न पुनश्श्रुत्यादिविरुद्ध इत्यर्थः ॥ २० ॥

---

प्र-पा ॥ [1] छा. ८-१२-३ ॥ [2] गी. १३-२ ॥ [3] मु. ३-१-३ ॥ [4] कठोप. २-४-१५ ॥ सर्वत्रैकात्मज्ञानस्य फलमाह यदोदकमिति । यथा शुद्धे-शुद्धजलं प्रक्षिप्तन्तत्सदृशमेव भवति, नतु किञ्चिदपि वैसादृश्यम् । एवम्मननिदिध्यासनशीलस्यात्मापि परमात्मसदृश एवेत्यर्थः । गौतमेति सहर्ष सम्बोधनम् ॥

[5] भारते. शान्ति. मोक्ष. ३१३. अध्या. २६-३०. श्लोकाः । अत्र मुक्तस्यस्वातन्त्र्योक्तिः-अकर्मवश्यत्वाभिप्रायेति श्रीरहस्यत्रयसारे(२२)अधिकारे गुरुभिरेवोक्तम् । मुक्तविषयस्वराट्शब्दस्यार्थः-'अकर्मवश्यः' इति भाष्यकारैरुक्तम् इत्यपि तत्रैवानुगृहीतम् ॥

**अथ गुणातीतस्य स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं च पृच्छन् अर्जुन उवाच—**

**अर्जुन उवाच—**

**कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।**
**किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥** २१

**सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानेतानतीतः कैर्लिङ्गैः-उपलक्षितो भवति; किमाचारः-केनाचारेण युक्तोऽसौ ; अस्य स्वरूपावगतिलिङ्गभूताचारः कीदृश इत्यर्थः; कथं चैतान्—केनोपायेन सत्त्वादींस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥**

**श्रीभगवानुवाच—**

**प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।**
**न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥** २२

**आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुष्वनिष्टेषु सम्प्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि प्रकाशप्रवृत्तिमोहाख्यानि यो न द्वेष्टि, तथा आत्मव्यतिरिक्तेष्विष्टेषु वस्तुषु तान्येव निवृत्तानि न काङ्क्षति ॥ २२ ॥**

---

अत्र स्वावस्थानिरूपणार्थम् अर्जुनप्रश्नमवतारयति—**अथेति** । 'कैर्लिङ्गैः' 'किमाचारः' इत्यनयोरान्तरबाह्यरूपोपलक्षणपरत्वादेकराशित्वं 'कथं च' इत्युपायस्य पृथक्प्रश्नश्चेत्यभिप्रायाह स्वरूप-**सूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं चेति** । लिङ्गशब्दस्य वेषादावपि प्रयोगात्तस्य च 'न लिङ्गं धर्मकारणम्' इति गुणातीतोपलक्षणत्वायोगादान्तरशमाद्यसाधारणधर्मविवक्षामभिप्रेत्याह—**कैर्लक्षणैरिति** । 'किमाचारः' इत्यस्य कोऽस्याचार इति बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह—**केनाचारेण युक्तोऽसाविति** । अत्राचार-शब्दस्याव्यभिचारिबाह्यलिङ्गपरतामाह—**अस्य स्वरूपावगतिलिङ्गभूतेति** । यद्यपि स्वसंवेदनेनान्तर-स्स्वस्मिन् गुणात्ययः प्रतीयेत, तथापि परेषु बाह्यैराचारैस्तदनुमानमिति तदर्थं पृथक्प्रश्न इति भाव. । कथंशब्दस्यात्रोपायभूतप्रकारपरतायाः प्रतिवचनप्रकारेणावगतत्वात् प्रतिक्षेपपरतामनुशासनप्रकार-दशाप्रकारपरतां च व्युदस्यति—**केनोपायेनेति** ॥ २१ ॥

**आत्मव्यतिरिक्तेष्वित्यादि**—अयमभिप्रायः—'आत्मव्यतिरिक्तानि वस्तूनि द्विविधानि इष्टा-न्यनिष्टानिच; तत्रानिष्टतत्साधनेषु संप्रयुक्तेषु द्वेषः इष्टतत्साधनेषु च निवृत्तेषु काङ्क्षा च लोकसिद्धम् तत्रानिष्टेषु साध्येषु साधनतया संप्रवृत्तानि गुणकार्याणि यो न द्वेष्टि ; इष्टेषु च साध्येषु साधनतया स्थित्वा विनिवृत्तानि पुनर्न काङ्क्षति । प्रकाशस्यानिष्टसाधनत्व भयादिहेतुषु व्यक्तम् ; [illegible]-मनुकूलविषयेषु, प्रवृत्तेरपथ्यभेषजादिषु, मोहस्यानुकूलेषु प्रतिकूलबुद्ध्या प्रतिकूलेषु वानुकूलबुद्ध्या—इति। द्वेषकाङ्क्षयोः प्रतिषेधार्थप्रसङ्गसिद्ध्यर्थम् इष्टानिष्टोक्तिः ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३

भा॥ उदासीनवदासीनः - गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतृप्त्या अन्यत्रोदासीनवदासीनः गुणैर्द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण यो न विचाल्यते ; गुणास्स्वेषु कार्येषु प्रकाशादिषु वर्तन्त इत्यनुसन्धाय यस्तूष्णीमवतिष्ठते ; नेङ्गते न गुणकार्यानुगुणं चेष्टते ॥ २३ ॥

समदुःखसुखस्स्वस्थस्समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतस्स उच्यते ॥ २५

समदुःखसुखः - सुखदुःखयोस्समचित्तः , स्वस्थः -स्वस्मिन् स्थितस्स्वात्मैकप्रियत्वेन तद्व्यतिरिक्तपुत्रादिजन्ममरणादिसुखदुःखयोस्समचित्त इत्यर्थः ; तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः ; तत एव तुल्यप्रियाप्रियः - तुल्यप्रियाप्रियविषयः ; धीरः - प्रकृत्यात्मविवेककुशलः ; तत एव तुल्यनिन्दात्म-

ता॥ [illegible] सशरीर [illegible]इष्टानिष्टसाधनसंपत्तौ न विक्रियेतेत्यत्रोत्तरम्—उदासीनवदिति । [illegible] च गुणकार्यद्वेषकाङ्क्षानिवृत्तिहेतुः । न विचाल्यते - बाह्यविषयेषु [illegible] । अविचाल्यत्वविवरणाय द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेणेति विचलनप्रकारोक्तिः । 'गुणा गुणेषु [illegible]' 'गुणा वर्तन्ते' इत्यस्य चैकार्थ्यं दर्शयन्नविचाल्यताहेतुमाह—गुणास्स्वेषु कार्येष्विति । [illegible]परमित्याह—अनुसंधायेति । एवकाराभिप्रेतमाह—तूष्णीमिति । [illegible]मित्याह—तूष्णीमवतिष्ठतइति । स्वकार्यप्रवृत्तैः किमेभिर्ममेति भावः। [illegible] । 'न विचाल्यते' इत्यनेन 'नेङ्गते' इति विवृतम् । तदाह—न गुणाकार्यानुगुणं चेष्टतइति । न [illegible]काङ्क्षानुगुणं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

[illegible] प्रागेव सुशिक्षितम्, स्वस्थशब्देन विकारराहित्यगुणाननुविधानादिमात्रप्रतिपादने [illegible] ; आत्मनिष्ठताविधानं तु बहुविधसमचित्तताप्रतिपादने हेतुतयोपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह स्वस्मिन् स्थितइति । तदभिप्रेतमाह—स्वात्मैकप्रियत्वेनेति । सुखदुःखप्रियाप्रियादिशब्दा-[illegible] लोकव्यवहारच्छायया पुनरुक्तिः परिहृता । तत एव स्वस्थत्वादेवेत्यर्थः । प्रियाप्रियो [illegible]तुल्यप्रियाप्रियादिशब्दैस्सिद्धत्वादत्र विवक्षितं धीविशेषवत्त्वलक्षणं धीरत्वं [illegible] यथा हेतुर्भवति, तथा विशिनष्टि—प्रकृत्यात्मविवेककुशलइति । 'धीरः' - [illegible] । अथ बाह्याचारलिङ्गप्रश्नोत्तरमित्यभिप्रायेणाह—तत एव तुल्यनिन्दा-

**संस्तुतिः** - आत्मनि मनुष्यत्वाद्यभिमानकृतगुणागुणनिमित्तस्तुतिनिन्दयोरस्वासम्बन्धानुसन्धानेन तुल्यचित्तः ; तत्प्रयुक्तमानावमानयोः तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोरपि स्वसम्बन्धाभावादेव तुल्यचित्तः ; तथा देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरित्यागी ; य एवम्भूतः ; स गुणातीत उच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

अथैवंरूपगुणात्यये प्रधानहेतुमाह—

**मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।**
**स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥** २६

*'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' इत्यादिनोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकानुसन्धानमात्रेण न गुणात्ययस्सम्पत्स्यते, तस्यानादिकालप्रवृत्तविपरीतवासनाबाध्यत्वसम्भवात् , मां सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमा-

---

त्मस्तुतिरिति । 'समदुःख' इत्यादिकं बाह्यलिङ्गपरमिति केचित् । स्तुतिनिन्दे हि गुणदोषख्यापनरूपे, तत्र विविक्तात्मदर्शिनो देहगतैस्सौन्दर्यवैरूप्यादिगुणदोषैः स्तुतिनिन्दाप्रवृत्तौ परस्तुतिनिन्दयोरिव न प्रीत्यादिसंभव इत्याह—**आत्मनीति** । '[1] मूर्खाः पूजितपूजकाः' इति न्यायेन लौकिकाः [2] स्तुतं मानयन्ति, [3] निन्दितमवमन्यन्ते ; मानावमानप्रकाराश्च लोकव्यवहारतश्शास्त्रतश्च सिद्धाः ; '[4] तत्र मानयितारो मित्राणि भवन्ति ; अवमन्तारस्त्वरयः' इति लोकदृष्टक्रमविवक्षामाह—**तत्प्रयुक्तेति** । वाचिकस्तुतिनिन्दयोः पृथगुपादानादत्र मानावमानशब्दौ मानसकायिकविषयौ । समबुद्धेरपि गुणातीतस्य परबुद्धिकल्पितौ मित्रारिपक्षौ विद्येते । आरभ्यत इत्यारम्भः-कर्म, कृतप्रतिकृतादिरूपः । अपवर्गार्थारम्भव्यवच्छेदायाह—**देहित्वप्रयुक्तेति** । सांसारिकसर्वारम्भपरित्यागीत्यर्थः । एतदेव बाह्यान्तरलिङ्गम् । आन्तरैरद्वेषादिभिर्बाह्यैरारम्भपरित्यागादिभिश्च गुणातीतो लक्ष्यते । त एव च गुणातीताचारा इति । प्रश्नत्रयं प्रत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥

तत्र 'मांच' इति श्लोकेन पृथगुपायविधिशङ्काव्युदासायाह—**अथेति** । गुणात्ययहेतुषु अप्रधानकथनान्तरमित्यर्थः । अत एव हि **प्रधानहेतुमाहे**त्युक्तम् । **नान्यमित्यादि**-दृष्टद्वारोपकारकाणां प्रतिबन्धकभूयस्तया केवलानां न कार्यकरत्वमिति भावः । 'माम्' इत्यनेन वासनापर्यन्तानादिप्रतिबन्धकप्रशमनौपयिकगुणयोगविवक्षामाह—**सत्यसंकल्पमित्यादिना** । '[5] पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति सूत्रोक्तप्रकारेण बन्धसंकल्पवत्तन्निवर्तनसंकल्पोऽपि परमात्मनो न प्रतिहन्यत इति भावः । सत्यसंकल्पस्यापि समत्वादौदासीन्यपरिहाराय परमकारुणिकत्वोक्तिः । सर्वेषु संसारिषु

---

**प्र-पा ॥** [1] श्रीभारते. उद्योगपर्वणि. प्रजागरपर्वणि विदुरोपदेशाध्याये. ३३. धृतराष्ट्रं प्रति विदुरः-६२. श्लो. 'द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ । स्त्रियः कामितकामिन्यो मूर्खाः पूजितपूजकाः;' इति ॥

[2] स्तुवन्तं पा ॥
[3] निन्दक पा ॥
[4] गी. १४-११ ॥
[5] शारी. ३-२-५ ॥

**ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।**
**शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥** २७

ॐ तत्सदिति.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्याय. ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

---

गा॥ **श्रितवात्सल्यजलधिम् अव्यभिचारेण ऐकान्त्यविशिष्टेन भक्तियोगेन च यस्सेवते, स एतान् सत्त्वादीन् गुणान् दुरत्ययान् अतीत्य ब्रह्मभूयाय-ब्रह्मत्वाय कल्पते-ब्रह्मभावयोग्यो भवति, यथावस्थितमात्मानममृतमव्ययं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥**

**हिशब्दो हेतौ ; यस्मादहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्यच ब्रह्मणः प्रतिष्ठा, तथा शाश्वतस्य च धर्मस्य, अतिशयितनित्यैश्वर्यस्यैकान्तिकस्य च सुखस्य—***'**वासुदेवस्सर्वम्' इत्या-**

---

ता॥कारुण्यगुणः कोऽवकाश इत्यत्राह—**आश्रितवात्सल्यजलधिमिति**। एवं निग्रहानुग्रहसाधारणस्य सत्यसंकल्पत्वस्य अनुग्रहप्रावण्यप्रदर्शनार्थं कारुण्यवात्सल्यरूपगुणद्वयमुक्तम् । अव्यभिचारो देवतान्तरादिपरित्यागमात्र इत्यभिप्रायेणाह—**ऐकान्त्यविशिष्टेनेति**। भक्तियोगेन सह तदङ्गानां पूर्वोक्तानां समुच्चयार्थश्चशब्दः । तैरपि परमात्मैव हि सेव्यते । 'एतान्' इत्यनेन गुणानां बन्धकत्वं पूर्वोक्तं परामृश्यत इत्यभिप्रायेणाह—**दुरत्ययानिति** । "दैवी ह्येषा गुणमयी' इत्यादिश्लोकोक्तमपि स्मारितम् । कल्पत इत्यनेनाभिप्रेतमाह—**ब्रह्मभावयोग्यो भवतीति** । कोऽसौ जीवस्य ब्रह्मभावः ? का च तद्योग्यतेत्यत्राह —**यथावस्थितमिति** । '[2]ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इत्यादिष्विव अमृतत्वाव्ययत्वादिभिर्ब्रह्मसाम्यमेव अत्रापि ब्रह्मभाव इह ब्रह्मभावः ; तच्च ब्रह्मसमं रूपं "[3]जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते' "[4]देहे देहिनमव्ययम्' इत्यादिभिरिहैवोक्तम् । अनन्तरश्लोके च 'अमृतस्याव्ययस्यच' इति विशेष्यत इति भावः । साङ्गैकान्तिकभक्तियोगेन सेवितोऽहमेव मुमुक्षोर्मोक्षप्रद इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

एवमपवर्गप्रदानप्रसङ्गे शारीरके यथा "[5]फलमत उपपत्तेः' इति सामान्यतस्सकलफलप्रदत्वं फलस्यानन्याधीनत्वस्थापनायोपपादितं, तथात्रापि मध्यमषट्कप्रपञ्चितफलत्रयप्रदातृत्वं प्रकृतहेतुत्वस्थापनार्थमनन्तरश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**हिशब्दो हेताविति** । नात्र ब्रह्मशब्दस्साक्षात्पर-

---

**प्र-पा** ॥ [1] गी. ७-१४ ॥
[2] गी. १८-५४ ॥
[3] गी. १४-२० ॥
[4] गी. १४-५ ॥
[5] शारी. ३-२-३७ ॥

**रा॥दिना निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राप्यस्य सुखस्येत्यर्थः । यद्यपि शाश्वतधर्मशब्दः प्रापकवचनः, तथापि पूर्वोत्तरयोः प्राप्यरूपत्वेन तत्साहचर्यादयमपि प्राप्यलक्षकः । एतदुक्तं भवति- पूर्वत्र *'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यन्ते' इत्यारभ्य गुणात्ययस्य** तत्पूर्वकाक्षरैश्वर्यभगवत्प्राप्तीनां **च भगवत्प्रपत्त्येकोपायतायाः प्रतिपादितत्वादेकान्तभगवत्प्रपत्त्येकोपायो** गुणात्ययस्तत्पूर्वकब्रह्मभावश्च **—इति ॥ २७ ॥**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

---

**ता॥**ब्रह्मविषयः, 'अहं ब्रह्मणः प्रतिष्ठा' इति वैयधिकरण्यादिविरोधात् [illegible] त्वंशस्य ब्रह्मण ईश्वरांशः पृथक्त्वात्प्रतिष्ठेति वाच्यम्, [illegible] विकल्पितस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठेति वा, प्रत्यगात्मा परमात्मन [illegible] त्यात्, तन्मतनिर्मूलनाच्च; नापि मूलप्रकृत्यादिविषयः [illegible] इति जीवस्य फलदशाशावित्वेन निर्दिष्टं रूपमिह [illegible] । किमुक्तं भवति? मुमुक्षोः परब्रह्मसमानपरिशुद्ध[illegible] कः प्रधानहेतुरिति विमर्शे अहमेव विमर्शविश्रान्तिभूमिरिति. [illegible] रत्वम् "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ [illegible] गर्भमिति '[illegible]मा च प्रशासनात्' इति सूत्रेणोक्तम् । [illegible] ब्रह्मभूयं मद्भजनैकलभ्यमित्यर्थः । शाश्वतधर्मशब्देन [illegible] । इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिभोगापेक्षयातिशयितत्वम् । [illegible] व्यम् । **वासुदेव**इत्यादि-अयमभिप्रायः—एकान्तिकस्य सुख[illegible] । **निर्दिष्टस्ये**ति ज्ञानिविशेषणम् । एवमपवर्ग[illegible] । नच "इच्छाद्वेषसुखं दुःखम्' इति गणनात्सुखं [illegible] नन्दीभवति' इत्यन्यादृशसुखाभिधानात् । अतएव '[illegible] श्रुतिरपि दुःखसहचारिसुखनिषेधपरेति मन्तव्यम् । नन्[illegible] मुख्यार्थबाधाद्यभावात्; "नारायणश्शाश्वतधर्मगोप्ता" [illegible]

---

**प्र-पा ॥** * गी. ७-१४ ॥ [illegible]

[1] बृ. ५-८-९ ॥

[2] शारी. १-३-१० ॥

[3] गी. १३-६ ॥

विशेषणेन प्रतीयते; तस्य प्रलयादिषु पाषण्डाद्युपप्लवेषु "यदायदा'[1] इति क्रमेण परिपालनात्तदेकप्रतिष्ठत्वं च सर्वत्र प्रसिद्धम्; तत्राह—यद्यपीति। 'ब्रह्मणोहि' इत्यस्य प्राप्यरूपत्वमुपपादितम्। सुखस्यैकान्तिकस्येत्यस्य तु साक्षाद्भगवदनुभवसुखपरत्वं स्पष्टम्। अल्पत्वादिदूषितात्मानुभवैश्वर्यसुखव्यवच्छेदाय ह्येकान्तिकशब्दः। तदुभयमध्यपाठादग्रचप्रायन्यायेन प्रागुक्तमैश्वर्यमिह विवक्षितमिति तत्साधनवाचिना तल्लक्षणा युक्ता। अतएवानेन कार्तयुगधर्मोऽपि न विवक्षितः। एकान्तिकसुखसाधनत्वेन तु पृथक्सोऽनुसन्धातव्य इति। नन्विहाप्रस्तुतैश्वर्यादिप्रसङ्गः किमर्थः? न चान्यदुपक्रम्यान्यन्निगमयितुं युक्तम्, कथंच तत्प्रतिष्ठारूपत्वस्य प्रकृतहेतुत्वं; सिद्धस्य च हेतुभावः? क्व तत्सिद्धिः? कथं च गुणात्ययमन्तरेणाव्यभिचरितभगवद्भक्तियोगः? तेनैव तदत्ययेऽन्योन्याश्रयणमित्यादिशङ्कायामाह—एतदुक्तमिति। प्रागुक्तसर्वपुरुषार्थस्वाधीनताप्रत्यभिज्ञापनस्य प्रस्तुतस्य गुणात्ययपूर्वकब्रह्मभूयस्वाधीनतास्थापनं प्रयोजनम्। अव्यभिचरितभक्तियोगशब्दोऽत्र भक्त्यङ्गभूतं प्रपदनं क्रोडीकरोतीति पूर्वोत्तरैकार्थ्यमिति भावः॥ २७॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः॥

---

[1] गी. ४ ७॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् ।
गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते ॥ १८ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा-

अत्र प्रकृतविशोधनरूपतया संगतिपूर्वकं भाष्य- [illegible]
स्वरूपयाथात्म्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनु[illegible]
पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमयसुखादिसङ्ग इति नाभिहितम्— [illegible]
अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकार[illegible]
पूर्ववदेवेति भाष्यम् । सत्वं सुखज्ञानसङ्गेन [illegible]
भिरिति बन्धहेतुताप्रकारः । तेषां कर्तृत्व [illegible]
"नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' इति स्मारितम्। गुणनिवर्तन[illegible]
सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय [illegible]
इत्येतत् "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्' इत्य[illegible]
पूर्वत्र 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । [illegible]
गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैश्वर्यभगवत्प्राप्तिना [illegible]
वत्प्रपत्त्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वको ब्रह्मानुभव[illegible]
तु संग्रहक्रमभङ्गस्स्यात् ॥ १८ ॥

श्रीमते [illegible]

प्र-पा ॥ [1] गी १३-२१ ॥ [2] गी १४-१९ ॥ [illegible]
[3] गी १४-२६ ॥ [4] गी सं १८ ॥ [illegible]

# श्रीमद्भगवद्गीता

## पञ्चदशोऽध्यायः

रा॥ क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् ; अनन्तरे चाध्याये पुरुपस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम्; इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धमुक्तविभूतिमत्तां, विभूतिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयात् निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया अत्यन्तोत्कर्षेण विसजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते। तत्र तावत् असङ्गरूपशस्त्रच्छिन्नबन्धामक्षराख्यविभूतिं वक्तुं छेद्यरूपबन्धाकारेण विततमचित्परिणामविशेषमश्वत्थवृक्षाकारं कल्पयन् श्रीभगवानुवाच—

**श्रीभगवानुवाच—**

**ऊर्ध्वमूलमधश्शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।**
**छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥** १

ता॥ एवमध्यायद्वयेन प्रथमषट्कोदितप्रकृतिपुरुषतत्प्रकारविशेषविशाधनं कृतम्। तत्रेयं प्रकृतिः स्वगुणैर्यदधीनसत्तादिः ; पुरुपश्च यदपराधात्बद्धः ; यत्प्रसादाच्च मोक्ष्यत इत्युक्तम्; स इदानीं मध्यमषट्कोदितः परमात्मा विशोध्यत इति सङ्गतिमाह—**क्षेत्राध्याय**इत्यादिना **आरभत** इत्यन्तेन। एतेन "अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च चेतनात्पुरुषोत्तमः। व्यापनाद्भरणत्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः' इति संग्रहश्लोकोऽप्यनुसंहितः। त्रयोदशशेषतया चतुर्दशे वृत्ते तदन्ते 'मांच' इत्यादिश्लोकद्वयेन अव्यभिचारिभक्त्या भजनीयः फलप्रदश्च परमपुरुपः प्रसक्तः ; पञ्चदशे तत्प्रकर्षविशेषविशोधनपरतया चतुर्दशेन सगतिः-**भजनस्ये**त्यनेन दर्शिता। विभूतिमत्त्वप्रतिपादनमिह वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेण—**आरभत**इत्युक्तम्। प्रकृताभ्यां बद्धमुक्ताभ्यां विभूतिमत्त्वमिह वर्ण्यत इत्यपि प्रकृताध्यायद्वयसंगति

**प्र-पा** ॥ [1] गी. सं. १६ ॥

**रा।। यं संसाराख्यमश्वत्थम् ऊर्ध्वमूलमधश्शाखमव्ययं प्राहुश्श्रुतयः, *'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाख एषोऽश्वत्थस्सनातनः' +'ऊर्ध्वमूलमवाक्छाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रति' इत्याद्याः । सप्तलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिसकलनरपशु मृगकृमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततयाऽधश्शाखता।।** रभिप्रेता । तत्र 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यादेरध्यायारम्भग्रन्थस्य जरद्गवादिवाक्यवदनन्वितत्वम्, अन्वितत्वेऽपि प्रकृताप्रकृतप्रकरिष्यमाणासंगतिं च परिहर्तुमाह—**तत्रतावदिति** । प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं श्रुत्यनुसारेणेदमश्वत्थवृक्षाकारकल्पनम्। परतत्त्वबुभुत्साहेतुभूतवैराग्यार्थमित्येके, विभूतिलयावगतये च विभूतिमत्परत्वप्रतिपादनार्थत्वात्तस्येति । अनन्तरमसङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वोक्तेस्सङ्गविषयस्संसार एवात्राश्वत्थरूपेण कल्पित इति गम्यते । तत्र लौकिकाश्वत्थाद्वैलक्षण्यज्ञापनायोर्ध्वमूलत्वाद्याश्चर्यप्रदर्शनमिति भावः । ननु मूलप्रकृतिरेवात्राश्वत्थतया कल्प्यत इति किं न गृह्यते ? 'गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः' इत्यादीनि च तत्र सुसंगतानि ; मैवं, साक्षात्सङ्गविषयत्वाभावादसङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वस्य [illegible]विनाशित्वेनानन्वयात्तदिदमभिप्रेत्योक्तम्–**अचित्परिणामविशेषमिति, यंसंसाराख्यमिति** च । अयमेवार्थः पुराणेऽपि पठ्यते—['अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोच्छ्रितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः । महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रशाखवान् । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः । आजीव्यस्सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षस्सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य तत् । एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चात्मरतिं प्राप्य यस्मान्नावर्तते पुनः' इत्यादि । केचित्पुरुषाणामेकैकस्मिञ्छरीरे शिरस ऊर्ध्वत्वात्पाण्यादीनां चाधोमुखत्वादूर्ध्वमूलत्वादिकल्पनामाहुः । पुनश्चान्यथाहुः नायं व्यष्टिक्षेत्रम्, अथ समष्टिक्षेत्रमुच्यते; कृत्स्नमिदं ब्रह्माण्डं हिरण्यगर्भशरीरं विराडित्युच्यते; तस्य 'द्यौः शिरश्चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशश्श्रोत्रे मध्यमाकाशं शरीरं पृथिवी पादौ' तस्मिन्नप्यूर्ध्वमूलमधश्शाखम् इति योजयितव्यम् । प्राणिवर्गो वा अश्वत्थो वृक्षः ; तस्य मूलं ब्रह्मा उपरिष्टात्स्थितः' इत्यादि । अधश्चोर्ध्वमिति श्लोके तु प्रकृत्यादिविशेषान्तं कृत्स्नं वृक्षत्वेन कल्प्यत इति । एवं सर्वास्वपि योजनासु संसारस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं वक्तव्यम् । ततो वरं संसारस्यैव साक्षाद्वृक्षत्वेन कल्पनम् । 'अधश्चोर्ध्वम्' इति श्लोके तु 'तस्य' इति परामर्शात्पूर्वकल्पितस्यैव वृक्षस्य प्रतीतेर्न वृक्षान्तरकल्पना युक्ता । 'न रूपमस्य' इत्यादौ स एव एको वृक्षः परामृश्यते । तस्मादेकस्यैव संसारस्य वृक्षत्वकल्पना भाष्यकाराभिप्रेता । अत्रानिर्दिष्टकर्तृकस्य 'आहुः' इत्यस्य वाद्यन्तरकर्तृत्वशङ्काव्युदासायाह–**श्रुतयइति** । ननु ['ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाख एषोऽश्वत्थस्सनातनः' इति श्रुतिरिह कथं संसारविषयतयोदाह्रियते? एष इति हि प्रकृतस्य वक्ष्यमाणस्य च पुरुषस्य परामर्श उचितः ; मैवं पुरुषस्य स्वरूपेणोर्ध्वमूलत्वाद्यसंभवात् । मुमुक्षुणा तस्मिन्नेव सङ्गादसङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वोक्तेश्च अघटितत्वात्, उपहितवेषेण तु तथोक्तौ [illegible]-

**प्र-पा ।।** + आरण्यके. १. प्र. ११. अनु. ५. पं ।।
[1] नारसिंहपुराणे. १५-अ-६-७-११ श्लो ।।

[2] ।।
※ [1] कठ. ६-१ ।।

खत्वम् । असङ्गहेतुकृतात्आत्मज्ञानोदयात् प्रवाहरूपेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वम् ; यस्य चाश्वत्थस्य छन्दांसिपर्णान्याहुः, छन्दांसि-श्रुतयः *'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' +'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं

---

पाप्मावेव विभागादिति । श्वो न स्थास्यतीत्यश्वत्थः ; छेद्यत्वाच्च वृक्षः ; तदेतदुपात्तश्रुतिद्वये विशेषतस्नामान्यतश्च कल्पनालम्बनम् । ऊर्ध्वमूलत्वमधश्शाखत्वं च व्यष्टिसृष्टिप्रक्रियया घटयति—**सप्तलोके**त्यादिना । पृथिवीत्यधस्तनलोकानामुपलक्षणम् । अव्ययत्वच्छेद्यत्ववचनं व्याहतमित्यत्राह-**असङ्गहेतुभूताद्**आत्मज्ञानो**दया**दिति । तत्त्वज्ञानात्प्रागपि विनाशदर्शनविरोधपरिहाराय प्रवाहरूपत्वोक्तिः । अक्षरस्यानपच्छन्दोव्यवच्छेदायाह-**छन्दांसि** श्रुतय इति । पर्णवत्संसारवृक्षस्य यथावस्थिताकारं संछाद्य रक्षन्तीति ज्ञापनायात्र छन्दश्शब्दः । संसारवृक्षपर्णत्वेन रूपणाच्छन्दश्शब्दोऽत्र ''वेदवादरताः' इत्यादिवत् त्रिवर्गाभिधायिविषय इत्यभिप्रायेणाह—**वायव्यमि**ति । असंबन्धिनां छन्दसां कथं पर्णत्वमित्यत्राह-छन्दोभिरिति...रिति । तथापि वृक्षावयवेषु बहुषु पर्णत्वेन रूपणे को विशेष इत्यत्रोक्तं—**वर्धन्त**इति । अभिवृणोति—**पर्णा**नीति । 'तम्' इतिप्रकारपरामर्शविवक्षया आह—**एवंभूतमि**ति । ननु यस्समाराध्यश्वत्थं वेद, स वेदविदित्यसंगतं ; नहि समारोऽश्वत्थो वा वेदाः, येन तद्वेदिनो वेदवित्त्व**मु**च्यते ; अतो..च '²आद्यं त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्' इत्यादिष्विव प्रणवविषयत्व कार्तयुगैकवेदपरत्वं वा युक्तम् । प्रणवस्यार्धमात्रायाः कारणपरमात्मप्रतिपादकत्वश्रुतेः ऊर्ध्वमूलत्वं सुसंगतम् । कार्तयुगवेदस्यापि वेदान्तरूपत्वात्सर्वमूलत्वाच्च तथा निर्देशो घटते । एवं छन्दःपर्णत्वादिकं चोभयोस्सुगमम् । शङ्कुना पर्णानामिव प्रणवेन सर्वासां वाचां संतृण्णत्वश्रुतेः "गतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् । स्कन्धभूता ऋगाद्यास्ते शाखाभूतास्तथापरे' इति धर्मविशेषप्रतिपादकआगमस्य मूलत्वोक्तेश्च । अतस्तथाभूतवेदविशेषवेदिन इह वेदवित्त्वेन स्तुतिः; न त्ववेदभूतयत्किंचिद्वेदिनइति ; तत्राह—**वेदो ही**ति । अत्र वेदशब्दोऽपवर्गार्थवेदभागपरः ! किमित्यत्राह—**छेद्यवृक्षे**ति। अयमभिप्रायः—असङ्गशस्त्रच्छेद्यत्वानुपपत्तेरेव प्रणवादिपरत्वमप्ययुक्तमेव; 'ततः परं तत्परिमार्गितव्यम्' इत्येतदपि तत्रासंगतं, ''शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' इति-

---

**प्र**-पा ॥ * यजु का. ३-१-१ ॥

\+ यजु. का. २-१ ॥ ¹ गी. २-४२ ॥

² मनुस्मृती. ११-२६५ ॥ आद्यमिति । सर्ववेदानामाद्यं, यत् आद्य-वेदमाह्म्, अकारोकारमकारात्मकत्वेन त्र्यक्षरम्, यत्र त्रयोवेदाः स्थिताः, सोऽन्यः-त्रिवृद्वेदः प्रणवाख्यः गुह्यः-गोपनीयः, वेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात्, परमार्थाभिधायकत्वात्, परमार्थकत्वेन धारणजापादिना मोक्षहेतुत्वात् । तमत्स्-स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति, सवेदविदित्यर्थः ॥

³ ॥

⁴ वि-पु. ६-५-६४ ॥ 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति' ॥ परञ्चयत्-ब्रह्मेति शेषः । शब्दब्रह्मणि-शास्त्रजन्यज्ञाने, निष्णातः-निपुणः परब्रह्म-प्रत्यक्षरूप **विवेकजं** ज्ञानं लभत इत्यर्थः ॥

निर्वपेत्प्रजाकामः' इत्यादि श्रुतिप्रतिपादितैः काम्यकर्मभिर्वर्धितोऽयं संसारवृक्ष इति छन्दांस्यस्य पर्णानि पर्णैर्हि वृक्षो वर्धते ; यस्तमेवम्भूतमश्वत्थं वेद, स वेदवित् ; वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति छेद्यवृक्षस्वरूपज्ञानं छेदनोपायज्ञानोपयोगीति वेदविदित्युच्यते ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २

रा॥तस्य—मनुष्यादिशाखस्य वृक्षस्य तत्तत्कर्मकृता अपराश्चाधश्शाखाः पुनरपि मनुष्यपश्वादि रूपेण प्रसृता भवन्ति; ऊर्ध्वं च गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेण प्रसृता भवन्ति; ताश्च गुणप्रवृद्धाः गुणमयसत्त्वा दिभिः प्रवृद्धाः, विषयप्रवालाः-शब्दादिविषयपल्लवाः, कथमित्यत्राह— ब्रह्मलोकमूलस्यास्य वृक्षस्य मनुष्याग्रस्य, अधः-मनुष्यलोके,मूलान्यनुसन्ततानि,तानि च कर्मानुबन्धीनि मूलानि अधो मनुष्यलोके भवन्तीत्यर्थः; मनुष्यत्वावस्थायां कृतैर्हि कर्मभिः अधो मनुष्यपश्वादयः, ऊर्ध्वं च देवादयो भवन्ति॥२॥

---

वत्स्यादितिचेन्न, विरुद्धत्वात्। तत्रहि तन्निर्ण्णातस्य परब्रह्माभिगम [illegible]
परिमार्गितव्यमिति; अतोऽस्यान्यार्थासंभवात्संसारविषयत्वे सिद्धे तद्विदो वेदवित्त्वं [illegible]
वेदान्तप्रतिपाद्यार्थज्ञानोपयोगितयैव—इति । 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यादिकं नैमित्तिकसृष्टिप्रक्रिययोक्तम् ॥१॥

अथ नित्यसृष्टिप्रक्रिययाप्युच्यते 'अधश्च' इति । अपराश्चेति पूर्वोक्त[illegible] पुनरपीति नित्यसृष्टिद्योतनम् । कर्मलोकमधिकृत्य ऊर्ध्वं प्रवृत्तेर्विवक्षितत्वात्गन्धर्वादिरूपेण [illegible] पूर्वोक्तेन चतुर्मुखलोकावधिकाधश्शाखत्वेन अविरोध इत्यभिप्रायेणाह—गन्धर्वयक्षदेवादि [illegible] प्रागुक्तप्रक्रियया गुणानामुत्तरोत्तरजन्महेतुत्वेन देवमनुष्यादिशाखानां गुणप्रवृद्ध[illegible] रणास्सलिलस्थानीयाः ; प्रकाण्डस्थानीया वा । अत्र विषयशब्दस्य सर्वसाधारण[illegible] व्युदासायाह—शब्दादीति । प्रवालशब्दस्यात्र विद्रुमार्थत्वासम्भवज्ञापनाय पल्लवशब्दः । [illegible] भोग्यत्वेन पल्लवास्समुद्भवन्ति । तद्वदेव देवादिषु शाखास्थानीयेषु भोग्यतया [illegible] स्थानीयत्वम् । ननु ऊर्ध्वमूलस्याधश्शाखत्वं स्वभावानुगुण्येनोपपाद्यतां नाम ; पुनरप्यधो [illegible] मूलमिति शङ्काभिप्रायेणाह—कथमित्यत्राहेति । 'अधश्च मूलानि' इत्यवान्तरमूलोक्तिः । [illegible] रप्ररूढप्रलम्बिताया लतायाः क्षितिसंसर्गजमूलप्रान्तरप्रगुणोर्ध्वशाखान्तरवृद्धि[illegible] ब्रह्म लोकमूलस्येति । मनुष्यलोकग्रहणं तत्र कर्माधिकारभूयस्त्वज्ञापनार्थम् । [illegible] त्कर्मणामेव च सर्वत्र मूलत्वोपपत्तेस्तदनुबन्धिनां गुणानामन्येषां वा मूलत्वं [illegible] कर्माण्येवानुबन्धीनीति । पुरुषमनुबध्नन्तीत्यनुबन्धीनि; यद्वा मुहुर्मुहुरित्यर्थः । [illegible] कर्मणां मनुष्यलोकस्थमूलत्वोक्तेः किं नियामकमित्यत्र [illegible]—मनुष्यत्वावस्थाय कृतैरिति । यथा न्यग्रोधादेरूर्ध्वशाखस्य शाखाग्रे बीजरूपं जटारूपं वा मूलं [illegible] स्यापि स्यादिति भावः ॥ २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

रा॥अस्य वृक्षस्य चतुर्मुखादित्वेनोर्ध्वमूलत्वं, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याग्रत्वेनाधश्शाखत्वं, मनुष्यत्वे कृतैः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृतशाखत्वमिति यथेदं रूपं निर्दिष्टं, न तथा संसारिभिरुपलभ्यते ; मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य पिता तदनुरूपपरिग्रहश्चेत्येतावन्मात्रमुपलभ्यते ; तथाऽस्य वृक्षस्य अन्तो—विनाशोऽपि गुणमयभोगेष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते ; तथाऽस्य गुणसङ्ग एवादिरिति नोपलभ्यते ; तस्य प्रतिष्ठा चानात्मन्यात्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते; प्रतितिष्ठत्यस्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्य प्रतिष्ठा ॥

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।

एनम्—उक्तप्रकारं सुविरूढमूलं—सुष्ठु विविधं रूढमूलमश्वत्थ सम्यग्ज्ञानमूलेन दृढेन गुणमय-

---

ता॥ ननु सर्वप्रत्यक्षसम्मतेऽस्मिन् संसारे 'यस्तं वेद' इति कस्यचित्तद्वेदनेन प्रशंसनमयुक्तमित्यत्रोच्यते 'न रूपमस्य' इति । नात्र रूपानुपलम्भवचनस्य रूपाभावे तात्पर्यं, निर्दिष्टरूपविरोधादित्यभिप्रायेणाह—अस्य वृक्षस्येति । सर्वेषां संसारोपलम्भे सत्यपि प्रकृताकारेण नोपलम्भ इति तथाशब्दाभिप्रेतं विवृणोति—चतुर्मुखादित्वेनेत्यादिना । संसारिभिरिति—अपवर्गोपयुक्तज्ञानरहितैरिति भावः ; संसारिष्वेव यस्तथा वेद, स मुक्तप्राय इति वा । कूटस्थपितृपुत्रादिरूपेण लोकेऽपि मूलशाखापल्लवादिकं दृश्यत इत्यत्राह—मनुष्योऽहमिति । तेषां हेयस्यापि संसारस्योपादानोपयुक्तं ज्ञानमस्ति, न तु हानार्थमिति भावः । 'नान्तः' इत्यादावपि तथाशब्दस्यानुषङ्गमाह—तथाऽस्येति । समभिव्याहृतासङ्ग [illegible] —विनाश इति । आत्यन्तिकप्रलय इहासङ्गनिष्पादितान्तशब्देन विवक्षितः ; तस्य च स्वरूपतः कारणतश्चानुपलम्भः ; नित्यप्रलयमात्रं हि संसारिभिर्दृश्यत इत्यभिप्रायेणाह—गुणमयभोगेष्वसङ्गकृत इति । भोगशब्दोऽत्र भोग्यपरः । प्रमाणसिद्धस्यान्तस्यादेः प्रतिष्ठायाश्च स्वरूपनिषेधभ्रमव्युदासाय 'उपलभ्यते' इतिपदमनुषक्तम् । गर्भादिरूपस्य ...नरादेरुपलम्भात्प्रधानभूत आदिरिह विवक्षित इत्याह—गुणसङ्ग एवेति । अत्र प्रतिष्ठाशब्देन परोक्तं परमात्माभिधानमयुक्तं, निस्सङ्गानां सङ्गविषयस्य तस्यासङ्गशस्त्रच्छेद्यवृक्षप्रतिष्ठात्वनिर्देशानौचित्यात् , अत आदिभूतस्य सङ्गस्यापि निदानं क्षेत्रादिस्थानीयमज्ञानमिह अर्थौचित्यात्प्रतिष्ठोच्यत इत्याह—अनात्मन्यात्माभिमानरूपमिति । एतेन सम्प्रतिष्ठा मध्यमितिव्याख्यापि निरस्ता । अज्ञाने कथं प्रतिष्ठाशब्दवृत्तिरित्यत्राह—प्रतितिष्ठतीति । अयं भावः—मूलस्थितिभूमिः वृक्षस्य प्रतिष्ठा; कर्म च संसारवृक्षस्य मूलत्वेनोक्तम्; तच्च "अविद्यासञ्चितं कर्म"¹ इति वचनादज्ञाने स्थितं, तदधीनत्वात्तदनुष्ठानस्य; ममकारस्यापि कर्महेतोरहङ्कार एव कन्द इति स इह संसारवृक्षप्रतिष्ठेति ॥

---

प्र-पा ॥ ¹ वि. पु. २-१३-७० ॥

**भोगासङ्गाख्येन शस्त्रेण छित्वा ततो—विषयासङ्गाद्धेतोस्तत्पदं परिमार्गितव्यम्—अन्वेषणीयम्; यस्मिन् गता भूयो न निवर्तन्ते ॥**

कथमनादिकालप्रवृत्तो गुणमयभोगसङ्गस्तन्मूलं च विपरीतज्ञानं निवर्तेत इत्यत आह—

**तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्येद्यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥** ४

अज्ञानादिनिवृत्तये तमेव चाद्यं—कृत्स्नस्यादिभूतं +'**मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्**' *'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' ×'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय' इत्यादिषूक्तमाद्यं पुरुषमेव शरणं प्रपद्येत्; तमेव शरणं प्रपद्येत; यतो—यस्मात् कृत्स्नस्य यन्मूलमियं गुणमयभोगसङ्ग-प्रवृत्तिः, पुराणी पुरातनी प्रसृता; उक्तं हि मयैतत्पूर्वमेव 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। **मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते**' इति; 'प्रपद्येयतः प्रवृत्तिः' इति वा पाठः; तमेवचाद्यं पुरुषं **प्रपद्य**-शरणमुपगम्य, इयतः—अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य साधनभूता प्रवृत्तिः पुराणी-पुरातनी

---

'एनम्' इति शङ्कास्पदप्रकृतिवैचित्र्यपरामर्शं व्याह—**उक्तप्रकारमिति**। सुदृढत्वं दृढनिरूढ-वासनत्वेनाच्छेत्तुमशक्यत्वम्। विविधत्वं—ब्रह्मादिस्तम्बादिविवेकस्य कर्माख्यस्यास्य कन्देऽप्यनादि-कालं मनोवाक्कायैर्बुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकञ्च विधिनिषेधविषयविचित्रकर्मणामनन्तप्रकारसम्भूतत्वम्। असङ्गोऽपि कदाचित्तात्कालिकव्याध्यादिक्लेशादपि भवति; स तु न दृढः; अतः—**सम्यग्ज्ञानमूलेने**-त्युक्तम्। विषयत्यागदशायामिव आत्मान्वेषणदशायामप्यसङ्गोऽनुवर्तनीय इति ज्ञापनाय ततश्शब्दः। अत एव 'ततःपरम्' इति परशब्दाध्याहारेण व्याख्यान्तरमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह-**ततो विषयासङ्गाद्धे-तोरिति**। '[1]आत्मानमन्विच्छेत्' इत्यादिसूचनायाह—**अन्वेषणीयमिति**। छन्दोनुरोधाय च्छान्दसं 'निवर्तन्ति' इति परस्मैपदमित्यभिप्रायेण स्वयमात्मनेपदं प्रायुङ्क्त ॥

ननु दृढस्यासङ्गशस्त्रस्य लाभे हि तेन छिद्येत; तदेव तु संसारिभिर्दुर्लभतरमिति शङ्कोत्तर-ग्रन्थं सङ्गमयति—**कथमिति**। 'निर्मानमोहाः' इत्यादिसमनन्तरग्रन्थानुसन्धानेनाह—**अज्ञानादिनिवृत्तय इति**। आद्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारं तच्छब्देन स्थाप्यत इत्याह—**मयेति**। यदाज्ञातिलङ्घनाद्बन्धः, स एव हि प्रसादितो मोचक इत्यभिप्रायेणैवकारः। तत्प्रपञ्चनरूपस्य 'यतः प्रवृत्तिः' इत्यादेर्ब्रह्मादिसृष्टिमात्र-परत्वव्युदासायेममेवार्थं प्रपत्तिवाक्ये प्रागुक्तं स्मारयति—**उक्तं हीति**। '[2]तेषामेवानुकम्पार्थं' '[3]मच्चि-त्तस्सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि' '[4]मामेकं शरणं व्रज' इत्यादिकमपि भाव्यम्। अत्र प्रसृतादिशब्दै-स्सत्यत्वस्यैव प्रतीतेः, परेषामिन्द्रजालदृष्टान्तश्शब्दस्वारस्येन प्रत्यक्षादिभिश्च बाधितः। छन्दोवदृ-षीणां प्रयोगानुमतेः 'प्रपद्येत्' इति परस्मैपदम्। तत्र ह्यभिमतं पाठान्तरमर्थान्तरं चाह—**प्रपद्येत्या**-

---

**प्र-पा** ॥ +गी. ९-१० ॥ * गी. १०-८ ॥ × गी. ७-७ ॥

[1] जाबाल. ६ ॥ [2] गी. १०-११ ॥ [3] गी. १८-५८ ॥ [4] गी. १८-६६ ॥

रा॥प्रसृता, पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी; पुरातना हि मुमुक्षवो मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धास्सञ्जाता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५

एवं मां शरणमुपगम्य निर्मानमोहाः—निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहाः जितसङ्गदोषाः-जितगुणमयभोगसङ्गाख्यदोषाः, अध्यात्मनित्याः-आत्मनि यत् ज्ञानं तदध्यात्मम्, आत्मज्ञाननिरताः, विनिवृत्तकामाः-विनिवृत्ततदितरकामाः, सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैश्च विमुक्ताः, अमूढाः—आत्मानात्मस्वभा-

ता॥दिना । उत्तमपुरुषत्वे वाक्यानन्वयात् 'इयतः' इति पदच्छेदः । एवं च शङ्कायास्साक्षादिदमुत्तरं स्यादिति भावः । इयच्छब्दस्यात्र प्रकृतसाकल्यपरत्वमाह—**अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्येति** । पुरुषव्यापारविषयत्वाय—**साधनभूतेत्युक्तम्** । षष्ठ्यभिहितं सम्बन्धसामान्यमिह साध्यसाधनभावरूपविशेषे विश्रान्तमिति भावः । 'प्रसृता पुराणी' इत्यनेन शिष्टाचारप्रदर्शनमभिमतमित्याह—**पुरातनानामिति**। तदेव विवृणोति—**पुरातनाहीति** ॥ ४ ॥

अस्मिन्नर्थे '**निर्मानमोहाः**' इत्याद्यनन्तरवाक्यमपि 'यतः' इत्युक्तस्य विवरणतया सुसङ्गतमित्यभिप्रायेणाह—**एवमिति**। अत्र सामर्थ्यात्सङ्गनिवृत्तेः कारणं **निर्माननिमोहत्वमिति** तदनुरूपं व्याख्याति—**निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहा** इति । 'अमूढाः' इति पृथगुक्तेरत्र मानमोहमेलनव्याख्यानमयुक्तमिति भावः । आत्मसङ्गव्यवच्छेदाय-**गुणमयेति** विशेषणम् । जितसङ्गत्वफलमध्यात्मनित्यत्वम्; तच्च 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्' इति प्रागुक्तं तदाह—**आत्मनि यज्ज्ञानमिति** । योगकाले नैरन्तर्येणोत्थानकालेऽपि प्राचुर्येणाध्यात्मज्ञाननिरतत्वम् । स्वादुतमे स्वात्मज्ञाने निरतत्वात्तदितरकामनिवृत्तिः । विनिवृत्तकामत्वमिह विशेषतो निवृत्तकामत्वं ; तच्च विषयसन्निधावप्युपेक्षकत्वम् । सङ्गकामयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य पूर्वोक्तत्वाच्चापुनरुक्तिः । **सुखदुःखसंज्ञैः**-अनुकूलप्रतिकूलस्वभावैरित्यर्थः । इदं चोपायदशाविवक्षायां द्वन्द्वतितिक्षापरम् ; फलदशापरत्वे दुःखात्यन्तनिवृत्तिपरम् । 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् । मोहितम्' इत्युक्तमायातरणादिहामूढत्वम् । तच्च देहात्मभ्रमनिवृत्तेः 'निर्मानमोहाः' इत्यनेनोक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तात्मानात्मविषयसमस्त भ्रमनिषेधरूपमित्यभिप्रायेणाह-**आत्मानात्मस्वभावज्ञा**इति यद्वा मोहहेतुनिवृत्तिलक्षकोऽत्रामूढशब्दः, अन्योन्यव्यावर्तकासाधारणधर्मप्रतीत्या ह्यात्मानात्मैक्यमोहो निवर्तनीय इति भावः । स्वरूपतो निर्विकारत्वादात्मनां व्ययो ज्ञानसङ्कोचविकासरूपः; तन्निषेधफलितमाह—**अनवच्छिन्नज्ञानाकारमिति** । पद्यत इति पदं 'प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः' इति परिशुद्धात्मनोऽपि परमात्मवत्प्राप्यत्वात्पदत्वम् । **नचात्र** परमात्मा पदशब्दाभिप्रेतः, अनन्तरश्लोके तस्यैव तच्छब्दपरामृष्टस्य मम धामेति व्यधिकरणनिर्देशात् । नच पदशब्दधामशब्दयोरिह दिव्यस्थानविषयत्वं, 'परिमार्गितव्यम्' इति तस्यान्वेषणीयत्वविध्ययोगात् । तस्यहि फलतया-

रा।।वज्ञाः, तदव्ययं पदं गच्छन्ति-अनवच्छिन्नज्ञानाकारमात्मानं यथावस्थितं प्राप्नुवन्ति, मां शरण-मुपगतानां मत्प्रसादादेवैतास्सर्वाः प्रवृत्तयस्सुशकास्सिद्धिपर्यन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

**न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।**
**यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥** ६

**तदात्मज्योतिर्न सूर्यो भासयते, न शशाङ्कः, न पावकश्च ; ज्ञानमेव हि सर्वस्य प्रकाशकम् ; बाह्यानि तु ज्योतींषि विषयेन्द्रियसंबन्धविरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारकाणि । अस्य च प्रकाशकं**

---

ता।।स्तीति ज्ञातव्यत्वमात्रं; नत्वात्मवत्समाधिपर्यन्तगवेषणास्पदत्वम् । मम धामेति निर्देशेन हि संसारावस्था 'ममैवांशः' इत्यादिनोच्यते । अन्यथा परस्थानप्रतिपादनानन्तरं 'ममैवांशः' इति बद्धा-वस्थजीवनिर्देशोऽपि नातीव सङ्गत इति भावः । उक्तशङ्कापरिहारतया 'तमेव' इत्यादेः पिण्डितं तात्पर्यमाह—**मां शरणमिति** ॥ ५ ॥

प्रकाशकान्तरनैरपेक्ष्यद्योतनाय तच्छब्दाभिप्रेतमाह—**आत्मज्योतिरिति**। अयं भावः—तच्छब्द-स्य प्रकृतपरामर्शित्वस्वारस्यात् 'पदमव्ययं तत्' इति परिशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रकृतत्वादुत्तरश्लोकेऽपि 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः' इति तस्यैवोक्तेरत्रापि श्रुतिसिद्धस्वयंज्योतिष्ट्व[illegible]-योगाज्जीवविषयोऽयं श्लोक इति । सूर्याद्यप्रकाश्यत्वं स्वभाववैपरीत्येन स्थापयति—**ज्ञानमेव हीति । सर्वस्येति**—प्रकाश्यवर्गस्य, तत्प्रकाशकतयाभिमतसूर्यादिज्योतिषोऽपीति भावः।ज्ञानं चेत्सर्वस्य प्रकाशकं तर्हि बाह्येष्वपि किं सूर्याद्यपेक्षया ? कथञ्च तेषु प्रकाशकत्वव्यवहार इत्यत्राह—**बाह्यानि त्विति । सम्बन्धविरोधीति**-सामग्रीमध्यपातिविशिष्टसम्बन्धाकारविवक्षयोक्तम् । नहि कुड्यादिवत्तमो व्यवधा-यकं, तमोव्यवहितालोकस्थग्रहणात् । एवं सर्वप्रकाशकमात्मज्योतिस्स्वयमेव किं न प्रकाशते, केन वान्येन तत्प्रकाश्यमित्यत्राह—**अस्य चेति** । चस्त्वर्थश्शङ्कानिवृत्त्यर्थः । स्वयंप्रकाशस्यापि यथावस्थितसमस्ता-कारग्रहणे संसारिणां योग एवोपाय इति भावः । प्रकाशकान्तरप्रतिषेधे वेद्यत्वनिषेधशङ्काप्यनेन परिहृता । **विशेषनिषेधश्शेषाभ्यनुज्ञानपर** इति भावः । योगोऽपि सर्वेषां किं न सिध्येत् ? तत्राह—**तद्विरोधीति** । संसारिकं कर्म योगोत्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः । नहि सर्वेषां न सिध्यतीति शङ्कायां प्रकृतेन परिहरति—**तन्निवर्तनं चेति** । **गत्वा**—प्राप्येत्यर्थः । धामशब्दोऽत्र प्राग्वत् नियमनस्थानपरः.

---

**प्र-पा** ॥ ' वि. पु. ५-७-९३ ॥ ' विज्ञानम्प्रापकम्प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव । प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेष-भावनः' ॥—उक्तस्य समाधिरूपज्ञानस्य 'भेषजं भग-वत्प्राप्तिः' इत्युक्तम्परब्रह्मप्राप्तिफलमाह—विज्ञानमिति॥ इदं विज्ञानं प्राप्ये परे ब्रह्मणि प्रापकम्, तथैव ब्रह्मवत् भावनात्रयरहितो भगवद्गामनः आत्मा प्रापणीयः प्रापयितव्यः 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'विद्ययामृतमश्नुते' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' 'भक्त्या मामभिजानाति' 'तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च' इत्यादि' इति श्रीविष्णुचित्तव्याख्यातम् ॥

**रा॥योगः, तद्विरोधि चानादिकर्म, तन्निवर्तनं चोक्तं भगवत्प्रपत्तिमूलमसङ्गादि; यद्गत्वा पुनर्न निवर्तन्ते, तत्परमं धाम—परमं ज्योतिः, मम—मदीयं मद्विभूतिभूतो ममांश इत्यर्थः ; आदित्यादीनामपि प्रकाशकत्वेन तस्य परमत्वम् । आदित्यादीनि हि ज्योतींषि न ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि, ज्ञानमेव सर्वस्य प्रकाशकम् ॥ ६ ॥**

---

अपि तु सूर्याद्यपेक्षाप्रतिक्षेपात्स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वसिद्धेर्ज्योतिर्वाची । तत एव मम परं ज्योतिरित्यन्वयो मन्दः । ममेति स्वसम्बन्धविधिस्तु मुक्तदशाभाविपरमसाम्यशङ्कितस्वातन्त्र्यपरिहारेण सार्थ इत्यभिप्रायेणाह—**परं ज्योतिर्मम मदीयमिति** । 'ममैवांशः' इति वक्ष्यमाणस्यापि निदानमिहाभिप्रेतमिति व्यञ्जयन् षष्ठ्युक्तं सम्बन्धसामान्यं विशेषे नियच्छति—**मद्विभूतिभूत** इति । विभूतित्वं च गृहिणो गृहादिवत्, अपित्वपृथक्सिद्धविशेषणांशत्वेनेत्याह—**ममांश** इति । अयमभिप्रायः—नतावन्निरवयव एकस्मिन् स्वरूपेंऽशव्यपदेशः अंशस्यैकवस्त्वेकदेशरूपत्वेन भेदाश्रयत्वादशांशिभावस्य ; अन्यथैकस्मिन् कोंशः कश्चांशी? नहि स एव तस्यांश इति भ्रान्तोऽपि ब्रूयात् । नच भेदाभेदसम्भवः, व्याघात सर्वश्रुतिकोपादिप्रसङ्गात् । "पादोऽस्य विश्वा भूतानि'[1] "तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्'[2] "यथाग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनस्सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्ति'[3] इत्यादिश्रुतिप्रतीतांशत्वं विशिष्टे विशेषणांशतयेति "अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यधिकरणे "प्रकाशादिवत्तु नैवं परः'[4] इति सूत्रेस्थापितम् । अतोऽनेकेष्वेव केनचिदुपाधिनैकतयाभिमतेषु कश्चिन्निरूप्यमाणोंऽश इति व्यपदिश्यते । एवमेवहि पटादिराश्यादिष्वपि । तच्च विशेषणविशेष्यभावेनावस्थितेष्वपि विशिष्टैक्ये 'विशेषणांशः' इत्यादिव्यपदेशेषु तुल्यम् । तस्मादत्रात्यन्तभिन्नयोर्जीवपरयोर्विभूतितद्वद्भावेन विशिष्टैक्याद्विशेषणभूतो जीवो निष्कृष्य व्यपदिश्यमानः प्रधानापेक्षयांऽश इति व्यपदिश्यत इति। अत्र निरङ्कुशपारम्यवत्परमात्मव्यतिरिक्तविषयधामशब्दनिर्दिष्टज्योतिर्विशेषणभूतं परमत्वं सन्निहितज्योतिरपेक्षयेति तत्फलितमाह—**आदित्यादीनामपीति** ॥ ६ ॥

---

**प्र-पा** ॥ [1] पुरुषसूक्त. १-२-१ ॥ [2] श्वेताश्व. ४-१० ॥

[3] बृह. उप. ४-१-२० ॥ 'यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' ॥

[4] शारी. २-३-४५ ॥ अंशाधिकरणस्थमिदं सूत्रम् । एकद्रव्यैकदेशत्वं हि अंशत्वम् । अतो जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवदोषा ब्रह्मणो दोषा स्युरित्याशङ्क्याह प्रकाशादिवत्तु नैवम्परः-इति ॥ तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । ब्रह्मांशत्वेऽपि जीवस्य, जीवो यत्स्वरूपो यत्स्वभावश्च, नैवम्परः निरवद्यः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पएव सर्वदा । कथम् ? प्रकाशादिवत्-प्रकाशविशिष्टानां मणिद्युमणिप्रभृतीनां प्रकाशः विशिष्टैकदेशत्वेनयथांशः। आदिशब्दात् विशेषणतेकस्वभावजातिगुणशरीराणि गृह्यन्ते । विशेषणानां विशिष्टै देशतया तदंशत्वेऽपि विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदो न विरुद्धः । 'य आत्मनि तिष्ठन्.... यस्यात्मा शरीरम्' इति हिश्रुतिः ।

**ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः ।**

**मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥** ७

गा॥इत्थमुक्तस्वरूपस्सनातनो ममांश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीवभूतो जीवलोके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति । कश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्यायाः मुक्तः स्वेन रूपेणावतिष्ठते; जीवभूतस्त्वतिसंकुचितज्ञानैश्वर्यः कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनष्षष्ठानामीश्वरः तानि कर्मानुगुणमितस्ततः कर्षति ॥ ७ ॥

**शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।**

**गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥** ८

यच्छरीरमवाप्नोति, यस्माच्छरीरादुत्क्रामति, तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानिइन्द्रियाणि तसूक्ष्मैस्सह गृहीत्वा संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् । यथा वायुः स्रक्चन्दनकस्तूरिकाद्याशयात्—तत्स्थानात् सूक्ष्मावयवैस्सह गन्धान् गृहीत्वान्यत्र संयाति, तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

कानि पुनस्तानीन्द्रियाणीत्यत्राह—

**श्रोत्रं चक्षुस्स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।**

**अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥** ९

एतानि मनष्षष्ठानीन्द्रियाण्यधिष्ठाय स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणानि कृत्वा तान् शब्दादीन् विषयानुपसेवते उपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

**उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।**

**विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥** १०

एवं गुणान्वितं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिसंस्थानपिण्डसंसृष्टं पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा कदाचिदपि प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणं ज्ञानैकाकारम् विमूढा नानुपश्यन्ति ; विमूढाः—मनुष्यत्वादिपिण्डात्माभिमानिनः ; ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानवन्तः सर्वावस्थमप्येनं विविक्ताकारमेव पश्यन्ति ॥ १० ॥

---

**ता**॥यद्येवं त्वद्विभूतितया तवांश एव, तर्हि नित्यसूरिवर्गवदविशेषेण सर्वेषां परिशुद्धाकारयोगः किं न स्यादित्यत्र बद्धस्यापि स्वविभूतित्वमनूद्य बद्धमुक्तादिव्यवस्थापनं 'ममैवांशः' इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**इत्थमुक्तस्वरूप** इति ॥ ७ ॥*

---

**प्र-पा** ॥ *अत्र. ७-८-९. श्लोकानां तात्पर्यचन्द्रिका न लभ्यते ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११

रा॥मत्प्रपत्तिपूर्वकं कर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलान्तःकरणा योगिनो योगाख्येन चक्षुषा आत्मनि–शरीरेऽवस्थितमपि शरीराद्विविक्तं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मानः—मत्प्रपत्तिविरहिणः ततएवासंस्कृतमनसः, ततएवाचेतसः— आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिताः— नैनं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

एवं रविचन्द्राग्नीनामिन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसनिरसनमुखेनेन्द्रियानुग्राहकतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशकज्ञानज्योतिरात्मा मुक्तावस्थो जीवावस्थश्च भगवद्विभूतिरित्युक्तम्—'तद्धाम परमं मम' 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः' इति । इदानीमचित्परिणामविशेषभूतमादित्यादीनां ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगवद्विभूतिरित्याह—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२

'अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजः, तन्मदीयं तेजः— तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि ॥ १२ ॥

---

ता॥कर्मकलापनिगलितस्य कलेबरकारागृहेऽवस्थानं, तत्रोत्क्रमणप्रवेशादिक्लेशः, तत्रस्थस्य च विषमधुकल्पक्षुद्रतरविषयोपसेवा चोक्तानि । अथ तदुपरि तन्निदानभूतमात्मापहरणचौर्यमुपक्षिप्य योग्यानुपलम्भंश्च परिहरति—'उत्क्रामन्तम्' इति श्लोकेन । गुणान्वितत्वमितरेषां हेतुरित्यभिप्रायेण पूर्वं तद्व्याख्या । उत्क्रमणादिकथनं सर्वावस्थोपलक्षणमित्यभिप्रायेण—**कदाचिदपी**त्युक्तम् । 'अहम्' इति नित्यमुपलभ्यमाने सर्वेषां स्वात्मनि, भुञ्जानतादौ च स्वात्मसाक्षिके कथं केचिन्नानुपश्यन्तीत्युच्यत इत्यत्राह—**मनुष्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षण** इति । प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डादित्यर्थः । ज्ञानैकाकारत्वोक्तिर्वैलक्षण्यप्रकाराणामुपलक्षणार्था । 'विमूढा नानुपश्यन्ति' इति भगवतस्सानुक्रोशोक्तिः । यथावस्थितात्मादर्शनमूलं विमूढत्वं तद्विषयमेवेत्याह—**मनुष्यत्वादिपिण्डात्माभिमानिन**इति । नित्यस्वप्रकाशत्वाव्यतिरेकाय विविक्ताकारत्वोक्तिः ॥ १० ॥

उक्तएवार्थस्सहेतुकमुपपाद्यते—'यतन्तः' इति श्लोकेन । 'यतन्तो योगिनः' इति पूर्वप्रपञ्चितमिह स्मारितमित्याह—**मत्प्रपत्तिपूर्वक**मिति । आत्मशब्दोऽत्रार्थान्तरानन्वयात्प्रस्तुतशरीरविषयः । तथा सत्यदर्शनशङ्काहेतुश्चानूदितो भवतीत्यभिप्रायेणाह—**शरीरेऽवस्थितमपी**ति। यतमानानां कथमकृतात्मत्वमित्यत्राह—**मत्प्रपत्तिविरहिण** इति । अत्रासंस्कृतमनस्त्वं—शरणवरणाभावः । विद्यमानस्यापि चेतसः प्रकृतोपयोगाभावादसत्कल्पत्वमचेतश्शब्देन विवक्षितमित्याह–**आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिता** इति ॥ ११ ॥

रा।।**पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्याह—**

**गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।।**
**पुष्णामि चौषधीस्सर्वास्सोमो भूत्वा रसात्मकः ।।** १३

**अहं पृथिवीमाविश्य सर्वाणि भूतान्योजसा ममाप्रतिहतसामर्थ्येन धारयामि, तथाहममृतरसमयस्सोमो भूत्वा सर्वौषधीः पुष्णामि ।। १३ ।।**

---

'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादेः पूर्वोत्तरासङ्गतिपरिहाराय सुखग्रहणाय चोक्तमर्थं निष्कृष्याह— **एवं रविचन्द्राग्नीनामिति ।** आत्मज्योतिषो विभूतित्वोक्त्यनन्तरं तत्प्रकाशनासमर्थतया अत्र सन्निधानेन प्रसक्तानां प्राकृतज्योतिषामपि विभूतित्वोक्तिर्युक्तेत्युक्तं भवति । अन्येषां तेजः कथमस्मदीयं स्यात् ? अतोऽत्रादित्यादितादात्म्यं प्रतीयत इत्यत्राह—**तैस्तैराराधितेनेति ।** श्रूयते हि '[1]येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' '[2]यस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति' '[3]न तत्र सूर्यो भाति' इत्युपक्रम्य '[4]तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । अतस्सर्वं स्वत ईश्वरशेषभूतं सत् तत्तत्कर्मानुरूपात्तत्सङ्कल्पात्कियन्तं कालमन्येषामपि शेषत्वं भजत इति भावः । अत्र तेजश्शब्देन चैतन्यज्योतिर्विवक्षा 'अगन्मागमनेऽग्निजम्' इत्यादिना न सङ्गच्छते; नह्यादित्यादिगतत्वेन चैतन्यमस्माकं घटादीन् प्रकाशयति । सर्वत्र चैतन्याविशेषेऽप्यादित्यादिषु सत्त्वाधिक्याद्दर्पणादिवदित्यप्यसारम्, तन्मते चैतन्यस्य व्यङ्ग्यत्वाद्यसम्भवादिति ज्योतिषां प्रकाशकत्वशक्तिस्स्वकीयेत्युक्तम् ।। १२ ।।

एवमन्येषामपि सर्वेषां तत्तद्विशेषकार्यजननशक्तिस्स्वकीयेति पृथिवीसोमवैश्वानराणां धारणाप्यायनपचनशक्तिभिरुपलक्ष्यते, अन्यथा स्वशक्तिमात्रकथने प्रकृतवैरूप्यादित्यभिप्रायेणाह—**पृथिव्याश्च भूतधारिण्याः धारकत्वशक्तिर्मदीयेति । सर्वाणीति**—चराणि स्थावराणि चेत्यर्थः । अन्ये हि पदार्थाः प्रतिघातिना संयोगेन धारयन्ति; अतस्तद्व्यवच्छेदार्थम् 'ओजसा' इति स्वासाधारणशक्तिनिर्देशः । तदभावे पृथिव्या धारकत्वशक्तिः प्रतिहन्येतेत्यभिप्रायेणाह—**ममाप्रतिहतसामर्थ्येनेति ।** श्रूयते च '[5]येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढे' '[6]स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां' 'येनेमे विधृते उभे । विष्णुना विधृते भूमी' '[7]एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' इति । सोमत्वाकारोऽत्र रसात्मक इति विशेष्यते । तेन पोषणद्वारविवक्षामाह—**अमृतरसमयस्सोमो भूत्वेति ।** अत्र विशेषणगत्या रसैः पुष्णामीति गम्यते ।। १३ ।।

---

**प्र-पा ।।** [1] काठके. ३. प्र. ६. अनु ।।
[2] ।।
[3] कठ. २-५-१५ ।।
[4] ४. का. १-प्र-८-अ. ५-पं ।।
[5] ४. का. २-प्र. ८. अ. २. प ।।
[6] आरण्यके. १. प्र. ८. अ. २. प ।।
[7] बृ. ५-८-६ ।।

**अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।**
**प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४**

रा॥अहं वैश्वानरः—जाठरानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमाश्रितः तैर्भुक्तं खाद्यचूष्यलेह्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्तः पचामि ॥ १४ ॥

**अत्र परमपुरुषविभूतिभूतौ सोमवैश्वानरौ 'अहं सोमो भूत्वा' 'वैश्वानरो भूत्वा इतितत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ । तयोश्च सर्वस्य भूतजातस्य परमपुरुषसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुमाह --**

**सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।**
**वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५**

**तयोस्सोमवैश्वानरयोः सर्वस्य च भूतजातस्य** सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयदेशे हृदि स **मत्संकल्पेन नियच्छन् अहमात्मतया सन्निविष्टः। तथाहुश्श्रुतयः** +'अन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा'

**जठरानलो भूत्वेति** "कोष्ठेऽग्निर्भुक्त मृच्छति' इति तेन ह्युक्तमिति भावः। ननु '[2]त्रेधा विहितंवा इदमन्नमशनं खादः' इति वचनात्कथं चातुर्विध्यम् ?, तत्राह—**खाद्यचूष्यलेह्यपेयात्मकमिति ।** आकारान्तरेण सङ्ग्रहादन्यत्र त्रेधोपदेश इति भावः। "[3]अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः। समन्वितस्समानेन सम्यक्पचति पावकः' इत्यादिष्वान्तरपवनवृत्तिसन्धुक्षितो ह्यग्निः पचनाय प्रभवतीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्त** इति एकएव हि वायुश्शारीरोऽनेकवृत्तिरिति "पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते' इति सूत्रभाष्येण "प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समान इत्येतत्सर्वं प्राण एव' इति श्रुत्योपपादितम् ॥ १४ ॥

'सर्वस्यचाहम्' इति श्लोकस्यासाङ्गत्यशङ्कापरिहारायोक्तसामानाधिकरण्यहेतुपरत्वेन सङ्गतिमाह—**अत्र परमपुरुषविभूतिभूता**वित्यादिना । चशब्द उक्तसमुच्चयार्थ इत्यभिप्रेत्य उक्तार्थमाह—**तयोस्सोमवैश्वानरयोरि**ति । 'सर्वस्य' इत्यस्य 'हृदि' इत्येतत्समभिव्याहारसामर्थ्यलब्धार्थमाह—**सर्वस्य भूतजातस्ये**ति। 'हृदि' इति निर्देशस्य प्रयोजनं सूचयितुं तत्स्वभावमाह—**सकलप्रवृत्ती**ति । आकाशवन्निविष्टत्वव्यवच्छेदायाह—**आत्मतया सन्निविष्ट** इति । आत्मत्वोपपादनायोक्तं—**सर्वं मत्सङ्कल्पेन नियच्छन्नि**ति । **तथाहुरि**ति—नियमनार्थं मन्तःप्रविष्टत्वेनात्मत्वेन चेममाहुरित्यर्थः । प्रथमपादोक्तार्थो द्वितीयपादेनोच्यमानार्थे हेतुरित्याह **अत**

**प्र-पा** ॥ [1] ॥ [2] ॥ [3] ॥

[4]शारी. २-४-११ ॥ 'पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते' प्राणापानादिवृत्तिभेदात् प्राण एव पञ्चधाव्यपदिश्यते । मनोवत्—यथा एकमेव मनः कामादिवृत्तिभेदेन तैश्शब्दैरभिधीयत इति श्रुतिराह-'कामस्सङ्कल्पः;' इत्यारभ्य ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति । अपानादिसमानपर्यन्तं व्यपदिश्य 'एतत्सर्वं प्राण एव' इतिव्यपदेशात् प्राणएवपञ्चवृत्तिरित्यवगम्यते ॥

[5]बृ. १-५-३ ॥

+ आरण्यके ३. प्र, ११ अनु ॥

[1]"य: पृथिव्यां तिष्ठन्' [2]'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमयति, [3]'पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्' [4]'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' इत्याद्याः, स्मृतयश्च [5]'शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो जगन्मयः' [6]'प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम्' [7]'यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि-स्थितः' इत्याद्याः ; अतो मत्त एव सर्वेषां स्मृतिर्जायते; स्मृतिः-पूर्वानुभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानम्। ज्ञानम्-इन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः; सोऽपि मत्तः। अपोहनं च, अपोहनं-ज्ञाननिवृत्तिः, अपोहनम्-ऊहनं वा, ऊहनमूहः, ऊहो नामेदं प्रमाणमित्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम् ; सचोहो मत्त एव; वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ; अतोऽग्निसूर्यवायुसोमेन्द्रादीनां मदन्तर्यामिकत्वेन मदात्मकत्वात्तत्प्रतिपादनपरैरपि सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्यः

---

इति। सर्वेषां... जायत इति चार्थसिद्धकथनम्। श्रुत्युपबृंहणस्मृतिभ्रमव्युदासायाह—स्मृतिरिति। बाह्यविषयानन्वितदहमतव्युदासायोक्तं—पूर्वानुभूतविषयमिति। प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षव्यावृत्त्यर्थं मात्र-पदम्। गोबलीवर्दन्यायमभिप्रेत्य ज्ञानपदं व्याचष्टे—इन्द्रियलिङ्गेति। 'अपोढदोषः' इत्यादिप्रयोगा-नुसारेणापोहनशब्दस्य निवृत्तिपरत्वम्, निवृत्तेः प्रतियोगिसाकाङ्क्षत्वेन प्रकृतज्ञानप्रतियोगिकत्वं चाभिप्रेत्याह—अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिरिति। पूर्वम् [8]'अप परी वर्जने' इत्यपेत्यस्य वर्जनद्योतकत्वमभि-प्रेत्य व्याख्यातम् ; इदानीं तदविवक्षया [9]'अध्याहारस्तर्क ऊहः' इति कोशानुसारेण ज्ञानपदोक्तप्रमाण-ज्ञानानुग्राहकतर्कपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे—अपोहनमूहनं वेति। ऊहनशब्दश्च भावल्युडन्त इत्याशयेनाह—ऊहनमूह इति। इत्थं प्रवर्तितुमर्हतीति—चाक्षुषप्रमा रूपिरूपतदेकार्थसमवायिचक्षुस्स-म्बन्धविषये प्रवर्तितुमर्हतीत्येवमादिरूपप्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयमित्यर्थः। 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' इत्युक्तसर्वान्तरात्मत्वस्य 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यत्रापि हेतुत्वमाह—अत इति। सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्य इति–[10]'नारायणं महाज्ञेयं' [11]'वचसां वाच्यमुत्तमम्' इत्युक्तप्रधानवेद्योऽहमेवेत्यर्थः। शरीरवाचि-शब्दैरात्मन एव प्रधानवेद्यत्वे दृष्टान्तमाह—देवमनुष्यादीति। [12]'चत्वारः पञ्चदशरात्रा देवत्वं गच्छन्ति' [13]'वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्। शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः' इत्याद्यनन्यथा

---

[1] बृ ५-७-३. शतपथ. १४-५-७-३० ॥

[2] बृ ५ ७-२२॥

[3] तै. ना. ११ अनु ॥ [4] छा: ८ १-१ ॥

[5] वि. पु. १-१७-२० ॥

[6] मनु. १२-१२२ ॥ [7] मनु. ७-९२ ॥

[8] अष्टा, १-४-८८ ॥ अपपरी वर्जने'—एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः। अपहरेस्संसारः, परिहरेस्संसारः। अत्र 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यादितनन्यगार्थः। परि वर्जने। लक्षणादौ तु हरिं परि ॥

[9] नामलिङ्गानुशासने. १. काण्डे धीवर्गे ॥

[10] पुरुषसूक्ते ॥

[11] जितन्तेस्तोत्रं. 'कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम्। योगानां परमां सिद्धिं परमं ते पदं विदुः' ॥

[12] ॥ [13] मनु. १२-९ ॥

देवमनुष्यादिशब्दैर्जीवात्मेव । वेदान्तकृत्-वेदानाम् "इन्द्रं यजेत' [2]'वरुणं यजेत' इत्येवमादीनामन्तः-फलम्; फले हि ते सर्वे वेदाः पर्यवस्यन्ति; अन्तकृत्-फलकृत् वेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः । तदुक्तं पूर्वमेव "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति' इत्यारभ्य "लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्' इति, "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति च; वेदविदेवचाहं वेदविच्चाहमेव ; एवं मदभिधायिनं वेदमहमेव वेद, इतोऽन्यथा यो वेदार्थं ब्रूते न स वेदविदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

**अतो मत्त एव सर्ववेदानां सारभूतमर्थं शृणु—**

**द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।**
**क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६**

क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके, प्रथितौ । तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दाभिलपनीयब्रह्मादिस्तंवपर्यन्तक्षरणस्वभावाचित्संसृष्टसर्वभूतानि; अत्राचित्संसर्गरूपैकोपाधिना पुरुष इत्ये-

सिद्धवैदिकलौकिकप्रयोगान्मनुष्यादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वं मुख्यमेवेति भावः । वेदान्तशब्दस्योपनिषत्परत्वे वेदनाशपरत्वे प्रकृतासङ्गत्यनुपपत्त्या चान्तशब्दस्य चरमवाचित्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**वेदानामिति** । इन्द्रं **यजेतेति**—इन्द्रं यजेत वरुणं यजेतेत्येवमर्थवाक्यानामित्यर्थः । "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्' "ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायां' "तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इत्यादीनामितियावत् । अन्तशब्दस्य कथं फलपरत्वमित्यतस्तदुपपादयति- **फले हीति** । "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इतिवत् । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यनेन फलितसर्वकर्मसमाराध्यत्वान्तरं तत्फलप्रदत्वोक्ति(स्तै)रेव सङ्गतेति सूचयन्फलितमर्थं ससंवादमाह—**वेदोदितफलस्येत्**यादिना । एवकारस्य यथाश्रुतान्वये अयोगव्यवच्छेदार्थत्वं स्यात्; तच्चायुक्तम्, भगवति वेदवित्त्वायोगस्यायुक्तेः ; अतो विशेष्यान्वयमाह-**वेदविच्चाहमेवेति** । "ये च वेदविदो विप्राः' इति भगवदतिरिक्तानामपि वेदवित्त्वप्रतीतेः—**अहमेवेति** कथमितरयोगव्यवच्छेद इत्यतस्तदभिप्रायमाह—**एवं मदभिधायिनमिति** ॥ १५ ॥

सर्ववेदसाररूपपुरुषोत्तमयाथात्म्यप्रतिपादनमुक्तेन सङ्गमयन्नवतारयति—**अतो मत्तएवेति** । लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य 'प्रथितः' इत्येतदनुषज्य वचनविपरिणामेन योजयति—**लोके प्रथिता**विति । प्रमाणञ्च "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इत्यादिकमभिप्रेतम् । पुरुषशब्दनिर्दिष्टात्मनस्स्वरूपेण क्षरत्वायोगाच्छरीरद्वारा तदित्यभिप्रेत्य तृतीयपादं व्याचष्टे—**तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्ट** इत्यादिना । 'क्षरः' इत्येकत्वनिर्देशेन 'भूतानि' इति बहुत्वनिर्देशस्तु-

**प्र-पा** ॥ [1] शतपथ. ५-१-६ ॥ [2] शतपथ. २-३-३७ ॥ [3] गी. ७-२१ ॥ [4] गी. ७-२२ ॥ [5] गी. ६-२४ ॥ [6] यजु. २. का. ५. प्र. ४. अ. १. प ॥ [7] ॥ [8] यजु. २ का. ३. प्र. १२. [9] गी. ९-२४ ॥ [10] भारते. वनप. ८६-२६ ॥ [11] ६ तै. २. प्र ॥

**कत्वनिर्देशः ।** अक्षरशब्दनिर्दिष्टः - कूटस्थः, अचित्संसर्गवियुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा । स त्वचित्संसर्गाभावादचित्परिणामविशेषब्रह्मादिदेहासाधारणो न भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते । अत्राप्येकत्वनिर्देशोऽचिद्वियोगरूपैकोपाधिनाभिहितः । नहीतः पूर्वमनादौ काले मुक्त एकएव । यथोक्तं "बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' [2]सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति ॥ १६ ॥

**उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।**
**यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥** १७

उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामन्यः-अर्थान्तरभूतः परमात्मेत्युदाहृतस्सर्वासु श्रुतिषु । परमात्मेति निर्देशादेव ह्युत्तमः पुरुषो बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामर्थान्तरभूत

---

पाधिकृत इति शङ्काव्युदासायाह—**अत्राचित्संसर्गेति** । बद्धात्मनां स्वरूपतो भेदाभावे सर्वदुःखसुखप्रतिसन्धानं सर्वेषां स्यादिति भावः । कूटस्थशब्दोऽनेकसन्ततिमूलपुरुषे प्रसिद्धः, सचात्र न परमपुरुषः, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति तस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । नापि हिरण्यगर्भादिः, तस्य देहसम्बन्धित्वेन क्षरशब्दनिर्दिष्टत्वात्; नापि मुक्तात्मा, रूढ्याद्यविषयत्वादित्यतस्तत्र योगवृत्तिमभिप्रेत्य मुक्तात्मपर इत्याह—**अचित्संसर्गवियुक्त** इति । योगवृत्तिमुपपादयति—**सत्विति** । **ब्रह्मादिदेहेति**—ब्रह्मादिदेहसम्बन्धायत्तविचित्रसुखदुःखाद्यसाधारणाकारो न भवतीत्यर्थः । एतेन 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुत्युक्तासङ्कुचितज्ञानैकाकारत्वलक्षणसाधारणाकारो भवतीत्युक्तं भवति । तथाच कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थइति व्युत्पत्तिरपि सूचिता । साधारणाकारत्वमेवात्र कूटसादृश्यमिति भावः । अत्राप्येकत्वनिर्देश एकोपाधिक्रोडीकारनिबन्धन एवेत्याह—**अत्रापीति** । **निर्देशः....अभिहित** इत्येतत् 'पाकं पचति' इति वद्द्रष्टव्यम् । उक्तार्थे हेत्वभिप्रायेण मुक्तात्मबहुत्वं सप्रमाणमाह—**पूर्वमनादौ काल** इति ॥ १६ ॥

अप्राप्तत्वादन्यत्वस्य विधेयत्वं वदन् तस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात्प्रकृतक्षराक्षरपुरुषयोरेव प्रतियोगित्वमाह—**उत्तमःपुरुषस्तु ताभ्यामिति** । 'परमात्मेत्युदाहृतः' इत्यस्य विधेयपरत्वासंभवेन अन्यत्वहेतुपरत्वमाह—**सर्वासु श्रुतिषु चेति** । 'तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः' 'आत्मा नारायणः पर' इत्यादिष्वित्यर्थः । परमात्मेतिनिर्देशहेतुत्वोपपादकत्वेनोत्तरार्धमवतारयति—**कथमिति** । लोकशब्दस्य भुवनपरत्वे लोकत्रयं—भूरादिलोकत्रयं, स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणलोकत्रयं वा स्यात् । तथाच तद्व्यापनभरणयोस्सर्वात्मत्वपर्यवसितपरमात्मत्वोपपादकत्वेन क्षराक्षरात्मकसर्वनियन्तृत्वसाधकत्वं न स्यात् । कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमिति लोकत्रयपरत्वेऽपि तत्रत्यपुरुषेषु लक्षणा स्वीकार्या; ततो वरं योगवृत्त्याश्रयणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**लोक्यत इति लोक** इत्यादिना । कथमचाक्षुषयोर्बद्धमुक्तयोर्लोकनकर्मत्वमित्यत आह—**प्रमाणावगम्यमेतत्त्रयमिति** । 'यः' इति-"अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां

---

**प्र-पा ॥** [1] गी. ४-१० [2] गी. १४-२ ॥ [3] छां ८-१२-२ ॥
[4] तै. नारायणानुवाके ॥ [5] आरण्यके. ३. प्र. ११-अ ॥

इत्यवगम्यते; कथं ? यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ति-लोक्यत इति लोकः, तत्त्रयं-लोकत्रयम् ; अचेतनं तत्संसृष्टश्चेतनो मुक्तश्चेति प्रमाणावगम्यमेतत्त्रयं य आत्मतया आविश्य बिभर्ति, स तस्माद्व्याप्याद्भर्तव्याच्चार्थान्तरभूतः, इतश्चोक्ताल्लोकत्रयादर्थान्तरभूतः; यतस्सोऽव्ययः, ईश्वरश्च; अव्ययस्वभावो हि व्ययस्वभावादचेतनात्तत्संबन्धेन तदनुसारिणश्च चेतनादचित्संबन्धयोग्यतया पूर्वसंबन्धिनो मुक्ताच्चार्थान्तरभूत एव; तथैतस्य लोकत्रयस्येश्वरः, ईशितव्यात्तस्मादर्थान्तरभूतः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८

'यस्मादेवमुक्तैस्स्वभावैः क्षरं पुरुषमतीतोऽहं, अक्षरान्मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः, अतोऽहं लोके वेदेच पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । वेदार्थावलोकनाल्लोक इति स्मृतिरिहोच्यते । श्रुतौ स्मृतौ

---

सर्वात्मा "[1]भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति' इत्यादिकमत्राभिप्रेतम्। सः इति-स परमात्मेति निर्दिष्ट इत्यर्थः । 'यः' इत्यस्य तत्परत्वात्प्रत्येकं विशेषणानामन्यत्वसाधनसामर्थ्यात्तदर्थास्थिनिमात्रविवक्षायामत्रानपेक्षितोक्त्या पदान्तरवैयर्थ्यादित्यभिप्रायेणाह-इतश्चेति । अत्रावेशभरणेश्वरत्वाना कर्मकर्तृभावेन अन्यत्वोपस्थापकत्वम्, अव्ययत्वस्य तु साक्षात्स्वभावविरोधादित्यभिप्रायेणाह—अव्यय स्वभावो हीति । एवमवान्तरवैषम्यं दर्शयिष्यति '[2]अव्ययस्वभावतया व्यापनभरणैश्वर्यादियोगेनच' इति । तत्संबन्धेन तदनुसारिणइति—तदधीनजन्मविनाशादिक्लेशभाज इत्यर्थः । तद्वज्ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणविकारयोगिन इति वा । योग्यता नाम, सहकारिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्वं, सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा । सा च मुक्तस्याप्यस्तीति स्वभावविरोधस्तत्राप्यविशिष्ट इत्याह—अचित्संबन्धयोग्यतया वंसंबन्धिन इति । अनवच्छिन्नाव्ययत्वं मुक्तस्यापि नास्तीति भावः । ईश्वरशब्दोऽत्र नानुपयुक्तसंज्ञामात्ररूप इत्यभिप्रायेणाह—तथैतस्येति । अत्रात्मलक्षणान्तर्गतानुप्रवेशधारणनियमनानां कण्ठोक्तौ स्वार्थधारणादिवशादेव शेषित्वमपि सिध्यतीत्यभिप्रायेण संग्रहश्लोके स्वाम्योक्तिः । तथाच तत्र नियन्तृत्वमुपलक्षणीयम् । एवम् "[3]अव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैः' इत्यनन्तराध्यायारम्भभाष्येऽपि द्रष्टव्यम् । यद्वा केवलनियन्तृत्वादिविशिष्टेष्वपीश्वरशब्दस्य प्रयुक्तचरत्वाभावात्स्वाम्योपश्लिष्टनियमनवेषे च निरूढप्रयोगत्वादीश्वरशब्देनैव शेषित्वमप्युपस्थापितम् । अपिचात्र 'यः' इति व्याख्याद्यानुवादे "[4]मयि सर्वमिदं प्रोतम्' इत्यादिपुरोवादपरामर्शात्तत्प्रकरणे "[5]भूमिरापः' इत्यादिनोक्तं शेषित्वमप्याकृष्यत इति "[6]पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्' इति पतिशब्दस्थाने चेश्वरशब्दः प्रयुक्त इति भावः ॥ १७ ॥

एवं प्रतिज्ञातमन्यत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धधात्वर्थया समाख्यया स्थापितम् । तदेव पुनस्तथाभूतसमाख्यान्तरेण 'उत्तमः पुरुषः' इत्यनुवादस्मारितेन स्थिरीक्रियते 'यस्मात्' इति श्लोकेन । एतेन पूर्वश्लोके

---

प्र-पा ॥ [1] आरण्यके. ३. प्र. १४. अ ॥
[2] गी. भा. १६ श्लोकव्या ॥
[3] गी. भा. १६ अ-१-श्लो. अव ॥
[4] गी-७-७ ॥ [5] गी. ७.४ ॥ [6] तै. ना. अ. ॥

**चेत्यर्थः; श्रुतौ तावत्** *'परं **ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः**' इत्यादौ

परात्वनिर्देशोऽपि स्वविषय एवेति दर्शितम् । अत्र यतोऽसावग्निमान्, अतएव धूमवान्' इत्यादि-वत्साध्यमेव साधकं प्रति नियामकतया हेतुर्व्यपदिश्यते। तच्च साध्यं सहेतुकमिह समाख्यानिदानमित्य-भिप्रायेणाह-**यस्मादेवमुक्तैस्स्वभावैरिति।** 'क्षरमतीतः' इति तत्स्वभावगन्धानाघ्रानत्वमुच्यते । अत्रापि क्षरशब्दः प्रस्तुतैकार्थ्यात्र प्रधानविषय इत्याह—**क्षरं पुरुषमिति** । अक्षरशब्दस्य प्रधानेश्वरादिष्वपि प्रयोगात्तव्द्यवच्छेदाय 'कूटस्थोऽक्षरः' इत्युक्तैकार्थ्यमाह—**अक्षरान्मुक्तादिति** । एतेन पुरुषोत्तमशब्द-निरुक्तिरप्यत्र दर्शिता । **उक्तैर्हेतुभिरिति**—"षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति नियमस्य प्रयोजनरूपहेतुविषयतयैव प्रयोगप्राचुर्यान्न तृतीयानुपपत्तिः। उत्तमशब्दे प्रकृतिप्रत्ययभेदेन विवक्षितमाह—**उत्कृष्टतम** इति । मुक्तो हि बद्धादुत्कृष्टः ; ततोऽप्यसौ सर्वान्तरात्मत्वादिभिरुक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः। प्रथितशब्देन केवलप्रथन-विधेः प्रकृतानन्वयात्सविशेषणोऽसौ विशेषणोपसंक्रामीत्यभिप्रायेण-**पुरुषोत्तमइतीति** उनिकरणम्। नात्र लोकशब्दो भुवनविषयः, जनविषयोवा, तत्र प्रकृतनिरुक्तिविवक्षाप्रमाणत्वासंभवात् । नच काव्यादि-प्रयोगपरता, तत्राप्यतिनरां स्वारस्याभावात्। अतो वेदसहपाठात्तदनुवर्तिस्मृतिपरोऽयम् । तत्र च लोक्यतेऽनेन वेदार्थ इति व्युत्पत्त्या वृत्तिरित्यभिप्रायेणाह-**वेदार्थावलोकनादिति । श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थ** इति—अयमभिप्रायः,श्रूयते नित्यमिति हि श्रुतिः । अतो वक्तृदोषप्रसङ्गाभावादशिथिलसम्प्रदायत्वाच्च तदुक्तं तावत्प्रामाणिकमेव । स्मृतिरप्य प्यश्रुतैदुं रवबोधसकलशाखानुगतमर्थं सङ्कलय्योपबृंहयन्ती परमाप्ततममन्वादिप्रणीता प्रमाणमेवेति तया वेदार्थावलोकनं युक्तम्-इति । '[२]परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इति मुक्तोपसम्पत्तव्यतया निर्दिष्टो निरतशयदीप्तियुक्तः पुरुष एवात्र "[३]स उत्तमः पुरुषः' इति परामृश्य विशेष्यते, तदुपबृंहणाय हि 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति तत्तुल्यव्यस्तप्रयोगोऽयं प्रदर्शित इत्यभिप्रायेण "परं ज्योतिः' इत्यादिवाक्योदाहरणम् । अत्र 'प्रथितः पुरुषोत्तमः' इत्युक्तसमस्तप्रयोगप्रदर्शनार्थतया "[४]अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य' इतिस्मृत्युदाहृतिः । अत्र 'विष्णोः' इति संज्ञानिर्देशेऽपि 'पुरुषोत्तमस्य' इति विशेषणैकार्थ्यस्य विवक्षितत्वाद्योगरूढोऽयं शब्द इति सिद्धम् । एतेन "रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्तु' इति प्रलपन् वेदबाह्यः प्रत्युक्तः । ननु कथं यौगिकार्थविवक्षायामस्य साधुता, न तावदसौ समानाधि-करणसमासः "[५]सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति प्रथमानिर्दिष्टस्योत्तमशब्दस्योपसर्जनतया पूर्वनिपातापातात् । नापि व्यधिकरणः । उत्तमः पुरुष इवेत्युपमितविवक्षानुपपत्तेः; तदर्थतयोदाहृताया

**प्र-पा** ।। [१] अष्टा. २-३-२६. 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' हेतुशब्द-प्रयोगे हेतौद्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ।।

[२] छां. ८ १२-२ ।।

[३] छा ८-१२-३ ।।

[४] वि. पु. ५-१७-३३ ।। [५] ।।

[५] अष्टा. २-१-६१ ।। 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः'—सद्वैद्यः । महावैयाकरणः। अत्र 'आन्महतः' इति वक्ष्यमाणेन महत आकारः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ।।

रा॥स्मृतावपि *'अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोः' इत्यादौ ॥ १८ ॥

---

हा॥श्रुतावपि वैयधिकरण्यादर्शनात् । नचासौ षष्ठीसमासः, निर्धारणे तन्निषेधात् । नचान्यस्यापीह सम्भव इति । मैवं षष्ठीसमासस्यैवात्र युक्तत्वात्; नहि वयमत्र निर्धारणार्थतां ब्रूमः । पुत्रादिवत्सम्बन्धिशब्दो ह्यसौ । अधमादिसापेक्षं ह्युत्तमत्वम्। इदञ्च सूचितम्-**उक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतम** इति। जातिगुणाद्यसम्बन्धिशब्देषु हि निर्धारणे षष्ठी । सम्बन्धसामान्यविहिताच षष्ठी तत्तसम्बन्धिशब्दसमभिव्याहारानुरोधेन तत्तत्सम्बन्धविशेषं प्रतिपादयति । एवमेव हि नागोत्तमादिशब्दानां साधुत्वं वैयाकरणैर्व्याख्यातम् । अत्र च 'उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः' 'क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः' इति चार्थकथनमात्रं, नतु तत्समासांशद्वयविवक्षा । एवमेव 'स उत्तमः पुरुषः' इति श्रुत्युदाहरणमपि । केचित्तु पञ्चमीसमासं व्याकुर्वते । नचोत्तमशब्दयोगे पञ्चमी न शिष्टेति वाच्यं; यथा "[1]यस्मादधिकम्' इत्यादिसोत्रप्रयोगादशिष्टस्यापि परिग्रहः; 'एवमक्षरादपि चोत्तमः' इत्यादिप्रयोगबलादेव तत्परिग्रहोपपत्तेः । इदमपि सूचितम् **मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतम** इति । योगविभागाच्च पञ्चम्या उत्तमादिशब्दैस्समासोऽप्यनुशिष्टश्च । एवं सप्तमीसमासत्वेऽपि न दोषः, शौण्डादिष्वपठितत्वेऽपि तत्रापि योगविभागाभ्यनुज्ञानादेव तदुपपत्तेः । एतदर्थं विजानद्भिर्महाकविभिरपि विवक्षितयोग एवायं प्रयुज्यते प्रतिपाद्यतेच । तथादिकाण्डे "[2]नच तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः' इति। तदेतत्सर्वमभिसन्धाय भगवद्यामुनमुनिभरुक्तं स्तोत्रे "[3]कः पुण्डरीकनयनः पुरुषोत्तमः कः' इति ॥ १८ ॥

---

**प्र-पा** ॥ [1] अष्टा. २-३-९ ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी'—अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्येतु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासपक्षेतु रामाधीनाः । अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः' स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वस्य मुम्। अलं कर्मणे अलंकर्मीणः। अलम्पुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः, उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ॥

[2] श्रीरामायणे-बालकाण्डे १८ स. २९-३० श्लो ॥ 'नच तेन....पुरुषोत्तमः । मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति नच तं विना' ॥ रामस्य लक्ष्मणे अनुरागं दर्शयति-नचेति ॥ तेन विना 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति तृतीया । निद्रां नलभते—प्राणं विना कथं निद्रां लभेतेत्यर्थः । किं च—कौसल्यया आनीतं मृष्टान्नं तं विना नाश्नाति । दक्षिणबाहुं विना कथमश्नातीति भावः । पुरुषोत्तमः प्रेमशालिविषये सर्वात्मना विश्लेषासह इत्यर्थः । 'क्षणोऽपि तेयद्विरहोऽतिदुस्सहः' इत्युक्तम् ॥

[3] स्तोत्ररत्ने. १२ श्लो ॥ 'कःश्रीश्श्रियः परमसत्वसमाश्रयः कः कः पुण्डरीकनयनः पुरुषोत्तमः कः । कस्यायुतायुतशतैककलांशकांशे विश्वं विचित्रचिदचित्प्रविभागवृत्तम्' ॥ पूर्वोक्तमेव लिङ्गान्तरैर्द्रढयति-कइति॥ अत्र त्वदन्यइति वक्ष्यमाणस्यानुषङ्गः कार्यः ; त्वदन्यः त्वत्त इतरः, श्रियः व्युत्पत्तिषट्केन चेतनाननुगृह्णन्त्याः भवन्तं श्रितायाश्च लक्ष्म्याः, श्रीः श्रयणीयः 'श्रियः श्रीश्च भवेत्' इति दर्शितः, कः। पुरुषसूक्ते परमात्मभूतो

**यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।**
**स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥** १९

**य एवम्-उक्तेन प्रकारेण पुरुषोत्तमं मामसम्मूढो जानाति-क्षराक्षरपुरुषाभ्यामव्ययस्वभावतया व्यापनभरणैश्वर्यादियोगेन च विसजातीयं जानाति, स सर्ववित् मत्प्राप्त्युपायतया यद्वेदितव्यं तत्सर्वं वेद । भजति मां सर्वभावेन-येच मत्प्राप्त्युपायतया मद्भजनप्रकारा निर्दिष्टास्तैश्च सर्वैर्भजनप्रकारैर्मां भजते, सर्वैर्मद्विषयैर्वेदनैर्मम या प्रीतिर्या च मम सर्वैर्मद्विषयैर्भजनैः; उभयविधा सा प्रीतिरनेन वेदनेन मम जायते ॥ १९ ॥**

---

एवं पुरुषोत्तमशब्दनिर्वचनं तथानुचिन्तनार्थमिति व्यञ्जयन् पुरुषोत्तमत्ववेदनं स्तौति—'यो मामेवम्' इति श्लोकेन । पुरुषोत्तमत्वेन जानातीति विवक्षायामसम्मूढपदमनर्थकम् । अतः 'पुरुषोत्तम.... माम्' इत्यर्थस्थिति निर्दिश्य तत्र यथावज्ज्ञानम्-'असम्मूढो जानाति' इत्युच्यते । तदाह—य एवमुक्तेनेति । एकीकृत्य मोहरहितत्वमसम्मूढत्वम् । तच्च पूर्वोक्तस्वप्रकारान्यत्वानुसन्धानादित्याह—क्षराक्षरेति । एवमसम्मूढशब्देन पराभिमतजीवेश्वरैक्यवेदनस्य भ्रान्तिमूलत्वं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदस्य पारमार्थिकत्वं च व्यञ्जितम् । स सर्ववित्' इत्यत्र पुरुषोत्तमशब्दार्थवेदनेनाष्टादशविद्यास्थानादिवेदना-सिद्धेरत्र चानपेक्षितकेशकीटादिसङ्ख्यावेदनेन स्तुत्यसम्भवात्, तस्य 'भजति मां सर्वभावेन' इत्यस्य 'मन्दप्रयोजनत्वाच्च, भजनानुष्ठानोपयोगिविषयतया नियच्छति-**मत्प्राप्त्युपायतयेति** । भजनक्रियावशीकृतस्सर्वभावशब्दो भजनावान्तरभेदतया प्राक्प्रपञ्चितकीर्तनयतनादिप्रकारपरः । ''वासुदेवस्सर्वम्' इत्याद्यर्थविवक्षातोऽप्ययमेवार्थः स्तुत्युपयोगातिशयादिहोपादेय इत्यभिप्रायेणाह—**ये चेति** । भावशब्दोऽत्र क्रियावाची पदार्थमात्रवाची वा सन्प्रकाराख्यविशेषे विश्रान्तः । नन्वत्र तत्त्ववित्त्ववेदनं क्रियानुष्ठानञ्च शास्त्रफलं विवक्षितम् । तत्र नतावत्पुरुषोत्तमत्ववेदनमेव परव्यूहविभवगुणचेष्टितादिसर्ववेदन सर्वविधभजनकरणञ्च स्वरूपान्यथात्वात् । नचारोप्य स्तुतिः, अतूर्जितत्वान्निष्फलत्वाच्च । नचात्र हेतुफलभावविवक्षा, 'एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्' इत्यनन्तरेण पौनरुक्त्यात् अतो निरर्थकमिदमित्यत्राह-**सर्वैर्मद्विषयैरिति ॥ १९ ॥**

---

**प्र-पा ॥** भवानेवहि ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति-निदिश्यते, परमस्य अनवधिकातिशयस्य सत्त्वस्य समाश्रयः अवलम्बः 'महान्प्रभुर्वै पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः' इति निर्दिष्टः कः, पुण्डरीकनयन; पुण्डरीके इव नयने यस्यसः 'तस्य यथाकप्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इति निर्दिष्टः कः, पुरुषाभ्यां बद्धमुक्तजीवाभ्याम् उत्तमः 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः' इत्यादिना गीयमानमहिमा कः, विचित्रयोः चिदचितोः विलक्षणलक्षणतया विभक्तयोः चेतनाचेतनयोः प्रविभागेन व्यवस्थया कृत निष्पन्नं विश्वं जगत् कस्य भवतोऽस्मस्य अयुतायुतांशांश कलांशशांशे अयुतायुतशतस्य अपरिच्छिन्नस्य यस्य एककलायाः एकस्यांशस्य अंशकस्य अत्यल्पस्यापि अंशे (व्यवस्थितं) 'यस्यायुतायुतांशांशे' इति भाव्यम् ॥

रा॥इत्येतत्पुरुषोत्तमत्ववेदनं पूजयति—

**इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।**
**एतद्बुध्वा बुद्धिमांस्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥** २०

ॐ तत्सदिति.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुराणपुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

---

**इत्थं मम पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनं सर्वेषां गुह्यानां गुह्यतममिदं शास्त्रं त्वमनघतया योग्यतम इति कृत्वा मया तवोक्तम् । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमांस्स्यात्कृतकृत्यश्च-मां प्रेप्सुना उपादेया या बुद्धिस्सा सर्वा उपात्ता स्यात् । यच्च तेन कर्तव्यम्, तत्सर्वं कृतं स्यादित्यर्थः । अनेन श्लोकेनानन्तरोक्तं**

---

यदि पुरुषोत्तमत्ववेदनमात्रेण भगवतस्सर्वविधा प्रीतिर्जायते, तर्हि भजनाद्यनुष्ठानविधिवैयर्थ्यं; तत्राह—**इत्येतदिति** । सर्वासां प्रतीतीनामेतदेव हि मूलकारणम् । फलसाम्याद्वा सर्वस्य विदितत्वकृत-कृत्यत्ववचनमिति भावः । इत्येतदित्यादिकमुत्तरश्लोकावतारिका वा । रहस्यतया गोपनीयतमत्वं पारमार्थिकत्वं फलप्रकर्षञ्च व्यञ्जयन्निगमयति—'इति गुह्य' इति श्लोकेन । एतदेवगीताशास्त्रनिगमन-मिति वदतां प्रतिक्षेपायाह—**पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनमिति** । पञ्चदशेऽध्याय इत्यर्थः । 'अनघ' इति सम्बुद्धिरधिकारिसूचनार्थेत्याह—**अनघतया योग्यतम इति कृत्वेति** । एवं भारतसम्बुद्धिरपि जन्मतो-ऽधिकारित्वसूचनार्थम् । **इदमिति**—अस्य 'वक्ता श्रोता च दुर्लभः' इत्यभिप्रायः । **इदं**—शास्त्रान्तरेभ्य उत्कृष्टतममिति वा । उक्तं चाभियुक्तैः ''यस्मिन् प्रसादसुमुखे कवयोऽपि ते ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्म-हिमाश्रयाणि । कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिहास्ति शास्त्रम्' इति । **मया**—वक्तव्यतत्त्ववेदिना, त्वदधिकारवेदिना, तव सख्याचेत्यर्थः । प्रागुक्तशास्त्रानुवादताभ्रमव्युदासायाह—**तवोक्तमिति** । '[2]सा विद्या या विमुक्तये' '[2]विद्यान्या शिल्पनैपुणम्' '[1]तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्' '[1]एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् अज्ञानं यदतोऽन्यथा' इत्यादिभिरन्यासां बुद्धीनाम् अबुद्धिप्रायतोक्तेरिह बुद्धि-

---

**प्र-पा ॥ [1] ॥**

[2] वि. पु. १. अं. १९. अ. ४१. श्लो ॥ प्रह्लाद-चरिते-'तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये । आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम्' ॥ अस्यार्थः श्रीविष्णुचित्तार्यैरभिहितः—'का तर्हि विद्येत्यत्राह—तत्कर्मेति ॥ या विद्या विमुक्तये, सा विद्या । अर्थशा-स्त्रादिविद्या शिल्पनैपुणम् । तत् कर्म, यत् न बन्धाय, अपितुविद्याङ्गत्वेन मोक्षाय । अपरं कर्म प्रवृत्तिकर्म' इति ॥

**पुरुषोत्तमविषयं ज्ञानं शास्त्रजन्यमेवैतत्सर्वं करोति; नतु साक्षात्काररूपमित्युच्यते ॥ २० ॥**

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

---

शब्दविवक्षितमाह—**मां प्रेप्सुनोपादेयेति** । कृत्यशब्दोऽप्यत्र मुमुक्ष्वपेक्षितविषयः । तस्यैव '[1]तत्कर्म यन्न बन्धाय' इत्यादिषु ग्रहणात्, अन्येषाञ्च '[2]आयासायापरं कर्म' इति निन्दनादित्यभिप्रायेणाह— **यच्च तेन कर्तव्यमिति** । प्रस्तुतोऽर्थस्तज्ज्ञानं वात्र प्रशंसनीयम्, किमत्र शास्त्रग्रहणेन ? तथाच पूर्वश्लोक पौनरुक्त्यमित्यत्राह— **अनेन श्लोकेनेति** । अयमभिप्रायः—सार्थकशास्त्रज्ञानंशक्तया 'एतद्बुद्ध्वा' इत्युच्यते; अतोऽर्थज्ञान एव तात्पर्यम्; तत्र शास्त्रशब्दग्रहणं शास्त्रमात्रजन्यस्यापि ज्ञानस्य फलाविनाभावापेक्षयेति । स सर्ववित्' इत्यादेः 'बुद्धिमान्स्यात्' इत्यादेश्च अर्थैक्यमभिसन्धाय पुनरुक्तिपरिहारश्चात्र कृतः । भारत एतद्बुद्ध्वा त्वमपि कृतकृत्य इतिच भावः ॥ २० ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः॥

---

**प्र पा** ॥ [2] वि. पु. ६. अ. ५. अ. ८७ श्लोक ॥ परविद्यायाम् 'सञ्ज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् । सन्दृश्यते वाप्यधिगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्' ॥ अस्यार्थः श्रुतप्रकाशिकाकारैरभिहितः (पुराणघट्टे)—'अस्तदोषं विकाररूपदोषरहितम्, अनेन प्रकृतिव्यावृत्तिः । शुद्धं कर्मवश्यत्वाद्यशुद्धिरहितम्, अनेन कर्मवश्याशुद्धबद्धजीवव्यावृत्तिः । परं निर्मलं मलसंबन्धार्हत्वरूपदोषरहितम्, अनेन मुक्तव्यावृत्तिः । एकरूपं समाभ्यधिकरहितम्, अनेन नित्यसिद्धव्यावृत्तिः । एवंविधं परं ब्रह्म येन आगमोत्थेन ज्ञानेन ज्ञायते, येन साक्षात्कारलक्षणेन ज्ञानेन संदृश्यते, येन परमभक्तिरूपा—पन्नेन ज्ञानेन प्राप्यते, तत् ज्ञानं तदेव ज्ञानशब्दाभिधेयम्, ततोऽन्यदज्ञानमित्यर्थः, 'स ज्ञायते' इति पाठे अयमर्थः—सः ईश्वरः येन तत्तद्दशापन्नेन ज्ञानेन ज्ञायते साक्षात्क्रियते गम्यते, तत् ज्ञानम् अस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलम् एकरूपम्, तत् ज्ञानम्, अतोऽन्यत् अज्ञानम् इति वाक्यभेदेन योजनीयम् । 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतयाधियाम्' इतिन्यायात् ज्ञानस्य अस्तदोषत्वादिकं विषयविशेषकृतम्' इति ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च चेतनात्पुरुषोत्तमः ।
व्यापनाद्भरणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः ॥ १९ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः.

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा-

अत्र 'अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च' इत्यस्य सूचनीयां सङ्गतिं विवृण्वन् क्षराक्षरशब्दव्याख्यानतां व्यनक्ति 'क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोस्स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् । अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् । इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धमुक्तविभूतिमत्तां विभूतिभूतात्क्षराक्षरपुरुषद्वयान्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतयात्यन्तोत्कर्षेण विसजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं वक्तुमारभते' इति । अत्र व्यापनभरणस्वाम्यानि—"यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः'[1] इति प्रतिपादितानि । एवं प्राधान्यतश्चिदचिदीश्वररूपतत्त्वत्रयविशोधनं क्रमादध्यायत्रयेण कृतमित्यनुसन्धेयम् ॥ १९ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

प्र-पा ॥ [1] गी. १५. १७ ॥

# श्रीमद्भगवद्गीता

## षोडशोऽध्यायः.

---

रा॥अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तयोस्संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्वं, सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वं, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन याथात्म्यंच वर्णितम्; अनन्तरमुक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेम्ने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच—

ता॥तृतीयषट्कस्य त्रिकभेदादिप्रकारः प्रागेवास्माभिः प्रपञ्चितः। तत्र त्रिकभेदं प्रदर्श्य त्रिभिरसङ्गततया षोडशमवतारयितुं तत्त्वत्रयविशोधनपरस्य त्रयोदशादित्रिकस्यार्थं क्रमादनुवदति—अतीतेनाध्यायत्रयेणेति। गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्वमिति पाठः। कप्रत्ययप्रयोगाभावेऽप्यत्र बहुव्रीहित्वमेवेति। "[1]इति गुह्यतमं शास्त्रम्' इति पूर्वाध्यायान्ते शास्त्रमुपक्षिप्तम्। अनघभारतशब्दाभ्यां च तदधिकारी सूचितः। सएवहि "[2]मा शुचस्सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव' इति वक्ष्यते। तत्रोक्तार्थव्यवसायस्य शास्त्राधीनत्वात्पुरुषस्य शास्त्रवश्यत्वं तावद्वक्तव्यम्। तच्च "[3]तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि' इत्यध्यायान्ते वक्ष्यति। तदर्थमेवच पूर्वाध्यायान्तर्सूचिताधिकारिविशेषविशेषविवेचनायात्रादौ देवासुरविभागोक्तिः। तदभिप्रायेण संगृहीतं "[4]दैवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता। तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेम्ने षोडश उच्यते' इति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—अनन्तरमिति। उक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्येति—वक्ष्यमाणस्यानुष्ठानविवेकस्याप्युपलक्षणम्। उक्तैकदेशविशोधनरूपत्वाद्वा तद्विदविवक्षा। सङ्ग्रहश्लोकोक्तानुष्ठानमपि कृत्स्नस्येति विशेषणेन अन्तर्भावितम्। हेयोपादेयस्वभावकथनस्य हानोपादानार्थतया फलितमाह—शास्त्रवश्यतां वक्तुमिति। शास्त्रवश्यत्वकथने देवासुरविभागोक्तिः कुत्रोपकुरुते; तत्राह—शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोरिति। भगवदाज्ञा हि शास्त्रं, तदनुवर्तिनो देवास्तेनानुगृह्यन्ते; अतस्तथा वर्तितव्यम्। तदाज्ञातिक्रामिणोऽसुरास्तेन निगृह्यन्ते;

---

प्र-पा॥ [1] गी. १५. २०॥ [2] गी. १६-५॥ [3] गी. १६-२४॥ [4] गी. सं २०॥

**श्रीभगवानुवाच—**

**अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।**
**दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥** १
**अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् ।**
**दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥** २
**तेजः क्षमा धृतिश्शौचमद्रोहो नातिमानिता ।**
**भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥** ३

रा॥**इष्टानिष्टवियोगसंयोगरूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखं भयम्, तन्निवृत्तिरभयम् ; सत्त्वसंशुद्धिः—सत्त्वस्यान्तःकरणस्य रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वम् ; ज्ञानयोगव्यवस्थितिः-प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपविवेकनिष्ठा; दानं-न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनम् ; दमः-मनसो विषयोन्मुख्यनिवृत्तिसंशीलनम्; यज्ञः फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानम्;स्वाध्यायः-सविभूतेर्भगवतस्तदाराधनप्रकारस्य**

ता॥अतस्तथा न वर्तितव्यमिति भावः। नैसर्गिकविरोधद्योतनायात्र वक्ष्यमाणसर्गशब्दोपादानम् । विभागोऽत्र गुणक्रियादिभिर्वक्ष्यमाणैः ''यया सुप्तं भयं शोकम्' इत्यादिभिः । तमश्शीलं हि भयम् ; तत्सात्त्विकस्य दैवसर्गस्य न भवतीत्यभिप्रायेण भयनिरूपणार्थं तत्प्रतियोगिस्वरूपं शिक्षयति—**इष्टानिष्टेति** । वियोगसंयोगशब्दाविष्टानिष्टाभ्यां यथाक्रममन्वेतव्यौ । इदञ्च स्वरूपकथनम् ; नतु भयलक्षणानुप्रविष्टम्; आगामिदुःखहेतुदर्शनजं दुःखमित्येव हि तत् । सत्त्वसंशुद्धिः—सत्त्वाधिष्ठानमन्तः करणमिह सत्त्वम्; तस्य समीची शुद्धिस्संशुद्धिः, सर्वदोषनिवृत्तिः । तत्र कन्दभूतरजस्तमोनिवृत्त्या कामरागासूयावञ्चनादिसर्वदोषनिवृत्तिमभिप्रेत्याह—**रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्व**मिति । ज्ञानयोगशब्दोऽत्र न कर्मयोगादीनां व्यवच्छेदार्थः, तेषामपि सात्त्विकोपादेयत्वात्; अतः कर्मज्ञानभक्तीनां साधारणं शास्त्रीयं शुद्धात्मस्वरूपविवेचनमिह विवक्षितमित्याह—**प्रकृतिवियुक्ते**ति । ज्ञानमेवात्रोपायत्वाद्योगः । यद्वा शास्त्रजन्यज्ञाननिष्पाद्यं चिन्तनं ज्ञानयोगः । **न्यायार्जिते**त्यादिकं दानस्य शास्त्रीयाकारप्रदर्शनम्, अनेवंकरणस्य राजसतामसत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । एतच्च यथाविभवमनुसन्धेयम्। दमनं दमः ; तच्चान्तःकरणकर्मकम् अमार्गान्निवर्तनं प्रकरणान्तरादिसिद्धमाह—**मनस** इति । बाह्येन्द्रियनियमन हि शान्तिशब्देन वक्ष्यते । एतेन केषाञ्चिदनयोश्शब्दयोर्व्युत्क्रमेणार्थव्याख्यानं निरस्तम् । '[2]यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्' इत्यासुरयज्ञानां वक्ष्यमाणत्वादत्र मोक्षप्रकरणेऽभिमतं सात्त्विकं यज्ञविशेषमाह—**फलाभिसन्धिरहितेति** । समस्तनित्यनैमित्तिकोपलक्षणतयात्र यज्ञोपादानमित्यादिशब्द. । अपकृष्टदेवताविषयस्य अल्पफलकाम्यकर्मविधायकस्य च वेदभागस्य यावानर्थ उदपानन्यायान्मुमुक्षुणानभ्यसनी-

**प्र-पा ॥** [1] गी. १८-३५ ॥ [2] गी. १६ ॥

रा॥च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेद इत्यनुसन्धाय वेदाभ्यासनिष्ठा; तपः-कृच्छ्रचान्द्रायणद्वादश्युपवासादेर्भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्य कारणम्; आर्जवं-मनोवाक्कायवृत्तीनामेकनिष्ठता परेषु;अहिंसा-परपीडावर्जनम्; सत्यं—यथादृष्टार्थगोचरभूतहितवाक्यम्, अक्रोधः-परपीडाफलचित्तविकाररहितत्वम्; त्यागः—

यत्वमाशङ्क्य तत्रापि त्रैवर्गिवेदाभ्यासाद्व्यावृत्तिं प्रकरणलब्धामाह-**सविभूतेरि**ति।[1]'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' '[2]सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति' इत्यादिक्रमेणानुसन्धाय पठत उपनिषदभ्यासविधिप्रयुक्तस्य सर्व प्रणवाष्टाक्षरषडक्षरद्विषट्कनिषदुपनिषदभ्यासकल्पमित्यभिप्रायः। एतेन '[3]अन्या वाचो विमुञ्चथ' इत्यादिकमप्यन्यपर निवृत्तम्,'[3]ओमित्येवात्मानं ध्यायथ' इति ध्यानदशायां प्रणवस्यैवोपादेयत्वे तात्पर्याच्च। यद्यपि स्वेनाधीयत इति स्वाध्यायः स्वशाखा;तथापि "नचैकं प्रति शिष्यते' इति न्यायात्सर्वशाखानुगतस्यार्थस्यानुसन्धेयत्वात्, जपविधेश्च सर्वत्राविशेषात्-**वेदाभ्यासनिष्ठे**ति सामान्येनोक्तम्। शास्त्रीयो भोगसङ्कोचस्तप इति लक्षिते तद्विशेषानुदाहरति—**कृच्छ्रे**ति। '[4]एकभुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत्' इत्यादिविहितद्वादशीसमाराधनार्थैकादश्युपवासोऽत्र द्वादश्युपवास इत्युक्तः। यद्वा तिथिव्रतेषु तिथिद्वयव्रते च द्वादश्युपवासोऽप्यस्त्येव। आदिशब्देन करणत्रयनिष्पाद्यानां वक्ष्यमाणानां तपसां ग्रहणम्। राजसतामसग्राह्यफलार्थतपोव्यवच्छेदार्थमाह—**भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्ये**ति। तपसा शुद्धस्यह्यर्चनादिष्वधिकारः। अत्रान्येषामपि करणत्रयस्य स्वस्मिन्नैकरूप्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह-**परेष्व**िति। कौटिल्यप्रसङ्गस्थले हि तन्निवृत्तिर्वक्तव्येत्यभिप्रायः। **परपीडावर्जनमि**ति—

**प्र-पा**॥ [1]. कठ. १२-१५॥

[2] आरण्यके. ३ प्र. ११. अनु. १. पं॥

[3] मुण्ड. २-२-५४. 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोवं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यस्सएषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः। ओमित्येवं ध्यायथात्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्'॥ यस्मिन् अक्षरशब्दवाच्ये परमात्मनि, द्यु-पृथिव्यन्तरिक्षमनःप्राणादिकं समवेतं, तमेकमेव स्वेतरसमस्तवस्तुनियन्तृत्वेन व्यापकतया आत्मानं जानीत। अनात्मविषया वाचस्त्यजत। अमृतस्यैव सेतुः- नद्यादिषु सेतुर्हि कूलस्य प्रतिलम्भकः, संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्य एष प्रतिलम्भक इत्यर्थः॥ —सन्ततं सिराभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभम्' इत्युक्तरीत्या, यत्र-हृदये, रथनाभौ समर्पिता अरा एव नाड्यस्संहताः, तत्र मध्ये, स एव प्रकृत आत्मा (परमात्मा) 'अजायमानो बहुधा विजायते। तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्' इति। देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयस्वरूपसंस्थान गुणकर्मसमन्वितः स्वस्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा जायमानस्सन्, चरते-वर्तत इत्यर्थः। तमसः परे वर्तमानाय वः पाराय परतीराय, 'पारावारे परार्वाची तीरे' इति नैघण्टुकाः। प्राप्यभूतायेति यावत्। तत्प्राप्तये-'ओमित्येवमात्मानं ध्यायथ' इत्यन्वयः। एवं ध्यानाय प्रवृत्तेभ्यो युष्मभ्यं स्वस्ति भवतु॥ ॥

[4] अत्रिस्मृतौ. १-१२४.याज्ञवल्क्यस्मृतौ च ३.अध्याय प्रायश्चित्तप्रकरणे. तत्र 'उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः' इति पाठो दृश्यते। एवम्पाठोऽन्यत्रान्वेषणीयः।

रा॥—आत्महितप्रत्यनीकपरिग्रहविमोचनम् ; शान्तिः - इन्द्रियाणां विषयप्रावण्यनिरोधसंशीलनम् ; अपैशुनं-परानर्थकरवाक्यनिवेदनकरणम्; दया भूतेषु-सर्वभूतेषु दुःखासहिष्णुत्वम्; आलोलुप्त्वम्; अ-लोलुपत्वम्; अलोलुत्वमिति वा पाठः; विषयेषु निस्स्पृहत्वमित्यर्थः; मार्दवम्—अकाठिन्यम्; साधुजन-संश्लेषार्हतेत्यर्थः; ह्रीः—अकार्यकरणे व्रीडा; अचापलं-स्पृहणीयविषयसन्निधावचञ्चलत्वम्; तेजः—दुर्जनै-

ता॥स्वपीडोपलक्षणम्। स्वपीडापि मूर्खाणां परपीडाभिप्रायेति वा भावः। यथादृष्टार्थवचनेनैव सत्यवादी भवति; तथापि "[1]सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्" इति नियमात् भूतहितोक्तिः। परपीडाफलेति प्राग्वद्व्याख्यम्। स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तानां निद्राशनमहायज्ञदण्डकुण्डिकादीनां त्यागायोगाद्विशेषे नियच्छति—आत्महित-प्रत्यनीकेति। दमशब्देन मनोनियमनस्योक्तत्वात् '[2]शान्तो दान्तः' इत्यादिष्विव शान्तिरिह बाह्येन्द्रिय-गतेत्यभिप्रायेणाह—इन्द्रियाणामिति। अक्रोधादिपादिष्विव प्रतियोगिलक्षणद्वारेण अपैशुनं लक्षयति —परानर्थेति। 'दया' इत्येतावता भूतविषयत्वे सिद्धेऽपि पुनरुपादानं बहुवचनं च शत्रुमित्रादिसर्व-विषयाभिप्रायेण। यथोक्तं गौतमेन "[3]दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यम-स्पृहा' इति। अन्यत्रच '[4]सर्वभूतदया पुष्पम्' इत्यादि। तदाह—सर्वभूतेष्विति। "[5]तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत्। तदा शोच्येषु भूतेषु करुणां न करोति कः' इति हि करुणाख्यचित्तपरिकर्म प्रह्लादः प्राह। दुःखासहिष्णुत्वं तन्निराकरणेच्छेत्यर्थः। लुपिधातौ यङ्लुगन्ते क्विपि कृते लोलुबिति पकारान्तं पदम्; अचि कृते तु लोलुप इति; तद्व्यञ्जयति—अलोलुप्त्वम् अलोलुपत्वमिति। 'लूञ् छेदने' इति धातौ लोलू इति यङ्लुगन्तम्; तत्र "त्वे च' इति छान्दसं ह्रस्वमभिप्रेत्याह—अलोलुत्वमितिवा पाठ इति। अयोग्यस्पृहारूपं लौल्यमिह निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह—विषयेष्विति। मुख्यस्य मार्दव-स्यात्रानन्वयात्पूर्वभाषित्वमुखसौम्यत्वादिव्यङ्ग्यमौपचारिकं दर्शयितुमाह—अकाठिन्यमिति। कठिनं हि द्रव्यमन्येषाम् अनुप्रवेशानर्हम्; तद्वदिह स्तब्धप्रकृतिरिति तद्व्यतिरेकविवक्षया फलतो मार्दवं व्यनक्ति—साधुजनेति। अवमतत्वादीनां योगोपकारकत्वात्तन्मूला व्रीडा सत्त्वनिष्ठानामयुक्ता; अत

प्र-पा ॥ [1] ॥

[2] बृ ६-४-२३ ॥

[3] गौतमधर्म. ७-१०॥ 'अथाष्टावात्मगुणाः दया सर्वभूतेषु....अस्पृहेति' ॥

[4] पाद्मपुराणे पातालखण्डे. ७३-५७-५८ ॥ अहिंसा प्रथमम्पुष्पम्पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः। सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः। ज्ञान पुष्पं तपः पुष्प ध्यान पुष्पं तथैव च। सत्यमष्टविधं पुष्प विष्णोः प्रीतिकरम्भवेत्'॥

[5] वि-पु. १-१७-७०. दैत्यपुत्रान्प्रति प्रह्लादः सर्वात्मकत्वमेकस्य मानुसन्धायि, तथापि तापत्रयदग्धेषु भूतेषु द्वेषो न कार्यः, किन्तु करुणैव कार्येत्याह—ताप-त्रयेणेति॥ तापत्रयेण-आध्यात्मिकादिदुःखत्रयेण, मद-मत्सरादिना जगदेतदभिहतमिति यदा बुद्धिः, तदा शोच्येषु-कृपाविषयेषु तेषु भूतेषु कः प्राज्ञः द्वेषं करोति-इत्यर्थः।

[6] द्वेषं प्राज्ञः करोति कः पा ॥

रा।।रनभिभवनीयत्वम्; क्षमा—परनिमित्तपीडानुभवेऽपि परेषु तं प्रति चित्तविकाररहितता; धृतिः—महत्यामप्यापदि कृत्यकर्तव्यतावधारणम्; शौचं बाह्यान्तरकरणानां कृत्ययोग्यता शास्त्रीया; अद्रोहः—परेष्वनुपरोधः; परेषु स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधरहितत्वमित्यर्थः; नातिमानिता—अस्थाने गर्वोऽति-

ता।।उपयुक्तं ह्रीविशेषमाह–अकार्यकरणे व्रीडेति। प्रख्याताभिजनविद्यावृत्ताहि महान्तः परेष्वप्यकार्यकारिष्वपत्रपन्ते; स्वयं तु किमुतेति भावः। अलोलुपत्वस्यापलत्वशोषणेन गतार्थतायामाह—स्पृहणीयविषयसन्निधाविति। एतेन क्रीडापरिहासमृगयाद्यादिष्वप्रसङ्गोऽपि दर्शितः। भूतिर्गत्पर्यन्ते गतशब्दः पराभिभवनसामर्थ्ये अन्यानपेक्षतायां वा प्रयुज्यते; अतोऽत्राभिभावकत्वाविनाभूतमनभिभवनीयत्वं विवक्षितम्; तच्च दुर्जनावकाशप्रदायिकार्पण्याभावद्वारेत्यभिप्रायेणाह—दुर्जनैरिति। अक्रोधात् क्षमाया विशेषं दर्शयति—परनिमित्तपीडानुभवेऽपीति। निरपराधेषु निर्विकारता त्वौदासीन्यमात्रम्; न तु क्षमा; पठ्यते च निरपराधेष्वपि क्रोधः—"ब्राह्मणा गणिका वैद्यास्सारमेयाश्च कुक्कुटाः। दृष्टमात्रेण कुप्यन्ति न जाने तत्र कारणम्' इतीत्यभिप्रायः। परेषु तं प्रतीति—परेषां पीडानुभवं प्रतीत्यर्थः। भयचापलनिवृत्तेः पृथगुक्तत्वादुपस्थितायामपि महत्यामापादि शास्त्रीयानुष्ठानस्याकल्परस अप्रच्युतावलम्बनमिह सात्त्विकी धृतिरित्यभिप्रायेणाह-महत्यामिति। '[२]महत्यापदि संप्राप्ते स्मर्तव्यो भगवान् हरिः' इति सुकरमुख्यकर्तव्यापरित्यागादितरदपि कर्तव्यं कृतमेव हि स्यादिति भावः। वक्ष्यति च सात्त्विकीं धृतिं "[१]धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिस्सा पार्थ सात्त्विकी' इति। योगेनाव्यभिचारिण्या—मोक्षसाधनभूतभगवदुपासनाख्यप्रयोजनेन प्रयोजनान्तरनिरपेक्षयेत्यर्थः। शरीरवाङ्मनांसि ह्यशुचिपुरुषस्पर्शाशुचिद्रव्योपयोगादिभिरपहतसत्त्वानि तेषुतेषु कर्मस्वयोग्यानि शास्त्रैरिशिष्यन्ते। तदभावोऽत्र शौचमित्याह—बाह्येति। प्रत्यक्षसिद्धकरणपाटवादिरूपकृत्ययोग्यताव्यवच्छेदायाह—शास्त्रीयेति। अहिंसाया उक्तत्वादद्रोहः। ततो विशेषप्रदर्शनायाह—परेष्वनुपरोधइति। प्रबलेन हि दुर्बलास्स्ववशे स्थापितास्स्वाच्छन्द्यान्निवार्यन्ते; सोऽयमुपरोधः; तदकरणमत्रानुपरोध इत्याह—स्वच्छन्देति। स्वस्य तु गौणाप-

---

प्र-पा।। [७] अष्टा. ३-३-६४ ।। त्वप्रत्यये परे ङ्यापोर्वा-ह्रस्वः। अजत्वम्, अजात्वम्। रोहिणित्वम्, रोहिणीत्वम् ।।

[१] ।।

[२] भारते-सभा.९०-४२।। वस्त्रापहारसमये द्रौपदी—'ततो दुश्शासनो राजन् द्रौपद्या वसनम्बलात्। सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रष्टुम्प्रचक्रमे ।। ४० ।। आकृष्यमाणे वसने विललाप मुहुर्मुहुः। शाम्भवा वशिष्ठेन पुरा गीतं महात्मना ।। ४१ ।। महत्यापदि संप्राप्ते....हरिः। इति निश्चित्य मनसा शरणागतवत्सलम् ।। ४२ ।। आकृष्यमाणे वसने द्रौपदी कृष्णमस्मरत्' ।।

[१] गी. १८-३३ ।।

रा।।मानित्वम्, तद्रहितता; एते गुणाः दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति-देवसंबन्धिनी संपत् दैवी, देवा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः, तेषां संपत्, सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेव, तामभिजातस्य—तामभिमुखीकृत्य जातस्य-तां निर्वर्तयितुं जातस्य भवन्तीत्यर्थः ।। ३ ।।

**दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।**
**अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ।।** ४

दम्भः—धार्मिकत्वख्यापनाय धर्मानुष्ठानम्; दर्पः—कृत्याकृत्याविवेककरो विषयानुभवनिमित्तो

---

कारी स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधस्तप एव । अतः परेष्विति विशेपितम् । मानो गर्व इति पर्यायस्तु सामान्यत इह निषेद्धुमिष्टः ; तथापि वंशवीर्यश्रुताद्यनुगुणम्मात्रया भवन्नसौ सह्योतापि ; अन्यथा भवन्नसुराणां धर्मतया वक्ष्माणोऽत्र न प्रसङ्गमर्हतीत्यभिप्रायेण सोपसर्गमाननिषेध इत्याह—**अस्थाने गर्व**इति । 'दैवीं संपदम्' इत्युक्ते देवानां विभूतिः प्रतीयेत ; सा चात्र नान्वेति , अतोऽभिप्रेतमवतारयितुं व्युत्पत्ति तावदाह—**देवसंबन्धिनी**ति । "[1]सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ' इति विभागात्, '[2]सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति सत्त्वस्यानुष्ठानपर्यन्तज्ञानहेतुत्वाच्च सत्त्वोत्तरत्वादेव भगवदाज्ञां नातिवर्तन्ते ; तदाशयेनैवाह—**भगवदाज्ञानुवृत्तिशीला**इति । मैव च तेषां संपदभिमता । अविवेकिनां भोग्यतत्साधनसमृद्धिवत्तेषां भगवदाज्ञानुवृत्तेः प्रीतिविषयत्वात्परमपुरुषार्थहेतुत्वाच्चेत्याह—**साचे**ति । उक्तंच "[3]महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' इति । अन्यत्रच "[4]विष्णुभक्तिपरो देवः' इति।जातस्येतिअकर्मकस्य जायतेः [5]पतत्यादिष्विवोपसर्गवशाद्द्वितीयान्वयमाह **तामभिमुखीकृत्ये**ति । "[6]अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीययोगाद्वा द्वितीया । **अभिमुखीकृत्य** अभिलक्ष्य; यथा दैवी सम्पद्भवति, तथा कृत्वा जातस्येति यावत् । ईदृशगुणयुक्तानामेवंविधायास्संपदोऽवश्यंभावित्वमत्र अभिमुखीकरणं विवक्षितम् । तथाच स्मर्यते "[7]जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकस्सतु विज्ञेयस्स वै मोक्षार्थचिन्तकः' इति । तदिदमाह—**तां निर्वर्तयितुं जातस्ये**ति ।। ३ ।।

'दम्भो दर्पः' इत्यादौ भवन्तीत्यनुपज्यते । **धार्मिकत्वख्यापनाये**ति—न तु भगवदाज्ञानुवृत्तिबुद्ध्येत्यर्थः । **कृत्याकृत्याविवेककर** इति शास्त्रातिलङ्घनहेतुरिति भावः । अतिमानशब्दोक्तगर्वापरप-

---

प्र-पा ।। [1] गी. ।।

[2] गी. १४-१७ ।।

[3] गी. ९ १३ ।।

[4] विष्णुधर्मे. १०९-७४. आग्नेयपुराणेच ३७३-१२. 'द्विविधो भूतसर्गोऽयंदैव आसुर एवच । विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथासुरः' ।।

[5] मवत्यादिष्विव. पा ।।

[6] अष्टा. १-४-९१ ।। भागवर्जे लक्षणादौ अभिरुक्त संज्ञः स्यात्। (कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यादित्यर्थः)। हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवंदेवमभिसिञ्चति । अभाग इत्येष निषेधः किमर्थः? 'यदत्रममाभिष्यात्, तद्दीयताम्' इत्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञामाभूदित्येवमर्थः । अन्यथासयोपसर्गसंज्ञाबाधेन षत्वं न स्यात् ।।

[7]. भार. शा. मो. ३७७ ७५ ।।

**हर्षः** ; **अतिमानश्च—स्वविद्याभिजनाननुगुणोऽभिमानः** ; **क्रोधः—परपीडाफलचित्तविकारः**; **पारुष्यं साधूनामुद्वेगकरः स्वभावः** ; **अज्ञानं—परावरतत्त्वकृत्याकृत्याविवेकः** ; **एते स्वभावा आसुरीं संपदमभिजातस्य भवन्ति; असुरा भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः ॥ ४ ॥**

**दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।**

दैवी—**मदाज्ञानुवृत्तिरूपा संपत्** , विमोक्षाय—**बन्धान्मुक्तये** भवति—**क्रमेण** **मत्प्राप्तये भवतीत्यर्थः** ; आसुरी—**मदाज्ञातिवृत्तिरूपा संपत्** , निबन्धाय भवति—**अधोगतिप्राप्तये** **भवतीत्यर्थः** ॥

---

र्ययात्तत्कारणाभिमानाद्दर्पस्य विशेषमाह—**विषयानुभवनिमित्त** इति । एतेनाचार्यभगवत्सन्दर्शनादिनिमित्तहर्षव्यवच्छेदः । अस्थान इति पूर्वोक्तमत्र स्वविद्याभिजनाननुगुण इत्यनेन विवृतम् । विद्याभिजनग्रहणं वीर्यादेरप्युपलक्षणम् । "वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह' इत्यस्योल्लङ्घनमिहाभिप्रेतम् । बाह्यकुदृष्टिषु चोरादिषु च वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च नातीव दोष इत्यभिप्रायेणाह—**साधूनामुद्वेगकरस्स्वाभाव** इति । अत एव साधुबहिष्कारात्काराग्निर्यातिरस्कारोऽपि स्यादेवेत्यर्थः । प्राप्तकालनिद्रादिरूपमनुपयुक्तविषयं चाज्ञानमासुराणामन्येषामपि तुल्यमदोषश्च । तद्व्यवच्छिनत्ति—**परावरेति** । ईदृशाज्ञानमूलमागमान्तरेषु परावरतत्त्वव्यत्ययकल्पनं, वेदविरुद्धाचारपरिग्रहश्च । पूर्वोक्तकतिपयगुणव्यतिरेकप्रदर्शनमिहोपलक्षणार्थम् ; चकारेण वानुक्तसमस्तसमुच्चयः । आसुरीं सम्पदमभिव्यङ्क्तुमाह—**भगवदाज्ञातिवृत्तिशीला** इति । यान् प्रत्युच्यते "पद्मगर्भेन जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः । रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतम्' इति; "विपरीतस्तथासुरः' इति च । प्रजापतिवाक्ये च देहात्माभिमानादिमूलत्रिवर्गमात्रनिष्ठामधिकृत्योच्यते "असुराणां ह्येषोपनिषत्' इति । अत्र सम्पच्छब्दो भगवदाज्ञातिलङ्घनरुचीनामभिप्रायेणोपलम्भाभिप्रायेण वा सम्पद्गत इत्येतावन्मात्रविवक्षया वा नेतव्यः ॥ ४ ॥

दैवासुरस्वभावयोश्श्रद्धोद्वेगजननाय "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' इत्यादिनोक्तमिह संक्षिप्य स्मार्यते—'**दैवी सम्पत्**' इत्यर्धेन । विमोक्षस्येष्टप्राप्तिपर्यन्ततां वक्तुमाद्यन्तिकानिष्टनिवृत्तिरूप शब्दस्य मुख्यार्थमाह—**बन्धान्मुक्तय** इति । अव्यवहितहेतुत्वविवक्षायां समाधिपर्यन्तशास्त्रार्थवैयर्थ्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह—**क्रमेणेति** । आत्मसाक्षात्कारादिद्वारेति वा । निबन्धः-नियतो बन्धः । तत्र "अधोगच्छन्ति' इत्येतत्स्मारयति—**अधोगतीति** ॥

---

**प्र-पा** ॥ [1] मनु. ४-१७ ॥

[2] भारते-शा मो-२५७-७७ ॥

[3] विष्णुधर्मे. १०९-७४. आग्नेयपुराणे च. ३८३-१२ ॥

[4] छा. ८-८-५ ॥

[5] गी. १४-१८ ॥

रा॥एतच्छ्रुत्वा स्वप्रकृत्यनिर्धारणादतिभीतायार्जुनायैवमाह—

**मा शुचस्सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥** ५

शोकं मा कृथाः ; त्वं तु दैवीं सम्पदमभिजातोऽसि, पाण्डव—धार्मिकाग्रेसरस्य हि पाण्डोस्तनयस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

**द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।**
**दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥** ६

**अस्मिन् कर्मलोके कर्मकराणां भूतानां सर्गौ द्विविधौ—दैवश्चासुरश्चेति; सर्गः—उत्पत्तिः ;**

---

ता॥अत्र 'मा शुचः' इति वचनं न शास्त्रोपक्रमप्रकान्ताशोच्यविषयशोकप्रतिषेधार्थम्, तस्य बहुधा परिहृतत्वात्, 'सम्पद दैवीमभिजातोऽसि' इत्यनेन तत्परिहारासम्भवाच्च । अतो 'निबन्धायासुरी मता' इत्युक्ते शास्त्रीयमर्यादानतिलङ्घनेऽपि स्वात्मनि "स्थिरो निगूढाहङ्कारः' इति प्रक्रियया धीरोदात्तनायकगुणभूतस्य निगूढस्वाहङ्कारत्वस्य स्वात्मसाक्षिकत्वात्तावन्मात्रेणापि स्वस्मिन्नासुरत्वमतिशङ्कमानस्य श्रुतद्विविधसंपत्कस्य भीभत्सोस्स्वप्रकृत्यनिर्धारणात्पुनरपारसंसारसागरनिमज्जनभीत्याशोचतो दैवप्रकृतित्वज्ञापनेन शोकमपनयतीत्याह—**एतच्छ्रुत्वेति** । अत्राप्यस्थाने शोकं त्वमेवाहारयसीत्यभिप्रायेणाह—**शोकं मा कृथा**इति । नहि दैवप्रकृतीनां धर्मोत्तराणामासुराः पुत्रास्संभवन्तीत्यभिप्रायेण पाण्डवशब्दसंबुद्धिरित्याह—**धार्मिकाग्रेसरस्येति** ॥ ५ ॥

स्वरूपादिभिस्समेषु सर्वेषु आत्मसु दैवासुरविभागस्य किं निदानमिति शङ्कां सविशेषानुवादेन परिहरन्नत्यन्तपरिहर्तव्यत्वज्ञापनाय प्रसक्तस्यासुरवृत्तान्तस्य विस्तरमुपलक्षयति 'द्वौ भूतसर्गौ' इति श्लोकेन । 'अस्मिन् लोके' इति न लोकान्तरव्यवच्छेदार्थम्, सर्वत्र देवासुरविभागसिद्धेः, न च निरर्थकाधिकरणमात्रनिर्देशो युक्तः ; अतो लोकोपलम्भसिद्धाकरेण विहितनिषिद्धकरणसूचनमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**कर्मकराणामिति** । कर्मलोकविवक्षया वा 'अस्मिन्' इति विशेषणम् । '[२]सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इति बह्वर्थस्याभिप्रेतं वक्तुमिहार्थवशाद्धातोः प्रयोज्यव्यापारपरत्वं तावदाह—**सर्ग उत्पत्तिरिति** । उत्पत्तिस्वरूपे कथं दैवत्वासुरत्वविभाग इति शङ्कायां 'लोकेऽस्मिन्'

---

**प्र-पा** ॥ [१] दशरूप. २-परिच्छेदे. ४ श्लो॥ 'महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः । स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः' महासत्त्वः-शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तस्सत्त्वः अविकत्थनः-अनात्मश्लाघनः, निगूढाहङ्कारः-विनयच्छन्नावलेपः, दृढव्रतः-अङ्गीकृतनिर्वाहकः धीरोदात्तः । यथा नागानन्दे जीमूतवाहनः—'सिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति । तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्' इति । यथाच राम प्रति—'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च । न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः' इति ॥

२ ॥

रा॥प्राचीनपुण्यपापरूपकर्मवशाद्भगवदाज्ञानुवृत्तितद्विपरीतकरणायोत्पत्तिकाल एव विभागेन भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः;तत्र दैवस्सर्गो विस्तरशः प्रोक्तः-देवानां मदाज्ञानुवृत्तिशीलानामुत्पत्तिर्यदाचारकरणार्था स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः; असुराणां सर्गश्च यदनाचारार्थः तमनाचारं मे शृणु—मम सकाशाच्छृणु ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च—अभ्युदयसाधनं मोक्षसाधनं च वैदिकं धर्मम् आसुरा न विदुः न जानन्ति; शौचं—वैदिककर्मयोग्यत्वं शास्त्रसिद्धम्; तद्बाह्यमान्तरं चासुरेषु न विद्यते; नापिचाचारः-

ता॥इत्यनेन दैवासुरविभागे सर्गशब्देन चाभिप्रेतं संकलय्याह—प्राचीनेति । दैवासुरसर्गशब्दस्यार्थः दैवासुरत्वोक्तिरित्यर्थः । सर्गशब्दस्य स्वभावपरत्वं सृज्यमानपरत्वं चाप्रसिद्धत्वादनादरणीयमित्युत्पत्तिपरत्वेन व्याख्यातम् । दैवस्सर्गो विस्तरशः प्रोक्त इत्युक्ते देवानां वंशानुचरितकीर्तनमत्र प्रसक्तमिति तन्निरासाय कृतम् । यद्यपि "प्रजहाति यदा कामान्"[1] "दैवमेवापरे यज्ञं"[2] "चतुर्विधा भजन्ते मां"[3] "महात्मानस्तु मां पार्थ"[4] इत्यादिभिर्ज्ञानयोगकर्मयोगभक्तियोगनिष्ठाः पुरुषा निर्दिष्टाः;तथापि तत्कर्मस्वरूपप्रदर्शन एव तत्रापि तात्पर्यम्; अतोऽत्र दैवसर्गस्य विस्तरेणोक्तिस्तत्कार्यद्वारेत्यभिप्रायेण—यदाचारकरणार्थेत्यादिकमुक्तम्। 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिकं प्राग्विस्तरेणोक्तस्य संग्रहणमित्यभिप्रायेण कर्मयोगादिग्रहणम्। 'आसुरं सर्गम्' इत्यत्रापि वक्ष्यमाणानुसारादेवमेव विवक्षित्याह—असुराणामिति। 'आसुरं सर्गं मे शृणु' इत्युक्ते सर्गान्वयेन कर्तरि षष्ठीप्रतीतिस्स्यात् ; ततोऽपि 'शृणु' इत्यस्यापेक्षितमात्मसकाशादिति तदभिप्रायेणाह—मम सकाशादिति । अविदितमुपादेयं यथा नोपादातुं शक्यं, तथा हेयमप्यविदितं न हातुं शक्यम् ; अतोऽत्र सावधानो भवेत्यभिप्रायेण 'शृणु' इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दौ न लौकिकविषयौ ; आसुराणामेव लौकिकेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थसत्पथप्रवृत्तेरसत्पथनिवृत्तेश्च सिद्धत्वात् ; न च विहितनिषिद्धमात्रविषयौ, रागप्राप्तशास्त्रप्राप्तविषयौ वा, 'न शौचं नापि चाचारः' इत्यादेः पुनरुक्तिप्रसङ्गात्; अतोऽत्र मुमुक्ष्वपेक्षितप्रवर्तकनिवर्तकधर्मविशेषाभावे तात्पर्यमित्याह—अभ्युदयसाधनमित्यादिना । तावेतौ धर्मौ स्मर्येते "प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत्"[5] इति । न विदुरित्यत्र 'न सत्यं तेषु विद्यते' इतिवदसद्भावमात्रं न विवक्षितम्, अपितु शतकृत्वः प्रतिपादितेऽपि तमःप्राचुर्यादपरिज्ञानमित्यभिप्रायेणाह—नजानन्तीति । 'कृत्ययोग्यता' इति प्रागुक्तमेव वैदिककर्मयोग्यत्वमित्यनेन विवृतम् । आन्त-

प्र-पा ॥ [1] गी. २-५५ ॥
[2] गी. ४-२५ ॥
[3] गी. ७-१६ ॥
[4] गी. ९-१३ ॥
[5] भारते. शा. मो. २१९-२ ॥

तद्ब्राह्माभ्यन्तरशौचं येन सन्ध्यावन्दनादिना आचारेण जायते, सोऽप्याचारस्तेषु न विद्यते ; यथोक्तं *'संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु' इति; तथा सत्यं च तेषु न विद्यते—यथाज्ञानं भूतहितरूपभाषणं तेषु न विद्यते ॥ ७ ॥

किंच--

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८

असत्यं—जगदेतत्सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मकमिति नाहुः ; अप्रतिष्ठं—तथा ब्रह्मणि

---

शौचमशुचिसंशीलनादिभिरवश्यकर्तव्याकरणाच्च न विद्यते; आन्तरत्वात्मगुणाभावात् । 'न शौचं नापि चाचारः' इति क्रमात्कार्यकारणोर्निषेध इत्यभिप्रायेणाह—तदिति । ननु संध्यावन्दनादेर्वर्णाश्रमधर्मस्य '[1]प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' इत्यादिभिः फलान्तरं श्रूयते; तत्कथं तस्य शौचहेतुत्वोक्तिरित्यत्राह—**यथोक्तमिति** । व्यतिरेकोक्त्या हेतुहेतुमद्भावोऽत्र द्रढीकृतः । इदं नित्यकर्मान्तरहानादपि ग्राह्यम् । यथाज्ञानमित्यादि—विप्रलम्भरसिकत्वात् [2]यथाज्ञान भाषणाभावः, हिंसास्वभावत्वाद्धितरूपभाषणाभावः ॥ ७ ॥

एवं न सत्यस्याभाषणमात्रम्; अपितु तद्विपरीतभाषणमस्तीत्यनन्तरमुच्यत इत्याह—**किंचेति** । असत्यशब्दोऽत्र न मिथ्यात्वपरः, तस्य लोकोपलब्धिस्ववचनविरोधादिभिरेव प्रतिक्षिप्तत्वेन अतिस्थूलत्वात्, परमार्थं स्थिरं चैश्वर्यमभिमत्य निरूढाभिनिवेशानामासुराणां प्रपञ्चमिथ्यात्वकूटयुक्तिभिः प्रतार्यत्वासंभवाच्च । 'यथा वयमनृतप्रायाः, तथा सर्वं जगदिति प्राहुः' इति व्याख्यापि मन्दा; जगच्छब्दस्य चेतनमात्रविषयत्वाभावात् निषेधानां चात्र पूर्वोक्ताकारव्यतिरेकपरत्वात्, 'अप्रतिष्ठमनीश्वरम्' इतिवच्छास्त्रसिद्धप्रतिषेधपरत्वात्, असुराणांच शास्त्रप्रद्वेषशीलत्वात् । अतोऽत्र शास्त्रसिद्धस्य प्रतिषेधपरोऽयं शब्दः । तच्च सत्यं ब्रह्मैवेति '[3]सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिषु प्रसिद्धम् । छान्दोग्ये च चेतनाचेतननियन्तृत्वेन ब्रह्मनामतयासौ निरुक्तः—'[4]तस्य हवा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति । तानि हवा एतानि त्रीण्यक्षराणि सत्,ति,यम्,इति । तद्यत्सत्तदमृतम् । अथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति' इति । अतोऽत्र कपिलगुरुकुमारिलजिनसुगतचार्वाकादिमतानुवर्तिन इवाब्रह्मात्मकं जगदाहुरिति विवक्षामाह-**सत्यशब्देति**। अप्रतिष्ठशब्देनापि सर्वलोकविरोधादिभिः प्रत्यक्षसिद्धप्रतिष्ठानिषेधासंभवाच्छास्त्रेषु प्रतिष्ठात्वेन उपदिष्टसर्वप्रतिषेधविव-

---

**प्र-पा** ॥ *दक्षस्मृ. २-२२. 'यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्' इत्युत्तरार्धम् ॥

[1] वि. पु. १-६-३७. 'प्राजापत्यं गृहस्थानांन्यासिनां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम् ॥ एकान्तिनः स्सदाब्रह्मध्यायिनोयोगिनो हि ये । तेषां तत्परमस्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥

[2] अयथाज्ञानभाषणं. पा ॥

[3] तै. आनन्द ॥ [4] छा. उ. ॥

**र॥प्रतिष्ठितमिति न वदन्ति; ब्रह्मणानन्तेन धृता हि पृथिवी सर्वान् लोकान् बिभर्ति; यथोक्तं ' तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही। बिभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम्' इति; अनीश्वरं- [illegible] संकल्पेन परेण ब्रह्मणा सर्वेश्वरेण मयैतन्नियमितमिति च न वदन्ति ; ※'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं**

ता॥क्षामाह–तथेति। तदेवोदाहरणविशेषेण विवृणोति–ब्रह्मणानन्तेनेति। एतेन [illegible] धर्ममात्रपरत्वेन व्याख्या निरस्ता। सर्वांल्लोकान् बिभर्तीति स्वरूपतः कार्यतश्चेति भावः। आदिकूर्म- शेषदिङ्नागप्रभृतिभिर्मही विधृतेति शास्त्रेषूक्ते हि जैनैरेवं जल्प्यते " धर्ता धरित्र्या यदि कश्चि- दन्यस्तस्यापरस्तस्य परस्ततोऽन्यः। एवं हि तेषामनवस्थितिः स्यात्ततो हि भवतां भुव एव [illegible]' इति। वायुवेगवशाच्च भूभ्रमणवादं केचिदिच्छन्ति। गुरुत्वाद्धिनिपतनं च जैनाः। अनीश्वरशब्दोऽत्र न प्रतिमाराजादिलौकिकेश्वरप्रतिषेधार्थः, तस्य तत्प्रतिषेधाभावात्। यथानुवदन्ति– [illegible] इति चार्वाकाः' इति। तत्र ब्रह्मनिषेधमात्रार्थः, 'असत्यम्' इत्यादिना पुनरुक्तेः। [illegible] सारेणालौकिकनियन्तृनिषेधे तात्पर्यमित्याह—सत्यसंकल्पेनेत्यादिना। [illegible] जीवाजीवात्मकं सर्वं जगदेतदनीश्वरमिति जैनादिवत्प्रत्यक्षा धर्मादिमात्रवशाद्वा, ' [illegible] न्यो मध्यवस्थितः' इतिवदभिमानिकेश्वरवशगत्वाद्वा, देवतान्तरायत्तेश्वरसमुदायवाद्वा [illegible]

**प्र-पा ॥** ※ वि. पु. २-५-२७ ॥

[1] तै. आनन्द. १-१. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यभि- भाषितं जन्मादिसूत्रे-'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिवाक्येन प्रतिपन्नस्य जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणस्सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते-'सत्यं ज्ञानम- नन्तं ब्रह्म' इति। तत्र सत्यपदं-निरुपाधिकसत्तायोगि- ब्रह्माह—तेन विकारास्पदमचेतनं, तत्संसृष्टश्चेतनश्च व्यावृत्तः, नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगेन तयोर्निरु- पाधिकसत्तायोगरहितत्वात्। ज्ञानपदं-नित्यासङ्कुचित- ज्ञानैकाकारमाह। तेन कदाचित्-सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः। अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाह। सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम्. तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणास्सातिशयस्वरूप- गुणा नित्या व्यावृत्ताः, विशेषणानां व्यावर्तकत्वात्। 'ततः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मादि- कारण तत्स्वरूपं ब्रह्म सकलेतरवस्तुविसजातीयमिति

लक्ष्यत इति तात्पर्याभिप्रायम्– [illegible] ॥

[2] छा. ८-२-४,५. [illegible] ॥ [illegible] [illegible]-नि-[illegible] [illegible] [illegible] भूतम् अथ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नवद्धनि अमृतत्वमर्थं [illegible] य मित्यर्थः। [illegible] यमिति। अनेन [illegible] यतो [illegible] स्तौति-अहमस्मीति। [illegible] एवंवित्-एतादृशदहरोपासननिष्ठः। [illegible] लोकं-लोचयमानम् [illegible] [illegible] निष्ठस्य तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मप्राप्तेरिव [illegible] गं [illegible] इत्युक्तम् ॥

[1] ॥

[2] ॥

रा।। प्रवर्तते' इति ह्युक्तम्; वदन्ति चैवम्—अपरस्परसंभूतं किमन्यत्—योषित्पुरुषयोः परस्पर-संबन्धेन जातमिदं मनुष्यपश्वादिकमुपलभ्यते, अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यते, किंचिदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः; अतस्सर्वमिदं जगत् कामहेतुकमिति ।।८।।

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽशुभाः ।। ९

एतां दृष्टिमवष्टभ्य अवलम्ब्य, नष्टात्मानः—अदृष्टदेहातिरिक्तात्मानः, अल्पबुद्धयःघटादिवत्

---

त्प्रवृत्तिरिति हि तत्तन्मतमिति भावः । नियमितमिति—ये तु मद्व्यतिरिक्तान्प्रजापतिपशुपतिप्रभृती-नपि परमेश्वरत्वेन कल्पयन्ति, त आसुरा एवेति भावः । अन्येऽपि केचिदीश्वराः प्रवर्तका दृश्यन्ते, श्रूयन्ते च; तत्कथं भगवतस्सर्वनियमनमित्यत्राह–अहं सर्वस्येति । अन्येषामपि नियन्तॄणां नियमनरूप-प्रवृत्तिर्भगवदधीनैव; तथाच सूत्रितं[1] 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्युपक्रम्य[2] 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इति । एव त्रिभिर्जगत उत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तीनां परब्रह्माधीनत्वं नेच्छन्तीत्युक्तं भवति । तत्र जगदुत्पत्तेः प्रतिज्ञातं ब्रह्मानैरपेक्ष्यमन्यतस्सिद्धतयैवमुपपादयन्तीत्याह—वदन्ति चैवमिति । 'अपरस्पर' इत्यादिकं न पूर्वेणैक-वाक्यम्, 'किमन्यत्' इत्यादेरनन्वयात्क्लिष्टकल्पनादनुपपत्तेश्च । एतदेवैषामासुरत्वे पर्याप्तं, किमन्य-दुच्यत इति कल्पना अध्याहारादिग्रस्ता । वदन्ति चैवमिति तु नाध्याहारादिविवक्षयोक्तम्, 'एतां दृष्टिम्' इत्यनेनैव तत्सिद्धेः । अतः 'कामहेतुकम्' इत्यस्यैवोपपादनाय 'अपरस्परसंभूतम्' इत्याद्युक्ति-रित्यभिप्रायेणाह—योषिदिति । क्रियासातत्येन हेतुफलभावरहितमिति व्याख्यान्तरमतिमन्दं, प्रसिद्ध-तमार्थत्यागात् 'कामहेतुकम्' इत्यनन्वयाच्चेत्यभिप्रायेणाह—अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यत इति । यद्यपि योषित्पुरुषसंसर्गमन्तरेणैव स्वेदजानां स्थावराणां चोत्पत्तिर्दृश्यते; तथापीश्वरमात्रहेतुका देवादिसृष्टि-र्नोपलभ्यते; दृश्यमानं त्वयोनिजं योनिजवदेव दर्शनबलादङ्गीकुर्मः; तत्राप्यन्वयव्यतिरेकावस्थितत-त्तत्सामग्रीमात्रात्कार्यसिद्धिसंभवे किमीश्वरेण कर्त्रा कल्पितेनागमिकतया स्वीकृतेन वेति भावः । 'अकिंचित्कामहेतुकम्' इति परोक्तपाठान्तरस्य अप्रसिद्धत्वादिभिरनादरव्यक्त्यर्थं 'किमन्यत् इति' पाठस्य प्रतिनिषेधपरतां व्यनक्ति—किंचिदपि नोपलभ्यतइति । अतइति–अन्वयव्यतिरेकबलादित्यर्थः । 'कामहेतुकम्'इति दृष्टकारणोपलक्षणम् । कामप्रावण्यवशात्तदुक्तिः । यथा पाषण्डागमा अपि तत्तत्पुरुष-प्रवर्तिता इति तत्तदागमैस्तदातनप्रत्यक्षमूलतयोपदेशपरंपरया च व्यवस्थाप्यन्ते, यथावा चिरन्तनन-गरवृत्तान्तादयः; एवं कल्पेकल्पे प्रवृत्तमीश्वरशिल्पिनो जगन्नगरवृत्तान्तं संभावितमपि तीव्रौषधकल्प-शास्त्रप्रद्वेषादपलपन्तीत्युक्तं भवति ।।८।।

एतांदृष्टिमिति—विपरीतां दृष्टिमित्यर्थः । 'अवष्टभ्य' इत्याक्रमणादिप्रतीतिव्युदासायाह—

---

प्र-पा [1] शारी. २-३-३३ ।। [2] शारी. २-३-४० ।।

ज्ञेयभूते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्त आत्मोपलभ्यत इति विवेकाकुशलाः, उग्रकर्माणः—सर्वेषां हिंसकाः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥९॥

**काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।**

**मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥** १०

रा॥दुष्पूरं—दुष्प्रापविषयं काममाश्रित्य तत्सिद्ध्यर्थविषये मोहात्-अज्ञानात् असद्ग्राहान्-अन्यायगृहीतपरिग्रहान् - गृहीत्वा अशुचिव्रताः - अशास्त्रविहितव्रतयुक्ताः दम्भमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते ॥१०॥

---

**अवलम्ब्येति** । नित्यस्यात्मनो विनाशाभावात् 'णश अदर्शने' इति धात्वर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह—**अदृष्टेति** । स्वयंज्योतिषः प्रत्यगात्मस्वरूपस्य देहात्माभिमानतया निष्प्रत्यगात्मा [illegible] विशेषितम् । नष्टात्मत्वहेतुरिहाल्पबुद्धित्वमुच्यत इति पुनरुक्तिपरिहाराभिप्रायेणाह—**घटादिवदिति** । यद्वा पशुमृगादिवत्कर्मवशात्स्वारसिको विविक्तात्मानुपलम्भः । 'अल्पबुद्धयः' इति [illegible] रुच्यत इति भावः । एवं परावरात्मविषयविपरीतदृष्टिरुक्ता, अथ 'प्रभवन्त्युग्रकर्माणः' इत्यादिना तत्फलमुच्यते । 'उग्रकर्माणः' इत्यत्रोग्रत्वादिप्रतीतिव्युदासायाह—**सर्वेषां हिंसका** इति । अन्यथा स्वसंसर्गिणामपि दोषावहा इत्यर्थः । **जगतः क्षयाय प्रभवन्तीति**—'[1]अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्' '[2]परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' इत्यादिवचनैः [illegible] भगवत्प्रोक्तां [illegible]संमर्यादामतिलङ्घयन्ति; तदनुवर्तिनश्चान्येऽपि मन्दाः [illegible]क्रमेण [illegible] । जगतस्त्रिवर्गापवर्गरूपवृद्धिविरहिणस्त्रिविधतापादिनिरयाय क्षयाय भवन्तीत्यर्थः ॥९॥

कामो हि जगद्धेतुरुक्तः; अतस्स एव हि तेषामाश्रयणीयोऽभिमतः; [illegible]रूपास्तु दम्भमानादयोऽशुचिव्रतपर्यन्ता इत्युच्यते काममित्यादिश्लोकेन । दुष्प्रापविषयत्वं दुष्पूरत्वे हेतुः; यद्वा विषयप्राप्तिर्हि कामस्य पूरणम्; अतो दुष्प्रापविषयत्वमेव दुष्पूरत्वम् । आश्रित्य-[illegible]तयाभिसंधायेत्यर्थः । तदभिप्रायेणाह—**तत्सिद्ध्यर्थविषये** [illegible] विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतं [illegible]न्यत्वमिह मोहशब्देन विवक्षितमित्याह-**अज्ञानादिति** । असत् ग्रहणम्-आर्जनं [illegible] । धर्माभिसंधिमन्तो हि न्यायेनार्जयन्ति; कामप्रवणास्तु चौर्यादिभिस्तदुपकरणानि [illegible]—**अन्यायगृहीतपरिग्रहानिति** । परिग्रहशब्दोऽत्र परिग्राह्यपरः । 'ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्' इति तस्यात्र विवरणम् । अत एवाशुभाभिनिवेशानिति व्याख्यात्र मन्दा । गृहीत्वेति [illegible]दात्मीयत्वाभिमानपरत्वाद्वा पुनरुक्तिपरिहारः । पाषण्डागमादिनिर्दिष्टानि हि व्रतानि पुरुषस्य दर्शनस्पर्शनाद्ययोग्यताहेतुत्वात्स्वयमशुचीन्येवेत्यभिप्रायेणाह—**अशास्त्रविहितव्रतयुक्ता** इति । [illegible]

---

प्र-पा ॥ [1] गी. ३-१० ॥ [2] गी. ३-११ ॥

**चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।**
**कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥** ११

अद्य श्वो वा मुमूर्षवः चिन्ताम् अपरिमेयाम्—अपरिच्छेद्यां प्रलयान्तां-प्राकृतप्रलयावधिकालसाध्यविषयाम् उपाश्रिताः; तथा कामोपभोगपरमाः—कामोपभोग एव परमपुरुषार्थ इति मन्वानाः, एतावदिति निश्चिताः—इतोऽधिकः पुरुषार्थो न विद्यत इति संजातनिश्चयाः ॥११॥

**आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।**
**ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥** १२

आशापाशशतैः-आशाख्यपाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः-कामक्रोधैकनिष्ठाः कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् प्रतीहन्ते ॥१२॥

---

रहितानामपि तामसानां विषहरणपाषाणस्फोटनादित्यस्तम्भनप्रतिमाजल्पादिवञ्चनोपायैर्वशीकृतानां वेदबाह्येषु व्रतेषु मात्रया संयोगो भवति; यद्वा शौर्याहंकारादिमूलश्शास्त्रविरुद्धसमङ्कल्पोऽत्र व्रतशब्दाभिप्रेतः । शास्त्रीयेष्वपि व्रतेषु भगवत्समाराधनविवक्षामजानतामयथाशास्त्रकरणादशास्त्रविहितप्रयुक्तत्वम् । दम्भमानौ प्रागेव व्याख्यातौ । मदोऽत्र धनाभिजनविद्यादिमूलमयथाप्रचेष्टितारम्भकमौद्धत्यम् ॥१०॥

एवं प्रवर्तकानामुपर्युपरिमनोविकारादय उच्यन्ते—'चिन्तामपरिमेयाम्' इत्यादिभिः । अशक्यविषयवृथाप्रयासव्यञ्जनायाह—**अद्य श्वो वे**ति । 'अपरिमेयाम्' इत्यसंख्येयविषयत्वेनानन्तशाखत्वं विवक्षितमित्याह—**अपरिच्छेद्या**मिति । 'प्रलयान्ताम्' इत्यत्र शरीरपातावधिकत्वोक्तिर्मन्दा; अनन्तकालसाध्यमल्पकालेन सिसाधयिषन्तीति तु व्यामोहातिशयख्यापनेन सप्रयोजनमिदम्; प्रलयशब्दश्च प्रसिद्धतमविषय उचितः; चिन्तयितॄणां पुरुषाणामाप्रलयस्थायित्वाभावाच्चिन्तायास्स्वरूपेण प्रलयान्तत्वं चायुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**प्राकृतप्रलयावधिकालसाध्यविषया**मिति । असंख्येयेषु चिन्ताविषयेष्वेकैकोऽपि दुस्साध इति भावः । प्रयोजनतयाभिमतेषु कामोपभोग एव परमो येषां तेऽत्र कामोपभोगपरमाः; तदाह—**कामोपभोगए**वेति । स्वर्गापवर्गप्रतिषेधार्थं एतावच्छब्द इत्याह—**इतोऽधिक** इति । **सञ्जातनिश्चया** इति—अत्र निश्चितशब्दे 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इतिवत्कर्तरिक्त इति भावः ॥११॥

चिन्ता कर्तव्यविषया; आशा तु फलविषया; आशाविषयाणामसंख्यातत्वात्तदाशानामपि शतशाखत्वेन तथात्वम् । 'कामक्रोधपरायणाः' इत्यत्र क्रोधस्य परमप्राप्यतया तदभिमानविषयत्वाभावात्कामक्रोधयोरैकाग्र्यमात्रं विवक्षितमित्याह—**कामक्रोधैकनिष्ठा** इति । अयनशब्दोऽत्र आश्रयपरः; कामो हि विहन्यमानः क्रोधात्मना परिणमतीति प्राक्प्रपञ्चितस्मारणे तात्पर्यान्न पुनरुक्तिः । **कामोपभोगार्थमिति**—विषयानुभवार्थं परमनिश्श्रेयससाधनभूतपरमपुरुषसमाराधनार्थं यत्कर्तव्यं, हन्त

**इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।**
**इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥** १३

इदं—क्षेत्रपुत्रादिकं सर्वं मया मत्सामर्थ्येनैव लब्धं, नादृष्टादिना; इमं च मनोरथमहमेव प्राप्स्ये, नादृष्टादिसहितः; इदं धनं मत्सामर्थ्येन लब्धं मे अस्ति, इदमपि पुनर्मे मत्सामर्थ्येनैव भविष्यति ॥१३॥

**असौ मया हतश्शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।**

असौ मया बलवता हतश्शत्रुः, अपरानपि शत्रून् शूरो धीरश्च हनिष्ये, किमत्र मन्दधीभिर्दुर्बलैः परिकल्पितेनादृष्टपरिकरेण ॥

तथाच—

**ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥** १४

---

तदनर्थविहानिश्चयकर्मणिकामुपभासार्थमामादी भावः । **अन्यायेनेति**—नहि गज्ञादिवन्न्यायार्जितः कामोपभोगो निष्पाद्य इति भावः । द्वितीयान्वयमापनमाह—**प्रतीति** । प्रवर्तन्ते इत्यन्वयः । समानविषयं, तत्र ईहया निष्पाद इति निर्वाहकत्वात् 'अर्जयन्ति' इति द्वितीयान्वयः ॥१२॥

एवं 'सहस्रभगवन्दर्शनात्मकश्च महानन्दलक्षणो मोक्षः' इत्यादिभिः कामोपभोगः परमपुरुषार्थ इति कृत्वा तदर्थमर्थपुरुषार्थस्वीकार उक्तम्, अथ तत्र प्रवृत्तस्य व्यतिरिक्तजागतिकार्थलाभालाभ-लब्धालब्धकृताकृतप्रत्यवेक्षणमुच्यते—**इदमद्ये**त्यादिना । एतेन पूर्वोक्तार्थस्याविषमानन्दस्वरूपता भवति । वक्ष्यमाणधनव्यतिरिक्तविषयत्वद्योतनाय पुत्रक्षेत्रादिशब्दः । आसुरकामानामीश्वरगर्भानाकृता-कृतप्रत्यवेक्षणाव्यवच्छेदाय अहङ्कारगर्भतयापि तथाविधानुसन्धानस्य भ्रान्तित्वस्य 'मया' इत्यनेन सूच्यत इत्याह—**मत्सामर्थ्येनैवेति** । एवकाराभिप्रेतं विवृणोति—**नादृष्टादिनेति** । एवमेवोत्तरप्रधा-कृष्टाहंशब्दव्याख्यानरूपे 'अहमेव' इत्यादावप्यभिप्रायः । 'इदमस्तीदमपि' इति निर्देशयोः विषयद्व-यस्त्वज्ञापनम् ॥१३॥

एवमिष्टप्राप्त्यभिप्राय उक्तः; अथानिष्टनिवृत्तौ उच्यते—**असौ मयेति** । अत्र 'मया' इत्यादेश्श-त्रुहननोपयुक्तगुणवत्ताभिमानगर्भतामाह—**बलवतेति** । शूरः व्याघ्रादिवत्परबलं तृणीकृत्य निर्भयप्रवेश-शीलः, "शूरं भीरुं कविञ्जडम्" इति शूरस्य भीरुप्रतियोगिकत्वेन पाठात् । वीरोऽत्र पराक्रमे ग्लान्या-दिविकाररहितः । प्रेक्षावदनन्तपुरुषप्रवृत्तिविषयादृष्टानादरेण स्वसामर्थ्यमात्रावलम्बने को हेतुरित्य-त्राह—**किमत्रेति** । **मन्दधीभिरिति**—अयमभिप्रायः—अर्थादिग्रहणलुब्धैः निगूढाभिप्रायैर्धूर्तैः प्रता-रिता दानयज्ञादिषु प्रवृत्तास्सिद्धमप्यर्थं परित्यज्य कृपणा भवन्ति—इति । **दुर्बलैरिति**—प्रबलो हि न

प्र पा ॥ १ ॥

ईश्वरोऽहं—स्वाधीनोऽहम्, अन्येषां चाहमेव नियन्ता, अहं भोगी—स्वत एवाहं भोगी नादृष्टादिभिः; सिद्धोऽहं—स्वतस्सिद्धोऽहं, न कस्माच्चिददृष्टादेः; तथा स्वत एव बलवान्; स्वत एव सुखी ॥१४॥

**आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।**
**यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५**

अहं स्वतश्चाढ्योऽस्मि; अस्मिन् लोके मया सदृशः कोऽन्यस्स्वसामर्थ्यलब्धसर्वविभवो विद्यते; अहं स्वयमेव यक्ष्ये; दास्यामि; मोदिष्ये; इत्यज्ञानविमोहिताः—ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेण स्वेनैव यागदानादिकं कर्तुं शक्यमित्यज्ञानविमोहिता मन्यन्ते ॥१५॥

---

प्रतारयितुं शक्यते, "न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः' इति न्यायादिति भावः । **परिकल्पितेनेति**—न तु लोकायतशब्दविवक्षितप्रत्यक्षान्वयव्यतिरेकरूपप्रमाणसिद्धेनेत्यर्थः । एवमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोस्स्वसामर्थ्यमात्राधीनत्वभ्रम उक्तः; अतस्स्वसामर्थ्यादावपि कारणभूतादृष्टादिनैरपेक्ष्यभ्रम उच्यते—'ईश्वरोऽहम्' इत्यादिनेत्याह—**तथाचेति** । सर्वेश्वरवदीशितव्यत्वाभावोऽप्यत्रेश्वरशब्देन विवक्षित इत्याह—**स्वाधीनोऽहमिति** । स्वव्यतिरिक्तसमस्तनियन्तृत्वाभिमानोऽप्यत्राभिप्रेत इत्याह—**अन्येषां चेति** । 'तवांसकूटे भूमण्डलम्, त्वं हि सर्वेषां नियन्ता' इत्युक्ते तथाविधत्वाभिधानादेव हि तथाविधानां प्रीत्यादिसम्भवः । पूर्वापरानुगुण्यात् 'भोगी' इति भोगसामर्थ्यपरम्; तत्राहं चेत्—न धर्मस्वभावादेवम्भूत इत्यहंशब्दाभिप्रायमाह—**स्वत एवेति** । सिद्धः—ज्ञानाद्यतिशयसम्पन्न इत्यर्थः । सिद्धसमीहित इति वा । **सुखीति**—पुत्रजन्मादिसुखयोगीत्यर्थः । भोगिसुखशब्दयोर्हेतुफलविवक्षया वा पौनरुक्त्यपरिहारः । एषामीश्वरत्वादीनामभिजनान्तानां भुक्तशिष्टकर्ममूलत्वं प्रागेव श्रुतिस्मृतिभिरुपपादितम् ॥१४॥

**अस्मिल्लोके** इति—लोकान्तरं तु नास्तीति हि तदभिप्रायः; यद्वा अस्तिशब्दाभिप्रेतः सार्वकालिकसमनिषेधविवक्षया 'अस्मिल्लोके' इति निर्देशः । यावल्लोकमन्वेषणेऽपीति भावः । प्रकृतैरेवाकारैरेकैकशोऽपि सदृशः प्रतिषिध्यत इत्याह—**स्वसामर्थ्येति** । मया सदृशः क इत्येतावति वक्तव्ये अन्यशब्दः-अन्यत्वमेवासामर्थ्ये हेतुरिति द्योतनार्थः । यद्वा, मत्तोऽन्यो मया सदृशो नास्ति; अहमेव मया सदृश इति '[2]रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इतिवद्द्राव्यम् । 'यक्ष्ये दास्यामि' इत्येतत्सा-

---

**प्र-पा ॥** [1]. श्रीरामायणे-सुन्दरकाण्डे. ४१. सर्गे. ३. श्लो. ॥ 'न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपहितेषु युज्यते । न भेदसाध्या बलदर्पिता जना पराक्रमस्त्वेष ममेह रोचते' ॥

[2]. श्रीरामायणे-युद्धकाण्डे. ११०. सर्गे 'गन्धर्वाप्सरसां संघा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् । गगनं गगनाकारं सागरस्सागरोपमः ॥ २४ ॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव । एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम्' ॥२५॥

**अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।**
**प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥** १६

अदृष्टेश्वरादिसहकारमृते स्वेनैव सर्वं कर्तुं शक्यमिति कृत्वा एवं कुर्याम्, तच्च कुर्याम्; अन्यच्च कुर्यामित्यनेकचित्तविभ्रान्ता एवंरूपेण मोहजालेन समावृताः कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः मध्ये मृताः अशुचौ नरके पतन्ति ॥१६॥

**आत्मसंभाविताः स्तब्धाः धनमानमदान्विताः ।**
**यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ।** १७

**आत्मनैव संभाविताः**, आत्मनैवात्मानं संभावयन्तीत्यर्थः; स्तब्धाः-परिपूर्णं मन्यमाना न किंचित्कुर्वाणाः, कथं ? **धनमानमदान्विताः**—धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितमदान्विताः, नामयज्ञैः-

---

त्विकविडम्बनमात्रविश्रान्तेन दम्भेनैव; 'दम्भेनाविधिपूर्वकम्' [illegible] । **मोदिष्य** इति—न स्वर्गादिविवक्षया, अपितु यजमानत्वादिनिमित्तमहङ्कारादि [illegible] पत्तावपि प्राकरणिकीमहङ्कारोपहतिं दर्शयति—**ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेणे**ति । इत्यज्ञानविमोहिता [illegible] पर्याप्तं; **मन्यन्त** इति तु वैशद्यार्थमुक्तम् ॥१५॥

ईश्वरे न्यस्तभरा हि प्रायशो निश्चिताः, तद्व्यतिरेकमाह—**स्वेनैव सर्व**मि[illegible] । [illegible] कृत्वा—इति मत्वेत्यर्थः । चिन्तारूपवृत्तियुक्तं मन एव चित्तम्; [illegible]—एवं कुर्यामित्यादिना । **विभ्रान्ताः**–विक्षिप्ता इत्यर्थः । यद्वा [illegible] । अथवा "अन्यथा चिन्तितं कार्यं दैवेन कृतमन्यथा" इति [illegible]—**एवं रूपेणे**ति । "[2]न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते" इत्ययमर्थ उपसर्गेण द्योत्यत इत्याह—**प्रकर्षेण सक्ता** इति । "इदं कृतमिदं कार्यम् [illegible] । एवमीहासमायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे" इत्युक्तमाह—**मध्ये मृता** इति । [illegible] प्रसक्तानां तथाविधमेव फलमित्यभिप्रायेण नरकस्याशुचित्वविशेषणम् । [illegible] चित्वम् ॥१६॥

'आत्मसंभाविताः' इत्यत्र परसंभावनाप्रसङ्गरहिततया 'अब्भक्षः' इतिवद[illegible]माह—**आत्मनैव संभाविता** इति । आत्मप्रशंसादिरूपदोषव्यक्त्यर्थमाह—**आत्मनैवात्मान**मिति । परसंभाविता अपि हि सन्तो लज्जन्ते । स्तब्धताहेतुः—**परिपूर्णं मन्यमाना** इति । **न किंचित्कुर्वाणा** इति [illegible] । किंचित्-गुरुवन्दनादिकमपीत्यर्थः । धनादिदृष्टसंपत्तिमदेन अदृष्टवैकल्यनिरस्कार इति वक्तुं [illegible]-

---

**प्र-पा ॥ [1] ॥** | [2]. ॥

[2]. वि. पु. ४-१०-२३ ॥

नामप्रयोजनैर्यष्टेतिनाममात्रप्रयोजनैर्यज्ञैः यजन्ते; तदपि दम्भेन हेतुना यष्टृत्वख्यापनाय, अविधिपूर्वकम्—**अयथाचोदनं यजन्ते** ॥१७॥

**ते चेत्थंभूता यजन्त इत्याह—**

**अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।**
**मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८**

**अनन्यापेक्षोऽहमेव सर्वं करोमीत्येवंरूपमहंकारमाश्रिताः तथा सर्वस्य करणे मद्बलमेव पर्याप्तमिति च बलम्, अतो मत्सदृशो न कश्चिदस्तीति च दर्पम्, एवंभूतस्य मम काममात्रेण सर्वं संपत्स्यत**

---

काप्रवृत्तिहेतुं शङ्कते—**कथमिति** । ''विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः' इति सन्नियोगशिष्टत्वाद्धनस्यात्रोक्तेश्च तत्समभिव्याहृतो मदहेतुर्मानो विद्याभिजननिबन्धन इत्याह—**विद्याभिजनाभिमानेनचेति** । नामसबन्धिनो यज्ञा नामयज्ञाः; सबन्धश्चात्र धर्मादिप्रयोजनाभिसन्धिव्युदासाय फलफलिभावेनेत्यभिप्रायेणाह—**नामप्रयोजनैरिति** । कीर्त्यादिष्वपि नामशब्दप्रयोगात्तदभिसंधेश्च 'दम्भेन' इत्यादिना सिद्धेस्संज्ञायां प्रसिद्धिप्रकर्षादपहासार्थत्वौचित्याच्च—**यष्टेतिनाममात्रप्रयोजनैरित्युक्तम्** । अत एव 'यज्ञसमाख्यामात्रम्; न तु वस्तुतोऽसौ यज्ञः' इति व्याख्यापि मन्दा प्रदर्शिता; अविधिपूर्वकत्वोक्त्यैव तदर्थसिद्धेश्च । **दम्भेन हेतुना**त्यभिसंधिविशेषस्य हेतुत्वोक्तिः । **यष्टृत्वख्यापनाये**ति तु विषयतः प्रयोजनतश्च तद्विवरणम् । विधिरत्र विधायकं वाक्यम् । तदुक्तप्रकारपरित्यागोऽत्राविधिपूर्वकत्वमित्याह—**अयथाचोदनमिति** ॥१७॥

पुनरुक्त्यादिपरिहारायानन्तरश्लोकस्य सात्त्विकयजनेतिकर्तव्यतारूपगुणवैपरीत्यपरत्वमाह—**तेचेत्थंभूता यजन्तइति** । भगवानेन सर्वं कारयतीत्यस्य प्रतिक्षेपोऽहंकारः, यत्परिहाराय स्मर्यते '[2]यद्यहंकारमाश्रित्य यज्ञदानतपः क्रियाः । कुर्वंस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तनं तु तत्' इति । बलवत्त्वमात्रस्यादोषत्वेऽपि '[1]भगवतो बलेन' इत्यादेः विपरीतं स्वबलपर्याप्त्यनुसंधानम्, तदुभयमूलो दर्पस्सर्वविज्ञानहेतुः पूज्यपूजाप्रतिस्पर्धी, भगवत्प्रसादादेवेष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारावित्यस्य विपरीतौ कामक्रोधाविति क्रमेण दाम्भिकयज्ञेतिकर्तव्यताक्रमं विवृणोति—**अनन्यापेक्ष** इत्यादिभिः । संश्रिताः—सम्यगाश्रिताः, निरपेक्षहेतुत्वेनाभिमन्यमाना इत्यर्थः । अत्र **परदेहेष्वि**ति यज्ञानुकूलप्रतिकूलऋत्विक्तस्करादि-

---

**प्र-पा ॥** [1]. भारते उद्योगपर्वणि. ३४-४६. धृतराष्ट्रेण दुर्योधनादिश्रेयस्साधनप्रश्ने विदुरेण नीतिकथनपूर्वकं युधिष्ठिराय राज्यदानस्य तत्साधनत्वकथनावसरे—श्रीविदुरः । 'मदा एतऽवलिप्तानामेत एव सतान्दमाः' इत्युत्तरार्धम् ॥

**प्र-पा ॥** [2]. ॥

[1]. 'भगवतो बलेन भगवतो वीर्येण भगवतस्तेजसा भगवतः कर्मणा भगवतः कर्म करिष्ये' इति बलमन्त्रइति अहोबिल-श्रीनारायणयतीन्द्रवर्यैः कृताह्निकग्रन्थे ॥

इति कामं, मम ये अनिष्टकारिणस्तान् सर्वान् हनिष्यामीति च क्रोधम्, एवमेतान् संश्रिताः स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं सर्वस्य कारयितारं पुरुषोत्तमं मामभ्यसूयकाः प्रद्विषन्तः-कुयुक्तिभिर्मत्स्थितौ दोषमाविष्कुर्वन्तो मामसहमाना अहंकारादिकान् संश्रिता यागादिकं सर्वं क्रियाजातं कुर्वत इत्यर्थः ॥१८॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९

य एवं मां द्विषन्ति, तान् क्रूरान् नराधमानशुभानहमजस्रं संसारेषु जन्मजरामरणादिरूपेण

विवक्षया । सप्तम्या स्थितिस्सिद्धा; सा च प्रवर्तनार्थेति श्रुत्यादिभिः प्रावगम्यते; तत्प्रतिपत्तिविरुद्धं स्मारयति—**सर्वस्य कारयितारमिति** । हितप्रवर्तनमेवासूयाहेतुरिति भावः । **पुरुषोत्तममिति** । यद्वैलक्षण्यविज्ञानमात्रात् कृतकृत्यो भवतीत्युक्तं, स हि महोपकारी द्वेषासूयास्पदं पापानामिति भावः । सर्वप्रवर्तनादि गुणकथनं, गुणेषु दोषाविष्करणरूपासूयालक्षणव्यक्त्यर्थम् । पुरुषोत्तमप्रकरणे हि स्मृत्यादिप्रवर्तनाय "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः" इत्युक्तम्; तदेवात्र 'मामात्मपरदेहेषु' इत्यनेन स्मारितम् इति च भावः । 'प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः' इत्यनयोः प्रातिलोम्येन हेतुकार्यभावान्वयक्रमं सूचयन् अपकर्षणेन वाक्यसमाप्तिं चाह - **कुयुक्तिभिरिति** । ईश्वरपरतन्त्रत्वे कथं कर्मवश्यता ? फलानां कर्ममूलत्वे च किमीश्वरेणेत्यादयः कुयुक्तयः । अनसूयालक्षणव्याजेनासूयामपि स्मृतयो निरूपयन्ति—'न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्तिता' इति । असहनलक्षणेन द्वेषं विवृणोति—**मामसहमाना इति** । असहमानत्वं च तदाज्ञातिलङ्घनपर्यन्तमनुसन्धेयम् । एतच्च स्ववंश्यानामप्यशुचिनरकपतने निदानम्, यथोच्यते "मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीस्समाः । द्विष्याद्यो विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम्" इति, एवं "ये द्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम् । न तेषां पुण्यतीर्थेषु गतिस्संसर्गिणामपि" इत्यादि चात्रानुसन्धेयम् । 'मामसहमानाः' इत्यस्योपलक्षणमाह—**यागादिकं सर्वमिति** ॥१८॥

एवंविधप्रद्वेषादिपूर्वकयागादेरपि यथोचितप्रतिकूलफलप्रदोऽहमेवेत्युच्यते - 'तानहम्' इत्यादिश्लोकद्वयेन । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थस्तानित्यनुवाद इत्यभिप्रायेणाह—**य एवं मां द्विषन्तीति** । अत्र चतुर्भिर्विशेषणैः 'न मां दुष्कृतिनः' इत्यादिनोक्ताश्चतुर्विधा दुष्कृतिन एव विवक्षिता इति तद्व्याख्यानम् । तथाहि नराधमशब्दस्तावत्स एव, 'आसुरं भावमाश्रिताः' इत्येतत्तु द्विषत इत्यनेन समानार्थतया प्रागेव व्याख्यातम्, एवं क्रूराशुभशब्दावपि यथायोगं मूढादिशब्दसमानार्थौ नेतव्यौ । अत्र विभागेन

प्र-पा ॥ [1]. गी. १५. १५ ॥
[2]. अत्रिस्मृतौ १-३४ ॥
[3]. भारते-शा-मो. ३५३-३ ॥
[4]. भारते-शान्ति-मो. ३३५-३६ ॥

परिवर्तमानेषु संतानेषु, तत्राप्यासुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि—मदानुकूल्यप्रत्यनीकेष्वेव जन्मसु क्षिपामि; तत्तज्जन्मप्राप्त्यनुगुणप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिषु क्रूरास्वहमेव संयोजयामीत्यर्थः ॥१९॥

**आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ।**
**मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०**

**मदानुकूल्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः** पुनरपि जन्मनिजन्मनि मूढाः **मद्विपरीतज्ञाना मामप्राप्यैव**—'अस्ति भगवान् सर्वेश्वरो वासुदेवः' इति ज्ञानमप्राप्य ततस्ततो जन्मनोऽधमामेव गतिं यान्ति ॥२०॥

योजनं चासुरराश्यैक्यात् । जन्मादिचक्रपरिवृत्तिष्वविच्छिन्नतयैकाकारेण सरणात् संसारस्संतानः । संसरति पुरुषोऽस्मिन्निति अधिकरणार्थघञन्तोऽत्र संसारशब्दः । तद्बहुत्वोक्तिश्चक्रपरिवृत्त्यानन्त्यादित्याह—**जन्मजरे**त्यादिना । संसारशब्दस्य सदसज्जन्मसाधारणत्वाद्विशेष्यत इत्याह—**तत्रापी**ति । "एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्' इत्याद्युक्तभगवद्योगानुकूलसात्त्विकजन्मविशेषव्यवच्छेदाय तामसत्वम् 'आसुरीष्वेव' इत्युच्यत इत्याह—**मदानुकूल्यप्रत्यनीकेष्वि**ति । ईदृशं प्रतिकूलजन्म देवादिचतुर्विधयोनिष्वपि द्रष्टव्यमिति । '[2]एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण 'क्षिपामि' इत्युक्तस्य द्वारमाह—**तत्तदि**ति । पापप्रवृत्तिहेतुभूतक्रूरबुद्ध्यादिप्रदानमपि प्राचीनप्रद्वेषादिफलभूतत्वान्नेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापादकम् ॥१९॥

उत्तरोत्तरमपकर्षपरम्परोच्यते—'आसुरीम्' इति श्लोकेन । मूढशब्दतः फलितमाह—**मद्विपरीतज्ञाना** इति । यद्वा विपरीतज्ञानमेवात्र मोहः; स च वाक्यार्थानुगुण्यात्स्वविषयो विशेषितः ।

**प्र-पा** ॥ [1]. गी. ६-४२ ॥

[2]. कौषीत. ३-९. 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति एष एवासाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषति' इति ॥ अस्याः श्रुतेर्विषयविभागो भगवता भाष्यकारेणैव श्रीभाष्ये (२-३-४१) अनुगृहीतः । तथाहि 'नन्वेवम् एषह्येव····निनीषती' इत्युन्निनीषयाधोनिनीषया च स्वयमेव साध्वसाधुनि कर्मणी कारयतीत्येतत् नोपपद्यते; उच्यते-एतन्न सर्वसाधारणम् । यस्त्वतिमात्रपरमपुरुषानुकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्तते, तमनुगृह्णन् भगवान् स्वयमेव स्वप्राप्त्युपायेषु अतिकल्याणेषु कर्मस्वेव रुचिं जनयति । यश्चातिमात्रप्रातिकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्तते, तं निगृह्णन् स्वप्राप्तिविरोधिषु अधोगतिसाधनेषु कर्मसु रुचिं जनयति । यथोक्तं भगवता स्वयमेव-अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' इत्यारभ्य 'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगन्तं येन मामुपयान्ति ते । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजन्तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति तथा 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्' इत्यादि, मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः' इत्यन्तमुक्त्वा 'तानहं द्विषतः····योनिषु' इत्युक्तम्' इति । एवं वेदार्थसंग्रहेऽप्यनुगृहीतम् । श्रुतप्रकाशिकायां जिज्ञासाधिकरणे लघुसिद्धान्ते विस्तरेण व्याख्यातेयं श्रुतिः, तत्र यथेष्टमस्या अर्थो द्रष्टव्यः । विस्तरभिया नात्र लिख्यते ॥

अस्यासुरस्वभावस्यात्मनाशस्य मूलहेतुमाह—

**त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।**
**कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥** २१

अस्यासुरस्वभावरूपस्य नरकस्यैतत् त्रिविधं द्वारं, तच्चात्मनो नाशनम्; कामः क्रोधो लोभ इति त्रयाणां स्वरूपं पूर्वमेव व्याख्यातम्, द्वारं मार्गो हेतुरित्यर्थः; तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत्; तस्मात्— अतिघोरनरकहेतुत्वात् कामक्रोधलोभानाम् एतत्त्रयं दूरतः परित्यजेत् ॥२१॥

**एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।**
**आचरत्यात्मनश्श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥** २२

एतैः—कामक्रोधलोभैः—तमोद्वारैः—मद्विपरीतज्ञानहेतुभिः विमुक्तो नर आत्मनः श्रेय आचरति— लब्धमद्विषयज्ञानो मदानुकूल्ये प्रवर्तते; ततो मामेव परां गतिं याति ॥२२॥

---

सत्त्वोत्तराणामपि परब्रह्मप्राप्तेरनेकजन्मसंसिद्धिसाध्यतया [illegible] त्प्राप्तेः प्रथमपर्वभूतशास्त्रजन्यज्ञानप्राप्तिरिहाभावं [illegible] व्यक्त्यर्थमाह—**अस्ति भगवानिति** । [illegible] ततश्शब्दो न हेतुपर उचित इत्यभिप्रायेणाह—**ततस्ततो जन्मन** इति ॥२०॥

अवश्यपरिहरणीयं संक्षिप्योच्यत इत्यभिप्रायेणाह [illegible] स्यात्मनोऽप्राप्तिरेव ह्यात्मनाशः; सत्वासुरस्वभाव [illegible] आसुरस्वभावस्यात्मनाशस्येति । मूलच्छेदात्सर्वोऽप्यासुरस्वभावश्छिन्न एवेत्यभिप्रायेणाह—**मूलहेतुमिति** । आसुरस्वभावरूपस्य नरकस्येति—एतस्मादधिकं किमन्यन्नरकमिति भावः । आसुरस्वभावपरिपाक [illegible] मिति वा, 'तमोद्वारैः' इत्यनन्तरेकार्थ्यं वा विवक्षितम् । **आत्मनो नाशनमिति** [illegible] इत्यादिक्रमेणेति भावः । प्रवेशहेतुर्हि द्वारं, तेनापि प्राप्तिमात्रहेतुत्वमिति [illegible] चारावलम्बनक्रममाह—**मार्गो हेतुरित्यर्थ** इति । द्वारं नाशनं, प्रविशन्तोऽपि [illegible] दोषोक्तिस्त्यागविध्युपकारिकेत्यभिप्रायेणाह—**तस्मादिति** । [illegible] भावस्त्वसौ पापार्जनहेतुत्वादतिघोर इत्यभिप्रायेणाह—**अतिघोरनरकहेतुत्वादिति** । [illegible] स्वभावस्य परित्याज्यत्वेऽपि विशेषनिर्देशो [illegible] **दूरतः परित्यजे- दिति** ॥२१॥

त्याज्यस्य दोषोक्त्या त्यागो विहितः; त्यागस्यैवेदानीं फलमाह [illegible] । **मद्विपरीतज्ञानहेतुभिरिति** तमःफलोक्तिः; तमश्शब्दो वात्र तत्पर्यन्तलक्षकः, तमोद्वारैर्विमुक्तत्वात्म-

---

प्र-पा ॥ [1]. तै-आन. ६-१ ॥

शास्त्रानादरोऽस्य नरकस्य प्रधानहेतुरित्याह—

**यश्शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।**
**न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥** २३

**शास्त्रं-वेदाः, विधिरनुशासनम्, वेदाख्यं मदनुशासनमुत्सृज्य यः कामकारतो वर्तते-स्वच्छन्दानुगुणमार्गेण वर्तते, न स सिद्धिमवाप्नोति—न कामप्यामुष्मिकीं सिद्धिमवाप्नोति; न सुखं किंचिदवाप्नोति; न परां गतिं—कुतः परां गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२३॥**

---

सापि विमुच्यते; श्रेयश्चरणं च तत्त्वज्ञानपूर्वकमित्यभिप्रायेणाह—**लब्धमद्विषयज्ञान** इति । **अथ आचरतीत्यनेन**—प्रागुक्तभगवत्प्रद्वेषादिनिवृत्तिर्विवक्षिता । श्रेयः प्रशस्तं; तच्च मत्प्रसादाद्भगवदानुकूल्यं, तदनुप्रवेशात्सर्वस्य शास्त्रीयस्येत्यभिप्रायेणाह—**मदानुकूल्य** इति । ततश्श्रेयश्चरणादेव **हेतोरित्यर्थः** । 'मामप्राप्यैव' इत्यादिपरामर्शादिह परगतिशब्दनिर्दिष्टः प्राप्यपर्यवसानभूमिः परम एव इत्याह—**मामेव पराङ्गतिमिति** ॥२२॥

आसुरस्वभावेषु मूलतया प्रधानभूतास्त्रय उक्ताः; तेभ्योऽपि प्रधानतमः परिहार्यो हेतुरनन्तरमुच्यत इत्याह—**शास्त्रानादर** इति । सर्वविस्थसमस्तपुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रशब्दो वेदेष्वेव प्रथमं प्राप्तः, तदनुबन्धादन्येष्वित्यभिप्रायेणाह—**शास्त्रं वेदा** इति । विधायकवाक्यस्य शास्त्रशब्देनोपात्तत्वात् तद्व्यापारोऽत्र विधिशब्दविवक्षित इत्याह—**विधिरनुशासनमिति** । फलितमाह—**वेदाख्यं मदनुशासनमिति** । शास्त्रमेव विधिरिति सामानाधिकरण्यं वा विवक्षितम् । मदनुशासनमित्यनेन "श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा[1]" इत्यादिस्मारणम् । एतेनान्यथा लिङाद्यर्थं वर्णयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः । लिङादयो हि प्रशासितुरभिप्रायमाक्षेपादभिधानतो वा व्यञ्जयन्ति । शास्त्रप्रतिपक्षभूतः कामकारोऽत्र न शास्त्रीयवैकल्पिकादिविषय इत्यभिप्रायेणाह—**स्वच्छन्दानुगुणमार्गेति** । '[2]अथ केन प्रयुक्तोऽयं' "[3]काम एष क्रोध एषः' इत्याद्युक्तकामप्रयुक्तेत्युक्तं भवति । "[4]या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः' इत्याद्यनुसन्धानेनाह—**न कामप्यामुष्मिकीं सिद्धिमिति** ।

---

**प्र-पा** ॥ [1]. विष्णुधर्मे, ७६-३१ ॥ 'श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा तामुल्लङ्घ्य यजञ्छुभे । सर्वस्वेनापि मां देवि नाप्नोत्याज्ञाविलङ्घनात्' ॥—श्रीपाञ्चरात्रे तु 'श्रुतिस्स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः' ॥

[2]. गी. ३-३६ ॥

[3]. गी. ३-३७ ॥

[4]. मनुः-१२-९५. कौर्मे पुराणेच-पूर्वभागे. ७-२-३१ ॥ या इति—या स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति, दृष्टार्थवाक्यानि 'चैत्यवन्दनात् स्वर्गो भवति' इत्यादिनि यानिचासत्कर्ममूलानि, देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि, यस्मात् नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि'—इति कुल्लूकभट्टः ॥

**तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।**
**ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥** २४

ॐ तत्सदिति.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

---

**तस्मात्कार्याकार्यव्यवस्थितौ उपादेयानुपादेयव्यवस्थायां शास्त्रमेव तव प्रमाणं – धर्मशास्त्रेति-**

---

आमुष्मिकसुखहेतुभूतामुपायसिद्धिमित्यर्थः । न सुखं न स्वर्गादिसुखमित्यर्थः । यद्वा आमुष्मिकीं **सिद्धि**मिति—स्वर्गादिफलविषयम्; **सुखमिति** ऐहिकपरम्; अत एव हि किं [illegible] । ऐहिकमपि हि सुखं शास्त्रीयानुष्ठानजनितपरमपुरुषानुग्रहादेव । अत एव ह्युच्यते—"अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः' इति । कैमुत्यप्रदर्शनायात्रान्यमुख्यमभिव्याहार इत्याह – **कुतः परां गतिमिति** ॥२३॥

अध्यायोक्तं सर्वमेतदर्थमित्यभिप्रायेणानुभाष्यते—**तस्माच्छास्त्रमिति** । अत्र कार्याकार्यशब्दयोरुत्पाद्यादिविषयत्वस्यासङ्गतिमभिप्रेत्याह—**उपादेयानुपादेयव्यवस्थायामिति** । [illegible] तत्त्वविपर्ययस्य च आसुरस्वभावे प्रदर्शितत्वादत्र तद्विपर्ययस्य विवक्षितत्वात्कार्याकार्यशब्दौ तत्त्वातत्त्वयोः प्रदर्शनार्थावित्यभिप्रायेणोपादेयादिसाधारणशब्दः । उपादानमत्र यथाशास्त्रं मनसा स्वीकरणम् । शास्त्रमेवेत्ययुक्तं, '[2]श्रुतिः स्मृतिस्सदाचारः' इत्यादिविरोधादित्यत्राह **धर्मशास्त्रेति** । आदिशब्देनाचारग्रहणं, 'यजन्त्यविधिपूर्वकं' 'न तु मामभिजानन्ति' इत्यादिवचनैः [illegible] कमुच्यत इत्याह—**यदेवेति** । सर्वाणि हि शास्त्राणि साक्षाद्वा परम्परया वा परमपुरुषसमाराधनतयैव सर्वाणि कर्माणि विदधति; तत्र तत्त्वहितयोः "[3]वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्युक्तं परतत्त्वं प्रागुक्तसमाख्यया स्मारयति—**पुरुषोत्तमाख्यमिति** । **तत्प्राप्त्युपायभूतं चेति**—सर्वेषां हि फलसङ्गादित्यागेनानुष्ठितानां परब्रह्मप्राप्त्युपायत्वमेव स्वभाव इति भावः । अत्र **अवबोधयन्ती**त्यनेनाज्ञातज्ञापनरूपविधान-

---

प्र पा ॥ [1]. विष्णुधर्मे. १९-१३ ॥

[2]. याज्ञवल्क्यस्मृतौ. १. अध्या. १. प्रकरणे. ?. श्लोकः,'श्रुति स्स्मृतिस्सदाचारः स्वस्य च प्रिय मात्मनः । सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्' ॥ श्रुतिः-वेदः, स्मृतिः-धर्मशास्त्रम् 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः' इति मनूक्तेः । सदाचारः-शिष्टाचारः, च-पुन, स्वस्य आत्मनः कर्तुः प्रियं सम्यक्सङ्कल्पजः कामः इदं सर्वं मुनिभिः धर्ममूलं स्मृतमित्यर्थः ॥

[3]. गी. १५-१५ ॥

हासपुराणाद्युपबृंहिता वेदाः यदेव पुरुषोत्तमाख्यं परं तत्त्वं तत्प्रीणनरूपं तत्प्राप्त्युपायभूतं च कर्म अवबोधयन्ति, तच्छास्त्रविधानोक्तं तत्त्वं कर्म च ज्ञात्वा यथावदन्यूनातिरिक्तं विज्ञाय कर्तुं त्वमर्हसि–तदेवोपादातुमर्हसि ॥२४॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः.

---

शब्दार्थो विवृतः। अयथाशास्त्रं कर्मणां करणं च न कर्तव्यमित्यभिप्रायेण 'कर्तुमर्हसि' इत्युक्तम्। तस्मादप्यनुष्ठानतत्त्वाध्यवसायसाधारण्यमाह–उपादातुमिति। 'अर्हसि' *इत्येतदनुसारिमध्यमत्वमिति-निर्देशः तस्य दैवीसम्पदभिजातस्य योग्यत्वातिशयद्योतनाय। एतदुक्तं भवति—सत्त्वोत्तरेण भवता कुहकपुरुषकौशलातिशयपरिग्राहितमोहनशास्त्राभासप्रक्रियानुधावनेन नित्यभगवदाज्ञारूपवेदाख्यशास्त्र-सारभूतात्यथाधिकारं कर्मयोगभक्तियोगरूपभगवदनन्यभजनपरमधर्मान्न प्रच्युतेन भवितव्यम्; अपितु स एव नित्यमुपादेयः—इति। इहेति निर्देशः कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थः, कर्मवश्यावस्थत्व-ज्ञापको वा ॥२४॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः॥

---

* अत्र इत्येतदनुसारित्वमिति निर्देश इति वा, इति मध्यमानुसारोत्वमिति निर्देश इति वा पाठः संभाव्यते।

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता ।
तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेम्ने षोडश उच्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः.

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा-

अत्र पूर्वोत्तरसमस्तप्रतिष्ठापकषोडशाध्यायार्थसंग्रहः । एतदभिप्रायेण भाष्यम् 'अनन्तरमुक्तस्य तु कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेम्ने शास्त्रवश्यत्वं वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्देवासुरसर्गयोः विभागं श्रीभगवानुवाच' इति । अत एव सप्तदशमवतारयन्नेवमन्वभाषत 'देवासुरविभागवचनमुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम्' इति । अत्र शास्त्रवश्यता 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि' इति अध्यायान्तिमश्लोकोक्ता ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

---

# श्रीमद्भगवद्गीता

## सप्तदशोऽध्यायः

**देवासुरविभागोक्तिमुखेन** प्राक् तत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम्; **इदानीम**-शास्त्रविहितस्यासुरत्वेनाफलत्वं, शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं, शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते; तत्राशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजानन् अशास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सत्त्वादिनिमित्तफलभेद-बुभुत्सया अर्जुनः पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

**ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।**
**तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ 1**

**शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धयान्विता ये यजन्ते, तेषां निष्ठा का ? किं सत्त्वम् ? आहोस्विद्रजः ?**

---

उक्तशेषतया सप्तदशमवतारयन्ननुक्तमुद्गृह्णाति—**देवासुरेति** । प्रकृतस्य मुखभेदेन प्रपञ्चनपरतया सङ्गतिमाह—**इदानीमिति** । हेयोपादेयव्यवस्थायाः शास्त्रैकमूलत्वोक्तिसमनन्तरमित्यर्थः । 'अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् । लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम्' इति सङ्ग्रहश्लोकं विवृणोति—**अशास्त्रविहितस्येत्यादिना** । अत्र सामान्यतो विशेषतश्च शास्त्रीयार्थविभजनमध्यायानुवृत्तार्थः । 'सप्तदशोदितम्' इत्येतत्संग्रहश्लोकवाक्यत्रयेऽपि प्रत्येकमन्वेतव्यम् । एतत्सर्वं सप्तदशोदितमिति सर्वोपसंहारेण वान्वयः । 'ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तम्' इत्यस्यानन्तरं 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य' इति प्रश्नः कथं संगच्छत इत्यत्राह—**तत्रेति** । **अशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजानन्निति**—अयमभिप्रायः—प्रेक्षावतां स्वतः प्रयोजने तदुपाये वा बुभुत्सा; अतस्सत्त्वादिनिष्ठाभेदबुभुत्सा तन्मूलफलविशेषपर्यन्ता, न च निष्फलत्वज्ञाने फलविशेषजिज्ञासा; ततश्च लोकसिद्धाः कृषिचिकित्सादयोऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयास्सफला एव दृश्यन्ते, अन्यथा शास्त्रस्यापि निर्मूलत्वप्रसङ्गात्; अलौकिकेष्वप्याचारसिद्धाः कतिकति धर्माः; नच ते यत्किञ्चित्फलमन्तरेण स्युः, प्रेक्षावतामप्रवृत्तिप्रसङ्गात्; नच श्रद्धापूर्वकानुष्ठानेऽङ्गवैकल्यात्फलाभावस्सम्भवति; नच प्रेक्षावद्भिरनन्तैर्जनैर्बहुवित्तव्ययायासादिनानुष्ठीयमानेषु दृष्टप्रयोजनरहितेषु कर्मसु अदृष्टपर्यवसानमन्तरेण गतिः; अतश्शास्त्रविहितादस्य यदि किञ्चि-

**अथ तमः ?** निष्ठा स्थितिः; स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थितिः—सत्त्वादिरेव निष्ठेत्युच्यते; तेषां किं सत्त्वे स्थितिः ? किं वा रजसि ? किं वा तमसीत्यर्थः ॥१॥

एवं पृष्टे भगवानशास्त्रविहितश्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च यागादेर्निष्फलत्वं हृदि निधाय शास्त्रीय-स्यैव यागादेर्गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिपादयितुं शास्त्रीयश्रद्धायाः त्रैविध्यं तावदाह—

**श्रीभगवानुवाच—**

**त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।**
**सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥** २

**सर्वेषां देहिनां श्रद्धा त्रिविधा भवति; सा च स्वभावजा—स्वभावः—स्वासाधारणो भावः, प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्रुचिविशेषः; यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायते; श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येत-**

द्वैपरीत्यमुच्यते, तदा सत्त्वादिगुणभेदप्रयुक्तफलतारतम्यमात्रमेव स्यात्; अतो 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्' इति पूर्वोक्तमपि प्रागतः प्रकृष्ट-सुखाभावविवक्षया । 'कामकारतः' इति विशेषणं वा श्रद्धापूर्वकत्वव्यवच्छेदार्थमिति सूचयितुमागम-स्वोत्प्रेक्षावृद्धव्यवहारेष्वनवकल्पिते ह्यत्र धर्माभिसन्धिश्रद्धादियोगान्नैष्फल्यनिवृत्तिर्युक्तेत्यत्र तन्त्रमाशय. इति । विशिष्टस्य फलत्वशङ्कास्पदत्वाय कर्तृविशेषणानां क्रियाविशेषणतया व्याख्यानम् । यागोऽत्र दानाद्युपलक्षणार्थः । देवपूजात्वाविशेषात्तत्संग्रहो वा । अत्र कृष्णशब्देन "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः' इति सर्वापेक्षितसिद्धयौपयिकी निरुक्तिरभिप्रेता । नु शब्देन शास्त्रीयविधानः काम-कारतश्च व्यावृत्तिर्विवक्षिता । विपरिणतस्य किंशब्दस्य आहो इति पदद्वयेन अत्रानुवृत्तिमभिप्रेत्याह—**किं सत्त्वमिति** । विनाशाद्यर्थव्यवच्छेदार्थं सत्त्वादिसामानाधिकरण्यायत्ताभिकरणव्युत्पत्तिमवतारयितुं पर्यायेण स्वरूपं व्यनक्ति—**निष्ठा स्थितिरिति** । तेषां निष्ठा नु इति पृष्ट एवार्थः 'सत्त्वम्' इत्यादिना विशेष्यत इत्यभिप्रायेण फलितमाह—**तेषामिति** ॥१॥

श्रद्धा कतिविधेति प्रश्नाभावेऽपि तदुक्तिवैयर्थ्यशङ्कां परिहरन् श्रद्धात्रैविध्यकथनस्य प्रयोजनं चाह—**एवं पृष्ट** इत्यादिना । पूर्वोपदिष्टविरुद्धं पृष्ट इत्यर्थः । **हृदि निधायेति**—क्रमेण साक्षादुत्तरमव-तारयितुमित्यर्थः । प्रश्नस्यात्यन्तानादरपरत्वज्ञापनाय वा सहसा साक्षादुत्तरानुक्तिरिति भावः । **गुणतस्त्रैविध्यमिति**—गुणभेदनिमित्तफलभेदयोगित्वमिति भावः । अत्रहि श्रद्धायोगात्सात्त्विकत्वं शास्त्रोल्लङ्घनात्तामसत्वं तदुभयसमुच्चयाद्राजसत्वमाशङ्कितं; तत्र तावच्छ्रद्धापूर्वकत्वं फलसाधनत्वा-योपयुक्तम्; तच्छास्त्रीयेष्वेव; तत्रापि श्रद्धाया नत्वैकान्तिकत्वमित्यभिप्रायेण शास्त्रीयश्रद्धायास्त्रै-विध्यग्रहणम् । एतेन परिसंख्यान्यायेनाशास्त्रीयेषु फलभेदनिमित्तं वैविध्यं प्रत्युक्तम् । अत्र श्रद्धाभेदा-

प्र-ऽ१ ॥ ¹. भारते. उद्योगपर्व, ६९-५ ॥

विति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा; वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्मा गुणसंसर्गजाः; तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनकाः देहेन्द्रियान्तःकरणविषयगता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः-सत्त्वादिगुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः; ततश्चेयं श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा; तामिमां श्रद्धां शृणु; सा श्रद्धा यत्स्वभावा, तं स्वभावं शृण्वित्यर्थः ॥२॥

**सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।**
**श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३**

**सत्त्वम्—अन्तःकरणं, सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति; अन्तःकरणं यादृशगुण-**

---

त्सत्त्वादिनिष्ठाभेदनिर्णय इत्युक्तं भवति। देहिनामित्यनेन तत्तद्देहानुरूपमधिकारिवैचित्र्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—**सर्वेषामिति**। ब्रह्मादीनामपीत्यर्थः। 'देहिनाम्' इति सत्त्वादिगुणप्रचुरदेहविशेषानुरूपमिति भावः। साधारणेषु शास्त्रेषु तत्प्ररोचकेष्वर्थवादादिषु च कथं पुरुषभेदनियतश्रद्धाभेद इति शङ्कायां 'सा स्वभावजा' इति वाक्यान्तरमित्यभिप्रायेणाह—**साचेति**। कार्यासाधारणत्वाय कारणासाधारणत्वविवक्षामाह—**स्वभावस्स्वासाधरणो भावइति**। कोऽसौ भावः, कश्च तस्याप्यसाधारण्यहेतुरित्यत्राह—**प्राचीनेति**। भावशब्दोऽत्र धर्मविशेषपरः। नानार्थे स्वभावशब्दे कथमत्र रुचिविवक्षेत्यत्राह—**यत्र रुचिरिति**। रुचिश्रद्धयोः कार्यकारणभावोऽन्वयव्यतिरेकसिद्ध इत्यर्थः। रुचिव्यतिरिक्ता तत्कार्यभूता का श्रद्धेत्यत्राह—**श्रद्धाहीति**। "श्रद्धा विश्वासकांक्षयोः' इति त्वरापर्यन्तविश्वासेऽपि हि श्रद्धाशब्दं नैघण्टुकाः पठन्ति। ननु '[2]कामस्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रवणात् अन्तःकरण धर्मेष्वात्मानमलिम्पत्सु श्रद्धादिषु गुणकृतत्वाच्च गुणधर्मत्वसंभवेऽपि कथमत्र स्वशब्देन देहिशब्देन च निर्दिष्टप्रत्यगात्मनि तदन्वयोक्तिः, तत्राह—**वासनेति**। शुद्धस्वभावस्यैवात्मनः कर्ममूलगुणमयप्रकृतिसंसर्गोपाधिकधर्मभूतज्ञानपरिणतिविशेषा इत्यर्थः। श्रद्धाभेदेषु सात्त्विकादिसंज्ञानिवेशाय निर्गुणस्यात्मनः कथं सत्वादिमूलवासनादियोग इति शङ्काव्युदासाय च देहिशब्दसूचितप्रक्रियया गुणसंसर्गजत्वं विवृणोति—**तेषामिति**। यथौषधादिविशिष्टदहनादिसंबन्धात्पार्थिवादिषु पाकजगुणारम्भः, तथात्रेति भावः। तत्तत्कार्यहेतुतया शास्त्रसिद्धानामनुपलब्ध्या निराकरणमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—**कार्यैकनिरूपणीयाइति**। अतीन्द्रियाणामननुभूतानां कथं वासनाहेतुत्वमित्यत्राह—**सत्त्वादिगुणयुक्तेति**। मूलकारणापेक्षया श्रद्धायास्सात्त्विकादिसंज्ञाभेद इत्याह—**ततश्चेति**। सात्त्विकत्वादित्रैविध्येन श्राविताया पुनः 'शृणु' इति किमुच्यत इत्यत्राह—**सा श्रद्धा यत्स्वभावेति**। स्वरूपस्य सामान्यतस्त्रैविध्यस्य च विदितत्वादविदितप्रकारविशेषाभिप्रायेण 'शृणु' इत्युक्तम् ॥२॥

'सत्त्वानुरूपा' इत्यत्र न सत्त्वगुण उच्यते; सर्वस्य पुरुषस्य श्रद्धायास्तदधीनत्वे राजसतामस-

---

प्र-पा ॥ [1] ॥ | [2]. बृ. ३-५-८ ॥

युक्तं, तद्विषया श्रद्धा जायत इत्यर्थः; सत्त्वशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः । श्रद्धामयोऽयं पुरुषः—श्रद्धामयः—श्रद्धापरिणामः; यो यच्छ्रद्धः—यः पुरुषो यादृश्या श्रद्धया युक्तः, स एव सः—स तादृशश्रद्धापरिणामः; पुण्यकर्मविषये श्रद्धायुक्तश्चेत्, पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धाप्रधानः फलसंयोग इत्युक्तं भवति ॥३॥

तदेव विवृणोति—

**यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।**
**प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥** ४

**सत्त्वगुणप्रचुराः सात्त्विक्या** श्रद्धया युक्ता देवान् यजन्ते; दुःखासंभिन्नोत्कृष्टसुखहेतुभूतदेवयाग-

---

श्रद्धाविभागायोगात् । सहकारित्वेन सत्त्वं सर्वसाधारणमिति चेत्—न [illegible] । त्रैगुण्यं हि परस्पराङ्गभावेन स्थित्वैव हि [illegible] कार्यमारभते । [illegible] साधारणकारणत्वेन निर्दिष्टं सत्त्वं गुणत्रयोपष्टब्धमन्तःकरणमेवेत्याह सत्त्वमन्तःकरणमिति । आनु-रूप्यं विवृणोति—**अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तमिति** । [illegible] मित्यर्थः । पूर्वं 'देहिनां सा स्वभावजा' इत्युक्तम्; इह त्वन्तःकरण[illegible]; [illegible] सिद्धे तदयोगात्; नापि पुरुषभेदेन विकल्पः, सर्वस्येत्युक्तेः; नापि समुच्चयः, [illegible] **सत्त्वशब्द** इति । सामग्रीमध्यपातिषु तत्र तत्रान्यतमनिर्देशो नानुपपन्न इति भावः । [illegible] मयटस्स्वार्थिकत्वे निष्प्रयोजनत्वात्प्राचुर्यार्थत्वेऽपि प्रकृतानुपयोगात् [illegible] रार्थत्वमाह—**श्रद्धापरिणाम** इति । एवं सामान्येन श्रद्धाजन्यफलसंनिधिरयमुक्तः; [illegible] इत्यादिना श्रद्धाविशेषवतः फलविशेष उच्यत इत्याह—**यः पुरुष** इति । [illegible] तत्तच्छब्दयोः यादृश्येत्यादिना प्रकारपरामर्शित्वोक्तिः । '[2]आयुर्वै तम्' इत्यादि[illegible] शयविवक्षया 'स एव सः' इति निरूढोऽयमारोप इत्याह—**स तादृशश्रद्धापरिणाम** इति । [illegible] 'स एव सः' इत्यत्र विधेयभेदाभावात्पुनरुक्तिशङ्कापि परिहृता । [illegible] न्द्रियद्वारा व्यवस्थितत्वाद्देहादेश्चाचित्परिणामविशेषत्वा[illegible] श्रद्धापरिणामत्वोक्ति[illegible]— **पुण्यकर्मे**ति । फलभेदबुभुत्सया ह्यत्र प्रश्नोदय इति च भावः ॥३॥

प्रक्रान्तश्रद्धायास्सात्त्विकत्वादिविभागोऽनन्तरं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धयः [illegible] प्रायेणाह—**तदेव विवृणोतीति** । तत्-[1]फलविशेष(णानां श्रद्धाविशेषाणां)श्रद्धा[illegible] पुरुषस्य सत्त्वादयो ह्युपचीयमानास्स्वानुरूपे विषये श्रद्धां जनयन्तीत्य[illegible]णाह—**सत्त्वगुणप्रचुरा** इति । सर्वेषु त्रैगुण्यसंश्रितेषु केनचिद्विशेषेण निर्देशस्तत्प्राचुर्यात् । तत्र सात्त्विक्या श्रद्धयेति पुरुषस्य

---

**प्र-पा** ॥ [1]. विशेषयोगः, पा ॥

[2]. यजुः. २-काण्डे. ३-प्रश्ने. २-अनुवाके २-पे ॥

[1]. फलविशेषाणा ॥

विषया श्रद्धा सात्त्विकीत्युक्तं भवति; राजसा यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तु तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते; दुःखसंभिन्नाल्पसुखजननी राजसी श्रद्धा; दुःखप्रायात्यल्पसुखजननी तामसीत्यर्थः ॥४॥

एवं शास्त्रीयेष्वेव यागादिषु श्रद्धायुक्तेषु गुणतः फलविशेषः, अशास्त्रीयेषु *तपोयागप्रभृतिषु मदनुशासनविपरीतत्वेन न कश्चिदपि सुखलवः, अपित्वनर्थ एवेति हृदि निहितं व्यञ्जयन्नाह—

**अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।**
**दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५**
**कर्शयन्तश्शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।**
**मां चैवान्तश्शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६**

अशास्त्रविहितमतिघोरमपि तपो ये जनाः तप्यन्ते; प्रदर्शनार्थमिदम्; अशास्त्रविहितं बह्वा-

---

सात्त्विकत्वकथनेन अर्थसिद्धहेतुकथनम् । श्रद्धाया एव स्वरूपेण निर्दिष्टत्वात् 'तां शृणु' इति श्रद्धास्वभावो हि ज्ञापयितुं विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**दुःखासंभिन्नेति** । आराध्यसायुज्यादिर्हि 'आराधनानां फलमित्यभिप्रायेण दुःखासंभिन्नत्वादिकथनम् । एवमुत्तरयोरपि भाव्यम् । तामसानामितरेभ्योऽत्यन्तवैधर्म्यज्ञापनायान्यशब्दः । भूतगणा रुद्रपार्षदादयः ॥४॥

एवमर्थात्प्रश्नस्य निषेधः कृतः; अथ कण्ठोक्त्येत्यभिप्रायेणाह—**एवमिति** । 'न स सिद्धिम्' इत्यादिप्रागुक्तस्मारणाय—**नकश्चिदपि सुखलव** इत्युक्तम् । **अपित्वनर्थ एवे**त्यनेन पूर्वोक्तनरकपतनस्मारणम्। प्रश्नवाक्यगतश्रद्धान्वितत्वानुभाषणविवक्षया तत्कार्यातिप्रयासज्ञापनपरो घोरशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**अतिघोरमपीति** । ननु 'यजन्ते श्रद्धयान्विताः' इति यागविषये [2]प्रश्ने तप्यन्त इति तपसोत्तरं कथं सङ्गच्छत इत्यत्राह—**प्रदर्शनार्थमिदमिति** । संग्राहकाकारं दर्शयन् फलितमाह—**अशास्त्रविहितमिति** । वेदबाह्यागमोक्तं वैदिकमप्यनधिकारिभिर्देशकालद्रव्यक्रियादिनियमानादरेणायथानुष्ठितं चाशास्त्रविहितम् । दारुणपर्यायघोरशब्दाभिप्रेतमाह—**बह्वायासमिति** । **यागादिक**मित्यनेन प्रश्नेऽपि यागग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति ज्ञापितम् । अत एवहि प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वम् । शास्त्रैरचोदितानां चोदकान्तरमुच्यते—**दम्भाहङ्कारसंयुक्ता** इत्यादिना । बलमत्र कामरागयुक्तत्वादसात्त्विकम् । [3]'बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्' इति हि प्रागुक्तम् । **न** केवलं परत्र नरकम्; अपित्विहापि कायकर्शनमित्यभिप्रायेण शरीरस्थभूतसमूहकर्शनोक्तिः । [4]'अन्तर्याम्यमृतः' [5]'अनश्नन्नन्योऽभिचाक-

---

**प्र∙पा** ॥ *दानतपो. पा ॥

[1]. आराधकानां. पा ॥

[2]. पृष्टस्य तपसोत्तरं. पा ॥

[3]. गी ॥

[4]. बृ. उप. ५-७-३ ॥

[5]. मु. उप. ३-१-१ ॥

यासं यागादिकं ये कुर्वते—दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः शरीरस्थं पृथिव्यादिभूतसमूहं कर्शयन्तो मदंशभूतं जीवं चान्तश्शरीरस्थं कर्शयन्तो ये तप्यन्ते, यागादिकं च कुर्वते; तानासुरनिश्चयान्विद्धि; असुराणां निश्चय आसुरो निश्चयः; असुरा हि मदाज्ञाविपरीतकारिणः; मदाज्ञाविपरीतकारित्वात्तेषां सुखलवसंबन्धो न विद्यते; अपित्वनर्थव्राते पतन्तीति पूर्वमेवोक्तं 'पतन्ति नरकेऽशुचौ' इति ॥५॥६॥

अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यज्ञादिषु गुणतो विशेषं प्रपञ्चयति; तत्राहारमूलत्वात्सत्त्वादिवृद्धेराहारत्रैविध्यं प्रथममुच्यते; *'अन्नमयं हि सोम्य मनः', ¿'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इति हि श्रूयते—

**आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।**
**यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥** ७

शीति' ''नस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' इत्यादिभिः परमात्मनस्स्वरूपतो धर्मतो वा कर्शनासम्भवात्सम्भवेच शास्त्रविहितोपवासादिभिरपि प्रसङ्गाच्छरीरकर्शनेन च शरीरिणां दोषज्ञानां ज्ञानसुखादिसङ्कोचरूपस्य कर्शनस्य श्रुतिस्मृतिलोकसिद्धत्वात् 'अन्तश्शरीरस्थम्' इत्यनेन शरीरान्तःस्थित-क्षेत्रज्ञत्वसूचनात् [1]''क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [2]'ममैवांशः' इति प्रागुक्तप्रक्रियया सर्वशरीरकपरमात्मविशेषणांशभूत जीवविवक्षयात्र मामिति निर्देश इत्याह—**मदंशभूतं जीवमिति** । मच्छरीरभूतजीवपीडनं मत्पीडन तुल्यमिति दोषातिशयसूचनार्थोऽयमुपचारः । शास्त्रोक्तत्वेनात्मपीडनस्यापि पापमेषामायातमित्यभिप्रायः । यज्ञस्य स्वतो याज्यभावनत्वाच्छास्त्रीयप्रकारविरहेऽपि नात्यन्तानिष्टता, तपसस्तु स्वतस्सर्वकर्शनतया शास्त्रीयप्रकाराभावे भावनत्वं न स्यादिति हैतुकप्रायाणां विभागं प्रतिक्षेप्तुमाह—**यागादिकं चेति** । आसुरो निश्चयो येषां तेऽत्रासुरनिश्चयाः; तत्र तद्धितस्येह सम्बन्धमात्रपरतामाह—**आसुराणामिति** । तदभिप्रेतनिश्चयस्य विशेषं व्यञ्जयितुमाह—**असुराहीति** । आसुरनिश्चयत्वख्यापनं प्रागुक्तानर्थपर्यवसानप्रकाशनायेत्याह—**मदाज्ञाविपरीतकारित्वादिति** । 'आसुरनिश्चयान्' इत्येतावता कथमयमर्थस्सिद्ध्येदित्यत्राह—**पूर्वमेवेति** ॥६॥

एवमुत्तरे प्रतिषेधरूपेऽर्थतः कण्ठोक्त्या च दत्ते पुनराहारादित्रैविध्यवर्णनमबुभुत्सितोपन्यासस्स्यादित्यत्राह—**अथ प्रकृतमेवेति** । अयमभिप्रायः—अशास्त्रीयेषु सत्त्वादिनिष्ठामूलफलभेदे बुभुत्सिते शास्त्रीयेष्वेवायमिति प्रत्युक्तम् । तत्र श्रद्धातद्वतां श्रद्धेयानां च गुणतो विभाग उपन्यस्तः । तच्छ्रवणादेव तत्तुल्ययोगक्षेमेषु सर्वेषु बुभुत्सा बीभत्सोजायते । अत एव तद्भेदोपन्यासः—इति । **प्रपञ्चयतीत्यनेन** पौनरुक्त्यशङ्कापि परिहृता । यज्ञतपःप्रभृतिषु शास्त्रीयेषु तिष्ठत्सु रागप्राप्तस्याहारस्य प्रथमो-

**प्र-पा** ॥ *छा. ३-५-४ ॥
¿ छा. उप. ७-२६-२ ॥

[1]. गी. १३-२ ॥
[2]. गी. १५-७ ॥

आहारोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेन त्रिविधः प्रियो भवति; तथैव यज्ञोऽपि त्रिविधः, तथा तपो दानं च; तेषां भेदमिमं शृणु—तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सत्त्वादि*भेदेनेमुच्यमानं भेदं शृणु ॥७॥

**आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।**

**रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहारास्सात्त्विकप्रियाः ॥** ८

सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति; सत्त्वमयाश्चाहारा आयुर्विवर्धनाः, पुनरपि सत्त्वस्य विवर्धनाः, सत्त्वमन्तःकरणम्, अन्तःकरणकार्यं ज्ञानमिह सत्त्वशब्देनोच्यते, ¿'सत्त्वात्सञ्जायते

पदेशः केनाभिप्रायेणेत्यत्राह—तत्रेति । "[1]वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः" इत्यायुर्वेदोक्तन्यायसञ्चारादाप्यायकद्रव्यगुणानुसारेणान्तःकरणादेस्सत्त्वादिवृद्धिश्श्रौतीत्यभिप्रायेण—**अन्नमय**मिति । आहारस्य सत्त्वस्यचात्र रजस्तमोराहित्यं शुद्धिः । अपिशब्दः प्रागुक्तश्रद्धेयदेवतादिभेदवत्सात्त्विकादिविभागानुकर्षणार्थः । '[2]पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' इति प्रागुक्तचातुर्विध्याविरोधाय चतुर्विधेऽप्येतद्गुणकृतत्रैविध्यमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेने**ति । 'त्रिविधः' इति सामान्यतो विभागेऽपि विशेषतो [3]वक्ष्यमाणाकारापेक्षयेहेदमुच्यत इत्याह—**सत्त्वादिभेदेनेम**मिति । वक्ष्यमाणस्यात्रासत्त्या वर्तमानव्यपदेश इत्याह—**उच्यमान**मिति । गुणानां स्वविशिष्टानुभवजनितवासनाद्वारा स्वानुरूपविषयरुचिजननात्तत्तदाहाराणां तत्तद्गुणविशिष्टप्रियत्वम् ॥७॥

आयुर्विवर्धनत्वादय आहारगुणाः केचिदायुर्वेदादवगन्तव्याः; केचिच्छास्त्रनिरपेक्षाः प्रत्यक्षत एव सिद्धाः; पूर्वमेव सत्त्वविवृद्ध्या हि सात्त्विकाहाररुचिरित्यभिप्रायेणाह—**पुनरपी**ति । आयुषस्सर्वपुरुषार्थनिष्पादनोपयोगित्वेन प्रथमग्रहणम्; सत्त्वस्य तु विशेषतो मुमुक्षोरपेक्षितत्वात्तदनन्तरोक्तिः । [4]'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' इति श्रुतेरुपबृंहणार्थत्वादाहारसाध्यसत्त्वविवृद्धिर्ज्ञानपर्यन्तेत्यभिप्रायेण ज्ञाने सत्त्वशब्दमुपचारयितुं तत्कारणे तावदवतारयति—**सत्त्वमन्तःकरण**मिति । "[5]द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इति ज्ञानविशेषे च सत्त्वशब्दः प्रयुक्तचर इत्यभिप्रायेणाह—**अन्तःकरणकार्यं ज्ञान**मिति । इह—आहारशुद्धिश्रुत्युपबृंहणदशायामित्यर्थः । यथा तत्तद्द्रव्यगतानां रसादीनां शरीरधात्वादिपोषकत्वेन शास्त्राभिहिततत्तद्द्रव्याणामपि तथा व्यपदेशः, तथेहापि सत्त्वगुणस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुत्वे तदाश्रयस्याहारद्रव्यस्यापीत्यभिप्रायेणाह—**सत्त्वात्संजायते ज्ञान**मिति ।

**प्र-पा** ॥ * गुणभेदेन. पा ॥

¿ गी. १४-१७ ॥

[1]. अष्टाङ्गहृदये ॥

[2]. गी. १५. १४ ॥

[3]. वक्ष्यमाणाकारापेक्षयेह भेद उच्यते. पा ॥

[4]. छा. उप. ७-२६-२ ॥

[5]. नामलिङ्गानुशासने ३. काण्डे नानार्थवर्गे वान्तेषु ॥

ज्ञानम्' इति सत्त्वस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुत्वात्, आहारोऽपि सत्त्वमयो ज्ञानविवृद्धिहेतुः, तथा बला-रोग्ययोरपि विवर्धनाः, सुखप्रीत्योरपि विवर्धनाः—परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य [illegible]नाः, तथा प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेण प्रीतिविवर्धनाः, रस्याः—मधुररसोपेताः, स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः, स्थिराः—स्थिरपरिणामाः, हृद्याः-रमणीय*विशेषाः, एवंविधास्सत्त्वमयाः आहाराः सात्त्विकस्य पुरुषस्य प्रियाः ॥ ८ ॥

**कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।**

**आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥** ९

---

बलारोग्ययोस्सुखप्रीत्योश्च निरन्तरपाठक्रमप्राप्त[illegible] बलारोग्ययोस्सुखप्रीत्योरिति द्वन्द्वविभजनम् । [illegible] कर्मदोषाग्निधातुवैषम्येण हि रोगाः प्रादुर्भवन्ति । [illegible] सिद्धेस्तत्पौनरुक्त्यपरिहाराय सुखवर्धकत्वं—परिणामकाल[illegible] प्रदर्शनाय—स्वयमेवेत्यद्वारकत्वोक्तिः । यथोन्मादादिहेतुभूतानि [illegible] जनककर्मद्वारा पुरुषस्याप्रीतिं वर्धयन्ति; तथा सत्त्वहेतुभूतान्यपि [illegible] हितेषु च कर्मसु प्रचोद्य तद्द्वारेण प्रीतिं जनयन्तीत्यभिप्रायेणाह— प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेणेति । 'कट्वम्ल' इत्यादिना रसान्तराणामसात्त्विकत्वेन [illegible] सब्दो रसविशेषविषय इत्याह—मधुररसोपेता इति । [illegible] दर्शिता । रस्यन्त इति वा रस्याः । तत्र मधुररसोपेता इति [illegible] । [illegible] रीरस्थितौ विशेषेण हेतुर्भवति । यथोक्तं वाहटेन "[illegible] माश्रितास्तेच यथापूर्वं बलावहाः' इति । भोजन च [illegible] न्मधुरप्रायान्नातिद्रुतविलम्बितम्' इति । रसायनादिकानपि न मधुर[illegible] आहारोऽपि रौक्ष्यविरोधी रूक्षेण वायुना शरीरस्यापि [illegible] । अद्यमान आहारे स्वरूपस्थैर्यस्यासंभवादगुणत्वाच्च [illegible] मज्जाशुक्लाख्यधातुसप्तकरूपपरिणामस्य बलादेश्च [illegible] क्षितमित्याह—**स्थिरपरिणामा** इति । उपयोगात्पूर्वमेव [illegible] मात्रेणापि प्रीतिजनकत्वमिह हृद्यत्वमित्याह—**रमणीयविशेषा** इति । [illegible] सांगत्यं, तेषां सर्वेषामिदमुपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह—**एवंविधा** इति । एतेन [illegible] विवृतम् ॥ ८ ॥

---

प्र-पा ॥ * वेषाः पा ॥ [1]. अष्टाङ्गहृदये ॥ [2]. ॥

कटुरसाः, अम्लरसाः, लवणोत्कटाः, अत्युष्णाः, अतितीक्ष्णाः, रूक्षाः, विदाहिनश्चेति कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः; अतिशैत्यातितैक्ष्ण्यादिना दुरुपयोगास्तीक्ष्णाः; शोषकरा रूक्षाः; तापकरा विदाहिनः; एवंविधा आहारा राजसस्येष्टाः; तेच रजोमयत्वाद्दुःखशोका मयवर्धनाः रजोवर्धनाश्च ॥ ९ ॥

**यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।**
**उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥** १०

---

कट्वम्लशब्दयोस्त्रिकटुकतिन्त्रिण्यादिषु विशेषतः प्रयोगादिह तावन्मात्रविवक्षाव्युदासायाह—**कटुरसा अम्लरसा**इति । सात्त्विकस्यापि व्रतादिव्यतिरिक्तकालेषु रुचिमात्रार्थलवणयोगानुमतेः स्वरूपतो लवणस्याहारत्वासंभवात्प्रत्यक्षलवणस्य गोमांसतुल्यतया स्फुटनिषेधाच्चात्र तद्व्यतिरिक्तापेक्षया लवणशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**लवणोत्कटा**इति । '[1]स्निग्धमुष्णं च भोजनम्' इति कोष्णस्य भोजनस्य विहितत्वात्—**अत्युष्णे**ति विशेषितम् । 'कट्वादीनां विदाहिनः इति भ्रमव्युदासायात्र समासोक्तिः तीक्ष्णस्यापि मरीचादेस्तत्तद्द्रव्यरोचनार्थं मात्रयानुमतेस्तत्राप्युपसर्गस्यान्वयो दर्शितः । उष्णस्य पृथगुपात्तत्वादत्र तीक्ष्णशब्दो न तत्पर्यायः; आशुकारिषु मरीच्यादिष्वायुर्वेदे तीक्ष्णत्वमुच्यते; अतोऽत्र पर्यागक्षणप्रभृति प्रतिकूलतमानि द्रव्याणि तीक्ष्णानीत्यभिप्रायेणोदाहरति—**अतिशैत्येति** । स्नेहप्रतिपक्षभूतो गुणो रौक्ष्यमनुशिष्यत इत्यभिप्रायेणाह—**शोषकरा रूक्षा**इति । वातकोपनत्वमनेन सिद्धम् । अत्र विदाहिशब्दे प्रकृतिप्रत्यययोर्विवक्षितं व्यनक्ति—**तापकरा**इति । पित्तकोपना इत्यर्थः । **एवंविधा** इति पूर्ववत् । '[2]तृष्णाशोकसमुद्भवम्' इत्यादि प्रागुक्तं स्मारयति—**रजोमयत्वा**दिति । कटुप्रभृतीनां दुःखादिहेतुत्वं च प्रायशोऽन्वयव्यतिरेकयोग्यमायुर्वेदविशोधितंच । दुःखप्रदत्वं धातुवैषम्यादिद्वारा, शोकप्रदत्वं तत्परामर्शजपश्चात्तापादिना; आमयः कालक्रमेण । न केवलमत्रैव तमोवद्दुःखादिहेतुत्वम्; अपितु परंपरया परलोके देहान्तरेऽपीत्यभिप्रायेण सत्त्ववर्धकसात्त्विकाहारसमानन्यायसिद्धमर्थमाह—**रजोवर्धनाश्चे**ति ॥ ९ ॥

सात्त्विकराजसाहारयोर्गुणकार्यकथनेऽपि तामसे गुणमात्रकथनमदूरविप्रकर्षेण राजससमानकार्यत्वात् सर्वेष्वाहारेषु यामातिक्रमणमात्रेण दोषाभावात्तेषुतेषु द्रव्येषु यावता कालेन दुष्टता, तावद्विवक्षामाह—**यातयामं चिरकालावस्थितमि**ति । यामश्श्रेष्ठोऽश ; यथा 'घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मम्' इति केचित् । तेन निर्वीर्यत्वमुक्तं भवति । तदपि **चिरकालावस्थितमि**त्यनेन अर्थसिद्धम् । अम्मयेषु पृथिवीमयेषु च आहारेषु तत्तत्पाकभेदेनापि कदाचिदपि सर्वरसत्यागाभावात्तत्तद्द्रव्यस्वभावतयानुशिष्टरसत्यागेन रसान्तरापत्तिरिह गतरसशब्देन विवक्षितेत्याह—**त्यक्तस्वाभाविकरसमि**ति । एतेन

---

**प्र-पा** ।। [1]. अष्टाङ्गहृदये सूत्रस्थाने. ७ अ ।। | [2]. गी. १४-७ ।।

**यातयामं**—चिरकालावस्थितं, **गतरसं**—त्यक्तस्वाभाविकरसं, **पूति**—दुर्गन्धोपेतं, **पर्युषितं**—
गतरसशब्देन निर्वीर्यस्योक्ततया 'यातयामं मन्दपक्वम्' इति व्याख्या [illegible]। यद्यपि पूति[illegible]सा-त्त्विकतया भगवच्छास्त्रादिसिद्धे करञ्जादिद्रव्येऽपि प्रयुज्यते, तथापि अत्र द्रव्य[illegible]प्रकरणा-भावाद्गुणादिमुखेन सर्वाहारोपलक्षणप्रकरणाच्चात्र पूतिशब्देन [illegible]माह—**दुर्गन्धोपेतमिति**। कालातिपातिमात्रस्य यातयामशब्देन ग्रहणात् [illegible] 'गतरसम्' इत्युक्तत्वात् येषु कालातिपत्तौ दोषः, क्षीरादिषु व्यञ्जनादिषु च रसान्तरापत्तिः, तत्र कालाति-क्रमणमात्रेण रसान्तरापन्नत्वमिह विवक्षितमित्याह—**कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नमिति**। [illegible]-न्तरादीनामुपलक्षणमिदम्। अतएव पक्वानामविकृतानामपि [illegible] [illegible]। एतेन यातयामशब्दोऽत्र रसान्तरापत्तिरहितकालातिक्रममात्र[illegible] [illegible] शास्त्रानुमतेराचार्योच्छिष्टस्य च पापविशेषप्रायश्चित्ततया पवित्र[illegible] [illegible]। उच्छिष्टशब्द इत्याह—**गुर्वादिभ्योऽन्येषामिति**। **गुर्वादीत्यादि** शब्देन पितुः [illegible] भर्तुश्च ग्रहणम्। यत्तु "अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्। [illegible]। तत्प्राशनात्। सा(रे)तोऽधत्त" इत्यादौ उच्छेषणप्राशनमाम्नायते; तत्तु [illegible] भुक्तावशिष्टपाकपात्रस्थौदनविषयत्वेऽप्यविरुद्धम्। अप्राप्तत्वादि[illegible] संव्यवहारमात्रविषयम्। न तावता अश्नतानामनुष्ठानप्राप्तिः [illegible]। नचात्र विधिस्तत्कल्पनावकाशश्चेत्यप्राप्तिरेव। यत्तु भगवता नारदेन [illegible] प्राचीनजन्मा-नुष्ठानमनुसृत्योक्तम् '[2]उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैस्सकृत्स्म भुञ्जे [illegible]' इत्यादि; तदपि तस्मिन् जन्मनि नारदस्तेषां शिष्यश्शूद्रश्चेति नाहश्चेव [illegible]। [illegible] वाक्यान्तरमपि न विरुध्यते। न च वचनविरोधे लिङ्गदर्शनमात्रेणानुष्ठानकल्पनम्। [illegible] पुत्रादेरप्युच्छिष्टम्—"[1]उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः" इत्यादिना। [illegible] भाग-वतस्य तु आचार्यव्यतिरिक्तसमस्तोच्छिष्टभक्षणेऽपि तीव्राणि प्रायश्चित्तान्यनुक्तानि। यथा सनत्कु-मारीयसंहितायाम् उदाहृतमित्यागमप्रामाण्ये भगवद्यामुनाचार्यपादैः 'निर्माल्य[illegible] [illegible]मगुरोरपि। मासं पयोव्रतो भूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा। ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा' इत्यादि। [illegible] गुरुशब्द आचार्यविषयः पितृविषयो वेत्युक्तम्, गुरुशब्दार्थोपाध्यायाद्युच्छिष्टग्रहणशास्त्राभावात्। ननु यत्किंचिदुपदेशमात्रेऽप्याचार्यत्वम्, "[3]उपनीय तु यश्शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च

प्र-पा ॥ [1]. ॥

[2]. भागवते. १-५-२५ एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतस-स्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते' इति 'उच्छिष्ट' इत्यस्यो-त्तरार्धम् ॥

[1]. आपस्तम्बधर्मे. १, प्रश्न. २, पट. ७, [illegible] ३०. सूत्रम् ॥

[3]. व्यासस्मृतौ. १-४३. मनुः-२-१४० ॥

कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नम्, उच्छिष्टं—गुर्वादिभ्योऽन्येषां भुक्तशिष्टम्, अमेध्यम्—अयज्ञार्हम् अयज्ञ-

तमाचार्यं प्रचक्षते' इत्यादिभिस्तल्लक्षणात्, अन्यत्र प्रयोगस्योपचारादपि संभवात्। यश्चोपनेता प्रणवादिमात्रमुपदिश्य विरतः, यश्च केवल रहस्यशब्दनिर्दिष्टा मोक्षसाधनभूता विद्यास्तत्तच्छ्रुतिमुखेन शिक्षयति; तयोरप्याचार्यत्वादिकं वचनबलादङ्गीक्रियते। उक्तं च गुर्वादिलक्षणं भगवता याज्ञवल्क्येन—"स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। उपनीय तु तद्वेदमाचार्यस्स उदाहृतः। एकदेशमुपाध्यायः' इति। यत्तु '[२]एकाक्षरप्रदातारमाचार्यं योऽवमन्यते' इत्यादि, तदवमतिनिवारणाद्यर्थमाचार्यदृष्टिमात्रेणोच्यते, न तावता आचार्यत्वप्रयुक्तसर्वोपनिपातः। यद्यप्याचार्यशब्दो निरुक्त्याद्यनुसारादस्त्रशस्त्रादिशिक्षकेषु द्रोणकृपादिषु प्रयोगप्रौढ्या च यथाप्रयोगं सर्वत्र मुख्य इति कैश्चिदङ्गीक्रियेत; तथाप्युच्छिष्टभक्षणानुमतिनिदानमाचार्यत्वं प्रणवादित्रिकपूर्वकपरविद्योपदेष्टर्येव; तथैव शास्त्रैर्नियमाच्छिष्टाचाराच्च। प्रत्यक्षश्रुत्यादिविरुद्धस्तु भ्रान्तानामभिप्रायान्तरेण शास्त्रोल्लङ्घिनामप्याचारो न शिष्टाचारः। यदपि कैश्चित्पठ्यते 'नारायणैकनिष्ठस्य या या वृत्तिस्तदर्चनम्। यो यो जल्पस्स स जपस्तद्ध्यानं यन्निरीक्षणम्। तत्पादाम्बु अतुलं तीर्थं तदुच्छिष्टं सुपावनम्। तदुक्तिमात्रं मन्त्राग्र्यं तत्स्पृष्टमखिलं शुचि' इति, इदमपि नारायणैकनिष्ठप्रशंसापरम्; न तु स्वयं विधायकम्। अन्यतः प्राप्तेरेव ह्यत्र प्रशंसा। तत्र प्रथमश्लोकस्स्वभावप्राप्तमर्थं प्राप्तं चानुवदति; यच्च शास्त्रप्राप्तम्; न तु पुनश्शास्त्रान्तरनिषिद्धपरामर्शि। प्रमाणप्राप्तविषयत्वादेव हि 'अतुलं सुपावनमग्र्यमखिलम्' इति विशेषणेषु संरम्भः। "[३]ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः' इत्यादिभिर्विप्रपादोदकस्य सामान्यतः पावनत्वप्राप्तौ भागवतत्वावस्थायाम् अतुलं तीर्थमिति विशेष्यते। एवमनेकान्तिनोऽप्युपनेतृप्रभृतेरुच्छिष्टे पावनत्वेन प्राप्ते तस्य नारायणैकनिष्ठत्वदशायां सुपावनत्वं विधीयते। तथा महापुरुषकृतस्तुत्यादेर्मङ्गलतमत्वे सिद्धे 'तदुक्तिमात्रं मन्त्राग्र्यम्' इति भगवदनन्यप्रणीतस्य गाथागीतादेरपि मन्त्राग्र्यवत्फलादिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते। एवं शुद्धानां शोधकापेक्षायां निर्जनादिवन्महात्मनां स्पर्शोऽपि माहात्म्यविशेषवशादिच्छाशोधकतया प्राप्तः 'तत्स्पृष्टमखिलं शुचि' इत्यनेन सर्वस्यापि द्रव्यस्य पृथक्चोदितशोधकभेदस्य भागवतस्पर्श एकश्शोधको भवितुमर्हतीत्युच्यते। अन्यथा भागवतेन यदृच्छादिस्पृष्टचण्डाललशुनगृञ्जनाद्यशुद्धग्रहणेनालेपकत्वा(वा)दवत्स्पृश्यास्पृश्यभक्ष्याभक्ष्याद्यद्वैतप्रसंगः। एतेन परमाप्तस्य भक्ताङ्घ्रिरेणोर्भाषागाथापि निर्व्यूढा। एवं हि सा संस्कृतेन विपरिणस्यते—"[४]दिव्यैरवेद्यविभवेति यदि ब्रुवन्ति माध्वीमनोज्ञतुल-

प्र-पा।। [१]. याज्ञवल्क्यस्मृतौ. १. अध्या. २. प्रकर. ३४. श्लो. 'सगुरुः....उदाहृतः ॥३४॥ एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते। एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी' ॥३५॥ मनुः. २-१४१. 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्याय-स उच्यते'॥

[२]. अत्रिस्मृतौ.१-१० 'शुनां योनिशतं गत्वा चण्डालेष्वपि जायते' इत्युत्तरार्द्धम्॥

[३]. ॥

[४]. ॥

[illegible]: एवंविधं तामसं भोजनमित्यर्थः [illegible]; भुज्यत इत्याहार एव भोजनम्; [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible] [illegible] सात्त्विकाहार एव सेव्यः ॥१०॥

[illegible] विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति [illegible] स सात्त्विकः ॥ ११

[illegible] यदीति चाहुः । ऊनक्रिया अपि परानपि कारयन्तो भुक्ताधिकं ददति चेन्नतु तत्पवित्रम्' इति । इदमपि संकीर्तनप्रशंसापरमितिप्रकरणात्स्ववाक्यस्वारस्याच्च सुव्यक्तम् । भुक्तशेषशब्दश्च पाकपात्रस्थविषयत्वेऽपि न विरुद्धः; यथा 'अन्नशेषः किं क्रियताम्' इत्यत्र अवशिष्टम् । भुक्तशिष्टं तु पाकपात्रस्थमपि [illegible] । तत्परिहारार्थोऽयं प्रतिप्रसवः । अन्यथापि प्रमाणान्तराविरोधाय [illegible] उच्छिष्टविषयमेव स्यात् । तथाहि "ऊनो हीनः परित्यक्तो नष्टः" इति [illegible] भागवतान् [illegible] मुख्यं रहस्याम्नायविदस्समामनन्ति । तत्रोनत्वाद्भक्तस्यायानाचार्योच्छिष्टस्यापवित्रत्वं प्रसक्तम्; तत्र यद्यनन्यत्वस्थैर्यव्यञ्जनसंकीर्तनं स्यात्, तदा तदुच्छिष्टमपवित्रं न भवतीति अनन्यत्वभङ्गे ह्याचार्यस्यापि सर्वथा वर्जनं तत्रैवाम्नातमित्यलमतिप्रसंगेन । मेधाविरोधिन्यप्यमेध्यशब्दप्रयोगात्तस्य च दृष्टप्रत्यवायमात्रपर्यवसानात्ततोऽपि दोषातिशयसूचनाय मेधोऽत्र यज्ञः, तदर्हं मेध्यं, तद्विपरीतममेध्यमित्याह—अयज्ञार्हमिति । ननु यज्ञार्हस्यापि द्रव्यस्याभक्षणीयत्वं मन्वादिभिरुच्यते, यथा '[1]वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च' इति । तत्राह—अयज्ञशिष्टमित्यर्थ इति । एतेन सात्त्वतादि शास्त्रेषु 'नानिवेद्य हरेः किंचित्समश्नीयात्तु पावनम्' इत्यादिकमप्यत्रानुसंहितम् । आह्रियन्त इत्याहारास्तत्तद्द्रव्याणि प्रतीयन्ते, नच भोजनक्रियामात्रे यातयामत्वाद्युक्तिस्त्वेति; नापि मुख्ये संभवति लक्षणा न्याय्या । अतः '[2]कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युडन्ततामाह—भुज्यत इति । पुनश्च तामसो वर्जनमिति—पूर्ववत् । आहारत्रैविध्योक्तेरभिप्रेतमाह—अत इति । पथ्यापथ्यविभागोक्तौ पथ्यग्रहणवदिति भावः । एवमेव यज्ञादित्रैविध्योक्तावप्यन्ततोऽभिप्रायो ग्राह्यः ॥१०॥

अफलस्य कस्यचिदाकांक्षाप्रतीतिव्युदासायाह—फलाकांक्षारहितैरिति । परमात्मप्रीत्यतिरिक्तनिरपेक्षैरित्यर्थः । 'विधिदृष्टः' इत्युक्ते प्रजापतिना दृष्टत्वं प्रतीयेत; स हि सर्वेषां यज्ञानां द्रष्टेत्यामनन्ति; नचात्र प्रजापतिदृष्टत्वोक्त्यानुष्ठाने कश्चिदुपकारः; अतो विधायकशास्त्रमेवात्र विधिशब्देन विवक्षितमित्याह—शास्त्रदृष्ट इति । शास्त्रैकप्रमाणतया प्रसिद्धे शास्त्रदृष्टत्वोक्तिरनपेक्षितेत्यत्र यथा-

प्र-पा ॥ ❊ तामसस्य प्रियं-पा ॥ [1]. ॥

[1]. मनुः. ५-७. याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु ( १. अ. ७ प्रकर.) किञ्चिदन्यथा पठ्यतेऽयं श्लोकः 'देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥१७१॥ कोयष्टिप्लवचक्राह्वबलाकाबकविष्किरान् । वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः' ॥१७२॥—इति ॥

[2]. अष्टाध्याय्यां. ३-३-११३ ॥

फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैः विधिदृष्टः—शास्त्रदृष्ट [illegible] —

भगवदाराधनत्वेन स्वयं प्रयोजनतया यष्टव्यमिति [illegible]

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यः ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

फलाभिसन्धियुक्तैर्दम्भगर्भो यशःफलश्च यो यज्ञ इज्यते, तं यज्ञं राजसं [illegible]

विधिहीनमसृष्टान्नं [illegible] दक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं [illegible] ॥ [illegible]

विधिहीनं—ब्राह्मणोक्तिहीनं सदाचार [illegible] अमृष्ट-

अन्नम्—अचोदितद्रव्यं मन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं च यज्ञं तामसं परिचक्षते [illegible]

शास्त्रकरणादवैकल्यं तद्विवक्षितमाह—शास्त्रेति । "यज देवपूजायाम्" इति [illegible] —

भगवदाराधनत्वेनेति । अवधारणाभिप्रेतमाह—स्वयंप्रयोजनतयेति । [illegible] —

मनुद्दिश्य न प्रवृत्तिः, तथापि प्रागुक्तयुक्तिमाराधनत्वेन [illegible]

सम्भवति—इति । मनस्समाधायेति—प्रकारान्तरव्यावृत्तिनिवार्य [illegible]

इज्यते—यज्ञः क्रियत इत्यर्थः ॥११॥

दम्भहेतुकत्वमिह दम्भार्थशब्देन विवक्षितमित्याह—दम्भगर्भ इति । [illegible]

सन्धिरहित इत्यर्थः । केवल दम्भगर्भस्तु तामसः । अत ऐहिकामुष्मिक [illegible]

विवक्षितत्वमित्यभिप्रायेणाह—यशःफलश्चेति । दम्भानुसाराद्वा [illegible]

इति—त्वं तु सात्त्विकयज्ञाद्यविकारीत्यभिप्रायः ॥१२॥

[illegible] मन्त्रहीनत्वादुक्तस्येव चोदितप्रकारविहीनत्वविवक्षितत्व विधिहीनम् [illegible]

न विवक्षितम्; अन्यस्य चावश्यापेक्षितस्य हानिरिह सूचितेत्यभिप्रायेणाह—ब्राह्मणोक्ति-

हीनमिति । शास्त्रोदित एवार्थस्सद्भिरनुविष्टोऽनुष्ठेय इतीममर्थं विवृणोति [illegible]

याद्दक्षिणाया अप्यभावे अन्नदानाभावस्य कैमुत्यसिद्धत्वात् 'अन्नदानम्' [illegible]

लक्षणादसृष्टशब्दस्वारस्यादुपात्तिसयन्यायपर्यायोगाच्चासृष्टान्नत्वेन [illegible] —

अचोदितद्रव्यमिति । यज्ञार्थं सृष्टमिह सृष्टशब्देन विवक्षितम् । [illegible]

[illegible] न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मवित् । यजमानो हि भिक्षित्वा [illegible] इति ॥१३

प्र-पा ॥ ॐ ॥

१. धातुपाठे-भ्वादिः ॥ तत्र 'यज-देवपूजासंगति-करणदानेषु' इति पठ्यते ॥

२. ब्राह्मणविधिहीन. [illegible]

३. अदत्तान्नरहा [illegible]

४. [illegible]

अथ तपसो गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं तस्य शारीरवाङ्मनोनिष्पाद्यतया स्वरूपभेदं तावदाह–

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४

देवद्विजगुरुप्राज्ञानां पूजनं, शौचं—तीर्थस्नानादिकम्, आर्जवं—यथामनश्शारीरवृत्तं, ब्रह्मचर्यं—योषित्सु भोग्यताबुद्धियुक्तेक्षणादिरहितत्वम्, अहिंसा—अप्राणिपीडा, एतच्छारीरं तप उच्यते ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५

परेषामनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यद्वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं चेत्येतद्वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

---

आहारादीनां सात्त्विकत्वादित्रैविध्ये प्रक्रान्ते तपसः करणभेदेन त्रैविध्योक्तिः किमर्थेत्यत्राह—अथेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां सन्निधौ तत्तदुचितश्शास्त्रोदित आचार इह पूजनमित्युच्यते । यथा—'[1]नमस्तमनु व्यदेवायतनचतुष्पथादिप्रदक्षिणमावर्तेत मनसा वा तत्समग्रम्' इत्यादि । तथा '[2]प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत विप्रान् गामश्वत्थं हुताशनम्' इति । '[3]आसनेभ्यस्समुत्तस्थुर्मानयन्तः पुरोहितम्' '[4]ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते । [5]अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' इत्यादि । तथा '[6]न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानस्स नो महान्' इति । शुद्धिरूपस्य फलभूतस्य शौचस्य तपस्त्वेन विभजनायोगात्तद्धेतुमाह—तीर्थस्नानादिकमिति । आर्जवस्य शारीरतपस्त्वेन व्यपदेशार्थं वाङ्मनःकायानामैकरूप्यं शरीरप्रधानतया व्यपदिशति—यथामनश्शारीरवृत्तमिति । '[7]ब्रह्मचर्यं च योषित्सु भोग्यताबुद्धिवर्जनम्' इत्याद्यनुसारेणाह—योषित्स्विति । तादृशप्रेक्षणादिकमपि '[8]स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्' इत्यादिना मैथुनत्वेन विभज्य स्मरन्तीति प्रागेव दर्शितम् । अत्रापीक्षणादिरहितत्वग्रहणं ब्रह्मचर्यस्य शरीरतपस्त्वज्ञापनाय ॥१४॥

अनुद्वेगकरमित्यादि—पुरुषमर्मोद्घट्टनापरिवादादिराहित्यादनुद्वेगकरत्वम् । भयादेरहेतुभूतमित्यर्थः । सत्यं यथादृष्टार्थविषयभूतहितवाक्यमिति प्रागेव दर्शितम् । प्रियत्वमत्र स्वागतधर्मानुमोदनादिरूपेण अप्रामाणिकस्तुत्यादिरूपप्रियवचनस्य निषिद्धत्वात्तत्परिहाराय हितत्ववचनं पुरुषार्थपर्यवसायीत्यभिहितम् । 'स्वाध्यायाभ्यसनम्' इति जपयज्ञोक्तिः ॥१५॥

---

प्र-पा ॥ [1]. ॥

[2]. ॥

[3]. ॥

[4]. मनुः. २-१२०. ऊर्ध्वमिति ।—यस्मात् यूनः–अल्पवयसो वयोविद्यादिना स्थविरं, आयाति आगच्छति सति प्राणा ऊर्ध्वमुत्क्रामन्ति-देहाद्बहिः निर्गन्तुमिच्छन्ति तान् वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः सुस्थान् करोति, तस्मात् वृद्धस्य प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात् इत्यर्थः ॥

[5]. प्रत्युत्थाना. पा ॥

[6]. ॥

[7]. ॥

[8]. ॥

मनःप्रसादस्सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६

मनःप्रसादः—मनसः क्रोधादिरहितत्वं, सौम्यत्वं—मनसः परेषामभ्युदयप्रावण्यं, मौनं—मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनम्, आत्मविनिग्रहः—मनोवृत्तेर्ध्येयविषये अवस्थापनं, भावसंशुद्धिः—आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वम्, एतन्मानसं तपः ॥१६॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैस्सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७

अफलाकाङ्क्षिभिः—फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः—परमपुरुषाराधनरूपमिदमिति चिन्तायुक्तैः नरैः परया श्रद्धया यत् त्रिविधं तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तं, तत्सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८

---

मनःप्रसादसौम्यत्वशब्दाभ्यां परेष्वहिताभिप्रायरूपकालुष्यनिवृत्तिः [illegible] विवक्षित इत्याह—मनसः क्रोधादिरहितत्वमित्यादिना । '[1]वसति हृदि सनातने च [illegible] भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः' इत्यादिनोक्तमाकारसौम्यत्वमपि मनस्सौम्यत्वफलमेव । [illegible] हि तेन मनस्सौम्यत्वमनुमीयते । इह च मानसतपोविभजनात्मनस इति बुद्ध्या [illegible] । मौनस्यापि मानसतपस्त्वाय मनोव्यापारप्राधान्यमाह—मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनमिति । 'आत्मविनिग्रह' इति अप्राप्तविषयविनिवारणं हि प्राप्तविषयैकाग्र्यार्थमित्यभिप्रायेणाह—ध्येयविषयेऽवस्थापनमिति । 'भावसंशुद्धिः' इत्यस्य मनःप्रसादादिभिः पुनरुक्तिपरिहारायाह—आत्मव्यतिरिक्तचिन्तारहितत्वमिति । भावशब्दोऽत्राभिप्रायार्थः । तस्य संशुद्धिस्समस्तेतरवर्जनम् । एतेन [illegible] मनसो रहस्यादि प्रवृत्तिर्दूरतो निरस्ता । अत्र तपसश्शारीरत्वादिविभागः तत्र शरीरादिप्राधान्यात्; अन्यथा 'पञ्चैते तस्य हेतवः' इत्यनेन विरोधात् ॥१६॥

एवं शारीरवाचिकमानसरूपेण त्रिविधस्यापि तपसः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रैविध्यमुच्यते 'श्रद्धया' इत्यादिना । फलाकाङ्क्षानिषेधेन सह पठितो युक्तशब्दस्तदनुगुणाकारबुद्धिविशिष्टकर्तृलक्षकः [illegible] इत्यभिप्रायेणाह—परमपुरुषाराधनेति ॥१७॥

पुनरुक्तिशङ्कापरिहाराय सत्कारमानपूजाशब्दानां क्रमान्मनोवाक्कायनिमित्तसंभावनापरत्वोक्तिः 'अफलाकाङ्क्षिभिः' इति सात्त्विकस्य तपसो विशेषणादिह फलाकाङ्क्षा अर्थसिद्धेत्यभिप्रायेणाह—फलाभिसन्धिपूर्वकमिति । स्वर्गादि[illegible] [illegible]—अभिसन्धान[illegible]फलसाधनत्वादि-

---

प्र-दा ॥ [1]. वि. पु. ३-७-२४. क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः कथयति चारुतयैव शालपोतः' इत्युत्तरार्धम् ॥

मनसा आदरः—सत्कारः, वाचा प्रशंसा—मानः, शारीरो नमस्कारादिः—पूजा, फलाभिसन्धिपूर्वकं सत्काराद्यर्थं च दम्भेन हेतुना यत्तपः क्रियते, तदिह राजसं प्रोक्तं, स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वात् चलम् अध्रुवं, चलत्वं-पातभयेन चलनहेतुत्वम्, अध्रुवत्वं-क्षयिष्णुत्वम् ॥१८॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९

मूढाः—अविवेकिनः, मूढग्राहेण—मूढग्राहेण—मूढैः कृतेनाभिनिवेशेन आत्मनश्शक्त्यादिकमपरीक्ष्य आत्मपीडया यत्तपः क्रियते, परस्योत्सादनार्थं च *यत्क्रियते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २०

फलाभिसन्धिरहितं दातव्यमिति देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यद्दानं दीयते, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

---

त्यर्थः । स्वरूपतः कादाचित्कोक्तेरनुपयोगात्फलद्वारात्र चलत्वमध्रुवत्वंच । तत्राध्रुवशब्देन फलानित्यत्वोक्तेश्चलशब्दः फलस्य विद्यमानदशाभाविदोषपरः । विद्यतेच तत्र चलयतीति व्युत्पत्त्या चलशब्दशक्तिरित्यभिप्रायेणाह—पातभयेन चलनहेतुत्वमिति । अत्र चलशब्देन अनित्यफलत्वम्, अध्रुवशब्देन प्रतिबन्धसंभवादनैकान्तिकफलत्वं चोच्यत इत्ययुक्तम्, अन्यत्रापि प्रतिबन्धसंभवस्याविशेषादिति भावः ॥१८॥

अहितप्रवृत्तिहेतुभूतमूढत्वमहितेष्वेव हितत्वभ्रम इत्यभिप्रायेणाह—अविवेकिनइति । मूढानामभिनिवेशेनेति समासार्थः; तत्र कर्तरि षष्ठीति सुव्यक्त्यर्थमाह—मूढैः कृतेनाभिनिवेशेनेति । सामान्येनोक्तमनुष्ठातरि विशिष्याह—आत्मनश्शक्त्यादिकमपरीक्ष्येति । आदिशब्देन शास्त्रपर्युदस्तत्वम्, "अशक्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । असाध्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः" इत्याद्युक्तविषयदोषाश्च संगृहीताः । अयथाबलारम्भादिरिहात्मपीडा, तेनाल्पपीडाकरयथाबलव्रतादिव्यवच्छेदः । यथोक्तं '[२]सन्निरीक्ष्य बलाबलम्' इति । स्मरन्तिच "[३]देशं कालं तथात्मानं [४]द्रव्याद्रव्यं प्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत्' इत्यादि ॥१९॥

राजसे दाने 'फलमुद्दिश्य' इति विशेषणादत्र स्वर्गादिफलसङ्गनिवृत्तिरुक्ता । 'अनुपकारिणे' इत्येतत् दृष्टफलाभिसंधिरहिताभिप्रायम् । 'दातव्यम्' इत्येतत्सात्त्विकतपःप्रभृतिष्विवाभिसंध्यन्तर-

---

प्र-पा ॥ * यत्तपः क्रियते. पा ॥

[१]. ॥

[२]. ॥

[३]. ॥

[४]. द्रव्यं द्रव्यप्र. पा ॥

यस्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१

प्रत्युपकारकटाक्षगर्भं फलमुद्दिश्य च परिक्लिष्टम्—अकल्याणद्रव्यकं यद्दानं दीयते, तद्राजस-समुदाहृतम् ॥२१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२

अदेशकाले अपात्रेभ्यश्च यद्दानं दीयते, असत्कृतं—पादप्रक्षालनादिगौरवरहितम्, अवज्ञातं—सावज्ञम् अनुपचारयुक्तं यद्दीयते, तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

एवं वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः, इदानीं तस्यैव वैदिकस्य यज्ञादेः प्रणवसंयोगेन तत्सच्छब्दव्यपदेश्यतया च लक्षणमुच्यते—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३

---

व्युदासार्थमित्याह—फलाभिसन्धिरहितमिति । यद्यप्यत्र पात्रमेवार्थतोऽनुपकारित्वेन विशेष्यते, तथापि संप्रदानत्वद्रव्यप्रतिष्ठाधिकरणत्वयोर्विवक्षया चतुर्थीसप्तम्योस्सह प्रयोगः । पात्रे चानुपकारिणे तस्मा इति वान्वयः । पात्रे दीयते, तच्चानुपकारिणे दीयत इति वा वाक्यभेदो ग्राह्यः । देशकालशब्दा-वत्र दानार्हतया चोदितपुण्यदेशकालविषयौ । पात्रं तु 'न विद्यया केवलया [१]जन्मना वापि पात्रता । यस्य वृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते' इत्यादिभिर्विवक्षितम् ॥२०॥

प्रत्युपकारकटाक्षगर्भमिति—प्रत्युपकाराभिप्रायपूर्वकमित्यर्थः । एतेन पूर्वकृतप्रत्युपकारकता, भाविप्रत्युपकारप्रयोजकता च संगृहीता । द्रव्यरागात्परिक्लेशेन त्यजन् हि पुरुषः कल्याणमंशं स्वस्मै स्थापयित्वा अन्यत्परस्मै समर्पयतीत्यभिप्रायेणाह—अकल्याणद्रव्यकमिति । अश्रद्धाहतत्वाद्वा द्रव्य-स्याकल्याणत्वमिह परिक्लिष्टशब्दार्थ इति भावः ॥२१॥

अदेशः कलिङ्गकीकटादिः । अकालो रात्र्यादिः । अपात्राणि पंक्तिदूषकमूर्खतस्करकितववन्दि-वैतालिकादयः । सत्कृतं सत्करणं, तद्रहितमसत्कृतम्; तदाह—पादप्रक्षालनेति । प्रतिग्रहीतृविषयावज्ञेव क्रियापर्यन्तप्रसारात्तद्विशेषणतया व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह—सावज्ञमिति । अवज्ञा च वाचिकादि-विषयत्वमाह—अनुपचारयुक्तमिति । शास्त्रप्रामाण्यानिश्चयेन संदिग्धपरलोकत्वात्पात्रेभ्यस्स्वस्योत्क-र्षाभिमानाच्चासत्कारावज्ञे । देशादिसंपत्तावप्यसत्कृतत्वादि परिहर्तव्यम् ॥२२॥

उक्तत्रैविध्यवदुपर्यपि त्रैविध्यान्तरोक्तिरिति शङ्काव्युदासाय उक्तक्रमस्य लक्षणान्तरतयोत्तरमव-

---

प्र-पा ॥ [१]. तपसा. चापि. पा. ॥

ओं तत् सत् इति त्रिविधोऽयं निर्देशः—शब्दो ब्रह्मणः स्मृतः-ब्रह्मणोऽन्वयी भवति; ब्रह्म च वेदः; *वेदशब्देन वैदिकं कर्मोच्यते; वैदिकं-यज्ञादिकम्; यज्ञादिकं कर्म ओं तत्सदिति शब्दान्वितं भवति; ओमितिशब्दस्यान्वयो वैदिककर्माङ्गत्वेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया; तत्सदितिशब्दयोरन्वयः पूज्यत्वाय वाचकतया; तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता ब्राह्मणा वेदान्वयिनस्त्रैवर्णिकाः वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा विहिताः—पुरा मयैव निर्मिता इत्यर्थः ॥२३॥

---

तान्यति—एवमित्यादिना । त्रैविध्यविधिरनपेक्षितः, लक्ष्येषूद्दिष्टेषु लक्षणविधिस्त्वपेक्षित इत्यभिप्रायेण 'ब्रह्मणः स्मृतः' इत्यन्वयो दर्शितः। वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिष्वपि निर्देशेषु कर्मत्वेनान्वयायोगात्-ब्रह्मणोऽन्वयी भवतीति संबन्धसामान्यार्थतोक्तिः । ननु 'ओं तत्सत्' इति वैदिकस्य यज्ञादेर्लक्षणमुच्यत इत्युक्तमयुक्तं, ब्रह्मशब्दस्य तद्वाचकत्वाभावान्मुख्यार्थबाधाभावाच्च । 'त्रयाणां[1] च साक्षात्परब्रह्मनामत्वं श्रुतिसिद्धं, ''तत्ते[2] पदं संग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्' इति वा ? ''एतस्य[3] महतो भूतस्य नाम भवति योऽस्यैतदेव नाम वेद ब्रह्म भवतीति' ''सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः[4] प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः' इत्यादिषु। अतः शास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यपरब्रह्मनिर्देशप्रकारोऽयमुपासकसंव्यवहारार्थमुपदिश्यत इति युक्तम् । विगुणमपि हि कर्म ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं संपादितं भवति । कर्मणि कर्मान्तरेण लौकिकवाचा निद्राप्रमादादिभिश्च व्यवाये सन्तस्सर्वत्र 'ओं तत्सत्' इत्युदाहरेयुः; अतएवचाध्यायाद्यन्तेषु सर्वेष्वयमेव त्रिविधो निर्देशः पठ्यत इति शङ्कायां—कर्मणि ब्रह्मशब्दमवतारयितुं तत्प्रतिपादके प्रयोगस्तावत्सिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—**ब्रह्म च वेद** इति । वेदाभिधानस्य पूर्वापरवशात्तदर्थपरतामभिप्रेत्याह—**वेदशब्देनेति** । वेदनिरूढप्रयोगेण शब्देनेत्यर्थः । 'ब्रह्मशब्देन' इति केषांचित्पाठः । **अयमभिप्रायः**—यद्यपि 'ओंतत्सत्' इति शब्दानां साक्षात्परब्रह्मनामत्वं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र तद्विवक्षा न युक्ता; अध्याये तत्प्रस्तावाद्यभावात्, अनन्तरं च 'ब्राह्मणास्तेन' इत्यादिनानन्वयप्रसङ्गाच्च । अतो वेदेनोपलक्षणेन वैदिकस्यवायं त्रिधा निर्देशः— इति । एतदेव विवृणोति—**वैदिकमिति** । त्रयाणामन्वयप्रकारेऽवान्तरभेदं वक्ष्यमाणमुपक्षिपति—**ओमिति** । करणाद्यर्थासंभवादुपलक्षणतृतीयार्थमाह—**तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता इति** । ब्राह्मणशब्दोऽत्र ब्रह्मशब्दविवक्षितवेदान्वयात् त्रैवर्णिकविषयः । ''ब्रह्मवादिनाम्'[5] इति ह्यनन्तरमुच्यते । तेनैव प्रणवान्वयप्रकारोऽपि सूचित इत्यभिप्रायेणाह-**वेदान्वयिनस्त्रैवर्णिका** इति । 'विहिताः' इत्यस्य कर्त्रपेक्षायां ''चातुर्वर्ण्यं[6] मया सृष्टम्' इत्यादिपरामर्शेनाह—**पुरा मयैव निर्मिता**

---

प्र-प: ॥ *ब्रह्मशब्देन. पा ॥

[1]. त्रयाणामपि. पा ॥

[2]. कठ. २-१५ ॥

[3]. ॥

[4]. छा. ६-८-६ ॥

[5]. गी. १७-२४ ॥

[6]. गी. ४-१३ ॥

त्रयाणाम् 'ओं तत्सत्' इतिशब्दानामन्वयप्रकारो वर्ण्यते; प्रथममोमितिशब्दस्यान्वय-प्रकारमाह—

**तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।**
**प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥** २४

---

इति । वेदानां विहितत्वं यथापूर्वं प्रवर्तितत्वं, "यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" "[2]अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तन्नित्यत्वसिद्धेः ॥२३॥

'तस्मात्' इत्यादीनां चतुर्णां श्लोकानां प्रकृतप्रपञ्चनरूपतामाह—**त्रयाणामिति** । ब्राह्मणवेदय-ज्ञानामित्यर्थः । यज्ञशब्दोऽत्र तपोदानादीनामुपलक्षकः, यज्ञतपःक्रिया इत्यादि ह्यनन्तरमुच्यते । अनु-ष्ठानस्वरूपानुप्रवेशात्तत्रापि प्राथम्यात्तत्रापि प्रथममोङ्कारस्योक्तिरित्यभिप्रायेणाह—**प्रथममिति** । **तस्मादिति**—सर्वस्रष्ट्रा मया तदैव तदन्वितत्वेन विहितत्वादित्यर्थः । करणव्युत्पत्त्या विधानमिह वैदिकं विधायकवाक्यमित्याह-**वेदविधानोक्ता** इति । यज्ञदानादीनामोङ्कारपूर्वकत्वं तत्तद्विधायकै-स्सिद्धमित्यभिप्रायेणाह—**आदाविति** । ओमित्युदाहरणं चात्र श्रुतवेदान्तानां सर्वान्तरपरब्रह्मानुसंधानेन तत्समाराधनबुद्ध्याऽनुसंधाय । स्मरति च भगवाञ् शौनकः "[3]हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च' इति । अश्रुतवेदान्तानामपि तद्वाचकशब्दाभिधानान्मङ्गलादिलाभोऽर्थसिद्धः । एवंच प्रणवस्य वैदिक-समस्तान्वयसिद्धिः । यद्यपि "[4]वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत' "शरदि वाजपेयेन यजेत' इत्यादिभिः कालविशेषनियताः क्रिया विधीयन्ते; तथापि सर्वासां क्रियाणां प्रणवपूर्वकत्वे तु न कालविशेषनियम इति सततशब्दतात्पर्यमित्यभिप्रायेणाह—**सर्वदेति** । स्वर्गसाधनत्वेनानुष्ठाने अपवर्गसाधनत्वेनानुष्ठाने च प्रणवान्वयस्साधारण इति भावः । अत्र श्लोके वेदानामनुपादानेऽपि पूर्वश्लोके 'ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च' इत्युक्तत्वात् "[5]यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तः' "[6]ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । [illegible] पूर्वम्'

---

प्र-पा ॥ [1]. श्वे ६-१७ ॥

[2]. भारते-शा-मो. २३४. अ. ९३. श्लो. कौर्मेच-पूर्व. २. अ. ३० ॥ 'अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतस्सर्वाः प्रसूतयः ॥

[3]. विष्णुधर्मे ॥

[4]. ॥

[5]. ॥

[6]. तै-ना. ६-१०-२४ ॥ 'यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः' ॥—व्याख्यातेयं श्रुतिर्भगवता भाष्यकारेण वेदार्थसंग्रहे-'सर्वस्य वेदजातस्य प्रकृतिः प्रणवः, प्रणवस्य च प्रकृतिः अकारः, प्रणवविकारो वेदः स्वप्रकृतौ प्रणवे लीनः, प्रणवोऽपि अकारविकारभूतः स्वप्रकृतावकारे लीनः, तस्य प्रणवप्रकृतिभूतस्याकारस्य यः-परः-वाच्यः, स महेश्वरः'—इति । यत्-यः, वेदाद्यन्तयोः प्रतिष्ठितः स्वरः ओंकारः, तस्य प्रकृतौ-स्वावयव अकारे, लीनस्य-तदात्मताम्प्राप्तस्येति यावत्, तस्य यः परः—'अकारेणो-च्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः । उद्धृता विष्णुना लक्ष्मी उकारेणोच्यते तथा । मकारस्तु तयोर्दासः [illegible] त्प्रणवलक्षणम्' 'अकारार्थो हि विष्णुस्स्यात् [illegible]

तस्मात्ब्रह्मवादिनां—वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदानतपःक्रियाः विधानोक्ताः—**वेदविधानोक्ताः** आदावोमित्युदाहृत्य सततं-सर्वदा प्रवर्तन्ते; वेदाश्चोमित्युदाहृत्यारभ्यन्ते; एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां कर्मणामोमितिशब्दान्वयो वर्णितः; ओमितिशब्दान्वितवेदधारणात्तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानामप्योमितिशब्दान्वयो वर्णितः ॥२४॥

अथैतेषां तदितिशब्दान्वयप्रकारमाह—

**तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञ तपः क्रियाः ।**
**दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥** २५

फलमनभिसन्धाय वेदाध्ययनयज्ञतपोदानक्रियाः मोक्षकांक्षिभिस्त्रैवर्णिकैर्याः क्रियन्ते, ताः ब्रह्म-

इत्याद्यनुसारेणाह—**वेदाश्चेति** । 'विधानोक्ताः' इत्यनेन ब्रह्मवाचिशब्देन च वेदानामप्यत्र श्लोके प्रणवान्वयस्सूचित इत्यभिप्रायेणाह—**एवमिति** । ओमित्युदाहरणकर्तृत्वव्यपदेशेन तदन्वित 'ब्रह्मवादित्वव्यपदेशेन च ब्राह्मणानामप्योमितिशब्देनान्वयः प्रदर्शित एवेत्याह—**ओमितिशब्दान्वितवेदधारणादिति** ॥२४॥

एवं स्वर्गापवर्गसाधनसमस्तवैदिकसाधारणं प्रणवान्वयरूपं लक्षणमुक्तम्; अथ तत्सच्छब्दौ मोक्षसाधनानां त्रिवर्गसाधनानां च विशेषलक्षणतयोच्येते । वक्ष्यति चैतदष्टादशारम्भे '[२]वैदिकस्य च

पुरुषः प्रभुः । उकारार्थः श्रियैव स्यात् लोक माता सदा रमा । जीव एव मकारार्थः पीताभास्यात्तनूपमा' इत्यादिप्रणवविवरणरूपश्रुतिस्मृतिमिद्धोविष्णुः, स महेश्वरःस एव सर्वेश्वर इति मन्त्रार्थो ग्राह्यः । शैवाः अस्य मन्त्रस्य रुद्रस्वरूपाधिक्यप्रतिपादकत्वमाहुः, ते पाद्मोत्तर (२२६-अ.) पुराणस्थरुद्रवाक्येनैव निरस्ताः । तथा हि 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो····स महेश्वरः ॥७०॥ योऽसावकारवाच्यो वै विष्णुर्नारायणो हरिः । स एव पुरुषो नित्यः परमात्मा महेश्वरः ॥७१॥ तस्यांशभूतमैश्वर्यं यस्मिन् कस्मिन् हि वर्तते । तस्मिन्नीश्वरशब्दादिः प्रोच्यते मुनिभिस्तथा ॥७२॥ निरुपाधीश्वरत्वन्तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम् । आत्मेश्वर इति प्रोक्तो वेदवादैस्सनातनैः ॥७३॥ तस्मान्महेश्वरत्वन्तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम् । असौ त्रिपाद्विभूतेस्तु लीलाया अपिचेश्वरः ॥७४॥ विभूतिद्वयमैश्वर्यन्तस्यैव सकलात्मनः । श्रीभूनीलापतियोऽसौ ईश्वरस्समुदाहृतः ॥७५॥ तस्मान्महेश्वरत्वन्तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम्'—इति । विस्तरभीत्या नात्र विस्तृणीमहे । अथर्वशिखाविलासादिषु अस्मदाचार्यवर्यैर्विस्तरेण प्रपञ्चितस्तत्र द्रष्टव्य इति ॥

[१]. मनु. २-७४. अत्र 'ब्रह्मपद-वेदपरम् । 'सर्वदा' इत्यनेन-'यदा यदा वेदस्यारम्भः समाप्तिश्च, तदातदा' इति विवक्षितम् । 'स्रवत्यनोंकृतम्पूर्वम्' इत्यस्य–'पूर्वमोङ्कारसाहित्येन अनुच्चारितो वेदः, विस्तृततया, संग्रहेण परमतात्पर्यविषयभूतप्रधानार्थबोधं नजनयति' इतिविवक्षितम् । 'परस्ताच्च विशीर्यते' इप्यनेन 'प्रणवसाहित्येन असमापितो वेदः प्रधानार्थबोधनं विनानन्तानुपयुक्तवाक्यार्थबोधको भवति' इति विवक्षितम् ॥

प्र-पा ॥ [१]. शब्द पा ॥

[२]. गी. १८. अ. १. श्लो. भाष्य. अव ॥

**प्राप्त्युपायतया ब्रह्मवाचिना तदितिशब्देन निर्देश्याः;** *'स वः कः किं यदेकमक्षरम्' इति तच्छब्दो हि ब्रह्मवाची प्रसिद्धः; **एवं वेदाध्ययनयज्ञादीनां मोक्षसाधनभूतानां तच्छब्दनिर्देश्यतया तदितिशब्दान्वय उक्तः; त्रैवर्णिकानामपि तथाविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वय उपपन्नः ॥२५॥**

---

कर्मणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः, तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदः तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन' इति । **एतेषामिति** त्रयाणां परामर्शः । उक्तानां यज्ञादीनामुपलक्षणतया वेदेष्वपि तच्छब्दनिर्देश्यत्वात् वेदाध्ययनोपादानम् । 'मोक्षकांक्षिभिः' इत्यनेन सूचितमाह—**ब्रह्मप्राप्तिसाधनतयेति** । तदिति—फल-मनभिसन्धायेत्यन्वयः । तच्छब्दाभिधेयब्रह्मप्राप्तिसाधनतया [1]तच्छब्दोपचार्यतया बुद्ध्वा फलान्तरमन-भिसन्धायेत्यर्थः; इतिकरणसामर्थ्यात् 'उदाहृत्य' इति पदं वा पूर्वश्लोकादनुषञ्जनीयमित्यभिप्रायेणाह—**तदितिशब्दनिर्देश्या** इति । तच्छब्दस्य ब्रह्मनामत्वे सिद्धे हि तेन तत्प्राप्तिसाधनतयेति लक्षणा, तदेव कुत इत्यत्र तदिति श्रुतेरुपबृंहणेन विशदीकृतत्वमभिप्रेत्याह—**सव** इति । भगवन्नामसहस्रे '[2]यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः' इति प्रक्रमात् '[3]नाम्नां सहस्रम्' इति निगमनाच्च यत्तदादि-शब्दानां सर्वनामतया व्यापिनामपि विशेषतस्साक्षात्परब्रह्मनामत्वं सिद्धमिति भावः । श्लोकेऽनुक्त-स्यापि वेदाध्ययनस्य प्रयोजकेन संगृहीतत्वमाह—**एवमिति** । तथापि त्रयाणामन्वयो न सिध्यति, ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानां मोक्षसाधनत्वनिबन्धनतच्छब्दनिर्देश्यत्वाभावादित्यत्राह—**त्रैवर्णि-कानामपीति** । 'मोक्षकांक्षिभिः क्रियन्ते' इत्यनेन परम्परया तदन्वयस्सूचित इति भावः ॥२५॥

---

**प्र·पा** ॥ * भार. आनु. सह्स. २५४-९३ ॥

[1]. तच्छब्दोपचार्यमिति. पा ॥

[2]. भारते-आनुशा-२५४. अ.१३॥ 'यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये' ॥ गौणानि—गुणेभ्यः कर्मभ्यश्च निमित्तभूतेभ्यः आगतानि यौगिकानीत्यर्थः । गुणशब्दः कर्मणोऽपि प्रदर्शकः । 'प्रवदन्नात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मणाम्' 'गौणानि मम नामानि कीर्तितानि च कानिचित् । निरुक्तङ्कर्मजानाञ्च शृणुध्व प्रयतोऽनघ' इत्यादिवचनात् । विख्यातानि—छन्दोभाषयोः प्रवृत्त्या-दीनां प्रयोगभूयस्त्वात् तदसाधारण्येन प्रसिद्धानि रूढा-नीत्यर्थः । ऋषिभिः—अशेषवेदार्थदर्शिभिः' सनक-सनन्दनसनत्कुमारनारदप्रभृतिभिः' परिगीतानि—एव रूपाणि, एवनिमित्तानि, एवं वाचकानि' इति परितः परितो दुग्धधेनुवत् अभिनिविशमानैः प्रीत्या प्रयुक्तानि यानि नामानि, तेभ्यः एकैकस्मादेकैकं मधुकरक्रमेण समाहृत्य भगवता व्यासेन स्तोत्ररूपेण कीर्तितानि सम्प्र-दायपारम्पर्येणास्मत्पर्यन्तं सम्प्राप्तानि तुभ्यं वक्ष्यामि । किमर्थम् ? भूतये-भूतिः-भवन-सत्ता, अनादिसंसारदुष्टि-विनष्टात्मनः पुनरुज्जीवनायेत्यर्थः । विस्तरेणास्यार्थः सहस्रनामभाष्ये द्रष्टव्यः ॥

[3]. भार. आनु. २५४-१०८ ॥ 'इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः । नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम्' ॥

अथैषां सच्छब्दान्वयप्रकारं वक्तुं लोके सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६

सद्भावे—विद्यमानतायां साधुभावे—कल्याणभावेच सर्ववस्तुषु सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते लोकवेदयोः; तथा केनचित्पुरुषेणानुष्ठिते लौकिके प्रशस्ते—कल्याणे कर्मणि सत्कर्मेदमिति सच्छब्दो युज्यते—प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥२६॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिस्सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७

अतो वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः कल्याणतया सदित्युच्यते; कर्म च तदर्थीयं—त्रैवर्णिकार्थीयं यज्ञदानादिकं सदित्येवाभिधीयते; तस्माद्वेदा वैदिकानि कर्माणि ब्राह्मण-

---

त्रयाणां त्रिभिरन्वये प्रतिपिपादयिषिते 'सद्भावे साधुभावे च' इत्यप्रस्तुतोपन्यासः किमर्थं इत्यत्राह—**अथैषामिति**। यथा प्रयोगवलाद्विद्यमानत्वादिषु सच्छब्दप्रवृत्तिरङ्गीक्रियते, एवं प्रस्तुतेऽपीत्यभिप्रायेणानेकार्थोदाहरणं—**विद्यमानतायामिति**—असद्विलक्षणत्वरूपसत्त्वविषयो वा, वर्तमानत्वविषयो वा सद्भावशब्द इति भावः। "साधुकारी साधुर्भवति' इत्यादिष्विवात्रापि साधुशब्दः पुण्यादिरूपत्वपर इत्याह—**कल्याणभाव** इति। तच्छब्दान्वये 'मोक्षकाङ्क्षिभिः' इति विशेषणात्, इह तु 'प्रशस्ते कर्मणि' इति प्रशस्ततामात्रनिमित्तवचनान्मोक्षेतरपुरुषार्थसाधनलक्षणतया सच्छब्दोऽत्र व्युत्पाद्यत इति भावः। अत्यन्तविजातीयेष्वप्युक्तोपाधिद्वययोगे सच्छब्दोऽनुवृत्त इत्यभिप्रायेणाह—**सर्ववस्तुष्विति**। 'प्रयुज्यते' इत्यविशेषनिर्देशात्प्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वेन दार्ढ्यं सूच्यत इत्याह—**लोकवेदयोरिति**। 'तथा' इति प्रस्तुतासन्ने लौकिकोदाहरणार्थम्, अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह—**लौकिक** इति। 'साधुभावे' इति निर्दिष्टमेव निमित्तं प्रकृतासन्नोदाहारणान्तरे प्रशस्तशब्देनावतार्यत इत्यभिप्रायेणाह—**कल्याण** इति। धातुलीनार्थव्यञ्जनमात्रमुपसर्गेण क्रियते। अतोऽत्र श्लोके 'युज्यते' 'प्रयुज्यते' इतिपदद्वयमेकार्थमित्याह—**प्रयुज्यत इत्यर्थ** इति ॥२६॥

एवं सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारं प्रयोगं चोदाहृत्य तदुपजीवनेनानन्तरं लिलक्षयिषिते ब्राह्मणादित्रिके तत्प्रयोगोपपत्तिरुपसंह्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**अत** इति। स्थितिमुखेन स्थातॄणां स्थापकानां च वेदानां सच्छब्दार्थान्वयोऽर्थादुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**वैदिकानामिति**। अध्यायान्तेषु 'ओं तत्सत्' इति पाठात्स्थितिशब्दोऽत्र अन्तपर इति व्याख्यान्तरं प्रकृतोपयुक्तप्रसिद्धतमार्थे सम्भवत्ययुक्तमिति भावः। स्थितिशब्देन बुद्धावुपस्थापिता स्थातारस्तच्छब्देन परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—**त्रैवर्णिकार्थी-**

---

**प्र-पा** ॥ १. वृ. ६-४ ॥

शब्दनिर्दिष्टास्त्रैवर्णिकाश्च 'ओं तत्सत्' इतिशब्दान्वयरूपलक्षणेन अवेदेभ्यश्चावैदिकेभ्यश्च व्यावृत्ता वेदितव्याः ॥२७॥

**अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं °कृतं च यत् ।**
**असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥** २८

ॐ तत्सदिति.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

---

**य**मिति । त्रिविधनिर्देशविषयतया 'प्रकृतेश्वरार्थीयम्' इति व्याख्यान्तरमतिव्यवहितपरामर्शित्वेषां यज्ञादीनामतदर्थीयत्वाच्च अयुक्तमिति भावः । यज्ञाद्यर्थीयमाधनसम्पादनरूपकर्मणि सच्छब्दनिर्देशवचनादपि प्रक्रान्ते यज्ञादावेव तदुक्तिरिहोपपन्नेत्यभिप्रायेणाह—**यज्ञदानादिकमिति** । 'तदर्थीयम्' इति [1]सामान्यसंग्रहावलम्बिना आदिशब्देनाध्ययनादिग्रहणाद्वेदानामपि सच्छब्दान्वयोऽत्र प्रदर्शित एव । भवत्वेवं त्रयाणां त्रिभिरन्वयः, तदुक्तिरिह किमर्थेत्यत्र लक्षणोक्तिप्रयोजनभूतविविक्तानुसन्धानप्रतिपादनमुखेन 'ओं तत्सत्' इत्यादिश्लोकैः फलितं वदन्नुपसंहरति—**तस्मादिति** । यत्तु—कैश्चित् 'ओं तत्सत्' इत्यमीषां वाक्यत्वकल्पनेन वाक्यार्थवर्णनं, यत्फलाभिसन्धिरहितं कर्म, तच्छोभनमिति युक्तमः तदोन्तदेवेत्यर्थः—इति; एतदेवं विवक्षितमित्यत्र न कश्चिद्धेतुः; नचोपयोगः; लक्षणत्वाभिधानं त्वनुष्ठानोपयुक्तमिति भावः ॥२७॥

'शास्त्रविधिमुत्सृज्य' इत्यादिना अध्यायारम्भे प्रश्नोत्तरमुखेन श्रद्धायुक्तस्याप्यशास्त्रीयस्यासुरत्वेनासत्त्वं प्रतिपाद्य शास्त्रीयस्य ततो व्यावृत्तिर्दर्शिता; इदानीं व्यतिरेकेण प्रकृतानां सदिति निर्देशार्हत्वदृढीकरणाय शास्त्रीयस्यापि श्रद्धारहितस्यासत्त्वमुच्यते । विशिष्टव्यतिरेकस्य विशेषणाभावे विशेष्याभावे च समानत्वादित्यभिप्रायेणाह—**अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपीति** । कृतशब्दस्य हुतदत्तयोरन्वयः । 'तप्तम्' इत्यनेन तपसः कृतत्वसिद्धेर्हुतदत्तशब्दावत्र भावार्थौ । एवं कृतशब्दस्य विशेषणतयान्वयेऽपेक्षिते सामान्यविषयपरोपकारादिविषयत्वक्लृप्तिरयुक्तेति च भावः । यद्यप्यशास्त्रीयवन्निरयतनैकहेतुत्वं नास्ति, तथापि तत्तद्वाक्योदितफलाभावादसत्त्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेण हेत्वाकांक्षां दर्शयति—

---

**प्र-पा** ॥ [1]. संगृहीतमात्राव. पा ॥

**अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपि होमादिकमसदित्युच्यते; कुतः ? न च तत्प्रेत्य, नो इह—न मोक्षाय, न सांसारिकाय च फलायेति** ॥२८॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः.

---

कुत इति । 'येयं प्रेते' इति श्रुत्यविरोधेन प्रेत्यशब्दस्य मुक्तदशाविषयत्वोपपत्तौ 'मोक्षकांक्षिभिः' इत्याद्युक्तफलव्यतिरेकस्य 'न च तत्प्रेत्य' इत्यादिना विवक्षितत्वमाह—**न मोक्षायेति**। परिशेषसिद्धमिहशब्दस्यार्थमाह—**न सांसारिकाय फलायेति** । श्रद्धायुक्तमप्यवैदिकं, वैदिकमपि श्रद्धाहीनं दृष्टादृष्टप्रयोजनविरहादननुष्ठेयम्; उभयविधप्रयोजनयोगाद्वैदिकमेव श्रद्धापूतमेवानुष्ठेयमित्यध्यायसार इति भावः ॥२८॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः॥

---

**प्र-पा** ॥ [1]. कठोप. १-१-२१. 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीतिचैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः' ॥—नचिकेता आह—येयमिति । अत्राधिकरणे इमम्मन्त्रं प्रस्तुत्य इत्थं हि भाष्यकृता 'अत्र परमपुरुषार्थरूप ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयायम्प्रश्नः क्रियते । एवञ्च 'येय प्रेते' इति नशरीरवियोगमात्राभिप्रायम्; अपितु सर्ववन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायम् । यथा 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति । अयमर्थः—मोक्षाधिकृते मनुष्ये, प्रेते सर्ववन्धविनिर्मुक्ते, तत्स्वरूपविषया वादिविप्रतिपत्तिनिमित्ता अस्तिनास्त्यात्मिका येयं विचिकित्सा, तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयानुशिष्टोऽहं, विद्यां विजानीयाम्—इति । तथा हि विप्रतिपद्यन्ते—केचित्-वित्तिमात्रस्यात्मनः स्वरूपोच्छित्तिलक्षणम्मोक्षमाचक्षते । अन्येतु-वित्तिमात्रस्यैव सतोऽविद्यास्तमयम् । अपरे पाषाणकल्पस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषविशेषगुणोच्छेदलक्षणं कैवल्यरूपम् । अपरे-अपहतपाप्मानमभ्युपगच्छन्तस्तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमे तद्भावलक्षणम्मोक्षमाचक्षते । त्रय्यन्तनिष्णातास्तु— निखिलजगदेककारणस्याशेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतस्यानुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्य अनादिकर्माविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते । तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनञ्च त्वत्प्रसादात् विद्यामिति नचिकेतसा पृष्टो मृत्युः'—इति भाषितम् । श्रुतप्रकाशिकायामपि विस्तरेण द्रष्टव्यम् ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः

अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् ।
लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः.

---

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा-

अत्र भाष्यम्—'इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेन अफलत्वं, शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं, शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते' इति । शास्त्रं यस्य विधायकत्वेन नास्ति, तदशास्त्रमित्यभिप्रायेण—'अशास्त्रविहितस्य' इत्युक्तम् । ओंतत्सदिति शास्त्रसिद्धस्य त्रिविधं लक्षणमुक्तम् ॥२१॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

# श्रीमद्भगवद्गीता

## अष्टादशोऽध्यायः

अतीतेनाध्यायद्वयेन—अभ्युदयनिश्श्रेयससाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्; वैदिकस्य च कर्मणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः; तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदः तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन; मोक्षसाधनं च कर्म फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकम्; तदारम्भश्च सत्त्वोद्रेकाद्भवति; सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्विकाहारसेवया—इत्युक्तम्। अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोरैक्यं, त्यागस्य च स्वरूपं, भगवति सर्वेश्वरे च सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानं, सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्यावश्योपादेयत्वं, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते। तत्र तावत्त्यागसन्न्यासयोः पृथक्त्वैकत्वनिर्णयाय स्वरूपनिर्णयाय चार्जुनः पृच्छति—

**अर्जुन उवाच—**

**सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।**
**त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन॥ १**

---

कर्तव्यविशोधनप्रधाने अन्तिमेऽध्यायत्रिकेऽस्याध्यायस्य पश्चाद्भावित्वज्ञापनाय षोडशसप्तदशयोर्दैवासुरविभागोक्त्यादिमुखेन हेयोपादेयविभजनपरतया प्रघट्टकैक्यमभिप्रेत्याह—**अतीतेनेति**। **वैदिकस्य कर्मणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः, तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेनेति** विभजमानस्यायमभिप्रायः—विशेषणादिसामर्थ्यलब्धोऽयं त्रिभागः। ब्रह्मणः पारोक्ष्यात् 'तत्' इति निर्देशः। तज्ज्ञाने तु सन्मात्रविवक्षया सच्छब्दः। क्रमादेते सात्त्विकराजसतामसा इति विभागस्तु कस्यचिदुत्प्रेक्षाकल्पितः—इति। एवमुक्तेष्वप्यर्थेषु मोक्षसाधनभूतांशस्वरूपशोधनमुत्तराध्यायेन क्रियत इति सङ्गत्यभिप्रायेणाह—**अनन्तरमिति**। 'ईश्वरे कर्तृताबुद्धिस्सत्त्वोपादेयतान्तिमे। स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसारार्थ उच्यते' इति संग्रहश्लोके त्यागसन्न्यासैक्यतत्स्वरूपानुक्तिरीश्वरे कर्तृताबुद्धेश्शेषतया तदुपन्यासादिति मन्तव्यम्। सत्त्वोपादेयत्वमत्र तात्पर्यवृत्त्याभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह—**सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेनेति**। 'स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः' इति संग्रहारम्भोक्तप्रधानकर्तव्यपरोऽत्र

**त्यागसन्न्यासौ हि मोक्षसाधनतया विहितौ—***'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व-मानशुः ·· वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्न्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादिषु । अस्य सन्न्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं—याथात्म्यं पृथग्वेदितु-मिच्छामि । अयमभिप्रायः—किमेतौ संन्यासत्यागशब्दौ पृथगर्थौ, उतैकार्थावेव ? यदा पृथगर्थौ, तदा अनयोः पृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितुमिच्छामि; एकत्वेऽपि तस्य स्वरूपं वक्तव्यम्—इति ॥१॥

---

शास्त्रसारार्थशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**सारार्थो भक्तियोग** इति । स्वर्गादिसाधनानां यज्ञदानादीनां स्वरूपाविशेषेऽपि यद्योगान्मोक्षसाधनत्वं, तदिदानीं सविशेषं शोधयितुम् अर्जुनः पृच्छतीत्यभिप्रायेण प्रकृते प्रश्नं सङ्गमयति—**तत्र तावदिति ।** सत्त्वविवृद्धितदुपायादिकथनं त्यागादिविशिष्टमोक्षसाधन-कर्मार्थतया । सन्न्यासशब्दस्याश्रमविशेषादिरूढेस्त्यागमात्रेऽपि शक्तेः पृथक्त्वैकत्वशङ्का । वादिविप्रति-पत्त्यादिभिस्स्वरूपविशेषानिश्चयः । त्यागसन्न्यासयोर्विशेषतस्तत्त्वबुभुत्साहेतुमाह—**त्यागसन्न्यासौ हीति** । कर्मस्वरूपे स्वर्गापवर्गादिसाधारणे त्यागादिसंज्ञकविशेषणयोगादेव ह्यपवर्गसाधनत्वम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणे तत्साधनत्वव्यपदेशः । संशयविपर्ययोपमर्दी विशेष इह तत्त्वशब्देन विव-क्षित इत्याह—**याथात्म्यमिति** । पृथक्त्वं वेदितुमिच्छामीत्युक्ते निश्चितपृथक्त्वस्य तत्तत्स्वरूपजिज्ञासा प्रतीयते; नच तद्युक्तं, पूर्वत्र पृथक्त्वनिश्चयहेत्वभावादुत्तरत्र चैकत्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽयं प्रश्नोऽनुपपन्नः; प्रतिवचनासङ्गतिश्चेत्यत्राह—**अयमभिप्राय** इति । 'तत्त्वं वेदितुमिच्छामि' इत्येतदेव विवक्षितम्; पृथक्त्वनिर्देशस्तु संशयकोट्यन्यतरोपक्षेपमात्रपरः । पृथक्त्वमस्ति चेत्तद्वेदितुमिच्छामीति वा वाक्यावृत्तिरित्यभिप्रायेणाह—**किमिति** ॥१॥

---

**प्र-पा ॥ * तै-ना. १०-२१, २२ ॥** 'नकर्मणा····आ-नशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ॥२१॥ वेदान्त····सर्वे' ॥२२॥ नकर्मणेति—यत्-अमृतत्वं यतयः प्राप्नुवन्ति, यच्चामृतत्वं नाकस्य-भगवल्लोकस्य उपरि-परमव्योमनि, निहितं राजते, तदमृतत्वं-कर्मप्रजाधनैर्न प्राप्यम् । अपितु 'सन्न्यास-स्त्यागइत्युक्तः शरणागतिरित्यपि' इत्युक्तभगवच्चरणार-विन्दशरणवरणलक्षणत्यागेनैव । एकेकतिचित्प्राप्ता इत्यर्थः । भक्तिनिष्ठानामप्यङ्गतया प्रपदनस्यापेक्षितत्वात् प्रपन्नानांच प्रधानतयापेक्षितत्वात् 'तस्य च वशीकरण तच्छरणागतिरेव' 'एतेषां संसारविमोचनं-भगवत्प्रपत्ति-मन्तरेण नोपपद्यते' इति भाषणाच्च यथोक्त एवार्थः । वेदान्तविज्ञानेति-यतयः-संन्यासिनः' शमादियुक्ताः वेदा-न्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः वेदान्तजनितज्ञानेन सुनिश्चित-तत्त्वहितपुरुषार्थाः, सन्न्यासयोगात्-सन्न्यासलक्षणप्रपद-नेन, शुद्धसत्त्वाः-निरस्तभक्तिविरोधिपापतया निर्मलान्तः करणाः, अनुष्ठितोपायाः, परान्तकाले-चरमशरीरवियोग काले, ब्रह्मलोके-भगवल्लोके, परामृतात्-उत्कृष्टात् असं-सारिण, परमात्मानमवाप्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी, सर्वे परि-मुच्यन्ति-बन्धान्मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

अथानयोरेकमेव स्वरूपं, तच्चेदमिति निर्णेतुं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २

केचन विद्वांसः काम्यानां कर्मणां न्यासं स्वरूपत्यागं संन्यासं विदुः; केचिन विचक्षणाः नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानांच सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षशास्त्रेषु त्यागशब्दार्थ इति प्राहुः; तत्र शास्त्रीयत्यागः काम्यकर्मस्वरूपविषयः, सर्वकर्मफलविषय इति विवादं प्रदर्शयन् एकत्र संन्यासशब्द-मितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान्; अतस्त्यागसंन्यासशब्दयोरेकार्थत्वमङ्गीकृतमिति ज्ञायते; तथा

पृथक्त्वैकत्वतत्स्वरूपजिज्ञासया प्रश्नश्चेत्-तत्र कस्मिन्नंशे 'काम्यानाम्' इत्यादिमतभेदोपन्यासस्य संङ्गतिरित्यत्राह—अथेति । अयमभिप्रायः—न्यायतो ह्यत्र निर्णयः प्रतिपाद्यते; संदिग्धेच न्यायावतारः; सन्देहश्चात्र वादिविप्रतिपत्तिनिबन्धन इति न्यायविषयविशोधनाय विप्रतिपत्त्युपन्यासः-इति । एतेन कथितार्थयोरपि सन्न्यासत्यागशब्दयोर्विप्रतिपत्तिप्रशमनाय अस्मिन्नध्याये पुनः प्रश्न इत्यपि सूचितम् । एकत्वस्वीकारेण प्रतिवचनात्पृथक्त्वप्रतिक्षेपोऽर्थसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—एकमेव स्वरूपमिति । स्वमतस्य "निश्चयं शृणु" इति वक्ष्यमाणत्वात् 'कवयः' 'विचक्षणाः' इति पदद्वयं नार्थ-प्राशस्त्यार्थवक्तृगौरवपरम्; अपितु विप्रतिपत्त्युपयुक्तवेदनमात्रपरमित्यभिप्रायेणाह—केचन विद्वांस इति । अनन्तरश्लोकेन भेदस्य 'एके, अपरे' इति व्यक्तमुक्तत्वादिहापि तद्विवक्षेत्यभिप्रायेण—केचने-त्युक्तम् । 'काम्यानां कर्मणां न्यासम्' इति विशेषणादितरेषामपरित्यागः प्रतीयते; उत्तरत्र च सर्वकर्म-फलत्यागम्' इति विशेषणादत्रकाम्यस्वरूपत्यागश्चेत्यभिप्रायेणाह—स्वरूपत्यागमिति । काम्यस्वरूप-त्यागं वदतामयमभिप्रायः—न तावन्नित्यनैमित्तिकवत् अकरणे प्रत्यवायात्कर्मान्तरानर्हतापत्तिभयाद्वा काम्यमनुष्ठीयते । नच त्रिवर्गसाधनाय, तस्यापवर्गप्रत्यनीकत्वात् । नच तदेव कर्मापवर्गस्यापि स्वयं साधनम्, उपासनादिनैरर्थक्यप्रसङ्गात् । नच विनियोगपृथक्त्वेन विद्याङ्गतया तत्परिग्रहः, यज्ञादि-श्रुतेर्नित्यनैमित्तिकमात्रविषयत्वेऽपि विरोधाभावात् । अतएव हि '[२]सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इत्यधिकरणमाश्रमधर्मसापेक्षतापरं भाष्यते । तस्मात्स्वर्गादिसंजनकहेतवः काम्याः क्रिया मुमुक्षु-भिर्नानुष्ठेयाः—इति । सर्वकर्मफलत्यागमिति वदतां त्वयमाशयः—फलविरोधाद्धि काम्यानां त्याग-श्शङ्क्यते; अतः फलमेव त्यज्यताम्, न च निष्फलानुष्ठानप्रसङ्गः, नित्यनैमित्तिकवदेव भगवत्प्रीति-मात्रार्थतया तदनुष्ठानोपपत्तेः । नचैवं न विधिः "[३]यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा जुहोति यजते तपस्त-

प्र-पा ॥ [१]. गी. १८-४ ॥
[२]. शारी. ३-४-२६ ॥

[३]. बृ. ५-८-१० ॥

※'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम' इति 'त्यागशब्देनैव निर्णयवचनात्' ४'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागः तामसः परिकीर्तितः' ४'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्' इति परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयोरेकार्थत्वं प्रतीयत इति निश्चीयते ॥२॥

**त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।**
**यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥** ३

---

प्यते बहूनि वर्षसहस्राणि अन्तवदेवास्य तद्भवति' इत्यादिनाऽक्षरशब्दनिर्दिष्टपरमपुरुषवेदनावेदना-भ्यामेव तस्यैव कर्मणो नित्यानित्यफलसाधनत्वश्रुतेः । अतो नित्यनैमित्तिकानामिव काम्यानामपि न स्वरूपत्यागः—इति । विवादस्य भिन्नविषयत्वायोगादत्र त्यागसन्यासशब्दयोरेकार्थत्वादवगमाया-त्पृथगर्थत्वशङ्कापरिहारोऽर्थलब्ध इत्याह—**तत्रेति** । एतेन—सन्न्यासत्यागशब्दयोः पृथगर्थत्वमङ्गी-कृत्य कस्यचित्काम्यस्वरूपप्रहाणविषयतया कस्यचित्तु नित्यनैमित्तिकफलोपेक्षार्थता च वदन्तः प्रत्युक्ताः । नह्यत्र काम्येतरकर्मफलत्यागमित्युच्यते । ततश्च संकोचकाभावात् त्रिविधमपि कर्म-संगृह्णाति । तदिदमुक्तं—**नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणामिति** । नित्यानामपि "प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' इत्यादिना फलसंयोगोऽवगतः । अत्र श्लोके त्यागसंन्यासशब्दयोरर्थभेदव्यु-त्पादनपरतां निरसितुमैकार्थ्ये प्रस्पष्टं हेतुद्वयमाह—**तथेति** । नह्यर्थद्वयविषयेऽत्र विमर्शे अन्यतरस्यैव निश्चय उपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं—**त्यागशब्देनैवेति** । **परस्परपर्यायतादर्शनाच्चेति**—अयमभिप्रायः—'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते' इति निषिद्ध एव हि संन्यासः 'मोहात्तस्य परित्यागः' इति त्यागशब्देनानूद्य तामसत्वेन निन्द्यते, अन्यथा जरद्गवादिवाक्यवत्परस्परानन्वयप्रसङ्गात् । एवं 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य' इत्युक्त एवार्थः 'नतु संन्यासिनां क्वचित्' इति व्यतिरेकेण दृढीक्रियते । नच तदन्यविधिरन्याभावस्य व्यतिरेकः । अत इमौ शब्दावत्राप्येकार्थावित्यङ्गीकृतम्—इति । प्रतिवक्त्रा भगवतेति शेषः ॥२॥

एवं 'काम्यानाम्' इति श्लोकेन फलविरोधतदभावद्वारा विरोधो दर्शितः । अथ 'त्याज्यं दोष-वत्' इति श्लोकेन स्वरूपतो दोषयोगतदभावाभ्यां प्रत्यवायत्वादिमुखेन विवादः प्रदर्श्यते—वैधहिंसापि कापिलैर्निषिद्धत्वेन दोषतयाङ्गीक्रियते । यथोक्तमीश्वरकृष्णेन "[2]दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धः क्षयाति-शययुक्तः' इति उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैः "स्वल्पस्संकरस्सुपरिहरस्सप्रत्यवमर्शः' इति । अतो वैधहिंसा

---

प्र॰पा ॥ ※ गी. १८।४ ॥
४ गी. १८-७ ॥
४ गी. १८-१२ ॥

[1]. वि. पु. १-६-३७ ॥
[2]. सां. का. ॥
[3] ॥

एके—मनीषिणः कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणो **रागादिदोषवद्बन्धकत्वात् सर्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा** त्याज्यमिति प्राहुः; अपरे—पण्डिता **यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः** ॥३॥

**निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।**

**त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्संप्रकीर्तितः ॥** ४

तत्र-एवं वादिविप्रतिपन्ने त्यागे—**त्यागविषयं निश्चयं मत्तश्शृणु**; त्यागः **क्रियमाणेष्वेव वैदिकेषु कर्मसु** फलविषयतया, कर्मविषयतया, कर्तृत्वविषयतया च **पूर्वमेव हि मया त्रिविधस्संप्रकीर्तितः**— *'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः' इति; **कर्मजन्यं स्वर्गादिकं फलं मम न स्यादिति** फलत्यागः; **मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मेति कर्मणि ममतायाः परित्यागः कर्मविषयस्त्यागः; सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानेनात्मनः कर्तृतात्यागः कर्तृत्वविषयस्त्यागः** ॥४॥

---

पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकरिष्यतीति तन्मतम् । अत 'एके' इति शब्देन सामान्यतो निर्दिष्टा-वादिनो 'दोषवत्' इति हेत्वन्वयादिसामर्थ्याद्दोषाख्यदृष्टान्तोक्तिबलाद्वा विशेषतो व्यज्यन्त इत्याह—**कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिण** इति । एतेन सर्वकर्मस्वरूपसंन्यासवादिनां मतमपि वेदबाह्यत्वेन दर्शितम् । **रागादिदोषवदिति**—रागादयो दोषा बन्धका इति सर्वसैद्धान्तिकसम्मतत्वात्तदुदाहरणम्; यद्वा कर्मैव रागादिदोषवत्; अतएव बन्धकमित्यभिप्रायः । अस्यां योजनायामादिशब्दो हिंसादिकमपि संगृह्णाति । **सर्वं यज्ञादिकं कर्मे**ति—कर्मशब्दोऽत्र सामान्यविषयोऽपि 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यम्' इति पक्षान्तरे विशेषणाच्छास्त्रचोदितविषयः; तत्र च विशेषकाभावात्काम्यविषयत्वे पौनरुक्त्याच्च सर्वविषय इति भावः । सर्वस्त्याज्यत्वे तद्विधायकस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्—**मुमुक्षुणे**ति विशे-षितम् । अपरशब्दोऽत्र स्वमतानुसारिविषयः । 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' इति हि स्वमतं वक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह—**पण्डिता** इति । त्याज्योपादेयविभागतत्त्वविद इत्यर्थः ॥३॥

'तत्र' इतिशब्दः प्रकृते विप्रतिपत्तिविषयतानुवादमुखेन न्यायप्रवृत्तिविषयसंदिग्धताद्योतक इत्यभिप्रायेणाह—**एवंवादिविप्रतिपन्न**इति । 'मे निश्चयम्' इत्यनेन मतान्तरोत्थानशङ्काव्युदासायाह—**त्यागविषयं निश्चयं मत्तश्शृण्विति** । मत्तः—भ्रमादिदोषरहितादित्यर्थः । 'त्यागोहि' इत्यादिकं न वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागादित्रैविध्यविषयं, किं तु सात्त्विकत्यागावान्तरभेदविषयं,'संप्रकीर्तितः' इत्यस्य प्रागुक्ततत्परत्वस्वारस्यात्, हि शब्देन श्रोतृसंप्रतिपत्त्यादिप्रतीतेश्चेत्यभिप्रायेणाह—**त्यागः क्रियमाणे-ष्वेवेत्यादि** । 'मयि सर्वाणि' इत्येक एव श्लोकस्त्रिविधत्यागपर [1]इति अत्र निष्फलानुष्ठानस्वरूपत्यागं, साङ्ख्यमतशङ्कां च प्रतिक्षेप्तुं त्रयाणां स्वरूपं विविनक्ति—**कर्मजन्यमि**त्यादिना । **मदीयफलसाधन-**

---

**प्र-पा** ॥ * इति निष्कर्षः ॥

[1]. अत्र स्वरूपत्यागं इति सुगमः पाठः ।

**यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।**

यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न कदाचिदपि त्याज्यम्, अपित्वाप्रयाणादहरहः **कार्यमेव ॥**

कुतः ?—

**यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥**

यज्ञदानतपःप्रभृतीनि वर्णाश्रमसंबन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मननशीलानां पावनानि, मननमुपासनम्, मुमुक्षूणां यावज्जीवमुपासनं कुर्वतामुपासननिष्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्मविनाशनानीत्यर्थः ॥५॥

---

तयेत्यादि — स्वकीयप्रीतिसाधनतया स्वार्थमेव भगवान्प्रवर्तयतीति हि मुमुक्षोरनुसंधानमिति भावः । स्वकर्तृत्वस्य तादधीन्यतदनुमतिसापेक्षत्वादिभिस्सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानम् । कर्तृत्वत्यागस्तु अनेककर्तृके परप्रयुक्तस्वात्मकर्तृकत्वानुसन्धानमित्युत्तरत्र विशोधयिष्यते ॥४॥

एवं त्रिविधत्यागानुवादस्य स्वरूपत्यागव्यवच्छेदार्थतोच्यते—'यज्ञदान' इत्यादिना । विविदिषाद्युत्पत्तेः प्राग्यज्ञादिकमनुष्ठेयं, पश्चात्तु परित्याज्यमित्याख्यातीति केचित्; तन्नेत्यभिप्रायेणाह—**न कदाचिदपीति** । "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषम्' इति श्रुत्यभिप्रायेणाह—**अपित्वाप्रयाणादिति** । तथाच सूत्रम् '[2]आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्' इति । अहरहरिति—चोदितकालोपलक्षणम् । ननु विद्यानिष्ठस्य किमर्थं कर्म ? न तावदारादुपकारित्वेन, समुच्चयादिपक्षानभ्युपगमात्; नापि तत्त्वज्ञानार्थं, सपरिकरात्प्रमाणादेव तत्सिद्धेः, न च तदनुस्मरणरूपोपासनार्थं, तस्यापि संस्कारपाटवादिसाध्यत्वात्, नचान्यत्किञ्चित्कर्मसाध्यं मुमुक्ष्वपेक्षितं प्रयोजनं पश्यामः; न च प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दस्यापि प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण—**कुत** इत्याकांक्षाप्रदर्शनम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्यभिप्रायेण—प्रभृतिशब्दः । **वर्णाश्रमसंबन्धीनीति**—नित्यनैमित्तिकानामपि स्वरूपत्याग इति यः पक्षः, स इह प्रतिक्षिप्यत इति भावः । यज्ञादीनां सन्निपत्योपकारद्योतनायोपकर्तव्यज्ञानस्वरूपपरोऽत्र मनीषिशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**मननशीलानामिति** । मनस ईषिणो मनीषिण इति व्युत्पत्तौ फलितोक्तिरियम् । श्रवणानन्तरभावियौक्तिकमननव्यवच्छेदायाह—**मननमुपासनमिति** । 'पावनानि मनीषिणाम्' इति समभिव्याहारसिद्धमुपकारप्रकारं व्यनक्ति—**मुमुक्षूणामित्यादिना** । "[3]प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत' इति प्रक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत' इत्युपासनं यावज्जीवमनुष्ठेयमिति गम्यते। अतस्तदङ्गमपि यावज्जीवमनुष्ठेयम् । तच्च 'स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषम्' इत्यादिभिर्निर्वर्त्यत इति भावः । उपासनवदुत्तराघनिवर्तकत्वाभावात्प्राचीनशब्दः ॥५॥

---

**प्र-पा** ॥ [1]. छा. ८-१५-१० ॥

[2]. शारी. ४-१-१२ ॥

[3]. प्रश्न. ५-५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६

यस्मान्मनीषिणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनि पावनानि, तस्मादुपासनवदेतान्यपि यज्ञादिकर्माणि मदाराधनरूपाणि सङ्गं—कर्मणि ममतां फलानि च त्यक्त्वा अहरहराप्रयाणादुपासननिर्वृत्तये मुमुक्षुणा कर्तव्यानीति मम निश्चितमुत्तमं मतम् ॥६॥

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७

**नियतस्य—नित्यनैमित्तिकस्य महायज्ञादेः कर्मणस्सन्न्यासः—त्यागो नोपपद्यते,** *'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' इति शरीरयात्राया एवासिद्धेः शरीरयात्रा हि यज्ञशिष्टाशनेन निर्वर्त्यमाना सम्यग्ज्ञानाय प्रभवति, अन्यथा †'ते त्वघं भुञ्जते पापाः' इत्ययज्ञशिष्टाघरूपाशनाप्यायनं मनसो विपरीतज्ञानाय भवति । ‡'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यन्नेन हि मन आप्यायते; §'आहार-

एवं पावनत्वोक्त्या 'त्याज्यं दोषवत्' इति पक्षः प्रतिक्षिप्तः । 'निश्चयं शृणु' इत्यादिनोक्त एवार्थः 'एतान्यपि' इति श्लोकेन निर्दोषत्वाध्यवसायार्थं निगमनात्मना दृढीक्रियत इत्यपुनरुक्तिः । हेतुसाध्यभावेन पूर्वोत्तरग्रन्थौ संगमयति—**यस्मादिति** । मनीषिशब्दसूचितोपासनसमानयोगक्षेमताद्योतनाय अपिशब्द इत्याह—**उपासनवदेतान्यपीति** । परमात्मप्रीतिद्वारा कर्मणां पावनत्वादिसिद्ध्यर्थमाह—**मदाराधनरूपाणीति** । सङ्गशब्दस्य फलत्यागोक्त्या पुनरुक्तिं परिहरति—**कर्मणि ममतामिति** । **निश्चितमिति**—नात्र पुनस्त्वया संशयितव्यमिति भावः । **उत्तममिति**—असर्वज्ञानामन्येषामेतद्विरुद्धं स्वरूपत्यागादिमतं सर्वमधमत्वादनादरणीयमिति भावः ॥६॥

अथ 'नियतस्य' इत्यादिना मतान्तराणामधमत्वं स्वमतस्योत्तमत्वं च प्रपञ्चयते । वर्णाश्रमप्रयुक्ततया दुस्त्यजत्वं नियतशब्देनाभिप्रेतमित्याह—**नित्यनैमित्तिकस्येति** । तुशब्दसहितस्संन्यासशब्दोऽत्र 'त्याज्यं दोषवत्' इत्यत्र स्वरूपत्यागानुवादी, स एव हि 'मोहात्तस्य परित्यागः' इत्युत्तरार्धेन निन्द्यत इत्यभिप्रायेण—**संन्यासस्त्याग इत्युक्तः** । पावनत्वेनावश्यकर्तव्यत्वे शिष्टे पुनस्त्यागोनोपपद्यत इति शासनं प्राक्प्रपञ्चितदृष्टादृष्टानुपपत्तिस्मारणपरमित्यभिप्रायेणानुपपत्तिं विवृणोति—**शरीरयात्रापीति** । केवलाशनादिनापि लौकिकदेहयात्रा सिध्येदित्यत्राह—**शरीरयात्राहीति** । "पञ्चभूतात्म-

**प्र-पा** ॥ * गी. ३-८ ॥

† गी. ३-१३ ॥

‡ छा. ६-५-४. अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्' इति-मनःप्राणवाचामन्नजलतेजस्सूक्ष्मांशाप्यायितत्वात् मनोऽन्नमयं, प्राणोजलमय , तेजोमयी वागित्यर्थः ॥

§ छा. ७-२६-२ ॥

१. ॥

**शुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः' इति ब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानमाहारशुद्ध्यायत्तं श्रूयते । तस्मान्महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्म आप्रयाणात् मुमुक्षुणोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते, एवं ज्ञानोत्पादिनः कर्मणो बन्धकत्वमोहात्परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः; तमोमूलस्त्यागस्तामसः, तमःकार्याज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोमूलत्वम्; तमो ह्यज्ञानस्य मूलं—'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवच' इत्यत्रोक्तम्, अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि विपरीतज्ञानं तथा च वक्ष्यते—※'अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिस्सा पार्थ तामसी' इतिः अतो नित्यनैमित्तिकादेः कर्मणस्त्यागो विपरीतज्ञानमूल एवेत्यर्थः ॥७॥**

---

कैर्भोगैः पञ्चभूतात्मकं वपुः आप्यायते' इति स्मरणात्कथमाहारेण मनस आप्यायनमित्यत्राह—**अन्नमयं हीति** । सात्त्विकाहंकारकार्यस्यान्नविकारत्वासंभवादाप्यायनोक्तिः । '[1]स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः' इत्येतत् '[2]भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिकया समानार्थया श्रुत्या दर्शनशब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेण—**ब्रह्मसाक्षात्काररूपमित्युक्तम्** । विशदतमत्वात्साक्षात्कारोक्तिरिह भाष्ये । सकृदनुष्ठितस्य विद्योपकारित्वशङ्कां परिहरन्निगमयति—**तस्मादिति** । 'नोपपद्यते' इत्यस्य कारणाभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः । उक्तप्रकारेणापरित्याज्यत्वनियमवत्त्वं तस्येत्यनूद्यत इत्यभिप्रायेणाह—**एवं ज्ञानोत्पादिन** इति । 'त्याज्यं दोषवत्' इत्यनूदितस्य मतस्यैतद्दूषणमित्यभिप्रायेणाह—**बन्धकत्व मोहादिति** । '[3]तत्र भवः' इत्यण्प्रत्ययेन तामसशब्दं निर्वक्ति—**तमोमूल इति** । सम्बन्धमात्रेऽपि तद्धितार्थे फलितविशेषोऽयम् । तामसबुद्धिमूलत्वेन सद्वारकं तमोमूलत्वं विवृणोति—**तमःकार्येति** । नन्वत्र समभिव्याहृतमोहमूलत्वेनैव तमोमूलत्वे दर्शयितव्ये तमःकार्याज्ञानमूलत्वोक्तिः किमर्था ? तदर्थैव: नह्युक्तस्यैव पुनश्शब्दान्तरव्यञ्जने प्रयोजनम्, अधिकबोधनं तु युक्तम् अविरुद्धं चेति । ननु 'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवच' इति श्लोके मोहशब्देन विपरीतज्ञानस्य पृथगुक्तत्वादज्ञानशब्देन ज्ञानाभाव उच्यत इति व्याख्यातम्; इह पुनः 'अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि विपरीतज्ञानम्' इति कथमुच्यते ? इत्थं—ज्ञानाभावस्यापि वृत्तिहेतुत्वं विपरीतज्ञानद्वारेति प्रदर्शनार्थं श्लोकस्थमोहशब्दस्य प्रयोजनान्तरविवक्षया वा श्लोकस्थस्याज्ञानशब्दस्य मोहविषयत्वज्ञापनार्थं वेति । तामसबुद्धेः कर्मत्यागहेतुतां वक्ष्यमाणेन व्यनक्ति—**तथाचेति** । तत्त्वविदो न परित्यजन्तीत्यभिप्रायेण तामसनिर्देशफलितं निगमयति—**अतइति** । 'नित्यनैमित्तिकादेः' इत्यादिशब्देन फलाभिसंधिरहितकाम्यानामपि वक्ष्यमाणानां ग्रहणम् । **विपरीतज्ञानेत्यनेनायथाज्ञानमूलाद्राजसत्यागाद्विशेषप्रदर्शनम्** । 'अयथावत्' इति हि राजसबुद्धि र्वक्ष्यते ॥७॥

---

प्र- ॥ ※ गी. १८-३२ ॥

1. छा. ७-२६-२ ॥

2. मु. २-२-८ ॥

3. अष्टाध्याय्या. ४३-५३ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८

यद्यपि परंपरया मोक्षसाधनभूतं कर्म; तथापि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यत्वात् बह्वायासरूपतया कायक्लेशकरत्वाच्च मनसोऽवसादकरमिति तद्भीत्या योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति यो महायज्ञाद्याश्रमकर्म परित्यजेत् स राजसं—रजोमूलं त्यागं कृत्वा तदयथावस्थितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत; *'अयथावत्प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ राजसी' इति हि वक्ष्यते; नहि कर्म स्वद्वारेण मनःप्रसादहेतुः, अपितु भगवत्प्रसादद्वारेण ॥८॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागस्सात्त्विको मतः ॥ ९

नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म मदाराधनरूपतया कार्यं—स्वयंप्रयोजनमिति मत्वा सङ्गं—कर्मणि ममतां फलं च त्यक्त्वा यत्क्रियते, स त्यागस्सात्त्विको मतः—स सत्त्वमूलः,

---

तदेवमन्तरङ्गतया स्वरूपशब्दव्यपदेश्यस्वरूपनिरूपकधर्मप्राणप्रदधर्मवैपरीत्याभावेऽपि निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्येन राजसीं बुद्धिं वक्ष्यमाणामनुस्मरन् राजसत्यागं विवृणोति—**यद्यपी-त्यादिना**। 'दुःखमित्येव' इत्यवधारणात् 'कायक्लेशभयात्' इति चोक्तेरधर्मत्वमोहोऽत्र नास्तीति फलितम्। '[1]अर्थानामार्जने दुःखम्' इत्याद्यनुसारेणाह—**दुःखात्मकेति** । **मनसोऽवसादकरमिति**—अनवसादो हि विवेकादिसाधनसप्तके गणित इति भावः। अन्तरङ्गबहिरङ्गविरोधे बहिरङ्गत्यागो युक्त इत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानाभ्यासएवेति**। '[2]यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय्य द्विजोत्तम । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्' इत्यनुवादवाक्यान्यस्य मूलम्। 'स कृत्वा राजसं त्यागम्' इत्यनुवादविवक्षितमाह—**अयथावस्थितेति**। वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागफलमिह त्यागफलशब्देन विवक्षितम्, मुमुक्षुप्रकरणत्वात्कर्मत्यागे तत्साध्यस्वर्गादिफलस्य प्रसङ्गाभावाच्चेत्यभिप्रायेणाह—**ज्ञानोत्पत्तिरूप-मिति**। दुःखात्मकत्वादिप्रयुक्तमनोवसादशङ्कां परिहरति—**नहीति**। '[3]फलसंविभक्तयाहि' इत्याद्युक्तक्रमेण कर्मभिः प्रसादितो भगवान्मनसोऽनवसादमेव करोतीत्यर्थः ॥८॥

अथ 'त्यागोहि' इत्यादिना स्मारितमेवोद्धृत्य सत्त्वकार्ययथावस्थितज्ञानमूलतया तस्यैव शास्त्रीयत्वं द्रढयति—'कार्यमित्येव' इति श्लोकेन। '[4]नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते' इति

---

**प्र-पा** ॥ * गी १८-३१ ॥

[1]. भारते. आरण्य. २-४४. 'अर्थानामार्जने दुःखमार्जितानाञ्च रक्षणे। नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात्' ॥ — अर्थस्योपार्जने दुःखमिति च पाठः ॥

[2]. ॥

[3] द्रमिडभाष्यश्रीसूक्तिः ॥

[4]. गी. १८-७ ॥

यथावस्थिततत्त्वार्थज्ञानमूल इत्यर्थः; सत्त्वं हि यथावस्थितवस्तुज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तं 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' इति, वक्ष्यते च *'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिस्सा पार्थ सात्त्विकी' इति ॥९॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०

एवं सत्त्वसमाविष्टो—मेधावी यथावस्थिततत्त्वज्ञानस्तत एव छिन्नसंशयः कर्मणि सङ्गफलकर्तृत्वत्यागी न द्वेष्ट्यकुशलङ्कर्म, कुशले च कर्मणि नानुषज्जते. अकुशलं कर्मानिष्टफलं, कुशलं च कर्मेष्टरूपस्वर्गपुत्रपश्वन्नाद्यादिफलम्, सर्वस्मिन् कर्मणि ममतारहितत्वात्, त्यक्तसङ्गत्वात् त्यक्तफलत्वात्, त्यक्तकर्तृत्वाच्च तयोः क्रियमाणयोः प्रीतिद्वेषौ न करोति; अनिष्टफलं पापं कर्मात्र प्रामा-

प्रक्रमादिहापि नियतशब्दः कर्मविशेषणमिति तदर्थमाह—नियतेति । आहत्य कार्यत्वं हि प्रयोजनस्यैव । तदर्थतयैव हि साधनस्य कार्यता; तस्मादफलस्य कथं कर्तव्यत्वमित्यत्राह—मदाराधनरूपतया कार्यमिति । तदभिप्रेतमाह—स्वयंप्रयोजनमिति । कर्तृत्वत्यागोऽप्यत्रानुसंधेयः । अतएव ह्यनन्तर श्लोके 'त्यागी' इति शब्दस्सङ्गफलकर्तृत्वत्यागीति व्याख्यायते ॥९॥

सत्त्वादिमूलशास्त्रीयत्यागयुक्तस्य '[1]वर्तते सात्त्विको भाव इत्युपेक्षेत तत्तदा' '*उदासीनवदासीनः' इत्यादिप्रसिद्धं विकाराभावरूपं लक्षणमुच्यते—'न द्वेष्टि' इति श्लोकेन । तेनोक्तलक्षणत्यागस्य सत्त्वमूलत्वमप्युपपादितं भवति । तत्र हेतुकार्यक्रमौचित्येन भिन्नक्रमतया व्याख्याति—सत्त्वसमाविष्ट इत्यादिना । '[3]धीर्धारणावती मेधा' इति नैघण्टुकाः । श्रुतिश्च '[4]मेधा मनीषेमा विशतां समीची भूतस्य भव्यस्यावरुध्यै' इति । अत आचार्योपदिष्टेष्वर्थेषु अप्रच्युतेरन्यासङ्गाच्च फलितमाह—यथावस्थिततत्त्वज्ञानइति । अत्र शुभाशुभपर्यायकुशलाकुशलशब्दाभ्यां प्रतिषिद्धयमानद्वेषसङ्गहेत्वनुवाद इत्यभिप्रायेणानिष्टफलत्वाद्युक्तिः । 'त्यागी' इत्युक्तस्य त्यागस्य हेतुतां विवृणोति—सर्वस्मिन्नित्यादिना यथान्यदीयेऽन्यकर्तृके कर्मणि स्वसंबन्धविरहाद्बाधकाद्यभावनिश्चयेन द्वेषाद्यभावः, तथात्रापीत्यभिप्रायः । अननुष्ठानदशायां हि हर्षद्वेषप्रसङ्गाभावात्—क्रियमाणयोरित्युक्तम् । ननु 'कुशले नानुषज्जते' इत्येतद्युक्तं, स्वर्गादिनिस्सङ्गतामात्रेण काम्यानुष्ठानेऽपि तत्फलानन्वयसाम्भवात्, 'न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म' इति तु विरुद्धं, फलसङ्गाभावे सत्येव निषिद्धानां फलान्वयात्, अन्यथा क्वचिदपि प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । नहि नरकादिकं कस्यचिदिष्टं स्यात् । एव इष्टप्रत्यवायहेतुष्वप्यद्वेषो न युक्त इत्यत्र प्रामा-

प्र-पा ॥ * गी. १४-१७ ॥

* गी. १८-३० ॥

[1]. ॥

[2]. गी. १४-२३ ॥

[3]. नामलिङ्गानुशासने १ काण्डे. धीवर्गे ॥

[4]. आरण्यके ५. प्रश्ने. ४२. अनु ॥

दिकमभिप्रेतं, *'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्' इति दुश्चरिताविरतेर्ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वश्रवणात्; अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलानां त्यागशास्त्रीयत्यागः, न कर्मस्वरूपत्यागः ॥१०॥

तदाह—

**नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।**
**यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥** ११

नहि देहभृता—ध्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यं, देहधारणार्थानामशनपानादीनां तदनुबन्धिनाञ्च कर्मणामवर्जनीयत्वात्; तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम्, यस्तु तेषु महायज्ञादिकर्मसु फलत्यागी, स एव १'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इत्यादिशास्त्रेषु त्यागीत्यभिधीयते, फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसङ्गानां त्यागीति, 'त्रिविधस्संप्रकीर्तितः' इति प्रक्रमात् ॥११॥

---

दिकविषयत्वेन परिहार उक्तः । नन्वधिकारिविशेषे बुद्धिपूर्वैरपि पापकर्मभिरलेपः किं न स्यादित्यत्राह—**नाविरत**इति । एतच्छ्लोकार्थं प्रकृतहेतुतया घटयन्परमप्रकृतं निगमयति—**अत** इति ॥१०॥

"नियतस्य' इत्यादिप्रतिपादितयुक्तिविवरणपूर्वकं फलत्यागेनोपलक्षणेन प्रागुक्तस्त्रिविधोऽपि सात्त्विकत्यागो 'नहि' इति श्लोकेन निगम्यत इत्याह—**तदाहे**ति । अत्र 'देहभृता' इति न प्राणिमात्रनिर्देशः, अनुपयोगात् । अतः कर्मस्वरूपत्यागाशक्यताहेतुरवयवार्थो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**ध्रियमाणशरीरेणे**ति । 'शक्यम्' इति त्यजनपरत्वान्नपुंसकत्वैकत्वे, सामान्यरूपविवक्षणाद्वा । देहभृत्त्वहेतुकमशक्यत्वं विवृणोति—**देहधारणार्थानामि**ति । तदनुबन्धिनोऽर्थार्जनादयो भवन्तु लौकिकानि; किं शास्त्रीयैरित्यत्राह—**तदर्थंचे**ति । श्रुतिस्वारस्यहेतुकां स्वरूपत्यागशङ्कां परिहर्तुं 'यस्तु' इत्यादिकमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**यस्त्विति** । 'अभिधीयते' इत्यस्य कैरित्याकांक्षाशमनाय 'त्यागेनैके' इत्यादिश्रुत्युपपादनम् । प्रक्रान्तनिगमनपरत्वेन प्रदर्शनार्थतां द्रढयति—**त्रिविध**इति ॥११॥

---

**प्र-पा** ॥ * कठो. १-२-२४. परमात्मोपासनाङ्गतया काश्चिद्धर्माननुपदिशति-नाविरत इति । नाविरतो दुश्चरितात्—अकृत्यकरणात् योऽनिवृत्तः, नाशान्तो नासमाहितः—अशान्तबाह्येन्द्रियः, नानाविषयव्यापाराक्षिप्तचित्ततयाऽनवहितमनाः, न शान्तमानसो वापि अनिगृहीतमानसश्च, प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्। अत्र पुरुषार्थस्यापि दुश्चरितविरत्यादेरुपासनाङ्गतया विधानं पुरुषार्थानृतवदननिषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'नानृतं वदेत्' इति क्रत्वङ्गतया विधानवदुपपद्यते । यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेधमतिलङ्घ्य परमात्मोपासनमविगुणं चिकीर्षति, तस्य दुश्चरितनिषेधरूपाङ्गवैगुण्यात् उपासनसाद्गुण्यं न सिद्ध्यतीति भावः ।

१ तै. उ. ॥

१. गी. १८-७ ॥

**ननु कर्माण्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि महायज्ञादीनि च स्वर्गादिफलसम्बन्धितया शास्त्रैर्विधीयन्ते; नित्यनैमित्तिकानामपि *'प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' इत्यादिफलसम्बन्धित्वेन हि चोदना; अतस्तत्फलसाधनस्वभावतयाऽवगतानां कर्मणामनुष्ठाने बीजावापादीनामिव फलाभिसन्धिरहितस्यापीष्टानिष्टरूपफलसंबन्धोऽवर्जनीयः; अतो मोक्षविरोधिफलत्वेन मुमुक्षुणा न कर्मानुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह—**

**अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।**
**भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥ १२**

**अनिष्टं—नरकादिफलम्, इष्टं—स्वर्गादि, मिश्रम्—अनिष्टसंभिन्नं पुत्रपश्वन्नादि; एतत्त्रिविधं कर्मणः फलम् अत्यागिनां—कर्तृत्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति, प्रेत्य—कर्मानुष्ठानोत्तरकालमित्यर्थः; न तु संन्यासिनां क्वचित्—न तु कर्तृत्वादिपरित्यागिनां क्वचिदपि मोक्षविरोधि फलं भवति; एतदुक्तं भवति—यद्यप्यग्निहोत्रमहायज्ञादीनि नित्यान्येव; तथापि जीवनाधिकारकामाधि-**

---

लौकिकफलसाधनकर्मप्रक्रिययैव हि वैदिकानामपि फलसाधनत्वव्यवस्थापनम्। लौकिकानि च कर्माणि फलेच्छाभावेऽपि स्वशक्त्यनुरूपं फलन्ति। एवं वैदिकेष्वपीत्यभिप्रायेण शङ्कते—**नन्विति**। नन्वग्निहोत्रादीनां महायज्ञादीनां च विनियोगपृथक्त्वेन आश्रमाङ्गत्वस्वर्गाद्यर्थत्वाविरोधात्स्वर्गाद्यर्थतयानुष्ठानं मा भूत्; आश्रमार्थतयानुष्ठाने तु को विरोध इत्यत्राह—**नित्यनैमित्तिकानामपीति**। बीजावापादिदृष्टान्तेन 'अकुशलम्' इत्युक्तस्य प्रामादिकस्यापि बन्धकत्वं सूचितम्। न हि भूमौ प्रमादनिपतितं बीजं न फलति। तस्मादमृतरसार्थिनो विषतरुबीजावापतुल्योऽयं कर्मकलाप इत्यभिप्रायेण फलितं स्वरूपत्यागमाह—**अत इति**। अमुमुक्षूणामिदमनिष्टत्वादित्रैविध्यम्, मुमुक्ष्वपेक्षया स्वर्गादेरप्यनिष्टत्वादित्यभिप्रायेण नरकस्वर्गादिकथनम्। कारीर्यादिसाध्यवृष्ट्यादिफलानां जीवद्दशाभावित्वस्थितेः 'प्रेत्य' इति प्रदर्शनार्थम्, अन्यथा तस्मिन्नेव शरीरे त्यागिनामपि त्रिविधस्यापि फलस्य आरम्भानुमतिप्रसङ्गात्; 'न तु संन्यासिनां क्वचित्' इति व्यतिरेकोक्त्या तस्यापि बाधाच्चेत्यभिप्रायेणाह—**कर्मानुष्ठानोत्तरकालमिति**। अत्राप्यनिष्टफलानन्वयः पूर्वोक्तरीत्या प्रामादिककर्मविषयो मन्तव्यः। उक्तस्य चोद्यस्य प्रतिज्ञामात्रेणोत्तरमिदमुच्यते; न तु कयाचिद्युक्त्येत्यत आह—**एतदुक्तमिति**। विनियोगपृथक्त्वं विनियोजकवाक्यपृथक्त्वेन ग्राह्यम्। विनियोगात्पृथक्त्वेन ज्योतिष्टोमादिषु [illegible]-नानाफलत्वं सिद्धम्। **परिह्रियते**—विरुद्धफलत्वचोद्यमिति शेषः। ननु 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति। नान्यः पन्थाः' इति नियमनाद्वेदनमेव मोक्षसाधनतया विधीयते; कर्म तु क्वचिच्छ्रुतेः; अतः कथं मोक्षाधिकारे विनियोगोक्तिः? तत्राह—**मोक्षविनियोगश्चेति**। 'असिना जिघांसति;

---

प्र·पा ॥ * मनु ॥

कार्योरिव मोक्षाधिकारे च विनियोगपृथक्त्वेन परिह्रियते, मोक्षविनियोगश्च *'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिः–इति । तदेवं क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वादिपरित्यागश्शास्त्रसिद्धस्संन्यासः; स एव च त्याग इत्युक्तः ॥१२॥

इदानीं भगवति पुरुषोत्तमे अन्तर्यामिणि कर्तृत्वानुसंधानेन आत्मन्यकर्तृत्वानुसंधानप्रकारमाह तत एव फलकर्मणोरपि ममतापरित्यागो भवतीति;—परमपुरुषो हि स्वकीयेन जीवात्मना स्वकीयैश्च करणकलेबरप्राणैः स्वलीलाप्रयोजनाय कर्माण्यारभते; अतो जीवात्मगतं क्षुन्निवृत्त्यादिकमपि फलं, तत्साधनभूतं च कर्म परमपुरुषस्यैव—

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३

संख्या—बुद्धिः, सांख्ये कृतान्ते—यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिक्या बुद्ध्या अनुसंहिते निर्णये सर्वकर्मणां सिद्धये—उत्पत्तये प्रोक्तानि पञ्चैतानि कारणानि निबोध मे—मम सकाशादनुसंधत्स्व;

---

अश्वेन जिगमिषति' इत्यादिष्विवार्थस्वभावादिहापीष्यमाणधात्वर्थकरणतयान्वयः । अतो वेदनोत्पत्तिद्वारेण परंपरया साधनत्वान्मोक्षविनियोगः । अव्यवहितसाधनविवक्षया तु "नान्यः पन्थाः' इत्यादिभिर्निषेध इति भावः । एवं परिप्रश्नाभिप्रेतमन्यथापि प्रतिवक्तुमुपक्रमत इत्यभिप्रायेण संगत्यर्थमुक्तमंशं निगमनच्छाययानुवदति—तदेवमिति । तत्– स्वरूपत्यागादेस्तामसत्वादित्यर्थः एवं—वर्णाश्रमादिनियतस्य दुस्त्यजत्वप्रकारेणेत्यर्थः । अस्मिन्नेव श्लोके 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्' इति त्यागाभावविपर्ययस्य संन्यासशब्देनानुकथनात्त्यागसंन्यासपृथक्त्वशङ्का च परिहृतेत्याह—सएवच त्याग इति ॥१२॥

'अनिष्टमिष्टम्' इत्यादेरनन्तरं कारणपञ्चकोक्तेः का संगतिरित्यत्राह—इदानीमिति । साक्षात्प्रश्नविषये प्रत्युक्ते सतीत्यर्थः । भगवति पुरुषोत्तमइत्युभाभ्यां प्रागुक्तप्रकारेण सर्वान्तर्यामिणः तद्गतत्वप्रयुक्तदोषाभावख्यापनम् । प्रकारमाहेत्यनेन । तृतीयाध्यायादनुक्रान्तस्याकर्तृत्वानुसंधानस्यात्रैव सहेतुकयथावस्थितस्वरूपशोधनमिति दर्शितम् । त्रिषु त्यागेषु प्रक्रान्तेषु अन्यतमस्य प्रकारशोधनमिति संगतिः । त्रिविधेऽपि त्यागे सात्त्विकतया प्रक्रान्ते किमिति कर्तृत्वत्यागप्रकारमात्रोपपादनमित्यत्राह—तत एवेति । इति शब्दोऽत्र हेत्वर्थः । ऋत्विगादिषु कर्तृत्वेऽपि यजमानादेः कर्मणि फले च ममता दृश्यते; तद्वदस्यापि किं न स्यात्; अतः कर्तृत्वत्यागमात्रात्कथं कर्मणि फलेच ममताबुद्धिनिवृत्तिरित्यत्राह—परमपुरुषो हीति । हीति प्रमाणप्रसिद्धिसूचनम् । '[2]त्वं न्यञ्चद्भिरुदञ्चद्भिः कर्मसूत्रोपपादितैः ।

---

प्र-वा ॥ * बृ. ६-४-२२ ॥        [1]. पुरुषसूक्ते ॥        [2]. ॥

**वैदिकी हि बुद्धिः शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरणं परमात्मानमेव कर्तारमवधारयति—*'य आत्मनि**

हरे विहरसि क्रीडाकन्तुकैरिव जन्तुभिः' "[1]वालः क्रीडनकैरिव' '[2]कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' इत्यादिप्रसिद्धमाह—**स्वकीयेने**त्यादिना। करणाधिपाधिपो हि परमपुरुषश्श्रूयते; अतः करणानां जीवशेषत्वदशायामपि गजतुरगाद्यलङ्कारेषु राज्ञ इव परमपुरुषस्य शेषित्वं न निवर्तत इत्यभिप्रायेणाह—**स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणै**रिति। सङ्कोचकाभावाद्दृष्टफलप्रदानादिकमपि तस्य लीलेत्याह—**स्वलीलाप्रयोजनाये**ति। '[3]लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इत्यादिभिरिदं मीमांसितमिति भावः। **लीलादिप्रयोजनाये**ति पाठे तु आदिशब्देन कारुण्यादिमूलभक्तरक्षणादिग्रहणम्। ननु शास्त्रीयस्य कर्मणः परमपुरुषसमाराधनतयैव विधानात्फलपर्यन्तस्य तस्य तदीयता युक्ता; लौकिकं तु कर्म न तथा शिष्टं, नापि तथाध्यक्षं, क्षुन्निवृत्त्यादेः फलस्य जीवगामित्वेनैवोपलम्भात्; अतो लौकिकानां फलानां जीवशेषत्वे तत्साधनस्यापि कर्मणस्तदर्थता युक्ता; तस्मात् 'सिद्धये सर्वकर्मणाम्' इत्यादिभिस्सर्वविषयसङ्गत्यागाद्युपपादनमशक्यमिति; तत्राह—**अत** इति। **परमपुरुषस्यैवे**ति—षष्ठी स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविशेषविश्रान्ता। यथा पञ्जरशकुन्तपोषणादिकं तत्सुखादिकं च सार्वभौमस्य शेषभूतं, तथात्रापीति भावः। 'सांख्ये कृतान्ते' इति न सांख्यसिद्धान्तो विवक्षितः, तत्रेश्वरानभ्युपगमात्, करणातिरिक्तस्य कर्तृत्वानभ्युपगमेन 'कर्ता करणं पृथग्विधम्' इति कर्तृकरणविभागोक्त्यसम्भवात्, तस्य वेदविरुद्धत्वे तत्त्वोपदेशाय तदुपन्यासायोगात्, अविरुद्धत्वेऽपि वेदमूलत्वस्यैवाङ्गीकर्तव्यत्वे वेद एव विश्रमात्, अर्थौचित्याय च रूढिपरित्यागेन यौगिकार्थावलम्बनस्य सर्वसम्मतेः; अतो वेदेष्वेव यथावस्थिततत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो भागस्सांख्यकृतान्तशब्देन विवक्षित इत्यभिप्रायेण निर्वक्ति—**संख्याबुद्धि**रिति। प्रकरणानुरोधेन बुद्धिं विशिनष्टि—**यथावस्थिते**ति। यदिह शङ्करेणोक्तं 'पदार्थास्संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत्सांख्यं वेदान्तः, स एव कृतान्तः, कृतस्य कर्मणोऽस्मिन्नन्तः' इति; तदसत्,—वेदान्तेष्वपि कर्मान्वयस्य स्थापितत्वात्, रूढिपरित्यागे चावश्यं भाविन्युचिततमयोगस्यैव ग्रहीतुं युक्तत्वात्। अन्तशब्दो निश्चयपरतया नैघण्टुकैः पठितः; स एव बुद्धिपूर्वसम्पादिततया कृतशब्देन विशेष्यत इत्यभिप्रायेण—**अनुसंहिते निर्णय** इत्युक्तम्। यद्वा निर्णयशब्दोऽत्र निर्णीतवस्तुपरः; कृतान्तशब्दस्य सिद्धान्तपर्यायस्य तत्तदभ्युपगतार्थरूढत्वात्। अतएव हि—**अनुसंहित** इति विशेषितम्। नहि

**प्र-पा** ॥ * बृ. ५-७-२२ ॥

[1]. भार-सभा. ६१-३१ 'अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी। मोदते भगवान्भूतैः बाल.क्रीडनकैरिव' ॥—भार-अरण्य. १२ ५७. 'ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्देववृन्दैः पुनःपुनः। क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव' ॥— तत्रैव. ३०-३७ 'सम्प्रयोज्यवियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः। क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव' ॥

[2]. भारते-सभा. ४१-२३. कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः। कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वश्चराचरम् ॥

[3]. शारी. २-१-३३ ॥

तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्य-मृतः' *'अन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मा' इत्यादिषु ॥१३॥

तदिदमाह—

**अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।**
**विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥** १४

**शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।**
**न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥** १५

**न्याय्ये**—शास्त्रसिद्धे **विपरीते**—प्रतिषिद्धे वा **सर्वस्मिन् कर्मणि** शारीरे वाचिके मानसे च **पञ्चैते हेतवः; अधिष्ठानं**—शरीरम्; अधिष्ठीयते जीवात्मनेति महाभूतसङ्घातरूपं शरीरमधिष्ठानम्;

---

निर्णय एवानुसन्धातव्यः । अथवा प्राचां निर्णयः परैरनुसंहित इति भावः । निर्णायकशब्दपरो वात्र निर्णयशब्दः । तदानीं 'प्रोक्तानि' इत्यनेन समन्वयः । सिद्धिशब्देन फलपर्यन्तत्वादिकमिहाविवक्षितम्; 'यत्कर्म प्रारभते, पञ्चैते तस्य हेतवः' इति कर्मस्वरूपोपसंपत्तेरेवानन्तरोक्तेरित्यभिप्रायेणाह-**उत्पत्तिय** इति । 'मम कारणानि' इत्यसम्भवान्मदीयानि कारणानीत्युक्तेरिह दैवशब्दनिर्दिष्टस्य स्वस्य स्वकी-यत्वाभावेनानन्वयादुचितमन्वयमाह—**मम सकाशादनुसन्धत्स्वेति** । वक्ष्यमाणानां पञ्चानां यथादर्शनं विविक्ते हेतुभावे मनस्समाधानविधानार्थमिदमिति भावः । षड्विंशकमनभ्युपगच्छतां पञ्चविंशकं च कर्तृत्वारोपमात्राधिकरणं प्रतिपादयतां प्रकरणमिदं विरुद्धमित्यभिप्रायेण यौगिकार्थपरत्वमुपपाद-यति—**वैदिकी हीति** । शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरणमिति बहुव्रीहिः । उपकरणं—विवक्षितकार्यार्थि-तयोपात्तः परिकरः ॥१३॥

उक्तविवरणतया श्लोकद्वयस्यापुनरुक्तिं परमते विरोधं चाभिप्रेत्याह—**तदिदमाहेति** । तत्—श्रुतिसिद्धम्, इदं विवक्षितमित्यर्थः । न्याय्यं-न्यायादनपेतं ''धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इत्यनुशासनात्[1] । न्यायशब्दश्चात्र अर्थान्तरानौचित्याद्व्युत्पत्त्यनुरोधाच्च शास्त्रमेवानुसन्धत्त इत्यभिप्रायेणाह—**शास्त्रसिद्ध** इति । शास्त्रसिद्धेन सह लौकिकविवक्षायां तदन्यद्वेति वक्तव्यम्; विहिते निर्दिष्टे विपरीतशब्दश्च निषिद्धे स्वरसः; कैमुत्येन च लौकिकं लभ्यमित्यभिप्रायेणाह—**प्रतिषिद्धवेति** । **सर्वस्मिन् कर्मणीति** फलितोक्तिः । यथा शारीरमानसवाचिकेषु कर्मसु शरीरादीनां प्राधान्येन प्रतिनियतता; न तथामी पञ्च हेतवः; अपितु प्रतिकर्म पञ्चाप्यपेक्षिता इत्यभिप्रायेण शारीरत्वाद्युक्तिः । पञ्चहेतुकेषु सर्वेषु कर्मसु प्राधान्यादेव हि शारीरत्वादिविभागः । यद्यपि जगत्सृष्ट्यादिषु परमात्मैव कारणं, तथापि क्षेत्रज्ञ-

---

**प्र-पा ॥ * ॥**

[1]. अष्टाध्याय्यां. ४-४-९२ ॥

तथा कर्ता—जीवात्मा; अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च—*'ज्ञोऽत एव' †'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इति च सूत्रोपपादितम्; करणं च पृथग्विधं—वाक्पाणिपादादिपञ्चकं समनस्कं कर्मेन्द्रियं, [illegible]—

---

कर्तृकेषु परमात्मना स्वेच्छयैवमुपकरणाकृतान्येतानीत्यभिप्रायेण हेत्वन्तरोक्तिः । [1]'अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुः' इति करालायाह वसिष्ठः; तदनुसारेणाह—अधिष्ठानं शरीरमिति । श्रुतिश्च '[2]मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदेतदमृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्' इति शरीरेऽधिष्ठानशब्दं प्रयुङ्क्ते । '[3]कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मार्थतया शरीरेऽधिष्ठानशब्दं व्युत्पादयति—अधिष्ठीयत इति । अधिष्ठातुर्जीवस्यापि परमात्माधिष्ठेयत्वात्तद्व्यवच्छेदाय—जीवात्मनेति विशेषितम् । जीवाधिष्ठेयस्यापि करणादेः पृथङ्निर्देशात्तत्संकोचायाह—महाभूतसंघातरूपमिति । विश्वकर्तुरिह दैवशब्देन पृथग्ग्रहणात्कर्तृशब्दस्य चात्र '[4]शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायसूत्रार्थत्वाच्च—कर्ता जीवात्मेत्युक्तम् । ननु कर्तृत्वं हि ज्ञानचिकीर्षापूर्वकप्रयत्नयोगित्वं; ज्ञानमात्रस्यात्मनो ज्ञातृत्वासंभवात्तन्मूलं कर्तृत्वमपि न स्यादेवेत्यत आह—अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चेति । '[5]ज्ञोऽतएव' इत्यादिसूत्रग्रहणं, श्रुत्यादेरपि तत एवाकर्षणात् । कर्मोत्पत्तिहेतूपन्यासात्करणशब्दोऽत्र कर्मेन्द्रियमात्रपर इत्यभिप्रायेणाह—वागिति । यद्यपि ज्ञानेन्द्रियाणां तत्तद्विषयज्ञानोत्पादनद्वारा परंपरया कर्मणि हेतुत्वमस्ति, तथापि वस्तुमात्रेष्वालोचितेषु मनसा संकल्प्यैव कर्मकरणान्मनसश्चान्यव्यापारव्यवधानाभावात्—समनस्कमित्युक्तम् । ज्ञानेन्द्रियस्यापि मनसः कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिष्वपि साधारण्यात्कर्मेन्द्रियत्वोक्तिः । 'शरीरवाङ्मनोभिः' इत्यत्रैवोक्तेः मनसः संकल्पादिकर्मापेक्षया वा कर्मेद्रियत्ववादः । सांख्यैरप्येवमेवोक्तं—बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुश्श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि वाक्पाणिपायूपस्थान्कर्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनस्संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात्' इति । कर्महेतुषूपादीयमानेषु 'पृथग्विधम्' इति विशेषणं तदुपयुक्तव्यापारानुविधापरमित्याह—कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्यापारमिति । वागादिष्वेकैकस्य वचनादानविहरणोत्सर्गानन्द-

---

प्र-पा ॥ * शारी. २-३-१८ ॥

† शारी. २-३-३३ ॥

[1]. भारते-शां-मो. ३१२-१४. वसिष्ठकरालजनकसंवादे जनकाय वसिष्ठः गुणानाम्महदादीनांमुत्पद्यन्ते परम्पराः । अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चविंशकम्' ॥ अयमर्थः. ३११. अध्यायेऽपि सुस्पष्टः— तच्चक्षेत्रम्महात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥३६॥ अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः । अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम्' ॥३७।—इति ॥

[2]. छा-उप. ७-१२-१. मघवन्निति—हे मघवन्, इदं शरीरमेव हि मरणधर्मि, न केवलं मरणधर्मित्वमात्रम्, अपितु तद्ग्रासश्च; सततविनाशयोगमिति यावत् । इदञ्च शरीरे हेयत्वानुसन्धानार्थमुक्तम् । एवम्भूतन्तदिदं शरीरं कर्मकृतशरीर. कर्मकृतशरीरराहित्यलक्षणामृतत्वस्वरूपस्यात्मनो भोगाधिष्ठानं कर्मवशेन जीवेन भोगार्थं परिगृहीतमित्यर्थः ॥

[3]. अष्टाध्याय्यां. ३-३-११३ ॥

[4]. पूर्वमीमांसायां. ३-७-१७ शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् तस्मात्स्वयम्प्रयोगे स्यात् ॥

[5]. शारी. २-३-१८ ॥

**कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्यापारम्; विविधा च पृथक्चेष्टा—चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरभिधीयते तद्वृत्तिवाचिना। शरीरेन्द्रियधारणस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्य वायोः पञ्चात्मनो विविधा च चेष्टा–विविधा**

संकल्पादिक्रियाव्यापारो हि मिथो विलक्षणः। प्रयत्नमूला शरीरादिक्रियैव हि चेष्टेत्युच्यते; अतोऽत्र कर्मणस्तदेव कारणमित्यात्मा श्रयस्स्यात्, तत्राह– **चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरिति। अभिधीयत** इति शब्देन प्रतिपादनमात्रं विवक्षितम्। अत्र तद्धेतावन्यस्मिन् लक्षयितव्ये वागादीनां करणादिशब्दैरुपात्तत्वात्प्राणसंवादादिषु करणानां शरीरस्य च स्थितिप्रवृत्तेः प्राणायत्तत्वश्रुतेः प्राणप्रवृत्तिनिमित्तचेष्टावाचिना शब्देन प्राणलक्षणात्र युक्तेत्यभिप्रायेणाह—**तद्वृत्तिवाचिनेति**। चेष्टाशब्देनेति पूर्वेणान्वयः। प्राणसंवादादिस्मारणेन प्राणलक्षणाया औचित्यं वृत्तवैविध्यं च विवृणोति—**शरीरेन्द्रियेति**। पृथक्छब्दविविधशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारायाह—**शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्येति**। अधिष्ठानकर्तृकरण व्यापारापेक्षया शरीरेन्द्रियवर्गरूपविषयभेदेन च पृथक्त्वं प्राणादिवृत्तिभेदप्रतिनियतोछ्वासनिमेषोन्मेषादिव्यापारैर्वैविध्यं चेति भावः। पञ्चात्मशब्दोऽत्र पञ्चवृत्तित्वपरः; तथाच सूत्रं "[1]पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते' इति। पञ्चवृत्तित्वोक्तिश्च नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयरूपवृत्त्यन्तरपञ्चकस्यापि प्रदर्शिका। 'दैवं चैवात्र पञ्चमम्' इत्यत्र दैवाख्यप्रधाननिर्धारणार्थमत्रेत्यनुवाद इत्याह—**अत्र कर्महेतुकलाप** इति। परमात्मनः पञ्चमतया परिगणने श्रुत्यर्थपाठादिक्रमासंभवाद्वाचः क्रमवर्तित्वेन यथासंभवं परिगणनेऽपि 'पञ्चमम्' इति [2]पूरणेनिर्देशे प्रयोजनाभावात् यथा कठवल्ल्याम् "[3]इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्युपक्रम्य "[3]महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इतीन्द्रियादिसमस्तप्रवृत्तौ प्रधानहेतुः परमपुरुषो वशीकरणीयकाष्ठात्वेन निर्दिष्टः, तद्वदिहापीत्यभिप्रायेणाह—**परमात्मान्तर्यामीति**। ननु '[4]दैवं पुराकृतं कर्म' "[5]दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यादिषु प्राचीनकर्मरूपभाग्यपर्यायतया दैवशब्दं पठन्ति; तस्य च हेतुत्वमुपपन्नम्; अतः कथमत्र परमात्मेत्युच्यते ? इत्थं—नहि प्रागेव विनष्टानां कर्मणां स्वरूपेण हेतुत्वं संभवति; अतः कर्मजन्यादृष्टरूपपरमपुरुषसंकल्पस्यैव हेतुत्वं वक्तव्यं; ततो वरं तस्यैव दैवशब्देन प्रतिपादनम्; अस्ति च दैवशब्दस्य दैवतपर्यायतयापि लोकवेदयोः प्रसिद्धिः; यथा—"[6]सत्यं सत्यं पुनस्सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते। वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात्परम्' इति। नह्यत्रार्थान्तरं संभवति। एवं श्रीमद्रामायणेऽपि "[7]स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम्। अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते' इति। तथा सभापर्वणि "[8]श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयापि च। नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाद्युतिः' इति। तथा याज्ञ-

**प्र-पा**॥ [1]. शारी. २-४-११ ॥
[2]. अन्तिमे. पा ।
[3]. कठ. १-३-१० ॥
[4]. ।
[5]. नामलिङ्गानुशासने. १. काण्डे. कालवर्गे ॥
[6]. नारसिंहे पुराणे. १८-३३ ॥
[7]. श्रीरामायणे. अयो. ॥
[8]. भारते. सभापर्वणि ॥

**वृत्तिः; दैवं चैवात्र पञ्चमम्--अत्र-कर्महेतुकलापे दैवं पञ्चमं-परमात्माऽन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधान-हेतुरित्यर्थः; उक्तं हि** *‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ इति; वक्ष्यति च ✗‘ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’ इति; परमात्मा-यत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वं—✗‘परात्तु तच्छ्रुतेः’ इत्युपपादितम्; नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः

वल्क्यप्रणीते योगशास्त्रे “आर्षं छन्दश्च मन्त्राणां दैवतं ब्राह्मणं तथा’ इति। उक्त एवार्थः पुनः “आर्षं छन्दश्च दैवं च’ इत्यादिनापि निर्दिश्यते। तत्रैव दैत्यमोहनार्थे प्रजापत्युपदेशानुवादे “आत्मानं पूजये-न्नित्यं भूषणाच्छादनादिभिः। स्वदेह एव दैवं स्यादन्यद्दैवं न विद्यते’ इति। तथा ‘[2]दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम्। तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं तस्माद्विप्रा हि दैवतम्’ इति। अस्मिन्नपि शास्त्रे “[3]साधि-भूताधिदैवं माम्’ इति प्रस्ताव्य “[4]अधिदैवं किमुच्यते’ इति पृष्टमर्थं “[5]पुरुषश्चाधिदैवतम्’ इति प्रति-वक्ति। छान्दोग्ये च आदित्याख्यदैवतवर्तिनः पुरुषस्याधिदैवतमिति नामोच्यते—“[6]तस्योपनिषदहरि-त्यधिदैवतं तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्’ इति। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अन्यैरपि चात्र दैवशब्दश्च-क्षुराद्यनुग्राहकादित्यादिविषयतया व्याख्यातः। वयं त्वादित्यादीनामप्यनुग्राहकं परमात्मानमिह दैवं ब्रूम इति विशेषः। प्रयुक्तं च स्तोत्रे “[7]प्रख्यातदैवपरमार्थविदां मतैश्च’ इति। लक्ष्मीकल्याणे च “[8]धर्मे प्रमाणं समयस्तदीयो वेदाश्च तत्त्वं च तदिष्टदैवम्’ इति। तस्माद्दैवशब्दोऽत्र देवतापर्यायः। सचात्र सर्वप्रवर्तकहेतुपरत्वाद्विशेषकाभावाच्च परदेवताविषयउचित इति—**परमात्मान्तर्यामीकर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्युक्तम्**। यथासौ सर्वेषामात्मा, न तथास्य कश्चिदित्यतः परमात्मा। यथा शरीरादेः प्रवृत्तौ जीवः प्रधानहेतुः, तथा तस्याप्यसावित्यभिप्रायेणान्तर्यामित्वोक्तिः। तद्विवक्षामत्र पूर्वापराभ्यां स्थापयति—**उक्तं हीत्यादीना**। ननु ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इति कर्तृलक्षणमनुशिष्टम्, इह च कर्तेति क्षेत्रज्ञ एव निर्दिष्टः; अतः कारकान्तरप्रयोक्तृत्वं कारकान्तराप्रयोज्यत्वं च तस्याङ्गीकर्तव्यम्। तस्माद्दैव-मप्यत्राधिष्ठानादिवत्तदपेक्षया गुणीभूतं वक्तव्यमित्यत्राह—**परमात्मायत्तंचेति**। उत्पन्नज्ञानचिकीर्षा-प्रयत्नस्य हि पुरुषस्य कारकान्तरप्रयोक्तृत्वादिकम्; ज्ञानाद्युत्पत्तिरेव तु परमात्मायत्तेति श्रुतिसिद्ध-

**प्र-पा** ॥ * गी. १५-१५ ॥

✗ गी. १८-६१ ॥

✗ शारी. २-३-४० ॥

[1]. याज्ञवल्क्यप्रणीते योगशास्त्रे ॥

[2]. विहगेन्द्रसंहितायां, २२. पटले, १५ ॥

[3]. गीता ७-३० ॥

[4]. गी. ८-१ ॥

[5]. गी. ८-४ ॥

[6] इदञ्च वाक्यं बृहदारण्यस्य (७-५) तथा भाष्य-कारैः (३-३-२०) श्रीभाष्येऽप्युदाहृतम्। तथापि काण्व-पाठे माध्यन्दिनपाठे च नास्ति। परन्तु शङ्करभाष्ये तथा पाठाङ्गीकारात् श्रीभाष्येऽप्यादरः इति ध्येयम् इत्यनन्तसूरिः ॥

[7]. स्तोत्ररत्ने. १५. श्लो. ॥

[8]. ॥

[9]. अष्टाध्याय्यां. १-४-५६ ॥

**कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः; इदमपि चोद्यं सूत्रकारेणैव परिहृतं ※'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' इति; एतदुक्तं भवति—परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेबरादिभिस्तदाहितशक्तिभिस्स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदा**

---

त्वात्, जीवस्य परायत्तकर्तृत्वं स्वातन्त्र्यं चाविरुद्धमिति शारीरके स्थापितमिति भावः। इममभिप्रायमजानन्वायूदकादिवत्परमात्मनः प्रेरकत्वाच्चोदयति—**नन्वेवमिति**। ज्योतिष्टोमादिषु यदि परमात्मा प्रेरयति; तदा न जीवस्य किंचिद्विधेयं; नहि प्रबलेन ह्रियमाणस्य गमनविधिः; अथ निरुन्धे, तथापि न विधेयं; नहि दुर्बलस्य प्रबलेन निरुद्धस्य गमनविधिः; एवं यत्र परमात्मा प्रवर्तयति, तत्र निवृत्तेरशक्यत्वान्निषेधो निष्फलः; यत्र तु न प्रवर्तयेत्, तत्र तु प्रवृत्तेरेवाशक्यत्वान्न निषेधापेक्षेति भावः। इयमत्र चार्वाकेतरसमस्तसिद्धान्तावलम्बिनो चोद्यकाष्ठा—"निग्रहानुग्रहाम्नातपूर्वाद्दष्टप्रचोदितः। निग्रहानुग्रहाद्यर्हं इतीदं घटते कथम्' इति। जीवस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वपारतन्त्र्याभावचोद्यवत् पारतन्त्र्येऽपि विधिनिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गचोद्यमपि पञ्चमवेदतदुपनिषदोर्द्रष्टा भगवान्बादरायणः स्वयमेव परिजहारेत्याह-**इदमपीति**। विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिहेतुभ्य एव चेतनेन कृतं प्रयत्नमपेक्ष्य परमात्मा उत्तरोत्तरेषु प्रवर्तयतीति सूत्रार्थः। तत्र सर्वप्रवृत्तिषु परमात्माधीनासु कथं कृतप्रयत्नापेक्षत्वम् उच्यते ? वैयर्थ्यचोद्यस्य चावैयर्थ्यसिद्धयर्थतया परिहारे साध्याविशेषश्च स्यादिति शङ्कायां सूत्रस्याभिप्रायिकमर्थमाह—**एतदुक्तमिति**। अयमभिप्रायः—यत्तावदीश्वरस्य यन्त्रादिवत्स्वसंकल्पकल्पितप्रवृत्तिशक्तीनां करणकलेबराणां समर्पणं, यच्च भूतलादिवत्सर्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यानुगुण्येन स्वरूपतस्संकल्पतश्च सर्वाधारतयावस्थानं, यदपि करणकलेबराद्यधिष्ठानशक्तिप्रदानं, यच्च प्रवृत्त्यालम्बनबाह्यविषयपुरस्करणं, तत्सर्वं जीवस्य कर्तृत्वानुगुणं सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणं चेति न तत्र चोद्यावकाशः। एतावतैव सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणमुदासीनत्वं भगवत उच्यते। एवं लब्धशक्तेः पुरुषस्य प्रवृत्तिकाले यत्कार्यनिष्पत्त्यर्थमीश्वरस्यानुमन्तृत्वं, तदपि न जीवस्य कर्तृतां वारयति; अपितूत्तम्नातीति न ततोऽपि विधिनिषेधवैयर्थ्यम्। नचैकस्मिन्नेव कर्मणि परमात्माख्यकर्त्रन्तरसाहचर्यं जीवस्यानियोज्यताकारणं, प्रत्येकमशक्येषु संभूय बहुभिरनुष्ठीयमानेष्वपि लोके विधिनिषेधतत्फलादिदर्शनात्प्रवृत्तिशक्तस्येच्छायामन्यैरनिवार्यत्वेन स्वातन्त्र्यादिसिद्धेः। एवं '[2]कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः' इत्यादिष्वपि ज्ञानेच्छापुरस्कारेण प्रवर्तनादिच्छाविशेषादेश्च स्ववासनादिविशेषमूलत्वाज्जीवस्य कर्तृत्वं सुस्थितम्। अतएव ह्यत्र हेतुपञ्चके कर्तेति समाख्यासमाधिना कर्तृत्वेनैव जीवो निरूप्यते; यत्तु करणकलेबरशक्तिज्ञानवाञ्छादिषु विषमप्रदानमहितप्रवृत्तावनिवारणमनुमननं प्रत्यवायजननं च, तदप्यनादिपूर्वकर्मवैषम्योपाधिकतया नेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापादकम्। प्रवृत्तिवैषम्य-

---

प्र-पा ॥ ※ शारी. २-३-४१ ॥
[1]. ॥

[2]. गी. ३-५ ॥

हितशक्तिस्सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते, तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति; यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधभाक्त्वं च-इति ॥१४॥१५॥

**तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।**
**पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥** १६

स्यादृष्टवैषम्यमूलत्वेऽपि तदेवादृष्टं शास्त्रपुरस्कारेणास्य दृष्टादिकमारभते। तदप्येवमिति विधिनिषेधावकाशलाभः। नहि पूर्वं यज्ञादिकारणमदृष्टं कृतमिति तेनैवेदानीं यज्ञादिकं निष्पद्यते, शास्त्रजन्यबुद्ध्यादिसापेक्षत्वात्तस्य। एवं पापहेतुभूतमप्यदृष्टं स्वबुद्ध्यैव निवृत्तियोग्यतया शासनानर्हदशामापाद्य पापे प्रवर्तयति; तदपि तथेति। अन्यथादृष्टमूलत्वाद्धिताहितप्रवृत्त्योर्न शास्त्रापेक्षेति वादिनः पूर्वादृष्टेऽपि तथा प्रसङ्गात्स्ववचनविरोधः। अथादृष्टमूलत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः; सार्थकं च शास्त्रं परैरभ्युपगम्यत इत्यदृष्टमूलत्वमेव नोपपद्यतेति मन्यसे; तदपि न, लौकिकविधिनिषेधयोरपि तथा प्रसङ्गात्। तत्रापि हि सामग्रीवैचित्र्यमूलत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवैचित्र्यस्य किं 'गामानय' इत्यादिनियोगेन ? अथ सोऽपि नियोगस्स्वसामग्र्योपनीतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसामग्रीमध्यमध्यास्त इति पश्यसि, एवं वैदिकनियोगोऽपीति संपश्येथाः। तर्हि लौकिकमपि नियोगं परित्यजाम इति चेत्—हन्त परस्परसंव्यवहारव्युत्पत्त्याद्यसंभवाद्विलीनं लोकायतेनापीति मूकीभव। एवं सामान्यतस्सर्वेषु अदृष्टवैषम्यमूलेष्वपि कर्मसु शास्त्रे सावकाशे तदेव शास्त्रमीश्वरबुद्धिविशेषं चेददृष्टमुपदिशति, तथाविधोऽयमीश्वरः प्रमाणबलादवगत इति न तत्र परिचोदनावकाशः। नचैव दोषः– यथोक्तमाचार्यैर्वादिहंसाम्बुवाहैः "वैषम्ये सति कर्मणामविषमः किं नाम कुर्यात्कृती किं वोदारतया ददीत वरदो वाञ्छन्ति चेद्दुर्गतिम्' इति। तदयं चार्वाकेतरसमस्तसिद्धान्तनिष्ठानां साधारणपरिहारसारः—'तत्तदिष्टादृष्टमूलशास्त्रवश्यदशान्वयात्। पुनस्तथातथादृष्टसंपत्तिरुपपद्यते। पुमर्थसाधनत्वेन प्रतीतेः स्वेच्छया पुमान्। प्रवर्तेतेति तादर्थ्यात्सावकाशाऽत्र चोदना' इति। अत्र करणकलेवरप्रदानादिसाधारणोपकारसापेक्षतया जीवकर्तृत्वस्य परापेक्षत्वं—**सन्नित्यन्तेनोक्तम्**। **कर्मनिष्पत्तये** इत्यादिनातु प्रवृत्तिविशेषे जीवस्य स्वातन्त्र्यं दर्शितम्। तत्रापि परस्य किंचित्कारः—**तदन्तरवस्थित** इत्यादिनोक्तः। **तं**—कृतप्रयत्नमित्यर्थः ॥१४॥१५॥

यद्येवं पञ्चानां हेतुत्वेऽप्यात्मैव कर्ता, तर्ह्यकर्तृत्वानुसधानं भ्रान्तिरूपमेव स्यात्। विधिनिषेधादिसंरक्षणाय कर्तृत्वं तावद्दुस्त्यजम्। नच सहकारिनिरपेक्षकर्तृत्वं प्रतिषिध्यत इति वाच्यं; तस्य प्रसंगाभावेन प्रतिषेधायोगात्। नहि कश्चिद्देहेन्द्रियदण्डचक्रादिनिरपेक्षः करोमीति मन्यत इति शङ्कायां नियन्त्रन्तरनिरपेक्षस्वाभाविककर्तृत्वभ्रमस्य देहाद्यात्मभ्रमवतां चानेकाधीने कर्मण्यनन्याधीनत्वाभिमानस्य निवारणमकर्तृत्वानुसंधानमित्युच्यते—**तत्रैवम्** इति श्लोकेन। **परमात्मानुमतिपूर्वक** इति—

प्र-पा ॥ १ ॥

परमात्मानुमतिपूर्वके जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र—कर्मणि **केवलमात्मानमेवकर्तारं** यः पश्यति, स दुर्मतिः—विपरीतमतिः, अकृतबुद्धित्वात्—अनिष्पन्नयथावस्थितवस्तुबुद्धित्वात्, **न पश्यति**—न यथावस्थितं कर्तारं पश्यति ॥१६॥

**यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।**
**हत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते॥** १७

परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेन यस्य भावः **कर्तृत्वविषयो मनोवृत्तिविशेषो** नाहंकृतः—**नाहमभिमानकृतः**, अहं करोमीति ज्ञानं यस्य न विद्यत इत्यर्थः; बुद्धिर्यस्य न लिप्यते—**अस्मिन् कर्मणि मम**

---

सर्वनिर्वाहकप्रधानहेतुग्रहः । **आत्मानमिति**—स्वात्मानमित्यर्थः । अतएव च कर्तृशब्दोऽत्र न पूर्ववद्धर्मिसमर्पकः; इतरथा कर्मप्रारम्भहेतुमित्यध्याहारप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रायेणाह—**केवलमात्मानमेव कर्तारमिति**। तुशब्दोऽत्रावधारणार्थो व्याख्यातः । शङ्कानिवर्तकत्वेऽपि वा केवलशब्दोक्तव्यक्त्यर्थ एवकारः । नन्वत्र केवलशब्देन स्वाभाविककर्तृत्वानुवादमात्रं स्यादिति चेन्न, चतुर्भिस्संभूयकरणे प्रस्तुते तदनभिज्ञनिन्दायां तद्व्यवच्छेदार्थत्वस्वारस्यात्तस्यापेक्षितत्वाच्च । तत्र यत्परैरुक्तम्–'आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेनाधिष्ठानादिभिस्संहतत्वानुपपत्तेः विक्रियावतो ह्यन्यैस्संहननं, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात्; नत्वविक्रियस्यात्मनः केनचित्संहननमस्तीति न संभूयकारित्वमुपपद्यते' इति; तदसत्, स्वरूपोत्पत्त्यादिविकाररहितस्यात्मनः "दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्मात्मवेदनः' इत्यादिभिश्शास्त्रैर्द्रव्यान्तरेण संहननस्य ज्ञानचिकीर्षाद्याधारतया सहकारिभिस्संभूयकर्तृत्वस्य च स्थापनात्; अन्यथात्रापि 'पञ्चैते तस्य हेतवः' इति कर्तुरपि हेतुत्वेन परिगणनस्य भङ्गप्रसङ्गादिति । 'स दुर्मतिः' इत्येतदुक्तस्यैवानुवादः; अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यभिप्रायेणाह—**विपरीतमतिरिति** । अकृतबुद्धिरिहाध्यात्मशास्त्रैरनिष्पादितबुद्धिः; तदाह—**अनिष्पन्नेति** । 'यः पश्यति, न स पश्यति' इति व्याघातात् सदपि दर्शनम् अयथाभावेनासत्कल्पतया निन्द्यत इत्यभिप्रायेणाह—**न यथावस्थितमिति** । बाह्येषु यथावस्थितिदर्शनसंभवात्प्रकृतविषये नियच्छति—**कर्तारमिति** । स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तव्यतिरिक्तेषु न प्रवर्तेत, अवश्यकर्तव्येषु स्वभावादिप्राप्तेष्वपि स्वस्मिन्नधिष्ठानादिषु च यथांशं कर्मबन्धनम् (स्य) अस्य प्रवर्तेतेति हृदयम् ॥१६॥

दुर्मतिप्रसङ्गे कस्तर्हि सुमतिरिति बुभुत्सायामेवंविधाकर्तृत्वानुसंधानस्य प्रयोजनमुच्यते—'यस्य' इति । श्लोकेन । भावोऽत्राभिप्रायः, अर्थान्तरानन्वयात् । स च प्रकरणात्समभिव्याहाराच्च विशेष्यते—**कर्तृत्वविषयो मनोवृत्तिविशेष** इति । 'अहंकृतः' इत्यत्र कर्त्रर्थत्वानन्वयात्कर्मार्थत्वेऽपि **मनोवृत्तिविशेष**स्याहमभिमानविषयत्वायोगात्तन्मूलत्वमात्रमिह विवक्षितमित्याह—**अहमभिमानकृत** इति । अत्राहंशब्देनाहमभिमानलक्षणावा । यद्वा 'अहंकृतः' इति 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इतिवत्कर्तरिक्तः;

---

प्र-पा ॥ ¹. ॥

**कर्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया संबध्यते, न च मदीयं कर्मेति यस्य बुद्धिर्जायेत इत्यर्थः; स इमान् लोकान् युद्धे हत्वापि तान्न निहन्ति; न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः। ततस्तेन युद्धाख्येन कर्मणा न निबध्यते—तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः ॥१७॥**

**सर्वमिदमेकर्तृत्वाद्यनुसन्धानं सत्त्वगुणवृद्धयैव भवतीति सत्त्वस्योपादेयताज्ञापनाय कर्मणि सत्त्वादिगुणकृतं वैषम्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह—**

**ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।**
**करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८**

**ज्ञानं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानम्, ज्ञेयं च— कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता—तस्य बोद्धेति त्रिविधा कर्म-**

---

अहभिमानकृतइति फलितोक्तिः। ननु आत्मनोऽहमर्थत्वात्कथमहमभिमानदर्जनं? तत्राह—**अहंकरोमीति**। सावधारणमिदं योज्यम्, अन्यथा साक्षात्कर्तृत्वविरोधात्। एवं कर्तृत्वत्यागे कण्ठान्के परिशेषात्तेनार्थसिद्धः फलसङ्गत्यागो 'बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्यनूद्यत इत्याह—**अस्मिन्निति**। '[1]नाविरतो दुश्चरितात्' इत्यादिप्रतिषिद्धवैधेतरहननव्युदासाय शास्त्रोपक्रमादिसिद्धमनुकृष्याह—**युद्धे हत्वापीति**। **न हन्ति**—हननाभिमानजन्यादृष्टवत्तया तत्फलसम्बन्धयोग्यहन्त्रन्तरविलक्षण इत्यर्थः, अन्यथा 'हत्वापि न हन्ति' व्याघातात्। यत्तु परैरत्रोक्तम्—आत्मनो हननकर्तृत्वाभावात्तत्कार्येणाधर्मफलेन न सम्बध्यत इत्युच्यते' इति; तदसत्, 'यस्य नाहंकृतो भावः' इति विशेषणवैयर्थ्यात्; अविदुषोऽन्यस्यापि तन्मते कर्तृत्वाभावात्तस्मिन्नपि च कर्मफललेपस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात्। '[2]कथं भीष्मम्' इत्यादेः प्रश्नस्य कैमुत्येन प्रतिक्षेपार्थम् 'इमांल्लोकान्' इति सामान्येनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**नकेवलमिति**। अत्र 'न हन्ति' इत्यस्य 'न निबध्यते' इति व्याख्यानमिति योजना समीचीने गत्यन्तरे संभवति न युक्ता। अतो 'यस्य नाहंकृतो भावः—बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्यनयोर्हेतुसाध्यभावेनावस्थितयोः फलमपि हेतुसाध्यभावेन 'नहन्ति न निबध्यते' इत्यनूद्यत इत्याह—**ततइति**। 'न निबध्यते' इत्यनेन कर्मसाध्य-मोक्षविरोधिफलानन्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**तत्फलं नानुभवतीति**। एतेन 'क्रियाकाले नाहंकारः, क्रियोत्तरकाले मया कृतमिति प्रतिसंधानालेपः, 'न हन्ति न निबध्यते' इत्युभाभ्यामैहिकामुष्मिकप्रत्यवायप्रतिषेधः' इति योजनान्तरं निरस्तम् ॥१७॥

एवं सात्त्विकत्यागो विशोधितः; अथ तदर्थं 'नित्यसत्त्वस्थः' इत्यादिभिर्बहुधा प्राक्प्रसक्तसत्त्वोपादेयता निरवशेषं विशोध्या; तत्र मध्ये कर्मचोदनाप्रकारादिकथनं कथं संगच्छत इत्यत्राह—**सर्वमिति**। कर्मचोदनाप्रकारोक्तिस्तदनुबन्धिषु ज्ञानादिषु गुणतस्त्रैविध्यं प्रपञ्चयितुमित्यर्थः। **कर्तव्य-कर्मविषय**मित्यादि—ज्ञानज्ञेयज्ञातृशब्दास्सामान्यविषया अपि कर्मचोदनात्रैविध्यार्थत्वात्तद्विशेषपरा इति भावः। एतेन ज्ञानशब्दस्यात्र शास्त्रपरत्वव्याख्या निरस्ता। प्रवर्तकवचनरूपचोदना...

---

**प्र-पा ॥** [1]. कठो. १-२-२४॥ ८८१ पुटे. व्याख्यातम् ॥ | [2]. गी. २-४ ॥

चोदना—बोधबोद्धव्यबोद्धृयुक्तो ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः; तत्र बोद्धव्यरूपं कर्म त्रिविधं संगृह्यते—करणं कर्म कर्तेति; करणं—साधनभूतं द्रव्यादिकम्; कर्म—यागादिकं; कर्ता—अनुष्ठातेति ॥१८॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९

**कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानमनुष्ठीयमानं च कर्म तस्यानुष्ठाता च सत्त्वादिगुणभेदतस्त्रिधैव प्रोच्यते; गुणसंख्याने—गुणकार्यगणने यथावच्छृणु तान्यपि**—तानि गुणतो भिन्नानि ज्ञानादीनि यथावच्छृणु ॥१९॥

---

ज्ञानादीनां कथं चोदनाभेदत्वोक्तिरित्यत्राह—**बोधबोध्यबोद्धृयुक्त**इति । ज्ञानादीनां चोदनानुबन्धित्वमात्रेण विधाशब्दोक्तं प्रकारत्वमित्यर्थः । एवं 'त्रिविधः कर्मसंग्रहः' इत्यत्र हेतुद्वयसहितस्वरूपेण त्रैविध्यम् । अनुक्तविषयत्रैविध्यान्तरोक्तिशङ्काव्युदासाय त्रिष्वन्यतमं विविच्यत इत्याह—**तत्रे**ति । संग्रहशब्दस्य कर्मणि व्युत्पत्तिमाह—**संगृह्यत** इति । कर्मैव संग्रह इति कर्मधारयः, कर्मणो वा संग्रहः । "[1]व्रीहिभिर्यजेत' '[2]दध्ना जुहोति' इत्यादिप्रतिपादितं क्रियाकरणमिह करणशब्देनोच्यते । फलापेक्षया तु कर्मण एव करणत्वादित्यभिप्रायेणाह—**साधनभूतं द्रव्यादिकमि**ति । आदिशब्देन जात्यादिग्रहणम् । नन्वत्र ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तदेव करणमित्युच्यते; ज्ञानादित्रयमेव हि करणकर्मकर्तृशब्दैर्विवृतमिति युक्तम्; अतएव हि 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च' इत्यनन्तरानुवादसंगतिरिति चेत्—मैवं, शब्दस्वारस्याभावात् उक्तमात्रस्य च शब्दान्तरेण पुनरभिधाने प्रयोजनाभावादुक्तावान्तरविभजनस्य तु विवेकोपयुक्तत्वादिति भावः । कर्तृकरणसमभिव्याहारात्कर्मशब्दोऽपि कारकविशेषविषय इति शङ्कामपाकरोति—**कर्म यागादिकमि**ति । क्रियास्वरूपं हि गुणतस्त्रिविधं विभजिष्यत इति भावः । नियोज्यावस्थतया 'परिज्ञाता' इति निर्दिष्ट एवानुष्ठात्रवस्थतया पुनः कर्मशेषतया तत्प्रकारत्वेन 'कर्ता' इति व्यपदिश्यत इत्याह—**कर्ता अनुष्ठातेति** ॥१८॥

'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता' इत्युक्ता एव पदार्थाः 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च' इत्यनूद्यन्ते । ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोरवस्थाभेदमात्रत्वात् ज्ञानोक्त्यैव ज्ञातुरपि सिद्धेरिहानुक्तिः; ज्ञेयशब्दस्य च कर्मविषयत्वात् । करणं तु कर्मानुप्रविष्टत्वान्न पृथग्विभजिष्यते । गुणसंख्यानशब्देन सांख्यराद्धान्तविवक्षायां प्रमाणाभावात्प्रकृते चानुपयोगात् गुणस्वरूपगणने च ज्ञानादेरनुप्रवेशाभावात्—**गुणकार्यगणन**इत्युक्तम् । **यथावच्छृणु**—यथावच्छ्रवणयोग्यमवधानं कुर्वित्यर्थः । 'यथावत्' इति विवक्षितं प्रकारमाह—**गुणतो-भिन्नानी**ति ॥१९॥

---

**प्र-पा** ॥ [1]. आप. श्रौ. ६-३१-२४ ॥ | [2]. आप. श्रौ. ६-२५-१० ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०

**ब्राह्मणक्षत्रियब्रह्मचारिगृहस्थादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन ज्ञानेनैकम्–आत्माख्यं भावं तत्राप्यविभक्तं–ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभागवत्सु ज्ञानाकार आत्मनि विभागरहितम् अव्ययं–व्ययस्वभावेष्वपि ब्राह्मणादिशरीरेष्वव्ययम् अविकृतं फलादिसङ्गानर्हं च कर्माधिकारवेलायामीक्षते, तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥२०॥**

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१

**सर्वेषु भूतेषु-ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यानपि भावान्नानाभूतान् सितदीर्घादि-पृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यान् कर्माधिकारवेलायां यत् ज्ञानं वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥२१॥**

---

सात्त्विकज्ञानादिकथनं कर्तृत्वे गुणपारतन्त्र्यज्ञापनार्थम् । सर्वभूतशब्दाभिप्रेतमनात्मविद्भिरनुसंहितं बाह्यवैचित्र्यमाह—**ब्राह्मणे**त्यादिना । ज्ञानशब्दस्यात्र प्रकृतकर्मचोदनानुबन्धिकर्मानुष्ठानदशाभाविज्ञापनपरत्वात्—**कर्माधिकारिष्वि**ति भूतानि विशेषितानि । भावशब्दोऽत्र पदार्थपर्यायः । **एक**मिति—जात्यैक्यविवक्षयोच्यते; आत्मबहुत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात्, अद्वैतदर्शनं सात्त्विकज्ञानमिति परोक्तस्य निर्मूलत्वात्, 'नानाभावान्' इति च अनन्तरं बहुत्वोक्तेः, साम्यानुसन्धानप्रपञ्चनस्यात्र प्रत्यभिज्ञानात्, कर्तेति प्रकृतप्रत्यगात्मविषयत्वौचित्येन परमात्मपरत्वायोगाच्चेत्यभिप्रायेणाह—**आत्माख्यमि**ति । **सितदीर्घे**त्यादिना—'गवामनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वेकवर्णता' इत्यादिश्रुतिसूचनम् । अत्र सर्वभूतशब्देन ब्राह्मणत्वादिजातिग्रहणाद्गुणाद्यवान्तरविभागपरोऽविभक्तशब्द इति च भावः । केनाकारेणैकत्वमित्यत्राह—**ज्ञानाकार**इति । प्रतिषिद्ध्यमानस्य व्ययस्य प्रसञ्जकमाह—**व्ययस्वभावे-ष्वपी**ति । प्रागुक्तं फलादिसङ्गरूपविकृतिराहित्यमप्यविकृतत्वपरेणाव्ययशब्देन संगृहीतमित्याह—**फलादिसङ्गानर्हं चे**ति । सङ्गोऽत्र संबन्धः; अनुभव इत्यर्थः । इच्छापरत्वेऽपि भोगोऽर्थसिद्धः । कर्मचोदनानुबन्धिज्ञानफलत्वात्—**कर्माधिकारवेलाया**मित्युक्तम् । मयेदं कर्तव्यमित्यनुसंधानदशायामित्यर्थः । **येन ज्ञानेनेक्षते**—विषयीकरोतीत्यर्थः ॥२०॥

**पृथक्त्वेनच पृथग्विधान्**—पृथक्त्वेन विशेषितानित्यर्थः । पृथक्त्वादिशब्दानां पुनरुक्तिपरिहारायाह—**ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेने**ति । 'सर्वेषु भूतेषु' इति विशिष्टानुवादः; तत्र 'भावान्' इति विशेष्यनिष्कर्ष इत्यभिप्रायेणाह—**आत्माख्यानपि भावानि**ति । जातिभेदविशेष्यभेदगुणादिभेदपरतया

---

**प्र॰पा ॥** 1. अमृतबिन्दूपनिषत् ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२

यत्तु-कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये-एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाद्याराधनरूपे अत्यल्पफले कृत्स्नफलवत् सक्तम् अहेतुकं-वस्तुतस्त्वकृत्स्नफलवत्तया तथाविधसङ्गहेतुरहितम्, अतत्त्वार्थवत्— पूर्ववदेवात्मनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्, अत्यल्पफलं च प्रेतभूताद्याराधनविषयत्वादल्पं च, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्याधिकारवेलायामधिकार्यंशेन गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा अनुष्ठेयस्य कर्मणो गुणतस्त्रैविध्यमाह—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३

नियतं—स्ववर्णाश्रमोचितं, सङ्गरहितं—कर्तृत्वादिसङ्गरहितम्, अरागद्वेषतः कृतं—कीर्ति-

---

पृथक्त्वनानात्वपृथग्विधशब्दानामपुनरुक्तिः । उक्तव्यतिरेकपरतया फलादिसंयोगयोग्यत्वोक्तिः । ज्ञानं वेत्तीति कर्तृत्वोपचारः ॥२१॥

कार्यशब्दोऽत्र नोत्पत्तिमात्रपरः, स्वकर्तव्यविषयत्वात्; एकशब्दश्च सङ्गानर्हत्वाय फलद्वारा परिमितपरः; तस्यापि हेतुः प्रागुक्तपरिमितशक्तीनामाराधनत्वमित्यभिप्रायेणाह—**एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाद्याराधनरूपेऽत्यल्पफल** इति । कर्मस्वरूपकार्यमात्रस्यापि सङ्गयोग्यत्वाभावः; तत्रापि फलविवक्षायामाह— **कृत्स्नफलवदिति** । कृत्स्नफलहेतुभूतकर्मणोवेत्यर्थः । कार्यभूतस्य ज्ञानस्य सङ्गस्य वा कारणमात्रनिषेधायोगात्प्रेक्षावत्सङ्गहेतुरिह प्रतिषिध्यत इत्याह—**वस्तुतइति** । 'अहैतुकम्' इति पाठेऽपि हैतुकादन्यत्वविवक्षयाऽयमेवार्थो ग्राह्यः । **पूर्ववदेवेति**—राजसवदित्यर्थः । 'एकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम्' इत्यनेनैवाल्पफलत्वसिद्धेः खद्योतप्रकाशवत्स्वरूपत एवाल्पत्वं स्वारसिकमल्पशब्देन विवक्षितमित्यपुनरुक्तिरित्यभिप्रायेण—**अत्यल्पफलंच प्रेतभूताद्याराधनविषयत्वादल्पं चेत्युक्तम्** । "सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति पूर्वोक्तं तु राजसतामसज्ञानयोरज्ञानत्वविवक्षया । उक्तं हि '[1]एतज्ज्ञान-मिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा' इति ॥२२॥

**अधिकार्यंशेनेति**—अविभक्तत्वविभक्तत्वादिविशेषितकर्माधिकारिस्वरूपानुसंधानेनेत्यर्थः । वि-शिष्टे कर्मणि विशेषणतयाऽधिकारिणोंशत्वोक्तिः । यद्यपि सङ्गशब्दो विभज्य फलसङ्गकर्तृत्वत्याग-प्रतिपादने विशेषविषयः, तथापि सङ्गरहितम्' इत्यत्र संकोचकाभावादपेक्षितत्वाच्च कण्ठोक्तफलप्रेप्सा-तिरिक्तसामान्यविषय इत्याह—**कर्तृत्वादिसङ्गरहितमिति** । आदिशब्देन ममता गृह्यते । 'मुक्तसङ्गोऽ-

---

 [1]. गी. १४-१७ ॥ | [2]. ॥

रागादकीर्तिद्वेषाच्च न कृतम्, अदम्भेन कृतमित्यर्थः; अफलप्रेप्सुना—अफलाभिसन्धिना कार्यमित्येव कृतं यत्कर्म, तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४

यत्तु पुनः कामेप्सुना—फलप्रेप्सुना साहंकारेण वा—वाशब्दश्चार्थे, कर्तृत्वाभिमानयुक्तेन च, बहुलायासं यत्कर्म क्रियते, तद्राजसम्—बहुलायासमिदं कर्म मयैव क्रियत इत्येवंरूपाभिमानयुक्तेन यत्कर्म क्रियते, तद्राजसमित्यर्थः ॥२४॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५

कृते कर्मण्यनुबद्धयमानं दुःखमनुबन्धः; क्षयः-कर्मणि क्रियमाणे अर्थविनाशः; हिंसा-तत्र प्राणिपीडा; पौरुषम्-आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यम्; एतानि अनवेक्ष्य-अविमृश्य मोहात्-परमपुरुषकर्तृत्वाज्ञानात् यत्कर्मारभ्यते, तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

---

नहंवादो' इत्यादिकथितः कर्तृधर्म इह तद्द्वारा कर्मविशेषणत्वेन योजितः। ब्रह्मणि रागात्संसारद्वेषाच्च क्रियमाणस्य कर्मणः कथमरागद्वेषतः कृतत्वमित्यत्राह—**कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्चेति**। सङ्गशब्दपुनरुक्तिश्चानेन परिहृता। अकारस्यासमस्तत्वविवक्षया वा फलितत्वोक्तिविवक्षया वा—**नकृतमित्युक्तम्**। "तपो दम्भेन चैव यत्[1]" इत्याद्युक्तप्रतिषेधार्थमिदमित्यभिप्रायेणाह—**अदम्भेनेति**। **कार्यमित्येवेति**—सात्विकत्यागस्मारणम् ॥२३॥

'कामेप्सुना' इत्यनेन 'अफलप्रेप्सुना' इत्युक्तविपरीतोक्तिं व्यनक्ति—**फलप्रेप्सुनेति**। संबन्धसामान्यषष्ठ्यात्र समासः। अत्र विकल्पाद्यसंभवात्—**वाशब्दश्चार्थइत्युक्तम्**। प्रवृत्तिप्रधानरजोमूलतयानुपयुक्तप्रयासमिश्रणाद्बहुलायासत्वम्। तत्र च सर्वत्र स्वयमेव हेतुरित्यभिमानस्साहंकारत्वेन विवक्षितः। तत एव बहुलायासपदं च सप्रयोजनमित्यभिप्रायेणाह—**बहुलायासमिदं कर्म मयैवेति** ॥२४॥

क्षयशब्देन तादात्विकार्थव्ययदोषविवक्षणादुपसर्गशक्त्या चानुबन्धशब्द एतत्संबन्धितया पश्चाद्भाविदुःखपर इत्याह—**कृते कर्मणीति**। हिंसा स्वविषया परविषया चेत्यभिप्रायेण—**तत्र प्राणिपीडेति** सामान्योक्तिः। दैवप्रतिसंबन्धिनः पौरुषस्य पुरुषसंबन्धिदृष्टसामग्रीसमवधानरूपतामाह—**आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यमिति**। भविष्यतोऽनुबन्धादेरसाक्षात्कारासंभवाद्युक्तिभिरागमैश्च अपरामर्शोऽत्रानवेक्षणमित्याह—**अविमृश्येति**। अनुबन्धाद्यज्ञानस्य प्रागुक्तत्वात्प्रकान्ताकर्तृत्वज्ञानप्रत्यनीकोऽत्र मोहशब्दार्थ इत्याह—**परमपुरुषेति** ॥२५॥

---

**प्र-पा** ॥ [1]. गी. १७-१८ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्धयसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६

मुक्तसङ्गः—फलसङ्गरहितः, अनहंवादी—कर्तृत्वाभिमानरहितः, धृत्युत्साहसमन्वितः—आरब्धे कर्मणि यावत्कर्मसमाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणं धृतिः, उत्साहः—उद्युक्तचेतस्त्वं, ताभ्यां समन्वितः, सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः-युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्रव्यार्जनादिषु च सिद्ध्यसिद्ध्योरविकृतचित्तः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७

रागी-यशोर्थी, कर्मफलप्रेप्सुः—कर्मफलार्थी; लुब्धः—कर्मापेक्षितद्रव्यव्ययस्वभावरहितः; हिंसात्मकः—परान् पीडयित्वा तैः कर्म कुर्वाणः, अशुचिः—कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः, हर्षशोकान्वितः-युद्धादौ कर्मणि जयादिसिद्ध्यसिद्ध्योर्हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतःस्तब्धश्शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८

---

'अनहंवादी' इत्यनेन कर्तृत्वाभिमानरूपसङ्गस्य पृथङ्निषेधात् 'मुक्तसङ्गः' इत्यत्र सङ्गशब्दस्संकुचितविषय इत्याह—**फलसङ्गरहित** इति। तत एव कर्मणि स्वकीयतानुसन्धानरूपसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः। अहंवदनशीलोऽहंवादी, तदन्योऽनहंवादी; तत्र मनः पूर्वा हि वागित्यभिप्रायेणाह—**कर्तृत्वाभिमानरहित** इति। कर्तृत्वस्य विविच्यमानत्वात्तदुपयुक्ता धृतिरिह विवक्षितेत्याह—**आरब्ध** इति। प्रयत्नरूपस्योत्साहस्य कर्तृशब्देनैव सिद्धत्वाद्राजसादिकर्तृसाधारण्याच्च विशेषविवक्षामाह—**उद्युक्तचेतस्त्वमिति**। 'मुक्तसङ्गः' इत्यनेन स्वर्गादिफलसङ्गनिवृत्तेरुक्तत्वात् 'सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः' इत्यस्य दृष्टफलविषयतामाह—**युद्धादावि**ति। मुक्तसङ्गत्वफलं वा निर्विकारत्वम् ॥२६॥

'कर्मफलप्रेप्सुः' इत्यनेनानुश्रविकस्वर्गादिफलार्थित्वस्याभिधानात् 'रागी' इत्यानुषङ्गिकदृष्टफलसङ्गविवक्षामाह—**यशोर्थी**ति। अपात्रव्ययादिराहित्यस्य गुणत्वात्—**कर्मापेक्षिते**ति विशेषितम्। "काममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्मकरम्' इत्याद्युक्तविपरीतस्वभावतात्र हिंसात्मकशब्देन विवक्षितेत्याह—**परान्पीडयित्वेति**। कर्तृत्वोपयोगाय—**तैः कर्म कुर्वाण** इति फलितोक्तिः। एवं—**कर्मापेक्षितशुद्धिरहित**इत्यपि। न हि दर्शनस्पर्शनादियोग्यशुचित्वमात्रेण कर्मण्यतानिष्पत्तिरिति भावः ॥२७॥

अवधानाभावादेः 'प्राकृतः' इत्यादिना सिद्धेरयुक्तशब्देन अनर्हत्वं विवक्षितमित्याह—**शास्त्रीयेति**। अशुचिशब्दनिर्दिष्टाद्राजसस्यायोग्यत्वादधिकमयोग्यत्वमिह विवक्षितमित्याह—**विकर्मस्थ**इति।

---

**प्र-पा ॥** [1]. आपस्तम्बधर्मे. २. प्रश्ने. ४, पटले. ९. खण्डे. ११-सू. ॥

अयुक्तः—शास्त्रीयकर्मायोग्यः, विकर्मस्थः, प्राकृतः—अनधिगतविद्यः, स्तब्धः—अनारम्भशीलः, शठः—अभिचारादिकर्मरुचिः, नैकृतिकः—वञ्चनपरः, अलसः—आरब्धेष्वपि कर्मसु मन्दप्रवृत्तिः, विषादी—अतिमात्रावसादशीलः, दीर्घसूत्री-अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः, एवंभूतो यः कर्ता, स तामसः ॥२८॥

एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञाने कर्तव्ये च कर्मणि अनुष्ठातरि च गुणतस्त्रैविध्यमुक्तम्; इदानीं सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यमाह--

**बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।**
**प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥** २९

---

एवं हि तस्यायोग्यतातिशयः; यथा--"शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजाञ् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत्' इति । शास्त्राध्ययनतदर्थोपदेशादिजनितसात्त्विककर्मानुष्ठानानुगुणविशेषराहित्यं प्राकृतशब्देन विवक्षितमित्याह--**अनधिगतविद्य**इति । पूज्येष्वपि त्वरितावश्यकर्तव्ययथोचितप्रणामाद्यारम्भविपरीतं स्तिमितस्वभावत्वमिह स्तब्धशब्दार्थ इत्याह--**अनारम्भशील** इति । गूढविप्रियकृत्त्वं शठत्वं; तच्च प्रकरणाच्छास्त्रोदिततामसकर्मद्वारेत्याह--**अभिचारादिकर्मरुचि**रिति । पुनरुक्तिपरिहाराय मायाप्रतारणादिलौकिककर्मद्वारा नैकृतिकत्वमाह--**वञ्चनपर**इति । 'श्वःकार्यमद्य कुर्वीत' इति न्यायाच्छास्त्रीयेषु त्वरितेन भवितव्यम्; तद्वैपरीत्यमिहालस्यं, तत्रानारम्भस्य स्तब्धशब्देनोक्तत्वात्--**आरब्धेष्व**िति विशेषितम् । 'विषादी' इत्यत्र धातोरेवावसादार्थत्वादुपसर्गेण तत्प्रकर्षः, प्रत्ययेन ताच्छील्यं च विवक्षितमित्याह--**अतिमात्रावसादशील**इति । अवसादश्च लक्षितो वाक्यकारेण--'देशकालवैगुण्याच्छोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः' इति । प्रारब्धकर्मणां शीघ्रमसमापनरूपमन्दप्रवृत्तित्वादेरलसादिशब्देन निर्दिष्टत्वादवयवशक्तेश्चाध्यादिसमभिव्याहारस्य चानुगुणदीर्घसूत्रत्वं विशिनष्टि--**अभिचारादिकर्म कुर्वन्परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशील** इति । 'सूत्र सूत्रणे' इति धातुः, सूत्रणं चिन्तनं; ताच्छील्यार्थप्रत्ययः, दीर्घसूत्रणाद्दीर्घसूत्री । निरपराधशकुन्तादिग्रहणार्थदीर्घसूत्रकर्तृसमानतया दीर्घसूत्रीत्यौपचारिकग्रहणं तु मन्दमिति भावः ॥२८॥

ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम्; पुनर्बुद्धित्रैविध्य वक्ष्यते; तत्र पर्यायतया पुनरुक्तिशङ्कां परिहर्तुमुक्तस्य विशेषविषयतामनुवदति--**एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञान** इति । प्रकृतोपयुक्तमनन्तरं प्रस्तूयत इति संगत्यभिप्रायेणाह--**इदानीमि**ति । ज्ञानत्रैविध्यं पूर्वोक्तं, पुनरिह त्रैविध्यकथनं किमर्थमिति शङ्कासंगत्यभिप्रायेणाह... पूर्वभाविशास्त्रादिजन्योऽध्यवसाय इह बुद्धियामनुष्ठानदशाभाव्यनुसंधानाद्विलक्षणस्तद्धेतुतया ततः पूर्वभाविशास्त्रादिजन्योऽध्यवसाय इह बुद्धिशब्दार्थ इत्याह--**सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया** इति । एतेन 'ज्ञानम्बुद्धेर्वृत्तिः, बुद्धिस्तु वृत्ति-

---

प्र-पा ॥ १. ॥ | २. ॥

बुद्धिः—विवेकपूर्वकं निश्चयरूपं ज्ञानं, धृतिः—आरब्धायाः क्रियाया विघ्नोपनिपातेऽपि धारणं, तयोस्सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं यथावच्छृणु ॥२९॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिस्सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०

प्रवृत्तिः—अभ्युदयसाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिः—मोक्षसाधनभूतः, तावुभौ यथावस्थितौ या बुद्धिर्वेत्ति; कार्याकार्ये—सर्ववर्णानां प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरन्यतरनिष्ठानां देशकालावस्थाविशेषेषु 'इदं कार्यम्, इदमकार्यम्' इति या वेत्ति, भयाभये—शास्त्रातिवृत्तिः—भयस्थानं, तदनुवृत्तिः—अभयस्थानं, बन्धं मोक्षं च संसारयाथात्म्यं तद्विगमयाथात्म्यं च या वेत्ति; सा सात्त्विकी बुद्धिः ॥३०॥

---

मतौ' इति परोक्तं निरस्तम् : तदेव व्यनक्ति—**बुद्धिर्विवेकपूर्वकं निश्चयरूपं ज्ञानमिति** । **विवेकपूर्वं**—पक्षान्तरप्रतिक्षेपपर्यन्तविचारपूर्वमित्यर्थः । प्रस्तुतत्रिविधानुष्ठानोपयुक्तप्रकारेण त्रिविधाया धृतेस्साधारणं रूपमाह—**आरब्धाया** इति । अयमपि संकल्पदार्ढ्यादिरूपो बुद्धिस्वभावविशेष एव । गुणतो विभक्ते वाच्ये, वचने चासंकीर्णस्वरूपेऽन्वयात्त्रिविधपृथक्त्वशब्दयोरपुनरुक्तिमाह—**त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानमिति** । एवं बुद्ध्यादिकार्यकार्त्स्न्यपरस्य 'अशेषेण' इत्यस्य श्रवणेऽन्वयादपुनरुक्तिः **यथावच्छृण्विति** दर्शिता । सावधानं संशयविपर्ययरहितं शृण्वित्यर्थः । दिग्विजये मानुषदैवधनवच्छ्मादिधनं च जेतव्यमिति सम्बुद्धेर्भावः ॥२९॥

कार्याकार्यशब्दाभ्यां पुनरुक्तिशङ्कापरिहाराय "प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत्' इत्याद्यनुसारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दयोः प्रधानकर्मविषयत्वमाह—**अभ्युदयसाधनभूतइत्यादिना** । राजसतामसबुद्ध्योः 'अयथावत्' इत्यादिविशेषणादिहार्थतस्तन्निवृत्तेर्विवक्षिततत्त्वज्ञापनाय यथावस्थितत्वोक्तिः । कार्याकार्यशब्दयोरिह प्रकृतप्रधानकर्मेतिकर्तव्यताभूतदृष्टादृष्टव्यापारपरत्वमाह—**सर्ववर्णानामित्यादिना** । तत्र सूक्ष्मधीवेद्यत्वाय—**देशकालावस्थाविशेषेष्विति** विशेषितम् । स्मर्यते हि—'[2]शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च । समीक्ष्य धर्मविद्बुद्ध्या प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत्' इति; "देशं कालं तथात्मानम्' इत्यादि च । अत्र शक्याशक्ययोरपि कार्याकार्यशब्दाभ्यामेव ग्रहणम्। भयाभययोस्स्वरूपज्ञानस्य सर्वसाधारणत्वादिह तन्निमित्तज्ञानं विवक्षितम्; तच्च प्राकरणिकविशेषविषयमाह—**शास्त्रातिवृत्तिर्भयस्थानमिति** । बिभेत्यस्मादिति भयम्, सर्वप्रशासितुरीश्वरादेव हि तत्त्वविदाम्भयमभयं च; नहि तत्प्रेरणमन्तरेण केनचिद्बाधितुमबाधितुं वा शक्यम् । ततस्तदाज्ञानुवृत्त्यतिवृत्ती एव भयाभयनिमित्तमिति भावः । बन्धमोक्षसद्भावज्ञानस्यापि

---

प्र-**पा** ॥ [1]. भार-शा-मो-२१९-३ ॥
[2]. ॥

[1]. ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ राजसी ॥ ३१

यया पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विपरीतं च तन्निष्ठानां देशकालावस्थादिषु कार्यं चाकार्यं च यथावन्न जानाति, सा राजसी बुद्धिः ॥३१॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिस्सा पार्थ तामसी ॥ ३२

तामसी तु बुद्धिः तमसावृता सती सर्वार्थान्विपरीतान्मन्यते; अधर्मं धर्मं, धर्मं चाधर्मं, सन्तं चार्थमसन्तम्, असन्तम् चार्थं सन्तं, परं च तत्त्वमपरम्, अपरंच तत्त्वम्परम् एवं सर्वं विपरीतं मन्यत इत्यर्थः ॥३२॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिस्सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३

यया धृत्या योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते; योगो—मोक्ष-

---

साधारण्याद्बन्धस्य मिथ्यात्वादिवादो मोक्षस्य पाषाणवद्भावादिमतं च याथात्म्यशब्देन व्युदस्तम् । वेत्तीति कर्तृत्वोपचारः; स्वाच्छन्द्येन विषयीकरोतीत्यर्थः ॥३०॥

धृतिसाधनं धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारण्यादुभयप्रसङ्गाच्च—पूर्वोक्तं द्विविधमित्युक्तम् ॥३१॥

'तामसी' इत्यनेनैवं तमोमूलत्वसिद्धेः 'तमसावृता' इत्यनेन तादात्विकतमोनिरुद्धप्रसरत्वं विवक्षितमित्याह—तमसावृता सतीति । 'सर्वार्थान्' इत्यनेन सिद्धसाध्यरूपसमस्तानुक्तसंग्रहमाह—सन्तं चार्थमसन्तमसन्तमित्यादिना । एतेन बाह्यानां कुदृष्टीनां च मतं तामसमिति दर्शितम्। उक्तं च मनुना "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः" इति । अत्र राजसतामसबुद्ध्योरियान्विशेषः—असमग्रवेदनमन्यथावेदनं च राजस्यां 'यथावन्न जानाति' इति व्याख्यानात्; तामस्यां तु सर्वं विपरीतम्मन्यते, 'सर्वार्थान्' इत्युक्तेरित्येके । अन्ये त्वाहुः—प्रकारान्यथात्वं प्रकार्यन्यथात्वं च विशेषः । यद्यपि उभयत्राधिष्ठानभूते धर्मिण्यतद्भाव एवाध्यास्यते; तथापि स्वरूपनिरूपकधर्मवैपरीत्ये तामसता; यथा शुक्तिरजतभ्रमे; निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्ये तु राजसता; यथा पीतशंखभ्रम इति ॥३२॥

राजसधृतौ त्रिवर्गोक्तेरपवर्गसाधनभूतो योग इह विवक्षितः; सचानन्योपासनमेव प्रागनुशिष्टमित्याह—योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनमिति । फलान्तरसङ्गोऽत्र व्यभिचारः; योगस्य नित्य-

---

प्र॰पा ॥ [१]. मनु. १२-९५ ॥

साधनभूतं भगवदुपासनं; योगेन प्रयोजनभूतेनाव्यभिचारिण्या योगोद्देशेन प्रवृत्तास्तत्साधनभूता मनःप्रभृतीनां क्रियाः यया धृत्या धारयते, सा सात्त्विकीत्यर्थः ॥३३॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकांक्षी धृतिस्सा पार्थ राजसी ॥ ३४

फलाकांक्षी पुरुषः प्रकृष्टसङ्गेन धर्मकामार्थान् यया धृत्या धारयते, सा राजसी; धर्मकामार्थशब्देन तत्साधनभूता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया लक्ष्यन्ते; 'फलाकांक्षी' इत्यत्रापि फलशब्देन राजसत्वाद्धर्मकामार्था एव विवक्षिताः । अतो धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां क्रिया यया धृत्या धारयते, सा राजसीत्युक्तं भवति ॥३४॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिस्सा पार्थ तामसी ॥ ३५

यया धृत्या स्वप्नं, निद्रां-मदं—विषयानुभवजनितं मदं, स्वप्नमदावुद्दिश्य प्रवृत्ता मनःप्राणा-

---

रोधकरणं स्वरूपतः फलतश्च महानन्दरूपत्वेनेत्याह—**योगेन प्रयोजनभूतेनेति** । योगाव्यभिचारोक्तिसामर्थ्याद्यथासंभवमुपकारविवक्षया—**योगोद्देशेन प्रवृत्ताः तत्साधनभूताइत्युक्तम्** । मानसी क्रिया तावत्साक्षात्करणं; प्राणक्रियापि 'यत्र मनस्तत्र वायुर्यत्र वायुस्तत्र मनः' इत्यन्योन्यपरिष्वङ्गात्; यथोच्यते "पुनर्वायुपथं प्राप्य मनो भ्रमति वायुवत्' इति; तथा प्राणायामप्रक्रियया च योगविरोधिक्लेशपापादिजयहेतुत्वात् । बाह्येन्द्रियक्रिया तु '[1]स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते' इत्यादिभिरुत्थानकालभावियोगाङ्गनिषेवणरूपेण प्रत्याहारे निरुध्यमानरूपेण वा ॥३३॥

प्रसङ्गशब्दोऽत्र न प्रासङ्गिकत्वार्थः, तदनुपयोगात् । धृतेस्स्वव्यापारविषयत्वाय प्रकृतप्रक्रियानुसाराय च धर्मादिशब्दैस्तत्तत्साधनलक्षणोक्ता । सामान्यस्यापि फलशब्दस्यात्र सात्त्विकफलादपवर्गात्सङ्कोचायाह—**फलाकांक्षीत्यत्रापीति** । लाक्षणिकप्रयोगाभिप्रेतं विवृण्वन् शब्दतोऽर्थतश्च फलितमाह—**अत इति** ॥३४॥

स्वप्नशब्दोऽत्र सुषुप्तेरप्युपलक्षक इत्यभिप्रायेणाह—**निद्रामिति** । दैवागतोन्मादादिव्यवच्छेदाय दुर्नीतिमूलत्वं मदस्यात्र दर्शयति—**विषयानुभवजनितमिति** । अस्वाधीनानां स्वप्नादीनां कथं पुरुषेण धारणमिति शङ्कायामत्रापि हेतुलक्षणा पूर्ववदित्याह— **स्वप्नमदावुद्दिश्येति** । स्वप्नमदयोस्सुखाभिमानास्पदतया भयादेः पृथक्कृत्य व्याख्यानम् । धारणमेवात्र मोक्तव्यत्वसूचनाय 'न विमुञ्चति' इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**नविमुञ्चति धारयतीति** । नचात्र भीरोर्धृतिविरुद्धेति वाच्यम्, आगाम्यन-

---

**प्र-पा ॥ १. ॥**

[1]. वि-पु. ६-६-२ ॥

हीनां क्रियाः दुर्मेधा न विमुञ्चति–धारयति; भयशोकविषादशब्दाश्च भयशोकादिदायिविषयपराः; तत्साधनभूताश्च मनःप्राणादिक्रिया यया धारयते, सा धृतिस्तामसी ॥३५॥

**सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।**

**पूर्वोक्तास्सर्वे ज्ञानकर्मकर्त्रादयो यच्छेषभूताः, तच्च सुखं त्रिविधमिदानीं शृणु ॥**

**अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥** ३६

**यस्मिन् सुखे चिरकालाभ्यासात् क्रमेण निरतिशयां रतिं प्राप्नोति, दुःखान्तं च निगच्छति–निखिलस्य सांसारिकस्य दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥३६॥**

**तदेव विशिनष्टि—**

**यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।**

**तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥** ३७

**यत्तत्सुखम् अग्रे—योगोपक्रमवेलायां बह्वायाससाध्यत्वाद्वि[illegible] विषमिव—दुःखमिव भवति, परिणामेऽमृतोपमं—परिणामे—विपाके अभ्यासबलेन विविक्तस्वरूपाविर्भावे अमृतोपमं भवति, तच्चात्मबुद्धिप्रसादजम्—आत्मविषया बुद्धिः–आत्मबुद्धिः, तस्याः निवृत्तसकलेतरविषयत्वं प्रसादः, निवृत्तसकलेतरविषयबुद्ध्या विविक्तस्वभावात्मानुभवजनितं सुखममृतोपमं भवति; तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥३७॥**

---

वेक्षणेन दुर्मतेस्तद्धेत्वनुवर्तनपरत्वात् । भयदायिविषयो दुर्मानिमूलप्रबलविरोधादिः; शोकदायी तु क्रोधादिमूलबन्धुवधादिः; विषाददायी तु वृथावित्तव्ययादिः । दुर्मेधाः—दुर्मेधस्त्वादित्यर्थः ॥३५॥

अनन्तरग्रन्थसंगत्यर्थं तुशब्दद्योतितं व्यनक्ति—**पूर्वोक्ता** इति । भरतर्षभशब्दोऽत्र प्रकृष्टसात्त्विकसुखसङ्गयोग्यताज्ञापनार्थः । **इदानीमिति**—साधनभेदस्योक्तस्य साध्यभेदाकाङ्क्षाकर इत्यर्थः ॥

आपातमधुरत्वाभावात्सात्त्विकस्याभ्याससापेक्षत्वं; लोकेऽप्याभ्यासिकी क्षुद्रा प्रीतिरस्ति; तद्व्युदासाय **क्रमेण निरतिशयामित्युक्तम्** । रतिम्—अत्यन्तादरमित्यर्थः । दुःखशब्दस्यात्र संकोचकाभावात्कृत्स्नविषयत्वोक्तिः ॥३६॥

अभ्याससापेक्षत्वदुःखान्तहेतुत्वयोः प्रयोजकरूपमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तदेव विशिनष्टीति** । 'यत्तत्' इति तच्छब्दशिरस्केण यच्छब्देनानुवादः श्रुत्यादिप्रसिद्धतरत्वद्योतनाय । 'तत्सुखम्' इति प्रीत्यतिदेशः । 'विषमिव' इत्यनेन आपातप्रातिकूल्यमात्रं विवक्षितमित्याह—**दुःखमिवेति** । अनेन मन्दमतीनां जिहासास्पदत्वं दर्शितम् । न हि सुखं नाम किंचिद्वस्तु विषवद्दुःखवत् परिणमते; अतस्त-दुपचरितमाह—**अभ्यासबलेन विविक्तात्मस्वरूपाविर्भाव** इति । बुद्धेरात्मीयत्वादिना भोक्तृफलत्वाद्-**आत्मविषयेत्युक्तम्** । बुद्धेरयोग्यविषयसंसर्गरूपकालुष्यनिवृत्तिर्हि प्रसाद इत्यभिप्रायेणाह—**निवृत्त-**

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८

अग्रे—अनुभववेलायां, विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदमृतमिव भवति, परिणामे–विपाके विषयाणां सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते तस्य च सुखस्य निरयादिनिमित्तत्वाद्विषमिव पीतं भवति, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

यत्सुखमग्रे चानुबन्धे च—अनुभववेलायां विपाके च आत्मनो मोहनं—मोहहेतुर्भवति, मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशोऽभिप्रेतः; निद्रालस्यप्रमादोत्थं—निद्रालस्यप्रमादजनितं, निद्रादयो ह्यनुभववेलायामपि मोहहेतवः; निद्राया मोहहेतुत्वं स्पष्टम्; आलस्यम्—इन्द्रियव्यापारमान्द्यम्; इन्द्रियव्यापारमान्द्ये च ज्ञानमान्द्यं भवत्येव; प्रमादः—कृत्यानवधानरूप इति तत्रापि ज्ञानमान्द्यं भवति;

---

सकलेतरविषयत्वमिति जरामरणादिनिवर्तकत्वाद्भोग्यतमत्वेन हातुमशक्यत्वाच्चामृतोपमत्वम् । परशेषतैकरसस्वस्वरूपस्य यथावदाविर्भावे परमात्मानुभवसुखस्यान्तर्नीतत्वादिह पृथगनुक्तिः ॥३७॥

**विषयाणां**—तत्तदिन्द्रियार्थानामन्नपानादीनामित्यर्थः । **सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते** इति राजससुखस्य दृष्टप्रातिकूल्यनिदानोक्तिः । यदुक्तं भगवता पराशरेण "[1]अग्नेश्शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा । क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरैः" इति '[2]क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् । मन्यते बालबुद्धित्वाद्दुःखमेव हि तत्पुनः इति । दृष्टसुखतानिमित्तनिवृत्तावुपेक्षणीयतामात्रव्यावृत्त्यर्थं दुःखोदर्कत्वं 'परिणामे विषमिव' इत्यनेन व्यज्यते । पारदारिकरसादीनि हि भयादिभूयिष्ठक्षणिकक्षुद्रतरसुखान्यनन्तरकालभाव्यतिघोरनिरतिशयदुःखाय भवन्तीत्यागामिकं विषत्वमाह—**निरयादिनिमित्तत्वादिति** ॥३८॥

अनुबध्यत इत्यनुबन्धो विपाकः, मोहनशब्दस्यात्र भावार्थानन्वयात्करणार्थत्वमाह—**मोहहेतुरिति** । निद्रादिजन्यसुखस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वाभावात्—**मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाश** इत्युक्तम् । राजससुखस्य विपाके मोहहेतुत्वं, तामससुखस्य तु तदानीमपीति लोकसिद्धमित्यभिप्रायेणोक्तं विवृणोति—**निद्रादयो हीति** । **स्पष्टमिति**—न युक्त्यागमसापेक्षमित्यर्थः । अलसस्य प्रवृत्त्यभावमात्रं दृश्यते, न ज्ञानाभाव इत्यत्राह—**आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यमिति** । ततः किमित्यत्राह—**इन्द्रियेति** । करणव्यापारतारतम्यानुगुणं हि कार्यतारतम्यम् । ज्ञानस्य मान्द्यं चाल्पविषयत्वम् । तच्च विषयान्तरप्रकाशाभावगर्भमिति भावः । प्रमादस्य स्वरूपेणैवापेक्षिताज्ञानरूपतामाह—**कृत्यानवधानरूप**

---

प्र-प्र. ॥ [1]. वि.पु १-१७-६४. दैत्यसुतान्प्रति प्रह्लादः॥ [2]. वि पु. १-१७-६० ॥

ततश्च तयोरपि मोहहेतुत्वम्; तत्सुखं तामसमुदाहृतम्; अतो मुमुक्षुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ॥३९॥

**न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।**
**सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिस्स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥** ४०

पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंसृष्टेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं यत्सत्त्वं प्राणिजातं न तदस्ति ॥४०॥

※ 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इत्यादिषु मोक्षसाधनतया निर्दिष्टस्त्यागः संन्यासशब्दार्थादनन्यः; स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वत्यागमूलः; फलकर्मणोस्त्यागः कर्तृत्वत्यागश्च परमपुरुषे कर्तृत्वानुसंधानेनेत्युक्तम्; एतत्सर्वं सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति सत्त्वोपादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां

---

इति। एवमालस्यप्रमादयोरज्ञानानुविद्धत्वं दर्शितं, तद्धेतुत्वं तु कथमित्यत्राह—**ततश्चेति**। ज्ञानस्यापटुत्वं हि क्रमादत्यन्ताज्ञाने विश्राम्यतीति भावः। निद्रायास्सुखहेतुत्वमायासविश्रमहेतुत्वादिभिः, विच्छेदकेषु रोषाच्च लोकसिद्धम्, इन्द्रियव्यापारमान्द्यस्याप्यङ्गसंक्षोभादिनिवृत्तिद्वारा, अनवधानस्य तु बुद्धेरेकाग्रताकल्पनरूपप्रयासनिवृत्त्येति सुखाभासप्रसङ्गेनाकालनिद्रादिकं नोपादेयमित्युक्तं भवति। स्मरन्ति च—"यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते' इत्यादि। आहुश्चायुर्वेदविदः—'[१]अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता। सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरा' इति। गुणकृतविभागप्रकरणतात्पर्यमनुष्ठानपर्यवसानरूपप्रयोजनेनोपसंहरति—**अतइति** ॥३९॥

प्राकृतगुणातीतशुद्धसत्त्वमयभगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षात्प्राङ्नियतदेशकालफलभोगैरुच्चावचैस्सर्वैरपि क्षेत्रज्ञैरुक्तस्य त्रिगुणस्य निश्शेषदुस्त्यजत्वमुखेन गुणकार्यप्रकरणं निगम्यते—'न तदस्ति' इति श्लोकेन। गुणत्रयप्रकरणं तु नात्रोपसंहृतम्, अनन्तरमपि 'स्वभावप्रभवैर्गुणैः' इत्युक्तेः। 'दिवि देवेषु' इति सत्त्वोत्तरदेशाधिकारिणामुपलक्षणम्। तत्तुल्यतया 'पृथिव्याम्' इत्यत्रापि **मनुष्यादिष्विति** राजसतामसाधिकारिविवक्षाख्यापनम्। "[२]हिरण्यगर्भो भगवान्' "आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताः' इत्याद्यनुसारेण बहुवचनाभिप्रेतमाह—**ब्रह्मादिष्विति**। गुणप्रकरणात्सत्त्वशब्दस्य गुणविशेषार्थताभ्रमव्युदासाय प्राणिशब्दः। समुदायरूपपेणापि निर्धार्यमाणेषु तत्रापि गुणनिर्मुक्तं न किंचित्सत्त्वमित्यभिप्रायेण जातशब्दः। जातमिति वा व्यस्तम्,—आसंसारं जन्मप्रभृति गुणबद्धताद्योतनार्थम् ॥४०॥

एव सर्वेषां संसारिणां गुणत्रयवश्यत्वमुक्तम्; अथ तत्तद्गुणतारतम्यवद्देहयोगिनामधिकारिणां यथाधिकारं शास्त्रैर्विभक्तानि कर्मादीनि विविच्यन्ते। तस्य परमप्रस्तुतेन संगत्यर्थमध्यायारम्भप्रक्रान्तं

---

**प्र-पा** ॥ ※ तै-ना. १० ॥

[१]. ॥

[२]. ॥

[१]. वि. पु. ६-७-५६ ॥

[४]. वि. ध. १०४-२३ ॥

कार्यभेदाः प्रपञ्चिताः, इदानीमेवंभूतस्य मोक्षसाधनतया क्रियमाणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनवेषतां, तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्मणाद्यधिकारिणां स्वभावानुबन्धिसत्त्वादिगुणभेदभिन्नं वृत्त्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमाह—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वकीयो भावः स्वभावः, ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनकर्मेत्यर्थः; तत्प्रभवास्सत्त्वादयो गुणाः; ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिभवेनोद्भूतस्सत्त्वगुणः, क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तमस्सत्त्वाभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः; वैश्यस्य स्वभावप्रभवस्सत्त्वरजोभिभवेनाल्पोद्रिक्तस्तमोगुणः; शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्सत्त्वाभिभवेनात्युद्रिक्तस्तमोगुणः; एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैस्सह प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि; ब्राह्मणादय एवंगुणकाः, तेषां चैतानि कर्माणि, वृत्तयश्चैता इति हि विभज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ॥४१॥

---

प्रदर्शयति—त्यागेनेत्यादिना । संन्यासशब्दार्थादनन्य इति—श्रुतावपि हि "त्यागेनैके" "संन्यासयोगात्" इत्युभावेकविषयाविति भावः । एवम्भूतस्येति—त्रिविधत्यागयुक्तस्येत्यर्थः । वृत्त्या सहेति—कृषिगोरक्ष्यादीनि हि वक्ष्यमाणानि जीविकाविशेषा इति भावः । अत्र 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' इति समासो द्विजत्वे सति वेदाधिकारात् । प्राचीनकर्मानुरूपं सत्त्वादिगुणवृद्धिः प्रागेव प्रपञ्चिता, अतस्तद्धेतुकं कर्मात्र तत्तद्गुणप्रचुरपुरुषासाधारणधर्मतया स्वभाव इति दर्शितम् । एतेन "कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते' इति वचनादौपाधिकानां गुणानां चात्र स्वाभाविकतोक्तिशङ्कापि निरस्ता । गुणविभागप्रकारो ब्राह्मपुराणादिषु प्रपञ्चितः । "तस्यायं संक्षेपः'—"तमश्शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्' इति । अस्यार्थं वदन्प्रकृतं विवृणोति—रजस्तमोभिभवेनोद्भूतस्सत्त्वगुण इति । उत्तमशब्दस्य 'रजः क्षत्रे' इत्यादिष्वप्यन्वयमाह—क्षत्रियस्येत्यादिना । अल्पोद्रिक्त इति—शूद्राद्व्यवच्छेदाय । अतीन्द्रियाणां गुणानामपि शास्त्राधीनविभागत्वात्कर्मप्रविभागे गुणानां कर्तृत्वाद्यसम्भवाच्च—गुणैस्सहेत्युक्तम् । गुणापेक्षया शास्त्रेण विभक्ततया गुणविभक्तत्वोपचारादयमेवार्थ उचित इति भावः । कैर्विभक्तानीति शङ्कायां—शास्त्रैरिति शेषपूरणम् । स्वरूपविभागस्य शास्त्राधीनत्वाभावादसंकीर्णबोधनं विवक्षितमित्याह—प्रतिपादितानीति । विभज्य प्रतिपादनं विवृणोति—ब्राह्मणादय इति । कर्मशब्द एव सामान्यतो वृत्तिमपि संगृह्णाति, तादर्थ्याद्वा तदाक्षेप इत्यभिप्रायेणाह—वृत्तयश्चेति । जीवनोपाया इत्यर्थः ॥४१॥

---

प्र-पा ॥ [१]. तै. ना. ॥
[२]. तै. ना. ॥
[३], वि. पु. १ ॥
[४]. यस्यायं. पा ॥
[५]. ॥

शमो दमस्तपश्शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥ ४२

**शमः—बाह्येन्द्रियनियमनं, दमः—अन्तःकरणनियमनं, तपः—भोगनियमनरूपश्शास्त्रसिद्धः कायक्लेशः, शौचं—शास्त्रीयकर्मयोग्यता, क्षान्तिः—परैः पीड्यमानस्याप्यविकृतचित्तता, आर्जवं—परेषु मनोनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं, ज्ञानं—परावरतत्त्वयाथात्म्यज्ञानं, विज्ञानं—परतत्त्वगतासाधारणविशेषविषयं ज्ञानम्, आस्तिक्यम्—वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः प्रकृष्टः, केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इत्यर्थः; भगवान् पुरुषोत्तमो वासुदेवः परब्रह्मशब्दाभिधेयो निरस्तनिखिलदोषगन्धः स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानशक्त्याद्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणो निखिलवेदवेदान्तवेद्यः, स एव निखिलजगदेककारणं निखिलजगदाधारभूतः, निखिलस्य स एव प्रवर्तयिता; तदाराधनभूतं च वैदिकं कृत्स्नं कर्म, तैस्तैराराधितो धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छतीत्यस्यार्थस्य सत्यतानिश्चय आस्तिक्यं, [*]'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' [1]'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' [2]'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' [3]'भोक्तारं यज्ञतपसां….ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' [4]'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय' [5]'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [6]'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' इति ह्युच्यते, तदेतद्ब्राह्मणस्य स्वभावजं कर्म ॥४२॥**

---

'शमो दमः' इत्यादौ पूर्वं व्याख्यातानामपि गुणानां पुनर्व्याख्यानं वर्णानुबन्धेन विधानेऽवान्तरविशेषशङ्कापाकरणार्थं 'ब्राह्मं कर्म' इत्युक्तकर्मत्वसिद्ध्यै, नियमनादिरूपेण पुरुषव्यापारसाध्यत्वज्ञापनार्थं च । अतश्शौचादावपि तदापादनं ग्राह्यम् अस्ति मतिरस्येत्यास्तिकः; तद्भाव आस्तिक्यं; तच्चाप्रामाणिकेषु भवद्दोषाय; प्रत्यक्षादिसिद्धे तु नासावतिशयः;शास्त्रीयेष्वपि क्वाचित्कसंशयादौ कुदृष्टित्वप्रसङ्गः; अतो—**वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्येत्युक्तम्** । सहपठितविज्ञानादेर्भेदज्ञापनाय सत्यतानिश्चयस्य प्रकृष्टत्वोक्तिः । तद्विवृणोति—**केनापीति** । वैदिकस्य कृत्स्नस्येत्युक्तं कुदृष्ट्याद्यभिमतवैदिकार्थसंग्रहव्युदासाय प्राधान्येन संकलय्य व्यनक्ति—**भगवानित्यादिना** । अत्र विशेषणानां प्रागेव व्याख्यातत्वादिह 'सर्ववेदसारतयोद्धृतस्यार्थस्य तदुपबृंहणेऽस्मिच्छास्त्रे तथात्वेनैव प्रस्पष्टनामाह—**वेदैश्चेति** । निखिलवेदवेदान्तवेद्य इत्युक्तार्थक्रमानुसारेण विप्रकीर्णवाक्योद्धारक्रमः । श्लोकार्धं निगमयति—**तदेतदिति** । ब्रह्मणः कर्म ब्राह्मम्; ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणजातिपर इत्यभिप्रायेणाह—**ब्राह्मणस्येति** ॥४२॥

---

**प्र-पा** ॥ * गी. १५-१५ ॥

1 गी. १०-८ ॥

2 गी. ७-७ ॥

3 गी. ५-२९ ॥ 4 ॥

5 गी. १८-४६ ॥

6 गी. १०-३ ॥

१. अत्र ग्रन्थः पतितः । न विवरणं कृतम्—इति स्यादिति प्रतिभाति ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३

शौर्य—युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं, तेजः—परैरनभिभवनीयता, धृतिः—आरब्धे कर्मणि विघ्नोपनिपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं, दाक्ष्यं—सर्वक्रियानिर्वृत्तिसामर्थ्यं, युद्धे चाप्यपलायनं—युद्धे चात्ममरणनिश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानम्—आत्मीयस्य धनस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तस्त्यागः, ईश्वरभावः—स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यम्, एतत् क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥४३॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम् ।

कृषिः—सस्योत्पादनं कर्षणं, गोरक्ष्यं—पशुपालनमित्यर्थः, वाणिज्यं—धनसञ्चयहेतुभूतं क्रयविक्रयात्मकं कर्म, एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म ॥

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४

---

''शूरं भीरुं कविं जडम्'इति भीरुप्रतियोगिनि शूरशब्द इत्यभिप्रायेणाह—निर्भयप्रवेशसामर्थ्यमिति । मानसशारीरसंवलनमिदम् । प्रविष्टस्य परैः परिभवे प्रवेशोऽपि दोषस्स्यात्, अतस्तत्परिहाराय तेज इहोक्तमित्याह—परैरनभिभवनीयतेति । दाक्ष्याद्धृतेर्विशेषो—विघ्नोपनिपातेऽपीति दर्शितः। प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रवृत्तापरित्यागो ह्यन्य एव । 'युद्धे चापि' इत्यत्रापिशब्दद्योतितं तीव्रं पलायननिमित्तमाह—आत्ममरणनिश्चयेऽपीति । अत्रेश्वरभावशब्देन दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहशक्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—स्वव्यतिरिक्तेति । सकलजनेति—स्वराष्ट्राद्यवच्छिन्नविषयम् ॥४३॥

रूढिं व्युत्पत्तिं चानुसृत्य फलतस्स्वरूपतश्च कृषिं दर्शयति—सस्योत्पादनं कर्षणमिति । एवं वाणिज्यव्याख्यानेऽपि ग्राह्यम् । गौः रक्ष्या यत्र, तत्कर्म गोरक्ष्यमित्यभिप्रायेणाह—पशुपालनमिति । रक्ष्यमिति भावार्थं वा, रक्षणमित्यर्थः । गौरक्ष्यमिति वा पाठः । गां रक्षतीतिगोरक्षः, तस्य कर्म गौरक्ष्यं पशुपालनं; वणिजः कर्म वाणिज्यमितिवत् । एवं विशः कर्म वैश्यं; '[2]गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ् प्रत्ययः ॥

शास्त्रान्तरानुसारेण परिचर्यायाः प्रकृतित्रितयानुबन्धित्वमाह—पूर्ववर्णत्रयेति । ननु षट्कर्मा ब्राह्मणः, त्रिकर्माणौ क्षत्रियवैश्यौ, शूद्रस्यापि "[1]भार्यारतिश्शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियान्वितः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्' इत्यादयो धर्मा विधीयन्ते; तत्कथमिह तत्कर्मणामियत्तानिर्देश इत्यत्राह—तदेतदिति । प्रदर्शनोयानुदाहरति—यज्ञादयो हीति । प्रदर्शनार्थत्वे हेत्वन्तरमाह—शमादयोऽपीति । शमादीनां मोक्षार्थिवर्णत्रयसाधारण्येन कथं ब्राह्मणस्यैव तदुक्तमित्यत्राह—ब्राह्मणस्य

---

प्र-पा ॥ [1]. ॥
[2]. अष्टा. ५-१-१२४ ॥

[1]. याज्ञवल्क्यस्मृ. १-५-१२१ ॥

**पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यारूपं शूद्रस्य स्वभावजं कर्म, तदेतच्चतुर्णां वर्णानां वृत्तिभिस्सह कर्तव्यानां शास्त्रविहितानां यज्ञादिकर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्तम्, यज्ञादयो हि त्रयाणां वर्णानां साधारणाः, शमादयोऽपि त्रयाणां वर्णानां मुमुक्षूणां साधारणाः, ब्राह्मणस्य तु सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादय-**

---

स्त्विति । 'स्वभावप्रभवैः' इति पूर्वोक्तानुविधानात्सहजत्वविवक्षयात्र स्वभावजशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमादयस्सुखोपादाना इति** । वर्णान्तरगुणसंभेदं निर्वहति—**क्षत्रियवैश्ययोरिति** । **न तत्कर्मेत्युक्तमिति**—तत्कर्मेति नोक्तमित्यन्वयः । उक्तानां वृत्तीनां प्रदर्शनार्थत्वाय चतुर्णां वृत्त्यंशं विविच्य विविनक्ति—**ब्राह्मणस्य वृत्तिरित्यादिना** । शूद्रधर्मो वृत्तिश्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—"[1]शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवन्वणिग्भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन्' इति; मनुस्तत्र विशेषमाह—'[2]विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते' इति; तदिदमभिप्रेत्याह—**शूद्रस्य कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैवेति** । नन्विदमयुक्तं भार्यारतिः' इत्यादेरुक्तत्वात्; "[3]मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य' इत्यारभ्य "[3]स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्' इति च स्वयमेवाह; '[4]वसन्ते दीक्षयेद्विप्रम्' इत्यारभ्य 'हेमन्ते शूद्रमेव च । स्त्रियं च वर्षाकाले तु पञ्चरात्रविधानतः' इति भगवत्समाराधनार्थं दीक्षा च विहिता; तथा "[5]ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु । सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन यः' इति दीक्षितशूद्रादेर्भगवदर्चनादिकं स्पष्टमुक्तम्, तथा युगधर्मान् प्रक्रम्योच्यते—"[6]कृतं नाम युगं पूर्वं यत्र धर्मस्सनातनः । कृतमेव न कर्तव्यं यस्मिन् काले नरोत्तम । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्च कृतलक्षणाः । कृते युगे समभवन् स्वकर्मनिरतास्सदा । एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः । पृथग्धर्मास्त्वेकवेद्या धर्ममेकमनुव्रताः । चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना । अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति परां गतिम्' इति । श्रीसात्त्वते च "[7]अष्टाङ्गयोगयुक्तानां हृद्यागनिरतात्मनाम् । योगिनामधिकारस्स्यादेकस्मिन् हृदयेशये । व्यामिश्रयागयुक्तानां विप्राणां वेदवादिनाम् । समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे ह्यधिकारो न चान्यथा । त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चतुर्व्यूहक्रियाक्रमे । सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवीये विवेकिनाम् । ममतासन्निरस्तानां स्वकर्मनिरतात्मनाम् । कर्मवाङ्मनसैस्सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधिकारो वै वृत्ते दीक्षाक्रमे सति' इत्यधिकारविशेषनियमः कृतः । सप्तमे च व्रतविधानपरिच्छेदे "[8]दानार्चने तु शूद्राणां व्रतकर्मणि सर्वदा । असिद्धान्नं तु विहितं सिद्धं वा ब्राह्मणेच्छया । स्वकर्मणा

---

**प्र-पा** ॥ [1]. याज्ञवल्क्यस्मृ. १-अ-५-प्र. १२० ॥

[2]. मनु ॥

[3]. गी. ९-३२ ॥

[4]. ॥

[5]. भारते. भीष्म. ६६-३९-४० ॥

[6]. विष्णुधर्मे. १०८-१९ ॥

[7]. श्रीसात्त्वते. २. परिच्छेदे ७-८-९-१०-११.

श्लोकाः ॥

[8]. श्रीसात्त्वते. ७-५३-५४-५५-५६ ॥

**स्सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमादयः स्वभावजं कर्मेत्युक्तम्, क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमः-प्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्कर्मेत्युक्तम्, ब्राह्मणस्य तु वृत्तिर्याजनाध्यापन-**

---

यथोत्कर्षमभ्येति च तथार्चनात् । तस्मात्स्वेनाधिकारेण कुर्यादाराधनं सदा । सर्वत्राधिकृतो विप्रो वासुदेवादिपूजने । यथा तथा न क्षत्राद्यास्तस्माच्छास्त्रार्थमाचरेत् । नयेन्नक्ताशनैर्भक्त्या दिनान्येतानि मौद्गल । व्रताद्यन्ते तु विहितं परिपीडं हि तस्य वा' इति व्रतविशेषक्रमो दर्शितः । मौद्गलेति भगवच्छास्त्रे शूद्रनाम । परिपीडमुपवासः । तथा मन्त्रेषु चैवं नियमोऽन्यत्र कृतः । "[1]वौषट्स्वाहावषट्कारनिष्ठानां तु प्रतिक्रिया । नमस्कारेण विहिता' इति । तथा नारदीये श्रीमदष्टाक्षरकल्पे '[2]न स्वरः प्रणवोऽङ्गानि नाप्यन्यविधयस्तथा । स्त्रीणां तु शूद्रजातीनां मन्त्रमात्रोक्तिरिष्यते' इति । एवमेकादशी-व्रतादयोऽपि सर्वसाधारणाः पुराणादिषु पठ्यन्ते । तथान्येऽपि वर्ज्यावर्ज्यनियमाः कतिकति धर्मशास्त्रा-दिषु कथ्यन्ते । यथा "[3]कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । शूद्रो वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते' 'हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः' 'तेषां [4]स एवाचमनकल्प अधिक अहरहः ? केशश्मश्रुलोमनखवापनम्' इत्यादि । तस्मात् 'जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट्' इत्यादिकं विहितव्यतिरिक्तवर्णत्रय-शुश्रूषाविरुद्धविषयमिति योज्यम् । अपि च "[5]न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः' इत्यादि-वचनाज्जयाख्यसंहितादिषु भागवतानां चतुर्णां समत्ववचनाच्च भगवत्परिचर्यावशाद्वर्णत्रयपरिचर्या-निवृत्तिरपि सम्भवेत् । अतः कथं 'शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैव' इति भाषितम् । अत्र ब्रूमः—यद्यपि विहितव्यतिरिक्तविषयाः सर्वनिषेधाः विशिष्टसंस्कारगुणविशेषादिमतां च शूद्राणा-मपि धर्मविशेषा विहिताः, तथापि ते सर्वे वर्णत्रयपरिचर्याख्यप्रधानधर्माविरोधेन तन्नियुक्तैश्शूद्रैः तत्परिचर्याभावनयैवानुष्ठेयाः । अतएव ह्यत्रोच्यते—'परिचर्यात्मकं कर्म' इति । अन्यथा परिचर्येत्येव वक्तव्यम्; न च निष्प्रयोजनाधिकग्रहणं युक्तम्; आमनन्ति च रहस्याम्नायविदः—"[6]ज्ञानज्ञापनसंप्रेषण-कर्मा ब्राह्मणः, ज्ञानपरित्राणकर्मा क्षत्रियः, ज्ञानबीजवर्धनकर्मा वैश्यः, ज्ञानपर्युत्थानकर्मा शूद्रः, कृत-युगस्यान्ते त्रेतायुगस्यादौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा भिद्यन्ते, तेषां भिन्नानां दृष्टिः न तथा भवति, पथ्या रसना न तथा भवन्ति; पुष्पफलमोषधिवनस्पतयो न तथा दधते; तां दृष्ट्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा-णामसूया प्रादुर्बभूव । शूद्रः प्रथमजातिर्न वः पर्युत्थास्यामिति । वैश्यो द्वितीयजातिः न वो बीजानि वर्धयिष्यामीति । क्षत्रियस्तृतीयजातिर्न वः परित्रास्य इति । तान् ब्राह्मण इत्याह । आस्थिता यूयं न

---

**प्र-पा** ।। [1]. ।।

[2]. नारदीये. अष्टाक्षर. कल्पे. १-१०२ ।।

[3]. लघुपाराशरस्मृतौ. १-७४ ।।

[4]. ।।

[5]. विहगेन्द्रसं. २४-पटले. १०-श्लो. 'सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने' इत्युत्तरार्धम् ।।

[6]. ।।

**प्रतिग्रहाः, क्षत्रियस्य जनपदपरिपालनम्, वैश्यस्य च कृष्यादयो यथोक्ताः, शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैव ॥४४॥**

---

वो वक्ष्यामि' इति। अत्र पर्युत्थानं परिचर्या। एवं "शूद्रस्साधुः' इत्यादिप्रकरणान्तराणि च द्रष्टव्यानि। एतेन 'न शूद्रा भगवद्भक्ताः' इत्यादिस्तुतिवाक्येन वर्णत्रयपरिचर्यादिनिवृत्तिप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः, भगवदेकान्तशूद्रस्यैव पर्युत्थानविधेः। भगवद्भक्तिस्तुतिपरत्वादेव हि 'सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने' इति व्यतिरेकनिन्दा। किं तर्ह्यत्र स्तुतिनिन्दालम्बनम्? आन्तरसत्त्वादिगुणोन्मेषः; तदपेक्षया ब्राह्मणादेरेव ब्रह्मण्यादिकं श्रुत्यादिषु कीर्त्यते—"मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति। "विष्णुक्रान्तं वासुदेवं विजानन्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी' "चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः' इत्यादि। यत्तु शारीरसत्त्वादिगुणतारतम्यनिबन्धनं जातिरूपं ब्राह्मण्यादिकं, तस्यान्तरसत्त्वोन्मेषादावप्यनुवृत्तेराशरीरपातं जातिनियमः स्थित एव। तदनुबन्धिनश्च धर्मास्तत एवावतिष्ठन्ते। अत एव हि विदितब्रह्मविद्योऽपि विदुरस्स्वस्य तद्वचनेऽनधिकारमाह—"शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे' इति। शमादिगुणपौष्कल्ययोगिनि तु शूद्रादौ स्त्रीधर्मिण्यां जनन्यामिवावज्ञानादिनिवृत्तिमात्रविशेषापेक्षया जातिसामान्यवीक्षणप्रतिषेध इति। यथा स्मरन्ति—"एतैस्समेतश्शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति' इति। अत एव "भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते। तस्मै देयन्ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहम्' इत्यादिकमनुपप्लवपर्यन्ततयापि निर्व्यूढम्। साम्योक्तिरपि सर्वोत्कर्षफलादिसाम्यविषया; अपशूद्रनयाद्यविरोधश्च। उक्तं चाचार्यैर्भागवतत्वेन शूद्रस्योत्कर्षे ब्राह्मणस्यापि तेनैवोत्कर्ष इति पुनर्वैषम्यमिति सर्वं समञ्जसम्। अतस्सुष्ठूक्तं—शूद्रस्य वृत्तिकर्तव्ययो रैक्यम्—इति ॥४४॥

---

प्र॰पा ॥ १. वि-पु. ६-२-६. 'मग्नोऽथ जाह्नवीतोयात् उत्थायाह सुतो मम। शूद्रस्साधुः कलिस्साधुरित्येवं शृण्वतां वचः' ॥

२. विह. सं. २४-१० ॥

३. बृ. उप. ५-५-१ ॥

४. शाठ्यायनोपनिषदि. आथर्वण इति वेदार्थसंग्रहव्याख्यानेश्रुतप्रकाशिकायाम्. भारतेच. आनु. १६-२ ॥

५. ॥

६. भारते. उद्यो. सनत्सुजातीये. ४१-५ ॥

७. ॥

८. गारुडे. पूर्वखण्डे २१९-६-७-८. 'मद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायां चानुमोदनम्। स्वयमभ्यर्चनञ्चैव मदर्थे डम्भवर्जनम् ॥ मत्कथाश्रवणे भक्तिः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया। ममानुस्मरणं नित्यं यच्च मां नोपजीवति ॥ भक्तिरष्टविधाह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते सविप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स यतिस्सच पण्डितः। तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहम्' ॥

**स्वेस्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नरः ।**
**स्वकर्मनिरतस्सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥** ४५

स्वेस्वे—यथोदिते कर्मण्यभिरतो नरः संसिद्धिं—परमपदप्राप्तिं लभते; स्वकर्मनिरतो यथा सिद्धिं विन्दति—परमपदं प्राप्नोति, तथा शृणु ॥४५॥

**यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।**
**स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥** ४६

यतो भूतानामुत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः, येन च सर्वमिदं ततम्, स्वकर्मणा तं—मामिन्द्राद्यन्तरात्मतयावस्थितमभ्यर्च्य मत्प्रसादान्मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं विन्दति मानवः, मत्त एव सर्वमुत्पद्यते, मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमेवोक्तम् ※'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जय' ✗'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना' 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्' ✗'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' इत्यादिषु ॥४६॥

---

वर्णधर्मविभागो मोक्षशास्त्रे किमर्थमित्यत्राह—**स्वेस्वे कर्मणीति** । संसिद्धिशब्दस्यात्र परमपदप्राप्तिविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । "शाश्वतं पदमव्ययम्' इति हि वक्ष्यति । यद्वा सिद्धिशब्दो 'नैष्कर्म्यसिद्धिम्' इति वक्ष्यमाणविषयः । तत्पर्यवसानज्ञापनायात्र परमप्राप्यग्रहणम् । ननु स्वकर्मनिरतस्यापि शूद्रस्य कथं परमपदप्राप्तिः ? तस्य मोक्षसाधनविद्यायामनधिकारश्शारीरके अपशूद्राधिकरणे शिक्षितः सत्यं, भवान्तराधिकारद्वारा परंपरया परमपदप्राप्तेर्विवक्षितत्वान्न विरोधः । विदुरादिवज्जातिस्मरेषु जन्मान्तरप्रारब्धपरविद्याप्रतिसंधायिषु स्वकर्मणामकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थत्वं साक्षात्संसिद्धियोग्यत्वं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं भगवता शौनकेन—'[2]धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्तास्संसिद्धिं श्रमणी यथा' इति । ननु परिमितफलप्रदानसमर्थेन्द्राद्याराधनरूपाणां तत्तद्वर्णाश्रमकर्मणां कथं परमपदप्राप्तिहेतुत्वमित्यत्रोत्तरं—**स्वकर्मनिरत** इति । 'यथा' इत्यस्य प्रतिनिर्देशत्वात्तच्छब्दः प्रकारपरामर्शीत्याह—**तथा शृण्विति** ॥४४॥

सर्वकारणभूतस्सर्वान्तर्यामी परमात्मा स्वसृज्यस्वशरीरभूतेन्द्रादिवाचकैश्शब्दैराम्नायत इति तत्समाराधनत्वात्संसिद्धिसाधनत्वं वर्णाश्रमधर्माणामुपपन्नमित्युच्यते— 'यतः प्रवृत्तिः' इति श्लोकेन । प्रवृत्तिशब्दस्यात्र चेष्टामात्रपरत्वव्युदासायाह—**उत्पत्त्यादिकेति** । चेतनाचेतनवाचिभूतशब्दसमन्वितः प्रवृत्तिशब्दोऽत्र विशेषकाभावात्सर्वविधव्यापारसंग्राहक इति भावः । सर्वविधकारणत्वोपयुक्त आकार उच्यते—'येन सर्वमिदं ततम्' इति । ततं नियन्तृत्वेनेति हृदयम् । 'ताम्' इति परोक्षतया निर्दिष्टः कथं

---

प्र-पा ॥ ※ गी. ७-६ ॥
✗ गी. ६-४ ॥
✗ गी. १०-८ ॥

[1]. गी. १८-५६ ॥
[2]. विष्णुधर्मे. १०२-३० ॥

**श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।**

**एवं त्यक्तकर्तृत्वादिको मदाराधनरूपस्स्वधर्मः—स्वेनैवोपादातुं योग्यो धर्मः; प्रकृतिसंसृष्टेन हि पुरुषेणेन्द्रियव्यापाररूपः कर्मयोगात्मको धर्मस्सुकरो भवति; अतः कर्म योगाख्यः स्वधर्मो विगुणोऽपि परधर्मात्—इन्द्रियजयनिपुणपुरुषधर्मात् ज्ञानयोगात् सकलेन्द्रियनियमनरूपतया सप्रमादात् कदाचित्स्वनुष्ठितात् श्रेयान् ॥**

तदेवोपपादयति—

**स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् ॥** ४७

**प्रकृतिसंसृष्टस्य इन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावत एव नियतत्वात्कर्मणः कर्म कुर्वन् किल्बिषं**

---

मामिति व्याख्यायत इति शङ्कायां 'यतः' इत्यनुवादस्य प्राप्त्यर्थं पुरोवादं स्मारयति—**मत्तएवेति** । कारणत्वसर्वाधिकत्वसर्वव्यापित्वसर्वनियन्तृत्वादिषु यथासंभवं वचनानि योज्यानि ॥४६॥

एवं वर्णाश्रमधर्माणां स्वरूपेणापरित्याज्यत्वं परप्राप्तिसाधनत्वप्रकारश्च दर्शितः । अथ तेषामेव 'दैवमेवापरे यज्ञम्' इत्याद्युक्तप्रधानधर्मयोगेन नियमविशेषादियोगेन कर्मयोगान्तर्भूतानां ज्ञानयोगाधिकारिणामप्यपरित्याज्यत्वं प्रागुक्तं प्रत्यभिज्ञाप्यते—"श्रेयान्स्वधर्मः' इत्यादिभिः । अत्र स्वधर्मशब्दो न वर्णाश्रमनियतधर्मपरः, तथा सति परधर्मशब्देन वर्णान्तरादिधर्मोपादानप्रसङ्गात्; न च तद्युक्तं, तस्य निषिद्धत्वेनाधर्मतया स्वधर्मस्य तत्र प्रशस्यतमत्वलक्षणश्रेयस्त्ववचनायोगात्; नहि पापात्पुण्यं श्रेय इति कथ्येत; अतएव वेदबाह्यधर्माद्वैदिकस्य धर्मस्य श्रेयस्त्वमुच्यत इत्यपि न योज्यम्; क्षत्रियस्यार्जुनस्य '²श्रेयो भोक्तुं भैक्षम्' इत्युक्तब्राह्मणधर्मभूतप्रव्रज्याप्रतिषेधोऽयमिति चेन्न, तत्प्राप्तौ निषेधायोगात्, अप्राप्तौ पापत्वादेव दत्तोत्तरत्वात् । आपत्स्वनन्तरा च वृत्तिर्दुस्त्यजा । अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्राग्वत्कर्मयोगज्ञानयोगविषयौ व्याख्यातौ । 'एवम्' इत्यारभ्य 'स्वधर्मः' इत्यन्तमेकं वाक्यम्, अन्यथोत्तरग्रन्थानन्वयप्रसङ्गात् । स्वशब्दस्य जातिविवक्षाव्युदासायाह—**स्वेनैवेति** । 'स्वभावनियतं कर्म' इत्यनन्तरोक्त्यनुसारेण कर्मविषयस्स्वधर्मशब्दः प्रकरणान्निष्कामकर्मविषयः । तत्र—**स्वेनैवोपादातुं योग्य** इत्युक्तं विवृणोति—**प्रकृतीति** । विगुणशब्दस्य त्याज्यत्वशङ्कापरत्वमाह—**विगुणोऽपीति** । गत्यन्तराभावादमुख्यत्कल्पत्वेनानुमतोऽपीत्यर्थः । स्वशब्दनिर्दिष्टात्कर्मयोगार्हादन्योऽत्र परः; स च ज्ञानयोगार्ह इत्यभिप्रायेणाह—**इन्द्रियजयेति** । सप्रमादस्य स्वनुष्ठितत्वं कथं स्यादित्यत्राह—**कदाचिदिति** ॥

'स्वभावनियतम्' इत्यत्र जातिनियतत्वशङ्काव्युदासायाह—**तदेवेति** । यथा विषतरुनिम्बतिन्त्रिण्यादि जातानां जन्तूनां स्वभावनियता आहारा इति भावः । किल्बिषशब्दोऽनिष्टतमत्वद्योतनाय

---

**प्र-पा** ॥ ¹. गी. ३-३५ ॥

². गी. २-५ ॥

संसारं न प्राप्नोति, अप्रमादत्वात्कर्मणः; ज्ञानयोगस्य सकलेन्द्रियनियमनसाध्यतया सप्रमादत्वात्तन्निष्ठस्तु प्रमादात्किल्बिषं प्रतिपद्येतापि, अतः कर्मनिष्ठैव ज्यायसीति तृतीयाध्यायोक्तं स्मारयति ॥४७॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८

अतस्सहजत्वेन सुकरमप्रमादं च कर्म सदोषं—सदुःखमपि न त्यजेत्; ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमेव कुर्वीतेत्यर्थः; सर्वारम्भाः,—कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्च हि दोषेण—दुःखेन धूमेनाग्निरिवावृताः; इयांस्तु विशेषः—कर्मयोगस्सुकरोऽप्रमादश्च, ज्ञानयोगस्तद्विपरीतः—इति ॥४८॥

असक्तबुद्धिस्सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९

सर्वत्र—फलादिष्वसक्तबुद्धिः, जितात्मा—जितमनाः, परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेनात्मकर्तृत्वे विगतस्पृहः, एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेन संन्यासेन युक्तः कर्म कुर्वन् परमां नैष्कर्म्यसिद्धिमधि-

---

संसारशब्देन तत्फलपर्यन्ततया व्याख्यातः । ज्ञानयोगनिष्ठासंभावितनिषेधाय वा, विशेषनिषेधश्शेषाभ्यनुज्ञापर इत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगस्येति । अर्थान्तरपरत्वशङ्काव्युदासायादरातिशयविवक्षया, पुनरुक्तिपरिहाराय च—तृतीयाध्यायोक्तं स्मारयतीत्युक्तम् ॥४७॥

सहजत्वेन—वासनानियतत्वादित्यर्थः । ततः कथं त्याज्यत्वाभाव इत्यत्राह—सुकरमिति । दोषशब्देन पापविवक्षा न युक्ता, विहिते तदयोगात्; तथा च 'न त्यजेत्' इति न युक्तं, पापांशस्य सर्वैः परित्याज्यत्वात्, अतः कायक्लेशादिमात्रगर्भत्वमिह सदोषत्वमित्युच्यते, तावन्मात्रेऽप्यलसानां त्याज्यताबुद्धिस्स्यादित्यभिप्रायेणाह—सदुःखमपीति । एतेन कापिलमतान्वारोहेण सदोषमपि' इत्यनुवाद इति व्याख्यान्तरं निरस्तम्; मुमुक्षोः कथं शास्त्रीये श्रेयस्त्वेन चोक्ते क्षुद्रक्लेशासहत्वेन त्याज्यताबुद्धिः ? अतः प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न युक्त इत्यत्राह—ज्ञानयोगयोग्योऽपीति । अपिशब्दोऽन्यस्य कैमुत्यज्ञापनार्थः । अक्लेशोपायदर्शने स्वाधिकारमप्रतिसंधाय तत्र प्रवृत्तिःस्यादिति ततो नियम्यत इत्यर्थः । सदुःखत्वनिर्दुःखत्वलक्षणवैषम्यमन्वारुह्याप्रमादत्वादिर्भिर्नियम उक्तः; अथ सदुःखत्वमपि द्वयोस्समानमित्युच्यते—'सर्वारम्भा हि' इत्यर्धेन । कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्चेत्यनेन सर्वशब्दस्यात्र प्रकृतशास्त्रीयकार्त्स्न्यपरत्वमाह—दुःखसाम्ये सति किमन्यतरनियमेन ? कथं च न तत्तस्य हेतुरित्यत्राह—इयानिति । कर्मारम्भेषु कायक्लेशमात्रं; ज्ञानारम्भेषु त्वत्यासन्नत्वेऽपि कफोणिगूढायमानप्रत्यग्विषयान्वेषणेन इन्द्रियमनोनियमनप्रयासो दुःखात्मक इति भावः ॥४८॥

'सर्वत्रासक्तबुद्धिः' इत्युक्तेऽपि पुनः 'विगतस्पृहः' इत्येतत्फलसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागसहपठितकर्तृत्वत्यागविषयत्वौचित्यात् स्वप्नादिष्वपि स्वात्मनि कर्तृत्वानुसंधानप्रसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागकाष्ठाविवक्षयेत्याह—आत्मकर्तृत्वे विगतस्पृहइति । 'संन्यासेनाधिगच्छति' इति न ज्ञानयोगादिपरं, 'कर्म म

गच्छति—**परमां ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः; वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्ति सर्वेन्द्रियकर्मोपरतिरूपामधिगच्छति** ॥४९॥

**सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।**
**समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥** ५०

सिद्धिं प्राप्तः–आप्रयाणादहरहरनुष्ठीयमानकर्मयोगनिष्पाद्यध्यानसिद्धिं प्राप्तः, यथा—**येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म** प्राप्नोति, **तथा समासेन** मे निबोध। तदेव **ब्रह्म विशेष्यते—निष्ठा ज्ञानस्य या परेति** । **ज्ञानस्य** ध्यानात्मकस्य **या परा निष्ठा—परमप्राप्यमित्यर्थः** ॥५०॥

**बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।**
**शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥** ५१
**विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।**
**ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥** ५२

---

त्यजेत्' इति प्रकृतानन्वयात्, अध्यायारम्भोक्तसंन्यासविषयत्वौचित्याच्चेत्यभिप्रायेणाह—**एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेनेति**। अत्र नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दो न मोक्षविषयः, 'सिद्धिं प्राप्तः' इत्यादिना पुनः कर्तव्यविधानात्, नापि ज्ञानयोगमात्रविषयः, 'परमाम्' इति विशेषणान्नैष्कर्म्यशब्दमात्रेण च तद्विवक्षोपपत्तेः; अतोऽत्र ज्ञाननिष्ठाफलप्रारम्भो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**परमां ध्याननिष्ठामिति**। 'नैष्कर्म्यसिद्धिम्' इति समासवशात्परमत्वविशेषणशक्त्या वा सिद्धं विवृणोति **ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामिति**। उक्तार्थपरत्वमुत्तरग्रन्थानुगुण्येनाह—**वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिमित्यादिना**। निर्गतकर्मा निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यमिति व्युत्पत्तिं व्यनक्ति—**सर्वेन्द्रियकर्मोपरतिरूपामिति** ॥४९॥

'सिद्धिं प्राप्तः' इत्यस्योक्तानुवादतां सप्रकारहेतुनिर्देशेनाह—**आप्रयाणादिति**। सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्त्यभिधानात्तद्व्यतिरिक्तविषयत्वज्ञापनाय—**ध्यानसिद्धिमि**त्युक्तम्। 'यथा' इत्यस्यानन्तरग्रन्थानुसारेण पुरुषव्यापारोपादेयप्रापकप्रकारपरतामाह—**येन प्रकारेण वर्तमान** इति। मे निबोध—मत्तो निश्चयेनावधारयेत्यर्थः। परमे फले ह्युपायो नितिष्ठति; अतस्तदेवोपायपर्यवसानभूमितया निष्ठेत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**तदेव ब्रह्म विशेष्यत** इति। ज्ञानशब्दस्यात्रानन्तरोच्यमानध्यानविश्रान्तिमाह—**ध्यानात्मकस्येति** ॥५०॥

बुद्धिशब्दोऽत्र प्रस्तुतब्रह्मशब्दाभिप्रेतविषयबुद्धिगोचरः, तस्याश्शुद्धिश्चासमग्रविषयत्वसंशयविपर्ययरूपदोषराहित्यमित्याह—**यथावस्थितात्मतत्त्वविषययेति**। 'धृत्या' इति पूर्वोक्तसप्रकारसात्त्विकधृतिपरामर्शमाह—**विषयविमुखीकरणेनेति**। अत्र धृत्या मनोनियमनं कर्मोक्तम्, अपि च पूर्वमेव त्यक्तविषयस्य कोऽसौ तदानींतनस्त्याग इत्यत्राह—**असन्निहितान् कृत्वेति**। विषयसन्निधिर्हि विजितेन्द्रियमपि क्षोभयेदिति भावः। 'रागद्वेषौ व्युदस्य' इति वैषयिकरागद्वेषयोर्व्युदासस्यापि तादात्विकविषय-

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३

बुद्धया विशुद्धया—यथावस्थितात्मतत्त्वविषयया युक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य च विषयविमुखीकरणेन योगयोग्यं मनः कृत्वा, शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा—असन्निहितान् कृत्वा तन्निमित्तौ च रागद्वेषौ व्युदस्य, विविक्तसेवी—सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे वर्तमानः, लघ्वाशी—अत्यशनानशनरहितः, यतवाक्कायमानसः—ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्मनोवृत्तिः, ध्यानयोगपरो नित्यम्—एवंभूतस्सन् आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः—ध्येयतत्त्वव्यतिरिक्तविषयदोषावमर्शेन तत्रतत्र विरागतां वर्धयन्, अहंकारम्—अनात्मन्यात्माभिमानं, बलं–तद्वृद्धिहेतुभूतवासनाबलं, तन्निमित्तं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य–निर्ममः, सर्वेष्वनात्मीयेष्वात्मीयबुद्धिरहितः, शान्तः—आत्मानुभवैकसुखः, एवंभूतो ध्यानयोगं कुर्वन् ब्रह्मभूयाय कल्पते—ब्रह्मभावाय कल्पते; सर्वबन्धनिर्मुक्तो यथावस्थितमात्मानमनुभवतीत्यर्थः ॥५१–५३॥

---

त्वाय 'वैराग्यं समुपाश्रितः' इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहारायचाह—**तन्निमित्ताविति** । एतेन विषयासन्निधानफलप्रदर्शनम् । यद्वा विप्रकृष्टेष्वपि सूक्ष्मसङ्गो निरोद्धव्य इति भावः । विविक्तत्वं रहितत्वम्; तत्प्रकृतोपयोगेन विशिनष्टि—**सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देश** इति । 'लघ्वाशी' इत्यनेन पूर्वोक्तं "नात्यश्नतः' इत्यादिकं स्मार्यत इत्याह—**अत्यशनानशनरहित** इति । 'धृत्यात्मानं नियम्यच' इत्यादिना 'यतवाक्कायमानसः' इत्यस्य पुनरुक्तिपरिहारायाह—**ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्मनोवृत्तिरिति** । कायस्याभिमुखीकरणं स्थिरासनादिपरिग्रहः; वाचस्तु प्रणवादिव्यतिरिक्तवर्जनम्; मनसस्तु शुभाश्रयालम्बनम् । उक्तानां ध्यानयोगशेषत्वमाह—**एवम्भूतस्सन्निति** । नित्यशब्दविवक्षितमाह—**आप्रयाणादहरहरिति** । 'रागद्वेषौ व्युदस्य' इति वैषयिकरागद्वेषयोर्व्युदासोक्तेः 'वैराग्यं समुपाश्रितः' इत्येतदाभिमाननिकविषयम्, तत्र सम्यगुपाश्रयणं पूर्वसिद्धस्यापि सम्यगवस्थापनमित्यभिप्रायेण—**विरागतां वर्धयन्नित्युक्तम्** । एवमहंकारादिविमोचनेऽपि द्रष्टव्यम् । शरीरमनःप्राणादिबलानां योगविरोधित्वाभावात्—**वासनाबलमिति** विशेषितम् । दर्पोऽत्राहंकारबलहेतुकोऽङ्गीकर्तव्यानङ्गीकारः । योगित्वशान्तत्वादिनिमित्तोऽपि दर्पस्त्याज्यः, "[2]हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति इति स्मरणात् । मनोवाक्कायव्यापारनिवृत्त्यादेरुक्तत्वाच्छान्तशब्दोऽत्र शमहेतुविशेषपर इत्याह—**आत्मानुभवैकसुख** इति । इन्द्रियव्यापारोपरतिः क्रोधादिनिवृत्तिश्च बाह्यसुखनिस्स्पृहत्वात्, तच्च प्रभूतात्मस्वसुखलाभादिति भावः । उक्तेषु सर्वेषु ध्यानयोगस्याङ्गित्वमाह—**एवम्भूतो ध्यानयोगं कुर्वन्निति** । ध्यानमेवात्र योगः; ध्यानेनवा योगः । अनन्तरश्लोकार्थपरामर्शेन ब्रह्मशब्दस्यात्र शुद्धात्मविषयतामाह—**सर्वबन्धेति** ॥५१–५३॥

---

प्र-पा ॥ [1]. गी. ६-१६ ॥ [2]. ॥

**ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।**
**समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।।** ५४

ब्रह्मभूतः—आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारमच्छेषतैकस्वभावात्मस्वरूपः, **'इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' इति हि स्वशेषतोक्ता; प्रसन्नात्मा—क्लेशकर्मादिभिरकलुषस्वरूपो मद्व्यतिरिक्तं न कंचन भूतविशेषं प्रति शोचति; न किंचन कांक्षति; अपितु मद्व्यतिरिक्तेषु सर्वेषु भूतेषु अनादरणीय-**

---

एवं कर्मयोगादिसाध्यप्रत्यगात्मानुभवस्य परभक्त्यधिकारापादकत्वमुच्यते—'ब्रह्मभूतः' इति श्लोकेन। तदभिप्रायेण परशेषतैकस्वभावत्वस्याप्याविर्भाव उक्तः। योगसाध्यं ब्रह्माख्यमिह ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायेणापरिच्छिन्नज्ञानाविर्भावोक्तिः। शेषत्वस्य स्वरूपानुबन्धित्वं प्रागेवोक्तमित्याह—**इतस्त्वन्यामिति**। ''[१]रागादिदूषिते चित्ते नास्पदी मधुसूदनः' इत्याद्युक्तपरभक्त्यनर्हतानिवृत्तिः 'प्रसन्नात्मा' इत्युच्यत इत्याह—**क्लेशकर्मादिभिरकल्मषस्वरूप** इति। आदिशब्देन विपाकाशययोर्ग्रहणं, तयोरपि कालुष्यरूपत्वात्, 'क्लेशकर्मविपाकाशयैः' इति सन्नियोगशिष्टत्वाच्च। अविद्यास्मितादयः पञ्च—क्लेशाः; कर्म—पुण्यपापरूपं, जात्यायुर्भोगाः—विपाकाः, आशयाः संस्काराः। '[२]यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते' इति प्रागुक्तं 'न शोचति' इति परामृष्टम्। तथा '[२]यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः' इत्युक्तं 'न कांक्षति' इति स्मारितम्। अत्र **न** प्रहृष्यति' इति पाठान्तरप्रसिद्धत्वादनङ्गीकृतम्। तत्रात्मानुभवसुखेन बाह्यवैतृष्ण्यं तावज्जायते, परमात्मनस्तु प्रत्यगात्मनोऽप्यधिकसुखतया श्रुतत्वात्तदनुबुभूषा स्थायिनीत्यभिप्रायेण मद्व्यतिरिक्तशब्दः। शोककांक्षानुदयहेतुः 'समः' इत्युच्यत इत्यभिप्रायेण—**अनादरणीयतायां सम**इत्युक्तम्। तुल्यानादर इत्यर्थः। परावरतत्त्वविवेकफलमन्यानादरसाम्यं व्यनक्ति—**निखिलमिति**। **वस्तुजातमि**त्यनेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामेव मेर्वपेक्षया माषसर्षपादीनामिवावान्तरोत्कर्षस्यानादरयोग्यत्वं सूचितम्। **तृणवदिति**—नहि रत्नपर्वतमारुरुक्षोः पलालकूटे सङ्गस्स्यादिति भावः। अत्र मच्छब्देन परभक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्थतया पूर्वत्र शास्त्रान्तरेषु च प्रपञ्चितानामुपासनदशायामनुसंधेयानां चाकाराणामभिप्रेतत्वमाह—**मयि सर्वेश्वर**इत्यादिभिः। **सर्वेश्वर** इति—ईशितव्यस्य बद्धस्य किं तथाभूतैः ईशितव्यान्तरैरिति भावः। **निखिलजगदुदयविभवलयलील** इति—''[३]कारणं तु ध्येयः' इति हि श्रुतिरिति भावः। यद्वा करणकलेबरप्रदानादिभिर्महोपकारके

---

प्र·पा ।। [१]. विष्णुधर्मे. ९-१०. 'हिंसादिरहितः कायः केशवाराधन त्रयम्। रागादिदूषिते····मधुसूदन ।। नवध्नाति पदं हंसः कदाचित्कर्दमाम्भसि। नयोग्या केशवस्तुत्यै वाग्दुष्टाचानृतादिना ।।११।। तमस्सनाशनाया-लग्नेन्दोर्लेखा घनावृता। हिंसादिदूषितः कायः केशवाराधने कुतः।।१२।। जनचित्तप्रसादाय ननभस्तिमिरावृतम्। तस्माच्छुद्धस्वभावेन सत्यवाक्येन च द्विज' ।। १३।। इत्यादि ।।

[२]. गी. ६-२२ ।।

[३]. अथर्वशिखोपनिषदि ।।

ष्ठितानां विपाक उक्तः; इदानीं काम्यानामपि कर्मणामुक्तेनैव प्रकारेणानुष्ठितानां स एव विपाक इत्याह—

**सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।**
**मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥** ५६

न केवल नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि, अपितु सर्वाणि काम्यान्यपि कर्माणि, मद्व्यपाश्रयः—मयि सन्न्यस्तकर्तृत्वादिकः, कुर्वाणो मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदमव्ययम्—अविकलं प्राप्नोति; पद्यत इति पदं—मां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥५६॥

यस्मादेवं, तस्मात्—

**चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।**
**बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तस्सततं भव ॥** ५७

चेतसा—आत्मनो मदीयत्वमन्नियाम्यत्वबुद्ध्या, उक्तं हि *'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा' इति; सर्वकर्माणि सकर्तृकाणि साराध्यानि मयि संन्यस्य मत्परः—अहमेव फलतया प्राप्य इत्यनुसंदधानः कर्माणि कुर्वन्निममेव बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव ॥५७॥

**मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।**
**अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥** ५८

---

पूर्वत्र ज्ञाननिष्ठोक्ता, अनन्तरं कर्मनिष्ठोच्यत इति शङ्काव्युदासाय पूर्वत्रापि कर्मनिष्ठायामेवावान्तरविशेषविपत्तिमनुवदन् संगतिमाह—**एवमिति** । विपाकोऽत्र पूर्वश्लोकद्वयोक्तपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिपर्यन्तः । विहितकर्मणां पूर्वमुक्तत्वात्सर्वकर्माण्यपीति निषिद्धानुष्ठानं भगवदनन्यतास्तुत्यर्थमुपक्षिप्यत इति स्वैराभिलाषिशङ्करादिमतमपाकरोति—**इदानीं काम्यानामपिकर्मणामिति** । सर्वशब्दोऽत्र शास्त्रीयेष्वेवानुक्तसंग्रहणार्थ इति भावः । तदेव विवृणोति—**नकेवलमित्यादिना** । पूर्वश्लोकस्थप्राप्यमेवात्रापि सविशेषणपदशब्देन निर्दिष्टमित्यभिप्रायेण निर्वक्ति—**पद्यत**इति ॥५६॥

उक्तं परमपुरुषार्थसाधनत्वमनन्तरोपायानुशासनहेतुरित्याह—**यस्मादेवमिति** । चेतश्शब्दसाफल्याय तदभिप्रेतं चेतसो भगवति कर्मसंन्यासकरणत्वं येन प्रकारेण, तमाह—**आत्मनो मदीयत्वमन्नियाम्यत्वबुद्ध्ये**ति । अत्र चेतश्शब्दस्यैव तात्पर्यं प्राचीनसविशेषणनिर्देशेन स्थापयति—**उक्तंहीति** । अध्यात्मचेतसा—परशेषत्वादिविशेषितयथावस्थितात्मगोचरबुद्ध्येत्यर्थः । सर्वशब्देन स्वरूपकार्त्स्न्यवदनुबन्धिकार्त्स्न्यमपि प्रागुक्तप्रकारेणाभिप्रेतमित्याह—**सकर्तृकाणि साराध्यानीति** । बुद्धियोगशब्देन मुमुक्षोरसाधारणं कर्तृत्वानुसंधानादिकं सर्वं प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याह—**इममेव बुद्धियोगमिति** ॥५७॥

---

प्र-पा ॥ * गी. ३-३० ।

एवं मच्चित्तस्सर्वकर्माणि कुर्वन् सर्वाणि सांसारिकाणि दुर्गाणि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि अथ त्वम्, अहंकारात्—अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावात्, मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत्, विनङ्क्ष्यसि विनष्टो भविष्यसि; नहि कश्चिन्मद्व्यतिरिक्तः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्ययोः प्रशासिता वास्ति ॥५८॥

**यद्यहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।**
**मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९**

यद्यहंकारम् आत्मनि हिताहितज्ञाने स्वातन्त्र्याभिमानम् आश्रित्य मन्नियोगमनादृत्य न योत्स्य

---

'मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि' इत्यत्र मच्चित्तशब्देन पूर्वश्लोकोक्तस्यैवानुवादात्तत्र च बुद्धिविशेषविशिष्टकर्मविधिपरत्वादुत्तरेष्वपि ग्रन्थेषु युद्धाख्यस्वधर्मप्रोत्साहनस्यैव स्फुटत्वादिहापि तद्विवक्षामाह—**एवं मच्चित्तस्सर्वकर्माणि कुर्वन्निति**। मच्चित्तत्वमात्रस्य विधेयत्वे अनन्तरं युद्धनिवृत्त्यध्यवसायप्रतिक्षेपो न संगच्छत इति भावः। दुर्गशब्दस्य गिरिवनजलादिदुर्गेषु प्रसिद्धिप्रकर्षात्क्षत्रियस्य चार्जुनस्य युयुत्सोस्तन्निस्तारापेक्षासंभवात्तद्विषयत्वशङ्कामप्यपाकर्तुं पूर्वापरानुसंधेन—**सांसारिकाणीति** विशेषितम्। 'मत्प्रसादात्' इत्यनेन व्युत्पत्त्यनुशासनश्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धापूर्वादिकल्पनाव्युदासः, स्वस्य फलप्रदाने प्रतिबन्धनिवृत्त्यादिमात्रसाकांक्षत्वं च सूच्यत इत्यभिप्रायेणाह—**मत्प्रसादादेवेति**। एवं नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणां कर्मणां बुद्धिविशेषनियमादियोगेन कर्मयोगशब्दितानां परम्परया परिपूर्णभगवत्प्राप्तिपर्यन्तं विपाकमुपपाद्य सर्वथा कर्मयोग एव ते कर्तव्य इति निगमितम्। अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह—'अथचेत्' इत्यर्धेन। हितवचनानादरस्य निमित्तभूतमहङ्कारविशेषमाह—**अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावादिति**। **न श्रोष्यसीति**—श्रूयमाणेऽपि श्रुतफलनिवृत्त्यभिप्रायम्। 'विनङ्क्ष्यसि' इत्यनेनानादिकालमनुवृत्तस्यात्मनाशस्योत्तरकालेऽप्यनुवृत्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—**नष्टो भविष्यसीति**। 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इति प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञापनमिति भावः। अश्रवणादिनिदानमाप्तान्तरादिसम्भवमपाकुर्वन् 'विनङ्क्ष्यसि' इत्यस्य शापवचनतुल्यताव्यावृत्त्यर्थं स्वस्यैवाप्ततमत्वकथनेन स्वोपदिष्टस्यार्थस्थितिरूपतायामभिप्रायमाह—**नहि कश्चिदिति**। अन्ये हि वक्तारो मया वाचिताः परिमितविषयं किंचिद्वदन्ति; अहं तु सर्वस्याधिकारिणस्सर्वविधहिताहितवेदी; यानि च परोक्तानि शास्त्राण्यनुक्तानि च च्छन्दांसि, तान्यपि मदाज्ञारूपतयैव प्रमाणभूतानीति भावः ॥५८॥

एवमश्रवणफलभूतयुद्धनिवृत्तेर्विनाशहेतुत्वमुक्तम्; अथ युद्धनिवृत्तेरेवाशक्यत्वमुच्यते, किं च भवतु कर्मयोगो मया कर्तव्यः; युद्धव्यतिरिक्तं किमपि कर्मयोगान्तरमुपाददानस्य मे विनाशो न स्यादिति शङ्कामपाकरोति—'यद्यहङ्कारम्' इति श्लोकेन। अहंकारं युद्धनिवृत्त्यानुगुण्येन विशिनष्टि—**आत्मनि हिताहितेति**। अहंकाराश्रयणफलमाह—**मन्नियोगमनादृत्येति**। 'न श्रोष्यसि' इत्यस्यवाय-

इति मन्यसे, एष ते स्वातन्त्र्यव्यवसायो मिथ्या भविष्यति; यतः प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति—मत्स्वातन्त्र्योद्विग्नं त्वामज्ञं प्रकृतिर्नियोक्ष्यति ॥५९॥

तदुपपादयति—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धस्स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६०

स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यम्, स्वभावजेन शौर्याख्येव स्वेन कर्मणा निबद्धः तत एवावशः परैर्धर्षणमसहमानस्त्वमेव तद्युद्धं करिष्यसि, यदिदानीं मोहात्—अज्ञानात् कर्तुं नेच्छसि ॥६०॥

सर्वं हि भूतजातं सर्वेश्वरेण मया पूर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तने नियमितं, तच्छृणु;—

ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१

---

मर्थः । 'एषः' इत्यनेन परामृष्टमाह—स्वातन्त्र्यव्यवसाय इति । स्वातन्त्र्याभिमानगर्भस्तन्मूलो वा व्यवसायः स्वातन्त्र्यव्यवसायः । तदुभयं 'मन्यसे' इत्यनेन 'अहंकारमाश्रित्य' इत्यनेन च सूचितम् । प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्ययुक्तम्, अचेतनत्वात्तस्याः, चेतनव्यापारत्वाच्च नियोगस्येति शङ्कामुपालम्भाभिप्रायेण परिहरति—मत्स्वातन्त्र्योद्विग्नं त्वामिति । मदुक्तकरणे सर्वज्ञस्य मे सर्वं भरस्स्यात्; मन्नियोगातिक्रमे तु मय्युदासीने प्रकृतिपरतन्त्रस्त्वमहितेष्वेव प्रवृत्तस्यसीति भावः ॥५९॥

पुनरुक्तिपरिहारायाह—तदुपपादयतीति । प्रकृतेः प्रेरकत्वप्रकारमवान्तरव्यापारेण दर्शयतीत्यर्थः । 'प्रकृति' इति निर्दिष्ट एवायमर्थस्स्वभावशब्देनानूदितः । स्वभावशब्दश्च 'स्वभावप्रभवैर्गुणैः' इत्यत्र व्याख्यातः । प्रकृतिशब्दस्यात्र देहाद्याकारपरिणतप्रकृतिविषयत्वेऽपि स्वभावशब्दः पूर्वोक्तार्थ एव । 'शौर्यं तेजः' इत्यादिकं स्मारयति—स्वभावजं हीति । स्वेन—क्षत्रियासाधारणेनेत्यर्थः । शौर्य–निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं, तेन तन्मूलं कर्मात्र वासनावशाद्रुचिविषयतया बन्धकत्वेनोक्तम् । मदुक्तानादरे प्रकारान्तरेणापि करिष्यस्येवेत्यपिशब्दार्थः । तदभिप्रायेणाह—त्वमेवेति । परैर्धर्षणमसहमान इति विशेषणम्—अवशस्य कथं कर्मकर्तृत्वमिति शङ्कापरिहारार्थम् । अमर्षचिकीर्षादिस्पर्धकगुणपारवश्यं कर्तृत्वस्योपयुक्तमेवेति भावः । 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्' इति वाक्यान्तर्वाक्यनिवेशो हास्यकरुणरसावेशेन । तद्विविनक्ति—यदिदानीमिति । प्राप्तावसरे धर्मयुद्धानुष्ठानं परित्यज्यातिक्रान्तावसरे परपरिभवव्रीडितो गतजलसेतुबन्धं करिष्यसीति वर्तमानभविष्यद्व्यपदेशयोस्तात्पर्यमिति भावः । 'न श्रोष्यसि' इतिवदुपदिष्टस्य चित्तानारोह इह मोहशब्देन विवक्षित इत्याह—अज्ञानादिति ॥६०॥

उक्तार्थस्थापनाय त्वय्युदासीने कथमहं प्रवर्तेय; तथात्वे वा कथं तव सर्वहेतुत्वमिति चोद्यम् 'ईश्वरः' इति श्लोकेन परिह्रियत इत्याह—सर्वंहीति । उक्तं स्वभावपारतन्त्र्यमपि मत्प्रयुक्तम्; मम च साधारणकारणत्वान्न विरोध इति भावः । ईश्वरशब्दस्यात्रेन्द्रादिशब्दवदर्वाचीनेश्वरविषयरूढि-

**ईश्वरः—सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वभूतानां हृद्देशे—सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयप्रदेशे तिष्ठति, कथं किं कुर्वंस्तिष्ठति ? यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन्—स्वेनैव निर्मितं देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्त्वादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयं-**

शङ्कापरिहाराय यौगिकमर्थमन्वर्थसमाख्यया स्थापयति—**सर्वनियमनशीलो वासुदेव** इति। 'सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षसंप्रत्ययः' इति न्यायादीश्वरत्वस्य सर्वविषयत्वं सिद्धम्। तस्य च व्याप्तिमूलत्वं वासुदेवशब्देन दर्शितम्। वक्तृविषयत्वज्ञापनाय वासुदेवशब्दः। सर्वेश्वरेण 'मया' इति ह्यधस्तादर्शितम्। सर्वव्याप्तस्य हृद्देशे विशेषस्थितिवचनं किमर्थमित्यत आह—**सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयप्रदेश**इति। एतेन हृदयस्थितेः 'भ्रामयन्' इत्यत्रोपयोगो दर्शितः। **कथ**मित्युपकरणाभिप्रायम्; 'मायया' इति हि तदुत्तरम्। **किंकुर्वन्नि**ति—ईश्वरशब्देन नियन्तृतैकनिरूपणीयतया प्रतिपन्नोऽसौ कीदृशं नियमनं कुर्वन्नित्यर्थः। 'यन्त्र' इत्यादि 'भ्रामयन्' इत्यन्तमेकं वाक्यं प्रश्नवाक्यादाकृष्टेन तिष्ठतिनान्वेतव्यम्। प्रागुक्तसर्वपरामर्शेन यन्त्रमायादिशब्दानामर्थं विवृणोति—**स्वेनैव निर्मित**मित्यादिना। भूतशब्देन, हृत्प्रदेशनिर्देशेन, पुरुषप्रवृत्तिविशेषानुगुण्यात्, अर्थस्वभावेन च यन्त्रशब्दोऽत्र देहेन्द्रियसंघातविशेषविषयः। महतः परमव्यक्तशब्देन निर्दिष्टम्, तत्रैव च "शरीरं रथमेव च' इति रथाख्ययन्त्रत्वेन रूपितमिति ज्ञापनाय—**देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्य**मित्युक्तम्। तथा च श्रूयते—"[2]सर्वाजीवे सर्वसंस्थे भ्रमन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे' '[3]पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' इति। एतेन 'यन्त्रारूढानीव' इतीवशब्दलोपेन व्याकुर्वन्तो निरस्ताः। **स्वकीये**ति—आदौ '[4]गुणमयी मम माया' इति ह्युक्तम्, श्रुतिश्च "[5]अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः' '[6]मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति जीवस्य कर्तृत्वादिभङ्गपरिहाराय—**गुणानुगुण**मित्युक्तम्। नहि जीवमीश्वरो भूतावेशन्यायेन प्रवर्तयति; अपितु सत्त्वादिगुणमयान् भावान् पुरस्कृत्य पूर्वसिद्धवासनाविशेषजनितसङ्गद्वारेणेति न विरोधः। भ्रामयन्—भ्रमयन्नित्यर्थः। तत्र प्रवृत्तिहेतुतया मोहनमन्तर्नीतं, न तु शाब्दमित्याह—**प्रवर्तयन्नि**ति। अत्र शब्देन परोक्षव्यपदेशेनापि वक्ता वासुदेवो

**प्र-पा** ॥ [1]. कठ. ३-३ ॥

[2]. श्वेता. १-६. नारदपरिव्राजकोपनिषदि च. ९ उपदेशे सर्वाजीव इति–अस्यार्थः–सर्वाजीवे–सर्वजीवनहेतुभूते, सर्वसंस्थे–सर्वलयाधारे, तस्मिन् ब्रह्मचक्रे–तस्मिन् निरतिशयबृहति ब्रह्मरूपचक्रे, हंस–हन्ति–गच्छतीति संसारकान्तारपर्यटनशीलतया हंसशब्दवाच्यो जीवो भ्रमतीत्यर्थः। पृथगिति—भ्रमयितृत्वेन परमात्मानं, तेन भ्राम्यमाणन्तच्छरीरभूतश्च स्वात्मानं मत्वा तज्ज्ञानप्रीतेन परमात्मना प्रसन्नेन जुष्टः–प्रीत्या विषयीकृतस्सन् मुक्तिम्प्राप्नोतीत्यर्थः'—इति ॥

[3]. गी. ७-१४ ॥

[4]. श्वे. ४-९ ॥

[5]. श्वे. ४-१० ॥

स्तिष्ठतीत्यर्थः; पूर्वमप्येतदुक्तं *'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इति; †'मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' इति च; ‡'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिका श्रुतिश्च ॥६१॥

एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाह—

**तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।**
**तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२**

यस्मादेवं, तस्मात्तमेव—सर्वस्य प्रशासितारमाश्रितवात्सल्येन त्वत्सारथ्येऽवस्थितम् 'इत्थंकुरु' इति च शासितारं सर्वभावेन—सर्वात्मना शरणं गच्छ—सर्वात्मनानुवर्तस्व; अन्यथापि तन्मायाप्रेरि-

---

निर्दिष्ट इतीममर्थं प्रागुक्तेन द्रढयितुमाह—**पूर्वमपीति**। [1]'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिनिर्दिष्टोऽन्तर्यामी सौबालिक्यामुपनिषदि नारायण इति विशेषितः—'[2]एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति ॥६१॥

स्वतन्त्रे स्वमायया प्रेरयति परतन्त्रस्तां कथं निस्तरेदित्यत्रोत्तरं 'तमेव शरणम्' इति श्लोक इत्याह—**एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाहेति**। **यस्मादेवम्**—अन्यथापि बुद्धया निवर्तितुमशक्यत्वादित्यर्थः, सर्वस्येश्वराधीनत्वादिति वा। **'तमेव'**इत्यनेन मायां कोऽन्यो निवर्तयितुं शक्नोतीति सूचितमित्याह—**सर्वस्य प्रशासितारमिति**। अत्यन्तस्वतन्त्रस्स एव हीदानीं रथिनस्तव सारथित्वेन परतन्त्रः प्रशास्तीत्यभिप्रायेण—**आश्रितवात्सल्येनेत्यादिकमुक्तम्**। एवमनुवर्तनीयत्वाय परत्वं सौलभ्यं च दर्शितम्। भावशब्दोऽत्र मनोवृत्तिपर इत्याह—**सर्वात्मनेति**। सर्वप्रकारेणेति वार्थः। तेन 'वासुदेवस्सर्वम्' इत्युक्तप्रक्रिययान्तर्यामित्वेनोपदेष्टृत्वेन प्राप्यत्वप्रापकत्वादिभिश्चैक एवावस्थित इत्यनुसन्धानं वा विवक्षितम्। अत्र शरणशब्द उपदेशादिमुखेन गोप्तृविषयः; तेनैव द्वारेणोपायपरो वा। यथोपदिष्टकरणमेवात्र शरणागतिरित्यभिप्रायेणाह—**सर्वात्मानुवर्तस्वेति**। 'न श्रोष्यसि' 'न योत्स्ये' इत्युक्तनिषेधपरत्वादनुवर्तनमेवात्र शरणागतिरिति दर्शयितुं प्रकृतेन विपर्यये प्रत्यवायेन योजयति—**अन्यथापीति**। प्रकृतोपयोगेनानुवृत्तिं विशिषन् विवक्षितमुपसंहरति—**अतस्तदुक्तप्रकारेणेति**। स्ववर्णाश्रमानुरूपतदाज्ञानुवर्तनमेव हि तत्प्रीणनमिति भावः। उक्तानुवृत्तिं प्रसादहेतुतयोत्तरार्धेन योजयति—**एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादादिति**। 'मत्प्रसादात्' इत्युक्त एवार्थः 'तत्प्रसादात्' इत्यत्र निर्दिष्टः। तत्रोक्तं सर्वदुर्गतरणमिह परा शान्तिः। शान्तेश्चात्र परत्वं निवृत्तजातीयकारणसामानाधिकरण्यविरहेणापुनरङ्कुरत्वमित्यभिप्रायेणाह—**सर्वकर्मेति**। सर्वकर्मबन्धोपशमपरशान्तिशब्देन अनिष्टनिवृत्तिरुक्ता। 'स्थानं प्राप्स्यसि' इति इष्टप्राप्तिरुच्यते। शाश्वतशब्देन ब्रह्मादिस्थानव्यवच्छेदः। मूलप्रकृतिस्सूक्ष्मावस्था,

---

**प्र-पा ॥** * गी. १५-१५ ॥
† गी. १०-८ ॥
‡ बृ. ५-७-२२ ॥ मा-पा ॥

[1]. बृ. ५-७-२२ ॥ मा-पा ॥
[2]. सुबाल. ७-खं ॥

तेनाज्ञेन त्वया युद्धादिकरणमवर्जनीयम्; तथा सति नष्टो भविष्यसि; अतस्तदुक्तप्रकारेण युद्धादिकं कुर्वित्यर्थः; एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादात् परां शान्तिं—सर्वकर्मबन्धोपशमं शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि; यदभिधीयते श्रुतिशतैः—※'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' ※'ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते। यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः' १'यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः' २'परेण नाकं निहितं गुहायां' ३'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' ४'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' ५'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादिभिः ॥६२॥

---

मुक्तप्राप्यस्थानमिति केचित्; सत्यलोकादिष्वेव वैष्णवस्थानमिति चापरे; तत्स्थानशब्दस्य मुख्यार्थस्वीकाराय, वादक्षेपाय चाप्राकृतस्थानं श्रुतिभिरुपपादयति—यदभिधीयतइति । अधीतवेदानां संप्रतिपत्त्यतिशयार्थं—श्रुतिशतैरित्युक्तम् । एतेन कारणश्रुतीनाम् "एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादीनां सृक्ष्यमाणकार्यप्रपञ्चमात्रप्रलयपरत्वं बहुश्रुत्यविरोधाय दर्शितम् । "[२]तद्विष्णोः' इति वाक्यं प्रत्येकं सदापश्यदनेकसूरिविशिष्टविधिपरं, कृत्स्नस्याप्राप्तत्वात् । 'विष्णोः' इति वैयधिकरण्याच्च नात्र स्वरूपपरता युक्ता । "[३]यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति' इत्यत्राप्यनवच्छेदान्नित्यं सन्तीति सिद्धम् । अत्र च 'शाश्वतं स्थानम्' इति निर्दिष्टं परमात्मन एव स्थानमिति प्रकरणान्तरे व्यक्तम् । "[४]रम्याणि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा । आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः । एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः'—इति—आह च भगवान् पराशरः— "[५]एकान्तिनस्सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः' इति ॥६२॥

---

प्र-पा ॥ ※ ऋग्वेदे. १-२-७-१-५-२२-२०. तद्विष्णोरिति—'विष्णोः'—परस्य ब्रह्मणः, परम पदं सूरयः सदा पश्यन्तीति वचनात् सर्वकालदर्शनवन्तः परिपूर्णज्ञानाः केचन सन्तीति ज्ञायते । ये सूरयः ते सदा पश्यन्तीति वचनव्यक्तिः । ये सूरयः ते सदा पश्यन्तीमि वचनव्यक्तिः । ये सूरयः ते सदा पश्यन्तीति वा । उभयपक्षेऽप्यनेकविधानं न संभवतीति चेन्न अप्राप्तत्वात्सर्वस्य सर्वविशिष्टं परमं स्थानं विधीयते' इतिवेदार्थसंग्रहे व्याख्यातेयं श्रुतिः ॥ श्रुतप्रकाशिकायां 'तद्विष्णोरित्यादि—स्थानविधिः, सूरिविधिः, सदादर्शनविधिश्चेत्यभिप्रेत्य' इत्यादि ॥

१ ॥

२ तै. नारायणं ॥

३ अम्भस्यनुवाके ॥

४ छां. ३-१३-७ ॥

५ कठ. १-३-९ ॥

[१]. छां. ६-२-१ ॥

[२]. पुरुषसूक्ते; ४. काण्डेच. २. प्र ॥

[३]. पुरुषसूक्ते; ३. काण्डेच. ५. प्र ॥

[४]. भारते. शा. मो.१९६-४. आत्माकेवलतामेत्य तत्र गत्वा न शोचति । ईदृशं परम स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥११॥ एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः । (एतेते निरायाः प्रोक्ताः सर्व एव यथातथम् । तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः) इति मुद्रितकोशपाठः ॥

[५]. वि. पु. १-६-३९ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३

इति एवं ते मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गुह्याद्गुह्यतरं कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोगविषयं च सर्वमाख्यातम्; एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि, तथा कुरु—कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमातिष्ठेत्यर्थः ॥६३॥

---

एवमर्जुनस्य युद्ध प्रोत्साहनव्याजेन सर्वाध्यात्मशास्त्रार्थजातमुपदिश्य सर्वासु निष्ठासु नित्यकर्मणो दुस्त्यजतयान्तेऽपि युद्धकर्तव्यत्वमेव स्थापितम् । अथ ''स हि धर्मस्सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' इति प्रत्यभिज्ञापयिष्यमाणप्रकारेण श्रोतव्यान्तराभावज्ञापनाय प्रक्रान्तनिष्ठात्रयं पुष्कलोपदिष्टतया यथाधिकारमनुष्ठेयत्वेन निगम्यते—'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' इति श्लोकेन । वाच्यवचनयोस्सम्यक्त्वं पौष्कल्यं च इतिकरणेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—इत्येवमिति । ते—'[2]यच्छ्रेयस्स्यात्' इत्यादिवादिने प्रपन्नाय शिष्यायेत्यर्थः । अत्र लौकिकप्रमाणप्रसिद्धविषयेभ्य आयुर्धनुर्गान्धर्व[1]वेदार्थनीतिशास्त्रादिजन्येभ्यो ज्ञानेभ्यः प्रकृष्टातीन्द्रियपारलौकिकस्वर्गादिपुरुषार्थतदुपायविषयं वेदाख्यशास्त्रमूलं विविधज्ञानं गुह्यशब्देन विवक्षितम् । गुह्यतरशब्देन तु वेदान्तनिष्पाद्यं तदुपबृंहणभूतैतच्छास्त्रविशोधितं मुमुक्षुभिर्यथाधिकारमनुष्ठेयव्यवहिताव्यवहितसमस्तमोक्षोपायज्ञानं प्रदर्श्यते । तत्र त्रिवर्गमात्रसक्तेभ्यो गोपनीयतया गुह्यतरत्वोक्तिरित्यभिप्रायेणाह—मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गुह्याद्गुह्यतरमिति । नन्वेतच्छास्त्रोक्तेष्वेव गुह्यगुह्यतरविभागस्स्यात्, तत्राप्यन्तिमाध्यायोक्तमेव गुह्यतरतयात्र निगम्यत इति शङ्कामपाकरोति—कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोगविषयं चेति । 'विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु' इत्यनन्तरवाक्यपरामर्शस्वारस्याद्गीताशास्त्रोक्तं कृत्स्नमिह गुह्यतरशब्देन विवक्षितमिति गम्यते । तदवान्तरतारतम्यं तु सर्वगुह्यतममित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यत इति भावः । 'आख्यातम्' इत्यनेन वक्तव्यान्तराभावो व्यञ्जित इत्यभिप्रायेणाह—सर्वमाख्यातमिति । मया—स्वतस्सार्वज्ञ्यादिगुणयोगादाप्ततमेन हितैषिणा चेत्यर्थः । 'अशेषेण विमृश्य' इत्यनेन विवक्षितमाह—स्वाधिकारानुरूपमिति । सहसैव पूर्वपूर्वपरित्यागो न युक्त इति भावः । 'यथेच्छसि तथा कुरु' इत्येतन्न युद्धकरणाकरणविषयम्, निष्ठात्रयेऽपि नित्यनैमित्तिकानां वर्णाश्रमानुबन्धिकर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वोक्तेः, 'यदहंकारमाश्रित्य' इत्यादिश्लोकाभ्यामर्जुनेन युद्धस्य दुस्त्यजतां वदतो भगवतस्तन्निवृत्तिविवक्षानुपपत्तेश्च । अतोऽत्र तत्तदधिकारानुरूपमुपदिष्टेषु शास्त्रार्थपर्वसु बुद्धिमत्तारतम्यं कर्मज्ञानभक्तिषु कर्मण्यस्मिन्ममेदानीमधिकार इति परामृश्य तस्मिन् पर्वणि परिगृहीतस्ववर्णाश्रमधर्म एव वर्तस्वेत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमातिष्ठेति । एतेन 'कर्मज्ञानयोगयोरिदं निगमनम्, 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादिना भक्तियोगनिगमनम्' इति कैश्चिदुक्तो विभागो निरस्तः ॥६३॥

---

प्र-पा ॥ [1]. ॥ [2]. गी. २-७ ॥ [1]. वेदार्थशास्त्रादि. पा ॥

**सर्वगुह्यतमं भूयश्शृणु मे परमं वचः ।**
**इष्टोऽसि मे दृढ इति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥** ६४

सर्वेष्वेतेषु गुह्येषु भक्तियोगस्य श्रैष्ठ्याद्गुह्यतमम् इति पूर्वमेवोक्तम्—*'इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे' इत्यादौ; भूयोऽपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु; इष्टोऽसि मे दृढ इति ततस्ते हितं वक्ष्यामि ॥६४॥

**मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।**
**मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥** ६५

अविशेषेण त्रिविधेऽपिहि निगमिते त्रयाणामप्यन्यापेक्षया गुह्यतरत्वे चोक्ते त्रिष्वेतेषु व्यवहिता-व्यवहितोपायविभागेन गुह्यतमाध्यवसायार्थं, पुनः प्राधान्यात्तत्रैव शास्त्रतात्पर्यातिशयद्योतनाय 'सर्व-गुह्यतमम्' इत्यादिश्लोकद्वयेन भक्तियोगरूपशास्त्रसारार्थः प्रतिसंधाप्यते । तदभिप्रायेण हि [1]"शास्त्र-सारार्थ उच्यते' इति संगृहीतम् । विवृतं चाध्यायादौ । अत्र 'सारार्थत्वोपतया सारतमं प्रपदनं चरम-श्लोकेन प्रतिपाद्यते' इति सोऽपि 'शास्त्रसारार्थः' इत्यनेनैव क्रोडीकृतः । 'सर्वगुह्यतमम्' इत्रत योगवि-भागवता '[2]सप्तमी शौण्डैः' इत्यनेन समासमभिप्रेत्य—सर्वेष्वेतेष्विति सप्तमीनिर्देशः । गुह्यतमशब्द-प्रत्यभिज्ञानाद्भूयश्शब्दस्वारस्यात् 'मन्मना भव' इति श्लोकस्य चालनान्तरस्य पूर्वोक्तस्यैव पाठात्स एव भक्तियोग इह शास्त्रान्ते शास्त्रसारत्वज्ञापनायोद्धियते, नत्वर्थान्तरमित्यभिप्रायेणाह—**गुह्यतमम् इति पूर्वमेवोक्तमिति** । अत्र वाच्यस्य गुह्यतमत्वमेव वचस्युपचरितमित्याह— **भूयोऽपि तद्विषयमिति** । श्रवणमात्रावृत्तेः 'शृणु' इत्यनेनैव साध्यत्वाच्छ्रुतार्थविषयत्वपरोऽत्र भूयश्शब्दः । व्यवधाननैरपेक्ष्येण गुह्यतमनिष्कर्षार्थितया पुनर्वचनं सार्थमिति भावः । वचसः परमत्वोक्तिः नातःपरं वक्तव्यमस्ति इति निगमनाभिप्राया । यद्वा वाच्यस्य परमत्वात्तद्वचसोऽपि तदुच्यते, [3]"यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन' इति भगवद्योगश्च सर्वेभ्यो यज्ञादिभ्यः परमः, परान्तररहितश्चोच्यते; तथा [4]"इज्याचारदमा-हिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति । आत्मा ह्यत्र सर्वान्त-रात्मा । उपच्छन्दनस्तुत्यादिशङ्कापरिहाराय 'इष्टोऽसि' इत्यादिकम् । इष्टः—प्रीतिविषय इत्यर्थः 'प्रियोऽसि' इत्यनन्तरवत् । दृढमिष्टः—अत्यर्थं प्रियः । [5]"प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इत्यादिभिः प्रागुक्तज्ञानिवदतिदृढमिष्टोऽसि; यथा गुह्यतमं प्रकाशनीयं, तथा प्रीतिविषयोऽस्यत्यर्थः । इष्टइति यतः, ततस्ते हितं वक्ष्यामीति वा ॥६४॥

प्र-पा ॥ * गी. ९-१ ॥
[1]. गी. सं ॥
[2]. अष्टा. २-१-४० ॥
[3]. ॥
[4]. ॥
[5]. गी. ७-१७ ॥

वेदान्तेषु *'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिषु विहितं वेदनध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं दर्शनसमानाकारं स्मृतिसंतानमत्यर्थप्रियमिह मन्मना भवेति विधीयते; मद्भक्तः—अत्यर्थमतिप्रयः अत्यर्थमतिप्रयत्वेन निरतिशयप्रियां स्मृतिसंततिं कुरुष्वेत्यर्थः; मद्याजी—तत्रापि मद्भक्त इत्यनुषज्यते, यजनं पूजनं,

'मन्मना भव' इत्यस्याऽव्यवहितफलसाधनतया गुह्यतमाङ्गिस्वरूपपरत्वं दर्शयितुं तत्स्वरूपं तावत्प्रमाणतश्शिक्षयति—वेदान्तेष्विति। 'वेदाहम्' इत्यादिपुरुषसूक्तवाक्योपादानमुपनिषदन्तराणां तदनुवर्तित्वज्ञापनार्थम्, "नान्यः पन्थाः' इति हि तत्साध्योपायान्तरव्यवधानशङ्कानिरासार्थम्, अत्र च "[२]अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति वक्तुश्च वासुदेवस्य तत्प्रतिपाद्यत्वात् 'मन्मना भव' इति विहितस्य महापुरुषोपासनत्वज्ञापनार्थं च। वेदनं ह्यत्रोक्तम्, न तु भक्तिरित्यत्राह—ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमिति। आदिशब्देन तत्तत्स्मृत्युक्तभक्तिसेवादिशब्दग्रहणम्। समानप्रकरणस्थाभ्यां ध्यानोपासनशब्दाभ्यां वेदनं हि विशेष्यते। अन्यथा गुरुलघुविकल्पाद्यनुपपत्त्या ध्यानादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः। विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनाच्च वेदनमुपासनम् इत्येव व्यक्तमुपपादितं शारीरकभाष्यादिषु। किंच "[३]द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्युक्त्वा तान्येव दर्शनादीन्यनुवदन्ती श्रुतिः विज्ञानशब्देन निदिध्यासनमनुवदति—"[४]आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन' इति। एवं "[५]तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति वाक्यैर्दर्शनं न साक्षात्प्रत्यक्षरूपं गुरुलघुविकल्पाद्यनुपपत्तेरेव। नचाधिकारिभेदेन तत्संभवः, व्यवस्थापकाभावात्। नच द्वारिद्वारभावकल्पना शक्या, ध्रुवानुस्मृतेर्दर्शनस्य चाविशेषेणाव्यवहितसाधनत्वश्रुतेः। अत ऐकार्थ्येऽत्यवश्यंभाविन्यन्यतरस्यौपचारिकत्वमन्तरेण तदसंभवात्, निष्प्रयोजनस्योपचारस्यायोगात्, स्मृतिशब्देन च प्रत्यक्षस्योपचारेऽति यासिद्धेः, विपर्यये तु दर्शनसमानाकारत्वलक्षणवैशद्यविधानेन सप्रयोजनत्वाच्च। 'स्वप्नधीगम्यम्' इत्याद्युपबृंहणाभिप्रेतवैशद्यविशिष्टा स्मृतिरेव "तस्मिन् दृष्टे' "[६]निचाय्य तं' "द्रष्टव्यः' इत्यादिभि-

प्र॰पा ॥ * पुरुषसूक्ते ॥

[१]. पुरुषसूक्ते ॥

[२]. गी. १५-१८ ॥

[३]. बृ. ६-५-६ ॥

[४]. बृ. २-४-५ ॥

[५]. मु. २-२-८ ॥

[६]. कठोप. १-३-१५. 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत्। अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' ॥—अत्र 'नित्यम्' इत्येतत् 'अशब्दम्' इत्यादौ प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते। अशब्दत्वादिवशादेव कालवत् अव्ययम्—अवयवापचयशून्यमित्यर्थः। अनादिति—'महतः' इत्यनेन 'आत्मनि महति नियच्छेत्' इति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टो जीवो गृह्यते। ध्रुवं—स्थिरम्। निचाय्यदृष्ट्वा। दर्शनसमानाकारोपासनेन विषयीकृत्येत्यर्थः। तथोक्तं व्यासार्यैः लघुसिद्धान्ते 'निचाय्य' इति ध्यानस्य प्रत्यक्षसमानाकारता दर्शिता। 'चायृ—दर्शने' इति हि धातुः' इति। मृत्युमुखात्—अतिभीषणात्संसारादित्यर्थः ॥

**अत्यर्थप्रियमदाराधनपरो भव; आराधनं हि परिपूर्णसेवावृत्तिः, मां नमस्कुरु—नमो नमनं, मय्यति-मात्रप्रह्वीभावमत्यर्थप्रियं कुर्वित्यर्थः; एवं वर्तमानो मामेवैष्यसि, एतत्सत्यं ते प्रतिजाने—तव प्रतिज्ञां करोमि; नोपच्छन्दनमात्रं, यतस्त्वं प्रियोऽसि मे, 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति**

---

विधीयत इत्यभिप्रायेणाह—**दर्शनसमानाकारमिति**। **स्मृतिसंतानमिति**—तेन स्मृतिः संतन्यते यत्रेति वा स्मृतेः संतानो यत्रेति वा व्युत्पत्त्या नपुंसकत्वमत्र नेतव्यम्। ततश्चित्तैकाग्र्यं शब्दार्थः। तेन तन्मूल-ज्ञानलक्षणया तैलधारावदविच्छिन्नत्वं सूचितम्। वेदनं वा सामान्यरूपमत्रान्यपदार्थः। तत्र 'वेदनम्' इति पाठे तदेव विशेष्यम्। वेदनध्यानोपासनादि इति पाठे तु स्मृतिसंतानस्य विशेष्यत्वात्तस्यैव भक्ति-रूपत्वायाह—**अत्यर्थप्रियमिति**। इह—अव्यवहितमोक्षोपायोपदेशदशायामित्यर्थः। वेदान्तविहित-स्यापि अर्जुनेनाविदितत्वात्तं प्रति 'मन्मना भव' इति विधि रेवेत्याह—**विधीयत इति**। मद्भक्त-शब्दार्थमाह—**अत्यर्थमहंप्रिय इति**। अत्यर्थमहं प्रीतिविषयभूतो यस्य सोऽत्रात्यर्थमत्प्रियः। '[1]प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्' इतिह्युक्तम्। विधेयस्य कर्तव्यस्य वैशिष्ट्याभिप्रायेण कर्तरि विशेषणमित्याह—**अत्यर्थमत्प्रियत्वेन निरतिशयप्रियामिति**। 'मद्याजी मां नमस्कुरु' इत्युभाभ्याम् अङ्गिकोटिनिर्देशेनान्त-रङ्गपरिकरयोग उपलक्ष्यत इति दर्शयितुमाह—**तत्रापीति**। यजिनात्राविवक्षितज्योतिष्टोमादिप्रनीति व्युदासाय धातुशक्तिं स्मारयति—**यजनं पूजनमिति**। फलितमाह—**अत्यर्थप्रियेति**। भक्त्यनुप्रवेशेन स्वरूपानुरूपत्वद्योतनाय, सारतमत्वसिद्ध्यै सारार्थग्राहकभगवच्छास्त्रादिचोदितां प्रक्रियां स्मारयति—**आराधनंहीति**। अन्तःकरणवृत्तिविशेषपर्यवसानायाह—**नमो नमनमिति**। एतेन प्राणिपातमात्र-परत्वव्युदासः। त्रिविधा हि प्रणतिश्शास्त्रेषु शिष्यते। मद्भक्तपदानुषङ्गविशेषितं तदभिप्रेतमाह—**मयीति**। आत्मात्मीयं सर्वं भगवत एवेत्यनुसंधानादतिमात्रप्रह्वीभावः। **एवं वर्तमान इति**—एतेनात्यर्थप्रियत्वाद्यनुवादमात्रत्वं विवक्षितं, न तद्व्यतिरेकेण स्वात्माधारत्वम्, अवधारणेनाव्यवधानं विवक्षितम्। 'सत्यम्' इति प्रतिज्ञाविशेषणं, नतु प्रतिज्ञातस्योक्तिरित्याह—**एतदिति**। '[2]वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्' इत्यादिष्विवोपसर्गस्य गत्यभावविषयमविवक्षितार्थत्वं निराकरोति—**प्रतिज्ञां करोमीति**। '[3]द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येद्धिमवाञ्शकलीभवेत्। शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत्' इत्यादिभगवद्वाक्यानुसारेणाभिप्रेतमाह—**नोपच्छन्दनमात्रमिति**। अत्र प्रियवचनेन प्ररोचन-रूपार्थवादत्वं त्वया न शङ्कनीयमित्यर्थः। एवं वर्तमानस्य स्वप्राप्तौ स्वप्रीतिलक्षणद्वारनुपक्षिप्योपच्छ-न्दनशङ्कापाक्रियते 'प्रियोऽसि मे' इत्यनेनेत्याह—**यतस्त्वमिति**। साध्यमपि ज्ञानित्वं सिद्धवत्कृत्वा 'प्रियोऽसि' इति तत्फलोक्तिरित्यभिप्रायेण 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्' इति सामान्येन प्रागुक्तप्रयोजन-ग्रहणम्। एतेन भूयश्शब्दस्योक्तार्थपरत्वं दर्शितम्। उक्तासम्भवशङ्कापरिहाराय लोकघटनीश्वरानि-

---

**प्र-पा ॥** [1]. गी. ७-१७ ॥

[2]. यजुषि. ३ काण्डे ४ प्र ॥

[3]. महाभारते. उद्योगपर्वणि. ८१-४८ ॥

पूर्वमेवोक्तम्; यस्य मय्यतिमात्रा प्रीतिर्वर्तते, ममापि तस्मिन्नतिमात्रा प्रीतिर्भवतीति तद्वियोगमसहमानोऽहं तं मां प्रापयामि; अतस्सत्यमेव प्रतिज्ञातं 'मामेवैष्यसि' इति ॥६५॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६

प्रायं चानुकृत्योपात्तवचनार्थमाह—यस्येति । तत्फलितमाह-इति **तद्वियोगमिति** । हेतुवाक्यार्थं साध्येन संगमयति—**अतस्सत्यमिति** । **प्रतिज्ञातमिति** भावे निष्ठा ॥६५॥

एवं विस्तरेण संग्रहेण चोक्तानां कर्मयोगादीनां त्रयाणां साधारणं सारतमानुसन्धानविशेषमुद्धृत्य तत एव 'मामेवैष्यसि' इत्युक्तेष्टप्राप्तेः प्रतिबन्धकीभूतानिष्ठानां निवृत्तिरुच्यते—'सर्वधर्मान्' इति श्लोकेन । तदाह—**कर्मयोगेत्यादिना** । सर्वशब्देन प्रकृतत्रिकमविशेषात्गृह्यते । कर्मयोगादीनां धृतिसाधनत्वलक्षणधर्मशब्दवाच्यत्वमाह—**परमनिःश्रेयससाधनभूतानिति** । यथायोगं परम्परया साक्षाच्चेति शेषः । तत्साधकत्वप्रयोजकमाह—**मदाराधनत्वेनेति** । त्रिवर्गवैमुख्यहेतुमाह—**अतिमात्रप्रीत्येति** । 'यथेच्छसि तथा कुरु' इति पूर्वोक्तोपजीवनेनाह—**यथाधिकारं कुर्वाण** इति । क्रमात्सर्वं ह्यस्यानुष्ठेयं स्यादिति च भावः । **कुर्वाण एवेत्यनेन** स्वरूपत्यागादिपक्षास्तामसत्वादिभिर्निन्दिता इति स्मारितम् । परित्यागशब्दविवक्षितमाह—**उक्तरीत्येति** । अध्यायारम्भविशोधितप्रकारेणेत्यर्थः । **फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेनेति**—कर्मत्यागः—स्वकीयताभिमानत्यागः । भक्तियोगेऽपि ऐश्वर्यादिफलान्तरं त्याज्यमेव; मोक्षाख्यफलस्यापि हि सर्वशेषिभगवच्छेषत्वधिया स्वशेषताधीः परिहार्या । आदिशब्देन कञ्चुकभूतेन्द्रादीनामाराध्यत्वाभिमानस्संगृहीतः । कर्मणि कर्तृत्वं स्वकीयताबुद्धिरादिशब्देन संगृह्यते । **परित्यागेन परित्यज्येति**—विशेषणसामान्यावच्छेदः । अन्यत्र स्वात्मनि कर्तृत्वं, ततोऽन्यस्मिन्निन्द्रादावुपास्यत्वं, तदुभयान्यस्मिन् स्वर्गादौ प्राप्यत्वं, तेभ्यो व्यतिरिक्ते कर्मणि उपायत्वं चाभिमत्य ह्यनधीतवेदान्ताः प्रवर्तन्ते; न तथा त्वयानुसंधेयम्; एतत्सर्वमेकस्मिन्मय्यनुसंधत्स्वेति 'मामेकं शरणं व्रज' इत्यस्याभिप्रायः; तदाह—**मामेकमेवेत्यादिना** । अत्र कर्तृत्वादिषु चतुर्षु प्रत्येकं समुदायतः एकोपाधिना शरणशब्दवाच्यत्वासंभवात्कर्तृत्वादिकं 'मामेकम्' इत्यनेनाभिप्रेतमनूदितम् । 'उपायम्' इति तु शरणशब्दार्थोक्तिः । **कर्तारं**—कर्तुः प्रयोजकतयान्तर्यामित्वेन, अनुमन्तृतया च अवस्थितमित्यर्थः तदनुसंधानात्स्वकर्तृत्वाभिमानत्यागः । कर्मणां देवतान्तरशेषत्वस्वशेषत्वधीत्यागार्थमाह—**आराध्यमिति** "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च"[1] 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' इत्यादिकं ह्युक्तम् । **प्राप्यं** साक्षात्परम्परया चेति शेषः । ते स्वर्गादिफलत्यागः । त्रिविधत्यागार्थमनूदितमाकारत्रयमुक्तम्; अत्र शरणशब्देन विधित्सितमाह—**उपायमिति** । स हि सर्वेषु शास्त्रेषु प्रीतः फलं ददातीति प्रागेव निर्णीतम् । स्वसाध्यनश्वरयज्ञोपासनधात्वर्थेषु कालान्तरभाविफलसाधनत्वबुद्धिं परित्यज्य सिद्धे स्था-

**प्र-पा** ॥ [1]. गी. ९-२४ ॥

कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान् परमनिःश्रेयससाधनभूतान् मदाराधनत्वेन अतिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन परित्यज्य मामेकमेव

---

यिनि सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पत्वमहोदारत्वादि गुणशालिनि सकलशास्त्रार्थसमाराध्ये फलप्रदत्वमनुसंध-त्स्वेति स्वरूप त्यागादिपक्षे प्रकरणवैघट्यमाह—एषएवेति । बुद्धमनुपपादितमिति—अयमभिप्रायः—एतच्छ्लोकापातप्रतीत्या कूटयुक्तिभिश्च यथा वर्णाश्रमधर्मस्वरूपत्यागादिपक्षो नोदेति, तथोपपादितम् इति । अहम्—उक्तप्रकारेणाराधितः फलप्रदानौपयिकसार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वपरमकारुणिकत्वादिगुणगण-विशिष्ट इति भावः । अनुष्ठितोपायावस्थाविशेषविषयोऽत्र 'त्वा' इति निर्देश इत्याह—एवं वर्तमान-मिति । अव्यवहितोपायस्यापि सर्वधर्मशब्देनोपादानात् 'मामेवैष्यसि, इत्यनन्तरोक्तत्वात्—मत्प्राप्ति-विरोधिभ्यइत्युक्तम् । अत्र प्रतिबन्धनिवृत्तिरेवोपायसाध्या, भगवत्प्राप्तिस्तु स्वरूपादिभिर्विलक्षणा स्वत एव स्यादित्यभिप्रायः । अत्र सर्वशब्दविवक्षितमाह—अनादिकालेत्यादिना । ननु त्रिष्वपि योगेषु निग-दितेषु सर्वगुह्यतमे च शास्त्रसारार्थेपुनर्विविच्य प्रदर्शिते ततोऽप्युपरि त्रयाणां साधारणानुसंधानस्य प्रकप्रपञ्चितस्यैवात्र पुनः प्रतिपादने किं प्रयोजनं ? नचायमर्थान्तरपरः श्लोकः; अप्रतीतेः, संग्रहादिषु तथानुक्तेश्च । शास्त्रादावप्युक्तम् । भाष्येऽपि—'तमुवाच' इतिश्लोके परमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपाय-भूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं 'नत्वेवाहं जातु नासम्' इत्यारभ्य 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्ष-यिष्यामि मा शुचः' इत्येतदन्तं वच उवाचेत्यर्थः' इति । अपिचात्र 'मा शुचः' इत्येतन्न प्रथमोत्पन्ना-स्थानस्नेहादिमूलशोकप्रतिक्षेपार्थं, तस्य पूर्वमेव निश्शेषप्रक्षालितत्वात्; अतो यथा 'मा शुचस्संपदं दैवी-मभिजातोऽसि' इत्यत्राव्यवहितप्रस्तुतोपाधिकशोकापनोदनार्थत्वं, तथात्रापीति युक्तम् । ननु सूक्ष्मप्रियः क्षत्रियस्य धार्मिकाग्रेसरस्यार्जुनस्य सर्वज्ञप्रदर्शितेषूपायेष्वज्ञानादनर्हत्वात्प्रधानांशानिश्चयाद्वा शोको-ऽयम् । फलसंशयोऽपि 'मामेवैष्यसि' इत्यादिना निश्शेषनिर्मूलितः । अतः परिशेषाद्दीर्घकालनैरन्तर्या-दरसेवनीयोपायदौष्कर्यात्फलविलम्बाद्वा शोकोऽयं संभवेदिति तथाविधशोकप्रशमनपरेणानेन श्लोकेन भवितव्यमित्युक्तार्थान्तरारुचेरुचितं स्वारसिकत्यागशब्दार्थमर्थान्तरमाह—अथवेति । अत्र सर्वपाप-विनिर्मुक्तेत्युपायविरोधिसर्वविषयम् । पापनिर्मोक्षादत्यर्थभगवत्प्रियत्वम् । "नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति ह्युच्यते । 'विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यते' इत्याद्यनुसंधानेनाह—तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्यादिति । 'जन्मान्तरसहस्रेषु' इत्याद्यनुसारेण—परिमितकालकृतैरिति पाठे विलम्बाक्षमत्वं सूचितम् । अपरिमितकालकृतैरिति पाठे तु अपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । तेनोपायस्य दुस्संपादत्वव्यञ्जनम् । शोकमपनुदन्निति—शोकापनोदनायेत्यर्थः । 'मन्मना भव मद्भक्तः' इति पूर्व-श्लोके भक्तियोगस्य प्रकृतत्वात्तदारम्भविरोधित्वेन शोकनिमित्तपापविषयोऽत्र सर्वपापशब्दः । तत्र प्र-

---

प्र-पा ।। [1]. लघुविष्णुस्मृतौ. 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां'''प्रजायते' ।।

कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चानुसंधत्स्व; एष एव सर्वधर्माणां शास्त्रीयपरित्याग इति—*'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्संप्रकीर्तितः' इत्यारभ्य ¶'सङ्गं

---

वाक्यप्रोक्तसर्ववर्गविषयस्सर्वधर्मशब्दः यस्यैतत्संग्रहशास्त्रं [1]'धर्मेण पापमपनुदति' इति। बहुवचनेन सर्वशब्देन च वैविध्यमानन्त्यं च पापेषु धर्मेषु च व्यज्यते। तदिदमाह—भक्तियोगारम्भविरोधीत्यादिना। कृच्छ्रचान्द्रायणेत्यादिना संप्रतिपन्नपापनिबर्हणोदाहरणम्। अग्निष्टोमादयोऽपि विनियोगपृथक्त्वेन अनेकफलसाधका इति प्रागेवोक्तम्। आदिशब्देन कर्मयोगावान्तरभेदतया 'दैवमेवापरे यज्ञम्' इत्यादिभिः प्राक्प्रपञ्चितानामनुक्तानां च ग्रहणम्। एवं ज्ञानयोगोऽप्यादिशब्देन संगृहीतः, तस्यापि भक्तियोगारम्भविरोधिपापनिबर्हणत्वेन प्रागेव प्रपञ्चनात्। परिमितकालवर्तिनो ह्येकशरीराः प्रायः। अतिदुष्करानुष्ठानमूलानेकजन्मसंसिद्धिसाध्यत्वनिश्चयादेव ह्यस्य शोकः। 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति स्वरूपत्याग एवास्यां योजनायाम्। नच तावता नित्यनैमित्तिकलोपप्रसङ्गः, दुरनुष्ठानप्रायश्चित्तादिविषयत्वोक्तेः। तुल्यन्यायतया तु नित्यनैमित्तिकेष्वपि यानि दुरनुष्ठानानि, तत्रैवं स्यात्, शक्तमधिकृत्यैव शास्त्रप्रवृत्तेः, अशक्तस्याकरणे दोषाभावात्। अनुकल्पमात्रशक्तौ च तस्यैवानुष्ठेयत्वात्, इह च मुख्याशक्तस्य सर्वप्रकारमुख्यानुकल्पतया एकस्यैव भगवत्प्रपदनस्य विधानाच्छक्ताशक्ताधिकारिभेदाच्च मुख्यानुकल्पयोस्सर्वत्र फलाविशेषोपपत्तेः। अत एव गुरुलघुविकल्पानुपपत्तिप्रसङ्गाभावः; यथा [2]'प्रणवं वा त्रिरभ्यसेत्स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्' इति। यथा च [3]'मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसं चेति स्नानं सप्तविधं स्मृतम्' इति विष्णुचिन्तनमेवावगहनादिष्वसमर्थस्यापि तत्फलसाधकतया विधीयते; तथेहापीति न कश्चिद्दोष इति। अत्र दुष्करतया चिरकालसाध्यतया चाल्पशक्तिना परिमितकालवर्तिना च दुरनुष्ठानानां धर्माणामर्थसिद्ध एव त्यागो भगवदेकोपायतावरणविधेरुपकारित्वेन विधिच्छाययानूद्यते; यथा निदिध्यासनोपकारितया रागप्राप्ते श्रवणमनने 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति। तदेकोपायतावरणविधानं च तदन्योपायपरित्यागविशिष्टविषयम्; तेन तत्फलसाधनत्वेन चोदितानामन्यदेवताविषयाणां भगवति च धर्मान्तराणां त्यागस्संगृह्यते। अर्थसिद्धेऽपि(?) देवतान्तरधर्मनिषेधे तत्सिद्ध्यर्थं नात्र व्यधिकरणसमासस्समाश्रयणीय इत्यभिप्रायेण—सर्वान् धर्मानिति दर्शितम्। ननु शक्तमधिकृत्य निषेधे शास्त्रवैयर्थ्यम्, अशक्तं प्रति तु न विध्यपेक्षेति चेन्न. अशक्तं प्रत्येव ब्रह्मास्त्रबन्धादाविवोपायापरिग्रहस्य तद्विरोधित्वज्ञापनेनापेक्षितत्वात्। यद्वा यदर्थं शरणव्रज्यानुष्ठिता, तदर्थोपायान्तरशक्तेः पश्चात्कुतश्चिद्धेतुवशात्संभवेऽपि तदर्थं तदुपादानस्याकर्तव्यताज्ञापनेन सार्थम्। अत्र 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति फलस्य भगवदेकाधीनतया तदेकप्रपदनमेकं फलवत्तयानुष्ठेयं शिष्टं, सर्वधर्मपरित्यागस्य तु वाक्यात्तच्छेषत्वं सिद्धम्, फलवत्सन्निधौ चाफलं तदङ्गम्।

---

१८-४१ ॥ * गी. १८-४ ॥

¶ गी. १८-११ ।

[1]. तै. २. प्र ॥

[2]. ॥

[3]. ॥

त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागस्सात्त्विको मतः। नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' इत्यध्यायादौ सुदृढमुपपादितम्। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-

---

तत्र पूर्वसिद्धाकारपरामर्शो अधिकारकोटौ निवेशः, अन्यथा तु लिङ्गात्तदेकशरणव्रज्योपयोगिन्येव विश्रान्तिः। तदेकोपायताध्यवसायो हि तदन्योपायपरिग्रहेण विरुद्धः। अतस्त्यागस्यावहन्तेश्शेष्यपेक्षितण्डुलोपयोगिरूपे पर्यवसानवत्तदेकप्रपदनविरोधिधर्मत्यागे पर्यवसानादतत्फलार्थानामविरोधिनां नित्यादीनां त्यागोऽस्य नापेक्षित इति वर्णाश्रमाद्यनुबन्धिस्वतन्त्रविधिप्राप्तास्तद्वदेवावतिष्ठन्ते। न च तेऽपि प्रपदनस्याङ्गान्यङ्गिनो वा, तथा नियोगाभावात्, अशक्तं प्रति दुष्करकर्माङ्गकप्रपदनविधानासंभवात्, अतदङ्गस्यापि यज्ञादेरन्यार्थमाश्रमाद्यर्थं चानुष्ठानोपपत्तेः। सर्वशब्दनिर्दिष्टप्रत्यनीकव्यावृत्त्यर्थो वा 'मामेकम्' इत्येकशब्दः। ततश्च भगवत्प्रपदनमेकमेव सर्वप्रायश्चित्तं स्यादित्युक्तं भवति। शरणागतिस्वभावात्तु तदन्योपायपरित्यागः सिद्धयेत्। यथा लक्षयन्ति—"अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम्। तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिश्शरणागतिः' इति शरणशब्दोऽत्रोपायपर्यायः। यथोक्तं प्रपत्तिप्रकरणे '[१]उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दश्शरणमित्ययम्। वर्तते सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः' इति।

---

प्र॰पा॥ १.॥

१. अहि. सं. ३६-३३. 'उपाये गृह''''उपायार्थैकवाचकः'॥ शरणमित्ययं शब्दः—उपाये गृहे रक्षितरि स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतोपायत्वगृहत्वरक्षकत्ववत्तासम्बन्धेन वर्तते—उपायत्वगृहत्वरक्षकत्व प्रवृत्तिनिमित्तक इति भावः। साम्प्रतम्—अस्मिन् स्थले 'आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रतिकूल्यस्य वर्जनम्। रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणन्तथा॥३२॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः' (अहि-सं. ३६.) इति पूर्वप्रस्तुतश्लोकघटितशरणशब्दार्थविवरणपरोऽयं श्लोकः। सोऽपि द्वयमन्त्रस्थः शरणशब्दः। अतः द्वय इति फलितम्। यद्यपि इदानींशब्दपर्यायस्य 'साम्प्रतम्' इत्यस्य बुद्धिस्थकालविशेषपरत्वमेव, तथापि द्वयोच्चारणकालस्यैव बुद्धिस्थतयाऽभिप्रेतत्वात् यथोक्त एवार्थः। तु—द्वयघटकस्त्वित्यर्थः। 'साम्प्रतञ्च' इति पाठे तु—चस्त्वर्थे—भवति। उप यशब्दः उपायत्वपरः। उपायार्थैकस्य वाचक इति षष्ठीतत्पुरुषः। उपायार्थैकस्य—उपायत्वरूपैकार्थस्य। वाचकशब्दः—शक्यतानिरूपकपरः। षष्ठ्यर्थश्च—अवच्छिन्नत्वम्। तस्य वाचकपदार्थैकदेशे शक्यतायामन्वयः। ससम्बन्धिकस्थलेऽभेदसम्बन्धेन एकदेशान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणापक्षेउपायार्थैकशब्दस्य—उपायत्वरूपैकार्थावच्छिन्ने लक्षणा। तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि शक्यतायामभेदसम्बन्धेनान्वयः, 'चैत्रदासः' इत्यादिससम्बन्धिकसमासस्थले तथा विव्युत्पत्तिस्वीकारात्। एकपदार्थतावच्छेदकैकत्वञ्च—स्वानाश्रयधर्मावच्छिन्नशक्यतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्वसम्बन्धेन धर्मिपारतन्त्र्येण एतच्छब्दार्थे 'शरण' शब्देऽन्वेति। तथा च उपायत्वरूपैकत्वविशिष्टार्थावच्छिन्नशक्यतानिरूपकः, स्वानाश्रयधर्मावच्छिन्नशक्यतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्वसम्बन्धेन तदेकत्वविशिष्टश्शरणशब्द इति बोधः। स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानव-

ष्यामि—एवं वर्तमानं त्वां मत्प्राप्तिविरोधिभ्योऽनादिकालसंचितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणरूपेभ्य-स्सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि; मा शुचः—शोकं मा कृथाः। अथवा—सर्वपापविनिर्मुक्तात्यर्थभग-

पठन्ति च—'शरणं गृहरक्षित्रोरुपाये च निगद्यते' इति। उपायत्वं च कारुण्यादिगुणविशिष्टस्योपाय-स्थानेऽवस्थाय तत्कार्यकरणादित्यभिप्रायेण परमकारुणिकत्वादिगुणोक्तिः। 'एकम्' इति नैरपेक्ष्यपरं वा। तत्सिद्ध्यर्थमपि 'माम्' इत्यनेनाभिप्रेततया कारुण्यादिग्रहणम्। परमकारुणिकमिति—'[2]वधार्ह-मपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्' इत्यादिभिः कृपायाः पारम्यं, ततश्शरण्यत्वं च सिद्धम्। तस्या-सङ्कोचमाह—अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यमिति। '[3]सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत्' इति श्रुतिः। '[4]सर्वलोकशरण्याय' इति रावणावरजवाक्यम्। स्ववाक्यं च '[5]विभीषणो वा सुग्रीवो यदि वा रावणस्स्वयम्' इति। विशेषशब्दोऽत्र जातिवर्णविद्यावृत्तगुणसंस्कारभूतभाव्युपकारादिपरः। उक्तगुणाविनाभूतं गुणान्तरमाह—आश्रितवात्सल्यजलधिमिति। '[6]विदितस्स हि धर्मज्ञश्शरणागत-वत्सलः' इति ह्युक्तम्। '[7]दोषो यद्यपि तस्य स्यात्' इत्यादि प्रक्रियया दोषानादराय वात्सल्योक्तिः। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थतया प्रयोगाद्व्रजतिधातुः पूर्वयोजनायामनुसंधानमात्रपरतया व्याख्यातः। इह तु रक्षिष्यतीति महाविश्वासपूर्वकविशिष्टाध्यवसायलक्षणबुद्धिविशेषनिरूढपदेन व्याचष्टे—प्रपद्यस्वेति। अहंत्वेति—सर्वज्ञः सर्वशक्तिरहम् अल्पज्ञमल्पशक्तिं च त्वामित्यर्थः। माशुचः—एकेन सुकरेणा-विलम्बेनाशेषपापनिवृत्तिसिद्धेरनन्तैर्दुष्करैर्विलम्ब्यकारिभिः प्रत्येकपापनिवर्हणैरिदानीं भक्तियोगा-

प्र-पा ॥ च्छेदकत्वरूपैकत्वस्य तथा व्युत्पत्तेः। अतएव 'पशुना यजेत' इत्यादौ अनेकपशुकरणकयागादपूर्वोत्पत्ति-वारणाय 'पशुना' इत्येकवचनार्थैकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्व-निष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्वसंबन्धेन यजिधात्वर्थे यागेऽन्वयः स्वीकृतः। यथाश्रुते चैत्रकर्तृकैकपशुकरणकयागीय-पशुनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-मैत्रयागीयपश्वेकत्वस्य; एवं मैत्रयागीयपश्वेकत्वस्यापि तथात्वात्। कस्याप्येकत्वस्य स्वजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभा-वेन बाधापत्तेः। एवञ्च रक्षकत्वोपायत्वयोरेकत्वे 'गृह-रक्षित्रोः' इति प्रसक्तरक्षकत्वप्रवृत्तिनिमित्तकताव्युदस-नाय पृथगुपादानस्य उक्तसम्बन्धेनैकत्वबोधतात्पर्यकैक-शब्दस्य चामाङ्गत्वं दुर्वारमेवेत्यस्यार्थोऽन्यत्र विस्तृतः ॥

१. ॥

२. श्रीरामायणे. ३८-३४. 'सतं निपतितं भौ शरण्यः शरणागतम्। वधार्हमपि.... पर्यपालयत्' ॥

३. श्वेता. ३-१७. सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय-विवर्जितम्। सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत्॥ —'ब्रह्मवादिनोयं प्रवदन्ति नित्यम्' इत्यन्तिमवाक्ये-नान्वयः॥

४. श्रीरामा. यु. १९-१९. 'सर्वलोकशरण्याय राघ-वाय महात्मने। निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुप-स्थितम्' ॥

५. श्रीरामा. यु. १७-२६. 'आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्त-मस्याभयं मया। विभीषणो वा .. स्वयम् ॥

६. श्रीरामा. सु. २१-१९. 'विदितः.... वत्सलः। तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि' ॥

७. श्रीरामायणे. युद्ध. १८-३ ॥

**वत्प्रियपुरुषनिवर्त्यत्वाद्भक्तियोगस्य तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्यात् तत्प्रायश्चित्तरूपैर्धर्मैः परिमित-कालकृतैस्तेषां दुस्तरतया आत्मनो भक्तियोगारम्भानर्हतामालोच्य शोचतोऽर्जुनस्य शोकमपनुदन्**

---

रम्भार्हतासंपादनस्याशक्यतानिमित्तशोकं मा कृथा इत्यर्थः । एवं सकलाभिमतसाधनतया भगवच्छास्त्रादिषु प्रसिद्धं भगवत्प्रपदनमिह प्रकृतभक्तियोगारम्भविरोधिपापनिवर्हणरूपोदाहरणविशेषे प्रदर्शितम् । श्लो—सुदुष्करेण शोचेद्यो येनयेनेष्टहेतुना । सस तस्याहमेवेति चरमश्लोकसंग्रहः ॥ अतएवात्रत्यभाष्यग्रन्थस्य गद्यस्तुतेश्चाविरोध इति । यदिह शंकरेणोक्तं—'मन्मना भव' इति श्लोकेन सर्वकर्मयोगनिष्ठायाः परमं रहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्याथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसारं विहितं वक्तव्यमित्याह—सर्वधर्मानिति' इति अयमपि "सर्वार्थान्विपरीतांश्च' इत्यस्योदाहरणविशेषः. कर्मयोगनिष्ठायाः पृथक्त्वेन भक्तियोगनिष्ठायाः प्रदर्शितत्वादत्रैव 'शरणं व्रज' इति कण्ठोक्तिदर्शनेन पूर्वत्र तदुपसंहारवाचोयुक्तेरसंगतत्वात् । यच्चात्र 'मामेकं सर्वात्मानं सर्वं सर्वभूतस्थमीश्वरमहमेवेत्येवमेकं शरणं व्रज, न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारय' इत्युक्तम्; अत्र तावन्न शब्दस्यैवं शक्तिः; नच तदुपरोधेन लाक्षणिकार्थस्वीकारे हेतुं पश्यामः, प्रत्युत 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इत्यादि स्वारस्याद्राघवविभीषणादिवच्छरण्यशरणागतयोर्गोप्तृत्वरक्षितव्यत्वलक्षणो भेदः प्रतीयते । शास्त्रान्तराणि चैतदविरोधेन पूर्वमेव स्थापितानि । यच्चात्र 'सर्वधर्मान् परित्यज्य' इत्यनेन सर्वकर्मस्वरूपसंन्यासविधिः' इति, इदमप्यध्यायारम्भोक्ततामसत्यागस्वीकरणम् । एतन्निराकरणायैव सात्त्विकस्त्यागोऽत्र भाष्ये दर्शितः । ननु कर्माधिकृतेष्वेवायं सात्त्विकराजसतामसरूपस्त्यागविकल्पः, सर्वकर्मसंन्यासिनां तत्त्वविदां मोहदुःखमूलत्यागासम्भवात्; सात्त्विकत्यागोऽपि कर्मनिष्ठमधिकृत्यैवोच्यत इति तत्रैवास्माभिर्व्याख्यातमितिचेत्—तदसत्, सामान्यतस्त्यागसंन्यासरूपविषयत्वात्प्रश्नस्योत्तरस्यापि सामान्यविषयत्वं प्रतीयते, ज्ञाननिष्ठानामपि नित्यनैमित्तिककर्मस्वरूपपरित्यागस्य प्रागेव दूषितत्वाच्च । यच्चानुगीतायामुच्यते—"[3]नैव धर्मी नचाधर्मी नचापिहि शुभाशुभी । यस्स्यादेकासने लीनः तूष्णीं किंचिदचिन्तयम्' इति, 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' इत्यादि च; यच्च श्रीमति भागवते पुराणे—"[2]तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रति चोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च । मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् याहि सर्वात्मभावेन यास्यसि ह्यकुतोभयम्' इति; यच्चान्यत्र "त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज' इति । एवमीदृशानि वचनानि सात्त्विकत्यागोक्तप्रक्रिययैव नेतव्यानि । समाधिदशातत्परेषु तु वचनेषु न कश्चिद्विरोधः ; "[4]त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यहिंसया । उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात्' इत्यादिषु च सात्त्विक एव धर्मत्यागस्तत्तद्वचनोक्त इति सुव्यक्तम् । 'मामेकम्' इत्यत्र च निर्विशेषचिन्मात्रैक्यादि-

---

**प्र-पा** ॥ [1]. गी. १८ ॥

[2]. श्रीभागवते ११-१२-१४-१५ ॥

[3]. श्रीभारते शा. मो. ३३-७-४० ॥ ३३९-४४ ॥

[4]. श्रीभारते. शा. मो. ३३७-४१ ॥

श्रीभगवानुवाच—सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज—इति; भक्तियोगारम्भविरोध्यनादिकाल-संचितनानाविधानन्तपापानुगुणान् तत्तत्प्रायश्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकूश्माण्डवैश्वानरव्रातपति-

---

विवक्षां शृण्वन्तो वाला अपि परिहसेयुः। भाष्योक्तस्त्वेकशब्दार्थो वचनस्वारस्यपूर्वापरशास्त्रान्त-रसङ्गतः। एकशब्दश्चात्यन्तपृथग्भूतेष्वपि दृश्यते। "अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम्। क्षमं मम महानेन नैकत्वमनया सह' इति। तथा '[2]वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः' इति प्रश्ने "[2]रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत' इत्यादिषु। या तु 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यत्र विरोधि-धर्ममात्रत्यागविषयत्वेन यादवप्रकाशादीनां योजना; न तत्रार्थविवादः। सर्वधर्मानवश्यकरणीयानपि परित्यज्येति स्तुतिरूपयोजना तु अपिशब्दाध्याहारादिभिरयुक्ता। अनियतधर्मपरित्यागोऽत्र विवक्षित इति नारायणार्यव्याख्यायामि नानुष्ठानविरोधः। अपिचात्रादितः प्रभृति संमृशामः—प्रथमे तावद-ध्यायेऽर्जुनस्यास्थानस्नेहकारुण्यादिभिश्शास्त्रोल्लङ्घनप्रसङ्गेप्सुनोपक्षिप्तपूर्वपक्षबुद्धिप्रशमनाय द्वितीये-नाध्यात्मशास्त्रमवतारितमित्येतावति सर्वेषामविवादः। द्वितीयाध्यायोक्तस्य योगादेरपि भगवाने-वाराध्य इत्यत्रापि न विप्रतिपत्तिः। व्रीह्यादिविषयैः प्रोक्षणावघातादिशास्त्रार्थैरपि हि स एवाराध्यते। स तु तत्र न साक्षाद्विषय इति प्रकरणादिबलात्, साक्षाद्भगवद्योगिनश्च—"[3]योगिनामपि सर्वेषां मद्ग-तेनान्तरात्मना' इत्यादिप्रस्तुत्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च समर्थितम्। तृतीये योगाख्योपायांशभूतयोः विमर्श इत्येतदपि '[4]ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्यधिकारिभेदवर्णनेन निरस्तम्। नच "[5]दूरेणह्यवरं कर्म' इतिपादनात्तुल्यकक्ष्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, तस्य तत्प्रकरणनिन्द्यकाम्य-कर्मविषयत्वस्थापनात्। "[6]यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यादिश्लोकद्वये दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य परमात्मैकरतेः पुरुषस्य कृत्यानुष्ठाने प्रयोजनाभावोऽकृत्यकरणे प्रत्यवायाभावश्च प्रतिपाद्यत इति यदुच्यते, तदप्ययुक्तं, '[7]नाविरतो दुश्चरितात्' इत्यादिविरोधोपपादनात्, तत एव "[8]हत्वापि स इमाल्लोकान्' इत्यादेरपि वक्ष्यमाणस्यात्रोदाहृतस्यान्यविषयत्वस्थापनात्। अथचेत्समाधिदशायां कर्तव्यान्तराभावोऽस्मिञ् श्लोकद्वये विवक्षित इत्यभिप्रायः, तदा तु मुक्तदशायामिव विरोधाभावाद-भ्युनुजानीमः। उक्तं च समाधिदशाविषयत्वं षष्ठे तैरवे। तथाहि—"[9]यं संन्यास इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति श्लोके 'समाधिवेलायामेव कर्मसंन्यासः कार्यो नान्यथेति यावत्' इत्युक्तम्।

---

**प्र-पा** ॥ [1]. ॥

[2]. श्रीरामा. सु. ३५-२. क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम्। वानराणां....समागमः' ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यं....समजायत' ॥ ५२ ॥

[3]. गी. ६-४७ ॥

[4]. गी. ३-३ ॥

[5]. गी. २-४६ ॥

[6]. गी. ३-१७ ॥

[7]. गी. कठ. १-२-२४ ॥

[8]. गी. १८-१७ ॥

[9]. गी. ६-२ ॥

पवित्रेष्टित्रिवृदग्निष्टोमादिकान् नानाविधाननन्तांस्त्वया परिमितकालवर्तिना दुरनुष्ठानान् सर्वान् धर्मान्

"आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम्' इत्यत्र चैव व्यञ्जितं—'यस्य वशिनो योगेन सकलकर्मकालो व्याप्तः, तस्य कर्मपरित्यागो युक्तः, नान्यस्य' इति। एतदेव तृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वपि भगवता प्रतिपादितमित्यनुसंधातव्यम्। तृतीये तावत् '²यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यत्र। चतुर्थेऽपि "³योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्यत्र। पञ्चमेच "⁴सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते' इत्यत्र। तेनात्मरतीनां वशिनां योगारूढानामेव कर्मसंन्यासो युक्तः; तेषामपि लोकविख्यातानां सर्वलोकादर्शभूतानां विदुषामात्मानुग्रहाभावेऽपि लोकानुग्रहार्थं कर्मयोग एव युक्त इति भगवदभिप्रायो ग्राह्य इति निगमितम्। यत्पुनर्निषिद्धानुष्ठाने प्रत्यवायाभावात्तदकरणे प्रयोजनं नास्तीति, एतत्तु तस्यामवस्थायाम् अप्रसक्तोपन्यासः। यत्तु "⁵कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यत्र राज्ञामुपन्यासस्तद्वृत्तान्तानामेव लोके प्रसिद्धत्वादिति, अत्रायमेव भाव उचितः। यत्त्वनन्तरं पक्षान्तरमुक्तम् "⁶एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः' इति लिङ्गाद्राज्ञामेवायं योगिनां कर्मनिरित्यागोपदेशो नान्येषाम्' इति, तन्मन्दम्, अन्येषामपि कर्मस्वरूपापरित्यागस्य सर्वत्र सुस्पष्टत्वात्; अतएव हि चतुर्थे स्वयमेवोक्तम्। इह केचित् 'राजर्षयो विदुः' इत्यभिधानात्पूर्वस्मिन्नध्याये निदर्शनार्थं जनकोपन्यासात्, नवमेऽध्याये "⁷राजविद्या राजगुह्यम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च राज्ञामेवास्मिन् भगवदुपदिष्टे योगेऽधिकारः, नान्येषामिति मन्यन्ते; तदयुक्तं, नवमेऽध्याये "⁸स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्' इति सर्वाधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मात्प्रदर्शनार्थं राज्ञां प्रवृत्तिविशेषाद्युपन्यासो नान्यथेत्यभ्युपगन्तव्यमिति। यत्तु पञ्चमे "⁹संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' इत्युक्तसंन्यासकर्मयोगाभ्यामनन्तरं '¹⁰सांख्ययोगौ पृथग्बालाः' इत्याद्युक्तसांख्ययोगयोरर्थान्तरत्वोपपादनं, तदपि मन्दं, "¹¹ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञानात्। नच प्रसिद्धिविरोधः, अस्मिन्, शास्त्रे तयोरेवमेव प्रसिद्धेः नच 'निश्श्रेयसकरावुभौ' इत्युक्तेन पुनरुक्तिः, संग्रहविस्तररूपत्वादिना तत्परिहारात्, सर्वत्र चैवं सर्वैरभ्युपगमात्। यदपि "¹²पण्डितास्समदर्शिनः' इत्यत्र सर्वत्राहिंस्यताबुद्धिरनुग्राह्यताबुद्धिस्सर्वेषां भूतानामीश्वरानुग्राह्यताबुद्धिरीश्वरविभूतित्वबुद्धिश्च समदर्शनमभिप्रेतमिति, तावति न विवादः; यत्तु तत्रानन्तरमुक्त

प्र-पा ॥ १. गी. ६-३ ॥
२. गी. ३-१७ ॥
३. गी. ४-४१ ॥
४. गी. ५-१३ ॥
५. गी. ३-२० ॥
६. गी. ४-२ ॥
७. गी. ९-२ ॥
८. गी. ९-३२ ॥
९. गी. ५-२ ॥
१०. गी. ५-४ ॥
११. गी. ५-१ ॥

परित्यज्य भक्तियोगारम्भसिद्धये मामेकं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यमाश्रित-

न पुनर्हिंसानुग्रहेषु फलसाम्यबुद्धिः ब्राह्मण्यादिविशेषतिरस्कारो वा; कुत एतत्? शास्त्रान्तरानुसारात्प्रमाणान्तरानुसाराच्च' इति, अयमप्यात्मव्यतिरिक्तशरीरत्वादिवादिनां मतस्योपालम्भः, न पुनस्स्वतः परस्परसमानानामात्मनामौपाधिकसत्यवैषम्यवादिमतस्य, विषमदेहानामपि स्वरूपसाम्यदर्शने शास्त्रान्तरप्रमाणान्तरविरोधाभावात्, प्रत्युत तत्संवादाच्चेति। षष्ठोक्तयोगस्य विषयविशेषादिकं तत्रैव सुस्पष्टमुपपादितम्। दुरपह्नवं च तैरपि योगिनां वैविध्यम्। अत एव हि "[1]योगिनामपि सर्वेषाम्' इति श्लोके व्याचक्षुः योगिनश्चित्तालम्बनवैचित्र्याद्बहुविधाः। तेषु मय्यर्पितचित्तो मामेव श्रद्धया भजते, स मे युक्ततमो मत इति ह्याह इति। योऽस्माभिरिह संक्षेपविस्तराभ्यामुपन्यस्तो योगः, स सर्वेभ्यो योगेभ्यश्श्रेष्ठतमो मत इति च। '[2]शब्दब्रह्मातिवर्तते' इत्येतदपि त्रिवर्गातिलङ्घनविषयमेवाभ्युपगन्तव्यम्। अत्र वेदद्वारा तत्फलविवक्षायां लक्षितलक्षणासंकोचादिर्महान् क्लेशः। भाष्योक्तप्रक्रिया तु शृङ्गग्राहिकया विवक्षितं वक्तीति विशेषः। '[3]तपस्विभ्योऽधिको योगी' इति श्लोके यदुक्तम्—'अत्र तपश्शब्देन वानप्रस्थधर्माणां परिग्रहः; ज्ञानशब्देन ब्रह्मचारिधर्माणां, कर्मशब्देन गृहस्थधर्माणाम्' इति, अयं विभागो निर्मूलः; सर्वेष्वाश्रमेषु स्वाश्रमाविरोधिनां तपोज्ञानकर्मणां संभवाद्धर्माश्रुतविरोधाभावाद्वानप्रस्थादिलक्षणायाः प्रयोजनाभावाच्च। सप्तमोक्तचेतनाचेतनरूपप्रकृतिद्वयस्यापि तद्भूमस्वरूपादत्यन्तभेदोऽस्माभिस्तत्रैव समर्थितः। अपरप्रकृतेरष्टधाविभागश्च यथाश्रुत एवोपपन्न इति स्थापितम्। यच्च "[4]रसोऽहमप्सु' इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्वाहोक्तं 'समस्तकल्याणगुणसमष्टिविग्रहोऽहम्, अतो मदंशास्सर्वे सर्वत्र कल्याणगुणा इत्यभिप्रायेणाह' इति; तत्रैव तावद्रसादिकल्याणगुणसमष्टिर्न भगवत्स्वरूपं, नचाप्राकृतस्य विग्रहस्य प्राकृतरसादिमयत्वम्; अत. परिशेषाद्रसादीनामेव विग्रहत्वमुक्तं स्यात्; तत्र रसाभिव्यक्तिभावेनांशत्वे निर्निबन्धनता। तस्मात्तदुत्पत्तितादधीन्यादिभिरेव सामानाधिकरण्यगमनिका समीचीना। भेदाभेदनयेन कल्याणगुणतादात्म्यविवक्षायामकल्याणैरपि सर्वात्मनस्तस्य तादात्म्यात् समस्तहेयास्पदत्वादिदोषप्रसङ्गः। एवमुत्तरेष्वपि सामानाधिकरण्येषु भाव्यम्। अष्टमे च 'किं [5]तद्ब्रह्म' इत्यादिप्रश्नानामेकाधिकारिवेद्यविषयत्वं तत्रैवास्माभिर्निराकृतम्। ब्रह्मायुर्दिवसकल्पना पौरुषाहोरात्रकल्पनामूलमहाकल्पप्रक्रियोपन्यासश्च स्मृत्यन्तरानुसारेणास्माभिरभ्युपगमाद्धिरण्यगर्भदिवसावसाने महाप्रलयवादिनामयमुपालम्भः। '[6]यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इत्यस्य परमव्योमविषयतायां सिद्धान्तविरोधाभावेऽप्यत्र परिशुद्धात्मविषयत्वे युक्तयस्त-

प्र-पा ॥ [1]. गी. ५-४७ ॥
[2]. गी. ६-४४ ॥
[3]. गी. ६-४६ ॥
[4] गी. ७-८ ॥
[5]. गी. ८-१ ॥
[6]. गी. १५-६ ॥

**वात्सल्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व; अहं त्वा सर्वपापेभ्यो यथोदितस्वरूपभक्त्यारम्भविरोधिभ्यस्सर्वेभ्यः**

---

त्रैवावस्थापिताः । यत्पुनः "अग्निर्ज्योतिः' [1]'धूमो रात्रिः' इत्यत्राग्निधूमशब्दाभ्यामहोरात्रकदेशभूतः कालविशेषो लक्ष्यत इति; तदसत्, तत्तच्छब्दैरत्र देवयानपितृयानाख्यगतिद्वयप्रत्यभिज्ञानात्, [2]'नैते सृती' इति निगमनात् 'यत्र काले' इत्युपक्रमस्थकालशब्दस्य कालाभिमानिदेवतातिवाहिकसूचकत्वेनैव व्यवस्थापितत्वाच्च । अतः 'उदगयनपूर्वपक्षाहः पूर्वाह्णसन्निपाते ब्रह्मविद्भिर्योगिभिरपुनरावृत्तये प्रयातव्यम्' इति नियन्तुमशक्यम् । दक्षिणायनापरपक्षापराह्णरात्रिषु प्रयातानां योगिनां चान्द्रमसज्योतिः प्राप्य पुनरावृत्तिप्रतिपादनमुत्तरेण श्लोकेन कृतमित्यप्यसत्, [3]"निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् दर्शयति च' [4]"अतश्चायनेऽपि दक्षिणे' इत्यधिकरणाभ्यां दक्षिणायनरात्रिमृतस्यापि योगिनस्तैत्तिरीयोक्तप्रक्रियया चन्द्रसायुज्यपूर्वकं परब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्त्योस्समर्थितत्वेनास्य श्लोकस्य साक्षाद्योगिव्यतिरिक्तधूमादिमार्गोचिताधिकारिविषयत्वव्यवस्थापनात् । यच्च कथं पुनरग्निज्योतिर्धूमादिशब्दैर्यथोक्तकालविशेषपरत्वमवगम्यत इति परिचोदनापूर्वकमुक्तं श्रुतिषु च स्मृतिषु च समस्तानुष्ठानपूर्वपक्षाहः पूर्वाह्णानां सामान्यतो दैवकर्माङ्गत्वोपदेशात्प्रयाणकालानुस्मरणस्यापि [5]दैवत्वाविशेषाच्छास्त्रान्तरेष्वनयोर्दैवकर्मत्वेन दक्षिणायनादिषु वर्जनप्रसङ्गात् इति। यत्पुनः 'असमाहितचित्तानामपि सुकरं सुखावगमं क्षिप्रं फलं प्रति भगवत्प्रपत्तिप्रकारं वक्तुं भगवानुवाच' इति नवमारम्भे व्याख्यातम्, तदपि पूर्वोक्तज्ञानिसाध्यानन्यभजनस्यैव प्रपञ्चनपरत्वप्रतीतेरपाकृतम् । यच्च [6]"ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये' इति श्लोके प्रकल्पितं 'सांख्ययोगाभ्यां समुच्चिताभ्यामुपासनमेकत्वेन उपासनं, विकल्पिताभ्यामुपासनं पृथक्त्वेनोपासनं, बुद्धियोगो वात्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः; तत्राप्ययमर्थः 'केचित्कर्मयोगबुद्धियोगाभ्यां समुच्चिताभ्यामुपासते; केचित्केवलेन कर्मयोगेन, अपरे केवलेन बुद्धियोगेनेत्येवं बहुधोपासनं' इति । अत्र सांख्ययोगादिप्रसञ्जकं न किंचिद्दृश्यते । [7]'अहं क्रतुः' इत्याद्यनन्तरवक्ष्यमाणग्रन्थानुसारेण एकत्वपृथक्त्वयोरुपास्यविषयत्वं सुस्पष्टम् । 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्' इत्यादौ तु स्वाच्छन्द्यभाविते योगक्षेमायापि मद्भक्तैरेकान्तिभिर्देवतान्तराणि धर्मान्तराणि वापेक्षणीयानीत्यादिकं सर्वमङ्गीकृतमस्माभिः । दशमे च [8]"विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च' इत्यत्र योगशब्दस्य भगवत्कर्मयोगविषयतया व्याख्यानमयुक्तम्, [9]'पश्य मे योगमैश्वरम्' एतां विभूतिं योगं च' इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात्, अनन्तरनिर्दिष्ट-

---

प्र-पा ।। [1]. गी. ८-२४ ।।

[2]. गी. ८-२५ ।।

[3]. शारी. ४-२-१८ ।।

[4]. शारी. ४-२-१२ ।।

[5]. दैवत्वाविशेषात्—इति; तदसत्, शास्त्रान्तरेष्वनयोर्दैवकर्मत्वप्रतिपादनेन इति केचित्पठन्ति ।।

[6]. गी. ९-१५ ।।

[7]. गी. ९-१६ ।।

[8]. गी. १०-१८ ।।

[9]. गी. १०-७ ।।

**पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि; मा शुचः ॥६६॥**

---

ध्याये तद्विस्तरादर्शनाच्च । 'मत्कर्मकृत्' इत्याद्येकादशाध्यायान्तिमश्लोकस्तदुत्तरमित्यपि दूरव्यवधानात्तत्रापि विस्तरादर्शनाच्च निरस्तम् । विभूतिविशेषाणां कृत्स्नस्य च जगतस्स्वरूपैकदेशत्वेनांशतया सामानाधिकरण्यवर्णनमपि प्रागुक्तसदोषत्वादिप्रसङ्गप्रक्रियया परास्तम् । एवं श्रीविश्वरूपविग्रहस्यावयवत्वेन विश्वस्य वर्णनमपि प्राकृताप्राकृतविभागादवधूतम् । द्वादशोक्तस्याक्षरोपासनस्य भगवदुपासनाद्भेदस्स्ववाक्यस्वारस्यपुरुषोत्तमत्वादिप्रकरणान्तरैकस्यादिभिस्साधितः । यत्पुनः—भेदव्यपदेशास्तु कथंचिदवस्थाभेदमाश्रित्य नेतव्याः; अवस्थाभेदश्चात्र निर्विशेषनिखिलवस्तुमात्ररूपता, आविर्भूतसमस्तकल्याणगुणसमष्टिरूपता च विवक्षिता— इति तदेतदनेकविषयव्याघातविसंस्थूलमाकुमारमपहास्यम् । अन्यत्र च दूषणप्रपञ्चनादिहोपरम्यते । त्रयोदशे क्षेत्रज्ञविषये वक्तव्यं सर्वं पूर्वमेवोक्तम् । 'यतश्च तत्' इति पाठोऽप्रसिद्धः । तथापाठेऽपि ज्ञानपरामर्शोऽस्वरसः । क्षेत्रस्य नित्यत्वेनाहेतुकत्वाद्धेतुर्न निर्दिष्ट इत्युक्तमिति चेत्सत्यमुक्तं, दुरुक्तं तु तत्, "महाभूतान्यहंकारः' इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रस्याव्यक्तव्यतिरिक्तस्य समस्तस्यानित्यत्वसंप्रतिपत्तेः, "[2]तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले सम्प्रलीयते'—इत्यादिभिर्नित्यस्याप्यव्यक्तस्य परब्रह्मण्येकीभावपृथग्भाववचनाच्च । यच्च "[3]ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव' इत्यत्रोक्तं—'क्षेत्रादितत्त्वव्यवस्थापनपराणि पञ्चशिखादिप्रणीतानि सूत्रपदानि' इति, तदप्यनादेशिकं, पञ्चशिखादिग्रन्थे ब्रह्मसूत्रप्रसिद्ध्यभावात् । यत्तु "मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते' इति निगमनाद्भगवानेन "ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि' इत्यत्र ज्ञेयत्वेनोक्त इति; "तत्र, इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः' इति निगमितानां त्रयाणामेतच्छब्देनानुवादात्, तत्र क्षेत्रज्ञानवत्कर्मवश्यक्षेत्रज्ञज्ञानस्यापि मोक्षोपयोगित्वोपपत्तेः, क्षेत्रादिज्ञानरूपस्यापि शास्त्रार्थस्य सर्वप्रशासितुर्भगवतस्समाराधनरूपत्वेन "मद्भक्त एतद्विज्ञाय' इत्यनेन विरोधाभावाच्च । तदपि चतुर्दशे "मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इत्यत्र परावरप्रकृत्योर्जीवाव्यक्तसंज्ञयोरंशो मिलितो गर्भ इत्युक्तं, तत्र ब्रह्मशब्देनाव्यक्तस्य निर्दिष्टत्वात्तत्र तदंशाधानवचनस्य प्रयोजनाभावात्, "[7]क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' इत्युक्तस्य चात्र प्रत्यभिज्ञानात्, गर्भशब्देन चेतनविवक्षैवयुक्ता । "सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत' इति श्लोके प्रकाशज्ञानशब्दयोः बाह्यान्तरेन्द्रियवृत्तिविषयतया व्यवस्थापनमशक्यं, विपरिवर्तेऽपि विरोधाभावाद्वक्ष्यमाणराजसतामसज्ञानव्यवच्छेदार्थं प्रकाशशब्दप्रयोगोपपत्तेश्च । रजःकार्यश्लोके लोभप्रवृत्तिर्लोभा-

---

प्र पा ॥ १. गी. १३-५ ॥
२. ॥
३. गी. १३-४ ॥
४. गी. १३-१८ ॥
५. गी. १३-१२ ॥
६. गी. १४-३ ॥
७. गी. १३-२६ ॥
८. गी. १४-११ ॥

द्भव इति समस्ततया व्याख्यानमयुक्तं, तथानध्ययनात्, 'अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च' इति तमःकार्यलोके सत्त्वकार्यप्रकाशनिषेधवद्रजःकार्यप्रवृत्तिनिषेधस्यापि पृथगुपन्यासात्तत्प्रतियोगितया प्रवृत्तेरिह पृथङ्निर्देशोपपत्ते, 'आरम्भः कर्मणाम्' इत्यस्य तु गोबलीवर्दन्यायेन निर्वाहात्। पञ्चदशेऽपि "[1]प्रपद्येत्तः प्रवृत्तिः' इति पाठोऽप्रसिद्धः। यदपि '[2]ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः' इत्यत्र संसारिव्यतिरिक्तस्सर्वेश्वरस्यैव कश्चिदंशो जीवशब्दार्थतया प्रथमं व्याख्यायि, तत्र यद्यपि अर्थविरोधो नास्ति, तथापि विभूतिप्रकरणमध्यपाठादन्तर्यामिणस्तु "[3]सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात्, परमात्मांशविशेषे च जीवशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकर्षाभावान्मानवादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धेरपि '[4]जीवभूतां महाबाहो' इति स्वशास्त्रप्रसिद्धेर्बलवत्त्वेन स्वीकर्तुमुचितत्वात् "[5]विषयानुपसेवेत' इत्यत्र च प्रतिकूलोदासीनभोगेभ्योस्संकोचस्य क्लिष्टत्वादुत्क्रमणाद्युक्तेः, हृदयव्याप्तेरन्तर्यामिणः स्वारस्यादिन्द्रियाधिष्ठानेश्वरशब्दादेश्च तत्तन्नियन्तरि संसारिण्यप्युपपत्तेः, "[6]आत्मन्यवस्थितम्' इत्यत्र चात्मशब्दस्य नानार्थस्य प्रकरणोचितार्थपरिग्रहोपपत्तेः, भवदुक्ता द्वितीयैव योजना भाष्यकृतभिमता समीचीति मन्यामहे। 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, इत्यादौ वेदवेदान्तशब्दयोर्वक्तव्यं प्रागेवोक्तम्। "[7]कूटस्थोऽक्षरः' इत्यस्य जीवभूतपरप्रकृतिव्यतिरिक्ते मुक्ते वृत्तिश्च साधुतरा। यत्तु षोडशे प्रोक्तं—प्रकारान्तरेणार्जुनस्य शोकमपनेतुं देवप्रकृतीनां रूपं; तेषां परमकल्याणप्रत्यासक्तेरर्जुनस्य देवप्रकृतित्वमासुरप्रकृतीनां रूपं, तन्निमित्तता च सकलस्यानर्थजातस्योक्तम्। इति; तदयुक्तं शास्त्रारम्भेऽर्जुनस्य स्वप्रकृत्यनिर्धारणमूलशोकप्रसङ्गाभावात्, अत्र तत्प्रसङ्गे तदपनोदनस्यापि प्रासङ्गिकस्य युक्तत्वात्; अतः "[8]तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' इति निगमनानुसारेण भगवद्यामुनेयोक्तप्रक्रियया शास्त्रवश्यतैवाध्यायप्रधानार्थः। सप्तदशे श्रद्धात्रैविध्यं शास्त्रीयेतरविषयमित्ययुक्तम्; अनन्तरम्, "[9]अशास्त्रविहितम्' इति पृथगभिधानात्। नच तत्र श्रद्धात्रैविध्यमपि समुच्चेतुं शक्यं, तदनुक्तेस्तत्क्लृप्त्यनुपपत्तेश्च। "[10]ॐतत्सदिति निर्देशः' इत्यत्र मुमुक्षूणां यज्ञादिषु किंचिदङ्गं तेषां वीर्यातिशयार्थमुपदिश्यत इत्ययुक्तम्, अमुमुक्षूणामपि तदविरोधाद्विशेषकाभावाच्च। अतो "[11]लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा' इत्ययमेवार्थ उचितः त्यागस्वरूपादिविवेक नातीव विरोधः, चरमश्लोके वक्तव्यं तु सर्वं मुक्त-

---

प्र-पा ॥ १. गी. १५-४ ॥
२. गी. १५-७ ॥
३. गी. १५-१५ ॥
४. गी. ७-५ ॥
५. गी. १५-९ ॥
६. गी. १५-११ ॥
७. गी. १५-१६ ॥
८. गी. १६-२४ ॥
९. गी. १७-५ ॥
१०. गी. १७-२३ ॥
११. गी. सं. ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
नचाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७

इद ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाख्यातम्; अतपस्काय—अतप्ततपसे त्वया न वाच्यं; त्वयि वक्तरि, मयि चाभक्ताय कदाचन न वाच्यं, तप्ततपसे चाभक्ताय न वाच्यमित्यर्थः; न चाशुश्रूषवे—[illegible]

---

मस्माभिः । एवमन्येष्वपि भूतेषु भविष्यत्सु च श्रीमद्गीताभाष्येषु भगवद्यामुनाचार्यभाष्यकारमतानुसारेण दिङ्मोहः प्रशमयितव्यः । क्षुद्रस्खलितेष्वदूरविप्रकृष्टयोजनाभेदेषु चोदासितव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन । पिशाचरन्तिदेवगुप्तशङ्करयादवप्रकाशभास्करनारायणार्ययज्ञस्वामिप्रभृतिभिः स्वंस्वं मतमास्थितैः परश्शतैर्भाष्यकृद्भिः अस्मत्सिद्धान्ततीर्थकरैश्च भगवद्यामुनाचार्यभाष्यकारादिभिरविगीतपरिगृहीतोऽयमत्र सारार्थः—भगवानेव परं तत्त्वम्, अनन्यशरणैर्यथाधिकारं तदेकाश्रयणं परमधर्मः—इति ॥ ६६ ॥

एवं स्वोपदेशेन प्रतिष्ठिततत्त्वहितज्ञानस्य अर्जुनस्य कर्तव्यविशेषोपदेशव्याजेन संप्रदायविधिसिद्ध्यर्थमस्मिन् शास्त्रेऽनधिकारिणस्तावद्व्यनक्ति—'इद ते' इति श्लोकेन । 'इदम्' इति सामान्येन निर्दिष्टं पूर्वापरग्रन्थस्थैः पदैर्विवृणोति—इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाख्यातमिति । अत्र तेशब्दः 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' इति श्लोकादाकृष्टः; श्लोकस्थस्य तु तेशब्दस्य त्वयेति व्याक्रिया । अतपस्कशब्देन तपःप्रारम्भमात्रे कृतेऽपि श्रवणानधिकारित्वं विवक्षितमित्याह—अतप्ततपस इति । "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इति श्रुत्यनुसारेणाह—त्वयि वक्तरि मयिचाभक्तायेति । अभक्तत्वे विशेषसंकोचकाभावात् । 'मद्भक्तेष्वभिधास्यति' इत्यनन्तरं भक्तावादरदर्शनाच्च 'कदाचन' इत्यनेन तपसि सम्यगनुष्ठितेऽपीति विवक्षितमित्याह—तप्ततपसेचाभक्तायेति । प्रत्येकपरिहरणीय च नञ्प्रयोगावृत्तिः । उत्तरोत्तरतीव्रत्वतात्पर्येण क्रमविशेष इत्यभिप्रायेणाह—भक्तायाप्यशुश्रूषव इति । अत्रापि संकोचहेत्वभावात् पूर्ववत् । '[2]प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्' इति श्रुत्या च शुश्रूषाप्राधान्यमवगतम् । मामभ्यसूयति—मह्यमभ्यसूयतीत्यर्थः । "[3]क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' इति कर्मत्वस्यापि सिद्धत्वात् द्वितीयात्रानपोदिता । मां प्रत्यसूयतीत्युक्तं भवति । विषयतो लक्षणतश्च असूयां व्यनक्ति—मत्स्वरूपइत्यादिना । 'माम्' इति सप्रकारपरामर्श इति भावः । प्रक्रमानुरोधेन 'नचाभ्यसूयवे' इति

---

प्र-पा ॥ [1]. श्वेता. ६-२३. योगशिखोप च. २. अ. 'तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इति शेषः ॥

[2]. कठोप. १-१-१३. 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वम्भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥—नचिकेता वरं द्वितीयम्प्रार्थयते— सत्वम्— पुराणादिप्रसिद्धसार्वज्ञ्यस्त्वम्, स्वर्गप्रयोजनमग्निं जानासि, 'स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः' इति प्रयोजनमित्यर्थे यत् । स्थण्डिलरूपाग्नेस्स्वर्गप्रयोजनकत्वञ्च-उपासनाद्वारा । श्रद्दधानाय—मोक्षश्रद्धावते । स्वर्गलोकेन तव किं सिद्ध्यतीत्यत्राह—स्वर्गलोकाइति । स्वर्गो लोको येषान्ते—परमपदम्प्राप्ता इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥

[3]. अष्टा. १-४-३७ ॥

शुश्रूषवे न वाच्यं; नच मां योऽभ्यसूयति—मत्स्वरूपे मदैश्वर्ये मद्गुणेषु च कथितेषु यो दोषमाविष्करोति, न तस्मै वाच्यम्; असमानविभक्तिनिर्देशस्तस्यात्यन्तपरिहरणीयताज्ञापनाय ॥६७॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८

इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु योऽभिधास्यति— व्याख्यास्यति, सः मयि परमां भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति, न तत्र संशयः ॥६८॥

नच तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता नच मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९

---

वक्तव्ये प्रक्रमभङ्गेन विरूपवाक्यकरणं केनाभिप्रायेणेत्यत्राह— असमानेति । "असूयकायानृजवे' "असूयकाय मम्मादाः' इत्यादिभिरसूयामात्रवते प्रवचनं निषिद्धम् । भगवत्यभ्यसूयावते तु प्रवचनमत्यन्तपरिहरणीयमिति भावः । 'नच····वाच्यम्' इत्यनेनानधिकारिषु प्रवचने प्रत्यवायस्सूचितः । अत्र "मेधाविने तपस्विने वा' इत्यनयोर्विकल्पोऽन्यत्र दृष्टः, भक्तादेस्तु न तथा; अतो भक्त्यादिरहिताय न मेधाविने नापि तपस्विने वाच्यम्; सर्वगुणयोगेऽपि भगवत्यभ्यसूयावते न वाच्यमित्युक्तं भवति ॥६७॥

अथाधिकारिविशेषेष्ववश्यवक्तव्यत्वं तेषु वचनस्यापवर्गाख्यफलपर्यवसानं चोच्यते—'यइदम्' इति श्लोकेन । 'मद्भक्तेषु' इत्यनेनैवातपस्कत्वादिदोषा दूरोत्सारिताः, सितमनसां तेषां तदसंभवात् । "श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इत्येतावता सर्वेषु वक्तव्यम्, तेष्वेव मद्भक्ता एव श्रवणाधिकारिण इत्युक्तं भवति । अत्राभिधास्यतीत्यर्थश्रावणपर्यन्तमित्याह—व्याख्यास्यतीति । यद्वृत्तवशात् 'सः' इत्यध्याहृतम् । योग्येषु व्याख्यानमपि कर्मयोगादिकोटौ, भक्तियोगांकुरे वा निविष्टं परभक्तिं जनयतीति 'भक्तिं मयि परांकृत्वा' इत्युच्यते । 'मामेव' इत्यवधारणेन मद्गीताव्याख्यायिनो न क्षुद्रफलेषु सङ्गं जनयामीत्यभिप्रेतम् । फलितमाह—न तत्र संशय इति । 'असंशयः' इति संशय एव वा निषिध्यते ॥६८॥

स्वशास्त्रव्याख्यानस्य स्वप्राप्तिसाधनत्वे द्वारमुच्यते—'नच तस्मात्' इति श्लोकेन । प्रियकृत्तमत्वप्रियतरत्वयोर्हेतुकार्यभावेन 'भविता' इत्युपात्तक्रिययैवान्वये संभवत्यपि कालत्रयवर्तिनिषेधेऽर्थगौरवेण तात्पर्यसिद्ध्यर्थं—मनुष्येष्वितः पूर्वमित्याद्युक्तम् । ननु शास्त्रस्याधिकारी अपेक्षितः, अतस्स तावद्वक्तव्यः; अनधिकारी तु तत एवार्थाद्व्युदस्यते; प्रधानतमादधिकारिणोऽनन्तरं वा व्यवच्छेद्यान-

---

प्र-पा ॥ [1]. ॥

[2]. ॥

[3]. ॥

[4]. भारते-शा-मो ३३५-४८ ॥

सर्वेषु मनुष्येष्वितःपूर्वं तस्मादन्यो मनुष्यो मे न कश्चित्प्रियकृत्तमोऽभूत; इत उत्तरं च न भविता, अयोग्यानां [illegible] योग्यानामकथनादपि तत्कथनस्यानिष्टतमत्वात् ॥६९॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टस्स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

य इममावयोर्धर्म्यं संवादमध्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टस्स्यामिति मे मतिः—अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञोऽभिधीयते, तेनाहमेतदध्ययनमात्रेणेष्टस्स्यामित्यर्थः ॥७०॥

---

यानधिकारो वक्तव्यः; इह तु तद्वैपरीत्ये किं निबन्धनमित्यत्राह—**अयोग्यानामिति** । **तत्कथनस्य**—अयोग्यान्प्रति कथनस्येत्यर्थः । **अनिष्टतमत्वात्**—अनिष्टतमत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । योग्यानामकथनस्यानिष्टत्वं "[1]प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति ब्रह्मविद्याप्रवचनस्य वैधत्वात् । प्रोवाच—प्रब्रूयादित्यर्थः, "[2]छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः' इति विधानात् । अन्यथा 'स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति प्रथमेन वाक्येनानन्वयात् ॥६९॥

एवमुपदेष्टुः फलमुक्तम्; अथ शब्दतोऽर्थतश्च गुरुसकाशादध्येतुः फलमुच्यते—'अध्येष्यते' इत्यादिना श्लोकद्वयेन । 'शृणुयात्' इति परैरधीयमानपाठश्रवणमात्रं वा । 'अध्येष्यते' इति—नहि सर्वज्ञस्य भगवतो भविष्यद्भारतनिबन्धावेक्षणेन स्वसंवादाध्ययनभावित्वोक्तिः; अपितु भूतावेक्षणेन । महाभारतं हि धृतराष्ट्राद्युत्पत्तेः प्रागेव भगवत्प्रसादलब्धदिव्यचक्षुषा भगवता व्यासेन निबद्धम् । अनुज्ञातं च शिष्येभ्यः; तैश्च "[3]नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् । गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः' इति मानुषव्यतिरिक्तेषु लोकेषु प्रकाशितम् । मानुषे तु लोके जनमेजयपुरस्कारेण प्रकाशिष्यते । तदपेक्षयोक्तम्—'अध्येष्यते' इति । उपनिषत्सारत्वादध्ययनोक्तिः । कथितं चाश्रमवर्णने कविभिः 'अनवरताधीतभगवद्गीतम्' इति । "[4]श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इति यः प्रथमषट्के ज्ञानयज्ञोऽभिहितः, नासावत्र विवक्षितः; अपितु भक्तियोगप्रकरणे "[5]ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते' इति यो भगवदनुसंधानविशेषरूपो ज्ञानयज्ञ उक्तः, स एवात्र शास्त्रसारभूतो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—**अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञ** इति । विधिजपोपांशुमानसानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टः । एतदध्ययनमात्रेणेति—अयमभिप्रायः—"[6]योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद' "[7]यंयं क्रतुमधीयते तेनतेनास्येष्टं भवति' इत्यादिषु यथा तत्तत्क्रत्वध्ययनस्य तत्तुल्यफलता, तथात्रापि ज्ञानयज्ञवद्भगवत्प्रीतिजनकत्वं तद्गीताध्ययनस्य—इति ॥७०॥

---

**प्र-पा** ॥ [1]. मुण्डको. १-२-१३ ॥
[2]. अष्टा. ३-४-६ ॥
[3]. महाभारते ॥
[4]. गी. ४-३३ ॥
[5]. गी. ९-१५ ॥
[6]. अश्वमेधे. २. प्रश्ने ॥
[7]. आरण्यके. २. प्रश्ने ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१

श्रद्धावाननसूयुश्च यो नरश्शृणुयादपि, तेन श्रवणमात्रेण सोऽपि भक्तिविरोधिपापेभ्यो मुक्तः पुण्यकर्मणां मद्भक्तानां लोकान् समूहान् प्राप्नुयात् ॥७१॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रणष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२

मया कथितमेतत्पार्थ त्वयावहितेन चेतसा कच्चिच्छ्रुतं, तवाज्ञानसम्मोहः कच्चिन्नष्टः, येनाज्ञानेन मूढो न योत्स्यामीत्युक्तवान् ॥७२॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

---

'श्रद्धावाननसूयुश्च' इति चकारादत्रानुक्तानामपि प्रागुक्तानां प्रणिपातपरिप्रश्नसेवानां ग्रहणम् । 'शृणुयात्' इत्यनेन आचार्यसकाशादिति गम्यते । श्रूयतेहि— "[1]तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति । '[2]आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्' इति । एतेन स्वयं ग्रन्थनिरीक्षणमन्यायेनान्यस्माद्ग्रहणं च व्यवच्छिद्यते । सोऽपीति विलम्बस्सूच्यते । तेन भक्तिविरोधिभ्यो मुक्तइत्युक्तम् । अन्यथा विध्यन्तरवैयर्थ्यादिप्रसङ्ग इति भावः । अर्थज्ञानादिमतश्च कैमुत्यमपिशब्देन व्यञ्जितम् । प्रवचनपठनयोर्मोक्षैकान्तफलस्य पूर्वमुक्तत्वात्सहभावेनाग्रचप्रायन्यायाच्छ्रवणेऽपि तादृशफलं भगवदभिप्रेतं स्वीकर्तुमुचितम् । नरककल्पस्वर्गादिप्राप्तेरनभिमतत्वान्मद्भक्तानां—लोकान्समूहानित्युक्तम् । अत्र पाठश्रवणादिप्रीतो भगवान् स्वभक्तान् प्रापयति । भगवद्भक्तानां प्राप्तिर्हि योगोपदेशादिद्वारा मोक्षाय स्यात् ॥७१॥

अथार्जुनस्य विदिताशयोऽपि भगवानादरेणाविस्मरणायोपदेशसाफल्यं जिज्ञासमान इव पृच्छति—कच्चिदिति । एतदिति अर्थपर्यन्तत्वाच्छ्रुतमित्यर्थः । धीपर्यन्तं मत्कथितमेतत्किं निरर्थकमित्यभिप्रायेणैतच्छब्द इत्याह—मया कथितमेतदिति । अज्ञानसंमोहः कच्चित्प्रणष्ट इति श्रुतकार्यानुयोगः । अज्ञानहेतुकं भ्रान्तिज्ञानमिहाज्ञानसंमोहः । येनाज्ञानेन मूढ इत्यस्याज्ञानसंमोह इति प्रतिनिर्देशः तेनाज्ञानेन जनितसंमोह इत्यन्वयो भाव्यः ॥७२॥

अथ कृतज्ञतांश व्यञ्जयन्नर्जुनश्श्रुतफलसिद्ध्या प्रतिवक्ति 'नष्टो मोहः' इति । अर्जुनेन स्वार्थस्येतःपूर्वमनवगमाद्वाक्येन प्रथमं स्मृतेरनुदयात्तन्मूलभूतशब्दजन्योऽनुभव इह स्मृतिशब्देन लक्ष्यत इत्याह

---

[1]. मु. १-२-१२ ॥ [2]. छान्उप. ४-९-३ ॥

मोहः—विपरीतज्ञानं, त्वत्प्रसादान्मम तद्विनष्टं, स्मृतिः—यथावस्थिततत्त्वज्ञानं, त्वत्प्रसादादेव तच्च लब्धम्; अनात्मनि प्रकृतावात्माभिमानरूपो मोहः, परमपुरुषशरीरतया तदात्मकस्य कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च, नित्यनैमित्तिकरूपस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनतया तत्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वबुद्धिरूपश्च सर्वो विनष्टः; आत्मनः प्रकृतिविलक्षणत्वतत्स्वभावरहिततातज्ज्ञातृत्वैकस्वभावतापरमपुरुषशेषतातन्नियाम्यत्वैकस्वरूपताज्ञानं, निखिलजगदुद्भवस्थितिप्रलयलीलाशेषदोषप्रत्यनीककल्याणैकस्वरूपस्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजः प्रभृतिसमस्तकल्याणगुणगणमहार्णवपरब्रह्मशब्दाभिधेयपरमपुरुषयाथात्म्यज्ञानंच, एवंरूपपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानतदभ्यासपूर्वकाहरहरुपचीयमानपरमपुरुषप्रीत्येकफलनित्यनैमित्तिककर्मनिषिद्धपरिहारशमदमाद्यात्मगुणनिवर्त्यभक्तिरूपतापन्नपरमपुरुषोपासनैकलभ्यो वेदान्तवेद्यः परमपुरुषो वासुदेवस्त्वमिति ज्ञानं च लब्धं, ततश्च बन्धुस्नेहकारुण्यप्रवृद्धविपरीतज्ञानमूलात्सर्वस्मादवसादाद्विमुक्तो गतसंदेहः स्वस्थः स्थितोऽस्मि; इदानीमेव युद्धादिकर्तव्यताविषयं तव वचनं करिष्ये; यथोक्तं युद्धादिकं करिष्य इत्यर्थः ॥७३॥

धृतराष्ट्राय स्वपुत्राः पाण्डवाश्च युद्धे किं करिष्यन्तीति पृच्छते—

**संजय उवाच—**

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥　　७४

---

द्—**स्मृतिर्यथावस्थिततत्त्वज्ञानमिति**। "स नो देवश्शुभया स्मृत्या संयुनक्तु' इत्यस्य मन्त्रस्य "स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्ति' इति शाखान्तरे पाठदर्शनात्स्मृतिबुद्धिशब्दावदूरविप्रकर्षेणैकार्थौ युक्ताविति भावः। निवर्त्यमोहस्वरूपं चोपदेशस्यामूलचूडपरामर्शेन व्यनक्ति—**अनात्मनीत्यादिना**। प्रकृतिविलक्षणत्वं स्वप्रकाशत्वादिभिः विकाराद्यभावात्तत्स्वभावरहितता। स्वस्थः प्रकृतिस्थ इत्यर्थः। उपदेशवचनस्य स्वरूपेणाननुष्ठेयत्वात्तेन तत्प्रतिपाद्यं लक्ष्यत इत्याह—**यथोक्तं युद्धादिकमिति**। एवं चाभिप्रायः। आदिशब्देन भक्तियोगपर्यन्तग्रहणम्। अननुष्ठानं तु स्मृतिभ्रंशादिति हि वक्ष्यति—"यत्तु तद्भवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात्। तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र भ्रष्टं मे नष्टचेतसः' इति। प्रतिवक्ष्यति च भगवान्—"श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम्। धर्मस्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान्। अबुद्ध्या माग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम्''''सहि धर्मस्सुपर्याप्तो ब्रह्मणः परिवेदने' इति ॥७३॥

---

प्र-पा ॥ [१]. तै. २. प्रश्न. १०. अनु. ॥
[२]. श्वे-३-४ ॥
[३]. भार-आश्व. अनुगी. १७-६ ॥
[४]. भार-आश्व. अनुगी. १७ ॥

इति—एवं वासुदेवस्य वासुदेवसूनोः पार्थस्य च तत्पितृष्वसुः पुत्रस्यैव महात्मनो महाबुद्धेस्त्वत्पदद्वन्द्वमाश्रितस्येमं रोमहर्षणमद्भुतं संवादमहं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानहम् ॥७४॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतस्स्वयम् ॥ ७५

व्यासप्रसादाद्व्यासानुग्रहेण दिव्यचक्षुश्श्रोत्रलाभात् एतत्परं योगाख्यं गुह्यं योगेश्वरात् ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधेर्भगवतः कृष्णात् स्वयमेव कथयतः साक्षाच्छ्रुतवानहम् ॥७५॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामिच मुहुर्मुहुः ॥ ७६

केशवार्जुनयोरिमं पुण्यमद्भुत संवादं साक्षाच्छ्रुतं स्मृत्वा मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥७६॥

---

"[1]मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय' इति प्रश्ने कृत्स्नं संगमयतीत्याह—धृतराष्ट्रायेति । 'महात्मनः' इत्युक्तं व्यनक्ति—तत्पदद्वन्द्वमाश्रितस्येति । "[2]कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः' इति ह्यन्यत्रोक्तम् । अत्रच "[3]शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' इति । अद्भुतत्वातिशयाद्रोमहर्षणत्वम् । यथोक्तमश्रौषमिति—यथा ताभ्यामुक्तं, तत्र ममाश्रुतांशो नास्तीत्यर्थः । एतेन यथार्थदर्शित्वं व्यञ्जितम् । यद्वा–यथा तव मयोक्तम्, एवमेव श्रुतवानस्मि, ततश्च यथादृष्टार्थवादित्वं व्यञ्जितं भवति ॥७४॥

मन्दस्य मोहनकालुष्यनिवृत्तिलक्षणप्रसादस्यात्राभावात्–व्यासानुग्रहेणेत्युक्तम् । देवैरप्यदृश्यश्रीविश्वरूपस्य दर्शनार्थं दूरस्थवाक्यश्रवणार्थंच अनुग्रहावान्तरव्यापारमाह—दिव्यचक्षुश्श्रोत्रलाभादिति । अतीन्द्रियादिग्रहणसामर्थ्यादिमात्रेणात्र दिव्यत्वम् । एतदिति नपुंसकनिष्पत्तये योगशब्दं विशेषणीकरोति—योगाख्यमिति । परं गुह्यमित्यकर्मणि योग्यताभिप्रायम् । तथाभूतमपि हि मया श्रुतमिति व्यासमाहात्म्यव्यञ्जनम् । 'योगेश्वरात्' इत्यत्र योगशब्दः कल्याणगुणयोगपरः । 'एतां विभूतिं योगंच' इति प्रागुक्तवदित्याह—ज्ञानेति । स्वयमेव कथयतः, नतु परैर्वाचयत इत्यर्थः । तेन वक्तृत्वैलक्षण्योक्तिः । यथा "[4]पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम्' इति । साक्षाच्छ्रुतवानहमिति—न तु विवस्वदर्जुनादितच्छिष्यद्वारेत्यर्थः । यद्वा दूरस्थोऽपि प्रत्यक्षं श्रुतवानिति ॥७५॥

अद्भुततरत्वमाह—'राजन्' इत्यादिना श्लोकद्वयेन । पुण्यं श्रवणमात्रेणापि ज्ञानयज्ञादिरूपावनम् । अद्भुतं शब्दतोऽर्थतश्च आश्चर्यावहम् ॥७६॥

---

प्र-पा ॥ [1]. गी. १-१ ॥
[2]. महाभारते ॥
[3]. गी. २-७ ॥
[4]. भार-शा-मो. ३५९-६८ ॥

तच्च संस्मृत्यसंस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ ७७

तच्चार्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं संस्मृत्यसंस्मृत्य हृष्यतो मे महान् विस्मयो जायते; पुनः पुनश्च हृष्यामि ॥७७॥

किमत्र बहुनोक्तेन—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

ॐ तत्सदिति.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः

तृतीयषट्कं संपूर्णम्

---

तच्च रूपमिदं तत्सर्वं नक्षत्रवसुदेवतनयरूपाद्व्यवच्छेदार्थमित्याह—अर्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं रूपमिति । 'संस्मृत्य' इत्यस्य समानकर्तृकत्वाय हृष्यामीति समभिव्याहारानुसारेण—हृष्यत इत्युपात्तम् । दृष्टंच फलं महत्तरमित्यस्य श्लोकस्य भावः ॥७७॥

सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य सहसः साक्षादुत्तरं वक्तुमशक्नुवन् 'अर्धोक्ताः कुरुपाञ्चालाः' इति मत्वा गूढाभिसंधिस्संवादाद्भुतत्वादिकमुक्तवान् । तावताप्यजानतस्सर्वात्मनान्धस्य साक्षादुत्तरमाहेत्याह—किमत्र बहुनेति । अनभिप्रायज्ञस्य ते भगवतार्जुनायाध्यात्मोपदेशवैश्वरूप्यप्रकाशनादिभिः पाण्डवविजयसूचकैरलम्; सूचितमेव स्पष्टं वदामीत्युच्यत इति भाव । यत्र यस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । योगेश्वरशब्दस्य 'कथयतस्स्वयम्' इत्यत्रातमत्वाय प्रागुक्तादर्थादर्थान्तरकथनम्, अनेकार्थसंभवात्प्रकरणानुगुण्येन तत्तद्विशेषपरिग्रहोपपत्तेश्च । ईश्वरशब्दस्य नियन्तव्यसाकांक्षतया योगशब्देन नियन्तव्यविशेषसमर्पणंच युक्ततमम्; अतो विवक्षितविजयाद्यनुगुणमर्थमाह—कृत्स्नस्येत्यादिना । तत्र फलितमाह—स्वसंकल्पेति । अवस्थान्तरेऽपि श्यामभूतः; अतः कृष्णशब्दोऽत्रावतारदशायामपि योगेश्वरत्वेनाजहत्स्वस्वभावत्वसूचनार्थं इत्यभिप्रायेणाह—वसुदेवसूनुरिति । पार्थसंबन्धविशेषोऽप्यनेनेन सूचितः । अतएव हि पार्थशब्द एवं व्याख्यायते—तत्पितृष्वसुः पुत्र इति ।

यत्र योगेश्वरः कृत्स्नस्योच्चावचरूपेणावस्थितस्य चेतनस्याचेतनस्य च वस्तुनो येये स्वभावयोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः स्वसंकल्पायत्तस्वेतरसमस्तवस्तुस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदः कृष्णः वसुदेवसूनुः यत्र च पार्थो धनुर्धरः तत्पितृष्वसुः पुत्रः तत्पदद्वन्द्वैकाश्रयः; तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्नीतिश्च ध्रुवा निश्चला; इति मतिर्ममेति ॥७८॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

तृतीयषट्कं संपूर्णम्

---

"[1]विसृज्य सशरं चापम्' इति प्रागुक्तावस्थाव्यतिरेकपरोऽत्र धनुर्धरशब्दः भगवदनुशिष्टयथोक्तकरणार्थतया गाण्डीवाख्यधनुर्ग्रहणद्योतनार्थः । तत्र विशिष्टोपकरणविशेषवीर्यादिविशेषोऽप्यन्तर्नीतः । '[2]पार्थस्य च महात्मनः' इति प्रागुक्तमहामतित्वं पार्थशब्देन सूचितमित्याह—**तत्पदद्वन्द्वैकाश्रय** इति । नह्यसौ त्वत्पुत्रवत्कृष्णमभ्यर्थ्य निस्सारान्परिकरत्वेन परिजग्राहेति भावः । 'तत्र' इति सामान्यनिर्देशः प्रत्यक्षपारुष्यपरिहारार्थः । श्रीः–राज्यादिभोग्यसमृद्धिरूपा । विजयः—शत्रुनिरासः । 'तत्र ध्रुवः' इति विपरिणामः । भूतिः–ऐश्वर्यम्, "[3]विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्' इति पर्यायपाठात् । तेनास्य पुरुषस्य प्रभुत्वादिशक्तियोगो विवक्षितः । उत्पन्नायास्समृद्धेरुत्तरोत्तराभिवृद्धिरूपमदनं–भूतिः, नीतिः–अर्थशास्त्रजन्यकर्तव्यनिश्चयः; तच्चोदिता धर्माविरुद्धा वा वृत्तिः; षड्गुणैरवहितैरपि युग्माभिश्चतुर्भिरप्युपायैरक्रमनीयो नयो ध्रुवशब्दाभिप्रेत इत्याह—निश्चलेति । 'मतिर्मम' इत्यस्यान्वयार्थमितिशब्दोऽध्याहृतः । ममैव मतिः—"[4]विद्याराजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते । विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानासि केशवम् । मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे । शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम्' इति । अतस्ते ध्रुवा नैवं मतिः, ममत्वेवं समीचीना मतिस्संजातेति भाव ॥७८॥

कृष्णस्तत्त्वं परं तत्परमपिच हितं तत्पदैकाश्रयत्वं
शास्त्रार्थोऽयं च षट्कैस्त्रिभिरिह कथितस्तत्र पूर्वत्र षट्के ।
भक्त्यर्थस्वात्मदृष्टेः करयुगलदशा मध्यमे भक्त्युपाय
स्स्वोक्तानुष्ठानवृत्तिं द्रढयितुमखिलं प्रोक्तमन्तेऽप्यशोधि ॥

प्र·पा ॥ [1]. गी. १-४७ ॥
[2]. गी. १८-७४ ॥
[3]. नामलिङ्गानुशासने. १. काण्डे. स्वर्गवर्गे ॥
[4]. भारते-उद्यो. ६८-२-५ ॥

अध्यायैश्शिष्यमोहस्तदुपशमविधिः कर्मयोगोऽस्य भेदा-
स्तत्सौकर्यादियोगस्तदुचितमहिमा भूतिकामादिभेदः ।
भक्तिस्तन्मूलभूमा भजनसुलभता भक्तिशैघ्र्यादि जीव-
त्रैगुण्यं शासिताज्ञा तदधिगमपरस्सारवर्गश्च गीताः ॥
*इत्यादिस्सर्वयोगो भगवति परमैकान्त्यसंप्रीतियुक्तं
येषामन्योन्ययोगो भवति च कलया नित्यनैमित्तिकानां
त्रिष्वप्येतेषु योगं परममितफलं वक्तुमन्यत्रासक्तम् ॥
शुद्धादेशवशंवदीकृतयतिक्षोणीशवाणीशता
प्रज्ञातल्पपरिष्कृतश्रुतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।
नित्यानन्दविभूतिसन्निधिसदासामोददामोदर-
द्विन्नालिङ्गनदौर्ललित्यललितोन्मेषा मनीषास्तु मे ॥
तत्त्वं यत्प्रणवे धनञ्जयरथेऽप्यग्रे दरीदृश्यते
तच्चित्तो भुवि वेंकटेश्वरकविर्भक्तोऽनुकम्प्यस्सताम् ।
तत्तादृग्गुरुदृष्टिपातमहिमग्रस्तेन यच्चेतसा
गीताविष्णुपदी यतीश्वरवचस्तीर्थैरवागाह्यत ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः॥
तृतीयषट्कं संपूर्णम्
शास्त्रं च समाप्तम्

---

प्र-पा ॥ * अत्र ग्रन्थपातः । तालपत्रकोशेष्वप्येवमेव ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

# श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहः

ईश्वरे कर्तृताबुद्धिस्सत्त्वोपादेयतान्तिमे ।
स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसारार्थ उच्यते ॥ २२ ॥

---

## श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा-

तदेतत्पूर्वाध्यायसंगतिप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—'अतीतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयनिश्श्रेयससाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म; नान्यत्; वैदिकस्य कर्मणस्सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः; तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन; मोक्षसाधनं च कर्मफलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकं, तदारम्भस्सत्त्वोद्रेकाद्भवति; सत्त्वोद्रेकश्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम्, अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोरैक्यं, त्यागस्य स्वरूपं भगवति सर्वेश्वरे सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसंधानं सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्योपादेयत्वं स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्यच गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते'— इति । अत्र त्यागसंन्यासशब्दावेकार्थाविति भगवदुक्तेनोत्तरेण ख्यापितं भाष्ये । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानंच 'दैवं चैवात्र पञ्चमम्' इत्यत्रैव दर्शितम्—'अत्र कर्महेतुकलापे दैवं पञ्चमम् । परमात्मान्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच' इति । वक्ष्यति च—'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इति । परमात्मायत्तंच जीवात्मनः कर्तृत्वं 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इति प्रतिपादितम् । नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः । इदमपि चोद्यं सूत्रकारेण परिहृतं—''कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' इति । एतदुक्तं भवति—परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेबरादिभिस्तदाहितशक्तिभिस्स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदा-

---

प्र-पा ॥ १. शारी. २ ३-४१ ॥

कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् ।
ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्धात्मनि स्थितिः ॥ २३ ॥
भक्तियोगः परैकान्तप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिः ।
त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसङ्गमः ॥ २४ ॥
नित्यनैमित्तिकानां च पराराधनरूपिणाम् ।
आत्मदृष्टेस्त्रयोऽप्येते योगद्वारेण साधकाः ॥ २५ ॥

---

हितशक्तिस्सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते । तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति; यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधभाक्त्वं च'—इति । तत्र शास्त्रसारार्थः 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादिना सादरं संमुखीकृत्य 'मन्मना भव मद्भक्तः' 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति श्लोकद्वयेन शिष्टः । चरमश्लोकार्थश्च तात्पर्यचन्द्रिकायां निक्षेपरक्षायां चास्माभिः यथाभाष्यं यथासंप्रदायंच समस्तपरपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमुपपादितः । तत्रायमस्मदीयसंग्रहः—'सुदुष्करेण शोचेद्यो येनयेनेष्टहेतुना । सस तस्याहमेवेति चरमश्लोकसंग्रहः' इति । सारार्थो भक्तियोग इति भाष्ये तदङ्गाधिकारे प्रपत्ति प्रत्यपि भक्तेरङ्गित्वेन प्राधान्यात् ॥२२॥

अथ त्रिभिः श्लोकैस्सुखग्रहणाय कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादीनां स्वरूपादिकं विविनक्ति । तत्र कर्मयोगस्य लक्षणं पूर्वमेव दर्शितमिति कृत्वा तत्तदधिकारिणां ज्ञानशक्तियोग्यतानुगुण्येन यथाधिकारं परिग्रहार्थंच चतुर्थोक्तानवान्तरभेदाननुक्तानपि सर्वानादिशब्देन संगृह्णन्नुदाहरति । आफलोदयं सादरं निरन्तरपरिग्रहोऽत्र सेवनम् । अथ तत्साध्यस्य ज्ञानयोगस्याधिकारिप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणमाह—निरन्तरचिन्तनरूपेणेति शेषः । तेन तत्फलतदुपायज्ञानाभ्यां व्यवच्छेदः ॥२३॥

अथान्तरङ्गैस्सह भक्तियोगं लक्षयति—परस्मिन् ब्रह्मण्येकान्तेन प्रीतिः परैकान्तप्रीतिः; तेन 'महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः' इति लक्षणं सूचितं ''स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते' इत्याद्यनुसारेण । लक्ष्यस्वरूपं ध्यानशब्देनोक्तम् । आदिशब्देनार्चनप्रणामाद्यन्तरङ्गवर्गसंग्रहः । उक्तं च वेदार्थसंग्रहे 'अशेषजगद्धितानुशासनश्रुतिनिकरशिरसि समधिगतोऽयमर्थः—जीवपरयाथात्म्यज्ञानपूर्वकवर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकपरमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरत्यर्थप्रियस्तत्प्राप्तिफलः' इति । ननु कर्मयोगेऽप्यात्मज्ञानमाराध्यप्रीतिश्चानुवर्तते, ज्ञानयोगेऽप्यन्तःकरणशुद्ध्यर्थं नियतं कर्म न त्याज्यं तदाराध्येश्वरभक्तिश्च । एवं भक्तियोगेऽपि तदितरानुवृत्तिस्सिद्धा । अतो विभागानुपपत्तिरित्यत्राह—प्रधानभूते कस्मिंश्चित्क्षीरशर्करादिन्यायेन गुणतया इतरानुप्रवेशो न विभागभञ्जक इति भावः ॥२४॥

---

प्र-पा ॥ १. नङ्ग. उत्तर ।

तत्त्वेवं परैकान्तप्रीतिस्त्रिष्वपि समाना। ऐकान्त्यंचानन्यदेवताकत्वपर्यन्तम्। यथोक्तं मोक्षधर्मे—"[1]ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवतास्स्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्' इति। आश्वमेधिकेच '[2]अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः। मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः' इति। तपश्चाग्नीन्द्रादिनानादेवतासंकीर्णानां वर्णाश्रमधर्माणामैकान्त्यविरोधात्त्रिष्वपि योगेषु तत्परित्यागः प्राप्त इत्यत्राह—अत्र त्रिभिस्सङ्गम इत्यर्थतो बुद्ध्या विभज्यान्वेतव्यम्। अयमभिप्रायः "[3]नियतस्य' "[4]यतः प्रवृत्तिः' "[5]आचारप्रभवः' "[6]वर्णाश्रमाचारवता' इत्यादिभिर्वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वसिद्धेः, अग्नीन्द्रादिशब्दानामपि प्रतर्दनविद्यान्यायेन तच्छरीरकपरमात्मपर्यन्तत्वानुसंधानात्, "[7]साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' इति न्यायेन "यज्ञाग्रहराध्यायोक्तप्रक्रियया च साक्षात्प्रतिपादकत्वेन वा तत्तत्कर्मणामपि परमपुरुषाराधनत्व संभवात्, तदनुष्ठातुरनन्याराधकत्वसिद्धेरैकान्त्यं प्रतिष्ठितम्—इति। एतेन कर्मयोगेऽपि नित्यनैमित्तिकानामिति कर्तव्यतात्वं सूचितम्। तथा "सर्वेऽप्येते यज्ञविदः' इति श्लोके भाष्यं 'द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे 'सह यज्ञैः प्रजास्सृष्ट्वा' इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदस्तच्छिष्टाः तत एव क्षपितकल्मषा यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्तः एते कर्मयोगे व्यापृतास्सनातनं ब्रह्म यान्ति' इति। "[10]एवं बहुविधा यज्ञाः' इत्यत्र चोक्तम्—'एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे विततः, आत्मयाथात्म्यावाप्तिसाधनतया स्थिताः, तानुक्तलक्षणानुक्तभेदान्कर्मयोगान्सर्वान् कर्मजान् विद्धि—अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि' इति। "[11]भोक्तारं यज्ञतपसाम्' इति श्लोकमवतारयंश्चैवमाह—'उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मेतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशकत्वमाह' इति॥

अथ त्रयाणां योगानां परमभक्तिजनने प्रत्यगात्मदर्शनरूपमवान्तरव्यापारं सहेतुकमाह—आत्मेति। योगोऽत्र समाधिरूपमन्तःकरणैकाग्र्यं, तत्साध्यसाक्षात्कारो दृष्टिः। ननु यद्यपि कर्मयोगस्य ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि आत्मावलोकनसाधनत्वं पूर्वमेवोक्तं, तथापि भक्तियोगस्य तत्साधकत्वमयुक्तं, तस्यात्मावलोकनपूर्वकत्वादिति; मैवं, भक्तिनिष्ठाया एव पर्वभेदेन सर्वोपपत्तेः ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामविशेषेण भक्तिसाध्यत्वमुच्यते; तच्च पर्वभेदमन्तरेण नोपपद्यते। अतएव ह्यात्मावलोकनानन्तरं—

---

**प्र-पा॥** [1]. भार-मो. ३५०-३६॥
[2]. भार. आश्व. १०४-९१॥
[3]. गी. १७-७॥
[4]. गी. १७-४६॥
[5]. भार. अनु. २५४-१३९॥
[6]. वि, पु. ३-७-९॥
[7]. शारी. ६॥
[8]. भार-शान्ति-मो. ३४९-अध्या॥
[9]. गी. ४-३०॥
[10]. गी. ४-६२॥
[11]. गी. ५-२१॥

निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्ट्वात्मानं परानुगम् ।
प्रतिलभ्य परां भक्तिं तयैवाप्नोति तत्पदम् ॥ २६ ॥

भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रैश्वर्यसाधकः ।
आत्मार्थी चेत्त्रयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥२७॥

"मद्भक्तिं लभते पराम्' इति परशब्देन विशेष्यते । अत आत्मावलोकनरहितस्याप्यद्यतनभक्तानामिव स्तुतिनमस्कारकीर्तनादिनिष्ठया सेवारूपत्वादभिव्यक्तया भक्तिशब्दाभिलप्यया आत्मावलोकनमुपपद्यते । दर्शितश्च परावरभक्तिविभागो वेदार्थसंग्रहे—'[2]सोऽयं परब्रह्मभूत. पुरुषोत्तमः निरतिशयपुण्यसंचयक्षीणाशेषजन्मोपचितपापराशेः परमपुरुषचरणारविन्दशरणागतिजनिततदाभिमुख्यस्य सदाचार्योपदेशोपबृंहितशास्त्राधिगततत्त्वयाथात्म्यावबोधपूर्वकाहरहरुपचीयमानशमदमशौचक्षमार्जवभयाभयस्थानविवेकदयाहिंसाद्यात्मगुणोपेतवर्णाश्रमोचितपरमपुरुषाराधनरूपनित्यनैमित्तिककर्मोपसंभूतनिषिद्धपरिहारनिष्ठस्य परमपुरुषचरणयुगलन्यस्तात्मात्मीयस्य तद्भक्तिकारितानवरतस्तुतिस्मृतिनमस्कृतियतनकीर्तनगुणश्रवणवचनध्यानार्चनप्रणामादिभिः प्रीतः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमप्रसादविध्वस्तस्वान्तध्वान्तस्यानन्यप्रयोजनानवरतनिरतिशयप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानरूपभक्त्येकलभ्यः' इति । तदुक्तं परमगुरुभिर्भगवद्यामुनाचार्यपादैः "[3]उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः' इति ॥२५॥

एवं यथाधिकारं परिगृहीतैस्त्रिभिरात्मावलोकनसिद्धिद्वारा परमभक्त्युत्पादनप्रकारं परमभक्तेरेव प्रकृष्टायाः परमप्राप्तिसाधनत्वंच दर्शयति—**निरस्तेति** । उपायविरोधिसर्वाज्ञाननिवृत्तिरिह 'निरस्तनिखिलाज्ञानः' इत्यनेनविवक्षिता । परानुगं–परानुचरं, परशेषतैकरसमित्यर्थः । यथोच्यते—"नायं देवो न मर्त्यो वा नतिर्यक् स्थावरोऽपि वा । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः' इति । आह च सर्वज्ञो मन्त्रराजपदस्तोत्रे—"दासभूतास्स्वतस्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा नमाम्यहम्' इति । प्रतिलभ्य—परमात्मसकाशात्प्राप्येत्यर्थः । तयैव परमभक्तिरूपविपाकापन्नयेति शेषः । अत एवकारेण नैरपेक्ष्यमव्यवहितत्वंच व्यज्यते । तत्पदं तच्चरणं, पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदं मुक्तप्राप्यया सिद्धं परमपुरुषस्याप्राकृतं स्थानं स्वरूपं वा । तदेतच्छ्लोकद्वयेन गीयते—"ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति ॥२६॥

---

**प्र-पा** ॥ [1]. गी. १८-५४ ॥
[2]. वेदार्थसंग्रहे ॥
[3]. सिद्धित्रये. आत्मसिद्धौ ॥
[4]. ॥
[5]. ॥
[6]. गी. १८-१४-१५ ॥

एवं भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमुक्तं, सैव मध्यमषट्कोक्तप्रकारेणाचिद्द्रव्यपरिणामविशेषानुभवरूपस्यैश्वर्यस्यापि साधिकेत्याह—भक्तीति। एकस्य कथं परस्परविरुद्धयोर्बन्धमोक्षयोस्साधनत्वमित्यत्रोक्तं—तदर्थोचेदिति। एकस्यैव तत्तत्फलरागवशाद्विचित्रफलसाधनत्वं "[1]सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्यादिष्वपि प्रसिद्धम्। ब्रह्मादिप्रदेयैश्वर्येभ्यः समधिकत्वमिह समग्रत्वम्। दृष्टंच लोके सम्राट्सामन्तसेवयोस्सिद्धितारतम्यं। नच हिरण्यगर्भादयो हिरण्यगर्भादिपदं प्रदातुं प्रभवन्ति। स्वयमेव ह्युक्तं ब्रह्मणा '[2]प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम्' इति। अन्यत्रचोक्तं "[3]युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः। पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम' इत्यादि। रौद्रस्यापि पदस्य भगवत्प्रदत्त्वमाम्नायते "[4]अस्य देवस्य मीढुषो वयो विष्णोरेषस्य अवभृथे हविर्भिः। विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यानेष्टुं वर्तिरश्विनाराविवत्' इति। अस्य—स्वेतरसमस्तव्यावृत्तातिशयतया श्रुत्यादिप्रसिद्धस्य, देवस्य—अनितरसाधारणात्युद्भूताप्रतिहतक्रीडाविजिगाषाव्यवहारद्युतिस्तुतिप्रभृतिनित्यनिरवद्यनिरतिशयानन्तमङ्गलगुणमहोदधेः, मीढुषः—मिह-सेचने, सेक्तुर्दातुः, उदारस्येत्यर्थः; वयः—अवयवतया शाखाभूतः—शरीरतयाङ्गभूत इत्यर्थः, 'वयाश्शाखाः' इति यास्कः। विष्णोः—सर्वव्यापनशीलतया सर्वान्तर्यामिभूतस्य नारायणस्य। "[5]वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णम्' इति श्रूयते। एषस्य—एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य अभिमतफलार्थं याचनीयस्येत्यर्थः; अवभृथे हविर्भिः—सर्वमेधाख्ये यागे विष्णवे समर्पितैः स्वात्मपर्यन्तैर्हविर्भिः, विदे हि—विदे लेभे, हीति हेतौ, प्रसिद्धौ वा, रुद्रियं—रुद्रस्य संबन्धि स्वसंबन्धीत्यर्थः, यद्वा—ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां प्रवाहानादित्वाद्रुद्रजातिसंबन्धितया प्रथितं, महित्वं—महिमानमित्यर्थः, एतदुपबृंहणाभिप्रायेण चोक्तं महाभारते "[6]महादेवस्सर्वमेधे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव' इति। "[7]एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ। तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारिणौ' इत्यादिभिश्च सर्वत्रायमर्थः प्रसिद्ध इत्यलं विस्तरेण॥

एवमचित्तत्त्वानुभवरूपैश्वर्यसाधकत्वं भक्तेरुक्तम्, अथ चेतनरूपात्मतत्त्वानुभवरूपार्वाचीनकैवल्यस्य साधनत्वं तस्याः प्रदर्शयन् ज्ञानयोगकर्मयोगयोरप्यर्थस्वभावात् परमपुरुषप्रीतिद्वारेण तत्साधनत्वं युक्तमित्यभिप्रायेणाह—आत्मेति। अचिदनुभवादीश्वरानुभवाच्च विविक्तरूपोऽनुभव इह तत्कैवल्यशब्देन विवक्षितः। अत्र च वक्तव्यं सर्वं तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रपञ्चितमस्माभिः॥२७॥

---

प्र-पा ॥ 1. ॥
2. ॥
3. ॥
4. ॥
5. ॥
6. महाभारते ॥
7. ॥

ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणाम् ।
यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्तदेवात्यन्तमश्नुते ॥२८॥
ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः ।
तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥२९॥
भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ।
लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥३०॥

---

एवमतिशयितैश्वर्यकैवल्यभगवत्प्राप्त्यर्थिनामधिकर्तव्याया भक्तेस्सारभूतं साधारणं रूपं निरूपयति—ऐकान्त्यमिति । 'ऐकान्त्यमत्रानन्यदेवताकत्वम् । "[1]चतुर्विधा मम जना भक्ताएवहि ते स्मृताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः' इत्यनुगीतावचनं ज्ञानिनामैकान्त्यस्य नित्यत्वाभिप्रायेण । अत्र तु यावत्स्वाभिमतफललाभमैकान्त्यं समानमित्युच्यते । एतेन कर्मयोगज्ञानयोगावस्थयोरप्यैकान्त्यं सिद्धम्, सर्वत्र भगवत्प्रपत्तिपूर्वकत्वावश्यंभावात् ॥

ऐश्वर्यचिदनुभवात्स्वानुभवाच्च विलक्षणमीश्वरानुभवमभ्यर्थयमानस्याधिकार्यन्तरव्यावृत्तात्यन्तिकत्वलक्षणभक्तिवैशिष्ट्यादव्यवधानेनात्यन्तिकतत्प्राप्तिमाह—यावदिति । फलान्तरसङ्गरूपान्तरायानुपहतश्चेदव्यवधानेन भगवन्तं प्राप्य पुनस्संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । पदाभिप्रायेण तदिति नपुंसकत्वम् ॥२८॥

अथ "[2]येतु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्' इत्यनुगीतस्य 'यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्' इत्युक्तस्याधिकारिणोऽनन्यसाधारणं विशेषमनुष्ठानफलप्राप्त्योश्च प्रकारं तत्रैवच तात्पर्येणास्य शास्त्रस्यापवर्गशास्त्रत्वं चतुर्भिर्विवृणोति—ज्ञानीत्विति । एतेन "[3]ज्ञानीत्वात्मैवमे मतम्' "[4]मच्चित्ता मद्गतप्राणाः' इत्यादिकं स्मारितम् । परमश्चासावेकान्तीचेति परमैकान्ती, एकान्तिषु परम इत्यर्थः । परम एकान्तोऽनन्यत्वमस्यास्तीति वा । न केवलमनन्यदेवताकत्वम्, अपि त्वनन्यप्रयोजनत्वमस्यास्तीत्यर्थः । संश्लेषोऽत्र मनोवाक्कायसाध्यतदभिमतशास्त्रचोदितसपर्यामुखेन । वियोगोऽपि तद्विच्छेदः यदाहुर्महर्षयः "[5]यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिस्सा च विक्रिया ॥ एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम्' इति । तस्मिन्नेव धीश्चिन्ता यस्य तदेकधीः ॥२९॥

---

प्र-पा ॥ १. ॥
२. ॥
३. गी. ७-१८ ॥
४. गी. १० ९ ॥
५. ॥

निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारित: ।
उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवेतु तामभी: ॥३१॥

---

ध्यानमिहानुचिन्तनं, योगस्तन्मूलमवलोकनं, विशिष्टक्षेत्रादिवर्तिन: परस्याभिगमनंवा, यदाहु:-"[1]पादौ नृणान्तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ" '[2]योगस्तु द्विविध: प्रोक्तो बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । बाह्यं बहि:क्रियापेक्षमान्तरं ध्यानमुच्यते' इति । उक्ति:-शुश्रूषुभ्योऽधिकारिभ्य: प्रतिपादनम् । वन्दनं—त्रिभि: करणै: प्रणाम इत्यर्थ: । स्तुति:—गुणकथनं, कीर्तनं—तत्तद्गुणविभवचेष्टितादिगर्भाणान्तदसाधारणनामाधेयानां सङ्कीर्तनं, तैर्लब्धात्मा, अन्यथा अवस्तुभूतमात्मानं मन्यमान इति भाव: । प्रशिथिलकरणकलेबरादिको भवेदितिवा । प्राणादीनां क्रियायास्तद्गतत्वं तदनुभवाभावे शैथिल्यादिति भाव्यम् । अथवा '[3]यत्करोषि यदश्नासि' इति न्यायेन स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तानां कर्मणां भगवति समर्पणम् । मन:—सङ्कल्पविकल्पवृत्तिकमन्त:करणं, तस्याध्यवसायात्मिका वृत्तिर्बुद्धि:; यद्वा तदेवात्राध्यवसायवृत्तिविशिष्टं बुद्धिरित्युच्यते । यथोक्तं शारीरकभाष्ये "[4]अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मनएव बुद्धयहंकारचित्तशब्दै: व्यपदिश्यते' इति । इन्द्रियशब्दोऽत्र गोबलीवर्दन्यायाद्बाह्येन्द्रियविषय: ॥३०॥

एवंविधस्याधिकारिण: "[5]सततं कीर्तयन्तो माम्' इत्युक्तप्रक्रियया वर्णाश्रमधर्माणामपि लोप: स्यादित्यत्राह—**निजकर्मे**ति । नित्यदास्यैकस्वभावस्य मुक्तस्येवास्यापि तत्परिचरणं तदाज्ञानुवर्तनप्रीत्यैव यथाशास्त्रं यथाधिकारं यथावसरंच सर्वं घटते, अन्यथा "[6]सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु' इत्यादिभिर्भगवदर्चनादावप्यनधिकारप्रसङ्गात् । तस्माद्योग्यतासिद्धयर्थं लब्धांशस्य शैथिल्यपरिहारार्थम् उत्तरोत्तरोपचयार्थं सुदृढसिद्धोपायस्यापि स्वानुष्ठानेन परप्रवर्तनरूपभगवदाज्ञानुपालनार्थमवश्यकर्तव्यानामपि कर्मणां विधिपरामर्शमन्तरेण प्रियतमसुहृत्पुत्राद्युपलालनवत्प्रीतिरेव ज्ञानिन: प्रयोजिकेति भाव: । तथाच शिष्यते "[7]यथा युवान राजानं यथाच मदहस्तिनम् । यथाच पुत्रं दयितं तथैवोपचरेद्धरिम्' इति । "[8]यथाप्रियातिथिं प्राप्तं भगवन्तं तथार्चयेत्' इति संहितान्तरम् ॥

एवकाराभिप्रेतमन्यदपि विवृणोति—**उपायताम्**िति । मुक्तव्यापारन्यायेन स्वयंस्वादुत्वात्स्वनि:कस्य कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्तिदर्शनाच्च नास्य स्वव्यापारे मोक्षोपायताबुद्धिरपि स्यादिति

---

**प्र-पा** ॥ [1]. ॥

[2]. ॥

[3]. गी. ९-२७ ॥

[4]. शारी-भा ॥

[5]. गी. ९-१४ ॥

[6]. ॥

[7]. ॥

[8]. ॥

एकान्तात्यन्तदास्यैकरतिस्तत्पदमाप्नुयात् ।
तत्प्रधानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः ॥३२॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः.

---

भावः । अन्ततस्तैस्तैराराधितो भगवानेवहि सर्वत्रोपायः, नपुनः क्षणिकं तत्क्रियास्वरूपं तत्साध्य किञ्चित्तत्प्रीत्यतिरिक्तमप्रामाणिकमपूर्वादिकंवा ॥

अतस्तस्मिन्नेव "मामेकं शरणं व्रज' इति वक्तर्युपायताबुद्धिः कार्येत्याह—न्यस्येदिति । अनाश्रितानां बन्धनमाश्रितानां मोचनंच भगवतः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलयैवेत्यभिप्रायेणाह—देव इति । "तं हवैदेवम्' इति शरण्यविषयश्रुतिसूचनार्थमत्र देवशब्दः । "अपारकारुण्यसौशिल्यवात्सल्यौदार्यादिगुणनिधौ' "मित्रभावेन सम्प्राप्तम्' 'सकृदेव प्रपन्नाय' 'अपिचेत्सुदुराचारः क्षिप्रं भवति धर्मात्मा' 'मन्मना भव मद्भक्तः' "सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति वक्तरि तस्मिन्नेवाशरण्यशरण्ये स्वयमुपायतयावस्थिते स्वापराधतत्स्वातन्त्र्यतत्सङ्कल्पकिङ्करहिरण्यगर्भरुद्रेन्द्रादिक्षुद्रेश्वरादिनिमित्तभयं न कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—अभीरिति ॥३१॥

एवं स्थितस्य यथामनोरथमन्तरायानुपहतस्य फलसिद्धिमाह—एकान्तेति । उक्तं च परमैकान्तिनां परिचरणप्रकारमनुक्रम्य तस्य निर्विघ्नत्वं श्रीपौष्करे "प्रवृत्तिकालादारभ्य आत्मलाभावसानिकम् । यत्रावकाशो विघ्नानां विद्यते न कदाचन' इति । ऐतदवाभिप्रेत्योक्तं श्रीसात्त्वते "सङ्कल्पादेव भगवांतत्त्वतो भावितात्मनाम् । व्रनान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेनतु । ज्ञात्वैव बन्धं मर्त्येन भवितव्यं सदैव हि । प्राप्तये सर्वकामानां संसारभयभीरुणा' इति । अतः "श्रूयते खलु गोविन्दे भक्तिमुद्वहतां नृणाम् । संसारन्यूनताभीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः । सत्यं शतेन विघ्नानां सहस्रेण तथा तपः । विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यते' इत्यादिकं परमभक्त्यवस्थातः प्राचीनावस्थाविषयं नेतव्यम् । अत्र भूमविद्यायामिव ऐश्वर्याद्यर्वाचीनपुरुषार्थप्रतिपादनं परमपुरुषप्राप्तिरूपप्रधानतमपुरुषार्थपारम्यसमर्थनार्थतया । उक्तंच श्रीसात्त्वते "प्रत्ययार्थंच मोक्षस्य सिद्धयस्सक्षप्रकीर्तितः' इति ॥

---

प्र-पा ॥ [१]. गी. १८-६६ ॥
[२]. ॥
[३]. ॥
[४]. ॥
[५]. श्रीपौष्करे ॥
[६] श्रीसात्त्वते ॥
[७]. ॥
[८]. श्रीसात्त्वते ॥

अतो मोक्षसाधनत्वमेवास्य शास्त्रस्येत्यभिप्रायेणाह—तदिति । अत्र यथार्हं न्यासोपासनरूप-प्रापकनिष्ठाप्राप्तृतया निर्दिष्टः परमैकान्तीवा, तत्प्राप्यंवा तच्छब्देन परामृश्यते ॥

अथात्र सौगतार्हतादिसगन्धानां शङ्करादिग्रन्थानां भगवदभिप्रायविरुद्धताख्यापनाय उक्तसंग्रह-प्रकारेण शिष्याणां यथावस्थितसमस्तगीतार्थप्रपञ्चावगाहनायच निगमयति—इतीति । इत्थमेव सत्त्व निष्ठसंप्रदायपरंपरागतस्समीचीनो गीतार्थः, नपुनः कुदृष्टिभिरुन्नीतः, सचैष स्वयोगमहिमचुलकितपरम-पुरुषविभूतियुगलभगवन्नाथमुनिनियोगानुवर्ति श्रीमद्राममिश्रसकाशाद् बहुशास्त्रविद्भिरस्माभिर्बहुशः श्रुतस्य भगवद्गीतार्थप्रपञ्चस्य संग्रह इति मुमुक्षुस्सिग्राह्यतम इति भावः ॥३२॥

सारं फल्गुनसारथीयवचसां श्रीयामुनेयोद्धृतं
विस्पष्टैरिति वेंकटेश्वरकविर्व्याचिष्ट भाष्याक्षरैः ।
यद्वादेषु कुदृष्टिबाह्यकुहनाकोलाहलास्कन्दिभि-
र्जङ्घालैर्जयघोषणाघणघणैर्विद्राणनिद्रा दिशः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
श्रीगीतार्थसंग्रहरक्षा सम्पूर्णा ॥

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने ।
श्रीमते वेंकटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

विगाहे यामुनं तीर्थं साधुबृन्धावने स्थितम् ।
निरस्तजिह्मगस्पर्शे यत्र कृष्णः कृतादरः ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः



---